

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI,
QASHQADARYO VILOYAT HOKIMLIGI
QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI**

O‘ZBEKISTON XOTIN-QIZLAR “OLIMA” UYUSHMASI

**MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI TIZIMIDA
O‘ZBEKISTON TARIXI VA MADANIYATI**

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi 26-27-sentyabr, 2025-yil

**HISTORY AND CULTURE OF UZBEKISTAN IN THE
SYSTEM OF CENTRAL ASIAN CIVILIZATION**

International scientific-practical conference September 26-27, 2025

**ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УЗБЕКИСТАНА В
СИСТЕМЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

**Международная научно-практическая конференция
26-27 сентября 2025 г.**

Qarshi-2025

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI,
QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON XOTIN-QIZLAR “OLIMA” UYUSHMASI

MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI TIZIMIDA
O‘ZBEKISTON TARIXI VA MADANIYATI

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi

HISTORY AND CULTURE OF UZBEKISTAN IN THE
SYSTEM OF CENTRAL ASIAN CIVILIZATION

International scientific-practical conference

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УЗБЕКИСТАНА В
СИСТЕМЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Международная научно-практическая конференция

Qarshi-2025

UO‘K: 94:378(082)(575.1)

Ushbu to‘plamda Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida qadimgi va o‘rta asrlar migratsiya jarayonlari va shaharsozlik madaniyati masalalari, O‘zbekiston tarixi va madaniyati mavzusining manbashunosligi va tarixshunosligi, O‘zbekiston arxeologiya va etnologiyasi muammolari, Yangi O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini tatqiq etishdagi innovatsion yondoshuvlar, Qashqadaryo vohasi tarixi va boshqa sohalarga doir masalalar qamrab olingan. –Qarshi, 2025. 522-b.

This collection encompasses studies on migration processes and urban planning culture within the civilization system of Central Asia in ancient and medieval times, source studies and historiography concerning the history and culture of Uzbekistan, issues in Uzbek archaeology and ethnology, innovative approaches to researching the socio-political processes of New Uzbekistan, the history of the Kashkadarya oasis, and other related topics. –Karshi, 2025. 522 p.

В данный сборник включены материалы, освещающие вопросы миграционных процессов и градостроительной культуры в системе цивилизации Центральной Азии в древности и средневековье, источниковедение и историографию темы истории и культуры Узбекистана, проблемы археологии и этнологии Узбекистана, инновационные подходы к изучению социально-политических процессов Нового Узбекистана, историю Кашкадарьинского оазиса и другие смежные направления. –Карши, 2025. 522 с.

Mas’ul muharrir:

**Yu.A.Ergasheva – t.f.d., professor.
Qarshi davlat texnika universiteti
“O‘zbekiston tarixi” kafedrası mudiri.**

Tahrir hay’ati va a’zolari:

**t.f.f.d., dots. X.Xosiyatov
t.f.f.d., dots. A.Eralov
t.f.n., dots. D.Vasiyeva
t.f.f.d., dots. B.Bokiyev
t.f.f.d., dots. O.Akmamatov
t.f.f.d., dots. B.Imamov**

Mazkur to‘plamda nashr etilgan maqola va tezislardagi ma’lumotlarning haqqoniyligiga mualliflar mas’uldirlar.

Qarshi davlat texnika universiteti ilmiy texnik Kengashining 2025-yil 29-avgustdagi 1 – sonli Qaroriga asosan nashrga tavsiya qilingan

© Qarshi davlat texnika universiteti, 2025-yil.

KIRISH SO‘ZI

O‘zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining asosiy vazifalaridan biri – o‘z hududi atrofida tinchlik, barqarorlik va xavfsizlik muhitini shakllantirish hisoblanadi. Bu borada Markaziy Osiyo davlatlari bilan do‘stona, yaqin qo‘shnichilik va o‘zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlashning asosiy ustuvor yo‘nalishi sifatidagi ahamiyati qator huquqiy-meyoriy hujjatlarda belgilab berilgan.

Xususan, Markaziy Osiyo mintaqasidagi mamlakatlar bilan barcha sohalarda o‘zaro do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik va strategik sheriklik ruhidagi munosabatlarni sifat va mazmun jihatidan yangi bosqichga olib chiqish borasida tashqi siyosiy va iqtisodiy faoliyat bo‘yicha davlat idoralari tomonidan yuqori darajada tashrif va turli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, xalq vakillari – olimlar va rassomlar, madaniyat va din arboblari, ishbilarmonlar va yoshlar, turizm va sport tashkilotlari, jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlar ishtirokida turli uchrashuvlar, anjumanlar, videokonfrensiyalar va boshqa nufuzli xalqaro hamkorlik aloqalari samarali tarzda o‘tkazib kelinmoqda.

Qayd etish joizki, davlatimiz rahbari tomonidan ilgari surilayotgan tashabbuslar so‘nggi yillarda qo‘shni davlatlar rahbarlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi natijasida Markaziy Osiyoda siyosiy muloqot va o‘zaro ishonch mustahkamlandi, davlat rahbarlarining Maslahatlashuv uchrashuvlari yo‘lga qo‘yildi.

Natijada mintaqadagi ikki va ko‘p tomonlama hamkorlik darajasi yangi bosqichga ko‘tarildi.

Shuningdek, keyingi yillarda O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlariga nisbatan ochiq, konstruktiv, puxta o‘ylangan va pragmatik siyosati natijasida suvdan foydalanish, madaniy, ma‘rifiy, ijtimoiy-gumanitar sohalarda olib borayotgan siyosati naqadar to‘g‘ri ekani ma‘lum.

Jahon xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti mislsiz darajada rivojlanib, globallashuv jarayonining qamrovi g‘oyat keng ko‘lamda kuchayib borayotgan hozirgi davrda insoniyat kelgusi hayotga, ayniqsa, dunyo sivilizatsiyasining taqdiri va barqarorligiga ulug‘ ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bebaho ilmiy-adabiy, ma‘naviy-madaniy merosni keng ko‘lamda o‘rganish va targ‘ib etish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib turibdi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida O‘zbekistonda Yangi Uyg‘onish davri, ya‘ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratish eng asosiy maqsad qilib qo‘yildi. Shu boisdan ham eng avvalo, Uchinchi Renessansning mazmun-mohiyatini har birimiz chuqur va teran anglab olishimiz nihoyatda zarur.

Mamlakatimizda Uchinchi Renessansni XX asrda ma‘rifatparvar jadidlar amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoyi va jonkuyar ma‘rifatparvarlarimiz butun umrlarini milliy uyg‘onish g‘oyasiga bag‘ishlab, o‘lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog‘idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar qildilar. Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar va ular “Ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas” degan Hadisi sharifni hayotiy e‘tiqod deb bildilar. Milliy istiqlol, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma‘rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarini chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisobladilar.

Bu davrda Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin va boshqa yana yuzlab ulug‘ insonlar milliy uyg‘onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turdilar. Ular yangi usul maktablari bilan bir qatorda, odamlarning dunyoqarashi va turmush tarzini o‘zgartirishga qaratilgan gazeta-jurnallar, nashriyot va kutubxonalar, teatrlar tashkil etdilar.

2020 yilda yetakchi jadid ma‘rifatparvarlarimizdan hisoblangan Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi bobolarimiz “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlandi. Bu ehtirom ma‘rifatparvarlarimizning Uchinchi Renessansni poydevoriga XX asrdayoq tamal toshini qo‘yishga doir sa‘yi-harakatlariga alohida

e'tibordan dalolat beradi. Afsuski, hukmron mafkura tazyiq va zo'ravonligi oqibatida bu kabi ezgu maqsadlar sarobga aylanganligi sir emas.

Yosh avlodning fikrlarini fuqarolik pozitsiyasi va faolligini kuchaytirish ularni mustaqil fikrlovchi, zamonaviy bilim va kasb hunarlarni puxta egallab, xalqaro miqyosda raqobatga kirisha oladigan barkamol shaxslar, yetuk mutaxassislar etib tarbiyalash bo'yicha keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Bu ezgu vazifalarni ro'yobga chiqarishda oliy o'quv yurtlarining o'rni nihoyatda katta va mazkur muassasalarda samarali faoliyat yuritayotgan ziyolilardan, olimlarimizdan, katta mas'uliyat talab etiladi. Shuning uchun hozir Yangi O'zbekistonda ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarini rivojlantirishga va innovatsion g'oyalarni o'zlashtirib borishga katta e'tibor berilmoqda.

Biz mamlakatimizni rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqishni maqsad qilganmiz. Bunga davlatimiz rahbari tomonidan ishlab chiqilgan "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning" Taraqqiyot strategiyasi" davlat dasturida barcha asoslar bayon qilingan.

Qashqadaryo vohasidagi nufuzli oliygohlar Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti va Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti hamkorligida o'tkazilayotgan "Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati" mavzusidagi II-Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasiga taqdim etilgan xorijiy, yurtimiz olimlari, tadqiqotchilarning ma'ruzalari mundarijasi mazmun-mohiyatiga ko'ra mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlarni ro'yobga chiqarishda yaqindan yordam beradi.

Darhaqiqat, mazkur xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya Markaziy Osiyo, O'zbekiston, qolaversa, Qashqadaryo tarixini davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilingan, "O'zbekiston-2030 strategiyasi" farmonida ko'zda tutilgan ezgu maqsad va muddaolarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Sherzod Qalandarovich Ne'matov
Qarshi davlat texnika universiteti rektori

1-SHO'BA. MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI TIZIMIDA QADIMGI VA O'RTA ASRLAR DAVLATCHILIGI TARIXI

ТУРОН -ТУРКИСТОН ТАРИХИНИНГ ЯНГИЧА ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (ДАВРИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ТАЛҚИН ВА ТАҲЛИЛИЙ КЕСИМИДА).

Ахмадали Аскарлов – ЎзР ФА академиги

Аннотация: Мақолада жаҳон тарихида илк бор инсоният тарихини даврлаштириш билан шуғулланган жамиятшунос олимларнинг назарий қарашлари ҳақида сўз юритилади. Мақолада шу муаммо билан боғлиқ барча илмий қарашлар хронологик кетма-кетликда объектив таҳлил этилиб, ҳар бир даврга хос тарихий жараёнлар қисқа талқин ва таҳлил этилган ва даврийлик кесимида уларнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор берилган ҳолда, Ўзбекистон тарихини энг қадимги замонлардан то ҳозирги кунгача кечирган жараёнлари муаллиф томонидан 8та даврга бўлиниб даврлаштирилган. Мақолада шулар ҳақида гап боради.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические взгляды ученых обществоведов, которые первыми в мировой истории разработали периодизацию истории человечества. В статье в хронологическом порядке объективно изучены все научные взгляды, связанные с данной проблемой, кратко излагаются и анализируются исторические процессы, характерные для каждого периода. Автор, обращая особое внимание на их специфические особенности с точки зрения периодизации, разделил историю Узбекистана с древнейших времен до наших дней на 8 периодов.

Annotation: The article begins by examining the theoretical views of social scientists who were the first in world history to develop the periodization of human history. In the article, all the scientific views on this problem are objectively studied in chronological order, the historical processes characteristic of each period are briefly outlined and analyzed. The author, paying special attention to the peculiarities of periodization, has divided the history of Uzbekistan from antiquity to the present into eight periods.

Кириш. Ўзбекистон ҳудудлари жаҳон тарихининг бир бўлаги, ажралмас таркибий қисми. Бу заминда юз берган тарихий жараёнларни жаҳон тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик жамият тараққиёт қонуниятларининг маҳсулидир. Ҳар бир халқ ер қуррасининг қайси минтақасида яшамасин, тараққиётнинг барча босқичларини у ёки бу даражада босиб ўтиши шарт. Аммо, жамият ривожланиши ҳамма ерда бир текисда кечмайди. Жамиятнинг нотекис ривожланиш қонунияти эса қадимги замонларда кўпроқ минтақанинг табиий-географик ва экологик имкониятларига боғлиқ бўлган. Шу боисдан инсоният тарихини даврлаштириш масаласи жамият тарихида жуда мураккаб муаммо.

Асосий қисм. Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи, унинг азалий ватани ҳисобланган Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда фанда ҳозиргача давом этиб келаётган турлича қарашлар, баъзида учраб турадиган ғайри илмий тушунчалардан қатъий назар, жамият ҳаётида содир бўлган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, биринчи навбатда, Қадимги Турон-Туркистон заминида юз берган ижтимоий - иқтисодий ва этномаданий ривожланиш жараёнларидан келиб чиқиб, Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихини даврлаштириш мумкин. У ҳолда, Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда қуйидаги уч омилга асосланган ҳолда янги даврий система ишлаб чиқилди:

1.Ҳар бир даврда жамият иқтисодий асосини ҳаракатлантирувчи кучлари кимлар эди?

2. Мулкка эгалик қилишнинг характери қандай бўлган?

3. Жамият ижтимоий ҳаётининг маънавий-ғоявий асосини қандай мафкура ташкил этган?

Ана шу уч омилга таянган ҳолда, Марказий Осиё тарихи даврлаштирилса, унинг юраги, ажралмас таркибий қисми бўлган Ўзбекистон тарихини куйидаги хронологик даврий тизимда кўриш мумкин:

1. Ўзбекистонда “Ибтидоий тўда даври”. Бу даврнинг хронологик чегараси одамзоднинг Фергантроп ва Неандертал аجدодлари яшаган даври (тахминан милoddан аввалги 300 - 40 минг йилликлар) билан белгиланади. Бу даврда мулкчиликнинг ҳеч бир шакли бўлмаган. Одамзод илк ибтидоий ҳолатидан том маънодаги одам ҳолатига ўтиш, фикрловчи одам бўлиб шаклланиш жараёнини бошидан кечирган. Тошдан меҳнат қуроллари ясаш ва улар ёрдамида табиатдан ўз улушини тош қуроллари ёрдамида топиб истемол қилиш ва ўзларини муҳофаза қила олиши билан бошқа жонзодлардан тубдан фарқ қилган. Аммо, уларнинг жинсий алоқалари тартибсиз «никоҳ» меъёрлари асосида қурилган эди. Бу давр одамларида ҳали жамоа бўлиб яшаш кўникмалари шаклланмаган эди[1].

2. Ўзбекистонда «Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгалигининг шаклланиш даври». Унинг хронологик чегараси – уруғ жамоаларининг таркиб топишидан (бундан 40-35 минг йил аввал) милодий IV-V асрларгача бўлганлиги билан характерланади.

Уруғчилик жамоаси даври ўз бошидан уч босқични кечирди, яъни “уруғчилик жамоасининг матриархат босқичи (она уруғи даври), патриархат босқичи (ота уруғи даври) ва ҳарбий демократия босқичи. Улар ўзига хос хўжалик ва маданий кашфиётлари билан бири иккинчисини такрорламайди. Буларни тасдиқловчи археологик ёдгорликлар Ўзбекистон ҳудудларида топилган ва ўрганилган. Булар ҳақида тегишли маълумотлар келтирилмай Ўзбекистон тарихини ёзиш мумкин эмас. Аждодларимизнинг илк тарихий босқичларида ёзув бўлмагани боис, бу даврлар тарихи асосан археологик, этнографик ва антропология маълумотлари базасида инсониятнинг энг қадимги даврлар тарихи ўрганилди.

Жамият мафкуравий асосини дастлаб табиат ҳодисаларига сиғиниш: матриархатда тотемистизм ва анимизм, сеҳргарлик ва шаманизм, патриархатда оташпарастлик ва зардуштийлик, буддавийлик ва насронийлик ҳамда монийлик диний қарашлари ташкил этади.

3. Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда учинчи даврни Марказий Осиё, жумладан “Ўзбекистон тарихининг қадимги даври” (мил. авв. IX - милодий IV асрлар) деб аташни таклиф этаман. Бу давр иқтисодий ва сиёсий ривожланиш характериға кўра, бир томондан ибтидоий жамоа тузимининг ҳарбий демократия босқичини эслатса, иккинчи томондан, қабила ва жамоа сардорларининг жамиятда ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий мавқеи, нуфузи кўтарилиб, мулкка эгалик қилишнинг хусусий шакли, мулккий табақаланиш жадаллашади, ўзбек давлатчилигининг асослари кавилар етакчилигида таркиб топади.

Натижа ва муҳокамалар. Бу даврда Ўзбекистон ҳудудлари доирасида Авестода тилга олинган бта иқтисодий-хўжалик, сиёсий ва маданий марказлар - Суғдиёна, Бактрия, Қадимги Хоразм, Чоч, Парғана, Уструшона каби цивилизация марказлари тарихан шаклланади. Уларнинг тарихан шаклланиши Қадимги Турон-Туркистоннинг икки азим дарёлари-Амударё ва Сирдарё ва уларнинг ирмоқларини сув заҳиралари билан боғлиқ ривожланади.

Тарихий манбаларға кўра, бу замин бронза ва илк темир даврида “Туронзамин”, қадимда “Трансаксония”, илк ўрта асрлар ёзма манбаларида “Туркистон”, араблар фатҳидан бошлаб “Мовароуннаҳр”, рус шарқшунослари асарларида “Туркистон”, совет ҳокимиятининг Туркистонда туркий халқларни парчалаб ташлаш сиёсатиға кўра, “Ўрта Осиё” деб номлаш анъанаға айланади. Мустақиллик йилларида, 1995 йилдан бошлаб бу

ўлкалар мустақил давлатлар раҳбарларининг келишувига кўра, Ғарб таъсирида "Марказий Осиё" деб атала бошланди[2].

4. Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда тўртинчи даврни «Илк ўрта асрлар даври» деб аташни таклиф қиламан. Унинг хронологик чегараси – милодий V –VIII асрларни ўз ичига олади. Бу даврда феодал мулкчиликнинг эркин деҳқон жамоалари-кашоварзлар ва бадавлат деҳқонзодалар қўлида жамланиши, шаклланиши ва ривожланиши, эркин деҳқон жамоа аъзолари – кашоварзларнинг лоқайдларини кадиварларга айланиш жараёнининг жадал кечиши кузатилади. Шундай жараён чорвачиликда, хунармандчиликда ва савдо-сотикда ҳам кузатилиб, чорвачиликдаги мулк эгалари ҳамон орийлар, хунармандчиликдаги мулк эгалари озодкорлар ва савдо-сотикдаги мулк эгалари гувакорлар деб номланади. Мулкчиликда хусусий мулк, жамоа мулки, вағнзе мулки (зардўштийлик ибодатхоналарига тегишли мулки) таркиб топади. Жанубий Турон-Туркистонда туркий этник қатламнинг қалинлашиши билан боғлиқ этномаданий жараёнлар жадал кечади.

Давлатчиликнинг илк босқичларидан ҳисобланган маҳаллий ҳокимиятчилик бу давр давлат тизимининг асосига айланади. Уларнинг мудофаа таянчи сифатида турк ғуломларидан ташкил топган ёлланма чокарлар таркиб топади.

5. Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда бешинчи даврни «Ўрта асрлар даври» деб аташни таклиф қиламан. Унинг хронологик чегараси – марказлашган феодал Сомонийлар давлатини ташкил топишидан то XIX аср ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр икки хронологик босқичлардан иборат бўлиб, унинг биринчи босқичи ривожланган ўрта асрлар, иккинчи босқичи эса сўнги ўрта асрлар номлари билан аталди. Бу икки босқич давомида феодал муносабатларининг узил-кесил шаклланиши ва ривожланиши, юксакликларга кўтарилиши ва нихоят ўзаро ички ва ташқи феодал жангу-жадаллар туфайли жамият иқтисодий ва сиёсий ҳаётида турғунлик ва инқирозлар кузатилади. Жамият ижтимоий таркибини асосан қоранда-ижарачилар ва катта мулк эгалари ташкил этади, мулкка эгалик қилишнинг хусусий ва вақф мулк тартиби мустаҳкамланади, мулкчиликда “амлоқ”(давлат мулки), уни ҳукмдор фарзанд ва набираларига тортиқ сифатида бўлиб бериб бошқариш усули - “суйиргал” ва “икто” (давлат олдидаги хизматлари учун подшолик томонидан инъом этиладиган) мулки шакллари пайдо бўлади, жамият маънавий ҳаётининг мутлоқ асосини ислом мафкураси қамраб олади. Бу даврда Сомонийлардан бошлаб то подшо Россияси босқинига қадар буюк Туркистонни сулолавий давлатлар бошқарди. Сомонийлар, Қорахонийлар ва Хоразмшоҳлар даврида ўзбек элати халқ сифатида узил-кесил (XI-XII аср) шаклланди. Минтақа бўйлаб ёйилган қадимги туркий тил алоҳида этнослар тилига айлана бошлайди.

6. Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг олтинчи даврини «Мустамлакачилик ва миллий уйғониш даври» деб аташ мумкин. Унинг хронологик чегараси Чор Россияси босқинидан то 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда Россия капиталининг Ўрта Осиёга кириб келиши муносабати билан ўлкада капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланиб боради, ишлаб чиқаришидаги янги муносабатлар туфайли клерикал феодал тартиблари ва анъанавий халқ хунармандчилигининг заминига зил кетиб, жамият ижтимоий таркибида ёлланма меҳнат ресурслари ва маҳаллий буржуйлар ҳамда миллат ва ватан тақдири тўғрисида қайғурувчи миллий зиёлилар табақаси (жадидлар) пайдо бўлади. Мулк эгалигининг хусусий, давлат, вақф мулки тартиби сақланади, маҳаллий аҳоли маънавий ҳаётининг мафкураси сифатида ислом ортолдоксал йўналишида давом этади. Жадидчилик тимсолида ўрта асрлар даври феодал биқиклигидан чиқишга интилиш, Ғарб дунёси билан алоқа қилиш, улар таъсирида авом халқни маърифатга тортиш ҳаракатлари жонланади. Мамлакат ер ости ва ер усти бойлик захираларини шаклланиб келаётган маҳаллий ишбилармонлар ташаббусида капиталистик ишлаб чиқариш йўналишига солиб юбориш фойдадан холи эмаслигига тушуниб етиш кўзга ташлана боради.

7. Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг еттинчи даври «Советлар даври» бўлиб, бу даврда жамият ҳаётининг барча жабҳалари коммунистик мафкура ғоялари асосида қурилди, жамият ижтимоий таркиби ишчи ва деҳқон синфи ҳамда уларнинг авангард отряди зиёлилар табақасидан иборат бўлди. Мулкчиликнинг ижтимоий характери таъкидланса-да, амалда мулкчиликнинг давлат монополистик капитализми ҳукмронлик қилган. Конституцияда дин эркинлиги қайд қилинса-да, амалий ҳаётда атеистик дунёқараш жамият маънавий ва мафкуравий асосини ташкил этди. Файзулла Хўжаев, Усмон Юсупов, Нуриддин Муҳитдинов, Шароф Рашидов каби давлат раҳбарлари, Хабиб Абдуллаев ва унинг сафдошлари-забардаст олимлар туфайли замонавий Ўзбекистоннинг иқтисодий ва мустахкам илмий фундаменти яратилди. Тарихчилар орасида 6- ва 7- даврлар тарихини истиклол туфайли мустамлакачилик даври сифатида баҳолай бошладилар. Бу мутлақо хато ёндашув. Чунки, ҳар иккала даврлар мулкчилик ва мафкура жиҳатидан бир-бирларидан тубдан фарқ қилади.

8. Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг саккизинчи даври ўз мазмун-моҳияти билан «Миллий истиклол, демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг қуриш даври» деб аташни тақозо этади. Бу давр ўзбек халқи ва давлатчилигининг янги саҳифаси, миллий бойликлар ва ишлаб чиқаришнинг барча жабҳалари бўйича эришилган ютуқларнинг халқ манфаатига йўналтирилган даври, миллий кадриятларнинг қайтадан тикланиш даври, дунё харитасида «Мустақил Ўзбекистон Республикаси» деб аталувчи суверен давлатни жаҳон ҳамжамяти ва жамоатчилиги томонидан тан олинган даври сифатида тарихга киради.

Ижтимоий йўналтирилган сиёсат, майда ва ўрта хусусий мулк эгаллиги жамият ижтимоий таркибининг мутлақ асосига айланиши, мустақиллик мафкураси ва уни жамият аъзолари томонидан чуқур идрок этилиши қурилаётган ҳукукий демократик ва фуқаролик жамияти мазмунини ташкил этади. Ўзбекистон фуқаролари учун диний эркинлик, диний бағрикенглик нафақат қонунда, балки амалий ҳаётда ҳам ўз аксини топади. Бу давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётида туб сифат ўзгаришлар юз берди. Бу даврни ўзига хос характерли хусусиятига кўра, икки босқичга бўлиб ўрганишни тақозо этади.

Хулоса. Ўзбекистон тарихининг даврлаштириш муносабати билан қайта ёзилаётган ушбу мақолам орқали миллий тарихчиларимизга, айниқса тарихчи либосида қалам тебратаётган муаллифларга қарата айтмоқчиман: Тарих қандай бўлса, шудайлигида қолади, аммо унга ёндашув мамлакат Раҳбарининг бошқарув жиловини қандай тутишига боғлиқ. Совет даври ижтимоий-иқтисодий жараёнлар жилов ва мафкураси ҳозир ҳам иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан буюк давлатларнинг қаттиқ назорати остида эканлигини унитмайлик. Жаҳоннинг буюк давлатлари томонидан устамонлик билан қилинаётган бундай таъзиқлар ҳозир ҳам йўқ эмас.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Борисовский П.И. Древнейшее прошлое человечества. Москва, 1980, стр. 19-173; Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1982, стр. 60-60.
2. Аслида Марказий Осиё ҳудудий доираси жуда кенг, Қора денгизнинг шимоли-шарқидан шарққа томон Россия, Қозокистон даштлари, Ўрта Осиё, Жанубий Сибир, Тоғли Олтой, яъни Евроосиё даштлари, Шимоли-ғарбий Хитой, Мўғилистон, Тибет, Покистон, Афғонистон ҳудудлари тушинилади.

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В БАССЕЙНЕ АЯКЧИСАЯ В ДОЛИНЕ КАШКАДАРЬИ

**Сулейманов Р. Х., д.и.н., проф.
Нормуродов Д. Р., PhD, с.н.с.
Шоназаров Ш. Б., стар.пр.**

Аякчисай — один из водосборных бассейнов в Кашкадарьинской области, располагающийся на территориях Китабского и Чиракчинского районов, к западу от Гисарской горной системы. Геоморфологически верхняя часть бассейна гористая, средняя часть представляет собой предгорья с обрывами и ущельями, нижняя — равнинная. В ландшафте долины в верховьях преобладают скалистые утёсы и долины, в нижних участках — плодородные почвы. Речка Аякчисая с северо-востока, и к югу впадает в реку Кашкадарья. Часть бассейна от деревни Юкори Аякчи до устья называется Кичикжар. Вершина водораздела достигает высоты 1800-2000 метров, в месте впадения в Кашкадарью находится на уровне около 530 метров. Основные источники воды составляют снег и дожди, а также родники и грунтовые воды. В горной части Аякчисая в сезонные дожди формируются быстрые потоки, идущие среди крутых обрывов высотой 80-100 м. Вода прибывает в основном весной и в начале лета, летом резко уменьшается, в июле-августе не достигает Кашкадарьи.

Климат бассейна — субконтинентальный: в горах зимой холодно, с снегом; весной и в начале лета — дождливо. В верховьях летние дожди приносят прохладу и влажность, влияя также на предгорья. В горной части растут можжевельник и миндаль; обитают разнообразные птицы, лесные животные и рыбы. Водные ресурсы Оёкчисоя-Кичикжара важны для местного населения как источник воды и для орошения. Развита скотоводство, садоводство и пашенное земледелие.

Серьезные археологические исследования в бассейне Аякчисай начинались с поездок и раскопок С.К. Кабанова, и продолжались «Кешской археолого-топографической экспедицией» (КАТЭ) кафедры Археологии Средней Азии Ташкентского университета. В частности, в 1984 году Н.И. Крашенинникова занималась исследованием археологических памятников Китабского района в районе Аякчисая [Крашенинникова, 1984; Отчет ..., 2001]. В 2001-2004 годах узбекско-американская экспедиция под руководством Р.Х. Сулейманова проводила раскопки в пещере Ангиллак. Было установлено что она принадлежит к среднему палеолиту [Сулейманов, 2002, С. 110-111]. В 2011-2012 годах при сотрудничестве с университетом Токио в рамках второй международной экспедиции исследовали пещеру Ангиллак; были установлены особенности среднего палеолита Кашкадарьи и её близость к каменной индустрии Омонкутана.

В 2014 году сотрудники Института археологии Самарканда исследовали 15 археологических памятников в районе Китаба, и занесли их в списки объектов охраны памятников [Суюнов, 2015. С. 99]. В 2016 году Археологическая группа «Кеш» при Институте археологических исследований АН Узбекистана исследовала 11 памятников низовьях Аякчисая вдоль Кичисая. Раимкулов А. А. отметил, что торговые и культурные пути, в том числе основная ветвь путей Кеш-Самарканд, проходили через бассейн Аякчисая [Раимкулов, 2016]. В 2019 году всего 26 памятников бассейна Аякчисая-Кичикжар были включены в Национальный реестр недвижимых памятников материального культурного наследия Узбекистана.

В июне 2025 года специалисты Национального археологического центра, Польши и Национального университета Узбекистан провели раскопки в памятнике Кийиккамар, обнаружив орудия и их остатки эпохи среднего палеолита. Кроме того, было обращено внимание на несколько холмов по правому и левому берегам Аякчисая. Один из таких холмов в районе Аякчисай МФЙ оказался местом древнего укрепленного сооружения. У местного населения были получены две целая чаши и кувшинчик эпохи III-IV вв. Нами

было принято решение обследовать холмы, зафиксировать развалины археологических памятников, оценить их состояние, выяснить и описать не учтённые объекты археологического наследия и включить их в официальные списки.

В августе 2025 года в рамках проекта «Изучение археологического наследия Южного Узбекистана и музеефикация памятников» Национального университета были проведены новые полевые поисковые работы. Обследовано всего 18 археологических памятников бассейна Аякчисая-Кичикжар. Для каждого объекта зафиксированы: местоположение, координаты, размер, степень сохранности, собраны подъемные археологические материалы.

Крупнейшими из них являются Купконёгочтепа (Кўпқонёгочтепа) расположен на правом берегу русла Аякчисая. В 325 м к юго-западу от моста на дороге Китаб-Калкама расположен круглый холм размером 75×75 м, высотой около 10 м. Это руины цитадели большого поселения. По подъёмным находкам памятник датирован V-VIII вв. [Суюнов, 2015. В. 139]. В разрезах в северной части цитадели обнажены человеческие кости, на поверхности — фрагменты керамики.

Янтоктепе (Чакиртепе-1) на правом берегу Аякчисая МФЙ «Навбахор», установлено что это древнее селения Бугажил. Холм естественного происхождения высотой 40-50 м; наверху находятся руины квадратного укрепления 36×34 м; общий же размер городища около 80×80 м. Найдена неглазурованная керамика, сходная находкам с Купконёгочтепа датируется также V-VIII вв.

Выделяется и остатки более мелких городищ: Сарыктепе, Каттажартепе, Кичикжартепе, Думалоктепе, Эшонкулбобо (Коровул)тепе I, Номсиз (Коровул)тепе II, Гурвон, Чамбилота, кладбище Қанжигали, Номсизтепе, Жангалтепе-1, Бештепе. При разведках были выявлены курганы могильники. Каждый из них имеет свои особенности по расположению, высоте, сохранности, находкам (фрагменты керамики, кирпичей, жерновов и др.). Многие из них, по характеру находок, относятся к эпохе I-IV веков либо к VI-VIII векам.

Как было установлено нами, всего в бассейне Аякчисая выявлено 41 археологический памятников 26 из них уже включены в национальные списки, 15 предстоит включить. Новые исследования 2025 выявили еще 15 памятников, которые заслуживают научной регистрации и охраны.

Бассейн Аякчисай-Кичикжар — значимый природно-географический район в зоне Кеша, выделяющийся своими водными ресурсами, флорой, фауной и геоморфологическими особенностями. Его климат, вода и почва издавна создавали благоприятные условия для заселения человеком.

Район был освоен людьми ещё в среднем палеолите. Активное заселение и развитие наблюдались уже в античности. В эпоху раннего и развитого средневековья долина освоена целиком. Многие укрепленные центры в Аякчисае были разрушены двукратно: один раз — в середине VIII века в связи с походами арабского халифата, второй — в первой половине XIII века в связи с походами Чингисхана. После второй катастрофы большинство объектов не были восстановлены.

В заключение отметим, что долина Аякчисая расположенная в западной, конечной части Каратюбинского горного массива разделяющего долины рек Зарафшан и Кашкадарьи представляла наиболее удобную трассу миграций, боевых походов и торговых караванов. На всем протяжении она снабжена водой, покрыта растительностью. Поэтому она быстра заселяется начиная с эпохи формирования историко-культурной области Согда. Западная трасса через Джамский перевал была длинная и более засушливой. Расположенный восточная перевал Тахта-Карача был слишком крутым и опасным для больших караванов и армий эпохи древности и средневековья. Поэтому Аякчисай который в верховьях был связан с более северным Куруксаем, утекавшим на северо-запад к районам Касби, и соединялся с ним через пониженную седловину, был наиболее удобной и безопасной трассой между Кешем и Самаркандом.

Рекомендуется: включение вновь обследованных памятников в Национальный реестр недвижимых объектов материального культурного наследия; охрана и музеефикация ценных археологических объектов; активное участие местного населения в сохранении наследия; регулярные археологические исследования для выявления уникальных черт памятников.

Использованная литература

1. Крашенинникова Н.И. Отчет по маршрутному обследованию Китабского района Кашкадарьинской области в 1984 г. Научный архив института Археологии АН РУз. Ф3.О1. Д92. – Самарканд, 1984.
1. Отчет о полевых работах узбеко - американской совместной археологической экспедиции на территории древнего Кеша за 2000 год. Научный архив института Археологии АН РУз. Ф3.О1. Д 123. – Самарканд, 2001.
2. Раимкулов А., Суюнов С., Эгамбердиев Ф., Олимов У., Қашқадарё вилояти Чироқчи туманида 2016 йилда олиб борилган археологик қидирувлар ҳисоботи. – Самарканд, 2016.
3. Сулейманов Р.Х. Открытие древнейшего святилища в долине Кашкадарьи // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. Тез. докл. конф., посвященной 60-летию акад. Э.В.Ртвеладзе. – Ташкент, 2002.
4. Суюнов С.С., Саидов М.М., Сандибоев А.Н. Рахмонов Х. Ўзбекистоннинг археологик ёдгорликлари каталоги. 5 том. Қашқадарё вилояти. 3-қисм, Китоб тумани. – Самарканд: ЎЗР ФА Археология институти, 2015.

СУҒД ВОҲАСИНИНГ ДАВЛАТЧИЛИГИ ВА СИЁСИЙ ТАРИХИ

Эшов.Б.Ж

Тарих фанлари доктори, профессор, ҚарДУ

93.937.77.39

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб тарихимизга бўлган муносабат тубдан ўзгариб, совет даврида нотўғри баҳо берилган ёки юзаки кўриб чиқилган масалаларга жиддий илмий ёндашув кучайди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги “ЎЗРФА тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақидаги” қароридан сўнг ҳаққоний тарихни яратиш, бу жараёнда бирламчи манбаларга асосий эътибор бериш, қўйилган муаммони соҳа мутахассислари томонидан ҳал этилиши, мавжуд муаммолар ечимини илмий асослаш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Шунга қарамадан, узоқ ўтмишларга бориб тақалувчи улкан тарихимизда ечимини кутаётган муаммолар талайгина[1].

Давлатчилик тарихида бошқарув тизими жамиятнинг ички жабҳасига ҳос хусусият ҳисобланади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, инсоният ўз ривожланиш жараёни давомида энг оддий бошқарув шакллари билан барпо этиб уни ривожлантириб ва такомиллаштириб борганлиги кузатилади. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар мил. авв. III минг йилликдаёқ Мисрда (ном давлатларнинг бирлашуви), Месопотомияда (Аккаднинг кучаюви) пайдо бўлади ва Шарқдаги бошқа ҳудудларга ҳам (Ҳиндистон, Хетт Давлати, Элам ва бошқ.) ўз таъсирини ўтказиб сифатий янги хусусиятлар касб эта боради[2].

Давлат бошқаруви деганда биз бош сиёсий ҳокимият ва унга бўйсунувчи бошқарув тизимини тушунамиз. Бошқарув тизими жамиятнинг барча жабҳаларини-сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқаларни ўз ичига қамраб олади. Бинобарин, бошқарув тизимини ҳар томонлама ва жиддий ўрганмасдан туриб жаҳон халқлари тарихий-маданий ривожланиши, уларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар интеграциясининг ўзига ҳос томонлари ва қонуниятларига

аниқликлар киритиш мумкин эмас[3]. Давлат бошқарувининг пайдо бўлиши инсоният тарихида муҳим муваффақият ва сифатий янги босқич бўлди. Дунё тарихидаги қадимги давлатларнинг пайдо бўлиши ва такомиллашувида Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларда яшаган халқларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлди.

Дунё тарихида шаҳарлар, сиёсий бирлашмалар, уюшмалар, кейинроқ эса давлатнинг пайдо бўлиши узоқ давом этган жараёндир. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, бу жараён турли халқларда турли йўллар билан бўлиб ўтган[4].

Биринчидан, Давлатлар пайдо бўлишининг осиёча ишлаб чиқариш усулига асосланган "Шарқ йўли" бўлиб, унда иқтисодиётнинг асосини суғорма деҳқончилик ташкил этган; деҳқончилик жамоаси жамиятнинг бирламчи ячейкаси эди; аҳолининг катта қисмини сафарбар этиш зарурияти принципиал бошқарувчилар табақасини тақозо этган.

Ишлаб чиқаришнинг осиёча усули милoddан аввалги IV минг йилликдан милодий I асргача йирик дарёлар водийларида жойлашган Миср, Бобил, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё каби минтақаларда ёйилган.

Давлат тузилмасининг **иккинчи**, «Европа йўли» Европа минтақасида мил.авв.V асрдан бошлаб милoddий III асргача қадимги полисларида мавжуд бўлган. Уларда хусусий мулкчилик шаклланиши туфайли келиб чиққан жамиятнинг ижтимоий мулккий табақаланишуви жараёни (синфлар шаклланиш жараёни) асосий омил бўлди.

Маълум бир қабила, элат ва халққа хос ҳамда муайян ҳудуд билан боғлиқ бўлган давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари бошқа халқ ва ҳудудлардаги давлатчилик жараёнларига асло мос тушмайди. Шунга қарамай, Қадимги Шарқдаги илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўпгина умумий жиҳатларга эга эканлигини таъкидлаш жоиздир[5]. Айнан мана шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши Қадимги Шарқ давлатчилиги тарихи билан ўзвий боғлиқдир.

Қадимги Шарқнинг турли ҳудудларидаги табиий шароит ўзига хос бўлиб, кўпинча давлатларнинг пайдо бўлиши ушбу ҳолат билан бевосита боғлиқ эди. Айниқса, йирик дарёлар - Нил, Дажла, Фрот, Ҳинд, Ганга, Хуанхе, Амударё ва Сирдарё Қадимги Шарқ халқлари тарихий тақдирида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий ва ҳудудий бирликнинг асоси ҳисобланган жамоалар мавжудлиги Қадимги Шарқ ижтимоий тузилмасининг муҳим ўзига хос томони эди. Барча Қадимги Шарқ давлатлари (айрим шаҳар-давлатлар бундан мустасно) жуда кўплаб қишлоқ жамоаларидан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида бошқарув тартиби мавжуд эди. Йирик ишлар, айниқса суғориш тартиби билан боғлиқ ишлар амалга оширилганда кўпгина жамоалар бирлашуви давлат ҳокимияти ролининг ошишини таъминлар эди[6].

Кўп ҳолларда тадқиқотчилар жамоаларнинг бирлашуви натижасида пайдо бўлган давлатчилик тизимини мураккаб суғориш тартиби ташкил этилиши, ерларни сунъий суғорилиши, дарё воҳалари ва тоғ олди ҳудудларининг ўзлаштирилиши ҳамда тўғонларнинг қурилиши билан боғлайдилар[7]. Юқоридаги омилларнинг мавжуд бўлганлиги аниқ. Лекин, фикримизча, уларни ташкил этиш назорат ва бошқарувни, ҳисоб-китобни талаб этар эди. Демак, бунинг учун ёзувчи мирзалар, ҳисоб-китобчилар ва ҳукмдорлар зарурати туғилган. Меҳнат қуроллари тайёрлаш учун ҳунармандлар фаолият кўрсатган. Ушбу мураккаб тизим хавфсизлигини таъминлаш учун қуролли гуруҳлар тузиш, ҳамда маълум ҳудудларни мудрофаа иншоотлари билан ўраб олиш керак бўлган. Шу тариқа жамиятда иккита янги тузилма- шаҳар ва давлат пайдо бўла бошлайди[8].

Давлат ёки шаҳар-давлат маълум ҳудудларни ўз назоратига олиши ва бу ҳудудларни кенгайтириб бориши натижасида чегаралар пайдо бўлган. Ҳудудларнинг кенгайиши ва чегараларнинг ўзгариши натижасида давлатлар ўртасида урушлар келиб чиқади. Чегаралар масаласида таъкидлаш жоизки, қадимги даврларда улар кўп ҳолларда тоғлар ва дашт ҳудудлар орқали, айрим ҳолларда эса дарёлар орқали ўтган. Шунинг учун ҳам тарихий ёндашув шуни талаб этадики, тарихнинг турли даврларида давлатлар чегаралари ўзгариб турган ва ҳозирги чегараларга мутлақо мос тушмайди.

Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари тадқиқотчилар орасида ҳамон баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда Бу ўринда ушбу жараёнга асосий туртки бўлиб янада жадаллаштирган омилларни аниқлаш ниҳоятда муҳимдир[9]. Бронза давридаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асосини ташкил этган. Суғорма деҳқончиликнинг юқори унумдор шакллари жамиятда ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Хусусан, деҳқончилик ривожини натижасида қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлди.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда энг қадимги давлатнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодиёти, ихтисослашган хунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан ўзвий боғлиқдир. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бу ҳудудларда илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг айрим муҳим масалаларини янгича ёндашув асосида изоҳлашга имконият яратади[10]. Аммо, шунга қарамайдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлатлар шакллари ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзулар шулар жумласидандир.

Илк темир даврида Ўрта Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган Суғдиёна ўлкаси юқорида таъкидлаганимиздек, турли қадимги манбаларда Суғда, Суғуда, Суғдиёна номлари остида эслатиб ўтилади. Бу номларнинг келиб чиқиши ва уларнинг маъноси ҳақида ҳозирчи аниқ фикр йўқ. Айрим тадқиқотчилар (В.Томашек) бу номни эронча “SUS” – “ёнмоқ, ялтирамоқ, нур таратмоқ” сўзидан олинган деса, айримлари (О.Смирнова) бу “Гава суғуда” атамаси “ҳосилдор воҳалар ўлкаси” деган маънони беради деб ҳисоблайдилар. Авестонинг Яшт китобида тилга олинган “Суғд макони Гава” - Суғдиёнанинг энг қадимги вилояти бўлган бўлиши мумкин. Баъзи маълумотларга кўра (А.Сагдуллаев), Гава (Гау) - “буқа”, “пода”, Қашқадарё воҳаси билан боғланади. Бу сўз вилоятнинг жуда кўп географик номларида такрорланиб сақланган (Гавдара, Гаухона, Гаумурда, тоғлар Гау, чўкки Гау ва бошқалар)[11].

Ҳозирги Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларини (Бухоро, Навоий, Самарқанд, Қашқардарё вилоятлари, Тожикистоннинг Панжикент атрофлари) ўз ичига олувчи Қадимги Суғдиёна ва суғдийлар ҳақида илк ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам. Авестода вилоятларнинг номи икки хилда кўрсатилган – Гава Суғда ва алоҳида Суғда. Геродот эса суғдийларни икки маротаба – Аҳамонийлар давлатининг XVI сатрап ўлкасидаги халқларни санаб ўтганда ва форсларнинг кўшинлари сафида жангчи – суғдийларнинг ўрнини кўрсатиб берганда тилган олган. Аммо, тарихчи Суғд шаҳарлари, дарёлари, тоғлари, ҳудудий чегаралари ҳақида бизга ҳеч қандай маълумотлар қолдирмаган. Аҳамонийлар миҳхатлари Суғдиёна ҳақида асосан расмий даражада эълон қиладилар ва турли хил тарихий муаммоларни ўрганишда улардан фойдаланиш оғир кечади. Гекатей, Ктесий ва Ксенофонт асарларида суғдийлар ҳақида маълумотлар йўқ[12].

Александр Македонский даври ва сўнгги юнон-рим тарихшунослари асарларида тарихий-географик маълумотлар анча кенг берилган. Суғдиёнадаги алоҳида жойларда, вилоятлар, қалъалар - Наутака, Ксениппа, Мароқанда, Баги, Басилейя - “подшо шаҳри”, Политемет-Зарафшон, “Оксиарт, Суғд қояси” ва бошқа хабарлар шулар жумласидандир[13].

Бу маълумотлар асосида турли фикрларга эга бўлиш мумкин. Даставвал, милл. авв. IV асрга келиб, суғдийларнинг ҳудудий жойлашуви, уларнинг яшаш учун фойдаланган асосий ерларининг чегаралари, дарё воҳалари ва вилоятлари аниқроқ кўринади. Аммо, бу жараённинг тарихий анъаналари – суғдийларнинг ёйилиши, ўтроқ воҳаларининг пайдо бўлиши ва шу жойларда йирик шаҳар марказларига асос солиниши янада қадимги даврларга бориб тақалади[14].

Қадимги вилоятларнинг жойлашув ҳудудлари анчагина муаммоли масала бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларига (жумладан, Суғдиёнага ҳам) кўчманчиларнинг ҳужуми-бу ҳудудларда давлат уюшмалари пайдо бўлишига сабаб бўлган бўлиши мумкин эди. Археологик топилмаларнинг маълумот

беришича, Қашқадарё ҳавзаси, Сурхон воҳаси ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида мил. авв. X-VIII асрларга оид унча катта бўлмаган ва мустаҳкамланган ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари ҳақиқатдан ҳам кўчманчиларнинг отлиқ камончилари ҳужумларига дош беролмас эдилар. Аммо, бундай манзилгоҳлардан кучли ҳарбий тўқнашувлар ва сиёсий қарама-қаршиликлардан далолат берувчи ёнғин ҳамда вайронгарчилик излари аниқланмаган. Ундан ташқари, бу ҳудудларда янги ерлар жадаллик билан ўзлаштирилган ва ўтроқ аҳоли билан чорвадор кўчманчи аҳоли қўшничилиқда яшашган (Зарафшон ва Қашқадарё қуйи оқимлари)[15].

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аҳоли сони ва зичлигининг ўсиб бориши, ҳосилдор ер майдонларининг ўзлаштирилиши ва ўтроқ манзилгоҳлар сонининг ошиб бориши натижасида яйловлар қисқариб, чорва емишига талаб ортиб боради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг жадаллик билан ривожланиши аҳоли жойлашувининг ҳаётий зарур ҳудудларга бўлиниб кетишига олиб келади. Бундай шароитда чорвадор аҳолининг маълум қисми хўжаликнинг ярим ўтроқ ва ҳайдама чорвачилик шаклига ўтишга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги мил. авв. VI-IV асрларга оид кўчманчилар ёдгорликлари ўтроқ аҳоли ҳудудлари чегараларида (Оролбўйи, шимолий Туркменистон, Зарафшоннинг қуйи оқими, Помир ва бошқа) жойлашганлиги тасодиқий ҳол эмас. А.Сагдуллаевнинг фикрича, нисбатан йирик сиёсий уюшмаларнинг пайдо бўлишига Ўрта Осиё ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси ўртасидаги доимий сиёсий қарама-қаршиликлар сабаб бўлади[16].

Аҳоли аралаш жойлашуви ҳудудларида ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири, Ўзбекистон жанубидаги дашт ҳудудларда жойлашган кўчманчи қабилалар ҳужуми хавфи эди. Мил. авв. VII-VI асрларга келиб бундай ҳужумлар тез-тез бўлиши муқаррар эди. Чунки, Ўрта Осиёнинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилқичилик ва чорвачилик кенг тарқалиб, кўчманчиларнинг ўзлари эса жанговар қуролланишда катта муваффақиятларга эришиб, жиддий ҳарбий хавф туғдира бошлайдилар[17].

Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлат уюшмалари ҳақида сўз борар экан, энг қадимги шаҳарларни ифодаловчи мустаҳкамланган марказларга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Чунки, энг қадимги шаҳарлар дастлабки давлатларнинг марказлари сифатида шаклланади ва бу масала кўпгина тадқиқотчилар томонидан махсус кўриб чиқилган, ҳамда ривожланиш тараққиётининг турли даврлари билан белгиланган.

Ҳозирги кунга келиб олинган янги маълумотлар асосида бу масалага бирмунча аниқликлар киритилди. Ҳусусан, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қадимги Бактирия ва Суғдиёна ҳудудларида I минг йилликнинг бошларига оид энг қадимги ривожланган шаҳар ҳаробалари учрамайди, илк темир даври шаҳарларининг ривожланиши эса мил. авв. VII-II асрларга оиддир.

Мил. авв. VIII асрнинг охири – VII асрга келиб қадимги Ўзбекистон ҳудудидаги манзилгоҳлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб, Бактрия, Марғиёна ва Суғдиёна ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустаҳкам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш йўлаклари ва бошқа) акс эттирувчи манзилгоҳларнинг сони 20 тадан зиёдроқ. Асосий манзилгоҳлар эса (майдони 5 гектардан кам) кишлоқ қўрғонлари, унча катта бўлмаган алоҳида қалъалар ва деҳқончилик кишлоқларидан иборат. Шаҳарлар турига киритиш мумкин бўлган, каттагина қўрғонли мустаҳкамланган манзилгоҳлар айрим қадимги деҳқончилик воҳаларида (Сурхон, Қашқадарё, Зарафшон ҳавзалари ва бошқа) битта ёки икктадан кўп бўлмаган[18].

Илк темир даври Суғдиёнада, алоҳида ҳудудий тартиб гуруҳида бўлиб марказ вазифасини бажарган бир неча манзилгоҳлар турлари мавжуд эди. Булар майдони 5 гектардан 15 гектаргача бўлиб, туман - воҳа маркази вазифасини бажарувчи марказлар – Даратеп, Конимех, Чордара; майдони 20 гектардан 80 гектаргача бўлган вилоят марказлари вазифасини бажариши мумкин бўлган шаҳарлар – Узунқир, Еркурган,

Кўктепа Хўжа Бўстон; бир неча вилоятлар маркази вазифасини бажарувчи шаҳарлар – Афросиёб (Мароқанда) ва Бухоро қабилардир[19].

Археологик маълумотларга қараганда, ҳунармандчилик муассасалари йирик манзилгоҳлар ичида марказлашиб боради. Бу манзарани Афросиёб топилмалари тасдиқлайди. Бундай манзилгоҳлар аста – секинлик билан ҳунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланиб боради. Бу жараёнда қадимги йўллар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлаб ўтишимиз жоиздир. Афросиёб, Узункир, Ерқурғон каби кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиёнинг шимолий дашт ҳудудлардан келувчи йўллар устида жойлашган[20].

Тадқиқотчилар Суғдиёнада, хусусан Бухоро ва Зарафшон воҳаларида топиб текширилган илк темир даврига оид археологик маълумотларни бошқа ҳудудлар билан солиштириб чуқур таҳлил этганлар. Бухоро ҳудудларидан топилган “аҳамонийлар даври” ёдгорликлари унча катта бўлмаган ҳудудларда жойлашган бўлиб, бу ерларнинг кенг ҳудудларга ёйилган этно-маданий вилоят таркибига киритиш лозимки, илк темир даврида бу ҳудудларда ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят даставвал Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бактрия), Жанубий Суғд, марказий Суғднинг бир қисми, Бухоро Суғдининг шимоли - ғарбий ва шимолий - шарқий ҳудудлари, шунингдек, Уструшона каби тарихий вилоятларини ўз ичига олган[21].

Қадимги Бактрия ҳудудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сурхон, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг ирмоқлари орқали бўлиб ўтган. Сўнгги бронза давридаёқ Қашқадарё юқори оқимларида мавжуд бўлган маданият соҳиблари тоғлар орқали Марказий Суғд (Самарқанд) ҳудудларига етиб келадилар. Зарафшон воҳасига келсак, Марказий Суғднинг каттагина, қисми (бир томондан Афросиёб кўҳна шаҳри атрофлари ва Кўктепа, иккинчи томондан, Сармишсой ва Конимех ёдгорликларигача) сўнгги бронза ва “аҳамонийлар даври”да (мил.авв.IV асрнинг бошларигача) умуман ўзлаштирилмаган эди. Аммо, бизнинг фикримизча, айнан мана шу даврда Жанубий Суғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан эгалланиб, дарё воҳалари ва текисликлар ҳайдама деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирилиб, бу ҳудудлар ҳайдама деҳқончиликка ихтисослашган эди. Қўшни Қадимги Бактриянинг каттагина ҳудудларида ҳам айнан мана шу жараёни кузатишимиз мумкин.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича, мил. авв. VII-VI асрларга келиб Ўрта Осиёнинг жанубида ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар анчагина мураккаблашади. Бу ўринда Қадимги Бактрия маълумотларини келтириб ўтиш жоиздир.

Тадқиқотлардан келиб чиқиб, Мидия салтанатининг шарқий чегаралари Шимолий Парфия ва Арияни ўз ичига олганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, мидияликларнинг Бактрияга ҳарбий ҳавф туғдириши аниқ эди ва яна бир ҳарбий ҳужум ҳавфи шимолдаги кўчманчи қабилалар бўлиб, бу ҳолат Бактрия давлат уюшмаси пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин эди. Кир II нинг Ўрта Осиёга юриши-Аҳамонийларнинг Бактрия ва сак-массагет уюшмаси каби жиддий рақиблари мавжуд бўлганлигининг далилидир. Форслар Ўрта Осиё жанубий вилоятларини босиб олганларидан кейингина, яъни, мил.авв. 530 йилда сак - массагетлар устига юриш бошлайдилар. Демак, бу пайтга келиб Бактрия ҳарбий - сиёсий уюшмаси таркибига Бактриядан ташқари Марғиёна ва Суғдиёна ҳам кирган эди[22].

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиё ҳудудларида илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлишида ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Чунки, сиёсий жиҳатдан шаклланган давлат ёки уюшма иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмайди.

Энг сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз, Қизилтепа (Сурхондарё), Ёзтепа (Туркменистон), Узункир, Ерқўрғон (Қашқадарё), Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд) каби кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар сопол буюмлари ва қурилиш усуллари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш эканлигининг гувоҳи бўламиз. Аммо, Ерқўрғон,

Кучуктепа, Қизилтепа, Ёзтепадан топилган мил. авв. IX-VII асрларга оид буюмларга ўхшаш буюмлар Хоразм ҳудудларидан шу пайтга қадар топилмаган[23].

Демак, қурилиш усуллари ва моддий маданиятдаги ўзаро ўхшашлик, мил. авв. I минг йилликнинг бошлари Бақтрия, Марғиёна ва Суғдиёна ҳудудлари ўртасида ҳеч бўлмаганда этник тарихий – маданий бирлик мавжуд бўлганлигидан далолат бериб, бу ўхшашлик савдо-сотик муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўлларига ҳам боғлиқ эди. Мил. авв. VI асрга келиб эса, Хоразм мустақил давлат сифатида ташкил топади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ўзаро алмашинувда муҳим аҳамиятга эга бўлган Хоразмдаги илк темир даври савдо-транзит йўллари воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражадаги йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бақтриядан Жанубий Суғд (Қашқадарё), Марказий Суғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди[24].

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё ҳудудларида ижтимоий табақаланиш ва мулкӣ тенгсизлик пайдо бўлади. Бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан бўладиган ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди[25].

Сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳудудларидан олинган янги археологик маълумотлар илк давлат уюшмалари пайдо бўлишини янади кенгроқ изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоалардаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ кўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ ҳужалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзининг иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган[26].

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларини солиштириб ва умумлаштириб шундай хулосага келиш мумкинки, Суғдиёна ҳудудларига одамлар энг қадимги даврлардаёқ кириб келиб, тоғолди ҳудудлари, дарё воҳалари, кейинчалик эса, дашт ҳудудларига тарқаладилар. Бу ҳудудларда мавжуд бўлган қулай табиий шароит – ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратган.

Таъкидлаш лозимки, турли қадимги манбаларда Суғдиёна номи тилга олинса ҳам, бу ўлка алоҳида давлат сифатида эслатилмайди. Бу ҳол тадқиқотчиларнинг турли баҳсларига сабаб бўлишига қарамасдан, археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Бу тадқиқотларни таҳлил қилиб ва бошқа маълумотларни умумлаштириб қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин:

- Суғдиёна давлатчилиги тарихида нафақат четдан бўлган ташқи таъсир, балки, ички омиллар имкониятларининг ҳам аҳамияти катта бўлди;

- Македониялик Александр юришларидан кейинги даврларда Суғдиёна мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, қўшни давлатлар билан ўзаро алоқаларни янади ривожлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Эшов Б. Ўзбекисонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Т.: “Yangi asr avlodi”. 2019. Б.3.
2. Абдуллаев Ў. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк Давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Академия, 2009.

3. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1989.
4. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государство, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
5. История таджикского народа. Под ред. Б.А. Литвинского и Б.А. Ранова. – Душанбе, 1998.
6. Жўраев Н., Азизов А. Ижтимоийёт асослари. Цивилизациялар – ижтимоий-маданий жараён. – Тошкент: Фан, 2003.
7. Массон В.М. Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб.: Из-во С.Петербург. Ун-та, 2006.
8. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис к пути развития. – Киев, 1989.
9. Давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига турлича ёндошувлар, назариялар, давлатчилик типлари ва шакллари масалалари бўйича батафсил маълумот олиш учун сўнгги йилларда қиёсий таҳлил этилган куйидаги ишларга қаранг: Аскарлов А.А., Широков Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: Институт археология АН РУз, 1993. – С. 132-140; Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М.: Знание, 1999. – С. 51-103, 316-332; Ртвеладзе Э.В. ва бошқ. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент. Адолат, 2001. – 10-58 бб; Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент. Академия, 2000. – 16-43 бб. Шайдуллаев Ш.Б. Илк давлатларнинг археологик белгилари // O'zbekiston tarixi. Тошкент. 2002. №3, 3-10 бб. ва бошқ.
10. Аскарлов А.А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент: Фан, 2001.
11. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.
12. Раимкулов А.А. Катта Суғд – Суғдиёна: тарихий жараёнлар чорраҳасидаги ўлка. Т.: “Iqtisod-Moliya”. 2017. 208 Б.
13. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. – Т., 2004.
14. Голамреза Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Автореф. дисс. канд. ист.наук. Душанбе. 2004.
15. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда Давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006.
16. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда Давлат бошқаруви тарихи....
17. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв.ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
18. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида Давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Докт. Дисс. Автореф. Самарқанд.2009.
19. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самарқандского Согда. – Т., 2002.
20. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Ўзбекистана VII в до н.э. - VII в н.э. – Т., 2000
21. Қудратов С.С. Марказий Осиё ҳудудларида илк Давлатларнинг пайдо бўлиши. – Гулистон, 1998.
22. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида Давлатчиликнинг пайдо бўлиши
23. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2008.
24. Матёкубов Х.Ҳ. Ўзбек Давлатчилигининг илк босқичида қадимги Хоразм. Ном.дисс. автореф.Тошкент. 2012.
25. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1989.

26. Тоғаев Ж. Бронза ва илк темир даври тарихий реконструктураси масалалари (Жанубий Ўзбекистон мисолида.). Тошкент. “Shafoat Nur Fayz”. 2020. Б.149.

ТЮРКСКИЙ КАГАНАТ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Бегалинова К.К., Ашилова М.С., Бегалинов А.С..

д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
к.ф.н., доктор PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет
международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
к.ф.н., доктор PhD, Международный университет информационных технологий
контактный телефон - 8 7054282750

Аннотация: В статье рассматривается историческая роль Тюркского каганата как одной из первых кочевых империй, оказавших значительное влияние на развитие политических, экономических и культурных процессов Евразии. Анализируются геополитическое положение каганата, его дипломатические отношения с Китаем, Ираном и Византией, а также вклад в формирование Шёлкового пути. Особое внимание уделено взаимодействию кочевой и оседлой цивилизаций, синтезу культур и распространению тюркской письменности.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Евразия, Шёлковый путь, кочевые империи, цивилизационное взаимодействие, тюркская культура.

Annotatsiya: Maqolada Turk xoqonligining tarixiy roli va uning Yevrosiyo mintaqasidagi siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy jarayonlarga ta'siri tahlil qilingan. Xoqonlikning geosiyosiy o'rni, Xitoy, Eron va Vizantiya bilan olib borilgan diplomatik aloqalari, hamda Buyuk Ipak yo'lining shakllanishidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, ko'chmanchi va o'troq sivilizatsiyalar o'zaro munosabatlari, madaniy sintez jarayonlari va turkiy yozuvning tarqalishi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Turk xoqonligi, Yevrosiyo, Ipak yo'li, ko'chmanchi imperiyalar, sivilizatsiyalararo aloqalar, turkiy madaniyat.

Abstract: The article explores the historical role of the Turkic Khaganate as one of the earliest nomadic empires that significantly influenced political, economic, and cultural developments across Eurasia. It examines the Khaganate's geopolitical position, diplomatic relations with China, Iran, and Byzantium, as well as its contribution to the formation of the Silk Road. Special attention is given to the interaction between nomadic and sedentary civilizations, cultural synthesis, and the spread of Turkic script.

Keywords: Turkic Khaganate, Eurasia, Silk Road, nomadic empires, intercivilizational interaction, Turkic culture.

Введение: С древнейших времен Центральная Азия является перекрёстком цивилизаций, торговых путей и культур. В Средние века она стала ареной формирования уникальных государств, история которых до настоящего времени вызывает живой интерес исследователей. На стыке кочевого и оседлого образа жизни здесь возникали мощные державы, которые играли важную роль в политике Евразии. Одним из таких государств является Тюркский каганат. Он был образован в VI веке (552 г.) на основе союза нескольких тюркских племён, во главе которых находилось племя Ашина, которое находилось в зависимости от жужаней. Племя Ашина поднялось против господства жужаней, разгромило их и провозгласило создание собственного государства. «Это имперское образование распространилось практически на все пространство Евразийской степи, включив в свой состав территории от Манчжурии на востоке до Азовского моря на западе. Ираноязычные кочевники перенимают язык новых властителей степи, начинается эпоха тюркского владычества. В монгольской степи, в долине Орхона – в сердце степной

империи, в этот период сооружаются грандиозные культовые комплексы, посвящённые тюркским государственным деятелям» [1]. Или: «Сердце Евразии – Великая Степь, земля древних тюрков, которая простиралась от Китайской стены до Карпат. На юге – от Афганистана и Ирана, а на севере – окаймлённой сибирской тайгой. В древности эту степь на Западе называли Скифией, персы – Тураном, а китайцы – степью северных варваров – Бей-ху», - писал Л. Н. Гумилёв [2, с.6]. Тюркский каганат, просуществовав до начала VII века (603 г.), распался на два каганата - Западно-Тюркский и Восточно-Тюркский. В Западно-Тюркский каганат вошли обширные земли, начиная от территории современной СУАР Китая до Каспийского моря. Территория Казахстана также входила в состав этого государства. В начале VIII века Западно-Тюркский каганат был завоёван тюркешами. В Восточно-Тюркский каганат входили не менее обширные территории Центральной Азии, в том числе земли Алтая, современной Монголии, которые простирались вглубь на восток. Господство этого каганата длилось вплоть до середины VIII века.

Основная часть: В состав великого Тюркского каганата входили территории Северо-Восточного Китая (Маньчжурии), Монголии, Алтая, Центральной Азии и Северного Кавказа. В Казахстане земли, расположенные между реками Сыр-Дарья и Чу, сохранили по настоящее время историческое название Туркестан. Потомками древних тюрков и наследниками их величайшей культуры помимо казахского народа являются узбеки, киргизы, туркмены, турки, азербайджанцы, татары, уйгуры, башкиры и многие другие народы Евразийского континента (тюркоязычные народы представляют более 30 нации, этносов, народностей).

Верховным правителем был каган, власть к которому в последние десятилетия существования каганата переходила по наследству (до этого каган избирался народом). Каганат делился на 8 крупных уделов, которыми правили наместники кагана. В своей деятельности они руководствовались законами. «Исполнение законов и правопорядка в государстве достигались тремя путями:

- строгое следование традициям и обычаям предков, почитание старейшин, старших и родителей;
- исполнение религиозных предписаний и установок, культов и обрядов;
- строгое исполнение приказов и распоряжений кагана, вышестоящих сановников, при этом особое внимание уделялось тому, чтобы приказы и распоряжения были на благо народа;
- важные государственные вопросы, такие, как война, выборы кагана, заключение договоров и др., решались на курултае» [3, с.96].

Социально-бытовой уклад, материально-хозяйственная и духовно-культурная деятельность тюрков была весьма разнообразной и сложной, приспособленной к природно-географическим условиям их проживания: кочевая культура, оседлая, оазисная культура и смешанная скотоводческая и земледельческая культуры. Эти культуры, дополняя друг друга, явились фундаментом самодостаточности, целостности, универсальности тюркского народа. Не случайно, в Тюркском каганате государственным языком был тюркский. Тюрки поддерживали дипломатические отношения с рядом государств, в числе которых были Китай, Византия, Иран. И это понятно по одной простой причине: через территорию каганата проходила значительная часть Великого Шёлкового пути, который тюрки строго контролировали. Через этот путь шла большая масса шёлка, бархата, парчи, кожи и изделий из них, различных тканей, золотых и серебряных украшений, фарфоровой и стеклянной посуды, пряностей, чая, сушёных фруктов и многих других предметов быта, продуктов. В свою очередь тюрки-кочевники в большом количестве продавали, обменивали на другие предметы продукты животноводства. Значительная часть товара оседала в сундуках богатых тюрков Кашгара, Турфана, Бухары, Самарканда, Мерва и других городов и селений.

Тюрки явились наследниками богатой культуры своих предков, создавших первые в мире кочевые империи тюркских народов Туран, к их числу относится и Гуннская

империя. И это наследие они приумножили, обогатили новым содержанием. Так, тюрки на основе согдийского письма, создали новую письменность, получившую название рунической, довольно точно передававшей фонетические особенности их языка. В последние десятилетия XX века археологами было обнаружено более 150 памятников рунических надписей в долине реки Енисея, на территории Урала, Сибири, Казахстана и др.

Замечательным памятником древнетюркской письменности является Бугутская стела, где говорится о начале новой эры в Степи – господстве тюркских племён, содержатся сведения о годах правления первых тюркских каганов, завоевавших «народы четырёх углов света». С особой теплотой повествуется о славных деяниях воина из каганского рода Кюль-Тегина.

Результаты и обсуждения: Высокого уровня развития у тюрков достигло и прикладное искусство, где доминировали в основном три композиции орнамента – зооморфные, растительные и геометрические – ромб, треугольник, круг и т.д. В ювелирном искусстве были продолжены скифско-сакские традиции, в частности «звериный стиль». Но тюркские ювелиры превзошли своих предков умением, мастерством, профессионализмом. Доказательством этого являются уникальнейшие ювелирные изделия из золота, серебра, драгоценных камней великолепной огранки, найденные во время археологических раскопок кургана Бильге-кагана. К примеру, одно из золотых украшений представляет собой пятигранную корону, выполненную в виде цветков из тонких золотых листьев с вкрапленными драгоценными камнями. В центре этого цветка изображён беркут с распростёртыми крыльями.

Религией Тюркского каганата было тенгрианство, впитавшее в себя всё богатство мифологических и религиозных верований древних тюрков. Несмотря на то, что тюрки достигли заметных результатов в своей духовно-практической деятельности, стояли по уровню развития намного выше некоторых народов, тем не менее, в более поздние века их характеризовали воинами-разбойниками, завоевателями. К примеру, средневековый историк Абу Усман аль-Джахиз писал: «Тюрки – народ, для которого оседлая жизнь, неподвижное состояние, длительность пребывания и нахождения в одном месте, малочисленность передвижений и перемен – невыносимы. Сущность их сложения основана на движении, и нет у них предназначения к покою... Они не занимаются ремёслами, торговлей, медициной, земледелием, посадкой деревьев, строительством, проведением каналов и сбором урожая. И нет у них помыслов, кроме набега, грабежа, охоты, верховой езды, сражений, витязей, поисков добычи и завоевания стран. Помыслы их направлены только на это, подчинены лишь этим целям и мотивам, ограничены ими и связаны только с ними. Они овладели этими делами в совершенстве и достигли в них предела. Это стало их ремеслом, торговлей, наслаждением, гордостью, предметом их разговоров и ночных бесед. Главное оружие их – лук и стрелы, которыми они владеют необычайно искусно. Тюрк стреляет по диким животным, птицам, людям. Он стреляет, гоня во весь опор назад и вперед, вправо и влево, вверх и вниз. Он выпускает десять стрел, прежде чем хариджит (араб) положит одну стрелу на тетиву. И он скачет на своей лошади, спускаясь с горы или в долине с большей скоростью, чем хариджит может скакать по ровной местности. У тюрка четыре глаза, два на лице, два на затылке» [4]. Правда, признавая в тюрках прекрасных воинов, он воспевал некоторые их качества: смелость, гордость, преданность, выносливость, отвагу. К числу положительных качеств он так же относил: отсутствие лицемерия, нелюбовь к интригам, невосприимчивость к лести, детскую наивность. Об этих и других «львиноподобных» качествах тюрков писали и другие арабские учёные, о них пишут и современные историки, культурологи, философы и т.д. К сожалению, в более поздние эпохи доминирующим подходом в истории стал европоцентризм. И с позиции этого центризма тюркская история и культура стали рассматриваться как номадическая, кочевая, а значит варварская, не выдерживающая, с их точки зрения, никакой критики. Но история свидетельствует о том, что формирование

тюркского народа происходило на богатой этнокультурной основе. Тюркам была присуща высокая духовность, нравственность, они имели свой идеал красоты, добра, истины, основанный на многовековом материально-хозяйственном, культурном опыте предков. Эту духовность, нравственность на генетическом уровне казахский народ унаследовал от своих великих предков - тюркского народа.

Заключение: Таким образом, Тюркский каганат стал не просто политическим образованием своего времени, а цивилизационным узлом, в котором пересекались интересы крупнейших культур того времени. Он оказался не только свидетелем, но и активным участником диалога между Востоком и Западом, между степью и городом, между прошлым и будущим. Его история — это напоминание о том, как кочевая цивилизация может играть ключевую роль в мировой истории, быть не изолированной, а открытой, динамичной и влиятельной.

Список литературы:

1. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. М.-Л., 1951.
2. Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. М., 1993.
3. Абаев Н. В., Аюпов Н. Г. Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. Часть 1. Абакан, 2009. – 250 с.
4. Мандельштам А. М. Характеристика тюрков IX в. в «Послании Фатху б. Хакану» ал-Джахиза. – Труды института истории, археологии и этнографии, т.1. Алма-Ата. 1956, с. 227-250.

БАКТРИЯДАГИ ИЛК ТЕМИР ДАВРИ УРБАНИЗАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Эгамбердиева Нигора Азадовна
Тарих фанлари доктори, профессор.
Тошкент амалий фанлар университети
+998 97 738 51 31

Аннотация: Мазкур мақолада Бактрия ҳудудида илк темир даври урбанизацион жараёнларининг шаклланиши ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган. Археологик топилмалар ва илмий тадқиқотлар асосида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг ривожланиши, аҳоли манзилгоҳларининг морфологияси, ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар таҳлил қилинган. Шунингдек, ирригация тизимлари, мудофаа иншоотлари ва меъморий обидалар орқали урбанизациянинг ҳудудий тараққиёти кўрсатиб берилган. Ушбу даврда Бактриянинг Яқин Шарқ ва Марказий Осиё цивилизациялари билан алоқалари ҳам алоҳида эътиборга олинган.

Калит сўзлар: Бактрия, илк темир даври, урбанизация, шаҳарсозлик, ирригация, археологик ёдгорликлар, маданий алоқалар.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности урбанизационных процессов в Бактрии в эпоху раннего железа. На основе археологических находок и научных исследований анализируется развитие древней градостроительной культуры, морфология поселений, а также изменения в социально-экономической жизни общества. Особое внимание уделено ирригационным системам, оборонительным сооружениям и архитектурным памятникам как важным показателям урбанизационного развития региона. Также рассматриваются связи Бактрии с цивилизациями Ближнего Востока и Центральной Азии.

Ключевые слова: Бактрия, ранний железный век, урбанизация, градостроительство, ирригация, археологические памятники, культурные связи.

Abstract: The article explores the distinctive features of urbanization processes in Bactria during the Early Iron Age. Based on archaeological evidence and scholarly research, it examines the development of ancient urban culture, the morphology of settlements, and transformations in the socio-economic life of the population. Special attention is given to irrigation systems, defensive structures, and architectural monuments as indicators of regional urban growth. The study also highlights Bactria's interactions with the civilizations of the Near East and Central Asia.

Keywords: Bactria, Early Iron Age, urbanization, urban planning, irrigation, archaeological monuments, cultural interactions.

Кириш. Ўзбекистонда илк урбанизацион жараёнларнинг бошланиши Бактрия тарихи билан боғлиқ. Қадимги Бактрияда мил.авв. II минг йилликдаёқ илк шаҳарсозлик аломатлари кузатилган. Бу даврдаги урбанизация қадимги шарқ маданияти асосида таркиб топган. Бактрия ва Марғиёна давлатлари ҳудудларида Окс цивилизация ривожланган. Сўнгги бронза ва илк темир даврига келиб, кўчманчи халқларнинг миграцияси натижасида Окс цивилизациясида тушкунлик ҳолатлари кузатилган. Мил.авв. VIII–VII асрларда, илк темир даврида, қадимги Бактрияда яна қайта ижтимоий–иқтисодий жиҳатдан ривожланиш жараёнлари бошланган. Археологлар буни бронза давридаги цивилизацион жараённинг қайта тикланиши деб кўрсатадилар[1]. Бу пайтдаги ривожланишда бронза даврига оид Намозгоҳ VI маданияти аломатлари кузатилган. Бу давр қадимги Бактриядаги иккинчи урбанизацион жараён бўлиб, бу даврда аҳоли Бактриянинг кенг ҳудудларини эгаллаган. Аҳоли асосан, сув ўзанлари бўйлаб тарқалган. Йирик сунъий суғориш тармоғи эса, маълум бир қабилага тегишли бўлган. Йирик суғориш тармоғининг бир неча жойидан ариқлар чиқарилган ва ҳар бир ариқ ҳудудида маълум бир уруғ истеъкомат қилган.

Аҳоли дарё ирмоқлари ёки каналларнинг ҳавзаларида деҳқончилик воҳасини шакллантирганлар. Деҳқончилик воҳалари ўзига хос бошқарув тизимига эга бўлган давлат бўғини сифатида фаолият юритган[2]. Ҳар бир деҳқончилик воҳасининг маданий ва иқтисодий маркази бўлган. Марказий қалъанинг ташқарисида 8–12 тагача қишлоқ ва катта патриархал оила қўрғонлари топилган[3]. Марказий қалъа ўша давр шаҳарларини ташкил қилган. Бу даврдаги давлатнинг сиёсий тузилмаси “Авесто” да берилган таърифларга мос келади[4].

Асосий қисм. XX асрнинг 70–80- йилларида олиб борилган археологик тадқиқот ишлари натижасида шимолий Бактрия ҳудудида илк темир даврига оид 9 та деҳқончилик воҳалари аниқланган. Улардан йириклари Уланбулоқ, Шеробод, Бандихон, Миршоди, Вахшувар бўлган[5]. А.С.Сагдуллаев бу даврни Қизил II даври (мил.авв.700–550 йиллар) билан боғлаб, 14 та ёдгорликни рўйхатга олган[6].

XXI аср бошларида Сурхондарёда олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида шимолий Бактрия ҳудуди илк темир даврида 3 та йирик деҳқончилик воҳасига ажратилган[7]. Бунда деҳқончилик воҳасининг марказий – йирик қалъа атрофида тўпланганлигига эътибор қаратилган. Ш.Шайдуллаев ўз тадқиқот ишида уни қуйидагича кўрсатади:

1. Шеробод деҳқончилик воҳаси бўлиб, бу воҳа – Уланбулоқсой, Бўстон, Шерободдарё ҳудудларига тўғри келади. Жондавлаттепа воҳа маркази ҳисобланган. Бу ҳудуддан Кучуктепа, Пшактепа, Талашкантепа I ёдгорликлари аниқланган.

2. Бойсун деҳқончилик воҳаси бўлиб, бу воҳа – Миршоди ва Бандихонсой ҳудудларига тўғри келади. Воҳа маркази Қизилтепа бўлган. Бу воҳа ҳудудларидан ҳам кўплаб ёдгорликлар қайд қилинган.

3. Сурхон деҳқончилик воҳаси бўлиб, бу воҳа Сурхондарёнинг қўйи ва ўрта оқимларидаги ҳудудларни эгаллаган. Унинг маркази Хаитободтепа ҳисобланади. Воҳадан Номсизтепа, Бандихонсойтепа каби ёдгорликлар топилган[8].

XX асрнинг 60–70 йилларида Жанубий Тожикистон ҳудудида 4 та маданий–хўжалик ҳудуд ва 12 та манзилгоҳ аниқланган:

1. Кофирнигон деҳқончилик воҳаси бўлиб, у Наҳри – калон канали ҳудудида шаклланган. Воҳанинг маркази Қалаи – Мир қалъаси бўлган.

2. Вахш деҳқончилик воҳаси бўлиб, у Вахш дарёси ҳудудларида жойлашган. Бу ҳудуддан Томошатепа, Шўраисой, Болдайтепа каби ёдгорликлар аниқланган.

3. Панж деҳқончилик воҳаси бўлиб, у Панж дарёси ҳудудларини эгаллаган. Воҳанинг маркази Байтудашт IV ёдгорлиги ҳисобланган.

4. Қизил- сув деҳқончилик воҳаси бўлиб, у Қизил-сув дарёси ҳудудларини эгаллаган. Воҳанинг марказий қалъаси Макони–мор қалъаси бўлган[9].

Жанубий Бактрияда илк темир даврига оид 5 та деҳқончилик воҳаси – Балх, Дашли (Олтинтепа), Наибобод, Шибирғон, Олтиндилёр аниқланган. Уларда 50 дан ортиқ ёдгорликлар топилган[10].

Деҳқончилик воҳаларининг марказий шаҳарлари бошқа шаҳарларга нисбатан ҳажм жиҳатдан катта бўлган. У ерда ҳудудни бошқариш маркази, арк ва ибодатхона бўлган. Маълум бир деҳқончилик воҳасида марказий йирик шаҳарнинг атрофида шаҳарлар, кўрғонлар ва қишлоқларнинг жойлашиши илк темир давридаги урбанизацион жараёнинг ривожланганлигини кўрсатади. Шу билан бирга шаҳарлар сонининг ошиб бориши ва уларнинг қурилишида маҳаллий услубларнинг устунлик қилиши урбанизациянинг ўзига хослиги кўрсатади.

Мил.авв. I минг йилликнинг биринчи ярмига оид Ўрта Осиёнинг ёдгорликларини археологлар кўпинча Ёзтепа ёдгорлиги моддий манбаларига қиёсий ҳолда таҳлил қиладилар[11]. Ёзтепа ёдгорлиги Туркменистоннинг Мурғоб воҳасида жойлашган. У XX асрнинг 50 йилларида В.М.Массон томонидан тадқиқ қилинган. Ёдгорликдаги барча қатламлар яхши сақланганлиги сабабли, олим унинг тадрижий ривожланиши кузата олган. Шу асосда ёдгорликнинг учта даврий хронологиясини ишлаб чиққан[12]. Бунда асосан, сопол буюмлардаги ўзгаришларни инобатга олинган. Уларни Ёз I, Ёз II, Ёз III босқичларига ажратган.

Ёз I мил.авв. 900–650 йиллар билан белгиланиб, бу даврни характерловчи белгиси қўлда ишланган, турли нақшлар билан безатилган сополлар ҳисобланган.

Ёз II мил.авв. 650–500 йиллар билан белгиланган. Бу даврда сопол идишларнинг лойига яхши ишлов берилган ва чархда ишланган. Оқ ангоб билан бўялган. Сопол идишларнинг шакли сфера, конус шаклида бўлиб, ости коник, гардиши қармоқсимон бўлиб, ташқи томонга қайрилган. Шунингдек, сопол идиш гардиши билан елка оралиғи бўртмаси валиқсимон қилиб ишланган. Қўлда ишланган сопол идишлар ҳам бўлиб, улар оқиш ангоб билан бўялиб, қора ранг билан турли белгилар босилган[13]. Улар асосан, ромб, хоч ва тўнтарилган учбурчак шаклларида иборат.

Ёз III мил.авв. 500–400 йиллар билан белгиланиб, сопол идишлар чархда ишланиб, ёқаси тўлқинсимон тарзда ишланган[14]. Қармоқсимон гардишли сопол буюмлар йўқолиб, гардиши ясси тарзда ишлана бошлаган. Қўлда ишланган идишлар сони камайиб боради ва улар орасида кенг ёқали, ён томонида калта жўмраги бўлган қозонлар учрайди.

Натижа ва муҳокамалар. В.М.Массон томонидан таклиф қилинган бу даврлаштиришга Ўзбекистонда кейинги йилларда олиб борилаётган археологик тадқиқотлар натижасида янада аниқлик киритиб борилмоқда. Унинг ривожланишидаги оралиқ босқичларни кузатиш имкони туғилган. Жумладан, Л.М.Сверчков Яз II маданиятини ўрганиш жараёнида уни 2 босқичга ажратган[15]. Илк босқичини Яз IIА деб белгиланиб, унинг мил.авв. X–IX/VIII асрларга тўғри келишини исботлаган. Яз IIА маданияти оид ёдгорликларга Тиллатепа, Кучуктепа II, Бектепа, Денов яқинидаги тўртта ёдгорлик, Узунқир I ва жанубий Тожикистондаги Карим–Бердини киритган. Иккинчи босқич тадқиқотчи томонидан, Яз IIБ деб, санаси мил.авв. VII–VI асрлар билан белгиланган. Яз IIБ ёдгорликларига Ёзтепа II, Кучук III ва бошқа Ўрта Осиёнинг жанубий қисми ва шимолий Афғонистон ҳудудларидаги кўплаб ёдгорликларни киритган[16].

З.И.Усманова ҳам Ёзтепа билан боғлиқ саналарни аниқлаштириш лозимлигини кўрсатган[17]. Демак, В.М.Массон томонидан илгари сурилган хронологияни мил.авв. I минг йилликларга оид ёдгорликларнинг барчасига тадбиқ қилиб бўлмайди. Уларни қиёсий солиштирган ҳолда хулоса бериш мумкин.

Бақтриядаги Кучуктепа, Қизилтепа каби ёдгорликларининг топилмалари Ёзтепа маданиятига ўхшашлиги аниқланган. XX асрнинг 70–80- йилларида А.Асқаров, Л.И.Альбаум ва Ш.Шайдуллаев томонидан Кучуктепа ривожланишининг 4 босқичи аниқланган ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган[18].

Кучуктепа ёдгорлиги Сурхондарё вилояти Музрабод туманининг жанубида, Амударёдан 10 км. шимолда жойлашган. Ёдгорлик мил.авв. X–VIII асрларда Чуст маданияти типига бир уруғ жамоанинг турар–жой маскани сифатида қад кўтарган. Бу қишлоқ қўрғони мил.авв. VI–V асрларгача мавжуд бўлган. Унинг майдони 0,5 гектар бўлиб, баландлиги 8 метрни ташкил қилган. Қалъа қўрғонда 4 та қурилиш босқичи аниқланган. Ҳар бир қурилиш босқичида хоналар сони кўпайиб, қўрғон ҳудуди кенгайиб борган. Биринчи қурилиш босқичида 4 метр баландликдаги платформа устига, 60 кв.м. майдонига 4 хонали уй тўғритўртбурчакли хом ғиштлардан (50х30х8 см) қурилган. Деворлари сомонли лой билан сувалган. Тўртинчи қурилиш босқичида хоналар 23 тага етказилган ва уй–жойлар 250 кв.м. да қурилган. А.Асқаров қўрғон маҳаллий аҳоли меъморчилиги анъаналари асосида, қадимги бақтрияликлар томонидан бунёд этилган деб кўрсатади[19].

Кучуктепа ёдгорлигининг ривожланиш босқичлари қуйидаги даврларни ўз ичига олган:

Кучук I сўнгги бронза даврига оид бўлиб, мил. авв. X–VIII асрларни ўз ичига олади.

Кучук II босқичи мил.авв. VIII аср иккинчи ярми–VII асрларга оид бўлиб, унинг археологик комплекси Кучук I моддий маданиятидан тубдан фарқ қилади.

Кучук III мил. авв. VII асрнинг охири–VI асрларга оид бўлиб, бу даврда ёдгорликнинг бир хонаси патриархал оиланинг ибодатхонасига айлантирилган.

Кучук IV даври мил. авв. VI асрнинг охири–V асрларни ўз ичига олади.

Сурхондарёнинг Олтинсой тумани Янгиариқ қишлоғи яқинида жойлашган Қизилтепа ёдгорлиги 1971 йилдан ўрганила бошланган. Қизилтепа Миршоди микроҳасининг марказий қалъаси бўлган. Унинг қуйидаги босқичлари аниқланган:[20]

Қизил I мил.авв. 1000–700 йй.;

Қизил II даври мил.авв. 700–550 йиллар ҳисобланиб, бу давр қалъанинг ривожланган босқичи саналади. Бу босқичда кўплаб турар жой ва ҳўжалик хоналари қурилган. Улар кичик, тўғритўртбурчак, квадрат ва йўлаксимон тарзда қурилган. Уларнинг катта ҳажмдагиси 17,5 м²ни ташкил қилган. Деворлар пахса ёки тўғрибурчакли (44х27–28х10, 40х28х9–10 см) хом ғишдан қурилган бўлиб, 0,5 дан 1,5 метргача сақланиб қолган. Уйларнинг поллари сомон аралашган лой ёки майда тошлар билан сувалган.

Қизил III даври мил.авв. 550–400 йилларни ташкил қилган. Қалъа Александр Македонский ҳужумидан кейин вайронага айланган. Мудофаа деворлари нураган, уларнинг ёнлари ахлатхона айлантирилган[21]. Мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Қизилтепанинг ташландиқ ҳолга келганлигининг сабабини археологлар 2 хил изоҳлашади. Биринчи фикр бўйича, ёдгорлик янги ерларнинг ўзлаштирилиши натижасида ташлаб кетилган[22]. Иккинчи фикр бўйича эса, юнон–македонлар ҳужумидан кейин қайта тикланмаган. Археологик тадқиқотлар ҳам мил.авв. IV асрнинг охирларида, қалъа аркига икки марта ҳужум бўлганлигини асослайди. Шундан кейин қалъа вайронага айланган.

XX асрнинг 70–80- - йилларида Бақтриядан мил.авв. I минг йилликнинг биринчи чорагига оид 240 га яқин ёдгорлик аниқланган[23]. Фақат Сурхондарё воҳасидан 1986 йилга қадар 36 та ёдгорлик топилган[24].

Хулоса. Қадимги Бақтрияда илк темир давридаги урбанизацион жараённинг жадаллашуви тарихий тараққиётнинг кейинги даврларида ҳам изчил давом этган. Илк темир даврида асос солинган шаҳарлар кейинги даврларда аҳоли сонининг ошиши ва

иктисодий ривожланиш натижасида янада ривожланган. Аҳамонийлар босқини натижасида кўпгина шаҳарларнинг вайрон бўлишига олиб келган бўлсада, аҳоли томонидан вайрон бўлган шаҳарлар қайта тикланган ва улар ҳаёт яна давом этган. Аҳамонийлар ҳукмронлиги даврида ҳам шаҳарларнинг қурилишида маҳаллий услуб устунлик қилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аскарлов А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – Ташкент: Фан, 1979. – С.77–79; Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 186; Сверчков Л.М., Бороффка Н. Период Яз – II: этапы и хронология. // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2016. № 1 (32). – С. 5-6; Сверчков Л.М. Тохары. Древние индоевропейцы в Центральной Азии. – Ташкент: SMI – ASIA, 2012. – 134.
2. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Б. 269; Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши (Бактрия мисолида). т.ф.д. илм. даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Самарқанд, 2009. – Б.30; Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Бактрия минг шаҳарли мамлакат. – Б.//“Термиз: тарихий тадқиқотлар, илмий ҳулосалар”. –Ташкент: 2001. – Б.10.
3. Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Бактрия минг шаҳарли мамлакат. – Б.10.
4. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Б. 202; Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата. Перевод И. Стеблин -Каменского. –Душанбе: Адиб. 1990. – С.4; Бобоев Х., Дўстжонов Т. Ва бқ. “Авесто” ва унинг инсоният тараққиётида тутган ўрни . – Урганч. 2002. – Б. 18–19.
5. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 12; Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис культуры доантичной Бактрии. // Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1989. – С. 32–37.
6. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – С.12.
7. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Б. 185; Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. (автореф). – Б.30–31; Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Бактрия минг шаҳарли мамлакат. – Б. 10.
8. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши. (автореф) . – Б. 39.
9. Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис культуры доантичной Бактрии. – С. 32.
10. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Материалы советско–афганской экспедиции 1969 – 1974 г. – Москва: Наука, 1977. – 30, 107 – 112; Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис культуры доантичной Бактрии. – С. 31.
11. Сверчков Л.М. Тохары. Древние индоевропейцы в Центральной Азии. – С.133; Сверчков Л.М., Бороффка Н. Период Яз – II: этапы и хронология. – С.5–6.
12. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. // МИА. № 73. – М.– Л.: Изд-во АН СССР, – 216 с.
13. Массон В.М. Культурогенез древней Центральной Азии. – СПб: СПбГУ, 2006.– С.121.
14. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – С. 29 – 34.
15. Сверчков Л.М. Тохары. Древние индоевропейцы в Центральной Азии. – С. 135.
16. Сверчков Л.М. Тохары. Древние индоевропейцы в Центральной Азии. – С. 135.
17. Усманова З.И. К истории ранней керамики Мерва. // Древние цивилизации на Среднем Востоке. Археология, история, культура. – Москва: Государственный музей Востока, 2010. – С. 89 – 90.
18. Аскарлов А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – С. 65 – 67; Альбаум Л.И. К датировке верхнего слоя поселения Кучуктепа. // ИМКУ. № 8. 1969.
19. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Б. 187.

20. Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис культуры доантичной Бактрии. – С. 37.
21. Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис культуры доантичной Бактрии. – С. 37.
22. Сагдуллаев А.С., Хакимов З.А. Археологическое изучение городища Кызыл - тепе (по итогам работ 1973–1974 гг.). // Бактрийские древности. –Л.: Наука, 1976. – С.29; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – С. 92; Сагдуллаев А. Хакимов З. Археологическое изучение городища Кызыл-тепе. (по итогам работ 1973 – 1974 гг.). // Бактрийские древности. – Ленинград: Наука, 1976. – С.28.
23. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987. – С.3.
24. Ўша асар. – Б.12.

**ҚАДИМГИ КЕШ ВИЛОЯТИНИНГ ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИГА ОИД
АРХЕОЛОГИК АШЁЛАРИ ҲАМДА ИНШОАТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШДА
ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР.**

Хушвақов Наби Олимович
Тарих фанлари доктори (DSc),
Шаҳрисабз Педагогика институти., доцент.
Тел: +998973199002
Олимов Улуғбек Наби ўғли.
Катта илмий ходим.
“Шаҳрисабз” давлат музей-қўриқхонаси.
Тел: +998972537667

Аннотация: Мақолада қадимги Кеш вилоятида Зардуштийлик дини билан боғлиқ археологик ашёлар ва меъморий иншоотларнинг илмий тадқиқи ёритилган. Тадқиқотда ёдгорликларни аниқлаш ва уларни замонавий илмий ёндашувлар асосида ўрганиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Археологик қазилмалар, нумизматик топилмалар, эпитафий манбалар ва инновацион технологияларнинг қўлланиши асосида Кеш вилоятида Зардуштийлик дини тарқалиш жараёнлари, диний маросимларнинг ўзига хослиги ҳамда маданий-маънавий меросдаги ўрни таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Кеш вилояти, Зардуштийлик, археологик ёдгорликлар, меъморий иншоотлар, инновацион ёндашувлар.

Аннотация: В статье рассматривается археологическое наследие и архитектурные памятники, связанные с зороастризмом в древней области Кеш. Особое внимание уделено применению инновационных методов в изучении и сохранении памятников. На основе археологических раскопок, нумизматических находок, эпиграфических источников и современных технологий анализируется процесс распространения зороастризма, особенности религиозных обрядов и их роль в культурном наследии региона.

Ключевые слова: Кеш, зороастризм, археологические памятники, архитектурные сооружения, инновационные подходы.

Abstract: This article explores the archaeological artifacts and architectural monuments of Zoroastrianism in the ancient region of Kesh. The study emphasizes the role of innovative approaches in examining and preserving these cultural and religious sites. Based on archaeological excavations, numismatic evidence, epigraphic sources, and modern technologies, the research analyzes the spread of Zoroastrianism, the characteristics of its rituals, and its significance in the cultural and spiritual heritage of the region.

Keywords: Kesh region, Zoroastrianism, archaeological sites, architectural monuments, innovative approaches.

Кириш. Қадимги Кеш вилояти худудида Зорастрим дини анъаналарига кўра, майитлар дафн этилган кўплаб остадонлар топилган. Уларда асосан майитни “руҳини жаннат девори олдида суд қилиш жараёни” фалсафий тарзда акс этган. Айниқса Шаҳрисабзнинг Юмалоқтепа ёдгорлигидан топилган остадонлардаги композицион тасвирларда Зардуштийлик дини вакиллариининг маънавий қарашлари, сеҳру-жодуга ишонганлиги ва қайта туғилиши (реокарнация) ғояси акс этган. Шаҳрисабз остадонида зардуштийларнинг фалсафаси -жаннат, инсон руҳини маъбудлар томонидан суд қилиш ва қайта туғилиш ғоялари акс этгани билан аҳамиятли ҳисобланади. Унда инсон руҳининг ўлимдан кейинги тақдири, Сроуш маъбуди (“Авесто”да охиратдаги ҳакамлардан бири, итоаткорлик ва тартиблар маъбуди) марҳумнинг руҳини кўлидаги тарозида тортиб айбини аниқлаш, гуноҳлари кам бўлса, Чинват кўпригидан жаннатга ўтказиши ифодаланган [1, 2. Б.2-5].

Остадон композициясида 13 та сиймо мавжуд, шундан 10 таси маъбудлар, 3 та турли хил ҳайвонлар акс этган. Уларнинг барчаси 2 қатлам (ярус)да ва саҳна кўринишида жойлаштирилган. Ушбу композиция Китоб туманидаги Сиваз қишлоғидан топилган остадонларга стилистик ва сюжети жиҳатидан жуда ўхшаш. Сиваз остадони тадқиқотчилари Н. И. Крашенинникова ва Франция академиги, атоқли археолог Ф. Гренеларнинг фикрича, “эркаклардан бири, яъни бир оёғини йиғиб, иккинчисини узатиб ўтирган сиймо – “жаннат” эгасидир. У “Ардавихшт” – олов маъбуди сифатида тахтда ўтирибди, деб талқин этилади. Маъбуднинг пастида иккита кўй қарама-қарши жойлашган. Кўйларнинг орасида очилган гул ва сопол идиш мавжуд. Саҳнанинг пастки қисмида тиз чўкиб турган аёл тасвирланган.

Асосий қисм. Биринчи саҳнанинг асосий ғояси “нариги дунёдаги Чинвод кўпригида илоҳий суд қилиш маросими” бўлиб, Авестода судни маъбудалардан Михр ва Рашн бошқариб “ёруғ дунёда инсон танаси бажарган ишларни кўради”. Тарози ушлаб турган образ Рашн, у “Адолат маъбудаси” ҳисобланади. У илоҳий тарозида майитнинг яхши ва ёмон ишларини тортмоқда, “... у майитнинг насаби, мансаби, ҳукмронлиги ёки қуллигига соч қалинлигича ҳам ён босмасдан ва зарар етказмасдан“ одиллик билан ёндашади (1 ва 2-расм).

Франция академиги, атоқли археолог тадқиқотчи Ф. Гренеларнинг фикрича, тасвирдаги оқ от Михра ёки Митра инкарнациясидир. Шаҳрисабз остадонидаги тасвирда эгарланган от майитнинг руҳи учун Михр маъбудига қурбонликка бағишланган ва қурбонликни амалга ошираётган илоҳий шахс -Сроуш эса “руҳларнинг ҳимоячиси” сифатида ифодаланган. У от майитни “отни қурбонлик учун” деб талқин этилади. Айрим манбалар, хусусан Аррианнинг ёзишича, Кирнинг валиаҳди Камбиз отасининг қабрига руҳи учун ҳар куни кучкор қурбонлик қилган, ҳар ойда бир марта от қурбонлик қилган, отни “қуёшга бағишланган қурбонлик” деб ҳисоблаганини ёзади.

Бу фикр анча мунозарали, чунки отни эгарланган ҳолати уни қурбонлик учун эмас, балки “майитни руҳини жаннатга олиб ўтувчи ҳайвон” сифатида талқин этиш имконини беради.

Франц Грене Сиваздан топилган остадонда чизилган иккита кучқорни ҳам “қурбонлик учун” деб талқин этган. Бундахишнада таъкидлангандек, “қурбонлик қилиш охирзамонда гуноҳлардан озод бўлиш учундир”. Остадон композициясида тасвирланган мусиқачи маъбудлар ва гуллар “жаннатдан таралаётган мусиқа товуши ва хушбўй ҳид таратаётган райхон”ни англатади. Жаннат –garōdmān, мусиқа маскани, хушбўй хидли маъво ҳисобланиб, ундан жаннат насиб этган инсон “руҳи” ором олади.

Остадоннинг тўртта бурчагида бойқушга ўхшаш қуш ва уларни бир-бири билан боғлаб турган ҳалқасимон доира чизилган. Зардуштийларнинг диний тасаввурларига кўра, бу қуш марҳум руҳини ёвуз девлардан ҳимоя қилади. Умуман олганда, Юмалоқтепа остадонида семантик жиҳатдан “Жаннатга олиб кирувчи Чинвад кўпригида маъбудлар томонидан майит руҳини суд қилиш жараёни ва руҳ тақдирини ҳал этилиши” тасвирланган.

Кешнинг тоғли худудларида маҳаллий аҳоли Говургон деб атайдиган тош миноралар ҳам сероб. Муаллифлар 2012-йилдаги Муқанна кўрғонини излашга бағишланган экспедицияси натижасида Қамаш туманининг Қизилтом қишлоғи, Тирнасойнинг бошланиш қисмида 12 та Гавургон деб аталадиган иншоатларни топишган эдилар (2 ва 3-расм). Бу махсус иншоатлар тоғ меъморчилигига хос қурилиш материаллари тошлардан бунёд этилган. Мазкур ёдгорликлар Ўзбекистон республикаси худудидаги археологик ёдгорликлар рўйхатига кирмаган, денгиз сатхидан 2900-2950 м. баландлигида жойлашган янги типдаги археологик ёдгорликдир.

Говургонлар Хисор тоғ тизмасидаги Китоб, Шаҳрисабз, Яккабў, Қамаш ва Сангардак худудларида ҳам учрайди. Маҳаллий аҳоли орасида Говургонлар ислом давригача анъанавий даҳма ролини бажаргани ҳақида кўплаб афсоналар тарқалган. Афсоналарнинг асосий мазмунида фарзандлар ота-оналарини “умри поёнига етгач”, Говургонларга ташлаб келиши ифодаланган. Зармаслик 90 ёшли ўқитувчи Бўриқул Худайбердиев ва Қизилтомлик фуқаро Соат Мирзаевлар (1961 йилда туғилган) ота-боболаридан эшитган афсоналарида иншоатни қадимий урф-одатларга кўра дафн этиш билан боғлиқ қизиқарли этнографик маълумот берган эди. Афсоналарнинг мазмун-моҳиятига кўра, Говургонлар Ислом динигача бўлган давр маданияти билан боғлиқ. Эҳтимол, Говургонларда майитни дафн этиш анъанаси VIII-IX-асрларда ҳам давом этган бўлиши мумкин.

Қашқадарё вилоятининг тоғли худудларда жойлашган археологик ёдгорликларни излаш ва илмий муомилага киритиш ишлари XX-асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Масалан, чет эллик ва маҳаллий археологлар ёзма манбаларга қайд этилган Хисор тоғида жойлашган Муқанна кўрғонини излаш ва арабларга қарши кураш масаласини кенг тадқиқ этишган [2, 3. Б.169-194].

Натижа ва муҳокамалар. 1950-йилларда С. Кабанов Қашқадарёнинг юқори қисми-Яккабў ва Тошкўрғон қишлоқларида изланишлар олиб бориб, “Хисор тоғ тизмаси ёзма манбаларда Сиём ёки Синам деб эслатилиши, тоғлар Муқанна кўзғалонлари муносабати билан изланишлар тарихига кирган” деб ёзган эди [3, Б. 56]. Кейинги изланишлар М.Е.Массон бошчилигида Ўрта Осиё Давлат университетида Археология кафедрасини ташкил топиши ва изланишлари туфайли ривожланди [4, Б.32]. Археология кафедраси профессор-ўқитувчилари раҳбарлигида талабалар ҳам Кешнинг тарихий географик худудидаги изланишлар олиб бориб, денгиз сатхидан 2000 м. баландликда жойлашган VII–IX-асрларга оид кўплаб археологик ёдгорликлар-кўрғонлар, уй-жой қолдиқлари ва мазорлар топишган [5, Б.32]. 1975-йилдаги изланишлар натижасида Яккабўнинг Татор қишлоғидан Қизилдарё ёқалаб 30 км.лик масофада 60 дан зиёд археологик ёдгорликларни аниқлашган. Қамаш туманининг тоғли худудларидан 29 та, Яккабўдан 200 дан зиёд археологик ёдгорликлардан қимматли ашёлар топишган.

Тоғли худудлардаги меъморий иншоатларнинг ўзига хос жихатларни тадқиқ этган марҳум профессор, архитектор Д. Нозилов эса 1985-йилда Дуконхона қишлоғи яқинидаги Говургонларни кўриб, уларни қурилиш меъморий жихатларини ўрганган. У ҳам Говургонлар зардуштийларнинг даҳмаси, деб талқин этган.

Дуконхона Говургонининг ўлчамлари қуйидагича: миноранинг баландлиги 6.40 м., минора ярим пирамида шаклида ва тепасида 2Х2 м. атрофида 15-20 см.ли паропит билан (наус?) ҳосил қилинган. Минора 2 қаватли ёпиқ камерада иборат. 1-қават ётиқ жойда 0.9-1.3 м. баландликда қурилган. Ғарбий томондаги камерага кириш жойини эни 0.50 м. узунлиги 1.8 м. 2-қаватни ичи эса 1,95- 2,20 м. Унга кириш жойи шимол томонда жойлашган. 2-қаватни кириш жойи ўлчамлари 0,84 х 0,60 м.(4-расм). Говургоннинг тепасидаги текислик майит этини тозалаш учун тайёрланган наусни эслатади. Д. Нозилов Говургонни Зорастризм одатлари бўйича дафн иншоати сифатида эътироф этса-да, майитни суяқларини йиртқич хайвонлар ва махсус „тарбияланган кучук“ тозолаган бўлиши мумкинлиги ҳақида фикр юритиб, тарихий ҳақиқатни аниқлаштиришда археологларнинг илмий тадқиқотларидан умидвор экани ҳақида ёзган эди [6, Б. 492].

Майитни этини йиртқич қушлар оиласига кирувчи қушлар тозалашганини Сангиртепадан топилган оstdоннинг 4 томонида бургут ифодалангани ҳам тўлиқ исботлайди.

Говургонларнинг тарихий талқини Англиялик машхур тадқиқотчи, атоқли Авестошунос олим Мери Бойс томонидан XX асрнинг ўрталарида бошланган. У *Гэуш-Урван* терминига эътибор бериб, қадимги форсийлар *Урванни* „майитнинг руҳи“ деб ҳисоблайди [7, Б. 11].

Эрон ва Ҳиндистон ҳудудларидаги Зардуштийликни кенг тадқиқ этган Мери Бойснинг илмий асарлари Хисор тоғи ҳудудида сақланиб қолган Говургонларни ўрганишда катта аҳамият касб этади. У Эроннинг тоғли ҳудудларида Ислом дини кириб келган вақтларда ҳам Зардуштийларнинг тошлардан бунёд этилган дахмалари мавжудлигини ёзма манбаларда учрашини қайд этган. Эрамизнинг 830 йилида Самарқандлик Зардуштийлар Адурфарн Фаррохзодадан тошдан бунёд этиладиган минорали дахмаларни қуриш масаласида савол сўраган. У „янги дахмалар қурилгунича, эскилардан фойдаланиш ҳақида тавсиялар“ини берган [8, Б. 104-105].

Юқоридаги маълумотлардан кўришиб турибдики, қадимги ва илк ўрта асрларда Кешнинг тоғли ҳудудлари кўплаб қадимий дахмалардан иборат маъво бўлган.

Говургонлар ўзининг қурилиши техникаси ва тузилмаси жихатидан Мугхона ёки Мукхоналардан жиддий фарқ қилади. Мугхона (форсий *Ġ* , Зоастризмда “Маъбуд уйи” мазмунига эга) Қўрама тоғи ҳамда Фарғона водийсида учрайдиган тошдан бунёд этилган дахма бўлиб, эрамизнинг I—III асрларида кенг тарқалган. Одатда Мугхоналар думолоқ шаклда, диаметри 8 м. гача, тош деворларининг қалинлиги 2 м.гача, баландлиги 3-3.5 м. гача бўлиб, унинг қаватлари (камералари) йўқ. Мугхоналарда оловга сиғиниш одатлари акс этади. Қурумлар ҳам дафн этиш қурилмаларидан бири бўлиб, унда эса тошдан уюмлар тарзида ясалади [9, Б. 11].

2012 йилда К. Абдуллаев ва Н. Хушвақов Қизилтом қишлоғи атрофидан 12 та Говургонларни манзили ва конструкциясини тадқиқ этган. Мазкур Говургонлар ҳам Дуконхона қишлоғидаги Говургонларга ухшаш конструкцияга эга, яъни 2 та камерадан иборат. Муаллифлар 12 та Говургонларни биридан инсон суягини кичик бўлагини топишган эди. Суяклар жуда кам ва майда бўлгани учун антропологик жихатдан диагностика қилиш имкони бўлмаган [10, Б. 492]. Афсуски, Говургонларнинг кўпчилиги “сохта-қора археологлар” томонидан бойлик излаш мақсадида бузиб ташланган.

Хуллас, Говургонлар Зардуштийларнинг қадимий урф-одатига кўра, майит дафн этиладиган дахма бўлиб, уни тепасида майит этдан тозаланган ва бу жараёнда йиртқич қушлар фаол иштирок этган. Инсонни танаси этдан тозалангач, Сроуш фариштаси инсон “руҳини суд қилиб, жаннат ёки дузахга ўтишини” белгилаган.

Хулоса: Говургонларни саналашда археологик материаллар кам, аммо уларни Ислом давридан олдин бунёд этиш одати бошлаганини тахмин қилиб, келажакда академик А.Сагдуллаев бошчилигидаги “Жанубий Ўзбекистон археологик меросини ўрганиш ва музейлаштириш масалалари” мавзусидаги грант режаси Зармас, Қаранкул, Дуконхона ва Вори қишлоқлари ҳудудларидаги Говургонлар тўлиқ тадқиқ этиш, қурилиш ғояси ва мақсадини исботлашга аниқ маълумотлар бериши мумкин. Говургонларни музейлаштириш эса маҳаллий ва хорижий туристларга тоғ ҳудудларидаги табиий мерос билан биргаликда маданий мерос объектларидан ҳам барҳаманд бўлиш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Бердимуродов А.Э., Богомолов Г.И., Хушвақов Н.О. Новые находки штампованных асуариёв в окрестностях Шахрисабза.// Ўзбекистон археологияси. 2012. №2. – С.2-5.

2. Абу Са’ид Гардизи. украшение известий. Зайн ал-Ахбар / Пер. А.К. Арендса. Ташкент. 1991., Бируни А.Р. Памятники минувших поколений / Пер. М.А. Салье // Бируни Абу Рейхан. избранные произведения. Ташкент. 1957., Қошғарий М. Туркий сўзлар девони. (Девони луғатит турк). III жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов.

Тошкент. 1963., Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. 1. М. 1963., Большаков О.Г. Хронология восстания Муканна // Эпиграфика Востока. 1976: С.90–98., Кадырова Т.9. из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. Ташкент. 1965.

3. Абдуллаев К. А., Хушваков Н. О. К локализации калы Муканна. Вестник древней истории. М. 2015 г. № 2, с. 169–194.

4. Кабанов С.К.7. Археологические разведки в верхней части долины Кашка-Дарьи // Труды института истории и археологии. Вып. 7 (Материалы по археологии узбекистана). Ташкент. 1955. С-56.

5. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. Ташкент. 1973. С-32.

6. Назилов Д.А. Гавурганы в Гиссарских горах. «Архитектурное наследие», вып. 40. Москва, 1996. С-33., Он же, Культово-мифологические традиции и символы в зодчестве Центральной Азии /– Т.: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2022. – 492 с.

7. Бойс М. Зорастрийцы. Верования и обычаи. «Наука». М.1987. с-11.

8. Dhabhar B. N. The Persian Raiyats of Hormazyar Dhahan. Bombay. 1932.

9. Литвинский Б. А. Курганы и курумы Западной Ферганы. — Москва, 1972. Баратов С. Р. Культура скотоводов Северной Ферганы в древности и раннем средневековье. По материалам курумов и мугхона. — Самарканд, 1991. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук.

10. Kazim Abdullaev and Nabi Knusnvakov, Qala of Mukkanna: Routes of Search(Preliminary report). Istanbul üniversitesi Türkiyat araştırmaları enstitüsü/ Art-sanat. 2/2014 issn: 2148-3542. 1-49 стр.

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА СУҒД БОШҚАРУВИДА ТУРКИЙ УНВОНЛАР.

Сохиба Сулайманова

Қарши Давлат университети доценти (PhD), +99897 383 60 20.

Аннотация: Ушбу мақолада илк ўрта асрларда Суғд бошқарув тизимида туркий унвонларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти илмий жиҳатдан таҳлил қилинади. Археологик манбалар, ёзма ҳужжатлар ва нумизматик материаллар асосида туркий унвонларнинг маҳаллий ҳокимият тузилмаларига кириб келиши, уларнинг давлат бошқарувидаги роли ҳамда маданий интеграция жараёнлари ёритилган. Мақолада туркий унвонларнинг Суғд жамиятидаги иерархия тизими, сиёсий таъсир доираси ва турли цивилизациялар билан алоқалардаги ўрни алоҳида эътиборга олинган.

Калит сўзлар: Суғд, илк ўрта асрлар, туркий унвонлар, бошқарув тизими, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, археологик манбалар.

Аннотация: В статье рассматривается возникновение и роль тюркских титулов в системе управления Согда в раннем средневековье. На основе археологических источников, письменных памятников и нумизматических материалов анализируется процесс интеграции тюркских титулов в местные структуры власти, их значение в политической жизни и культурном взаимодействии. Особое внимание уделяется иерархии титулов, их влиянию на социальные процессы, а также месту в контактах Согда с соседними цивилизациями.

Ключевые слова: Согд, раннее средневековье, тюркские титулы, система управления, социально-политические процессы, археологические источники.

Abstract: This article examines the emergence and significance of Turkic titles within the administrative system of Sogd during the Early Middle Ages. Drawing on archaeological evidence, written sources, and numismatic materials, it explores the integration of Turkic titles

into local governance structures, their role in political life, and their function in processes of cultural interaction. Particular attention is given to the hierarchy of titles, their socio-political impact, and their importance in Sogd's relations with neighboring civilizations.

Keywords: Sogd, Early Middle Ages, Turkic titles, governance system, socio-political processes, archaeological sources.

Кириш. Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида Суғд воҳаси илк ўрта асрларда дастлаб Эфталлийлар (420-565), сўнгра эса Турк хоқонлиги (552-744) қўл остидаги Самарқанд, Кушония (Каттақўрғон), Иштихон, Фай, Маймурғ, Кабудон, Панч (Панжикент), Кеш (Шахрисабз), Нахшаб (Насаф/Қарши) ва ҳоказо каби ўнлаб вассал ҳукмдорликлардан иборат эди. Агар ўша давр ёзма ёдгорликлари (хитой, византия, суғдий, араб ва форс) ва нумизматик материалларга назар ташланса, бу даврда ушбу ҳукмдорликлардан муайян бир қисми маҳаллий сулолалар бошқарувида бўлгани, қолган бир қисмида эса Турк хоқонлигига алоқадор сулолалар ҳукм юритгани англашилади.

Бу даврда Суғднинг бошқаруви масаласига бир қатор тадқиқотчилар тўхталган бўлиб, улар орасида Э. Шаванн, О.И. Смирнова, В.А. Лившиц, Б. Ғофуров, Л.И. Альбаум, Ж.К. Скэфф, Ф. Грене, Э. де ла Вессьер, З. Штарк, Р. Сулаймонов, М. Исҳоқов, Ш. Камолиддин, А. Отахўжаев, Ғ. Бобоёров ва Б. Ғойибовларнинг тадқиқотлари алоҳида ажралиб туради. Хусусан, О.И. Смирнова хитой, араб ва форс ҳамда суғдий манбалар ва нумизматик материаллар маълумотларидан келиб чиқиб, Суғд воҳасининг Самарқанд, Маймурғ, Кабудон ва Панч ҳукмдорликларида суғдий ва туркий сулолалар бошқарувда бўлганини аниқлаган бўлса, В.А. Лившиц ҳукмдор исмлари, унвонлар ва нумизматик материалларга суяниб, Панчдаги сулоланинг туркий негизга эга эканини кўрсатиб берган. Л.И. Альбаум Афросиёб деворий суратлари ва хитой йилномаларидаги маълумотлардан келиб чиққан ҳолда VII аср ўрталарида Самарқанд бошқаруви туркий сулола қўлига ўтганини таъкидлаган. Панч ҳукмдорларининг туркийларга бориб тақалишига эътибор қаратган А. Отахўжаев кўпроқ мазкур ҳукмдорликни бошқарган хонадон вакиллариининг исм ва унвонларини асос қилиб олган [1, С 40-42]. Нахшаб ҳукмдорларининг туркий эканини илгари сурган Р. Сулаймонов нумизматик ва бошқа археологик материалларга эътибор қаратган [2, С 69-70]. Суғд ҳукмдор сулолаларининг келиб чиқишига анча кенг тўхталган Ғ. Бобоёров эса асосан нумизматик ва ёзма манбаларга мурожаат қилиб, Самарқанд, Панч, Кабудон ҳамда Нахшабда туркий ва туркий-суғдий аралаш сулолалар ҳукм сурганини кўрсатиб берган [3, С119-129].

Асосий қисм. Хитой йилномаларида Суғднинг деярли барча ҳукмдорликларининг бошқарувчиларига нисбатан *ван* (ҳукмдор) атамаси ишлатилади. Араб ва форс тилли манбаларда эса улар *малик*, *худот*, *деҳқон* унвонлари билан тилга олинади. Суғдий ҳужжатларда *хwβ / хwβw*, *MLK'* (= ихшид), *MR'Y* (= афшин), ҳар бир ҳукмдорлик томонидан зарб қилинган суғдий тилли тангаларда эса *MLK'*, *MR'Y*, *хwβ / хwβw*, *'xwrp't* (фақат Кешда) унвонлари ўрин олган [5, С 36-37]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Муғ тоғи суғдий ҳужжатларида “отхона бошлиғи, сайис” маъносида юқори мансабдаги амалдорлардан бирининг лавозим номи сифатида учрайдиган *'xwrp't* “ахурпат” сўзи Кеш тангаларида “Кеш ҳукмдори Ахурпат” шаклида ўрин олган [6, С 274-275].

Гарчи, бу даврда Суғднинг барча ҳукмдорликларида маҳаллий анъанавий унвонларга (Самарқандда – *ихшид*, Панчда – *афшин*, Кешда – *ихрид*, Нахшабда – *испахбод* ва ҳ.к.) амал қилинган бўлса-да, ёзма ва нумизматик материалларда улар билан боғлиқ равишда туркий унвонлар ҳам учраши изоҳ талаб қилади. Жумладан, Самарқанд ва Панч бошқарувида *тархон*, Панчда *чўр* (эхтимол Самарқандда ҳам), *билга*, *элтабар*, Шунингдек, VII асрга оид Самарқанд тангаларида *хоқон*, VII–VIII асрга тааллуқли Панч тангаларида эса *хотун* ва *билга* унвон ва эпитет (сифат)лари ўрин олган бўлиб, айрим тадқиқотчилар фикрича, бу даврда Самарқандда туркий-суғдий аралаш сулола ҳукм сурганлиги ва улар томонидан хоқонликнинг марказий бошқарувидаги бош ҳукмдор – хоқон номига танга бостирилгани билан боғлиқ. Ҳақиқатан ҳам бу даврда Амударё –

Сирдарё оралиғидаги бир қатор вассал ҳукмдорликлар тангаларида *хоқон* унвони акс этган бўлиб, бу ҳолат маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзларини мазкур унвон билан атаганлиги билан эмас, аксинча уларнинг ўз хўжайин (сюзерен)лари номига танга бостирганликлари билан алоқадордир. Чунончи, ҳеч бир ёзма манбада вассал ҳукмдорларнинг ўзларига *хоқон* унвонини қабул қилиб олганликлари ёки бунга уринганликларига доир маълумот учрамайди. Суғд бошқарувида *элтабар* унвонининг учраб, Муғ тоғи суғдий хужжатларининг (720 й.) бир нечасида *lytptyr, dytptyr* (элтабар) ёки *хису элтабар* унвонли амалдор ҳақида гап боради. Ушбу маълумотларнинг Панч ва Шимолий Тўхористондаги ҳукмдорликларга алоқадор эканлигини таъкидлаган Ф. Грене ва Э. де ла Весиерлар *элтабар* унвонли амалдорни мазкур ҳудудлар билан боғлашади [6, С 177]. Аслида эса бу унвон Турк хоқонлиги ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб Суғдда ҳам жорий қилинган мазмундаги тахминга имкон беради.

Натижа ва муҳокамалар. Қадимги туркча *чўр* унвони ҳам Суғд бошқарувида асосан Панч ва қисман эса Самарқанд билан боғлиқ равишда учрайди. Самарқандда 650–750 йиллар оралиғида ҳукм сурган туркий-суғдий аслии Ихшидийлар сулоласи вакиллариининг кўпчилиги гарчи Тархун, Фурак, Турғар, Бекчўр/Бўгу-чўр каби туркий исмларга эга бўлиши баробарида *ихшид* унвонини қўллашда давом этган. Аксинча, келиб чиқиши суғдий бўлган, куёв сифатида Панч (Панжикент) ҳукмдорлиги ҳокимиятини *чўр* унвонли туркий сулола вакилларида қабул қилиб олган Деваштич *афшин* унвонидан истифода қилиш билан биргаликда, араб манбаларидан маълум бўлишича, *шур* (чўр) унвонини қўллашда ҳам давом этган. Шу ўринда, вассал ҳукмдорликларда *чўр* унвони учраши II Шарқий Турк хоқонлиги (682–744) даврига тўғри келиши диққатга сазовордир. Жумладан, «Тан шу» йилномасида Самарқанд ҳукмдори *Улега* (Фурак; 710–738) *Мочжо* (Бўгу-чўр) исмли иккинчи ўғлини *Ми* (Маймурғ) шахрига ҳоким этиб тайинлагани ҳақида маълумот акс этган [7, С 311]. Шунингдек, юқорида кўриб ўтилганидек, 693–708 йилларда ҳукмдорлик қилган Панч бошқарувчисининг исми Чакин Чўр Билга бўлса, араб манбаларида эса *шур* (чўр) Панч ҳукмдорлари аجدодларининг исми сифатида қайд этилади. Хоқонлик бошқарувида асосан ҳарбий унвон сифатида учрайдиган ушбу унвон Суғд бошқарувида асосан VII аср охири – VIII аср илк чорагида учрай бошлайди.

Суғд бошқарувидаги *тархон* унвони эса Панч билан алоқадор ўлароқ собит бир шаклда, Самарқанд билан эса эҳтимоли бир тарзда учрайди. Суғдий хужжатларнинг бири А-13 да Панч амалдорларидан бирининг унвони сифатида *trx'n* (тархон) унвони қайд этилади. Л.Н. Гумилевга кўра, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида Бижан тархон шаклида учрайдиган шахс Суғддаги туркий ҳукмдорлардан бири бўлган. Юнон тарихчиси Менандр (VI аср) Истами хоқоннинг Византияга юборган элчилардан бирининг исми Тағма Тархон (Маниахнинг ўғли) эканлигини ёзади. У *тархон* унвонли Суғд амалдорларидан бири бўлгани эҳтимоли мавжуд.

Билга атамаси Панч ҳукмдори Чакин Чўр Билга исмининг таркибий бир қисми сифатида, VII асрнинг охириларига оид Панч тангаларининг бирида *xwβ pncu MR'Y βylk'* “Панч ҳукмдори Афшин Билга” шаклида учрайди [8, С 56-57]. Турк хоқонлиги бошқарувида унвонлар олдида келувчи ушбу атаманинг муайян эпитет вазифасини бажаргани англашилади. Суғд бошқарувида айнан қандай вазифани бажаргани ёки фақатгина ҳукмдор исмининг таркибий бир қисми бўлгани масаласи эса келажакда махсус изланишларни талаб қилади.

Гарчи, бу даврда мазкур ҳукмдорликлардан фарқли равишда Суғд ҳукмдорликлари бошқарувида бевосита Турк хоқонлигининг бош хонадони – Ашина сулоласи вакиллари турмаган бўлса-да, воҳадаги бир қатор ҳукмдорликларда хоқонликка хос унвонлар кўрина бошлаши билвосита бўлса-да, хоқонлик бошқарувининг Суғдга ўз таъсирини кўрсатганидан дарак беради. Шу билан бирга, хоқонликнинг бу ердаги нуфузи бошқа вассал ҳукмдорликлардан кам бўлмагани, аксинча хоқонлик бу ерга катта эътибор бергани ва ўзаро алоқалари анча тўғиз бўлгани аён бўлади. Хусусан, хоқонларнинг ўнлаб воҳа ҳукмдорликлари орасида асосан Суғд ҳукмдорлари билан никоҳ алоқалари ўрнатиб,

уларга ўз қизларини бергани Суғднинг хоқонлик наздида қанчалик аҳамиятли бўлганини тасдиқлайди.

Хулоса: Қисқаси, муайян бир империя сифатида Турк хоқонлиги (аниқроғи Ғарбий Турк хоқонлиги) ўнлаб қабила-уруғ бошқарувлари ва воҳа ҳукмдорликларида қарийб икки асрга яқин ўз ҳукмронлигини ўрнатган пайтда ўз вассалларини назоратда тутишнинг муайян усулларида фойдаланган бўлиб, бунда маҳаллий сулолаларга унвон бериш (*элтабар*), назоратчи ноиб сифатида махсус вакил юбориш (*тудун*), вассалларга ўз қизларини узатиш орқали назоратни кучайтириш ва ҳақозо каби бевосита ва билвосита бошқарув усуллари қўлланилиши аён бўлмоқда.

Фойдаланган адабиётлар

1. Отахўжаев А. Суғд шахрининг турк ҳоқими // Шарқшунослик. Тошкент: ТошДШИ нашриёти, 2001. №2. 40–42 бетлар.
2. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб... 69-70 бетлар.
3. Бобоёров Ғ. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими) // Шарқшунослик. Тошкент, 2002. №11. 119-129 бетлар.
4. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. ХЕ "Согд" М.: Наука, 1970 36-37 бетлар.
5. Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 274-275 бетлар.
6. Grenet ХЕ "Grenet" F., de la Vaissiere ХЕ "Vaissiere" E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. Kamakura 2002. P. 177.
7. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. // Т. II. М.-Л.: 1950. С. 311.
8. Лившиц В.А. Правители Панча (тюрки и согдийцы) // Народы Азии и Африки. №4. Москва, 1979. 56-57 бетлар.

ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА ЯРАТИЛГАН ЎРТА АСР ХАРИТАЛАРИДА БУХОРОНИНГ ОБРАЗИ

Халикова Рахбар Эргашевна
Тошкент давлат техника университети
“Ўзбекистон тарихи” кафедраси
мудир, тар.ф.д.профессор
E-mail: rahbarkholikova@mail.ru
тел: 90 808 32 18

Аннотация. Ушбу мақола ўрта асрларда Ғарбий Европада тарихий география фанининг шаклланиши, ушбу фан доирасида тарихий картография фани пайдо бўлганлиги, унинг илмий фан сифатида тарихий карта ва атласлар тузиш ҳамда уларни яратиш услубиятини ишлаб чиқишда ўзига хос ўрни бўлганлиги келтирилади. Шунингдек мақолада Европа ҳамда Россия олимлари ва сайёҳларининг Бухоро ҳақидаги яратган тарихий-картографик маълумотлари, уларнинг илмий ва амалий жиҳатлари келтирилган бўлиб, ўрта асрларда Бухоро Европа давлатларида ҳам машҳур бўлганлиги ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Ғарбий Европа, картография, Ўрта Осиё, Марко Поло, Антоний Женкинсон, Бухоро, Абрахам Ортеллий, Кизилкум. Орол, Хива, босма карталар, А.Маас картаси, «Каспий денгизи ва ўзбеклар мамлакати», савдо йўллари, Самарканд, Хива.

Аннотация. В статье рассматривается становление исторической географии в Западной Европе в Средние века, возникновение в рамках этой науки исторической

картографии, её уникальная роль как научной дисциплины в составлении исторических карт и атласов и развитии методологии их создания. В статье также представлены историко-картографические сведения о Бухаре, созданные европейскими и русскими учёными и путешественниками, их научное и практическое значение, а также отмечается, что Бухара пользовалась известностью и в европейских странах в Средние века.

Ключевые слова: Западная Европа, картография, Центральная Азия, Марко Поло, Энтони Дженкинсон, Бухара, Авраам Ортелиус, Кызылкум. Аральское море, Хива, печатные карты, карта А. Мааса, «Каспийское море и земля узбеков», торговые пути, Самарканд, Хива.

Abstract. This article presents the formation of the science of historical geography in Western Europe in the Middle Ages, the emergence of the science of historical cartography within this science, its unique role as a scientific science in the compilation of historical maps and atlases and the development of the methodology for their creation. The article also presents the historical and cartographic information created by European and Russian scientists and travelers about Bukhara, their scientific and practical aspects, and highlights the fact that Bukhara was also famous in European countries in the Middle Ages.

Keywords: Western Europe, cartography, Central Asia, Marco Polo, Antony Jenkinson, Bukhara, Abraham Ortelius, Kyzylkum. Aral Sea, Khiva, printed maps, A. Maas map, "Caspian Sea and the Land of the Uzbeks", trade routes, Samarkand, Khiva.

Долзарблиги. Бугунги кунда жаҳон тарихини атрофлича ўрганишда Шарқ ва Ғарб ўртасидаги илмий, маданий ва иқтисодий алоқаларни тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. Ўрта асрларда ғарбий Европада яратилган хариталар ва картографик маълумотлар фақатгина географик тасаввурни шакллантириб қолмасдан, балки ўша даврда Бухоронинг дунё сиёсий, иқтисодий а маданий марказлардан бири сифатида қанчалик машҳур бўлганини ҳам кўрсатади.

Бухоро ҳақидаги картографик манбаларни ўрганиш:

Европа илм –фанида Шарқ ҳақидаги қарашларни аниқлашга, Бухоронинг ўрта асрлардаги геосиёсий ўрнини қайта баҳолашга, география ва картографиянинг ривожланиш босқичларини очиқ беришга хизмат қилади.

Шунинг учун ҳам бу мавзунини тадқиқ этиш нафақат тарих фани учун, балки маданий меросни ва жаҳон цивилизациясида Бухоронинг ўрнини тўғри ифода этиш долзарб ҳисобланади.

Асосий қисм. Бухоро ўлкамизнинг минг йиллар давомида жаҳон тафаккури, маданий ва диний кадриятлари тараққиётига улкан ҳисса қўшиб келаётган, шарифлик номига сазовор бўлган мукаддас жойларидан биридир.

Ана шундан узоқ қадимиятга эга бўлган шаҳар ва унга туташ ҳудудларнинг тарихий-географик, шу жумладан, картографик маълумотлари ҳам бой ва хилма-хилдир. Ушбу маълумотлар нафақат маҳаллий тарихчилар томонидан, балки Ғарбий Европа ҳамда Россия олимлари ва сайёҳлари томонидан ҳам тўпланиб ёзма манбалар ва тарихий қарталарда ўз аксини топган.

Ғарбий Европа мамлакатларида илк ўрта асрлар картография фанида турғунлик даври сифатида эсга олинади. Чунки анча кучли мавқега эга черков дини шу фан соҳасидаги ютуқларни ҳам инкор этиб келди. Бу даврда антик олимларнинг илм-фан соҳасидаги барча ютуқлари унутилди. Яратилган «монастир» қарталарининг барчаси турли безак ва диний баёнлардан иборат эди. Уларда Ўрта Осиё шаҳарлари умуман тасвирланмаган, акс этганларида эса қўплаб хатоликлар мавжуд эди.

Ғарбий Европа мамлакатларида картографиянинг тараққий этиши аввало Уйғониш даври, шунинг билан бирга ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши билан боғлиқдир. XI-XV асрларда маҳсулот-пул муносабатларининг тараққий этиши, шаҳарлар аҳолисининг ўсиши янгиша шаҳар маданиятининг шаклланиши кузатилди. Салб юришлари ва ўзаро савдо алоқалари Ғарбий европаларнинг географик дунёқарашларини ўзгартирибгина қолмай, уларни шарқ фани ва маданияти ютуқларидан ҳам баҳраманд қилди. Ана шундай бир

шароитда янги ўлкалар ҳақида маълумотлар тўплаб, унга элтувчи йўллари аниқлаш ва савдо муносабатларини йўлга қўйиш зарурати туғилди. Дастлабки даврларда бу маълумотлар асосан оғзаки шаклда бўлиб [1], вақт ўтиши билан улар қоғозга туширилган.

XIII асрга келиб Ғарбий Европа картографиясида туб бурилиш даври бўлди. Матн шаклидаги кўплаб маълумотлар ва шунингдек график тасвирлар энди карталарга кўчди [2]. Бу эса кўплаб ўлкалар ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлиш имкониятини яратди.

XII асрда Венециялик сайёҳ Марко Поло Осиёга килган саёҳати тафсилотини алоҳида китоб ҳолида нашр эттирган бўлиб, у «Дунёнинг ранг-баранглиги ҳақидаги китоб» (қискача Марко Поло «Китоби») деб номланган. Унинг қўлёзма нусхаси ҳозирда Париж Миллий кутубхонаси фондида 1116-рақам остида сақланмоқда.

1271-1272 йилларда Марко Поло савдо муносабатларини йўлга қўйиш мақсадида мўғуллар давлатининг пойтахти Коракурумга йўл олади.

Марко Полонинг «Китоб» ида Ўрта Осиё шаҳарлари ва аҳоли масканлари ҳақида ҳам кимматли маълумотлар учрайди. Китобнинг IV бўлимида саҳролар оша Бухорога етиб келганликлари ҳақида ёзиб, қуйидагиларни маълум қилади: «Саҳролар оша улар Бухорога етиб келишди. Шаҳар катта ва улўғвор. Бутун мамлакат ҳам Бухоро деб аталади. У ерда Барок, подшолик қилади. Персия (Эрон)га қараганда Бухоро жуда яхши шаҳар ҳисобланади» [3].

XIV-XV асрларда Марко Полонинг «Китоб»и картографлар учун қўлланма бўлиб хизмат қилди. Унинг Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари ҳақидаги географик маълумотлари 1320 йилда Петр Висконти тузган картада, 1375 йилдаги Каталон картасида ва 1459 йилги Фра Мауронинг доиравий карталарида ўз аксини топди.

1375 йилдаги Каталон картасидаги асосий маълумотлар Марко Поло китобидаги Ўрта Осиёнинг кўплаб шаҳарлари (Сарра, Самарканд. Амул, Отус. Органчи-Урганч) катори Бохор (Бухоро) ҳам кўрсатилган.

XVI асрда инглиз савдогари Антоний Женкинсон томонидан тузилган карта ҳам бугунги кунда ноёб карталардан ҳисобланади. У 1562 йилда Лондонда босилган бўлиб, «Женкинсоннинг 1562 йилги Россия картаси» деб номланган [4]. Женкинсон ўзи ўтган йўллари ҳақида ёзма ҳисобот қолдирган ва бир канча шаҳарларининг географик кенгликларини аниқлаган: Урганчники $39^{\circ} 10'$. Бухороники $39^{\circ} 10'$. Немис олими Мичоу Антоний Женкинсоннинг кенглик ўлчовларининг юқори баҳолаган [5].

XVI асрда Ғарбий Европада тарихий география фани шаклланди. Ушбу фан доирасида худди шу даврда тарихий картография фани пайдо бўлди. У илмий фан сифатида тарихий карта ва атласлар тузиш ҳамда уларни яратиш услубиятини ишлаб чиқишдан иборат эди [6].

1570 йилда тузилган ва ўша йили нашр этилган Абрахам Ортелиининг [7] картаси Сибир ва Ўрта Осиё ерларини акс эттирган илк босма карталардан ҳисобланди. Картанинг ҳажми 35х47 см бўлиб, унда Амударёнинг қуйи оқимида унга қуйилувчи Мурғоб дарёси (Amorgab flu) ва ундан жануброқда Амударёнинг чап томонида эса Бухоро шаҳри кўрсатилган. [8].

XVII асрнинг 1664-1665 йилларда Москвага голландиялик Николай Витсен ташриф буюради. XVII асрнинг 70-йилларида Москвада яшовчи голландлар билан ўрнатилган мустақкам алоқаси натижасида Татарианинг [9] илк картасини яратишга киришади [10]. Витсен ушбу карта асосини 1667 йилда Россияда тузилган «Годунов» чизмасидан олганлигини таъкидласа-да, ушбу чизмаларнинг барча машҳур нусхалари билан солиштирганда улар орасида деярли ўхшашлик йўқлиги маълум бўлади [12]. Бу эса Витсен ўзи йиққан маълумотлар асосида карта тузганлигига далилдир.

Картада Амударё ҳақида маълумотлар келтирилганда, Бухоро (Bochara) шаҳри ҳам кўрсатилган. Шунингдек, Орол денгизидан шимоли шаркка томон ундан икки баровар кичик Оқ-Басир(АК-Basir)қўли тасвирланган. Ушбу қўл билан Орол денгизи оралиғидаги ерлар Бухоро мамлакати (Bugaria) деб номланган.

1685 йилда Данцигда туғилган ва шарқ тилларини яхши билган доктор Даниил Готлиб Мессершмидт Петр 1 томонидан 1716 йилда хизматга таклиф этилади. 1720-1727 йилларда Сибир ва Уралда тадқиқотлар олиб борган бу олим Ўрта Осиё ҳақида ҳам бой тарихий-картографик маълумот тўплаган.

Мессершмидтнинг кундалиги XX асрнинг 60-йилларида Берлинда немис тилида чоп этилган [12]. Ушбу кундаликда Бухоро ва Туркистон шаҳарларининг картографик планетари ҳам акс эттирилган. Бухоро шаҳри тўғри тўртбурчак шаклида акс эттирилган бўлиб, унда шаҳарнинг марказий бозори, мадраса ва арк асосий ўрин эгаллаган [13].

Ўрта Осиё ва Ўзбекистон тарихи учун 1728 йилда голланд картографи Абрахам Маас томонидан Санкт-Петербургда тузилган голланд тилидаги қўлёзма карта анча кимматли ҳисобланади. Карта «Каспий денгизи атрофидаги манзиллар, шунингдек ўзбеклар мамлакатининг янги картаси» деб номланган.

Маас картасида ҳозирги Кизилқум. Орол, Хива ва Бухоро вилоятлари таркибига киритилган (картадаа *Aralskaia Regnum, R.Chiwens, Bocharia R.*); чўлнинг ички қисмларидан сўкмок йўллар ўтказилган.

Сирдарёдан (бири Форобдан, иккинчиси Сирдарёнинг қуйи оқимидан) бошланувчи сўкмок йўл Янгикан манзилгоҳидан ўтиб Бухорога қадар йўналган. Сирдарёдан яна бир йўл Урганч ва Хивага, яна бири эса Амударёнинг ўнг соҳили бўйлаб Бухородан Урганч ва Хивага томон борган.

Абрахам Маас қўлёзма картаси асосида 1735 йилда «Каспий денгизи ва ўзбеклар мамлакати» деб номланган карта яратган. У 1723 йилда тузилган катта ҳажмдаги рус картасидан фойдаланган ҳолда тузилган [14].

Ушбу карта 1735 йилда Ньюренбург шаҳридаги машхур «*Nomannische Erden*» («Гоман мероси») нашриёти томонидан чоп этилган [15].

Тарихий-сиёсий ва тарихий-этнографик нуқтаи назаридан А.Маас картаси XVI - XVIII аср биринчи ярмида ўзбеклар тарқалган ҳудудлар ҳақида маълумот берувчи схематик баёнидан иборат бўлса, иккинчи томондан Шайбонийлар (XVI аср) ва Аштархонийлар сулоласи ҳукмдорлари (XVII-XVIII асрнинг биринчи ярми) даврида ўзбек хонлари сиёсий ҳокимиятига бўйсунган Ўрта Осиё ҳудудлари ҳақида маълумот беради [16].

Картанинг аҳамиятли томони шундаки, унда ўзбеклар яшайдиган ҳудудлар яна 10 та вилоят (*Regnum*) лар чегаралари кўрсатилган. Улар орасида Бухоро вилояти ҳам бор. Ундан ташқари Бухоро, Хива алоҳида мулк (*Provincia*) ларга ажратиб кўрсатилган. *Provincia* (мулк) сўзи ҳар ҳолда "хонлик" маъносини англатган бўлиши керак.

Картадаги вилоятларга нисбатан кичикроқ чегарада кўрсатилган Бухоро ва Хива мулклари ҳақида карта муаллифи анча кенг маълумотга эга бўлган. Яъни бу икки давлатнинг сиёсий тузуми ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлган [17].

Картадаги йирик шаҳарлар Бухоро, Самарканд, Хива, Урганч, Фороб, Орол, Балх, Бадахшон, Фаргона, Аскентга элтувчи савдо йўллари ҳам аниқ кўрсатилган. Шу ўринда таъкидлаш ўринлики, картада кўрсатилган карвон йўллари «Маас картаси тузилмасдан аввал ҳам русларга маълум бўлган. Шунинг учун ҳам бу йўллардан Россия Ўрта Осиё давлатлари билан алоқаларда кенг фойдаланган (айниқса, Гладишев ва Муравин, Бекчурин, Бурнашев, Безносовых ҳамда бошқаларнинг экспедициялари давомида)» [18].

Хулоса. Хулоса сифатида шуни таъкидлаш ўринлики, Ғарбий Европа ва Россияда Ўрта Осиё ҳақида тузилган ўрта аср карталарининг барчаларида Бухоро шаҳри ўз аксини топган. Бу эса мазкур шаҳар ва унга туташ аҳоли масканларининг узоқ қитъа Европада ҳам машхур бўлганлигидан далолат беради.

Адабиётлар

1. Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. М.: Наука, 1985. С81. 3. Skelton RA Maps. A historical survey of their study and collecting. Chicago, London, 1972. P.7.

2. Skelton R.A. Mars A historical survey of their study and collecting.-Chicago London, 1972. P.7.
3. Путешествие Марко Поло. Перевод со старо-французского языка И.П.Минаева. Под. ред. В.В.Бартольда. Зап. имя, русс, геогр. общ-ва по этногр. Т. XXVI. 1902. С.6.
4. Қаранг. Багров Л.С. Карты азиатской России. Петроград; 1914 С.7.
5. Michow H. Das erste Jahthudert russischer Kartographie. 1525-1631 Mitteil. Geograph, Gesin Hamburg Bd 21.1906. P.25,
- 6 . Советская историческая энциклопедия. М., 1965. Т.VI . С.516.
7. Ортеллий Абрахам (1527-1598) Ғарбий европалик картограф. У 1570 йилда географик матнлардан ва 53 та картадан иборат «Дунё театри» номли атласини нашр эттирган. Тарихий картография фанининг асосчиси ҳисобланади.
8. Корженевский Н. О старинных картах, хранящихся в Узбекистанском филиале Академия наук СССР //Изв. Узб. фил. АН СССР. 1941. №3. С.67.
9. Ўрта Осиё худудлари бир пайтлар Чингизхон давлати таркибига кирганлиги боис, Ғарбда улар ҳам Татари (Тартария) худудлари деб юритилган.
10. Полевой Б.П. О картах Северной Азии Н.К.Витсена// Изв. АН СССР. Сер геогр. 1973, №2. С.125.
11. Полевой Б.П. Гипотеза о «Годуновском» атласе Сибири 1667 г. // Изв. АН СССР. Сер. геогр. 1966. №4. С.123
12. Брентъес Б. Планы городов Бухары и Туркестана XVIII века // Общественные науки в Узбекистане. 1985, №6. С.55.
13. Юкоридаги асар, ўша бет.
14. Княжецкая Е.А. Сузба одной карты. М.: Мысль, 1964. С.50.
15. Хозирда ушбу картанинг асл нусхаси Будапештнинг (Венгрия) Сечени номидаги Миллий кутубхонасида сақланмоқда.
16. Камолиддин Ш., Мукминова Р. Заметки о географической карте Средней Азии Абрахама Мааса //O'zbekiston tarixi. 2003. №1. С.20.
17. Юкоридаги асар, 21 б.
18. Югай Р.Л. История развития географических и картографических представлений о пустыне Кызылкум (с древнейших времен до середины XIX века) // Дисс. на соиск. уч. степ. канд. геогр. наук Т., 1964. С.300.

ДРЕВНЯЯ СОГДИАНА НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА

Вайсова Нодирабегим Авазовна

PhD in History, доцент кафедры “Всемирной истории”

Национального Университета Узбекистана

им. Мирзо Улугбека Ташкент, Узбекистан

vaisovanodirabegim86@gmail.com

+998933784939

Аннотация: В статье рассматривается историко-культурное наследие древней Согдианы, расположенной на территории современного Узбекистана. Особое внимание уделяется археологическим находкам, письменным источникам и материальным памятникам, отражающим политическую, социальную и экономическую жизнь согдийцев. Анализируются культурные связи Согдианы с сопредельными регионами, роль этого государства в развитии Великого шёлкового пути, а также его вклад в мировую цивилизацию.

Ключевые слова: Согдиана, Узбекистан, археология, Великий шёлковый путь, древние города, культура, торговля, цивилизация.

Annotatsiya: Maqolada hozirgi O'zbekiston hududida joylashgan qadimgi So'g'diyona tarixiy-madaniy merosi tahlil qilinadi. Asarda arxeologik topilmalar, yozma manbalar va moddiy

yodgorliklar asosida so'g'diylarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayoti yoritilgan. Shuningdek, So'g'diyonaning qo'shni hududlar bilan madaniy aloqalari, Buyuk ipak yo'lidagi o'rni hamda jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: So'g'diyona, O'zbekiston, arxeologiya, Buyuk ipak yo'li, qadimiy shaharlar, madaniyat, savdo, sivilizatsiya.

Abstract: This article explores the historical and cultural heritage of Ancient Sogdiana, located within the territory of modern Uzbekistan. It highlights archaeological discoveries, written sources, and material monuments that shed light on the political, social, and economic life of the Sogdians. The study also analyzes Sogdiana's cultural connections with neighboring regions, its strategic role along the Great Silk Road, and its significant contribution to world civilization.

Keywords: Sogdiana, Uzbekistan, archaeology, Great Silk Road, ancient cities, culture, trade, civilization.

Введение. Древняя Согдиана, является одной из крупных историко-культурных областей, расположенных между Амударьей и Сырдарьей. Она всегда оказывала сильное влияние на соседние государственные образования и играла весьма важную роль в их жизни. Историки древнего Востока называли эту страну «сердцем Центральной Азии».

Результаты исследования. В центре этой историко-культурной области располагался Самарканд- крупнейший политико-административный центр Согда, ядром которого являлся бассейн Зарафшана. Согдийская проблематика имеет решающее значение для понимания исторического процесса по всей Средней Азии, поскольку Согд - это центральная область, а в VI—VIII вв. и наиболее развитая часть этого обширного региона, в котором согдийцы были в наибольшей степени народом горожан.

Древний Согд исторически делился на три части: Самаркандский Согд, расположенный в среднем и верхнем течении реки Зарафшана, Бухарский Согд, расположенный в нижнем её течении и Кашкадарьинский Согд, расположенный в долине реки Кашкадарьи. О согдийском культурном преобладании на протяжении раннего средневековья говорится в ряде обобщающих работ. Экономическая и культурная деятельность согдийцев распространилась далеко за пределы собственно Согда, основными землями которого были территории по р. Зеравшан с центром в Самарканде. В более широком смысле слова в Согд включались и владения Кеш и Нахшеб в долине Кашка-Дарьи. Наряду с Самаркандским Согдом источники упоминают Бухарский, который, видимо, зависел от Самаркандского в начале VII в.[1] Так, самой заметной общиной переселенцев в Западном Китае, были согдийцы чья родина находилась в Самарканде и окружающих его городах нынешнего Узбекистана. Их колонии сформировались практически в каждом китайском городе, где согдийские старосты- сабао надзирали над делами в местных общинах. Часть согдийских переселенцев представляли купцы: их персонажи появляются в литературных произведениях настолько часто, что возник навязчивый образ богатого купца.

Согдийские купцы и на самом деле занимались ювелирным изделиями и драгоценными камнями, которые отличались двумя товарными преимуществами: они стоили дорого, а весили мало. Только вот факт существования такого стереотипа совсем не означает его соответствия действительности. Нету утверждения того, что торговля вдоль Шёлкового пути процветала настолько, что позволила обогатиться тысячам согдийцев, населявшим историческую столицу Чанань. Среди тысяч согдийцев поселившихся в китайских городах при династии Тан, купцы составляли меньшинство.[2] Историческая столица Чанань, в наши дни носящая названия Сиань, знаменита своими произведениями искусства Шёлкового пути. Самой богатой находкой следовало бы назвать клад деревни Хэцзя, в котором сохранилось больше сотни прекрасных золотых и серебряных сосудов, украшенных изображениями на китайские и западные сюжеты. При их пристальном изучении многие из этих предметов оказываются местного изготовления

стараниями либо согдийцев в изгнании, либо китайскими ремесленниками, перенявшими согдийские оформительские сюжеты. Бесспорным остаётся только лишь то, что драгоценные камни для их украшения ввозили из зарубежных стран: их не составляло труда перевозить по сухопутным тропам благодаря малому весу и размеру. Самаркандский Согд, являясь политическим и экономическим ядром Согда в целом, играет принципиально важную роль в понимании многих ключевых вопросов истории Среднеазиатского Междуречья. Значение Самарканда в истории культуры всего Согда неопределимо и определялось прежде всего его выгодным географическим расположением в центре Центральноазиатского материка. Археологические исследования, проведенные на территории Согда в середине и второй половине нашего столетия, создали солидную фактологическую основу для постановки и решения актуальных проблем истории Согда VII-IV вв. до н.э. Прежде всего следует отметить вклад ученых в изучение истории материальной культуры Самаркандского согда эпохи раннего железа, а также южных и западных областей Согда указанного периода. [3]

В 722 году обстоятельства коренным образом переменялись, Летописец Ат-Табари сообщает о том, что согдийцы распались на две группы. Большая по численности группа в составе не меньше 5тыс. человек отправилась в Фергану, куда их не пустили, и арабские солдаты устроили им резню. Гораздо меньшая группа, быть может из сотни семей, осталась с Деваштичем и попыталась найти убежище за стенами крепости на горе Муг. [4] В ходе завоевания арабами только купцы из той большой группы могли позволить себе заплатить выкуп и получить жизнь из рук захватчиков их территории. Главной заботой для покоренных арабами народов Средней Азии стали налоги. Многие согдийцы в результате бежали на тюркские территории или в Китай.

Заключение. Таким образом, Согдийские города-государства были поглощены могущественной империей халифов. Согдийцы сменили веру, а затем и язык, только отдельные элементы их культурной традиции унаследовала новая исламская цивилизация, утвердившаяся в Мавераннахре и Хорасане в конце VIII - IX вв.

Список литературы:

1. Распопова В.Д раннесредневековый согдийский город. Санкт –Петербург. 1993г.
2. Сохранилась эпитафия, посвящённая всего лишь одному купцу. Жун Синьцзян, Чжан Чжицин. CongSamaergandaoChangan- SuterenzaiZhongguodewenhuayishu [От Самарканда до Чанани: Культурные следы согдийцев в Китае]. Пекин: BeijingTushuguanChubanshe, 2004.С.137
3. Зеймаль Е.В. Политическая история Среднеазиатского Междуречья (ThePoliticalHistoryofTransoxiana)// TheCambridgeHistoryofIran. T.3 TheSeleucidParthianandSasanianPeriods // Под ред. ЕсанаЯршатера (Ehsan Yarshater). Ч. 1. Нью-Йорк: Cambridge University Press, 1983. С 259-260.
4. Бернштам А.Н. Согдийские колонизации Семиречья. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – Москва– Ленинград, 1940. - С.34–42.

ILK O`RTA ASRLARDA SUG`D VA UNING XALQARO MUNOSABATLARDA TUTGAN O`RNINI O`RGANILISH DARAJASI

Axmatov Sherzod.

**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti jahon tarixi fakulteti 1-bosqich
doktoranti. 998 93 999 35 72**

Anotatsiya: Ushbu tadqiqot ishi doirasida Sug`d hamda uning markaziy Osiyo tarixida tutgan o`rni o`rganib chiqiladi. Ilk o`rta asrlarda Sug`dning xalqaro munosabatlar hamda Buyuk

Ipak yo'li doirasida nufuzi yuqori bo'lgan. Tarixchi olimlarning Sug'dshunoslik borasidagi yondashuvlariga ham atroflicha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: manbashunoslik, sug'dshunoslik, Afrosiyob, tarixshunoslik, Buyuk Ipak yo'li, Panjikent, arxeologik manbalar, epigrafik manbalar, numizmatik manbalar.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается Согд и его место в истории Центральной Азии. В раннем Средневековье Согд имел большое влияние в международных отношениях и в рамках Великого Шёлкового пути. Также подробно рассматриваются подходы историков к согдоведению.

Ключевые слова: источниковедение, согдоведение, Афросиаб, историография, Великий Шёлковый путь, Пенджикент, археологические источники, эпиграфические источники, нумизматические источники.

Abstract: This research study examines Sogd and its place in the history of Central Asia. In the early Middle Ages, Sogd had a high influence in international relations and within the framework of the Great Silk Road. The approaches of historians to Sogd studies are also discussed in detail.

Keywords: source studies, Sogd studies, Afrosiab, historiography, Great Silk Road, Panjikent, archaeological sources, epigraphic sources, numismatic sources.

Kirish. Markaziy Osiyo ilk o'rta asrlarda Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy, savdo-iqtisodiy hamda diplomatik aloqalarning muhim chorrahasi bo'lgan. Bu jarayonda Sug'd va sug'diylar alohida o'rin tutgan. Ularning xalqaro savdo, siyosat va madaniyatdagi faoliyati tarixiy manbalar orqali yaxshi yoritilgan. Sug'diylar Buyuk Ipak yo'lining asosiy vositachilari sifatida Sharqdan G'arbgacha va G'arbdan Sharqqa moddiy va ma'naviy boyliklarni tashish, diniy g'oyalarni yoyish hamda davlatlararo diplomatik aloqalarda muhim rol o'ynashgan.

Sug'diylar Buyuk Ipak yo'li orqali olib borilgan xalqaro savdoning eng faol qatnashchilaridan biri bo'lgan. Xitoy yilnomalarida ("Suy shu", "Tan shu") sug'diy savdogarlarining Sharqiy Turkiston, Xitoy va Hindistonga borib, turli tovarlar savdosi bilan shug'ullanganliklari qayd etilgan. [1]

Ular ipak, qimmatbaho toshlar, temir buyumlar, ziravorlar va boshqa mahsulotlarni savdo qilganlar. Sug'd tarixi haqidagi dastlabki ma'lumotlar qadimgi yunon va xitoy manbalarida uchraydi. Gerodot, Strabon va Arrian asarlarida O'rta Osiyo xalqlari haqida umumiy tasvirlar mavjud bo'lsa-da, sug'diylarga oid aniq ma'lumotlar xitoy solnomalarida qayd etilgan [2].

Asosiy qism. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rus sharqshunoslari — V. V. Bartold, I. Yu. Krachkovskiy va S. F. Ol'denburg sug'diylarga oid yozma manbalarni ilmiy muomalaga kiritdilar [3].

Sug'diy savdogarlar o'z tarmoqlarini nafaqat Sharqda, balki Vizantiya va Sosoniylar davlati hududlarida ham yoygan. Shu boisdan ularni ko'pincha "xalqaro savdoning ustalari" deb atash mumkin. Ular quruqlik va dengiz yo'llari orqali Sharq bilan G'arbni bog'lab turuvchi vositachi sifatida mashhur bo'lgan.

Masalan, VII–VIII asrlarda Sug'diylar Xitoyning Dunxuan, Loyan va Changan shaharlarida savdo koloniyalariga ega bo'lgan. Bu koloniyalar savdo faoliyatidan tashqari madaniy va diniy markaz sifatida ham xizmat qilgan. [4]

Sug'diylar faqat savdogar emas, balki diplomatik vositachilar sifatida ham faoliyat yuritgan. Xitoy manbalarida ularning elchilar sifatida turli davlatlar o'rtasida qatnaganligi eslatiladi. Masalan, VII asrda Sug'diy elchilarining Xitoy imperatori saroyiga kelgani haqida ma'lumotlar bor.[5]

Sug'diylar turli imperiyalar o'rtasidagi munosabatlarni yumshatishda muhim rol o'ynagan. Ular arab xalifaligi, Sosoniylar davlati, Turk xoqonligi va Xitoy imperiyasi kabi yirik davlatlar o'rtasida aloqa o'rnatishda ko'priq vazifasini bajargan. Shu sababli sug'diylarni faqat savdogar emas, balki "xalqaro diplomatiya vakillari" sifatida ham baholash mumkin.

Sug'd va sug'diylarga oid ma'lumotlarning asosiy manbalari Xitoy yilnomalari, arab va fors muarrixlari, arxeologik topilmalar hamda sug'd yozuvlari hisoblanadi.

Xitoy yilnomalari sugʻdiy savdogarlarning xalqaro faoliyati haqida batafsil axborot beradi. Arab geograflari al-Istaxriy, al-Muqaddasiy, Ibn Havqal asarlarida ham Sugʻdning savdo va iqtisodiy ahamiyati yoritilgan.[6]

Shuningdek, Samarqand va Panjikentdan topilgan arxeologik yodgorliklar sugʻdiylarning moddiy madaniyatini ochib beradi. Panjikentdagi devoriy suratlarda savdogarlar hayoti, diniy marosimlar va xalqaro aloqalar aks etgan.

Sugʻd yozuvlari esa sugʻdiylarning til, diniy qarashlari va xalqaro aloqalardagi oʻrnini tadqiq etishda eng muhim manbalardan biridir. Tarixshunoslik yondashuvlari Sugʻdiylarning xalqaro munosabatlardagi oʻrni tarixshunoslikda keng muhokama qilingan. V.V. Bartold, B.A. Litvinskiy, R. Frye, A. Belenitskiy kabi olimlar sugʻdiylarning Buyuk Ipak yoʻlidagi vositachilik faoliyatini alohida taʼkidlab oʻtishgan.[7]

Natija va muhokamalar. XIX–XX asr boshlarida V.V. Bartold sugʻd va sugʻdiylarning tarixiga oid ilk mukammal tadqiqotlarni amalga oshirdi. U “Turkiston mongollar istilosigacha” nomli asarida Sugʻd vohasining siyosiy va iqtisodiy oʻrni, Samarqandning xalqaro savdodagi ahamiyatini keng yoritgan.[8]

Shuningdek, A. Belenitskiy, B.A. Litvinskiy va E.V. Zeimal’ sugʻdiylarning sanʼati, madaniyati, numizmatikasi va xalqaro savdodagi roli haqida muhim tadqiqotlar olib borgan.[9] B.I. Marshak Panjikent arxeologiyasini oʻrganib, sugʻdiylarning moddiy madaniyati hamda xalqaro aloqalarini jonli tasvirlagan. Sogʻdshunoslik uchun eng muhim yozma yodgorliklardan biri “Sogʻd hujjatlari”dir. 1907-yilda Aurel Stein tomonidan Dunxuan hududida topilgan bu hujjatlar sogʻdiylarning huquqiy, xoʻjalik va ijtimoiy munosabatlarini oʻrganishga asos boʻldi.

Bundan tashqari, Afrasiyob devoriy suratlari (Samarqand, VII asr) ham sogʻdiylarning siyosiy aloqalari va diplomatik munosabatlarini oʻrganishda noyob manba hisoblanadi.

Arab va fors muarrixlari ham Sugʻdga oid qimmatli xabarlar qoldirishgan. Masalan, al-Istaxriy, al-Muqaddasiy, Ibn Havqal asarlarida Samarqandning iqtisodiy qudrati, bozor va karvon yoʻllaridagi ahamiyati tasvirlangan.[10]

Tabariy va Narshaxiyning asarlarida esa Sugʻd vohasining arablar davriga kelib qanchalik rivojlanganini koʻrish mumkin.

Oʻzbekistonlik tadqiqotchilar, jumladan A. Asqarov, Sh. Kamoliddinov va boshqalar sugʻdiylarning tarixiy taraqqiyoti va xalqaro aloqalarini mahalliy arxeologik topilmalar asosida yoritib berganlar. Mustaqillikdan soʻng Oʻzbekistonda sogʻdshunoslik alohida ilmiy yoʻnalish sifatida rivojlandi. Bu borada bir qator oʻzbek olimlari samarali tadqiqotlar olib bormoqda: Ya. Gʻ. Gʻulomov Samarqandning ilk oʻrta asrlar tarixini, xususan, sogʻdiylarning iqtisodiy va madaniy hayotini arxeologik dalillar asosida tahlil qilgan. M. Isʼhoqov sogʻdiylarning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi va ularning Markaziy Osiyo tarixidagi oʻrnini oʻrgangan [11].

R. Suleymanov esa Afrasiyob devoriy suratlari hamda sogʻdiylar diplomatik aloqalarining turli jihatlarini tadqiq qilgan [12].

B. Ahmedovning asarlarida ham sogʻdiylar Movarounnahr tarixidagi oʻrni, arablar istilosi davrida ularning ijtimoiy-siyosiy hayoti haqida qimmatli mulohazalar mavjud [13].

Shuningdek, Sh. Pidayev va boshqa arxeolog olimlarning Afrasiyob qazilmalari boʻyicha ishlari sogʻdshunoslikda yangi maʼlumotlarni ilmiy muomalaga kiritishga xizmat qilmoqda [14].

Xulosa. Sogʻdshunoslik nafaqat Oʻrta Osiyo xalqlari tarixi uchun, balki jahon sivilizatsiyasi tadqiqotlari uchun ham muhim ilmiy soha hisoblanadi. Bugungi kunda xalqaro hamkorlikda olib borilayotgan arxeologik va tarixiy izlanishlar bu yoʻnalishning yanada rivojlanishini taʼminlamoqda. Oʻzbek tarixchilari va arxeologlarining tadqiqotlari esa sogʻdshunoslikni milliy ilmiy maktab darajasiga koʻtardi. Tarixshunoslik tahlili shuni koʻrsatadiki, sugʻdiylarning xalqaro munosabatlardagi oʻrni turli davrlarda turli xil talqin qilingan. Rus sharqshunosligi ularni iqtisodiy jihatdan baholagan boʻlsa, gʻarbiy tadqiqotchilar ularni madaniy vositachilar sifatida koʻrgan. Mustaqillik davri oʻzbek olimlari esa arxeologik dalillar asosida sugʻdiylarning koʻp qirrali faoliyatini ochib bermoqda. Zamonaviy global tarixshunoslik esa ularni “xalqaro aloqalarning universal vositachilari” sifatida baholashga moyil. Manbashunoslik nuqtayi nazaridan qaranganda, sugʻdiylarning xalqaro munosabatlardagi

o'rnini o'rganishda turli manbalar bir-birini to'ldiradi. Xitoy yilnomalari ularning Sharqdagi faoliyatini, arab va fors muarrixlari esa G'arb bilan aloqalarini yoritadi. Arxeologik yodgorliklar va epigrafik topilmalar esa sug'diylarning madaniy-ma'naviy hayotini jonli ravishda ko'rsatib beradi. Numizmatika esa ularning iqtisodiy mustaqilligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Pulleyblank E. The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times. Calgary: University of Calgary Press, 1989.
2. Bartold V. V. Sochineniya. T. II, ch. 1. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1963.
3. Suy shu, Tan shu – Xitoy yilnomalari.
4. Litvinskiy B.A. Istoriya narodov Sredney Azii. – Moskva, 1999.
5. Frye R. The Heritage of Central Asia. – Princeton, 1996.
6. Al-Istaxriy. Kitob al-Masolik val-Mamolik.
7. Al-Muqaddasiy. Ahsan al-taqosim fi ma'rifat al-aqolim.
8. Bartold V.V. Sochineniya. T. II. – Moskva, 1964.
9. Bartold V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya. – Moskva, 1963.
10. Belenitskiy A.M., Litvinskiy B.A. Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekov'e. – Moskva, 1976.
11. Is'hoqov M. O'rta Osiyo qadimgi xalqlari tarixidan. Toshkent: Universitet, 1993.
12. Suleymanov R. Afrasiyob devoriy suratlari va sog'diylar diplomatiyasi. Toshkent: Fan, 2001.
13. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. Toshkent: Universitet, 1991.
14. Pidayev Sh. Afrasiyob qazilmalari. Samarqand: Imom Buxoriy nashriyoti, 2008.

UDK:94 (575) (045)

TARIXIY MANBALARDA ASHTARXONIYLAR HUKMDORI SUBHONQULIXON ILMIY-IJODIY FAOLIYATINING YORITILISHI

Qorayev Sherxon Po'latxonovich

Xalqaro innovatsion universitet. Qarshi shahri, O'zbekiston.

filologiya bo'yicha falsafa doktori,

dotsent. E-mail: sherxonqoraev@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ashtarxoniylar sulolasi vakili, Buxoro xonligi hukmdori Subhonqulixon ijodi, she'riyati va turli xil ilmlar bo'yicha yozgan asarlari haqida so'z yuritiladi.

Subhonqulixon Nishoniy taxallusi bilan she'rlar yozgan bo'lib, ayrim manbalarda uning devon tuzgani atiladi.

Ashtarxoniylar hukmdori ilm bilan ham shug'ullanib, astrologiya, astronomiya hamda tibbiyot sohasiga oid asarlar yozib qoldirgan. Ayniqsa, Subhonqulixonning tibbiyotga oid asarlari alohida ahamiyatga ega.

Subhonqulixon folga oid "Ramali Subhoniy" nomli asar ham yozgan. Uning farmoniga binoan "Fatovo'iy Subhoniy" nomli fatvolar to'plami ishlab chiqilgan. Ilmi nujumga oid "Lub-lavo'ih al – qamar fi-l- ixtiyorat" ("Oy nurining ixtiyorat uchun mohiyati") nomli risola ham xon qalamiga mansub. U bir necha lavhalar, ikki maqola va xotimadan tashkil topgan.

Kalit so'zlar: Taxallus, tatabbu', tib ilmi, ilmi nujum, masnaviy.

Аннотация. В данной статье рассказывается о творчестве, поэзии и сочинениях представителя династии Аштарханидов, правителя Бухарского ханства Субхонкулихана.

Субхонкулихан писал стихи под псевдонимом Нишани а в некоторых источниках говорится, что он создал диван.

Правитель Аштарханидов также занимался наукой и писал труды по астрологии, астрономии и медицине. Особое значение имеют работы Субхонкулихана по медицине.

Субхонкулихан также написал труд по астрологии под названием “Рамали Субхани”. По его указу был разработан сборник фетв “Фатавои Субхани”. Трактат “Луб-лавоих аль-камар фи-л-ихтиярат” (“Сущность лунного света для благоразумия”) по науке астрологии принадлежит хану. Состоит из двух статей и заключения.

Ключевые слова: Псевдоним, татаббу, медицинская наука, наука астрологии, маснави.

Abstract. This article talks about the creativity, poetry and works of various sciences of the representative of the Ashtarkhanid dynasty, the ruler of the Bukhara Khanate, Subhonqulikhan.

Subhonqukhan wrote poems under the pseudonym Nishani, and some sources say that he created a divan.

The ruler of the Ashtarkhanids was engaged in science and wrote a number of scientific works on astrology, astronomy and medicine. Subhonqulikhan's works on medicine are especially important.

Subhonqulikhan also wrote a work called “Ramali Subhani” about foil. According to his decree, a collection of fatwas named “Fatavoi Subhani” was developed. The treatise “Lub-lavoih al-qamar fi-ikhtiyarat” (“Essence of the Moon's light for discretion”) on the science of astrology belongs to the khan. It consists of two articles and a conclusion.

Key words: Nickname, tatabbu', tib, nujum, masnavi.

Kirish. (Введение, Introduction). Dunyo adabiyotshunosligi tarixida adabiy jarayonlar, adabiy muhitlar, saroy adabiyoti vakillari merosini tadqiq etish yuzasidan olib borilayotgan izlanishlar fan tarixi asosida uning nazariyasi taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbek adabiyoti tarixini o'rganish va uni yangi ma'lumotlar bilan boyitish, ayniqsa, sobiq ittifoq davrida sinfiylik nuqtai nazaridan o'rganilmagan saroy adabiyoti hamda hukmdorlar ijodi va sultonlar huzuridagi adabiy majlislar tarixini tadqiq etish, adabiyotni umumadabiy jarayon bilan bog'lab, muayyan tarixiy aspektda xolis o'rganish ustuvor vazifalardan biri. Mamlakatimizda ham mustaqillik yillarida o'zbek mumtoz adabiyotini tadqiq etishda ulkan muvaffaqiyatlarga erishilgani hech kimga sir emas, jumladan, hukmdor-shoirilar va saroy adabiyoti vakillari ijodi keng ko'lamda o'rganildi, ijodkorlarning devonlari nashr etildi. Albatta, o'zbek mumtoz adabiyotining katta qismi saroyda yaratilganidan hamda adabiy yig'inlar milliy adabiyotni rivojlanishida muhim omil bo'lganligidan kelib chiqsak, saroy adabiyoti va adabiy yig'inlarni chuqur va har tomonlama o'rganish payti keldi. Binobarin o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, adabiy yig'inlar hamda mumtoz adabiyot vakillari qoldirgan adabiy meros hozirgi kunda ham ma'naviyatimizni yuksaltirish, yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda hamda “O'zbekiston -2030” strategiyasidagi belgilangan ta'lim va fan sohasini yanada rivojlantirish bilan bog'liq vazifalar ijrosini ta'minlanishiga xizmat qiladi.

Uslub va materiallar (Nazariy asoslar), (Методы и материалы (Теоретические основы), Materials and Methods (Theoretical basis)). O'rta asrlarning muhim manbalaridan biri Muhammad Yusuf Munshiyning “Tarixi Muqimxoniy” asari ashtarxoniylar hukmdori Subhonqulixon davri tarixidan hikoya qiladi. Mir Muhammad Amin Buxoriyning “Ubaydullanoma” tarixiy risolasi zimdan “Tarixi Muqimxoniy”ning davomidek tuyulsada, u Subhonqulixon va Ubaydulloxon hukmronlik davri haqida so'z yuritadigan risolalardan biridir. Ashtarxoniylar sulolasida xizmat qilgan Muhammad Amin Buxoriyning “Muhit at-tavorix” asarida ham Subhonqulixon davri batafsil yoritilgan. Mavzumizga doir Xoja Samandar Termiziyning “Dastur ul-muluk” asari Subhonqulixon davrining muhim tarixiy manbalaridan sanalanadi.

Ma'lumotlarga qaraganda, Subhonqulixon qoshida 1692 yilda Muhammad Bodi as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining antologiyasi tuzilgan. Bu antologiyada o'sha davr adabiy arboblardan 150 nafari haqida biografik ma'lumotlar berilgan. Saroy shoiri

Muhammad Balxiyning 5000 baytli "Subhonqulixonoma" nomli dostoni hamda Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Tarixi Subhonqulixon" kitobi kabi qator asarlar ham shu davrda yozilgan [14, 81].

Bugungi Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans davri poydevori barpo etilayotgan bir paytda dunyo adabiyotshunosligida yuzaga kelgan ilg'or metodologik usullar asosida milliy adabiyotimiz va tariximiz mezonlarining yangicha uslub va tamoyillarini shakllantirish, o'zbek adabiyoti tarixida saroy adabiyoti va adabiy majlislarni tadqiq etish ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Maqola mavzusini yoritishda tarixiy izchillik, tarixiy – qiyosiy, kontekstual va kompleks tahlil, xronologik tasniflash hamda tavsiflash kabi qator usul va metodlardan foydalanilgan.

Natijalar va munozara (Результаты и обсуждение, Results and Discussion). Buxoro xoni, shoir va olim Subhonqulixonning to'la ismi Saidmuhammad Subhonqulixon ibn Saidnadr Muhammadxondir [1, 92]. Xoja Samandar Termiziy yozganidek, "*karam sohibi, Jamshid mulki vorisi, Farrux shavkatli*" Subhonqulixon (1625-1702) she'rlar yozgan. Subhonqulixon o'z adabiy yig'inlarida va turli xil voqea-hodisalar munosabati bilan she'rlar aytgan. Muhammad Amin Buxoriyning yozishicha, Xiva xoni Anusha Urganjiyning taxtdan ag'darilishi va ko'ziga mil tortilishi xabarini eshitgan Subhonqulixon "*shodlik labini tabassumga ochib bu baytni o'qidi*: (Mazmuni:)

Agar mulkka (biror kishi) rahna solsa,

Boshini olib tashlagan yaxshi.

Lashkar ishonchsiz bo'lsa tarqatib yuborgan yaxshi.

Hazrat yuzlarini amirlarga qaratib bu nazmni aytdilar:

Ey, uning (Xudoning) karami jahon ishini yaratdi,

Mensiz va sensiz hamma narsani oxiriga yetkazdi [4, 92-93].

Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy" asarida Subhonqulixonning quyidagi she'ri keltirilgan:

Qaddam zi g'ami hajri tu chun sham' shud, ammo

Tore zi visoli tu ba changam narasida.

Dar dida fitad kosh, Nishony, guli ro'yash,

Aftodani gul garchi ziyon ast ba dida [5, 117].

(Mazmuni: *Sening hajring g'amidan qadamim shamdek bo'ldi, lekin, Sen tufayli to'rli o'rmonda to'r yo'q. Nishoniy, gulni yuzingda ko'r, Gullarning tushishi yo'qotishdir.*)

Ashtarxoniy hukmdor Subhonqulixon Nishoniy saroyda o'tkazilgan mushoiralarda o'zi ham o'z she'rlarini aytgan va boshqa shoirlarni ham mushoiraga chorlagan [<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/ozbekiston-hukmdorlari/subhonqulixon/>]. Xonning atrofida doimo ko'plab shoirlar bo'lgan [9, 38]. Bu davrning madaniy hayotida, ayniqsa adabiyotda ikki oqim mavjud edi. Biri saroy adabiyoti bo'lib, uning tepasida Subhonqulixonning o'zi turar edi. "Maleho" taxallusi bilan mashhur samarqandlik shoir Muhammad Bade' ibn Muhammad Sharifning yozishicha, bu vaqtlarda saroyda 150 ga yaqin shoir bo'lgan [9, 85]. Chunki, Subhonqulixonning adabiyotga ishtiyoqi baland edi va o'z atrofiga shoir va olimlarni yig'ib, adabiy majlislar va ilmiy suhbatlar o'tkazishni xush ko'rgan.

Ashtarxoniy davrida Buxoro xonligida adabiyot, she'riyat fors va o'zbek (ko'proq Xivada) tillarida rivojlangan [10, 38]. "Ayn at-tavorix" ("Tarixlar chashmasi") asari muallifi hoji Abdulazim Shar'iy Subhonqulixonning adabiy faoliyatiga yuqori baho berib shunday yozgan edi: "*She'rga ta'bi ham baland edi. "Nishoniy" ni taxallus qilgan edilar. Shoir Kamol baytiga tatabbu' aytgan edilar* [4, 9].

Abdulazizxon saroyida xizmat qilgan Turdi Farog'iy Subhonqulixon taxtni egallagach, hukmdor yuritgan siyosatni keskin tanqid ostiga oladi va saroydan ketadi. Umid Bekmuhammadning yozishicha, "*U ham xuddi Subhonqulixon kabi shoir bo'lib, Turdi Farog'iy taxallusi bilan ash'orlar bitar, yozganlari o'sha vaqtda odat tusini olgan maishiy, muhabbat mavzusidan ko'ra, ijtimoiy ahamiyat kasb etardi.*

Garchi Subhonqulixon shoir va tabib bo'lib, Buxoroda ilmiy – madaniy markazni yuksaltirib, ijodkorlarga, xususan, Turdiga yordam berishga intilsa-da, Turdibek o'z shaxsiyati, ijodi qadrlanishidan ham ko'ra, urug'lar o'rtasidagi nizolarga, aymoqchilikka barham berishni istardi. Turdi saroyda ortiqcha qololmasligini sezib, “Xon eshikinda bir kishi qolmadi, bir sohibi fan, Bori bir necha sukum qaydi mahzi kardan, Kelmas qo'llaridin ish, hamma oshxo'r, garzan”, deb she'r bitib, o'z urug'i orasiga ketadi [<https://kh-davron.uz/kunubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-saroyga-sigmagan-shoir.html>].”

***Bir sari azm ayla, joyi nomusulmondur bu mulk,
Fitnai avbosh, zulm-u kufru tug'yondur bu mulk.
Bir kalima hurmatidin lek islom oti bor,
Mutlaqo kirdori xayli kofiristondur bu mulk.
Dur ahdu tang chashm-u besar-u ya'juj vaz',
Muxtalif mazhab guruhi O'zbakistondur bu mulk.
Naqdi jon bersang topilmas istasang bir zarra aysh,
Mehnatu anduhni so'rsang, farovondur bu mulk,
Joyi islomu musulmonlig', Farog'iy istama,
Poytaxti kishvari Subhonqulixonondur bu mulk.***

Turdi Farog'iy “Subhonqulixon to'g'risida hajviya” nomli asarini 1691 yilda bitgan. Ungacha olti yil yurtni sarson kezib yurgan shoir xalqning ahvolini o'z ko'zi bilan ko'radi. Turdi Farog'iy o'zi yashagan davr hukmdorini tanqid ostiga olib, ma'rifat uchun kurashgan sanoqli shoirlardan biri edi [<https://shosh.uz/librat-ila-boq-kuzing-tufroqqa-tolmasdan-burun/>].”

Muhammad Amin Buxoriyning yozishicha, saroy shoirlari, “*shirin so'z, nodira suxan shoirlar ul Hazratning qarshisida* [4, 52]” mushoira qilib, unga bag'ishlab, qit'alar va qasidalar o'qishgan. Qit'a (Mazmuni):

***Oy sening ostonangdan ketguncha, ey janob kayvon,
Zarrin oftob o'z tanini supurgi qilib ketadi.
Kayvon manzillik podshoh, Iskandar Rumiysan o'zing,
Sening g'ayrat dengizingdan yettinchi osmon bir ko'prikdir,
Xuddi porlab turgan quyosh qarshisida xira yulduzdek,
Jamshidga nisbat qilsam oliy podshohni ko'raman.
Shoh Abu-l-G'oziy jahon shohi Subhonquli,
Dinu dunyoning ulug' nodir podshohi.***

Subhonqulixonning she'riyat kechalarida saroy shoiri mavlono Nayniy Balxiy quyidagi qasidasini o'qigan: (Мазмуни):

***Hazrat Subhonqulixon davlati bilan,
Turon shohidan taxtni tortib oldi.
Shohning nomi bilan falak sikka urdi,
Xatiblar birakay xutba o'qidilar.
Tashrif qadamini xalq o'rab oldi,
Shahar shodligidan boshqa ziynat topdi...
Dushmani unga qanday ro'baro' bo'lsin.
Men aql piridan tarix so'rasam,
Dedi, bulbuli go'yo maddoh,
Degil uning podshoh bo'lgani tarixini,
“Movarounnahr mulkiga yetakchi” (deb) [4, 53].***

Subhonqulixon Nishoniy o'z qoshida adabiy majlislar uyushtirishni xush ko'rgan.

Subhonqulixon shuhrat qozonish maqsadida o'z saroyiga ko'pgina ilm ahlini to'plagan. O'zi ham tibbiyot ilmi bilan shug'ullangan. Abdulazim Shar'iyning yozishicha, “*Tib ilmida tengi yo'q edilar. Chunonchi “Tibbi Subhoniy” buning qat'iy dalilidir*”. Muhammad Amin Buxoriy esa bu haqda, - “*nihoyatda buyuklik cho'qqisi va ulug'lik asosi bu podshoh tib olimi (bo'lganligidir)*,”[4, 91] degan.

Subhonqulixon tibbiyotga oid qator ilmiy kitoblar yaratgan. Herman Vamberining yozishicha, “Subhonqulining o‘zi ilmsevar kishi edi. Hatto katta yoshdalik vaqtida ham mashhur ulamolardan dars olishdan tortinmas edi. Nishoniy taxallusi bilan nihoyat go‘zal va teran ma’noli she’rlar yozib, noyob iste’dod egasi ekanligini ko‘rsatgan. Dunyoviy ilmlardan u tib ilmiga alohida muhabbat bilan qaragan. Uning tomonidan tuzilgan tib kitobi fikrimizga ochiq dalildir. Bu asarning go‘zal qo‘lyozma nusxasini men Hirotida sotib olish bilan baxtiyor bo‘ldim. Muxtasar so‘zboshida olim xon shunday deb yozadi: *“Diqqat etmoq kerakkim, qadimgi tib olimlari arab va fors tillarida o‘zlaridan keyin asarlar qoldirganlar. Turk tilida yozilgan tib kitobi shu kungacha mening qo‘limga tushgani yo‘q. Shu bois kaminai kamtarin Sayyid Muhammad Subhonqulixon Sayyid Nadrmuhammadxon o‘g‘li (Uni Alloh rahmat qilsin) bu kitobni yozdim. Har turli kasalliklar uchun anda davolar ko‘rsatildi va shoyad ko‘p kishilar undan foyda topsalar?!”. Binobarin, adabiyotshunos Rustam Jabborov ham bu asar haqida Vamberi fikrlarini to‘ldirib, jumladan shunday degan: “Subhonqulixonning tibbiyotga bag‘ishlangan yana bir asari - “Xulosatul-hukamo” risolasining yagona nusxasi Vengriya Fanlar akademiyasi kutubxonasida saqlanadi. Mazkur qo‘lyozma eski o‘zbek tilining o‘ziga xos nodir namunasi sanaladi. Asar shu tarzda boshlanadi: *“Bismilloh, valhamdu vas – sano ul qodirg‘a loyiqtururkim, dunyo va mo fiyho zaif va tavononing xilqati va aning qudrati durur. Lahul-mulku va lahul-ham va huva kulli shay‘in qodir. Durudi noma’dud ul oxiruz-zamon payg‘ambarig‘a sazovor tururkim, shari‘at nozaninlarini oshkor qilib, shohu gadoni zalolatdin chiqorib, ihdinas – sirotal – mustaqiymg‘a ya’ni, islom yo‘lig‘a hidoyat qildi. Va ‘ala olihi va as’hobihi ammo ba’d. Bilgil va ogoh bo‘lg‘ilkim, har kim o‘tkan va bo‘lg‘an hukamolar hikmat bayonida o‘ziga yarasha arabiy va forsiy tili birla kitoblar tasnif qilibturlar. Ammo turkiy tili birla hikmat bayonida kitob nazarimizg‘a kirmadi. Aning uchun turkiy tili birla bu niyozmandi dargohi ilohiy, Sayyid Subhonquli Muhammad Bahodurxon ibn Abulg‘oziy Sayyid Nadrmuhammad Bahodurxon (navvarallohu ta’olo marqadahu) bu kitobni muvashshah va muzayyan qildim”*. Ushbu qo‘lyozmani mashhur venger olimi va tadqiqotchisi Arminiy Vamberi Xurosonga qilgan sayohati asnosida (yuqorida aytganimizdek) Hirotidan sotib olgan va o‘zining 1867 yilda Leypsigda bosilgan “Chig‘atoy tili saboqlari” kitobiga kiritgan. O‘z xalqining sihat – salomatligi uchun kuyib – pishgan bu hukmdor timsoli haqiqatda go‘zal namuna! [2, 144-145]”*

Subhonqulixon tibbiyotga oid “Tibbi Subhoniy”dan boshqa (yuqorida aytganimizdek) fors tilida “Ihyo ut tibbi Subhoniy” (“Subhonqulining tabobatni jonlantiruvchi kitobi”) kitobini ham yozgan. Bu asarning qo‘lyozma nusxasi (Inv. №2101, 301 varaq) Sharqshunoslik institutida saqlanadi [4, 10]. Asar sakkiz bobdan iborat bo‘lib, unda turli dorilar haqida ma’lumot berilgan, xon o‘z asarini yozishda “Shifo ul-alil”dan keng foydalangan. “Ihyo at-tib Subhoniy” kasalliklarni bayon qilishga, ularni topish va tashxis qo‘yishga, davolash va hakovzolarga bag‘ishlangan. U kirish, muqaddima va sakkiz bobdan iborat. Har qaysi bob 4 faslga bo‘linadi. Subhonquli o‘z asarini yozishda zamonasining arab va fors tillarida yozilgan ko‘pgina e’tiborli kitoblarini o‘qidi va o‘rgandi, unga o‘zining shaxsiy tajribalarini qo‘shdi. Subhonquli bu asarida inson badanining “boshdan tovongacha” bo‘lgan barcha a’zolarining kasalliklarida qo‘llanadigan sodda va murakkab dorilarni batafsil sharhlaydi. Muqaddima: “Tabobat chegarasini bayoni haqida” deb atalgan bo‘lib, 10 qismdan iborat. Bu qismlarda muallif davolovchi tabibning vazifalari, inson sog‘lig‘i uchun zarur bo‘lgan “Oltita sharoitlar”, to‘rt unsur va inson tabiati haqida gapiradi. Xususan, inson salomatligiga iqlimning, kiyim, ovqat va yoshning salbiy va ijobiy ta’sirlarini ta’kidlaydi.

I-bob to‘rt fasldan iborat. Birinchi faslda sodda dorilarning ta’rif va tavsifi alifbo tartibida berilgan. Shuningdek, dori nomlari, iste’mol qilish miqdorlari va har xil mamlakatlarda iqlim sharoitlariga qarab iste’mol qilinishi aytilgan. Bir sodda dori qaysi murakkab dori tarkibiga kirishi va bu haqda boshqa tibbiy asarlardan olingan ma’lumotlar berilgan.

Ikkinchi fasl dorivor o‘simliklarni yig‘ib olishga bag‘ishlangan hamda ovqat va ichimliklar mizojga qarab taqsimlangan. Uchinchi fasl – o‘lchov birliklari haqida. To‘rtinchisi - murakkab dorilar tushunchasini bayon qilish va ularning tarkibini o‘rgatish haqida. V – VIII fasllar har xil kasalliklarga qarshi ishlatiladigan murakkab dorilarga bag‘ishlangan. Bizgacha yetib kelgan bu

asarning bir nusxasini 1797 yili kotib O‘zbek Xo‘ja Mir Haydariy 135 varaqda ko‘chirgan (AR № 122) [16, 95].

Subhonqulixon folga oid “Ramali Subhoni” (O‘zFA ShI, inv №4260) nomli asar ham yozgan. Uning farmoniga binoan “Fatovoiy Subhoni” nomli fatvolar to‘plami ham ishlab chiqilgan[18, 93]”. Ilmi nujum (astronomiya)ga oid “Lub-lavoih al – qamar fi-l- ixtiyorat” (“Oy nurining ixtiyorat uchun mohiyati”) nomli risola ham xon qalamiga mansub [9, 75]. U bir necha lavhalar, ikki maqola va xotimadan tashkil topgan. 1855 yilda Xiva xoni Sayyid Muhammadxonning vaziri Muhammad Ya‘qubga atab, Muhammad Yusuf Rojiiy o‘zbek tiliga tarjima qilgan va o‘zi kitobat qilgan. (Qarang: O‘RShI – 1, №1205) [17, 185].

Xon Jaloliddin Rumiyning masnaviylariga fors tilida “Risola dar ma’naviyi bayti “Masnaviy”” nomli sharh yozgan. Mazkur sharh Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar xazinasida saqlanmoqda [9, 87].

Xulosa (Заключение, Conclusion). Muxtasar aytganda, Subhonqulixon ijodi va adabiy majlisleri o‘z davri ilmi fani va mumtoz adabiyot taraqqiyotiga xizmat qilgan.

XVII – XVIII asr ashtarxoniylar davri adabiy majlisleri musulmon Sharqi mamlakatlari, xususan temuriylar va shayboniylar zamonida shakllangan an‘analarini o‘zida mujassam etganiga va bu an‘analar yanada rivojlantirilganiga, adabiyot va adabiy muhit, adabiy jarayonlarni taraqqiy etishiga xizmat qilgan, deyish mumkin. O‘zbek adabiyoti tarixining tarkibiy qismi hisoblangan bunday yig‘inlar keyingi davrlar qalam ahli uchun o‘ziga xos maktab vazifasini o‘tagan.

Albatta, Subhonqulixon davri adabiy muhitini o‘rganish va tadqiq etish o‘zbek adabiyoti tarixini yangi - yangi ma’lumotlar bilan boyishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- 1.Irisova A., Nosirov A., Nizomiddinov I. O‘rta Osiyolik qirg olim. T.: Fan, 1961.-B.92.
2. Vamberi Arminiy. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. Ikkinchi jild. T.: “Info Capital Group”, 2019. –B. 159.
3. Mir Muxammad Amin-i Buxari. Ubaydulla-name. Per s tadj, predisl., prim. I ukaz A.A.Semenova.-Toshkent: Izd-vo Akad. Nauk UzSSR, 1957.-S.30
- 4.Muhammad Amin Buxoriy. Muhit at-tavorix. Tarjima, kirish va izohlar muallifi D.Yusupova va U.Hamroev.T.: Fan, 2020.-B.92-93.
5. Ayniy S. Namunai adabiyoti tojik. Dushanbe: Adib, 2010. – B.117.
6. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/ozbekiston-hukmdorlari/subhonqulixon/>
- 7.Sultonov F., Bozorboev F. O‘zbekiston hukmdorlar. T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zMKN, 2007.-B.49.
8. Abduraxman – i Tali. Istoriya Abulfeyz-xana. Perevod s tadjikskogo, predislovie, primechaniya i ukazatel professora A. Semenova. T.: Izdatelstvo AN Uzbekskoy SSR, 1959.-B.170.
9. Zamonov A., Subhonov F. Buxoro xonligining ashtarxoniylar hukmdorlari. T.: Bayoz, 2021.-B.85.
- 10.O‘zbekiston xalqlari tarixi. II-jild. T.: Fan, 1991. – B.38.
- 11.Fitrat A. Tanlangan asar. II jild. Ilmiy asarlar. T.: Ma’naviyat, 2000.-B.64.
- 12.<https://kh-davron.uz/kunubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-saroyga-sigmagan-shoir.html>
13. <https://shosh.uz/ibrat-ila-boq-kuzing-tufroqqa-tolmasdan-burun/>
14. Barakaev J., Haydarov Y. Buxoro tarixi (Eng qadimgi davrlardan ulug‘ oktabr inqilobigacha). T.: O‘qituvchi, 1991.-B.81.
- 15.<https://telegra.ph/%DO%8EZBEKISTONNING-ILK-%D2%B2UKMDORI-SUB%D2%B2ON%D2%9AULIHO-N-12-30>
16. “Sharq tabobati”. Nashrga tayyorlovchi, tarjimon, maqolalar va sharhlar muallifi. T.: Meros, 1994.-B.95.

17. Erkinov A., Polvonov N., Aminov H. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehristi. Toshkent, 2009.-B.185.
18. Irisova A., Nosirov A., Nizomiddinov I. O'rta Osiyolik qirq olim. T.: Fan, 1961.-B.93.
19. Qorayev Sh. O'zbek xonliklarida adabiy kechalar (Muhammad Shayboniyxon va shayboniylar davri misolida). -T.: "LESSON –PRESS", 2022.-B.114.
20. Qorayev Sh. O'rta asr manbalarida o'zbek xonliklari adabiy kechalari tarixi (Muhammad Shayboniyxon va shayboniylar davri misolida). -Qarshi: "Intellect", 2023.-B.148.
21. Qorayev Sh. Shayboniy sultonlar tazkirasi. Monografiya. -Qarshi: Intellect, 2023.-B.206.
22. Qorayev Sh. O'zbek sultonlari tazkirasi. Monografiya.-Qarshi: Ilm, fan va ma'naviyat, 2024.-B.264.
23. Qorayev Sh. The History of Literary nights of Subhonqulikhan, ruler of Bukhana Khanty, scientist and poet//Multidisciplinary and multidimensional Journal//Impact Faktor. 9.1.Vol.3, No. 1, January 2024.-P.53-57.

QARSHI SHAHRIDAGI QADIMIY KO'PRIK TARIXIY MANBA SIFATIDA

F. Samarov

(Qarshi Xalqaro Universiteti o'qituvchisi)

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik yillarida yurtimiz hududlarida joylashgan tarixiy-me'moriy yodgorliklarga bo'lgan e'tibor, ushbu obidalarini saqlash, muhofaza etish, ta'mirlash hamda qayta tiklash orqali ularni kelgusi avlodlarga yetkazish haqida so'z yuritilib, mavzu Qashqadaryo viloyati Qarshi shahri hududida joylashgan qadimiy ko'priklar misolida alohida tahlil etilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Qashqadaryo, Qarshi shahri, qadimiy ko'priklar, tarixiy yodgorlik, tarixiy manba, Amir Temur, milliy qadriyat, madaniy meros, ko'hna inshoot, ta'mirlash, qayta tiklash, mustahkamlash.

Аннотация. В данной статье отдельно на примере старинного моста анализируется внимание к памятникам истории и архитектуры, расположенным на территориях нашей страны в годы независимости, сохранение, охрана, ремонт и восстановление этих памятников для будущих поколений.

Ключевые слова и понятия: Кашкадарья, город Карши, древний мост, исторический памятник, Amir Temur, национальная ценность, культурное наследие, старое строение, ремонт, реставрация, укрепление.

Annotation. In this article, using the example of an ancient bridge, attention to historical and architectural monuments located on the territories of our country during the years of independence, the preservation, protection, repair and restoration of these monuments for future generations is analyzed separately.

Key words and concepts: Kashkadarya, city of Karshi, ancient bridge, historical monument, Amir Temur, national value, cultural heritage, old building, repair, restoration, fortification.

Kirish. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan ilk yillardan boshlab yurtimizning boy o'tmishi, madaniy merosi, asrlar davomida shakllangan urf-odatlar va an'anaviy qadriyatlariga, shuningdek, qadimda ushbu zaminimizda yashab ijod etgan buyuk mutafakkirlar va avliyolar hayotiga katta hurmat bilan yondashilib kelinmoqda. Shu bilan birga, O'zbekiston hududida ming yillar muqaddam barpo etilgan tarixiy obidalar va me'moriy inshootlarning o'tmishdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan o'rganish, ularni qayta tiklash orqali asl holatiga qaytarish hamda asrab-avaylash borasida keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Bugungi kunda respublikamiz hududlarida joylashgan, uzoq tarixdan bizning zamonimizga qadar yetib kelgan ko'plab tarixiy-me'moriy obidalar, masjid va madrasalar, ziyoratgohlar,

karvonsaroy hamda minoralar va qadimiy ko'priklar saqlanib qolgan. Jumladan, bugungi kunda O'zbekistonda jami 8 mingtadan ortiq madaniy meros yodgorliklari mavjud bo'lib, ulardan 209 tasi to'rtta muzey shaharlar – Xiva shahridagi Ichan qal'a, Buxoro va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari hamda Samarqand shahri hududida joylashgan ko'hna yodgorliklar YUNESKO xalqaro tashkilotining "Butunjahon merosi" ro'yxatidan joy olgan[1.173].

Asosiy qism. Hozirgi vaqtda Qashqadaryo viloyatida 1468 ta madaniy meros obyektlari saqlanib qolgan bo'lib, ularning katta qismini arxeologik manzillar tashkil etadi. Ming afsuski, o'tmish meros durdonalari bo'lmish ushbu yodgorliklarning katta qismi sobiq ittifoq davrida yetarlicha muhofaza qilinmasligi va o'z vaqtida ta'mirlash, mustahkamlash ishlarining bajarilmasligi natijasida o'zining qadimiy ko'rinishini saqlab qola olmagan. Hozirgi vaqtda qarshi shahri hududida 30 taga yaqin tarixiy me'moriy obidalar joylashgan bo'lib, ushbu qadimiy yodgorliklar asosan XIV-XX asrlar davomida barpo etilgan.

Ana shunday ko'hna inshootlardan biri XIV-XVI asrlarga tegishli bo'lgan Qashqadaryo ko'prigi hisoblanadi. Qadimiy ko'prikning uzunligi - 122 metr, eni -8.2 metr, daryo tubidan o'rtadagi yo'l qoplamaga bo'lgan balandligi 5.35 metr bo'lib, inshootning har ikki tomonidagi ravoqlar oralig'idagi pilpoyalar juda boquvvat silindrsimon, g'ishtli tirgovichlar bilan nihoyatda mustahkamlab chiqilgan[2.21-22].

Tarixiy ko'prikning bunyod etilishi tarixi borasida olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjud. Jumladan, Q.Nasriddinov ushbu qadimiy yodgorlik to'g'risida o'zining "Qarshi shahrining me'moriy yodgorliklari" asarida quyidagicha to'xtalib o'tgan: "Pishiq g'ishtdan ravoqli ko'priklar qurish tajribasi Markaziy Osiyoda ilgari rasm bo'lgan, ilk o'rta asrlar davriga kelib bu ishlar ancha takomillashgan. Bizgacha yetib kelgan ko'hna ko'priklar XVI asrning ikkinchi yarmiga taaluqli bo'lib, ular orasida Qashqadaryo ustida qurilgan ko'priklar eng kattasi hisoblanadi. Ushbu tarixiy inshootning barpo etilish tarixi Abdullaxon II ga nisbat berilgan"[3.21-22].

Yodgorlikning bunyod etilish tarixi borasida elshunos olim Ochil Bo'riyev ham bir nechta ilmiy maqolalarida o'z qarashlarini quyidagicha yozgan: "Buxoro xonlari davrida Qarshi shahri amirlik poytaxti – Buxoro shahridan keyingi ikkinchi shahar miqyosiga ko'tarilgan. Qarshi bekligini taxt vorislari-bo'lajak amirlar boshqarishgan. XVI asrdan boshlab Shayboniylar, Ashtarxoniylar sulolalari davrida Qarshi shahrining nufuzi tobora ortib borgan. Mana shu davrda Qarshida Ko'kgumbaz jome masjidi, Abdullaxon madrasasi, sardoba, Chorsu savdo timlari, hammom, zindon va Qashqadaryo ko'prigi kabi muhtasham obidalar va inshootlar qurilgan"[4.116].

Shuningdek, mazkur qadimiy inshoot to'g'rida tarixiy manbalarda ham bir qator ma'lumotlar saqlanib qolgan bo'lib, ushbu ma'lumotlar Qashqadaryo ko'prigining bunyod etilish tarixini yoritishda katta ahamiyat kasb etadi. Ana shunday manbalar qatoriga XIX asrning ikkinchi yarmida Qarshi shahriga tashrif buyurgan Amerika elchi Yujin Skaylarning Turkiston: Rossiya Turkistoni, Qo'qon, Buxoro va G'uljaga sayohat qaydlari asari hisoblanadi.

Jumladan, muallif o'z asarida tarixiy yodgorlik haqida quyidagilarni qayd etil o'tgan: "Qarshi shahrini tark etib, hayallamay Buxoroga yo'l olgach, biz Abdullaxon tomonidan qurilgan daryo ustiga g'ishtdan bunyod etilgan to'qqiz arkali ko'prikdan o'tdik. Arkalarning barchasi qulagan, ammo ko'prikning g'ishtli ustunlari qolgan hamda yog'och ko'priklar ularning ust qismiga barpo qilingan edi. Aytishlaricha, bahorda suv sathi baland ko'tarilib, ko'priklar yo'l bo'ylab qalqitib, suv pasaygach, o'z joyiga qaytar emish"[5.291-292]. Shuningdek, muallif asarda Qarshi shahrida joylashgan Abdullaxon va Ali madrasalari va qadimiy sardoba to'g'risida ham alohida to'xtalib o'tgan.

Natija va muhokamalar. Fikrimizcha, inshootning tag ustunlarini barpo etish jarayonida Kir (qir)dan keng foydalanilgan. Bunda bunyod etilayotgan inshootning qumiga yantoq, qamish va yulg'un kulidan qo'shilgan. Barpo etilayotgan obyektida bu kabi tarixiy qulish ashyosining qo'llanilishi natijasida ular uzoq yillar davomida mustahkam saqlanib qolib, xizmat qilishini ta'minlagan. Bu borada shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, mamlakatimiz hududida barpo etilgan qadimiy sardoba va ko'priklarni qurish jarayonida aynan kir yoki qir qorishmasidan keng

foydalanilgan. Bu esa bu kabi tarixiy inshootlarni bizning zamonimizga qadar yetib kelishini ta'minlagan deb fikr yuritishimizga asos bo'ladi.

Shuningdek, mazkur asarda keltirilgan ma'lumotlar orqali shuni aytish munkinki, bu davrda o'rganilayotgan tarixiy inshotning holati nihoyatda yomon bo'lib, yodgorlikning katta qismi buzilgan holda bo'lgan. Ammo, bu borada shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, qadimiy ko'priknining 5 metr dan uzunroq bo'lgan tag zina va uning ustidagi poydevorlar shu qadar mustahkam bo'lganki, uni xatto elchi Yujin Skayler ham e'tirof etgan.

Qashqadaryo hududida joylashgan tarixiy-me'moriy yodgorliklarning zukko tadqiqotchisi, me'morshunos olimi L.Y.Mankovskaya olib borgan bir necha yillik izlanishlaridan so'ng mazkur qadimiy ko'priknin to'g'risida quyidagi xulosalarini bergan: "XVI asrning ikkinchi yarmiga oid bo'lgan ushbu inshoot hozirgi vaqtda ham o'z xizmatini o'tab turibdi. Daryo o'zanini kesib o'tgan g'isht ko'priknin, o'n ikkita mustahkam pilpoya oyoqlarga tayanib, ular o'n to'rtta keng va pastak ravoqlar orqali tutashtirilgan. Tarixiy yodgorlikda qayta qurish izlari saqlanib qolgan, bu esa uning ancha yirik muhandislik inshooti ekanligidan dalolat beradi"[6.64]. Shuningdek, bu boradi shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, ushbu qadimiy ko'priknin Abdullaxon II ning nomi bilan bog'lash to'g'ri bo'lmaydi. Sababi XIV asrning ikkinchi yarmida Amir Temur hazratlari tomonidan Qarshi shahri hududida bir nechta imoratlar bunyod ettirganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

Mazkur davrda barpo etilgan inshootlar qatorida Qashqadaryo ko'prigi ham bor. Bu haqda P.Ravshanov va N.Xushvaqov o'zlarining "Qashqadaryo tarixiga sayohat" nomli asarida quyidagicha to'xtalib o'tganlar: "Sohibqiron 1365 yilda Qarshida istehkom devorini kuchaytiradi. XIV asrning 80 yillarida Odina masjidini qurdiradi. Qashqadaryoga Koson qatnov yo'li uchun yog'och ko'priknin soldiradi. Bu joy o'rnida XVI asrga kelib pishiq g'ishtdan mustahkam ko'priknin quriladi. Qarshi dashtlarini obod qilish maqsadida Darg'omdan O'rtachulga qarab milod boshlarida qazilgan Monas anhoriga yana 45 chaqirimlik o'zan qo'shadi"[7.137-38].

Aynan ushbu asarda keltirilgan ma'lumotdan shuni aytish mumkinki, Qarshi shahrida joylashgan qadimiy ko'priknin bunyod etilish tarixini faqatgina Abdullaxon II ning nomi bilan bog'lash to'g'ri bo'lmaydi. Ya'ni tarixiy inshootning barpo etilishi XIV asrning ikkinchi yarida Sohibqiron Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, keyingi davrlarda esa ko'hna obyektida bir necha bor tuzatish va ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan. Va aynan, XVI asrga kelib yodgorlik bugungi ko'rinishga keltirilgan. Bunda Abdullaxon II ning xizmatini alohida e'tirof etish, ayni haqiqat bo'ladi.

Shuningdek, qadimiy inshootda turli davrlarda ta'mirlash, qayta tiklash va mustahkamlash ishlari amalga oshirilgan. Xususan, 1806-1807 yillarda ushbu qadimiy ko'priknin jiddiy tarzda ta'mirlash ishlari olib borilgan bo'lib, uning katta qismi qayta qurilgan[8.9]. Shu bilan birga, daryo o'z o'zanini kengaytirganligi sababli ko'priknin 1914 yilda qayta qurilgan: qirg'oqning eng chetlaridagi ko'hna pilpoya ustunlari butunlay yaxshi ustunlar bilan almashtiriladi: o'tiladigan ko'priknin har tomoniga yevropa g'ishtlaridan soxta klassisizm shaklida ikkitadan qorovulxona qurilgan; qorovul xonalarining qurilish ishlari 1914 yilda bajarilganligi g'isht plitaga o'yib yozib qo'yilgan"[9.64-65]. Bu borada aytib o'tish lozimki, aynan XX asrning boshlaridan boshlab yutimiz hududidagi tarixiy-me'moriy yodgorliklarni tuzatish jarayonlarida zamonaviy qurilish ashyolaridan foydalanila boshlangan. Buni ushbu qadimiy ko'rikda ishlatilgan g'ishtlarda ham ko'rish mumkin.

Yuk mashinalarining ko'priknin o'tishiga xalaqit bera boshlagan yarim qubbachalar asta-sekin nurab, qulab tushgan. O'tgan XX asrning 60-70 yillarida inshootda o'ta qo'pol tarzda ta'mir ishlari olib borilgan bo'lib, aynan shu ishlar davomida ko'priknin qadimi toshlari o'pirib olingan. Toshlar o'rniga to'liq asfalt yotqizilgan. Bu esa tarixiy yodgorlikning qadimiy qiyofasini yo'qolishiga sabab bo'lgan.

Mustaqillik yillari davomida yurtimizdagi ko'hna me'moriy yodgorliklarga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Ularni tuzatish, ta'mirlash va qayta tiklash borasida keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirildi. Ana shunday qadimiy inshootlardan biri Qashqadaryo ko'prigi bo'lib, obidada 2006 yilda Qarshi shahrining 2700 yillik yubileyi arafasida shahardagi

bir nechta tarixiy obyektlar qatorida tuzatish va qayta tiklash ishlari bajarilgan. Shuningdek, mustaqilligimizning 25 yillik tantanalari arafasida hozirda Amir Temur ko'prigi deb atalayotgan ushba inshotda yana bir bor ta'mirlash va qayta tiklash amaliyotlari olib borildi. Shu bilan birga, aynan shu yilda tarixiy ko'pri atrofida barpo etilgan xiyobon ham xalq xizmatiga topshirildi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytilish mumkinki, Qashqadaryo ko'prigi tarixiy-me'moriy obida sifatida nafaqat mintaq, balki butun O'zbekistonning boy madaniy merosini namoyon etuvchi yodgorliklaridan biridir. Mazkur qadimiy inshoot XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab, turli davrlarda – xususan, Amir Temur, Abdullaxon II va keyingi asrlarda – bir necha bor ta'mirlanib, qayta tiklanib kelgan. Bu esa uning uzoq asrlar davomida xalq xizmatida bo'lishiga, bugungi kunga qadar o'z ahamiyatini saqlab qolishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, Qashqadaryo ko'prigi o'zida o'tmish arxitektura maktabining muhim jihatlarini mujassam etgan, ilmiy jihatdan o'rganishga, restavratsiya amaliyotlari orqali asrab-avaylashga, kelajak avlodlarga yetkazishga loyiq bebaho tarixiy obidadir. Uning chuqur tarixini o'rganish orqali biz nafaqat mintaqamiz tarixini, balki xalqimizning madaniy, me'moriy va muhandislik an'alarini ham anglashimiz mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. –Toshkent.: “O'zbekiston”, 2023. – 464 b.
2. Nasriddinov Q. Qarshi shahrining me'moriy yodgorliklari. –Toshkent.: “Yangi asr avlodi”, 2021. -136 b.
3. Shu asar.
4. Bo'riyev O. Temuriylar davri tarixiy manbalarda Qarshi shahri tavsifi. “Sohibqiron yulduzi”, 4-son (42) 2020. -120 b.
5. Skayler Y. Turkiston: Rossiya Turkistoni, Qo'qon, Buxoro va G'uljaga sayohat qaydlari. Tarj. Saidboboyev Z. –Toshkent.: “O'zbekiston”, 2019. -336 b.
6. Mankovskaya L.Y. Qashqadaryo vohasining arxitektura yodgorliklari. - Toshkent.: “O'zbekiston”, 1979. -100 b.
7. Ravshanov P., Xushvaqov N. Qashqadaryo tarixiga sayohat. –Toshkent.: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2020. -272.
8. Madaniy meros agentligi. K.4022 fond, B-25 ish. 9-bet.
9. Mankovskaya L.Y. Ko'rastilgan asar.

BUXORO XONLIGIDA HUKMDORLARNI TAXTGA KO'TARISH MASALALARI (XVII-XVIII ASRLAR)

Nurmuxammadov Sharofitdin Shermaxammat o'g'li
Sarbon universiteti “Filologiya va ijtimoiy fanlar” kafedrasida katta o'qituvchisi
+99888200-19-19

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVII–XVIII asrlarda Buxoro xonligida hukmdorlarni taxtga ko'tarish jarayonlari, ularning siyosiy-huquqiy asoslari hamda marosimiy an'analari o'rganilgan. Tadqiqot davomida hukmdorlik hokimiyatining legitimlashuvi, diniy va dunyoviy kuchlarning bu jarayondagi ishtiroki hamda amaliy siyosiy hayotga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, taxtga ko'tarilish marosimlari orqali xonlikda siyosiy barqarorlikni saqlash va markaziy hokimiyatni mustahkamlash omillari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, XVII–XVIII asrlar, hukmdor, taxtga ko'tarish, siyosiy an'ana, legitimlik, marosim.

Аннотация: В статье рассматриваются процессы возведения правителей на престол в Бухарском ханстве XVII–XVIII веков, их политико-правовые основы и церемониальные традиции. Анализируется легитимация верховной власти, участие религиозных и светских

институтов в этих процессах, а также их влияние на политическую жизнь государства. Особое внимание уделено роли престолонаследных обрядов в обеспечении политической стабильности и укреплении центральной власти в ханстве.

Ключевые слова: Бухарское ханство, XVII–XVIII века, правитель, восшествие на престол, политическая традиция, легитимность, церемония.

Abstract: This article explores the procedures of enthroning rulers in the Bukhara Khanate during the 17th–18th centuries, focusing on their political-legal foundations and ceremonial traditions. The study analyzes the legitimization of supreme power, the involvement of both religious and secular authorities in the enthronement process, and their impact on the political life of the state. Particular attention is given to the role of enthronement rituals in maintaining political stability and strengthening central authority within the Khanate.

Keywords: Bukhara Khanate, 17th–18th centuries, ruler, enthronement, political tradition, legitimacy, ceremony.

Kirish. Vatanimiz tarixi shayboniylar va ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi davrini o'rganish, o'sha davr voqea-hodisalarini, davlat negizini tashkil etgan siyosiy, ma'muriy va boshqaruv tizimini haqqoniy o'rganish, ayniqsa Buxoro xonligining valiahdlilik tizimini tahlil qilish bugungi tarix fanining dolzarb mavzularidan hisoblanadi.

Umuman, shayboniylar va ashtarxoniylar davriga kelib turkey davlatchilik an'analariidagi kabi oq kigiz va ko'k tosh udumlari uyg'unlashtirildi. O'zbek sulolalari davrida o'zbek xonlari bunga qo'shimcha ravishda temuriylar davrida Mo'g'ulistondan keltirilgan, dastlabki vaqtda Ko'ksaroyda turgan "Ko'k tosh" (taxt toshi deb ham yuritiladi) ustiga tantanali o'tirish odati ham bo'lgan [1, B-18]. Ehtimol, bu shayboniylar o'zlarini rasman temuriylar davlatining qonuniy egalari deb hisoblashlarining ramziy ifodasi bo'lsa ajab emas. Bu davrda marosim tartibi quyidagicha edi: marosim o'tkaziladigan zalga farroshlar (gilamlarni to'shaydigan xizmatkorlar) gilamlar, paloslar to'shab, taxt o'matardilar; taxtga o'tirishning qulay vaqtini aniqlardilar va shundan keyingina sultonlar, amaldorlar, musulmon ruhoniylarining vakillari taklif etilardi. Munajjimlar belgilagan vaqtda xonni oq namatga o'tqazishar, namatning chetlaridan zodagon urug' vakillari ushlab turishardi. So'ng yangi saylangan xonni taxtga o'tqazishar va sovg'a-salomlar ulashilgan ziyofat boshlanardi. Shu bilan birga, xon marosimda ishtirok etgan har bir kishiga qimmatbaho to'n in'om etardi. Keyin xon sharafiga xutba o'qilib, uning nomi bitilgan tanga zarb etilardi.

Asosiy qism. Odatda, xon o'limidan so'ng "valiahd" xon etib saylanar edi. Xon nomzodini ko'rsatishda mehtar, qo'shbegi va yasovulboshi katta rol o'ynaganlar. Hech shubha yo'qki, yuqori tabaqa a'yonlari va xon urug'lari tor doirada o'tkaziladigan saylov avvaldan kelishib qo'yilgan bo'ladi, xonni tayinlash esa rasmiy bir marosimdek gap edi. Yangi xon e'lon qilingach, marhum xon dafn etilib, "davrlonchi xon davri" deb jarchilar jar solardilar[2, B-460].

Amerikalik olim Tomos Velsford xonlarni taxtga chiqarish jarayonini quriltoy deb ataydi[3, P-82]. Shayboniylar va ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvi davrida xon ko'tarish marosimida kigiz ustiga o'tkazilgan va ko'k toshga eltilgan. E'tiborlisi shundaki, bu sulolalar vakillari kigiz va ko'ktoshdan baravar foydalanadilar. Ashtarxoniylar davrida ham Samarqanddagi *ko'ktoshga* o'tirish – taxtni qonuniy egalladi ma'nosini bildirgan. E'tiborlisi, bu davrda *ko'ktosh* va *kigiz ustiga xonni o'tkazish marosimlari* bir-biriga qo'shilib ketgan. Ya'ni, kigiz ko'ktosh ustiga yozilgan va uning to'rt burchagidan ushlagan amaldorlar uni baland ko'tarishgan[4, P. 21-32].

Ashtarxoniylar sulolasi davrida hukmdorlarning taxtni egallashi *xon ko'tarish marosimi* orqali amalga oshirilgan[5, C-105]. Diqqatga loyiq tomoni shundaki, ashtarxoniylar davrida, xususan, XVII asrda ham Samarqandda *ko'ktoshga* o'tirish orqali xonlik taxtni egallash an'anasidan ham foydalanganlar. Bundan ko'rinadiki, Chingizxon bilan bir qatorda, Amir Temurning ham hokimiyatiga ehtirom va huquqiy asos sifatida qaralgan. Natijada bu davrda ko'ktosh va kigiz ustiga xonni o'tkazish marosimlari bir-biriga qo'shilib ketgan. Ya'ni, kigiz

ko'ktosh ustiga yozilgan va uning to'rt burchagidan ushlagan amaldorlar uni baland ko'tarishgan[6, P. 21-32]. Jumladan, Muhammad Amin Buxoriyning "Muhit at-tavirix" asarida Abdulazizxon (1645-1681)ning 1645-yil Xo'janddan Samarqandga kelgani va Amir Temurning taxtiga o'tirganligi haqida ma'lumotlar mavjud[7, B-38].

Xonlar qurultoyda saylangan bo'lib, manbalarda bu marosimda amaldorlarning joylashuv tartiblari haqida ham ma'lumotlar saqlanib qolgan. Jumladan, XVII asr muarrixi Muhammad Tolibning yozishicha, eng oldingi o'rinda xon taxti joylashgan. Hukmdorning chap tarafidagi birinchi joyni naqib lavozimidagi shaxs egallagan. Undan keyin shahzodalar va otaliq mansabi va so'ng qolgan amaldorlar birin-ketin o'z nufuziga qarab joylashgan. Xonning o'ng tomonida dastlab shayxulislom va qozi, keyingi o'rinlarda qolgan diniy mansab egalari o'tirishgan[8, B. 206-208]. Bu marosimdagi yig'ilish tartibi jarga deb atalib[9, B-206], taxtning ikki tomonidan doira shakl ni hosil qilgan holda o'tirilgan. Vali Muhammadxon 1605-yil Balx viloyatidan Samarqandga kelib, taxtga o'tirish asnosida Xoja Tojiddin va uning ukasi Abdurahimxojar xonni qutlash uchun kelishgan va ularga xon ehtirom ko'rsatib, majlisda o'zining o'ng tomonidan joy bergan[10, B-208]. Tarixchi J.Sangirovning tadqiqotlariga ko'ra, taxtga o'tirish marosimida mahalliy hokimlarning ham ishtirok etish tartibi mavjud bo'lgan. Masalan, 1702-yil Ubaydullaxon taxtga o'tirganida, tabriklash uchun Urgut hokimi Oллоhberdiy Buxoroga yo'l oladi. Ammo, markaziy hukumatdan maxsus yorliq olmasdan kelgani sababli jazoga tortiladi. Va aksincha, yorliq asosida tashrif buyurgan Samarqand hokimi Muhammad Rahimbiy yuz yaxshi kutib olinadi[11, B-112]. Ashtarxoniylar davri muallifi Samandar Termiziyning guvohlik berishicha, jargadagi eng oldingi o'rinda taxt joylashgan bo'lib, unda xon o'rin egallagan. Xonning o'ng va chap tomonida nufuziga qarab shahzodalar, amaldorlar va qabila sardorlari o'z o'rinlarini egallashgan[12, B-154]. Buxoroga Abdulazizxon davrida tashrif buyurgan elchilar esdaliklarida jargada amaldorlarning joylashuv tartibini o'zlari ko'rgani bo'yicha tariflashgan. Unga ko'ra, xonning chap tomoni eng e'tiborli hisoblangan va chap tomonning boshida naqib lavozimidagi shaxs turgan[13, C. 52-53]. Rus tadqiqotchisi A.Alekseyev ham hukmdorning chap tomoni o'ta mo'tabar ekanligini ta'kidlab, birinchi joyni naqib lavozimidagi shaxs egallaganligini qayd etadi[14, C-140]. Muhammad Tolibning guvohligicha, xonning o'ng tomonidagi dastlabki o'rinlarni shayxulislom va bosh qozi egallagan bo'lsa[15, B. 207-217], V.Bartoldning davom etib yozishicha, o'ng tomonda oliy qozidan so'ng naqshbandiya xojasi, sadr, sudur, harbiy qozi, a'lam va birin-ketin qolgan diniy ulamolar o'rin olishgan[16, C. 394-395]. Qurultoyda o'tirishdagi amaldorlarning joylashuv tartibi saroyda o'tkaziladigan turli bayram tadbirlari va to'y-u tomoshalar uchun ham deyarli xos bo'lgan deyish mumkin. Masalan, Boqi Muhammadxonning Imomqulixon va Nadr Muhammadxonlar uchun o'tkazgan to'yida ham xuddi shu tartibda barcha o'z joyini egallaydi[17, B-57].

Natija va muhokamalar. Shuningdek, taxtni endigina egallagan yangi hukmdor amaldorlarni yangi yorliqlar bilan o'z lavozimiga tayinlagan. "Ubaydullanoma" asari muallifining yozishicha, "amirlar, fuzalo va harbiy tabaqani amallarining darajasiga va sarhadlarning [tafovutiga] qarab ajoyib tuhfalar va qimmatbaho sarpolar ila siyladi; shunday qilib, oliy saltanatning qo'shiniga naqib lavozimi bilan bog'liq ishlarni [u] Ja'farxoja [taqdim etdi]. U Sayid Atoiy xojalari orasida mashhur insonlardan edi, hazrati ulug' otasi [davrida] naqiblik amaliga buyurilgan edi, [hozir esa] yangi farmon e'lon qilindi, [xolos]; Muhammad Rahimbiy yuzga otaliq vazifasi ishlari yuklandi, ya'ni butun amirlar tabaqasiga ishonchli tayanch (amir ul-umaro); Muhammad Ma'sumxoja saroyga devonbegi lavozimi taqdim etildi; Bekmuhammadbiy do'rmonga ajoyib uslubda [yozilgan] himmatli podshoh farmoniga binoan nihoyatda muhim (29a) parvonachi lavozimi berildi; Xushxolbiy qatag'on oliy saroyning dodxoh-yasovuli qilib tayinlandi; Rahimbiyning akasi, Kobulbiy yuz firdavsmonand Samarqand viloyatining hokimi qilib tayinlandi; Nasaf (Qarshi) viloyatini boshqarish lavozimi O'zi Temurbiy qatag'onga tegdi; Shahrisabz nomi bilan mashhur Keshni podshoh Xudoyorbiy mang'itga in'om etdi; [qolgan] turli lavozimlarni va viloyatlarni oliy dargohning [har xil] harbiy va a'yonlariga obro'siga qarab taqdim qildi"[18, B. 39-40]. Shunday qilib, yangi xon mavjud boshqaruv an'analari asosida taxtga chiqishi bilan yangi yorliqlar asosida ayrim amaldorlarni

qayta o'z lavozimlariga, ayrimlarni esa yangi lavozimlarga tayin etgan. Bu bilan u, o'z hokimiyatini mustahkamlash va ijtimoiy-iqtisodiy tanazzulga qarab ketayotgan mamlakatni ishonchli va dadil amaldorlar bilan islohotlar qilib, tanglikdan olib chiqishni ko'zlagan.

Mazkur udumni ashtarxoniylar sulolasidan keyin hokimiyatga kelgan mang'itlar ham siyosiy maqsadlaridan kelib chiqib davom ettirganlar. Buxoroning mang'itlar sulolasidan bo'lgan ilk hukmdori Muhammad Rahimbiy ashtarxoniylar sulolasidan bo'lgan Abulfayzxon o'ldirilganidan keyin darrov xonlik taxtini rasman egallab olmadi. U chingiziylardan bo'lmagani sababli o'z hokimiyatining qonuniyligini ta'minlash maqsadida Chingizxon avlodlaridan bo'lgan ashtarxoni Abulfayzxonning qiziga uylandi va o'z qizini uning o'g'li Abdulmo'minga uzatdi. Anke fon Kyugelgenning qayd etishicha, Muhammad Rahimxon Abulfayzxonning qiziga uylanish yo'li bilan o'z hokimiyatini mustahkamlashga ham harakat qiladi[19, B, 39-40]. Bu borada Mirzo Shams Buxoriy ruhoniylar tashabbusi bilan Muhammad Rahimxon 1756-yilda Abulfayzxonning qizi Yulduz begimga uylanib, xon unvonini olganini keltiradi[20, C-3]. Muhammad Rahimbiy oq kigizga ko'tarish marosimida nufuzli o'zbek qabilalari vakillaridan tashqari, ruhoniylar ham ishtirok etishgan. Uning oq kigizga o'tqazilish marosimi Muhammad Vafoyi Karminagiyning "Tuhfat ul-xoniy" asarida batafsil tasvirlangan. Ushbu tadbir hukmdorning siyosiy qonuniyligini har tomonlama tasdiqlash va keng ijtimoiy qatlamlarni jarayonga jalb etish maqsadini ko'zlagan. Bu jarayon doirasida xon o'z noiblarini, qozilarni, sayyidlarni, yirik davlat arboblari hamda viloyatlar noiblarini Buxorodagi Ark qal'asiga maslahatga taklif etgan. Muhammad Rahimxon yig'ilishda davlatning siyosiy ahvoli va o'z boshqaruv rejasi haqida nutq so'zlagan, yig'ilganlar esa uni bir ovozdan qo'llab-quvvatlab: "Sen toj va taxtga loyiqsan... Sen – hukmdorsan, biz esa xizmatkorlarmiz," deya o'z sodiqliklarini bildirganlar[21, C-240].

1756-yil Muhammad Rahimxonning rasmiy taxtga o'tirish marosimi o'tkazilgan. Ushbu jarayon Arkning "ko'rinishxona"sida o'tkazilib, bu joy marosimga maxsus tayyorlangan: gilamlar to'shalib, taxt o'rnatilgan. Oq kigiz taxt poyida yozilib, xon munajjimlar belgilagan qulay vaqtda ushbu kigizga o'tqizilgan. Taxtga o'tqazish marosimida yirik qabila vakillari (mang'it, o'tarchi, baxrin, saroy) qatnashgan, shuningdek, qozilar, sayyidlar va xojalar ham jarayonga jalb etilgan. Muhammad Rahimxonning taxtga o'tirishi nafaqat siyosiy hokimiyat almashinuvi, balki keng ijtimoiy qatlamlar ishtirokini ta'minlovchi muhim siyosiy va ijtimoiy jarayon sifatida tarixda muhrlangan. "Tuhfat al-xoniy"da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, mazkur tadbir shayxulislom Is'hoqxo'ja va qozikalon Nizomiddin roziligi bilan amalga oshirilgan bo'lib, Muhammad Rahimxon hokimiyatining rasman tan olinishiga olib keladi. Muhammad Rahimxonning Abulfayzxon qiziga uylanib, xonlik taxtini egallashiga izoh bergan Muhammad Vafoyi Karminagiyni asarda Muhammad Rahimxonni "Chingiziylar xonadonining so'nib borayotgan nurini qaytadan yorituvchi najotkor" sifatida baholaydi[22, C-238]. Mazkur nikoh tadbiridan so'ng Muhammad Rahimxon oq kigizda ko'tarilib, xonlik taxtiga o'tqazilgan. Bay'at marosimi davomida yangi xon oldida barcha ulamo va arboblari ta'zim qilib, sodiqliklarini bildirgan. Keyingi hukmdorlar davrida bu an'ana "dastbay'at" deb atalib, xonning qo'lini o'pib, uni peshona va ko'zlariga tekizish bilan amalga oshirilgan. Marosim so'nggida katta ziyofat tashkil etilib, qatnashchilarga qimmatbaho to'nlar taqdim etilgan. To'n hokimiyat ramzi sifatida namoyon bo'lib, uning matosi, rangi va bezaklari hukmdor va mansabdor shaxsning ijtimoiy maqomini aks ettirgan[23, B-962].

Turkistonda xonlarni ko'tarib taxtga eltadigan oq kigiz Koshg'ardan keltirilgan va u kigizlarning eng a'losi sanalgan[24, B-138]. Qadimdan turkiy xalqlar, keyinchalik, Chingizxon va uning avlodlarini taxtga ko'tarish an'analari Koshg'arga yaqin shaharlarda bo'lgani sababli ham oq kigizning eng sifatli xalqlari Sharqiy Turkiston hududida tayyorlangan.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston tarixining so'nggi o'rta asrlar davri davlatchiligi tarixida XVII-XVIII asrlarda Markaziy Osiyo hududining katta qismida hukmronlik qilib turgan Buxoro xonligi tarixi, ayniqsa hukmdorlarining taxtga chiqish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Замонов А., Эгамбердиев А. Амир Темура тарихидан лавҳалар. Т.: Баёз, 2021. – Б. 18.
2. Zamonov A., Egamberdiyev A. O'zbekiston tarixi. IV-qism. Т.: Bayoz, 2022. – Б. 460.
3. Thomas Welsford. The Tuqay-Timurid Takeover of Greater Ma wara alnahr, 1598 – 1605. – Boston: 2013. – P. 82.
4. Ron Sela. The “Heavenly Stone” (Ko'k Tash) of Samarqand. // Journal of the Royal Asiatic Society. Vol. 17. No. 1. 2007. – P. 21 – 32.
5. Ахмедов Б.А. История Балха. – Т.: Фан, 1982. – С. 105.
6. Ron Sela. The “Heavenly Stone” (Ko'k Tash) of Samarqand. // Journal of the Royal Asiatic Society. Vol. 17. No. 1. 2007. – P. 21 – 32.
7. Муҳаммад Амин Бухорий. Муҳит ат-таворих. / Форс тилидан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифлари Д.Юсупова, У.Ҳамраев. – Т.: Фан, 2020. – Б. 38.
8. Муҳаммад Толиб. Матлаб ут-толибин. / Ўзбек тилига таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ғ.Каримий, Э.Миркомиллов. – Т.: Мовароуннаҳр, 2016. – Б. 206-208.
9. Муҳаммад Толиб. Матлаб ут-толибин. – Б. 206.
10. Муҳаммад Толиб. Матлаб ут-толибин. / Форс тилидан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифлари Ғ.Каримий, Э.Миркомиллов. Т.: Мовароуннаҳр, 2016. 208-b.
11. Sangirov J. O'zbek davlatchiligi tarixi: ashtarxoniylar davri boshqaruv tizimi. PhD dissertatsiyasi. – Т., 2024. – В. 112.
12. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. / Форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи Ж.Эсонов. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1997. – Б. 154.
13. Наказ Борису и Семену Пазухным, посланным в Бухару, Балх и Юргенчъ. – С. 52 – 53.
14. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-тимуридов по материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. – Санкт-Петербург: 2006. – С. 140.
15. Муҳаммад Толиб. Матлаб ут-толибин. – Б. 207-217.
16. Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVIII в. Т. II. Ч. 2. – Москва: Наука, 1964. – С. 394 – 395
17. Sangirov J. O'zbek davlatchiligi tarixi: ashtarxoniylar davri boshqaruv tizimi. PhD dissertatsiyasi. – Т., 2024. – В. 57.
18. Мир Муҳаммад Амин Бухорий. Убайдуллонома. // Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. XVI-XIX асрлар. Т.: Fan va texnologiya, 2014. 39-40-b.
19. Анке фон Кюгелген. Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. –
20. Григорьев В.В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемса Бухари. – Казань, 1861. – С.3
21. Муҳаммад Вафои Карминагий. Тўхфат ул-хонӣ. Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва феҳристҳои Жамшед Чўразода ва Нурулло Ғиёсов. – Хўчанд, 2017. – С. 240.
22. Муҳаммад Вафои Карминагий. Тўхфат ул-хонӣ. Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва феҳристҳои Жамшед Чўразода ва Нурулло Ғиёсов. – Хўчанд, 2017. – С. 238.
23. Egamberdiyev A. Buxoro amirlarini oq kigizga ko'tarish masalalariga oid ayrim mulohazalar (Muhammad Rahimbiy misolida). – Т., 2024. – В. 962.
24. Скайлер Южин. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. / Инглиз тилидан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифи З.А.Саидбобоев. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б 138

QADIMGI SUG'D TARIXIDAN AYRIM LAVHALAR

Norboyev Sarvar Qahramon o'g'li

Toshkent davlat texnika universiteti tayanch doktoranti (+998990447557)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan Sug'd tarixi, hududiy chegaralari va xalqaro savdo, iqtisodiy munosabatlardagi faol ishtiroki, qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro munosabatlari, bu hududning turli manbalarda turlicha nomlanganligi, O'rta Osiyodagi ilk davlat birlashmalari paydo bo'lganda alohida o'rin egallaganligini turli yozma manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida qayd etib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Sug'diyona, Avesto, Ahamoniylar, sug'diylar, haykalchalar, yozma manbalar.

Аннотация: В данной статье описывается история Согда, который занимает уникальное место в социально-экономических, политических и культурных процессах Средней Азии, его территориальные границы и активное участие в международных торговоэкономических отношениях, его связи с соседними странами, тот факт, что этот регион в различных источниках именуется по-разному, и его особое место в возникновении первых государственных объединений в Средней Азии, что отмечено в различных письменных источниках.

Ключевые слова: Согдиана, Авеста, Ахемениды, согдийцы, статуэтки, письменные источники.

Abstract: This article describes the history of Sogdiana, which occupies a unique place in the socio-economic, political and cultural processes of Central Asia, its territorial boundaries and active participation in international trade and economic relations, its connections with neighboring countries, the fact that this region is called differently in various sources, and its special place in the emergence of the first state associations in Central Asia, which is noted in various written sources.

Keywords: Sogdiana, Avesta, Achaemenids, Sogdians, figurines, written sources.

Kirish. Qadimgi Sug'diyona deb nomlangan tarixiy-madaniy o'lka bugungi O'zbekistonning Samarqand, Navoiy, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari va Tojikistonning Panjikent atrofida yerni birlashtirgan edi. Bu ona zaminning tarkib topishi, rivojlanishi va gullashida Zarafshon va Qashqadaryo daryolarining o'rni beqiyos va benazirdir¹. Ana shu ikki daryo suvlari asosida juda qadim zamonlarda Sug'd bobodehqonlarining qishloqlari va shaharlari qad ko'targan. Markaziy Osiyo xalqlari uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladigan, "Avesto" da bu hudud "Gava Sug'uda" deb nomlangan

Sug'd qadimgi yozma manbalarda *Sugda* yoki *Suguda* (qadimgi forsiy), *Sugda* va *Suxda* ("Avesto"), *šu-ug-da* (elam), *su-ug-du* (akkad) tarzida qayd etilgan. Antik davr manbalarida ham *Sogdiane* o'lkasi (Sug'd) va *sogdiano*i ahli (sug'diy) haqida tavsilotlar keltirib, A.Otaxo'jayev o'z tadqiqotida R.Frayga suyang'an holda, sug'diylarning bu hududga joylashuvi tarixi mil avv II mingyillikning ikkinchi yarmi va I mingyillik boshlari deb keltiradi².

Tahlil va natijalar. Mill avv VIII-VII asrlarda mavjud bo'lgan yarim kulbali aholi punktlari o'rnini Ko'ktepa (maydoni 100 ga) va Samarqand (maydoni 220 ga, qadimgi Afrosiyob shahri) kabi yirik shaharlar egallashgan. Afrosiyobda o'zbek-fransuz arxeologik ekspeditsiyasi³ tomonidan olib borilgan tadqiqotlar davomida Samarqandning tik devorlari va Ko'ktepa (Afrosiyobdan 30 km shimolda joylashgan)dagi ziyoratgohining qurish jarayonlarini o'z ichiga olgan katta hajmdagi ishlar namoyon bo'ldi.

Isomiddinovning⁴ gipotezasiga ko'ra Samarqand Sug'dida shaharlar bilan bir vaqtda sug'orish kanallari barpo etilgan bo'lib, uning uzunligi taxminan 100 kmdan uzunroqdir. Bir qancha o'zgarishlar bilan bu kanallar hozirgi kunga qadar saqlanib qolganligi to'g'risida ma'lumot beradi.

Ushbu ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga uchta muhim omil ta'sir ko'rsatgan:

-unumdor yerlarda aholi sonining tez ko'payishi;

-ko'chmanchilar atrofida tashkil etilgan yangi hududlarning boshqaruv tizimi;

-Baqtriya-Marg'iyonaning yuksak madaniy an'analari, bu omillar hozirgacha ma'lum darajada saqlanib qolgan.

O'troq sug'dlar va Sirdaryo bo'yida yashovchi ko'chmanchi xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy munosabatlar Sug'diyonaga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bu munosabatlar antagonistik (qarama-qarshilik) ko'rinishida bo'lgan. Ellinizm davridagi siyosiy voqealar natijasida sug'dlar va ularning sharqida joylashgan ko'chmanchi xalqlar bilan bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ular o'rtasidagi aloqalarida yaqinlik paydo bo'ldi.

Ko'chmanchi xalqlar o'troq (yoki yarim ko'chmanchi) hayotni shakllantirganda, ularning madaniyati va turmush tarzi turli xil bo'lib qoladi, chunki ular o'troq madaniyatning turli qirralarini, turli ijtimoiy va madaniy amaliyotlarini o'zlashtiradilar. Arxeologik ma'lumotlarda sug'dlar ekanligini aniqlash mumkin bo'lgan bir nechta tasvirlar bizgacha saqlanib qolgan.

Sug'diylarning eng qadimgi tasvirlari Ahamoniylar davriga taaluqli bo'lgan qoyatoshlarda tasvirlangan. Sug'diylarning turli xil markazlardagi devor rasmlari va sug'd savdo jamoalariga tegishli bo'lgan dafn relyeflari kabi boshqa suratlarni aniqlash sug'diylar diasporasini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Samarqand hududidan topilgan haykalchalarning muhimligini ikki jihatdan ifodalash mumkin:

-haykalchalar xronologik ketma-ketlikni aniqlashda muhim rol o'ynaydi;

-haykalchalar bugungi kunga qadar eng katta suratlar to'plami bo'lib hududni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi; bu haykalchalar mil avv IV asrda devoriy rasmlar paydo bo'lgungacha sug'd o'lkasida yaratilganligi uchun ham ahamiyatlidir. Unda tasvirlangan turli xil belgilar mintaqa bilan bog'liq bo'lgan. Sug'diyonada bir qancha stilistik xususiyatlarga ega bo'lgan haykalchalar to'plami mintaqada mahalliy lashtirish muhimligini ko'rsatib bergan.

Turli geografik va xronologik kontekstlarga qaramay, Sug'diyona va O'rta Osiyoda kashf qilingan terrakota (kuydirilgan qizg'ish-jigarrang gil) dan yasalgan haykalchalar kamchiliklar bilan bizgacha saqlanib qolgan⁵. Tarixiy va arxeologik manbalarning yetarli darajada bo'lmaganligi uchun sug'diylar madaniyati va jamiyatini o'rganish biroz qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Sug'diyonada madaniy taraqqiyotning yangi bosqichi mil avv VIII-VII asrlardan boshlangan. Uning o'ziga xos belgilari Baqtriya, Marg'iyona, shimoliy Parfiya va Xorazm hududlaridan topilgan. Misol uchun: kulolchilik g'ildiragi yordamida ishlab chiqarilgan silindrsimon konus shakldagi kulolchilik mahsulotlari, to'rtburchak shakldagi pishmagan g'isht, Sug'diyonaning shimoli-sharqidan boshqa hududlarga tarqalmagan. Mil avv VII-VI asrlarda bu hududlar bitta davlat tarkibida bo'lgan, biroq bu davlatning siyosiy va ma'muriy markazi qayer bo'lgani aniq emas. Biroq, shahar markaz qoldiqlari Yerqo'rg'ondan topilgan bo'lib, bu hudud Sug'diyonaning janubida joylashgan⁶.

1950-yilda A. Terenojkin⁷ tomonidan rivojlantirilgan xronologik tizimlariga asoslanadigan bo'lsak: Sug'd kulolchilik mahsulotlari, boshqa turdagi namunalar mil avv VIII asr oxirlari va VI asrga to'g'ri keladi. Mil avv VI asrning o'rtalarida Kir II tomonidan Baqtriya, Sug'diyona va Xorazm bosib olinib, Ahamoniylar imperiyasining tarkibiga kirishi bilan madaniy o'zgarishlar darhol sodir bo'lmadi. Eron madaniyatiga xos bo'lgan kulolchilik buyumlari-kosalar va tovoqlarning yoyilishi mil avv IV asrning oxirlari va Ellinistik davrning boshlariga to'g'ri keladi⁸.

M. Hasanov tomonidan Sug'diyonaning janubida joylashgan Qo'rg'oncha qishlog'ida olib borilgan tadqiqotlarda Ellinistik madaniyatiga xos bo'lgan pishmagan g'ishtdan barpo etilgan kulba qoldiqlari mil avv IV va III asrlarga oid ekanligi aniqlandi. Voha yaqinida joylashgan ko'chmanchi aholining dafn etilgan joylari mil avv I asrdan to milodiy I asrgacha tegishli bo'lgan. Ustalar tomonidan kulolchilik g'ildiragida yasalgan kulol buyumlar ayniqsa chorvadorlar orasida mashhur bo'lib keng foydalanilgan.

Bu davrda asosiy qismi kvadrat bo'lgan, kichikroq mustahkamlangan binolar mavjud bo'lib, binolarning burchaklari yoki har bir burchakning o'rtasida minoralar qurilgan. Binolar baland va ikki qavatli qilib ular asosan mudofaa inshootlari sifatida harbiylar uchun qurilgan bo'lib yashash uchun mos bo'lmagan. Markaziy qal'a atrofi devorlar bilan o'ralgan bo'lib, ular orasidagi bo'shliq qal'a va askarlar yashaydigan turar-joylar bilan to'ldirilgan. Bu uslubda qurilgan qishloq qal'alari Eron (Shahi-Kumus) da ancha oldin paydo bo'lgan.

Mil avv II asrning boshlarida terrakotadan yasalgan haykalchalar va Ellenistik (Baqtriya) an'analari asosida qurilgan ibodatxonalar Panjikent va Jar-tepa (Panjikent va Samarqand o'rtasida)da saqlanib qolgan. Bu turdagi haykalchalar va turli lavhalar Samarqand Sug'dini mil avv II asrdan to milodiy VIII asrgacha Sug'diyona jamiyatini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. A.Asqarov., "O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi" monografiya., Tosh-2015, 193-bet.
2. B.G'oyibov., "Sug'd konfederatsiyasining shakllanishi, taraqqiyoti va tanazzuli" dissertatsiya, Samarqand-2017, 31-bet
3. Rapin Claude., Isamiddinov Mukhammadjon., Khasanov Mutallib. "La tombe d'une princesse nomade à Koktepe près de Samarkand." Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions & Belles-lettres, 2001, 33-92-bet.
4. Isamiddinov, M. Kh. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннего железного века и в период античности. (The sources of the urban culture of Samarkandian Sogd (problems of the interaction of cultural traditions in the early iron age and in the period of Classical Antiquity). Tashkent, 2002.
5. Fiona Jane Kidd., "The Samarkand region of Sogdiana: figurines, costume and identity", Monography, Sydney-2004, 15-page.
6. Marshak, Boris. Legends, tales, and fables in the art of Sogdiana. New York: Bibliotheca Persica Press, 2002.
- 7.Terenozhkin, A. I. "Согд и Чач (Sogdiana and Chach)." Краткие сообщения Института истории материальной культуры. (Brief communications of the Institute of the history of material culture), p. 33 (1950).
- 8.Shishkina, G. V. "Эллинистическая керамика Афрасиаба (The Hellenic ceramics of Afrasiab)." Советская археология (Soviet archaeology), 1975, No. 2.

ILK O'RTA ASRLARDA TOSHKENT VOHASIDA TOG'-KON SANOATIGA IXTISOSLASHGAN SHAHARLARI

Botirova Nilufar
ATMU 2-kurs magistranti

Аннотация. Ushbu maqolada ilk o'rta asrlarda Toshkent vohasida tog'-kon sanoatiga ixtisoslashgan shaharsozlik markazlarida konchilik va metallurgiya faoliyatini o'rganish jarayoni yoritiladi. Arxeologik tadqiqotlar tog'-kon ishlab chiqarishi va metallurgiya sohasining bosqichma-bosqich rivojlanishini aniqlash imkonini bergan. Zaruriy mahsulotlar va xom ashyolarning o'zaro almashinuvi ilmiy-texnik hamda madaniy yutuqlarning tarqalishiga xizmat qilgan, shuningdek, iqtisodiy-madaniy markaz sifatida shaharlarning shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Kalit so'zlar: Ko'chbuloq, kumush-lashkarak, feruza, Ilq/Iloq, yayloq, Obi Iloq, Elak, Mahmud Koshg'ariy, Ilak, Ilek, Ila, "Temirchilar daryosi", arab-fors manbalari, Shosh va Iloq, Tunket, Choch, Chotqol, Quramava, Qoramozor.

Аннотация. В данной статье освещается процесс изучения горнодобывающей и металлургической деятельности в городских центрах Ташкентского оазиса,

специализировавшихся на горной промышленности в раннем средневековье. Археологические исследования позволили выявить этапы поэтапного развития горнодобывающего производства и металлургии. Взаимный обмен необходимыми продуктами и сырьём способствовал распространению научно-технических и культурных достижений, а также оказал значительное влияние на формирование городов как экономико-культурных центров.

Ключевые слова: Кучбулак, серебро–лашкарак, бирюза, Илак/Илок, яйлак, Оби Илок, Элак, Махмуд Кашгари, Илак, Илек, Ила, «Река кузнецов», арабо-персидские источники, Шаш и Илок, Тункет, Чач, Чаткал, Курамава, Корамузар

Abstract. This article highlights the process of studying mining and metallurgical activities in the urban centers of the Tashkent Oasis, which specialized in the mining industry in the early Middle Ages. Archaeological research has revealed the stages of the gradual development of mining and metallurgy. The mutual exchange of necessary products and raw materials contributed to the spread of scientific, technological, and cultural achievements, and had a significant impact on the formation of cities as economic and cultural centers..

Keywords: Kuchbulak, silver-lashkarak, turquoise, Ilak/Ilok, yaylyk, Obi Ilok, Elyak, Mahmud Kashgari, Ilak, Ilek, Ila, "River of Blacksmiths", Arab-Persian sources, Shash and Ilok, Tunket, Chach, Chatkal, Kuramava, Karamuzar

Kirish. Toshkent vohasining janubi-sharqiy chekkasidan Chotqol va Qurama tog‘lari boshlanadi. U yerdan Ohangaron daryosi oqib o‘tib, tog‘ etaklaridan tekislikka tomon oquvchi daryo etaklari dehqonchilik uchun qulay shart-sharoit yaratar edi. Ilk o‘rta asrlarda bu hudud Iloq o‘lkasini tashkil etgan va Choch tarkibidagi avtonom yarim mustaqil viloyat hisoblangan.

Yozma manbalardagi yuqoridagi ma‘lumotlarni geologik va arxeologik materiallar ham tasdiqlaydi. Mintaqadagi metallurgiya ishlab chiqarishiga ixtisoslashgan hududlardan birinchi navbatda Shelji (Qirg‘iziston), Farg‘ona, Choch va Iloqni keltirish mumkin. Aynan metallurgiya ishlab chiqarishi bilan bog‘liq ravishda yirik konlar yaqinida ixtisoslashgan shahar va manzilgohlar qad rostlaydi. Ulardan ayrimlari vaqt o‘tishi bilan yirik metallurgiya markazlariga aylanadi. Shuningdek, asl metallarni qazib olish esa ular bilan savdo qiluvchi yangi tijorat yo‘llarining shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Birgina Iloqning o‘zida qadimgi davrlarda 3 mln. m³ ruda konlari qayta ishlangan, minglab mayda va yirik konlar faoliyat olib borgan. Choch-Iloq tog‘larida oltin va kumushdan tashqari, qo‘rg‘oshin, qalay, temir, po‘lat ma‘danlari qazib olingan. Ayniqsa, Chotqol, Quramava Qoramozor tizmalari rangli metallarga boy edi. Sistematik tarzda olib borilgan izlanishlar bir qancha kumush konlari, shuningdek, kumush-qo‘rg‘oshin aralash konlarning mavjudligi aniqlangan. Qadimda kumush va qo‘rg‘oshin ma‘danini qazib olishning umumiy xajmi eng kam hisob-kitoblaga ko‘ra, 1,25 mln. m³ dan ziyodni tashkil etgan. Konlar 300 metrgacha chuqurliklarda bo‘lib, murakkab shaxtalar tizimi ko‘rinishida bo‘lgan. Oltin ma‘dani chiqariladigan hududlarda ham 180 metr chuqurlikkacha bo‘lgan konlar bo‘lgan, ularning umumiy hajmi 600 ming m³dan ortiq bo‘lgan. Shuningdek, mis va temir qazib olish ishlari ham keng xajmlarda olib borilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Toshkent vohasi metallurgiya xom-ashyosiga boy hudud bo‘lib, qadimgi davrlardan boshlab asl metallar va rangli qimmatbaho toshlarni ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan edi. Xususan, vohada oltin – Ko‘chbuloq, kumush – lashkarak, feruza toshi esa Ungurlukkon konlaridan qazib olingan[1: S. 18-45].

Konchilik ishlari temir asbob-uskunalar orqali amalga oshirilgan bo‘lib, maxsus uzoq vaqtga yetuvchi yoritqichlar qorong‘i shaxtalarni yoritibgina qolmay, konchilarning portlovchi yoki zararli gazlardan zaharlanishining oldini olgan.

Albatta, qazib olingan ruda xom-ashyosini qayta ishlash zarur edi. Ba‘zida bunday qayta ishlash pechlari shundoqqina konlarning yaqinida joylashgan bo‘lsa, ko‘pincha ular hunarmandchilik markazlari bo‘lgan shaharlarga keltirilgan. Bu yerda esa xom-ashyo tayyor

mahsulot ko‘rinishini olgan. Shu sababli ham ilk o‘rta asrlarga kelib Iloqda shaharlarning soni ko‘payadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ilk o‘rta asrlarda Iloq vodiysining bosh shahri, markazi Tunket bo‘lgan. Ushbu shahar nomi ilk marotaba VI – VII asrlarga taalluqli tangalarda Tunukanda shaklida uchraydi[9: S. 46-47.]. Mahmud Koshg‘ariy Tunket shahri haqida shunday yozadi: «*Samarkand - Semizkand, Toshkand - Shosh, O‘zkand, Tunkand nomlarining hammasi turkchadir*»[10: B. 164.]. Mazkur maqolada 630 yilda Xitoydan Hindistonga sayyohat qilgan budda rohibi Syuan Szanning ma‘lumot berishicha, Iloqda o‘z harbiy guruhlariga ega bo‘lgan zodagonlarning vakillari ko‘p bo‘lgan, ular o‘zaro urushlar olib borishgan. Biroq, Turk xoqoniga bo‘ysunadi[2: S. 49.]. Yozma manbalarda Choch va Iloqning yagonaligi hamda ular o‘rtasida chegaraning yo‘qligi alohida qayd etilgan. Shuning uchun fanda ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan ular yagona davlat uyushmasi sifatida qaraladi[3: S. 28-29.]. E. Umarovning fikricha, Tunkat asli *To‘nkat* bo‘lib, qadimgi turkcha *to‘n* «to‘ng‘ich, birinchi» va *kat* (*kant*) «shahar» so‘zlarining qo‘shilishidan tashkil topgan hamda lug‘aviy jihatdan «birinchi, bosh shahar» ma‘nosini bildiradi[11: S. 114.]. Haqiqatan ham, Tunkat shahri Iloqning birinchi darajali shahri bo‘lgan va bu yerda IX – X asrlargacha pul zarb qilingan[12: B. 113].

Tunket shahrining qaerda joylashganligi masalasi uzoq vaqtgacha noma‘lum bo‘lib kelgan edi. Yozma manbalarda shaharning Iloq (Ohangaron) daryosi bo‘yida joylashgani hada uni Choch poytaxti bilan uzunligi 8 farsax bo‘lgan maxsus savdo yo‘li birlashtirib turganligi qayd etilgan. Ammo Choch va Iloq orasidagi bu yo‘l bo‘ylab ko‘plab noma‘lum shaharlarning mavjudligi tadqiqotchilarni Tunketning lokalizatsiyasi bo‘yicha qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan[13: S. 110-112].

Geolog S.F. Mashkovsev o‘z kundaligida quyidagi muhim ma‘lumotni qayd etgan: “*Men aholidan Saukbuloqning tepasida, Angren daryosining chap qirg‘og‘ida ulkan shahar xarobasi borligini eshitdim. U Iloqning poytaxti Tunket bo‘lib chiqsa ham ajab emas*”. Shundan bir qancha yil o‘tib, arxeolog M.E. Masson haqiqatan ham aynan shu yerdan qadimiy shahar xarobasini topishga muvaffaq bo‘ladi. Tepalikka aylangan mazkur shahar xarobasi esa Imloq deb atalar edi. 1959 yildan Yu.F. Buryakov bu shahar xarobasida arxeologik qazishma ishlarini olib boradi.

Hozirgi Ohangaron vodiysi va daryosi ilk o‘rta asrlarda Iloq deb yuritilgan. Iloq so‘zining lug‘aviy ma‘nosi haqida turlicha fikrlar bildirilgan. Jumladan, Ilaq/Iloq – turkcha yayloq (yaylov)ni anglatib[4:c14], hozirgi turkchada *ilik*, tatarchada *imek* «tinch oqar, tiniq suv» ma‘nosida ishlatiladi[5: B. 112.]. Ko‘pchilik tadqiqotchilar ushbu toponimni dastlab gidronim bo‘lgan, deb hisoblashadi. Chunonchi, Urol daryosining chap irmog‘i Ilek yoki Ilek suvi, Tojikistonda Dushanbe shahrining shimoli-sharqidagi soy Obi Iloq (hozirda Elak) deb yuritiladi. Shuningdek, Jung‘oriya tekisligidagi Ili daryosi Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asarida va o‘rta asr manbalarida Ila yoki Ila suvi tariqasida qayd etiladi[6: B. 253.]. Bu ma‘lumotlar esa Ilak, Ilek, Ila nomlarining o‘zagi bitta ekanligini hamda qadimgi turkchada daryo va irmoqlarga nisbatan qo‘llanilganini ko‘rsatadi.

XIII asrda bu yerga kelgan mo‘g‘ullar metallurgiya ishlab chiqarishi bilan bog‘liq ko‘plab kon va manzilgoh qoldiqlarini ko‘rgach, uni “Daryoi ohangaron” — “temirchilar daryosi” yoki “ruda ishlari ustalari” deb nomlashgan[7: S. 69.].

O‘rta asr arab-fors tillaridagi yozma manbalarda Iloq Movarounnahrda eng yirik tog‘-konchilik o‘lkasi ekanligi ta‘kidlanadi. Iloq tog‘larining foydali qazilmalarga boyligi haqida arab geografi Istahriy shunday yozadi: “*Shosh va Iloqdagi tog‘lar boshidan oxirigacha kumush va oltin konlariga ega*”[8: S. 30.]. Aynan shu davrda Iloq “kuchli dehqon” hukronligi ostida kuchayadi. Iloqda ko‘plab yangi shaharlar shakllanadi. Ohangaron daryosisining yuqori havzalarida turkiy nomdagi bir qancha shaharlar, jumladan, Abrlig‘, Namudlig‘ kabi metallurgiya markazlari paydo bo‘ladi. Mazkur shaharlar va Tunket orasida yana bir shaharga – Ko‘hisim, ya‘ni Kumushtog‘ qad ko‘taradi va undan “Chochning kumush konlariga” yo‘l ketgan edi.

M.E. Massonning tadqiqotlari asosida Tunketdan sharqda yana bir Iloq shahri joylashgan bo'lib, u yozma manbalarda Namudlig' deb atalgan. Shahar nomi turkiy asosga ega bo'lganligi sababli, Namudlig'ning paydo bo'lishini tadqiqotchilar chorvador turklrning o'troqlashuvi bilan bog'lashadi. Mazkur shaharning xarobasi Yu.F. Buryakov tomonidan Angren shahrining shimoliy chekkasidagi nomsiz tepa yodgorligi bilan tenglashtigan.

Chotqol-Qoramosor tizmalari asosan asl metallarni qazib olishga ixtisoslashgan tumanlar bo'lgan. Qolgan rudalarni qazib olish esa nisbatan kamroq bo'lib, butun voha bo'ylab bir tekis yoyilgan temir qazib olish ular orasida nisbatan ko'proq edi. Vohaning iqtisodiyotid, tinch va harbiy maqsadlarda eng qatq metallardan biri temir va undan olinuvchi po'lat hamda cho'yan katta ahamiyatga ega bo'lgan. Yu.F. Buryakov o'z tadqiqotlari natijasida shundy xulosaga kelgan: Chotqol tizmasida Chiyon va Syurenat magnetitlari ochilgan bo'lib, ma'dan eritish pechlari topilgan. Ochiq usulda qazib olingan temir qoldiqlari Pskem va Chotqol tog'larida ham qayd etilgan. Janubiy Chotqol tizmasidagi temir qazib olish punktlari, birinchi navbatda, Shovozsoydagi metallurgiya punktidan ham katta miqdorda temir qazib olingan.

Ikki tomonidan Ohangaronning irmoqlari bo'lgan soylar bilan o'ralgan shahar mudofaa devorlari bilan mustahkamlangan. Mudofaa devorining ichida esa mustahkam ark/sitadel bo'lib, uning atrofida aholi yashovchi shahar hududi katta maydonni tashkil etib, tog' etagiga qadar cho'zilgan edi. Tunketning sitadel va shahriston bilan birgalikdagi umumiy maydoni 17,5 gektardan iborat. Shaharning o'ziga xosligi shundaki, gipertrofik xajmda bo'lgan sitadel shahar umumiy maydonining deyarli 30%ni egallagan. Aniqrog'i, sitadel alohida mustaqil hududiy birlik bo'lib, shahriston bilan uni faqat birgina umumiy sharqiy devor bog'lab turgan[14: S. 128.2]. Yozma manbalarga ko'ra, sitadelda hukmdor saroyi, masjid va zarbxona joylashgan.

Sitadelda hashamatli inshoot qoldig'i topilgan bo'lib, 10x10 xajmdagi to'rtburchak platforma (tagkursi) to'rt metr balandlikda saqlanib qolgan. Inshoot mil. 1 mingyillik o'rtalarida foydalanilgan yirik g'ishtdan barpo etilgan. G'ishtda yirtqich hayvonning tasviri tushirilgan tanga tasviri bo'lgan. Sitadelning markazida joylashgan mazkur platformadan ulkan o'choq qoldig'i topilgan. Bu esa tadqiqotchilarga binoning olovga sig'inuvichlarning ibodatxonasi bo'lganligi haqida taxmin qilish imkonini bergan. Biroq inshoot bir yarim yoki ikki asr o'tgach, buzilgan bo'lib, uning o'rnidan yangi shaklli pishgan g'ishtdan qurilgan va o'yma yog'ochlar bilan bezatilgan bino qad rostlagan. Buni somoniylar davriga mansub hukmdor saroyi deb topishgan.

Shahar atrofini uncha baland bo'lmagan mudofaa devori tog' etagidan ajratib turgan. Shahar va uning atrofida esa bozor va hunarmand temirchilarning ustaxonalari mavjud bo'lgan. Qolaversa, manbalarda daryoga qaragan Tunket devorlarining mahobatli ekanligi ham alohida ta'kidlanadi[15: M., 1974]. Arxeologik qazishmalar devorlar va minora (burj)lar qurishda ustalar tabiiy tepaliklardan va tuproqli paxsa bo'laklaridan foydalanishganini ko'rsatadi.

Tunketning hunarmandchilik mavzellarida metallurgiya qoldiqlari topilgan. Ana shunday qoldiqlarning ikkita baland uyumi shahar atrofining sharqiy qismidan topilgan. Ularning yaqinida esa metallurg hunarmandlarning yashash va ishlab chiqarish turar-joylari joylashgan. Uylardan metallga ishlov berish bilan bog'liq asbob-uskunalar topilgan. Jumladan, silindr shaklidagi temirchilik pechlarida xom-ashyo eritilgan, juda katta tarelkasimon idishlarda metallga oxirgi ishlov berilib, tozalangan.

Tahlil va natijalar. Ma'danlar har xil bo'lib, oltin, kumush, yarim metall, mis kabilarning qoldiqlarini uchratish mumkin. Bundan ularning har-xil konlardan bu shaharga keltirilgan, degan xulosaga kelish mumkin. Metallurgiya markazi bo'lgan bu shaharda temirchilar, zargarlar va boshqa hunarmandlar yashashgan. Shahar xarobasidan zargarlarning ish qurollari, kichkina pechlar, olovga chidamli idishlar, quyma qoliplar topilgan. Ba'zi qoliplar birdaniga ikkita yoki to'rttagacha zargarlik buyumlarini tayyorlashga mo'ljallanganligi diqqatga sazovordir.

Xususan, alohida maxsus metallurglar guruhlar va tor mutaxassislikka ega metallurglar paydo bo'la boshlaydi. Endi metallurglar kon yaqiniga borib o'zlarining pechlarini qurib u yerda ishlashmas edi. Aksincha, tayyor qazib olingan ma'dan ixtisoslashgan shahar markazlaridagi usta hunarmandlarga keltirib berilgan.

Shunday markazlardan biri Tunket bo'lib, shaharning I mingyillik o'rtalariga oid eng qadimgi qismidan metall qoldiqlari topilgan. Bu davrda ustaxonalar Tunket shahristonining ichkarisida joylashgan edi. Shaharning kengayib borishi bilan IX – X asrlarga kelib, metallurglarning pechlari shahar tashqarisiga, uning sharqiy va janubiy chekkalariga ko'chadi.

IX – X asrlarda mis va yarim metall konlarining kengayishi bilan metallurgiya bilan bog'liq hunarmandchilik yanada taraqqiy etadi. Qizig'i shundaki, markaz shaharning vujudga kelishi va unda hayotning to'xtashi konlardagi ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan. XI asrdan o'zaro ichki kurashlar va markazlashgan hokimiyatning barham topishi bilan konchilik ishlari ham inqirozga uchraydi. Metallurgiya sohasining tushkunlikka uchrashi bilan Tunketda ham inqiroz yuz beradi va XI asrning oxirlariga kelib shahar butunlay huvillab qoladi.

Iloqda birgina Tunket metallurgiya markazi bo'lmagan. Yozma manbalarda Tunket bilan har doim birga boshqa bir metallurgiya markazi Tukket shahri ham tilga olinadi. Ilk bor arxeolog M.E. Masson bu shahar xarobasining Tukket ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Bu shahar Qoramozor konlariga olib boruvchi yo'llarning kesishgan joyida bo'lib, eski Kulota qishlog'i chekkasida, Olmaliq shahrining shimoli-g'arbida joylashgan.

Birinchi qaraganda bu qo'rg'on ilqdagi boshqa oddiy shaharlar kabi ko'rinsa-da, biroq shaharning arki va shahristoni qadimgi metallurgiya qoldiqlari uyumidan iborat ulkan tepaliklar bilan qoplanganligi bilan ajralib turadi. Qoramozor konchilari tomonidan yetkazib berilgan juda katta miqdordagi ma'dan xom-ashyosini o'zlashtirish uchun Iloqning qadimgi metallurglari yuqori texnologik ko'nikmalariga ega bo'lishlari zarur edi.

Shaharning eng qadimiy qatlami mil. I asrlarga oid bo'lib, metallurg va temirchilarning intensiv faoliyatlari esa VII – VIII asrlarga tegishlidir. Tukket shahrida metallurgiya ishlab chiqarishining eng taraqqiy etgan davri X – XI asrlarga to'g'ri keladi. Aynan shu davrda metallni qayta ishlovchi hunarmandlarning ustaxonlari shahar devoridan tashqariga ko'chadi va u yerdagi ulkan hududlarni egallaydi. Bu yerdan har xil turdagi metall qoldiqlari topilgan bo'lib, ular orasida mis, qo'rg'oshin, kumush ma'danlarini uchratish mumkin. Bu esa shaharga atrofdagi turli ma'dan konlaridan xom-ashyoning keltirilganini tasdiqlaydi.

Nishboshsoyning bo'yida daryoning o'ng qirg'og'ida mahalliy aholi tomonidan Qo'rg'ontepa deb ataluvchi mustahkam qo'rg'onning xarobalari joylashgan. Bu joy tog'li karvon yo'li bo'ylab muhim ahamiyatga ega bo'lgan qo'rg'on hisoblanib, Iloq poytaxti Tunket shahridan kumush konlariga va undan esa Farg'ona vodiysiga olib boruvchi yo'l shu yerdan o'tgan. Shahar xarobasining shimoliy qismida Ohangaron va soy orasidagi ulkan burun oralig'ida sitadel joylashgan. Sitadel atrofdagi maydondan 50 metr balandlikda bo'lgan. U 4 metrdan 10 metrgacha bo'lgan madaniy qatlamga ega bo'lgan.

To'rtburchak shakldagi shahriston toqqa yaqin joyda qad rostlagan bo'lib, sitadeldan u chuqur bo'yin orqali ajralib turadi. Uning atrofida uch tomondan, ko'proq shimoli-sharq tomondan uncha kata bo'lmagan rabodning tepaliklari ajralib turadi. Shahristonning shimoliy qismida uncha kata bo'lmagan shurf tushirilib, eng pastki materikka qadar 1,5 metr chuqurlikda qazilgan. Unda ikkita me'moriy qurilish qatlami aniqlangan. Birinchisi, 0,7 m chuqurlikdagi tuproqdan qurilgan devorlar uyumiga to'la bo'lib, ular orasidan sirlangan idishlar, ko'k va och yashil rangda sirlangan bezakli kosa hamda yuqori qismi sirlanmagan, tashqarisi esa qizil rang bilan qoplangan ko'za topilgan.

Ohangaronning chap qirg'og'ida Ko'hisimning qarshisida, Oqchasoyning bo'yida yana bir qadimgi shahar xarobasi topib o'rganilgan. 1962 yilda Yu.F. Buryakov Obliq qishlog'ining sharqiy chekkasidan maydoni 80 ga yaqin yodgorlikni topib o'rganadi va uni Abrlig' shahar xarobasi ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'ladi.

Yodgorlikni o'rganish natijasida uning shahar sifatida shakllani shi VIII asrning oxirlari va IX asrning boshlariga to'g'ri kelishi haqida xulosa qilish imkonini bergan. Shaharning gullab-yashnagan davri esa IX asrning oxirlari va X asrlarga tegishli bo'lib, bu davrda Choch iqtisodiyoti dasht va tog'li hududlardagi chorvador xalqlar bilan intensiv savdo-iqtisodiy aloqalarning jadallashuvi bilan izohlanadi.

Arxeologik qazishmalar jarayonida topilgan ashyoviy materiallarga qaraganda, shaharning vujudga kelishida o'troqlashgan turkiy aholining roli katta bo'lgan. Buni xatto, zodagon amaldorlarning uylaridan topilgan hashamatli sirlangan sopol va shisha buyumlar qatorida albatta, ko'chmanchi turmush tarziga xos bo'lgan sopol idishlar tag qismi aylana shakldagi qozonlar, qizil angobli idish va krujkalar bo'lgan. Ular xo'jalikda deyarli ishlatilmay, faqat urug'dan qolgan yodgorlik sifatida saqlab kelingan.

Arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatadiki, shahar sitadeli mustahkam stilobat ustiga qurilgan bo'lib, atrofi handaq bilan o'ralgan. Shaharning shimoldan janubga tomon soylar orasidagi aholi yashaydigan qismi 300 metrni tashkil etadi. Sharqiy chegarasi esa Ohangaron daryosi bo'lib, daryoning o'ng qirg'og'i doimiy ravishda shaharni yuvib turgan. Shaharning g'arbiy chegarasini aniqlash mushkul. Asosiy ishlab chiqarish hunarmandchiligi shaharning janubiy qismiga hamda sitadel va uning yaqinidagi hududlarga to'g'ri keladi. Bu yerda metall eritish pechlari, kulolchilik pechlari, bo'yoq saqlanadigan o'ra kabilar topilgan.

Tog'-kon ishlarini tadqiq etish borasida Toshkent vohasida maxsus ishlar olib borilgan bo'lib, biroq tadqiqotlar tumanlar bo'yicha bir xil emas. Eng ko'p o'rganilgan hudud bu – Chirchiq havzasi bo'lib, bu yerdan dastlab kumush qazib olingan. Shunga qaramay, vohaning asosiy ruda qazib chiqarish tumani Ohangaron vodiysi hisoblangan, chunki u yer qadimgi konlarning 90%ini o'zida jamlagan edi. Iloqdagi qadimgi konlarni baholar ekanlar, o'rta asr mualliflari birinchi o'rinda u yerdan kumush va oltin qazib olinishini ta'kidlab o'tishgan. Oltin konlari bu yerdagi umumiy maydonning 600 ming m³ ni egallashi, aniqrog'i, tog'-kon ishlarining 25%dan ko'prog'iga to'g'ri keladi. Qolaversa, oltin konining 2/3 qismi Ohangaronning yuqori havzalaridan olingan bo'lib, tabiiyki, uning iqtisodiy taraqqiyotiga va doimiy urbanizatsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatgan. Vohadagi butun ruda qazib olish ishlarining 2/3 qismi esa kumush va qo'rg'oshin rudalarini olishga qaratilgan edi.

Vohada, ayniqsa, feruza konlari nom qozongan bo'lib, umumiy ishlab chiqarish hajmi 10%dan ko'pni tashkil etardi. Feruza konlari Qoramozor tog'laridagi Oqturpoq, To'g'on, Gulduran, Qolmaqir, Qiziltosh, Feruzakon kabi konlardan qazib olingan. Ular orasida eng yirigi Qurama tog'larining shimoliy qismidagi Ungurlikkondir. Uning umumiy qayta ishlangan maydoni 16 ming m², xajmi esa 300 ming m³ni tashkil etadi. Bu kabi ulkan xajmdagi ulkan konlarda yuqori sifatli feruza toshlari qazib olingan.

“Tan-shu”da to'q ko'k rangdagi “sese” toshi haqida gap boradi. Bu tosh Xitoyga Xo'tan orqali eksport qilinsada, asosiy yetkazib beruvchi hudud Choch sanalardi. Yu.F. Buryakov xitoy manbalaridagi “sese” toshini Chochda qazib olingan feruza toshi bo'lgan, deb hisoblaydi. Buni vohaning janubi-sharqiy chekkasida ochilgan Ungurlikkondan topilgan yorqin ko'k va havorang-yashil rangdagi feruza toshlari ham tasdiqlaydi. Beruniy ham bu tosh xususida shunday yozgan edi: “Men 200 dirham og'irligidagi Iloq feruzasini ko'rdim, uni o'sha paytda 50 dinor deb baholadim, biroq hozir esa uning bahosi 200 dinor, chunki Iloq koni quridi va tashlab ketilgan”.

Xulosa va takliflar. Xullas, tog'-kon hunarmandchiligining shiddat bilan rivojlanishi metallga ishlov berish bilan bog'liq mahsulotlarning ko'payishiga olib kelgan. Temir, mis, qimmatbaho metallardan tayyorlangan buyumlar qatoriga mehnat va harbiy qurollar, xo'jalik buyumlari, taqinchoqlar kirardi. Vohaning iqtisodiy tarixini o'rganishda xom-ashyo manbai bo'lgan ruda konlari va foydali qazilmalar, umuman, metallurgiya ishlab chiqarishini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия ... С. 18-45.
2. Буряков Ю.Ф., Қасымов М.Р., Роставцев О.М. Археологические памятники Ташкентского оазиса. Т., 1992. С. 49.
3. Буряков Ю.Ф. Средневековый Чач в системе торгово-экономических связей Мавераннахра // Ташкент: вчера и сегодня. Т., 2007. С. 28-29.
4. Буряков Ю. К истории раннесредневекового Чача, с. 14.
5. Бобоёров Ғ.Б. Илк ўрта асрларда Чоч воҳасида ... Б. 112.

6. Махмуд Кошгарий. Девону лугатит-турк. 3-жилд, Б. 253.
7. Буряков Ю.Ф. По древним караванным путям Ташкентского оазиса. Т.: Фан, 1978. С. 69.
8. Буряков Ю.Ф. Средневековый Чач в системе торгово-экономических связей ... С. 30.
9. Ртвеладзе Э. В. Монеты Тунуканда (Тунката) и других владений // Нумизматика Центральной Азии. Вып. VI. Т., 2002. С. 46-47.
10. Махмуд Кошгарий. Девону лугатит-турк. Т. 3. Б. 164.
11. Умаров Э. Этюды по древнетюркской ономастике // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. Т., 2002. С. 114.
12. Бобоёров Ғ.Б. Илк ўрта асрларда Чоч воҳасида ... Б. 113.
13. Буряков Ю.Ф. Историческая топография ... С. 110-112.
14. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития ...С. 128.2
15. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974.

USMONLI-TURK HARBIYSI ROJIY CHAQIRO‘ZNING TURKISTONDAGI FAOLIYATIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Abduvali Abdumutalibovich Yo‘Ldashev
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti v.v.dotsenti
tel: +998977702199
e-mail: dengiz-85@mail.ru

XX asr boshlarida Turkiston mintaqasida mustamlaka siyosatining kuchli ta’siriga qaramay, o‘lkada katta o‘zgarishlar ro‘y berdi. Qolaversa XX asr boshlari Turkiston uchun uyg‘onish davri bo‘lib o‘lkada taraqqiyparvarlik harakati keng yoyildi. Turkistondagi ro‘y bergan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarda nafat o‘lka taraqqiyparvar kishilari, shu bilan birga, boshqa turkiy xalq vakillari ham ishtirok etdi. Shulardan biri turk harbiy subaylari edi.

Birinchi jahon urushi vaqtida Kavkaz jabhasida kechgan janglarda ming-minglab turk harbiylari rus qo‘shniga asir tushib Sibirning chekka hududlariga surgun qilingan. Manbalarda ularning sonini 60–65 ming ekanligi yoziladi. Dahshatli va azobli Sibir hayotidan qochishga muvaffaq bo‘lgan ayrim harbiylar Turkistonga kelib o‘rnashadilar. Turkistonliklar qardoshlarini munosib qarshi olib ularni uy, kiyim, ovqat, ish bilan ta’minlaydilar.

“Ilmli kishi xor bo‘lmas” deganlaridek ushbu harbiylar Turkiston jadidlari bilan birgalikda faoliyat yuritib o‘lkadagi yangi usul maktablarida o‘quvchilarga ta’lim berdilar. Xususan, 1918–1919 yillari Toshkentdagi maktablarda artilleriya leytenanti Haydar Shavqiy “Hadra ko‘cha” mahallasidagi “1-Namuna” maktabida o‘qituvchi, va “Temir” to‘dasining rahbari, Shayhontohur dahasi “Mergancha” mahallasidagi “6-Turon” maktabida kapitan G‘olib ismli harbiy, yuzboshi Shukriy “2-Muxtoriyat” maktabida o‘qituvchi hamda “Turon kuchi” to‘dasining rahbari, Rojiy Chaqiro‘z “6-Turon” maktabida o‘qituvchi va o‘sha yerda “Turk kuchi” to‘dasini rahbari edi[1, 27].

Ushbu turk harbiylari 1920 yillari Buxoro respublikasining taraqqiyoti uchun ham o‘z xizmatlarini ayamadilar. Ular Buxoroda maorif, madaniyat va harbiy sohalarida faoliyat yuritdilar. Usmonli-turk harbiy asirlarining bu harakati bolsheviklar hukumatiga yoqmas edi. Shu boisdan 1919 yil oxirlaridan boshlab turk harbiylarini ta’qibga olganlar.

Rojiy Chaqiro‘z ham Sibirdan qochib Turkistonga kelib qolgan usmonli-turk harbiy asirlaridan biri edi. U dastlab Toshkentda so‘ng Buxoroga borib maorif va madaniyat sohalarida

faoliyat olib bordi. Turkiston taraqqiyoti uchun o'z xizmatlarini ayamadi. Buxorodaligi paytlarida muallim, Farobiy nomli musiqa maktabi rahbari, Sitorai Mohi Xossada ochilgan konservatoriyada, Chorjo'yda ochilgan Fayzulla Xo'jaev nomidagi dorulmualliminda ishladi. Bir guruh buxorolik yoshlarning Turkiya, Germaniya, Moskva shaharlarida ta'lim olishi uchun ham o'z xissasini qo'shdi. Uning xizmatidan sovet hukumati Buxoroda tashkil etilgan qizil askar harbiy qismlarida ham foydalanishni xohladilar. Ammo iste'fodagi harbiyman deya bu ishdan voz kechdi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, turk-harbiy asrlari 1920 yilda Buxoroda amirlik tuzimi ag'darilib uning o'rniga kelgan yangi hukumatning boshqaruv tizimini shakillanishida ham ishtirok etdilar. O'sha vaqtlarda turk harbiylari Buxoro Sho'rolar Jumhuriyatining milliy qo'shin tuzilishida ham ishtirok etgan. Bu harakatlari sovet ayg'oqchilarining e'tiboridan chetda qolmagan shu bois ularni qizil armiyaga jalb etish, qurolli qarshilik harakati bilan bo'ladigan to'qnashuvlarda ularning tajribasidan foydalanishga urinishlar bo'lgan[3, 84].

O'sha zamonda sovet hukumatining yana bir jihati bor ediki Turkistondagi o'zgarishlarga o'z ta'sirini ko'rsatayotgan, yoshlarga g'ayrat berayotgan har qanday kuch borki nazoratga olinib yo'q qilishga urinilgan. Bolsheviklarning foydasiga ishlamas ekan sovet jamiyatida yashashi xatolik xisoblangan. Rojiiy Chaqiro'z ham ona vatani kabi qardoshlari va unga non-tuz bergan yurtga sodiq, faol kishilardan bo'lganligi uchun sovetlarning ChK (Cherezvychaynaya Komissiya) ya'ni Favqulotda komissiyasi xodimlarining nazoratida bo'lgan. Uni yo'qotish uchun fitnalar uyushtirilgan. Shunday voqealardan biri 1922 yili ro'y beradi. Chorjo'yda joylashgan maktab yonidan hukumat yashash uchun unga uy bergan edi. Uning uyi maktab omborxonasiga yaqin bo'lib, bir kuni omborxona qulfini buzib kirmoqchi bo'lganlarni sezib qoladi. Asli bu harakat omborxonaga emas Rojibeyga qaratilgan edi. Ularni qaytarish uchun chiqqan Rojiiy Chaqiro'zga harbiy kiyimdagi rus talabasi tashlanib pichoq tortmoqchi bo'ladi. Shu vaqtda unga yordamga kelgan talabalar o'sha rus harbiysini qo'lga olib sudga topshiradi. Ammo ChKning yaxshi tarbiyasini olgan aybdor, *"Mast bo'lganlim uchun nima qilganligimni bilmayman"*, deya tergovda ko'rsatma beradi [1, 39]. Bu ko'rsatma ChK hodimlari tomonidan oldindan o'ylab qo'yilganligi ma'lum edi. Chunki sovet sudida aybdor jazolanmay qo'yib yuborilishi barcha uchun tushunarli bo'lgan.

Bu voqeadan keyin Rojiiy Chaqiro'zni ximoyasi uchun talabalar bir yoki bir nechta bo'lib uni nazorat qilib yurgan. ChKning fitnasi qachon amalga oshishini bilib bo'lmas edi. U garchan bu holatni tushunsada: *"Nima uchun dars vaqtida mening orqamdan ko'chada aylanib yurasizlar?"*, degan savoliga hech bir javobsiz ortidan soyadek ergashib yurganliklarini xotirlaydi [2, 29]. Ko'p bor berilgan ushbu savoldan keyin, bir kuni ulardan biri: *"Sizni otib tashlashlari mumkin, ammo biz ularga bunday imkoniyatni bermaymiz; Sizni kim otmoqchi bo'lsa, biz uni birinchi otib tashlaymiz"*, deya javob bergan edi[1, 34].

ChKning bu kabi hunarlari ortib borgan. Buxorodagi hayot uning uchun havflilashib, ona vatanga qaytishni talab etardi. Uning yurtiga qaytish fikri Turkistonga kelgan paytlarda ham bor edi. Jomol Poshoning rejalarida Turkistonning ozodligi uchun kurashish lozimligini tushungach Toshkentda qolgan. Keyinroq bu istak yana uyg'ongan. Bunga bir qator sabablarni ko'rsatish mumkin. Ya'ni Buxorodagi kinoteatrda chiqqan yong'in natijasida uning ham talabalari yonib ketgan. Bu hol unga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Yana bir sabab Buxoroda yashagan paytlardagi ko'p kasallik tegib, sog'ligida muammolar tug'iladi.

O'sha davr tartibiga ko'ra Ichki ishlar idorasidan yurtga qaytish uchun viza olish lozim bo'lgan. Shu bois Rojiiy Chaqiro'z u yerga borib murojaat qilgan. ChK xodimi bir tomondan *"oh beraylik"*, deya quvongan bo'lsa, ikkinchi tomondan undan ma'lumot olish uchun *"Uzoq vaqt muallimlik qilgan odam sifatida sizdan Buxoro haqida bilgan geografik va tarixiy ma'lumotlaringiz yuzasidan axborot tayyorlab bersangiz!"* deb so'raydi [1, 41]. Rojiiy Chaqiro'z gap nima haqida ketayotganligini yaxshi tushungan. So'ziga mustaxkam, vatanga hiyonat nima ekanligini ham harbiy sifatida ham inson bo'lib yaxshi bilar edi. Qat'iyati uchun ham uzoq muddatdan beri Sibir sovuqlariga chidadi, vatandan olisda yashadi. Shu bois ham vaziyatdan chiqish uchun Buxoroga yaqinda kelganini, hech qanday ma'lumotga ega emasligini bildirgan. O'z navbatida uni yaxshi o'rgangan ChK xodimi unga dag'dag'a bilan, *"Sen o'sha ma'lumotni*

menga olib kelib, vizani ol”, deya chiqarib yuborgan [2, 33]. O’sha vaqtda Rojiiy Chaqiro’z ishlagan maktabda rus muallimi bo’lib, u oq poshsho davrida Xitoy hududlarini o’rgangan, sharqshunos olim sifatida qadrlangan, ammo sovetlar zamonida oddiy rus tili o’qituvchisi bo’lib yurgan Simyonov unga yordam beradi. Lazarev nomidagi missionerlik maktabida ta’lim olgan Simyonov bunday ishlarni yaxshi tushunar edi. U Rojiiy Chaqiro’zga ChK so’ragan xisobotni tayyorlab beradi. Sotqinga aylanib qolmaslik uchun uning tayyorlagan ma’lumotiga ishonqiramay, o’zi ham xisobotni ko’zdan kechiradi. Umumiy ma’lumotlarga ega axborotni ko’rgach, ChK xodimiga olib borib topshiradi. Yosh chekist ushbu xisobotni ko’rgach unga yana muloyim muomala bilan vizani tayyorlab bergan. Ammo bu bilan bolsheviklarning kuzatuvidan qutilmagan. Buxorodan oilasi va bir ozarbayjonlik kishi bilan chiqar ekan, o’sha yosh chekis yigit uni vokzalda kuzatib turganini ko’radi. Ashxobodga yetkanlarida esa ularni GPU xodimlari qarshi olib poezddan tushirib idorasiga olib ketadi.

Tintuvda hech bir dalil topilmagach, GPU xodimlari yollagan bir turkistonlik tarjimon bilan suhbatdan keyingi *“ular o’qituvchi ekan”* degan so’zi bilan qo’yib yuboriladi [1, 65]. Poezddan qolgan, Rojiiy Chaqiro’z bir sutkalik kutuvdan so’ng keyingi poezdga chiqib Qizilavot, Krasnovodsk va Boku bylab yurganlar. GPUning odamlari ularni taqib etib kelr edi. Tbilisiga yetganlarida ularni chalg’itib, shahardagi “Nova” mehmonxonasiga borishni ma’lum qilib, “Anado’li” mexmonxonasiga boradilar. Oilasini ushbu mexmonxonada qoldirib Turkiya elchixonasidan yordam olish uchun u yerga boradi [2, 26].

Elchixonada unga Sibirdan birga qochishga muvaffaq bo’lgan harbiy xizmatdoshi Mehmet (Ag’ustoslu) ko’mak beradi. Ammo Tbilisida uni Kavkaz fronti ChKsi bir oy davomida so’roqqa tutgan. U ushbu yerda ham Turkistondan kelayotganligini sir tutgan. Aftidan bu ma’lumot ham ChKni e’tiborini tortmasligi uchun edi. Sovet jamiyatidagi hech bir sir chetga chiqmasligi uchun ular ham Rojibekni har xil savollar bilan tergagan. U Boku atrofida yashab yurganligi haqida ma’lumot bergan [3, 163]. Shu tariqa Rojiiy Chaqiro’z Botumidagi dengiz yo’liga yetib keladi. Biroq ChK idorasi xodimlari har qanday odamga nisbatan shubxa bilan qarar edi. Sovet dalati ichida yashab xorijga chiqib ketayotgan kishiga qochqin yoki ma’lumot tashuvchi “josus” sifatida qaraganlar. Rojiiy Chaqiro’z va uning oilasiga ham shunday shubhalar bilan qarab, yetarlicha to’siq qo’yishga uringan. Dastlab paromda joy yo’qligini bahona qilishgan bo’lsa, so’ng asirlar uchun alohida joy ajratilmaganligini ro’kach qilganlar. Ularning Kemaga chiqishlari uchun Turkiyaning o’sha vaqtdagi Moskvadagi elchisi Ibrohim Tolening yordami bilan Botumidan qolaversa sovet hukumronligi o’rnatilgan sarhaddan chiqib ketishga muvoffaq bo’ladi[4, 172].

Xulosa qilib aytganda, Rojiiy Chaqiro’zning Turkistonda yashagan yillari ajoyib bir xotira bo’lib qoldi. Ammo sovetlarning unga qilgan ishlari, chekkan mashaqqatlari achchiq haqiqat edi. U ona vatani Turkiyaga sodiq bo’lgani kabi Turkistonga ham shu sodiqlikni ko’rsata oldi. Uning xotiralari keksalik chog’larida buxorolik jadid ma’rifatparvari Usmon Xo’janing o’g’li Temurjo’ja tomonidan yozib olindi. Uning xotiralari o’zbek xalqining tarixini o’rganishda qimmatli manba bo’lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro’yxati:

- 1) Закарцз. Търкистанда Търк Subaylarэ 1914-1923. Търк Дъныасэ Тарих Дъргиси, sayэ 8, 1987. – S. 27,34,41,65.
- 2) Timur Kocaog’lu. Търкистан’да Османли търк subaylarinin faaliyetleri (1914-1923). Търк Дъныасэ Эңcelemleri Dergisi, Sayэ IV (Ege Ыniversitesi, Ыzmir 2000), ss. 21-35
- 3) Търкистан’да Търк Subaylarэ (1914-2023): Raci Закарцз’ын Аңъларэ. Yazar: Timur Kocaog’lu. Istanbul: Kutlu Yayinevi, 2023. – S.163.
- 4) Ahad Andijon. Turkiston uchun kurash. Turkchadan Tohir Qahhar tarjiması. Toshkent: Tafakkur, 2017. – Byu 172.

SHAYBONIYLAR DAVRIDA SHAHAR HAYOTI VA HUNARMANDCHILIK TARAQQIYOTI

Jumaniyazov Sardorbek Muxtorbek o'g'li

Urganch davlat pedagogika instituti, tyutor (QDU magistrant) 998918689693

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shayboniylar davrida shahar hayoti va hunarmandchilik sohasidagi taraqqiyot jarayonlari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotda XV–XVI asrlarda O'zbekiston hududidagi yirik shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, bozorlardagi savdo-sotiq, hunarmandchilik mahsulotlarining xilma-xilligi va ishlab chiqarish jarayonidagi o'zgarishlar yoritiladi. Shuningdek, hunarmandchilikning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, shaharlarda paydo bo'lgan yangi kasblar va ular orqali yuzaga kelgan iqtisodiy imkoniyatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Shayboniylar davri, shahar hayoti, hunarmandchilik, iqtisodiy taraqqiyot, savdo, madaniy meros.

Аннотация: В статье исследуются особенности городской жизни и развития ремесел в период Шайбанидов. Рассматриваются социально-экономические процессы в городах XV–XVI веков на территории современного Узбекистана, особенности торговли на базарах, разнообразие ремесленных изделий и изменения в производственных технологиях. Особое внимание уделяется роли ремесел в общественном развитии, появлению новых профессий в городах и расширению экономических возможностей.

Ключевые слова: Эпоха Шайбанидов, городская жизнь, ремесленное производство, экономическое развитие, торговля, культурное наследие.

Abstract: This article examines urban life and the development of crafts during the Shaybanid period. The study analyzes the socio-economic dynamics of major cities in the 15th–16th centuries within the territory of present-day Uzbekistan, including trade activities in bazaars, the diversity of handicraft products, and transformations in production processes. Special emphasis is placed on the role of crafts in societal progress, the emergence of new professions in urban centers, and the economic opportunities they created.

Keywords: Shaybanid period, urban life, crafts, economic development, trade, cultural heritage.

Kirish. Markaziy Osiyo tarixida XVI asr boshlarida Shayboniylar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi bilan mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida yangi bosqich boshlandi. Shayboniylar va uning vorislari qisqa vaqt ichida Movarounnahrni birlashtirib, markazlashgan davlatni barpo etdilar. Bu davrda shaharlar nafaqat ma'muriy va harbiy markaz, balki ilm-fan, hunarmandchilik va savdoning yuksalish nuqtalariga aylandi. Xususan, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Termiz va Balx kabi yirik shaharlar davlat siyosiy hayotida alohida ahamiyat kasb etgan. Shaharlarning rivoji ularning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishini murakkablashtirib, hunarmandchilik va bozor iqtisodiyoti taraqqiyotiga turtki berdi. Shayboniy hukmdorlarining iqtisodiy siyosati – yangi rastalar, karvonsaroylar va madrasalar barpo etilishi orqali shaharlarning iqtisodiy va madaniy qudratini mustahkamladi [1]. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda Markaziy Osiyo shaharsozligi, hunarmandchilik va iqtisodiy hayotining tarixiy ildizlarini o'rganish, ularni madaniy meros sifatida saqlash va kelajak avlodga yetkazish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shayboniylar davridagi shahar hayoti va hunarmandchilik taraqqiyotini tadqiq etish orqali biz nafaqat o'tmish iqtisodiy tizimlarini, balki zamonaviy iqtisodiy rivojlanish va shaharsozlik tajribalarining manbalarini ham anglashimiz mumkin. Maqolaning maqsadi – Shayboniylar davrida shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, hunarmandchilik tarmoqlarining rivoji va ular orqali jamiyat taraqqiyotiga qo'shilgan hissani tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat. Ushbu tadqiqot natijalari konferensiya doirasida Markaziy Osiyo tarixida iqtisodiy-madaniy jarayonlarning izchil rivojini ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Bu davrda shaharlar davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlari sifatida shakllandi. Xususan, Buxoro Shayboniylar davlatining poytaxtiga aylangach, u yerda madrasalar, masjidlar, karvonsaroilar, rastalar va bozorlar qurildi [2]. Samarqand, Toshkent, Balx va Termiz ham hunarmandchilik, savdo va ilm-fan markazlari sifatida rivojlandi. Hunarmandchilik tarmoqlari, xususan, kulolchilik, zargarlik, misgarlik, temirchilik va to'qimachilik yanada taraqqiy etdi. Buxoro va Samarqand zargarlari tayyorlagan zeb-ziynatlar nafaqat mahalliy bozor, balki qo'shni davlatlarga ham chiqarilgan Ipak va paxta mahsulotlari asosiy eksport tovarlaridan bo'lib, ularning sifati bilan Markaziy Osiyo bozorlari mashhur edi. Shaharlarning iqtisodiy hayotida bozorlar muhim o'rin tutgan. Bozor maydonlari hunarmandlarning asosiy faoliyat maskani bo'lib, u yerda ipak, gazlama, qurol-yarog', oziq-ovqat mahsulotlari va uy-ro'zg'or buyumlari sotilgan. Karvon yo'llari xavfsizligini ta'minlash maqsadida Shayboniy hukmdorlari tomonidan ko'plab karvonsaroilar qurildi. [3]. Bu esa xalqaro savdoning rivojlanishiga katta yordam berdi. Hunarmandlarning ijtimoiy mavqei ham mustahkam bo'lib, ayrim ustalar saroy buyurtmalarini bajarishgan. Masalan, Abdullaxon II davrida qurilgan ko'plab madrasa, masjid va me'moriy obidalarining bezaklari mahalliy ustalar mehnatining mahsuli hisoblanadi Bu davr me'morchiligi naqshinkor g'isht terish, rang-barang koshinlar va gumbazlar bilan ajralib turgan. Shayboniylar davridagi shahar hayoti nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-madaniy jihatdan ham rivojlangan. Madrasalar va masjidlarda diniy va ilmiy ta'lim yo'lga qo'yildi, bu esa shaharlarning ma'naviy hayotini boyitdi. Ustoz-shogird an'analari rivojlanib, hunarmandchilik sirlari avloddan-avlodga o'tib bordi [4]. Bu jarayonlarning barchasi shaharlarni nafaqat iqtisodiy, balki madaniy-ma'naviy markaz sifatida mustahkamladi. Shu tariqa Shayboniylar davrida shakllangan shaharsozlik va hunarmandchilik an'analari keyingi davrlarda ham o'z ahamiyatini saqlab qoldi.

Tahlil va natijalar. Olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Shayboniylar davrida shahar hayoti Markaziy Osiyo iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lgan. Shaharlarning kengayishi va me'moriy rivoji, hunarmandchilik tarmoqlarining rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlagan. [5].

Hunarmandchilik mahsulotlarining xilma-xilligi va sifati yuqoriligi tufayli shahar bozorlarida nafaqat mahalliy iste'mol, balki tashqi savdo ham jonlangan. Bu jarayon xalqaro karvon yo'llarining faoliyati va karvonsaroilarning qurilishi bilan mustahkamlangan. Natijada, Shayboniylar davlati ichki va tashqi savdo aloqalarida muhim o'rin egallagan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hunarmandlarning ijtimoiy mavqei davr siyosiy va madaniy muhitida yuqori bo'lgan. Ularning mehnati nafaqat iqtisodiy, balki estetik va ma'naviy ahamiyat kasb etgan, saroy va madrasa bezaklarida bu jarayon yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek, shaharsozlik siyosati shaharlarning iqtisodiy, diniy va madaniy markazga aylanishiga xizmat qilgan. Masalan, Buxoroning poytaxt sifatida rivojlanishi, u yerda madrasalar, masjidlar va bozorlarning keng miqyosda qurilishi shahar aholisining ma'naviy va iqtisodiy hayotini yanada jonlantirgan. Yuqoridagi natijalar asosida aytish mumkinki, Shayboniylar davridagi shahar hayoti va hunarmandchilik taraqqiyoti Markaziy Osiyoda keyingi davrlarda ham iqtisodiy va madaniy rivojlanishning mustahkam poydevorini yaratdi. Bu davr tajribalari bugungi kunda ham shaharsozlik va madaniy merosni o'rganishda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi. [6].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shayboniylar davri shahar hayoti va hunarmandchiligi masalalari tarixshunoslikda keng tadqiq qilingan mavzulardan biridir. Mazkur mavzuga oid dastlabki ma'lumotlar XVI–XVII asrlarga oid manbalarda, jumladan, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida va Abul'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk" kitobida uchraydi. [7]. Ushbu asarlar o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotini, shaharlarning holati va ularning boshqaruv tizimini bevosita tasvirlab beradi. Sovet davrida Shayboniylar tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlar keng miqyosda olib borildi. Xususan, B. Ahmedovning "O'zbekiston tarixi manbalari" asarida Shayboniylar davriga oid yozma manbalar tahlil qilingan. [8]. Shuningdek, A. Qayumovning "Shayboniylar davri tarixi" kitobida davrning siyosiy hayoti bilan bir qatorda shaharsozlik va iqtisodiy rivojlanish masalalari ham batafsil yoritilgan [9]. So'nggi yillarda Markaziy Osiyo iqtisodiy tarixi va shahar madaniyati bo'yicha yangi tadqiqotlar paydo

bo'ldi. H. Eshonqulovning "Markaziy Osiyo iqtisodiy tarixi" asari hunarmandchilik tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. [10]. N. Saidboboev esa o'zining "O'zbek hunarmandchiligi tarixi" kitobida hunarmandlar kasblari, ularning shahar iqtisodiyotidagi o'rni va mavqeini keng yoritib bergan. [11]. Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Shayboniylar davridagi shahar hayoti va hunarmandchilikning rivoji masalasi tarixshunoslikda yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, hali ham ayrim ijtimoiy-iqtisodiy jihatlar, xususan, shahar aholisi qatlamlarining o'zaro munosabatlari va ularning shahar taraqqiyotidagi bevosita hissasi chuqur tadqiq etishga muhtojdir.

Xulosa. Yuqoridagi tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Shayboniylar davri Markaziy Osiyo tarixida shahar hayoti va hunarmandchilik taraqqiyotining yuksalish davri sifatida alohida o'rin tutadi. Shaharlarning rivojlanishi nafaqat iqtisodiy hayotga, balki ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyotga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Hunarmandchilik tarmoqlarining kengayishi va bozor infratuzilmasining mustahkamlanishi davlatning iqtisodiy qudratini oshirgan, tashqi savdo aloqalarining faollashishiga sabab bo'lgan. Shaharsozlik siyosati orqali poytaxt Buxoro va boshqa yirik shaharlar nafaqat siyosiy, balki ilmiy-ma'rifiy va madaniy markazlarga aylangan. [12]. Bu davrda shakllangan iqtisodiy va ma'naviy tizimlar keyingi asrlarda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan va Markaziy Osiyo tarixiy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Ushbu xulosalar mavzuni yanada chuqurroq o'rganish, shaharsozlik va hunarmandchilik tarixini kengroq yoritish hamda ularning zamonaviy jamiyat uchun ahamiyatini ko'rsatish zarurligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abulg'oziy Bahodirxon. Shajarayi turk. – Toshkent: Fan, 1992. – 256 b.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2014. – 432 b.
3. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 280 b.
4. Qayumov A. Shayboniylar davri tarixi. – Toshkent: Fan, 2015. – 210 b.
5. Eshonqulov H. Markaziy Osiyo iqtisodiy tarixi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018. – 190 b.
6. Saidboboev N. O'zbek hunarmandchiligi tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 220 b.
7. Pugachenkova G.A. Arxitektura Sredney Azii. – Moskva: Nauka, 1976. – 320 s.
8. Ziyoev H. O'zbekiston tarixi (Shayboniylar davri). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 185 b.
9. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden–Boston: Brill, 2003. – 225 p.
10. Semenov A.A. Istoriya Sredney Azii v epoxu feodalizma. – Moskva: Nauka, 1963. – 310 s.
11. Vambery A. Travels in Central Asia. – London: John Murray, 1864. – 381 p.
12. Allworth E. Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview. – Durham: Duke University Press, 1994. – 412 p.

2-SHO'BA. MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI TIZIMIDA ROSSIYA IMPERIYASI VA SOVET DAVRI TARIXIGA OID MASALALAR

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ВЫБОР ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ РОССИЙСКО-ИМПЕРСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Ауанасова Алима Мусировна

д.и.н., профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (Астана, РК)

auanasova_a@mail.ru

Ауанасова Камилла Мусировна

д.и.н., профессор Ташенев университета (Шымкент, РК)

kauanassova@gmail.com

**Статья подготовлена в рамках проекта ИРН АР 19678348 «Крушение Российской империи и возрождение Казахской государственности: историко-правовой анализ». Финансирование за счет государственного бюджета*

Включение Центральной Азии в состав Российской империи во второй половине XIX века стало одним из определяющих событий в истории Евразии. Оно сопровождалось не только военными завоеваниями и административным подчинением, но и глубинным столкновением двух цивилизационных миров: имперской России, представлявшей собой форму европейского модернизационного проекта, и Центральной Азии, в основе которой лежали исламская традиция, кочевой уклад жизни и наследие средневековой государственности. В этом взаимодействии перед народами региона встал фундаментальный вопрос цивилизационного выбора: принять навязанный империей порядок, адаптировать его к собственным условиям или искать пути автономного развития.

Российская экспансия в Центральную Азию происходила в несколько этапов. Военные кампании против Кокандского ханства, Хивинского ханства и Бухарского эмирата в 1830-1870-х годах завершились созданием Туркестанского генерал-губернаторства в 1867 году. Административная власть была сосредоточена в руках военных губернаторов, чья главная задача состояла не в развитии региона, а в его интеграции в колониальную систему. Экономическая политика России основывалась на превращении Туркестана в сырьевой придаток: хлопковая монокультура подрывала традиционное земледелие и усиливала зависимость региона от российского рынка [Morrison, 2020]. Культурная политика сочетала элементы европеизации и ограничения: создавались русскоязычные школы, но доступ к ним для местного населения был крайне ограничен, а исламские институты подвергались контролю [Crews, 2006].

Все эти процессы сопровождались идеологическим оправданием, выраженным в концепции «цивилизаторской миссии России на Востоке». В официальной риторике утверждалось, что Россия несёт в Центральную Азию прогресс, порядок и культуру, а местные народы находятся на «низшей ступени развития» и нуждаются в опеке. Под «цивилизацией» подразумевалось строительство дорог, внедрение европейских норм образования и хозяйствования [Бровкин, 2004]. Однако в действительности за этой риторикой скрывалась цель обеспечить военное и экономическое подчинение региона. «Цивилизаторская миссия» становилась прикрытием для земельного отчуждения, эксплуатации трудовых ресурсов и ограничения политических прав. Для элит Центральной Азии это противоречие стало очевидным: обещанный прогресс сочетался с фактическим ущемлением интересов коренных народов, что породило стремление к собственным формам модернизации.

В этих условиях ислам сохранил значение основы цивилизационной идентичности. Медресе, вакуфы и суды шариата не только выполняли религиозные функции, но и поддерживали социальную сплочённость общества. Российская власть пыталась ограничить их роль, но не могла устранить полностью [Crews, 2006].

Более того, именно в ответ на вызовы имперской действительности возникло движение джадидов. Джадиды стремились реформировать исламскую образовательную систему, внедрить новые методы обучения («усул-и-джадид»), соединить ислам с наукой и светскими знаниями [Khalid, 2015]. Для них модернизация была не навязанной извне, а внутренней необходимостью. Тем самым они формировали альтернативный вариант цивилизационного выбора: не отказ от традиции, а её адаптация к новым историческим условиям.

Имперская интеграция сопровождалась и ростом социальной мобильности. Появились новые группы – предприниматели, интеллигенция, чиновники, получившие образование в российских учебных заведениях. Этот слой стал носителем новых политических идей. Особенно важным опытом стало участие мусульманских депутатов в Государственной думе после революции 1905 года.

Участие Туркестанского края в парламентской системе Российской империи с самого начала оказалось крайне ограниченным и носило односторонний характер. Несмотря на провозглашение идеи всеобщего представительства, выборы в I и II Государственную думу (1906-1907 гг.) фактически обеспечили доступ к депутатским мандатам лишь русским переселенцам. Коренное мусульманское население региона не имело возможности быть избранным и оказывалось полностью отстранённым от участия в законодательном процессе. Тем самым декларации о модернизации и «цивилизаторской миссии» на восточных окраинах империи вступали в прямое противоречие с реальной практикой политического исключения [Абашин 2015, 214-216].

В I Государственную Думу вошёл Мухамеджан Тынышпаев – казахский инженер, представитель новой национальной интеллигенции. В своих выступлениях он поднимал проблему переселенческой политики и земельного вопроса, предупреждая о возможных социальных катастрофах в случае массового изъятия земель у кочевников [Тынышпаев, 1906]. Другим заметным деятелем был Абдрашид Ибрагимов – татарский богослов и сторонник джадидизма, который акцентировал внимание на необходимости равноправного образования для мусульман. Он выступал за реформу медресе и признание «нового метода» обучения [Khalid, 2010].

Особенно показательным стало Положение от 3 июня 1907 года, которым царское правительство окончательно отменило избирательные права для туземцев Туркестанского и Степного края. С этого момента любые надежды на институционализированное представительство мусульман региона в Думе были утрачены. Таким образом, начиная с III и IV Думы (1907-1917 гг.), от Туркестана избирались исключительно переселенцы из числа русского населения, что ещё более подчёркивало политическую асимметрию в отношениях центра и колониальной периферии [Кочегаров 2008, 97].

Их объединение в рамках фракции Иттифак аль-Муслимин создавало иллюзию общероссийского мусульманского представительства, но реальное отсутствие туркестанцев в составе Думы оставалось очевидным [Акинер 1986, 133–135]. Местные просветители и общественные деятели, такие как Мунаввар-Кары Абдурашидханов или Серали Лапин, играли заметную роль в общественно-политической жизни региона, выступали на мусульманских съездах, издавали газеты и продвигали идеи реформ. Однако их деятельность разворачивалась за пределами парламента, поскольку избрания в депутаты они так и не добились [Khalid 1998, 102-105].

Этот факт имеет ключевое значение для понимания цивилизационного выбора Центральной Азии. Попытки вовлечься в имперское политическое пространство, основанные на принципах равноправия и модернизации, натолкнулись на институциональные барьеры и сознательную политику исключения. В результате

формировалось противоречие между имперской модернизацией и реальным положением мусульманских народов: с одной стороны, они воспринимались как объекты «просветительской миссии», с другой – лишались права на собственное политическое представительство. Именно этот опыт стал важным уроком для будущих поколений и способствовал росту национального самосознания, которое в дальнейшем выразилось в стремлении к автономии и поиску собственных моделей государственности [Абашин 2015, 218].

В то же время необходимо отметить, что мусульманские депутаты из других регионов Российской империи – Поволжья, Кавказа, Крыма – активно участвовали в парламентской деятельности. Так, например, во II Государственной Думе активную роль играли Ахмет Цаликов и другие депутаты, близкие к джадидскому движению. Они требовали законодательного признания мусульманских школ, равноправия в налогообложении и расширения местного самоуправления. Хотя Дума была вскоре распущена, сам факт этих выступлений имел принципиальное значение: джадидское движение окончательно превратилось в политическую силу, открыто ставящую вопрос о правах региона.

Опыт участия в Государственной Думе туркестанцев стал важной школой политического мышления. Он показал пределы имперской интеграции: диалог с властями был возможен, но строго ограничен. Именно поэтому в начале XX века идеи автономии стали всё более популярными. Политическая элита региона осознала, что без институциональной самостоятельности Центральная Азия рискует потерять свою идентичность.

Особую роль в этих процессах сыграл Мустафа Шокай – один из наиболее ярких представителей туркестанской интеллигенции. В отличие от многих современников, ограничивавшихся требованиями реформ, он выдвигал концепцию единения тюркских народов как стратегию выживания и развития [Shokai, 1990].

Шокай рассматривал Туркестан как часть единой тюркской цивилизации, основанной на общности языка, религии и исторической памяти. Для него объединение казахов, узбеков, киргизов, туркмен и других народов региона было не идеологическим лозунгом, а практическим ответом на вызовы времени.

Кульминацией этих процессов стало образование в ноябре 1917 года Туркестанской (Кокандской) автономии. Несмотря на краткость её существования – она была подавлена большевиками в феврале 1918 года, – автономия имела огромный символический смысл. Она воплотила идеи Шокая на практике: элиты региона впервые выступили не как представители отдельных ханств или родов, а как выразители интересов единого тюркского сообщества. Этот опыт стал важным этапом в формировании новой политической идентичности Центральной Азии.

Таким образом, российско-имперская действительность поставила Центральную Азию перед драматическим выбором. С одной стороны, империя навязывала модернизацию в колониальной форме, оправдывая её «цивилизаторской миссией». С другой стороны, регион стремился сохранить свою культурную основу и нашёл собственные пути модернизации – через джадидизм, политическую деятельность в Думе и проекты автономии.

Цивилизационный выбор Центральной Азии оказался двойственным: он сочетал элементы адаптации и сопротивления. В результате был выработан особый путь, где традиция соединялась с модернизацией, а национальная идентичность формировалась в условиях внешнего давления. Идеи Мустафы Шокая о тюркском единстве стали кульминацией этого выбора, предложив проект, в котором культурная общность превращалась в основу политической солидарности.

Исторический опыт XIX – начала XX века показывает, что даже в условиях колониального господства возможно формирование новых моделей идентичности и государственности. Для современных обществ Центральной Азии этот опыт сохраняет

актуальность: он напоминает, что любая внешняя «миссия цивилизации» должна рассматриваться критически, а истинный прогресс возможен лишь тогда, когда он основан на собственных ценностях и внутреннем развитии. Память об идеях автономии, джадидских реформах и тюркском единстве продолжает оставаться важным элементом цивилизационного самосознания региона.

Литература

1. Абашин, С. Советская Центральная Азия: этничность, колониализм, модернизация. Москва: Новое литературное обозрение, 2015.
2. Акинер, Ш. Islamic Peoples of the Soviet Union. London: KPI, 1986.
3. Бекмаханов Е. Казахстан в составе Российской империи. – Алматы: Санат, 1995.
2. Бровкин В. История Российской империи. – Москва: АСТ, 2004.
3. Crews R. D. For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
4. Кочегаров, К.. Россия и мусульманский Восток: государственная политика и общественные движения. Вторая половина XIX – начало XX века. Москва: Восточная литература, 2008
5. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.
4. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015.
5. Khalid A. Ислам после коммунизма: религия и политика в Центральной Азии. – Москва: Новое литературное обозрение, 2010.
6. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
7. Shokai M. Turkestan under Soviet Rule. – Ankara: Turkic Research Institute, 1990.
8. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – СПб., 1906.

ТЕРРИТОРИЯ БЫВШЕГО НЕМЕЦКОГО ЛАГЕРЯ (ШТАЛАГ 352) КАК ОДНО ИЗ МЕСТ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ И ЗАХОРОНЕНИЯ УЗБЕКОВ-КРАСНОАРМЕЙЦЕВ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ, Г. МИНСК

Мох Елена Николаевна
Кандидат исторических наук, доцент
ГУО «Академия образования»

Война оставила глубокий след в истории Беларуси, каждой семьи. Многие из ушедших на фронт так и не вернулись домой, попали в плен. Осмысление, изучение трагедии советских военнопленных до сегодняшних дней занимают особое место как в исторической науке, так и в общественной жизни. Лагерь № 352 существовал на оккупированной территории Беларуси самый длительный период с сентября 1941 г. по июль 1944 г. В ряде документов шталаг упоминался как «Городской», «Лесной», «Минский».

«Лесной лагерь» советских военнопленных Шталага № 352 был расположен в 5 километрах западнее Минска. Лагерь в плане представлял собой неправильную трапецию. Согласно справки Комиссии по изучению Великой Отечественной войны при ЦК КП(б)Б о Шталаге 352, вся территория лагеря подразделялась на несколько зон: пред-лагерь, лагерь А, лагерь В, лагерь С. Каждая такая зона занимала определенные квадраты и была ограждена со всех сторон двойной стеной проволочных заграждений (аналогичных внешней ограде). В свою очередь каждая зона была разбита на клетки высокими

двойными или одинарными колючими заграждениями, изолировавшими отдельные постройки [1].

Пространство лагеря было обнесено несколькими рядами колючей проволоки, которую устанавливали советские военнопленные. Крепилась она на столбах высотой до 3 метров. В ночное время по ограде пропусклся электрический ток. По углам проволочных заграждений были сооружены сторожевые вышки с пулеметами и прожекторами. Для минимизации возможности побега при погрузке-разгрузке пленных на железнодорожной станции, в глубь лагеря была проложена ветка железной дороги.

Проезды и проходы внутри лагеря именовались улицами, и каждая из них имела свое название – разное у администрации лагеря и военнопленных. Например администрация лагеря называла проход между бараками, ведущий к месту проведения массовых расстрелов, улицей Стрелков, на кладбище – Новый путь. У военнопленных были в обиходе такие названия «улиц», как Главная, Комендантская, Лазаретная, Соломенная, Деревянная, Проволочная... (последние из них назывались по месту нахождения мастерских.

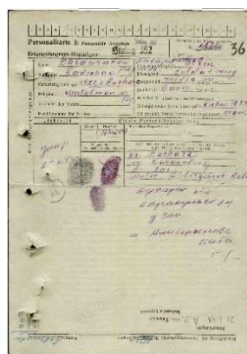

На фото лазаретные бараки (слева направо) №11, №12, фрагмент 3-х этажного корпуса № 18. (Государственный архив Минской области. – Фонд 1408. – Оп. 1. – Д. 3. – Л.54)

Военнопленных доставляли по железной дороге. Их встречала лагерная охрана, вооруженная автоматами и дубинками, и выгоняла из вагонов. Подгоняемых овчарками военнопленных загоняли на территорию лагеря через центральные ворота, на которых, была надпись «Липптор».

Поступавшие в лагерь пленные проходили регистрацию. Ее проводили писари, назначенные из контингента лагеря. Вопросами регистрации ведал организационный отдел. Как свидетельствовал узник лагеря В. Кладкевич, вновь прибывших выстраивали соответственно начальным буквам их фамилий. При регистрации записывали фамилию, имя и отчество пленного, его национальность, образование, воинское звание, военную и гражданскую профессии, фамилию, имя и отчество матери, адрес довоенного проживания. Отмечались внешние признаки — рост, цвет волос и глаз. В регистрационных карточках имелись отпечатки пальцев, на некоторых из них — фотографии пленных, отмечено движение пленных по лагерям, их филиалам, сделаны пометки о побегах, о результатах вербовки.

Так в Персональной карте I Шталага 352 отмечено, что Бабамратов Радшак (родился г. Бухара), красноармеец (рядовой) 12.07.1942, попал в плен под Ржевом. Погиб в плену 22.10.1943 [2]

В стационарных лагерях военнопленные различных национальностей находились в бараках отдельно друг от друга, согласно приказу верховного главнокомандования вермахта от 24.07.1941. Кроме того, комендант лагерей военнопленных округа «J» полковник Маршалл дал указание о единой квалификации всех военнопленных в лагерях по национальности: «D» – Volksdeutsche (фольксдойче), «U» – Ukrainer (украинцы), «L» – Litauner (литовцы), «Le» – Letten (латыши), «E» – Esten (эстонцы), «A» – Asiaten (азиаты), Davidstern – Juden (евреи), «R» – Russen (русские) [3]. Командиры и рядовые содержались раздельно. Также военнопленные были разделены по национальному признаку. Всех военнопленных допрашивали сотрудники абвера, с целью выявления ценной информации.

Для поддержания дисциплины и порядка в лагерях создавалась внутренняя и внешняя охрана. Внешняя была представлена солдатами старших возрастов, входившими в охранные батальоны вермахта, и выздоравливавшими после ранений фронтовиками, в функции которых входили несение караула на вышках и обход лагеря с собаками. Охрану подвергали специальной идеологической обработке, стараясь привить ей жестокость и враждебное отношение к пленным. Охрану Шталага-352 несли военнослужащие 332-го охранного батальона. Кроме 332-го охранного батальона, лагерь в разное время охранялся военнослужащими 473-го, 529-го, 530-го и 974-го ландверных батальонов Вермахта. Одним из таких немецких охранников был Курт Ваффнер, который увлекался фотографией и сделал множество снимков Лесного лагеря Шталага 352 в 1941-1942 гг.

На фото Курта Ваффнера 3-х этажное здание ДОСа, в котором жила немецкая охрана Лесного лагеря Шталага 352. (Белорусский государственный музей Великой Отечественной войны. – НВ № 24289).

Немецкая охрана стоит в столовую на фоне ДОСа. (Белорусский государственный музей Великой Отечественной войны. – НВ № 24292).

С самого начала функционирования Лесного лагеря в здании довоенной трехэтажной кирпичной казармы был организован лагерьный лазарет. Впоследствии рядом с кирпичной казармой были построены и деревянные лазаретные бараки для инфекционных больных. После завершения их строительства и вплоть до освобождения Минска в июле 1944 года **лазарет Лесного лагеря размещался в 3-х этажной кирпичной казарме, по документам - «корпус (барак) № 18» и в 7-ми деревянных одноэтажных бараках № 11-17.**

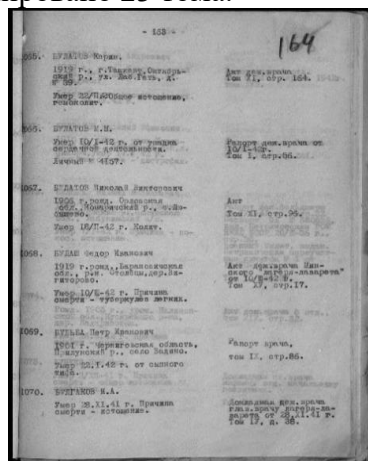
В 18-м корпусе до конца 1942 г. размещались 6 лечебных отделений, а именно 3 хирургических: 18 I, 18 II, 18 III и 3 терапевтических: 18 A, 18 B, 18 C. А на **01.01.1943 г.** корпус № 18 имел все те же 6 отделений, но уже с другими индексами: **18-I N, 18-II N, 18-III N, 18-I S, 18-II S, 18-III S**, где №18 обозначал корпус (барак); I, II, III – этажа; буквы N и S – отделения: северное (**Nord**) – **хирургическое** и южное (**Sud**) – **терапевтическое**, т.е. по 2 на каждом этаже. Таким образом, **все 3 северные отделения корпуса №18 были хирургическими, все 3 южные - терапевтическими.** Отделения лазарета в одноэтажных деревянных бараках были: №11,12,13 – инфекционные, изоляторы, №14 барак – сыпнотифозный, №15 – колитный (поносы), №16 – туберкулезный, №17 барак – ослабленных и выздоравливающих.

Бывший советский военнопленный Л. М. Винник в своих воспоминаниях детально описал структуру лазарета. По воспоминаниям Л. Винника, в плен он попал после тяжелой контузии, полученной при прорыве вражеского окружения под г. Вязьмой в октябре 1941 г. Этапирован в г. Минск железнодорожным транспортом и попал в лагерь военнопленных по Логойскому тракту. Весной 1942 г. переведен в Шталаг № 352 «Масюковщина». Находясь в лагере, обслуживал раненых, которые размещались в госпитале. Госпиталь находился в трехэтажном кирпичном здании. Там было хирургическое отделение, а также проживал медперсонал, переводчик лагеря, начальник лагеря Тарасевич. В 14-ом бараке размещалась сыпнотифозное отделение. В 15 – 16 бараках находились соматические больные, в 17 – ом в основном больные туберкулезом. Условия содержания больных были ужасные: без постелей - голые двухэтажные нары; без медикаментов -только марганцовка (и внутрь и наружно); двухразовое питание - два раза по литру баланды из неочищенного картофеля и эрзацхлеб - одна буханка на 14 человек. Холод, вшивость. Смертность среди больных была очень большая. Ежедневно из лагеря сами пленные вывозили на 10 - 5 двуколках по 5-6 трупов трупов. Трупы сбрасывались в вырытые на братском кладбище могилы. Фамилии покойников установить было трудно. Комендант барака вешал покойнику на левую ногу бирку с номером, а на КПП немцы делали соответствующую отметку в журнале.

С первых дней функционирования лазарета «Городского лагеря» Шталага № 352 велась учетно-отчетная медицинская документация. Первоначально заполнялись лишь акты, раппорты, донесения на умерших в лазарете, где фиксировались все их социально-демографические данные, а также диагнозы, которые послужили причиной смерти военнопленных. Как правило, акты составлялись на одного умершего военнопленного, а раппорты и донесения – на нескольких.

Акт включал в себя минимальные сведения об умершем: ФИО, год рождения, адрес места жительства, его лагерный номер (номер бирки); дату смерти и место, где она случилась, клинический диагноз, осложнения, причины смерти. Акт заверялся на конкретную дату дежурным врачом и начальником отделения лазарета. Оформленные врачами лазарета акты подшивались в тома в хронологическом порядке. Оформление актов (рапортов и др.) в лазарете Городского лагеря в Минске, в т.н. Пушкинских казармах, началось не позднее 01.08.1941 г. Первый том, составленный в лазарете в Пушкинских казармах состоял из 143 страниц и охватывал период с 01.08.1941 по 31.08.1941 гг., а последний по хронологии том из 159 страниц был составлен в период с 31.07.1942 по 31.08.1942 гг. Страницей тома являлись акт, рапорт, донесение, докладная записка, а при наличии личных документов военнопленного, т.е. паспорта, военного билета, справок различных учреждений, личных медальонов, также и выписка из них. Всего в этом лазарете было сформировано 23 тома.

журнал регистрации умерших

Впоследствии, примерно с января 1942 года, в лазарете Городского лагеря были введены в обращение и другие медицинские документы: истории болезни, эпидемиологические карточки, регистрационные журналы отделений, протоколы патологоанатомических исследований умерших военнопленных, журнал регистрации умерших, лабораторный журнал, отчеты по лабораторным исследованиям по месяцам 1942 года и др.

В сентябре 1942 года лазарет вместе с медицинским персоналом и больными из «Городского лагеря» переместили в «Лесной лагерь», где произошло его слияние с лазаретом Лесного лагеря на базе последнего. Одновременно в «Лесной лагерь» переместился и архив Минского лазарета (акты, рапорты, доклады дежурных врачей об умерших в лазарете с августа 1941 г. по 31.08.1942 г.), где он и был обнаружен в массиве медицинских документов лазарета после освобождения Минска от немецких захватчиков. 23 тома из лазарета Пушкинских казарм и 1 том лазарета Лесного лагеря составили «Список Советских военнопленных, умерщвленных немецко-фашистскими палачами в Лесном лагере (шталаг №352) близ гор. Минск у деревни Масюковщина» на 9425 человек, представленный в Донесении № 116501 от 29.12.44 г. Чрезвычайной государственной комиссией по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков в Управление по учету погибшего и пропавшего безвести сержантского и рядового состава Красной Армии [4].

Осенью 1958 г. на месте захоронения военнопленных соорудили существующий памятник. Контуры братских могил условно обозначены бордюрами, на большинстве могильных камней лишь красноармейские звезды, но кое-где есть и установленные имена. Это имена тех бывших военнопленных которые были перезахоронены здесь уже в 1990 г. и 2016 г. Личности некоторых из них удалось установить по смертным медальонам.

В данной ротонде хранится гранитный образ мартиролога «Вечная память вам, сыны советского народа». Настоящая книга с этим названием была напечатана в 1964 г., в ней содержится поименный список 9 425 советских воинов, погибших в Шталаге-352

в 1941-1942 гг. Кроме имени и даты смерти указан адрес или место рождения военнопленного. Один из оригинальных экземпляров хранится в музее истории Великой Отечественной войны. Сохраняет память о трагедии войны также храмовый комплекс – церковь Воздвижения Креста Господня. Сейчас там находится музей, посвященный истории Шталага-352.

Мемориал Шталаг 352

Литература

1. Справка Комиссии по изучению Великой Отечественной войны при ЦК КП(б)Б о Шталаге – 352 // ГАМО. – Фонд 1408. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 35 – 39.
2. Персональная карта I Шталага 352 Бабамратова Радшака // <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300695011>
3. Bericht über die Besichtigungsfahrt vom 26–29.07.1941 durch Oberst Marschall // Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA). – RH 22/251.
4. Донесение № 116501 от 29.12.1944 г. Чрезвычайной государственной комиссии по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков в Управление по учету погибшего и пропавшего безвести сержантского и рядового состава Красной Армии. Сайт: «Обобщенный банк данных «Мемориал». – Режим доступа: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=78801537>-Дата доступа: 16.09.2025.

СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ СОБЫТИЙ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Сорокин Андрей Александрович

кандидат педагогических наук, доцент, профессор, начальник департамента методики преподавания социальных и гуманитарных наук Московского городского педагогического университета, г. Москва, Российская Федерация, +79859709136, sorokinaa@mgpu.ru.

Половникова Анастасия Владимировна

кандидат педагогических наук, доцент, профессор департамента методики преподавания социальных и гуманитарных наук Московского городского педагогического университета, г. Москва, Российская Федерация, +79035769294, polovnikovaav@mgpu.ru.

Ключевые слова: историческая память, обучение истории, международное сотрудничество, образовательные результаты, Великая Отечественная война.

Аннотация : В статье рассматривается проблема формирования исторической памяти в образовательном процессе на примере изучения событий Великой

Отечественной войны и российско-узбекских отношений. Предметом исследования выступают методические подходы к организации учебного процесса, способствующие эффективному формированию исторического сознания учащихся. Практическая значимость исследования определяется возможностью использования предложенных методических рекомендаций в образовательном процессе для формирования целостного представления о вкладе народов СССР в победу над фашизмом, развития межкультурного диалога и укрепления исторической памяти.

Введение. Историческая память представляет собой фундаментальное социальное явление, неразрывно связанное с процессами образования и социализации личности. Она существует и транслируется через разнообразные каналы: семейные предания, средства массовой информации, образовательную систему, музейные экспонаты, произведения искусства и литературу.

Персонификация памяти играет ключевую роль в процессах самоидентификации как отдельных индивидов, так и социальных групп — профессиональных, конфессиональных, этнических. Являясь стержнем национального самосознания, историческая память сохраняет ценностные ориентиры различных эпох, связывая современность с опытом предшествующих поколений. Культурная идентификация через призму исторической памяти проявляется во всех аспектах человеческой жизни — от внешнего облика и речевого поведения до системы ценностей и жизненных ориентиров. Именно этот механизм позволяет индивидам и социальным группам определять свою идентичность в контексте исторического развития общества.

Противодействие манипуляциям с историческим наследием требует консолидированных усилий исторической науки, государства и гражданского общества. Только комплексный подход способен обеспечить объективное восприятие прошлого и его корректную трансляцию будущим поколениям. Формирование патриотизма как важнейшего элемента национальной идентичности неразрывно связано с сохранением исторической памяти. Патриотическое воспитание предполагает не только декларирование любви к Родине, но и глубокое понимание её исторического пути со всеми сложностями и достижениями. Современные информационные технологии создают парадоксальную ситуацию: с одной стороны, они облегчают доступ к историческим материалам, с другой — усложняют процесс верификации информации. Цифровая среда, включающая СМИ, социальные сети и интернет-ресурсы, не только транслирует информацию, но и активно участвует в формировании общественного мнения относительно исторических событий. В этих условиях особую значимость приобретает способность индивида критически оценивать информацию и отличать достоверные исторические факты от манипулятивных конструкций, что становится ключевым фактором сохранения национальной исторической памяти.

Материалы и методы. В 2025 году в России и Узбекистане прошли масштабные торжественные мероприятия, связанные с празднованием 80-летия Победы в Великой Отечественной войне. В обеих странах бережно хранят память о войне, осознавая, какое значительное влияние оказали эти события на формирование самосознания российского и узбекского народов. Узбекистан обладает статусом историко-археологического заповедника, на территории которого сосредоточены многочисленные памятники материальной культуры. Современная политика Узбекистана в сфере сохранения культурного наследия характеризуется системным подходом и значительными инвестициями в проекты по реставрации, реконструкции и развитию музейной инфраструктуры. В 2024 году Председатель Правительства РФ Михаил Мишустин на двусторонней встрече с коллегой из Узбекистана отметил важность совместных проектов, которые помогут сохранить память о Великой Отечественной войне. «Мы дорожим традициями дружбы и взаимоуважения, которые объединяют наши страны. Очень бережно относимся к общей истории», - подчеркнул Мишустин [3].

Особая роль в сохранении исторической памяти принадлежит школе и школьному учителю. В рамках проведенного опроса московских студентов были выявлены доминирующие каналы получения информации о Великой Отечественной войне. Статистический анализ показал, что система образования занимает лидирующую позицию в формировании исторических представлений молодежи. Наибольшую значимость среди образовательных факторов имеют педагогические кадры, которые отмечены 76,2% респондентов, а также учебная литература, получившая 73,4% упоминаний. Существенную роль в трансляции исторической памяти играет институт семьи, представленный в 67,2% ответов. Значимым источником формирования представлений о войне выступает кинематограф советского периода, который был отмечен 62,5% опрошенных [2, с. 96].

Полученные данные указывают на устойчивую структуру каналов трансляции исторической памяти в современном обществе несмотря на кажущееся преобладание интернет-источников. Доминирование традиционных институтов образования и семьи в сочетании с кинематографическим нарративом свидетельствует о сохранении классических механизмов формирования исторического сознания молодежи. Исследование подчеркивает необходимость комплексного подхода к сохранению и развитию традиционных каналов передачи исторической информации при одновременном внедрении современных форматов представления исторического знания.

Межвузовский диалог между Московским городским педагогическим университетом (МГПУ) и Шахрисабзским государственным педагогическим институтом послужил катализатором для разработки инновационных образовательных продуктов в сфере исторического просвещения. Одним из направлений сотрудничества стало создание учебно-методического пособия, ориентированного на интеграцию исторического наследия России и Узбекистана в образовательный процесс: «Все начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан» [5]. Разработанные сценарии урочных и внеурочных занятий базируются на значимых исторических событиях, объединяющих два государства, что способствует формированию целостного представления об их взаимодействии. Неудивительно, что темой одного из занятий стали события 1941-1945 гг.

Рассмотрим на примере сценария «Фильм о Великой войне» приемы и методы, способствующие сохранению исторической памяти [5, с. 32-48]. Представленный сценарий демонстрирует комплексный подход к организации учебно-познавательной деятельности на уроке истории.

Инновационная составляющая сценария заключается в оригинальной форме организации учебной деятельности: перед нами не просто набор учебных заданий, а сценарий деловой игры, в процесс которой учащиеся играют роль творческой группы, планирующей съёмки художественного фильма. Такой подход не только повышает мотивацию к изучению исторического материала, но и способствует развитию творческих способностей учащихся, формированию навыков проектной деятельности.

Дидактическая структура заданий предусматривает постепенное усложнение познавательной деятельности. Традиционные для уроков истории упражнения, направленные на проверку знаний событий периода 1941-1945 гг., органично сочетаются с работой над историческими источниками и материалами из интернета. Так, учащиеся работают с воспоминаниями участников войны, материалами СМИ, справочной информацией, исторической картой, видеороликами. Иллюстративные источники также широко представлены: архивные фотографии, условно-графическая наглядность, марки и даже изображения, сгенерированные нейросетью. Заключительное задание, представленное в формате мини-проекта, обладает значительным потенциалом для развития исследовательских компетенций. Его реализация возможна в различных организационных формах — от индивидуальной работы до коллективного выполнения в классе или в качестве домашнего задания.

Благодаря столь тщательному отбору дидактического материала в рамках одного учебного занятия удастся выполнить задачу достижения целого ряда образовательных результатов, как предметных, так и метапредметных: формируется способность к интерпретации исторических событий и понимания причинно-следственных связей; учащиеся приобретают навыки анализа информации и её систематизации; формируется критическое мышление.

Но не менее значимым для разработчиков данных методических материалов были личностные результаты, включая проблему сохранения исторической памяти. Важно понимать, что при работе с подростками важно избегать морализаторства и назидательного тона. Если тезис или положение будут выведены учеником самостоятельно в рамках учебного процесса, только в этом случае они могут стать частью самосознания. Именно поэтому в качестве сюжетов для заданий авторами были отобраны исторические факты, обладающие серьезным эмоциональным воздействием: история Шаахмеда Шамахмудова, усыновившего 14 детей разной национальности, эвакуированных в Узбекистан в годы войны; подвиги Л. Павличенко, В. Котика и Б. Бабаева. Важное место в занятии занимают кинофильмы, в которых показаны пути советских солдат из разных республик («Подарок Родины», «Человек №217», «Два бойца»). Использование кинофильмов играет важнейшую роль в вопросе сохранения исторической памяти, ведь кино выступает одним из ключевых носителей культурной информации. Кино как феномен массовой культуры демонстрирует уникальные возможности в трансляции смыслов и значений. Понимание семиотической структуры кинематографического текста позволяет выявить скрытые механизмы формирования культурных кодов и их влияние на восприятие действительности современным человеком [4, с. 15].

Результаты. Образовательный потенциал материалов пособия «Всё начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан» раскрывается через многоаспектное воздействие на формирование различных компетенций обучающихся. Методический инструментарий способствует развитию исторической и культурной грамотности, при этом система упражнений построена с учетом различных уровней познавательной активности учащихся.

Выводы. Современная дидактика сталкивается с существенной проблемой — необходимостью повышения значимости исторического образования в системе ценностей молодого поколения. В условиях цифровизации и трансформации образовательных приоритетов история как учебная дисциплина часто воспринимается учащимися как второстепенный предмет, не имеющий прямого отношения к их профессиональному и личностному развитию. Это обусловлено несколькими факторами: во-первых, существует тенденция к редукции исторического знания до набора дат и событий, что существенно обедняет образовательный процесс; во-вторых, отсутствует понимание интегративной роли истории в формировании целостной картины мира современного человека. Эффективная методика преподавания истории предполагает смещение акцентов с формального изложения фактов на гуманистический подход к осмыслению прошлого [1, с. 50]. Важно формировать у учащихся осознание того, что исторические события являются частью единого целого, в котором они сами выступают активными участниками. Только через осознание своей принадлежности к историческому процессу возможно формирование полноценного исторического сознания и гражданской идентичности.

Список литературы

1. Апостолова Т. М., Козлова А. А. Историческое образование и историческое просвещение: как воспитать человека и гражданина // Преподавание истории и обществознания в школе. 2023. № 5. С. 48-53.
2. Историческая память: реальное и мнимое: Учебно-методические материалы. Москва: МГПУ; ИКД «Зерцало-М», 2024. – 568 с.

3. Проекты РФ и Узбекистана помогут сохранить память о Великой Отечественной войне. Электронный ресурс. URL: <https://tass.ru/obschestvo/21818061?ysclid=mfjmyml4xw65926377> (дата обращения 14.09.2025).

4. Школа историка. Всё начинается с исторических источников. История в кино. Выпуск 3: Учебно-методическое пособие / [Т. М. Апостолова, А. А. Сорокин, А. В. Половникова, А. А. Козлова, И. И. Мурзак, И. А. Нидерман]; рец. А. В. Жукоцкая, Е. В. Саплина. — Москва: Книгодел, 2023. — 76 с.

5. Школа историка. Всё начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан. Выпуск 5: Учебно-методическое пособие / [А. А. Сорокин, А. В. Половникова, А. А. Козлова, Ф. Б. Каноатова]; рец. А. Ю. Лазебникова, У. Н. Марасулова. — Москва, Шахрисабз: Парадигма, 2024. — 58 с.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ РОССИИ И УЗБЕКИСТАНА НА ПРИМЕРЕ ПРОЕКТА «ШКОЛА ИСТОРИКА»

Козлова Анна Александровна

кандидат исторических наук, доцент департамента методики преподавания социальных и гуманитарных наук Московского городского педагогического университета, г. Москва, Российская Федерация, +79035791848, Kozlova-518@mgpu.ru.

Нидерман Ирина Абрамовна

кандидат педагогических наук, доцент департамента методики преподавания социальных и гуманитарных наук Московского городского педагогического университета, г. Москва, Российская Федерация, +79154171577, nidermania@mgpu.ru.

Ключевые слова: обучение истории, международное сотрудничество, функциональная грамотность, исторические источники, компетенции.

Аннотация: В статье рассматривается актуальная проблематика российско-узбекского образовательного сотрудничества на примере реализации совместного исторического проекта. Предметом исследования выступает методическая модель занятия по истории Содружества Независимых Государств, разработанная в рамках образовательного проекта «Школа историка». Особое внимание уделяется анализу практико-ориентированных заданий, способствующих формированию функциональной грамотности обучающихся.

Введение. Российско-узбекские отношения характеризуются многовековой историей взаимодействия, которая формировалась на протяжении столетий. Современные российско-узбекские отношения находятся на качественно новом этапе развития, характеризующемся углублением многопланового сотрудничества в различных сферах.

Особую значимость в развитии двусторонних отношений имеет культурно-гуманитарное сотрудничество. Как отметил Президент Российской Федерации В.В. Путин, российско-узбекские культурные и гуманитарные связи носят традиционно многоплановый характер. Важным аспектом сотрудничества является сохранение и развитие русского языка и русской культуры на территории Республики Узбекистан, что способствует укреплению межкультурного диалога.

В современных условиях межгосударственное сотрудничество в сфере образования между Узбекистаном и Россией демонстрирует устойчивую динамику развития. Данная тенденция находит отражение в расширении сети образовательных учреждений, включая открытие новых филиалов российских вузов на территории Узбекистана, а также в росте мобильности студентов, что выражается в увеличении числа обучающихся как в российских вузах, так и в их филиалах в Узбекистане [5]. Кроме того, наблюдается

интенсификация академических обменов между образовательными организациями двух стран.

Материалы и методы. В рамках современных образовательных практик особое внимание уделяется разработке инновационных методик преподавания истории. В результате сотрудничества Московского городского педагогического университета и Шахрисабзского государственного педагогического института было решено обратиться к школьному историческому образованию и создать серию сценариев для урочных и внеурочных занятий, в основе которых лежат исторические события, объединяющие Россию и Узбекистан. Результатом сотрудничества стало учебно-методическое пособие «Все начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан» [4]. Пособие разработано в рамках образовательного проекта «Школа историка», реализуемого Московским городским педагогическим университетом. Проект объединяет преподавателей и студентов с целью популяризации исторической науки и развития интереса к изучению истории [3]. В качестве примера, обратимся к сценарию под названием «Союз независимых государств», в котором ученики получают возможность на некоторое время примерить роль экспертов МЭФ СНГ в Самарканде и изучить особенности социально-экономических, политических и культурных процессов в России и Узбекистане.

Концептуальной основой разработки выступает система заданий, направленная на развитие критического мышления и аналитических компетенций.

Обеспечение образовательного процесса характеризуется многообразием используемых материалов. В качестве источников информации применяются нормативные правовые акты, справочные материалы, схематические и изобразительные источники, а также картографические документы. Такой комплексный подход к организации работы с различными типами исторических источников обеспечивает достижение широкого спектра образовательных результатов. Методическая система работы с историческими источниками способствует формированию навыков источниковедческого анализа, развитию способностей к критическому осмыслению информации и формированию умений междисциплинарного синтеза знаний [1]. Подавляющее большинство заданий предполагает непосредственную работу с источниками информации, что позволяет обеспечить высокую степень вовлеченности обучающихся в исследовательскую деятельность.

Приведем примеры некоторых заданий. Для того, чтобы определить, в каком ряду перечислений стран-участниц СНГ допущена ошибка, учащиеся используют политическую карту. В качестве текста с пропусками слов – типичным заданием экзаменационного формата – используется фрагмент Устава Содружества Независимых Государств. Изучая места проведения встреч глав государств, ученики получают возможность познакомиться с важнейшими памятниками культуры различных городов.

Особый интерес представляет задание, направленное на работу с марками и почтовыми блоками. На марках представлены государственные символы России и Узбекистан. Изучая их, учащиеся делают выводы о том, как государственная символика отражает прошлое страны, узнают о смысле символов – двуглавого орла и птицы Хумо. Марки также позволяют больше узнать о символике СНГ [4].

Задание 7. Вы решили детальнее рассмотреть почтовые марки России и Узбекистана, которые имеются в гостиничном номере.

Из предложенных ниже марок выберите те, которые связаны с 10-летием создания СНГ. Напишите своё предположение о том, что символизирует эмблема данной организации.

Рис. 1. Пример задания

Исторический материал позволит сформировать представление о развитии отношений между странами и понять особенности их взаимодействия. Изучая документы, подписанные в рамках сотрудничества между Россией и Узбекистаном, ученики делают прогнозы о перспективах дальнейших отношений.

Выполняя задания, учащиеся расширяют свои представления в области истории, обществознания, географии, знакомятся с той частью исторического контекста, который слабо представлен в содержании школьной программы.

Методический инструментарий разработанных занятий направлен на формирование следующих компетенций у обучающихся:

- аналитические навыки: способность к интерпретации исторических событий, оценке их значимости с позиций историзма;
- исследовательские компетенции: умение работать с различными типами исторических источников, проводить первичный анализ информации;
- картографические навыки: владение методикой работы с исторической картой;
- хронологические умения: способность выстраивать событийные ряды в правильной последовательности;
- критическое мышление: способность к критическому анализу исторических источников [2].

Результаты. Таким образом, представленная методическая разработка демонстрирует современный подход к организации исторического образования, основанный на принципах междисциплинарности, практико-ориентированности и развития критического мышления. Данный подход способствует не только формированию профессиональных компетенций, но и развитию исследовательских навыков у обучающихся.

Совместная образовательная деятельность способствует формированию специалистов, обладающих комплексной профессиональной подготовкой, соответствующей требованиям обеих стран. Такие специалисты отличаются высоким уровнем межкультурной компетентности, глубоким пониманием социально-экономических особенностей партнерских государств и способностью к эффективному межгосударственному профессиональному взаимодействию.

Выводы ns). Таким образом, развитие образовательного сотрудничества между Узбекистаном и Россией представляет собой важный фактор укрепления двусторонних отношений и способствует формированию профессионального сообщества, способного эффективно решать задачи социально-экономического развития обеих стран. Это взаимодействие создает прочную основу для дальнейшего углубления интеграционных процессов и укрепления позиций обеих стран на международной арене.

Список литературы

6. Апостолова Т.М., Козлова А.А. Историческое образование и историческое просвещение: как воспитать человека и гражданина. //Преподавание истории и обществознания в школе. 2023. № 5. С. 48-53.
7. Козлова А.А. Потенциал проекта «Школа историка» при подготовке студентов педагогических специальностей / Актуальные вопросы гуманитарных наук: теория, методика, практика. Сборник научных статей в рамках X Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Москва, 2023. С. 48-52.
8. Школа историка. Всё начинается с исторических источников. Выпуск 1: Учебно-методическое пособие / [Т. М. Апостолова А. А. Сорокин, А. В. Половникова, А. А. Козлова, Н. Н. Маслова, С. И. Чипурных]; рец. Е. Е. Вяземский, М. И. Орышак. — М.: Книгодел, 2022. — 92 с.
9. Школа историка. Всё начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан. Выпуск 5: Учебно-методическое пособие / [А.А. Сорокин, А.В. Половникова, А.А. Козлова, Ф.Б. Каноатова]; рец. А.Ю. Лазебникова, У.Н. Марасулова. — Москва, Шахрисабз: Парадигма, 2024. — 58 с.
10. Шнейдер В.М. Основные аспекты сотрудничества России и Узбекистана в сфере образования на современном этапе//Постсоветские исследования. Т.2. № 7 (2019). С. 1472-1476.

ДИНАМИКА СПИСКА КЛЮЧЕВЫХ ДИДАКТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВВОДНОГО РАЗДЕЛА ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЙ ТЕМАТИКИ В РОССИЙСКИХ И СОВЕТСКИХ УЧЕБНИКАХ

Калабухова Галина Валентиновна,

кандидат социологических наук, доцент, Московский городской педагогический университет,

Маслова Наталья Николаевна,

кандидат исторических наук, доцент, Московский городской педагогический университет.

Шаповал Виктор Васильевич,

кандидат филологических наук, доцент, Московский городской педагогический университет, (+7) 919 993 0514.

Статистические параметры учебного материала являются важным компонентом, определяющим уровень учебной нагрузки и содержательную ценность конкретного учебного курса. Количественный анализ планируемого курса истории уже нашел свое место в современном российском педагогическом опыте, в частности, применительно к учебникам истории [9, с. 53–58; 6, с. 43–50]. Этот подход является базовым и при формировании списков дидактических единиц (событий, персоналий и понятий) Историко-культурного стандарта [6]. При этом в области исторической географии подобная стандартизация пока не проведена, что отмечалось специалистами [2]. Однако не вызывает сомнений важность унификации географической номенклатуры, используемой при описании исторических событий, для эффективного преподавания и систематизации представлений школьников о прошлом. Ключевую роль в решении этой задачи играет политико-географическая терминология, задающая самые общие координаты для ориентации на карте, рассматриваемой в ее динамике. Поскольку в настоящее время география России изучается после прохождения значительной части отечественной истории, а географические термины в истории нередко менялись, поэтому нелишним для помощи обучающимся представляется «Словарь географических понятий», напр.: [Мозаика, с. 296–315; 3, с. 298–325].

Центральная Азия становится предметом подробного рассмотрения на уроках истории при изучении XIX в. Более ранние периоды общей Золотоордынской истории и контакты последующих периодов не входят в обязательный для изучения материал.

Рассмотрим, как указанная тема раскрывалась в разных учебниках истории России в течении XX и XXI веков. Поскольку данный географический ареал входил в состав Российской империи, а затем СССР, эта тема вполне логично охватывалась курсом отечественной истории соответствующих периодов. Применение количественного анализа открывает некоторые неявные особенности и тенденции при подходе к освещению этой темы в разных учебниках.

В 1917 г. выходит 6-м изданием эпизодический курс русской истории для уровней образования ниже гимназического. Проф. Е.Я. Ефименко (1848–1918) затрагивает центральноазиатский вопрос в связи с территориальными приобретениями Александра II. При этом она однократно упоминает «киргизскія степи», а также «магометанскія ханства Туркестана – Коканъ, Бухару и Хиву» [4, с. 194]. В качестве главной причины военных действий указывается защита русских земледельцев. Итак, 1 этноним, три топонима и хронологическая привязка к правлению императора. Итого – 5 дидактических единиц. Объем раздела – 1250 зн. Финальная фраза носит констатирующий характер: «Въ царствованіе императора Александра II ханства были покорены и подчинены русской власти». Примечательна это политическая индифферентность у автора, который при подготовке этого переиздания в 1917-м году позволил себе критические оценки внутренней политики уже свергнутого Николая II с демократических позиций.

В тот же год член-корреспондент Петербургской академии наук, а ранее наставник по истории великих князей, С.Ф. Платонов (1860–1933) в учебнике для средней школы уделяет этому вопросу больше внимания [8, с. 465-466, 493]. В качестве причины завоевания опять указана защита русских поселенцев. Актуализировано 27 дидактических единиц, если не считать ранее известных и второстепенных (напр., Петр Великий и его современник князь Бекович-Черкасский): 3 этнонима, 20 географических терминов (в том числе и названия 3 ханств), имена 4 генералов, 3 даты. Объем – 4000 зн. Финальная фраза несколько неожиданно завершает детальное описание боевых действий: «Культурная работа русских в Средней Азии составляет одну из славнейших страниц в истории той эпохи».

После долгого перерыва уже в Советский период начинает выходить в школьные учебники истории. В 1937 г. под редакцией проф. А.В. Шестакова был опубликован учебник для 3–4 классов (школ первой степени), где теме «Завоевание Средней Азии» посвящено 2200 зн. На столь малом текстовом объеме актуализировано 20 дидактических единиц: 4 этнонима, 13 географических названий (в том числе разведены: Кокандское и Хивинское ханства, но Бухарский эмират), даны 3 хронологические привязки. Финальная фраза дает оценку рассмотренных событий с марксистских позиций: «Средняя Азия стала колонией царской России» [12, с. 101-102].

В послевоенном учебнике под ред. А.М. Панкратовой (1897–1957) рассматриваемой теме посвящен раздел «Народы Средней Азии и продвижение царизма в Казахстан и Среднюю Азию» [7, с. 179–182]. Начинается он с констатации позитивной роли трех ханств: «Образование к концу XVIII в. трёх среднеазиатских ханств – Бухары, Хивы и Коканда – явилось одним из важных этапов на пути к политическому объединению Средней Азии, раздробленной до того на множество враждующих феодальных владений» [7, с. 179]. На объем 9,5 тыс. зн. Приходится: 6 этнонимов, 28 географических названий, 6 имен (в том числе 4 имени деятелей национально-освободительного движения) и 7 дат. Итого: 37 дидактических единиц. Финальная фраза: «Окончательное подчинение царизму среднеазиатских ханств – Хивы, Коканда и Бухары – было только вопросом времени» – косвенно говорит о том, что рукопись пришлось сокращать в очень сжатые сроки. Подробным рассмотрением дальнейших боевых действий пришлось пожертвовать.

Преподавание отечественной истории в школе в этот период активно обсуждалось именно в аспекте преодоления «обремененности материалом» [1, с. 318].

В учебнике 1980-х гг. под редакцией академика АПН СССР И.А. Федосова (1921–2001) в учебнике для вузов вслед за учебником 1937 г. также уточняется политический статус трех государственных единиц: «В XIX в. на территории Средней Азии (до присоединения к России) сложилось три государства — Кокандское и Хивинское ханства и Бухарский эмират» [10, с. 255]. Детально на 10 страницах рассмотрен ход военных действий и сопротивление местных народов. Заключительная фраза созвучна всей направленности учебника на детальный показ революционного сопротивления трудящихся: «С присоединением к России трудящиеся Средней Азии постепенно включались в общероссийское революционное движение» [10, с. 266]. Мы не даем количественного анализа дидактических единиц, поскольку учебник не для школ. Отметим преимущество в выборе трактовок со школьными учебниками предшествующих периодов.

Отметим некоторые общие черты, характерные для учебников разных периодов и проявлявшиеся при освещении этой темы. Прежде всего бросается в глаза, что взгляд историка в учебниках преимущественно направлен на запад. Европейские темы перекликаются с соответствующими разделами курса Всеобщей истории, также евроцентричной. Аспекты восточного направления, в том числе центральноазиатской тематики, включаются в повествование учебника лишь спорадически. Отсюда и неизбежная перегрузка соответствующих разделов фактическим материалом, отсюда и отсутствие неразрывной перспективы в изложении событий. Хочется надеяться, что новые подходы к построению школьного курса истории позволят изжить эти недостатки.

Актуальная «Концепция преподавания учебного курса “История России” в образовательных организациях Российской Федерации» при освещении темы «Присоединение Средней Азии» оставляет авторам учебников широкую свободу выбора [5, с. 48]. Помимо этих трех слов в хронологическом списке находим одну дату: «1855–1881 – правление Александра II» [5, с. 92]. Относящиеся к этой теме географические названия актуализируются в другом периоде: «1920–1921 – занятие Красной Армией Азербайджана, Армении, Хивы и Бухары, Грузии» [5, с. 94]. Таким образом, при освещении этой темы автор учебника оказывается вне рамок заранее заданных списков дидактических единиц. В этой ситуации было бы чрезвычайно полезно учитывать наработки коллег из стран Центральной Азии.

Литература

1. Бущик Л.П. Очерки развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1961. 640 с.
2. Гурин Г. Г. Аспект пространственной локализации событий при изучении истории Первой мировой войны // Актуальные вопросы гуманитарных наук: теория, методика, практика: Памяти академика РАО Л.Н. Боголюбова: Сборник научных статей. Выпуск V. В 2 т. / Под ред. А.А. Сорокина. М.: Книгодел, 2018. Т. 2. С. 131–137.
3. Ерохина М. С., Кушнерева Ю. В., Стрелова О. Ю. и др. Диалог культур. Иркутск: Репроцентр А1, 2014. 328 с.
4. Ефименко А.Я. Элементарный учебник русской истории. Курс эпизодический для средне-учебных заведений и высших начальных училищ. Изд. 6-е, доп. Петроград, 1917. С. VIII, 202 с.
5. Концепция преподавания учебного курса «История России» в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы (утв. решением Министерства просвещения РФ, протокол от 23 октября 2020 г. № ПК-1вн) // Минпросвещения России. – URL: <https://docs.edu.gov.ru/document/b12aa655a39f6016af3974a98620bc34/>. Дата обращения: 29.08.2025.

6. Пазин Р.В., Крутова И.В. Системный подход в формировании умений школьников на примере обучения истории // Преподавание истории в школе. 2018. №3. С. 43–50.
7. Панкратова А.М. (ред.). История СССР. Учебник. — 12-е изд. Часть 2. 9 класс / Базилевич К.В., Бахрушин С.В., Панкратова А.М., Фохт А.В. М.: Учпедгиз, 1953. 327 с.
8. Платонов С.Ф. Учебник русской истории для средней школы: курс систематический: в 2-х частях, с приложением 8-ми карт. Издание 9-е, дополненное. Петроград: типография Я. Башмаков и К°, 1917. [2], 500 с.
9. Половникова А.В., Сорокин А.А., Шаповал В.В. Историко-культурный стандарт по Отечественной истории как инструмент оценки и планирования сложности учебного содержания // Преподавание истории в школе. 2016. № 7. С. 53–58.
10. Федосов И.А. (ред.). История СССР (XIX - начало XX в.). Учебник; 2-е изд.. Москва: Высшая школа, 1987. 542 с.
11. Шаповал В. В., Уколова И.Е., Стрелова О.Ю., и др. Мозаика культур: Учебное пособие по истории и обществознанию для средней школы. Москва: Локус-Пресс, 2005. 320 с.
12. Шестаков Д.В. (ред.). Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го и 4-го классов. Под ред. проф. Д.В. Шестакова. Москва: Учпедгиз, 1937. 224 с.

TURKISTON YEPARXIYASINING TASHKIL TOPISHI VA UNING TARIXIY JIHATDAN O'RGANILISHI

**Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich, PhD doktorant,
Samarqand davlat universiteti, Samarqand, O'zbekiston.
tel.: + 998933413194**

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasida pravoslav cherkovining markazi sifatida tashkil etilgan **Turkiston yeparxiyasining** vujudga kelishi, uning sabablari va dastlabki faoliyati tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu tadqiqot ishida yeparxiyaning tashkil topishida siyosiy, diniy, ijtimoiy va mafkuraviy omillarning o'zaro uyg'unligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston yeparxiyasi, pravoslav cherkovi, Rossiya imperiyasi, missionerlik, diniy boshqaruv, mustamlakachilik siyosati, O'rta Osiyo tarixi.

Аннотация. В статье анализируются возникновение, причины и первоначальная деятельность Туркестанской епархии, которая была основана как центр Православной Церкви в Туркестанском крае во второй половине XIX века. Также в исследовании раскрывается взаимодействие политических, религиозных, социальных и идеологических факторов в формировании епархии.

Ключевые слова: Туркестанская епархия, Православная Церковь, Российская империя, миссионерская деятельность, религиозное управление, колониальная политика, история Средней Азии.

Abstract. This article analyzes the emergence, reasons and initial activities of the Turkestan diocese, which was established as the center of the Orthodox Church in the Turkestan region in the second half of the 19th century. Also, this research work reveals the interaction of political, religious, social and ideological factors in the formation of the diocese.

Keywords: Turkestan diocese, Orthodox Church, Russian Empire, missionary work, religious administration, colonial policy, history of Central Asia.

Kirish. Turkiston o'lkasining XIX asr ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki diniy-ma'naviy hayotda ham tub burilishlarga sabab bo'ldi. Buni mustamlakachilik siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida pravoslav

cherkovi institutlarining joriy etilishi va ularning faoliyatini rivojlantirilishida ham ko'rish mumkin. Imperiya hukumati uchun diniy tashkilotlar, xususan, cherkov va yeparxiya tizimi Turkiston o'lkasida barqaror mustamlakachilik boshqaruvini o'rnatishda muhim vosita sifatida xizmat qilgan. Turkiston o'lkasiga harbiy ekspeditsiyalar bilan birga pravoslav ruhoniylari ham yuborilgan bo'lib, ular dastlab rus askarlari uchun diniy marosimlarni o'tkazish bilan shug'ullanganlar. Biroq tez orada cherkovlarning faqat harbiy qismlar uchun emas, balki butun pravoslav aholisining diniy ehtiyojlarini ta'minlovchi markaz sifatida tashkil etilishi zaruriyati tug'ildi. Shu boisdan 1871-yilda Muqaddas Sinod qarori bilan Turkiston yeparxiyasi tashkil etildi va uning markazi Toshkent shahri etib belgilandi [1]. Mazkur yeparxiyaning tashkil topishi diniy jarayonlardan tashqari, siyosiy ahamiyatga ham ega edi. Chunki Rossiya imperiyasi diniy institutlarni ko'pincha o'z mustamlakachilik siyosatini kuchaytirish, mahalliy aholi ustidan mafkuraviy nazoratni o'rnatish vositasi sifatida ishlatgan. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar, jumladan, A. Demidovning ta'kidlashicha, yeparxiya faoliyati faqat mustamlakachilik siyosatiga xizmat qilmagan, balki pravoslav aholining diniy-ma'naviy hayotini tartibga solishda ham muhim rol o'ynagan [2]. Umuman olganda, Turkiston o'lkasining diniy hayotidagi bu o'zgarishlar o'lkada ijtimoiy-madaniy jarayonlarning yangi bosqichini boshlab berdi.

Adabiyotlar tahlili. Turkiston yeparxiyasining tashkil topishi masalasi tarixshunoslikda turli davrlarda va turli nuqtayi nazarlardan tadqiq etilgan. Bu masalaga oid adabiyotlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: imperiya davridagi manbalar, sovet davri tadqiqotlari va mustaqillikdan keyingi zamonaviy izlanishlar.

1. Imperiya davridagi adabiyotlar. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yozilgan asarlar, avvalo, Turkiston o'lkasidagi pravoslav cherkovlar faoliyatini hujjatlashtirishga qaratilgan edi. Masalan, A. N. Demidovning “Russkaya Tserkov' v Turkestane” (1910) asarida yeparxiya tashkil topish jarayoni, cherkovlarning soni, ruhoniylarning faoliyati va ularning imperiya siyosatidagi o'rni batafsil yoritilgan [2]. Bu asar rasmiy-diniy qarashlar asosida yozilgan bo'lsa-da, mavzu bo'yicha muhim faktologik materiallarni taqdim etadi.

2. Sovet davri tadqiqotlari. Sovet tarixshunosligida diniy masalalarga mafkuraviy yondashuv hukmron bo'lgan. Shu boisdan Turkiston yeparxiyasi ko'proq “mustamlakachilik siyosatining diniy vositasi” sifatida talqin etildi. Masalan, V. G. Basilov va boshqa tadqiqotchilar asarlarida cherkov faoliyati mahalliy aholini ruslashtirish va pravoslavlashtirish siyosati bilan bog'liq ravishda baholangan [3].

3. Mustaqillik davri tadqiqotlari. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, Turkiston tarixiga, jumladan diniy hayotga yangicha, xolisona yondashuv paydo bo'ldi. V. I. Shusharinning “Pravoslavnaya Tserkov' v Sredney Azii” (1995) asarida yeparxiya faoliyatining ijtimoiy-madaniy ta'siri, pravoslav maktablari va ularning ma'rifiy roli haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, A. Xolidning “The Politics of Muslim Cultural Reform in Central Asia” (1998) kitobida Turkiston o'lkasidagi diniy-siyosiy jarayonlar musulmonlar islohotchilik harakati bilan bog'liq holda tahlil qilingan [4]. Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Turkiston yeparxiyasining tashkil topishi masalasi biryoqlama talqindan asta-sekin ko'p qirrali tahlil sari rivojlanib bormoqda. Imperiya davrida bu jarayon pravoslav cherkovining ijobiy faoliyati sifatida ko'rilgan bo'lsa, sovet davrida u mustamlakachilik siyosati vositasi sifatida talqin etilgan. Mustaqillikdan keyingi davrda esa mavzuga xolisona yondashuv shakllanib, diniy va ijtimoiy-madaniy jarayonlar kompleks o'rganila boshlandi.

Natijalar. Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasida mustahkam siyosiy va mafkuraviy nazorat o'rnatish uchun diniy institutlardan keng foydalandi. Bu jarayon avvalo harbiy qismlar ehtiyojidan kelib chiqqan bo'lsa-da, keyinchalik o'lkadagi pravoslav aholi sonining ortishi va ularning diniy hayotini tartibga solish zarurati bilan izohlanadi. Turkiston yeparxiyasining tashkil topishi bilan birga uning boshqaruv tizimi va dastlabki rahbariyati shakllandi. Muqaddas Sinod qaroriga binoan 1871-yilda Toshkent shahrida yeparxiya markazi barpo etildi va unga yangi tashkil qilingan yeparxiyaning bosh yepiskopi tayinlandi [5]. Bu qaror Rossiya imperiyasi uchun nafaqat diniy, balki siyosiy jihatdan ham muhim bo'lgan, chunki yangi hududlarda pravoslav cherkovining markaziy boshqaruv tizimini shakllantirish imperiya nazoratini mustahkamlashga

xizmat qilar edi. Turkiston yeparxiasining birinchi rahbari yepiskop Sofoniy bo'lib, u 1871–1877-yillarda yeparxiyani boshqargan. Yepiskop Sofoniy diniy boshqaruvni tashkil qilish, yangi cherkov va ibodatxonalarni ochish, pravoslav maktablarini yo'lga qo'yish bilan shug'ullandi [6]. Uning faoliyati natijasida Toshkent va Samarqandda dastlabki yirik cherkov binolari qurildi. Yepiskop Sofoniydan keyin yeparxiyani boshqargan rahbarlar ham mintaqada diniy va ma'rifiy ishlarni rivojlantirishni davom ettirdilar. Masalan, yepiskop Aleksandr (1877–1883) davrida mintaqada diniy maktablar soni ko'paydi, cherkov hujjatlarini yuritish tartibga solindi va pravoslav diniy marosimlari aniq reglamentga keltirildi [7].

Turkiston yeparxiasining tashkiliy tuzilmasi dastlab sodda bo'lgan. U Toshkent markazida joylashgan yeparxiya boshqarmasi va unga bo'ysunuvchi shahar va garnizon cherkovlaridan iborat edi. Keyinchalik yeparxiya kengayib, Samarqand, Farg'ona va Yettisuvdagi cherkovlarni ham o'z tarkibiga oldi. Bu jarayon Rossiya imperiyasi tomonidan harbiy va ma'muriy boshqaruv tizimini diniy boshqaruv bilan uyg'unlashtirishga intilishidan dalolat beradi [4]. Dastlabki rahbariyatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat edi:

- yangi cherkovlar qurish va ularni ruhoniylar bilan ta'minlash;
- pravoslav aholining diniy hayotini tartibga solish;
- maktab va diniy ta'lim tizimini tashkil etish;
- missionerlik faoliyatini yo'lga qo'yish va mahalliy xalqlar orasida pravoslav e'tiqodini targ'ib qilish.

Shunday qilib, Turkiston yeparxiasining dastlabki tashkilot va rahbariyati o'lka diniy hayotining markaziy qismi sifatida shakllandi. Yeparxiya rahbarlari diniy boshqaruv bilan birga, imperiyaning mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishda ham muhim rol o'ynadi.

Yeparxiya o'z faoliyatida faqat diniy marosimlar bilan cheklanib qolmagan, balki o'quv maskanlari ham tashkil qilgan. XIX asr oxiriga kelib, Turkiston yeparxiasini tasarrufida bir nechta pravoslav maktablari faoliyat yuritgan bo'lib, ularda ruhoniylarning farzandlari va pravoslav aholining bolalari ta'lim olgan. Bu maktablarda diniy bilimlardan tashqari rus tili va umumiy fanlar ham o'qitilgan. Shu bilan birga, ayrim holatlarda pravoslav ruhoniylari musulmon aholi bilan bag'rikenglik asosida munosabat o'rnatganlari ham kuzatiladi. Masalan, "Turkestanskije vedomosti" gazetasi sahifalarida ayrim musulmonlar pravoslav maktablarida o'qiganligi haqida ma'lumotlar uchraydi [8]. Turkiston yeparxiasini o'z faoliyati orqali mintaqaning ijtimoiy-madaniy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Cherkovlar nafaqat diniy markaz, balki rus aholisi uchun ijtimoiy-ma'naviy yig'in joyi bo'lib xizmat qildi. Bu jarayon o'lkadagi madaniyatlararo muloqot shakllarining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Muhokama. Turkiston yeparxiasining tashkil topishi va dastlabki faoliyati nafaqat diniy tarix, balki siyosiy va madaniy tarixning ham muhim qismi hisoblanadi. Munozara jarayonida ushbu yeparxiyaning o'lka ijtimoiy hayotidagi o'rni va uning imperiya siyosatidagi vazifalarini chuqurroq baholash lozim. Avvalo, yeparxiyaning tashkil topishi Rossiya imperiyasi siyosiy manfaatlari bilan chambarchas bog'liq edi. Tarixchi olim A. Bennigsenning qayd etishicha, "Turkiston hududida cherkovlarning paydo bo'lishi nafaqat pravoslav aholining diniy ehtiyojlarini qondirdi, balki imperiya hukmronligini mustahkamlash vositasi sifatida ham xizmat qildi" [9]. Bu fikr shuni ko'rsatadiki, cherkov va davlat siyosati o'zaro uyg'unlashgan holda olib borilgan. Yeparxiya faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri missionerlik bo'lsa-da, uning samaradorligi cheklangan edi. A. Xolid yozganidek, "pravoslav missionerlar musulmon aholining e'tiqodini o'zgartirishda katta natijalarga erisha olmadilar, biroq ular orqali imperiya o'z mafkurasini yoyish imkoniga ega bo'ldi". Demak, missionerlik faoliyati diniy konversiyadan ko'ra mafkuraviy va ma'rifiy ta'sir ko'rsatish vositasiga aylangan.

Turkiston yeparxiasini o'z faoliyati davomida diniy ta'lim muassasalari, maktablar va cherkov kutubxonalari tashkil etdi. Bu esa o'lkada rus tilining va madaniyatining tarqalishiga sabab bo'ldi. S. A. Zenkovskiy ta'kidlaganidek, "cherkov maktablari Rossiya imperiyasining ta'lim siyosatini amalga oshirishda asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qildi" [7]. Buning natijasida pravoslav dini faqat diniy institut sifatida emas, balki madaniy-ma'rifiy tizimning ham tarkibiy qismi sifatida qaralgan.

Turkiston yeparxiyasi faoliyati tarixshunoslikda turlicha baholangan. Mustaqillik davri tadqiqotchilari yeparxiya faoliyatini kengroq yondashuvda baholab, uni O'rta Osiyoning ko'p konfessiyali diniy hayotida o'ziga xos fenomen sifatida ko'rsatmoqdalar [10]. Demak, munozara jarayonida bu hodisani biryozqlama emas, balki ko'p qirrali tarixiy jarayon sifatida baholash zarur. Turkiston yeparxiyasining tashkil topishi diniy ehtiyojlar, siyosiy maqsadlar va ijtimoiy-madaniy omillar uyg'unligidan kelib chiqqan. Uning faoliyati natijasida o'lkada pravoslav diniy infratuzilmasi shakllandi, lekin bu jarayon faqatgina diniy masala emas, balki imperiya mustamlakachilik siyosatining tarkibiy qismi bo'lganini ham unutmaslik lozim.

Xulosa. Turkiston yeparxiyasining tashkil topishi XIX asr oxiridagi mintaqaviy siyosiy va diniy jarayonlarning ajralmas qismi bo'lib, uning o'rganilishi o'lka tarixida muhim ilmiy xulosalarga olib keladi.

Birinchidan, yeparxiyaning tashkil topishi faqatgina pravoslav aholining diniy ehtiyojlarini qondirish uchun emas, balki Rossiya imperiyasining mintaqada mustamlakachilik siyosatini barqarorlashtirish vositasi sifatida yuzaga kelganini ko'rish mumkin. Bu orqali imperiya yangi qo'shib olingan hududlarda o'z hukmronligini diniy asoslar bilan mustahkamlashga intilgan.

Ikkinchidan, yeparxiya diniy institut sifatida Turkistonda cherkovlar qurilishi, ruhoniylarning tayinlanishi va pravoslav marosimlarining tartibga solinishi orqali diniy hayotni muvofiqlashtirgan. Shu bilan birga, mintaqada rus aholisi, amaldorlari va savdogarlarining o'sib borayotgan soni ularning diniy hayotini tashkil etishni talab qilgan. Shuning uchun dastlabki cherkov va maktablarning paydo bo'lishi pravoslav aholi uchun ijtimoiy-madaniy markaz vazifasini bajardi.

Uchinchidan, yeparxiya o'z faoliyati orqali ijtimoiy va ma'rifiy jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatdi. Cherkov maktablari va diniy ta'lim muassasalari o'lkada rus tili va madaniyatining tarqalishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon o'z navbatida pravoslav cherkovini imperiya ta'lim siyosati bilan bog'liq qilib qo'ydi.

Umuman olganda, Turkiston yeparxiyasining tashkil topishi diniy va siyosiy jarayonlarning kesishgan nuqtasi sifatida mintaqada tarixida alohida o'rin egallaydi. U pravoslav cherkovi faoliyatining kengayishi, imperiya mafkurasining singdirilishi va ijtimoiy-madaniy hayotning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bois mazkur mavzuni yanada chuqurroq o'rganish nafaqat diniy tarixni, balki O'rta Osiyo mustamlakachilik davri siyosiy-madaniy jarayonlarini ham yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR:

1. Shusharin, V. I. "Pravoslavnaya Tserkov v Sredney Azii". Moskva: Nauka, 1995, 48–52 b.
2. Demidov, A. N. "Russkaya Tserkov v Turkestane". Sankt-Peterburg: Tipografiya Sinoda, 1910, 33–36 b.
3. Basilov, V. G. "Islam i obychai narodov Sredney Azii". Moskva: Nauka, 1975, 88–91 b.
4. Khalid, A. The Politics of Muslim Cultural Reform in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998, pp. 140–145.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA), f. 109, r. 1, q. 23, b. 15.
6. <https://turkestanskaya-golgofa.info/eparchy/turkestanskaya-eparhiya>
7. Zenkovsky, S. A. Russia and the Moslem World. New York: Greenwood Press, 1970, p. 218.
8. "Turkestanskije vedomosti", 1878, №45.
9. Bennigsen, A. Muslims of the Soviet Empire: A Guide. Bloomington: Indiana University Press, 1985, p. 37.
10. Jumayev, M. "O'rta Osiyo diniy merosi: tarix va hozirgi davr". Samarqand: SamDU nashriyoti, 2017, 110–113 b.

“SOVET MILLIY DELIMITATSIYASI VA UNING MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASIGA TA’SIRI”

Babadjanova Nodira Abdullayevna
T.f.n., dotsent. O‘zDTU

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sovet hokimiyati davrida amalga oshirilgan milliy delimitatsiya jarayonlari va uning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga ko‘rsatgan ta’siri ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqotda milliy chegaralarning sun’iy belgilanishi, etnik hududlarning bo‘linishi va bu jarayonning siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, delimitatsiya jarayonining mahalliy xalqlar o‘rtasidagi aloqalar, tarixiy xotira va mintaqaviy barqarorlikka ta’siri ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Sovet Ittifoqi, milliy delimitatsiya, Markaziy Osiyo, etnik hududlar, siyosiy oqibatlar, madaniy meros, tarixiy xotira.

Аннотация: В статье рассматриваются процессы национальной делимитации, проведённые в период Советской власти, и их влияние на цивилизацию Центральной Азии. Анализируются искусственное установление границ, разделение этнических территорий и политические, социальные и культурные последствия данного процесса. Особое внимание уделяется влиянию делимитации на межэтнические связи, историческую память и региональную стабильность.

Ключевые слова: Советский Союз, национальная делимитация, Центральная Азия, этнические территории, политические последствия, культурное наследие, историческая память.

Abstract: This article examines the Soviet national delimitation policy and its impact on the civilization of Central Asia. The study analyzes the artificial drawing of borders, the division of ethnic territories, and the political, social, and cultural consequences of this process. Particular attention is given to how delimitation affected inter-ethnic relations, historical memory, and regional stability.

Keywords: Soviet Union, national delimitation, Central Asia, ethnic territories, political consequences, cultural heritage, historical memory.

Kirish. XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xalqlari hayoti tub o‘zgarishlar davriga qadam qo‘ydi. Asrlar davomida o‘zining boy madaniyati, iqtisodiy aloqalari va sivilizatsion xususiyatlari bilan ajralib turgan bu hudud, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatidan keyin Sovet Ittifoqi ta’siri ostiga tushdi. 1917-yilgi Oktyabr inqilobi va uning ortidan yuzaga kelgan siyosiy o‘zgarishlar Markaziy Osiyoda yangi boshqaruv tizimining shakllanishiga olib keldi. Sovet hokimiyati milliy masalalarni hal qilishda avvalgi imperiyadan farqli ravishda “millatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash” shiorini ilgari surdi. Ammo bu shior ko‘pincha siyosiy vosita sifatida ishlatilib, real hayotda Sovet markazlashgan boshqaruv modeli ustunlik qildi.

Markaziy Osiyoda 1920–1930-yillar davomida amalga oshirilgan milliy-territorial delimitatsiya jarayoni mintaqaning siyosiy va madaniy ko‘rinishini tubdan o‘zgartirdi. Bu jarayon natijasida ilgari bir butun hudud sifatida mavjud bo‘lgan Turkiston ASSR parchalanib, etnik mezonlar asosida bir qator ittifoqdosh respublikalar — O‘zbekiston, Turkmaniston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston SSRlari tashkil etildi. Mazkur delimitatsiya, bir tomondan, mahalliy xalqlarning o‘z milliy respublikasiga ega bo‘lish orzusini qondirgandek bo‘lsa, boshqa tomondan, Sovet markaziy hokimiyatining siyosiy va iqtisodiy nazoratini mustahkamlashga xizmat qildi.

Asosiy qism. Delimitatsiya jarayoni nafaqat siyosiy chegaralarni belgilash, balki butun sivilizatsion makonni qayta shakllantirish jarayoni ham edi. Mintaqaning tarixiy-madaniy yaxlitligi sun’iy ravishda bo‘linib, etnik identitetlar mustahkamlandi, sovetlashtirish siyosati esa milliy o‘ziga xoslikni nazorat ostiga oldi. Bu jarayon keyingi o‘n yilliklarda Markaziy Osiyo

xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida chuqur iz qoldirdi va mustaqillikdan keyingi davrda ham o'z aks-sadosini bermoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi — Sovet davridagi milliy delimitatsiyaning tarixiy asoslari, siyosiy maqsadlari va uning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga ta'sirini ilmiy-ommabop uslubda tahlil qilishdir. Maqola doirasida Sovet ittifoqining milliy siyosati, delimitatsiyaning amalga oshirish jarayonlari, bu jarayonning mahalliy xalqlarning madaniy va siyosiy hayotiga ta'siri hamda bugungi kunda ushbu tarixiy merosning qanday namoyon bo'layotgani yoritiladi.

XX asr boshidagi Rossiya imperiyasining parchalanishi va Sovet Ittifoqining tashkil topishi bilan birga, yangi davlatning milliy siyosatini ishlab chiqish masalasi dolzarb bo'ldi. Sovet hokimiyati ko'plab etnik guruhlar va millatlarni o'z ichiga olgan keng hududda yashashni ta'minlash uchun ideologik va siyosiy asoslarni ishlab chiqishi zarur edi. Shu bois Sovet rahbariyati, xususan, Lenin va Stalin tomonidan ishlab chiqilgan milliy siyosat doktrinasi mamlakatdagi etnik muammolarni hal qilishning bosh konsepsiyasi sifatida qabul qilindi.

Leninning millatlar haqidagi qarashlari Sovet Ittifoqi milliy siyosatining nazariy asosini yaratdi. Lenin 1913-yildayoq yozgan "Millatlar masalasi haqida" maqolasida millatlarni "ijtimoiy-iqtisodiy hayot, til, hudud va madaniy xususiyatlar bilan birlashgan tarixiy jamoa" sifatida ta'riflab, ularning siyosiy o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini ta'kidladi. Lenin nazariyasida bu huquq, jumladan, ajralib chiqish huquqini ham o'z ichiga olardi. Shu bois 1917-yilgi Oktyabr inqilobidan so'ng bolsheviklar hukumati ko'p millatli Rossiya hududidagi xalqlarni Sovet hokimiyatiga jalb etish uchun "millatlarning tengligi va o'z taqdirini o'zi belgilash" shiorini ilgari surdi.

Leninning bu siyosiy yondashuvi, bir tomondan, milliy ozodlik harakatlarini Sovet hokimiyatini qo'llab-quvvatlashga undashga qaratilgan bo'lsa, boshqa tomondan, kelgusida Sovet davlatini federativ asosda shakllantirishga yo'l ochdi. Bu shior Markaziy Osiyodagi turli xalqlar orasida ham katta umid uyg'otdi. Biroq bu siyosatning amalda qanday amalga oshirilishi masalasi keyinchalik murakkab va ko'p qirrali jarayonga aylandi.

Iosif Stalin 1913-yilda yozgan "Marksizm va milliy masala" asarida millatni "tarixan shakllangan, umumiy hudud, til, xo'jalik hayoti va madaniyat birligi bilan birlashgan barqaror jamoa" deb ta'riflagan. Stalin, Lenindan farqli ravishda, millatlar masalasida markazlashgan boshqaruv zarurligini ko'proq ta'kidladi. U milliy respublikalar tashkil etishni qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, bu respublikalar Sovet Ittifoqi markaziy hukumatining qattiq nazorati ostida bo'lishi kerakligini ta'kidladi.

Stalinning yondashuvida milliy masala siyosiy va iqtisodiy jihatdan boshqarish quroli sifatida qaraldi. Markaziy Osiyoda milliy delimitatsiya jarayoni ham ana shu mafkura asosida olib borildi: Sovetlar, bir tomondan, milliy respublikalar yaratib, xalqlarga o'z milliy davlatlari borligi tuyg'usini berdi, boshqa tomondan, bu respublikalar markaziy hokimiyatga qaram bo'lib qoldi.

1920–1930-yillardagi delimitatsiya jarayonining asosiy maqsadlari bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi:

Siyosiy nazoratni mustahkamlash. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston o'lkasi mustamlaka sifatida boshqarilgan, mahalliy xalqlar siyosiy hokimiyatdan chetda bo'lgan. Sovetlar esa bu hududni yangi ideologiya asosida boshqarish, milliy rahbarlarni Sovet tuzumiga sodiq kadrlar sifatida tayyorlashga intildi.

Milliy identitetlarni qayta shakllantirish. Delimitatsiya jarayoni davomida Markaziy Osiyo xalqlari bir necha milliy respublikalarga bo'lindi. Bu bo'linish jarayonida tarixiy va madaniy jihatdan bir-biriga yaqin hududlar ajratildi. Masalan, Farg'ona vodiysi O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikiston o'rtasida bo'lindi. Bu siyosat, bir tomondan, milliy respublikalarning shakllanishiga olib keldi, boshqa tomondan, keyinchalik chegaraviy va etnik muammolarga sabab bo'ldi.

Sovet Ittifoqi industrializatsiya siyosatini amalga oshirishda Markaziy Osiyo hududidan xomashyo bazasi sifatida foydalandi. Paxtachilik va boshqa qishloq xo'jaligi tarmoqlari

rivojlantirildi, biroq bu jarayon mahalliy iqtisodiy mustaqillikni chekladi. Delimitatsiya jarayoni iqtisodiy markazlashtirishni osonlashtirish uchun ham xizmat qildi.

Milliy delimitatsiya jarayoni oddiygina siyosiy chora bo'libgina qolmay, balki keng ko'lamlı sivilizatsion o'zgarishlarning boshlanish nuqtasi ham edi. Sovet hokimiyati mintaqada "sotsial muhandislik" siyosatini amalga oshirdi: milliy identitetlar qayta shakllantirildi, yangi yozuv tizimlari (avval arab yozuvidan lotinga, keyinchalik kirillga o'tish), ta'lim tizimi va madaniyat bir xil sovet standartlariga moslashtirildi. Bu jarayon mintaqaning tarixiy va madaniy yaxlitligiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Delimitatsiya nafaqat milliy chegaralarni belgilash, balki yangi sivilizatsion makonni yaratish vositasi sifatida qaraldi. Bu makonda sovet ideologiyasi, marksistik qarashlar va industrializatsiya siyosati hukmronlik qildi. Shu bilan birga, mahalliy an'analar va tarixiy tajribalar to'la inkor qilinmagan holda, ular sovet mafkurasiga moslashtirildi.

Markaziy Osiyo hududida Sovet milliy siyosatini amalga oshirish jarayoni 1920-yillarning boshlarida, Rossiya imperiyasining sobiq mustamlakasi bo'lgan Turkiston, Buxoro va Xiva xonliklari hududida Sovet hokimiyati mustahkamlanishi bilan boshlandi. 1917-yildan keyin bu hududda Sovet hokimiyatini o'rnatish uchun qator siyosiy va harbiy harakatlar olib borildi, natijada 1920-yilga kelib, Turkiston ASSR, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil qilindi. Ammo bu tuzilmalar mahalliy xalqlarning tarixiy-madaniy xususiyatlarini aks ettirmas, balki inqilobiy davrning o'tkinchi siyosiy shakllari edi. Shu bois Sovet rahbariyati milliy chegaralash jarayonini boshlash orqali bu hududlarda yanada mustahkam va markaziy hokimiyatga bo'ysunuvchi davlat tizimini barpo etishga qaror qildi.

Turkiston ASSR 1918-yilda tashkil etilgan bo'lib, u avvalgi Rossiya imperiyasining Turkiston general-gubernatorligi hududini o'z ichiga olgan edi. Biroq bu hudud juda katta bo'lib, unda o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq, turkman va boshqa ko'plab etnik guruhlar istiqomat qilardi. Sovet rahbariyati ushbu hududni yagona respublika sifatida boshqarish qiyinligini tushunib, uni milliy asosda qayta tashkil etishga kirishdi.

1924-yilda SSSR rahbariyati tomonidan qabul qilingan qarorga muvofiq, Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari hududida milliy chegaralash jarayoni boshlandi. Bu jarayon natijasida:

O'zbekiston SSR tashkil etildi. Unga Samarqand, Buxoro, Toshkent va Farg'ona vodiysining asosiy qismi qo'shildi.

Turkmaniston SSR Xorazm va Buxoro respublikalari hududining katta qismini o'z ichiga oldi.

Qozog'iston ASSR (sobiq Qirg'iz ASSR)ning hududi qayta ko'rib chiqildi.

Qirg'iziston ASSR alohida ma'muriy birlik sifatida shakllana boshladi.

Tojikiston ASSR O'zbekiston tarkibida avtonom respublika sifatida tuzildi, 1929-yilda esa u mustaqil ittifoqdosh respublikaga aylandi.

Bu jarayon tarixda "Milliy-territorial delimitatsiya" nomi bilan tanildi va Markaziy Osiyo xalqlari tarixidagi eng muhim siyosiy voqealardan biriga aylandi.

Delimitatsiya jarayonida Sovet rahbariyati bir tomondan etnografik mezonlarga tayangan bo'lsa, boshqa tomondan siyosiy maqsadlarni ham ko'zda tutdi. Hududlarni ajratishda aholining etnik tarkibi, til, iqtisodiy resurslar va tarixiy madaniy markazlar inobatga olindi. Ammo bu mezonlar ko'pincha siyosiy sabablarga ko'ra o'zgartirildi. Masalan, Samarqand va Buxoro kabi qadimiy shaharlarda tojiklar katta ulushni tashkil qilgan bo'lsa-da, bu hududlar O'zbekiston SSR tarkibiga kiritildi. Farg'ona vodiysi esa uch respublika — O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikiston o'rtasida bo'lib tashlandi.

Siyosiy jihatdan Sovet rahbariyati mahalliy milliy elitalar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirish orqali markaziy hokimiyatga qaramlikni mustahkamlashni maqsad qilgan edi. Hududlarning shunday tarzda bo'linishi natijasida etnik va hududiy nizolar kelajakda yuzaga kelishi mumkin edi, ammo Sovet davlati markazlashgan boshqaruv orqali bu muammolarni nazorat ostida saqlashga harakat qildi.

Milliy-territorial delimitatsiya jarayoni uch asosiy bosqichda amalga oshirildi:

Hududiy-tashkiliy komissiyalar faoliyati. Moskva va Turkiston bo'linmalaridan iborat maxsus komissiyalar mahalliy aholi sonini, etnik tarkibini va iqtisodiy imkoniyatlarini o'rgandi. Bu ma'lumotlar asosida yangi respublikalar chegaralari chizildi.

Milliy rahbarlarning siyosiy roli. Sovet rahbariyati mahalliy ziyolilar va milliy harakatlar yetakchilarini bu jarayonga jalb qildi. Ammo ular ko'pincha markaziy siyosatning doirasidan chiqib keta olmasdi.

Yangi respublikalarning tashkil etilishi va konstitutsiyalar qabul qilinishi. 1924–1929-yillar davomida O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa respublikalar o'z konstitutsiyalarini qabul qildilar. Biroq bu konstitutsiyalar asosan Sovet markaziy hokimiyatining umumiy siyosiy chizmasiga mos edi.

Milliy-territorial delimitatsiya jarayoni Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida tub o'zgarishlarga sabab bo'ldi:

Natija va muhokamalar. Etnik identitetlarning kuchayishi. Avvallari ko'proq hududiy va qabila asosida shakllangan identitetlar o'rnini sovet davrida milliy respublikalarga asoslangan identitetlar egalladi. Bu esa har bir xalqning o'zini alohida millat sifatida anglash jarayonini tezlashtirdi.

Sovetlashtirish siyosatining kuchayishi. Delimitatsiyadan so'ng respublikalarda sovet ta'lim tizimi, yangi yozuv tizimlari va madaniyat markazlari tashkil etildi. Bu mahalliy madaniyatni nazorat ostiga olishga xizmat qildi.

Kelajakdagi etnik va chegaraviy muammolar. Sun'iy ravishda chizilgan chegaralar keyinchalik mustaqillikdan so'ng davlatlararo nizolarga sabab bo'ldi. Masalan, Farg'ona vodiysi yoki Orolbo'yi hududlarida chegaraviy masalalar hanuz dolzarbdir.

Delimitatsiyaning asosiy siyosiy maqsadi mahalliy xalqlarning milliy ongini uyg'otish orqali ularni Sovet tizimiga integratsiya qilish va shu orqali markazlashgan boshqaruvni mustahkamlash edi. Bu siyosatning tashqi ko'rinishi xalqlarga "o'z respublikasiga ega bo'lish" imkonini bergandek tuyulsa-da, amalda barcha respublikalar SSSRning yagona siyosiy va iqtisodiy tizimiga to'liq bog'langan edi.

Shunday qilib, 1920–1930-yillardagi delimitatsiya jarayoni Sovet hokimiyatining Markaziy Osiyoda siyosiy va madaniy hukmronligini mustahkamlashning asosiy vositasiga aylandi. Endi bu jarayonning sivilizatsion ta'sirini batafsil ko'rib chiqamiz.

Milliy-territorial delimitatsiya jarayoni nafaqat siyosiy-administrativ bo'linish, balki Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy, madaniy va sivilizatsion rivojlanishiga chuqur ta'sir ko'rsatgan tarixiy hodisa bo'ldi. Bu jarayon orqali mintaqada milliy respublikalar shakllantirilgan bo'lsa-da, ularning shakllanishi ortida Sovet davlatining strategik maqsadlari yotardi. Sovet hokimiyati ushbu siyosat orqali yangi sivilizatsion makon yaratishga intildi. Bu makonda marksistik ideologiya, sanoatlashtirish, sovetlashtirish va milliy identitetlarni qayta shakllantirish siyosati uyg'unlashgan edi.

Delimitatsiyaning eng muhim ta'sirlaridan biri — milliy identitetlarning mustahkamlanishi va qayta shakllanishidir. Avvallari Markaziy Osiyo xalqlarining ko'pchiligi o'zini ko'proq qabila, urug' yoki mahalliy hududiy birliklar orqali tanigan. Sovet davlati esa har bir xalqni alohida "millat" sifatida shakllantirishga katta e'tibor qaratdi.

Millatning belgilovchi mezonlari sifatida umumiy til, hudud, iqtisodiy birlik va madaniy meros asos qilib olindi. Shu bois o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq va turkman millatlari rasmiy ravishda tasdiqlandi. Bu jarayon qisman tarixiy va etnografik tadqiqotlarga asoslangan bo'lsa-da, siyosiy maqsadlar ham kuchli rol o'ynadi.

Milliy identitetlarning rasmiylashtirilishi bilan birga yangi yozuv tizimlari joriy qilindi: 1920-yillarda arab yozuvi o'rniga lotin alifbosi, 1940-yillarda esa kirill yozuvi qabul qilindi. Bu islohotlar Sovet mafkurasiga moslashgan madaniy makonni shakllantirishga xizmat qildi va avlodlar o'rtasida madaniy uzilishlarga sabab bo'ldi.

Sovet hokimiyatining Markaziy Osiyodagi siyosati nafaqat siyosiy nazorat, balki keng ko'lamli sivilizatsion o'zgarishlarni ham maqsad qilgan edi. Ushbu jarayon "sovetlashtirish" deb

nomlanib, mahalliy xalqlarning madaniy merosi va turmush tarzini tubdan o'zgartirishga qaratildi.

Sovet davrida barcha respublikalarda yagona davlat ta'lim tizimi joriy qilindi. Maktablar va oliy ta'lim muassasalari ochildi, savodxonlik darajasi keskin oshirildi. Shu orqali sovet mafkurasiga mos kadrlar tayyorlandi.

Madaniyat va san'atning rivoji. Sovet davrida Markaziy Osiyoda teatr, kino, adabiyot va musiqa keng rivojlandi. Bu jarayon mahalliy madaniyat elementlari bilan uyg'unlashgan bo'lsa-da, ularning barchasi sovet ideologiyasiga xizmat qildi.

Din va an'anaviy qadriyatlarga nisbatan siyosat. Sovet hukumatining ateistik siyosati natijasida masjid va madrasalarning ko'pi yopildi, diniy faoliyat cheklab qo'yildi. Biroq xalq orasidagi an'anaviy qadriyatlarni to'liq yo'q qilish imkonsiz bo'lganligi sababli, ular ko'proq "madaniy meros" sifatida qabul qilindi.

Delimitatsiya va sovetlashtirish jarayoni birgalikda keng ko'lamli sotsial muhandislik loyihasini tashkil qildi. Bu loyiha orqali Sovet hokimiyati Markaziy Osiyoda yangi sivilizatsion tipdagi jamiyat barpo etishga intildi.

Ayollar huquqlarining kengayishi. Sovet hukumatining "Hujum" kampaniyasi (1927-yildan boshlangan) ayollarning jamiyatdagi rolini kuchaytirish, pardozi va nikoh an'alariga qarshi kurashish orqali gender tenglikka erishishni maqsad qildi.

Sanoatlashtirish va qishloq xo'jaligi siyosati. 1930-yillardan boshlab Markaziy Osiyo respublikalari Sovet sanoatlashuv siyosatining muhim hududiga aylandi. Xususan, O'zbekiston paxtachilik bazasi sifatida, Qozog'iston esa chorvachilik va sanoat markazi sifatida rivojlantirildi. Biroq bu siyosat ko'pincha ekologik muammolar va iqtisodiy qaramlikni kuchaytirdi (masalan, Orol fojiasi).

Urbanizatsiya jarayoni. Sovet davrida ko'plab yangi shaharlarga asos solindi, mavjud shaharlar esa industrial markazlarga aylantirildi. Bu jarayon an'anaviy qishloq xo'jaligi jamiyatini o'zgartirib, mintaqada yangi urban madaniyatni shakllantirdi.

Sovet davridagi til siyosati ham delimitatsiyaning sivilizatsion oqibatlaridan biridir. Avval arab yozuvidan lotin alifbosiga, keyinchalik kirill yozuviga o'tilishi mahalliy xalqlarning yozma merosi bilan bog'liqligini zaiflashtirdi. Bu madaniy uzilish nafaqat tarixiy manbalarni o'qish imkoniyatini chekladi, balki avlodlar o'rtasida ma'naviy aloqalarni ham susaytirdi. Shu bilan birga, rus tili "xalqaro muloqot tili" sifatida mustahkamlandi.

Natijada Markaziy Osiyo xalqlarining yangi avlodi ikki madaniyatli (mahalliy va sovet) tarbiyaga ega bo'ldi. Bu esa mintaqada o'ziga xos sivilizatsion o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Delimitatsiyaning uzoq muddatli oqibatlari mustaqillikdan keyin yanada yaqqol ko'zga tashlandi.

Sovet davrida chizilgan chegaralar tarixiy va etnik hududlarni to'liq aks ettirmaganligi sababli, mustaqil davlatlar o'rtasida chegaraviy nizolar yuzaga keldi. Masalan, Farg'ona vodiysi va boshqa transchegaraviy hududlar bugungi kungacha muammoli hisoblanadi.

Etnik guruhlararo taranglik. Delimitatsiya jarayonida bir respublika tarkibida boshqa etnik guruhlarining son jihatidan sezilarli bo'lishi keyinchalik ijtimoiy tarangliklarga olib keldi. 1989-yildagi O'sh voqealari buning yorqin misollaridan biridir.

Davlat boshqaruvi va sovet merosining davomiyligi. Sovet davrida shakllangan markazlashgan boshqaruv tizimi mustaqillikdan keyin ham mintaqadagi ko'plab davlatlarda siyosiy boshqaruvning asosiy modeli sifatida saqlanib qoldi.

Sovet siyosati natijasida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan sivilizatsion makon Sharq va G'arb unsurlarining uyg'unlashgan o'ziga xos modeliga aylandi. Mahalliy xalqlar bir tomondan o'z tarixiy merosini saqlab qolishga harakat qilgan bo'lsa, boshqa tomondan sovet modernizatsiyasi ta'sirida yangi ijtimoiy qatlam va madaniyat shakllandi. Bu jarayon hozirgi kunda ham mintaqaning siyosiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, delimitatsiya jarayoni nafaqat siyosiy chegaralarni belgilash bilan cheklanib qolmay, balki Markaziy Osiyoda keng ko'lamli sivilizatsion o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bu jarayonning merosi mustaqillik davrida ham sezilarli darajada namoyon bo'lib kelmoqda. Endi

keyingi bobda ushbu tarixiy merosning bugungi Markaziy Osiyo davlatlari hayotidagi aksadosini tahlil qilamiz.

Sovet davrida Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti tubdan o'zgardi. Ushbu davrning ta'siri mustaqillikdan keyingi yillarda ham sezilarli darajada davom etib, davlatlarning siyosiy tizimi, iqtisodiy yo'nalishi va madaniy o'zligini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Sovet merosi bugungi kunda ikki tomonlama baholanadi: bir tomondan, u mintaqaning modernizatsiyasiga va sanoatlashtirilishiga xizmat qilgan bo'lsa, boshqa tomondan, ko'plab sun'iy muammolar va qaramliklarni keltirib chiqardi.

Markaziy Osiyo davlatlari mustaqillikka erishgach, siyosiy boshqaruv tizimida Sovet davridan qolgan markazlashgan model saqlanib qoldi. Sovet hokimiyati yillarida partiya va davlat apparati jamiyatning barcha sohalarini qattiq nazorat qilgan edi. Mustaqillikdan keyin siyosiy institutlar qayta shakllantirilgan bo'lsa-da, byurokratik boshqaruv, kuchli ijro hokimiyati va markaziylashtirilgan siyosat ko'plab davlatlarda davom etdi.

Sovet davridagi ma'muriy-hududiy bo'linish ham deyarli o'zgarmasdan saqlanib qoldi. Bu esa yangi davlatlarning hududiy yaxlitligi va milliy siyosatining asosiy tayanchi bo'ldi. Shu bilan birga, chegaralarning sun'iyliги sababli qo'shni davlatlar o'rtasida ba'zi nizolar yuzaga kelib turdi. Masalan, Farg'ona vodiysi yoki Sirdaryo atrofidagi chegara masalalari mustaqillikdan keyingi siyosiy muloqotlarning markaziy mavzularidan biri bo'ldi.

Sovet Ittifoqi davrida Markaziy Osiyo respublikalari yagona ittifoq xo'jalik tizimining tarkibiy qismi edi. Har bir respublika o'ziga xos iqtisodiy ixtisoslashuvga ega bo'ldi:

O'zbekiston – paxta yetishtirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlari;

Qozog'iston – neft-gaz, chorvachilik va rangli metallurgiya;

Turkmaniston – gaz va paxta ishlab chiqarish;

Qirg'iziston – gidroenergetika va qishloq xo'jaligi;

Tojikiston – alyuminiy ishlab chiqarish va tog'-kon sanoati.

Bu ixtisoslashuv iqtisodiy integratsiyani kuchaytirgan bo'lsa-da, mustaqillikdan keyin respublikalarning bir-biriga qaramligini oshirdi. Sovet iqtisodiy modeli mintaqada sanoatlashtirishni tezlashtirgan, shaharlar sonini ko'paytirgan va infratuzilmani rivojlantirgan bo'lsa-da, ekologik muammolar ham keltirib chiqargan. Eng yorqin misol — Orol dengizi fojeasi bo'lib, paxta yetishtirish siyosati natijasida suv resurslarining noto'g'ri taqsimlanishi ekologik inqirozga sabab bo'ldi.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiyotida Sovet davridan qolgan resurslarga asoslangan rivojlanish modeli sezilarli darajada hukmron bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, yangi iqtisodiy yo'nalishlar va mintaqaviy hamkorlik dasturlari bu merosni yengib o'tishga qaratilgan.

Sovet davri Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy hayotida katta iz qoldirdi. Ushbu davrda:

Yangi yozuv tizimlari joriy etilib, arab yozuvidan lotin, keyinchalik kirill alifbosiga o'tilgan;

Ta'lim tizimi umumiy va bepul shaklda tashkil etilib, savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan;

Adabiyot, san'at va teatr rivoj topgan, lekin ular ko'pincha sovet mafkurasiga xizmat qilgan.

Madaniyatdagi bu o'zgarishlar avlodlar o'rtasida ma'lum uzilishlar keltirib chiqargan. Sovet davrida shakllangan "sovet kishisi" tipi mustaqillikdan keyingi yillarda ham mintaqaning ma'naviy qiyofasiga ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Shu bilan birga, bu davrning madaniy yutuqlari bugungi kunda ham mintaqada ta'lim va ilm-fan rivojiga zamin bo'lib xizmat qilmoqda.

Sovet siyosati natijasida Markaziy Osiyo respublikalari ko'p millatli jamiyatlarga aylandi. Sovet davrida amalga oshirilgan industrializatsiya va migratsiya siyosati mintaqaga ruslar, ukrainlar, koreyslar, tatarlar va boshqa etnik guruhlarini olib keldi.

Bu xilma-xillik madaniyatlararo boylik yaratgan bo'lsa-da, mustaqillikdan keyin ba'zan ijtimoiy tarangliklarga ham sabab bo'ldi. Masalan, Qirg'iziston va O'zbekiston o'rtasidagi ayrim

chegaraviy hududlarda etnik nizolar kuzatilgan. Shu bilan birga, Markaziy Osiyo davlatlari etnik guruhlar o'rtasida totuvlikni saqlashga alohida e'tibor qaratib kelmoqda.

Bugungi Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi hamkorlik va mintaqaviy integratsiya jarayonlarida Sovet merosi sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Rus tili hanuz xalqaro muloqot tili sifatida ishlatiladi, iqtisodiy aloqalar esa sobiq ittifoqdan qolgan infratuzilmaga tayanadi. Shu bilan birga, mustaqillikdan keyin davlatlar o'z milliy o'zligini tiklashga intilib, sovet davridagi ayrim siyosiy va madaniy elementlardan uzoqlashishga harakat qilmoqda.

Masalan, O'zbekiston va Qozog'iston kabi davlatlarda yozuv tizimini lotin alifbosiga o'tkazish harakatlari madaniy o'zlikni tiklash va global axborot makoniga integratsiyalashish istagini bildiradi.

Sovet davrining Markaziy Osiyo uchun ijobiy jihatlari:

Sanoatlashuv va infratuzilmaning rivojlanishi;

Savodxonlik darajasining oshishi;

Madaniyat va ilm-fan rivojlanishi;

Ayollar huquqlarining kengayishi.

Salbiy jihatlari esa:

Sun'iy chegaralar va millatlararo nizolar;

Resurslardan noto'g'ri foydalanish oqibatidagi ekologik inqirozlar;

Siyosiy qaramlik va markazlashgan boshqaruv tizimining merosi;

Madaniy uzilish va tarixiy xotiraning zaiflashishi.

Shunday qilib, Sovet merosi Markaziy Osiyo tarixida murakkab va qarama-qarshi baholarga ega davr sifatida saqlanib qolgan. Mustaqillik yillarida davlatlar ushbu merosni tanqidiy qayta baholab, milliy o'zlikni tiklash va mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan strategiyalarni amalga oshirmoqda.

Xulosa. Markaziy Osiyo mintaqasida Rossiya imperiyasi va Sovet Ittifoqi davrida amalga oshirilgan siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar hududning butun tarixiy rivojlanish jarayonida o'chmas iz qoldirdi. Ayniqsa, 1920–1930-yillardagi milliy-territorial delimitatsiya jarayoni mintaqaning siyosiy chegaralarini, milliy identitetlarini va davlat boshqaruv tizimini shakllantirishda muhim omil bo'ldi. Bu jarayonning siyosiy maqsadi Sovet hokimiyatining markaziylik boshqaruvini mustahkamlash va milliy respublikalarning sotsialistik rivojlanish yo'liga moslashtirishdan iborat edi. Shu bilan birga, delimitatsiya mahalliy xalqlarning milliy o'zligini tiklashga ham zamin yaratdi.

Sovet davri Markaziy Osiyoda keng ko'lamli modernizatsiya jarayonini olib keldi. Mintaqada yangi shaharlar, sanoat markazlari va transport tarmoqlari paydo bo'ldi. Savodxonlik darajasi oshdi, ayollar huquqlari kengaydi, madaniyat va san'at rivojlandi. Bu yutuqlar Sovet davrini mintaqaning ijtimoiy-madaniy tarixida yangi bosqich sifatida baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, ushbu davrning salbiy oqibatlari ham mavjud. Sun'iy chizilgan siyosiy chegaralar, markazlashgan boshqaruv, ekologik inqirozlar va millatlararo tarangliklar mustaqillik davrida ham ko'plab muammolarni keltirib chiqardi.

Sovet davrida amalga oshirilgan til siyosati va yozuv tizimining bir necha bor o'zgarishi madaniy uzilishlarni yuzaga keltirdi. Arab yozuvining lotin va keyinchalik kirill alifbosiga almashtirilishi, rus tilining ustuvor mavqega ega bo'lishi mintaqaning madaniy o'zligini qayta shakllantirishga xizmat qildi. Mustaqillikdan keyingi yillarda Markaziy Osiyo davlatlari milliy o'zligini tiklash, tarixiy merosni qayta baholash va yozuv tizimlarini isloh qilish orqali sovet davrida yuzaga kelgan madaniy uzilishlarni bartaraf etishga harakat qilmoqda.

Bugungi Markaziy Osiyo davlatlarida sovet merosi hamon kuchli seziladi. Siyosiy tizimlarda markazlashgan boshqaruv modeli, iqtisodiyotda esa resurslarga asoslangan rivojlanish strategiyasi ko'plab davlatlarning asosiy yo'nalishi sifatida qolmoqda. Shu bilan birga, bu merosdan kelib chiqadigan qiyinchiliklarga qaramay, davlatlar o'z milliy o'zligini tiklash, mintaqaviy integratsiyani rivojlantirish va global miqyosda mustaqil rol o'ynash yo'lida harakat qilmoqda.

Maqolada ko‘rib chiqilgan jarayonlar Markaziy Osiyoning tarixiy rivojlanishida Sovet davrining o‘rni naqadar chuqur va murakkab bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu davrni faqat “mustamlaka” yoki “modernizatsiya” davri sifatida baholash biryoqlama yondashuv bo‘ladi. Aksincha, Sovet davrida yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar va ko‘p qirrali jarayonlarni kompleks yondashuv orqali o‘rganish lozim. Bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari ushbu tarixiy tajribadan kelib chiqib, o‘z siyosiy, iqtisodiy va madaniy strategiyalarini shakllantirishlari va kelajak taraqqiyotini shu asosda belgilashlari zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдуллаев, Р. (2015). Советская национальная политика в Центральной Азии: история и последствия. Ташкент: Фан нашриёти.
2. Edgar, A. (2004). Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. Princeton University Press.
3. Khalid, A. (2007). Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. University of California Press.
4. Хакимов, З. (2019). “Миллий-территориал чегараланишнинг сиёсий ва ижтимоий таъсири.” Ўзбекистон тарихи журнали, 3-сон.
5. Hirsch, F. (2005). Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Cornell University Press.
6. Ким, А. (2008). Советская модернизация в Центральной Азии. Москва: Наука.
7. Dave, B. (2007). Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. Routledge.
8. Назаров, Ш. (2020). “Марказий Осиёда совет мероси ва давлатчилик анъаналари.” Илмий изланишлар журнали, 5-сон.
9. Sahadeo, J. (2007). Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923. Indiana University Press.
10. Roy, O. (2000). The New Central Asia: The Creation of Nations. I.B. Tauris.

O‘ZBEKISTONSSRDA QULOQLASHTIRISH VA KOLLEKTIVLASHTIRISH SIYOSATI. ULARNING SABAB VA OQIBATLARI .

Bobojonova Zuxra Farxod qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag‘on qurbonlar xotirasi muzeyi katta ilmiy hodim [Tel:+999661494](tel:+999661494)

Email: farhodovna01@gmail.com

Annatatsiya. Maqolada O‘zbekistonda amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati va uning oqibatlari yoritilgan. Arxiv manbalari asosida quloq xo‘jaliklari egalari ta‘qib qilinishi, surgunlar va kolxozlardan chiqarish jarayonlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, jamoalashtirish siyosati ijtimoiy tenglikni maqsad qilgan bo‘lsa-da, amalda ocharchilik, majburiy ko‘chirish va iqtisodiy inqirozga olib kelganligi analiz qilinadi.

Kalit so‘zlar: quloqlashtirish, kollektivlashtirish, kolxoz, sovxoz, NEP, ocharchilik

Аннотация. В статье освещается политика коллективизации, проведённая в Узбекистане, и её последствия. На основе архивных материалов рассматриваются преследование владельцев кулацких хозяйств, ссылки и процессы исключения из колхозов. По результатам исследования показано, что, хотя политика коллективизации была направлена на обеспечение социальной справедливости, на практике она привела к голоду, принудительным переселениям и экономическому кризису.

Ключевые слова: раскулачивание, коллективизация, колхоз, совхоз, НЭП, голод.

Annotation. The article highlights the collectivization policy carried out in Uzbekistan and its consequences. Based on archival sources, it examines the persecution of kulak households, deportations, and the process of exclusion from collective farms. The study concludes that

although the collectivization policy aimed to ensure social equality, in practice it led to famine, forced resettlements, and economic crisis.

Keywords: dekulakization, collectivization, kolkhoz, sovkhoz, NEP, famine.

Kirish. Sovet hukumoti tomonidan kollektivlashtirish ishlari qishloq xo'jaligida mulkdorlar tabaqasini tugatish maqsadida 1925- 1929- yillarda yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi amalga oshirildi. Bu boqich o'z oldiga katta yer egaligini (rasmiy hujjatlarda "quloqlar", "mushtumzo'rlar" deb yuritilgan) butunlay cheklash va ularni sinf sifatida tugatish masalasini qo'ydi. "Agrar inqilob"ning strategiya va taktikasi O'zbekiston Kompartiyasining II syezdi (1925-yil noyabr)da tasdiqlandi. Bu bosqich O'zbekiston SSR MIKning 1925-yil 2-dekabrda "Suv va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida" va "Yer-suv islohoti to'g'risida"gi dekretlari bilan boshlandi. Bu islohot O'zbekistonda joylardagi shart-sharoit va tayyorgarlik darajasiga qarab uch bosqichda o'tkazildi. Yer-suv islohotini o'tkazish to'g'risidagi dekretga asosan Farg'ona viloyatida 40 desyatina, Toshkent va Samarqand viloyatlarida 50 desyatina va undan ortiq sug'oriladigan yerlari bor katta yer egalarning xo'jaliklari butunlay tugatilishi, ularning yerlari davlat yer fondiga o'tkazilishi va dehqonlarga bo'lib berilishi nazarda tutilgan edi. Yer bilan birgalikda barcha ishchi hayvonlari (ho'kiz, ot va b.), dehqonchilik asbob-uskunolari ham musodara qilindi [2]

Yuqorida keltirilgan mulkdor yoki o'ziga to'q dehqon xo'jaliklari o'z xo'jaligini 1921-yilda Vladimir Lenin tomonidan taklif etilgan Sovet Ittifoqining iqtisodiy siyosati davrida tiklab olgan edi. NEP yoki yangi iqtisodiy siyosat davrida, ya'ni asosan, 1921-1929-yillarda Turkistonda ham bozor munosabatlari qaror topib, qishloqda xususiy mulkchilik rivojlandi, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish sezilarli darajada o'sdi.[3]

Aynan shu davrda mehnatkash dehqonlar tadbirkorlik qilib Sovet hukumatini oyoqqa turg'azdi. Shunga qaramasdan Stalin davrida 1929-yilga kelib bu siyosat tugatildi. NEP islohotlari davrida mulkka ega bo'lib olgan tadbirli yer egalari 1929-1933- yillarda asosiy qatag'onga olindi. Kollektivlashtirish deb nom olgan bu siyosatning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: Qishloq xo'jaligini ijtimoiylashtirish: Kollektivlashtirish orqali qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini davlat nazoratiga olish va dehqonchilikni yirik kollektiv fermer xo'jaliklariga aylantirish. Industrializatsiyani qo'llab-quvvatlash: Qishloq xo'jaligidan olingan resurslarni (xom ashyo va ishchi kuchi) sanoat sektori uchun ajratish va iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish. Sovet iqtisodiyotining markazlashtirilishi: Kollektivlashtirish yordamida qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlat tomonidan nazorat qilish va tarqatish, shuningdek, iqtisodiy rejalashtirish va resurslarni markazlashtirishni amalga oshirish. Ijtimoiy tenglikni ta'minlash: Kollektivlashtirish orqali qishloqdagi ijtimoiy tabaqalanishni kamaytirish va "boy dehqon" (kulak) qatlamini yo'q qilish. Bu, o'z navbatida, iqtisodiy va ijtimoiy tenglikni kuchaytirish maqsadida amalga oshirildi. Qishloq xo'jalik ishchilarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish: Yirik kollektivlar orqali ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish va qishloq xo'jalik texnologiyalarini yangilash.[4]

Adabiyotlar tahlili va metod. 1920-1930- yillarda O'zbekiston SSRda milliy daromad anchagina bo'ib aholi orasida dehqonlar ko'pchilikni tashkil etgan. Hududdagi agrar masalani hal qilish joylardagi taraqqiyot yechimi vazifasini o'tadi. Oktabr to'ntarishi o'zbek dehqonlarining statusini tubdan o'zgartirib yubordi. 1917-1924- yillardagi sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan agrar islohot dehqonlar tomonida yaxshi kutib olindi. Revalutsiya dehqon ommasida siyosiy faoliyatni uyg'otdi. Bu hol ularning sovet partiyalarida Komsomol va boshqa sinfiy tashkilotlardagi faol ishtirokida namoyon bo'ldi. "[1, C 42]

O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Raxima Aminovanning yuqoridagi tahlili sovet hukumatining agrar sohada amalga oshirgan 1- bosqich rejali siyosati yaxshi natijalar berganligini ko'rsatadi ya'ni, o'zgarish natijasida dehqon ommasi siyosatda faollasha boshlaganini aytib bunga misol tariqasida "qo'shchi" uyushmasini ham ko'rsatgan. Modomiki

keying bosqichlarda Sovet rahbariyati tomonidan qo'llanilgan metodlar qishloqlarda sinfiy qatlamni tugatishga qaratilganiga qaramasdan ko'plab yo'qotishlarga olib keldi.

Unga ko'ra, xususiy tadbirkor va o'ziga to'q dehqon xo'jaliklariga qarashli yerlar davlat foydasiga tortib olinib, ularning o'rnida davlat xo'jaliklari (sovxoz) va jamoa xo'jaliklari (kolxozlar) tashkil etildi. Yeri tortib olingan zamindorlar, boy dehqon xo'jaliklari, o'ziga to'q xonadon sohiblari kolxozlashtirishga qarshi chiqishi mumkin deb, ichki ishlar xodimlari tomonidan xalq dushmani deb e'lon qilindilar. "Quloq" qilinganlar Ukraina, Sibir va Qozog'istonning odam yashamaydigan cho'llariga, o'rmonlarga surgun qilindi. "Mehnatkashlar uchun" amalga oshirilgan jamoalashtirishning mamlakat xo'jaligi uchun yutug'idan ko'ra zarari ko'proq bo'lib chiqdi. Chunki bu tadbir o'zbek xalqining yer mulkchiligi bilan bog'liq bir necha ming yillik tarixiy an'anasiga tamomila zid amaliyot edi. Shuning uchun ham jamoalashtirishga qarshi noroziliklar aksariyat hollarda siyosiy tus ham olgan edi.[5]

1930-yil 17-fevralda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. O'zbekistonda 1930-yili yalpi kollektivlashtiriladigan 19 ta tuman Markaz tomonidan belgilab berildi. O'zbekistonda dastlabki kolxozlar (jamoalar xo'jaliklari) va sovxozlar (davlat xo'jaliklari) tashkil qilindi. 1931-yilning bahoridan boshlab O'zbekistonda yalpi jamoalashtiriladigan tumanlar qaytadan tuzildi. O'zbekiston qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish rasman 1932-yili tugallandi. Shu vaqtga kelib respublikadagi dehqon xo'jaliklarining 75 foizi umumiy lashtirilgan sektorga, ya'ni kolxoz va sovxozlarga birlashdi. 1932-yili respublikada 60 dan ziyod sovxoz bor edi. Yakka dehqon xo'jaliklarining bir qismi kolxozlardan tashqarida qoldi, lekin ularga iqtisodiy jihatdan tazyiq o'tkazish yanada kuchaydi. Bunday xo'jaliklarga solinadigan qishloq xo'jalik soliqlari oshirildi, davlatga majburan topshiriladigan mahsulot hajmi ham kolxozlarga nisbatan 50 foizga ko'paytirildi. 1939-yilga kelib O'zbekistonda yakka dehqon xo'jaliklariga butkul barham berildi.[2]

Muhokama. Kolxozlarda quloq xo'jaliklarini taqib qilish nihoyatda avjiga chiqqan bo'libo'ta maxfiy muhri bosilib Xorazm okrug raislariga NKVD dan kolxozdan chiqarilishi kerak bo'lgan shaxslar ismi sharifi va ular haqida ma'lumotlar yozilgan 62 varaqdan iborat ro'yhat taqdim etilib. Bu ro'yhatda keltirilgan shaxslarni zudlik bilan kolxozdan chiqaris talab etiladi..[6, C 7] Bu shaxslar asosan avval quloq qilinib mol mulki musodara qilinganlar, sobiq savdogarlar, yoki xonlik davrida yuqori lavozimlarda ishlagan mansabdorlarning avlodlari edi. Bundan ko'rinadiki Yangi iqtisodiy siyosat davrida davlatni oyoqqa turg'izgan shaxslar kollektivlashtirish davrida aksincha taqibga uchragan. E'tiborga loyiq yana bir tomoni shundaki, topshiriqni bajarishni istamagan uni bajarish muddatini cho'zgan, yoki kolxozdan chiqarilgan quloq xo'jaliklarini qayta kolxozga qabul qilgan qishloqlar raislari jinoiy javobgarlikka tortilgan. Bu holatni Gurlan tumani Bazir qishlog'I raisi Safar Jumamurotovni avval kolxozdan haydalgan quloq xo'jaligi egalarini qayta kolxozga qabul qilganligi sababli u tomonidan kolxozga qabul qilingan quloqlar bilan birga 6 yildan 8 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi qo'llanganligida ko'rishimiz mumkin.[7,C.47]

Natijalar. 1928 -yildan boshlab o'tkazilgan kollektivlashtirish 1931-yilga kelib o'zining salbiy oqibatlarini ko'rsata boshlaydi. Qishloqlarda yashayotgan millionlab insonlar surgun qilingach, qolgan odamlarda ham sovet hukumatiga nisbatan kuchli nafrat uyg'onadi. Shu sababli 1931-yilda mamlakat bo'ylab mo'ljaldagi g'alla hosili olinmaydi. Boz ustiga, o'sha yili hosilning katta qismi kuzda ekish uchun olib qo'yiladi. Bundan tashqari, mahalliy hokimiyat vakillari rejani bajarish bahonasida dehqonlar qo'lidagi barcha donni tortib oladi.

Mahalliy hukumatlarning rejani kamaytirish haqidagi iltimosi Moskva tomonidan rad etiladi. Masalan, qozog'istonliklar 1931 yilda Stalindan bug'doy tayyorlash rejasini 75 million puddan 50 milliongacha tushirishni so'raydi, ammo Stalindan «munozara qilmaslik va ishlash kerak»ligi bo'yicha javob oladi. Norasmiy ma'lumotlarga ko'ra, o'shanda O'zbekistonga yarim milliondan 1 milliongacha odam non qidirib kelgan va ularning asosiy qismi ocharchilik yillari tugagach o'z yurtiga qaytib ketgan. Ularning bir qismi O'zbekistonda yashab qolgan.

Xulosa. Yuqoridagi keltirilgan ma'lumotlardan shuni aytish mumkinki Sovet hukumati yangi iqtisodiy siyosatni kommunizmning og'ir asoratlardan oyoqqa turish uchun foydalandi. Aholiga dehqon ommasiga erkinliklar, savdo- sotiq faoliyati uchun potentlar bberdi. Natijada oddiy xalqning og'ir mehnati tufayli inqirozdan chiqa oldi. Minnatdorchilik o'rniga kapitalizm unsurlarini qaytadan yo'qotish ishlari boshlab yuborildi. Natijada kechagina peshona teri orqasida oz muncha mulkka ega bo'lgan dehqon xo'jaliklari "mushtumzo'rlar" deya atalib taqib ostiga olindi. Ota bobolaridan meros bo'lgan yerlar tortib olindi. Qarshilik ko'rsatganlar qattiq jazolanib mulki musodara qilindi, o'zlari esa chekka o'lkalarga surgun qilindi. O'z odamiyligini yo'qotmasdan nochor ahvolda kolxozlardan haydalgan hamqishloqdoshlariga yordam bergan qishloq raislariga qarshi jinoiy javobgarlik qo'llanildi.

Kollektivlashtirish esa qishloq xo'jaligiga og'ir talofat yetkazdio. Chorvachilik tanazzulga uchradi. Aholi orasida ocharchilik avj oldi. Bularning hammasi quloqlashtirish va kollektivlashtirish siyosatining og'ir oqibatlari edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аминова Р.Х. Из истории коллективизации в Узбекистане // История СССР. 1991, № 4
2. <https://tarix-kitob.uz/uzbekiston-tarixi-10/uzbekistonda-qishloq-xo-jaligini-kollektivlashtirish-siyosati-hamda-quloqlarning-surgun-qilinishi/>
3. Yunusova B. A Turdiboyeva M. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) ning savdo va sanoat sohasidagi ahamiyati. "Journal of Innova,on in Educa'onal and Social Research" jurnali. 2024-yil - № 11 - B. 15.
4. Turg'unov Shaxzodbek Muhammadjon o'g'li. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini yoppasiga kollektivlashtirish siyosati tarixshunosligi. "Conference of natural and applied sciences in scientificinnovative research" jurnali. 2024- yil - № 10 - B.102-103.
5. <https://tarix.sinaps.uz/lugat/kollektivlashtirish/>
6. Xorazm viloyati bo'limi arxivi 2-fond 5-royhat 12-hujjat 1935-yil C. 157
7. Xorazm viloyati bo'limi arxivi 2-fond 5-royhat 13-hujjat 1935-yil C. 223

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG O'ZBEKISTONDA SUG'ORISH TIZIMIGA DOIR KADRLAR TAYYORLASH TIZIMI

Raxmatova Nilufar

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda O'zbekistonda sug'orish tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayonining o'ziga xos jihatlari ilmiy tahlil qilinadi. Maqolada sovet hukumatining qishloq xo'jaligi va irrigatsiya sohasiga oid kadrlar siyosati, oliy hamda o'rta maxsus o'quv yurtlarida tashkil etilgan ta'lim tizimining rivojlanish bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, sug'orish sohasi mutaxassislarini tayyorlashda Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti, Samarqand qishloq xo'jaligi instituti, Andijon paxtachilik instituti hamda turli texnikumlarning o'rni ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar. O'zbekiston tarixi, Ikkinchi jahon urushi, sug'orish tizimi, irrigatsiya, melioratsiya, kadrlar tayyorlash, oliy ta'lim, texnikumlar, Toshkent irrigatsiya instituti, paxtachilik, sovet davri siyosati.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности подготовки кадров для системы орошения в Узбекистане в послевоенный период. Анализируется кадровая политика советского правительства в области сельского хозяйства и ирригации, этапы развития системы образования в высших и средних специальных учебных заведениях. Особое внимание уделяется роли Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства, Самаркандского сельскохозяйственного института,

Андижанского хлопководческого института и гидромелиоративных техникумов в формировании профессиональных специалистов.

Ключевые слова. История Узбекистана, Вторая мировая война, система орошения, ирригация, мелиорация, подготовка кадров, высшее образование, техникумы, Ташкентский институт ирригации, хлопководство, советская политика.

Abstract. This article examines the specific features of training specialists for the irrigation system in Uzbekistan during the post-World War II period. It analyzes the Soviet government's personnel policy in the fields of agriculture and irrigation, as well as the development stages of the education system in higher and secondary specialized institutions. Particular emphasis is placed on the role of the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, the Samarkand Agricultural Institute, the Andijan Cotton-Growing Institute, and various technical colleges in preparing qualified professionals for the irrigation sector.

Keywords. History of Uzbekistan, World War II, irrigation system, irrigation, land reclamation, personnel training, higher education, technical schools, Tashkent Institute of Irrigation, cotton production, Soviet policy.

Kirish. O'zbekiston Markaziy Osiyodagi eng qadimiy dehqonchilik madaniyati markazlaridan biri sifatida sug'orish va irrigatsiya an'analari bo'yicha boy tajribaga ega hudud hisoblanadi. Shu omil sababli sovet davrida respublika irrigatsiya va melioratsiya sohasi uchun tayanch ilmiy-amaliy maktab sifatida shakllandi hamda yanada rivoj topdi. 1934-yilda tashkil etilgan Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti (bugungi kunda Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti Milliy tadqiqot universiteti) uzoq yillar davomida ushbu sohaning yetakchi ilmiy markazi vazifasini bajardi. Shuningdek, irrigatsiya va gidromelioratsiya yo'nalishidagi mutaxassis kadrlar Samarqand qishloq xo'jaligi instituti hamda Andijon paxtachilik institutining (hozirgi Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti) maxsus fakultetlarida ham tayyorlandi.

Bundan tashqari, sovet hukumati o'rta maxsus ta'lim tizimiga ham katta e'tibor qaratib, suv xo'jaligi uchun o'rta bo'g'in mutaxassislarini tayyorlashni yo'lga qo'ydi. Biroq amaliyotda suv xo'jaligi idoralari rahbarlik lavozimlari ko'pincha mahalliy sharoitlar va dehqonchilik madaniyati haqida yetarli bilimga ega bo'lmagan boshqa millat vakillari bilan to'ldirildi. Bu esa mahalliy kadrlar salohiyatining to'liq ishga solinishiga to'siq bo'ldi hamda suv xo'jaligi boshqaruvida ayrim muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Asosiy qism. Sovet davrida suv xo'jaligi sohasida malakali kadrlar tayyorlash masalasi davlat siyosati darajasida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu yo'nalishda qator qarorlar qabul qilindi. Jumladan, 1951-yil 12-may kuni O'zSSR Ministrlar Soveti tomonidan "Gidrotexnik mutaxassisliklar bo'yicha texniklar tayyorlashni kengaytirish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi [1. B. 1]. Ushbu qaror SSSR Ministrlar Sovetining 1951-yil 1-martdagi "Gidrotexnik mutaxassisliklar uchun muhandis va texnik kadrlarni tayyorlashni kengaytirish to'g'risida"gi hujjatiga asoslangan edi. Qarorga muvofiq, Respublika Paxtachilik vazirligi zimmasiga bir qator vazifalar yuklatildi. Xususan, 1951–1952 o'quv yilidan boshlab Samarqand qishloq xo'jaligi texnikumi qayta tashkil etilib, gidromelioratsiya texnikumi sifatida faoliyat yuritishi belgilandi va yillik qabul kvotasi 90 nafar talaba qilib belgilandi. Mazkur texnikum O'zSSR Suv xo'jaligi vazirligi tasarrufiga o'tkazildi. Shu bilan birga, Andijon, Namangan va Buxoro qishloq xo'jaligi texnikumlari tarkibida to'rt yillik o'quv dasturiga ega gidromelioratsiya bo'limlari tashkil etildi hamda dastlabki o'quv yilida har biriga 80 nafardan, jami 240 nafar talabani qabul qilish belgilandi.

1950-yillarning boshlarida Farg'ona vodiysida suv xo'jaligi bilan bog'liq tashkilotlarda, jumladan, "Ferganavodstroy" trestida ishchi va muhandis-texnik xodimlarning umumiy soni 1952-yilda 2188 nafarni tashkil etgan bo'lsa, 1958-yilga kelib bu ko'rsatkich 3011 nafarga yetdi. 1970-yillarga kelib "Andijanvodstroy" va "Ferganavodstroy" trestlarida faoliyat yurituvchi

mutaxassislar soni 4899 nafarga yetdi. Ularning orasida 1301 nafar mashinist-eksikatorchi va ularning yordamchilari, 531 nafar skreperchi, 546 nafar buldozerchi, 231 nafar greyderchi, 163 nafar traktorchi hamda 931 nafar betonchi bor edi. Shunga qaramay, 1972-yil boshiga kelib faqatgina “Ferganavodstroy” trestining o‘zida 46 nafar eksikatorchi, 182 nafar skreperchi va buldozerchi, 108 nafar quruvchi hamda boshqa ixtisoslashtirilgan mutaxassislarning yetishmasligi qayd etildi [2. B. 69].

1952-yil 16-avgustda O‘zSSR Suv xo‘jaligi vazirligi tomonidan “Suv xo‘jaligi organlari uchun kadrlar tayyorlash sifatini yanada oshirish to‘g‘risida” maxsus farmoyish qabul qilindi [3. B. 90]. Mazkur hujjatga binoan, respublika suv xo‘jaligi idoralarida o‘quv jarayonini takomillashtirish maqsadida ikki yillik ta‘lim dasturiga qabul kvotasi 30 nafar talabaga oshirildi, to‘rt yillik bo‘limga esa shuncha miqdorda qabul kamaytirildi. Natijada 1952–1953 o‘quv yilida Toshkent gidromelioratsiya texnikumida jami 718 nafar talaba tahsil oldi: birinchi bosqichda – 230 nafar, ikkinchisida – 158 nafar, uchinchisida – 200 nafar va to‘rtinchi bosqichda – 130 nafar talaba ta‘lim jarayoniga jalb etildi [4. B. 11].

Shu davrda sovet hokimiyati mahalliy suv xo‘jaligi organlarini zarur mutaxassislar bilan ta‘minlash uchun markaziy hududlardan yosh kadrlarni yuborib turdi. Jumladan, 1953–1954-yillarda Farg‘ona vodiysida amalga oshirilgan yirik qurilishlarga oliy o‘quv yurtlari va texnikum bitiruvchilaridan jami 107 nafar yosh mutaxassis jalb qilindi. Ularning 37 nafari Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari institutidan, 13 nafari Moskva suv xo‘jaligi institutidan, 9 nafari Kiev gidromelioratsiya institutidan, shuningdek, Leningrad, Saratov, Omsk, Yerevan, Rostov kabi shaharlarning ta‘lim muassasalaridan kelgan yosh mutaxassislar edi [5. B. 11].

Tahlil va natijalar. Biroq, boshqa hududlardan yuborilgan kadrlarning aksariyati mahalliy tabiiy-geografik sharoitlar va dehqonchilik madaniyatidan bexabar bo‘lgani sababli, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida hamda aholi ehtiyojini ta‘minlashda qator qiyinchiliklar yuzaga chiqdi. Bu holat mahalliy mutaxassislarni tayyorlashni jadallashtirish zaruriyatini yanada keskinlashtirdi.

Shu bilan birga, irrigatsiya kadrlari tayyorlash masalasiga Farg‘ona vodiysida ham alohida e‘tibor qaratildi. 1956-yilda Farg‘ona viloyatidagi sug‘orish tizimlarida faoliyat yuritayotgan oliy ma‘lumotli mutaxassislar soni 485 kishini tashkil etgan. Paxtachilikni rivojlantirish va yangi o‘zlashtirilayotgan cho‘l hududlarini xo‘jalik faoliyatiga jalb etish jarayonida o‘rta maxsus o‘quv yurtlari ham tashkil qilindi. Masalan, 1956–1966-yillar davomida Mirzacho‘lda 7 ta qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash bilim yurti va 2 ta davlat xo‘jalik-texnikumi ochildi. 1966-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, mazkur ta‘lim maskanlarida 3 mingga yaqin talaba tahsil olayotgan edi. Ushbu o‘quv yurtlari yangi sug‘oriladigan hududlarda barpo etilayotgan xo‘jaliklar uchun mexanizatorlar, texnik-quruvchilar va kichik agronom kadrlarni tayyorlashda muhim manba bo‘lib xizmat qildi [6. B. 63].

1966-yil 11-may va 31-dekabrda O‘zSSR Ministrlar Soveti hamda O‘zKP Markaziy Qo‘mitasi tomonidan “Qishloq xo‘jaligi mutaxassislari hamda jamoa va davlat xo‘jaliklari rahbar kadrlarining malakasini oshirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida” qabul qilingan qarorlar ijrosida qator muammolar kuzatildi. Xususan, bu qarorlar Qishloq xo‘jaligi vazirligi, viloyat va tuman boshqarmalari, shuningdek davlat xo‘jalik trestlari tomonidan to‘liq amalga oshirilmay, ko‘pincha o‘rta darajada bajarilgan [7. B. 11]. Shu bois, rahbar kadrlar va mutaxassislarni qayta tayyorlash jarayoni 1966–1968 o‘quv yillarida rejalashtirilgan darajada yo‘lga qo‘yilmadi. Natijada Toshkent qishloq xo‘jaligi institutidagi qayta tayyorlash kurslari ikki hafta kechikib boshlandi, hatto ayrim hollarda malaka oshirish uchun yuborilgan mutaxassislar majburan orqaga qaytarib yuborilgan. Samarqand qishloq xo‘jaligi institutining malaka oshirish fakultetida belgilangan 75 o‘rin o‘rniga atigi 45 nafar zootexnik-qorako‘lchi o‘qishga jalb qilindi. Xuddi shuningdek, Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari institutida 45 o‘rinli reja o‘rniga 35 nafar mutaxassis qayta tayyorlandi.

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, bu davrda tayyorlangan o‘rta maxsus texnik mutaxassislar soni yil sayin ortib bordi: 1971-yilda – 1349 nafar, 1972-yilda – 1558 nafar, 1973-yilda – 1981

nafar, 1974-yilda – 1790 nafar va 1975-yilda – 1818 nafar yosh kadr ishlab chiqarishga yo'naltirildi. Shu bilan birga, O'zSSR Suv xo'jaligi vazirligida oliy ma'lumotli muhandis-texniklar soni ham keskin oshdi: 1971-yilda 2164 kishi bo'lgan bo'lsa, 1975-yilga kelib bu ko'rsatkich 6139 nafarga yetdi. Mazkur besh yillik davomida oliy ta'lim muassasalaridan jami 5487 nafar malakali mutaxassis suv xo'jaligi tashkilotlariga ishga yuborildi [8. B. 321].

1976-yilda O'zSSR Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan tasdiqlangan shtatlar jadvaliga muvofiq, Andijon viloyati sug'orish tizimi boshqarmasi zarur mutaxassislar bilan ta'minlandi. 1977-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, mazkur boshqarma tarkibida 2460 kishi faoliyat yuritgan. Ulardan 1056 nafari muhandis-texnik bo'lib, 130 nafari oliy ma'lumotli, 467 nafari esa o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar edi. Shu bilan birga, boshqarma tizimida faoliyat ko'rsatgan xodimlardan 12 nafari oliy ta'lim muassasalarining sirtqi bo'limlarida, 28 nafari esa texnikumlarda tahsil olgan. Malaka oshirish ishlari ham yo'lga qo'yilib, 1976-yilda 14 nafar muhandis-texnik qayta tayyorgarlikdan o'tgan [9. B. 21].

Oxirgi besh yillik davrida respublika miqyosida tayyorlangan kadrlarning umumiy tarkibida mexanizatorlar 63,4 foizni, melioratorlar 14,2 foizni, chorvachilik mutaxassislari esa 13,4 foizni tashkil etdi. Kadrlar asosan 212 ta hunar-texnika bilim yurtlarida faoliyat yurituvchi muntazam kurslar orqali tayyorlandi. Masalan, 1987-yilda Andijon viloyati suv xo'jaligi ishlab chiqarish boshqarmasining so'rovi asosida Suv xo'jaligi vazirligi tomonidan ushbu hududga 26 nafar oliy ma'lumotli va 41 nafar o'rta maxsus ma'lumotga ega mutaxassis yuborildi. 1988-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, boshqarma tizimida jami 3591 kishi mehnat qilgan bo'lib, shundan 1018 nafari muhandislik, 429 nafari esa texnik lavozimlarda faoliyat olib borgan. Ulardan 357 nafari oliy, 858 nafari o'rta-maxsus ma'lumotli kadrlar edi [10. B. 6].

Xulosa. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, sovet davlati hukmronligi davrida O'zbekistonda irrigatsiya sohasi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasi har doim alohida e'tibor markazida bo'lgan. Bu esa bevosita respublika iqtisodiyotining asosiy yo'nalishi bo'lgan paxtachilikni keng miqyosda rivojlantirish zarurati bilan izohlanadi. Chunki sug'orish tizimlari paxta yetishtirish jarayonining eng muhim omillaridan biri hisoblangan. Shu boisdan, markaziy hukumat suv xo'jaligi va paxtachilik sohalarini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni muntazam ishlab chiqib, ularni barcha davrlarda izchil amalga oshirishga intildi.

Mazkur siyosatni ta'minlash maqsadida irrigatsiya va melioratsiya yo'nalishida malakali muhandis-texnik hamda o'rta bo'g'in mutaxassislarini yetkazib berish bo'yicha maxsus ta'lim tizimi shakllantirildi. Oliy ma'lumotli kadrlar Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti, Samarqand qishloq xo'jaligi instituti va Andijon paxtachilik institutida tayyorlandi. Shu bilan birga, o'rta maxsus mutaxassislarni tayyorlash asosan gidromelioratsiya texnikumlari va turli mexanizatsiya maktablari zimmasiga yuklatildi. Natijada sug'orish tizimlarining samarali ishlashi hamda paxtachilikning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ilmiy-amaliy bilimga ega kadrlar zaxirasi yaratilgan bo'ldi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Milliy arxivi (O'zMA). R.2483-fond, 1-ro'yxat, 708-yig'ma jild.
2. *G'ofurov A.* Irrigatsiya va melioratsiyani rivojlantirishning iqtisodiy problemalari. – Toshkent: O'zbekiston, 1974. – 126 b.
3. O'zMA. R.2483-fond, 1-ro'yxat, 749-yig'ma jild.
4. O'zMA. R.2483-fond, 1-ro'yxat, 784-yig'ma jild.
5. *Narinskiy K.M.* Yashnagan qo'riq. (O'zbekiston mehnatkashlarining Markaziy Farg'onadagi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish tajribalari). – Toshkent: O'zbekiston, 1965. – 60 b.
6. *Iskandarov S.I., Rahimboyev F.M.* O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiyaning rivojlanishi. – Toshkent: O'zbekiston, 1984. – 38 b.
7. *Abdunabiye A.G.* Borba KPSS za uvelicheniye orashayemix zemel (na primere Golodnoy stepi). – Tashkent: Uzbekistan, 1966. – 240 s.
8. FVDA. 1126-fond, 7-ro'yxat, 318-yig'ma jild.

9. Minvodhoz UzSSR v devyatoy pyatiletke. Tashkent, 1976. – 328 s.
10. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasining idoraviy arxivining 1976 yil bo‘yicha yillik texnik hisoboti materiallaridan.
11. FVDA. 1126-fond, 7-ro‘yxat, 1055-yig‘ma jild.
12. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi idoraviy arxivining 1987 yil bo‘yicha yillik texnik hisoboti materiallaridan.

UDK: 63.3(2)7

ORCID: 0009-0005-3760-2173

SOVETLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA TURKISTON-TURKIYA MADANIY ALOQALARI

Mo‘minova Manzura Ashur qizi

Qarshi davlat texnika universiteti assistenti, Shahrisabz davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti

mominova23.01.1993@gmail.com, 90-964-73-26

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi sovetlar hukmronligi davrida Turkiston hamda Turkiya davlatlarining madaniy aloqalari, xususan aynan Buxoro xalq sovet respublikasi hamda Xorazm xalq sovet respublikasining ushbu madaniy aloqalarni o‘rnatishdagi roli tarixiy manbalar asosida yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: BXSR, XXSR, jadidchilar, yosh turklar, madaniy aloqalar, xorijga yuborilgan talabalar, sovet hukumati.

Аннотация. В данном тезисе на основе исторических источников освещаются культурные связи Туркестана и Турции в период советской власти, в частности роль Бухарской Народной Советской Республики и Хорезмской Народной Советской Республики в установлении этих культурных связей.

Ключевые слова: БНСР, ХНСР, джадиды, младотурки, культурные связи, студенты, отправленные за границу, советское правительство.

Abstract. This thesis, based on historical sources, illuminates the cultural relations between Turkestan and Turkey during the Soviet rule, particularly highlighting the role of the Bukhara People's Soviet Republic and the Khorezm People's Soviet Republic in establishing these cultural connections.

Keywords: BXSR, XXSR, Jadids, Young Turks, cultural relations, students sent abroad, Soviet government.

Kirish: O‘zbekiston hamda Turkiyani ko‘plab asos-o‘xshash til, bir-biriga yaqin an‘ana va odatlar, yagona din, uzoq yillik va hattoki uzoq asrlik tarixga ega do‘stlik munosabatlari hamda uyg‘un madaniy aloqalar bog‘lab turadi. Aynan bu ikkita mamlakatni ming asrli tarixi, xalqlarning inoqligi va qardoshlik rishtalari birlashtiradi. O‘rta Osiyo xonliklari, Buxoro xonligi keyinchalik Buxoro amirligi, Xiva hamda Qo‘qon xonliklarining tashqi aloqalarida usmoniylar davlati alohida o‘ringa ega bo‘lgan. Turkistondagi jadidchilik harakatining yorqin vakillari, o‘z bilimlarini kengaytirish, zamonaviy bilimlar, yangiliklar bilan tanishish maqsadida avvaliga ularning o‘zlari Turkiya ta‘lim muassasalarida tahsil olgan bo‘lsalar, keyinchalik ular o‘z vatanlariga qaytib, Turkistonning turli hududlaridagi yoshlarni aynan Turkiyada borib tahsil olib kelishlari uchun juda katta amaliy yordamni ko‘rsatdilar. Turkistonda sovetlar hukmronligi davrida Buxoro xalq sovet respublikasi hamda Xorazm xalq sovet respublikasi o‘z istiqbolli rejalarida xorijiy davlatlar bilan do‘stona diplomatik aloqalar hamda iqtisodiy, madaniy aloqalarni yo‘lga qo‘yishga alohida

e'tibor qaratdi. Birinchi o'rinda azaliy do'stlik aloqalariga ega Turkiya bilan hamkorlik aloqalariga kirishildi.

Adabiyotlar tahlili: Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasining tashqi aloqalariga oid ko'plab tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan bo'lib, xususan bu yillarda O'zbekiston-Turkiyaning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy aloqalari mavzusi ham tarixchi, olimlar diqqat markazida turgan mavzulardan biri bo'ldi. Turk tarixchi olimlarining ham ushbu ikki davlat hamkorlik aloqalarini yoritib beradigan ko'plab tadqiqotlari hamda ilmiy maqolalari e'lon qilingan. Xususan, Ertug'ul Yaman, Ibrahim Konjak, Jamol Guven, Abdulhamid Avshar, Mehmet Yuje, Mehmet Akif Erdog'lu, Mustafo Ergunlar tomonidan aynan O'zbekiston-Turkiya hamkorlik aloqalariga oid tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa, shuningdek Boymirza Hayit, Saffet Kurkchu hamda Altinbek Yo'ldashevlar tomonidan Turkistondagi jadidchilik harakati namoyondalarining yosh turklar bilan aloqalari mavzusi tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tezisda sovetlar hukmronligi davrida bugungi O'zbekiston hamda Turkiya o'rtasidagi madaniy aloqalarning tarixi asosan o'zbek hamda turk tarixchi olimlari va boshqa tadqiqotchilarning o'z asar shuningdek tadqiqot ishlarida keltirilgan ma'lumotlarini o'zaro qiyoslash, tahlil etish, bosqichma-bosqichlikda yoritish hamda albatta xolislik metodiga alohida ahamiyat bergan holda yoritib berish maqsad qilindi.

Natijalar va muhokama: Dastlab, ta'lim va boshqa sohalardagi yangiliklar bilan tanishish maqsadida Turkiyada bo'lgan Buxoro xalq sovet respublikasi rahbarlaridan Fayzulla Xo'jayev hamda Usmonxo'ja Po'latxo'jayevlar keyinchalik 1921-1922-yillarda Buxoroning turli hududlarida zamonaviy bilimlar bilan tanishgan yoshlarni ko'paytirish maqsadida ularni Turkiya davlatiga borib tahsil olishlariga ko'maklashadilar. Bunda chet davlatlarga borib tahsil olish istagida bo'lgan yoshlar ko'pchilikni tashkil etib, ma'sul etib tayinlangan shaxslar ya'ni Abdurauf Fitrat, Qori Yo'ldosh Po'latov, Abduvohid Burhonovlar ma'sulligida chet davlatlarga ta'lim olish uchun yuboriladigan yoshlar tanlab olingan. Bunda faqat boy-badavlat insonlarning farzandlari tanlab olinmasdan, Buxoroda o'g'il bolalar uchun tashkil etilgan bolalar uyidan ham yoshlar tanlab olinib, Turkiya shuningdek Germaniya hamda Moskva kabi hududlarga o'qish uchun yuborilardi[1]. BXSr ta'sisчилarining yordamlari bilan Turkiyaga kelgan yoshlar hech bir qiyinchiliklarsiz bu davlatga kelib joylashib, o'z tahsillarini boshlaganlar [2]. 1922-yilda Buxorodan Turkiyaga 19 nafar yoshlar ta'lim olish maqsadida yuboriladi. Yuborilgan yoshlarning yoshlari turlicha bo'lib, ular orasida eng kichik 10 yoshdagi bolalarni, hamda eng katta 24 yoshdagi yoshlarni uchratish mumkin edi[3]. Ammo 1922-yil oxirlarida Sovet hukumatining buyrug'i bilan aynan Germaniya, Turkiya kabi chet davlatlarda tahsil olayotgan yoshlar chaqirib olinadi. Ularning ko'pchiligiga "yurt xoini", "josus" kabi tamg'alar bosilib tazyiqqa uchraydilar. Bunday vaziyatda tazyiqqa uchragan yoshlarni ayrimlari Afg'onistonga ketishga majbur bo'ladi. Hali Turkistonga qaytishga ulgurmagan yoshlar esa, mamlakatlariga qaytmaslik kabi noiloj holatda qoladilar. XX asrning 30-yillarida esa Afg'onistondagi ushbu yoshlar ham sovet hukumatining talabi bilan tazyiqqa uchray boshlaydi. Va ushbu holatda Mustafo Kamol Otaturk Afg'onistondagi yoshlarga yordam ko'rsatish istagini bildiradi. U bu davrda Afg'onistondagi elchisi Fayz Muhammadxonga murojaat etib, "Agar yurtiingizda Turkiston musulmonlari uchun o'rin yo'q bo'lsa, unda ularni bizning yurtimizga yuboring"[4], deb aytadi. Mustafo Kamol Otaturkning yordami bilan ko'plab o'zbek ziyolilari Turkiyaning ko'plab nufuzli oliy ta'lim dargohlarida faoliyat olib borish imkoniga ega bo'ldilar. Xorijiy jurnallar, hamda tadqiqotlarni, shuningdek Xorazm xalq sovet respublikasining rasmiy organlari sahifalarini, hamda mana shu davrdagi nashrlar ko'zdan kechirilganda BXSr dan farqli holda XXSRning sharq mamlakatlari, xususan Turkiya bilan ijtimoiy, madaniy aloqalariga oid ma'lumotlar uchramaydi. BXSr yoshlarni ushbu davlatga va boshqa hududlarga borib ta'lim olishlari uchun yordam ko'rsatgan bo'lsa, Xorazm xalq sovet respublikasidan bu davrda chet davlatlarga o'qish uchun borgan yoshlarning ayrimlariga ham BXSr tomonidan yordam ko'rsatilganligi, va bu kabi ishlarda Xorazm xalq sovet respublikasining sovuqqonlik, e'tiborsizlik bilan yondoshganligi, taassuf bilan tilga olinadi.

Xulosa va takliflar: Buxoro xalq sovet respublikasi hamda Xorazm xalq sovet respublikasi davrida Turkiya bilan madaniy aloqalarda ta'lim sohasidagi hamkorlik munosabatlari alohida ahamiyat kasb etdi. Yoshlarni Germaniya davlati qatorida Turkiya davlatiga ham ko'plab yuborilishi hamda Turkiya respublikasi tomonidan ularga yordam ko'rsatilishi hududlar orasida do'stona ruhdagi madaniy aloqalar bo'lganligidan dalolat beradi. Turkiya hukumati ayniqsa Buxoroni ma'daniy-ma'rifiy sohalarini rivojlantirish uchun, ushbu sohani moddiy ta'minotida yordam ko'rsatishga harakat qildi. Xususan, Turkiyada tahsil olayotgan yoshlar uchun Mustafo Kamol Otaturk tomonidan bir qancha imtiyozlar beriladi. Ya'ni ularga arzon narxda oziq-ovqat mahsulotlari, chorva mollari hamda arzon turar joylar bilan ta'minlanishi haqida qaror chiqarilganligi manbalarda keltiriladi. Shuningdek, Buxorodagi ta'lim-tarbiyaga oid sohalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida, 1923-1924-yillar Buxoroning bir qancha kutubxonalari Turkiyadan olib kelingan kitob, gazeta, jurnallar bilan ta'minlanishida ko'mak beriladi[5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Buxoro ahbori, № 158, (1923 yil 18 aprel).
2. "Usmonli turklarning bu kungə holi". Buxoro ahbori, № 122, (1922 yil 31 dekabr).
3. Hayitov Sh. O'zbek muhojirligə tarihə. Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2008. s. 54
4. Said Mubashirhon Kosoniy. "Xotiralar". Dunyo jurnalə. Nishona soni, (1993), s. 29.
5. Rahmonov K. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida. – Toshkent: Abu matbuot-konsalt, 2012. S.103.

O'ZBEKISTON SSRDA XALQ SUDLARINING TASHKIL TOPISH JARAYONI

*Komolov Dilshod Pulatovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası
tarix fanlari doktori (DSc), professor
E-mail: dilshod.komolov.79@bk.ru*

ANNOTASIYA: Ushbu maqolada XX asrning 30-yillarida O'zbekiston SSRda xalq sudlarining faoliyati tahlil qilingan. Jumladan, sudyalarning kasbiy salohiyati, ma'lumoti, milliy tarkibi, iqtisodiy jihatdan nochor ahvoli, ish yuritish uchun yetarli sharoit bilan ta'minlanmaganligi kabi holatlar arxiv hujjatlari hamda ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Adliya xalq komissarligi, Oliy sud, okrug sudi, xalq sudi, milliy tarkib, nizom.

АННОТАЦИЯ: В статье анализируется деятельность народных судов Узбекской ССР в 1930-е годы. В частности, на основе анализа архивных документов и научной литературы выяснены такие вопросы, как профессиональный потенциал, образование, национальный состав, экономически слабое положение судей, отсутствие достаточных условий для ведения работы.

Ключевые слова: Наркомат юстиции, Верховный суд, окружной суд, народный суд, национальный состав, устав.

ANNOTATION: The article analyzes the activities of the people's courts of the Uzbek SSR in the 1930s. In particular, based on the analysis of archival documents and scientific literature, such issues as professional potential, education, national composition, economically weak position of judges, lack of sufficient conditions for conducting work are clarified.

Key words: People's Commissariat of Justice, Supreme Court, district court, people's court, national composition, charter.

XX asrning 30-yillari O'zbekiston SSR tarixida siyosiy va huquqiy tizimning tubdan o'zgarishi bilan xarakterlanadi. Sovet hokimiyati mahalliy an'anaviy sud institutlarini – qozi va biy mahkamalarini bekor qilib, o'rniga sotsialistik mafkuraga bo'ysundirilgan yangi “xalq sudlari”ni tashkil etdi. Ushbu o'zgarish, bir tomondan, sud tizimini yagona markaziy boshqaruv ostiga keltirish va “xalq nomidan adolat” shiori ostida huquqiy institutni yaratishdek maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, sud hokimiyatini siyosiy bosim vositasiga aylantirish bilan yakunlandi.

Aslida xalq sudlarining shakllanishi huquqiy davlat qurilishi jarayonining tarkibiy bosqichi emas, balki sovet totalitar tizimining mafkuraviy ehtiyojidan kelib chiqqan majburiy qadam edi. Bu sudlar odil sudlovni ta'minlashdan ko'ra, fuqarolarda qo'rquv, bo'ysunish va markazga sadoqat tuyg'usini mustahkamlash vazifasini bajardi.

XX asrning 30-yillarida O'zbekiston SSR ma'muriy-hududiy tuzilishi bir necha marotaba o'zgartirildi. Shunga asosan sud tizimida ham o'zgarishlar amalga oshirildi. Stalinning 1929-yil 7-noyabrda bosilib chiqqan “Buyuk burilish yili” nomli maqolasida jadal jamoalashtirishning “nazariy” jihatdan asoslab berdi [1,B.347]. Jamoalashtirish deb nomlangan zo'ravonlik siyosatining ta'sirchanligini oshirish maqsadida 1930-yil 23-iyulda SSSR MIQ va XKS yangidan ma'muriy-hududiy bo'linishni amalga oshirishni ko'zda tutuvchi “Okruglarni tugatish to'g'risida”gi qarorni qabul qildi [2,C.676-678]. Qarorning 1-bandida 1930-yil 1-oktyabrgacha bo'lgan muddatda okruglarni butunlay tugatish belgilab qo'yilgan edi. Yuqoridagi qaror asosida O'zSSR MIQ 1930-yil 17-avgustda okruglarni tugatish haqida qaror qabul qildi. Okruglar tugatilgach tumanlar bevosita respublikaning bo'ysunuviga o'tkazildi. Shunday qilib, O'zbekiston 71 tumanga bo'linib, ular tarkibida 1698 ta qishloq kengashlari tashkil etildi.

1930-yil 3-dekabrda SSSR MIQ va XKS okruglar tugatilishi munosabati bilan “SSSR va ittifoqdosh respublikalarning sud tizimi asoslarini o'zgartirish to'g'risida” qaror qabul qildi [2,C.1137-1139]. Jumladan, qarorda okrug sudlari tugatilganligi sababli xalq sudlariga nisbatan yuqori instansiya Oliy sud ekanligi, xalq sudlari hukm va qarorlari yuzasidan berilgan shikoyatlar Oliy sudda kassasiya hamda nazorat tartibida ko'rib chiqilishi ko'rsatib o'tilgan edi.

Ushbu o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda 1931-yil 20-iyulda O'zbekiston SSR MIQ 1926-yilgi “O'zbekiston SSR sud tuzilishi to'g'risidagi Nizom”ni yangi tahrirda qabul qildi [3]. Agar 1926-yilgi nizomda O'zbekistonda xalq sudi, okrug sudi va Oliy suddan iborat uch pog'onali sud tizimi mavjud bo'lgan bo'lsa, yangi tahrirdagi nizomga asosan xalq sudi va Oliy suddan iborat ikki pog'onali sud tizimi vujudga keldi.

Nizomga muvofiq O'zbekiston SSRning har bir tumanida xalq sudi uchastkalari tashkil etildi. Xalq sudi sudyasi ikki nafar xalq maslahatchisi bilan birga ish olib borgan. Xalq sudyasi tuman yoki shahar ijroiya qo'mitasi tomonidan bir yil muddatga saylangan va Adliya xalq komissarligi tomonidan tasdiqlangan. Tumandagi xalq sudi uchastkalarining soni ham mahalliy ijroiya qo'mitasi tomonidan belgilangan.

Xalq sudida ishtirok etadigan maslahatchilarning ro'yxati mahalliy ijroiya qo'mitalari tomonidan tuziladigan maxsus komissiya tomonidan shakllantirilgan. Ro'yxat asosida 3 nafardan xalq maslahatchisi sud majlislariga chaqirilgan. Ulardan 2 nafari bevosita sud majlislarida ishtirok etsa, bir nafari zahirada turgan. Shunday tartibda har bir xalq maslahatchisi yil davomida 10 kundan sudda ishtirok etgan.

O'zbekistonda rayonlashtirishning amalga oshirilishi hali to'la shakllanib ulgurmagan sud tizimida bir qator muammolarni keltirib chiqardi: birinchidan, xalq sudlari tomonidan yo'l qo'yilgan qonunbuzilish holatlarini okrug sudlari mavjud bo'lgan davrdagidek hududning o'zidayoq bartaraf etish imkoniyatini yo'qqa chiqardi; ikkinchidan, xalq sudlariga nisbatan kassasiya instansiya vazifasini bajargan Oliy sudda ish hajmining haddan ziyod oshib ketishiga olib keldi; uchinchidan, aloqa-kommunikasiya tizimi hali yaxshi rivojlanmagan bir davrda respublikaning chekka tumanlarida yashagan aholining xalq sudlarining xato hukm va qarorlari yuzasidan berilgan shikoyatlarini Oliy sudda ijobiy hal etilishini kutib oylab sarson-sargardon bo'lishiga olib kelgan.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan muammolar ayniqsa, respublikaning markazidan ancha uzoqda joylashgan janubiy hududlarda va Xorazmda yaqqol namoyon bo'ladi. Oliy sud va xalq sudlari oraliq'ida o'rta pog'ona sudlarini qaytadan tashkil etish hayotiy zaruriyatga aylangan edi. Dastlab, Xorazmning markazdan uzoqda joylashganini hisobga olib, 1932-yil 23-aprelda Xorazm okrugi qaytadan tashkil etildi [4,C.154]. Shu munosabat bilan 1933-yil 27-iyuldagi O'zSSR MIQ qaroriga asosan Xorazm okrug sudi ish boshladi. Keyinchalik O'zSSR MIQning 1935-yil 23-fevraldagi qaroriga asosan Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari qaytadan tashkil etildi. Ushbu okruglarda ham okrug sudlari faoliyati tiklandi.

1935-yilga kelib, O'zSSR ma'muriy-hududiy jihatdan 3 ta okrug va 94 ta tumandan iborat edi. O'zbekiston hududida faoliyat yuritgan xalq sudlarini quyidagi 4 ta guruhga bo'lish mumkin:

- A) bevosita respublika bo'ysunuvidagi tumanlarda joylashgan 164 ta xalq sudi;
- B) Xorazm okrugi hududida joylashgan 14 ta xalq sudi;
- C) Qashqadaryo okrugi hududida joylashgan 17 ta xalq sudi;
- D) Surxondaryo okrugi hududida joylashgan 13 ta xalq sudi [5].

Respublika bo'ysunuvidagi tumanlarda ish yuritgan xalq sudlarining hukm va qarorlar yuzasidan shikoyatlar O'zSSR Oliy sudida kassasiya tartibida ko'rib chiqilgan. Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari hududida joylashgan xalq sudlariga nisbatan esa kassasiya instansiyasi vazifasini tegishli okrug sudlari bajargan. Shunday qilib, 1935-yil O'zSSR sud tizimida umumiy yurisdiksiya sudlari quyidagilardan iborat edi: 1) xalq sudi; 2) okrug sudi; 3) O'zSSR Oliy sudi.

Xalq sudlarida eng jiddiy va hal etilmagan muammolardan biri kadrlar masalasi edi. Sudyalarning katta qismi sohaga oid maxsus bilim hamda kasbiy tayyorgarlik darajasiga ega emas edi. Ushbu fikrlarni arxiv hujjatlarida qayd etilgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, 1936-yil 27-iyulda O'zSSR Adliya xalq komissari Saidali Xo'jaev SSSR Adliya xalq komissari N.Krilenkoga xalq sudlarini taftish etish natijalari yuzasidan hisobot taqdim etgan edi. Unga ko'ra O'zbekiston SSRdagi xalq sudylarining 35 foizi yetarli bilim va malakaga ega emasligi hamda muntazam ravishda qonunbuzilishlarga yo'l qo'yib kelayotgani bois lavozimidan ozod etilganini ma'lum qilgandi. Xususan, taftish natijasiga ko'ra xalq sudylarining 66 nafari qayta tayyorlash uchun o'qishga yuborilgan, 61 nafari lavozimidan ozod etilgan, 14 nafari esa quyi lavozimga o'tkazilgan edi [6].

1937-yilda O'zbekiston SSRda 209 ta xalq sudi uchastkalari ro'yxatga olingan bo'lsada, ulardan 201 tasi ish yuritgan, qolgan 8 tasi esa mutaxassislar yo'qligidan faoliyat yuritmas edi.

O'zbekistondagi mavjud 201 ta xalq sudi sudylarining huquqiy soha bo'yicha bilim darajasi quyidagicha edi: 10 nafari oliy, 15 o'rta, 74 nafari uch oylik huquqshunoslar tayyorlaydigan kursni tugatgan bo'lib, 102 nafari esa huquq sohasi bo'yicha biror-bir ma'lumotga ega emas edi [7].

Xalq sudi sudylarining milliy tarkibi juda xilma-xil edi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, sudyalar orasida o'zbeklar katta qismni tashkil etgan. Chunonchi, 201 nafar xalq sudi sudylarining 123 nafari o'zbek, 32 nafari rus, 15 nafari qozoq, 10 nafari yahudiy, 9 nafari tatar, 4 nafari boshqird, 4 nafari tojik, 2 nafari turkman, 1 nafari uyg'ur, 1 nafari chuvash millatiga mansub edi [8].

O'zbekiston SSRning bir qator tumanlarida xalq sudlari faoliyat yuritishi uchun yetarli bino, inventar, kodeks va boshqa zarur me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan ta'minlanmagan edi. Xalq sudlari uchun ajratilgan binolarning aksariyati avariya holatida bo'lib, ularni ta'mirlash uchun hukumat tomonidan yetarli mablag' ajratilmagan edi. Masalan, Adliya xalq komissari S.Xo'jaev 1937-yilda hukumatdan 15 ta xalq sudi uchun bino qurishga byudjetdan mablag' ajratishni so'ragan edi [9]. Biroq, ushbu asosli talabga hukumat mablag' tanqisligini asos qilib, rad javobini bergan edi. Qashqadaryoda xalq sudlari ish yuritish uchun qog'oz juda taqchilligini, Jinoyat va Fuqarolik kodekslari yetishmasligini bayon etishgan edi [10].

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 30-yillarida O'zbekiston SSRda mavjud shart-sharoitlar yaxshi o'rganilmasdan tez-tez ma'muriy-hududiy tuzilishda o'zgarishlarning amalga oshirilishi

sud tizimida beqarorlik va anarxiyani keltirib chiqardi. Ikkinchidan, XX asrning 30-yillarida xalq sudlarida kadrlar muammosi o'z yechimini topmadi, sudyalarning katta qismi nomutaxassisligicha qolaverdi. Uchinchidan, xalq sudyalarining bir yil muddatga mahalliy ijroiya qo'mitalari tomonidan saylanishi va har yili almashtirilishi ularning nufuzi va obrusiga putur yetkazdi. Qolaversa sudyalarni davlatning markaziy idoralari emas, aksincha mahalliy ijroiya qo'mitalari tomonidan saylanishi ushbu idoralarga qaramlikni keltirib chiqardi. To'rtinchidan, xalq sudyalarining moliyaviy jihatdan nochorligi, zarur inventarlarga ega emasligi prosessual me'yorlarning qo'pol tarzda buzilishiga olib keldi. Bir so'z bilan aytganda, xalq sudlari va tizimdagi sudyalar xalq manfaatlarining haqiqiy himoyachisiga aylana olmadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekistonning yangi tarixi. 2–kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida / Ilmiy muharrir M. Jo'raev. – Toshkent: Sharq, 2000. – 668 b.
2. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 г. – Москва: Издается Управлением Делами СНК СССР и СТО., 1930. -1300 с.
3. O'zbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-ro'yxat, 40-ish, 89-varaq.
4. Расулев А. Создание и развитие советского суда в Узбекистане. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1957. – 188 с.
5. O'zbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-ro'yxat, 395-ish, 59-varaq.
6. O'zbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-ro'yxat, 395-ish, 92-varaq.
7. O'zbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-ro'yxat, 395-ish, 214-varaq.
8. O'zbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-ro'yxat, 395-ish, 213-varaq.
9. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi 46-fond, 1-ro'yxat, 30-ish, 14-varaq.
10. O'zbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-ro'yxat, 364-ish, 20-varaq.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТИЗИМИДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ ДАВРИ ТАРИХИГА ОИД МАСАЛАЛАР

Собиров Мухаммадсиддик,

**Абу Райхон Беруний номидаги Урганч давлат университети тузилмасидаги
"Қатағон қурбонлари хотираси" музейи катта илмий ходим**

Tel:+998945314222

Аннотация. Ушбу мақола Россия империяси ва Совет ҳокимияти даврларида Марказий Осиёдаги цивилизация тизимида таъсир қилган асосий тарихий жараёнларни қамраб олади. Илмий тадқиқотнинг биринчи қисми Россия империясининг XIX асрдаги экспанцияси, ҳарбий юришлари, маъмурий ислохотлари ва иқтисодий ўзгаришлари — пахтачиликнинг кенгаюши, темир йўллар орқали савдо ва ҳомашё алоқаларининг барқарорлашуви —ни таҳлил қилади. Шунингдек, маҳаллий элита ва диний институтларга бўлган таъсир, европача таълим ва жаҳид ҳаракати каби маданий ўзгаришларнинг пайдо бўлиши ҳам муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, Россия империяси, Совет ҳокимияти, экспанция, миллий-худудий чегараланиш, коллективизация, диний чекловлар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные исторические процессы, повлиявшие на цивилизационную систему Центральной Азии в период Российской империи и советского правления. В первой части исследования анализируется расширение Российской империи в XIX веке, военные кампании, административные реформы и экономические изменения – расширение хлопководства, стабилизация торгово-сырьевых отношений посредством железных дорог. Также рассматривается влияние на местные элиты и религиозные институты, становление европейского образования и культурные изменения, такие как движение джадидов.

Ключевые слова: Центральная Азия, Российская империя, советское правление, экспансия, национально-территориальное размежевание, коллективизация, религиозные ограничения.

Abstract. This article covers the main historical processes that influenced the civilizational system in Central Asia during the Russian Empire and Soviet rule. The first part of the scientific study analyzes the expansion of the Russian Empire in the 19th century, military campaigns, administrative reforms and economic changes - the expansion of cotton cultivation, the stabilization of trade and raw material relations through railways. The impact on local elites and religious institutions, the emergence of European education and cultural changes such as the Jadid movement are also discussed.

Keywords: Central Asia, Russian Empire, Soviet rule, expansion, national-territorial delimitation, collectivization, religious restrictions

Кириш Марказий Осиё жаҳон цивилизацияларининг энг қадимги марказларидан бири ҳисобланади. Ушбу ҳудудда Шарқ ва Ғарб цивилизациялари чорраҳаси сифатида савдо, маданий алоқалар, сиёсий жараёнлар ва турли маънавий қимматлар тўқнаш келиб, уйғунлашиб келган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия империясининг минтақадаги экспансияси ва XX асрдаги Совет ҳокимияти даври Марказий Осиё халқлари ҳаётида чуқур из қолдирган. Мазкур мақолада Россия империяси ва Совет ҳокимиятининг Марказий Осиё цивилизацион тизимига таъсири, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлари ва маданий жараёнлари кенг ёритилади.¹

I. Россия империяси даврида Марказий Осиё

1. Экспансия ва ҳарбий юришлар

Россия империяси XIX асрда Марказий Осиёга босқинчилик урушлари орқали кириб келди. 1865 йилда Тошкентнинг босиб олиниши ва 1868 йилда Бухоро амирлигининг Россия таъсирига ўтиши, шунингдек 1873 йилда Хива хонлигининг мағлуб этилиши Россиянинг минтақада устун кучга айланганини кўрсатди.²

2. Маъмурий ислохотлар

1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, минтақада Россия маъмурий тизими жорий этилди. Унинг маркази Тошкент шаҳрига айланди. Россия маъмурлари маҳаллий ҳокимият тизимини чеклаб, давлат бошқарувини марказлаштиришга ҳаракат қилди.³

3. Иқтисодий ўзгаришлар

Россия даврида пахтачилик асосий иқтисодий соҳалардан бирига айланди. Минтақада Россия саноатини хомашё билан таъминлайдиган манбага айланди. Шу билан бирга, темир йўллар қурилиши (масалан, Транс-Каспий темир йўли) минтақанинг Россия билан иқтисодий боғлиқлигини кучайтирди.⁴

4. Маданий ва диний таъсирлар

Россия ҳукумати маҳаллий аҳолининг диний ва маданий ҳаётини чеклашга ҳаракат қилди. Лекин шу билан бирга, европача таълим тизими кириб келди. Бу жараён маҳаллий маърифатпарварлик ҳаракатларини (жадидчилик) юзага келтирди.⁵

5. Совет давридаги ислохотлар ва таъсирлар

○ Коллективизация ва пахтачилик моносоҳаси сифатида жуда катта таъсир кўрсатди. Масалан, Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистонда пахта экинлари майдони кенгайтирилиши, сув ресурсларига босимнинг ошиб бориши, ернинг эрозияси ва экологик муаммолар вужудга келиши⁶.

○ Қозоғистондаги ачарчилик (famine) — 1930–1933 йиллардаги ачарчилик — номад халқларнинг ўз ўтмиши ва маданий бўлинишларини босиш, демографик тасаллуқлар келтириб чиқарган⁷.

○ Миллий-территориал чегараланиш (national delimitation) жараёни: Советлар Иттифоқи ичида миллий субъектлар — республикалар — ташкил этилиши, этник таркиб, тил, маданият ва ҳокимият манзарасини ўзгартирди. Масалан, Тожикистоннинг маданий

ва лингвистик жиҳатдан муҳим шаҳарлари Самарқанд, Бухоро каби жойлар Ўзбекистон ССР ичида қолиб кетиши, Тожикистон халқининг тарихи ва миллий ўзлигини шакллантиришда қийинчиликлар келтириб чиқариши ҳақида тадқиқотлар мавжуд⁸.

II. Совет ҳокимияти даврида Марказий Осиё

1. Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши

1917 йилги Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши осон кечмади. 1918–1924 йилларда “Босмачилик ҳаракати” миллий мустақиллик учун курашнинг намоён бўлиши бўлиб, минглаб одамларни қамраб олди.⁹

2. Миллий-давлат чегараланиши

1924 йилда Совет ҳукумати Марказий Осиёда миллий-давлат чегараланишини амалга оширди. Бу жараён натижасида Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Тожикистон республикалари ташкил этилди. Бироқ бу сунъий чегаралар кейинчалик этник низолар ва сиёсий муаммоларга замин яратди.¹⁰

3. Иқтисодий ва ижтимоий сиёсат

Совет ҳукумати даврида индустриализация ва коллективизация сиёсати амалга оширилди. Қишлоқ хўжалигида пахта мажбурий равишда монокультурага айланди. Бунинг оқибатида Арал денгизи фожиаси ва аҳоли турмуш даражасидаги тангликлар вужудга келди.¹¹

4. Қатағонлар ва миллий зиёлиларга муносабат

1930-йиллардаги сталинча қатағонлар Марказий Осиёда ҳам кенг кўламда амалга оширилди. Юзлаб зиёлилар, олимлар, дин арбоблари қатл этилди ёки ГУЛАГ лагерларига юборилди. Бу жараён миллий кадрлар қатламининг йўқотилишига ва маънавий мероснинг узилишига олиб келди.¹²

5. Маданий ва мафкуравий сиёсат

Совет даврида саводхонлик даражаси оширилди, маҳаллий тилларда мактаб ва матбуот ривожланди. Бироқ рус тили ҳукмронлик даражасига кўтарилди. Диний институтлар ёпилди, диний ҳаёт қаттиқ чекланди. Шунга қарамасдан, янги зиёли қатлам вужудга келди.¹³

Хулоса.

Россия империяси ва Совет ҳокимияти Марказий Осиё тарихида чуқур из қолдирди. Россия империяси иқтисодий тобелик ва маъмурий назоратни йўлга қўйган бўлса, Совет даври модернизация жараёнлари билан бир қаторда мафкуравий зўравонлик ва миллий ўзликни чеклаш сиёсати билан йодда қолди. Ҳозирги кунда минтақада кузатилаётган кўплаб ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муаммолар айнан шу тарихий жараёнлар билан узвий боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, 1963.
2. Халфин, Н.А. Россия и Средняя Азия. Москва, 1974.
3. Гейер, Д. Империя и национализм в Центральной Азии. Санкт-Петербург, 2000.
3. Халид, А. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley, 1998.
4. Каримов, И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
- Haugen, A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. Palgrave Macmillan, 2003.
5. Масанов, Н. Кочевая цивилизация казахов. Алматы, 1995.
6. Khalid, A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Cornell University Press, 2015.
7. Шомахмудов, Ш. Ўзбекистонда совет даври сиёсий қатағонлари. Тошкент, 2001.
8. Абдуллаев, Р. Марказий Осиёда Совет модернизацияси: ижтимоий ва маданий ўзгаришлар. Тошкент, 2010.
9. lottejacobiussr.org+2mexicohistorico.com+2

SOVET ORGANLARI VA JAMIYAT HAYOTIDA XOTIN-QIZLAR ISHTIROKI VA KADRLAR MASALASI.

Abdujabborova Saodat Bozorboyevna
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti
E-mail: sabdujabborova1@gmail.com
[Tel nomer: 99 455-92-20](tel:994559220)

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 20–30-yillarida sovet davri sharoitida xotin-qizlarning davlat organlari va jamiyat hayotidagi ishtiroki masalalari yoritiladi. Unda sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan kadrlar siyosati, ayollarni boshqaruv va jamoat ishlari jarayoniga jalb etishdagi imkoniyatlar va cheklovlar tahlil qilinadi. Ayniqsa, kadrlar masalasida mahalliy aholi ikkinchi darajaga surilgani, rahbarlik lavozimlariga asosan chetdan keltirilgan kadrlarning tayinlangani ilmiy asosda ko‘rsatib beriladi. Maqolada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi, ularning jamiyat hayotida tutgan o‘rni hamda Sovet hokimiyatining mafkuraviy siyosatining ijobiy va salbiy jihatlari xolisona yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Kadrlar masalasi, ayollar ishtiroki, rahbarlik lavozimlari, sovet mafkurasi, ijtimoiy-siyosiy faollik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы участия женщин в государственных органах и общественной жизни в условиях советского периода 1920–1930-х годов. Анализируется кадровая политика советской власти, возможности и ограничения в привлечении женщин к процессам управления и общественной деятельности. Особое внимание уделено тому, что в кадровой политике местное население было отодвинуто на второй план, а на руководящие должности в основном назначались кадры, прибывшие извне. В статье объективно освещены социально-политическая активность женщин, их роль в общественной жизни, а также положительные и отрицательные стороны идеологической политики советской власти.

Ключевые слова: Кадровый вопрос, участие женщин, руководящие должности, советская идеология, социально-политическая активность.

Annotation. This article examines the participation of women in state institutions and public life during the Soviet period of the 1920s–1930s. It analyzes the personnel policy of the Soviet government, the opportunities and limitations in involving women in management and social activities. Particular attention is paid to the fact that local populations were relegated to a secondary position in personnel matters, while leading positions were mainly assigned to officials brought from outside. The article provides an objective assessment of women’s socio-political activity, their role in public life, as well as the positive and negative aspects of the Soviet ideological policy.

Keywords: Personnel policy, women’s participation, leadership positions, Soviet ideology, socio-political activity.

Asosiy qism. Sovet hukumati milliy respublikalarni mustabid tuzum iskanjasida mustahkam ushlab turishi uchun, eng avvalo, “sotsializm” niqobiga o‘ralgan siyosatning mohiyatini yashirishi, uning oshkor bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘ymasligi zarur edi. Buning uchun bolsheviklar partiyasi milliy siyosatni har bir tarixiy bosqichda, har bir vaziyatda sharoitdan va asosiy maqsaddan kelib chiqqan holda uning yo‘nalishini, maqsadini va mohiyatini o‘zgartirib bordi. Sobiq ittifoq davrida kommunistik mafkura davlat siyosatining g‘oyaviy quroli sifatida

xizmat qildi, mafkuradagi yakkahokimlik, sinfiylik tamoyili davlat kadrlar siyosatining asosiy negizini tashkil etdi.

XX asrning 20-30-yillarida SSSR rahbari Stalin tomonidan yangi nazariy qarash sifatida ilgari surilgan “Sotsializm mustahkamlanib borgan sari sinfiy dushman qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi” degan g’oya qonuniy xatti-harakatlarning avj olishiga olib keldi. Partiyaning kadrlar siyosati mafkuraviy maqsadlar yo’lida markazning iqtisodiy manfaatlari bilan bog’lanib ketdi. Shunga ko’ra kadrlar siyosatiga doir muhim masalalar KPSS MQ, O’zbekiston KP MQ syezdlari, plenumlari, viloyat, tuman, partiya konferensiyalarida ko’rib chiqildi. Partiya a’zolari murakkablashtirilib, asosan, ishchi va dehqonlar partiya a’zolariga ko’proq olindi. Ularni rahbarlik lavozimlariga ko’tarish yo’li izchillik bilan amalga oshirildi. Sovet hukumatining dastlabki yillarida partiya xodimlarini “mahalliy” va “mahalliy bo’lmagan” kadrlarga ajratilmadi. Markazda va joylardagi boshqaruv organlari tarkibida turli millat vakillari birgalikda ishladilar.

Bu yillarda o’zbeklardan umumiy rahbar kadrlar 17% bo’lgan bo’lsa, 40-yillarga kelib 20%ga o’sdi [1, 191-bet]. Ayni paytda O’zbekistonda davlat apparatini mahalliyashtirish maqsadida O’zKP (9) MQ kotibi U. Yusupov milliy kadrlarni tayyorlashga alohida e’tibor qaratdi. O’sha yillari davlat boshqaruv organlarining rahbar xodimlari tarkibida o’zbek va boshqa mahalliy millat vakillarining soni quyidagicha edi: partiya organlarida-49%, shulardan partiya shahar komitetlari va rayon ijroiya komitetlari kotiblari-67%, sovet organlarida-67%, shu jumladan, shahar va tuman ijroiya komitetlarining raislari-93%, sud va prokuratura organlarida 74%, shulardan tuman va shahar prokurorlari-81%, tuman va shahar gazeta muharrirlari tarkibida-93%, shahar va tuman xalq ta’limi bo’limlarida 82%, O’zSSR yuqori kengash deputatlari tarkibida-68% tashkil etdi [1, 193-bet]. Shuningdek, tub aholi vakillaridan yetishib chiqqan rahbarlar har qancha qobiliyatli, iste’dodli bilimdon bo’lmasinlar, ular doimiy nazoratda bo’lgan.

Markaz chizig’idan chiqmaydigan kadrlarni tayyorlash siyosatida komsomol va partiya maktablarida o’qitish, Markazdan “vakillar ortiryadi jo’natib yordam berish”, qo’l ostidagi Respublikalardagi barcha ikkinchi kotiblarni Moskvadan jo’natish singari tajribalar ochiq rasmiy yo’l hisoblansa, mahalliy kadrlarni bir-biriga qarshi qo’yib birlashishga yo’l qo’ymaslik ishlari va usullari avj oldirilgan. Mahalliy rahbar kadrlarni asossiz ravishda tez-tez boshqa joyga ko’chirish amalga oshirilgan. Ayniqsa, O’zbekiston Kompartiyasining rahbar organlari biror hisobot saylov davridan keyin tahminan 20% yangilansa, KPSS ustavida yangilanib turishning nisbati mustahkamlangandan keyin 70% hatto undan ham ko’proq yangilanadigan bo’ldiki, buning oqibatida kadrlar ishiga bo’lgan ishonchsizlik, loqaydlik holatlari kuchayib borgan. Mamlakatda, kadrlar tayyorlash tizimi faqat kasbiy bilim berishdan iborat bo’lmay, “markscha-lenincha” dunyoqarash va mehnatga “kommunistik munosabatni” shakllantirish, g’oyaviy-siyosiy tarbiyani kuchaytirishni o’z ichiga oldi. Bu tushunchaning mohiyati, chuqur g’oyaviy e’tiqod, uning asosini “markscha-lenincha” ta’limotni bilish tashkil etardi.

Masalan, 1917-1924-yillar davomida partiya milliy siyosatining asosiy negizi bo’lgan “millatlarning o’z taqdirini o’zi belgilash huquqi” ning kun tartibiga qo’yilishi va uning bolsheviklar “andozasi” asosida amalga oshirilishi natijasida sun’iy ravishda milliy respublikalar tashkil qilingan bo’lsa, 1925-1941-yillardagi milliy siyosatning asosiy yo’nalishi va maqsadi millatlarning amaldagi tengsizlikni tugatishga barham berishga qaratilgan bo’lib, buning uchun milliy respublikalarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy qoloqligiga barham berish vazifasi qo’yildi. Bu vazifa partiya X, XII, XIV syezdlari qarorlarida o’z aksini topdi. Mazkur vazifani amalga oshirish jarayonida davlat qurilishi ishlariga mahalliy millat kishilarini keng jalb qilish, davlat apparatini “mahalliyashtirish” ga muhim ahamiyat berildi. Davlat apparatini “mahalliyashtirish” davlat, jamoat va xo’jalik apparatiga mahalliy millat vakillarini keng jalb etishdan, ish yuritishda o’zbek tili va boshqa mahalliy millat vakillarini keng jalb etishdan, ish yuritishda o’zbek tili, va boshqa mahalliy tillarni joriy qilishdan iborat bo’ldi. 1924-yilda O’zSSR MIQ huzurida davlat apparatini o’zbeklashtirish Markaziy komissiyasi tashkil etildi, shuningdek, bu xildagi komissiyalar joylarda ham tashkil topdi.

O'zSSR siyosiy ishlari bo'yicha 1928-yilda qabul qilingan rezolyutsiyaga ko'ra: barcha tashkilotlar, qishloq xo'jaligi, kooperatsiya, ijtimoiy yordam komitetlaridan iborat boshqaruv apparatlari, asosan, ishchi kuchi xotin-qizlar va erkaklardan iborat dehqon xo'jaliklariga davlat boshqaruvi va qonunlarini yetkazish belgilandi. Qabul qilingan rezolyutsiya 10 ta vazifadan iborat edi. Shuning oltinchi punktida ta'kidlanishicha, olib boriladigan islohotlarning barchasi xotin-qizlarga qadar yetib borishini ta'minlash. Ularning qiziqishlarini inobatga olgan holda ish yuritish tizimini yo'lga qo'yish, ularni davlat ishiga qiziqtirish orqali ularga yo'l ochib berish belgilandi. Nafaqat shaharlarda, chekka qishloqlarda ham maslahat xonalar, ayollar uchun klublar va to'garak, mashg'ulotlar, kurslar tashkillashtirish belgilandi [2, 10-bet].

1928-yilga kelib, O'zbekiston SSR hukumati "Davlat apparatini o'zbeklashtirish to'g'risida" qaror qabul qildi [3, 412-bet]. Mazkur qarorga muvofiq o'zbek aholisi ko'proq bo'lgan tumanlardagi barcha davlat, jamoat, kooperativ muassasalari va tashkilotlari ish yuritishni o'zbek tilida olib borishlari shart edi. Mahalliyashtirish masalalariga e'tiborni kuchayishi boshqaruv sohasidagi milliy kadrlar qatlamini ko'paytirish, o'zbek tili tadbiriq etiladigan hududlarni kengaytirish tadbirlarini keng quloch yoydirishga imkon berdi. Natijada respublikani markaziy muassasalarida o'zbek xodimlar soni 1924-1927-yillarda 2,5 baravar ortdi. 1930-yilning oxiriga kelib quyi apparat 75% ga milliyashtirildi. Ayni vaqtda mahalliy tillarga o'tkazish ham boshlab yuborildi. 20-yillarning o'rtalarida boshlangan mahalliyashtirish ham o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni hal qilmasdan, 20-yillar oxiriga kelib to'xtatib qo'yildi. Respublika va okrug tashkilotlariga boshchilik qila oladigan yetarli miqdordagi milliy kadrlar tayyorlanmadi. Korxonalar, tashkilotlar va muassasalarda rahbar lavozimlarda avvalgidek, rus tilida olib borilardi. 1928-yilda davlat tashkilotlarining faqat 8,6% va jamoat tashkilotlarining 7,7% bu ishni o'zbek tilida olib borardi. Bularning hammasi o'zbek tilining davlat tili sifatida tan olmaslik, uni ikkinchi o'ringa surib qo'yishning boshlanishi edi. 1929-yilda o'zbek yozuvini arab alifbosidan lotin imlosiga, 1940-yilda esa kirill yozuviga o'tkazilishi ham ana shunga yordam berdi [4, 393-bet].

Ayni vaqtda 1939-yildan boshlab maktablarda rus tilini majburiy o'rgatish to'g'risida maxsus qaror qabul qilindi. Sovet davlati milliy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri iqtisodiy jihatdan respublikalarning, shu jumladan O'zbekistonning tengsizligiga va qoloqligiga barham berishdan iborat edi.

20-yillarda bu siyosat SSSR sanoat markazlarining qoloq respublikalariga yordam ko'rsatishi, davlatning katta miqdorda kapital mablag'lar ajratilishi va hokazo yo'llar bilan amalga oshirildi. Respublikada og'ir sanoat tarmoqlari ham rivojlantirildi, ularda ishlash uchun kadrlar, asosan mamlakatning Yevropa qismidan "keltirilardi". Bu hol O'zbekiston aholisi milliy tarkibining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatdi, aholi tarkibida yevropaliklar salmog'i ko'payib bordi. Mahalliy vakillari og'ir sanoat tarmoqlari ishchilari orasida mutlaq kamchilikni tashkil etardi. 70 yildan ortiq vaqt davomida hukmronlik qilgan kommunistik mafkuraga asoslangan sovet davrida kadrlar siyosati ma'muriy-buyruqbozlik yo'li bilan tashkil etilgan mafkuraga bo'ysunganligi, buyuk davlatchilik tafakkuri falsafasiga amal qilib, sobiq respublikalarni qaramlik asoratida saqlashdan iborat umumiy strategiya ruhidagi siyosiy yo'lni qat'iy amalga oshirib kelgan [1, 183-bet].

Shu davrda xotin-qizlar orasida ham davlat va jamiyat hayotida faol ishtirok etgan kadrlar ham bo'lib, ular o'z bilimlari va qobiliyatlarini namoyon etgan holda turli lavozimlarda faoliyat yuritgan. Xususan, Mahkam Narziqulova 1920-yilda Samarqand shahrida ishchi oilasida tug'ildi. Millati tojik, ma'lumoti oliy. 1935-yilda Samarqand muallimlar tayyorlash bilim yurtini, 1938-yilda O'qituvchilar oliygohini bitirib, ustozlik qila boshladi. O'ttiz sakkiz yil davomida shahardagi 5-o'rta maktabda yoshlarga ta'lim-tarbiya berish bilan shug'ullandi. Maktab va jamoat ishlarida faol ishtirok etdi. Uning bu sohadagi xizmatlari munosib baholandi. "O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi", so'ng sobiq SSSR Oliy Kengashi Prezidiumining farmoniga asosan Sotsialistik Mehnat qahramoni unvoniga sazovor bo'ldi. Viloyat Kengashiga deputat, o'qituvchilar Butunittifoq III syezdi, Butunittifoq kasaba uyushmalari XV syezdi delegati etib saylandi. U Lenin ordeni, Mehnat, Qizil Bayroq ordenlari

va bir necha medallarning nishondori bo'lgan [5, 73-bet]. Bunday unvon va ordenlar hammaga ham berilmaganligini inobatga olsak, Mahkam Narziqulova o'z davrining bilimli va mehnatkash insonlaridan bo'lganligini bilishimiz mumkin.

Fotima Yusupova 1923-yilning 3-avgustida Samarqand shahrida tug'ildi. Millati o'zbek, ma'lumoti o'rta. 1938-yildan Farg'ona va Samarqand shaharlararo telefon stansiyasida ulovchi-aloqachi bo'lib ishlagan. Mehnat faoliyatini bitta korxonada boshlashi va tugallashigina emas, balki urush yillari hamda undan keyingi davrlardagi texnik vositalar bilan tig'iz, oshig'ich vazifalarni maromiga yetkazib uddalashi tufayli hurmat-e'tibor topgan. Ko'plab yoshlarga murabbiylik qilgan [5, 73-bet]. Yana shunday insonlardan biri Nugayeva Maryam Axmedshevna 30-yillarda Samarqand viloyati Payariq tumani Chelak qishlog'ida hisobchi bo'lib ishlagan. 1938-yilda O'zbekiston SSR MIK Samarqand viloyati Dalolatnoma tuzuvchi bo'lim o'rinbosari lavozimida faoliyat yuritgan [6, 10-bet].

Abdurahimova Muxabbat Yadgarovna Samarqand viloyati Urgut tumanidagi o'rta maktabning direktori bo'lib ishlagan. Shundan keyin o'z faoliyatini o'qituvchilik bilan davom ettirdi. Keyinchalik viloyat kompartiyasida xotin-qizlar ishi bo'yicha bo'lim o'rinbosari lavozimiga tayinlangan [7, 5-6-bet]. Shuningdek, Bixovskaya Anna Markovna O'zbekiston SSR sog'liqni saqlash sohasida, Samarqand viloyati tibbiyot parazitologiya sohasida, sanitar-epidemiolog bo'lib ishladi [8, 64-bet]. O'z kasbini sevib, qobiliyatini namoyon qilib, faoliyat yuritgan mehnatkash ayollimiz jamiyatning turli sohalarida ishlagan.

Har bir siyosat o'rganilayotganda uning ijobiy va salbiy tomonlari har tomonlama o'rganish lozim. Yuqorida ta'kidlangandek, kadrlar masalasi ham sovet tizimi va boshqaruvini ulug'lagan holda bo'lmasa, sovet mafkurachilar tomonidan yo'q qilina boshlangan. Buning orasida ming-minglab begunoh, aybsiz insonlar shafqatsiz jazolangan, aziz umrlari hazon bo'lgan. Mamlakatda ma'muriy buyruqbozlik tizimi qaror topib mustahkamlanib borishi bilan bir qatorda respublikaning butun ijtimoiy-siyosiy hayoti muttasil siyosatlashtirilib va baynalminallashtirilib borildi va hukmron partiya tomonidan "sotsialistik qurilish" va mustabid tuzumni mustahkamlash vazifalariga bo'ysundirildi. Ijtimoiy-siyosiy hayot shu qadar shiddat bilan o'zgarib bordiki, mavjud har bir masalaga siyosiy nuqtai nazardan qaraldi. Buning natijasida milliylik o'rniga amalda baynalmilallik ustivor qilib qo'yildi, milliy qadriyatlar an'ana, urf-odatlar oyoqosti qilindi. Kommunistik partiya o'rnatgan ana shu mustabid tuzumni, u amala oshirgan, "sotsialistik tajriba"ni mahalliy xalq, avvalo uning ilg'or vakillari norozilik bilan kutib oldilar, ular xalqning milliy madaniyatini, an'analari va urf-odatlarini, ko'p asrlik ma'naviy merosini saqlab qolishga intildilar, Markazning zo'ravonligiga qarshi ochiq tanqidiy fikrlar bildirdilar. Natijada o'tgan asrning 20-30-yillarida juda ko'plab davlat va partiya rahbarlari, ziyolilar, o'qituvchilar, jadidlar qatag'on qilindi [9, 5-bet]. Ular orasida o'z umridan Vatan qadrini, milliy urf-odatlarini, ma'naviyatini ustun qo'ygan xotin-qizlarning borligi insonga faxr tuyg'usini baxsh etish bilan birgalikda qayg'u va turtki ham beradi.

Xulosa. XX asrning dastlabki o'n yilliklarida sovet hokimiyati ayollarni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb etish choralarini ko'rgan bo'lsa-da, kadrlar siyosatidagi nomutanosiblik bu jarayonni to'laonli amalga oshirishga imkon bermadi. Mahalliy aholi va ayollardan ham rahbarlar tayinlangan, biroq ularning mustaqil qaror qabul qilish huquqi cheklangan edi. Faqatgina Markaz ko'rsatmalarini so'zsiz bajarganlar lavozimida qolgan, aks holda esa chetlashtirilgan. Natijada, mahalliy xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi ishtiroki ko'proq tashqi shaklda namoyon bo'ldi. Shu bilan birga, mazkur tajriba keyingi davrlarda ayollarning ijtimoiy-siyosiy mavqeini shakllantirishda muhim asos bo'lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. R. Murtazayeva O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. T., "Mumtoz so'z", 2019.
2. SamVDA. 210-jamg'arma. 1-ro'yxat. 4-ish. 1928-y
3. O'zbekiston tarixi. Ikkinchi kitob. T-2019, 412-bet
4. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. T-2000, 393-bet

5. X. Aminov, A. Vafojev. Samarqandning mehnat qahramonlari. Samarqand., “Zarafshon”1993.,
6. Sam VDA 1774-jamg’arma, 1-ro’yxat, 1-ish. B.1-10.
7. SamVDA 1787-jamg’arma, 1-hujjat, 2-ish. B.5-6.
8. Sam VDA. 1845-jamg’arma,1-hujjat 4-ish. B.52-64.
9. O’zbekistonda 1937-1938-yillarda qatag’on siyosati va uning oqibatlari. Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies . Hosted online from Paris, France. 19th February, 2024. ISSN. 2835-3730. Website: econferenceseries. Com.

ПОПЫТКИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ТУРКЕСТАНСКОМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВЕ (II половина XIX – начало XX вв.)

**Брежнева Светлана Николаевна
Доктор исторических наук, профессор,
Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина**

Аннотация: В статье рассматриваются попытки реформирования системы образования в Туркестанском генерал-губернаторстве во второй половине XIX – начале XX вв. Анализируются цели образовательной политики Российской империи, создание новых школ по джадидской методике, реакция местного населения и интеллигенции, а также причины ограниченной эффективности реформ. Особое внимание уделено влиянию образовательных преобразований на духовно-просветительские процессы в регионе.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, система образования, реформы, новые школы, политика Российской империи, духовно-просветительские процессы.

Аннотация: Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудида таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган уринишлар таҳлил қилинган. Мақолада рус империяси сиёсатининг таълим соҳасидаги мақсадлари, янги усул мактабларининг ташкил этилиши, маҳаллий аҳоли ва зиёлиларнинг муносабати, шунингдек, ислохотларнинг муваффақиятсизликка учраш сабабларига эътибор қаратилган. Шунингдек, таълим тизимидаги янгиланишларнинг минтақадаги маънавий-маърифий жараёнларга таъсири ҳам кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Туркистон генерал-губернаторлиги, таълим тизими, ислохот, янги усул мактаблари, рус империяси сиёсати, маънавий-маърифий жараёнлар.

Abstract: This article explores the attempts to reform the educational system in the Turkestan General-Governorship during the second half of the 19th and the early 20th centuries. It examines the objectives of the Russian Empire’s educational policy, the establishment of new-method (Jadid) schools, the response of the local population and intellectuals, as well as the reasons for the limited success of these reforms. Special attention is given to the impact of educational transformations on the spiritual and enlightenment processes in the region.

Keywords: Turkestan General-Governorship, education system, reforms, new-method schools, Russian Empire policy, enlightenment processes.

Введение. Ко времени завоевания Туркестана Россией там существовала довольно стройная, созданная мусульманским духовенством система образования, прочно покоящаяся на правилах Корана и шариата, ярко окрашенная фанатизмом и религиозной терпимостью. Существовали религиозные школы двух типов: мактабы и медресе. Мактабы давали начальное школьное образование, а медресе — среднее и высшее.

Большинство мактабов содержались на средства прихожан, иногда частных благотворителей. Обучались в них только мальчики. Их учили молитвам, религиозным

обрядам, чтению религиозных книг на арабском и персидском языках, иногда письму и начальным элементам арифметики. Учителем мог быть любой грамотный человек. У желающего преподавать не требовали никаких документов. Ученики поступали в мактабы в возрасте 5-6 лет, преподавание велось индивидуально. Дисциплина поддерживалась при помощи палочных ударов. Родители платили деньги за обучение непосредственно учителю. Способные дети учились в течение 4-х лет, менее способные по 6, иногда и по 8 лет. Существовали и женские школы, которые содержались обычно за счет жен имамов. Обучались в них девочки из состоятельных семей.

Такой же схоластический характер носила и школа высшей ступени — медресе, где сочеталось среднее и высшее образование. Многие медресе были основаны ханами и частными лицами еще в XV-XVII вв. Во главе медресе стоял мударрис, который одновременно преподавал в старших классах. В младших классах преподавали его ассистенты — мукаррары. Преподаватели пользовались учебными планами и программами, разработанными еще в XII-XIII вв. Учебники, как правило, отражали круг знаний и идеологию мусульманского мира IX-X вв.

Основная часть. В курс обучения входили богословские и юридические науки, основанные на канонических знаниях VIII-IX вв. По желанию обучающиеся дополнительно знакомились со стихотворениями некоторых персидских поэтов и с восточной медициной. Вне плана ученики могли изучать элементарные сведения по арифметике, алгебре и геометрии.

Слушатели медресе делились на три курса. Экзаменов при переходе из одной группы в другую не существовало. После изучения одной группы учебников обучающиеся переходили к другой, при этом продолжительность обучения зависела от способностей учеников: кто-то осваивал дисциплины быстрее, а кто-то медленнее. Иногда на одном курсе учащиеся задерживались на 8-10 лет, а в общей сложности в медресе учились по 20 лет и более. Как правило, заканчивали медресе лишь 20% обучающихся. Некоторые слушатели уезжали, чтобы пополнить богословское образование, в Бухару, Коканд, или в Турцию и Египет. Окончившие медресе получали выгодные должности — казиев, муфтиев, аламов.

После присоединения Туркестана к России и создания Туркестанского генерал-губернаторства в 1867 г. русской администрацией постепенно начала вводиться новая система образования. При этом основной теоретической посылкой являлась «цивилизаторская миссия» России, т.е. необходимость приобщения «диких» народов к европейской цивилизации, что оправдывало экспансионистские стремления империи. Идея о высокой цивилизаторской миссии русского народа широко распространялась и как бы служила аргументацией для объяснения необходимости нести «блага» «непросвещенным народам».

Постепенное приобщение местного населения к христианской цивилизации предполагалось, в первую очередь, с помощью светских школ. Российское правительство стремилось использовать школы как главное и самое могущественное средство обрусения местного населения. Это был один из важнейших путей к радикальным преобразованиям в крае. Так как Туркестанский край изначально рассматривался русской администрацией как национальная окраина России, необходимым считалось введение русского языка, как государственного по всей империи. По распоряжению первого генерал-губернатора Туркестанского края К.П. фон Кауфмана (1867-1882), считавшего не без влияния востоковеда В. В. Григорьева «мусульманскую культуру отжившей» [4, с.140] стали создаваться русские школы. Хотя Кауфман изначально стоял на позициях игнорирования существовавших туземных школ, он настаивал на внедрении основ христианской цивилизации без наступательного православного миссионерства. Первый генерал-губернатор считал необходимым не создавать никакой конкуренции исламу, чтобы не подогревать мусульманский фанатизм.

Местные жители очень неохотно отдавали своих детей в русские школы. Они смотрели на русские школы с подозрением, опасаясь того, что они отрицательно скажутся на нравственности детей и национальных обычаях вообще. Особенно яростным противником выступало мусульманское духовенство. В 1887 г. в русских школах обучалось всего 245 детей. Таким образом, созрела необходимость для нововведений в школьной системе.

Тогда русской администрацией Туркестана были предприняты меры к организации школ для совместного обучения детей русского и местного населения. В Ташкенте был введен совершенно новый вид учебного заведения — так называемая русско-туземная школа, где наравне могли сидеть за партами, как русские, так и представители коренного населения.

Первая такая школа была открыта 19 декабря 1884 года в доме ташкентского купца Сайид-Азимбая, известного своими прогрессивными взглядами. На церемонии открытия школы тогдашний директор учительской семинарии Ю.Ф. Крачковский в своем выступлении отметил, что это событие призвано привести к слиянию Азии с Европой, к удалению нравственного и духовного застоя и к вступлению народов Туркестана «на путь истинной культуры, истинного прогресса» [5, с.144].

Главной задачей школы являлась возможность обучения местного населения русской грамоте и русскому языку. При этом детям коренных жителей была предоставлена возможность изучения арабо-персидского алфавита и мусульманского вероучения. В школе первые два часа обучение велось на русском языке, последующие два — на местном: муллы преподавали основы Корана. Русско-туземные школы в крае представляли единственный тип государственной школы для коренного населения Туркестана. Они должны были распространять русскую грамоту и культуру и служить средством просвещения и, самое главное, средством установления известного равновесия между двумя типами школ: государственной и национально-конфессиональной.

Результаты и обсуждения. Генерал-губернатор Туркестанского края Н.О. Розенбах (1884-1889), в правление которого были созданы русско-туземные школы, возлагал на них большие надежды, считая, что они призваны объединить интересы всех народностей Туркестанского края и содействовать окончательному слиянию их с Российской империей. Розенбах исходил из того, что коренное население Туркестана со временем осознает русскую власть в качестве государственной, а русский язык примет в качестве государственного языка. Способствовать этому, по его мнению, должны были русско-туземные школы, при помощи которых он надеялся установить постоянный контроль за мусульманскими школами, что в конечном итоге приведет к их слиянию. Вскоре была учреждена должность инспектора мусульманских школ, однако скоро была снова закрыта.

Русско-туземных школ на территории Туркестана было значительно меньше, чем русских. Происходило это по причине существования русско-туземных школ исключительно на скудные средства местного населения. Однако постепенно популярность их росла. На основе таких школ для желающих начинают открываться вечерние курсы и воскресные школы для взрослых. Такие курсы русского языка были включены в общую систему народного образования в Туркестанском крае в 1884 г. и финансировались из местного бюджета, способствуя тем самым распространению русской грамоты среди местного населения.

Однако создание русско-туземных школ не решило проблему народного образования в Туркестане. Созданием школ подобного рода русское правительство не рассеяло подозрения местного населения относительно школьной политики. Среди населения представителями мусульманского духовенства проводилась негласная агитация, утверждающая, что окончившие «русскую» школу дети будут отправлены в солдаты и там насильно окрещены. К тому же школы с приходящими учениками не давали желаемого результата, т. к. продолжительность занятий русским языком занимала

около двух часов в день. Остальное время дети находились в среде, где русский язык слышать не могли.

Поэтому новый туркестанский генерал-губернатор барон А.Б. Вревский (1889-1898) в конце 1891 г. предписал губернаторам областей края, что оставлять русско-туземные школы в таком положении не следует. Он был убежден, что только русские школы должны стать носителями знаний «для туземного населения края». В силу этого Вревский просил военных губернаторов принять настоятельные меры к тому, «чтобы туземцы, знающие русский язык, избирались и назначались на разные административные должности и службы, предпочтительно пред незнающими русского языка» [6, с. 184]. В своем всеподданнейшем докладе на имя императора Николая II барон Вревский сообщал о том, что коренное население края отдает предпочтение мусульманским мактабам и медресе, которые являются «рассадниками мусульманского фанатизма и обособленности, а потому не заслуживают, в своем настоящем виде, никакой правительственной поддержки» [2, л. 24].

Надежды генерал-губернаторов Н.О. Розенбаха и А.Б. Вревского на обрусение коренных жителей Туркестана не оправдались. Генерал-губернатор С. М. Духовской (1898-1901), на правление которого приходится подавление Андижанского восстания, направленного против русских, в своем всеподданнейшем докладе «Ислам в Туркестане», представленном на имя императора Николая II в 1899 г., привел данные по трем областям Туркестанского края (Сыр-Дарьинской, Ферганской и Самаркандской) о соотношении русских и мусульманских учебных заведений: «на 119 русских учебных заведений приходится 5246 мусульманских училищ, а на 6 православных храмов в Ферганской области приходится 6134 мечети» [3, л.7].

Таким образом, стало ясно, что русское правительство в Туркестане недооценило силу и влияние ислама и служителей культа. Ряд мер русских властей наносил прямой ущерб устоям мусульманской религии и вызывал недовольство не только мулл, но и местного населения, привыкшего к шариату не только как к религиозным наставлениям, но и как к образу жизни и национальным традициям.

В силу всего этого русское правительство предприняло шаги по исправлению создавшегося положения. Составной частью плана русской администрации стало изменение политики образования. В высших кругах Туркестанского генерал-губернаторства было отмечено, что необходимо изменить свое отношение к мусульманским школам, которые не только не вымерли под влиянием русского образования, но и продолжали еще более укрепляться. Специальная комиссия, образованная в Ташкенте для выяснения вопроса об отношении к мусульманским школам, после консультаций с военными губернаторами Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской областей, пришла к мнению о невмешательстве русского правительства во внутреннюю жизнь мактабов и медресе. Контроль за ними считался излишним.

Большое внимание вопросам образования уделял генерал-губернатор А. В. Самсонов. Придавая значение цивилизаторской миссии России, он призывал уделять первостепенное значение русским и русско-туземным школам, причем в последних предполагалось усиление тюркоязычного элемента. Созданной в начале 1910 года комиссией было предписано усилить работу в русско-туземных школах. Но о контроле за мусульманскими школами опять «забыли».

В 1912 году русские чиновники, обеспокоенные ослаблением российского влияния в Туркестане значительно расширили сеть русских и русско-туземных школ, последних к 1911 году насчитывалось 105. В то же время власти проявляли относительный либерализм по отношению к старым мусульманским школам. В 1915 г. русской администрацией была сделана еще одна попытка реформирования мусульманской школы, однако она вновь оказалась безрезультатной.

Итак, при реформировании образования в Туркестанском крае русское правительство исходило из признания его национальной окраиной России. Отсюда —

первостепенное значение, уделяемое русскому языку, который изучали в русских школах. Однако при этом русская администрация не стремилась к уничтожению традиционного мусульманского образования. Местные мактабы и медресе были оставлены в прежнем виде. Русское правительство сделало акцент на создание нового вида школ — русско-туземных, которые в основе своей носили прогрессивный характер. Конечной целью создания таких школ было постепенное слияние местного населения с русским. Думается, что дальнейшее реформирование этого типа школ дало бы свои положительные результаты. Однако, увлекшись насаждением русского языка для представителей коренного населения, российская администрация допустила крупную тактическую ошибку — не пропагандировала изучение местных языков русскими. Русские чиновники не считали нужным их изучение. По свидетельству академика В.В. Бартольда, объяснялось это тем, что общение чиновника с местным населением на их языке приведет «к умалению престижа русской власти» [1, с. 385].

Заключение. Однако в деле образования русская власть добилась больших успехов. Много было сделано для привнесения в Туркестан элементов просвещения, что постепенно разрушало средневековые застой и замкнутость. Была воспитана целая плеяда представителей местной интеллигенции, которые после окончания русско-туземных школ, проходили обучение в Петербурге.

Российская империя не стремилась к уничтожению веками складывавшихся традиций и устоев, достаточно терпимо относилась к национальным обычаям, что даже вызывало осуждение и нарекания со стороны некоторых авторов, анализировавших ситуацию в Туркестане начала XX в. Русская администрация действовала крайне осмотрительно, уважая чувства коренного народа, оставляя без изменения мусульманское образование, основанное на традиционной религии — исламе.

Библиографический список

1. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1. М.: Издательство восточной литературы, 1963. С. 169-434.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 586. Оп. 1. Д. 186.
3. ГА РФ. Ф. 586. Оп. 1. Д. 196.
4. Остроумов Н. П. Колебания во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае. // Кауфманский сборник. М., 1910. С. 140-161.
5. Остроумов Н. П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования (30 августа 1879 г. - 30 августа 1904 г.). Ташкент: Типо-лит. В. М. Ильина, 1904. 219 с.
6. Остроумов Н. П. Сарты. Этнографические материалы. Общий очерк. Ташкент: Типо-Литография торг.дома «Ф. и Г. Бр. Каменские», 1908. 297 с.

XIX АСРДА ШАҲРИСАБЗ БЕКЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ ВА МАЪМУРИЙ ҲУДУДИ

Камолова Ҳ.М.

**тарих фанлари фалсафа доктори в/б доцент – ИПУ
+998914556871**

Аннотация. Бу мақолада Бухоро амирлигининг муҳим иқтисодий ва сиёсий ҳудудларидан бири ҳисобланадиган Шаҳрисабз беклигининг XIX асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, аҳоли турмуш тарзи, ҳўжалиги, этник таркиби, маъмурий ҳудуди ва сиёсий чегаралари ҳақида маълумот берилади.

Таянч сўзлар: Қадимий Кеш, «Кеш-Кашш», «Кас», КАТЭ, “Катта подшолик уйи”, Буюк Ипак йўли, Чор Россияси зобити Григорьев, Тошкўприк, Ургут, Қоратепа, Шахрисабз Афросиёби, Регистон, Чорсу, Сомон бозори, Оксув.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о социально-экономической жизни, образе жизни, хозяйстве, этническом составе, административной территории и политических границах Шахрисабз бека, который является одним из важных экономических и политических районов Бухарского эмирата.

Ключевые слова: Древний Кеш, «Кеш-Кашш», «Кас», КАТЕ, «Большой царский дом», Великий шелковый путь, офицер царской России Григорьев, Тошкуприк, Ургут, Каратепа, Шахрисабз Афросиоби, Регистан, Чарсу, соломенный рынок, Оксув.

Annotation. This article provides information about the socio-economic life, lifestyle, economy, ethnic composition, administrative territory and political borders of Shakhrisabz province, which is one of the important economic and political regions of Bukhara Emirate.

Key words: Ancient Kesh, "Kesh-Kashsh", "Kas", KATE (Kesh archaeological topographicalexpedition), "Big Royal House", Great Silk Road, officer of Tsar Russia Grigorev, Tashkuprik, Urgut, Karatepa, Shahrisabz's Afrasiyab, Registan, Charsu, Straw Bazaar, Aksuv.

Кириш. Кеш воҳасининг географик жойлашуви, аҳолисининг турмуш тарзи, иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, ҳамда бу воҳанинг тузилишини ўрганиш Ўрта Осиё тарихининг босқичларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Бухоро амирлиги таркибидаги Қашқадарё воҳаси географик жиҳатдан иккита йирик тарихий вилоятга Шахрисабз ва Қаршига бўлинган. Шахрисабз (Қадимги Кеш) Қашқадарёнинг юқори оқимида жойлашган бўлиб, шарқдан Ҳисор тоғ тизмалари билан ўралган[1]. Ўрта асрларда Кеш воҳаси Зарафшон тоғлари этаги ва Ғузордарё атрофида жойлашган ҳудудларни ўз ичига олган. Археологларнинг таъкидлашича, воҳа пойтахти ҳам Кеш номи билан аталган. У Китоб ва Шахрисабз ўртасида жойлашган[2].

Асосий қисм. Тарихий манбаларда Шахрисабз шаҳри «Кеш-Кашш», «Кас» ва «Қис-Кис» шаклларида тилга олинган[3]. Шахрисабз атамаси ҳам шаҳарни қадимий номи бўлиб, «яшил шаҳар» маъносини билдиради. 1351 йилда зарб этилган кумуш тангаларда “Шахрисабз номи учрайди. Шахрисабз илк ўрта асрларда Китоб шаҳри ўрнида жойлашган. КАТЭ (Кеш археологик-топографик экспедицияси) тадқиқотлари натижасига кўра, бу шаҳар IX асрдан бошлаб ҳозирги Шахрисабз ўрнига кўчган[4]. Жумладан, эски шаҳар ташқарисида янги иншоотлар қурилган бўлиб, шаҳар ҳукмдори саройи ва бозор ҳам шу ерда жойлашган [5]. Кейинчалик шаҳарнинг мудофаа девори билан ўраб олинishi ва мустаҳкамланиши Амир Темур фаолияти билан боғлиқ. Шахрисабз бу даврда аниқ режали, баланд ҳимоя девори ва мустаҳкам минораси бўлган шаҳарга айланган. [6]

XIX аср охири ва XX аср бошларида Қашқадарё воҳаси, шу жумладан Шахрисабз беклиги Бухоро амирлигининг муҳим сиёсий-маъмурий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири ҳисобланган. Аҳоли сони жиҳатидан Қарши ва Шахрисабз бекликлари амирликда олдинги ўринларни эгаллаган.[7] Тадқиқотчилар таъкидлашича, кўрғонда бек, унинг оиласи ва ҳокимиятни бошқарувчи вакиллар истиқомат қилган. Сарой аъёнлари ҳам бек кўрғонига, яқин гузарларда яшаган. Масалан, Санги охур гузарида “Катта подшолик уйи” жойлашган бўлиб, унда бекликнинг юқори табақа аҳолиси истиқомат қилган ва ҳурматли меҳмонлар кутиб олинган. [8]

Шахрисабз беклигининг маркази Шахрисабз шаҳри бўлиб, у ўзининг тузилиши, қурилиши, тарихийлиги ва салобатлиги билан амирликда муҳим аҳамият касб этган. Манба ва адабиётларда қайд этилишича, Шахрисабз шаҳри тузилиши жиҳатидан Ўрта Осиё шаҳарларидан фарқланмаган, яъни кўрғон, қалъа ва работдан иборат бўлган.[9]

Натижа ва муҳокамалар. Шахрисабз шаҳрининг географик жиҳатдан қулайлиги унинг Буюк Ипак йўлида, Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларини Ўзбекистоннинг энг қадимий ва йирик шаҳри Самарқанд билан боғловчи йўл устида жойлашганлигидадир. У Зарафшон ва Ҳисор тоғларининг этакларидаги ерлари унумдор жуда гўзал Китоб ва

Шаҳрисабз чўкмасида Қашқадарё билан Танхоз дарёларининг қўшиладиган еридан унча олис бўлмаган боғлар, экинзорлар бағридадир. Шаҳар атрофидаги ерлар деҳқончилик ва боғдорчилик учун жуда қулай бўлган.[10] Чор Россияси зобити Григорьев томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларга кўра, Самарқанддан жануброқда ундан бир кунлик масофада маҳаллий халқ гоҳ Ургут, гоҳ Қоратепа деб атайдиган тоғ тизмалари ортида, катта карвон савдо йўлларида бир оз четроқда унча катта бўлмаган Шаҳрисабз беклиги жойлашган. Беклик бир-биридан 4-5 тош масофа узоқликда жойлашган бир неча қишлоқлардан ташкил топган. Воҳа уч томондан тоғлар билан ўралган ва Ҳисор, Самарқанд вилоятлари ҳамда Бухоронинг Чироқчи, Қарши, Яккабоғ ерлари билан чегарадош бўлган. Шаҳрисабз беклигига воҳанинг жанубий ва қисман ғарбий қисмида жойлашган қишлоқлар қараган. Шарқий томонда иккита дарё - яъни тоғ ёнбағирлари Тошкўприк (баъзилар уни Улоч ҳам деб атайдилар) ва Танхоз мавжуд.

Ўзбеклар Оксув деб атайдиган ҳамда Ҳазрати Султондан бошланадиган Оқдарё бўйида Қорасув, Миришкор, Мўминобод, Бешкапа, Буми, Чори, Шакартепа, Сойбўйи, Бўзари, Шавкан, Полмон яна Улоч каби қишлоқлар бўлиб, улардан энг йириклари 200 хонадонли Мўминобод ва 100 хонадонли Қорасув, Миришкор, Улоч қишлоқлари бўлган. Шаҳарга яқин қишлоқларга шимол томонига жойлашган Керайит, Синабоғ, Хўжамуродбахши, Тарахли, Говжаллоб ва бошқа томондан Занги, Сариосиё, Говушмон, Тўхлибой, Капкан, Хўжахуросон, Ўртақўрғон, Шаматон, Чоштепа, Қўнғирот, Тезгузар каби 30 га яқин қишлоқлар кирган. Китоб ва Шаҳрисабз ўзларига яқин қишлоқлар билан бирга ягона “Чим” девор билан ўраб олинган[11]. Шаҳрисабз шаҳри уч қисм — ўрта қўрғон, қалъа ва работдан иборат бўлган. Бек қўрғони шаҳарнинг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган ҳамда у халқ орасида Шаҳрисабз Афросиёби номи билан аталган. Қўрғоннинг иккита дарвозаси бўлиб, шарқий дарвоза Тўпхона, жанубий дарвоза Кўк дарвоза деб номланган [12]. Қўрғон олдида шаҳарнинг асосий майдон — Регистон жойлашган. Шаҳар марказида жойлашган айланма гумбазли Чорсудан шаҳарнинг тўрт томонига кўчалар кетган ва бу кўчалар орқали шаҳар дарвозаларига борилган. Шаҳарни ташқи муҳитдан ажратиб турувчи қалъа деворларининг 6 та дарвозаси бўлган. Шимолий дарвоза — Китоб, шарқий дарвоза — Кунчиқар, ғарбий дарвоза — Қушхона, жанубий дарвоза (Яккабоғ) Чармгар деб аталиб, унинг ёнида Катта Чармгар ва Кичик Чармгар гузарлари жойлашгани боис, Чармгар номлари билан ҳам юритилган [13]. Бундан ташқари, жануби-шарқий бурчакда иккинчи даражали Қалмиқ дарвоза ва Симхона дарвозалари ҳам мавжуд бўлган. Шаҳарда 7 та карвонсарой ва 2 та ҳаммом бор эди. Шаҳар гузарларга бўлинган ва ҳар бир гузар ўз масжидига эга бўлган. Шунингдек, тадқиқ қилинаётган даврда Хўжа Мирҳамид ва Ҳазрати Малик Аждар масжидлари ҳам шаҳарни асосий масжидлари ҳисобланган. А. Л. Кун келтирган маълумотларга кўра, XIX асрнинг охирида шаҳарда 14 та гузар мавжуд бўлган [14]. XX аср бошига келиб эса гузарларнинг сони 52 тага етган.

Аҳолининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этган. Ўзбеклардан ташқари, тожиклар, яҳудийлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам истиқомат қилган. Шунингдек шаҳарда яҳудийларга қарашли ўнга яқин уй-жойлар мавжуд бўлган. Яҳудийлар ғайридин ҳисоблангани учун уларнинг мусулмон гузарларига кириши ман этилган ва бу Шаҳрисабз беги томонидан назорат қилинган. [15] Шунингдек, шаҳарнинг шимоли-ғарбий томонида жойлашган Сўпигузарда шаҳар дин пешволарининг уй-жойлари бўлган. Бундан ташқари, Култепа, Ҳазрати Шайх, Ҳазрати Имом гузарларида яшовчи хўжалар Ҳазрати Шайх ва Ҳазрати Имом мазорларига келиб тушган хайру эҳсонлар ҳисобидан ҳаёт кечирганлар. Хўжагузар ва Эшонгузар эса деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланган.

Хулоса. Шаҳарда ҳар кун савдо бўладиган бозордан ташқари, бир қанча майда бозорлар ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, шаҳарнинг ғарбий қисмида жойлашган Сомон бозорида чорва моллари савдоси олиб борилган. Шаҳарнинг ғарбий қисмидаги Сомон бозори ҳудудида ҳам каттагина карвонсарой мавжуд бўлиб, унда ғарбий ҳудуддан келган ва асосан, чорва моллари савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар тўхтаб ўтганлар.

Шахрисабз беклигининг маркази бўлган Шахрисабз шаҳри ўзининг аҳамияти ва катталиги жиҳатдан XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлигида учинчи шаҳар ҳисобланган. Шаҳарда хунармандчилик гузарлари, бозорлар, карвонсаройлар ташқари, кўплаб масжидлар, мадрасалар, ҳаммом ва бошқа жамоатчилик бинолари ҳам қад кўтарган. Умуман, Шахрисабз шаҳри нафақат хунармандчилик, балки йирик савдо ва маданий марказ ҳам бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Hasanov A. Qashqadaryo vohasi shaharsozligi va me'morchiligi (XVI-XIX asrlar) – Тошкент: Voris, 2019. – Б. 21.
2. Сагдуллаев А.С. Гау Суғд – Наутака-Кеш // San`at. – Тошкент, 2001. – №1. – Б. 7.
3. Камалиддинов Ш.С. «Китаб ал-ансаб» Абу Саъда Абулкарима ибн Муҳаммада ас-Саъмани как исторический источник по истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 108.
4. Луний Б.С и др. Шахрисабз 1968 г, – №8. – С. 22.
5. Берггер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны». – Ташкент: Изд-во САГУ, 1957. – С. 19.
6. Пугаченкова Г. А. Темуридское архитектурное наследие Шахрисабза // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент, 2002. – Б. 10.
7. Сафаров Д.Т XIX аср охири ва XX аср бошларида Қуйи Қашқадарёдаҳолиси (тарихийэтнографик маълумотлар) // Қадимий Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. – Қарши: – Насаф, 1999. –Б. 152.
8. Ҳамидова М. Қашқадарё хунармандчилиги тарихи. – Ташкент, 2021, 4-жилд, – №7. – Б. 32.
9. Григорьев В.В. Очерки Шахрисабзского бекства. М. 1958. – С. 57.
10. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Том. 11. – Б. 28.
11. Давлатова С. Бухоро амирлигида манғитлар сулоласи билан кенаслар уруғи ўртасидаги ихтилофлар. – Тошкент, 1995. – Б. 95.
12. Дресвянская Г., Усманова З. Из истории Кеша. – Ташкент, 1976. – С. 7.
13. Кун А. Очерки Шахрисабзского // ЗРГО. Т. VI. – СПб., 1880 г. – С. 224.
14. Сухарева О. А. К истории городов. – Ташкент: Издательство АН Уз.ССР, 1958. – С. 130.
15. Бекчурин Й. Шахрисабзские владения по рассказам Джурабека Бабабека // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – Спб. 1873. Вып. II. – С. 85.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЧАЙНОЙ ТОРГОВЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Маматова М.Б.

д.н.и.н., PhD

Докторант Каршинского ГУ

+998972933200

Аннотация: Мақолада XX аср бошларида чой савдосининг шаклланиши ва ривожланиши тарихий жиҳатдан таҳлил қилинган. Асарда ички ва ташқи бозорларнинг ўзаро алоқаси, чой маҳсулотлари савдосида иқтисодий ва ижтимоий омилларнинг роли ҳамда савдо йўлларининг кенгайиши кўриб чиқилади. Шунингдек, чой савдосининг минтакавий иқтисодий тараққиёт ва маданий алмашинувдаги аҳамияти ҳам ёритилган.

Калит сўзлар: Чой савдоси, XX аср бошларида иқтисодиёт, ташқи савдо, бозор алоқалари, маданий алмашинув, иқтисодий ривожланиш.

Аннотация: В статье рассматривается история развития чайной торговли в начале XX века. Особое внимание уделяется взаимодействию внутренних и внешних рынков,

роли экономических и социальных факторов в распространении чайной продукции, а также расширению торговых путей. Подчеркивается значение чайной торговли для регионального экономического развития и культурного обмена.

Ключевые слова: чайная торговля, экономика начала XX века, внешняя торговля, рыночные связи, культурный обмен, экономическое развитие.

Abstract: The article examines the history of tea trade development at the beginning of the 20th century. It highlights the interaction between domestic and foreign markets, the influence of economic and social factors on the distribution of tea products, and the expansion of trade routes. The study also emphasizes the role of tea trade in fostering regional economic growth and cultural exchange.

Keywords: tea trade, early 20th-century economy, foreign trade, market relations, cultural exchange, economic development.

1. Введение. Изучая историю распространения чая, можно отметить, то в период становления советской власти (1917-1924 гг.) наблюдался высокий рост потребления чая, так как употребление алкогольных напитков было официально запрещено, но при этом армия и рабочие промышленных предприятий снабжались чаем бесплатно. Была создана организация «Центрчай», которая занималась распределением чая с конфискованных складов частоторговых фирм Губкина, Кузнецовых, Пономарёвых, Высоцкого, Грибушина, существовавших во всех концах Российской Империи [4].

По данным В.В.Похлебкина, эти запасы были столь велики, что их должно было хватить для населения Европейской России по крайней мере на 5-7 лет. И поэтому Советская Россия оказалась практически обеспеченной чаем до 1923 года и не нуждалась за всё время гражданской войны в каких-либо внешних закупках этого продукта [4]. В то же время, по данным архивных материалах, Туркестан в те годы пережил «чайный кризис».

2. Методология исследования. В раскрытии темы исследования использованы методы системности, объективности, хронологической, сравнения, а также типологические методы.

3. Результаты и обсуждение. Туркестанское отделение Всероссийского Центросоюза (Центральный Союз) потребительных обществ в целях ослабления чайного кризиса в 1919 г. в Туркестанском Крае организовало в Ташкенте производство дешевого фруктового чая, доступного по ценам беднейшим классам населения [2, л. 33-34 об.].

В 1919 г. на месте сгоревшей бывшей ящичной мастерской в районе Карасу города Ташкента, открылась фабрика для выделки фруктового чая из предоставляемых Центросоюзом фруктов, и месячная выработка фруктового чая не была меньше 200 тыс. фунтов в среднем [3, л. 1-2].

Чай выделялся трех видов: а) чайная мука; б) мелкого дробления и в) крупного дробления по примеру производимого в 1918 г. Чай, упаковывался в мешки или ящики и отправлялся в г. Ташкент партиями не меньше 25 пудов на один адрес, средствами учрежденной С.А.Домбровским трудовой артели. При этом чайная мука должна была пропускаться через сито, чтобы при утилизации её на кофе не было бы необходимости отделять отсев на чай, если же такое отделение будет иметь место, то Домбровский возмещает Центросоюзу расходы, понесенные за отделение этого отсева.

Фабрикация велась под названием «Фруктово-чайная фабрика Центросоюза» и по договору должна была производить 1 млн фунтов фруктового чая [3, л. 1-2].

В это время производство и выпуск чая на Ташкентской фабрике достигли 13 тыс. фунтов в день. Но фабрика не могла увеличить производство, и весь произведенный чай поглощался целиком местными профессиональными и кооперативными организациями по распределению Краевой Продовольственной Директории. Не имея возможности удовлетворить спрос на фруктовый чай в Краевом масштабе путем расширения дела в Ташкенте, Центросоюз предлагал открыть Отделения фабрики на местах. По заказу

Бухары (№844 от 11 марта) было намечено в первую очередь, открыть производство в Бухарском районе. Для изучения этого вопроса Промышленным Отделом был командирован в Бухару агроном Глушановский. Он определил отсутствие некоторых видов сушеных фруктов, как например, яблок. Но экономический отдел должен обеспечить получение сырья доставкой недостающих для частного производства сырых материалов, имеющихся в других областях [2, л. 33-34 об].

Как было отмечено выше, одной из главных задач в экономике Туркестанской Республики было производство суррогатов чая и кофе, которые могли бы удовлетворять не только местные потребности, но и потребности всей Советской России. К сожалению, до 20-х г. XX в. все производство суррогатов чая и кофе в Туркестане носило чисто кустарный или, в лучшем случае, полукустарный характер [1, л. 193].

С одной стороны, высшие экономические органы Республики, очевидно, рассматривали это производство, как чисто временную меру, вызванную отсутствием импорта китайских чаев, с другой, это производство не было сосредоточено в руках достаточно полномочного органа, а распределено среди отдельных экономических организаций, артелей и не больших кооперативных Товариществ.

Между тем, производство суррогатного чая и кофе имело исключительно большую перспективную значимость, даже при возобновлении импорта китайских и цейлонских чаев. Так называемый «Фруктовый чай» находил большой спрос среди населения Советской России, в особенности в Северных районах. Уже в мирное время это производство завоевывало все больший и больший рынок, причем, такие капиталистические фирмы, как «Аукционер», «Товарищество Гедине», поставляли на рынок так называемого «Фруктового напитка» десяти тысяч ящиков в год. До Первой мировой войны и революции 1917 года все суррогатные чаи вырабатывались, главным образом, из цикория с небольшой примесью отбракованных сушеных фруктов и соответствующих эссенций. Если продукт, в состав которого не входили никакие питательные вещества и в мирное время имел большой спрос, то само собой разумеется, что тот «Фруктовый чай», который вырабатывался в сложное переходное время в Туркестане с охотой употреблялся населением.

В питательном отношении «Фруктовый чай» не уступал несколько, а скорее даже превосходил питательные свойства китайских чаев. Однако, что не касается вкуса, то и в данных суррогатов может быть достигнуто уравнивание качества фруктовых и китайских чаев. Единственно в чем китайский чай мог сохранить свой приоритет – это их наркотические свойства, но вряд ли Высшие Экономические Органы Государства могли считаться с этим «достоинством» китайских чаев [1, л. 193-193 об].

Помимо этих соображений необходимо считаться и с тем обстоятельством, что экономическая политика Советской России должна вестись таким образом, чтобы до минимума свести импорт в Россию различного рода фабрикатов. Необходимость вести торговые отношения с границей по принципу товарообмена и представлять импортам равноценные товарные эквиваленты в виду сырья, заставляют экономические органы Республики организовать импорт лишь самого необходимого для России, тех продуктов, которые невозможно произвести в России.

Эти общие соображения доказывают с несомненностью совершенную необходимость реорганизовать все производство суррогатов чая и кофе в пределах Туркестанской Республики, дабы кое производство могло бы удовлетворить хотя бы в минимальной степени чайно-кофейные нужды, не только в Туркестанском, но и в общероссийском масштабе.

До 20-х гг. XX в. фруктово-чайное и кофейное производство Края находился в следующем состоянии:

1. Самым крупным производством считалось производство Центросоюза в Ташкенте, могущее выработать от 250 до 300 тысячи фунтов чая в месяц; 2. следующее по величине производство – это чайное производство Компрода в Самарканде, переданное

затем Центральному Рабочему Кооперативу, вырабатывающие 60-80 тысяч фунтов в месяц; 3. Ташкентское производство Компрода, производительностью 50-60 тысяч фунтов в месяц; 4. незначительные кустарные производства в Коканде, Верном и Ташкенте, в большинстве случаев бездействующие [1, л. 193-193 об].

Общее количество вырабатываемого чая в 1920 году не превышало 350 тысяч фунтов в месяц, между тем для полного удовлетворения местных нужд из расчетов норм мирного времени для одного Туркестана необходима выработка не менее 1,5 миллионов фунтов чая в месяц. Если же принять во внимание уменьшенные нормы и выделить хотя бы 50 % производства для нужд остальной России, то приходится увеличить производство до 2 миллионов фунтов в месяц.

4. Заключение

Таким образом, надо признать, что в начале XX века существующее производство в Узбекистане удовлетворяло лишь 20 % действительной потребности. Первый вопрос, который необходимо было поставить органам советской власти при дальнейшем обсуждении судеб фруктово-чайного дела – это вопрос о том, имеется ли реальная возможность расширить производство. Для удовлетворения нужд страны необходимо было довести чайное производство до 1 миллиона фунта, что в то время было невозможно. Постройка и оборудование новых чайных фабрик произвелась почти исключительно местными материалами. С этой целью использовались те или иные бездействующие хлопко очистительные и мельничные предприятия.

Список литературы:

1. НА РУз, ф. Р-25, оп.1, д. 353, л. 193, 193 об.
2. НА РУз ф. Р-27, оп. 1, д. 128, л. 33, 34, 34 об.
3. НА РУз ф. Р-41, оп. 1, д. 913, л. 1-2.
4. Похлёбкин В.В. Чай и водка в истории России. //

URL:<https://www.web.archive.org>

XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА КАДРЛАР СИЁСАТИ ВА ПАРТИЯ-ДАВЛАТ НОМЕНКЛАТУРАСИ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Расулова Нодида Сардаровна

Тарих фанлари доктори, доцент

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети

Аннотация. Мақолада XX асрнинг биринчи ярмида СССР ва Ўзбекистон ССРда мамлакатда амалга оширилган кадрлар сиёсати, унинг мазмун-моҳияти, партия-давлат номенклатураси тизимининг шаклланиши, номенклатура тушунчаси, кадрлар сиёсатини амалга оширувчи, уни назорат қилувчи махсус давлат органлари, шунингдек, давлатни бошқаришда таяниши мумкин бўлган ишончли бошқарув аппарати шакллантириш жараёнлари бирламчи манбалар, илмий адабиётлар асосида таҳлил қилинган ва тегишли хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: кадрлар сиёсати, номенклатура, ҳокимият, Коммунистик партия, сиёсий элита.

Аннотация. В статье на основе источников и научной литературы анализируются кадровая политика, проводившаяся в стране в первой половине XX века в СССР и в Узбекской ССР, ее сущность, формирование партийно-государственной номенклатурной системы, понятие номенклатуры, специальные государственные органы, реализующие кадровую политику и контролирующие ее, а также процессы формирования надежного административного аппарата, на который можно положиться в управлении государством, сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: кадровая политика, номенклатура, власть, Коммунистическая партия, политическая элита.

Abstract. Based on sources and scientific literature, the article analyzes the personnel policy pursued in the country in the first half of the 20th century in the USSR and the Uzbek SSR, its essence, the formation of the party-state nomenclature system, the concept of nomenclature, special state bodies that implement personnel policy and control it., as well as the processes of formation of a reliable administrative apparatus, which can be relied upon in government, the corresponding conclusions are drawn.

Key words: personnel police, nomenclature, power, Communist party, political elite.

Кириш. 1920–1930-йилларда марказий ҳокимиятнинг кадрлар сиёсати профессионал юқори сифатли бошқарувчилар қатламини шакллантиришга қаратилган эди. Бу ислохотлар амалга оширилишининг муваффақияти кўпинча ҳукмрон сиёсий кучнинг давлат ҳокимиятига эга бўлишини кафолатлади. Кадрлар сиёсати борасидаги вазифаларни амалга ошириш учун Марказий ҳокимият ушбу даврда масъул ходимларни партия ва давлат ҳокимиятининг турли даражадаги раҳбарлик лавозимларига тақсимлаш тизимини яратди. Совет давлати барча партия-давлат тизими ўзгаришларини амалга оширишда масъул ходимлардан шаклланган салоҳиятли кадрлар тизими таянган.

Бутун Совет давлати ҳукмронлиги даврида партия-давлат номенклатураси тизими мамлакатдаги ҳал қилувчи бўғинлардан бирига айланди. Кадрлар масаласида партия аппарати ҳокимиятининг кучайиши ва номенклатура тизимининг мавжудлиги совет сиёсий тизимининг мустаҳкамланишига ёрдам берди. Ходимларни ҳисобга олиш ва тақсимлашнинг номенклатура тизими 1930-йилларда тўлиқ шаклланди ва кейинги йилларида доимо такомиллашиб борди.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси. Мақолада XX асрнинг биринчи ярмида Собик Иттифоқ ва Ўзбекистон ССРда амалга оширилган кадрлар сиёсати, партия-давлат номенклатурасининг мазмун-моҳияти, шаклланиши, ва фаолияти тарихий-хронологик, анализ ва синтез, дедукция ва индукция, тарихийлик, мантикийлик, қиёсий таҳлил каби тадқиқот усуллари орқали таҳлил қилинган. Коммунистик партиянинг кадрлар сиёсати КПСС ҳужжатлари, Коммунистик партия раҳбарларининг нутқлари, кўплаб монографиялар, рисолалар, мақолалар тўпламларида, нашр этилган журнал мақолалари ва ҳимоя қилинган диссертацияларда ўз аксини топган.

Тадқиқот натижалари. Совет кадрлар сиёсатининг меъёрий асослари тизими нафақат умумий партиявий-сиёсий кўрсатмалар, балки кадрларни танлаш ва жойлаштириш жараёнларини амалга ошириш усуллари бўйича амалий кўрсатмалар ҳам кирган. Кадрларни танлаш ва жойлаштириш масалаларига эътиборнинг кучайиши давлатни бошқаришда таяниши мумкин бўлган ишончли бошқарув аппарати шакллантириш вазифаларидан келиб чиқди [1,114]. Кадрлар сиёсати мамлакатдаги тузум барқарорлигини таъминловчи асосий таркибий қисмлардан бири деб ҳисобланган.

XX асрнинг 20-йилларида, яъни совет давлати шаклланишининг дастлабки даврида кадрлар билан ишлаш масалалари жамоат ва давлат арбоблари муҳокамаси марказида бўлди. В.И.Ленин асарларида кадрлар сиёсати партия жамият тараққиётига таъсир кўрсатадиган кучли дастак эканлиги кўп бора алоҳида урғу билан таъкидланган.

“Тарихда ҳеч бир синф, агар у ўзининг сиёсий етакчиларини, ҳаракатни ташкил этишга ва унга раҳбарлик қилишга қодир бўлган ўзининг илғор вакилларини илгари сурмаган бўлса ҳукмронликка эришмаган”, – деб таъкидлаган В.И.Ленин [2,41].

XX асрнинг 20-30-йилларида ўзбек сиёсий элитаси шаклланишининг асосий хусусиятларидан бири, албатта, бу кадрларнинг коммунистик партия ва совет давлати сиёсатига хизмат қилувчи, улар ғояларининг тарғиботчиси этиб шакллантирилганлигидир. Ўзбек сиёсий элитасининг бу руҳда шаклланишининг асосий сабаби, шубҳасиз, коммунистик партиянинг кадрлар борасида қўллаган пастдан раҳбарлик лавозимида кўтариш ва номенклатура сиёсатидир [3,418].

Совет сиёсий тизими шаклланиш даврида большевиклар партиясининг кадрлар салоҳиятини танлаш ва ҳисобга олиш ёш давлат олдида турган долзарб муаммолардан бири эди. Партия ва совет тизимидаги бошқарувчиларни ҳисобга олиш тизими кўп жиҳатдан партияга давлат ҳокимиятини бошқаришни таъминлаган. Совет давлати олдида дастлабки йилларданоқ жиддий вазифа бўлган – яъни коммунистик жамият ғояларини ўртоқлашувчи ва шу билан биргаликда профессионал кадрлар билан таъминланган минтақавий бошқарувчиларни шакллантириш. Чунки айнан кадрлар маҳаллий аҳолини ҳукмрон сиёсий кучнинг қарор ва фармойишларига содиқлигини таъминлаган. Натижада давлатнинг марказий бошқарув аппарати ҳудудлардаги партия-давлат номенклатураси вакиллари билан ҳисоб-китоб қилишга мажбур бўлган. 1920–1930 йилларда марказий ҳокимиятнинг кадрлар сиёсати янада профессионал даражада юқори сифатли бошқарувчилар қатламини яратишга қаратилган эди [4,49].

Номенклатура - бу партия қўмитаси (райком, шаҳар қўмитаси, вилоят партия қўмитаси ва бошқалар) томонидан олдиндан кўриб чиқиладиган, тавсия этиладиган ва тасдиқланадиган энг муҳим лавозимларнинг рўйхати [5,300]. Ҳукмрон синф, яъни номенклатура моддий бойликка эмас, ҳокимиятни монополлаштиришга интилган.

Номенклатура “деспотик давлат томонидан жамиятни тўлиқ назорат қилиш ва эксплуатация қилиш усули кун тартибида бўлган турли даврларда кўп марта ҳукмронлик қилган эксплуататор, имтиёзли, диктатор ва паразит синф” деган фикр бор [6,150].

В.Н.Нефедов номенклатуранинг ривожланиш жараёнини уч босқичга бўлиб таҳлил қилган: 1. Эски чор, буржуа бюрократлари ўрнига ўн минглаб ишчилар, аскарлар, зиёлилар, деҳқонлар келган давр. 2. Ходимларнинг ноаниқлик, яъни фуқаролар уруши даврида давлат аппаратида киришга оммавий миқёсда киришга ҳаракат қилинган даври. 3. Муассасаларда, қайта тикланаётган корхоналарда, барча даражадаги совет ва партия органларида “мустаҳкам” штатлар ташкил этилган ва дарҳол тўлдирилган пайтда “эшикларни беркитиш” босқичи (барқарорлик) [7,70].

1921 йилда РКП(б) олий раҳбариятининг ташаббуси билан партия раҳбарларини кенг кўламда рўйхатга олиш амалга оширилди ва 1923 йил ноябрда РКП(б) Марказий Қўмитаси Ташкилий бюроси "номенклатура" тушунчасини ўз ичига олган қарор қабул қилди [8,372].

М.В.Зеленов бу ҳақида шундай ёзади: “1923 йил 31 октябрда давлат ва хўжалик муассасаларида ишчиларни рўйхатга олиш ва тақсимлаш бўйича ташкилий бюро комиссияси ниҳоят 1-сонли “Ходимларни тайинлаш ва ишдан бўшатиш РКП (б) Марказий Қўмитасининг қарори билан амалга ошириладиган марказий муассасалар ва уларнинг маҳаллий органлари лавозимлари рўйхати”ни қабул қилди. Шу билан бир қаторда "Халқ комиссарликлари ва марказий идоралар ходимларини тайинлаш ва бошқа жойга кўчириш тўғрисида марказий муассасалар ва идоралар Марказий Қўмитани олдиндан хабардор қиладиган лавозимлар рўйхати" номли 2-сонли номенклатура рўйхати ҳам ишлаб чиқилди [9,6].

1920-йилларнинг ўрталаридан ВКП МКнинг Ҳисоб-тақсимот бўлими совет давлат хизматининг марказий бошқарув органига айланди. Партия-совет кадрлар сиёсатининг асосчиси –давлат бошқаруви вазифалари ва функцияларини амалга оширишда кадрлар усулидан моҳирона фойдаланган Сталин эди. Сталин кадрлар сиёсатини янада такомиллаштириш ғоясини қуйидаги тарзда ишлаб чиқди: “... Тўғри сиёсий йўналиш берилганидан кейин, директива (кўрсатма)ларни амалга оширишга қодир, кўрсатмаларни тушуна оладиган, бу кўрсатмаларни ўзиникидек қабул қила оладиган ва уларни амалда қўллай оладиган ишчиларни танлаш керак” [10,342].

Номенклатура назариётчиси ва яратувчиси РКП(б) МК Бош котиби И.В. Сталин бўлган. РКП(б) нинг XII съезди (1923 йил апрель)да Сталин барча бошқарув бўғинларига коммунистларни киритиш тўғрисидаги фикрларни илгари сурди. Шундан сўнг 1923 йил 8 ноябрда РКП(б) МК кадрларни танлаш ва масъул лавозимларга қўйиш тўғрисида қарор қабул қилди [3,418]. Натижада, Марказий Комитет қарори билан турли соҳалар бўйича

номенклатура рўйхатлари тасдиқланди. Номенклатуранинг 1-рўйхатига СССР ХКС ва СССР МИК, БМИК раҳбарияти, президиуми ва коллегиялари аъзолари, ВЦСПС ҳамда трест, синдикатлар раҳбарлари, ВСНХ бошқармаси бошлиқлари киритилиб, уларни РКП (б) МК (кейинчалик, ВКП (б) МК) махсус комиссияси тасдиқлаган. 2-рўйхатга юқоридаги асосий лавозимлар ўринбосарлари, 3-рўйхатга эса республика ва жойлардаги раҳбар кадрлар киритилган. Номенклатурага кирган номзодларнинг партия йўли ва сиёсатига содиқлиги асосий мезон бўлиб, бу ҳолат хавфсизлик хизмати органлари (ГПУ ва ОГПУ) ходимлари томонидан текшириб турилган. Буларнинг ҳаммаси 1928 йил охирига келиб номенклатура рўйхатлари ҳар уч ойда кўриб чиқилишига олиб келди [3,419-420].

Номенклатуранинг таркиби жуда кенг бўлган. Масалан, номенклатурага халқ хўжалигининг барча тармоқлари, турли жамоат ташкилотлари раҳбарлари, университетлар, илмий-тадқиқот институтлари, маданият муассасалари ва бошқаларнинг раҳбарлари кирган. Ходимларнинг кўрсатилган тоифалари, аниқ номенклатура рўйхатига қараб, тегишли котибиятлар ёки партия кўмиталари бюроларининг қарорлари билан лавозимларга тасдиқланди.

И.В.Сталин даврида Коммунистик партия Марказий кўмитасининг Сиёсий бюроси аслида мамлакатдаги олий ҳокимият органи бўлиб, давлат ва жамият тараққиётининг ҳамма жабҳаларига, барча партия, давлат, комсомол, касаба уюшмалари, ҳарбий, хўжалик ва бошқа соҳалардаги партия сиёсатини амалга оширувчи юқори бўғиндаги кадрларга оид жуда кўп катта-кичик масалаларни кўриб чиқарди [11,20].

Кўплаб тадқиқотчилар большевикларнинг кадрлар сиёсатини ўрганаётганда у ёки бу тарзда номенклатура рўйхатларининг пайдо бўлиши жараёнларига аҳамият қаратадилар. Масалан, Т.П.Коржихин ва Ю.Ю.Фигатнернинг фикрича, “1923 йилда “номенклатура патологияси” бошланади. Ушбу жараён жуда тез партиянинг барча бўғинларини, бошқарувдаги барча соҳаларнинг лавозимларни истисносиз эгаллаб олади. 1925 йилда сайланадиган лавозимлар номенклатураси (рўйхати)нинг яратилиши 1923 йилда бошланган жараённинг якунидир” [12,30].

XX асрнинг 30-йилларда илгари сурилган “Кадрлар ҳамма нарсани ҳал қилади” деган сталинча шиор давлатнинг партия-совет моделининг асосий асосларидан бирини ва кадрлар сиёсати ғояларини ўзида мужассам этган, маъмурий-буйруқбозлик тизими бошқарувининг ажралмас атрибути бўлиб хизмат қилган. Давлат кадрлар сиёсатининг асосини кадрлар билан ишлашнинг номенклатура усули ташкил этган. Бошқарув, маъмурий, хўжалик, олий ҳарбий ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳасидаги лавозимларга, шунингдек фан, таълим, соғлиқни сақлаш ва маданият муассасаларидаги раҳбарлик лавозимларига барча тайинлашлар КПССнинг барча даражадаги кўмиталари орқали амалга оширилган [13,223].

Совет номенклатурасининг энг муҳим хусусияти унинг ёпиқлиги эди. 1932 йилдан бошлаб лавозимларнинг номенклатура рўйхатлари давлат сирига айланди. Партия инстанциялари ҳокимият ва бошқарув органларининг шахсий таркибини фаол шакллантирди. 30-йилларнинг охирига келиб номенклатура тамойили барча сайланадиган ҳокимият органларини, давлат ва жамият бошқарувининг бутун тизимини, хўжалик лавозимларини қамраб олди, бошқарув кадрларининг тез-тез ўзгаришига, уларнинг масъулиятсизлигига, партия деспотиясига сабаб бўлди. Шу билан бирга, Сталиннинг ўзи 1 ва 2-сонли рўйхатларни тўлиқ назорат қилди [14,645].

Коммунистик партия кадрлар билан ишлаш билан шуғулланувчи махсус органлар тузди. 1939 йилда Коммунистик партия Марказий Комитетининг кадрлар бошқармаси ташкил этилди. Ушбу тузилма кадрларни танлаш, жойлаштириш, аттестациядан ўтказиш, малака ошириш учун йўналтириш билан шуғулланган [15,209].

XX асрнинг 30-йилларда илгари сурилган «Кадрлар ҳамма нарсани ҳал қилади» деган сталинча шиор давлатнинг партия-совет моделининг асосий асосларидан бирини ва кадрлар сиёсати ғояларини ўзида мужассам этган, маъмурий-буйруқбозлик тизими бошқарувининг ажралмас атрибути бўлиб хизмат қилган. Давлат кадрлар сиёсатининг

асосини кадрлар билан ишлашнинг номенклатура усули ташкил этган. Бошқарув, маъмурий, хўжалик, олий ҳарбий ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳасидаги лавозимларга, шунингдек фан, таълим, соғлиқни сақлаш ва маданият муассасаларидаги раҳбарлик лавозимларига барча тайинлашлар КПССнинг барча даражадаги кўмиталари орқали амалга оширилган [13].

Ўтган асрнинг 20–30-йилларида республика ҳокимияти тизимини Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети (МК) аппарати, Халқ Комиссарлари Совети (ҳукумат) ва Ўзбекистон Марказий Ижроия Кўмитаси (олий қонун чиқарувчи орган) ташкил этган бўлса, бу тизимда етакчи ўринни албатта ЎзКП МК эгаллаган. Ташкилот ичидаги, давлат ва жамиятдаги бутун ҳокимият ягона партия аппарати қўлида тўпланган, қонун чиқарувчи ҳокимиятни ижро этувчи ҳокимиятдан ажратиб бўлмайди. Партия ва давлат ўртасида ўзига хос симбиоз мавжуд эди.

Л.Д.Троцкийнинг "Хиёнат қилган инқилоб" китобида биринчи марта совет бюрократиясини ҳокимият ва даромад манбаи сифатида давлат мулкига эга бўлган совет жамиятидаги имтиёзли ва бошқарувчи қатлам сафига киритади [16,208].

Давлатни бошқаришда ва кадрлар тайёрлашда номенклатуранинг жорий этилиши Иттифоқда, жумладан, Ўзбекистонда коммунистик партиянинг якка ҳукмронлигини таъминлади ва маъмурий-буйруқбозлик тизимининг шаклланишига, мустабид тузумнинг тўлиқ ўрнатилишига олиб келди. Чунки номенклатура асосида ишга қўйилган шахслар лавозимларидан ажралиб қолмасликлари учун партиянинг барча кўрсатмаларини тўлатқис адо этарди.

XX асрнинг 20-йилларида ўзига хос совет сиёсий элитасини шакллантиришда совет ҳокимияти фақат пастдан раҳбар лавозимига кўтариш, номенклатура сиёсати билангина чекланиб қолмади. Деҳқонлар ва ишчилар орасидан ҳамда номенклатура асосида раҳбар лавозимига олинганларни марксча-ленинча ғоялар руҳида ўқитиш учун Қизил профессорлар институти, Коммунистик академия, Партия тарихи каби олий ўқув юртлири ташкил этилди. Шунингдек, ишчилардан кадрлар тайёрлаш учун ишчи ўқув факультетлари, турли муддатли ўқув курслари очилди. Мана шу кадрлар XX аср 20-йиллари охиридан бошлаб партия фаолларини ташкил этди ва улар асосий давлат ҳамда партия раҳбар лавозимларида фаолият юритди [3,420].

Партия фаолларини танлашда кадрнинг коммунист эканлиги, тузумга мутаассибларча содиқлиги ва юқори даражада ташкилотчилик қобилияти, ташаббускорлиги, партия ғояларига содиқлигига алоҳида эътибор берилган. Троцкийнинг ўзи шундай дейди: "Партия икки қаватда яшайди: юқори қаватда улар қарор қабул қиладилар, қуйида эса фақат қарорлар ҳақида билиб олишади"[17,12].

Ўзбекистон ССРда 1925 йил 1 январда 88 та, 1929 йил 1 январда эса 209 та ишчи (фаолият кўрсатувчи) ячейкада 12368 нафар коммунист бўлса, 1932 йил 1 январда саноат ва транспортдаги партия ташкилотлари тармоғи 16578 коммунистни корхоналардаги 16 та партия комитетига бирлашган бўлиб, улар цех ва сменалардаги 92 та ячейкада, шунингдек 282 та туман партия комитетларига бевосита бўйсунувчи 216 та умумий завод ячейкаларида фаолият кўрсатарди [18–21, 43,54; 19–187].

1954 йил 15–17 февралда Тошкентда бўлиб ўтган Ўн иккинчи съездда республиканинг барча партия ташкилотларидан ёш ва қобилиятли хизматчиларни раҳбарлик ўринларига кўтариш, раҳбар кадрларни ғоявий тарбиялаш ва тайёрлашни янада яхшилаш, қишлоқ партия ташкилотларини тажрибали раҳбарлар билан янада мустаҳкамлаш, айниқса маҳаллий миллат вакиллари юқори лавозимларга кўтаришга аҳамият беришни талаб қилди [20,510].

Бу даврда ўзбек сиёсий элитаси СССРда бўлгани каби пастдан юқорига кўтариш, яъни рекрутлик ва номенклатура асосида шаклланди. Совет ҳокимияти кадрлар борасида ўзининг таянчи деб эълон қилган ишчи ва деҳқонлар сафларидан раҳбарлик лавозимига кўтариш сиёсатини қўллар экан, биринчидан, номзодларнинг ишлаши учун етарлича шароит яратиб бермаган. иккинчидан эса, барча номзодлар ҳам қўйилалиган талабларга

жавоб беравермаган. Табиийки, деҳқонлар ва ишчилар орасидан раҳбар лавозимига кўтарилаётган кишилар керакли малака ва билимга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам пастдан раҳбар лавозимига кўтарилган ходимлар ўртасида кадрлар қўнимсизлиги юқори бўлган.

Хулосалар. Юқоридаги фикрлардан номенклатурага қуйидагича таъриф бериш мумкин: 1) тегишли бўлим бошлиғи томонидан эмас, балки юқори турувчи партия органи томонидан алмаштириладиган раҳбарлик лавозимлари рўйхати, 2) бундай лавозимларни эгаллаган ёки уларни алмаштириш учун захирада бўлган шахслар рўйхати. Совет даврида давлат органларини кадрлар билан бутлаш тизими тизимли институционал трансформацияни бошидан ўтказди. Давлат хизматининг император тизимини йўқ қилиб, большевиклар ўзларининг ноёб партия-хўжалик номенклатураси тизимини, кадрларни ҳисобга олиш, тақсимлаш, рағбатлантириш ва тайёрлаш механизмини яратдилар.

Шундай қилиб, ҳукмрон Компартиянинг кадрлар сиёсати мамлакатнинг етакчи кадрларига қўйиладиган талаблар тизими эди. Уларнинг хулқ-атворини йўналтирувчи, назорат қилувчи, тартибга солувчи ва баҳоловчи бу талаблар жамиятнинг ижтимоий тузилиши, жамият аъзоларининг манфаат ва ғояларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган умумий ижтимоий-сиёсий меъёр ва анъаналар таркибига кирди. Ушбу талаблар тизими кўп даражали, иккиюзламачилик характериға эга эди, аммо бошқарувчиларнинг асосий қисмининг шакли, мотивацияси, йўналиши, хатти-ҳаракатларини баҳолаш, кадрлар билан ишлаш шакллари ва рухсат этилган оғишларни белгилайдиган маълум бир тартиб мавжуд эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Нифталиев И. В. Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 20–30-х гг. XX в. (правовой аспект) // Северо-Кавказский юридический вестник. – № 1. – 2016. – С. 114.
2. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 19. – М.: Политиздат, 1979. – С. 41.
3. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). К.1. Ўзбекистон 1939–1991 йилларда / Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019. – Б.418.
4. Туфанов Е.В. К вопросу о роли системы учета кадров в процессе формирования партийно-государственной номенклатуры в 1920-1930-е гг. на материалах юга России // Вестник Калмыцкого университета 2018 г. – № 39(3). – С.49.
5. Партийное строительство. Учебное пособие, изд. 6-е. – М., 1981. – С.300.
6. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: Захаров, 2005. – С. 150.
7. Нефедов, В.Н. Номенклатура империи: исследование кризиса. – Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – С. 70.
8. Рзаев Э.Э. Роль системы номенклатур в партийно-государственной кадровой политике в первое десятилетие советской власти // Journal of Shadrinsk State Pedagogical University. No. 4 (44) 2019. – P.372.
9. Зеленев М.В. Политический архив XX века. Рождение партийной номенклатуры // Вопросы истории. – 2005. – № 2. – С.6.
10. Сталин И.В. Сочинения. – Т.6. – М.: ОГИЗ, 1947. – С. 342.
11. Пыжиков А. В. Исторический опыт политического реформирования советского общества в 50–60-е годы. Дисс. на соис. степ. док.ист.наук. – М., 1999. – С.20.
12. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С.30.
13. Новокрещенов А.В. Государственная кадровая политика. – Новосибирск: СИУ РАН- ХиГС, 2014. – 223 с.
14. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. – М.: Проспект, 2015. – С.645.

15. Кульжамбекова А.Е. Система кадровой работы в государственных органах Республики Казахстан. – Астана: ТОО «Дэме», 2014. – 209 с.
16. Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М., 1991. – С.208.
17. Троцкий Л. Новый курс. – М., 1923. – С.12.
18. Коммунистическая партия Узбекистана в цифрах (сборник статистических материалов 1924–1977 гг.). – Т.: «Узбекистан», 1979. – С.21, 43, 54.
19. Раджапова Р. Идеологическая работа Компартии Узбекистана в период строительства социализма (1925–1937 гг.). – Т., 1982. – С.187.
20. Ўзбекистон коммунистик партиясининг съездлари // Ўзбекистон Совет Энциклопедияси. Т.13. – Т: ЎзСЭ бош редакцияси, 1979. – Б. 510.

XX АСР ИКИНЧИ ЯРМИДАН ЎЗБЕКИСТОН ССР ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИГА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СИЁСАТИ ҲАҚИДА БАЎЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

**Юнусова Хуршида Эркиновна, тарих фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон
Миллий университети, +998 97 448 28 82**

Аннотация: Мазкур мақолада XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўзбекистон ССРда қишлоқ хўжалиги соҳаси учун кадрлар тайёрлаш сиёсати ҳақида мулоҳазалар юритилади. Унда аграр соҳа эҳтиёжларини қондириш мақсадида таълим тизими орқали амалга оширилган чора-тадбирлар, қишлоқ хўжалиги институтлари ва техникумлар фаолияти, малака ошириш ҳамда қайта тайёрлаш жараёнлари таҳлил қилинади. Шунингдек, сиёсий-идеологик омиллар ва марказий бошқарув қарорларининг кадрлар сиёсатига таъсири ҳам ўрганилади. Тадқиқот натижалари, ўша давр аграр сиёсатининг иқтисодий ва ижтимоий жараёнлардаги ўрни ҳамда бугунги кун учун тарихий хулосалар чиқаришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон ССР, қишлоқ хўжалиги, кадрлар тайёрлаш, таълим сиёсати, аграр соҳа, малака ошириш, сиёсий-идеологик омиллар.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые аспекты политики подготовки кадров для сельского хозяйства в Узбекской ССР, начиная со второй половины XX века. Анализируются мероприятия, проводимые через систему образования, деятельность сельскохозяйственных институтов и техникумов, процессы повышения квалификации и переподготовки специалистов. Особое внимание уделяется влиянию политико-идеологических факторов и решений центрального управления на кадровую политику. Полученные выводы позволяют оценить роль аграрной кадровой политики в социально-экономическом развитии того времени и использовать их как исторический источник для современного анализа.

Ключевые слова: Узбекская ССР, сельское хозяйство, подготовка кадров, образовательная политика, аграрный сектор, повышение квалификации, политико-идеологические факторы.

Abstract: This article provides an analysis of the policy of training personnel for agriculture in the Uzbek SSR from the second half of the 20th century. It explores the measures implemented through the education system, the role of agricultural institutes and technical schools, as well as processes of professional development and retraining of specialists. The study also examines the influence of political and ideological factors and central government decisions on personnel policy. The findings highlight the significance of agricultural workforce development in the socio-economic processes of the period and serve as a valuable historical source for contemporary research.

Keywords: Uzbek SSR, agriculture, personnel training, education policy, agrarian sector, professional development, political and ideological factors.

Кириш. XX асрнинг 50 йилларидан совет халқ хўжалигини совет маъмурий - буйруқбозлик моделини янада кучайиб бориши хўжаликларда қўшиб ёзиш, ўғрилиқ, порахўрлик кенг қулоч ёйиб, кадрлар муайян қисмининг айниши ва бузилишига олиб келди. Айниқса, хусусий мулкчиликни йўқотиб, барча корхона, ер ва ҳосил давлат ихтиёрига ўтказилганидан сўнг жамоалаштириш ва саноатлаштириш даврида қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабнинг ортиб бориши қишлоқ хўжалик соҳасида мутахассисларни тайёрлашни талаб этди. 1950 йилга келиб бутун совет давлатида 100 дан ортиқ қишлоқ хўжалик институтлари ва техникумлари очилди. Уларда 200 мингдан ортиқ талабалар таҳсил олди. 1950 йиллардан иттифоқ даражасидан тортиб, район даражасигача бўлган маъмурий аралашувлар қишлоқ хўжалигини эркин бозор муносабатларини инкор этган партия топшириқларини тўлиқ бажарувчиси тармоққа айлантириб қўйди. Совет қишлоқ хўжалигининг муаммоли томони бу илмий янгиликларни қишлоқ хўжалигига жорий этишда бўлди[3]. Илмий ташкилотларга ҳам сиёсий омиллар аралашди[4].

1931йил В.Ленин номидаги Ўрта Осиё давлат университетида иқтисод факультети молия бўлими базасида СССР Молия министрлигининг Ўрта Осиё молия-иқтисод институти ташкил этилди. Янги барпо этилган халқ хўжалигининг умумдавлат манфаатларига мослаштириш мақсадида Ўрта Осиё республикаларида, жумладан, Ўзбекистон ССРда саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларни кенг кўламда ривожлантириш учун мутахассислар тайёрлаш муҳим бўлганлиги боис ихтисосликлар бўйича мутахассисликлар тайёрлана бошлади. 1950 йилларда институтда 12 та кафедра бўлиб, 1970 йилларда 50 та кафедра ишлаб турди[2].

Асосий қисм. 1962 йилга келиб, Тошкент молия-иқтисод институти тармоқли олий ўқув юрти доирасидан чиқиб, Тошкент халқ хўжалик институти номи билан атала бошланди. 1963 йилда колхоз ва совхозлар учун олий малакали иқтисодчи кадрлар етиштириш вазифасини бажариш мақсадида қишлоқ хўжалик иқтисоди факультети ташкил этилди. Унда қишлоқ хўжалигини режалаштириш ва ташкил қилиш, қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби каби ихтисосликлар йўлга қўйилди. 1968 йилда иқтисодий кибернетика факультети, 1970 йилда савдо-иқтисод факультети ташкил этилди.

Бироқ, бу ислохотлар, баъзида ютуқлар ҳамда жуда кўп муаммолар ва камчиликлар билан амалга оширилди. 1965 йилда бўлиб ўтган КПСС МҚнинг март пленумида “Қишлоқ хўжалиги учун инженер-техник кадрлар, тракторчи-лар, комбайнчилар ва бошқа механизаторлар тайёрлашга кўпроқ эътибор бе-риш, уларнинг маҳсулотлар етиштиришни кўпайтиришдан техникадан яхши-роқ фойдаланишдан ва техникани асрашдан моддий манфаатдор бўлишлари” талаб даражасида белгиланди[5]. 1966 йил сентябрда КПСС МҚнинг “Мамла-катда кадрлар тайёрлашни яхшилаш ва янада такомиллаштириш мақсадида олий ва ўрта махсус таълимни яхшилаш ҳақида”ги қарори чикди. Ундан келиб чиқиб, ЎзКП МҚ ва ЎзССР Министрлар Советининг 1966 йилда «Қишлоқ хўжалиги мутахассислари ҳамда жамоа ва давлат хўжаликлар раҳбар кадрлари малакасини ошириш тизимининг келгусида самарадорлигини янада ошириш тўғрисида»ги қарори, 1967 йил ноябрда “Илмий ва илмий педагогик кадрлар тайёрлашни яхшилаш ҳақида”ги, 1969 йил августда “Олий таълим қошида тайёрлов бўлимларини ташкил этиш ҳақида”ги қарорлари чикди. Улар мамлакат халқ хўжалиги, қолаверса қишлоқ хўжалигини кўтаришга кўмаклаша оладиган кадрлар тайёрлаш бўйича вазифаларни белгилаб берди.

1972 йилда бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР КП МҚ VI пленумида ҳам “КПСС XXIV съезди қарорлари асосида кадрлар билан ишлашни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди.

Шундай бўлсада, белгиланган вазифалар муаммоларга тўла бўлди, хўжаликларда ишлаётган кадрлар орасида эса жуда катта камчиликлар бор эди. Масалан, Қашқадарё вилоятида давлат мулкани талон-тарож қилиниши билан боғлиқ ҳолатларни текшириш

юзасидан тузилган комиссиянинг вилоят район-ларида ўтказган текшируви давомида аниқланишича, Қашқадарё вилояти Шахрисабз райони “Қизил - Юлдуз” колхози юқоридаги қарорларни бажа-рилиши бўйича ревизия комиссияси раиси Р. Эргашев бухгалтерлик ҳисоб-китобини билмайдиган агроном мутахассислиги бўйича ўрта махсус дип-ломга эга бўлган. Област бошқармаси томонидан текширилганда 3.1 минг рубл сарф-харажат қилиб ташланган бўлса, Р.Эргашев бу камчиликни бирортасини аниқлай олмаган. Китоб район “В Ленин” номли колхозда ревизия комиссия-сининг раиси К.Эгамбердиев умумий ўта маъсус дипломга эга бўлиб, ўзи ўтказган ревизияда камомадни аниқлай олмайди, область комиссияси текшир-ганда эса 12,5 минг рубль сарф-харажат қилиб юборганлигини аниқланади[12].

Ўша вақтларда бу камчиликлар келажакда халқ хўжалигини таназзулга олиб келувчи омил эканлигини ҳеч ким тушунмади. Баландпарвоз маърузалар, қоғозларда, ҳисобот ва маълумотномаларда қишлоқ хўжалигига кадрлар тайёрлаш масаласи кетаверди. Шу мақсадда қишлоқ хўжалигига ихтиссослашган техникумлар, олий ўқув юртлари, малака ошириш курслари ташкил этилди. Масалан, қишлоқ хўжалик техникумларида сиртқи бўлимлар очилиб, улар асосан қишлоқ хўжалигида ўрта бўғинларни (бригадир, звено бошлиғи, бўлим бошлиқлари, ферма бошлиқлари, ҳисобчилар) малакасини оширишга қаратилди. Мамлакат қишлоқ хўжалигини малакали кадрлар билан таъминлашни ташкиллаштириш, сиртқи таълим тизимини ташкил қилиш мақсадида бир қатор қарорлар ҳам қабул қилинди[14]. Сиртқи бўлимларни ўқув – методик материаллар билан таъминлаш мақсадида Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги қошида ўқув методик кабинетлар очилди. Уларни вазифаси кундузги ва сиртқи бўлимларда сифатли кадрларни тайёрлашга қаратилди. Ўқув методик ишларни тартибга солишда нашриёт – таҳрир гуруҳи ҳам ишлади. Ўқув қўлланмаларни нашр этиш ишларига алоҳида эътибор қаратилиб, ҳар бир босма табоқ учун 100 рублдан муаллифларга қалам ҳаққи тўланди. Бу гуруҳ иштирокида 1971 йилда “Ипакчилик” мутахассислигидан 6 та ўқув қўлланма нашр этилди. Ўқув методик кабинет орқали техникумларга 1970-1971 йилларда 5 та дастур бўйича 224 номда 4475 диафильмлар қисми берилди[7]. Бироқ, техникумларда муаммолар етарли эди. Тахсил олувчилар назорат ишларини 50 фоизга бажарганлар, талабалар дарслик, ўқув-методик қўлланмалар билан, асосан ўзбек тилидаги қўлланмалар билан тўлиқ таъминланмаган. Наманган, Бухоро қишлоқ хўжалик техникумлари, Тошкент ҳисоб-бухгалтерия техникумида қабул жараёнлари талабга жавоб бермаган, молиявий ишларда камомадлар бўлган[6].

Натижа ва муҳокамалар. 1968-1969 йилларда Наманган, Бухоро қишлоқ хўжалик техникумлари ва Тошкент бухгалтер-ҳисобчилик техникумларида молиявий аҳвол жуда оғир бўлиб, маблағлар ўз холича ўзлаштириш кучли бўлган. 1970 йилда Наманган қишлоқ хўжалиги техникумида қайта текшириш ўтказилган вақтда ҳам сиртқи бўлим ўқиши ва қабул жараёнлари умуман талабга жавоб бермаганлиги сабабли техникумнинг сиртқи бўлим раҳбари Ж.Я.Якуббаев ишдан бўшатишган.

Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг “Техникумларда ўқув-ишлаб чиқариш ишларидаги жиддий камчиликлар ҳақида”ги қарори чиқди. У қарор асосида 1971 йил 14 октябрда Ўзбекистон ССР Халқ Назорати Комитети фармойиши ва Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг “Мичурин номидаги Самарқанд мева-сабзавот техникумининг 1971 йил учун молия-хўжалик фаолиятининг натижалари ҳақида”ги қарори асосида техникум фаолиятини текшириш юзасидан комиссия тузилди. Комиссия маълумотномаларида келтирилишича, 1971-1972 ўқув йилида Мичурин номидаги Самарқанд мева-сабзавот техникумининг кундузги ва сиртқи бўлимларида 143 мутахассис битириб чиққанлиги, улардан 82 нафари агроном, 61 нафари мева-сабзавот бўйича мутахассисликни битирган. Лекин, техникумларга берилган ерларда ҳам режа белгилаб берилган бўлиб, қишлоқ хўжалик экинларини экиш, ҳам тажриба тўлаш, ҳам ўқув ишларини давом эттириш ишларида техникум фақат беда экиш режаси бажарган, бошқа қишлоқ хўжалик экинларини экиш бўйича бирорта режа бажарилмаган. 6 га ерга

картошка, сабзавот, полиз экинлари экиш керак бўлган вақтда фақат 1 га. ерга экилган. Техникумдаги назарий билимлар ҳам талабга жавоб бермаган. Ўқув жараёнларида ҳам камчиликларга йўл қўйилган. Жумладан, 1970-1971 ўқув йилида техникум кундузги бўлимида выбыло 108 тингловчи, уларнинг 6 нафари ўзлаштира олмаганлиги учун, 29 нафари турли сабабларга қўра, 73 нафари совет армияси сафига кетиши муносабати билан ўқишдан четлатилган. 1971-1972 ўқув йилида 70 нафар талаба дарс қолдирган. Улардан 6086 соат маълум сабаб билан бўлса, 2433 соат сабабсиз дарс қолдиришлар бўлган. Гуруҳлар тўлмаган, гуруҳда 20 нафар кам талаба ўтирган. Битирган талаблар мутахассислик бўйича ишга жойлашма-ганлар. Ҳатто, 1971-1972 ўқув йилида 7 нафар талаба давлат имтихонларини топшира олмаган. 1971-1972 ўқув йилида сиртқи бўлимда ўқиш муддати яқинлашганда 264 нафар талаба ўрнига 185 нафари келган, 79 нафари ўқишга келмаган, бу 30 фоизни ташкил этган. Назорат ишларини текширишида хатоликларга йўл қўйилган, ҳатто дарс жадваллари талаб даражасида бўлмаган. Комиссия текширувидан сўнг қўпол хатолари учун техникумнинг хўжалик ишлари бўйича Р. Содиқов молия – смета ишларида йўл қўйган хатолар туфайли ҳамда омбор-хона бошлиғи Д.Акрамовлар эгаллаб турган лавозимларидан четлатилдилар. Р. Содиқовдан давлат фойдасига 231 рубль, бош ҳисобчи Б.Хвандан 550 рубль ҳамда тергов органлари орқали Д.Акрамовдан 931 рубль ундириб олинган[13].

Умуман, қишлоқ хўжалик техникумларида моддий – техник база етишмовчилиги катта бўлган, айти пайитда бу ишларни техникумлари ўзлари бажариши шарт бўлган. Техникум раҳбарлари ўқув – кўргазма курулларига буюртмаларни ўз вақтида топширмаганлар ва бу техникумларда “партиянинг таъсири сезилмаслиги” билан баҳоланган[9]. Бу ишларда комсомол- профсоюзларнинг ролини ошириш муҳим вазифа ҳисобланган эди.

1970 йилдан қишлоқ хўжалик техникумларида қишлоқ хўжалигида раҳбарлик лавозимидаги ходимларни тайёрлаш ҳамда амалиётчиларни малакасини оширишга мўлжалланган ўқиш муддати қисқартирилган бўлимлар очилди. Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг республика методика кабинети барча категориядаги кадрлар, шу жумладан, колхозчиларни ва совхоз ишчиларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш мактаблари, курслари ҳамда семинарлари дастурларига партиянинг иқтисодий сиёсати, иқтисодий билимлар ҳамда меҳнатни ва ишлаб чиқаришни илмий асосларини ташкил этиш асосларини, корхона, колхоз ва совхозларда иқтисодий амалиётини ўрганиш мевзуларини киритди. Лекин йиллар ўтиши билан бу бўлимда ўқувчиларнинг сони қисқариб борган. Бу ерда ҳам ўқишга қабул қилиш ишлари жуда қўпол хатолар билан амалга оширилган. Ёш амалиётчилар ўрнига ҳеч қандай тажрибаси бўлмаган қишлоқ ёшлари ўқишга қабул қилинган. Натижада 1970 йилда Нукус қишлоқ хўжалик техникумида ўқишга қабул қилинган амалиётчилар 8 нафарни, Қўқон механизация техникумида 17 нафарни, Тўртқўл қишлоқ хўжалик техникумида 8 нафарни ташкил этган бўлса, Хива қишлоқ хўжалик техникумида амалиётчилар умуман бўлмаган[10].

Хулоса. Қишлоқ хўжалик ходимларини малкасини оширишнинг иккинчи йўналиши қишлоқ хўжалик техникумларидаги бригадирларнинг малкасини ошириш сиртқи бўлими бўлди. Бу сиртқи бўлимлар махсус ўрта звено раҳбар кадрларини, жумладан, бригадирлар, звено бошлиқлари, бўлим бошлиқлари, ферма бошлиқлари, бош ҳисобчилар малакасини ошириш мақсадида очилди. Сиртқи бўлим ўқиш жараёнлари Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги томонидан ўрганиб чиқилиб, шу мақсадда 5 та буйруқ чиқариб, турли сиртқи таълим бўйича бутуниттифоқ йиғилишлар ўтказилсада сиртқи таълимга олдинги силжиш ҳолатлари бўлмаган[11]. 1970-1973 йилларда қишлоқ хўжалик техникумларида 18206 нафар битирувчи, сиртқи бўлимда 12180 нафар битирувчи чиққан бўлса хўжаликларда амалиётчилар 2 фоизга қисқарган[12].

Олий таълимда ҳам мутахассислар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этди. Йиллар давомида бутун мамлакатда қишлоқ хўжалигига кадр тайёрловчи олий таълим даргоҳларида кадрлар тайёрлаш сони ортиб борди. 1965 йилга келиб сиртқи таълимда ҳам

97 та сиртки факультетлар очилди, уларда 222436 нафар киши ўқиди[13]. Лекин, республикада Раҳбар кадр ва мутахассисларни қайта тайёрлашга юбориш яхши йўлга қўйилмади. Олий ва ўрта маълумотли мутахассислар сони кўпайсада, лекин қишлоқ хўжалигининг уларга бўлган эҳтиёжи ҳам ортиб борди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Красота В.Ф. На главных направлениях сельскохозяйственной науки и производства // Вестник высшей школы. – 1966. – № 2. -С.7.
2. Қориев М., Собирок Ҳ. Иқтисодчилар дорилфунуни // Совет Ўзбекистони. 1972 йил 29 январь.
3. Новоселов Ю. Экономика не слышит заклинаний // Земля сибирская, дальневосточная. 1990. -№1, -С.14-16.
4. Рычков А. Несостоявшийся поворот: из истории организации внедрения достижений науки в сельское хозяйство в СССР в 1970 -е гг //Вестник Томского университета. 2017. -№4222, - С.153-160.
5. СССР Қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш соҳасидаги энг зарур чоралар тўғрисида // Совет Ўзбекистони. 1965 йил 27 март.
6. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 4870, - 18-19 varaқлар.
7. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 4870,- 13 varaқ.
8. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 6142, - 10 varaқ.
9. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 6142, - 10 varaқ.
10. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 6142, - 7 varaқ.
11. Ўз МА Р-90, рўйхат – 10, йиғма жилд – 6142, - 8 varaқ.
12. Ўз МА Р-90, рўйхат -10, йиғма жилд – 4453, - 218 varaқ.
13. Ўз МА Р-90, рўйхат -10, йиғма жилд – 5314, - 84 varaқ.
14. Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик минитерлигининг 1965 йил 16 июндаги 197 – сон “Республикада қишлоқ хўжалик техникумларида сиртки таълим ҳолати ва уни яхшилаш ҳақида”ги.; 1965 йил 25 декабрдаги 520-сон “Республикадаги олий ва ўрта таълим ўқув юртларида сиртки таълим ҳолати ҳақида”ги.; 1968 йил 27 майдаги 197-сон “Наманган қишлоқ хўжалик техникуми сиртки таълим ҳолати ҳақида”ги.; 1969 йил 5 мартда 83-сон “Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида сиртки таълим ҳолати ҳақида”ги.; 1969 йил 8 апрелда 143 -сон “Тошкент ҳисоб – бухгалтерия техникумида сиртки таълим ҳақида”ги.; 1969 йил 31 декабрда 539 -сон “Бухоро қишлоқ хўжалик техникумида сиртки бўлим ҳақида”ги.; 1970 йил 18 февралда 63-сон “Наманган қишлоқ хўжалик техникумида сиртки бўлим ҳақида”ги. ва б.лар.

O‘ZBEKISTON JANUBIY VILOYATLARIDA SANOAT RIVOJIDA AYOLLAR MEHNATI VA GENDER SIYOSATI: TARIXIY TAHLIL (1925–1991 YY)

**Mamatqulov Bekzod Sherozovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d
Telefon:+99891-643-17-20**

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1930–1991 yillar davomida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ayollar mehnatining sanoat rivojiga qo‘shgan hissasi va gender siyosati doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Sanoat korxonalarida ayollar mehnatidan foydalanish dinamikasi, ijtimoiy sharoitlar, kasb-hunar ta’limi va rahbarlik lavozimlaridagi ishtirok darajasi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari bu yo‘nalishdagi ilmiy bo‘shliqni to‘ldiradi va mintaqaviy gender siyosati tarixiga ilmiy hissa qo‘shadi.

Kalit soʻzlar: Qashqadaryo, ayollar mehnati, gender siyosati, sanoat tarixi, Sovet davri, mehnat sharoitlari, ijtimoiy tenglik.

Аннотация: В данной статье на основе архивных документов анализируется вклад женского труда в развитие промышленности Кашкадарьинской области в 1930–1991 годах и меры, реализованные в рамках гендерной политики советского периода. Рассмотрена динамика занятости женщин в промышленных предприятиях, социальные условия, профессиональная подготовка и участие в управленческих структурах. Результаты исследования восполняют научный пробел в изучении региональной гендерной политики.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, женский труд, гендерная политика, история промышленности, советский период, условия труда, социальное равенство.

Abstract: This article analyzes the role of women's labor in the industrial development of Qashqadaryo region during the period from 1930 to 1991, based on archival sources and official documents. It explores the dynamics of female employment in industrial enterprises, social conditions, vocational education, and participation in leadership positions within the framework of Soviet gender policy. The findings contribute to filling a scholarly gap in the history of regional gender policy and industrial labor.

Keywords: Qashqadaryo region, women's labor, gender policy, industrial history, Soviet period, working conditions, social equality.

Kirish. XX asrning oʻrtalaridan boshlab Oʻzbekiston sanoatlashuv jarayonida ayollarning mehnat resurslari sifatidagi oʻrni ortib bordi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyatida 1930–1991 yillarda sanoatning rivojlanishida ayollar mehnati muhim rol oʻynadi. Ushbu maqolada Qashqadaryoda sovet gender siyosati doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar, ayollarning turli sanoat tarmoqlaridagi ishtiroki, mehnat sharoitlari va gender tengligi borasidagi real vaziyat tarixiy manbalar va statistik materiallar asosida tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi — Qashqadaryo viloyatida ayollar mehnati va gender siyosatining tarixiy rivojlanishini tahlil qilish va ularning sanoat taraqqiyotiga qoʻshgan hissasini aniqlashdir.

I. 1930–1950 yillar: Ayollarni sanoatga jalb qilishning dastlabki bosqichlari

1930-yillarda sovet hokimiyati ayollarni jamoat mehnatiga jalb qilishga alohida eʼtibor qaratdi. Qashqadaryoda bu jarayon koʻproq qishloq xoʻjaligiga yoʻnaltirilgan boʻlsa-da, paxta tozalash zavodlari, yogʻ-moy kombinatlari va tikuvchilik artellari kabi kichik sanoat obyektlarida ayollar mehnatidan foydalanish boshlandi. Bu davrda gender siyosati mehnatga jalb qilishda tenglikni rasman ilgari surgan boʻlsa-da, real hayotda ayollarning ogʻir va past maoshli ishlarga koʻproq jalb qilinganligi kuzatiladi. Arxiv hujjatlariga koʻra, 1940-yillarda viloyatdagi sanoat korxonalarining oʻrtacha 25–30 foiz ishchi kuchini ayollar tashkil qilgan [1, 34-b].

II. 1950–1980 yillar: Sanoat korxonalarida ayollar mehnati kengayishi

1950–1970-yillarda Qashqadaryo viloyatida yirik sanoat korxonalari barpo etildi: Muborak gazni qayta ishlash zavodi, Shurtan gaz-kimyoy majmuasi loyihalashtirila boshladi. Shu bilan birga, viloyatda oziq-ovqat, toʻqimachilik va qurilish materiallari sanoati tarmoqlari kengaytirildi. Bu tarmoqlarda ayollar faol ishtirok etdi.

Ayollar mehnati koʻproq: Paxta tozalash va tikuvchilik fabrikalarida, Oziq-ovqat kombinatlarida, Qurilish va xizmat koʻrsatish sohalarida jamlangan edi.

Sovet gender siyosati rasmiy hujjatlarda ayollarni texnika va injiniring sohalariga ham jalb qilishni koʻzda tutgan boʻlsa-da, amalda ularning asosiy qismi oddiy ishchi kasblarida qoldi.

Statistik maʼlumotlarga koʻra, 1970-yillarning oxiriga kelib Qashqadaryo sanoat korxonalarida ayollar umumiy ishchi kuchining 40% gacha qismini tashkil qilgan [2, 68-b].

III. Ayollar mehnati sharoitlari va ijtimoiy kafolatlar (1980–1991)

1980-yillarda ayollar mehnatiga nisbatan sharoitlarni yaxshilash boʻyicha qator choralar koʻrildi: Ish joylarida bolalar bogʻchalari tashkil etildi, Ayollar uchun qisqartirilgan ish kunlari joriy qilindi, Dekret taʼtili kafolatlandi, Madaniyat uylari va sport-sogʻlomlashtirish markazlari faoliyati kengaydi.

Biroq gender tengligi sohasida hali ham muammolar mavjud edi. Rahbarlik lavozimlarida ayollar ulushi 10% dan oshmagan, yuqori malakali mutaxassislar orasida esa ayollar soni past bo'lgan.

Ilmiy adabiyotlar tahlili. Qashqadaryo viloyatida ayollar mehnati va gender siyosatiga oid tarixiy tadqiqotlar hozircha keng qamrovli shaklda olib borilmagan. Mazkur mavzu bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin: 1. **Sovet davri manbalari va tahlillari** Bu toifadagi adabiyotlar asosan sovet mafkurasi doirasida yozilgan bo'lib, gender tengligi, ayollarning ishlab chiqarishdagi faolligi, siyosiy huquqlari haqida ijobiy va beryoqlama tasvirlar beradi.

Tadqiqotchi olim J.Kamalova «Sovet ayollarining iqtisodiy hayotdagi ishtiroki» nomli asarida mazkur tadqiqot mavzusiga doir ma'lumotlar beriladi. Muallif ayollarni iqtisodiy faollikka jalb qilishdagi siyosiy qarorlarni tahlil qilgan. Biroq muallif asosan statistik ma'lumotlarga tayanib, ijtimoiy-real sharoitlarni chuqur ochib bermaydi [3, 101-b].

Muallif Sh.Rashidov **"Ishchi ayollar va uyg'un taraqqiyot" nomli asarida ham tadqiqot mavzusi doirasida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.** Muallif ishchi ayollarning sadoqatini va ularning mehnatdagi muvaffaqiyatlarini targ'ib qiladi. Reallikdan yiroq va tanqidiy yondashuvdan holi [4, 34-b].

"Kommunistik mehnat", "Qashqadaryo haqiqati" (1950–1980 yillar) gazetalarida chop etilgan maqolalar: Ayollarning mehnatdagi yutuqlari, ilg'or ishchi ayollar hayoti haqida ko'plab materiallar berilgan, lekin tahliliy emas — ko'proq targ'ibot ruhida.

2. **O'zbekistonda gender siyosatiga oid tadqiqotlar** Ushbu adabiyotlar respublika miqyosidagi gender siyosatini umumiy nuqtai nazardan ko'rib chiqadi. Ammo Qashqadaryo viloyati yoki sanoat tarixiga alohida e'tibor berilmagan. **A. Saidov. "O'zbekistonda gender tenglik masalalari: tarix va zamonaviylik" nomli asarida** gender siyosatining huquqiy asoslari va amaliy jihatlar haqida umumiy tahlil beradi. Viloyatlar kesimidagi tafsilotlar mavjud emas.

M. Egamberdiyeva "O'zbekiston ayollari tarixiy jarayonlarda" nomli asarida ayollar masalasi tahlil etiladi. Ayollar harakati, ularning siyosiy va ijtimoiy hayotdagi o'rni haqida yozilgan, ammo sanoatga oid ma'lumotlar cheklangan [5, 34-b].

3. **So'nggi yillarda chop etilgan maqolalar (tanqidiy tarixiy yondashuvlar)** **M. Tojiboyev. "Sovet davrida gender siyosati va uning ijtimoiy aks sadosi" nomli maqolasida ham mavzuga doir qiziqarli ma'lumotlar uchraydi.** Sovet siyosatining gender sohasidagi real va rasmiy tafvutlarini ochib bergan. Mintaqaviy tahlil yo'q, ammo metodologik yondashuv kuchli.

L. Mamatova. "Ayollar mehnatining tarixiy aspektlari: XX asr misolida" ushbu maqolada ayollar mehnatini tarixiy davrlarda solishtirgan holda yoritadi. Viloyat kesimida emas, lekin konseptual asoslar sifatida foydali [6, 34-b].

4. **Arxiv hujjatlari va statistik manbalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi,** fond R-929: Qashqadaryo viloyati partiya qo'mitasining ayollar bo'yicha qarorlari va hisobotlari mavjud [7, 34-b].

Qashqadaryo viloyati davlat arxivi: sanoat korxonalaridagi ishchi ayollar ro'yxatlari, hisobotlar, genderga oid mahalliy hujjatlar.

Statistika qo'mitasi byulletenlari (1960–1990): sanoatdagi ayollar ulushi, o'rindosh ayollar, yosh va lavozim ko'rsatkichlari.

Mavzuga oid mavjud ilmiy adabiyotlar gender siyosatining umumiy qoidalarini yoritgan bo'lsa-da, **Qashqadaryo viloyati sanoatida ayollar mehnati va gender siyosatini tarixiy jihatdan maxsus o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar deyarli mavjud emas** [8, 10-b]. Shuningdek, sovet davri manbalari ko'proq targ'ibotga xizmat qilgan, real sharoitlar, muammolar va stereotiplar haqida chuqur tahlillar yo'q. Shu boisdan, mazkur mavzudagi ilmiy izlanishlar **ilmiy bo'shliqni to'ldiradi** va viloyat sanoati tarixini gender nuqtai nazaridan qayta baholash imkonini beradi. Mahalliy an'anaviy qarashlar, ijtimoiy stereotiplar ayollarning sanoatda yuqori lavozimlarga ko'tarilishini cheklab turardi. Shuningdek, ularning mehnati ko'pincha erkaklar mehnatiga qaraganda kamroq baholangan.

Qashqadaryo viloyatining sanoat rivojida ayollar mehnati muhim rol o'ynadi. 1930–1991 yillar davomida sovet gender siyosati ta'sirida ayollar sanoatga keng jalb qilindi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi mavqei sezilarli darajada oshdi. Biroq gender tengligi yo'lida rasmiy siyosat va real amaliyot o'rtasida sezilarli tafovut saqlanib qoldi [9, 88-b].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo viloyatida sanoat taraqqiyoti faqat erkaklar mehnati bilan emas, balki ayollarning faol va mashaqqatli ishtiroki bilan ham bog'liqdir. Shu bilan birga, tarixiy tajribalar zamonaviy gender siyosatini shakllantirishda muhim saboqlar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi, sanoat korxonalarining yillik hisobotlari (1970–1985).
2. "Qashqadaryo haqiqati" gazetasi, 1975–1990 yillar sonlari.
3. SSSR Kommunistik partiyasining ayollar masalalari bo'yicha qarorlari to'plami. – Moskva: Politizdat, 1975. – B. 112–115.
4. Ubaydullayeva E. *O'zbekiston ayollari: kecha va bugun*. – Toshkent: O'zbekiston, 2001. – B. 73–76.
5. Abduqodirov A. *O'zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari (1917–1991)*. – Toshkent: Fan, 2009. – B. 98–102.
6. Raximova N. *Ayollar harakati tarixidan sahifalar*. – Toshkent: Sharq, 2002. – B. 53–59.
7. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi. Fond R-132, ro'yxat 1, ish 77. – 1940-y. – B. 22–24.
8. Qashqadaryo viloyati mahalliy sanoat boshqarmasi hujjatlari. 1955-yilgi hisobotlar. – Qarshi: Arxiv nusxasi. – B. 14–17.

O'ZBEKISTON QISHLOQ XO'JALIGIDAGI SOLIQ TIZIMI O'RGANILISHI SOVET OLIMLARI NIGOXIDA

Kamolov Azizbek Aminovich

Kasbi tuman maktabgacha va maktab ta'limi bo'limi boshlig'i

Аннотация. Ushbu maqolada 1920–1953 yillarda sovet tarixida amalga oshirilgan soliq siyosati mamlakatni markazlashtirish, siyosiy nazoratni kuchaytirish va iqtisodiy resurslarni davlat tasarrufiga jalb etishning asosiy vositalaridan biriga aylangani yoritiladi. Mavzuni ochishda rus olimlarining ilmiy tadqiqotlari keng qo'llanilgan.

Калит so'zlar: Yangi iqtisodiy siyosat, O'zbekiston SSR, D. V. Kuzovkov, V. Ya. Alshuler, V. Ya. Grusha, N. D. Kondratev, M. Ya. Zipershteyn, T. I. Kim, "xalq xo'jaligining qayta qurish davri", jamoalashtirish, Sovet davlatining qishloqdagi soliq siyosati.

Аннотация. В данной статье рассматривается, что в 1920–1953 гг. налоговая политика, проводившаяся в советской истории, стала одним из основных инструментов централизации страны, укрепления политического контроля и мобилизации экономических ресурсов в распоряжение государства. При раскрытии темы широко использованы научные исследования российских учёных.

Ключевые слова: новая экономическая политика, Узбекская ССР, Д. В. Кузовков, В. Я. Альшулер, В. Я. Груша, Н. Д. Кондратьев, М. Я. Циперштейн, Т. И. Ким, «период реконструкции народного хозяйства», коллективизация, «Налоговая политика советского государства в деревне».

Abstract. This article examines how the tax policy pursued in Soviet history from 1920 to 1953 became one of the main tools for centralizing the country, strengthening political control,

and mobilizing economic resources for the state. The article extensively relies on research conducted by Russian scholars.

Keywords: New Economic Policy, Uzbek SSR, D. V. Kuzovkov, V. Ya. Alshuler, V. Ya. Grusha, N. D. Kondratiev, M. Ya. Tsiperstein, T. I. Kim, "the period of reconstruction of the national economy," collectivization, "the tax policy of the Soviet state in the countryside."

Kirish.

1920–1953 yillar – sovet tarixida jamiyatning barcha sohalarida keskin oʻzgarishlar va mafkuraviy sinovlar davri boʻlib, bu yillar davomida amalga oshirilgan soliq siyosati mamlakatni markazlashtirish, siyosiy nazoratni mustahkamlash va iqtisodiy resurslarni davlat ixtiyoriga jalb etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Ayniqsa, Yangi iqtisodiy siyosat (YaIS), kolxozlashtirish, industriallashtirish va urush iqtisodiyoti kabi umumdavlat islohotlari paytida soliqlar nafaqat byudjetni toʻldirish, balki jamiyatni sinfiy qayta qurish maqsadida ham ishlatildi. *Sovet davridagi tarixshunoslikda* qishloq xoʻjaliklarini soliqqa tortish siyosatiga oid tadqiqotlar asosan marksizm-leninizm nazariyasiga tayanilgan holda yozilgan. Soliq siyosati, ayniqsa, kolxozlashtirish jarayonlari davlat siyosatiga uygʻun holda yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada 1920–1953 yillar oraligʻi Oʻzbekistonda, xususan Qashqadaryo viloyatida qishloq xoʻjaligi sohasida amalga oshirilgan soliq siyosatidagi eng muhim, hal qiluvchi va dramatik jarayonlarni qamrab oladi. Bu davrni tanlash quyidagi ilmiy, tarixiy va mantiqiy asoslarga ega:

Birinchidan, soliq siyosatining tubdan oʻzgarishi boshlangan 1920- yillarda “harbiy kommunizm” siyosati tugab, 1921-yildan Yangi Iqtisodiy Siyosat (YaIS) joriy etildi. Bu – majburiy rekvizitsiyalarni soliqqa almashtirish, bozor munosabatlariga cheklangan ruxsat berilishi va dehqonlar faoliyatiga muayyan darajada erkinlik berilgan davrdir. Shu bois, 1920 yil – yangi soliq siyosatining boshlanishi sifatida muhim hisoblanadi[1: 104 bet.]. *Ikkinchidan*, **Oʻzbekiston SSR tashkil topgan va markazlashgan boshqaruv boshlangan**–1920-yil oxirida Turkiston ASSR tarkibidan ajralib chiqib, keyinchalik 1924-yilda Oʻzbekiston SSR tashkil topdi. Bu oʻzgarishlar bilan birga, soliq siyosati ham bosqichma-bosqich markazlashtirildi. Shuning uchun bu davrni tadqiqot doirasiga olish obʻektiv va tarixiy ahamiyatga ega. *Uchinchidan*, **Qashqadaryo hududida tuzilgan soliq tizimini oʻrganish uchun qoʻllanma nuqta**–Qashqadaryoda ham 1920-yildan boshlab soliq yigʻish, davlat uchun xoʻjalik maʼlumotlari toʻplash kabi jarayonlar izchillashgan. Bu yil – mahalliy soliq siyosati va uning qishloq xoʻjaligiga taʼsirini oʻrganish uchun manbaga boy va tahlilga qulay start nuqtadir.

1953 yil, **tadqiqotning yakun nuqtasi boʻlib, birinchidan**, 5 mart kuni Iosif Stalin vafot etdi va mamlakatda iqtisodiy, soliq va qishloq xoʻjaligi siyosatlarida jiddiy oʻzgarishlar boshlandi. Repressiv choralar asta-sekin yumshatilib, yangi siyosiy bosqichga oʻtildi. *Ikkinchidan*, 1920–1953 yillar mobaynidagi soliq siyosati asosan sinfiy ajratish, majburiy yigʻimlar, kollektivlashtirish va jazo choralari tayangan edi. 1953 yil ushbu siyosat modelining yakun topgan sanasi hisoblanadi. *Uchinchidan*, keyingi davr iqtisodiy va soliq tizimidagi islohotlar hamda dehqonlarga nisbatan munosabatda yumshashlar bilan tavsiflanadi. Shuning uchun 1953 yildan keyingi bosqich alohida tadqiqot obʻekti sifatida oʻrganilishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Sovet soliq siyosati boʻyicha tadqiqotlar D. V. Kuzovkov, V. Ya. Alshuler, V. Ya. Grusha, N. L. Kondratiev., M. Ya. Zipershteyn[2: № 4–5] Kim[3: B. 17].T.I. kabi qator olimlar tomonidan amalga oshirilgan boʻlib, ushbu asarlarda soliq tizimining shakllanishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy hayotga taʼsiri va davlat siyosatining turli bosqichlardagi xususiyatlari yoritilgan. Masalan, D. V. Kuzovkovning “Pererojdenie naloga v usloviyax SSSR” nomli maqolasi 1929 yilda chop etilgan boʻlib, unda 1920-yillar oxiridagi Sovet iqtisodiy siyosati sharoitida soliq tizimidagi oʻzgarishlarni tahlil qiladi.

V.P. Danilovning “Sovetskaya nalogovaya politika v dokolxoznoy derevne” asarida[4: c152] 1917–1927 yillardagi soliq siyosatining mohiyati, maqsadlari va ijtimoiy taʼsiri atroflicha yoritilgan. Muallif taʼkidlashicha, soliq siyosati davlatning dehqon xoʻjaliklarini iqtisodiy

jiyatdan boshqarish va sinfiy tartibni qayta shakllantirish vositasi bo'lgan. Asarda, ayniqsa, yangi iqtisodiy siyosat (NEP) sharoitida joriy qilingan natura va pul soliqlari, ularning dehqonlar faoliyatiga ta'siri, soliq yukining turli toifalar o'rtasida taqsimlanishi masalalari tahlil etilgan. Danilov fikricha, soliqlar faqat moliyaviy maqsadlarni ko'zlamagan, balki "kulaklar"ni iqtisodiy sustlashtirish va oxir-oqibatda yo'q qilishga xizmat qilgan.

N.E. Glushenko, M.M. Kudyukina, N.A.Ivniskiy, M.V.Meregina, Ye.V. Xarrison tahririda nashr etilgan hujjatlar va materiallar to'plamida[5:C 638] 1928–1937 yillar davrida qishloqda amalga oshirilgan soliq siyosatiga oid rasmiy hujjatlar va tarixiy manbalar chop etilgan. Ushbu materiallar "xalq xo'jaligining rekonstruktiv davri" deb nomlangan bosqichdagi soliq siyosati mazmun-mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Soliq siyosati ushbu davrda nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy vazifalarni amalga oshirishga yo'naltirilgani to'g'risida manbalarda ochiq bayon etilgan. Xususan, mamlakatni industrialashtirish, qishloq xo'jaligini jamoalashtirish (kollektivlashtirish) va "quloqlar sinifini tugatish" siyosatini hayotga tatbiq etishda soliqlar asosiy vosita sifatida foydalanilgan.

To'plamga faqat rasmiy hujjatlar emas, balki krestyanlarning o'z huquqlari va manfaatlarini himoya qilish maqsadida davlatning oliy organlariga yo'llagan murojaatnomalari, arizalari va shikoyat maktublari ham kiritilgan. Ushbu hujjatlar qishloqdagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni real aks ettiradi.

Mazkur manbalar shundan dalolat beradiki, soliq siyosati orqali dehqonlar ahvolini yoxud iqtisodiy rivojlanishni yaxshilash emas, balki davlatning strategik maqsadlarini amalga oshirish, jumladan, ishchi sinfni shakllantirish va "ekspluatator tabaqalar"ni yo'q qilish kabi g'oyalar ustuvor bo'lgan.

M.Ya. Zaleskiyning "Nalogovaya politika sovetского gosudarstva v derevne"[6: c.120] asari sovet agrar siyosatida soliq tizimining o'rnini to'laqonli ravishda asoslashga urinadi. Muallif asarda soliqlar siyosatini ijobiy talqinda, sinfiy kurash vositasi va sotsialistik modernizatsiyaning moliyaviy poydevori sifatida tavsiflaydi.

1920–1930-yillardagi qishloq xo'jaligidagi soliq siyosati sovet davlati tomonidan nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy maqsadlarda ham faol qo'llangan. V.P. Danilov va V.N. Yakovlevskiy asarlarida soliqlar dehqon xo'jaliklarini davlat nazoratiga olish va sinfiy qayta shakllantirish vositasi sifatida baholanadi. Manbalarda soliq siyosati orqali dehqonlarni bo'ysundirish, ularni kolxoz tizimiga yondashtirish jarayoni tahlil qilinsa-da, mahalliy norozilik, repressiya va ijtimoiy oqibatlar aksariyat hollarda chetlab o'tilgan. Demak, bu davrdagi soliq siyosati davlatning mafkuraviy va sinfiy siyosatini amalga oshirishda markaziy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillari soliq siyosati haqida so'z borar ekan, Marina Nikolaevna Gritchinaning "Nalogovaya politika v godы Velikoy Otechestvennoy voyny"[7:c. 58-66] maqolasida 1941–1945 yillar davomida SSSRda amalga oshirilgan soliq siyosati keng va chuqur tahlil etiladi. Muallif Saratov viloyati misolida mahalliy byudjetlar shakllanishi, soliq tushumlari manbalari va urush davridagi moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda soliq siyosatining o'rnini ko'rsatadi. Soliqlar va to'lovlar aholiga keskin yuklatilgani, ijtimoiy adolatni ta'minlash maqsadida progressiv soliq stavkalari joriy etilgani ta'kidlanadi. Xususan, *farzandsizlar uchun alohida soliq, harbiy xizmatda bo'lmaganlar uchun qo'shimcha to'lovlar, aholi daromadlarining ulushi hisobga olingan holda belgilangan soliq stavkalari* misolida davlat byudjetiga ichki resurslarni jalb etish mexanizmlari ko'rsatiladi. Urush davridagi soliq tizimi jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olgan bo'lib, davlat ehtiyojlari uchun xalq o'z ixtiyori bilan emas, balki ijtimoiy va huquqiy majburiyat ostida moliyaviy hissa qo'shgan. Muallif bu tajribaning hozirgi iqtisodiy inqiroz sharoitida ahamiyatli jihatlari belgilab, ayrim elementlarini zamonaviy soliq siyosatga moslashtirish mumkinligini ilgari suradi. Ushbu maqola urush yillaridagi soliq siyosati orqali iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish usullarini ochib beradi va muhim manba hisoblanadi.

N.A.Voznesenskiyning "Voennaya ekonomika v period Otechestvennoy voyny"[8: c. 192] asari Ikkinchi jahon urushi davridagi SSSR iqtisodiyotining tashkil etilishi va uning asosiy yo'nalishlarini qamrab olgan muhim tadqiqot hisoblanadi. Asar muallifi – iqtisodchi-amaldor,

urush yillarida Dasturlash va Davlat rejalashtirish ishlarini boshqargan shaxs sifatida voqealarni nafaqat nazariy, balki amaliyot nuqtai nazaridan ham tahlil qiladi.

Shu bilan birga, asarda iqtisodiyotning ustuvor yoʻnalishlari – qurol-yarogʻ, oziq-ovqat, harbiy texnika taʼminoti kabi masalalar ham katta diqqat bilan yoritiladi. Muallif iqtisodiy markazlashuv, faol rejalashtirish va jamiyatning barcha qatlamlarini mobilizatsiya qilish orqali urush iqtisodiyotini samarali tashkil etish tajribasini yuqori baholaydi.

Ya.E. Chadaevning “Ekonomika SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941–1945 gg.)”[9:c.494] asari Ikkinchi jahon urushi yillarida SSSR iqtisodiyotining barcha sohalarini qamrab olgan ilmiy tahlil hisoblanadi. Asar urush sharoitidagi iqtisodiy siyosatni — jumladan, sanoat, qishloq xoʻjaligi, moliya, mehnat va resurslardan foydalanish sohalaridagi oʻzgarishlarni keng qamrovda yoritadi. Muallif iqtisodiy mobilizatsiya mexanizmlarini, evakuatsiya qilingan ishlab chiqarish tarmoqlarini qayta joylashtirish jarayoni va ularning samaradorligini dalillarga tayangan holda tahlil qiladi. Asarning alohida ahamiyatli tomoni shundaki, unda mamlakat iqtisodiyotining front ehtiyojlariga moslashuvi, industrial bazaning qayta ishga tushirilishi va urush sanoatining rivojlanishi chuqur tadqiq etilgan. Asarda statistik maʼlumotlar va davlat hisobotlari keng qoʻllangan boʻlib, bu manbani oʻsha davr iqtisodiyotini obʻektiv baholashda muhim ilmiy asos sifatida qoʻllash imkonini beradi. Chadaevning tahlili shunchaki xronologiya emas, balki iqtisodiy siyosatning oqibatlarini koʻrsatadigan ilmiy natijalarga boy boʻlib, urush iqtisodiyoti tarixini tadqiq etishda muhim nazariy va amaliy manba hisoblanadi.

Uchinchi davr, ikkinchi jahon urushi yakuni bilan toki, I.Stalin vafotigacha boʻlgan yillarda qishloq xoʻjaliklaridagi soliq siyosatiga oid asarlar tadqiq qilinar ekan Yu.S. Torubarovning “Nalogooblojenie naseleniya sovetkoy derevni v 1945-1953gg. (namaterialax Kurskoy oblasti)”[10:C.173] nomli tadqiqoti urushdan keyingi yillarda sovet qishloq xoʻjaligida amalga oshirilgan soliq siyosati mazmun-mohiyatini aniqlashga qaratilgan boʻlib, u Kursk viloyati misolida real faktlar va arxiv materiallari asosida tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar

O.M.Verbitskiyning “Rossiyskoe krestyanstvo: ot Stalina k Xrushev (seredina 40-x – nachalo 60-x godov)”[11:c.224] asari urushdan keyingi sovet qishloq jamiyatidagi tub oʻzgarishlarni ilmiy tahlil etgan muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Asarda asosiy eʼtibor Ikkinchi jahon urushi ortidan qishloq xoʻjaligini tiklash, kolxoz va sovxoz tizimini yanada mustahkamlash, krestyanlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilash kabi masalalarga qaratilgan.

Oʻzbek olimlari tomonidan 1920-1953 yillar soliq siyosati kam oʻrganilgan boʻlib, R. X. Aminovning “Agrarnye preobrazovaniya v Uzbekistane 20-x godov; Kritika burjuaznykh konsepsiy resheniya natsionalnogo voprosa v SSSR (Na primere Uzbekistana)”[12: №3] nomli maqolasida, 1920-yillarda Oʻzbekistonda sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan agrar islohotlarning mazmuni, maqsadlari va oqibatlarini tahlil qiladi. Muallif bu islohotlarni milliy masala echimining bir qismi sifatida koʻradi va bu masaladagi **burjuaz nazariyalar tanqidini** ilmiy asosda bayon etadi. Asarda asosiy eʼtibor quyidagilarga qaratilgan:

- Oʻzbekistondagi er-mulk munosabatlarini qayta tashkil etish jarayonlari;
- Dehqon xoʻjaliklarini sinfiy qayta tartiblash va kulaklarga qarshi siyosat;
- Milliy ozodlik va iqtisodiy mustaqillik masalalarida burjuaz konsepsiyalarga qarshi sovetcha yondashuvni asoslash;
- Milliy davlatchilikni shakllantirishda agrar siyosatning oʻrni va taʼsiri.
- Muallif burjuaz olimlar tomonidan taklif qilingan milliy masalani hal qilish konsepsiyalarini **ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan notoʻgʻri va reaksiy** deb baholaydi va ularga nisbatan sovet ideologiyasi asosida tanqidiy munosabat bildiradi.

G.R. Rizaevning “Agrarnaya politika Sovetskoy vlasti v Uzbekistane (1917-1965 gg.)”[13:c.184] nomli monografiyasida 1917–1965 yillar davrida Oʻzbekistonda Sovet hokimiyati agrar siyosati, er munosabatlari, kollektivlashtirish, erkinlik va er davlatlashtirish ijtimoiy-siyosiy ifodalari tahlil qilinadi. Asarda 1917–1920-yillardagi revolyusiya, NEP va er

siyosatining shakllanishi; 1920-yillardan 1930-yillar davrida agrar islohotlar va kollektivlashtirish bosqichlari; Xalq xo'jaligiga oid plandashtirish, soliq va moliyaviy munosabatlar; 1941–1965 yillardagi kolxoz va sovxoz tizimi, ilmiy-texnik rivojlanish tahlil qilingan. Soliq siyosatiga oid ma'lumotlar: Yerdan foydalanish, qishloq xo'jaligidagi nomdorchilik va majburiy majburlamalar — soliq va xarajatlar bilan bog'liq integratsiyalangan iqtisodiy mexanizmlar sifatida ko'rib chiqilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, soliq mexanizmi Sovet hukumati uchun sinfiy nazorat, kulaklarga qarshi kurash va kolxozlashtirish jarayonlarini amalga oshirishda muhim vosita bo'lgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixshunoslik sohasida yangi bosqich boshlandi. Ideologik yondashuvlar o'rnini xolis, arxiv manbalariga tayangan ilmiy tahlillar egalladi. Ayniqsa, soliq tizimi va uning tarixi bo'yicha N.Oblomurodov, F.Tolipov, R.R. Duschanov, A.Mamanazarov, Sh.Toshmatov tadqiqotchilar tomonidan muhim izlanishlar amalga oshirildi. Xususan, N.Oblomurodov, F.Tolipov "O'zbekistonda soliklar tarixi"[14:b.180] nomli asarida 1920–1953 yillar davridagi soliq siyosati quyidagicha izohlangan:

Bu davrdagi soliq siyosati Sovet Ittifoqining umumiy iqtisodiy siyosatiga mos tarzda shakllantirilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi davlat byudjetiga barqaror tushumlarni ta'minlash va aholi ustidan iqtisodiy-nazorat mexanizmlarini mustahkamlashdan iborat bo'lgan. 1920-yillar boshlarida O'zbekistonda Sovet hokimiyati joriy qilinishi bilan birga sovetcha moliya va soliq tizimi tatbiq etildi. Soliq tuzilmasi to'liq markazlashtirilib, mahalliy moliya organlari to'g'ridan-to'g'ri Moskvaga bo'ysuntirildi.

1922–1924 yillarda asosan natura shaklidagi soliqlar (ya'ni mahsulot shaklida to'lanadigan yig'imlar) amal qilgan bo'lib, bu holat qishloq xo'jaligi mahsulotiga bog'liq muammolarni keltirib chiqargan. 1924-yildan keyin esa ular bosqichma-bosqich pulli soliqlar bilan almashtirila boshlangan. Yangi iqtisodiy siyosat (YaES) doirasida soliq tizimiga islohotlar kiritilib, iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlari joriy etilgan.

1930-yillardan boshlab kolxozlashtirish siyosatiga mos ravishda soliq tizimi ham o'zgargan. Kolxoz va sovxozlar uchun maxsus soliq rejimlari joriy qilinib, majburiy to'lovlar davlat rejasiga asoslangan holda amalga oshirilgan. Bu jarayonda hisobot va shaffoflikni kuchaytirishga e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, soliq yuki asosan dehqon va kolxozchilar zimmasiga tushgan. 1930-yillarda "mahsulot yig'imi" qayta tatbiq etildi va bu jarayon davlat xaridi shaklida tashkil etildi. Reja bajarilmagan hududlarga soliq sanksiyalari qo'llanilgan va mehnat unumdorligi soliq imtiyozlari bilan bog'langan.

Industrializatsiya siyosatini rag'batlantirish maqsadida xususiy tadbirkorlik faoliyati cheklangan. 1940-yillarga kelib, urush xarajatlarini qoplash uchun soliq siyosati yanada qattiqlashtirildi. Urush yillarida harbiy soliqlar, "harbiy zayomlar" kabi majburiy to'lovlar joriy qilindi, va xususan shahar aholisi yuqori soliq yuki ostida qoldi. Ushbu davrda soliqlar nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy maqsadlarga yo'naltirilgan: davlat rejasi ustuvorligi ijtimoiy tenglikdan ustun qo'yilgan. Shu bilan birga, majburiy yig'imlar va siyosiy qatag'on birgalikda amalga oshirilgan.

1940–1950-yillarda ish haqidan ushlab qolinuvchi daromad soliqlari keng tarqalgan. 1950-yillar boshiga kelib, soliq tizimida mavjud muammolar va keskinlik islohotlarni talab eta boshladi. 1953 yilda Iosif Stalinning vafoti soliq siyosatini qayta ko'rib chiqish va yumshatish uchun yangi imkoniyatlarni ochib berdi.

Duschanov Rasuljon Raximbaevichning **"O'zbekiston SSRning Ikkinchi Jahon Urushidan keyin davlat byudjeti tarixi"** nomli maqolasida[15:b.56-63] O'zbekiston SSRda Ikkinchi jahon urushidan keyingi (1946-yildan boshlab) moliyaviy tizim, xususan **davlat byudjetining** shakllanishi, uning tuzilishi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi rolini tarixiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Xususan, **1920-yillar — Davlat moliyasining tiklanish davri haqida so'z borar ekan**, ushbu davrda O'zbekiston SSRda **natural soliqlar** joriy qilindi. Dehqonlardan mahsulot shaklida davlat ehtiyojlari uchun to'lovlar yig'ildi. **"Prodnalog"** (oziq-ovqat solig'i) asosiy mexanizm sifatida foydalanildi. Bu soliq feodal tuzumdan sovet modeliga o'tish vositasi bo'ldi. Shuningdek, **1930-yillar —**Iosif Stalin boshchiligidagi markaziy hukumat

tomonidan **qishloq xo‘jaligini to‘liq soliqlashtirish siyosati** olib borildi. Ko‘p hollarda, **soliqlar repressiya vositasi** sifatida foydalanilgan. Masalan, "kulak" deb atalgan boy dehqonlarga yuqori soliqlar yuklatildi va ularning xo‘jaliklari tortib olindi. Davlat ehtiyojlari uchun majburiy ravishda oldindan belgilangan rejalar asosida soliq yig‘imlari amalga oshirildi. **1941–1945-yillar** — Ikkinchi jahon urushi davrida davlat byudjeti asosan harbiy ehtiyojlarga yo‘naltirildi. Dehqon va ishchilar uchun **qo‘shimcha soliq yuklamalari** joriy qilindi, shu jumladan, **homiylilik badallari va jamg‘arma soliqlari** keng ko‘lamda yig‘ildi. **1946–1953-yillar** — **Urushdan keyingi qayta tiklanish haqida so‘z borar ekan**, Soliq tizimi to‘liq ravishda markazlashgan davlat rejasiga moslashtirildi. Bu davrda ham asosiy soliq tushumlari **qishloq xo‘jaligi va sanoatdan** kelib tushgan. Ayniqsa, dehqonlar uchun **yakka tartibdagi soliq** va mehnatga asoslangan yig‘imlar amal qilgan. Davlat byudjeti ijtimoiy sohaga mablag‘ ajratishda zaif bo‘lgan — asosiy urg‘u industrializatsiya va mudofaa xarajatlariga beriladi.

Xulosa va takliflar

Xullas, 1920–1953 yillar oralig‘idagi soliq siyosati orqali iqtisodiy boshqaruv bilan birga siyosiy nazorat, repressiya va majburlash mexanizmlari amalga oshirilgan. Dehqon xo‘jaliklari, kolxoz va sovxozlar davlat rejasiga muvofiq majburiy soliq to‘lovchilarga aylantirilgan. Soliq tizimi jamiyatda ijtimoiy tenglik yoki bozor rivoji uchun emas, balki davlatning markazlashgan iqtisodiy tizimini saqlab qolish uchun xizmat qilgan. Bu orqali davlat aholi faoliyatini to‘liq nazorat ostiga olgan. Demak, soliq tizimining qishloq xo‘jaligidagi roli, uning iqtisodiy va siyosiy ta‘siri tarixshunoslik uchun muhim tahliliy ob‘ekt hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishni ilmiy asosda chuqur tadqiq etish orqali tarixiy jarayonlarni to‘g‘ri anglash, davlat va jamiyat munosabatlarini xolis baholash mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Турсунов Х, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. 104 бет.
2. Кузовков Д. В. Перерождение налога в условиях СССР // Проблемы экономики. — 1929. — № 4–5.;
3. Ким.Т.И. *Советская государственная налоговая политика в период НЭПа (1921–1929 гг.)* : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Краснодар, 2005. – Б. 17
4. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг. – Москва, 1977.
5. Тянут с мужика последние жилы...» Налоговая политика в деревне (1928-1937): Сб. документов и метариалов. / Сост. Н.Е.Глущенко, М.М.Кудюкина, Н.А. Ивницкий и др. – Москва: Собрание, 2007. – 638 с.
6. Залесский М.Я. Налоговая политика советского государства в деревне. –Москва: Госфиниздат, 1940. –120 с.
7. ¹ Гритчина М.Н. Налоговая политика в годы великой отечественной войны. Региональная экономика:теория и практика. №40 (2015),- 58-66.
8. Вознесенский Николай Алексеевич. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. - [Москва] : ОГИЗ : Государственное издательство политической литературы, 1947. –с. 192.
9. Чадаев Я. Е., Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). —2-е изд., перераб. и доп.— М.: Мысль, 1985. — 494 с.
10. Торубаров Ю.С. Налогообложение населения советской деревни в 1945-1953 гг. : на материалах Курской области : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. –173 с.
11. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву, середина 40-х - начало 60-х годов / Рос. АН, Ин-т истории России. М.: Наука, 1992. 224 с.
12. Общественные науки в Узбекистане. 1989, №9; 1980, №3.
13. Ризаев Г.Р. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917–1965 гг.) –Тошкент, «Узбекистан» нашриёти, 1967 йил, – с.185.

14. Обломуродов Н., Толипов Ф. Узбекистонда соликлар тарихи. - Т.: «IQTISOD-MOLIYA». 2009. - 180 б.

15. Дусчанов Расулжон Раҳимбаевич. "Ўзбекистон ССРнинг Иккинчи Жаҳон Урушидан кейин давлат бюджети тарихи". Ўтмишга назар, 2-махсус сон, – Тошкент, 2023. – 56-63.

TIBBIYOT OLIYGOHLARIDA MA'NAVIY TARBIYA VA KASBIY ETIKA JARAYONINING ILMIY-USLUBIY ASOSLARI

**B.Toshpo'latov. Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti dotsenti, t.f.f.d.(PhD)**

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy tibbiy ta'lim tizimida talabalarning ma'naviy tarbiyasi va kasbiy etikani shakllantirish bo'yicha ilmiy-uslubiy yondashuvlar yoritilgan. Maqolada tarixiy hujjatlar, mavjud qonunchilik me'yorlari va zamonaviy statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Xususan, tibbiyot oliygohlarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning samaradorligini oshirish uchun taklif etilayotgan pedagogik metodlar ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ma'naviy tarbiya, kasbiy etika, tibbiy ta'lim, pedagogik metodika, axloqiy qadriyatlar, oliy o'quv yurtlari.

Zamonaviy jamiyatda insonning ijtimoiy faolligi, kasbiy yetukligi va axloqiy barkamolligini ta'minlashda oliy ta'lim tizimi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ayniqsa, tibbiyot kabi muhim sohalarida yetishib chiqayotgan mutaxassislar yuksak kasbiy bilim bilan bir qatorda mustahkam ma'naviy qadriyatlarga ham ega bo'lishi zarur. Ma'naviy tarbiya va kasbiy etika oliy ta'limda shaxsning har tomonlama kamolot topishini ta'minlovchi asosiy pedagogik vosita hisoblanadi[1].

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ta'lim islohotlari doirasida ma'naviy-ma'rifiy tarbiya masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yangi O'zbekistonni bunyod etish – bu eng avvalo, yangi fikrlaydigan, ma'naviy boy, ilmi insonni tarbiyalashdir"[2]. Aynan mana shu yondashuv oliy ta'lim tizimini ma'naviy va axloqiy asosda takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Tibbiy oliygohlar bu borada alohida o'ringa ega. Tibbiyot mutaxassisining faoliyati bevosita inson hayoti va salomatligi bilan bog'liq bo'lgani sababli, kasbiy etikaga rioya qilish nafaqat professional, balki axloqiy majburiyatga ham aylangan. Kasbiy etika tamoyillari, shuningdek, bemor bilan kommunikatsiyada ochiqlik, hurmat, bag'rikenglik kabi fazilatlarni talab etadi[3]. Shu bois oliy tibbiy ta'limda ushbu qadriyatlarni shakllantirishga ilmiy asoslangan yondashuv zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli qarorida oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni takomillashtirish bo'yicha zarur chora-tadbirlar belgilab berilgan bo'lib, bu qaror zahirida yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalash g'oyasi yotadi[4]. Shuningdek, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan qabul qilingan konsepsiyalar asosida "Ma'naviyat va ma'rifat" markazlari faoliyati yo'lga qo'yilgan va ularning ish faoliyati doirasida talabalarga ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar singdirilmoqda[5].

Ushbu maqolaning maqsadi – oliy tibbiy ta'lim tizimida ma'naviy tarbiya va kasbiy etikani shakllantirishning ilmiy-uslubiy asoslarini tahlil qilish, mavjud tajriba va muammolarni o'rganish hamda istiqbolli takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Ma'naviy tarbiya deganda, shaxsda axloqiy, estetik, ijtimoiy va milliy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan uzluksiz tarbiyaviy jarayon tushuniladi. Bu tushuncha zahirida insonning ongli ravishda o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish, jamiyatdagi o'z o'rnini anglash va uni axloqiy meyorlarga muvofiq tarzda namoyon etish ko'nikmalarini rivojlantirish yotadi¹.

Pedagogik adabiyotlarda ma'naviy tarbiya ko'pincha axloqiy tarbiya bilan chambarchas bog'liq ko'riladi. Ammo, ma'naviy tarbiya nafaqat odob-axloq meyorlari doirasida, balki

shaxsning ichki olamini boyitish, estetik didini shakllantirish va umumbashariy qadriyatlarni anglash jarayoni sifatida ham talqin qilinadi. Bu borada G'arb pedagogikasi vakillari ham, Sharq allomalari ham muhim g'oyalarni ilgari surganlar. Masalan, Alisher Navoiy o'z asarlarida ma'naviy kamolotga eltuvchi vosita sifatida ilmlarni, ayniqsa tibbiy bilimlarni yuksak baholaydi².

Ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" asarida shifokorning nafaqat kasbiy, balki axloqiy poklikda bo'lishi zarurligini uqtiradi va bemor bilan muloqotda mehr-oqibat, vijdon, halollik va kamtarlik fazilatlarini asos qilib oladi³.

Zamonaviy pedagogikada esa ma'naviy tarbiya masalasi integratsiyalashgan yondashuvlar asosida talqin etiladi. Jumladan, ma'naviy tarbiyaning milliy g'urur, tarixiy xotira, oila qadriyatlari, diniy bag'rikenglik va ijtimoiy faollik kabi komponentlari ajratib ko'rsatiladi⁴. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida aynan ushbu yo'nalishlarni tizimli va metodik asosda shakllantirish ustuvor vazifa etib belgilangan.

Tibbiy ta'limda esa bu yondashuv yanada chuqurlashtiriladi, chunki shifokor faqat kasalni davolovchi emas, balki jamiyatdagi axloqiy mezonlarni ifoda etuvchi, odamlarga nafaqat dori, balki dalda beruvchi shaxs sifatida qaraladi. Shuning uchun, oliy tibbiy ta'limda ma'naviy tarbiyaning ilmiy asoslari pedagogik, psixologik, sotsiologik va hatto bioetika bilan bog'lanadi.

Ma'naviy tarbiya deganda, shaxsda axloqiy, estetik, ijtimoiy va milliy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan uzluksiz tarbiyaviy jarayon tushuniladi. Bu tushuncha zahirida insonning ongli ravishda o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish, jamiyatdagi o'z o'rnini anglash va uni axloqiy meyorlarga muvofiq tarzda namoyon etish ko'nikmalarini rivojlantirish yotadi[6].

Pedagogik adabiyotlarda ma'naviy tarbiya ko'pincha axloqiy tarbiya bilan chambarchas bog'liq ko'riladi. Ammo, ma'naviy tarbiya nafaqat odob-axloq meyorlari doirasida, balki shaxsning ichki olamini boyitish, estetik didini shakllantirish va umumbashariy qadriyatlarni anglash jarayoni sifatida ham talqin qilinadi. Bu borada G'arb pedagogikasi vakillari ham, Sharq allomalari ham muhim g'oyalarni ilgari surganlar. Masalan, Alisher Navoiy o'z asarlarida ma'naviy kamolotga eltuvchi vosita sifatida ilmlarni, ayniqsa tibbiy bilimlarni yuksak baholaydi[7].

Ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" asarida shifokorning nafaqat kasbiy, balki axloqiy poklikda bo'lishi zarurligini uqtiradi va bemor bilan muloqotda mehr-oqibat, vijdon, halollik va kamtarlik fazilatlarini asos qilib oladi[8].

Zamonaviy pedagogikada esa ma'naviy tarbiya masalasi integratsiyalashgan yondashuvlar asosida talqin etiladi. Jumladan, ma'naviy tarbiyaning milliy g'urur, tarixiy xotira, oila qadriyatlari, diniy bag'rikenglik va ijtimoiy faollik kabi komponentlari ajratib ko'rsatiladi[9]. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida aynan ushbu yo'nalishlarni tizimli va metodik asosda shakllantirish ustuvor vazifa etib belgilangan.

Tibbiy ta'limda esa bu yondashuv yanada chuqurlashtiriladi, chunki shifokor faqat kasalni davolovchi emas, balki jamiyatdagi axloqiy mezonlarni ifoda etuvchi, odamlarga nafaqat dori, balki dalda beruvchi shaxs sifatida qaraladi. Shuning uchun, oliy tibbiy ta'limda ma'naviy tarbiyaning ilmiy asoslari pedagogik, psixologik, sotsiologik va hatto bioetika bilan bog'lanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy tarbiya masalasi nafaqat ijtimoiy ahamiyatga, balki strategik ahamiyatga ham ega. Bugungi globallashtirish va axborot xurujlari davrida yoshlar ongiga salbiy g'oyalar, begonalashtirish, madaniyatsizlik va individualizm singari illatlarning kirib kelishiga qarshi immunitet faqatgina chuqur asoslangan ma'naviy tarbiya orqali hosil qilinadi [10].

Tibbiyot sohasi o'ziga xos axloqiy mezonlarga asoslanadi va shu sababli bu sohada tahsil olayotgan yoshlarning ma'naviy immuniteti ikki karra muhim. Ular nafaqat kasbiy bilimni egallashi, balki bemor bilan to'g'ri, vijdonan va ishonchli muloqot qilishni o'rganishi zarur. Shu bois, oliy ta'lim tizimida aynan tibbiy yo'nalishdagi talabalar bilan olib borilayotgan tarbiyaviy ishlar ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'un bo'lishi kerak.

O'zbekiston tibbiyot oliygohlarida so'nggi yillarda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning shakli va vositalari yangilandi. Jumladan, Toshkent tibbiyot akademiyasida "Axloqiy qadriyatlar haftaligi", "Halollik soatlari", "Talaba va mentor" loyihalari doirasida turli mavzularda davra

suhbatlari va rolli sahnalar tashkil etilmoqda [11]. Ushbu tadbirlarda talabalar faolligi va mas'uliyat darajasi o'sayotgani kuzatilmoqda. 2023-yilgi sotsiologik so'rov natijalariga ko'ra, ishtirokchilarning 78 foizi ma'naviy-ma'rifiy darslar ularda kasbiy mas'uliyatni oshirganini ta'kidlagan [12].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tizimli va innovatsion yondashuv asosida tashkil etilgan ma'naviy tarbiya tadbirlari orqali talabalar nafaqat o'z shaxsiy rivojlanishida, balki jamiyatdagi faol ishtirokida ham ijobiy siljishlarga erishmoqda. Oliy ta'limning bu boradagi yondashuvi faqat nazariy emas, balki hayotiy muammolar bilan to'qnashuv va ularni axloqiy jihatdan hal etish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda.

Kasbiy etika tushunchasi qadimdan mavjud bo'lib, uning tibbiyot sohasida shakllanishida Gippokrat qasami alohida o'rin tutadi. Bu qadimiy hujjatda shifokorning bemorga fidoyilik bilan xizmat qilishi, sir saqlashi, hurmat va insof bilan munosabatda bo'lishi kabi tamoyillar bayon etilgan[13]. Bugungi kunda bu qadriyatlar zamonaviy tibbiy etik kodekslar shaklida xalqaro huquqiy hujjatlar darajasiga ko'tarilgan. Masalan, Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining "Kasbiy axloq kodeksi" shifokorlarning global me'yorlarda faoliyat yuritishini ta'minlaydi[14].

O'zbekistonda ham tibbiy kasbga oid etika tamoyillari qonuniy tartibga solinmoqda. Sog'liqni saqlash vazirligi hamda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining birgalikdagi qarorlari orqali tibbiyot oliygohlarida axloqiy va kasbiy etika darslari yo'lga qo'yilgan. Jumladan, "Shifokorlar axloq kodeksi", "Tibbiyot xodimlarining odob-axloq qoidalari" kabilar amaliyotda qo'llanilmoqda[15].

Tibbiyot sohasi o'z mohiyatiga ko'ra, axloqiy pozitsiyaga ega bo'lishni talab qiladi. Shifokor hayot va o'lim orasidagi vaziyatlarda qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida bemorga nafaqat davo, balki ishonch, dalda, ruhiy barqarorlik ulashuvchi rolni o'ynaydi. Shu boisdan, kasbiy etikani chuqur o'rgatish oliy tibbiy ta'lim muassasalari oldida turgan muhim vazifadir.

Oliy tibbiy ta'limda kasbiy etikani shakllantirishda bir qator ilg'or pedagogik uslublar tatbiq etilmoqda. Bular jumlasiga simulyatsion o'quv mashg'ulotlari, rolly o'yinlar, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish asosidagi psixologik treninglar kiradi[16]. Simulyatsion o'quvlar orqali talabalar real shifokorlik muhitiga yaqinlashtiriladi va murakkab axloqiy muammolar yuzasidan mustaqil qaror qabul qilishga o'rgatiladi.

Rolli o'yinlar esa talabaning bemor, yaqin qarindosh yoki shifokor rolini ijro etib, empatiya va etik me'yorlarga sodiqlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuvlar kasbiy mas'uliyatni anglashga, shuningdek, professionallik va insoniylik o'rtasidagi muvozanatni topishga yordam beradi.

Bundan tashqari, akademik halollik tamoyillarini mustahkamlash maqsadida "Etika va akademik integratsiya" nomli o'quv kurslari joriy etilmoqda. Bu kurslar doirasida plagiatga qarshi kurash, ilmiy xulq me'yorlari, intellektual mulk hurmati kabi mavzular yoritiladi. Har bir talaba axloqiy jihatdan sog'lom, jamiyatga foydali mutaxassis bo'lib yetishishi uchun ushbu tamoyillarni puxta egallashi zarur[17].

Oliy tibbiy ta'lim muassasalarida ma'naviy tarbiya va kasbiy etika masalalari talabaning professional yetuklikka erishishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur maqolada ko'rib chiqilganidek, qadimiy ilmiy va axloqiy an'analar, zamonaviy pedagogik uslublar va huquqiy-meyoriy asoslar birgalikda shunday bir ta'lim muhitini yaratishga xizmat qilmoqdaki, u nafaqat bilim berishga, balki komil insonni shakllantirishga yo'naltirilgan.

Gippokratdan tortib zamonaviy bioetika kodekslarigacha bo'lgan tarixiy taraqqiyotda shifokorlik kasbining yuksak axloqiy fazilatlar bilan chambarchas bog'liq ekani ayon bo'ldi. O'zbekiston oliy tibbiy ta'lim muassasalarida olib borilayotgan islohotlar, uslubiy yangiliklar va innovatsion yondashuvlar bu boradagi yuksak maqsadlarga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, talabalar orasida akademik halollikni mustahkamlash, ma'naviy immunitetni kuchaytirish va jamiyatda faol, mas'uliyatli mutaxassisni tayyorlash borasidagi chora-tadbirlar samarali natijalar bermoqda.

Shu bois, kelgusida oliy ta'lim muassasalari quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq:

- Kasbiy etika bo'yicha maxsus modul kurslarini yanada takomillashtirish;

- Talabalarda empatiya va kommunikativ madaniyatni rivojlantirish bo'yicha innovatsion metodlarni keng joriy etish;
 - Ma'naviyat va axloqiy yetuklikka yo'naltirilgan pedagogik monitoring tizimini ishlab chiqish;
 - Etika va bioetika yo'nalishlarida xalqaro tajriba almashinuvini yo'lga qo'yish.
- Ushbu takliflar amalga oshirilsa, nafaqat ta'lim sifati oshadi, balki jamiyatda shaxsiy mas'uliyat, halollik, va insonparvarlikka asoslangan kasbiy madaniyat mustahkamlanadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh. Jo'raev. "Tibbiyotda pedagogika va etika". Toshkent: Ilm Ziyo, 2022.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 112-b.
3. World Medical Association Declaration of Geneva. World Medical Association, 2017; hamda: Toshkent tibbiyot akademiyasi bioetika va kommunikatsiya kafedrası materiallari, 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2909-sonli qarori. 2017-yil 20-aprel. // Lex.uz: <https://lex.uz/ru/docs/3183710>
5. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. "Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni samarali tashkil etish konsepsiyasi". Toshkent, 2020-yil.
6. A. Turaqulov. "Ma'naviy tarbiya asoslari". – Samarqand: Zarafshon, 2017.
7. Navoiy A. "Mahbub ul-qulub". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1983.
8. Ibn Sino. "Qonun fi't-tibb" (Tib qonunlari). – Tarj. va izohli nashr. – Buxoro: Sharq, 2004.
9. S. Hasanov. "Pedagogik texnologiyalar va ma'naviy tarbiya". – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
10. Mavlonova R. "Globallashuv va ma'naviy tahdidlar". – Toshkent: Ma'naviyat, 2018.
11. Toshkent tibbiyot akademiyasi tarbiyaviy ishlari bo'yicha yillik hisobot, 2023.
12. Talabalar o'rtasida o'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalari, TTA, 2023-yil mart.
13. Hippocrates. The Hippocratic Oath. Ancient Greece.
14. World Health Organization. Global Code of Practice on the International Recruitment of Health Personnel. 2020.
15. O'zbekiston Respublikasi SSV. "Tibbiyot xodimlarining axloqiy kodeksi". – Toshkent, 2021.
16. Rahimova D. "Tibbiy ta'limda simulyatsion metodlar va axloqiy yondashuvlar". – Toshkent: TTA nashriyoti, 2022.
17. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. "Akademik halollikni ta'minlash konsepsiyasi", 2023.

XX ASRNING BIRINCHI CHORAGIDA QASHQADARYO IRRIGATSIYA ISHLARINING HOLATI TARIXI

Jabbarova Iqbol Xo'jamuratovna
QarDU doktoranti

KIRISH. XX asrning birinchi choragida Qashqadaryo viloyati hududida qishloq xo'jaligi, ayniqsa paxtachilikning rivojlanishi suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. Qishloq xo'jaligida asosiy omil bo'lgan irrigatsiya tizimlari sug'orish ishlarini yo'lga qo'yish orqali paxta yetishtirish maydonlarini kengaytirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Mazkur davrda Qashqadaryo vodiysida olib borilgan irrigatsiya ishlari, avvalo, hududning tabiiy-geografik sharoitlariga moslashgan holda mavjud suv resurslarini sug'oriladigan yerlarga yetkazib berish harakati bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada XX asrning dastlabki choragida Qashqadaryo vohasida paxta maydonlarini kengaytirish siyosati

doirasida amalga oshirilgan irrigatsiya tadbirlari, ularning natijalari hamda uchragan muammolar arxiv hujjatlari va zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA. Tadqiqotda arxiv, tarixiy manbalar hamda irrigatorlar hisobotlariga tayangan holda tahlil qilish amalga oshirildi: birinchidan, Qashqadaryo viloyati arxiv hujjatlarida keltirilgan 1925-1935 yillardagi Qashqadaryo viloyat suv xo'jaligining hisobotlari, buyruqlari hamda keltirilgan statistik ma'lumotlar o'rganib chiqildi. Viloyat sug'orilish tarixiga oid mustaqillik davri dissertatsiyalari tahlilga tortildi va dissertatsiyalarida keltirilgan ilmiy tahlillardan foydalanildi. Shuningdek, G.N. Vinogradovning 1935-yilda Toshkentda chop etilgan "Qashqadaryo vodiysida irrigatsiya" asaridan statistik ma'lumotlar olindi. Maqolani shakllantirishda tarixiy-komparativ, statistik tahlil hamda retrospektiv yondashuv uslublaridan foydalangan holda bajarildi.

NATIJALAR. XX asrning dastlabki o'n yillarida Sovet hokimiyatining qishloq xo'jaligi siyosati paxta yetishtirishni keskin ko'paytirishga qaratildi. Bu jarayonda qisqa vaqt ichida natija olish maqsadida mamlakatning barcha mintaqalari, hatto eng chekka qishloq hududlari ham safarbar etildi.

Paxta maydonlarini kengaytirish bilan birga, joylarda alohida komissiyalar tuzilib, qidiruv va loyiha ishlari olib borildi. Shu asosda yangi sug'orish inshootlari barpo qilinib, ariqlar qazildi va suvni ekin maydonlariga yetkazib berish tizimi yo'lga qo'yildi. Mazkur chora-tadbirlar tufayli paxta yetishtirish hajmi 1925 yilgi ko'rsatkichlarga nisbatan 1935 yilga kelib ancha ortdi.

MUHOKAMA. XX asrning 20–30-yillarida Respublikada irrigatsiya masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Joylarda qidiruv-loyiha ishlari boshlab yuborildi. G.N. Vinogradov 1920–1930-yillarda Qashqadaryo vodiysi suv resurslari, geografiyasi, iqlimi hamda qadimgi sug'orish tizimlarini o'rganib, irrigatsiya imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qildi[1].

Qashqadaryo vohasi Respublikaning janubi-g'arbiy qismida joylashgan. Qashqadaryoning shimoliy chegarasi Zirabuloq va Ziyovuddin tog'laridan, g'arbiy chegarasi Jarqoq, Muborak va Dengizko'l balandliklari orqali o'tadi. Janubi va janubi – g'arbida Sandikli qum kengliklari o'lkani Turkmanistondan, vohaning sharqidagi Hisor tog'lari, janubi-sharqida Boysun tog'lari o'lkani Surxondaryo vohasidan ajratib turadi. Iqlimi kontinental, qishi nisbatan yumshoq, yozi uzoq, issiq, quruq. O'lkaning asosiy daryosi uzunligi 332 km, suv yig'adigan maydoni 8750 km bo'lgan Qashqadaryo hisoblanadi[2].

XX asrning birinchi choragida Qashqadaryo vohasi tabiiy sharoiti jihatidan quruq iqlimga ega bo'lib, uning asosiy suvlari qor va muzliklardan to'yinadigan daryolardan shakllangan. Qashqadaryo daryosi Aqsuv, Yakkabog' va G'uzor irmoqlari bilan qo'shimcha suv olgan. Bahor va yoz oylarida suv ko'paygan, qishda esa kamayib ketgan. Shuning uchun irrigatsiya tarmoqlari dehqonchilikda hal qiluvchi o'rin tutgan. Yog'ingarchilik asosan tog'oldi va tog'li hududlarda ko'proq kuzatilgan[3].

1920-yillardan boshlab Qashqadaryoda sug'orish tizimlarini ilmiy-texnik asosda rivojlantirishga kirishildi. Avval mavjud magistral ariqlar qayta tiklandi, yangi dambalar va suv to'g'onlari qurildi. Masalan, Fayzobod, Beshkent, Chim, Vorixjon va Qo'shtepa ariqlarida tosh, shox-shabba va boshqa materiallardan foydalanib suv to'siqlari barpo etildi. Shu davrda Kitob, Yuqori Qashqadaryo va Oqsuv uchastkalarida mavjud buloqlar ham qayta o'zlashtirildi.

Shu asosda Fayzobod arig'i boshida tosh, shox-shabba va qamishdan foydalanib jami hajmi 1600 m³ni tashkil qiladigan suv olish va to'siq dambalar qurilishi kerak bo'ldi. Beshkent arig'i boshida hajmi 750 m³ miqdoridagi yarmi yemirilgan eski dambalarni buzib olib tashlash zarur shundan so'ng uzunligi 4,70 metr bo'lgan *sipaylardan* foydalangan holda jami hajmi 1160 m³ bo'lgan suv olish va to'siq dambalar qurilishi belgilandi. Chim arig'i bosh qismini uzunligi 80 metr, o'rtacha eni 2,6 metr, chuqurligi 2,5 metr, yer ishlari hajmi esa 6174 m³ toshli tuproqdan kengaytirish ko'rib chiqildi. Vorixjon arig'i bosh qismini qayta tiklash, chap sohildagi *yozgi suv olish joylari* bo'ylab botiq joylarni tozalash hamda Abloys arig'i boshida *sipay* (to'siq ustuni) yordamida suvni ushlab turuvchi to'siq dambasi va unga tosh to'ldirishga kelishildi. Qo'shtepa arig'i boshida tosh bilan yuklangan *sipayli* suv ushlovchi dambani qurish bilan birga

4,70 metr uzunlikdagi sipaylardan 10 dona oʻrnatish kabi chora-tadbirlarni oʻtkazish belgilab olindi[4].

1925 yilda Qashqadaryo viloyati Kitob uchastkasi hududida asosan Xoʻja-Inkana-Buloq, Qaynar-Buloq, Makrut-Daryo, Oyoqchisoy va Qalqamasoy magistral ariqlari mavjud boʻlgan. Kitob uchastkasi togʻli daryo va buloqlaridan suv foydalanuvchilari soni jami 803 tani tashkil qilgan. Bu suv manbalari jami 848,9 gektarni suv bilan taʼminlagan. 1925 yilda bu yer maydonlaridan gektariga 139,1 paxta hosili olingan[5]. 1925 yilda Qashqadaryo viloyati Kitob uchastkasi hududida Muso-Bozor, Denov, Obi-Kanda buloqlari, Madman, Jauz, Sumak1, Sumak 2, Oshikon, Ishxob I, Deynov, Ravot, Mogul 1 Mitati-Aziz-Xodja, Nayman, Botkana, Paraidara 1, Paraidara 2, Deshikon, Tuyul, Katlec, Ishxob 2, Ravotmish, Mogul 2, Mitami-Ajs-Xodja, Buri-Mitan, Parandara-Votkana, Beshkaltak ariqlari mavjud boʻlgan. Kitob uchastkasi Jinnidaryo ariqlari va buloqlaridan suv foydalanuvchilari soni jami 1182 tani tashkil qilgan. Bu suv manbalari jami 1431,0 gektarni suv bilan taʼminlagan. 1925 yilda bu yer maydonlaridan gektariga 18,1 paxta hosili olingan[6]. 1925 yilda Qashqadaryo viloyati Yuqori Qashqadaryo hududida Kaflyatun, Beshkal, Yuqori Varganza, Past-Varganza, Oq-Boy, Angar, Tosh, Bek-Temir, Acha-Mayli, Ayranchi, Yangi Qishloq, Koʻmirtepa, Beshtarak, Parchakent, Kayki, Shatri, Qorabuloq buloqlari hamda Panji, Zombir, Imin, Qayirma, Chorbak, Kattagan ariqlari mavjud boʻlgan. Yuqori Qashqadaryo ariqlari va buloqlaridan suv foydalanuvchilari soni jami 1399 tani tashkil qilgan. Bu suv manbalari jami 4565,5 gektarni suv bilan taʼminlagan. 1925 yilda bu yer maydonlaridan gektariga 431,7 paxta hosili olingan[7]. 1925 yilda Qashqadaryo viloyati Kitob uchastkasi Oqsuv(Kitobdaryo) hududida Topchak, Oqsh, Dam, Chinor, Mershikor, Qora-Mergan, Boyqoʻrgan, Yangi, Ali-Mozor, Naukat, Xasiyar, Shirman 2, Yamchi, Garau-darya, Oq, Xurdak, Mulka, Dukchi ariqlari mavjud boʻlgan. Kitob uchastkasi Oqsuv (Kitobdaryo) ariqlari va buloqlaridan suv foydalanuvchilari soni jami 1056 tani tashkil qilgan. Bu suv manbalari jami 6439,6 gektarni suv bilan taʼminlagan. 1925 yilda bu yer maydonlaridan gektariga 359 paxta hosili olingan[8].

Keyingi yillarda shu boʻyicha ishlar bajarila boshlandi. Xususan, Bek-Budi hududini suv bilan taʼminlash uchun 1925 yil 22 dekabr kuni viloyat suv xoʻjaligi boshqarmasi komissiyasi aʼzolari Fayzobod arigʻida temir-beton suv taqsimlovchi qurilmani qurish uchun joy tanlash boʻyicha ish olib borgan. Eng qulay va maʼqul joy — eski qurilmaning joylashgan joyi deb topilgan[9]. Fayzobod kanali bu davrda eng yirik magistral kanalaridan biri hisoblanib, Qashqadaryo daryosidan boshlangan va 6 km masofadan keyin 4 ta ariqqa boʻlinib ketgan: Fayzobod, Maxalot, Qovali, Yangi-Mozor. Fayzobodning boshida suv olish Qashqadaryodagi mahalliy inshoot (suv olish dambalari) orqali amalga oshirilgan[10]. Fayzobod temir-beton suv ayirgʻich suv inshooti muhandis Deryabin tomonidan ishlab chiqilgan va 1925 yil 6 dekabrda qurishni boshlash Pereleginga topshirilgan[11].

Keyingi yillarda amalga oshiriladigan ishlarning eng yirigi Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri hududidagi Fayzobod–Maxalot–Qovali–Yangi-Mozor hamda Beshkent–Burbatosh–Mirmiron suv taqsimlagichlari loyihasi hisoblandi[12]. Qizigʻi ushbu suv inshootlarining barchasi hududiy boʻlinmalarining shaxsiy mablagʻlari asosida amalga oshirilgan[13]. 1926 yil 4 aprel kuni tuzilgan dalolatnoma, unda Beshkent suv ajratgichidan foydalanayotgan suv isteʼmolchilari oʻrtasidagi masalani tartibga solish koʻzda tutilgan[14].

Yuqori Qashqadaryo zonasi hududlarini suv bilan taʼminlashda ham qator muammolar mavjud boʻlib, arxiv manbalarida keltirilishicha, ulardan eng asosiysi, bosmachilar mavjudligidan suvni hududlarga quyish joylarida suvni nazoratga olish uchun maxsus armiya askarlarining yoʻqligi masalasi edi. Hududga suv keltirish uchun Yakkabogʻdaryo, Qizildaryo va Tanxozdaryosidan suv chiqarishni tartibga soluvchi askarlar joʻnatilishi hamda ot va oziq-ovqat bilan taʼminlash masalasini hal qilish turgan[15]. Suvni boshqarish uchun sovetlarga nisbatan mahalliy vakillarning qarshiligi yuzaga kelgan. Masalan, viloyat suv xoʻjaligi yordamchisi Buzruk Xoʻjayevga 25 nafar otlilik qoʻriqchi zarurligi, ularni otlari bilan birga 3 kun boqish uchun jami 40 (qirq) soʻm mablagʻ talab qilinishi, shuningdek, Chorshanba va Moʻminobod daryolari hamda Oqdaryodagi barcha ariq (suv yoʻllari) larni tosh koʻprikkacha berkitish uchun 20 nafar

ishchi kerakligi haqida talabnoma berilgan. Umumiy xarajat 105 (yuz besh) so'm miqdorda mablag' so'ralgan[16]. Suvdan foydalanish hamda paxta hosilini ko'paytirish sovet hokimiyatining barcha hududlarda olib borilgan kechiktirib bo'lmaydigan vazifa hisoblangan.

1925 yilgacha bo'lgan irrigatsiya holati Qashqadaryoda asosiy suv manbalari – Qashqadaryo, Aksu, Yakkabog'daryo, Guzordaryo kabi tabiiy suv manbalari va eski ariq, magistral kanallar asosiy sug'orish tizimlari hisoblangan. Sug'oriladigan yerlar hajmi cheklangan. Yangi kanallar qurildi va eski tarmoqlar tozalandi, sug'oriladigan yerlar gektar hisobiga oshdi. Gidrotexnik inshootlardan eski xalqona usullardan foydalanish hanuz davom ettirildi. 1933-yilda Qashqadaryodagi sug'oriladigan yerlar taqsimoti (Vinogradov, 1935). Ko'rinadiki 1926 yilda Qashqadaryo hududida maydon 5000 desyatini (5450 gektar) ni tashkil qilgan bo'lsa 1933 yilga kelib bu ko'rsatkich bir necha barobarga ortgan.

XULOSA. XX asrning birinchi choragida Qashqadaryo vohasida irrigatsiya tizimlarini kengaytirish va modernizatsiya qilish masalasi sovet qishloq xo'jaligi siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Paxtachilikni rivojlantirish uchun suv resurslarini samarali boshqarish, yangi ariqlar va suv taqsimlovchi inshootlar qurish ishlari amalga oshirildi. Shu bilan birga, mavjud eski ariqlar qayta tiklanib, buloqlar va kichik daryolardan ham sug'orish maqsadida keng foydalanildi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, 1925–1935 yillar davomida irrigatsiya tizimlarida bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirilgan bo'lib, natijada sug'oriladigan yer maydonlari kengaydi, paxta hosildorligi sezilarli darajada oshdi. Masalan, Kitob, Yuqori Qashqadaryo va Oqsuv uchastkalarida suv bilan ta'minlangan yerlar va ularning hosildorlik ko'rsatkichlari yildan-yilga ortib bordi.

Shu bilan birga, irrigatsiya jarayonida bir qator qiyinchiliklar ham yuzaga keldi: tabiiy-geografik sharoitlarning murakkabligi, bosmachilar faoliyati tufayli xavfsizlik masalalari, suvni taqsimlashdagi mahalliy qarshiliklar va moliyaviy cheklovlar irrigatsiya tizimlarini to'liq quvvat bilan ishlatishga xalaqit berdi.

Umuman olganda, XX asrning dastlabki o'n yilliklarida Qashqadaryo vohasida irrigatsiya tizimlarini rivojlantirish jarayoni hududning agrar taraqqiyotida hal qiluvchi omil bo'ldi. Bu davrda amalga oshirilgan chora-tadbirlar keyingi yillardagi sug'orish tizimlari rivoji uchun poydevor yaratdi hamda paxtachilikni yirik markaziga aylantirish siyosatida muhim rol o'ynadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. САНИИРИ - 85 лет! // САНИИРИ на пути к интегрированному управлению водными ресурсами, Сборник научных трудов, посвященный 85-летию института САНИИРИ. –Ташкент, 2010. –Стр. 6.
2. ҚВДА 79-фонд, 1-рўйхат, 150-иш, 1-варак
3. Тошев Х. Дарёлар туташган диёр. –Қарши: «Насаф», 2020. –Б.18-20.
4. Чориев А., Очилов М. Сув келди нур келди. – Б. 28.
5. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 27-ish, 20-bet.
6. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 27-ish, 21-bet.
7. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 26-ish, 2 bet.
8. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 27-ish, 23-bet.
9. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 24-ish, 60-bet.
10. КОГА, Фонд-79, Опись-1, Дело-24, Стр-13.
11. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 24-ish, 59-bet.
12. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 24-ish, 88-bet.
13. Духовный В.А., Юп де Шуттер. Вода в центральной Азии прошлое, настоящее и будущее. –Астана, 2019. –С. 183.
14. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 26-ish, 27-bet.
15. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 26-ish, 26-bet.
16. QVDA, 79-fond, 1-ro'yxat, 27-ish, 2-bet.

KARTOGRAFIYA FANINING RIVOJIDA O'ZBEKISTONLIK OLIMLARNING ILMIY HISSASI

Primov Muhiddinjon Omonovich
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Tarix kafedrası dotsenti, PhD
+998914720199

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston kartografiya maktabining shakllanishi va rivojlanishida salmoqli hissa qo'shgan olimlarning ilmiy-pedagogik faoliyati yoritilgan. Asosiy e'tibor Asomberdi Egamberdiyev, Eshqobul Safarov, Lola G'ulomova, Jo'raboy Qoraboev hamda To'xtaxon Qoraboevalarning ilmiy izlanishlari va ularning kartografiya faniga qo'shgan hissasiga qaratilgan. Olimlarning ijtimoiy-iqtisodiy, qishloq xo'jaligi, ekologik va tabiiy-geografik xaritalar yaratishdagi sa'y-harakatlari batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, ular tomonidan yaratilgan atlaslar, ilmiy qo'llanmalar va monografiyalar o'zbek kartografiyasining taraqqiyotida alohida o'rin tutgani ko'rsatib o'tilgan. Maqola O'zbekistonda kartografiya sohasining rivojlanish jarayonini o'rganishda muhim ilmiy manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Kartografiya, geografik atlas, aerokosmik usul, Qishloq xo'jaligi kartografiyasi, geodeziya, aerofotosyomka, metropoliten, melioratsiya, inventarizatsiya, sektor, landshaft.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lgan paxtachilikni kompleks ravishda xaritalashtirish va shu asosda turli ijtimoiy xaritalarni yaratish masalalarini tadqiq etishning rivojlanishida geografiya fanlari nomzodi dotsent Asomberdi Egamberdiyevning xizmatlari katta. Toshkent davlat universiteti Geografiya fakultetiga 1966-yilda "kartografiya" yo'nalishi bo'yicha qabul qilingan dastlabki guruxning bitiruvchi sifatida olim kartografiya, ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy kartografiyaga oid ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ushbu fanni oliy maktabda o'qitish borasidagi say-harakatlari tufayli O'zbekistonning taniqli kartografiya mutaxassislaridan biriga aylandi[5].

A.Egamberdiyev ilmiy va amaliy faoliyatini 1972-yili O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Geografiya bo'limida kichik ilmiy xodim lavozimida boshlagan. 1974-yilning sentabr oyidan boshlab Toshkent davlat universiteti Geodeziya va kartografiya kafedrasiga ishga taklif etilgan. Universitetdagi pedagogik faoliyatni ilmiy tadqiqotlar bilan birga olib borib, 1983-yilda Ukraina FA Geografiya institutida "Paxtachilikni atlasli xaritaga olish (O'zbekistan misolida)" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan.

A.Egamberdiyev O'zbekistonning dastlabki "O'quv o'lkashunoslik atlaslari" (1981), O'zbekistonning ikki jildli kompleks geografik ilmiy ma'lumotnoma atlaslari (1982–1985), "Sotsial-iqtisodiy kartografiya" (1989), qishloq xo'jaligi xaritalari va atlaslarini ilmiy muharriri, muallifi va hammuallifidir.

300 dan ortiq ilmiy ishlar, darslik va o'quv qo'llanmalar muallifi A.Egamberdiyevning ilmiy faoliyat doirasi keng qamrovli bo'lib, u O'zbekistonda qishloq xo'jaligi kartografiyasi va kompleks xaritaga olishning rivojlanishi, hozirgi holati, muammolari va istiqbollariga bag'ishlangan.

Texnika fanlari doktori, professor Safarov Eshqobul Yuldashovich 1980-yili Moskva geodeziya, aerofotosyomka va kartografiya injenerlari instituti (hozirgi Moskva geodeziya va kartografiya universiteti) Kartografiya fakultetini tugatib, Toshkent injener-texnik qidiruv instituti (TashGIITI)da boshlab, dastlab injener, keyinchalik guruh rahbari va maxsus bo'lim bosh mutaxassisi lavozimlarida ishladi va Toshkent shahridagi yirik qurilish obyektlarini loyihalashda, chunonchi Toshkent metropoliteni, Turkiston san'at saroyini qurilishida faol ishtirok etdi.

E.Y.Safarov ilmiy-pedagogik faoliyatini 1988-yili O‘zR FA Geografiya bo‘limida kichik ilmiy xodim lavozimida boshladi[4]. U bu yerda taniqli olimlar A.A.Rafiqov va T.M.Mirzaliyevlar rahbarligida sug‘oriladigan yerlarda irrigatsiya va melioratsiya ishlarini olib borish, aerokosmik suratlarni deshifrovka qilish, loyihalash va tuzish bo‘yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi.

Lola G‘ulomova 1980-yilda MDU ning geografiya fakultetiga kartografiya yo‘nalishi bo‘yicha aspiranturaga kirib, 1983-yilda nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yoqlagach ToshDU ning (hozirgi O‘zMU) Geodeziya va kartografiya kafedrasida o‘z ilmiy faoliyatini davom ettirgan. Ilmiy ishlari asosan aholining geografik joylashuvida aerokosmik usullardan foydalanishga bag‘ishlab, 1982–1985-yillarda yaratilgan kompleks geografik ilmiy-ma’lumotnoma “O‘zbekiston atlasiga” katta xissa qo‘shgan. L.G‘ulomova tomonidan bitta monografiya, bir qator mavzuli xaritalar va o‘quv qo‘llanmalar yaratilgan[1].

O‘zbekiston kartograflari ichida ilm yo‘lini tanlagan va pirovard natijada shu sohaning taniqli mutaxassisi bo‘lgan olim geografiya fanlari nomzodi, dotsent Jo‘raboy Sariboyevich Qoraboyev 1979-yili MDU ning “Kartografiya va Geodeziya” kafedrasida professori I.P.Zarutskaya rahbarligida “Kartografiya” mutaxassisligi bo‘yicha “Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish xaritalarini maxsus mazmunini ishlab chiqish va tuzish uslublari” (O‘zbekiston misolida) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini ximoya qildi[5]. Dissertatsiyada ilk marotaba O‘zbekiston Respublikasi uchun 1:1 000 000 masshtabli “Tabiatni muhofaza qilish” xaritasi yaratilgan va keyinchalik bu xarita 50 nusxada ko‘paytirilib O‘zbekistonga tarqatildi.

Juraboy Saraboyevich 1980–1988-yillarda GS “Priroda” tashkiloti O‘zbekiston bo‘limining ilmiy-tekshirish sektoriga rahbarlik qildi. Bu sektor, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalari uchun 1:500 000 masshtabdagi mavzuli xaritalarni aerokosmik ma’lumotlar asosida tuzishni boshqardi. Tabiiy boyliklarni majmuaviy kartografik inventarizatsiya qilish ishlarida faol qatnashdi. U sektor xodimlarining faol ishtiroki bilan O‘zbekiston va Qirg‘iziston Respublikalari uchun landshaft va tabiatni muhofaza qilish xaritalari yaratdi va nashr qildi. Bundan tashqari olim 1982–1985-yillarda chop etilgan O‘zbekiston Respublikasining ikki jildlik majmualari atlasini dasturini yozishda, atlas kompanovkasini tuzishda va tabiatni muhofaza qilish bo‘limi xaritalarini tuzishda faol ishtirok etdi.

1988–1990-yillarda O‘zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining bosh mutaxassisi lavozimida ishlab, sobiq Ittifoqda birinchilar qatorida chop etilgan 1:1 000 000 masshtabli O‘zbekiston Respublikasini ekologik xaritasini tayyorlashda ishtirok etdi.

Geografiya fanlari nomzodi, dotsent Qoraboyeva To‘xtaxon Maxkambayevna 1972–1976-yillarda 2 jildli O‘zbekistonning majmualari kompleks atlasini yaratishda faol ishtirok etdi. Mazkur atlasning dasturini, kompanovkasini, tabiiy xaritalar bo‘limlaridagi xaritalarni tuzishda xarita mualliflariga kartograf maslahatchi sifatida yordam berib bordi. Shu atlasdagi tabiiy sharoitni melioratsiya va qishloq xo‘jalik maqsadlari uchun baholash xaritalarining hammuallifidir.

1977–1980-yillarda T.M.Qoraboyeva MDU ning kartografiya va geodeziya kafedrasida professor K.A.Salishev rahbarligida aspiranturada taxsil oldi va 1981-yilda kartografiya mutaxassisligi bo‘yicha “Sug‘oriladigan va yangi o‘zlashtirilayotgan yerlarning tabiiy sharoitini melioratsiya maqsadlari uchun baholash xaritalarining mazmunini yaratish uslubi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi[5].

1980–1984-yillarda u o‘z ish faoliyatini O‘zbekiston Fanlar akademiyasi geografiya bo‘limida davom ettirib, Toshkent shahrining 2000 yilligiga bag‘ishlangan Toshkent geografik atlasini yaratishda faol ishtirok etdi.

1984-yildan TIQXMII ning yer tuzish fakulteti geodeziya kafedrasida assistent, katta o‘qituvchi, dotsent lavozimlarida ishlab, talabalarga “Qishloq xo‘jaligi

kartografiyasi”, “Yer tuzishda kartografiya”, “Muhandislik geodeziyasi” fanlaridan bilim berdi.

Oʻtgan yillar mobaynida ushbu kafedrada geodeziya, kartografiya va kadastr sohalari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlandi. Hozirgi vaqtda ularning koʻpchiligi ushbu sohaga oid ishlab chiqarish korxonalarida, ilmiy-tadqiqot hamda oʻquv muassasalarida muvaffaqiyatli ishlamoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYHATI

1. Мирзалиев Т. Картография. – Тошкент, 2002. – Б. 46.
2. Сафаров Э.Ю. Разработка теории и методов картографирования почвенного покрова для создания кадастров (на примере Узбекистана): Автореф. дис... д-ра тех. наук. – М.: Московский государственный университет геодезии и картографии, 2006. – 48 с;
3. Сафаров Э.Ю., Авезов С.А., Алланазаров О.Р., Ойматов Р.Қ. Карташунослик. – Тошкент: “Университет”, 2012. – 151 б.
4. Сафаров Э.Ю., Пренов Ш.М., Беканов Қ.К. Жанубий Оролбўйи ерларини тадқиқ қилишда картографик метод ва геоахборот тизимларининг роли // Орол хавзаси геоэкологик муаммолари: илмий ғоялар, тадқиқотлар, инновациялар: Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 20-21.
5. Эгамбердиев А. Атлас картографияси илмий мактаби // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 43 - жилд. – Тошкент, 2014. – Б. 204.

OʻZBEK XOTIN-QIZLARI - TAʼLIMDA TENG HUQUQLILIK SARI.(XX ASR 20-YILLARI)

Normurodova Goʻzal Bekmurodovna
Tarix fanlar doktori,prof. SamDU. +9989937270850
Mardiyeva Guzal Karimovna
SamDU tadqiqotchisi, +998979134600

Taʼlimda gender tengligi yoki huquqlari, yaʼni erkaklar va ayollarning taʼlim imkoniyatlarida kamsitilmaslik huquqi. Bu, shuningdek, taʼlim muassasalari oʻgʻil bolalar va qizlar, erkaklar va ayollar foydalanishi mumkin boʻlgan imkoniyatlar doirasiga psixologik taʼsir koʻrsatadigan yoki institutsional toʻsiqlarni yaratadigan gender stereotiplarini majbur qilmaydigan yoki mustahkamlamaydigan tarzda ishlashi kerakligini anglatadi.[1] Qizlar va ayollarning taʼlim olish imkoniyatini yaxshilash boʻyicha eʼtirof etilgan saʼy-harakatlarga qaramay, koʻpchilik hali ham asosiy taʼlimdan tortib oliy taʼlim darajasigacha boʻlgan taʼlim imkoniyatlaridan foydalanishda koʻplab toʻsiqlarga duch kelmoqda. Ularning rasmiy taʼlim tizimidagi ishtiroki va yutuqlariga bir qancha omillar toʻsqinlik qiladi va taʼlim sifati va gender taʼlim va taʼim muhitining befarqligi, shuningdek, madaniy va ijtimoiy meʼyorlar koʻplab qizlar va yosh ayollarning taʼlimni butunlay tark etishiga olib keladi.

Sovet hukumati tuzilgandan soʻng, bolsheviklar uzoq muddatda kuchli va buzilmas sotsialistik rejim oʻrnatish uchun iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishga harakat qildi. Buning uchun koʻplab huquqiy qoidalar va targʻibot vositalaridan foydalanilgan. Sovet tuzumi Ittifoqning boshqa joylarida boʻlgani kabi Oʻrta Osiyoda ham ittifoq iqtisodiyotiga erishishga, ateistik, tenglikparast va dunyoviy davlat barpo etishga, til, madaniy va anʼanaviy farqlaridan qatʼi nazar, bir xil qadriyatlarga ega boʻlgan sovet xalqini yaratishga harakat qildi. Bulardan tashqari, Sovet Ittifoqi Markaziy Osiyo xalqlarining anʼanaviy turmush tarzi bilan bogʻliq muammolarni oʻzgartirishga, yoʻq qilishga yoki hal qilishga harakat qildi.

Bunda asosan sovetlar oʻz tarafdorlari sonini va markazning itoatkor xizmatkorlarini koʻpaytirish singari siyosiy maqsadlaridan kelib chiqib, oʻtkazgan «ayyorona» tadbirlarining gʻarazli maqsadlari yashiringan rejalarida xotin-qizlar oʻrtasida olib boriladigan ishlarning asosiy

yoʻnalishlari oʻz ifodasini topgan edi. Xotin-qizlarni ijtimoiy hayotning faol ishtirokchilariga aylantirish, ularni “ozod qilish”, jamiyatda teng huquqlilikka erishish oʻzlarining asosiy maqsadlari qilib koʻrsatdi. Sovet hokimiyati ayollarga taʼlim berish ularni ozod qilishning muhim mexanizmlaridan biri sifatida qaragan. Shuning uchun sovet hukumatining Turkistondagi xotin-qizlarni ijtimoiy hayotga tortishga doir dastlabki va muhim tadbirlaridan biri bu ularni taʼlimga jalb etish va savodli qilish boʻlib, bu narsa erkaklar va ayollar teng huquqliligiga erishishning zaruriy sharti sifatida qaraldi.

Xususan, sovet hokimiyati 20-yillarning dastlabki davrlaridanoq ayollarning “erkinligi”ni taʼminlash, ularni jamiyatning faol aʼzolariga aylantirish uchun eng avvalo, xalq taʼlimi tizimiga jalb etish zarurligini va oʻzbek ayollaridan pedagog kadrlar tayyorlash orqali oʻz siyosiy maqsadlariga erishishi mumkinligini tushundi. Toʻgʻrirogʻi, tarbiya va taʼlimning boshlangʻich hamda taʼsirchan markazi hisoblangan maktablarda voyaga yetayotgan yosh avlodni sovet hokimiyatini qoʻllab-quvvatlovchi, itoatkor va sodiq shaxslar qilib shakllantirishda aynan ana shu oʻqituvchilar muhim ahamiyat kasb etishini sovet rahbariyati yaxshi bilishardi. Shu sababli ham kommunistik partiya oʻz diktaturasini mustahkamlash vositasi sifatida oʻzbek ayollaridan foydalangan va dastlab ularning savodxonligi masalasiga eʼtibor qaratib, savodsizlikni tugatish muammosini “ayollar muammosi” sifatida koʻrgan.[2] Buning sababi Oʻzbekiston aholisi tarkibida 1926-yilgi aholi roʻyxati maʼlumotlariga koʻra, xotin-qizlar salmogʻi 47% ni, 1939 yilda esa 48,4% ni tashkil etgan.[3]

1920-yil dekabr oyida Turkiston oʻlkasida savodsizlikni tugatish maqsadida “Oʻlka favqulodda komissiyasi” tashkil etildi. Shuningdek, joylarda “Okrug savodsizlikka qarshi kurash komissiyalari” tuzilib, ular “Okrug siyosiy-maʼrifiy boʻlimlari” bilan hamkorlikda faoliyat yuritdilar. Mazkur komissiyalar oʻz faoliyatida, xususan, xotin-qizlar savodxonligini oshirish masalasiga alohida eʼtibor qaratdilar. Shu bilan birga, ayollar oʻrtasida savodsizlikni tugatish jarayoni ijtimoiy-madaniy sharoitlar va mavjud toʻsiqlar tufayli murakkab kechdi hamda bosqichma-bosqich amalga oshirildi.[4]

Xotin-qizlar savodsizligini tugatish kurslari faoliyati natijasida 1921-1922 yillarda sovet muassasalari xizmatchilari orasida dastlabki oʻzbek ayollari paydo boʻldi. Oʻzbek tilida birinchi xotin-qizlar jurnali «Yangi yoʻl» chop etila boshlandi. Bu nashr oʻzbek xotin-qizlar maktablari uchun muxim koʻllanmaga aylandi va xotin-qizlarni birlashtirish, ularning manfaatlarini himoya qilishda jiddiy rol oʻynagan.[5]

Xotin-qizlar savodxonlik maktablarini tashkil etish jarayonida moddiy-texnik taʼminot bilan bogʻliq qator qiyinchiliklar mavjud edi. Ana shu sababli dastlabki savod oʻrgatish maktablari koʻproq xotin-qizlar klublari va boʻlimlari qoshida shakllana boshladi. Masalan, musulmon ayollari uchun Turkiston oʻlkasida faoliyat koʻrsatgan namunaviy klub qoshida bunday maktablardan biri tashkil etildi. Arxiv maʼlumotlariga koʻra, 1924-yil 26-dekabrqa qadar mazkur taʼlim muassasasida 36 nafar ayol savod chiqargan boʻlib, ularning 15 nafari oʻzbek millatiga mansub edi. Mashgʻulotlar har kuni 3 soatdan olib borilgan. Dastlabki bitiruvchilar soni 9 nafarni tashkil qilgan boʻlsa, ular orasida 4 nafar oʻzbek xotin-qizi ham bor edi. Biroq, bu jarayonda muhim muammolardan biri sifatida ayollarning mashgʻulotlarda faqat 3–4 kun qatnashib, keyinchalik darslarga kelmasligi kuzatildi.[6]

Shunga qaramay, mavjud toʻsiqlarga bardosh berilib, Oʻzbekistonda xotin-qizlar taʼlimi sohasida muhim yutuqlarga erishildi. Jumladan, 1925-yilda respublika miqyosida 4000 dan ortiq qizlar sotsialistik tarbiya maktablarida tahsil oldilar. Ayniqsa, savodxonlik maktablari faoliyatida ijobiy natijalar qayd etildi: ularning soni 21 taga yetib, mazkur maktablarda 200 nafar oʻzbek ayoli taʼlim oldi.

Mazkur jarayonning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati shundaki, savodxonlikni oshirish orqali sovet hokimiyati oʻz mafkuraviy taʼsirini kengaytirish, ayollarni jamiyatning faol ishtirokchisiga aylantirishni maqsad qilgan edi. Shu bilan birga, bu maktablar oʻzbek ayollarining nafaqat yozish-oqish malakasini egallashida, balki ularning ijtimoiy faolligi va ongini oʻzgartirishda ham muhim vosita sifatida xizmat qildi.

1923–1924-yillarda ayollar o‘rtasida savodsizlikni tugatish jarayonlari bosqichma-bosqich kengaytirilib, ularning faoliyati shahar markazlaridan qishloq va ovullarga ko‘chirildi. Qizlar hamda ayollarni savodxonlik maktablariga jalb etishni rag‘batlantirish maqsadida bir qator iqtisodiy imtiyozlar joriy qilindi. Jumladan, qishloq xo‘jaligi kreditlari va ssudalaridan foydalanish imkoniyatlari yaratildi, dehqonchilik qurollarini besh foizlik chegirma bilan sotib olish sharti belgilandi. Shuningdek, savodsizlikni tugatish kurslarini muvaffaqiyatli yakunlagan yoki o‘z xotinini hamda qizini olti oylik savodxonlik kurslariga jalb etgan dehqonlarga ish qurollari qiymatini ikki yil davomida bo‘lib-bo‘lib to‘lash huquqi berildi.[7]

Mazkur imtiyozlar dastlab iqtisodiy ko‘mak sifatida ko‘ringan bo‘lsa-da, aslida ular sovet hokimiyatining kengroq siyosiy va ijtimoiy maqsadlariga xizmat qilgan. Bir tomondan, bu chora-tadbirlar orqali qishloq ayollarini ta‘lim jarayoniga faolroq jalb qilish imkoniyati yaratildi, ikkinchi tomondan esa dehqonlar ongida savodxonlikni oshirish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy foyda bilan bog‘liq holda mustahkamlandi. Natijada savodxonlik nafaqat shaxsiy taraqqiyot omili, balki moddiy manfaat manbai sifatida ko‘riladigan bo‘ldi. Shuningdek, sovet hokimiyati bu orqali o‘z mafkuraviy maqsadlarini ham amalga oshirishni ko‘zlagan: savodli ayol jamiyat hayotida faolroq ishtirok etadi, davlat siyosatini o‘zlashtiradi va sovet tuzumining sodiq tarafdoriga aylanadi. Demak, savodsizlikni tugatishga oid imtiyozli chora-tadbirlar ijtimoiy-iqtisodiy rag‘batlantirish vositasigina emas, balki siyosiy ijtimoiylashuv mexanizmi ham bo‘lgan.

20-yillarning dastlabki yillarida O‘zbekiston hududida xotin-qizlar ta‘limi ular uchun maxsus tashkil etilgan alohida maktablar orqali yo‘lga qo‘yildi. Biroq qisqa muddat ichida o‘quv jarayonini samaraliroq tashkil etish maqsadida o‘g‘il va qizlarni birgalikda ta‘lim olish amaliyoti joriy etildi. Masalan, Xorazm hududida bunday maktablar soni o‘n atrofida, Buxoro viloyatida esa o‘n ikkita edi. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, 1924–1925-yillarda butun O‘zbekiston bo‘yicha jami 96 ta xotin-qizlar maktabi faoliyat yuritgan. Shu bilan birga, maxsus qizlar maktablari hamda aralash ta‘lim muassasalarida 23 308 nafar o‘quvchi ta‘lim olgan. 1926-yilda esa maktab yoshidagi qizlar soni 442 673 nafarga yetgani qayd etilgan bo‘lib, 1925-yilga nisbatan o‘quvchilarning maktab ta‘limiga qamrab olinishi 9 foizga oshgani kuzatildi.[8]

1928-yilgi statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston bo‘yicha maktablarga jalb etilgan qizlarning soni 11 471 nafarni tashkil etgan bo‘lib, bu umumiy ko‘rsatkichning atigi 5 foizini tashkil qilardi. Ulardan 4,7 foizi o‘zbeklar, 16,5 foizi tojiklar, 2,2 foizi qozoqlar, 0,9 foizi esa qirg‘izlar edi. Bu esa o‘qishga jalb etilishi mumkin bo‘lgan qizlarning atigi 1 foiziga to‘g‘ri kelardi. Mazkur ko‘rsatkich shuni ko‘rsatadiki, respublikada faoliyat yuritayotgan xotin-qizlar maktablari tarkibida mahalliy millat vakillari ta‘lim oladigan muassasalar soni juda kam edi. Boshqacha aytganda, mavjud ta‘lim tizimi o‘zbek xotin-qizlarini keng miqyosda qamrab olishga qodir emas edi. Bu holat, bir tomondan, ijtimoiy-madaniy to‘siqlar, ikkinchi tomondan esa moddiy-texnik sharoitlarning yetarli emasligi bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytish joizki, 20-yillarning oxiriga kelib, savodsizlikni tugatish borasida muayyan yutuqlar qayd etilgan bo‘lsa-da, qizlarning katta qismi hali ham ta‘lim jarayonidan chetda qolayotgan edi. Bu esa sovet hokimiyati tomonidan belgilangan “ayollarni ommaviy ravishda ta‘lim jarayoniga jalb etish” siyosatining hali to‘liq amalga oshmaganligini ko‘rsatadi. 1920-yillarga kelib O‘zbekistonda xotin-qizlar ta‘limi yo‘lga qo‘yildi, ammo moddiy qiyinchiliklar va ijtimoiy to‘siqlar tufayli jarayon sekin kechdi. Shunga qaramay, bu davrda yaratilgan maktablar keyinchalik ayollar savodxonligini ommalashtirishda muhim tarixiy poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ramya Subrahmanian. Gender equality in education: Definitions and measurements. International Journal of Educational Development 25 (2005) 395–40. P.405.
2. Правда.1928. 7 апреля
3. Асонов Г.Р. Аҳоли географияси. – Т.:Ўқитувчи, 1978. – Б.72.

4. Қизил байроқ”. 1920, 13-декабрь.
5. К. Е. Бендриков. Указ Соч., С. 491-492.
6. Коммунистка. 1925. 4-сон. – Б.80.
7. Gender munosabatlari nazariyasi va amaliyotiga kirish. – Toshkent, 2007. – B.105.
8. O‘z MA, Z-47-fond, 1-ro‘yxat, 404-ish, 124-varaq.
9. O‘z MA, R-736-fond, 1-ro‘yxat, 876-ish, 36-varaq.

FARG‘ONA VILOYATI YOG‘-MOY ZAVODLARINING MODDIY-TEXNIK MUAMMOLARI (1925-1935 YY)

Omonov Yaxyo Akbarjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
+99850 004-42-18
+99891 684-34-02

O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoat korxonalarining faoliyati va ularning rivojlanishidagi ko‘plab muammolarning bartaraf etilishida, o‘tmishdagi oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog‘liq muammolarni o‘rganish va ularni amaliyotga joriy qilish bugungi kunda dolzarb muammolardan biridir. Hozirgi kunda O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi va uni zamonaviy texnologiyalar bilan ta‘minlab borish, davlat rahbari tomonidan turli tizimli ishlar orqali amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, aholini sifatli yog‘-moy mahsulotlari bilan ta‘minlashda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yog‘-moy tarmog‘ini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar va sohani boshqarishda bozor mexanizmlarini joriy etish to‘g‘risida”gi 2019-yil 16-yanvardagi PQ-4118-sonli qarori”da yuklatilgan vazifalarda xalqimizni oziq-ovqat sanoatining yog‘-moy ishlab chiqarishni alohida yo‘nalish sifatida rivojlantirish belgilab berilgan. [1]

Oziq-ovqat ishlab chiqarish sanoati korxonalarining faoliyati bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar mavjud bo‘lib, ularda sovet davrida yaratilgan tadqiqotlarda KPSS va MQning qarorlarini bajarishi va ularga aholining munosabatlari siyosiy jihatdan bo‘rtirib, maqtab yoritilgan. Jumaladan, N.Spirin, L.Kokina, B.Kislyakov, F.Bezdudniy, K.Filatov, V.Zotov, N.Sharov, A.Xavin va boshqalarning ishlarida sovet davridagi oziq-ovqat sanoatining barcha ishlab chiqarishdagi jarayonlari faqat ijobiy jihatlari yoritilgan. [2]

O‘zbekiston ko‘plab oziq-ovqat sanoatidagi kamchiliklar, ayrim oziq-ovqat sanoat korxonalarining yo‘qolib ketishi, ba‘zilarining sinishi va ulardagi jiddiy salbiy kamchiliklarning atrofga va iqtisodga salbiy ta‘sirlari o‘rganila boshlandi. Tadqiqotchilar I.Karimov, Sh. Tulaganov, A.Xakimovlarning ishlarida oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi va muammolari haqida tadqiqotlar qilingan. [3] Ammo, ularda 1917-1941-yillarda Farg‘ona viloyatidagi yog‘-moy zavodlarining ishlab chiqarish jarayonlari muammolari va ularning oqibatlari tadqiq etilmagan.

1925-1926-yillarda Andijondagi 6-sonli yog‘-moy zavodida bir qator texnik kamchiliklar mavjud bo‘lib, ular texnik qismlarning buzilishi va kamchiliklari to‘g‘risidagi dalolatnomalar bilan qayd etilgan. Bundan tashqari zavodda texnik qismlarning taqchilligi ham kuzatilgan. Bu o‘z navbatida zavodda texnik asbob-uskunalarni ta‘mirlash bilan shug‘ullanuvchi mexanika ustaxonasi faoliyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, texnik qismlarning o‘z vaqtida tuzatilmasligiga olib kelgan. Natijada, zavodda ishlab chiqarish bir muddat to‘xtab qolgan[4].

CCCR Xalq ta‘minoti komissariatining O‘rta Osiyo bo‘limi tomonidan qayd etilgan ma‘lumotlarda 1930-yilda Qo‘qondagi 2-sonli, Namangandagi 3-sonli, Asakadagi 5-sonli va Andijondagi 6-sonli yog‘-moy zavodlari ishchilariga asbob-uskunalarni kerakli miqdorda yetkazib berish bo‘yicha buyruq chiqarilishiga qaramasdan, buyruq ijrosi to‘liq bajarilmagan. Jumladan, Farg‘ona va Namangandagi yog‘-moy zavodlarida moddiy-texnik ta‘minot yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan, mavjud texnik vositalardan imkon qadar foydalanib kelingan.

Bu davrda Farg‘ona viloyatidagi yog‘-moy zavodlari kapital ta‘mirga muxtoj bo‘lib deyarli barcha zavodlarda joriy holat saqlanib qolgan. Xususan, 1930-yilda Andijon 6-sonli yog‘-moy zavodining binolari ta‘mir talab bo‘lgan. Kapital ta‘mir boshlanishida zavodda qayta ta‘mir og‘ir sharoitlarda boshlanib, quruvchi mutaxassislarning yetishmasligi, qurish va qayta ta‘mirlash mahsulotlari kamligi, qayta ta‘mir bo‘yicha loyihaning yo‘qligi va eng asosiysi shu qurulishga tayyor bo‘lgan tashkilotning yo‘qligi tufayli kapital ta‘mir kechikishiga olib keladi [5]. 1931-yilga kelganda zavoddagi ishlab chiqarish binolari foydalanish uchun butunlay yaroqsiz holatga kelgan edi. Qayta qurilish boshlanganida nosoz binolarni butunlay buzish va yangi binolari qurishga extiyoj mavjud bo‘lgan.

Bundan tashqari, Qo‘qondagi “Qizil Oktyabr” nomli 2-sonli yog‘-moy zavodida ham 1932-yilda texnik holatlar talab darajisida emas edi. Zavodda bir tomondan qurilish ishlari ketgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan paxta mavsumida ishlab chiqarish jarayonlari avj olgan. Qurilish ishlarida ishchilarning yetishmasligi sabab, keksa yoshdagi ishchilar ham mehnatga jalb etilgan[6].

1932-yilda Farg‘onadagi 10-sonli yog‘-moy zavodi ikkinchi va uchinchi chorakdagi ish rejalarini bajara olmagan. Zavod uchun zarur bo‘lgan 20 dona qozonning o‘z vaqtida berilmaganligi oqibatida mahsulot ishlab chiqarish rejaları ortda qolib ketadi [7]. 1934-yilda Andijondagi 6-sonli yog‘-moy zavodidagi texnikalar ham yaroqsiz holatga kelib, bu yog‘ni sifatsiz ishlab chiqarilishiga olib kelgan.

Farg‘ona viloyatidagi yog‘-moy zavodlarida texnika va texnik qismlar yetishmasligi oqibatida bir nechta zavod hamkorlikda, sanoat uchun zaruriy uskunalardan umumiy ishlatib kelgan. Goxida ularni bir-biriga qarzga, ma‘lum vaqtga foydalanish uchun bergan. Misol uchun, 1932-yilda Andijon 6-sonli yog‘-moy zavodi direktori Rechkin va inspektor Guyayev Farg‘onadagi 10-sonli yog‘-moy zavodiga qilgan murojaatida 1930-yil dekabr oyida Farg‘ona 10-sonli yog‘-moy zavodi iltimosnomasi tufayli, 4 ta mobil tarozini vaqtinchalik ishlatishga bergani, zavod shulardan, faqat 1 tasini qaytarib olgani bildirilgan edi. Shuningdek, Andijondagi 6-sonli yog‘-moy zavodida “плумб линия”larni o‘lchashda va umuman qayta vaznni tekshirishda qiyinchiliklar paydo bo‘layotgani uchun zudlik bilan qolgan 3 ta tarozini ham qaytarishini so‘raydi [8].

1934-yilda Andijon 6-sonli yog‘-moy zavodi reja asosida davlatga 1,5 tonna yog‘-moy yetkazib berilishi belgilangan, lekin, zavodning texnik ta‘minoti tanqis bo‘lsa-da, zavod 3-chorakning o‘zida rejani muddatidan oldin bajaradi. Shunda ham yog‘-moy zavodida NKVD xodimlari tomonidan har bir xodim faoliyati, rahbariyat va ish jarayonlari nazoratga olinib, zavoddagi xomashyoning kirishi va chiqishi ustidan ham nazorat o‘rnatiladi. Jumladan, 1934-yil noyabr oyida zavodda NKVD xodimi A.Volosenkov tomonidan o‘tkazilgan tekshiruvlarda zavodning mexanik, texnik ta‘minotlarini nazoratdan o‘tkazilishi, natijasida 544 rubl texnik qismning sinishi bahona qilinib, zavod rahbariga jarima belgilangan. Bundan tashqari yog‘-moy zavodida 1934-yil noyabr oyining oxirlarida mexanik bo‘limida stanoklarning ta‘miri o‘z vaqtida olib borilmaganligi bois, 10 kg yog‘ning nobud bo‘lganligi sababli zavodning oddiy ishchisi bo‘lgan, R.Sidorova va S. Bandaryovalarga 900 rubl jarima belgilangan.

Andijon 6-sonli yog‘-moy zavodi O‘rta Osiyoda ishlab chiqarish bo‘yicha yetakchi 5-o‘rinni egallaganligi bois, markaziy boshqaruv korxonaning texnik faoliyatini yanada takomillashtirishga kirishadi. Chunki, ishlab chiqarish hajmini ortib borishida texnik qismlar va mexanizmlarning tanqisligidek to‘siqlar bo‘lmasligi kerak edi. 1934-yilning dekabr oyida zavod uchun mexanik-texnik qismlar ajratila boshlandi. Jumladan, 150 dona yog‘ suzgichlari, 14 dona siqish qozoni, 1 dona soda kasturi, 640 dona tozalovchi mayda texnik qismlar, 250 dona suv tozalagichlar, 500 dona ko‘targichlar va 2000 dona mis tuvaklar ajratilgan va Andijon 6-sonli yog‘-moy zavodiga o‘rnatiladi.

1934-yilda ham mazkur zavodning texnik ta‘minoti yaxshilash uchun qo‘shimcha mablag‘lar jalb etiladi. Chunonchi, zavod uchun 5551 rubl 30 tiyinlik texnik qismlar keltiriladi. Texnik qismlarga juda qimmatbaxo buyum sifatida qaralardi. Chunki, texnik qismlar ichida rangli metallar bilan boyitilgan texnik qismlar mavjud bo‘lib, ular faqat markaz buyruqlari

asosida oziq-ovqat korxonalariga yetkazilib berilgan. Bu kabi ishlarning nazorati ham O'zbekiston SSR NKVDsi vakolatida edi. Masalan, 1934-yil zavodga kelgan rangli metallarni NKVD nazorati ostida zavod rahbariyati qabul qilib olgan. Bu borada nazorat davomida texnik qismlarning qanday holatlarda ishlab kelayotgani, unga putur yetmaganligi haqida har ikki oyda bir marotaba markazga va O'zbekiston SSR boshqaruv organlariga turli dalolatnomalar va ma'lumotnomalar tuzilib yuborilib turilgan. 1937-yilda Namangan 3-sonli yog'-moy zavodida ham texnik asbob-uskunalariga ma'suliyat jiddiy nazoratga olingan [9]. Har bir ishchi tomonidan foydalanilgan texnika uchun ishchining o'zi javobgar bo'lgan.

Farg'ona viloyatidagi yog'-moy zavodlarida moddiy-texnik ta'minot tanqisligi, mexanik uskunalar nosoz ishlashi, ushbu vositalardan unumli foidalanishni biladigan mutaxassislar ozligi, borlari ham zavod rahbarlarining reja jadvali asosida byurokratik ishlarni bajarishi, ishchilarning rejalarini o'z vaqtida va ortig'i bilan "zarbdorlik" asosida bajarishga urinishlari natijasida ko'p holatlarda zavodlardagi texnik asboblardan ishdan chiqqan. Xususan, 1935-yil 26-aprelda Farg'onadagi 10-sonli yog'-moy zavodining asosiy bo'limida havo surg'ichning belbog'i uzilib ketadi. Belbog' o'tkazgichning shesternalarini ko'chishiga sabab bo'lgan va bu avariya olib keladi. Ushbu havo surg'ich 1935-yil 19-apreldan 26-aprelgacha to'liq 23-25 soat davomida 420 aylanma/daqiqada muntazam ishlab kelgan. Shundan so'ng, ushbu holat bo'yicha dalolatnoma tuziladi, unda komissiya ishtirokchilari orasida zavod rahbari Ignatenkodan boshlab zavodning to'liq ma'muriy rahbariyati va NKVD vakili T.Bajanov ishtirokida qayd etilgan.

1935-yillarga kelib sanoat korxonalarida ko'plab texnik qismlarning yetishmasligi va o'z vaqtida ta'mir etilmasligi korxonalarda ko'plab avariya ya'ni favqulodda holatlarni kelib chiqishiga olib kelgan. Jumladan, 1935-yil aprel oyida Farg'ona 10-sonli yog'-moy zavodida kuchli portlash yuz beradi. 10 nafar ishchi ushbu voqeadan jabrlangan [10]. Bunday holatlar ta'mir talab sanoat korxonalari sodir bo'lsa-da, davlat tomonidan bu voqealar sir tutib kelinardi.

Xulosa qilib, Farg'ona viloyati yog'-moy zavodlarida moddiy-texnik ta'minot muammosi o'z mavjudligini yo'qotmadi. Ayrim uskunalarini yog'-moy zavodlar bir-birdan qarzga olib vaqtincha foydalanib keldi. Asbob-uskunalar tanqisligi zavodlarning laboratoriya bo'limlarini ham qamrab oldi. Zavodlarining ishlab chiqarish rejalarini o'z vaqtida va to'liq bajarishga urinishi tufayli ayrim texnik asbob-uskunalar 24-25-soat davomida uzuliksiz ishlashi natijasida te-tez buzilish holatlari sodir bo'ldi. Texnika va texnik qismlar yetishmasligi, mavjud texnik vositalarni mexanika bo'limlari qayta ta'mirlab bergani, ishchilari esa ulardan imkon qadar foydalanib kelgani ochiqdandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

- 1) <https://lex.uz/docs/-4163941>
- 2) Спирин Н.В., Кокина Л.И. Политика Коммунистической партии по вопросам развития легкой промышленности СССР. М., 1973. - С. 4
- 3) Кисляков Б.И. Легкая промышленность в девятой пятилетке. М.: Легкая индустрия. 1976. -144 с.; Бездудный Ф.Ф. Планирование на предприятиях текстильной промышленности. М: Легкая индустрия, 1975. - 296 С.
- 4) Andijon VDA. 3-jamg'arma, 1-ro'yxat, 15-yig'ma jild, 7-varaq.
- 5) Andijon VDA. 3-jamg'arma, 1-ro'yxat, 50-yig'ma jild, 11-varaq.
- 6) Zarbdor yog' zavodlarida tajribalari umulashsin. / Qizil O'zbekiston. 1932 yil 2 avgust.
- 7) A. Mirzayev, Z. Hamidova, S. Mo'minov. 10-chi yog' zavodi progullarga qarshi o't ochdi. / Qizil O'zbekiston. 1932 yil 3 dekabr.
- 8) Andijon VDA. 3-jamg'arma, 1-ro'yxat, 8-yig'ma jild, 49-varaq.
- 9) Namangan VDA. 796-jamg'arma, 1-ro'yxat, 2-yig'ma jild, 55-varaq.
- 10) Farg'ona VDA. 32-jamg'arma, 1-ro'yxat, 14-yig'ma jild, 143-145-varaqlar.

QASHQADARYONING QUYI OQIMI HUDUDLARIDA IRRIGATSIYA TIZIMLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI (1950–1970-YILLAR)

O'roqova Dilnoza

Qarshi davlat universiteti IV kurs talabasi

Ilmiy rahbar:

Iqbol Jabbarova,

Qarshi davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

KIRISH. XX asrning ikkinchi yarmida Qashqadaryo vohasi, xususan Qarshi cho'li hududida yirik irrigatsiya inshootlari qurilib, keng ko'lamli yer o'zlashtirish ishlari amalga oshirildi. Bu jarayonlarning asosiy maqsadi cho'l hududlarini sug'oriladigan yerlarga aylantirish va paxta yetishtirish hajmini oshirishdan iborat edi. Qarshi magistral kanali, Talimarjon suv ombori, kollektor-drenaj tarmoqlari va boshqa inshootlar tufayli hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tubdan o'zgardi. Mazkur maqolada Qarshi, Nishon, Beshkent va Koson tumanlarida sug'orish tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi tarixiy manbalar asosida yoritiladi.

METODLAR: Tadqiqot tarixiy-arxiv hujjatlari, irrigatsiya tizimlariga oid hisobotlar, Amu-Qashqadaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi ma'lumotlari, statistik ko'rsatkichlar hamda arxiv ma'lumotlariga tayangan holda olib borildi. Solishtirma-tarixiy tahlil usuli qo'llanib, hududlar kesimida irrigatsiya inshootlarining qurilishi, kollektor-drenaj tarmoqlarining hajmi va yerlarning o'zlashtirilish sur'ati o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. XX asrning ikkinchi yarmida Qashqadaryo vohasida yirik irrigatsiya loyihalari amalga oshirilishi natijasida Qarshi cho'li cho'l hududidan yirik sug'oriladigan vohaga aylana boshladi. Bu jarayon, avvalo, paxta yetishtirish hajmini oshirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirish maqsadida olib borilgan bo'lib, Qarshi, Nishon, Beshkent va Koson tumanlarida ketma-ket amalga oshirilgan qurilish va meliorativ ishlar orqali ro'yobga chiqdi. Qarshi tumanida sug'orish tizimlarini barpo etish XX asr o'rtalaridan boshlab keng ko'lamda yo'lga qo'yildi. Avvaliga XX asr birinchi choragida Xudoyzot kollektori qurilib, botqoqlashgan yerlardan foydalanishga yaroqli maydonlar yaratildi[1]. Keyinchalik Qarshi magistral kanali, Chimqo'rg'on suv ombori va kollektor-drenaj tarmoqlarining qurilishi tumanni vohaning asosiy irrigatsiya markaziga aylantirdi[2].

Nishon tumani Qarshi cho'lining markaziy qismi sifatida irrigatsiya tizimiga kiritildi. Bu hududda Amu-Qashqadaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi tomonidan qator tadbirlar amalga oshirildi. 1960-yillarda cho'lni o'zlashtirish ishlari jadallashib, yangi massivlar tashkil etildi va ishchi aholini joylashtirish uchun Nishon shaharchasi hamda boshqa turar-joy punktlari barpo etildi[3].

Beshkent tumani irrigatsiya tizimida bevosita kamroq tilga olingan bo'lsa-da, vohaning umumiy sug'orilish jarayonida muhim o'rin tutdi. Qarshi gidrouzeli qurilishi orqali Fayzobod va Beshkent kanallari o'zaro bog'landi, Eskianhor kanalidan suv o'tkazishni tartibga soluvchi inshootlar barpo qilindi. Natijada Beshkent tumani ham yagona irrigatsiya tizimining bir bo'lagi sifatida shakllandi.

Koson tumanida dastlab sug'orish ishlari sekin olib borildi, chunki yer osti suvlari chuqur joylashgan edi. Biroq 1966–1969-yillarda bu hududda ham kollektor-drenaj tarmoqlari qurildi. 1974-yilda Koson mexanizatsiyalashgan ko'chma kolonnasi tashkil etilib, tumandagi meliorativ ishlar tizimli ravishda olib borila boshlandi. Shu tariqa Koson tumanida ham sug'oriladigan yerlar asta-sekin kengaydi[4].

Umuman olganda, Qarshi, Nishon, Beshkent va Koson tumanlarida olib borilgan sug'orish ishlari Qashqadaryo vohasida yagona irrigatsiya infratuzilmasining shakllanishiga asos yaratdi[5].

1950-yilda 11 200 m³ hajmdagi yer ishlari amalga oshirilib, Xudoyzot kollektori qurildi va 16 gektar botqoqlashgan yer quritildi[6].

1963-yilda Chimqo'rg'on suv ombori barpo etilib, tumandagi xo'jaliklarning suv bilan ta'minlanishi yaxshilandi[7].

1966–1969-yillarda Qarshi tumanida 156 km kollektor-drenaj tarmoqlari qurilib, eng ko'p yangi tarmoqlar barpo etilgan hududga aylandi[8].

Qarshi magistral kanali, Chimqo'rg'on suv ombori va boshqa inshootlar tumanni vohaning asosiy irrigatsiya markaziga aylantirdi.

Qarshi cho'liga kiruvchi 1,88 ming km² hudud sifatida qayd etilgan[9].

Dastlabki yillarda yer osti suvlari chuqur bo'lgani sababli melioratsiya ishlari kam hajmda olib borilgan.

1966–1969-yillarda 90 km kollektor-drenaj tarmoqlari qurildi, ammo qayta tiklash ishlari eng kam amalga oshirilgan hudud bo'lib qolgan.

1974-yilda Koson mexanizatsiyalashgan ko'chma kolonnasi tashkil etilib, sug'oriladigan yerlarning holatini yaxshilash bo'yicha amaliy ishlar olib borildi[10]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qarshi tumani irrigatsiya tizimlarining eng katta markaziga aylangan bo'lsa, Nishon tumanida cho'l hududlarini o'zlashtirish siyosati natijasida yangi irrigatsiya massivlari shakllandi. Beshkent tumani irrigatsiya tizimiga bevosita kanal va gidrouzel inshootlari orqali qo'shildi. Koson tumani esa tabiiy-geologik sharoit sababli dastlab orqada qolgan bo'lsa-da, keyingi yillarda mexanizatsiya orqali irrigatsiya tizimiga faolroq integratsiya qilingan. Bu jarayonlarning barchasi Amudaryo suvining Qarshi cho'liga keltirilishi va yagona voha infratuzilmasining yaratilishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Xulosa. 1950–1970-yillar davomida Qarshi, Nishon, Beshkent va Koson tumanlarida amalga oshirilgan irrigatsiya ishlari Qashqadaryo vohasining agrar rivojida burilish nuqtasini tashkil etdi. Cho'l hududlari sug'oriladigan yerlarga aylantirilib, kollektor-drenaj tarmoqlari, kanallar va suv omborlari qurilishi natijasida yangi qishloq xo'jalik massivlari paydo bo'ldi. Bu jarayonlar nafaqat paxtachilikning kengayishiga, balki hududiy ijtimoiy infratuzilmaning shakllanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Хатамова Р. "Ўзбекистонда сув хўжалиги ходимлари ва ирригаторлар тайёрлаш анъаналари тарихи").:Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.–Қарши, 2021.
2. QVDA, 79-fond, 1-ro'uxat, 27-ish, 20-bet.
3. Жабборов И. Х. "Қашқадарё Воҳасида янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва суғориш тизими тарихи" (XX асрнинг 50-80 йиллари мисолида).Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.–Қарши, 2022.
4. Raximov A. Qarshi cho'lining o'zlashtirilishi tarixi (1950–1980 yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss.–Qarshi, 2024.
5. Академия наук Узбекской ССР отдел географии. Каршинская степь и географические проблемы ее хозяйственного освоения. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 43-44.
6. Сиддиқов. Ш. Чимқўрғон чашмаси // Ўзбекистон колхоз-совхоз ишлаб чиқариши. № 8. Август, 1963. – Б. 34-37.
7. «Қашқадарё ҳақиқати», 1967 йил 31 декабрь
8. Raximov Asror Eshonqulovich. (Raximov A.E.) Qarshi cho'lida sun'iy vohaning yaratilish tarixi // O'zbekiston Respublikasi FA bo'limi Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. № 2024-6/3. ISSN 2091-573 X. – Б. 99.
9. Икромов Ж., Эшпўлатов Т. Қарши чўлининг суғориладиган зонаси шароитида//Ўзбекистон кишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 1978. 5-сон. –Б.3.

SAMARQAND VILOYATIDA IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYIN AYOLLAR SALOMATLIGI

Samarova Aziza Muhiddin qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti
E-mail: azizasamarova@gmail.com
[Tel nomer: 91 542-78-52](tel:915427852)

Annotatsiya: Ikkinchi jahon urushidan keyin ayollar turmush-tarzi qiyinchiliklar bilan birga o'tdi. Urush yillarida hayotning og'ir sinovlarini boshdan kechirgan ayollar, urush yakunlangan keyin ham bir maromda kechmadi. Xotin-qizlar, ayollar sog'ligida o'zgarishlar sodir bo'ldi. Tug'ruq jarayonlari og'ir o'tib, bolalar salomatligi ham xavf ostida qoldi. Tug'ilgan chaqaloqlar orasida ham ma'lum belgilar, turli xil kasalliklar bilan vafot etib, sog'lom tug'ilish jarayoni keskin kamayib ketdi. Mazkur maqolada, bu jarayonning aholi demografiyasiga salbiy ta'sirini o'rganadi.

Kalit soz'lar: urush, turmush, sinov, sog'liq, xavf, tug'ilish, demografiya.

Abstrakt: After World War II, women's lives were full of difficulties. Women who experienced the hardships of life during the war years did not live in peace even after the war ended. Changes occurred in the health of women and girls. Childbirth became difficult, and the health of children was also deaths with certain signs and various diseases, and deaths with certain signs and various diseases, and the number of healthy births sharply decreased. This article examines the negative impact of this process on population demography.

Key words: war, life, trials, health, danger, birth, demography.

Аннотация: После Второй мировой войны жизнь женщин была полна трудностей. Женщины, пережившие тяготы войны, не смогли жить спокойно и после её окончания. В здоровье женщин и девочек произошли изменения. Роды стали тяжелыми, здоровье детей также находилось под угрозой. Среди новорожденных отмечались случаи смерти с определенными признаками и различными заболеваниями, а число здоровых детей резко сократилось. В статье рассматривается негативное влияние этого негативное влияние этого процесса на демографию населения.

Ключевые слова: война, жизнь, испытания, здоровье, опасность, рождаемость, демография.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi Samarqand viloyati tibbiyot xodimlari uchun og'ir sinov bo'ldi. Ommaviy sog'lomlashtirish va profilaktika tadbirlari amalga oshirilganligi va tibbiyot fanining muvaffaqiyatlari keng joriy qilinganligi natijasida aholi orasida kasallikni, jumladan, bezgakni tamomila tugatishga erishildi. Aholining eng avvalo nochorlar, nogironlar, o'qituvchi va talabalar, ko'p bolali oilalar va boshqa daromadi kam odamlarni ijtimoiy himoyalash uchun Respublika hukumati maxsus qaror qabul qildi. milliy xususiyatlar va mintaqaning o'zida xos shart-sharoitlari ham hisobga olindi[1].

Asosiy qism. Sog'liqni saqlash ehtiyojlariga berilayotgan mablag'larning miqdori yildan-yilga ko'paytirildi; turli meditsina muassalarining shahobchalari kengaydi, ular zamonaviy meditsina apparatlari va asboblari bilan ta'minlandi. Urush odamlarning kasallanishining tabiatini, butun tibbiyotni o'zgartirdi. 1950-yil oxiriga kelib, jarrohlik bo'yicha kasalxonalar soni 35,4% ga, terapevtika 70% ga oshdi. Ulug' Vatan urushida O'zbekiston SSR ning Qizil armiyaga harbiy yordami juda katta ahamiyatga ega bo'lgan[2].

Samarqand viloyatida eng katta kamchiliklardan biri, ayollar va bolalar bo'limidagi kasalliklarni davolash ishlari hisoblangan. 1951-yilda ayollar maslahat bo'limlarida 421 ayolni ko'rikdan o'tkazildi, 4 tasida kasallik aniqlandi. Ayollar maslahat ko'rigida ayollar kasalliklari va davolash masalari bo'yicha masallar kam ko'ratilgan. Qo'raqo'tir kasalligi ham kuchayib bordi[3].

Ayollar kasalliklari va ginekologiya sohasi bo'yicha Samarqand shahrida 3ta statsionar, tug'ruq kompleksi 205 ta yotoq joy, 3ta ayollar maslahati va sog'liqni saqlash punkti mavjud bo'lgan. Shaharning №1 tug'ruq uyida 100ta yotoq, tug'ruq uchun-70ta, ginekologiya-30 ta xona, ayollar maslahat xonasi-4ta bo'lib Temiryo'l qishlog'i bilan birlashgan holda hisoblanganda, tashkil etilgan[4]. Samarqand tibbiyot instituti akusher-ginekologik klinika Siyob qishlog'i bilan birga hisoblanganda 90 ta o'rin, undan tug'ruq uchun-50ta, ginekologik-30ta, qo'shimcha-10ta yotoq mavjud edi. Maslahat xonasi-6ta bo'lgan. Xodimlar bo'limi tomonidan mavjud bo'lim doimiy nazoratda bo'lib, ular doimiy yordam va e'tibor kerak bo'lgan. Terapevt, laborant, 2-darajali pediater, o'rta maxsus tibbiy xodimi, ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatuvchilar doimo mavjud bo'lishi belgilangan. 2-Tug'ruq uyida kadrlar yetishmagan. №116-son Sog'liqni saqlash qaroriga ko'ra 60 ming aholiga 40ta yotoq joy belgilangan, 10ta shifokor bo'lib, uning 7tasi uchastka shifokori bo'lgan. 3-Tug'ruq uyida 40 ta yotoq joyi bo'lib, undan faqatgina 9 tasi ochilgan. Bu tibbiy uchastkaga qishloq aholisi, ya'ni 10 mingdan-14 minggaacha aholi birlashtirilgan, lekin bu qonun bo'yicha hujjatlashtirilmagan edi[5].

Shifoxonalardagi yotoq joylar 1953-yilda 36 100, 1965-yilda 97500, 1970-yilda 125 300 tani tashkil etgan. Ambulator-oilaviy shifoxonalar 1953-yilda 998ta, 1965-yilda 1639ta, 1970-yilda 1748ta bo'lgan. Mahalliy poliklinikalarga shifokorlarga boruvchi mijozlar 1953-yilda 21,5mln. Kishi, 1970-yilda esa 62,5 mln. kishini tashkil etgan. Shifoxonalar quyidagi xonalardan iborat bo'lgan: rentgen xonasi, fizioterapeya, jarrozlik, revmatolog, amaliyot xonasi, gigiyena-sanitar ayollar xonalari hisoblangan. 8-besh yillikda (1965-1970) tibbiyot binolari uchun kolxoz va sovxozlardan umumiy qiymati 100 mln rubl kapital ajratilgan. Ayollar maslahat markazlari №4 va 6 kerakli anjomlar bilan jihozlanmagan edi. Ayollar maslahat markazlari №4 qishgi mavsumda yaxshi isitilmagan, elektr energiyasi va issiq suv yo'q edi. Onalar maktabi juda yomon ishlagan, yiliga faqat 460 ayollar tayyorlangan. Tug'ruq jarayoni psixoprofilaktika va konsultatsiya jarayoni bo'yicha ham yaxshi shakllantirilmagan edi. Ayollar uchun tug'ruq jarayonlari ham aniq hujjatlashtirilmagan edi. Homilador ayollar uchun hujjatlar, ayniqsa 4 oylikkacha ko'rik jarayoni shifoxonalarda qayd etilmagan. Har xil formatdagi qog'ozlar berilgan xolos. 1955-yilda shifokorda murojaat qilgan ayollar-23300 ni tashkil etgan. Ulardan: homiladorlik bilan kelganlar-5691ta, tug'ruqdan so'ng kelganlar-3176ta; abort masalasi bilan-280, shu kabi kasalliklar bilan-1211.

Mazkur yillar nazorat ostida turish uchun kelgan homiladorlar-3752ta: tug'ruq-3221, abort-2222, tibbiy yordam-121. Tug'ruq ta'tillaridagi kamchiliklar bo'lib, 10 kundan oshmagan holga ta'til berilgan[6].

Homiladorlik oylar hisobida:	1951y.	1950y.
1. 3 oylikgacha	1158-30.7%	1359-32.8%
2. 3oylikdan 5oylikgacha	1037-27.0%	1065-25.7%
3. 5oylikdan 7oylikgacha	951-25.3%	913-22%
4. 7 oylikdan yuqori	615-17.0%	789-19.5%

Korxonalarda ishlovchi ayollar uchun sog'lomlashtirish xonalari tashkillashtirish boshlandi. Shaharda mavjud korxonalarda 300dan ziyod ayollar ishlasa-9ta, unda 3ta ginekologiya xonalarida 0,5 shtatdan shifokor ginekologlar bo'lgan(Krasniy dvigatel zavodi, Hudjum fabrikasi, 8-mart fabrikasi). 1952-yilda Ipak to'qish fabrikasida, qaysiki 950 kishi ishlaydigan korxonada birinchi ginekologik xona tashkil etildi. 1951-yildan boshlab ayollar uchun maxsus gigiyenik xonalar tashkil etildi. Kinap zavodi, Hudjum fabrikasi, Serp zavodida ishlovchi ayollar 4643 tani tashkil etdi. Undan tashqari 13ta sog'liqni saqlash punktlari tashkil etildi. Birinchi yarim yillikda ayollar uchun ko'rik o'tkazilmaganligi haqida yuqorida ham ta'kidlab o'tgan edik, ikkinchi yarim yillikdan terapevt, ginekolog, ftiziater ko'rigi birdan o'tkazilgan. Jami ko'rikka 7468 kishi, ayollar kasalligi bo'yicha-1051ta, ular 14%ni tashkil etgan. Samarqand shahrida 2ta kichik yoshdagi bolalar uchun mehribonlik-ko'mak uylari

bo'lgan. Ular davlat byudjeti qaramog'ida bo'lib, 1 yoshdan to 3yoshgacha bo'lguncha qabul qilingan, 60ta o'rindan iborat edi[7].

1972-yilda Samarqand shahri №3 tug'ruq komplekslarda yillik tahlil shuni ko'rsatadiki, jami vrachlar-34,5, bantlik-34 kishi bo'lib, akusher-ginekolog-22,5 o'rin. Ayollar maslahat markazi bo'limidan tashqari, og'ir kasallar uchun ham 24 soat ham qaraydigan kishilar yotoqlar bo'lgan-104ta. Tug'ruq va ginekologik yordam uchun 150ta, tugruq uchun-100ta yotoq bo'lgan.

№	Ayollar maslahat markazi shifokorlar oldiga keluvchilar	1971	1972
	Jami	50408	57440
	Qishloqlarda ayollar maslahat markazi	48559	55245
1.	Homiladorlik bo'yicha	24710	28444
2.	Tug'ruqdan keyin	3280	4350
3.	Tibbiy abortdan keyin	869	1160
4.	Ginekologik kasalliklar	7052	10237
5.	Terapevt ko'rigi	3208	2134
6.	Qishloqda yashovchilar	1849	2152

Jadval shuni ko'rsatadiki, ayollarning shifokorga bo'rishi, ko'rikka kelishi yilma-yil o'sgan.

Qishloqlarda yashovchi homilador ayollarning ayollar maslahat markaziga xizmat ko'rsatish[8]:

I.	1971yil	1972y
Jami nazorat ko'rigiga kelganlar:	2287	2538
3oylikkacha homilador bo'lganlar	1461	1541
7 oylikdan keyingilar	57	53

Yilning boshida nazoratda bo'lib, yilning oxirida homilador ayollar ko'rik davomida:

Tug'ruq	2081	2072
Vaqtidan oldin tug'ruq	29	46
Homilada bevaqt o'lim	57	53

Nazorat ostida ketganlar	117	175
Nazorat ostida qolganlar	1089	1137
Tug'ruqqacha ta'til olganlar	1166	1216
Tug'ilganlar	1008	1002
Belgilangan muddatdan 15 kun oldin tug'ilgan	9	
Belgilangan muddatdan keyin tug'ilganlar	-	-
Tug'ruqdan oldin va keyin ayollar ko'rigiga kelganlar	32101	32794
Tug'ruqqacha 1-marta ham shifokor ko'rigiga kelmaganlar	5	6

Homiladorlar ko'rigi-kasalliklar bilan hisoblanganda:

Serologik kasallik bilan ko'rikka kelganlar	2344	2449
Qaytalanganlar	1801	1856
Sifilis uchun ko'rikka kelganlar	-	2
Gonoreya uchun ko'rikka kelganlar	2196	2203

Rezus-faktor aniqlash uchun ko'rikka kelganlar	2280	2654
Brusellez uchun ko'rikka kelganlar	1883	2103
Brusellez aniqlanganlar	9	14
Toksoplazma ko'rigi	2068	997

Toksoplazma ko'rigiga ko'rikka kelish kamayib ketadi, bunga sabab sifatida laborantlar yo'qligi sabab bo'ladi[9].

Tokzikoza qiyinlanganlar	82	117
Bu holat 2-yarim yillikda	65	62

Ayollar homiladorlik davrida ichki kasalliklari tarixi jadvali:

		1971	1972
	Jami:	83	136
	Yurak qon-tomir tizimi		
1.	Yurak yetishmovchiligi	14	3
2.	Revmatizm	4	12
3.	Gipertoniya kasalligi	1	6
4.	Kamqonlik	33	37
5.	Gipoton kasalligi	13	33
	Jigar kasalliklari		
1.	Xolestit	1	2
2.	Botkin kasalligi	2	3
	Buyrak kasalliklari		
1.	Pielonefrit	2	5
2.	Sistit	-	18
3.	Qaytalangan Gastrit	-	2
4.	Hafas olish yo'llari kasalligi	-	1
5.	Buqoq	1	8
6.	Brusellez	1	1

Korxonalar	Korxonalarda ishlovchi ayollar soni		Ko'rik o'tkazilgan	
№	1971	1972	1971	1972
2	3	4	5	6
Hudjum fabrikasi	1108	1108	985	988
Trikotaj fabrikasi	930	930	983	886
Ayollar mehnat fabrikasi	540	540	494	538
Gelion zavodi	350	509	-	509
Teri kasalliklari zavodi	350	350	341	348
G'isht zavodi	130	130	126	123
Go'sht zavodi	60	60	130	51
Tramvay-traleybus boshqarish	200	200	198	196
Vino zavodi № 2	80	80	80	80
Vino zavodi № 4	90	90	90	90
Non kombinati	70	3	70	3
Elektr-mexanika zavodi	70	70	70	70

Tibbiy birlashma № 2	-	260	-	256
Poliklinika №1	-	100	-	86
Maishiy-xizmat kombinati	59	59	59	59
To'qish fabrikasi № 2	130	130	91	93
Dinamo fabrikasi №2	206	206	206	206
Limonadniy sex №4	22	22	22	22
Teri-ko'nychilik zavod 9	35	35	35	35
Tug'ruqxona №3	190	190	190	190
Rak kasalliklari dispenser	-	153	-	153
Poliklinika №3	-	43	43	43
To'qimachilik fabrika 8 qism	-	150	-	126
Poliklinika №12	-	35	-	35
Karlar maktabi	-	43	-	43
Maktab №2	-	34	-	34
Maktab №26	-	30	-	30
Maktab №15	-	27	-	27

Ayollarning 1-2 uch oylik homiladorlikda shu kasalliklar bilan og'rib kelsa, nafaqat ro'yxatga olinib kasallikdan davolanish bilan bir qatorda, ayollar maslahatlari berilgan, terapevt ko'rigi, doyaning nazorati, doimiy ko'rikda nazorat qilingan[10]. Navbatdagi masala ayollarning nima sababdan ro'yxatga olinganligi yozilgan. Salaxiddinova Santalat 24 yoshda, Yutuq 7, ro'yxatga 2.12.71yil bo'lib, 19-20 haftalikda ro'yxatga olingan, 22.02.72yil tug'gan. Sabab: kuchli 2-uch oylik toksikoz. Fatkulina Gelney 21 yoshda bo'lib, Vobkent 120 uyda yashagan, 20.12.71. 14 haftalikda ro'yxatga olingan, 25.01.1972. sabab keltirilmagan, onaning ahvoli og'irlashishi natijasida vaqtidan oldin homila tug'ilgan.

Profilaktik ko'rik

	1971	1972
Jami profilaktik ko'rik	16851	19621
Korxonalarda	4713	6547

Tibbiy ko'rik o'tkazilgan korxonalarda ayollar soni haqida[11]: Tug'ruqxona 50ta yotoqdan iborat bo'lib, ayollar maslahat xonasi ham mavjud. 1 kun mobaynida 10 kishidan 20 kishigacha javob berilgan. Jarrohlik amaliyoti uchun, sun'iy tug'ruq, shu jumladan kasalliklarni davolash uchun juda ko'p murojaatlar kelib chiqqan. Qishloqlardan keluvchi ayollarning ahvoli juda yomon bo'lib, birinchi navbatda kamqonlik bilan tushib, tibbiy yordam bilan qutqarib qolingan, yoki sun'iy tug'ruq va vaqtidan oldin homila tushish xavfi ko'p bo'lgan. Xuddi shunday murojaat bilan tushsa, bemor o'sha kunning o'zidayoq jarrohlik amaliyotini o'tkazilib, 1-2 kunda javob berilgan. Yotoq joylariga navbat juda ko'p bo'lib, murojaat qiluvchilarga yetmagan. Shifoxonaga yotqizilganlar-3674; sun'iy tug'ruq-1967; yotoq kuni-16769; Ulardan: ayollar jinsiy organ kasalliklari bilan og'rikanlar-165; yotoq kuni-2832 iborat bo'lgan[12].

1975-yilda 4ta davolash markazi bo'lib, ayollar maslahat bo'limi, bolalar bo'limi, perinatal o'lim holatini belgilovchi qismlari mavjud bo'lgan. Mazkur markazda onalar va bolalar o'limi, barcha punktlar kamayishi bo'lisha ishlar ishlab chiqildi. 1975-yilda 3ta kasaba uyushmasi majlisi bo'lib o'tdi, ishlab chiqarish yig'ilishi-5ta, shifokorlar konferensiyasi-20ta, opa-singillar yig'ini-22ta, anatomic konferensiya-12ta, siyosiy ma'lumotlar-40ta bo'lgan. Kommunizm uchun kurash harakatchilar bo'lib, ular-122 kishi, 72%, kuchli kurashchilar-87kishi, 71% bo'lgan[13].

Xulosa. Ayollar sog'lig'i yomonlashib borar, yilma-yil tug'ruq bo'lganligi uchun ham kamqonlik va boshqa kasalliklar avj olgan edi. Tug'ilgan bolalar sog'lom bo'lmagan holatlar ham bo'lgan. Buni arxiv hujjatlari tasdiqlaydi. Samarqand viloyati arxivi Samarqand viloyati

Siyob qishlog'ining sog'liqni saqlash 501-jamg'arma 1972-yil yillik hisoboti shuni ko'rsatadiki, 6ta kasallik holati aniqlangan. Tug'ruq tarixining 843-qismi 45-betida yoziladiki, Gadayeva Mavjuda Samarqand viloyati Kirov ko'chasi 5-uyda istiqomat qilgan. 3-Tug'ruqxonada 10.04.1972y. bo'lib 39-40 haftalik homilador bo'lgan. O'g'il farzand dunyoga keltirgan, yurak urishi yaxshi, doimiy bo'lsa-da, hafas olish yo'llarida nuqson bilan tug'ilgan. Shifokorlarning ko'rsatgan tibbiy yordamiga qaramasdan, bola nafas olishdan to'xtagan. Bola 3 soat 15 min yashab, vafot etgan. Dabidova Sara 27 yoshli yahudiy, Qarshi shahridan Denovga kelganda 35-36 haftalik homila bilan tug'ruqxonaga yotqizilgan. Neftopatiyaning 1-2 darajasi bo'lgan, bola tug'ilganda terisi rangi o'zgargan, nafas olishi og'ir, yurak urishi sekin, harakati kam, tibbiy ko'rsatmalarni deyarli sezmagan. Bola shu tashxis bilan vafot etgan. Tug'ruq tarixining 1739-qismida Ishquvvatova Vazira 24 yoshda 33-34-haftalik homila bilan tug'ruqxonaga yotqizilgan. Bola avvoli og'ir bo'lib, 2000gr og'irlikda, hafas olishi qiyin, gifronefaliya tashxisi bilan vafot etgan. Bunday holatlarning 6tasi qayd etilgan[14].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. R. Murtazayeva O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. T., "Mumtoz so'z", 2019.
2. Sam VDA. 271-jamg'arma, 2-ro'yxat, 766-hujjat. 60-70-varaq.
3. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. T-2000, 393-bet.
4. Sam VDA. 271-jamg'arma, 2-ro'yxat, 766-hujjat. 60-70-varaq.
5. O'sha joyda.
6. Sam VDA. 103a-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1-hujjat. 1-14-varaq.
7. Sam VDA. 271-jamg'arma, 2-ro'yxat, 766-hujjat. 1-70-varaq.
8. Sam VDA. 1972yil. 3-5bet
9. O'sha joyda.
10. Sam VDA. 1972yil. 3-5bet
11. Sam VDA. 1972yil. 9-bet
12. Samarqand viloyati davlat arxivi. 1972-yil 20-25-bet.
13. Sam VDA. 1975yil.
14. Sam VDA. 501-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1-hujjat. 1972-yil. B. 46-49.

CHIMQO'RG'ON SUV OMBORI TARIXI VA UNING O'LKA IJTIMOIIY-IQTISODIY HAYOTINI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Tashmuradov Umidbek Mirza o'g'li
Qashqadaryo viloyati Qamashi tumani
98-umumta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi
+998882508822

Kirish. Suv resurslari har qanday jamiyatning iqtisodiy barqarorligi, ekologik xavfsizligi va aholi turmush darajasini ta'minlashda asosiy omillardan biridir. O'zbekistonning geografik jihatdan yirik janubiy hududi sanalgan Qashqadaryo viloyatida mavjud suv omborlar, ayniqsa, suvga muhtoj agrar hududlar uchun strategik ahamiyatga ega. Chimqo'rg'on suv ombori Qamashi tumanida barpo etilgan eng muhim gidroinshootlardan biri hisoblanadi. Uning tashkil etilishi, rivojlanish jarayonlari va mintaqaga ko'rsatgan ta'siri nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ekologik jihatdan ham muhimdir. Mazkur tezisda Chimqo'rg'on suv omborining tashkil topishi tarixi, funksional yo'nalishlari hamda uning Qashqadaryo viloyatidagi ahamiyati ilmiy tahlil qilinadi.

Chimqo'rg'on suv ombori qurilishidan avvalgi hudud holati. Chimqo'rg'on suv ombori qurilishidan avval Qamashi tumanining ushbu hududi relyef va iqlim sharoiti jihatidan yarim cho'l mintaqasi hisoblangan. Qashqadaryo daryosining mavsumiy rejimga ega bo'lgan

oqimi, ya'ni faqat bahor oylarida to'liq suvlilik kuzatilishi, yoz faslida esa suv tanqisligi mavjud bo'lgan. Bu holat hududda suvga bog'liq bo'lgan har qanday iqtisodiy faoliyatni qiyinlashtirgan.

Aholining asosiy mashg'uloti chorvachilik va tabiiy iqlimga mos ekinlarni ekish bo'lib, sug'orish tizimining yo'qligi sababli dehqonchilik faqat daryoga yaqin joylardagina amalga oshirilgan. Sug'orish an'anaviy, oddiy ariqchalar yordamida amalga oshirilgan, bu esa suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada pasaytirgan. Sug'orilmaydigan yerlarda esa unumdorlik juda past bo'lgan, ba'zida yerlar umuman ekilmasdan qolgan.

Loyihaning maqsadi va tashabbuskorlari. SSSR Ministrlar Soveti va KPSS MK ning 1954 yil 9 fevraldagi «1954-1958 yillarda O'zbekistonda paxtachilikni yanada rivojlantirish to'g'risida» qarori qabul qilinib [1], qaror respublikaning barcha viloyatlarida irrigatsiya inshootlari qurilishini tezlashtirgan. Jumladan suv ombor qurilishini ham.

Chimqo'rg'on suv ombori loyihasi asosan sovet davridagi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish siyosati doirasida ishlab chiqilgan. 1950–1960-yillar oralig'ida O'zbekiston SSRda paxtachilikni rivojlantirish va sug'oriladigan yer maydonlarini kengaytirish maqsadida bir necha yirik gidrotexnik inshootlar qurilgan. Bu inshootlar ichida Chimqo'rg'on suv ombori Markaziy Osiyoda suv resurslarini samarali boshqarish strategiyasining muhim qismi sifatida ko'rilgan. Loyihani amalga oshirish tashabbusi Toshkent irrigatsiya muhandislik instituti, Средазгипроводхоз (Markaziy Osiyo gidrotexnika loyihalash instituti) va Moskvadagi Gidroproyekt ilmiy-loyihaviy institutlari tomonidan ilgari surilgan. Ular texnik-iqtisodiy asoslar, joy tanlash, suv sathining boshqaruv tizimlari va ekologik ta'sirni baholash bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borganlar. Suv omborining joylashuvi sifatida Qashqadaryo daryosining o'rta oqimi — Qamashi tumani hududi tanlangan bo'lib, bu yerning relyefi va suv ta'minoti uchun qulayligi e'tiborga olingan [4]. Shuningdek, loyiha doirasida mintaqaviy infratuzilmani rivojlantirish ham nazarda tutilgan. Yangi kanallar, nasos stansiyalari, avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari barpo etilgan. Bu inshootlar suvni taqsimlash, energetik ta'minot va logistikani yaxshilashda muhim rol o'ynagan. Shu tariqa, Chimqo'rg'on suv ombori nafaqat agrar sohani qo'llab-quvvatlovchi, balki mintaqaning umumiy iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qiluvchi kompleks loyiha sifatida qaralgan.

Chimqo'rg'on suv omborining tashkil topishi tarixi. 1952-yili «Средазгипроводхоз» («O'rta Osiyo suv xo'jaligi loyihalash instituti») ning «Qashqadaryo viloyatining yer va suv resurslaridan kompleks foydalanish sxemasi» asosida muhandislar A.V.Petrov, G.I.Prozorovlar tomonidan 1955-yili Qashqadaryo o'zanida 500 mln kubometr suv yig'ish imkoniyatiga ega Chimqo'rg'on suv omborining qurilishi loyihasi ishlab chiqildi [6]. 1955-yil noyabr oyining boshlarida Qashqadaryo viloyat partiya komiteti byurosi kanaldagi barcha ishlarni tezroq tugatish va uni to'liq ishga tushirish uchun 1952-yildagi «Средазгипроводхоз»ning loyihasi asosida Chimqo'rg'on suv omborini qurish bo'yicha aniq tadbirlarni ishlab chiqildi. Loyiha tasdiqdan o'tishi bilan, 1956-yilda Y.A.Shcherbakov rahbarligida Chimqo'rg'on suv ombori qurilishi boshlashga qaror qilindi [7]. 1957-yil avgust oyida O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi Qashqadaryo viloyat partiya qo'mitasi va respublikaning Suv xo'jaligi vazirligi oldida 1959-yil bahoriga qadar-50 million kubometr sig'imlik suv omborining birinchi navbati qurilishini yakunlash va 40 ta suv yig'ish inshootini qurish vazifasini qo'ydi, qurilish ishlarini keskin oshirish uchun zarur choralarni ko'rishni, ish joyida malakasini oshiruvchi qurilish ishchilari uchun uch oylik kurslarda 1957-yil - 100 kishi va 1958-yilning birinchi choragida - 200 kishini tashkil etishni talab qildi». 1958-yilda suv ombori to'g'oniniga kamida 1,5 million kubometr tuproq va boshqa materiallarni kiritish uchun qurilish-montaj ishlari sur'atini keskin oshirish talab qilindi.

1963 yili to'liq hajmda, ya'ni loyihadagi 500 mln. kubometr suv to'plash imkoniyatiga ega suv omborni tugallanishi loyihaga kiritildi. To'g'onning rejadagi qismi tayyor bo'lishi bilan omborga suv yig'ilib, ayni suv kerak paytda qishloq xo'jalik ekinlariga yetkazib berildi. 1963 yilga kelib suv ombori qurilishining asosiy ishlari tugallandi [2].

Ushbu suv ombor Qashqadaryo daryosining o'rta oqimida, Qamashi tumani hududida joylashgan bo'lib, ushbu daryo vodiysi qadimdan sug'orma dehqonchilik markazlaridan biri

sanalgan. Qarshi shahridan 60 kilometr Sharqda [5]. Sovet davrida sug'oriladigan yerlarni kengaytirish va paxtachilikni rivojlantirish siyosati asosida ko'plab gidroinshootlar qurildi. Shulardan biri sifatida Chimqo'rg'on suv ombori ham irrigatsiya tizimini takomillashtirish va suv ta'minotini barqarorlashtirish maqsadida qurilgan. Loyihaning dastlabki bosqichlari Moskvadagi Gidrotexnika ilmiy-tadqiqot institutlari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan. Suv omborning qurilishi natijasida minglab gektar yerlar sug'oriladigan holga keltirildi va mintaqaning agrar salohiyati sezilarli darajada oshdi [5].

Ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ahamiyati. Chimqo'rg'on suv ombori Qashqadaryo viloyatining agrar sektoriga beqiyos ta'sir ko'rsatgan. Uning yordamida Qamashi, G'uzor, Koson va Qarshi tumanlaridagi 180 ming gektardan ortiq yerlar muntazam sug'orib kelinmoqda. Bu esa paxta, g'alla, sabzavot va poliz ekinlari yetishtirish hajmini keskin oshirdi. Ombor atrofida baliqchilik xo'jaliklari tashkil etilib, aholi bandligi va oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlanmoqda.

Xususan, Chimqo'rg'on suv ombori va Eskianhor qurilgunga qadar «Partiyaning XX syezdi» xo'jaligi yerlarida paxta juda kam yetishtirilgan. Bu yerda 1958 yilga kelib, 2545 tonna paxta 1966 yilda 9400 tonna paxtaga ortgan [8].

Bundan tashqari, suv ombori rekreatsion zona sifatida ham foydalanilmoqda. Bugungi kunda ham ushbu irrigatsiya inshooti o'z ahamiyati yo'qotgani yo'q [3]. Nafaqat o'lkani suv bilan ta'minlabgina qolmay, balki, suv ombor atrofida dam olish maskanlari, sport va turizm inshootlari rivojlanmoqda. Shuningdek, baliqchilik sohasiga ham keng qamrovli e'tibor qaratilmoqda. Ekologik nuqtai nazardan esa, suv omborining mavjudligi mikroiklim sharoitiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq, ekologik muvozanatni saqlash, suv resurslaridan oqilona foydalanish, suvning ifloslanishini oldini olish-bu boradagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Mazkur hududda qator chora tadbirlar ko'rilishi zarur;

- Suv havzasiga loyqa suv kelishi oqibatida havza loyga to'lib qolgan. Natijada yetarli miqdorda suv to'planmaydi. Havzani tozalash va dastlabki holatiga qaytarish ,
- Havzani modernizatsiya qilish va gidroenergetik imkoniyatlarni oshirish,
- Uning atrofini ekologik nuqtayi nazar bilan tartibga olish va boshqalar.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, Chimqo'rg'on suv ombori faqat texnik inshoot sifatida emas, balki mintaqaning taraqqiyotida strategik ahamiyat kasb etadigan resursdir. Uning barpo etilishi Qashqadaryo viloyatining agrar salohiyatini oshiribgina qolmay, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash, ekologik barqarorlikni mustahkamlashda ham muhim rol o'ynadi. Kelgusida ushbu omborning texnik holatini yangilash, suv resurslaridan samarali foydalanishni takomillashtirish va ekologik xavfsizlik choralari kuchaytirish zarur. Shuningdek, ilmiy-tadqiqotlar asosida ushbu inshootni yanada samarali boshqarish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amu-Qashqadaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi muzeyi materiallari asosida.
2. Jabbarova I. X. Qashqadaryo vohasida yangi yerlarni o'zlashtirilishi va sug'orilishi tarixi (XX asrning 50-80 yy): Tarix fan. bo'y. fals. Doktor (PhD) diss. – Qarshi, 2022.B. 112.
3. Jabborova T.X. Qashqadaryo havzasi sun'iy suv tiplari ikki pallali mollyuskalari faunasi va ekologik guruhlari. – Dissertatsiya, Qarshi, 2024.
4. To'rayev U.M. Iqlim o'zgarishi davrida suv resurslarini boshqarish (Qashqadaryo daryosi misolida). – Qarshi, 2024.
5. Chimqo'rg'on suv ombori haqida ma'lumot – UzPedia. https://uzpedia.uz/pedia/chimqorgon_suv_ombori.
6. Ирригация Узбекистана. Т. III –Ташкент: «Фан», 1979. –С. 65.
7. Қосимов А. Развитие ирригационного строительства и орошаемого земледелия в Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях Узбекистана в послевоенный период (1946-1965 годы). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Карши, 1966. – С. 96.
8. «Qashqadaryo haqiqati», 1967 yil 18 may

MAROSIM VA URF-ODAT TUSHUNCHALARI HAQIDA BA'ZI BIR MULOHAZALAR

Norbutayev Parda Panjiyevich – professor, Qarshi davlat texnika universiteti. Qarshi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada marosim va urf-odat tushunchalarining mazmun-mohiyati ilmiy jihatdan dalillangan. Eng avvalo, shuni aytib o'tish kerakki, urf-odat tushunchasi o'ta keng bo'lib, u o'z ichiga xalq hayotining barcha tomonini: oddiy kundalik udum, rasm-rusum, irim-sirimlar, o'zaro muomala tarzi hamda boshqa marosimlarni butunicha qamrab oladi. Marosim tushunchasi nisbatan tor tushuncha bo'lib, u shu xalq hayotining ma'lum sohalarida omma tomonidan qabul qilingan, ko'pincha rasmiy xarakterga ega bo'lgan va ma'lum kishilar majmui tomonidan maxsus uyushtirilgan namoyishlardan iborat. Maqolada shu kabi jihatlar yoritilib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: etnologiya, folklor, urf-odat, marosim, an'ana, udum, rasm-rusum, qadriyat, bayram, dekoratsiya.

Аннотация: В данной статье научно обоснованы содержание и сущность понятий «ритуал» и «обычай». Прежде всего, следует отметить, что понятие «обычай» весьма широкое, оно охватывает все стороны народной жизни: простые бытовые обычаи, обряды, приметы, способы взаимодействия и другие ритуалы. Понятие «ритуал» – относительно узкое понятие, оно включает в себя проявления, принятые общественностью в определённых сферах жизни данного народа, часто имеющие официальный характер и специально организуемые определённой группой людей. В статье рассматриваются именно эти аспекты.

Ключевые слова: этнология, фольклор, обычай, ритуал, традиция, обряд, ценность, праздник, украшение.

Abstract: This article scientifically substantiates the content and essence of the concepts of ritual and custom. First of all, it should be noted that the concept of custom is very broad, it encompasses all aspects of folk life: simple everyday customs, rituals, signs, manners of interaction and other rituals. The concept of ritual is a relatively narrow concept, it consists of demonstrations that are accepted by the public in certain areas of the life of this people, often having an official character and specially organized by a certain group of people. The article covers such aspects.

Key words: ethnology, folklore, custom, ritual, tradition, custom, ritual, value, holiday, decoration.

KIRISH

Ma'lumki, marosim muayyan xalqning turmush tarzi, etnik tarixi, urf-odatlari, qisqasi, uning o'tmishi, butun o'zligi bilan namoyon bo'ladi. Urf-odat va marosimlar uzoq ajdodlarimizning e'tiqodiy tasavvurlari bilan bog'liq holda barqaror an'analar orqali yashab keladi va ular har bir davrda kishilarni o'z ta'siriga oladi.

Biz hayotimiz davomida juda ko'p marosimlarga duch kelamiz va o'zimiz ham ularning ishtirokchisiga aylanamiz. Xo'sh, marosimning o'zi nima? Taniqli folklorshunos olim, professor B.Sarimsoqov qayd etganidek, marosim inson moddiy va ma'naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga kelgan va keladigan, tabiiy xatti-harakat, bezak (dekoratsiya) va tekstga ega bo'lgan hayotiy "sahna" asaridir. shu boisdan dunyoda o'z marosimlariga ega bo'lmagan birorta ham xalq yo'q. Binobarin, u muayyan xalqning boshqa xalqlardan farqlanib turishini ta'minlovchi muhim etnografik belgilardan biri bo'lib xizmat qiladi. Chunki har qanday marosim u yoki bu xalqning ma'lum bir tarixiy taraqqiyot bosqichidagi iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida nisbatan to'la mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi. Shuning uchun ham muayyan etnik birlikka xos asosiy xususiyatlarning etnografik mezonni sifatida marosim hamma vaqt tadqiqotchilarning markazida bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Marosim va urf-odat tushunchalari mazmuniga oid masalalar etnografiyasi G.P. Snesev, V.N. Basilov, X.Ismoilov, A.Ashirov, A.Qayumov, G.Tosheva, N.N.Tursunov, A.Qurbonov, Q.Panjiyev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Shuningdek, M.Alaviya, B.Sarimsoqov, N.Qurbonova, M.Jo'rayev, S.Davlatov, N.Quronboyeva, O.Ismoilova, L.Xudayqulova kabi folklorshunos olimlarning ishlarida uchraydi.

NATIJALAR

Marosim, eng avvalo, o'zining ijtimoiy tabiati, maishiy, axloqiy va poetik vazifalari orqali erishganligi o'z-o'zidan ayon. Marosim ijtimoiy hodisa sifatida, I.V.Suxanov qayd etganidek, hamma vaqt inson hayotining asosiy burilish nuqtalarida, ko'pincha, ana shu nuqtalarni qayd etish, qonunlashtirish talabi bilan tug'iladi[2]. Inson turmushi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan muvofiq ravishda doim miqdor va sifat jihatidan qay darajada o'zgarishlarga uchrab bormasin, biroq uning hayotidagi burilish nuqtalari (masalan, tug'ilishi, balog'atga yetish, mehnat faoliyatining boshlanishi, nikoh, o'lishi va hokazolar) barqarorligini saqlab qoladi. Demak, marosimning nisbiy barqarorligi, uning yashovchanligi va konservativ tabiati ana shunday real hamda doimiy takrorlanuvchi hayotiy ehtiyojlar bilan bog'liqdir. Ma'lum bo'ladiki, inson o'z hayotining ana shunday burilish nuqtalarini ma'lum bir ijtimoiy akt-marosim orqali qonuniy tusga kiritadi.

Ikkinchidan, marosim bevosita kishilarning tabiat hodisalariga, ijtimoiy voqelikka bo'lgan muayyan munosabati asosida yotuvchi turli-tuman qarash va tasavvurlari tufayli tug'iladi (masalan, totemizm, animizm, fetishizm va hokazo). Bunday qarash hamda tasavvurlar qay darajada mustahkam o'rnashib olgan bo'lsa, bunday marosimlar nihoyatda uzoq yashovchanlik xususiyatiga ega bo'ladi. Ayrim hollarda marosim mazmunini boshqarib, yo'naltirib turuvchi e'tiqodiy tasavvurlarning real hayotiy mag'zi puch ekanligi kishilarga ma'lum bo'lsa ham, biroq qat'iy ijtimoiy an'anaga kirib qolgan bunday marosimlar uzoq vaqt iste'molda bo'lib qolaveradi. Birgina misol. Kishi o'lgach, uning dafn etilishidan keyingi ko'pgina marosimlar, masalan, uchlik, yettilik, yigirma, qirq kabilar tub mohiyati jihatidan ruhlar haqidagi animistik tasavvurlar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan. Mana shu tasavvurlar tufayligina bunday marosimlar motam marosimlari sistemasida barqaror o'rnashib qolgan. Hozir aksariyat kishilar o'rtasida ruhlar haqidagi e'tiqodiy tasavvurlar sustlashib, hattoki yo'qolib ketgan va ketayotgan bir paytda ham yuqoridagi marosimlarga ayrim hollarda amal qilinmoqda. Marosimdagi bunday barqarorlik endi o'zining mazmuniy bosimi bilan emas, kuchli an'anaviyligi bilan yashab kelmoqda. Bunday misollarni insonning tabiat hodisalariga bo'lgan munosabatini ifodalovchi ko'plab marosimlardan ham keltirish mumkin. Xullas, inson marosimsiz yashay olmaydi; har qanday marosim ayrim olingan shaxslar xohishiga bog'liq bo'lmagan holda ijtimoiy hodisa sifatida yashayveradi.

Uchinchidan, marosimning inson hayotida katta o'rin tutishi, barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri uning ijtimoiy vazifani o'tashi bilan ham bog'liqdir. Jamiyatda birorta ham keraksiz, hech qanday ijtimoiy vazifa bajarmaydigan marosim yo'q va bo'lishi mumkin emas. Darhaqiqat, marosimni jamiyat hayoti bilan bog'lovchi muhim omil – bu uning faol funksionalligidir[3]. Marosimni ijtimoiy vazifalari haqida fikr yuritish ekan, I.V.Suxanov asosan uning ikki – psixologik va estetik vazifasini ko'rsatib o'tadi[4]. Albatta, bu ikki vazifa marosimlarning jamiyat hayotidagi ulkan ta'sirini belgilovchi omillar sanaladi. Chunki marosim inson hayotidagi asosiy burilish nuqtalarini, uning tabiat hodisalariga bo'lgan munosabatidagi muhim jihatlarni jamiyat doirasida ma'lum qilish uchun kishilarni ruhiy jihatdan tayyorlashi lozim. Binobarin, marosimning jamiyat hayotida tutgan o'rni bevosita uning psixologik vazifasiga bog'liq.

Marosimning estetik vazifasiga kelganda shuni aytish kerakki, har qanday marosim tarkibida estetik jihatdan arzigulik biror jihat mavjud. Bu jihat esa o'z navbatida genetik jihatdan professional-individual asoslarga borib taqalsa ham, biror uzoq davrlar mobaynida keng ijtimoiy doirada qo'llanilishi tufayli ijtimoiy-estetik qimmat kasb etadi. Istalgan marosimga murojaat etilsa, unda xoreografik yo dramatik, yo musiqiy, yo badiiy so'zga xos elementlar mavjudligi

ko'zga tashlanadi. Marosim tarkibidagi so'z elementlari mavjudligiga kelganda shuni aytish kerakki, marosim o'z tarkibiga har qanday janrga xos badiiy matnlarni qamrab olmaydi. Marosim tarkibidagi badiiy so'zga xos unsurlar shu marosimning semantik tabiati bilan bog'liq holda uning mohiyatini belgilovchi, har qanday badiiylikdan holi matnlar sifatida yuzaga kelib, asta-sekin insoniy badiiy fikrlash tarzining rivoji bilan chambarchas bog'liqlikda poetik tabiat kasb eta boradi va shu orqali marosim asta-sekin estetik vazifani bajarishga ko'chadi.

Marosimning bu ikki vazifasidan uchinchi bir vazifasi uning uyushtiruvchanlik, yo'naltiruvchilik vazifasi kelib chiqadi. o'z navbatida ruhiy va estetik vazifalar marosimning ana shu muhim va asosiy vazifasi uchun xizmat qiladi. Chunki inson hayotidagi u yoki bu burilish vaqtini qayd etish va uni yangi burilish nuqtasi tomon yo'naltirish marosimning ijtimoiy-axloqiy vazifasi sanaladi. Demak, marosim uch muhim funksiya: ruhiy, estetik va uyushtiruvchanlik (yo'naltiruvchanlik) kabi funksiyalarni o'taydi.

"Marosim" va "urf-odat" atamalari kundalik nutqimizda keng tushunchalardek qo'llaniladi. Bunday holat hattoki, bir qator etnografik adabiyotlarda ham uchrab turadi. U holda "marosim" va "urf-odat" tushunchalari bir narsami yoki farqli tushunchalarmi, degan savol tug'iladi. Bizningcha, ular bir-biri bilan bog'liq, ammo bir-biridan keskin farqlanuvchi tushunchalar hisoblanadi[5].

Eng avvalo, shuni aytib o'tish kerakki, urf-odat tushunchasi o'ta keng bo'lib, u o'z ichiga xalq hayotining barcha tomonini: oddiy kundalik udum, rasm-rusum, irim-sirimlar, o'zaro muomala tarzi hamda boshqa marosimlarni butunicha qamrab oladi. Marosim tushunchasi nisbatan tor tushuncha bo'lib, u shu xalq hayotining ma'lum sohalarida omma tomonidan qabul qilingan, ko'pincha rasmiy xarakterga ega bo'lgan va ma'lum kishilar majmui tomonidan maxsus uyushtirilgan namoyishlardan iborat. Marosim, N.I.Kravsov ta'biri bilan aytganda, kishilarning tabiat va jamiyat kuchlariga ta'sir o'tkazish orqali o'zlariga to'kin-sochinlik, baxt-saodat, sog'-salomatlik keltirish maqsadida maxsus uyushtirilgan xatti-harakatlardan iborat[6].

MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan qisqacha qaydlardan ko'rinib turibdiki, urf-odat tushunchasi xalq hayotining barcha sohasini o'z ichiga qamrab olsa, marosim tushunchasi xalq hayotining muayyan sohalarigagina aloqador, xolos. Urf-odat odatdagi xatti-harakatlardan (marosimlardan) tashkil topsa, marosim faqat maxsus uyushtirilgan ko'pchilik tomonidan bajarilishi shart bo'lgan qoida, marosim belgilangan shaxslar tomonidan (marosim ishtirokchilari) bajarilishi lozim bo'lgan xatti-harakatdan iboratdir. Masalan, kishilar bir-birlari bilan uchrashib qolganlarida salomlashadilar yoki kattalarga kichiklarning oldinroq salom berishi urf-odatning barcha tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan qoidaligini ko'rsatsa, to'yda yor-yor aytish faqat to'y marosimlaridagi ayrim ishtirokchilarninggina vazifasiga kiradi.

Urf-odat o'z ichida ramziy va ramziy bo'lmagan xatti-harakatlarni to'la qamrab olsa, marosim faqat ramziy xarakterdagi xatti-harakatlarnigina qamrab oladi, marosim bir xalq doirasida keskin lokal farqlanishlarga ham ega bo'ladi.

Demak, urf-odat va marosim tushunchalari o'zaro bog'liq va ayni paytda keskin farqlanuvchi tushunchalar hisoblanadi. Biroq shunga qaramay, marosim u yoki bu xalq urf-odatlarining yetakchi, belgilovchi tomonlarini tashkil etadi. Mana shuning uchun ham biror xalqning urf-odatlarini boshqa xalqlarnikidan farqlashda, asosan ularning marosimlari taqqoslanadi. Urf-odat va marosim tushunchalari qay darajada farqli bo'lmasin, ular o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Biroq bu bog'liq mazkur ikki tushunchani anglatuvchi atamalarni befarq qo'llashga asos bo'la olmaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, bu ikki tushuncha keyingi paytlarda asosan nozik farqlangan holda qo'llaniladi. Bu jihatdan I.V.Suxanov hamda D.M.Ugrinovichlarning monografiyalari alohida diqqatga sazovordir[7]. Ammo o'zbek marosim folklorini tadqiq etishga bag'ishlangan ayrim ishlarda hozirga qadar "urf-odat", "marosim", ayrim hollarda "bayram" atamalari izchil farqlanmagan holda qo'llaniladi[8].

Binobarin, biz quyida mazkur tushunchalarning farqli jihatlari xususida batafsil to'xtala olmasak ham, biroq o'z tadqiqotimiz obyektining chegaralarini to'g'ri belgilab olish zaruriyati tufayli ham bu masala haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Ma'lumki, har qanday marosim muayyan xalqqa taalluqli bo'ladi. Shunday ekan, ayrim olingan har qanday marosim o'zi mansub bo'lgan xalq urf-odatlarining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Demak, marosimdan urf-odat elementlarini qidirib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, har qanday urf-odat marosim bo'la olmaydi. Bu masalada taniqli etnograf S.A.Tokarevning fikrini to'la baham ko'rishni lozim topamiz. U urf-odat, marosim tushunchalarining o'zaro bog'liq va farqli tomonlari masalasida fikr yuritir ekan, "urf-odat" mantiqan "tur" (rod) tushunchasiga, marosim esa shu turga kiruvchi "xil" tushunchasiga to'g'ri keladi[9] degan xulosaga keladi. Darhaqiqat, marosim urf-odatni bevosita tashkil etuvchi, uni ma'lum me'yorda belgilovchi ichki guruh bo'lganligi uchun S.A.Tokarevning yuqoridagi xulosalariga to'la qo'shilamiz.

XULOSA

Marosim xalq urf-odatlarining ma'lum qismini tashkil etadi, qolganlari esa marosimsiz rioya qilinadigan rasm-rusum, irim-sirim va an'analar hisoblanadi. Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o'rni va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shakllanadi. Bolaning xarakterini, tabiatini va dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy mezon va qarashlar: yangilik va ezgulik, oliyjanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir. Shuning uchun ham aynan oila muhitida paydo bo'ladigan ota-onaga hurmat, ularning oiladagi umrbod qarzdorlik burchini chuqur anglash har qaysi insonga xos bo'lgan odamiylik fazilatlarini va oilaviy munosabatlarning negizini, oilaning ma'naviy olamini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Sarimsoqov. o'zbek marosim folklori. T., "Fan", 1986, 9-bet.
2. Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. М., 1976, с.39.
3. Sarimsoqov. o'zbek marosim folklori. T., "Fan", 1986, 11-b.
4. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. с.47-67.
5. Sarimsoqov. o'zbek marosim folklori. T., "Fan", 1986, 12-bet.
6. Кравцов Н.И. Славянский фольклор. М., 1976, с. 42.
7. Суханов И. В. Обычаи, традиции обряды как социальные явления. Горкий, 1973. Угринович Д. М. Обряды, за и против. М., 1975.
8. Alaviya M. o'zbek xalq marosim qo'shiqlari. T., 1974.
9. Токарев С. А. Обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. М., 1983, с. 5-7.

O'ZBEKISTONNING OSIYO VA AFRIKA DAVLATLAR BILAN IJTIMOIIY FANLAR SOHASINI RIVOJLANTIRISHDAGI HAMKORLIGI (XX ASRNING 60-80 YILLAR)

Sarvar Axmedov Tulkinovich,
Qarshi davlat universiteti 2 bosqich tayanch doktoranti
sarvarahmedov0209@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrning 60-80 yillarida ilm – fan sohasining bir qismi bo'lgan ijtimoiy fanlar sohasida O'zbekistonning Osiyo va Afrika davlatlar bilan o'zaro ilmiy aloqalardagi rivojlanishi, shuningdek, O'zbekiston sobiq Ittifoqning tarkibida bo'lgan davrda ilmiy sohadagi xalqaro aloqalarda faol ishtirok etganligi manbalar asosida ko'rsatib berilgan. Shuningdek, XX asrning 60-80 yillari davomida O'zbekistonning Osiyo va Afrika davlatlari bilan ijtimoiy fanlar sohasidagi hamkorligi o'rganiladi. Bu davr O'zbekiston va dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlari o'rtasida madaniy, ilmiy va ma'rifiy aloqalarning kengayishi bilan ajralib turadi. Maqolada quyidagi jihatlar yoritiladi: 60-80 yillarda O'zbekistonning Osiyo va Afrika davlatlari bilan aloqalari, Sovet Ittifoqi tarkibida O'zbekistonning xalqaro hamkorlikdagi

roli, talabalar va olimlarning o'zaro tashriflari xususan, hamkorlikning O'zbekiston va hamkor davlatlarning ijtimoiy fanlar sohasidagi rivojiga ta'siri yoritib berilgan. Maqola O'zbekistonning xalqaro miqyosda ijtimoiy fanlar sohasidagi faoliyatini tahlil qilish orqali mamlakatimizning ilmiy salohiyatini namoyish etadi.

Kalit so'zlar: Xalqaro aloqalar, ilmiy aloqalar, adabiyot, kitob festivali, "Kitob-tinchlik va taraqqiyot xizmatida", yozuvchilar, shoirlar, durdona asarlar, tarjima adabiyot, hikoya, qissa, roman, nasriy asarlar, she'riy asarlar.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие научных связей Узбекистана с государствами Азии и Африки в области социальных наук, которые являлись частью науки и образования в 60-80-е годы XX века. Также показано активное участие Узбекистана в международных научных связях в период нахождения в составе Советского Союза. В статье изучается сотрудничество Узбекистана с азиатскими и африканскими странами в области социальных наук в 60-80-е годы XX века. Этот период характеризуется расширением культурных, научных и образовательных связей между Узбекистаном и развивающимися странами мира. В статье освещаются следующие аспекты: связи Узбекистана с государствами Азии и Африки в 60-80-е годы, роль Узбекистана в международном сотрудничестве в составе Советского Союза. Взаимные визиты студентов и ученых. Влияние сотрудничества на развитие социальных наук в Узбекистане и странах-партнерах. Статья демонстрирует научный потенциал Узбекистана через анализ его деятельности в области социальных наук на международной арене.

Ключевые слова: международные отношения, культурные связи, литература, книжный фестиваль, «Книги на службе мира и развития», писатели, поэты, шедевры, переводная литература, рассказы, романы, проза, поэзия.

Abstract: This article highlights the development of scientific relations between Uzbekistan and Asian and African countries in the field of social sciences, which were part of the broader science and education sector during the 1960s-1980s. It also demonstrates Uzbekistan's active participation in international scientific relations during its time as part of the Soviet Union. Furthermore, the article examines Uzbekistan's cooperation with Asian and African countries in the field of social sciences during the 1960s-1980s. This period is marked by the expansion of cultural, scientific, and educational ties between Uzbekistan and developing countries worldwide. The article covers the following aspects: Uzbekistan's relations with Asian and African countries during the 1960s-1980s. Uzbekistan's role in international cooperation as part of the Soviet Union. Mutual visits of students and scholars. The impact of cooperation on the development of social sciences in Uzbekistan and partner countries. The article showcases Uzbekistan's scientific potential by analyzing its activities in the field of social sciences on the international stage.

Keywords: International Relations, Cultural Relations, Literature, Book Festival, "Books in the Service of Peace and Development", writers, poets, masterpieces, translated literature, stories, short stories, novels, prose, poet

KIRISH

O'zbekistonning Osiyo va Afrika davlatlar bilan ilm-fan aloqalarining rivojlanishida ijtimoiy fanlar, jumladan, adabiyot sohasidagi hamkorlik o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan. Zero, O'zbekiston sovet davlatining tarkibida bo'lgan davrda ilm-fan sohasidagi xalqaro aloqalarda faol ishtirok etdi. Chunki, adabiyot sohasidagi hamkorlik davlatlar o'rtasidagi tinchlikni, do'stlikni ta'minlashga xizmat qildi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Adabiy do'stlik – abadiy do'stlikdir".

O'zbekiston sovet davlatining tarkibida bo'lishiga qaramasdan xalqaro ilmiy munosabatlarda adabiyot sohasida bir qator ijobiy ishlarni amalga oshirgan. Osiyo va Afrika davlatlar bilan ilmiy aloqalar ular bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirish va mustahkamlashga xizmat qilgan. O'zbekiston olimlari bilan Osiyo va Afrika davlatlarida adabiyot va san'at arboblarning turli ijodiy uchrashuvlari o'tkazilgan. Bunday tadbirlarni tashkillashtirishda sovet davrida O'zbekiston faol ishtirok etgan. Respublikaning Osiyo va

Afrika mamlakatlari bilan ilmiy hamkorligida ayniqsa, o'zbek adiblari asarlarini nashr etish muhim o'rin egalladi .

METOD VA METODOLOGIYA

XX asrning 60-70 yillari Navoiy, Bobur, Muqimiy, Furqat, Hamza, H.Olimjon, R.Bobojon kabi o'zbek adiblarining yuzdan ortiq mumtoz va zamonaviy asarlari 40 ta xorijiy tillarga tarjima qilindi. Shuningdek, Zulfiya, A.Muxtor, R.Fayziy asarlari hind va urdu tillarida nashr etildi .

O'zbekiston va Hindiston davlatlari o'rtasida amalga oshirilgan xalqaro ilmiy aloqalarning rivojlanishida O'zbekiston SSR rahbari Sharof Rashidovning xizmati katta bo'ldi. Uning davrida O'zbekiston-Hindiston munosabatlari rivojlandi, bir necha marta Hindistonga tashrif buyurdi, hind delegatsiyasini Toshkentda qabul qildi. Uning faol yordami bilan 1955-yil oxirida taniqli yozuvchi Abdulla Qahhor boshchiligidagi O'zbekiston san'at namoyandalari delegatsiyasi Hindistonda bo'ldi . Bu uchrashuvlar ikki xalq o'rtasidagi aloqalarning rivojlanishi hamda madaniyatlar almashinuvida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, Hindiston bilan bunday faol munosabatlar Sharof Rashidovning ijodida ham o'z aksini topdi. 1956 yili hind xalqining ozodlik uchun kurashiga bag'ishlangan "Kashmir qo'shig'i" qissasi nashrdan chiqdi .

NATIJALAR

1977-yil Hindiston mustaqilligining 30 yilligiga tayyorgarlik munosabati bilan hind shoirlarining o'zbek va hind xalqlari do'stligiga, O'zbekiston tarixi va madaniyatiga bag'ishlangan 60 ta asardan iborat to'plamni yosh hindshunoslar tomonidan tayyorlandi hamda nashr etildi. Zulfiya va boshqa mashhur shoirlar – Ramz Bobojon, Mirmuhsin va boshqalar Hindistonga atab she'rlar va dostonlar yaratdi . O'zbekistonda Sovet-Hindiston do'stlik jamiyati faoliyat yuritgan hamda mazkur jamiyatning O'zbekiston bo'limi ijroiya komitetiga O'zbekiston xalq shoirasi, respublika Hamza nomli mukofoti, Javoharlal Neru nomli va "Nilufar" xalqaro mukofotlari laureati Zulfiya Isroilova raisa sifatida boshchilik qilgan. Davlatlar o'rtasida olib borilgan mazkur madaniy sohadagi hamkorlik ikki xalqning yaqinlashuviga xizmat qildi .

1960-1979 yillar O'zbekistonda 30 dan ortiq Afro-Osiyo davlati yozuvchilarining 200 dan ortiq asarlari o'zbek tiliga tarjima qilingan holda nashr etilgan. Bundan tashqari, Osiyo va Afrika mamlakatlar adabiyoti namoyandalari rus va o'zbek tillariga tarjima qilingan ko'plab nasriy va nazriy asarlari respublika jurnal va gazetalarida chop etildi. Atoqli o'zbek yozuvchilari mumtoz va zamonaviy ilg'or xorijiy sharq adabiyotining eng yaxshi asarlarini tarjima qilish bilan shug'ullangandi. Fors-tojik she'riyati ijodida insonparvarlik tuyg'usi rivojiga oid qator ilmiy ishlar, Umar Xayyom, Hofiz, Sa'diy haqidagi monografiyalar, eron shoirlari she'rlarining o'zbek tiliga tarjimalari uchun professor Sh.SH. Shomuhamedov Abdulqosim Firdavsiy nomidagi xalqaro mukofot bilan taqdirlandi .

XX asrning 60-yillarning oxiri - 70 yillarning boshlari O'zbekiston bilan Vietnam Respublikasi o'rtasida adabiyot fani sohasida ilmiy aloqalar rivojlandi. O'zbek tarjimonlari "Vietnam ertaklari", "Vietnam shoirlari" hamda Vietnam yozuvchilarining "Vietnam hikoyalari" to'plamini, Nguyen Van Bongning "Buffalo" qissasini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Vietnam xalqining AQSH agressiyasiga qarshi kurashi yillarida (1965-1975) 1961 yilda fransuzlar qo'lida halok bo'lgan Vietnamning eng yirik yozuvchisi Nam Kaoning "Kutishda" qissasi Nguyen Din Tining "Olovda" qissasi, "Sohillar qulab tushmoqda" romani, iste'dodli Janubiy Vietnam yozuvchisi Buy Duk Ayning "Ajralish" romani, "Bema'ni ayol" hikoyalar to'plami va Duk Lanning "Kim Dongning jasorati" kitoblari o'zbek tiliga tarjima qilingan. Vietnam adabiyoti asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda O'zbekistonning taniqli shoirlari Shuhrat, E.Jabborov, S.Xasanov, V.Abdullaev, U.Shamsimuhamedov, M.Ahmedov, S.Yusupovlar xizmat qildi. 1960-1979 yillar O'zbekistonda Vietnam yozuvchilarining 12 ta kitobi o'zbek tiliga tarjima qilindi.

TAHLIL

O'zbekiston bilan Afg'oniston davlatlari o'rtasida ham adabiyot sohasida hamkorlik rivojlandi. 1964-yili Hirot sharida tojik adabiyotining buyuk klassigi Abdurahmon Jomiy tavalludining 550 yilligiga bag'ishlangan xalqaro simpozium bo'lib o'tdi. Simpoziumda taniqli

o'zbek shoiri va jamoat arbobi G'afur G'ulom Sharqning ikki buyuk mutafakkirlari – Alisher Navoiy va Abdurrahmon Jomiy do'stligi haqida ma'ruza qildi.

1966-yil o'zbek olimlari I.Mo'minov T.Qori-Niyozov, V.Zohidov, X.Sulaymonovlar Afg'oniston hukumatining taklifiga binoan Alisher Navoiy tavalludining 525 yilligiga bag'iishlangan yubileyga ishtirok etdi. Adabiyot sohasidagi bu hamkorlik o'zbek va afg'on xalqlarining bir-biri bilan tinch-totuv yashashi, insoniyat xavfsizligini saqlash, o'zaro fikr almashish, yangi g'oyalarning vujudga kelishiga, jahon sivilizatsiyasining barqaror taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qildi.

O'zbekiston bilan Afrika davlatlari o'rtasida olib borilgan madaniy aloqalarda Tunis davlati alohida ahamiyat kasb etadi. Buning natijasi o'laroq Tunis Yozuvchilar uyushmasi Bosh kotibi Mustafo al-Forsiyning so'zlariga ko'ra, "yaxshi do'stlar, ular bilan biz allaqachon rasmiy chegaralarni kesib o'tganmiz, samimiy va samimiy mehrga o'z o'rnini bosgan yuzaki munosabatlar, uning ostida mustahkam poydevor" mavjudligini ta'kidlagan. Atoqli tunislik yozuvchi, Osiyo va Afrika yozuvchilarining 7-yillik konferensiyasi ishtirokchisi Mustafo Komil Toshkent shahrini juda yaxshi ko'rishini ta'kidlab, uning fikriga ko'ra, bugun ikki qit'adagi ilg'or kuchlar harakatida muhim o'rin tutayotgan Osiyo va Afrika adiblarining ijodiy hamjamiyati shu yerda tug'ilib, yanada rivojlangan. Toshkent, yozuvchi ta'kidlaganidek, u uchun va o'z mamlakati poytaxti Tunisning egizaki sifatida aziz ekanligini alohida ta'kidlagan.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, O'zbekistonning adabiyot sohasida Osiyo va Afrika davlatlari bilan aloqalarining rivojlanishida 1974-yili tashkil etilgan "Progress" nashriyotining Toshkent filiali o'zbek yozuvchilarining eng yaxshi asarlarini Osiyo va Afrika mamlakatlarida keng targ'ib qilish borasida katta ishlar amalga oshirganligi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, 1978-1982 yillarda nashr etilgan pushtu, dari va fors tillarida jami 214 ming nusxaga yaqin 33 ta kitob nashr etildi. Bu kitoblar qatorida O'zbekiston yozuvchi va shoirlarining: H.Olimjonning "Lirika", G'.G'ulomning "Yovuz", X.G'ulomning "Nur", R.Fayziyning "Hazrati inson", O.Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini", M.Sheverdinning "Yengilmas Sanjar", shuningdek, "O'zbek xalq ertaklari" kabi asarlar nashr etilgan.

1983-yil Moskvada xalqaro kitob ko'rgazmasi ochildi. "Kitob – tinchlik va taraqqiyot xizmatida" degan shior ostida uyushtirilgan bu ko'rgazmada O'zbekiston yozuvchi va shoirlarining 700 nomdagi asarlari namoyish qilindi. Ko'rgazmada o'zbek yozuvchilari yaratgan va ingliz, arab, fors, dari, hind, urdu tillarida nashr etilgan asarlari hammaning e'tiborini o'ziga jalb etdi. Bu asarlar Afg'oniston, Vyetnam, Jazoir, Hindiston, Yaponiya va boshqa mamlakatlarda tarjima qilinib nashrdan chiqarildi.

Tarjima badiiy adabiyot o'zbek kitobxonlarini Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi ilg'or yozuvchilar ijodi bilan yaqindan tanishishga yordam berdi. Hind adabiyoti durdonasi Rabindranat Tagorning sakkiz jildlik "Tanlangan asarlar"i, hindistonlik Premchand, pokistonlik Faiz Ahmad Faiz, afg'on Sulaymon Layek, misrlik Yusuf As-Sibayning roman, qissa, she'r va hikoyalar to'plamlari, o'zbek tilida nashr etilgan nigeriyalik yozuvchi Chinua Acheba, jazoirlik yozuvchi Asiya Jabbor va boshqa ko'plab yozuvchi va shoirlarning o'lmas asarlari davlat va shaxsiy kutubxonalardan munosib o'rin egalladi.

XX asrning 80-yillari o'zbek tilida faqat G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti tomonidan Sharq yozuvchilarining 100 dan ortiq asarlari, jumladan, eronlik Tuame Farma G'aybning "Besh ovoz" asari nashr etilgan. Bozorg Alaviyning "Chamodan", turkiyalik Rashid Nuri Guntekinni "Yashil tun", shuningdek, "Sharq xalqlari ertaklari" to'plamini, 1976-yilda mazkur nashriyot "Qo'l berib ko'rishish" nomi bilan she'riy va nasriy to'plamni nashr etdi. Mazkur tuplamga Osiyo va Afrikadan 60 nafar ga yaqin yozuvchi va shoirlar jumladan, jazoirlik Kateb Yasin, angolalik shoir Agostinyo Neto, keniyalik Jeyms Ngugi, iroqlik shoir Muhammad Mehdi al-Javahiri, nigeriyalik Chinua Acheba kabi yozuvchilar kiritilgan.

1981-1982 yillar G'.G'ulom nomidagi nashriyotda afg'on inqilobiy shoiri Sulaymon Layekning "Tong qo'shiqlari" she'riy to'plami, uning vatandoshi Asadulla Habibning "Oydin" umumiy nomi bilan hikoya va hikoyalari nashr etildi. Hind adibi B.Varmaning "Sarspazlar"

hikoyalar jamlanmasi va Sharq adiblari ijodidan parchalar ushbu nashriyotda chop etilgan “Qiziqarli hikoyalar kitobi” to‘plami ham kitobxonlar e’tiborini tortdi .

G‘ofur G‘ulom nashriyoti 1983-yil “Tirik xotira” nomli to‘plamni chop etib, yigirma beshta Afro-Osiyo davlati: Yaponiya, Mo‘g‘uliston, Vyetnam, Hindistondan qirq besh nafar yozuvchining ijodi taqdim etildi. Ushbu to‘plamdan tashqari 1983-1984 yillar boshida Vyetnam yozuvchilarining “Muhabbat satrlari”, yapon yozuvchilarining “Qora yomg‘ir” hikoyalar to‘plam va romanlari bilan tanishtirdi. Turk yozuvchisi F.Baykurtning “Iraajiy qismati”, shuningdek, zamonaviy afg‘on shoiri G‘ulom Dastagir Panjshiriyning “Zindan xabarchi” she’rlar kitobi nashr etildi .

1983-yil “Raduga” nomini o‘zgartirgan “Progress” nashriyotining Toshkentdagi filiali o‘zbek yozuvchilarining hind, urdu, fors, dari va arab tillarida 26 nomdagi kitobni nashr ettirdi, ularning umumiy tiraji 116 ming nusxadan oshdi. Bu bo‘lim tomonidan nashr etilgan kitoblar qatorida, masalan, o‘zbek adiblardan: S.Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi”, A.Qahhorning “Hikoyalar”, Sh.Rashidovning “Bo‘rondan ham kuchli” asarlarini ko‘rsatish mumkin. Shu bilan birga nashriyot bo‘limi o‘zbek kitobxonlarini chet el yozuvchilarining hindistonlik J.Chandraning “O‘z yer egasi yo‘q”, B.Saxniyning “Otalar uyi derazalari”, eronlik M.Didevarning “Ertak va mo‘jiza” asarlari bilan tanishtirdi .

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, sovet davrida O‘zbekistonning adabiyot sohasida olib borgan xalqaro aloqalari davlatlar bilan do‘stona munosabatlarni rivojlanishiga, xalqlar o‘rtasida tinchlik g‘oyalarning shakllanishiga xizmat qildi. Bu jarayonda O‘zbekiston Osiyo va Afrika mamlakatlar o‘rtasida sovet davrida amalga oshirilgan keng qamrovli madaniy aloqalarning tarkibi bo‘lgan adabiyot sohasidagi hamkorlik jarayonida qo‘lga kiritilgan ijobiy tajribalar ham o‘z o‘rni va ahamiyatiga ega.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуллаев Ш.М. Узбекистан в интернациональном содружестве СССР со странами. – Тошкент, 1984. – В.25.
2. Бабаходжаев М.А. Советский Узбекистан и зарубежный восток.– Тошкент, 1984.- Б.32,34.
3. Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди // Халқ сўзи, 2018 йил 162-сон.
- 4.Тўхтаўжаева И. Совет Ўзбекистонинг халқаро алоқалари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – Б.11.
- 5.Тўхтаўжаева И. Ўзбекистон жамоатчилигининг чет эллар билан алоқалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – Б.33.
- 6.Холмуродов Р. Ўзбекистоннинг чет мамлакатлар билан маданий алоқалари.// Ўзбекистон агитатор, 1967 йил 19-сон. Б.25.
- 7.Черниёзов А. Ўзбекистоннинг чет мамлакатлари билан маданий ҳамкорлиги.//Ўзбекистон агитатор, 1967 йил, 12-сон, Б.94.
- 8.Эргашев Ш. Эрк эстар кўнгил -Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б.73.

СРЕДНИЕ СОБСТВЕННИКИ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ И ИХ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ ОБЩЕСТВА

Махкамова Надира Рахмановна
Доктор исторических наук, профессор,
ТУИТ им. Мухаммада аль-Хоразми, +998901757374

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston o‘lkasida o‘rta mulkdorlar qatlamining shakllanishi va rivojlanish jarayonini yoritishga urinilgan. Tadqiqot davomida dehqonlar,

hunarmandlar va savdogarlar timsolida o'rta mulkdorlarning jamiyat ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishdagi ijodiy roli ochib berilgan. Ko'rib chiqilayotgan davrda ular tinimsiz mehnatlari bilan o'zlariga va jamiyatga sezilarli foyda keltirgan, uning boyligining asosi va barqarorligining kafolatchilari bo'lganlar. Afsuski, sovet hokimiyati mulkdorlarni dushman sifatida ko'rib, XX asrning 20-30-yillarida ularni jamiyat hayotidan ijtimoiy toifa sifatida deyarli butunlay yo'q qilib yuborgan.

Аннотация. В данной статье предпринята попытка раскрыть процесс формирования и развития в Туркестанском крае слоя средних собственников. В ходе исследования раскрыта созидательная роль средних собственников в лице дехкан, ремесленников, торговцев в развитии производительных сил общества. В рассматриваемый период они упорным трудом приносили себе и обществу ощутимую пользу, являясь основой его богатства и гарантами стабильности. К сожалению, советская власть видела в собственниках врагов и практически полностью изжила их как социальную категорию из жизни общества в 20-30-е годы XX в.

Abstract. This article attempts to uncover the formation and development of a middle class of property owners in the Turkestan region. The study reveals the constructive role of middle class property owners—peasants, artisans, and merchants—in the development of society's productive forces. During the period under review, their persistent work brought tangible benefits to themselves and society, serving as the foundation of its wealth and guarantors of stability. Unfortunately, the Soviet government viewed these middle class owners as enemies and almost completely eliminated them as a social category from society in the 1920s and 1930s.

Актуальность исследования. Исследование социальных отношений в среднеазиатском регионе в период с конца XIX века до конца 30-х годов XX века с позиций теории стратификации позволило по-новому раскрыть происходившие в нем процессы. В частности, оно показало, что в начале XX века в Туркестанском крае в среде собственников значительно укрепился особый социальный слой, состоящий из людей среднего достатка - средних собственников, которые упорным трудом приносили себе и обществу ощутимую пользу, являясь основой его богатства и гарантами стабильности. Советская власть квалифицировала их как врагов нового строя и полностью истребила в 20-30-е годы XX века. На сегодняшний день изучение данного вопроса является весьма актуальным, поскольку в независимом Узбекистане идет активный процесс возрождения и развития слоя средних собственников, и в этом процессе очень важно учитывать уроки прошлого.

Методология исследования. Теоретико-методологической основой данной статьи выступала ориентация на концепцию нового исторического мышления с ее приоритетом общечеловеческих гуманитарных ценностей. Для решения поставленных задач в работе использовались принципы историзма, объективности, всесторонности, детерминизма, системности, а также проблемно-хронологический подход. При этом в исследовании применялся прагматический метод познания, который предполагает рассмотрение социального опыта прошлого и настоящего с точки зрения их практической значимости.

Результаты и дискуссии. Статистика показывает, что к 1917 г. в Туркестане в числе мужчин работоспособного возраста (то есть старше 18 лет), 76% были владельцами различной по размерам и видам собственности, 11,2% - практически ее не имели (безземельные дехкане - 0,5%, фабрично-заводские рабочие и работники кустарей и ремесленников - 7,4%, служащие, учащиеся, инвалиды - 3,3%). Дехкане-мардикеры, владевшие до 0,5 десятины земли и составлявшие 12,8% населения, находясь на грани потери своей собственности и перехода или в безземельные дехкане или в городские рабочие, представляли промежуточную категорию между этими двумя социальными группами[1]. Но процесс их разорения шел относительно медленно, поскольку специфика земельных и общественных отношений в кишлаке долго удерживала этих дехкан на земле.

Ведущим ядром слоя собственников в начале XX в. были крупные промышленники, купцы, землевладельцы, зажиточные дехкане, кустари и ремесленники. Всего их было около 19,6% среди мужчин работоспособного возраста[2].

Но это была всего лишь небольшая часть слоя собственников. В основном же он состоял из собственников среднего достатка, которые и являлись основной производительной силой общества. Это были владельцы небольших земельных участков, мельниц, рисорупшек, кустарных промышленных заведений, ремесленных мастерских, магазинов, лавок, караван-сараяев, чайхан и т.д. Их преобладание в сельскохозяйственном, ремесленно-кустарном производствах, торговле было характерной чертой социальной структуры региона в исследуемый период.

В сфере промышленного производства средние собственники были владельцами небольших предприятий полукустарного типа. Значительную часть средних собственников, занятых в сфере производства края, в исследуемый период составляли кустари и ремесленники. В 1897 г. в Ташкенте было зарегистрировано 1699 кустарных заведений с 3300 работниками (в среднем по 2 работника на 1 заведение) и годовой производительностью 1–3 тысячи рублей каждое[3]. Во всей Сырдарьинской области в том же году было зарегистрировано 4611 кустарных заведений с 13468 работниками[4]. Это были небольшие мастерские, в которых работал сам хозяин, члены его семьи, один или два ученика и один (редко два) наемных работников. Кроме ремесленников с наемными рабочими, в этот период было еще значительное число ремесленников, работающих в одиночку дома. Их учет был очень затруднен, но и они входили в состав средних собственников.

Несмотря на меняющуюся в начале XX в. для ремесленников и кустарей Туркестана конъюнктуру рынка из-за массового завоза фабричных товаров из России, они продолжали оставаться основными производителями товаров широкого потребления для местного населения. К 1917 г. кустари и ремесленники составляли в Туркестанском крае 34,2% мужчин работоспособного возраста, проживающих в городах[5].

Утверждались средние собственники и в торговой сфере. Из 5020 торговых свидетельств, выданных в Ташкенте в 1878 г., только 224 было выдано крупным собственникам, а 3689 –купцам, имевшим мелкую торговлю в небольших лавках[6]. В 1897 г. во всей Сырдарьинской области из общего числа мужчин трудоспособного возраста торговлей занималось 19,7%[7].

В начале XX в. число лиц, занятых в торговой сфере, продолжало неуклонно расти. Причем крупные купеческие дома сосредотачивают в своих руках всю оптовую и розничную торговлю, мелкая же торговля осталась у средних торговцев. В целом же средние предприниматели, кустари, ремесленники и торговцы в Туркестане представляли собой значительный слой мелкой буржуазии и к 1917 г. составляли 19% его мужчин работоспособного возраста[8].

Самой многочисленной стратой туркестанских собственников в исследуемый период были дехкане. Результаты обследования края комиссией сенатора К.К.Палена в 1909 г. 4220 дехканских хозяйств из 8 уездов долинной зоны Сырдарьинской, Ферганской и Самаркандской областей дают нам возможность проанализировать социальную структуру туркестанского кишлака и раскрыть состав собственников этой страты.

Таблица №1[9]

Группировка дехканских хозяйств по размерам земельных участков (в %)

без. зем.	до 0,5 дес.	0,5-1 дес.	1-1,5 дес.	1,5-2 дес.	2-5 дес.	5-10 дес.	более 10 дес.
1,1	21,6	14,9	8	11,4	27,5	10,6	4,9

Советская историография на основании этих материалов, исходя только из размеров земельного участка дехканина, то есть из чисто внешнего признака его социального положения, считала, что в социальной структуре туркестанского кишлака в начале XX в беднота составляла 57% (в их число включались безземельные хозяйства и имевшие участки размером до 2 десятин), середняки – 27, 5% (хозяйства с 2-5 десятинами), баи – 10,6% (хозяйства 5-10 десятин), богатые баи – 4,9% (хозяйства с более 10 десятин). На этом основании делался вывод, что в кишлаке «царили нищета и безземелье», основная часть дехкан «разорялась и пополняла ряды городского пролетариата». Спасение дехкан виделось советскими исследователями только в революционной перестройке всего сельского хозяйства на социалистических началах, то есть в ликвидации частной собственности на землю и создании коллективных хозяйств[10].

С нашей точки зрения, такой подход и вытекающие из него выводы не соответствовали действительности, ибо в исследуемый период не размер земельного участка являлся решающим критерием при определении социального статуса дехканина в структуре кишлака, а доход, который давал этот земельный участок дехканской семье. Такой подход позволяет сделать вывод, что в начале XX в. социальное лицо туркестанского кишлака определяли не малоземельная беднота, а дехкане среднего достатка. Доказательства для такого вывода нам предоставляют аналитические расчеты специалистов сельского хозяйства, работавших в колониальном Туркестане в исследуемый период – В.И.Юферева, А.М.Давыдова, А.П.Демидова, Г.Н.Черданцева и др. Они хорошо знали экономику дехканских хозяйств и в своих работах дали ее объективную характеристику. Повышенный спрос текстильной промышленности метрополии и обусловленные этим ее значительные финансовые вложения в развитие хлопководства совпали в Туркестане в начале XX в. с интересами дехкан. Выгодность возделывания хлопка для них была обеспечена высоким спросом и достаточно высокими ценами на рынке, гарантированным сбытом, а также однолетним циклом развития, позволяющим легко вводить эту культуру в хозяйственный оборот.

Конечно, нельзя забывать, что хлопководство в Туркестане в начале XX в. активно развивалось в интересах метрополии в ущерб развитию других сельскохозяйственных культур и, прежде всего, зерновых, которые завозились из центральных районов России, а сельское хозяйство края практически превращалось в монокультурное, что делало его сильно зависимым от метрополии. Но пока завоз хлеба шел равномерно, дехканину было намного выгоднее выращивать и продавать хлопок, а зерно покупать. Поэтому выращивание хлопка на небольших наделах позволяло ему в этот период обеспечивать семью и способствовало в целом укреплению его хозяйства. Достигалось это высокой интенсивностью труда и максимальной занятостью всех членов семьи внутри хозяйства.

Учитывая эти особенности положения дехканских хозяйств в крае в начале XX в., социальная структура туркестанского кишлака выглядела несколько иначе. Прежде всего, группа «малоземельной бедноты» в нем была значительно меньше. Действительно бедными были только хозяйства, имеющие надел от 0,5 до 1,5 десятины, ибо такие участки не позволяли обеспечивать семью и их владельцы вынуждены были прибегать к дополнительным заработкам. Хозяйства же в 1,5 – 2 десятины, по свидетельству специалистов того периода, уже могли прокормить семью. Дехкане, имевшие от 2 до 3 десятин, были уже твердыми середняками. Современники характеризовали их как "средний тип самостоятельного дехканского хозяйства", которое обходилось собственными силами[11].

При этом надо отметить, что для хозяев, выращивающих хлопок, надел земли в 3 десятины был верхней гранью, выше которой им уже не хватало собственных рабочих рук для его обработки и они вынуждены были прибегать к их найму со стороны. А это уже был дополнительный расход. Поэтому дехкане в основном и старались держаться в пределах 2–3 десятин. Высокая доходность хлопковой культуры обеспечивала им положение хозяйств среднего достатка.

Кроме того, по нашему мнению, к середнякам следует причислять и дехкан, имевших 5-10 десятин, которых советские ученые относили к байским. На самом же деле это были трудовые хозяйства зажиточных середняков. Их владельцы сами работали в поле, но привлекали несколько большую, чем хозяйства в 3-5 десятин, дополнительную рабочую силу для выполнения отдельных видов сельскохозяйственных работ. Лишь очень незначительная часть из них сдавала некоторые излишки земли в издольную аренду.

При таком подходе туркестанский кишлак в начале XX в. имел следующую структуру: бедняки – 45,6% (безземельные хозяйства и хозяйства, имеющие до 1,5 десятины), середняки – 38,9% (хозяйства 1,5-5 десятин), зажиточные середняки – 10,6% (хозяйства 5-10 десятин), богатые баи – 4,9% (хозяйства более 10 десятин). Таким образом, середняки составляли в целом почти 50% дехканских хозяйств, а не 27,8%, как считали советские исследователи. Это был крепкий слой дехкан-собственников.

Особенностью сельского хозяйства Туркестана в начале XX в. была исключительно высокая товарность небольших земельных участков, выращивающих хлопок. И поскольку крупных хлопководческих хозяйств в Туркестане в этот период не было, то именно на небольших земельных наделах дехкане-середняки из года в год увеличивали количество собранного хлопка и его урожайность.

Хорошие показатели роста урожая и урожайности не означали, что у дехканских хозяйств Туркестана в начале XX в. не было серьезных проблем, мешавших им вести свое хозяйство более эффективно. Самой главной была проблема кредитов, поскольку уже в начале весенних полевых работ дехканину нужны были деньги на покупку семян, рабочего скота, оплату сроковых рабочих (если размеры его участка требовали дополнительных рабочих рук). Но из-за отсутствия в крае системы государственного банковского кредитования дехканских хозяйств они вынуждены были пользоваться услугами местных ростовщиков и баев на очень тяжелых условиях. Если государственный банк выдавал кредиты частным банкам и хлопковым фирмам под 5,5%, а те раздавали задатки посредникам под 8–9%, то дехканину, выращивающему хлопок, кредит обходился уже в 60% [12]. Нужен был более дешевый путь кредитования дехканских хозяйств. Для решения этой задачи Российский государственный банк в 1909 г. начал создавать в крае дехканские товарищества мелкого кредита, которые финансировали их из расчета 12% годовых. В 1917 г. в Туркестане уже действовало 833 таких товариществ. Встреченное вначале с недоверием, это новшество быстро стало завоевывать признание у дехканства. "При всей своей малосознательности, – пишет А.П.Демидов, – население легко кооперировалось и быстро усвоило все значение мелкого кредита. Безупречная честность, добросовестность, аккуратность дехкан, их заинтересованность позволили молодой кооперации Туркестана сыграть большую роль не только в оздоровлении атмосферы частного кредита, но и также в деле развития производительных сил сельского хозяйства" [13].

В противоположность мнению историков советского периода, что система банковского кредита в колониальном Туркестане "не оказала по существу никакого влияния на тяжелое состояние хлопководческих хозяйств" и что "кредит имел для дехкана больше потребительский, чем производственный характер, так как шел преимущественно на пропитание семьи" [14], сравнительный анализ выдачи ссуд учреждениями мелкого кредита в Сырдарьинской области за 1913–1917 гг. показывает, что 98% взятых в кредит ссуд расходовалось именно на производственные нужды, тогда как на личные расходы шло 1,8% [15].

В предреволюционные годы система мелкого кредита в Туркестане все больше приближалась к обслуживанию нужд непосредственных дехкан-производителей.

Выводы. Таким образом, факты свидетельствуют о том, что в начале XX в. в Туркестанском обществе, экономическую основу которого издревле составляли владельцы различных форм собственности, укрепляется слой средних собственников. Своим трудом они приносили ощутимую пользу не только себе, но и обществу. Для всех

собственников, входящих в этот слой, независимо от их профессиональных занятий, было характерно трудолюбие, особое бережное отношение к своей собственности, как источнику благосостояния семьи, отсутствие дестабилизирующих устремлений. Заинтересованные в благоприятных условиях для своей деятельности, они являлись тем самым гарантами стабильности не только своего слоя, но и общества в целом.

Список источников и литературы

1. Статистический ежегодник. 1917-1923. Том I, ч. 3. – С. 42-44.
2. Статистический ежегодник. 1917-1923. Том I, ч. 3. – С. 42.
3. НА Уз, ф. И-269, оп. 1, д. 141, л. 17.
4. НА Уз, ф. И-269, оп. 1, д. 141, л. 60.
5. Статистический ежегодник. 1917-1923. Том I, ч. 3. – С. 42.
6. НА Уз, ф. И-36, оп. 1, д. 1528, л. 142.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 86. С. 4-5.
8. Статистический ежегодник 1917-1923 гг. Том I, ч.3. С. 42.
9. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Часть II. – СПб, 1911. – С. 121-122 (подсчеты автора – Н.М.).
10. См.: Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). – Т., 1959; История Узбекской ССР. Т. II. – Т., 1968; Юлдашев А. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX – начало XX в.). – Т., 1969; Вахабов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. – Т., 1961; Ризаев Г. Аграрная политика советской власти в Узбекистане (1917-1965). – Т., 1967; Турсунмухамедов С. Великий Октябрь и изменение социальной структуры советского Узбекистана. – М., 1977 и др.
11. См.: Юфеев В.И. Хозяйство сартов Ферганской области. – Ташкент, 1911. – С. 31; Его же. Хлопководство в Туркестане. – Л.: АН ССР, 1925.- С. 81; Его же. Труд в хлопковых хозяйствах Туркестана. (Опыт характеристики рабочего вопроса в хлопковых районах Туркестанского края). – СПб., 1914.- С. 19, 35; Демидов А.П. Экономический очерк хлопководства, хлопковой торговли и хлопковой промышленности в Туркестане. – Ташкент, 1912. – С. 24.
12. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 г. – Т., 1912. – С. 17-19.
13. Демидов А.П. Указ. соч. – С. 239.
14. Аминов А.М. Указ. соч. – С.168; Юлдашев А. Указ. соч. – С. 241.
15. Статистический ежегодник. 1917-1923. Том II, ч.3. – С.412.

O‘ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY JARAYONLAR TARIXINI TAHLIL QILISH USULLARI. (1920-1945 YILLAR MISOLIDA)

To‘rayeva Matluba Xoliqulovna

Tarix fanlari doktori, professor. Qarshi davlat universiteti, 998932402369

Bugungi kunda dunyoning ko‘plab yetakchi oliy ta‘lim muassasalari va ilmiy tadqiqot markazlarida XX asr tarixida sodir bo‘lgan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni o‘rganishga qaratilgan keng ko‘lamdagi ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirib kelinmoqda. Ushbu ilmiy ishlarda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarni o‘zaro o‘zviy bog‘liqligini yaxlit holda qamrab olish masalasiga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Mavzuning nazariy-metodologik asoslari jahonning mashhur olimlari M. Blok, E. Frimen, A. Dj. Toynbi, I. D. Kovalchenko [1:1] va boshqalarning asarlarida ko‘rsatib berildi. XX asrning birinchi yarmida tarix fani metodologiyasining rivojlanish tendensiyalari V. Diltey, F. Meyneke [2:2] kabi olimlar qarashlarida ham o‘z ifodasini topdi.

Mazkur davrda tarix fani predmetining maydoni kengayib bordi va mintaqalar tarixi alohida ilmiy yo'nalish sifatida paydo bo'ldi. Shuningdek, ilmiy muomalaga kundalik tarix, mentallik tarixi, total tarix singari tushunchalar kirib keldi. Ushbu mavzuni keyingi davrdagi rivojida J. Dyubi va F. Brodel [3:3] kabi olimlarning g'oyalari katta rol o'ynadi. Ammo sovet tuzumi davrida bu nazariyalarni tan olish, tarix fani muammolarini hal etishda qo'llashning imkonini yo'q edi.

Sovet davlatining parchalanishi, O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi barcha sohalarida bo'lgani kabi tarixchi olimlar zimmasiga ham mas'uliyatli vazifalarni yukladi. Mustaqillik qo'lga kiritilgandan keyin sovet hukmronligi davri soxtalashtirilgan tarixini haqqoniy yoritish asosiy talablardan biriga aylanib, O'zbekiston tarixini o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi va kun tartibiga haqqoniy tarixni birlamchi manbalar asosida yaratish, uni xolisona talqin etish, bahs va munozaralar asosida tarixiy haqiqatni tiklash vazifasi qo'yildi.

Bugungi kundagi islohotlar mohiyatini anglash uchun bosib o'tilgan tarixiy taraqqiyot yo'lini chuqur tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, sovet davrida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish xususiyatlarini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, 1920–1945 yillar tarixini o'rganish orqali ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarda amalga oshirilgan o'zgarishlar, ularning ijobiy va salbiy jihatlarini bugungi kun nuqtai-nazaridan talqin etish zarur. Bundan tashqari, mazkur davr, ayniqsa, O'zbekistonning janubiy oblastlari uchun achinarli va og'ir kechganligini yangi manbalar va sovet davrida yaratilgan asarlarni tanqidiy asosda o'rganish muhim hisoblanadi.

Mintaqa yoki hudud tarixini o'rganish ma'lum nazariy paradigmalarni tanlash zaruratini taqozo etadi. Bizningcha, mintaqalar tarixi bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchi uchun muhim tushunchalardan biri «mintaqa», «hudud» konsepti hisoblanadi. Mintaqa tushunchasining hozir fanda keng tarqalgan ta'riflaridan biri uning hududiy-geografik va ma'muriy bo'linishi bilan bog'liq. Tarix fanida, xususan, mintaqalar tarixini yoritishda tadqiqotning predmetiga katta e'tibor qaratildi. Bunday o'zgarishlarning natijasi va ayni paytda ko'rsatkichi sifatida «yangi tarix fani»ni o'rganishga nisbatan burilish yuz berdi.

«Yangi tarix fani» ijtimoiy-madaniy makonda inson faoliyatining barcha shakllarini o'rganib, ularni yagona tarixiy kenglikning boshqa unsurlari bilan taqqoslashni, inson hayotining har qanday ko'rinishini tarixiy rekonstruksiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi... Mikrotarix, intellektual tarix, kundalik turmush tarixi, og'zaki tarix, mahalliy tarix tarixshunosligi kabi tushunchalar lokal jamiyat tarixini real konstruksiyalash imkonini beradi [4:4].

Bunday metodologik ta'rif etno-madaniy jihatdan mintaqalar bir-biridan keskin farq qilmaydigan O'zbekiston uchun ham muhimdir.

Milliy va regional tarix mutaxassisilari ilgari surgan aksar ziddiyatli fikrlarni tasdiqlash uchun ma'lumotlar yetkazib bergan “eski” lokal tarixdan farqli ravishda lokal tarixning yangicha turi – “yangi ijtimoiy tarix” ijtimoiy guruh tarixi bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'zaro ijtimoiy ta'sir doirasidagi ma'lum makon va zamon bilan chegaralangan. XX asrning ikkinchi yarmi davomida yangi lokal tarix barcha yangi lokal obektlarni (qishloq, shaharlardagi) zabt eta boshladi, asta-sekin tarixiy o'lkashunoslikning eski modeli o'rnini egallay boshladi.

Lokal tarixni metodologik jihatdan asoslashda mikrosotsiologiya nazariyasi va yondashuvlari katta yordam berdi. Dastlab Jorj Xomansning almashish nazariyasiga, keyinchalik tizimli tahlilga asoslandi. Lokal tadqiqotlar total tarixning mikro darajasi namunasi sifatida namoyon bo'ldi. Bunday tadqiqotlar tahlilning turli usullari va mahalliy arxivlar ma'lumotlarini jalb qilish orqali alohida kishilarning hayoti va o'zaro munosabatlari tarixini yozish emas, balki ularni “regional filtr” orqali barcha sohalaridagi makrojarayonlar bilan bog'lashdan iborat.

Mashhur ingliz tarixchilaridan K. Raytson, o'nlab lokal tarixiy tadqiqotlarga tayangan holda, yirik ijtimoiy o'zgarishlarga olib kelgan demografik, iqtisodiy, madaniy va ma'muriy o'zgarishlar, bir tomondan, joylarda ijtimoiy stratifikatsiyaning murakkablashuviga, lokal ijtimoiy munosabatlarni qayta qurishga, boshqa tomondan esa, turli lokal jamiyatlar o'rtasidagi

ta'sirning kuchayishiga va ularning milliy jamoaga yanada mustahkam integratsiyalashuviga olib keldi, degan xulosani bayon etadi.

O'zbekistonda hududlar tarixiga bag'ishlangan asarlar Rossiya imperiyasi bosqinigacha va undan keyingi davrlarda ham ko'plab yaratilgan. Aytish mumkinki, mintaqalar va sulolalar tarixi tarix fanining muhim qismi bo'lgan. Bu borada juda ko'plab materiallar to'plangan bo'lib, siyosiy konyunkturaning o'zgarishi, bolsheviklarning hokimiyatga kelishi va undan keyin o'lkashunoslikning ta'qiqlanishi bu sohadagi nazariy ishlarni to'xtatib qo'ydi. XX asrning o'rtalarida o'lkashunoslikning tiklanishi asosan bolsheviklar davlat to'ntarishigacha bo'lgan an'analarni kommunistik mafkura asosida modernizatsiyalashtirilgan holda davom ettirdi. Ammo XX asr boshlarida paydo bo'lgan noyob metodologik ishlanmalar unutildi. Shu tariqa, mintaq va mintaqaviy tarixni tushunishda sodda-geografik stereotip ustunlik qildi. Mintaqalar, asosan, yagona sovet xo'jalik tizimining bir qismi sifatida qaraldi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'zbekistonlik tarixchilar ham asosan aynan shunday nuqtai nazar ostida mintaqaviy tarixni yoritib boshladi. 1960-yillardan boshlab bu jarayon O'zbekistonning sovet davri tarixini yoritish umumiy vazifasi doirasida qaralib, asosiy e'tibor mintaq tarixi bo'yicha empirik materiallarni to'plashga qaratildi.

1970–1980 yillarda mahalliy tarix bo'yicha ko'plab dissertatsiyalar yoqlandi, ammo ular mahalliy partiya organlarining faoliyatiga, shuningdek, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga bag'ishlangan edi. Shu tariqa sovet davri tarixining so'nggi 20–30 yilida O'zbekiston mintaqalari tarixiga bag'ishlangan ko'plab manba va dalillar yig'ildi, ular sovet tarixshunosligi metodologiyasi asosida tahlil ham qilindi. Ularda mintaq va mintaqaviy tarix tushunchalarini asoslashda sodda-geografik yondashuv va ma'muriy bo'linish (oblast) ustun bo'ldi.

XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston oblastlarining yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari mahalliy tarix muammolariga tadqiqotchilar e'tiborini jalb qildi va bu soha jadal rivojlandi. Mahalliy tarixni o'lkashunoslik nuqtai nazaridan o'rganishga tarixni bayon qilishning eruditlik modeli asos qilib olindi. Bu model doirasida mintaq tarixini to'plangan empirik materiallar asosida tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratildi. Masalan, mintaq tarixi bo'yicha maqolalarning ikki tipi – mahalliy partiya tashkilotlari tarixini va sovet davrida mintaqaning jadal rivojlanishini yoritish urf bo'ldi. Shu sababli O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng respublikaning har bir mintaqasi ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar va madaniy o'ziga xoslikka ega ekanligini inobatga olib, tadqiqot metodologiyasi ishlab chiqildi.

O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar tarixining nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqishda tarix fani metodologiyasi bilan shug'ullangan O'zbekistonlik M. Ishoqov, D. Alimova, Z. Ilxomov, S. Shadmanova, M. Yuldashev, A. Rasulov, A. Isoqboyev kabi olimlarning asarlari muhim ahamiyatga egadir [5:5].

O'zbekistonning janubiy hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot tarixini tadqiq etishda qiyosiylik, ilmiylik, tarixiylik, xolislik, haqqoniylik, izchillik, uzviylik kabi usullardan ham foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Tarixiy tadqiqotlarda eng keng qo'llaniladigan metodlardan biri qiyoslash metodidir. Qiyoslash metodi o'rganilayotgan tarixiy voqeliklar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashga asoslangan. Ushbu metod o'rganilayotgan voqeliklarni qiyoslash jarayonida birinchisining mohiyatini ikkinchisi vositasida anglab yetishga yordam beradi. Ushbu metodning kuchli tomonlaridan biri tadqiq etilayotgan davrni keng qamrab olishga imkon berishidir. Tarixiy jarayonlarni qiyosiy ravishda o'rganish tadqiqotchiga alohida analogik voqeliklar o'rtasidagi aloqalarni kuzatishga sharoit yaratib, bilish jarayonini chuqurlashtiradi va kengaytiradi. Jumladan, chorak asrlik tarixiy jarayonni yoritib berishda dastlab BXSr, so'ngra O'zSSR tarkibida bo'lgan janubiy oblastlardagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda yuz bergan o'zgarishlar qiyoslandi. Xususan, yer-suv islohotlarining amalga oshirilishi, bosqichma-bosqich yakka dehqon xo'jaliklarining tugatib borilishi, kolxoz va sovxozlarning tashkil etilishi, agrar sohada amalga oshirilgan zo'ravonlik siyosati, quloqlashtirish va surgunlar davriy jihatdan qiyoslandi.

Tarixiy voqelik va jarayonlarni ishonchli tasvirlab berish, ularning sabablarini, muayyan tarixiy sharoitda rivojlanishi va amal qilishi qonuniyatlarini aniqlash tarix fanining vazifasidir. Tarixiy modellash retrospektiv usul deb ham ataladi. Bu usulning mohiyati tadqiqotchining fikrlash yo'nalishi hozirgi zamondan o'tmishga, hozirgacha saqlanib qolgan eski elementlarni o'rganishdan ular asosidagi tarixiy voqea va hodisalarni rekonstruksiya qilishdadir. O'tmish, hozirgi zamon va kelajakning birligi retro hikoyaga imkon beradi. O'z navbatida, o'rganilayotgan jarayonlarning mohiyatini chuqur anglab yetishga, keyinchalik ularning mohiyatini ochib berishga imkon topadi. Bu usul o'tmish voqeliklarini batafsil o'rganish uchun umumiy ko'lam rolini bajaradi. Retrospektiv usulning mohiyati yuqoriroq bo'lgan rivojlanish bosqichiga tayangan holda avvalgi davrlarga baho berishdan iboratdir. Mazkur usul oldingi bosqichlardagi tarixiy jarayonlar mohiyatini boshqa bosqichlardagi jarayonlar bilan bog'liq holda tushunish maqsadida qo'llaniladi. Jumladan, tadqiqotda an'anaviy maktablarning tugatilib, sovet maktablari sonining oshib borishi, ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar tahlil etildi.

Zamonaviy dunyodagi jarayonlar o'zining murakkabligi bilan xarakterlanadi. Murakkablik ko'p qirrali tizim bo'lib, u yangi metodologik me'yorlarga asoslangan yangi usullar bilan tadqiq qilishni taqozo etadi. Dunyodagi ana shunday murakkab ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik jarayonlarni o'rganish zaruriyati natijasida sinergetika ya'ni, fanlararo ilmiy bilish yondashuvi sifatida zamonaviy fan tizimida o'zining munosib o'rniga ega bo'lib bormoqda. Aynan tarix fanining tarixshunoslik qismini boyitishda ushbu tizim juda qo'l kelmoqda. Natijada, tarixiy voqelik uchun samarali yondashuvlar izlab topilmoqda. Jumladan, tarix va huquqshunoslik, tarix va iqtisod, tarix va siyosatshunoslik, tarix va statistika, tarix va madaniyatshunoslik, tarix va adabiyotshunoslik, tarix va falsafa fanlari chegarasida muayyan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Mavzuni o'rganishda statistik tahlil metodidan ham keng foydalanish lozim. Statistik tahlil metodi tarixiy hodisa va jarayonlarni muayyan makon va zamondagi miqdoriy ko'rsatkichlarini tasvirlashda nihoyatda muhim hisoblanadi. Statistik ko'rsatkichlar reja, hududiy, prognoz shaklida bo'lishi mumkin. Bunda o'rganilayotgan davrning turli yillarida mintaqadagi iqtisodiy hayot, aholining ijtimoiy ahvoli, ishlab chiqarish jarayonining moddiy-texnik ahvoli, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, sohalarining iqtisodiy holati, ularni mutaxassislar bilan ta'minlash, aholi sonining o'sish dinamikasi va ijtimoiy ta'minot masalalari dalil va raqamlar asosida o'rganildi. Statistik tahlil metodiga tayanilgan holda voqea aholisi sonining oshib borishi, yakka dehqon xo'jaliklarining tugatilishi, sanoat korxonalari va hunarmandchilik artellarida faoliyat yuritgan ishchilarning milliy tarkibi, ijtimoiy va madaniyat sohasida faoliyat yuritgan mutaxassislarning oliy ma'lumot olganlik darajasi, gender tengligi masalasi tahlil etib berildi.

Tarixiy voqea va hodisalarni davrlar bo'yicha joylashtirish, voqealikning sabab va oqibatlarini tahlil etishda muammoli-xronologik metod ham muhim hisoblanadi. Ushbu usul asosida esa 1920–1945 yillar oralig'ida O'zbekistonning janubiy hududlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar dinamikasi, qolaversa, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot xronologiyasini tahlil etishga harakat qilindi. Ushbu usul orqali har bir davrda mintaqada kechgan tarixiy voqelik, aholining ijtimoiy hayoti, ishlab chiqarish jarayoni, madaniy hayotda ro'y bergan o'zgarishlar yuzaga kelgan muammolarning asl sabablari va oqibatlarini o'rganish imkoniyati yuzaga keldi. Tasniflash metodi orqali esa O'zbekistonning janubiy hududlaridagi ijtimoiy o'zgarishlar, xususan, qishloq va shahar aholisining ijtimoiy ahvoli tahlil etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Qolaversa, qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar va sanoatdagi ahvol ham tasniflash metodi orqali tushuntirish muhim hisoblanadi. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari odim tashlayotgan bugungi kunimizda xalqimiz tarixini yangi talablar asosida o'rganish, 1920–1945 yillar tarixining ziddiyatli tomonlarini ochib berish, shu bilan bir qatorda, xalqning yaratuvchanlik salohiyati va tinimsiz mehnati tufayli yuzaga kelgan ulkan bunyodkorlik ishlarining natijasini, qolaversa, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayoniga to'siq bo'lgan sovet boshqaruv tizimining yaroqsizligini, xalqimizning shu davrdagi juda murakkab va mashaqqatli hayotini o'rganishga alohida mas'uliyat bilan yondoshishni talab etadi. Voqelikni mukammal yoritish, bir yoqlamalikdan xoli bo'lgan tarixiylik, vorisiylik va uzviylik tamoyillariga amal qilishni davrning o'zi taqozo etmoqda. Bu davr Vatanimiz tarixidagi eng

murakkab va sinovlarga boy davrlardan biri bo'lib, bir tomondan, markazning partiyaviy rahbarlik asosida yo'naltirilgan siyosati tufayli o'ta markazlashtirilgan iqtisodiyot sharoitida xalqimizning tinimsiz mehnati evaziga yaratilgan moddiy boyliklar va bunyodkorlik ishlari tursa, ikkinchi tomondan, bu davr jamiyat hayotida hal etilmagan qator muammolarning to'planib borishi, turg'unlik holati va inqirozli jarayonlardan iborat bo'lgan davr hamdir. Shubhasiz, bu jarayonni o'rganish qiyosiy tahlil va keng mushohadani talab etadi. Keyingi yillarda tarix fani sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda tarixiylik, haqqoniylik, muqobil yondashuv, aniqlik, tarixiy manbalarga asoslanish, tizimlilik, uzviylik, xolislik, tarixshunoslik an'analariga amal qilish kabi tamoyillar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tarixiy jarayonlarga baho berishda haqqoniylik tamoyiliga amal qilish asnosida sovet davlatining ijtimoiy-iqtisodiy siyosati, uning yo'naltirish mexanizmi, ushbu siyosatdan ko'zlangan asl maqsadlarni aniqlash imkoni yaratiladi.

O'rganilayotgan davrni har tomonlama tahlil etishda dialektik yondashuv muhim o'rin tutadi. Sovet mafkurasi ta'sirida uzoq yillar mobaynida tarix fanida ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni har tomonlama ochib berishga emas, balki bayonchilik bilan yondashishga amal qilindi. Bu esa voqelikni faqatgina bayon etish orqali tushunishga olib keldi. Mavjud muammolar inkor etildi, yutuqlar esa bo'rtirib ko'rsatildi. Natijada sovet voqeligi umume'tirof etgan dialektik rivojlanish tendensiyasidan ortda qoldi. Bu esa iqtisodiyotning bir nuqtada deysinib qolishi, jamiyat hayotida muammolarning to'planib borishi, ijtimoiy, milliy va maishiy turmushda ziddiyatlarning keskinlashib borishi bilan xarakterlandi. Rivojlanish dialektikasining butun murakkabligini ko'rsatib bera olmaslik natijasida ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi qiyinchilik va ziddiyatlar o'ta sust ochib berildi. Bu esa tarixni o'rganishning muammoli-konseptual xarakteridan uzoqlashishga olib keldi. Tarix fani jamiyat taraqqiyotining real qonuniyatlarini chuqur o'rganishi zarurligi, shuningdek, milliy tariximizda yuz bergan voqeliklarni yangicha metodologik nuqtai-nazardan tahlil etish eskicha tafakkur ko'rinishlariga barham berishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham mazkur mavzuni tadqiq etishda voqelikka dialektik yondashuv, ilmiylik, xolislik tamoyillari muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xullas, Vatan tarixini xolisona tarzda talqin etish, uzoq va yaqin tariximizda yuz bergan voqeliklarga tarixiy haqiqat mezonlari asosida yondashish, ajdodlarimiz qoldirgan boy tarixiy va ma'naviy merosdan unumli foydalanish, yosh avlodni ana shu yuksak tarixiy an'analar asosida tarbiyalash, ularda ota-bobolar tarixiga hurmat, ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosga daxldorlik hissini shakllantirish vazifasi muhim o'rin tutadi. Bu esa o'z oldimizdagi ulkan maqsad – komil insonni tarbiyalashda asosiy mezon sanaladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – М., 1986; Фримен Э. Методы изучения истории / Пер. с англ. – М., 1986; Тойнби А.Дж. Постигание истории. – М., 1991; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 2003.

2. Дильтей В. Собрание сочинений в 6 тт. Под ред. А. Б. Михайлова и Н. С. Плотникова. Т. 1: Введение в науку о духе: Опыт полагания основ для изучения общества и истории / Пер. с нем. под ред. Б.С. Малахова. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000; Мейнеке Ф. Возникновение историзма. – М.: РОССПЭН, 2004.

3. Дюби Ж. Время сборов. Искусство и общество 980-1420 годов. – М.: Ладомир, 2002; Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. – М.: Весь мир, 2008.

4. Булыгина Т.А. Региональная история: поиски новых исследовательских подходов https://www.history.vuzlib.su/book_o064_page_75.html

5. Исоҳов М. Тарихий жараён ва холислик мезони: тарих ва тараққиёт // Тафаккур. – Тошкент, 1999. – №1. –Б. 30-31; Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т. 1. История и историческое сознание. – Ташкент: Узбекистан, 2008. – 280 с.; Алимова Д., Илхомов З. Тарих фани методологияси. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари жамияти, 2018; Шадманова С.Б. Тарих тадқиқотларининг методологияси ва замонавий усуллари. – Тошкент, “Баркамолфайз медиа”, 2018. – 216 б.; Шадманова С., Юлдашев М. Тарихий тадқиқотларнинг методологияси ва замонавий усуллари. – Тошкент: Ўзбекистон,

UDK: 63.3(2)7

ORCID: 0009-0007-9236-9751

QRIM TATARLARINING O‘ZBEKISTONGA DEPORTATSIYA QILINISHI TARIXIDAN

Nurmatov Nurali O‘tkir o‘g‘li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

nuralinurmatov09@gmail.com, 99-682-13-09

Annotatsiya. Maqola 1944-yilda Qrim tatarlari Sovet hokimiyati tomonidan O‘zbekistonga majburan ko‘chirilishi jarayonini siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy oqibatlari bilan kompleks tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: Qrim tatarlari, deportatsiya, maxsus joylashtirish, ichki kolonializm, ruslashtirish, O‘zbekiston SSR, inson huquqlari, qaytish harakati.

Аннотация. В статье комплексно анализируется процесс насильственного переселения крымских татар в Узбекистан советской властью в 1944 году, а также его политические, социально-экономические и культурные последствия.

Ключевые слова: крымские татары, депортация, спецпоселение, внутренний колониализм, русификация, Узбекская ССР, права человека, движение за возвращение.

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the process of the forced resettlement of the Crimean Tatars to Uzbekistan by the Soviet authorities in 1944, along with its political, socio-economic, and cultural consequences.

Keywords: Crimean Tatars, deportation, special settlement, internal colonialism, Russification, Uzbek SSR, human rights, return movement.

Kirish : Qrim tatarlarining 1944-yilda Sovet hokimiyati tomonidan ommaviy deportatsiya qilinishi XX asrning eng og‘ir fojialaridan biri bo‘lib, u inson huquqlarining qo‘pol ravishda buzilishiga ilib kelgandi. Deportatsiya jarayonida qrim tatarlari o‘z tarixiy vatani — Qrimdan majburan chiqarilib, O‘zbekiston va Ural hududlarga surgun qilingan. Bu siyosat xalqni nafaqat geografik jihatdan ajratdi, balki uning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hayotini ham izdan chiqardi. Qrimdagi demografik tarkib sun‘iy o‘zgartirildi va qrim tatarlari o‘z tarixiy hududida ozchilikka aylantirildi. Bu esa xalqning milliy o‘zligini saqlashga qaratilgan harakatlarini yanada kuchaytirdi. Bugungi kunda ushbu mavzuni o‘rganish nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki etnik tozalash, majburiy ko‘chirish va inson huquqlarining buzilishi kabi global muammolarni anglashda ham muhim ahamiyatga ega.

Ushbu ilmiy maqolaning maqsadi — 1944-yilda Qrim tatarlari Sovet hokimiyati tomonidan O‘zbekistonga majburan ko‘chirilishining sabablari, oqibatlari hamda tarixiy ahamiyatini tahlil qilishdir.

Adabiyotlar tahlili: XX asrning eng mudhish voqealaridan biri qrim tatarlarining deportatsiya qilinishi bo‘ldi. Qrim tatarlariga 1956-yildan boshlab erkinlik berila boshlandi. Lekin vataniga qaytishiga ruxsat berilmadi. “Qayta qurish” yillarida Qrim tatarlarining surgundagi haqqoniy tarixini o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi. Chunki 1987-1988 yillardan boshlab Qrim tatarlarining o‘z vatanlariga qaytish imkoniyati paydo bo‘la boshladi. Deportatsiya davridagi arxiv hujjatlari maxfiylikdan chiqarildi. O‘sha davrda arxiv ma’lumotlari asosida qrim tatarlari deportatsiyasini o‘rganganlardan biri N.F Bugay[4] edi. Shuningdek, A. Xamzin [9], N. Pabol [6], P. Polyan [6], V.M. Zemskov [10], A. Fisher [1], J.O Pohl [7], Nekrich [5]lar qrim tatarlari deportatsiyasi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borgan.

Tadqiqot metodologiyasi : Ushbu tadqiqot **tarixiy-komparativ metod** asosida olib borildi:

Arxiv hujjatlari: SSSR Xalq Komissarlari Soveti qarorlari (1945-yil 8-yanvar, 1948-yil 26-noyabr), Davlat Mudofaa Qo‘mitasi qarori №5859ss (1944-yil 11-may).

Ikkinchi darajali adabiyotlar: Bugay, Zemskov, Polyan, Pohl, Fisher, Nekrich, Hamzin kabi tarixchilar tadqiqotlari.

Og‘zaki tarix manbalari: deportatsiya guvohlarining esdaliklari (Nekrich keltirgan hikoyalar).

Hududiy taqqoslash: O‘zbekiston SSR va Ural hududlaridagi sharoitlarning qiyosi.

Natijalar va muhokama: Qrim tatarlarining majburiy ko‘chirilishi faqat 1944-yil 18-20-mayda bo‘lgan desak xato bo‘ladi. Buning tarixiy ildizlari aslida 1783-yilda Qrim xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan anneksiya qilingandan keyin boshlangan edi. 1856–1860-yillar oralig‘ida 100 mingdan ortiq qrim tatarlari yarimorolni tark etib, Usmonli imperiyasiga ko‘chib ketgan [1.89-bet].

Deportatsiyaning asosiy sabablaridan biri qrim tatarlarining nemis fashistlari bilan hamkorlik qilganlikda va sotqinlik qilishda ayblanishi edi. Bu ayblov ham deportatsiyadan ikki yildan keyin e‘lon qilindi. 1946-yil 26-iyun kuni RSFSR Oliy Soveti tomonidan qrim tatarlarini (shuningdek, chechen va ingushlarni) deportatsiya qilish sabablari ko‘rsatilgan qaror qabul qildi. Qarorda “ko‘plab” qrim tatarlar nemislar bilan hamkorlik qilgan, degan iddao keltirildi — bu esa, faxriy frontchilar, ordenli jangchilargacha bo‘lgan butun xalqni jazolash uchun yagona “asos” bo‘ldi. Qarorda Qrim ASSRning tugatilishi ham tasdiqlandi [5.91-92-bet].

Aslini olganda, deportatsiya qilingan qrim tatarlarini sotqinlikda ayblash adolatsiz edi. Chunki urushga olingan 137000 qrim tatarlaridan 57000 nafari 1944 yilgacha urushda halok bo‘lgan [2.93-bet]. Ular o‘z vatani va oilasi uchun urushgan va jonini fido qilishgan.

Stalin rejimi 1944-yil 18–20-may kunlari qrim tatarlari aholisining deyarli barchasini o‘z ajdodiy vatani bo‘lmish Qrimdan majburan O‘zbekiston va Ural hududlariga deportatsiya qildi. NKVD (Ichki ishlar xalq komissarligi) uch kun davomida jami 180 014 qrim tatarini 67 ta eshelonga ortdi. Shu davrda Sovet hokimiyatlari yana 11 ming qrim tatar erkaklarini majburiy mehnat otryadlariga safarbar etdi. Natijada jami 191 044 qrim tatar o‘z milliy hududidan zo‘ravonlik bilan chiqarib yuborildi [4.89-bet]. Bu harakatning aniq maqsadi qrim tatarlari — mahalliy xalqni etnik va irqiy toifasiga qarab nishonga olish edi.

Poyezdlar 24 kun yo‘l bosib, ularni Samarqand viloyatidagi Zirabuloq bekatiga olib bordi. U yerdan esa ularni Xatirchi tumanidagi “Pravda” kolxoziga yuborishdi [5. 94-97-bet].

1944-yil 11-may kuni Iosif Stalin imzolagan Davlat Mudofaa Qo‘mitasining 5859ss-sonli “Qrim tatarlari haqida” qarorining birinchi bandida quyidagilar: **“Barcha tatarlarni Qrim hududidan surgun qilib, O‘zbekiston SSR hududidagi viloyatlarga maxsus majburiy ko‘chirilgan (spetsposelenets) maqomida doimiy joylashtirish”**- qayd etilgan [6. 497-bet].

Qrim tatarlari o‘z ajdodiy yurtidan ommaviy deportatsiya qilinishi uch kunda amalga oshirildi. Deportatsiyaning birinchi kuni — 1944-yil 18-mayda NKVD 90 ming qrim tatarini temir yo‘l stansiyalariga olib keldi va ulardan 48 mingini sharqqa qarab harakatlanadigan 25 ta eshelonga yukladi [6. 500-bet]. Keyingi kuni, ya‘ni 19-mayda, NKVD tomonidan stansiyalarga olib kelingan qrim tatarlari soni 165 515 kishiga yetdi, ulardan 136 412 nafari sharqqa ketayotgan eshelonlarga joylashtirildi [6. 501-bet]. Nihoyat, 1944-yil 20-may kuni Kobulov va Serov* Beriyaga soat 16:00 ga kelib NKVD jami 180 014 qrim tatarini 67 ta eshelonga yuklaganini, shundan 63 ta eshelon (173 287 kishi bilan) allaqachon O‘zbekistonga yo‘l olganini xabar qilishdi [6. 501-502-bet].

Sharqqa olib ketilgan qrim tatarlari uchun poyezdlardagi moddiy sharoitlar yetarli emas edi. Yuk vagonlari haddan tashqari tiqilinch, iflos va isitilmagan bo‘lgan. Sovet hokimiyati deportatsiya jarayonida qrim tatarlari uchun yetarli oziq-ovqat va boshqa zarur ta‘minotlarni bermagan. Deportatsiya eshelonlaridagi kundalik norma atigi 500 gramm non, 70 gramm go‘sht yoki baliq, 60 gramm yorma va 10 gramm yog‘dan iborat edi [4.73-bet]. Oziq-ovqatning bu

* Kobulov va Serov Beriya qo‘l ostidagi NKVDning o‘rinbosar boshliqlari edilar.

dastlabki yetishmovchiligi surgun davrida O‘zbekiston va Uralda yuz beradigan yanada kattaroq muammoning — oziq-ovqat tanqisligi va ochlikning — xabarchisi edi. Aynan surgundagi bu haqiqiy ocharchilik ommaviy to‘yib ovqatlanmaslikka va qrim tatarlari orasida ortiqcha o‘lim darajasining keskin oshishiga sabab bo‘ldi.

Deportatsiya qilingan qrim tatarlaridan 33775 oila yoki 151529 kishi O‘zbekiston SSRga 1944 yilning 3-10 iyun kunlari yetib kelgan. Ularning 27558 nafari erkaklar, 55684 nafari ayollar va 68287 nafari bolalar edi[10. 73-bet].

Qrim tatarlari maxsus majburiy ko‘chirilganlar O‘zbekiston SSRga quyidagicha yuborildi[9. 12-bet]:

Hudud	Soni
Tashkent viloyati	56,362
Samarkand viloyati	31,540
Andijan viloyati	19,630
Farg‘ona viloyati	16,039
Namangan viloyati	13,804
Qashqadaryo viloyati	10,171
Buxoro viloyati	3,983
Umumiy	151,604

1944 yil may oyida O‘zbekistonga yuborilgan 151 720 nafar qrim tatarlaridan 151 529 nafari surgun joyiga yetib kelgan. Ya‘ni, yo‘l davomida 191 kishi o‘lgan, ular jami surgun qilinganlarning 0,13 foizini tashkil etgan [10.109-110-bet].

Qrim tatarlari surgunining dastlabki yillari ochlik va bezgak kasalligiga duchor bo‘lish oqibatida nihoyatda og‘ir kechdi. Bu davrda O‘zbekistondagi qrim tatarlari orasida ham oziq-ovqat, ham bezgakka qarshi dorilar nihoyatda tanqis edi [7. 233-234-bet]. Natijada o‘n minglab odamlar muddatidan oldin halok bo‘ldi. Aniq qurbonlar soni hanuz bahsli masala bo‘lib qolmoqda. Qrim tatarlari faollari ko‘pincha 46 foiz degan ko‘rsatkichni keltiradilar[9.13-bet]. Rasmiy NKVD ma‘lumotlariga ko‘ra, 1944-yil maydan 1946-yil 1-yanvargacha O‘zbekistondagi qrim tatarlari maxsus majburiy ko‘chirilganlarining 26 966 nafari, ya‘ni 17,8 foizi vafot etgan[2.14-bet]. So‘nggi manbalar esa aslida o‘lganlar soni jami aholining uchdan biriga yetgan bo‘lishi mumkinligini bildiradi[8.19-bet]. Hatto KGB keltirgan raqamlarning o‘zi ham bu holatning mudhish jinoyat ekanligini inkor eta olmaydi.

Bu o‘limlarning ko‘pchiligi bezgak va to‘yib ovqatlanmaslikning qo‘shma ta‘siri natijasida yuz bergan [9.13-bet].

1945-yilning iyun va iyul oylarida XKS (Xalq Komissarlari Soveti) ularga 500 tonna un, 15 tonna yorma, 50 tonna tuz va 25 tonna shakar ajratgan [4.146-bet]. NKVDning 1945-yil 10-iyun holatiga ko‘ra, 30 510 oiladan 3 660 tasi (12%) hanuz qoniqarsiz sharoitlarda yashayotgan edi [4.89-bet]. “Narpay” sovxozida sharoit shu qadar og‘ir bo‘lganki, Sovet hukumati 2 639 kishini (329 oila) u yerdan Tojikistondagi paxta sovxozlariga o‘tkazishga majbur bo‘lgan, chunki ular ommaviy halok bo‘lib ketishi xavfi tug‘ilgan edi. Bu ko‘chirishga oid NKVD buyrug‘i 1945-yil 18-oktabrda chiqarilgan bo‘lib, u Tojikistonga yuborilgan birinchi qrim tatarlari guruhi hisoblanadi[4.146-bet].

Sovetlarning qrim tatarlari va boshqa mahalliy xalqlarni maxsus joylashtirishga mahkum etishi boshqa fuqarolarga nisbatan huquqiy jihatdan tengsiz qilib, ularning harakatlanishi va mehnatini nazorat qilishni ko‘zlagan.

Sovet hokimiyatlari ushbu maxsus majburiy ko‘chirilganlardan 54 243 nafarini (14 712 oila) kolxozlarga, 26 994 nafarini (7 633 oila) sovxozlarga va 50 447 nafarini (14 050 oila) sanoat korxonalariga biriktirdi [4.145-146-bet]. Shunday qilib, 1945-yil bahoriga kelib, ya‘ni

deportatsiyadan bir yil o'tib, O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan qrim tatarlari aholisining qariyb 62 foizi kolxoz yoki sovxozlarga birlashtirilgan edi.

1940-yillarning oxiriga kelib, O'zbekistondagi qrim tatarlari qishloq xo'jalik mehnatidan sanoat mehnatiga o'ta boshladilar. Bu o'zgarishning asosiy sababi kolxozlarga birlashtirilgan qrim tatarlari uchun shaxsiy tomorqa uchastkalarining kechiktirib berilishi edi. Bu yer uchastkalari, ayniqsa 1940-yillarda, Sovet aholisi uchun oziq-ovqat ta'minotida nihoyatda muhim rol o'ynagan. Deportatsiyadan bir yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, O'zbekistondagi kolxozlarda yashayotgan 14 712 qrim tatari oilasidan atigi 7 094 tasiga (52 243 kishidan 20 108 nafari yoki 38,5%) tomorqa uchastkalari ajratilgan edi. Ular bu tomorqalardan kolxozdan beriladigan ozgina natural to'lov va Sovet hukumati tomonidan taqdim etilgan kam miqdordagi oziq-ovqat yordamiga qo'shimcha sifatida foydalanishlari kerak edi [4.145-146-bet]. Keyingi oyda Sovet hukumati vaziyatni ancha yaxshiladi va kolxozlarda yashovchi qrim tatarlari oilalarining tomorqali bo'lish ko'rsatkichi 48% dan 84% ga ko'tarildi. Biroq 3 665 oila hali ham qoniqarsiz sharoitlarda yashar edi va ko'plab qrim tatarlari oziq-ovqat sotib olish uchun shaharlarga va sanoat posyolkalarga ish izlab ko'chib o'tishga majbur bo'ldi [4.145-146-bet].

Xulosa va takliflar. 1944-yilda Qrim tatarlari Sovet hokimiyati tomonidan O'zbekistonga hamda SSSRning boshqa hududlariga majburan ko'chirilishi — markazlashgan siyosiy qaror, harbiy-ma'muriy apparat va targ'ibot bilan qo'llab-quvvatlangan etnik tozalash amaliyotidir. Deportatsiya uch kun ichida amalga oshirildi, millionlab kilometr masofaga zo'rlik bilan ko'chirilib, "maxsus majburiy ko'chirilgan" maqomi orqali qrim tatarlarining harakatlanish erkinligi, yashash joyini tanlash huquqi, ta'lim va madaniy o'zlikni saqlash imkoniyatlari keskin cheklab qo'yildi. Natijada ocharchilik, kasalliklar (ayniqsa bezgak), yetarli oziq-ovqat va tibbiy ta'minotning yo'qligi yuqori o'lim ko'rsatkichlariga olib keldi; oilaviy va jamoaviy tuzilmalar parchalandi. Ko'plab oilalar bir-biridan ajralib ketdi va 1956-yilgacha ko'risholmadi.

O'zbekistonda dastlabki yillarda kolxoz-sovxozlarga birlashtirish, tomorqa berishdagi sustkashlik, og'ir sanoatga jalb etish kabi choralar iqtisodiy moslashuvni majburlash va nazoratni kuchaytirishga xizmat qildi; ta'limda esa ona tilidan mahrum qilish ruslashtiruvchi siyosatning muhim ustuni bo'ldi. Shunga qaramasdan o'zbek xalqi qrim tatarlari uchun bor yordamini ayamadi. Til va dinning yaqinligi bu xalqlarni yanada yaqinlashtirdi va qrim tatarlarining butun bir xalq sifatida yo'q bo'lip ketishini oldini olishda o'zbek xalqining yordami beqiyosdir. Chunki Ikkinchi jahon urushi davrida mahalliy aholining ham sharoiti ham ko'ngildagidek emas edi. Baynalmilal o'zbek xalqi qrim tatarlari uchun bor yordamini ayamadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Fisher, A. W. *The Crimean Tatars*. Stanford, CA: Hoover Institution, 1978. 272 p.
2. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. – Москва, 1992. – С. 93.
3. Ayder Ibragimov, ed., *Krimski studii: Informatsiini biuletin*, no. 5-6, (September-November 2000), doc. 26, p. 68 and Khamzin, 'Krymskie Tatory v Uzbekistane,' p. 14.
4. Бугай Н. Ф., ред. *Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии*. Москва: Инсан, 2002. 412 с.
5. Nekrich, Alexander. *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. New York: W.W. Norton & Company, 1978.
6. N. Pobol and P. Polian, eds., *Staliniskie deportatsii 1928-1953: Dokumenty* (Moscow: MFD, Materik, 2005), doc. 3.148, p. 497.
7. Pohl, J. O. *Shallow Roots: The Exile Experiences of Russian-Germans, Crimean Tatars, and Meskhetian Turks in Comparative Perspective*. Ph.D. diss., University of London, 2004.
8. Tolz, Vera. *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
9. Хамзин А. *Крымские татары в Узбекистане*. Серия «Рабочие документы ИФЕАК». № 11. Декабрь 2004. 96 с.
10. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930–1960. – Москва: Наука, 2003. – С. 109–110.

XX ASR BOSHLARIDA QASHQADARYO VOHASI QISHLOQ JAMOASINING IJTIMOIY TUZILISHIGA BIR NAZAR

**Qarshi davlat texnika universiteti va
Qarshi Xalqaro universiteti dotsenti,
Akmamatov Otabek Yodgorovich
(akmamatov86@bk.ru) +99890 722 89 92**

Kalit soʻz: Qishloq aholisi, ijtimoiy tarkib, katta er egasi, boy, etim, chorakor, qoʻshchi, nimkor, qarol, choʻri, oʻroqchi, mardikor, chinoqchi, chamani, podachi.

Ключевое слово: Сельские жители, социальная структура, крупные землевладельцы, богачи, сироты, издольщики, издольщики, полуроботники, колядующие, служанки, жницы, поденщики, серпники, пастухи, чабаны.

Keywords: Villagers, social structure, large landowners, rich, orphans, sharecroppers, sharecroppers, half-workers, carols, maids, reapers, day laborers, scythe workers, shepherds, shepherds.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlaridagi Qashqadaryo vohasi qishloq jamoasida ijara shakllari tarixiy etnografik maʼlumotlar asosida yoritilib, vohada qishloq aholisining ijtimoiy tarkibiga katta yer egasi boy, chorakor, qoʻshchi, nimkor, qarol, choʻri, oʻroqchi, mardikor, chinoqchi, chamani, podachi (choʻpon) va boshqalar haqida batafsil maʼlumotlar berib oʻtilgan.

Аннотация. В статье на основе историко-этнографических данных рассматриваются формы арендной платы в сельской общине Кашкадарьинского оазиса в начале XX в., а также приводятся подробные сведения о социальной структуре сельского населения оазиса: крупные землевладельцы, издольщики, издольщики, полуроботники, колядовщики, служанки, жницы, батраки, ченаки, чаманы, пастухи (чабаны) и другие.

Annotation: This article examines the forms of rent in the rural community of the Kashkadarya oasis at the beginning of the 20th century based on historical ethnographic data, and provides detailed information on the social structure of the rural population in the oasis: large landowners, sharecroppers, sharecroppers, half-workers, carols, maids, reapers, laborers, chenaks, chamans, shepherds (shepherds), and others

Vatanimiz mustaqilligi halqimizga oʻzligini anglashga, tarixiy xotirasini va azaliy milliy qadriyatlarini tiklashga, urf-odat va anʼanalarni teran oʻrganishga keng imkoniyatlar yaratdi va mustabid tuzum davrida atayin soxtalashtirilgan tariximiz sahifalari xolisona yoritilmoqda.

Muxtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev taʼkidlaganidek “Milliy tarixni milliy rux bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy taʼsiri boʻlmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, hulosa chiqarishga oʻrgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur”–dedi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi oʻzbek qishloq jamoasi ijtimoiy tuzilishiga oid baʼzi masalalar elshunos olimlar-akademik K.Shoniyozov xamda T.Toshboeva va O.Burievlar asarlarida qisman tadqiq qilingan bulsada, lekin qishloq jamoasining ijtimoiy tarkibi masalasi yangicha yondashuvlar asosida etnologiya yoʻnalishidachuqur va ilmiy urganilmagan.

Maʼlumki, jamiyatdagi iqtisodiy va moddiy tengsizlik ijtimoiy tengsizlikni xam vujudga kelishiga sabab boʻladi. Qadimdan dehqonchilik bilan shugʻullangan Janubiy Oʻzbekiston hududidagi Qashqadaryo vohasi qishloqlaridagi ijtimoiy jarayonlar tarixi ancha olis davrlarga borib taqaladi. XX asrning 20-yillarigacha Buxoro xonligi tarkibiga kirgan mazkur vohada yerning eng asosiy qismi yirik zamindorlarning tasarrufida edi. Zamindor oʻz yerlariga ishlov berish, hosilni yetishtirish va saranjomlab olish imkoniyatiga ega boʻlishlari uchun yollanma mehnat yoki ijara usullaridan keng foydalanishgan, natijada jamoat ijtimoiy tarkibida oʻzgarishlar sodir boʻlgan.

O'rganilayotgan davrda Qashqadaryo vohasi qishloq aholisining ijtimoiy tarkibiga katta yer egasi boy, yetim, chorakor, qo'shchi, nimkor, qarol, cho'ri, o'roqchi, mardikor, chinqochi, chamani, podachi va boshqalar kirgan edi. Eng asosiy unumdor yerlarga hamda ko'p sonli chorva mollarga boylar egalik qilganlar. Vohaning barcha yirik qishloqlaridagi boylarni mulkiy jihatdan uch guruhga bo'lish mumkin; yirik, o'rta va kichik boylar. Qishloqning asosiy sug'oriladigan yerlari, hattoki bir necha qishloqlardagi ekin maydonlari hamda ko'p sonli chorva mollari yirik boylar qo'lida bo'lgan. Ular o'z yerlariniva chorva mollarini ijaraga berishgan.

Quyida o'zbek qishloq jamoasi tarkibiga kirgan chorakor, tengsheriklik, nimkor, qo'shchi, yetim, qarol, novcha, chamani, mardikor, chinqochi, o'roqchi, bevatan kabi toifalarga mansub kishilar mehnat faoliyatiga qisqacha izoh beriladi.

Chorakor – hosilning to'rtidan bir ($1/4$) ulushi evaziga ishlagan. Chorakor atamasi tojikcha "chorakkor" so'zidan olingan bo'lib, "chorak" – turtdan bir, "kor" – ish ma'nolarini bildiradi. XX asrning boshlarida chorakor mazmuni bir muncha o'zgargan. Yersiz, yeri kam dehqonlar yoki ish quroli, ish hayvoni yetarli, ammo yeri uncha katta bo'lmagan aholi ham ixtiyoriy ravishda chorakorlikka yollanishgan.

Mavsum boshida chorakor dehqon yer egasi bilan og'zaki kelishuv asosida ish boshlagan. U yerni qabul qilib, unumdorligiga va qay tarzda sug'orilishiga alohida e'tibor bergan. Chorakor yer egasi bilan ekinni parvarishlash vaqtida tezkor usulda bajariladigan yumushlarni uddalash haqida ham o'zaro kelishib olgan. Uning ulushi ko'pincha o'zaro tuzilgan kelishuvga bog'liq bo'lgan. Chorakor ko'prok ulush olish uchun katta xajmdagi ishlarni bajarishga intilgan. Chorakor olgan ulushi bilan uz turmushini tebratgan.

Er egasi chorakorni ishlashga majbur qila olmagan. Agar chorakor hohlasa, boshqa joydan yer olish uchun ketib qolishi xam mumkin bulgan. Chorakor bilan tuzilgan shartnoma uning aybi bilan bajarilmasa, u yer egasinikida ishlab berishga majbur bo'lgan. Yer egasi ishonchini oqlagan, sinashta chorakorga bir muncha yengilliklar berib, uni o'z yerida doimiy ishlash uchun olib qolishga harakat qilgan. Sho'rolar davrida chorakor aholi quyi tabaqasini ekspluatatsiya qilishning asosiy ko'rinishlaridan biri, degan noto'g'ri qarashlar ham mavjud edi.

Tengsheriklik – XX asrning boshlarida Qashqadaryoda yerni ijaraga olishning tengsheriklik shakli keng tarqalgan edi. Tengsherik kishilar ekinni ekishdan tortib to hosilni yig'ib-terib, saranjomlab olguncha bo'lgan davrdagi barcha yumushlarni birgalikda bajarganlar va sarf harajatlarni ham birgalikda ko'tarishgan. Tengsheriklik bilan ish yuritish shakli o'ziga to'q dehqonlar orasida ko'proq amalga oshirilgan.

Nimkor – er, yerni ishlash uchun ish hayvoni bo'lmagan dehqon yetishtirilgan hosilning kelishilgan bir qismini olish sharti bilan yerni ijaraga olgan. Yer egasi esa dehqonga ot-ulov, urug'lik, ba'zi hollarda yashash uchun turar-joy ham bergan. Mavsum tugagach, hosilning yarmini dehqon, yarmini esa yer egasi olgan. Katta yer egalari bog'larini ham ijaraga berganlar. Ijarachi boqqa ko'chib borib, o'rikka ishlov berish, parvarish qilish, o'rikni terib olish va quritish kabi ishlarni bajargan.

Qo'shchi – o'zining yer haydash asboblari, ish hayvonlari ot-ho'kiziga ega bo'lib, kelishgan holda zamindorlarning yerini haydaganlar. Ayni chog'da qo'shchi zamindorning ish hayvonlari bilan ham uning yerini haydab bergan. Hosilning taqdiri ko'proq qo'shchilarning yer haydash mahoratiga bog'liq ekanligi uchun yer egalari ko'proq malakali va sinalgan qo'shchilarni yer haydashga jalb etishga harakat qilishgan.

Qarol – ish beruvchi bilan o'zaro kelishuv asosida bir oydan bir yilgacha uning xo'jalik ishlarini bajargan. Qarol kelishuvga binoan xo'jalikda mollarga qarash, yuk tashish, dalaga ug'it chiqarish, suv keltirish, utin tayyorlash, qor kurash kabi qator yumushlarni bajargan. Unga xonadon sohibi tomonidan yashash uchun turar joy, oziq-ovqat va kiyim-kechak berilgan. Agar qarol bo'ydoq bo'lsa, uni xo'jayin shu xonadondagi cho'rildan biriga uylantirib qo'ygan. Chunki, cho'rildarning nomahram qarol bilan bir hovlida yashashi va ishlashi ularning er – xotin bo'lishlarini taqazo etgan. Ular asosan taom pishirish, kir

yuvish, uy tozalash va sigir sog'ish kabi ro'zg'orning kundalik turli yumushlarini bajarishgan.

Novcha – **xizmatkor** -mehnatidan XIX asr oxiri-XX asr boshlarida yuqori Qashqadaryo vohasining Kitob bekligi yirik dehqonchilik xo'jaliklarida keng ko'lamda foydalanilgan. Ular qishloq xo'jaligidagi yer haydash, ekin ekish, sug'orish, yetishtirilgan hosilni yig'ishtirish kabi qo'l mehnati bilan bog'liq ishlarning barchasini bajarishgan va ekin ekishdan (mart oyidan) to hosilni yig'ishtirib olguncha bo'lgan davrda (oktyabr oyi oxiri – noyabr boshlari) ishlashgan. Ba'zan xonadon sohibi bergan osh-noni uchun ("tuz haki") bir-ikki oy bepul ishlab berishga ham ular majbur qilishgan. Agar chorakor dexkonchilik ishlarida ish quroli bilan qatnashgan bo'lsa, novcha faqat o'z qo'l mehnati bilan ishtirok etgan. Ularning mehnatidan odatda don ekinlarini ekish va yetishtirishda keng ko'lamda foydalanilgan. Bir novchaga 8-10, 12 tanob sug'oriladigan yerda dehqonchilik qilish hissasi to'g'ri kelgan. Yirik yer egalari qishloq xo'jaligi ishlarida ko'proq malakali, sog'lom, kuchga to'la novchalar mehnatidan foydalanishga harakat qilganlar.

Chamani – ko'pincha Zarafshon havzasining yirik dehqonchilik xo'jaliklarida ma'lum muddatga yollanib mehnat qilgan kishilardir. Chorakor yoki novcha bajargan ishlarda yordamchi bo'lib ishlashib, ulardan 10-15 foiz ka ish haki olishgan.

Mardikor – tojikcha "mard"- erkak, "kor"- ish ma'nosini bildiradi. Mardikor turli xildagi uy va dala yumushlarini bajarish uchun bir kun yoki 10-15 kunlab muddatga yollanishgan. Qashqadaryonning shahar va qishloqlariga cho'l va tog' oldi xududlaridan mardikorlar ishga kelishib, erta bahordan to kech kuzgacha ish beruvchi bilan kelishuv asosida paxsa urish ("devolzang"), loy suvash ("panjakash"), quduq qazish, juvoz haydash ("juvozkash") kabi turli xil ishlarni bajarganlar. Ish tugagandan so'ng xonadon egasi ularning ish haqini to'lab, uyiga ketishlariga ruxsat bergan.

Chinoqchi – mehnati ko'pincha g'o'za ekiladigan hududlarda keng tarqalgan edi. Chinoqchilar (terimchilar) asosan xotin-qizlardan bo'lib, ular paxta yig'im- terimi davrida o'z qishlog'idagi paxta ekkan oilalarning paxtasini terib berish uchun yollanganlar. Chinoqchi bir kunda o'rtacha 7-8 pud (110-120kg) (1 pud 16 kg) paxta tergan. Agar chinoqchi terim paytida baraka ramzi ochilgan "qo'shchanoqli" g'uza novdasini topib olsa, xo'jayin xursandligidan uni sovg'a bilan siylagan. Axborotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, XX asrning boshlarida quyi Qashqadaryo vohasi erkaklari ham Buxoro vohasi va Zarafshon vodiysi (asosan Miyonkol)ga borishib, paxtakor xonadonlarda chinoqchilik bilan shug'ullanganlar.

O'roqchi – mehnatidan bug'doy o'rimi paytida keng ko'lamda foydalanilgan. O'roqchilik bilan asosan erkaklar shug'ullangan. Ular bir necha guruhlariga bo'linishib, o'roqchilik qilishgan. O'roqchilar tong sahardan qorong'i tushguncha o'roq o'rishib, g'allani tezroq yig'ishtirib olishga harakat qilganlar. Uy egasi esa ularga charchamasligi, yetishtirilgan hosilning nes - nobudsiz yigishtirib olishlari uchun sifatli taomlar pishirib berishgan.

Bevatan – Xiva xonligida davlat (podsholik) yerini ijaraga olib ishlaydigan dehqonlardir. Ularning o'zlari ijaraga olgan yerini sotishga haq-huquqi bo'lmagan. Agar bevatan vafot etsa, yeridan foydalanish huquqi bolalariga o'tgan. Bevatanlar yerga hech qanday huquqi bo'lmasada, olingan hosilga, qurgan imoratlariga egalik qilishgan. Bevatan o'rtacha 5-7 tanob yerni ijaraga olib, har 5 tanob uchun 1 tilladan solig'ut to'lagan. XIX asrning 90-yillarida Xiva viloyatida bevatanlar dehqonlarining uchdan bir (1/3) qismini tashkil qilgan.

Etnologik tadqiqotlarga ko'ra, mavsum va yil davomida yollanib, ishlovchilar mahalliy sharoitlar va aholining turmush tarzidan kelib chiqib, har hil hududlarda turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, Buxoro va Farg'onada "etim" atamasi ko'prok ishlatilgan. Buxoroda barcha yollanib ishlovchilar, Farg'onada ko'pincha "yoshlar", Xorazmda esa dehqonlar "etim" deb nomlangan. Ko'p joylarda bir oy davomida ishlovchilar "oylik" bir kun mobaynida mehnat qiluvchilar - mardikor, Xorazmda esa mardikorlar yoki bir kun davomida

ishlovchilar “gullikchi” (“kunlikchi”) deyilgan. Shuningdek, “qarol”, “qarori” atamaları ham qo‘llanilgan!

Qishloq jamoalarida yollanma mehnat va ijara usullaridan foydalanuvchilarning mehnati evaziga olinadigan ish haki yoki natura shaklidagi mehnat miqdoriga to‘xtalamiz.

Chorakor yetishtirgan hosilning to‘rtidan bir ($\frac{1}{4}$) qismini, ot-ulovli chorakor hosilning to‘rtidan bir ($\frac{1}{4}$) qismidan to‘ltidan bir ($\frac{1}{6}$) qismiga egalik qilgan. Agar u boyning ish quroli (inventari)dan ot, ho‘kizi yoki yordamchi ish kuchidan foydalansa, hosilning yettidan bir ($\frac{1}{7}$) qismigacha olgan. Tengsheriklikda olingan hosil ikki kishi orasida teng bo‘lingan. Kuzga borib olingan hosilning soliqdan qolgan qismi ular urtasida teng ikki qismga taqsimlangan.

Nimkorlikda mavsum tugagach hosilning yarmi dehqonga berilgan. Bunda ijarachi boqqa ko‘chib borib o‘rikka ishlov berish, parvarish qilish, o‘rikni terib olish va quritish kabi ishlarni bajargan hamda quritilgan o‘rik donasi (“turshak”) g‘o‘lindan o‘ndan bir ($\frac{1}{10}$) miqdordagi o‘z ulushini olgan.

Qo‘shchi ish haqi evaziga ekin ekish uchun mablag‘, yer yoki yetishtirilgan hosildan o‘z ulushini olishgan. Masalan, bir qo‘shchiga shudgorlash mavsumida belgilangan yerni haydagani uchun 2-3 botmon (Buxoroda bir botmon 8 pud yoki 131 kg) g‘alla yoki 50-75 tanga (XIX asrda O‘rta Osiyoda 1 tanga Rossiyaning 20 tiyinigabar kumush pul) to‘langan.

Etim mehnati evaziga bir yilda 100 so‘m, o‘spirin yetimlar esa 40-30 so‘m ish haqi olishgan. Bu berilgan maosh yetimning kun kechirishiga zo‘rg‘a yetgan. Chorvador xo‘jaliklarda yetimlarga yozgi, qishki kiyim-bosh va yegulik oziq-ovqat hamda qo‘ylarni yaxshi boqib, suruvning sonini to‘liq saqlasa, unga bir yilda 6-8 bosh qo‘y yoki 200 tangagacha ish haqi ham berilgan. Otardagi qo‘ylarni boqishda chiqimga yo‘l qo‘ygan yetim esa kamomadini qoplash uchun 3-4 yil xo‘jayinlikida ishlab berishga majbur bo‘lgan. Dehqonchilik xo‘jaliklarida ishlagan yetim yozgi kiyim-bosh, oziq-ovqat, mo‘l hosil yetishtirilgan mavsumda esa 4 botmon g‘alla (bug‘doy, arpa) yoki 125-150 tangagacha ish haqi olgan.

Qarol agar xo‘jayinining hamqishlog‘i bo‘lsa, ish haqi natura bilan, chetdan kelgan bo‘lsa, pul shaklida to‘langan. Cho‘ri ayollarga ham kelishuv asosida natura bilan ish haqi to‘langan, yashash uchun turar joy, oziq-ovqat va kiyim-kechak berilgan.

Novcha mehnat haqi evaziga yetishtirilgan hosilning beshdan bir ($\frac{1}{5}$) qismidan oltidan bir ($\frac{1}{6}$) qismigacha bo‘lgan qismini olgan.

Novcha ham chorakor kabi hosilning ma‘lum bir kishini ish xaki evaziga olgan. Yordamchi chamani hosilning yigirmadan bir ($\frac{1}{20}$) qismiga egalik qilgan.

Mardikorlarga ish haqi xonadon sohibi bilan kelishuv bo‘yicha pul yoki natura shaklida to‘langan. Shartnomaga ko‘ra, mardikorlarga uch kunlik ishiga bir tanga (qiymati 1 so‘mning $\frac{1}{5}$ bulagiga teng bo‘lgan 20 tiyinlik tanga) ish haqi va kuniga uch mahal oziq-ovqat berilgan.

Chinoqchilarning mehnati evaziga pul yoki natura tarzida ish haqi kunma-kun to‘lab borilgan. Agar ish haqi paxta bilan to‘lashga kelishilgan bo‘lsa, chinoqchiga tergan paxtasining o‘ndan bir ($\frac{1}{10}$) qismi berilgan.

O‘roqchilar o‘rim boshlanishi oldidan ish beruvchi bilan ish haqining natura yoki pul shaklida to‘lanishiga kelishib olishgan.

Bevatanlar yerni sifatiga qarab yetishtirilgan hosilning uchdan bir ($\frac{1}{3}$) qismidan tortib ikkidan bir ($\frac{1}{2}$) qismigacha bo‘lgan qismini ijara haqi uchun podsholikka to‘lashdan tashqari, 5 tanobgacha yerning hosilini 1 tilla hisobidan masjidga, o‘ndan bir qismini ($\frac{1}{10}$) soliq ya‘ni ushr tarzida to‘lashgan va boshqa majburiyatlarni bajarishgan.

Qishloq jamoasi Navro‘z bayrami (“yilboshi”) arafasida qora mollarni boqish uchun-podachi, qo‘y-echkilarni suruvga haydashga esa-cho‘pon (“chagana boqar”)ni, shuningdek, oqsoqol, arbob, mirob, sartarosh, oshpaz, xabarchi (indakchi) kabilarni ham saylaganlar. Ularning mehnati evaziga pul yoki ko‘pincha natura shaklida haq to‘langan. Masalan,

podachiga oylik ish haqidan tashqari har haftaning chorshanba kuni har bir bosh qora mol uchun bitta non, juma yoki shanba kunlari esa xamirli ovqat, (kesgan osh)- “osh halol” berilgan. Podachilar va cho‘ponlarga jamoa mollarini to‘kech kuzgacha boqqanlar.

Qashqadaryo vohasida dehqonlar asosan g‘allachilik, bog‘dorchilik, sabzavodchilik, qisman paxta bilan shug‘ullanganlar. G‘allaning asosiy qismi sug‘orma dehqonchilikda yetishtirilgan.

O‘rganilgan hudud qishloq aholisining ijtimoiy tarkibi O‘zbekistonning boshqa hududlari kabi, ijtimoiy-iqtisodiy mavqeiga ko‘ra kambag‘allar, o‘rtahol dehqonlar va boy-quloqlarga ajratilgan. Aholining ko‘pchiligini batraklar tashkil etgan. Batraklar bu yollanma mehnat evaziga kun ko‘ruvchilar bo‘lib, qarol, yetim va koranda, xizmatkor, podachi va uning yordamchisi, tegirmonchi uning ishchisi, objuvozchi, kegizchilar, bog‘bon, bog‘ qorovuli va ishchisi, o‘toqchi, o‘roqchi, cho‘pon cho‘liq va shunga o‘xshash xizmatlarni bajaruvchilar kirgan. Batraklarning ishlab chiqarish vositalari bo‘lmagach, ular hafta, oy, yil, dalama-dala qishloq xo‘jalik ishlariga mavsumiy yollanib, mehnati evaziga ish haqini pul bilan yoki maxsulot shaklida olgan.

Mardikor deb atalgan ijtimoiy guruh keng tarqalib ular malakali xunarmand hisoblanmagan va tirikchilik o‘tkazish maqsadida duch kelgan ishni bajarib ketaverganlar. Mardikorlarning o‘z xo‘jaligi bo‘lmagan va ular butunlay qashshoqlashib ketgan dehqonlar hisoblangan. Mardikorning kun ko‘rish manbai mardikorchilik bo‘lib, tasodifiy ishlar bilan mashg‘ul edi. Shu bilan birga o‘z xo‘jaliklariga ega va hosildan qo‘lga kiritgan daromadiga qo‘shimcha ravishda mardikorlik bilan shug‘ullanuvchilar ham bo‘lgan.

Chorakorlarga xususiy yer egasi o‘z yerining bir qismini daromadning ma‘lum ulushini olish sharti bilan beradi. Hosilga qarab, yer egasi o‘z ulushini olgan. Chorakorning hosildan oladigan ulushi uning ish hayvoni va mehnat quroliga ega bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, yer egasi chorakorga yer, suv, ish hayvoni, mehnat qurollari, urug‘lik beradi. Chorakor esa mehnat qiladi. Bunda chorikor yerdan foydalangani uchun olgan barcha pul va buyumlarni qaytarib, hosilning ma‘lum qismini yer egasiga bergan. Chorakor yerga bog‘langan bo‘lib, agar kelishuv shartlarini buzsa, mehnatiga evaziga oladigan ish haqdan mahrum bo‘lgan.

Ijarachi esa mulk evaziga olinadigan haqning aniq miqdori oldindan belgilanadi. Sherikchilikda ikki tomon ham teng miqdorda mablag‘ qo‘yib, yerda birgalikda ishlagan, olingan daromad ham o‘rtada teng taqsimlanadi. 3 desyatinadan 5 desyatinagacha yeri bo‘lgan xo‘jaliklar o‘rtahol deb hisoblangan. O‘rta hol dehqonni aniqlashda turli hududlarda turlicha mezonlar qullanilgan. Umuman, ko‘pchilik hududlarda ish hayvoni, dehqonchilik asboblari, urug‘lik va boshqalar bilan yaxshi ta‘minlangan xo‘jaliklar o‘rtahol dehqon deb hisoblangan. O‘rtahol dehqonlarning xo‘jalik yuritishlari ikkiyoqlama xususiyatga ega bo‘lgan. Birinchisi, bolsheviklar yuritgan ayrimachilik siyosatidan bezigan o‘rtahollar sovet hukumatiga xayrixoh tarzda kambag‘allar va ishchilar bilan murosas qilishga intilgan. Ikkinchisi, iqtisodiy baquvvatligi sababli qo‘shimcha mahsulot yetishtirib uni tovar sifatida bozorda sotib o‘z sarmoyasini yanada ko‘paytirishga intilgan. Bu bilan o‘rtahollar boy dehqonlarga aylanish imkoniyatiga ega bo‘lgan. O‘zbek dehqoni yillar davomida o‘z xo‘jaligida og‘ir mehnat qilib, hosilni va daromadini oshirib borgan.

Xullosa o‘rnida XIX asr oxiri va XX boshlarida o‘zbek qishloq jamoasida ijara shakllarining ba‘zi qirralari Qashqadaryo vohasi aholisi tarix – etnologiya ma‘lumotlari asosida Qashqadaryo vohasi misolida yoritildi. Olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni tasdiqlashicha, yollanib ishlovchilarning aksariyati o‘z yumushlarini sitqidildan bajarishga intilganliklari tufayli o‘zlarini mehnat samaralaridan esa to‘la bahramand bo‘lishgan. Mustaqillik davrida fuqarolarning ijara usulida erkin mehnat qiluvchilariga keng yo‘l ochilib, o‘z mehnatlarining natijalaridan to‘la bahramand bo‘lishlariga to‘liq shart-sharoitlar va keng imkoniyatlar yaratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Sh.Mirziyoev “Xalq so‘zi” 2021 yil 20 yanvar
2. Шаниязов К.Ш. Узбеки – карлуки Т.: “Фан”, 1964 с. 134-135

3. Ташбаева Т.Х. К обзору литературы по изучению издольных аренд.- Из истории культуры народов Узбекистана.-Т.: “Фан”, 1965, с. 66-72.
4. Buriev O. An'anaviy qishloq jamoasining ijtimoiy tarkibi xususida (Janubiy O'zbekistan materiallari asosida). - O'zbekistan etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondashuvlar.-Т., 2004. В. 147-151
5. Этнографические очерки узбекского сельского населения. –М.: “Наука”, 1969. с.76-79.
6. Современный кишлак Средней Азии (Социально – экономической очерк) Вып. IIII. Китабскауа волост. –Т., с.78-83.
7. Dala yozuvlari. Qashqadaryo viloyati Muborak tumani Qarliq qishlog'i, 2013 yil.
8. O'zME. 1-ж, Т., 2000, Б. 670-671.

1985-1990 YILLARDA QASHQADARYO VILOYATIDAGI MADANIY DAM OLISH MASKANLARI FAOLIYATI

Pardayev Asror
Turon universiteti professor v.b., t.f.n.

Резюме: Ушбу мақолада 1985-1990 йилларда вилоятдаги маданий дам олиш масканлари, уларнинг фаолияти, маданий дам олиш масканларидаги шарт-шароитлар ҳақида гап кетади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, Қашқадарё, Ульянов, Қарши, Ғузор, Яқкабоғ, клуб, маданий муассасалар, тугарак, туман, область.

Резюме: В статье рассматриваются дома культуры и отдыха области в 1985-1990 годах, их деятельность, условия содержания в домах культуры и отдыха.

Ключевые слова: Узбекистан, Кашкадарья, Ульянов, Карши, Гузар, Яккабог, клуб, учреждения культуры, кружок, район, область.

Summary: The article examines the regional cultural and recreation centers in 1985-1990, their activities, and the conditions of maintenance in cultural and recreation centers.

Key words: Uzbekistan, Kashkadarya, Ulyanov, Karshi, Guzar, Yakkabog, club, cultural institutions, circle, district, region.

Jamiyat hayotining asosiy yo'nalishlaridan biri bu madaniy sohadir. Aholi o'rtasida tarbiyaviy ishlarni yo'lga qo'yishda, jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlardan boxabar qilishda, qolaversa mehnat faolligini oshirishda sohaning o'rni salmoqlidir. Shuningdek, yoshlarning intellektual bilimlarini oshirib, dunyoqarashini kengaytirishda ham madaniy soha muhim ahamiyat kasb etadi. Sovet davrida O'zbekistonda, jumladan, Qashqadaryo viloyati shaharlari madaniy hayotida ham muayyan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Lekin bu o'zgarishlarning hammasi ham ijobiy ko'rsatkichlarga ega emasdi. Buni tumanlarda tashkil etilgan madaniy muassasalar misolida ham ko'rish mumkin.

Jumladan, Ulyanov tuman “partiya XXII-se'zdi” sovxozida tashkil etilgan klubda yetarli sharoit yaratilmagan. Klub qoshida tashkil etilgan “Feruz” ansambli tarqalib ketgan . Klub qoshidagi to'garaklarga mablag' ajratilmagan. 1983-yilda “3-interansional” sovxozida tashkil etilgan klub uch yildan beri bekor turgan. Klub huzurida “Sarvinov” ansamblining qishloq mehnatkashlariga madaniy xizmat ko'rsatishi talab darajasida bo'lmagan. Qashqadaryo nomli sovxozdagi klubning ahvoli ham achinarli holatda bo'lgan. “O'zbekiston komsomoli 50 yilligi”, “Moskva”, “G'alaba” va Dzerjenskiy nomli sovxozlardagi klub muassasalari ishida ham kamchiliklarga yo'l qo'yilgan. Mazkur klublarda ham ommaviy-siyosiy va madaniy tadbirlar kamdan-kam o'tkazilgan. Ular huzuridagi to'garaklar rasmiyat uchun tashkil etilgan bo'lib, qishloq mehnatkashlari keng jalb etilmagan. Shuningdek, klublarda sport musobaqalari deyarli uyushtirilmagan .

Mulla To‘ychi Toshmuhamedov nomidagi viloyat musiqali drama teatri 1983 yilda yangi binoga ko‘chib o‘tgan, ikki yil davomida 8 ta spektakl’ sahnalashtirilishi kerak bo‘lgan, lekin 4 ta spektakl qo‘yilgan.

Hatto teatr binosining qayerda joylashganini bilmaydigan rahbarlar, ziyolilar ham bo‘lgan. Shahardagi oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, partiya, sovet xodimlari teatrga kam kelishgan. Viloyat gazetalarini redaksiyalari teatrga qo‘shni binoda joylashganligiga qaramasdan ular bilan aloqalar yaxshi bo‘lmagan.

Viloyat madaniyat boshqarmasi tomonidan aholi o‘rtasida olib borilayotgan ommaviy-ma‘rifiy ishlar saviyasi juda past. Masalan, Yakkabog‘ tumanidagi 178 ta aholi punktidan 70 tasida madaniy-ma‘rifiy muassasalar mavjud bo‘lmagan. Usmon Yusupov tumanidagi 7 ming aholi istiqomat qilayotgan Mirishkor qishloq sovetida bironta ham klub, kutubxona yoki kinoteatr faoliyat ko‘rsatmagan.

1989-yilda G‘uzor tuman aholisining bo‘sh vaqtini ko‘ngilli o‘tkazishlari va ularning madaniy dam olishlari uchun 23 ta madaniy-ma‘rifiy muassasalar xizmat qilib, ulardan 1 tasi tuman madaniyat uyi, 2 tasi shahar, 7 tasi qishloq madaniyat uyi, 1 tasi kasaba birlashmasi, 3 tasi sovxoz klublari, 4 tasi tashkilotlarga qarashli klublar, 2 tasi avtoklub, 4 tasi kolxoz klublari va musiqa maktablari bo‘lgan.

O‘sha yili G‘uzordagi “Nargiz” xalq ansamblining dasturi ancha kengayib, boyigan. Oilaviy ansambllar, folklor ansambllari tashkil etilgan. Istirohat bog‘i qoshida “Orom” cholg‘u ansambli ish boshlab, u 1989 yili viloyat ansambllarining ko‘rik tanlovida ishtirok etib, faxrli birinchi o‘rinni egallagan.

1989 yilda Qarshi rayonida 40 ta badiiy havaskorlik to‘garaklari, 2 ta xalq ashula va raqs, “Leninizm”, “Sobir Rahimov” nomli sovxozlarda badiiy havaskorlik ansambllari ishlab turgan. Rayon madaniyat uyida tashkil etilgan “Cho‘l chamani” xalq ashula va raqs ansamblining shuhrati kun sayin ortib borgan. Biroq badiiy havaskorlik to‘garaklariga hamma joyda ham yetarli darajada e‘tibor berilmagan, ayrim xo‘jalik rahbarlari ishining ko‘pligi, vaqtning yetishmasligini bahona qilishib, ana shu muhim masala bilan jiddiy shug‘ullanmaganlar. Bir vaqtlar “Kommunizm” kolxozida “Nargiza” badiiy havaskorlik ansambli tashkil etilib, unga yosh havaskorlar jalb etilgan. Keyinchalik ularning faoliyati mablag‘ yo‘qligi uchun to‘xtatib ko‘yilgan. “Partiya XXII syezdi” sovxozida san‘atga qiziquvchi yosh talantlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Ammo xo‘jalikda badiiy havaskorlik ansambli tashkil etish ishiga panja orasidan qarab kelingan.

Koson tumani, “Guliston” shirkat xo‘jaligi balansida bo‘lgan qishki klub binosi qarovsizlik oqibatida xarobaga aylanib, klubning eshik- derazalari olib ketilgan, bino va qo‘shimcha xonalar shifti, poli vayron bo‘lgan. Hatto, 400 o‘rinli o‘rindiqlar ayrim kishilarning nojo‘ya ishlari oqibatida olib ketilgan, talon- toroj qilingan edi.

Qishloq yoshlari orasida ham milliy qadriyatlarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib borgan. Badiiy havaskorlik to‘garaklarida ishtirok etgan yoshlar orasidan milliy ruhda ijod qilish kuchaygan. Bu haqda tuman va viloyat gazetalarida maqolalar chop etilgan. Xalqning vatanga bo‘lgan tuyg‘usi o‘tmishini tiklashga bo‘lgan intilishlar kuchaygan.

Odamlarning ma‘naviy va madaniy ehtiyojini qondirish uchun sharoit achinarli bo‘lgan. Ayniqsa, qishloqlarda madaniyat muassasalari juda kam edi. Viloyatdagi 187 ta klub va madaniyat uylaridan faqat 7 tasi maxsus loyihalangan binoda joylashgan. Usmon Yusupov, Muborak, Nishon, Dehqonobod tuman madaniyat uylari hatto o‘zining binosiga ham ega bo‘lmagan. 1990 yilda viloyatda 1087 qishloq va posyolkadan 930 tasida kino ko‘rsatiladigan joy bo‘lmagan.

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 80-yillarida viloyatda faoliyat olib borgan madaniyat uylarining moddiy – texnika bazasi anchayin eskirgan bo‘lib, zamon talablariga javob bermagan. Sovet davrida O‘zbekistonda, jumladan, Qashqadaryo viloyati shaharlari madaniy hayotida ham muayyan o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Lekin bu o‘zgarishlarning hammasi ham ijobiy ko‘rsatkichlarga ega emasdi. Jumladan, tumanlarda tashkil etilgan klublarda yetarli sharoit yaratilmagan, klublar qoshidagi ansambllarning faoliyati qoniqarli emas edi.

1970-1990 YILLARDA QASHQADARYO VILOYATIDA UMUMIY O'RTA TA'LIM MASKANLARINING AHVOLI.

Ne'matov Shavkatjon Boymurod o'g'li
Qarshi davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo viloyatida 1970-1990-yillarda umumiy o'rta ta'lim maskanlarining ahvoli yoritilgan. Bu davrda viloyatdagi ta'lim tizimidagi kamchiliklar, o'qitish tizimining ortda qolganligi, o'quv xonalarining yetishmasligi, ta'limning siyosiy maqsadlarga yo'naltirilganligi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati hududida aholi sonining oshib borishi natijasida maktab ta'limiga bo'lgan ehtiyoj, maktab yoshidagi bolalarning qishloq xo'jaligi ishlariga safarbar etilishi natijasida ta'lim tizimining izdan chiqishi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar : Qashqadaryo, boshlang'ich maktab, o'quv maskanlari, zarur o'quv qurollari, o'qituvchilar kvartirasi, o'quv binosi, moddiy-texnik baza, kapital ta'mirlash.

Аннотация. В статье рассматривается состояние учреждений общего среднего образования в Кашкадарьинской области в 1970–1990-е годы. Подробно освещаются недостатки системы образования региона в этот период, её отсталость, нехватка учебных помещений, политизированность образования. Показана необходимость школьного образования в связи с ростом населения Кашкадарьинской области и дезорганизация системы образования в связи с мобилизацией детей школьного возраста на сельскохозяйственные работы.

Ключевые слова: Кашкадарья, начальная школа, учебные заведения, необходимое учебное оборудование, учительская квартира, учебный корпус, материально-техническая база, капитальный ремонт.

Abstract. The article covers the state of general secondary education facilities in the Kashkadarya region in the 1970s-1990s. During this period, the shortcomings of the education system in the region, the backwardness of the education system, the lack of classrooms, and the orientation of education to political goals are covered in detail. It also shows the need for school education as a result of the population growth in the Kashkadarya region, and the disruption of the education system as a result of the mobilization of school-age children for agricultural work.

Keywords: Kashkadarya, primary school, educational facilities, necessary educational equipment, teachers' apartments, educational building, material and technical base, capital repairs.

Sovet davlatining ta'lim tizimida boshlagan va keyingi o'n yillar ichida olib borgan siyosati eng avvalo sotsialistik jamiyat kishisini tarbiyalash, sovet hokimiyatiga sadoqatli avlodlarni yetishtirishga qaratilgan edi. Ta'limning qay-si bosqichida bo'lmasin, o'zbek o'quvchilari tarix, falsafa, adabiyot, sanat, til singari yo'nalishlarda ming yillar davomida yaratilgan boy va tengsiz merosdan bahramand bo'lish imkoniga ega emas emasdilar. Ijtimoiy fanlar o'ta siyosiy lashtirilgan, kommunistik mafkura bilan sug'orilgan holda o'qitilar edi[1].

Qashqadaryo viloyati shaharlaridagi maktablarning aksariyati XX asrning 30-40 yillarida qurilgan bo'lib, 1970-1980 yillarda o'quvchilar soni ortsa-da, maktablar soni deyarli ko'paymadi hamda o'quvchilarning ta'lim-tarbiya olishlari uchun yetarlicha shart-sharoitlar yaratilmadi. Masalan, Koson shahrida 1971-1972 o'quv yilida 9 ta maktabda 6315 o'quvchi ta'lim oldi. 1989-1990 o'quv yilida maktablar soni 10 taga yetkazilib, o'quvchilar soni 10200 nafarga yetdi. Ammo, 1989-1990 o'quv yilida Koson shahri maktablarida o'rinar soni 5750 tani tashkil qilib, o'quvchilarning 43,6 foizi ikkinchi smenada o'qishga majbur bo'ldi. Mavjud 5750 o'quvchi o'rining 1/3 qismi avariya holatidagi binolar edi[2]. 1983-1984 o'quv yilida Beshkent shahridagi Oybek nomli maktabda partalar yetish-masligidan bolalar uchtdan o'tirdi. Shuningdek, Qamashi shahrida 1977-1978 o'quv yilida 5 ta maktab bo'lib, unda 4385 o'quvchi saboq oldi. 1987-1988 o'quv yilida ham maktablar soni 5 ta edi, o'quvchilarning soni esa 5599

nafarni tashkil etib, darslar ikki smenada olib borildi[3]. Bu, shubhasiz, ta'lim tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1970-1990-yillarda xalq ta'limi uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag' 11 foizdan 8 foizga kamayib ketdi. Ta'limni moliyalashtirishning qoloq tizimi saqlanib qolgan. Respublikaning barcha viloyatlaridagi maktablarning 20-60 foizi zarur o'quv qurollari, asbob-anjomlar bilan jihozlanmay qolaverdi, 50 foizdan ortiq maktablarda issiq ovqatlar tashkil etilmadi. Kuni uzaytirilgan guruhlar ishi, ayniqsa, o'lda-jo'lda bo'lib qoldi. 70-80-yillarda 1-8-sinf o'quvchilarining atigi 8-9 foizi bunday guruhlarga jalb etilgan edi, xolos. Umumta'lim maktablarining faoliyati, asosan, «rivojlangan sotsializm g'oyasini o'quvchilarga singdirish, ularni «kommunistik ruhda» tarbiyalashdan iborat bo'ldi. Natijada o'zbek o'quvchilarida milliy o'zlikni anglash, urf-odat, milliy an'analarga sodiqlik kayfiyatidan ajralish hollari ro'y bera boshladi. Maktab o'quvchilarining o'quv rejasidagi soatlarni o'zlashtira olmasligi oddiy hol bo'lib qoldi. Bu ularning paxta va boshqa qishloq xo'jalik ishlariga ko'p jalb qilinishi bilan izohlanadi. O'quv yilining to'rt-besh oyi ana shunday majburiy mehnat tadbirlari bilan band qilinar edi. Bu esa o'zbek o'quvchisining jahon standartlaridan ortda qolishiga sabab bo'lar va zamonaviy fan sohalarini o'zlashtirishiga imkon bermasdi[4]. Bu hol Qashqadaryo viloyati maktablarida ham ta'lim tizimining ortda qolishiga sabab bo'lgan. 1971-1972 o'quv yilida viloyat maktablariga 359 ta o'quv xonalari qo'shilishi rejalashtirilgan bo'lib, shundan 85 tasi kolxoz, 43 tasi homiy tashkilot va korxonalar hisobidan, 231 tasi maktablarni kapital ta'mirlash uchun ajratilgan mablag'lar hisobidan ta'minlangan. Shu bilan birga, o'qituvchilar uchun 14 ta xonadon, 32 ta oshxona, maktablarda 40 ta vrachlik punkti, 75 ta maktabda ijtimoiy-maishiy xizmat ko'rsatish inshootlari, 91 ta maktabda elektr yoritgichlari, 43 ta maktabda quduqlar o'rnatish ko'zda tutilgan. Biroq, 1971-1972 o'quv yili holatiga ko'ra, 359 ta sinf xonalarini kengaytirishdan boryo'g'i 65 ta bino, rejalashtirilgan 14 ta maktabdan 5 tasida o'qituvchilar kvartirasi, 75 ta maktabdan 55 tasida obodonlashtirish, 43 ta o'rniga 26 ta maktabda suv quvurlari yoki quduqlar, 43 ta maktabdan 15 tasida oshxona, oshxonalar qurib bitkazilgan. Maktab binolari qurilishi yomon sur'atlarda olib borilgan. 1971-yil rejasida davlat budjetidan 971 ming rubl sarflab, 1712 o'quvchiga mo'ljallangan 4 ta maktabni foydalanishga topshirish ko'zda tutilgan. Darhaqiqat, 6 oyda 506 ming so'm yoki yillik rejaning 52 foizi bajarilgan. Ayniqsa, Qarshi shahridagi Lenin nomidagi maktabning 320 o'quvchiga mo'ljallangan o'quv binosining kengaytmasi qurilishi bilan bog'liq vaziyat yomon holatda bo'lgan[5]. Viloyatdagi ayrim maktablarda e'tiborsizlik oqibatida mudhish voqealar sodir bo'ldi. Masalan, Koson shahridagi to'ng'ich maktab hisoblangan Kirov nomidagi 1-sonli maktab binosi 1975 yilning 16-oktabr kuni yonib ketdi. Maktab binosi yangidan 1100 o'ringa mo'ljallab qurib bitkazildi[6].

1970-1980-yillari respublikada ruslashtirish siyosati yanada kuchaydi. Bu siyosat o'zbek adabiy tilining rivojlanish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ammo o'sha davrda bu “yagona sovet xalqi shakllanishidagi qonuniy jarayon” sifatida qabul qilindi.

Viloyat shaharlarida yillar mobaynida maorif tizimini rivojlantirish, maktablarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash borasida byudjet hisobidan mablag'lar ajratildi. Viloyat maktablarini mustahkamlash maqsadida 1989-yilda 184 mln so'm mablag' ajratilgan bo'lsa, 1990 yilda esa 188 mln so'mga yetdi[7].

Qashqadaryo viloyatidagi maktablarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash tadbirlari olib borilgan bo'lsada, ammo bu borada o'z yechimini kutayotgan muammolar talaygina edi. Chunki, 1990 yilda viloyatda 850 ta o'rta va sakkiz yillik maktablar faoliyat olib borgan bo'lib, shundan 488 tasi moslashtirilgan binolarda joylashgan, 114 ta maktab xaroba holiga kelib qolgan edi[8]. Kitob shahrida esa 1990 yilda M. Shayxzoda nomli tojik tilidagi maktab o'z faoliyatini boshladi[9]. Maktablar sonining ortib borishi bilan birga, ularda ishlayotgan pedagoglar soni ham ko'paydi. Agar 1979-1980 o'quv yilida Koson shahri maktablarida 321 nafar o'qituvchi mehnat qilgan bo'lsa, 1989-1990 o'quv yilida ularning soni 589 nafarga yetdi. O'qituvchilarning sonigina emas, ularning malakalari ham oshdi. 1979-1980 o'quv yilida o'qituvchilar orasida oliy va to'liqsiz oliy ma'lumotlilar 231 nafar bo'lgan bo'lsa, 1989-1990 o'quv yiliga kelib, ularning soni 488 nafarga yetdi[10]. O'zbekiston maktablarida

kuni uzaytirilgan guruhlar faoliyatiga e'tibor kuchaydi. Bu ta'lim shakli o'quvchilar orasida bilim doirasini kengaytirish borasida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Jumladan, Koson shahridagi maktablarda 1973-1974 o'quv yilida 5 ta kuni uzaytirilgan guruh tashkil etilib, ularda 170 nafar o'quvchi tarbiyalandi. 1983-1984 o'quv yilida esa bunday guruplar soni 35 taga yetdi va ulardagi o'quvchilar soni 1000 nafarni tashkil etdi. Ammo, bu tizim ham yetarli darajada faoliyat ko'rsatmadi. O'quvchilar o'rtasida ma'naviy tarbiyaning yetarli emasligi o'quvchi yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklarning ortishiga sabab bo'ldi. Birgina Qamashi shahrida 1987 yilda 91 ta voyaga yetmagan yoshlar tomonidan turli xil huquqbuzarliklar sodir etilib, shundan 88 tasi, 1989 yilda esa 141 ta huquqbuzarlikning 105 tasi maktab o'quvchilari tomonidan sodir etildi[11].

Umuman, bu davrda ta'lim va fanda son ko'rsatkichlarining o'sishi sifat ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarishlarga olib kelmadi. Buning ustiga, oliy o'quv yurtlarini bitirgan mutaxassislariga yuqori malaka va ilm talab qilmaydigan ekstensiv xarakterdagi iqtisodiyotda ehtiyoj kam edi. 1970-1990-yillardagi islohot ta'limni xalq xo'jaligi ehtiyojlariga moslashtirishni maqsad qildi. Ammo ma'muriy-buyruqbozlik sharoitida bu islohotdan ko'zlangan maqsadga erishilmadi. Oliy o'quv yurtlari sonining oshishi ham ularda ta'lim berish sifatining oshishiga olib kelmadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston tarixi. (Eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha). I jild. A.Asqarov (va boshq.). Toshkent: «Ma'naviyat», 2023.B-367
2. Koson tuman davlat arxivi, 5-jamg'arma, 1-ro'yxat, 280-ish, 25-varaq.
3. G'uzor tuman davlat arxivi, 133-jamg'arma, 1-ro'yxat, 101-ish, 25-varaq
4. O'zbekiston tarixi. (Eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha). I jild. A.Asqarov (va boshq.). Toshkent: «Ma'naviyat», 2023.B-376
5. Qashqadaryo viloyati hokimligi arxivi, 1-fond, 2-ro'yxat, 712-yig'ma jild 212-varaq.
6. Pirmatova L. Ma'rifat abadiyati. Toshkent: Voris nashriyot, 2007.-B. 48.
7. Polvonov.K.N.Qashqadaryo vohasi shaharlari tarixi (1970-2021 yillar). Monografiya.- T.:«Tamaddun», 2022. 76 b.
8. Zoirov S. Maktab kelajagimiz .Qashqadaryo haqiqati. 1990 yil 1 yanvar. №1 (11943)
9. Shahrisabz tuman davlat arxivi, 477-jamg'arma, 1-ro'yxat, 75-ish, 31-varaq.
10. Koson tuman davlat arxivi, 5-jamg'arma, 1-ro'yxat, 280-ish, 24-varaq
11. G'uzor tuman davlat arxivi, 133-jamg'arma, 1-ro'yxat, 123-ish, 20-varaq.

XIVA XONLIGI TUGATILISHI VA XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKASINING VUJUDGA KELISHI: SIYOSIY-HUQUQIY JARAYONLAR TAHLILI.

Samadov Iskandar Ismatovuch
Qarshi davlat universiteti doktoranti +998904265959

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr boshlarida Xiva xonligining tugatilishi va uning o'rnida Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi jarayonlari siyosiy-huquqiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Unda mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, inqilobiy kuchlarning ta'siri, mahalliy aholining munosabati hamda yangi tuzumning shakllanishi bilan bog'liq masalalar yoritiladi. Shuningdek, xalqaro omillar va sovet markaziy hukumatining siyosati jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatgani ham tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi, siyosiy-huquqiy jarayonlar, sovet davri, inqilob, mustamlakachilik.

Аннотация: В статье рассматриваются политико-правовые процессы, связанные с ликвидацией Хивинского ханства и образованием на его территории Хорезмской Народной Советской Республики в начале XX века. Анализируются социально-политическая ситуация в регионе, влияние революционных сил, отношение местного населения, а также особенности становления нового государственного устройства. Особое

внимание уделяется роли внешних факторов и политике советского центра, оказавших значительное влияние на эти процессы.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Хорезмская Народная Советская Республика, политико-правовые процессы, советский период, революция, колониализм.

Abstract: This article analyzes the political and legal processes surrounding the dissolution of the Khiva Khanate and the establishment of the Khorezm People's Soviet Republic in the early 20th century. It examines the socio-political situation in the region, the role of revolutionary forces, the response of the local population, and the features of the emerging new governance system. Special attention is given to the influence of external factors and the policies of the Soviet central government, which played a decisive role in shaping these developments.

Keywords: Khiva Khanate, Khorezm People's Soviet Republic, political and legal processes, Soviet period, revolution, colonialism.

Kirish. 1917-yil fevral oyida Rossiyada sodir bo'lgan burjua-demokratik inqilob natijasida podsho hokimiyatining ag'darilishi Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy hayotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatib, bu hududda siyosiy faollikning kuchayishiga, islohotlar haqidagi qarashlarning shakllanishiga va inqilobiy g'oyalar tarqalishiga zamin yaratdi. Rossiyadagi inqilobiy o'zgarishlar ta'sirida Xivadagi jadid ziyolilar — yosh xivaliklar, mavjud mustabid xonlik tuzumini tanqid ostiga olib, uni Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan bog'liq holda baholay boshladilar. Yosh xivalilar konstitutsiyaviy boshqaruv, adolatli soliq tizimi, zamonaviy ta'lim va demokratik islohotlarni hayotga tatbiq etishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edilar. Fevral inqilobidan keyin yosh xivaliklar birinchi marta xon hokimiyatiga qarshi ochiq siyosiy kurashga chiqdilar. Ularning harakatlari inqilobdan keyingi Xiva siyosiy muhitining o'zgarishida muhim rol o'ynadi.

Petrogradga 1917-yil fevral oyida inqilob yuz berib, imperator Nikolay II taxtdan ag'darilgan bir vaqtda, Asfandiyorxon Yaltada bo'lib, inqilobiy voqealar sabab Toshkentga qaytib general Kuropatkin bilan uchrashgan va general Mirbadalov boshchiligidagi harbiy otryad bilan Xivaga qaytgan edi [1]. 1917-yil 4-aprel kuni Xiva shahrida yosh xivaliklar tashabbusi bilan o'tkazilgan ommaviy namoyish xonlikdagi siyosiy bosim kuchayayotganining yaqqol ifodasiga aylandi. Ular xon hokimiyatini cheklovchi majlis tuzishni, ayrim amaldorlarni lavozimdan chetlatishni hamda xalq manfaatini ko'zlovchi siyosiy tuzum joriy etishni taklif etdilar. Islohot talablari manifest ko'rinishida rasmiylashtirilib, yosh xivaliklar delegatsiyasi tomonidan xonga taqdim etildi. 5-aprel kuni Asfandiyorxon manifestni imzolab, uni rasmiy yig'ilishda e'lon qildirdi. Rossiyada podsho taxtdan ag'darilganini va Xivadagi siyosiy faollikning kuchayganini hisobga olgan holda, xon yosh xivaliklar talablarini rad eta olmadi.

Asosiy qism. 1917-yil 5-apreldagi manifest imzolangach, Xiva xonligida qisqa muddatga konstitutsion monarxiya shakllanishi yo'lida amaliy harakatlar boshlandi. "Idorai mashruta" tashkil etilib, xon huzurida Qozikalon Bobo Oxun Salimov boshchiligidagi Majlis, Husaynbek Matmurodov raisligida Nozirlar kengashi tuzildi. Dastlab 30 kishilik Majlis tarkibi keyinchalik Bobo Oxun Salimovning taklifi bilan turkman, qozoq va qoraqolpoq vakillari hisobiga kengaytirilib, 49 kishiga yetdi [2]. Muhim lavozimlarni yosh xivaliklar egalladi. Biroq xon hokimiyati bu jarayonlarni vaqtinchalik murosasifatida qabul qilgan bo'lib, keyingi voqealar uning islohotlarga sodiq emasligini ko'rsatdi.

1917-yil yoziga kelib, Xivadagi konstitutsion islohotlar jarayoni to'xtatilib, siyosiy murosas o'rnini zo'ravonlik va bosim egalladi. Asfandiyorxon Muvaqqat hukumatning Xivadagi vakili general Mirbadalov boshchiligidagi harbiy kuchlarga tayanib, Majlisni tarqatib yubordi [3]. Iyul oyining boshida esa Matmurodov boshchiligidagi yosh xivaliklar hibsga olinib, ularga qarshi siyosiy ta'qib boshlandi. Shu tarzda yosh xivaliklarning qonuniy va tinch yo'l bilan siyosiy islohotlar joriy etishga qaratilgan sa'y-harakatlari muvaffaqiyatsiz yakun topdi.

Siyosiy ta'qib va islohotlarning bostirilishi natijasida yosh xivaliklarning xonga bo'lgan ishonchi batamom yo'qoldi. Shu sababli yosh xivaliklar Turkiston va Amudaryo bo'limlarida

faoliyat yuritayotgan sovet tashkilotlariga murojaat qilib, Xivada inqilobiy o'zgarishlar qilish uchun yordam so'rashga majbur bo'ldilar. Bu murojaat bolsheviklar tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilindi, chunki ular allaqachon Xiva xonligini tugatish va uning o'rnida sovet boshqaruvi asosida yangi respublika — Xorazm Xalq Sovet Respublikasini tuzishni rejalashtirib qo'ygan edilar [4].

1917-yil Oktyabr to'ntarishidan so'ng Rossiyada bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelib, Turkiston o'lkasida sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan Xiva xonligi va Sovet Rossiyasi o'rtasidagi siyosiy vaziyat keskinlashdi. 1918-yil 5-yanvarda polkovnik Zaytsev Turkistondagi sovet hokimiyatiga qarshi kurashish uchun Xivada joylashgan barcha rus qo'shinlarini olib ketadi [5]. Bu harakat Asfandiyorxonni o'zining asosiy harbiy tayanchidan mahrum etdi. Shunday vaziyatda qurolli kuchga ega bo'lgan yovmut urug'i boshlig'i Jo'naidxon siyosiy maydonga chiqdi. Asfandiyorxon mamlakatdagi murakkab siyosiy tanglikka qarshi tura olmasligini anglab, 1918-yil 22-yanvarda Jo'naidxonni poytaxtga chaqirib, uni qo'shin qo'mondoni lavozimiga tayinladi. Shundan boshlab, xonlik rasmiy ravishda Asfandiyorxon nomidan boshqarilgan bo'lsa-da, amalda butun siyosiy hokimiyat Jo'naidxon qo'lga o'tdi. 1918-yil 30-sentyabrda Jo'naidxon davlat to'ntarishi yo'li bilan Asfandiyorxonni taxtdan ag'dardi [6]. 1-oktyabr kuni u o'z tarafdorlari orqali Asfandiyorxonni saroyida o'ldirtirdi. 3-oktyabrda esa xonlik taxtiga Asfandiyorxonning akasi, Said Abdullani o'tqazdi. U endi Jo'naidxon qo'lida qo'g'irchoq xonga aylanib qoldi.

1918–1920-yillarda Xiva xonligi Rossiya va Turkiston sovet rahbarlarining bevosita harbiy-siyosiy bosimi ostida qoldi. Rossiya imperiyasi bosqini davrida Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan To'rtko'l hududi Xiva xonligidan tortib olinib, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo'shib yuborilgan edi. Ushbu hudud taqdiri keyinchalik Xiva xonligi bilan sovet rahbariyati o'rtasidagi keskin ziddiyatlardan biriga aylandi. Xiva xoni To'rtko'l va uning atrofidagi yerlarda o'z nazoratini tiklashni talab qilib, sovet rahbariyatiga murojaat qildi. Xiva xonligi mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lgan (1918-yanvar – 1920-yil yanvar) ikki yil davomida Junaidxon mamalatni boshqardi. U o'ziga qarshi chiqqan kuchlarni shavqatsizlik bilan bostirdi [7]. 1918-yil 25-noyabrda Junaidxon qo'shinlari To'rtko'lga hujum qildi, ammo sovet harbiy kuchlari qarshiligiga uchrab, hujum muvaffaqiyatsiz yakunlandi.

Sovet Rossiyasi Xiva xonligi ichki siyosiy kuchlaridagi qarama-qarshiliklardan foydalanishga harakat qildi. 1919-yil noyabrida bolsheviklar, yosh xivaliklar va Junaidxon bilan raqobatdosh turkman urug'lari vakillaridan iborat inqilobiy markaz (revkom) tuzildi. Ular xonlikni ag'darish va yangi hokimiyat tizimini o'rnatishni maqsad qilgan edilar. RSFSR hukumati bu jarayonni “qo'zg'olon ko'targan xalqqa yordam” degan shior ostida rasmiylashtirib, Turkiston komissiyasi orqali bevosita harbiy aralashuvni boshladi. Sovet tarixshunosligida Qizil Armiyaning Xivaga kirishidan avval Amudaryo revkomi raisi Xorazm aholisiga uning do'stona harakati haqida murojaatnoma e'lon qilgani ta'kidlangan. Biroq tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, bu murojaatnoma aslida 1920-yil 7-fevralda — Xiva xoni ag'darilganidan keyin e'lon qilingan. 8-fevralda esa u “Izvestiyasi Turk SK” sahifasida RSFSR ishchi va dehqonlariga “yosh xivaliklar” inqilobiy qo'mitasining murojaatnomasi sifatida chop etilgan [8].

1919-yil dekabr oyida sovet qo'shinlari ikki yo'nalishda Xiva hududiga bostirib kirdi: Shimoliy otryad N. Shaydakov, janubiy otryad esa N. Sherbakov qo'mondonligida harakatlandi. Mahalliy qo'zg'olonchi kuchlar, jumladan yosh xivaliklar va kommunistlar ularni quvvatladi. 1920-yil yanvar oyida sovet qo'shinlari Ko'hna Urganch, Porsu, Yeminqal'a, Ilyali, Toshhovuz hududlarni egallab, nihoyat 1-fevral kuni Xivaga kirib keldi. Ertasi kuni, 2-fevralda Said Abdullaxon taxtdan voz kechdi va butun hokimiyat Muvaqqat inqilobiy qo'mitaga o'tdi [9].

Muvaqqat inqilobiy hukumat har haftada kamida ikkitadan majlis chaqirib, eng muhim masalalarni ko'rib, muhokama qilib bordi. Bu qo'mita 2 oy davomida ham qonun chiqaruvchi, ham ijro qiluvchi hokimiyat vazifasini rasmiy ravishda bajardi [10].

Natija va muhokamalar. Muvaqqat inqilobiy hukumat davrida “Xonning mulki to'g'risida dekret”, “Vaqf yerlarini boshqarish to'g'risida dekret”, “Sudxo'rlik ishlarini amalga oshirish to'g'risida dekret”, “Sud soliqlari va sudyalarni oylik bilan ta'minlash to'g'risida

dekret” kabi qonunlar qabul qilinib, Xiva xoni va amaldorlarining mulklari musodara qilindi va davlat ixtiyoriga o'tkazildi [11]. Shuningdek, bu davrda Xorazmda iqtisodiy va madaniy qurilish ishlari boshlab yuborildi. RSFSR tomonidan 40 million so'm miqdorida kredit ajratildi, milliy pul birligini muomalaga chiqarish, to'rtta ko'prik qurish, kanallarni tozalash hamda “Inqilob quyoshi” gazetasini nashr etish ishlari boshlangani ushbu hokimiyat davrining iqtisodiy va ma'naviy sohalaridagi dastlabki islohotlarini ifodalaydi [12].

Ushbu davrda Muvaqqat inqilobiy hukumat nafaqat iqtisodiy va madaniy qurilish ishlarini boshlab yubordi, balki siyosiy tizimni shakllantirish yo'lida ham muhim qadamlar qo'ydi. Xususan, xalq vakillarining I Butunxorazm qurultoyini chaqirish bo'yicha tayyorgarlik ishlari boshlandi.

Yosh xivaliklar Xorazmda ag'darilgan xonlik tuzumi o'rniga demokratik respublika barpo etishga intildilar. Yangi davlat asoslarini yaratishda 1920-yil 26–30-aprel kunlari Xivada bo'lib o'tgan Butunxorazm xalq vakillarining I qurultoyi muhim tarixiy voqea bo'ldi [13]. Qurultoyda Xiva xonligi tugatilib, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) tuzulganligi e'lon qilindi. Shu bilan birga, qurultoyda XXSRning ilk konstitutsiyasi, davlat gerbi va bayrog'i tasdiqlandi [14].

Qurultoyda 15 kishidan iborat yosh respublika hukumati — Xorazm Xalq Nozirlar Sho'rosi tashkil etildi. I Butunxorazm qurultoyiga vakillarni saylash jarayoni nisbatan ochiq va demokratik ruhda o'tkazildi. Vakillarning turli tabaqalar, ijtimoiy qatlamlar va siyosiy guruhlardan saylangani XXSR hukumatining ko'p millatli va siyosiy jihatdan rang-barang tarkibini ta'minladi. Yangi hukumat tarkibida 15 nafar nozir bo'lib, ulardan 9 nafari o'zbek, 5 nafari turkman va 1 nafari tatar millatiga mansub edi [15]. Bu holat hukumat tuzilmasida milliy vakillik tamoyiliga amal qilinganidan dalolat beradi.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasining (XXSR) birinchi hukumatida jadidlar asosiy o'rinni egallagani bois, u “yosh xivaliklar hukumati” deb atalgan. Yosh xivaliklar Qizil Armiya va bolsheviklar yordami bilan hokimiyatga kelgan bo'lsalar-da, mamlakatda xonlikdan qolgan asoratlarni tugatish, demokratik tuzumni qaror toptirish va mustaqil Xorazm davlatini barpo etish yo'lida qat'iyat bilan harakat qildilar.

1920-yil 13-sentyabrda Moskvada Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) bilan Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi (RSFSR) o'rtasida ikki tomonlama shartnoma imzolandi. Ushbu hujjatlar tarkibiga 24 moddadan iborat siyosiy-ittifoq shartnomasi, 15 moddadan iborat iqtisodiy hamda alohida harbiy-siyosiy bitim kiritilgan edi. Shartnomaga ko'ra, RSFSR XXSRning mustaqilligi va daxlsizligini rasmiy ravishda tan oldi. Rossiya imperiyasi davrida rus kapitalistlari tomonidan Xiva xonligi hududida bunyod qilingan barcha bank, zavod-fabrika, savdo korxonalari va boshqa mulklar

Harbiy va siyosiy jihatdan tenglik va do'stlik tamoyillarini o'z ichiga olgan ittifoq shartnomasi, formal jihatdan RSFSRning sharq xalqlari oldidagi nufuzini oshirgan bo'lsa-da, amalda XXSRning suverenitetini cheklovchi vositaga aylandi. Iqtisodiy bitimga muvofiq, “ahdlashuv tomonlar bir-birini o'zaro qo'llab-quvvatlashi qoidalariga asosan” Xorazm Respublikasi o'zining ichki iste'moli uchun zarur bo'lganidan ortiqcha barcha xomashyoni RSFSR ixtiyoriga topshirishi lozim edi. Bu moddada eng avvalo paxta xomashyosi va undan tayyorlanadigan mahsulotlar, shuningdek mo'yna, gilam, charm, jun, urug'liklar va boshqa boyliklar Rossiyaga topshirilishi kerakligi belgilangan edi.

Xulosa. Natijada, XXSR boshqa davlatlar bilan erkin savdo qilish huquqidan mahrum bo'ldi, uning iqtisodiy hayoti esa Rossiya manfaatlariga mahkam bog'lab qo'yildi. Sovet Rossiyasi ushbu huquqiy asoslar orqali Xorazm hududida o'z nazoratini harbiy jihatdan mustahkamladi va mamlakatda katta miqdorda Qizil Armiya qismlarini joylashtirib, ichki siyosatga ham faol aralasha boshladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Hamdamov X. Xiva xonligining ag'darilishi va Xorazm Sovet Xalq Respublikasining tuzilishi. – T.: “O'zdnashr”, 1960. – B.42.
2. O'zbekiston tarixi. XI jild. Xorazm tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 435-bet.

3. O‘zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). Ikkita kitob. Birinchi kitob. 1917-1939-yillar. Mas’ul maharrirlar: R.Abdullayev, M.Rahimov, Q.Rajabov. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 560-bet.
4. Xorazm tarixi. II jild. Mas’ul moharrir M. Matniyozov. Urganch: “Xorazm”, 1997. – 17-bet.
5. O‘zbekiston tarixi. XI jild. Xorazm tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 439-bet.
6. Xorazm tarixi. II jild. Mas’ul moharrir M. Matniyozov. Urganch: “Xorazm”, 1997. – 19-bet.
7. Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy harakatlar va siyosiy partiyalar tarixi (1900–1924). – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 61-bet.
8. Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy harakatlar va siyosiy partiyalar tarixi (1900–1924). – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 76-bet.
9. Rajabov Q. O‘zbekiston XX asrda. Birinchi jild (1900–1939). – Toshkent: Fan, 2024. – 357-bet.
10. Matkarimov M. Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, nozirlari va iqtisodi. – Urganch: Xorazm, 1993. – 14-bet.
11. O‘zbekiston tarixi. XI jild. Xorazm tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 451-bet.
12. Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy harakatlar va siyosiy partiyalar tarixi (1900–1924). – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 80-bet.
13. Rajabov Q. O‘zbekiston XX asrda. Birinchi jild (1900–1939). – Toshkent: Fan, 2024. – 358-bet.
14. Xorazm tarixi. II jild. Mas’ul moharrir M. Matniyozov. Urganch: “Xorazm”, 1997. – 30-bet.
15. O‘zbekiston tarixi. XI jild. Xorazm tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 453-bet.

3-SHO'BA. MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEKISTON IJTIMOIIY-SIYOSIY, IQTISODIY, MADANIY, JARAYONLARINI TADQIQ ETISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR.

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

**Г.Д.Баубекова , д.п.н., профессор
Международного Университета Астана
Нұржанов Фархат Құрматұлы,
Магистрант Международного Университета Астана**

Аннотация. Обращение к проблеме формирования духовно-нравственных ценностей личности обусловлено потребностями общества, необходимостью наращивания духовно-нравственного потенциала в социуме, что является одним из важнейших условий общения людей, их выживания и прогресса в современном мире. В статье раскрываются особенности формирования духовной культуры студентов в системе высшего образования Казахстана.

Ключевые слова: духовность, культура, духовная культура, нравственное воспитание, общечеловеческие ценности, духовные ценности, высшее образование.

В современном мире образование создает механизм не просто ретрансляции духовно-нравственной культуры, но и предусматривает включение человека в этот процесс. Именно поэтому во многих вузах Казахстана создаются концепции и программы воспитания, в которых обосновывается необходимость приоритетного освоения духовно-нравственной культуры. Создание механизма, с помощью которого социум может подготовить молодежь к восприятию научных идей и обеспечивающий их внедрение и широкое распространение, - прерогатива образования, который как фактор развития науки является необходимой предпосылкой достижений общества. Современные научные исследования, посвященные духовно-нравственным ценностям, крайне актуальны и необходимы. Они концептуально должны вбирать в себя всё сущностное о человеке, духовно обогащать его, способствовать гуманизации отношений. В системе образования формируется новая педагогическая тенденция, основанная на идее ценности личности, ее духовности, на приоритете общечеловеческих ценностей. Данный факт обуславливает потребность в высококвалифицированных специалистах, обладающих богатым внутренним духовным миром и личностными качествами. Согласно государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2016-2019 годы основным принципом обновленного содержания образования является создание гуманной образовательной среды, стимулирующей развитие нравственно-духовных качеств личности, а именно самопознания, самоопределения и самореализации[1]. Необходимо достижение высокого уровня нравственно-духовной культуры в системе высшего образования, при котором студенты смогут овладеть основами развития общечеловеческих ценностей.

Методологические основы воспитания духовных ценностей студентов в системе высшего образования нашли свое отражение в трудах В. Андрущенко, Л. Губерского, М. Евтуха, В. Кременя, К.К. Жампеисовой, С.К. Калиева, Б.И.Мукановой, Г.К. Нургалиевой, Н.Н. Хан и других. Проблема духовного развития личности учителя как части педагогической культуры является одной из актуальных в современной педагогике и отражается в трудах Ж.Ж.Наурызбай, Д.Н. Кинитаевой, Омарова Д.К., Масыровой Р.Р., Молдажановой Н.С., Баубековой Г.Д., Бектургановой А.С. и т.д.

Несмотря на усиление интереса к воспитательному процессу в высшей школе, который связан с изменением парадигмы современного образования, проблема

формирования ценностного отношения студентов к профессиональной деятельности, особенно формированию духовной культуры все еще остается недостаточно изученной. В рамках теоретического анализа целесообразно рассмотреть понятия «духовность», «культура» и «духовная культура». В современной науке понятие «духовность» чаще рассматривается как результат приобщения человека к общечеловеческим ценностям и духовной культуре. **Духовность** (от лат. *Spiritualitas*, англ. *Spirituality*) – 1) высший уровень развития и саморегуляции зрелой личности, когда основными ориентирами ее жизнедеятельности становятся непреходящие человеческие ценности; 2) ориентированность личности на действия во благо окружающих, поиск ею нравственных абсолютов [2]. Культура – это уровень, степень развития, достигнутая в какой-либо отрасли знаний или деятельности (культура труда, культура речи...) – степень общественного и умственного развития, присущая кому-либо [3]. Духовная культура – это совокупность нравственного опыта человека в сфере различных направлений своей деятельности – в быту и общественном производстве, труде и отдыхе, науке и искусстве, в сфере отношений человека с миром природы, с Богом и самим собой. Духовная культура образуется опытом всех живших и живущих поколений людей. Именно она задает смысловое поле всей культуре вообще, являясь ядром цивилизации [4].

Феномен «духовно-нравственная культура» в научной литературе рассматривается в двух ракурсах: 1) как социальное явление, 2) как качество личности. С точки зрения структурной в анализируемый феномен входят три составляющих: 1) духовность; 2) нравственность; 3) культура.

Методологическими составляющими содержания духовно-нравственной культуры являются общечеловеческие ценности (аксиологический компонент); содержательными – национальная психология (психологический компонент); прикладными – знания, умения, отношения, необходимые для жизни в обществе. Особо подчеркивается в исследовании значимость идей народной педагогики, определяющей приоритетную роль духовно-нравственной культуры в системе воспитания молодежи.

Мониторинг, проведенный в Казахском агротехническом университете им.С.Сейфуллина, ЕНУ им.Л.Гумилева, Университете Туран-Астана, позволил определить ценностные предпочтения студентов в различных аспектах духовно – нравственной культуры как важнейшей части профессиональной культуры.

Из направлений воспитания наиболее важными студенты считают патриотическое воспитание – 27,6%, духовно-нравственное – 23,8%, правовое – 20,4%. На последней позиции эстетическое воспитание – 3,8%. У преподавателей несколько иные взгляды. На первой позиции у них – гражданское воспитание – 40%, на второй – духовно-нравственное – 24%, на третьей – патриотическое – 22%, на последних – семейно-бытовое, эстетическое. Отсюда можно сделать вывод, что наиболее приоритетным направлением обе группы респондентов считают патриотическое, духовно-нравственное, гражданское (преподаватели), правовое (студенты).

Анализ анкет показывает, что представляют интерес ответы на вопрос «Как Вы думаете, кто несет ответственность за духовно-нравственное воспитание личности?». Мнения у преподавателей и студентов заметно различаются. У преподавателей ответственность, в основном, ложится на семью (70%), затем возлагается на самого человека (20%), а потом уже на государство и учебное заведение, причем в равных пропорциях, по 5%. По мнению студентов, ответственность в первую очередь несет сам человек (41,6%), затем государство (32,8%) и далее соответственно семья (14,4%), учебное заведение (11,2%). Обращает внимание то, что каждый третий студент отмечает положительное воздействие государства на становление и развитие духовно-нравственной культуры личности. О ценностных ориентациях современных студентов позволяет судить анализ ответов на вопрос «В чем Вы видите свое предназначение после окончания вуза?». Так 26,7%, то есть фактически каждый четвертый выпускник вуза видит свое предназначение в служении Казахстану. Жить в соответствии с духовно-нравственными

традициями страны, республики, семьи намерены 46,2% респондентов, то есть почти половина опрошенных. В то же время лишь незначительное число опрошенных – 2,4% намерены служить людям, общему благу даже в ущерб своим интересам. 10% стремятся жить в соответствии с религиозными заповедями, то есть каждый десятый выпускник вуза. Значительная цифра тех 13,6% (68 респондентов), которые хотят жить полноценно, не упуская развлечений, удовольствий, не отказываясь от радостей жизни. Анализ полученных результатов показал, что у большинства студентов – 75 % (250 чел.) уровень методологических знаний по проблемам развития духовно-нравственной культуры личности находится на высоком и среднем уровнях. Данные заключительной анкеты показывают, что каждый четвертый студент недостаточно ориентируется в теоретико-методологических аспектах духовно-нравственной культуры личности.

В ходе опытно-педагогической работы студенты активно включались в познавательную-практическую деятельность: участвовали в пресс-конференциях трех вузов (ЕНУ, АГТУ им.С.Сейфуллина, Туран-Астана), круглых столах, выполняли творческие групповые и индивидуальные работы и т.д. В учебно-воспитательном процессе нами использовались такие нетрадиционные технологии: - студенты привлекались в качестве содокладчиков во время лекций, включались в дискуссию на проблемных лекциях, семинарских занятиях, участвовали в экспресс-опросах и пр. В проведении семинарских занятий также делался акцент на максимальную активизацию познавательной деятельности студентов: дискуссионные, диалоговые, аналитические, проблемные методы работы, защита групповых проектов, игровые формы (ролевая и деловая игра, телемосты между 3 вузами), ретроспективный анализ педагогических проблем и т.д.

Активность студентов на занятиях обеспечивалась также применением деловых, личностно-ориентированных игр, педагогических имитационных тренингов, в ходе анализа и решения педагогических ситуаций, индивидуально-групповых исследовательских занятий и т.д. В системе внеучебной воспитательной работы со студентами вузов важное место занимают педагогические олимпиады, конкурсы, КВН и пр. Сравнительно невысокий прирост оптимального уровня изучаемого качества объясняется тем, что процесс формирования духовно-нравственной культуры личности - сложный, многофакторный и противоречивый, его невозможно ограничивать рамками вузовской подготовки будущего учителя. Тем не менее, полученные данные свидетельствуют о результативности предложенной методики, следовательно, у нас есть основания утверждать, что систематическая, целенаправленная, последовательная подготовка студентов, ориентированная на формирование его духовно-нравственной культуры, повышает эффективность этого процесса.

Полученные результаты в ходе опытно-экспериментальной работы позволили нам сформулировать следующие выводы:

1. Духовно-нравственная культура студента формируется эффективно, если в преподавании учебных будет обеспечена направленность их содержания на формирование моральных и духовных ценностей личности, положительной мотивации в приобретении профессиональных знаний, умений и навыков.

2. Содержание базового образования должно быть насыщено сведениями о духовной сущности человека, его духовно-нравственных идеалах, ценностях, ориентирах, о необходимости духовно-нравственного самосовершенствования человека, смысл и особенности его профессиональной деятельности заключаются в постоянной работе над собой.

3. Преподаватели должны активно включаться в межвузовское и межфакультетское взаимодействие, обеспечивающее использование межпредметных связей, интеграцию отдельных дисциплин, что в наибольшей степени стимулирует развитие духовной сферы обучающейся молодежи, расширяет их кругозор, углубляет теоретическую и общекультурную подготовку, развивает духовные потребности и стремление к их удовлетворению.

4. Необходимо обеспечить условия для самореализации и творческого развития студентов через расширение сферы практической деятельности: увеличение доли практических занятий студентов, активное включение студентов в различные формы учебной и внеучебной воспитательной работы в период практики и т.д. Это позволяет актуализировать процесс развития своего духовного мира, нравственных качеств, формирования способности к моральной рефлексии, стремление к самореализации в деятельности.

Духовно- нравственное воспитание содействует формированию у человека:

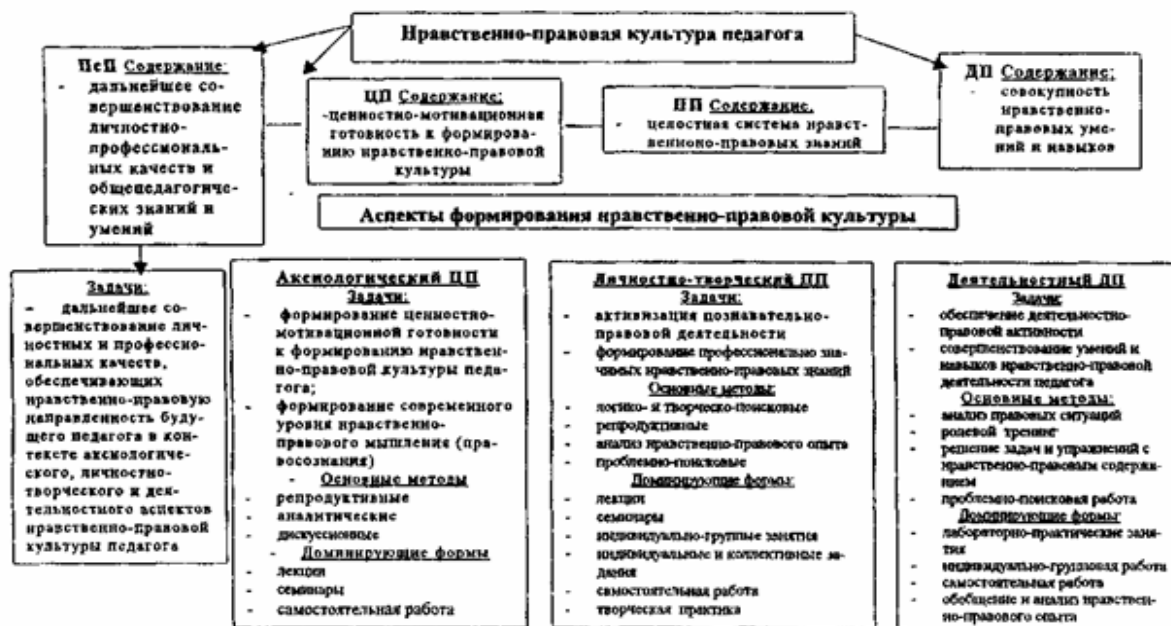

7

Духовно – нравственная культура является детерминирующей профессиональной характеристикой специалиста и рассматривается как **степень** освоения личностью социального опыта, ценностей культурно-регионального сообщества, культуры своего народа, всего человечества. Современная наука, в том числе и педагогическая, рассматривает духовно-нравственную культуру как важнейший компонент современности, обеспечивающей связь поколений, процесс национальной идентификации.

Разработанная нами модель развития духовно – нравственной культуры студентов в воспитательном пространстве университетов включает две составляющие (методологическую и содержательно-процессуальную). Методологическая составляющая представлена основными характеристиками в виде целей, задач, методологических оснований, функций. Содержательно процессуальная составляющая представлена тремя компонентами (аксиологический, технологический, личностно-деятельностный), средствами развития духовно-нравственной культуры и условиями, обеспечивающими эффективность данного процесса.

Рис.1 Модель формирования нравственно-правовой культуры будущего педагога

Таким образом, воспитательное пространство университета определяется как уникальная среда развития духовно-нравственной культуры у студентов при соблюдении следующих условий:

- сформированности у обучающейся молодежи положительной мотивации к духовно-нравственному наследию народа в образовательном процессе;
- активном вовлечении студентов в смысловую творческую деятельность;
- мониторинге изучения степени влияния воспитательного пространства на процесс развития духовно-нравственной культуры студентов в полиэтническом социуме;
- равноправном взаимодействии с партнерами по культурно-региональному сообществу с учетом национальной психологии.

Перспективным нам видится дальнейшее исследование механизмов взаимосвязи университета с партнерами по воспитательному пространству, разработка условий реализации модели развития духовно-нравственной культуры студентов в различных дидактических условиях. Считаю, что представит интерес исследование проблем формирования нравственно-экологической культуры студентов вузов.

Использованная литература:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы. - Астана, 2016 год
2. Педагогический словарь. Загвязинский В.И., Закирова А.Ф., Строкова Т.А.. - Москва. - 2008.
3. Терминологический словарь современного педагога. - Москва, 2016 г.
4. Энциклопедический словарь педагога. Издательство: Дрофа.- 2009. - 528 с.
5. Павлова, М. В. Воспитательный потенциал социально-гуманитарных дисциплин в формировании нравственно-правовой культуры студентов -первокурсников технического вуза.// Вопросы нравственного воспитания в современном образовании: материалы III Международной заочной науч.-практ. конф. / науч. ред. М. В. Волкова. - Чебоксары: НИИ педагогики и психологии, 2012. - С. 131-132.

O‘ZBEKISTONDA O‘RTA MAXSUS TA’LIMNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA JARAYONLARI

Uzakov Baxrom Nigmatovich
Shaxrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda o‘rta maxsus ta’lim tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Sovet davri tajribasi, mustaqillikning dastlabki yillaridagi qiyinchiliklar, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” doirasidagi tub islohotlar hamda 2017 yildan keyingi ta’lim tizimidagi o‘zgarishlar ketma-ketlikda yoritilgan. Tadqiqotda hujjatlar, tarixiy jarayonlar va ta’lim siyosatidagi islohotlar taqqoslab o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: O‘rta maxsus ta’lim, milliy dastur, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar, ta’lim islohotlari.

Аннотация. В статье научно анализируются этапы становления и развития системы среднего специального образования в Узбекистане. Последовательно освещаются опыт советской эпохи, трудности первых лет независимости, кардинальные реформы в рамках «Национальной программы по подготовке кадров» и изменения в системе образования после 2017 года. В исследовании сопоставляются документы, исторические процессы и реформы в образовательной политике.

Ключевые слова: Среднее специальное образование, национальная программа, профессиональные колледжи, академические лицеи, образовательные реформы.

Abstract. This article scientifically analyzes the stages of formation and development of the secondary specialized education system in Uzbekistan. The experience of the Soviet era, the difficulties of the first years of independence, fundamental reforms within the framework of the “National Personnel Training Program” and changes in the education system after 2017 are sequentially covered. The study compares documents, historical processes and reforms in educational policy.

Keywords: Secondary specialized education, national program, vocational colleges, academic lyceums, educational reforms.

Kirish. O‘zbekiston ta’lim tizimi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va ma’naviy-ma’rifiy rivojlanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, o‘rta maxsus ta’lim bo‘g‘ini milliy kadrlar siyosatida alohida ahamiyat kasb etib, yoshlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash, jamiyatning turli sohalariga uchun malakali mutaxassislar yetishtirish vazifasini bajaradi. Bu jarayonning shakllanishi va bosqichma-bosqich rivojlanishi tarixiy, siyosiy hamda iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Sovet davrida O‘zbekistonda o‘rta maxsus ta’lim asosan texnikumlar, qishloq xo‘jaligi va ishlab chiqarish sohalariga ixtisoslashgan o‘quv yurtlari orqali yo‘lga qo‘yilgan edi. Ularning asosiy vazifasi sanoat korxonalari, transport, aloqa, qishloq xo‘jaligi va sog‘liqni saqlash tizimlari uchun o‘rta bo‘g‘in kadrlarni tayyorlashdan iborat bo‘ldi. O‘quv dasturlarining markazlashgan holda shakllantirilishi natijasida respublika ehtiyojlari ko‘pincha ikkinchi darajaga tushib qolgan.

Asosiy qism. O‘zbekiston ta’lim tizimida o‘rta maxsus ta’limning shakllanishi bir necha tarixiy bosqichlardan o‘tgan. Sovet davrida respublika miqyosida yuzlab texnikum va o‘quv yurtlari faoliyat yuritgan bo‘lib, ular asosan qishloq xo‘jaligi, sanoat va texnika sohalariga yo‘naltirilgan edi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 1970-yillarga kelib O‘zSSR hududida 300 dan ortiq texnikum mavjud bo‘lib, ularda qariyb 250 mingdan ziyod o‘quvchi ta’lim olgan. Ularning asosiy qismi ishlab chiqarishning o‘rta bo‘g‘in mutaxassislarini tayyorlashga yo‘naltirilgan edi.

1991-yilda mustaqillikka erishilgach, ta’lim tizimida tub burilish davri boshlandi. Endi o‘rta maxsus ta’lim tizimi milliy qadriyatlar, mustaqil taraqqiyot yo‘li va bozor iqtisodiyoti talablari asosida qayta ko‘rib chiqildi. 1992-yilda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun hamda keyinchalik 1997-yilda tasdiqlangan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ushbu bo‘g‘inni yanada rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy asos yaratdi. Aynan shu davrdan boshlab

o'quvchilarning 9 yillik umumiy ta'limdan keyin akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida o'qishi majburiy etib belgilandi. Bu yoshlarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va kasbiy yo'nalishda chuqurroq bilim berishga xizmat qildi.

Natija va muhokamalar. Mustaqillik yillarida o'rta maxsus ta'limning qamrovi sezilarli darajada kengaydi. 1997-yilda qabul qilingan "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" asosida 2009-yilgacha respublika bo'yicha 1,500 ga yaqin akademik litsey va kasb-hunar kollejlari tashkil etildi. Ularning moddiy-texnika bazasi zamonaviy talablar asosida jihozlandi. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2010-yilga kelib ushbu o'quv yurtlarida qariyb 1,7 million nafar o'quvchi ta'lim olgan. Bu esa o'sha davrda yoshlarning deyarli 100 foizini qamrab olish imkonini bergan.

So'nggi yillarda olib borilgan islohotlar ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'tardi. 11 yillik umumiy ta'lim qayta tiklandi, kasb-hunar maktablari, texnikumlar va kollejlarda o'quv dasturlari mehnat bozorining real talablariga moslashtirildi. Shu bilan birga, dual ta'lim elementlari joriy etila boshladi, ya'ni o'quvchilarning nazariy bilim olish bilan birga, amaliy ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishlari ta'minlandi. Bu tajriba yoshlarni o'qish davridayoq ish tajribasiga ega qilishga va ularning mehnat bozoriga tezroq moslashishiga xizmat qildi.

2017-yildan boshlab ta'lim tizimida yangi davr boshlandi. O'rta maxsus ta'lim tizimida kasb-hunar kollejlari va texnikumlarning faoliyati qayta ko'rib chiqildi. Ularning soni qisqartirildi, biroq o'quv dasturlari bozor iqtisodiyotining ehtiyojlariga moslashtirildi. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yil holatiga ko'ra, respublika bo'yicha 289 ta kasb-hunar maktabi, 194 ta kollej va 145 ta texnikum faoliyat ko'rsatgan. 2021-yildan boshlab esa dual ta'lim tizimining elementlari joriy etildi va o'quvchilar ta'lim jarayonida amaliy ishlab chiqarish tajribasiga ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Hududlar kesimida o'rta maxsus ta'limning qamrovi turlicha shakllangan. Masalan, Toshkent shahri va viloyatida IT, xizmat ko'rsatish va sanoat yo'nalishidagi texnikumlar faoliyati keng rivojlangan bo'lsa, Qashqadaryo va Surxondaryoda asosan qishloq xo'jaligi va melioratsiya yo'nalishidagi kollejlarga ehtiyoj yuqori bo'lgan. Samarqand va Buxoroda esa turizm va servis yo'nalishlari bo'yicha o'quv yurtlari faoliyat ko'rsatmoqda. Bu esa hududlarning iqtisodiy ixtisoslashuvi bilan bevosita bog'liqdir.

Bugungi kunda raqamli transformatsiya, global iqtisodiy raqobat va innovatsion rivojlanish sharoitida o'rta maxsus ta'lim nafaqat an'anaviy kasblarga, balki yangi, zamonaviy yo'nalishlarga ham moslashishi lozim. IT, raqamli iqtisodiyot, ekologiya, logistika va servis xizmatlari kabi sohalar bo'yicha mutaxassislar tayyorlash zarurati tobora ortmoqda. Shu bois, o'rta maxsus ta'lim tizimining rivojlanish jarayonlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning tarixiy tajribasidan kelib chiqib zamonaviy rivojlanish yo'llarini belgilash dolzarb masalalardan biridir.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'rta maxsus ta'lim tizimi mamlakat iqtisodiy hayotida muhim o'rin egallab kelmoqda. Ammo ba'zi muammolar ham mavjud:

- Mehnat bozorida kasblar tarkibi bilan o'quv dasturlari o'rtasida nomutanosiblik.
- Qator texnikum va kollejlarda zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minot yetarli emas.
- O'qituvchi va ustozlarning malakasini oshirishda tizimli kamchiliklar mavjud.

Biroq so'nggi yillarda raqamli ta'lim platformalarini joriy etish, xalqaro ta'lim dasturlarini moslashtirish va xorijiy hamkorlikni kengaytirish orqali mazkur kamchiliklar bosqichma-bosqich bartaraf etilmoqda.

Xulosa. Statistik ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, so'nggi yillar davomida o'rta maxsus ta'lim tizimi orqali millionlab yoshlar malakali kasb-hunar egalari sifatida mehnat bozoriga kirib kelishdi. Bu esa nafaqat iqtisodiyotning turli tarmoqlarini rivojlantirishda, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim rol o'ynadi. Shu bilan birga, tizimda hali ham mavjud bo'lgan ayrim kamchiliklar — texnik ta'minotning yetarli emasligi, o'quv dasturlarining tezkor yangilanishi zarurati va ustozlar malakasini oshirish masalalari ham bosqichma-bosqich hal qilinishi lozim.

Umuman olganda, o'rta maxsus ta'lim O'zbekiston uchun nafaqat kasbiy kadrlar tayyorlash vositasi, balki hududiy rivojlanish, ijtimoiy tenglik va iqtisodiy inklyuziya uchun ham

muhim mexanizm bo'lib xizmat qilmoqda. Kelgusida bu tizimning barqaror rivojlanishini ta'minlash, innovatsion ta'lim texnologiyalarini kengroq joriy etish va xalqaro tajribalarni tatbiq etish orqali mamlakatning inson kapitalini yanada yuksaltirish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, 1992.
2. O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", 1997.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga oid qarorlari (2017–2023).
4. Jo'raev, H. "O'zbekiston ta'lim tizimi tarixidan." Toshkent, 2019.
5. UNESCO. *Education Development in Uzbekistan*. Paris, 2020.

QALIN BERISH ODATI HAQIDA

Norbutayev Parda Panjiyevich – professor, Qarshi davlat texnika universiteti. Qarshi.
Turdiqulov Mahmud Xudoynazarovich - katta o'qituvchi,
Qarshi davlat texnika universiteti. Qarshi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada biz qalin va u bilan bog'liq odatlarni ko'rib chiqdik. Qadimgi O'rta Osiyo xalqlarida jumladan, kelin olishning dastlabki shartlaridan biri qalin berish odati bo'lgan. Lekin uning ijrosi hamma joyda ham bir xilda bo'lmagan. Qalinning ijrosi to'lanadigan mablag' soni va sifati hudud va tumanlar aholisi ijtimoiy ishlab chiqarishiga bog'liq bo'lgan. Nikoh to'yidan, kelinni kuyov xonadoniga olib kelishgacha bo'lgan davrda kuyov tomonidan kelin uchun to'lanadigan pul yoki mol (chorva) "qalin" nomi bilan atalgan. Qalin keyingi yillarda o'z mohiyatiga ko'ra, kelinga to'lanadigan to'lov vositasi emas, balki uni hozirda "kuyov sovg'asi", "sut haqi", to'y kompensatsiyasi deb zamonaviylashgan shaklda namoyon etmoqdalar. Aslida qalin islomgacha turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan odatlardandir. Maqolada shu kabi jihatlar yoritilib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: qalin, "kuyov sovg'asi", "sut haqi", urf-odat, marosim, an'ana, udum, tipologik, qiyosiy, kompleks tahlil, etnosotsiologiya, etnopsixologiya

Аннотация: В данной статье мы рассмотрели приданое и связанные с ним обычаи. У древних народов Центральной Азии одним из первоначальных условий получения невесты был обычай давать приданое. Однако его реализация была не везде единообразной. Размер и качество приданого зависели от общественного производства населения региона и района. Деньги или скот, уплачиваемые женихом за невесту в период от свадьбы до прибытия невесты в дом жениха, назывались «приданым». В последние годы приданое, по сути, не является средством платежа, выплачиваемым невесте, а представлено в модернизированной форме как «подарок жениха», «молочная плата», свадебная компенсация. Фактически, приданое является широко распространенным обычаем у тюркских народов до принятия ислама. В статье рассматриваются эти аспекты.

Ключевые слова: толстый, «подарок жениха», «молочная плата», обычай, ритуал, традиция, обычай, типологический, сравнительный, комплексный анализ, этносоциология, этнопсихология

Abstract: In this article, we examined the dowry and its related customs. Among the ancient peoples of Central Asia, one of the initial conditions for receiving a bride was the custom of giving dowry. However, its implementation was not uniform everywhere. The amount and quality of the dowry payment depended on the social production of the population of the region and district. The money or livestock (cattle) paid by the groom for the bride during the period from the wedding to the arrival of the bride to the groom's house was called "dowry". In recent years, dowry, in its essence, is not a means of payment paid to the bride, but is now represented

in a modernized form as a "groom's gift", "milk fee", wedding compensation. In fact, dowry is a widespread custom among the Turkic peoples before Islam. The article discusses such aspects.

Key words: thick, "groom's gift", "milk fee", custom, ritual, tradition, custom, typological, comparative, complex analysis, ethnosociology, ethnopsychology

KIRISH. Qalin odati har bir xalq madaniyatida muhim ijtimoiy va ma'naviy ahamiyatga ega. Ushbu odat nafaqat oilaviy hayotning boshlanish nuqtasi, balki xalqning urf-odatlarini, an'analari va diniy qarashlarini ham namoyon etadi. Bugungi kunda O'zbekistonda qalin odatlari milliy qadriyatlar bilan bir qatorda zamonaviylik bilan uyg'unlashib bormoqda. Shu sababli, qalin odatlarini ilmiy jihatdan o'rganish, ularning ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini tahlil qilish dolzarb masala hisoblanadi.

Tarixan tarkib topgan milliy an'ana, urf-odat, rasm-rusm, marosimlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga bir qator omillar bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Shunday omillardan biri turmush tarzidir. Barcha xalq urf-odatlarini, an'ana va marosimlari muayyan tarixiy davrning mahsuli bo'lib, nafaqat moddiy, balki ma'naviy, axloqiy me'yorlar turmush sharoitining ta'siri natijasida paydo bo'lgan. Vaqt o'tgan sari ular tobora mustahkamlanib, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tib kelgan. Qalinni ana shunday odatlardan biriga kiritishimiz mumkin. Qalin-nikoh to'yida qiz uchun kuyov tomonidan beriladigan pul, mol va boshqa beriladigan to'lovdir.

Alohida ta'kidlash joizki, urf-odat, marosim, an'ana va udumlar uzoq vaqt davom etgan tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Shuning uchun ham har bir xalqning turmushida uning o'ziga xos belgi va xususiyatlari mavjud. Lekin bu narsalar uzoq vaqt mobaynida vujudga keladi, davr o'tishi bilan ularning ayrimlari turmush amaliyotidan tushib qoladi, ularning o'rniga yangilari paydo bo'lib kamol topib boradi. Kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari qondirilishi bilan ularning safi va sifati o'sib, o'zgarib boradiyu Abdurauf Fitrat aytganidek, "urf-odatlar ko'plab ilg'or xalq an'analari, xalq donoligi, xalq ijodiyotining makoni, xazinasidir"[1].

O'zbek xalqi o'zining uzoq tarixi davomida qanchadan-qancha urf-odat va an'analarga, hayot taqozosi tufayli vujudga kelgan marosimlarga ega. Milliy an'ana va urf-odatlar asrlar osha yangicha mazmun kasb etadi. O'z navbatida zamon va davr talabiga xos an'anaviy urf-odatlar zamonlar osha yashab, kelgusi avlodlarga etib boradi. Kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari qondirilishi bilan ularning soni va sifati o'sib, o'zgarib boradi.

Qalin berish odati qadimdan to bugungi kungacha saqlanib qolgan. Qalin faqat o'zbek xalqiga xos bo'lmagan odat hisoblanib, ko'pchilik qalin berish odatiga nima uchun amal qilayotganini, uning nima uchun kerakligini, uning asl mohiyatini aslo o'ylab ham o'tirmaydi. Hozirgi kunda qalin faqat rasmiyatchilik uchun bajariladi. Nima uchun? Nima uchun qalin shuncha qarshiliklarga qaramay, hamon yashab kelmoqda? Qariyb bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qalinning saqlanish siri nimada?

Har bir xalqning o'ziga xos qadimgi milliy an'analari bo'lib, u avlodlardan avlodga o'tib keladi. Shuning uchun ham rasm-rusum, urf-odatlardan biri qalin berish odati hozirgi kungacha saqlanib qolgan.

O'rta Osiyo xalqlari kelib chiqishi va tarixiy bir hududda yashashi bilan bir-birlariga bog'langan. Ular bir hududda shakllanganligiga qaramay, o'zlarining o'ziga xos ijtimoiy va etnomadaniy an'analarga, urf-odatlariga, shu bilan birga, oila va nikoh munosabatlarini o'rganganda, odatda, qalin berish masalasiga katta e'tibor berganlar.

O'rta Osiyo xalqlari kelib chiqishi va tarixiy bir hududda yashashi bilan bir-birlariga bog'langan. Ular bir hududda shakllanganligiga qaramay, o'zlarining o'ziga xos ijtimoiy va etnomadaniy an'analarga, urf-odatlariga, shu bilan birga, oila va nikoh munosabatlariga egadirlar. Ko'plab olimlar O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqining oila-nikoh munosabatlarini o'rganganda, odatda, qalin berish masalasiga katta e'tibor berganlar.

Bu masalaga, ayniqsa, XIX asrning ikkichi yarmidan to XX asrning yarmigacha katta e'tibor qaratilgan. Ammo XX asrning o'rtalaridan boshlab qalin berish odati faqatgina nikoh qurishning asosiy shartlaridan biri sifatidagina e'tirof etilib, aksariyat adabiyotlarda shunga o'xshash umumiy gaplarni uchratish, mumkin, xolos. Bu hozirgi kunda ham ko'zga tashlanadi.

Balki bunga XIX va XX asrning yarmida qalin haqida ko'p gap so'z yuritilganligi sabab bo'lgandir. Qalin juda katta miqdorni tashkil qilgan qozoq[2] xalqida bu masala bo'yicha nisbatan ko'proq ma'lumot uchraydi. Qirg'iz, qoraqalpoq, tojik va turkman xalqlarida qalin nikoh qurishning asosiy shartlaridan biri hisoblansa ham, bu odat bo'yicha qozoq xalqiga nisbatan kamroq ma'lumot uchraydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O'zbek xalqida qalinning o'zi alohida o'rganilmagan bo'lsa ham nikoh va oila masallarini o'rgangan olimlar bu masalani chetlab o'tganlari yo'q[3]. Ammo oila-nikoh masallarini o'rgangan olimlar ishini umumiy olib qaraganda qalin masalasi kam o'rganilgan, desak ham bo'ladiyu o'rganilgan asar, ilmiy ishlarning ko'pchiligida esa qalin o'zbek xalqining alohida guruhlarida, ma'lum bir hududlarida ko'rilib, kam yoritilgandir. Uning ustiga bularning ko'pchiligida qalin faqat tanqid ostiga olinib, "eski urf-odatlariga kurash siyosati" tufayli bu odat haqidagi ma'lumotlar (ayniqsa, uning qiymati) burttirilgan holda ko'rsatilgan va yoritilganda xatoliklarga yo'l qo'yilgan (masalan, to'yning boshqa bir xarajatlarini ham qalininga qo'shib yuborilishi).

Shunga qaramay, XIX asrning oxirlarida A.D.Grebenkin Zarafshon vohasi o'zbeklarida, er-xotin V.P.Nalivkin va M.V.Nalivkinalar Farg'ona vodiysi o'zbeklarida qalin haqida qiziqarli va nisbatan to'liq ma'lumot beradilar.

Sovet davrida M.O.Kosven qalinning kelib chiqishi haqida, N.A.Kislyakov qalin berib uylanishni nikoh shakllaridan biri sifatida o'rganib, qalin bilan bog'liq odatlar haqida, N.P.Lobacheva Xorazm o'zbeklarida qalin qanday o'rin tutishi, shu bilan birgalikda u bilan bog'liq odatlar haqida qiziqarli ma'lumotlar keltiradilar.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng O.Bo'riev, I. Shoymardonov, Q.Nasriddinovlarning hamkorliklarida yozgan asarlarida O'zbekiston janubida (Qashqadaryo va Surxandaryo vohalari) qalin berish bilan bog'liq odatlar haqida, S.A.Soatova Yuqori Zarafshon vohasi milsolida, G.S.Tosheva Qashqadaryo vohasi misolida qalinli nikoh (nikoh shakllaridan biri sifatida) hamda u bilan bog'liq odatlar haqida o'z ilmiy ishlarida, Z.X.Arifxanova Toshkent shahrida qalinning qiymati haqida qiziqarli ma'lumotlar beradilar. Ammo bu asar va ilmiy ishlar ham O'zbekistonning ma'lum bir hududlariga tegishli bo'lib, qalinni to'liq ochib bera olmaydi.

Mavzuni har tomonlama haqqoniy va xolisona yoritish uchun tadqiqotning yangicha va hozirgi davr talabiga javob beradigan usullardan, xususan, tipologik, qiyosiy va kompleks tahlil, etnosotsiologiya va etnopsixologiya metodlaridan sotsiologik so'rov va psixologik tahlildan, tarixiy-taqqoslash va davrlashtirish usullaridan foydalanildi. Muallif maqola mazmunini yoritishda metodologik asos vazifasini o'tagan O.A. Suxareva va M.A. Bikjanova, K.Sh. Shoniyozov, N.A. Kis-lyakovlarning etnografik, D. Kutsarning etnosotsiologik, G'B. Shoumarovning etnopsixologik, F. Otaxo'jaevning huquqiy oila va nikoh masalalari tahliliga doir asarlariga tayanildi.

Mavzu bo'yicha ishlatilgan manbalarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1) rasmiy hujjatlar – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Oila kodeksi, Jinoyat kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasining qarorlari;

2) manbalar – "Avesto", so'g'd hujjatlari 31, Qur'oni Karim va hadislar to'plami 33, Burhonuddin Marg'inoniyning "Hidoya" asari, Kaykovus, Beruniy, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari 35 asosiy manba bo'ldi.

3) ilmiy adabiyot va maqolalar – O'zR FA Fundamental kutubxonasi, O'zR FA Tarix instituti kutubxonasi, Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti kutubxonasi, Markaziy Osiyoni tadqiq qilish Frantsuz instituti (IFEAS) kutubxonasi, shuningdek, mahalliy gazeta va Internet tarmog'i saytlari;

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar qo'llanildi:

Tarixiy-tahliliy metod – qalin odatining kelib chiqish tarixi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish. Etnografik kuzatuv – hozirgi kundagi qalin odatidagi rasm-rusumlar va amaliy jihatlarni kuzatish. Sohaviy adabiyotlar tahlili – mavjud ilmiy maqolalar, kitoblar va internet manbalaridan foydalanish. Sohaviy suhbatlar – mahalliy aholi va yosh oilalar bilan suhbat orqali ma'lumot to'plash.

NATIJALAR. Qalin odatining qadimdan xalqning ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan. Odatda kelin salom, fотиha to'y, salohiyatli tantanalar va milliy taomlar asosiy o'rin egallaydi.

Hozirgi zamonda qalin odatiga zamonaviy elementlar (narsa buyum eki uy-joy, avtomobil olib berish xizmatlar) qo'shilgan. Ortiqcha sarf-xarajatlar masalasi hanuz ijtimoiy muhokamalarda dolzarb bo'lib turibdi. Qishloq va shahar odatlari o'rtasida ma'lum farqlar mavjud.

MUHOKAMA. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, qalin odatlari xalqning ma'naviy merosini saqlab qolish va avloddan-avlodga etkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, zamonaviylik ta'sirida marosimlar yangi shakl va mazmun kasb etmoqda. Kelajakda urf-odatlarini asrab-avaylash bilan birga ularni iqtisodiy jihatdan tejamkor va ma'naviy mazmunli tarzda tashkil etish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu esa oila institutining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

XULOSA. Qalin odati milliy qadriyatlarning ajralmas qismi sifatida jamiyatda ijtimoiy birdamlik va ma'naviy barqarorlikni ta'minlaydi. Ular tarixiy an'analarga tayangan holda zamon talablariga moslashib bormoqda. Shu sababli, urf-odatlarini asrab qolish bilan birga, marosimlarni soddalashtirish va ma'naviy jihatdan boyitish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Fitrat A. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari. Mas'ul muharrir D.A. Alimova. Tarj. va izohlar muallifi Sh. Vohidov. - 2-nashr. T., 2000, 3-6.

2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.3. СПб., 1832; Ибрагимов И. Этнографические очерки киргизского народа / Сб. Р.Т.В.И. М., 1872; Загряжский Г. Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву / Матер. для статистики Туркестанского края. В. IV. СПб., 1876; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Т. I. Т., 1889; Тронов В.Д. Обычаи и обычное право киргиз. Зап. РГО по отделению этногр. Т. XVII, В. 2. СПб., 1891; Кусибаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалаинского уездов. Т., 1894; Аничков И.В. К вопросу о калыме / Сб. Средняя Азия: Альманах. - СПб., 1895;

3. Загряжский Г. Каракиргизы // ТВ. 1874, №41; Абрамзон С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира / Тр. АН ТаджССР. Т. 120. Душанбе, 1959;

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНАСИДА ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЭКСПОНАТЛАРИНИНГ САҚЛАНИШИ ВА НАМОЙИШ ЭТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРИ

Хосиятов Хуршид Отақулович
Қарши давлат техника университети, тарих
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент,
[**xurshid3107@gmail.com**](mailto:xurshid3107@gmail.com)

Аннотация: Мустақил республикаимиз бебаҳо табиий бойликлари билангина эмас, балки тарихи, бетакрор обидалари ҳамда маданий-маънавий ёдгорликлари билан ҳам жаҳонга машҳур. Иқтисодий ислохотларнинг янги даврига кирган мустақил республикаимиз олдида музей ишларини янада ривожлантириш, маънавиятимизни юксалтириш каби долзарб муаммолар турибди. Бу вазифани муносиб тарзда бажариш учун дастлаб музейларнинг терма, йиғув ишларини ҳозирги замон даражасида ташкил этиш керак.

Калит сўзлар: музей, маданий ёдгорлик, ҳужжатлар, буюмлар, анжомлар ва фотосуратлар, қаҳрамон, ҳарбий ўқув пункти

Аннотация: В данной статье автор отмечает, наша независимая республика всемирно известна не только своими бесценными природными ресурсами, но и своей историей, уникальными памятниками, культурными и духовными памятниками. Наша независимая республика, которая вступила в новую эру экономических реформ, сталкивается с такими актуальными проблемами, как дальнейшее развитие музейной работы, повышение нашего морального духа. Чтобы правильно выполнить эту задачу, необходимо организовать коллекцию музеев на современном уровне.

Ключевые слова: музей, памятник культуры, документы, предметы, инструменты и фотографии, герой, военно-учебный центр

Annotation: In this article, the author notes that our independent republic is world famous not only for its priceless natural resources, but also for its history, unique monuments, cultural and spiritual monuments. Our independent republic, which has entered a new era of economic reform, is faced with such urgent problems as the further development of museum work and the improvement of our morale. To properly complete this task, it is necessary to organize a collection of museums at the modern level.

Key words: museum, cultural monument, documents, objects, tools and photographs, hero, military training center

Музейлар ўтмиш билан бугунни боғловчи маънавият кўприги ҳисобланади. Сурхондарё вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи биноси Термиз шаҳрининг кўркига кўрк кўшиш билан бирга аҳоли, шу жумладан, ёшларимизни тарихимизга, миллий урф-одат ва анъаналаримизга ҳурмат руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Президент Ш.Мирзиёев 2017 йил 31 майдаги “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори бу борадаги ишлар кўламини янада ривожлантиришда муҳим дастуриламал вазифасини ўтаётди[1:3].

Сурхондарёдаги музей захираларида шундай асарлар борки, улар нафақат мамлакатмиз даги марказий музейларда, қўйингки, дунёнинг ҳеч бир музейида учрамайди. Музейлараро қўшма кўргазмаларнинг афзаллик томонларидан бири, аввало, минглаб музей ихлосмандларига қулай имконият яратилишидир. Қолаверса, музей ходимлари ўзаро тажриба алмашадилар ва илмий услубий ёрдам оладилар[2:56].

Иккинчи жаҳон урушида вилоят аҳолисининг ғалабага қўшган ҳиссаси Алпомишнинг жасоратидан асло кам эмас.

Сурхондарё вилояти мудофаа ишлари бошқармаси ходимлари томонидан Иккинчи жаҳон урушига тааллуқли турли хилдаги экспонатлар тўпланиб, ҳужжатлар, буюмлар, анжомлар ва фотосуратлар жамланди. Тўпланган маълумотларга асосланадиган бўлсак, тўрт йил давом этган уруш даврида 53 365 нафар Сурхондарёликлар фронтга жўнатилган. Шулардан 11 000 нафари жангда ҳалок бўлиб, яқинлари қора хат олди[3:183].

Урушнинг бошларида вилоятнинг 18-ҳарбий ўқув пунктида мутахассислар армия учун жангчилар тайёрладилар. Ҳарбий-ўқув пунктида 5000 ортиқ пулемётчилар, минаётчилар, танкка қарши қирувчилар тайёрланди. Бир вақтда мудофаага кўмаклашувчи ташкилот йўл-йўриғи билан 18000 ҳарбий мутахассис тайёрланган.

1942 йил 6 та махсус аёллар ва қизлар бўлинмалари тузилди. Бир йил ичида 246 нафар ўқувчи қиз тайёрланди. 1942 йил Термиз шаҳридан 20 инженерлик қўшинларида хизмат қилиш учун фронтга жўнатилди. Қизил хоч ва ярим ой жамиятлари кўрсатмаси билан 25 та санитар дружиналари тузилди. Уларда 260 нафар ҳамшира ва фелдшерлар тайёрланди.

Урушнинг энг оғири биринчи кунларида бўлди. Масалан, Брест қалъасини мудофаа қилишда Сурхондарёлик Тая Панкратова ҳалок бўлди. Ушбу урушнинг биринчи кунлари фожиаси, талофатларини ва ҳужумга ўтиш воқеаларини ҳикоя қилувчи экспонатлар Сурхондарё вилоят тарихи ва маданияти давлат музейида мавжуд.

Ўша даврда кўпгина рассомлар ўз асарларини яратдилар. Козловнинг “Охирги граната”, О.Краваноговнинг “Курск ёйи” кўчирма нусха асарлари

яратилди. Сурхондарёликлар Сталинград остоналаридаги жангларда муваффақиятли қатнашди. Шулардан Р.Зокиров, В.Новиков Рига ёнидаги жангларда, А.Қайсаров Курск ёнидаги, Ж.Тўраев ва бошқалар жангларда ҳалок бўлишди. Б.Эшонқулов, А.Гоголева-Карченко, Ю.Нормуродов Берлинни штурм қилишда қатнашдилар[4:220].

Иван Колодий (1912-1954 й.й.) ҳақида икки марта Совет Иттифоқи қаҳрамони генерал П.Батов ўзининг “Ҳарбий сафарлар ва жанглар” номли китобида ҳикоя қилади. У илғор отрядлар сафида Днепр дарёсини кечиб ўтишда қатнашади. Шарқий қирғокни кечиб ўтиш вақтида қайиққа снаряд тегиб, парчаланиб кетади. Алоқачи елкасидан оғир яраланади, лекин қирғокқача сузиб бориб, рацияни жойлаштириб, нариги қирғокдаги батареяларимизга қўшиннинг муҳим ўт очиш нуқталарининг координаталарини беради. Батареялар ишончли маълумотларни олгандан сўнг, душмanning 16 та ўт очиш нуқтасини, 3 та немис батареясини, 60 та фашистни яқсон қилди.

И.Колодийнинг шахсан ўзи қарши ҳужумга ўтиб, 15 фашистни ўлдирди. Ярадор бўлишига қарамасдан госпиталга ётишдан бош тортди ва сафда қолди. Днепр дарёсини кечиб ўтишдаги қаҳрамонлиги учун унга Совет Иттифоқи қаҳрамони унвони берилди. Ф.Волков, И.Колодий, Л.Любимов, К.Проценко, С.Чернишев, А.Шамкаев Совет Иттифоқи қаҳрамони унвонини олди. Уч киши – Н.Орешников, А.Тикачёв, Р.Тукаев “Шуҳрат” ордени соҳиби бўлишди.

Фронтга кетганларнинг жойини уларнинг оналари, турмуш ўртоқлари, қизлари ва ўспирин ўғиллари эгаллашди. Ўқув курсларида 135 нафар қиз тракторист қилиб тайёрланди. Юртдошларимизнинг кўпчилиги шахсий жамғармасини самолёт, танк қурилиши учун топширди[5:160].

Шундай инсонлардан бири Қораев фронтдаги етишмовчиликлар учун берган пул миқдори айтиб ўтилган. Бундан ташқари Сурхондарёликлар бегона болаларга ғамхўрлик қилишда ҳам ўз ҳиссаларини қўшишган. Шерободлик Эгамберди Қувватов уруш йилларида ота-онасиз қолган 5 нафар болани ўғил қилиб олган. ДЕПО ишчиси Закия Содиқова 2 нафар етим болани ўз тарбиясига олди. Эвакуация қилинган 20000 фуқаро Сурхондарё вилоятига жойлаштирилди.

Вилоят аҳолиси фронт учун иссиқ кийим, мева, гўшт, буғдой ва бошқа маҳсулотларни йиғиб, етказиб турди. Қизил армияга 9 минг жуфт пўстин, 64 минг мўйнали нимча, 100 минг жуфт мўйнали жунли қўлқоп, 20 мингдан кўпроқ пийма, миллион рубль пул йиғиб юборилган.

Вилоят уруш даврида 210 минг тонна пахта, 15 минг центр гўшт, 50 минг центр гуруч, 1700 дона қорақўл тери, 360 тонна пилла топширди. Шунингдек, 6 минг бош қорамол, 800 минг тоннадан ортиқ буғдой ва ёрма, 20 тонна мой ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатилган. Вилоят театрлари концертлар қўйиб, муҳофаа учун маблағ йиққан. Ўзбек артистлари фронтларга бориб концертлар қўйишган.

Уруш даврида ҳамма саноатлар қайтадан қурилиб, фронтга йўналтирилган. Вилоятнинг нефть бўйича мутахассислари ишлаб турган Хаудак, Учқизил нефть конларидан ташқари, янгидан топилган Кокайди ва Лалмикор нефть конларини ўзлаштирган. 1942 йилдаги нефть ишлаб чиқариш 1941 йилдаги билан таққосланса 25 фоиз, 1943 йилда эса 57 фоиз кўпайган.

Сурхондарё вилояти Республикамизда ишлаб чиқарилган нефтнинг 70 фоизини берган. Уруш даврида Шарғунда кўмир қатламлари кони очилиб, кўмир қазиб чиқарилган. Сурхондарё саноати ва қишлоқ хўжалиги 1941-1945 йиллар қоқлашиб қолмай, режаларни юқори даражада бажарганлар.

Унда уруш даврини эслатувчи ашёлар: автомат, станокли пулемёт “Максим” ва ёрдамчи воситаси, сапёр куракчаси, офицерлар ва солдатлар кийими музей фондида сақланмоқда.

Зеро, ўтмиш билан юзлашиш ҳар қандай кишини сергаклантиради. Тарихнинг ўзи бир муаллим. Шу кунларда Иккинчи жаҳон уруши даврида юртимизда илм-фан, таълим,

маданият, санъат, кино, адабиёт ва ҳарбий матбуот борасидаги изланишлар анчайин жадаллашди. [6:16].

Ҳозир музейларимизда аجدодларимиздан қолган, халқнинг фахри ва кўрки бўлган, маърифий ва маънавий даражасини белгиловчи улкан ва улуғвор тарихий меросларимизни дунё миқёсида намойиш этишнинг барча имкониятлари мавжуд. Музей-фақат тарихий мерос, санъат асарларини асраш ва сақлашгагина хизмат қилиб қолмай, тарбиянинг энг таъсирчан, омилкор воситаси ҳамдир. Зеро, буни тарбиянинг ҳеч бир усули билан қиёслаб бўлмайди.

Бу йўналишдаги эзгу саъй-ҳаракатлар тарихимизни мукаммал ўрганиш, жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ мутафаккирларимизнинг ҳаёти ва фаолиятини чуқур тадқиқ этиш, миллий ўзликни англаш, маънавиятимизни юксалтириш, ёш авлодни Ватанга муҳаббат, тарихимизга ҳурмат-эҳтиром руҳида вояга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Ш.Мирзиёев. Туристлар оқимини 12 миллионга етказиш вазифаси ижрода. 2020 й. 26 январь [1].
2. И.Т. Буланий ., И.Т . Явтушенко.Музей на общественных началах.- М.:1985.- [2. С.-60].
3. А.Норқулов. Сурхондарёликларнинг Иккинчи жаҳон урушига қўшган улкан ҳиссаси ёхуд Алпомишнинг жасорати. 24.04.2020. [3]
4. <https://uzbekistan.travel/p/surxandarya-kraevedcheskiy-muzey/>
5. <https://www.meros.uz/ru/object/surxondaryo-viloyat-olkashunoslik-muzeyi>
6. <https://www.goldenpages.uz/company/?Id=44031>
7. https://www.touruz.com/ru/view_link.php?id=426&p=Muzei_Uzbekistana
8. http://ru.esosedi.org/UZ/SU/1000486079/kraevedcheskiy_muzey/
9. https://yandex.ru/maps/org/surkhandaryinskiy_oblastnoy_krayevedcheskiy_muzey/155379084665/
10. <http://sheherazade-tour.ru/uzbekistan/termez>

QASHQADARYO VILOYATIDA ZIYORAT TURIZMINING RIVOJLANISH IMKONIYATLARI

Eralov Azamat Jomurodovich
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmining rivojlanish istiqbollari va imkoniyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda hududning boy tarixiy-madaniy merosi, diniy obidalar va ziyoratgohlarning turizm sohasidagi salohiyati o'rganilgan. Shahrisabz, Qarshi, Kitob kabi shaharlar va ulardagi me'moriy yodgorliklarning ziyoratchilarni jalb etishdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmi nafaqat diniy-ma'naviy qadriyatlarni tiklashda, balki hududiy iqtisodiy o'sishni jadallashtirishda ham muhim omil ekanligi ilmiy asosda isbotlangan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo viloyati, ziyorat turizmi, me'moriy meros, Shahrisabz, Qarshi, Kitob, turizm infratuzilmasi, madaniy qadriyatlar, iqtisodiy rivojlanish.

Аннотация: В данной статье научно проанализированы перспективы и возможности развития паломнического туризма в Кашкадарьинской области. В исследовании изучено богатое историко-культурное наследие региона, потенциал религиозных памятников и святынь в сфере туризма. Показана роль таких городов, как Шахрисабз, Карши, Китаб и их архитектурных памятников в привлечении паломников. Научно доказано, что

паломнический туризм в Кашкадарьинской области является не только важным фактором возрождения религиозных и духовных ценностей, но и ускорения экономического роста региона.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, паломнический туризм, архитектурное наследие, Шахрисабз, Карши, Китаб, туристическая инфраструктура, культурные ценности, экономическое развитие.

Abstract: This article scientifically analyzes the prospects and opportunities for the development of pilgrimage tourism in the Kashkadarya region. The study studies the rich historical and cultural heritage of the region, the potential of religious monuments and shrines in the field of tourism. The role of cities such as Shahrisabz, Karshi, Kitab and their architectural monuments in attracting pilgrims is shown. It is scientifically proven that pilgrimage tourism in the Kashkadarya region is not only an important factor in restoring religious and spiritual values, but also in accelerating regional economic growth.

Keywords: Kashkadarya region, pilgrimage tourism, architectural heritage, Shahrisabz, Karshi, Kitab, tourism infrastructure, cultural values, economic development.

Yurtboshimiz tomonidan yoshlar tafakkurini ma’rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash yuzasidan, “dinimiz tarixi, buyuk allomalar va aziz-avliyolarimiz merosini o’rganish va targ’ib etish, yurtimizni, uning o’ziga xos tarixi, madaniyati, ulug’ olimu ulamolarini, bebaho ma’naviy merosimizni to’liq o’rganish”

Istiqlol yillarida mazkur tarmoqni rivojlantirish uchun ko’pgina ishlar amalga oshirildi. Yurtimizda ziyorat turizmini rivojlantirishda O’zbekistonning janubiy hududlaridan biri bo’lmish Qashqadaryo viloyatida joylashgan ziyoratgoh va muqaddas qadamjolarining ham o’rni beqiyosdir. Viloyatdagi tarixiy, arxitektura, va arxeologik obidalar, qadamjolar hamda o’ziga xos madaniy va etnografik an’analar mintqa turizm hazinasi hisoblanadi.

Hozirgi kunda Qashqadaryo viloyatida madaniy meros obyektlari soni 1468 tani tashkil etib, vohaning ziyorat turizmi sohasidagi o’rni naqadar beqiyos ekanligini ko’rsatib turadi. Ushbu obyektlar orasidan 34 tasi viloyat madaniy meros boshqarmasi tomonidan alohida tarzda tanlab olingan bo’lib, ushbu hududlarga mahalliy va xorijiy sayyohlar doimiy tarzda tashrif buyurishadi[1].

Oqsaroy. XIVasr oxiri, XV asr boshlarida bunyod etilgan eng ulug’vor imoratlardan biri Shahrisabz shahridagi Oqsaroy inshooti hisoblanadi. Ma’lum bo’lishicha, 1378-1379 yillarda Sohibqiron Amir Temur Xorazmdagi barcha usta va hunarmandlarni Keshga keltirib, shaharda ulkan obodonlashtirish ishlarini olib borgan va o’z davri uchun tengi bo’lmagan Oqsaroyni qurdirgan. Bugungi kunda mazkur qadimiy qasrning kirish qismidagi ikki qanot saqlanib qolgan. Tarixiy inshoot dastlab bunyod etilganida uning balandligi 70 metrga yetganligi to’g’risida tarixiy ma’lumotlar bor. Saroy bezaklari orasiga Alloh taolaga hamdu sanolar va AmirTemurga maqto’v so’zlari bitilgan.

Dor us-Saodat me’moriy majmuasi. Ko’hna Shahrisabz shahrining janubi-sharqiy qismida joylashgan Dor us-Saodat me’moriy majmuasi Amir Temur davrining eng mashhur hamda ulug’vor tarixiy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Undagi asosiy yodgorlik Hazrat Sohibqironning to’ng’ich farzandi Jahongir mirzo maqbarasidir. Maqbara o’z vaqtida juda chiroyli bo’lgan, ammo vaqt o’tgan sayin asta-sekin o’zining oldingi qiyofasini yo’qotgan. Holbuki, obidaning g’arbiy fasadi butun yuzasi kufiy bannoniy xati bilan amalga oshirilgan mahobatli epigrafik kompozitsiyani o’zida gavdalandirgan handasaviy naqshlar bilan bezatilgan bo’lgan. Ammo bitiklarning katta qismi qo’porilib, yo’qolib ketgan. Sharqiy fasadda ham sopol koshinlardan ishlangan qadama naqshlarning parchalarigina saqlanib qolgan, shu tariqa bitiklar ham yo’qolib ketgan.

Maqbaraning o’ymakori eshigidagi bitiklar o’zida muhim, tarixiy ma’lumotlarni jamlagan. U hijriy 1280 yil, milodiy 1863-1864 yillarda mirdahyaklik saxovatli inson Tog’ay buyurtmasiga muvofiq usta Bobojon tomonidan yasali’b o’rnatilgan ekan. Eshikdagi she’riy matnda “Ey, Muhammad Keshiy” ism-sharifi diqqatingizni tortadi. Chunki milodiy 786 yilda Keshda

tug'ilgan Muhammad Keshiy buyuk imom, zabardast muhaddis, Keshda birinchi hadis maktabiga asos solgan zot sifatida bizga yaxshi tanish. Biroq matnni tuzgan kishi Jahongir Mirzoni ana shu imom nomi bilan o'zaro bog'lagan afsonago'ylik an'analariga ergashgan ko'rinadi.

Shu majmua tarkibidagi aytishlaricha, Sohibqiron o'zi uchun qurdirgan maqbara turli mazmundagi bitiklarga boyligi bilan e'tiborga molikdir. Akademik Yahyo G'ulomov maqbara bilan 1933 yildayoq tanishib chiqqan. Dahmadagi bitiklarni mashhur olimlar M. YE. Masson va G. A. Pugachenkova 1942 yilda tadqiq qilishgan.

Dor ut-Tilovat memorial majmuasi. 1370-1371 yillar buyuk taqvodor arbob, so'fiylik asoschisi, Amir Tarag'ayning murabbiysi va Bahovuddin Naqshbandning o'qituvchisi bo'lmish Shamsiddin Kulol sharafiga bunyod etilgan. Shayx Kulol qabri oldida avval Dor us-Tilovat madrasasi joylashgan. Mazkur tarixiy majmuada uchta yodgorlik saqlanib qolgan. Amir Temurning hukmronligi davrida Kulolning maqbarasi marmardan ishlangan toshtaxta bilan qoplangan. Keyinroq, Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida Shamsiddin Kulol qabri tepasiga soddagina gumbazli maqbara qurilgan. Qadimiy inshootning ro'parasida Ko'kgumbaz masjidi joylashgan bo'lib, masjid 1435-1436 yillar davomida bunyod etilgan. Peshtoqdagi yozuv Ulug'bek tomonidan uning otasi Shohrux buyrug'i bilan qurilganligi qayd etilgan.

Gumbazi Sayyidon maqbarasi. XV asrda, ya'ni 1437-1438 yillar davomida bunyod etilgan Gumbazi Sayyidon maqbarasi o'ziga xos maqbaralar majmuasini tashkil etadi. Gumbazlariga naqshinkor bezaklar tushirilgan. Undagi yozuvlarga asoslanib Mirzo Ulug'bek avlodlariga oid degan taxmin qilinadi. Soha olimlarining so'nggi yillarda olib borishgan izlanishlari natijasida mazkur qadimiy inshoot XV-XVII asrlarga oid ekanligi ma'lum bo'ldi. Tarixiy maqbarada Termiz sayyidlari ismlari ko'rsatilgan bir necha qabrtoshlar joylashganligi keyinchalik maqbaraning Gumbazi Sayyidon, deb atalishiga olib kelgan. Binoning asosi katta bir xonaqoh, gumbaz hamda unga ulanib ketgan mayda xonalardan iborat.

Shayx Shamsiddin Kulol maqbarasi. XIV asrda yashagan Shayx Shamsiddin Kulol (yoki Kulol Faxuriy) Amir Temur va uning otasi Amir Tarag'ayning ustoz, o'z davrida ulkan hurmat va e'tiborga ega bo'lgan ulamolardan. 1370 yilda Shayx dafn etilgan joyga Sohibqiron Amir Temur Hazratlari maqbara qurdirgan. 1373 yilda olamdan o'tgan Amir Tarag'ay ham o'zining vasiyatiga binoan ustoz Shamsiddin Kulol qabrining oyoq tomoniga dafn etilgan. Maqbara to'g'ri to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, kirish qismiga ulkan gumbaz ishlangan, dastlabki qo'yilgan ikkita katta ustun va asosiy poydevor bugungi kungacha saqlangan bo'lib, devor va gumbazlar Amir Temur va temuriylar davriga xos o'ymakor g'ishtlar bilan bezatilgan.

Hazrati Bashir ziyoratgohi. Kitob tumanida joylashgan ziyoratgoh. Hazrati Sulton Said Ahmad Bashir (1368-1464 yy.) - Hazrati Bashir to'g'risida turli hil rivoyatlar mavjud. Xususan, bir rivoyatda aytilishicha Sohibqiron Amir Temurning piri Said Barakaning ukalari Said Ne'matullohning karomatlari hamda duolari tufayli olamga kelgan deb ta'kidlanadi. Hazrati Bashirning otalari Xo'ja Xasan 90 yoshda, onalari Bibi Malohat 80 yoshda bo'lishlariga qaramay, farzandlari bo'lmagan deb ko'rsatiladi. Bola tug'ilgach ota-onasi unga Said Ahmad deb nom qo'yishgan. Onalari Bibi Malohatdan sut kelmagach, yosh Said Ahmad sutsiz voyaga yetadi. Said Ahmaddan keyin onalari yana Said Ali va Hoji Ahmad ismli ikki nafar farzand ko'rgan. Hazrati Bashir Hazrati Muhammad sallollohu alayhu vasallamning hijratlaridan keyin, 768 yildan so'ng olamdan o'tganlar va Bashir qishlog'idagi Niyoztepada dafn etilganlar. U kishining qoldirgan meroslari va tariqatlari islom olamida katta qimmatga hamda o'z o'rniga ega bo'lgan. Ushbu ziyoratgohda mustaqilliqdan so'ng keng ko'lamdagi qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirilib, go'zal bir maskanga aylantirildi. Bu yerga har yili minglab kishilar kelib, Hazrati Bashirning Niyoztepadagi qabrlarini ziyorat kelishadi.

Istiqlol yillarida mazkur tarmoqni rivojlantirish uchun ko'pgina ishlar amalga oshirildi. Yurtimizda ziyorat turizmini rivojlantirishda O'zbekistonning janubiy hududlaridan biri bo'lmish Qashqadaryo viloyatida joylashgan ziyoratgoh va muqaddas qadamjolarining ham o'zni beqiyosdir. Viloyatdagi tarixiy, arxitektura, va arxeologik obidalar, qadamjolar hamda o'ziga xos madaniy va etnografik an'analar mintaqa turizm hazinasi hisoblanadi.

Xo‘ja Ilmkon majmuasi. Mazkur tarixiy inshoot qadimiy tepalik ustida, qabriston yonida joylashgan. Majmua tarkibi eski masjid, madrasa va karvonsaroydan iborat bo‘lib, ular ikki keng qo‘shsaroyni tashkil etadi. Obida XVI asrning ikkinchi yarmiga taalluqli bo‘lib, u Xo‘ja Abu Ilmkon deb taxallus olgan olim shayx Xo‘ja Abu Boqiy nomi bilan bog‘lanadi. Mazkur qadimiy yodgorlikning qurilish uslubi biroz murakkab yechimga ega bo‘lib, Qashqadaryo vohasida XVI-XVIII asrlarda bunyod etilgan eng noyob tarixiy obidalaridan biri hisoblanadi. Ko‘hna imoratning tashqi tomondan ko‘rinishi zinasimon shaklda bo‘lib, unga keyinchalik manzarali gumbaz o‘rnatish uchun mo‘ljallangan bo‘lishi mumkin. Yodgorlikning ichki xonalarida o‘rnatilgan tokchalar nihoyatda nafislik bilan o‘yib ishlangan.

Binoning hashamatli burchaklarida tomga olib chiqadigan to‘rtta g‘ishtin zinapoyalar ham mavjud. Shu bilan birga, mazkur tarixiy imorattan 20 metrlar uzoqlikda ikkita qadimiy sag‘analar ham joylashgan. Ularning kattasi (12 x 12 m.)ni tashkil qilsa, ikkinchisi biroz kichikroq.

Bugun yo‘qotilgan barcha qadriyatlarni, boy berilgan madaniy va ma‘naviy boyliklarni qaytadan to‘plash, an‘analarni tiklash, o‘z milliy qiyofasi bilan Yangi O‘zbekistonni jahon xalqlari safidan munosib o‘rin egallashi yuzasidan olib borilayotgan tadbirlar buyuk ajdodlarimiz qoldirgan merosni qayta tiklash, o‘zligimiz, insoniy his-tuyg‘ularimizni, sha‘nimiz va oriyatimizni himoya qilishga, uni hamisha baland tutishga va xalqaro miqyosida o‘z o‘rnimizga ega bo‘lishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi joriy arxiv materiallari
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi PF-5326-sonli “O‘zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo‘yicha qo‘shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni. // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 06.02.2018-y., 06/18/5326/0657-son.
3. Qashqadaryo viloyati Turizm va madaniy meros bosh boshqarmasi joriy arxiv materiallari.
4. O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasining materiallari asosida.
5. Og‘zaki tarix materiallari. Qashqadaryo viloyati Madaniy meros boshqarmasi boshlig‘i Xislat Hatamov bilan suhbat. 2022-yil 6-sentabr.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgustdagi PF-5781-sonli — “O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 15.08.2019-y., 06/19/5781/3567-son.

O‘ZBEKISTON SSRDA XALQ SUDLARINING TASHKIL TOPISH JARAYONI

**Komolov Dilshod Pulatovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası
tarix fanlari doktori (DSc), professor
E-mail: dilshod.komolov.79@bk.ru**

Annotasiya: Ushbu maqolada XX asrning 30-yillarida O‘zbekiston SSRda xalq sudlarining faoliyati tahlil qilingan. Jumladan, sudyalarning kasbiy salohiyati, ma‘lumoti, milliy tarkibi, iqtisodiy jihatdan nochor ahvoli, ish yuritish uchun yetarli sharoit bilan ta‘minlanmaganligi kabi holatlar arxiv hujjatlari hamda ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Adliya xalq komissarligi, Oliy sud, okrug sudi, xalq sudi, milliy tarkib, nizom.

Аннотация: В статье анализируется деятельность народных судов Узбекской ССР в 1930-е годы. В частности, на основе анализа архивных документов и научной литературы выяснены такие вопросы, как профессиональный потенциал, образование, национальный состав, экономически слабое положение судей, отсутствие достаточных условий для ведения работы.

Ключевые слова: Наркомат юстиции, Верховный суд, окружной суд, народный суд, национальный состав, устав.

Annotation: The article analyzes the activities of the people's courts of the Uzbek SSR in the 1930s. In particular, based on the analysis of archival documents and scientific literature, such issues as professional potential, education, national composition, economically weak position of judges, lack of sufficient conditions for conducting work are clarified.

Key words: People's Commissariat of Justice, Supreme Court, district court, people's court, national composition, charter.

XX asrning 30-yillari O'zbekiston SSR tarixida siyosiy va huquqiy tizimning tubdan o'zgarishi bilan xarakterlanadi. Sovet hokimiyati mahalliy an'anaviy sud institutlarini – qozi va biy mahkamalarini bekor qilib, o'rniga sotsialistik mafkuraga bo'ysundirilgan yangi "xalq sudlari"ni tashkil etdi. Ushbu o'zgarish, bir tomondan, sud tizimini yagona markaziy boshqaruv ostiga keltirish va "xalq nomidan adolat" shiori ostida huquqiy institutni yaratishdek maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, sud hokimiyatini siyosiy bosim vositasiga aylantirish bilan yakunlandi.

Aslida xalq sudlarining shakllanishi huquqiy davlat qurilishi jarayonining tarkibiy bosqichi emas, balki sovet totalitar tizimining mafkuraviy ehtiyojidan kelib chiqqan majburiy qadam edi. Bu sudlar odil sudlovni ta'minlashdan ko'ra, fuqarolarda qo'rquv, bo'ysunish va markazga sadoqat tuyg'usini mustahkamlash vazifasini bajardi.

XX asrning 30-yillarida O'zbekiston SSR ma'muriy-hududiy tuzilishi bir necha marotaba o'zgartirildi. Shunga asosan sud tizimida ham o'zgarishlar amalga oshirildi. Stalinning 1929-yil 7-noyabrda bosilib chiqqan "Buyuk burilish yili" nomli maqolasida jadal jamoalashtirishning "nazariy" jihatdan asoslab berdi [1,B.347]. Jamoalashtirish deb nomlangan zo'rvonlik siyosatining ta'sirchanligini oshirish maqsadida 1930-yil 23-iyulda SSSR MIQ va XKS yangidan ma'muriy-hududiy bo'linishni amalga oshirishni ko'zda tutuvchi "Okruglarni tugatish to'g'risida"gi qarorni qabul qildi [2,C.676-678]. Qarorning 1-bandida 1930-yil 1-oktyabrgacha bo'lgan muddatda okruglarni butunlay tugatish belgilab qo'yilgan edi. Yuqoridagi qaror asosida O'zSSR MIQ 1930-yil 17-avgustda okruglarni tugatish haqida qaror qabul qildi. Okruglar tugatilgach tumanlar bevosita respublikaning bo'ysunuviga o'tkazildi. Shunday qilib, O'zbekiston 71 tumanga bo'linib, ular tarkibida 1698 ta qishloq kengashlari tashkil etildi.

1930-yil 3-dekabrda SSSR MIQ va XKS okruglar tugatilishi munosabati bilan "SSSR va ittifoqdosh respublikalarning sud tizimi asoslarini o'zgartirish to'g'risida" qaror qabul qildi [2,C.1137-1139]. Jumladan, qarorda okrug sudlari tugatilganligi sababli xalq sudlariga nisbatan yuqori instansiya Oliy sud ekanligi, xalq sudlari hukm va qarorlari yuzasidan berilgan shikoyatlar Oliy sudda kassasiya hamda nazorat tartibida ko'rib chiqilishi ko'rsatib o'tilgan edi.

Ushbu o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda 1931-yil 20-iyulda O'zbekiston SSR MIQ 1926-yilgi "O'zbekiston SSR sud tuzilishi to'g'risidagi Nizom"ni yangi tahrirda qabul qildi [3]. Agar 1926-yilgi nizomda O'zbekistonda xalq sudi, okrug sudi va Oliy suddan iborat uch pog'onali sud tizimi mavjud bo'lgan bo'lsa, yangi tahrirdagi nizomga asosan xalq sudi va Oliy suddan iborat ikki pog'onali sud tizimi vujudga keldi.

Nizomga muvofiq O'zbekiston SSRning har bir tumanida xalq sudi uchastkalari tashkil etildi. Xalq sudi sudyasi ikki nafar xalq maslahatchisi bilan birga ish olib borgan. Xalq sudyasi tuman yoki shahar ijroiya qo'mitasi tomonidan bir yil muddatga saylangan va Adliya xalq komissarligi tomonidan tasdiqlangan. Tumandagi xalq sudi uchastkalarining soni ham mahalliy ijroiya qo'mitasi tomonidan belgilangan.

Xalq sudida ishtirok etadigan maslahatchilarning ro'yxati mahalliy ijroiya qo'mitalari tomonidan tuziladigan maxsus komissiya tomonidan shakllantirilgan. Ro'yxat asosida 3 nafardan

xalq maslahatchisi sud majlislariga chaqirilgan. Ulardan 2 nafari bevosita sud majlislarida ishiroq etsa, bir nafari zahirada turgan. Shunday tartibda har bir xalq maslahatchisi yil davomida 10 kundan sudda ishtirok etgan.

O'zbekistonda rayonlashtirishning amalga oshirilishi hali to'la shakllanib ulgurmagan sud tizimida bir qator muammolarni keltirib chiqardi: birinchidan, xalq sudlari tomonidan yo'l qo'yilgan qonunbuzilish holatlarini okrug sudlari mavjud bo'lgan davrdagidek hududning o'zidayoq bartaraf etish imkoniyatini yo'qqa chiqardi; ikkinchidan, xalq sudlariga nisbatan kassasiya instansiya vazifasini bajargan Oliy sudda ish hajmining haddan ziyod oshib ketishiga olib keldi; uchinchidan, aloqa-kommunikasiya tizimi hali yaxshi rivojlanmagan bir davrda respublikaning chekka tumanlarida yashagan aholining xalq sudlarining xato hukm va qarorlari yuzasidan berilgan shikoyatlarini Oliy sudda ijobiy hal etilishini kutib oylab sarson-sargardon bo'lishiga olib kelgan.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan muammolar ayniqsa, respublikaning markazidan ancha uzoqda joylashgan janubiy hududlarda va Xorazmda yaqqol namoyon bo'ladi. Oliy sud va xalq sudlari oraliqida o'rta pog'ona sudlarini qaytadan tashkil etish hayotiy zaruriyatga aylangan edi. Dastlab, Xorazmning markazdan uzoqda joylashganini hisobga olib, 1932-yil 23-aprelda Xorazm okrugi qaytadan tashkil etildi [4,C.154]. Shu munosabat bilan 1933-yil 27-iyuldagi O'zSSR MIQ qaroriga asosan Xorazm okrug sudi ish boshladi. Keyinchalik O'zSSR MIQning 1935-yil 23-fevraldagi qaroriga asosan Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari qaytadan tashkil etildi. Ushbu okruglarda ham okrug sudlari faoliyati tiklandi.

1935-yilga kelib, O'zSSR ma'muriy-hududiy jihatdan 3 ta okrug va 94 ta tumandan iborat edi. O'zbekiston hududida faoliyat yuritgan xalq sudlarini quyidagi 4 ta guruhga bo'lish mumkin:

- A) bevosita respublika bo'ysunuvidagi tumanlarda joylashgan 164 ta xalq sudi;
- B) Xorazm okrugi hududida joylashgan 14 ta xalq sudi;
- C) Qashqadaryo okrugi hududida joylashgan 17 ta xalq sudi;
- D) Surxondaryo okrugi hududida joylashgan 13 ta xalq sudi [5].

Respublika bo'ysunuvidagi tumanlarda ish yuritgan xalq sudlarining hukm va qarorlar yuzasidan shikoyatlar O'zSSR Oliy sudida kassasiya tartibida ko'rib chiqilgan. Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo okruglari hududida joylashgan xalq sudlariga nisbatan esa kassasiya instansiyasi vazifasini tegishli okrug sudlari bajargan. Shunday qilib, 1935-yil O'zSSR sud tizimida umumiy yurisdiksiya sudlari quyidagilardan iborat edi: 1) xalq sudi; 2) okrug sudi; 3) O'zSSR Oliy sudi.

Xalq sudlarida eng jiddiy va hal etilmagan muammolardan biri kadrlar masalasi edi. Sudyalarning katta qismi sohaga oid maxsus bilim hamda kasbiy tayyorgarlik darajasiga ega emas edi. Ushbu fikrlarni arxiv hujjatlarida qayd etilgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, 1936-yil 27-iyulda O'zSSR Adliya xalq komissari Saidali Xo'jaev SSSR Adliya xalq komissari N.Krilenkoga xalq sudlarini taftish etish natijalari yuzasidan hisobot taqdim etgan edi. Unga ko'ra O'zbekiston SSRdagi xalq sudylarining 35 foizi yetarli bilim va malakaga ega emasligi hamda muntazam ravishda qonunbuzilishlarga yo'l qo'yib kelayotgani bois lavozimidan ozod etilganini ma'lum qilgandi. Xususan, taftish natijasiga ko'ra xalq sudylarining 66 nafari qayta tayyorlash uchun o'qishga yuborilgan, 61 nafari lavozimidan ozod etilgan, 14 nafari esa quyi lavozimga o'tkazilgan edi [6].

1937-yilda O'zbekiston SSRda 209 ta xalq sudi uchastkalari ro'yxatga olingan bo'lsada, ulardan 201 tasi ish yuritgan, qolgan 8 tasi esa mutaxassislar yo'qligidan faoliyat yuritmas edi.

O'zbekistondagi mavjud 201 ta xalq sudi sudylarining huquqiy soha bo'yicha bilim darajasi quyidagicha edi: 10 nafari oliy, 15 o'rta, 74 nafari uch oylik huquqshunoslar tayyorlaydigan kursni tugatgan bo'lib, 102 nafari esa huquq sohasi bo'yicha biror-bir ma'lumotga ega emas edi [7].

Xalq sudi sudylarining milliy tarkibi juda xilma-xil edi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, sudyalar orasida o'zbeklar katta qismni tashkil etgan. Chunonchi, 201 nafar xalq sudi sudylarining 123 nafari o'zbek, 32 nafari rus, 15 nafari qozoq, 10 nafari yahudiy, 9 nafari tatar,

4 nafari boshqird, 4 nafari tojik, 2 nafari turkman, 1 nafari uygʻur, 1 nafari chuvash millatiga mansub edi [8].

Oʻzbekiston SSRning bir qator tumanlarida xalq sudlari faoliyat yuritishi uchun yetarli bino, inventar, kodeks va boshqa zarur meʼyoriy-huquqiy hujjatlar bilan taʼminlanmagan edi. Xalq sudlari uchun ajratilgan binolarning aksariyati avariya holatida boʻlib, ularni taʼmirlash uchun hukumat tomonidan yetarli mablagʻ ajratilmagan edi. Masalan, Adliya xalq komissari S.Xoʻjaev 1937-yilda hukumatdan 15 ta xalq sudi uchun bino qurishga byudjetdan mablagʻ ajratishni soʻragan edi [9]. Biroq, ushbu asosli talabga hukumat mablagʻ tanqisligini asos qilib, rad javobini bergan edi. Qashqadaryoda xalq sudlari ish yuritish uchun qogʻoz juda taqchilligini, Jinoyat va Fuqarolik kodekslari yetishmasligini bayon etishgan edi [10].

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 30-yillarida Oʻzbekiston SSRda mavjud shart-sharoitlar yaxshi oʻrganilmasdan tez-tez maʼmuriy-hududiy tuzilishda oʻzgarishlarning amalga oshirilishi sud tizimida beqarorlik va anarxiyani keltirib chiqardi. Ikkinchidan, XX asrning 30-yillarida xalq sudlarida kadrlar muammosi oʻz yechimini topmadi, sudyalarning katta qismi nomutaxassisligicha qolaverdi. Uchinchidan, xalq sudylarining bir yil muddatga mahalliy ijroiya qoʻmitalari tomonidan saylanishi va har yili almashtirilishi ularning nufuzi va obrusiga putur yetkazdi. Qolaversa sudyalarni davlatning markaziy idoralari emas, aksincha mahalliy ijroiya qoʻmitalari tomonidan saylanishi ushbu idoralarga qaramlikni keltirib chiqardi. Toʻrtinchidan, xalq sudylarining moliyaviy jihatdan nochorligi, zarur inventarlarga ega emasligi prosessual meʼyorlarning qoʻpol tarzda buzilishiga olib keldi. Bir soʻz bilan aytganda, xalq sudlari va tizimdagi sudyalar xalq manfaatlarining haqiqiy himoyachisiga aylana olmadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

- 1.Oʻzbekistonning yangi tarixi. 2–kitob. Oʻzbekiston sovet mustamlakachiligi davrida / Ilmiy muharrir M. Joʻraev. – Toshkent: Sharq, 2000. – 668 b.
- 2.Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 г. – Москва: Издается Управлением Делами СНК СССР и СТО., 1930. -1300 с.
3. Oʻzbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-roʻyxat, 40-ish, 89-varaq.
- 4.Расулев А. Создание и развитие советского суда в Узбекистане. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1957. – 188 с.
5. Oʻzbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-roʻyxat, 395-ish, 59-varaq.
6. Oʻzbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-roʻyxat, 395-ish, 92-varaq.
7. Oʻzbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-roʻyxat, 395-ish, 214-varaq.
8. Oʻzbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-roʻyxat, 395-ish, 213-varaq.
- 9.Qashqadaryo viloyati davlat arxivi 46-fond, 1-roʻyxat, 30-ish, 14-varaq.
- 10.Oʻzbekiston Milliy Arxivi R-904-fond, 9-roʻyxat, 364-ish, 20-varaq.

OʻZBEKISTON RESPUBLIKASINING TASHQI SIYOSATDAGI USTUVOR YOʻNALISHLARI VA HINDISTON BILAN ALOQALARNI YOʻLGA QOʻYILISHI: TARIXIY TAHLIL

Asadova Raʼno Baymanovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası
dotsenti, tarix fanlari nomzodi
E-mail: ranoasadova66@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Oʻzbekiston Respublikasining tashqi siyosatdagi ustuvor yoʻnalishlari, jumladan, mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni kengaytirish, xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik hamda madaniy aloqalarni mustahkamlash masalalari tahlil etiladi. Ayniqsa,

Hindiston bilan diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlarni yo'lga qo'yishning huquqiy asoslari, imzolangan bitimlar va ikki tomonlama hamkorlikning istiqbollari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, tashqi siyosat, Hindiston, hamkorlik, huquqiy asoslar, xalqaro munosabatlar, diplomatiya.

Аннотация: В данной статье анализируются приоритетные направления внешней политики Республики Узбекистан, включая расширение регионального и международного сотрудничества, укрепление безопасности, экономического взаимодействия и культурных связей. Особое внимание уделяется правовым основам установления дипломатических и торгово-экономических отношений с Индией, заключённым соглашениям и перспективам двустороннего сотрудничества.

Ключевые слова: Узбекистан, внешняя политика, Индия, сотрудничество, правовые основы, международные отношения, дипломатия.

Abstract: This article analyzes the priority directions of Uzbekistan's foreign policy, including the expansion of regional and international cooperation, strengthening security, economic interaction, and cultural ties. Special emphasis is placed on the legal foundations of establishing diplomatic and trade-economic relations with India, the agreements signed, and the prospects for bilateral cooperation.

Keywords: Uzbekistan, foreign policy, India, cooperation, legal foundations, international relations, diplomacy.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach (1991-yil 1-sentyabr), mamlakatning tashqi siyosiy faoliyati tubdan yangicha yo'nalishda shakllandi. Avvalgi davrlarda mavjud bo'lgan markazlashtirilgan siyosiy tizim o'rniga O'zbekiston o'z milliy manfaatlariga asoslangan tashqi siyosatni yurita boshladi. Bu jarayonda davlat suverenitetini mustahkamlash, xalqaro maydonda o'z o'rnini topish va keng qamrovli diplomatik aloqalarni yo'lga qo'yish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Ayniqsa, tarixiy, madaniy va iqtisodiy jihatdan qadimiy aloqalarga ega bo'lgan Hindiston bilan diplomatik munosabatlarning shakllanishi alohida ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng, tashqi siyosatida o'ziga xos yo'nalishlarni belgilab, xalqaro maydonda o'z o'rnini mustahkamlashga intildi. Ushbu siyosatning asosiy maqsadi davlat mustaqilligi va suverenitetini ta'minlash, xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik muhitini shakllantirish hamda tashqi iqtisodiy manfaatlarni ilgari surishdir [1, B.37].

Asosiy qism. Hindiston bilan aloqalar esa tarixan chuqur ildizlarga ega bo'lib, zamonaviy davrda ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik yanada mustahkamlandi. Ushbu ilmiy ishda O'zbekistonning tashqi siyosatidagi ustuvor yo'nalishlar va Hindiston bilan aloqalarning rivojlanish tarixi tahlil qilinadi.

O'zbekistonning tashqi siyosatidagi ustuvor yo'nalishlar. O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik: O'zbekiston uchun Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaxshi qo'shnichilik aloqalari ustuvor ahamiyatga ega. Bu yo'nalish mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy integratsiya va madaniy aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan.

2. Harbiy-siyosiy bloklarga qo'shilmaslik: O'zbekiston o'zining harbiy-siyosiy bloklarga qo'shilmaslik siyosatini davom ettirib, hududida xorijiy harbiy bazalar va ob'ektlarni joylashtirishga qarshi turadi. Mamlakat barcha qarama-qarshiliklar va nizolarni faqat tinch siyosiy yo'llar bilan hal qilish tarafdoridir

3. Xalqaro hamkorlikni kengaytirish: O'zbekiston xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib, turli xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni mustahkamlashga intiladi.

4. Tashqi iqtisodiy manfaatlarni ilgari surish: Mamlakat tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlashga harakat qiladi [2, B.101].

Hindiston bilan aloqalar qadim zamonlarga borib taqaladi. O'zbekistonning mustaqillikka erishishidan so'ng, Hindiston birinchi bo'lib mamlakatning suverenitetini tanigan davlatlardan

biri bo'ldi. 1992-yil 18-martda Hindiston va O'zbekiston o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi [3, B.87].

Zamonaviy davrda ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalar ko'plab sohalarda rivojlandi:

Siyosiy aloqalar: O'zbekiston va Hindiston o'rtasida yuqori darajadagi tashriflar va uchrashuvlar muntazam ravishda o'tkazilib, siyosiy aloqalar mustahkamlandi [4, B.12].

Iqtisodiy hamkorlik: Savdo, investitsiyalar va sanoat sohalarida hamkorlik kengaydi. O'zbekiston Hindistonga paxta, gaz va boshqa tabiiy resurslarni eksport qilsa, Hindiston o'zining yuqori texnologiyalari va sanoat mahsulotlarini taqdim etdi.

Madaniy aloqalar: Madaniy almashinuvlar, ta'lim va turizm sohalarida hamkorlik rivojlandi. Hindistonning O'zbekistondagi madaniy tadbirlari va festivallari ikki xalq o'rtasidagi do'stlikni mustahkamladi.

Natija va muhokamalar. Xavfsizlik va mintaqaviy hamkorlik: O'zbekiston va Hindiston mintaqaviy xavfsizlik masalalarida hamkorlikni kuchaytirib, terrorizmga qarshi kurashish, chegaralarni himoya qilish va boshqa xavfsizlik masalalarida bir-birini qo'llab-quvvatlamoda [5, B.37].

1. O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari. Mustaqillik yillarida O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari "Tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasi"da belgilab berilgan. Ulardan eng muhimlari: milliy manfaatlar ustuvorligi, tinchlikparvarlik va barqarorlikni ta'minlash, geosiyosiy muvozanatni saqlash, yaqin va uzoq xorij mamlakatlari bilan hamkorlikni kengaytirish hamda xalqaro tashkilotlar (BMT, MDH, SHHT va boshqalar) doirasida faol ishtirok etish.

2. O'zbekiston – Hindiston aloqalarining tarixiy ildizlari O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarning ildizi qadim tarixga borib taqaladi. Buyuk Ipak yo'li davrida Markaziy Osiyo orqali Hindiston bilan savdo-madaniy aloqalar yo'lga qo'yilgan edi. Hind madaniyati, falsafasi va diniy g'oyalari Markaziy Osiyoga ta'sir qilgan bo'lsa, o'z navbatida, Movarounnahr ilmiy va madaniy merosi Hindiston taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, Boburiylar davrida ikki hudud o'rtasidagi aloqalar yuksak darajaga chiqqan [6, B.37].

3. Mustaqillikdan keyingi davrda diplomatik munosabatlar 1992-yil 18-mart kuni O'zbekiston va Hindiston o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Shundan so'ng ikki mamlakat o'rtasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlik bosqichma-bosqich kengayib bordi. Siyosiy hamkorlik davlat rahbarlarining muntazam uchrashuvlari orqali rivojlandi. Iqtisodiy sohada farmatsevtika, to'qimachilik, IT va energetika yo'nalishlarida qo'shma loyihalar amalga oshirildi. Madaniy-ma'rifiy sohada hind kinosi, san'ati va tiliga qiziqish ortdi, O'zbekistonda hind madaniy markazlari faoliyat yuritmoqda. Xalqaro hamkorlik doirasida esa ikki tomon BMT, SHHT va boshqa maydonlarda bir-birini qo'llab-quvvatlamoda.

4. Huquqiy asoslar. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlik turli xalqaro shartnomalar, bitimlar va hukumatlararo kelishuvlar asosida rivojlanmoqda. Jumladan: 1993-yilda imzolangan "Savdo va iqtisodiy hamkorlik to'g'risida bitim", 1999-yildagi "Madaniy hamkorlik dasturi", 2011-yildagi "Strategik sheriklik to'g'risidagi deklaratsiya" va 2018-yildan boshlab "Har tomonlama sheriklik" bosqichiga o'tilishi shular jumlasidandir [7, B.81].

5. Tarixiy tahlil va istiqbollari O'zbekiston – Hindiston aloqalarining mustaqillikdan keyingi davri bosqichma-bosqich rivojlanib kelmoqda. Bu jarayonda ikki tomon ham mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy taraqqiyot va madaniy uyg'unlikni ustuvor deb bilmoqda. Hindistonning "Markaziy Osiyoga chiqish siyosati" va O'zbekistonning "Ochiq tashqi siyosat" strategiyasi o'zaro manfaatlarni uyg'unlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kelgusida transport-logistika tizimlari, energetika hamkorligi va raqamli iqtisodiyot sohasida keng istiqbollari mavjud [8, B.95].

Xulosa. Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlar qadimdan mavjud bo'lib, mustaqillikdan keyingi davrda ularni yangi huquqiy va siyosiy asoslarda rivojlantirishga erishildi. Bugungi kunda bu aloqalar strategik sheriklik darajasiga ko'tarilgan bo'lib, ular mintaqaviy barqarorlik, iqtisodiy taraqqiyot va madaniy hamkorlikni yanada mustahkamlashda muhim o'rin tutmoqda. O'zbekistonning tashqi

siyosatidagi ustuvor yo‘nalishlar mamlakatning mustaqilligi, xavfsizligi va iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan. Hindiston bilan aloqalar esa tarixan chuqur ildizlarga ega bo‘lib, zamonaviy davrda ikki mamlakat o‘rtasidagi hamkorlik yanada mustahkamlandi. Kelajakda hamkorlikni yanada rivojlantirish uchun ikki mamlakat o‘rtasidagi aloqalarni kengaytirish va yangi sohalarida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. 68 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Qonuni. 2012-yil 10-sentabr. – Toshkent.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari: “O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosat konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 2017.
4. O‘zbekiston Respublikasi va Hindiston Respublikasi o‘rtasidagi diplomatik munosabatlarni o‘rnatish to‘g‘risida bayonnoma (1992-yil 18-mart).
5. Jo‘rayev, A. O‘zbekiston tashqi siyosati va xalqaro hamkorlik. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 276 b.
6. Xolmatov, B. Markaziy Osiyo davlatlarining tashqi siyosiy jarayonlari. – Toshkent: Universitet, 2019. – 310 b.
7. Sharma, R. India and Central Asia: Strategic Partnership in the 21st Century. – New Delhi: Sage Publications, 2018. – 245 p.
8. Jalilov, M. O‘zbekiston Respublikasining tashqi siyosati: tarixiy jarayon va hozirgi holat. – Toshkent: Fan, 2017. – 198 b.
9. Rakhimov, M. Central Asia and India: Prospects of Cooperation. – Tashkent: IMS, 2021. – 152 p.

O‘ZBEKISTON IJTIMOIIY HAYOTIDA IJODIY ZIYOLILARNING O‘RNI.

***B.U. Bokiyeu, PhD, dotsent
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi
B.B. Ovloyorov, magistr
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi***

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda mustaqillik yillarida ijtimoiy sohada olib borilgan islohotlar, teatr san’ati, tarkibiy qismda o‘zgarishlar, yangilanish bilan bir qatorda muammolar va uning yechimlari, dramaturglar va teatr jamoalari hayotning barcha jabhalarida o‘zgarishlar, shuningdek, kino san’ati, o‘zbek milliy kino san’atining rivojiga keng yo‘l ochib berilayotgani, o‘zbek milliy kino san’atining eng yaxshi yutuqlarini amalga oshirayotgan ziyolilar faoliyati haqida qizqacha ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Mustaqillik, islohot, demokratik davlat, adolat, fuqarolik jamiyati, kelajak avlod, teatr san’ati, ijod, kino san’ati, milliy kino, ijodkor.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng mamlakatda amalga oshirilayotgan chuqur islohotlardan biri jamiyat hayotining barcha jabhalarini demokratlashtirish masalasi edi. “ ... O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat qurish, insonning haq-huquqlarini himoya qilish, uning orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarish uchun shart-sharoit yaratish – bosh maqsadimiz”[1], ekanligi davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Ana shu maqsadda inson huquqlarini himoya qilish, huquqiy demokratik davlat va adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirishga katta e‘tibor qaratildi.

Mustaqillikgacha O‘zbekiston o‘z haq-huquqiga ega bo‘lmagan, mustabid, qaram mamlakat edi. Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning Mirzakalon Ismoiliga aytganidek: “Millat xarob bo‘ldi. Uning eng muqaddas narsalari, hurligi, sha‘ni-sharafi qo‘ldan ketdi. Har

qadamda yuragimiz qush hadigi bilan uradi. Endi bizning vazifamiz, kelajak avlodning vazifasi millatni sharmandalarcha qullikdan, haqorat va xo'rlikdan qutqazish bo'lishi kerak"[2]. Bugun respublikamiz ozod, erkin, demokratik, huquqiy, insonparvar mamlakatga aylandi. Davlatning bosh siyosiy islohotlarida "Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak", degan tamoyilga alohida urg'u berilmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, erkin demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurishga jadal kirishgan, jahon hamjamiyatidan o'z o'rni, o'z ovozigacha ega bo'la boshlagan O'zbekiston Respublikasida ma'naviyat va ma'rifatning boshqa sohalari qatorida teatr san'atida ham o'zgarishlar va yangilanish jarayoni boshlandi. Ijodiy jamoalar yagona sovet madaniyatini targ'ib qilish kabi soxta metodologiya iskanjasidan xalos bo'lib, o'z faoliyatlarini o'zlari tashkil etishga kirishdi. Ya'ni, mustaqillik tufayli chinakam ijodiy erkinlik yuzaga keldi.

Teatr san'ati tarkibiga barcha san'at vositalarini qamrab oluvchi, uyg'unlashtiruvchi soha bo'lgani uchun uning tarmoqlari ko'p bo'lib, har bir tarmoqda, tarkibiy qismda o'zgarishlar, yangilanish bilan bir qatorda muammolar ham yetarli edi. Xususan, ijodiy uslub, metodologiya va janrlar rang-barangligi yangi davrda teatr san'atida ham ijodiy izlanishlar kuchayib, teatrlar o'z faoliyatini xalqimiz ijodida va jahon san'atida mavjud uslublar va oqimlar asosida qurish, realistik uslubdan tortib, majoziy va mistik tasvirgacha bo'lgan rang-barang vositalarni qo'llash yo'lini tutmoqda. Mumtoz asarlarni sahnalashtirishda an'anaviy yechimlardan qochib, erkin talqin etish (tabdil uslubi, majoziy-falsafiy yechim kabi) butun bir yo'nalish tusini oldi. Tarixiy mavzuni ishlashda chinakam uyg'unish yuz berdi. Zamonaviy mavzularni tadqiq etishda dramaturglar va teatr jamoalari hayotning barcha jabhalariga tobora chuqurroq kirib borgan holda maishiy yechimlardan dolzarb ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy muammolarni ko'tarib chiqishga dadil kirisha boshladi[3].

Mamlakatimizda erkin demokratik jamiyat barpo etish yo'lida amalga oshirilayotgan o'zgarish va yutuqlarni, milliy istiqlool g'oyasining mazmun-mohiyatini kino san'ati vositasida badiiy aks ettirish, kinematografiya sohasining xalqimiz hayotidagi, ayniqsa, yoshlar tarbiyasidagi o'rni va ta'sirini kuchaytirish, g'oyaviy-badiiy saviyasini oshirish, uni hozirgi zamon talablari asosida yanada takomillashtirish maqsadida o'zbek milliy kino san'atining rivojiga keng yo'l ochib berdi[4]. Respublika mustaqillikka erishgach, barcha san'at turlari kabi kino san'atining rivojiga ham davlat miqyosida katta e'tibor berildi. Kino san'ati turining rivoji uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan uning zimmasiga ham ma'lum bir mas'uliyat yuklatildi. Kommunistik mafkura hukmronligi sharoitida kino san'ati tahqirlovchi talablar asosida faoliyat yuritdi. Mustaqillikdan keyin esa kino san'atida tarixni haqqoniy gavdalantira oladigan, milliy qadriyatlarni boricha ko'satadigan imkoniyat yaratildi. Shulardan kelib chiqib, yangi davrdagi milliy kinematografiya o'z qiyofasini namoyon etish sari yuz tutdi. Bu yaratilgan ijtimoiy imkoniyatdan o'zbek milliy kino ijodkorlari faxrli ishni o'z zimmasiga oldi.

Xususan, asosiy e'tibor o'zbek milliy kino san'atining eng yaxshi yutuqlarini saqlab qolish va ko'paytirish, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod ongida zamonaviy dunyoqarashni shakllantirishda kino san'atining ahamiyatini oshirish edi. Shuningdek, milliy va umumbashariy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan holda milliy istiqlool, mustaqillik g'oyalariga xizmat qiluvchi, badiiy jihatdan yuksak saviyadagi kino va videofilmlar yaratish, milliy istiqlool g'oyalarini tarannum etib, bu g'oyaning, birinchi navbatda, yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini singdirishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishdek mas'uliyatli vazifalar yuklandi[5].

Mamlakatimiz kino san'ati ko'rib turganimizdek bir asrdan ziyod tarixga ega bo'lib, o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Bu davr mobaynida o'zbek kinosining poydevori yaratilib, u xalqimizning madaniy-ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi. Mustaqillik yillarida milliy kinematografiya rivojiga davlatimiz tomonidan qaratilayotgan katta e'tibor natijasida sohada muayyan yutuqlarga erishildi. Mazmun va shakl jihatidan rang-barang kino asarlar yaratilib, ular tomoshabinlar e'tiborini qozondi. Ayni vaqtda bugun jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari, mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashning ustuvor vazifalari barcha

soha va tarmoqlar qatorida kino san'ati faoliyatini ham takomillashtirish, soha rivoji uchun yangi imkoniyatlar va qulayliklar yaratishni talab etmoqda.

Qayd etish kerakki, kinematografiya sohasida normativ-huquqiy bazaning mukammal emasligi, kino ishlab chiqaradigan yetakchi korxonalar, jumladan "O'zbekfilm", "Qoraqalpog'film" hamda "Ilmiy-ommabop va hujjatli filmlar" kinostudiyalarining moddiy-texnik bazasi jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgani, kinofilmlarni moliyalashtirish tizimining bugungi kun talablariga javob bermasligi, kinoteatrlar va malakali kadrlar yetishmasligi soha rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Shuning uchun ham 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga asoslanib, xalqimiz, avvalo, yoshlar ongiga milliy istiqlol g'oyalariga sadoqat, milliy va umumbashariy qadriyatlarga hurmat, ona-Vatanga muhabbat tuyg'ularini singdirishda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan kino san'atining rolini oshirish, "O'zbekkino" Milliy agentligining faoliyatini takomillashtirish yo'lga qo'yildi[6].

Istiqlol sharofati bilan milliy-ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan diqqat-e'tibor, unutilayotgan an'analarni tarixan qisqa muddat ichida qayta tiklanishi, shuningdek qo'shni va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-musiqiy aloqalarni o'zaro boyitish yo'lida rivojlantirish sa'y-harakatlari ham dolzarb ahamiyatga ega edi. Bir paytlar kommunistik mafkura iskanjasida bo'lgan o'zbek musiqa merosining Sharq xalqlari an'analari bilan tarixiy aloqalari yangi bosqichga ko'tarildi va ijodiy hamkorliklar yo'lga qo'yila boshlandi. Madaniy aloqalar, musiqaning ilohiy ta'sir kuchi va o'zbek xalqining boy musiqa merosining ahamiyati va mavqei, uning Sharq musiqasi bilan mushtarakligi yuzaga kela boshladi. Xususan, "... Sharq musiqasining jahon madaniy merosida tutgan o'rni benihoya buyuk... Bu musiqa ming-ming yillardan beri odamlar dilini poklab, ularni ruhan yuksaltirib kelmoqda"[7].

O'zbek xalqining turmush tarzi keyingi yillarda misli ko'rilmagan darajada o'zgardi. Endilikda, bugungi kun kishisi yaxshi hayot kechirish, muloqotning go'zal namunalarini namoyon etish, eng muhimi, voqelikni estetik o'zlashtirishning o'ziga mos yo'lidan bormoqda. Bu ayni paytda, musiqiy madaniyat rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Ta'kidlash mumkinki, "Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda ziyolilarimizning o'rni alohida ekanligini e'tiborga olish kerak. Qaysi rahbar, qaysi amaldor o'z obro'sini to'kmoqchi bo'lsa, u ziyolilar bilan orasini buzadi. Tarixda ham, hozirgi kunlarda ham bunga misol ko'p"[8].

Xulosa qilib aytganda, istiqlol yillari mustaqillikni mustahkamlash, respublikada turli sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlarni jadallashtirishda, mamlakat ma'naviy, madaniy hayotini yuksaltirishda ijodkor ziyolilarni keng jalb qilish va ularning ijodiy faoliyatini rivojlantirish muhim o'ringa egadir. Xususan, ijod erkinligiga keng yo'l ochib berilishi, uni turli mafkuraviy qoliplardan holi etilishi yangi ilmiy-badiiy asarlarning yuzaga kelishini ta'minladi. Bugungi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan olim va mutafakkirlarning nomlarini abadiylashtirish ziyolilar ijtimoiy mavqeini ma'lum darajada ko'tarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Каримов И.А. Адолатли жамият сари. – Тошкент: "Ўзбекистон", 1998. – Б. 111.
2. Наим Каримов. Чўлпон. – Тошкент: Шарк, 2003. – Б. 34.
3. Қодиров М.Ҳ. Театримиз истикболини ўйлаб // Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Хабарлари, 2018/1(5). – Б. 8.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Кинематография соҳасида бошқаришни янада такомиллаштириш тўғрисида" 2004 йил 16 мартдаги ПФ-3407-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: 2004. 11-сон, 126-модда.
5. Исҳоқов А. Кинематография тарихи – Тошкент, "Zilol buloq", 2019 йил. – Б. 484.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Milliy kinematografiyani yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017 yil 7 avgustdagi PQ-3176-son qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: 2017. 33-son.

7. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Б. 140.

8. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – Б. 440.

ARABSHUNOS VA HADISSHUNOS ALLOMAI ZAMON - U.UVATOV VA U KISHINING ILMIY MEROSI

Ashurova Sevara Anvar qizi
Qarshi davlat universiteti magistranti
ashurovasevara93@gmail.com
Ilmiy rahbar: Jabbarova I.

Annotatsiya: Ushbu maqolada arabshunos va hadisshunos olim U. Uvatovning hayoti va ilmiy merosi keng qamrovda yoritilgan. Uning arab tilshunosligi, hadis ilmi va islomshunoslik sohalaridagi hissasi, ilmiy maktab yaratishdagi oʻrni hamda shogirdlar tayyorlashdagi faoliyati tahlil qilingan. Tadqiqotda Uvatovning qoʻlyozmalari, ilmiy risolalari hamda u kishi qoldirgan boy maʼnaviy merosning bugungi ilmiy muhitdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: U. Uvatov, arabshunoslik, hadisshunoslik, ilmiy meros, islomshunoslik, qoʻlyozmalar, ilmiy maktab.

Аннотация: В статье подробно рассматривается жизнь и научное наследие арабиста и хадисоведа У. Уватова. Анализируется его вклад в развитие арабской филологии, хадисоведения и исламоведения, а также роль в формировании научной школы и подготовке учеников. Особое внимание уделено рукописям, научным трудам и духовному наследию ученого, которые сохраняют актуальность в современном научном пространстве.

Ключевые слова: У. Уватов, арабистика, хадисоведение, научное наследие, исламоведение, рукописи, научная школа.

Abstract: This article explores the life and scholarly legacy of the Arabist and hadith scholar U. Uvatov. It examines his contributions to Arabic philology, hadith studies, and Islamic scholarship, as well as his role in establishing an academic school and mentoring students. The study also highlights Uvatov's manuscripts, scholarly works, and his rich intellectual heritage, which remain significant in the contemporary academic environment.

Keywords: U.Uvatov, Arabic studies, hadith scholarship, scientific legacy, Islamic studies, manuscripts, academic school.

Kirish. Markaziy Osiyo qadimdan buyuk ilmiy va maʼnaviy markaz sifatida shakllanib kelgan boʻlib, bu hududdan yetishib chiqqan ulugʻ allomalar insoniyat sivilizatsiyasining rivojida alohida oʻrin tutadi. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Imom Termiziy, Mahmud az-Zamaxshariy kabi mutafakkirlarning boy ilmiy merosi faqatgina Sharq mamlakatlari emas, balki butun jahon ilm-fani taraqqiyotida bebaho manba vazifasini oʻtagan [1]. Mustaqillik yillarida ushbu allomalar merosini qayta tiklash, oʻrganish va zamonaviy ilmiy talqin asosida keng jamoatchilikka yetkazish davlat siyosatining muhim yoʻnalishlaridan biriga aylandi. Shu jarayonda professor Ubaydulla Murodovich Uvatovning ilmiy faoliyati oʻzining serqirra va samaradorligi bilan alohida ajralib turadi.

U.Uvatovning ilmiy merosida ikki asosiy yoʻnalish ajralib koʻrinadi: birinchisi — Oʻrta Osiyo allomalarining ilmiy-falsafiy, diniy va maʼnaviy qarashlarini oʻrganish; ikkinchisi esa — ushbu merosni xalq ommasiga yetkazish, uni pedagogik va metodologik jihatdan talqin qilishdir [2]. Olimning ilmiy faoliyati milliy oʻzlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash va diniy-maʼnaviy qadriyatlarni zamonaviy ijtimoiy hayotga uygʻunlashtirishda muhim oʻrin tutadi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur maqola tayyorlashda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Birinchidan, manbashunoslik tahlili asosida Uvatovning asarlari, hamda mavzuga oid arxiv hujjatlari va zamonaviy ilmiy adabiyotlar o'rganildi [3]. Ikkinchidan, tarixiy-qiyosiy metod yordamida Uvatovning ilmiy izlanishlari boshqa tadqiqotchilar qarashlari bilan solishtirildi. Uchinchidan, biografik yondashuv asosida olimning hayoti, ilmiy faoliyati va pedagogik merosi xronologik tartibda ko'rib chiqildi. To'rtinchidan, sistemali tahlil metodi yordamida Uvatov faoliyati O'zbekiston tarixshunosligi va sharqshunosligi rivojida umumiy jarayonlar kontekstida o'rganildi. Beshinchidan, ijtimoiy-madaniy, kontekstual yondashuv asosida mustaqillik davridagi diniy-ma'naviy tiklanish siyosati bilan Uvatov izlanishlari o'zaro bog'liq holda tahlil qilindi.

Natijalar. Ubaydulla Uvatovning ilmiy faoliyati natijalari bir necha yo'nalishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchidan, u oltmish yildan ortiq ilmiy faoliyati davomida O'rta Osiyo allomalarning boy ilmiy merosini izchil tadqiq etib, uni zamonaviy talqin asosida yoritdi [4]. Uvatovning qalamiga mansub "Ikki buyuk donishmand", "Imom al-Buxoriy", "Mahmud Zamaxshariy", "Buyuk yurt allomalari" singari o'nlab monografiyalar va besh yuzdan ortiq maqolalar bu yo'nalishda yaratilgan muhim manbalardir [5].

Ikkinchidan, olimning faoliyati pedagogik jarayon bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u talabalar ongiga milliy g'urur va tarixiy xotira tuyg'ularini singdirishda katta hissa qo'shgan [6]. U.Uvatov o'z faoliyati davomida ilmiy maktab yaratib, bugungi kunda ham ko'plab shogirdlari ushbu an'anani davom ettirmoqda.

Uchinchidan, olim xalqaro ilmiy faoliyatda ham faol bo'lib, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlarida samarali faoliyat olib bordi. Bu davrda uning tashabbusi bilan bir qancha asarlar chop etildi, xalqaro ilmiy hamkorlik yo'lga qo'yildi [7].

Muhokama. U.Uvatovning ilmiy merosi faqat tarixiy faktlarni yig'ish va tizimlashtirish bilan chegaralanmaydi. Olim allomalarning ilmiy qarashlarini zamonaviy pedagogik va ijtimoiy talqin asosida tahlil qilib, ularning hikmatlarini bugungi avlod uchun dolzarb ma'naviy saboqlarga aylantirishga intilgan [8].

Olimning ayniqsa Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida hamda Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida ishlagan kezlardagi faoliyati ushbu mavzuda ko'plab kitob va risolalar nashr ettirishlarida asos bo'la oldi.

U.Uvatov o'z asarlarida yurtimiz tarixida o'tgan yangi nomlarni kashf qilganligi bilan ham alohida ahamiyatlidir. Xususan, Imom ad-Dorimiy, Abu-l-Abbos al-Mustag'firiyy, An-Nasafiyy, Abu-l-Hasan ar-Rustug'foniyy, Alouddin Kosoniyy, Rashiduddin al-Vatvot, Qosim ibn Al-Husayn, Mahmud ibn Zayd al-Lomishiy kabi o'z zamonasining bilimdon, g'aroyib shaxslari haqida ma'lumotlar bergan, ularni hadisshunoslik va manbashunoslik sohasiga olib kirgan.

Abdulxoliq G'ijduvoniyy, Al-Hakim as-Samarqandiy, Abu-l-Mu'in an-Nasafiyy, Mahmud az-Zamaxshariyy, Imom al-Moturidiyy, Al-Hakim at-Termiziy, Imom al-Buxoriy kabi allomalarning esa hayoti, ularning ilmiy qarashlari, metodologik yondashuvlari va dunyo ilm-fani rivojiga qo'shgan hissalarini yanada chuqur o'rganib, yangi ma'lumotlar bilan boyitgan. Ayniqsa, u bu allomalarning ilmiy merosini zamonaviy fan bilan bog'lab talqin etishga intilgan, tarixiy manbalarni tahlil qilishda tanqidiy yondashuvdan foydalangan. U.Uvatovning yondashuvi bilan shuni ko'rish mumkinki, u allomalarning faqatgina tarixiy shaxs sifatidagi rolini emas, balki ularning tafakkur merosi, ilmiy tafsiri orqali bugungi avlodga beradigan saboqlarini ochib berishga harakat qilgan.

Mustaqillikdan keyin olim tashabbuslari o'laroq "O'zbekiston – buyuk allomalar yurti" degan ibora kirib keldi. Darhaqiqat, Movaraunnahr, Xuroson avliyolar allomalar va buyuklar yurti. Turkistonni o'zida ikki mingdan ortiq allomalar, mingdan ortiq valiyalar o'tgan. Alisher Navoiy o'zining «Nasoyimul-muhabbat» asarida yetti yuz yetmishga valiyalar haqida ma'lumot bergan[9].

Masalan, Mahmud az-Zamaxshariyning hikmatlarini u nafaqat tilshunoslik yoki adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan, balki pedagogik, tarbiyaviy jihatdan ham tahlil qilgan. Shu jihatdan olimning yondashuvi tarixiy merosni hozirgi davr uchun ham dolzarb qilgan.

Shuningdek, Uvatovning ilmiy faoliyati O'zbekistonda hadisshunoslik va manbashunoslik maktablarining shakllanishida alohida o'rin tutadi. U yaratgan ilmiy an'analar keyingi avlod tadqiqotchilari uchun mustahkam ilmiy-metodologik poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa. Ubaydulla Uvatov o'zining uzoq muddatli ilmiy faoliyati davomida umrining oxirgi daqiqalariga qadar ko'plab yirik tadqiqotlarni amalga oshirib, ham ilmiy jamoatchilik, ham keng ommaga taqdim etdi. U kishi tomonidan yaratilgan qimmatli asarlar ham ibratli ilmiy maktab, ham sadaqai joriya bo'lib xizmat qiladi, inshaalloh.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, olim Ubaydulla Uvatovning uzoq yillar davomida ilmfan taraqqiyoti yurtimiz allomalari hayoti va ilmiy merosini o'rganishda olib borgan sermahsul xizmatlari yoshlar va tadqiqotchilar uchun haqiqiy o'rnak va namuna maktabi vazifasini bajaradi. Olim Ubaydulla Uvatov yurtimiz manbashunosligi va hadisshunosligi maktabi asoschilaridan edi. U kishi yaratgan maktab yosh tadqiqotchilar, kalomshunos, hadisshunos va manbashunoslar uchun ibrat maktabi bo'lib xizmat qiladi.

Professor Ubaydulla Uvatovning ilmiy faoliyati O'zbekiston tarixshunosligi va sharqshunosligi rivojida, ayniqsa, muhim o'rin tutadi. U nafaqat allomalar merosini o'rganib, uni keng ilmiy jamoatchilikka yetkazdi, balki ushbu merosni pedagogik va tarbiyaviy jihatdan talqin etib, yosh avlod ongida milliy g'urur va tarixiy xotirani shakllantirishga hissa qo'shdi. Olimning asarlari va ilmiy maktabi kelajak avlod tadqiqotchilari uchun bebaho manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdusalomova M. Ilmga baxshida umr yoxud Ubaydulla Uvatov Ilomshunoslik va manbashunoslik darg'asi. –T, 2021. –B.80.
2. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/dilnavoz-yusupova-alisher-navoiy>
3. Uvatov U. Xorazmlik buyuk alloma Mahmud Zamaxshariy "Navobig' al-kalim". T.: Yangi asr avlodi, 2006. –B. 13.
4. Uvatov. U. "Movarounnahr va Xuroson olimlarining hadis ilmi rivojida tutgan o'rni (Imom Buxoriy, Imom Muslim va Imom Termiziy)" mavzusidagi tar. f.n... disser. avtoreferati. –T, 2002.
5. Ubaydulla Uvatov Manbashunoslarimiz yetakchisi. // Ubaydulla Uvatov – manbashunoslik va hadisshunoslik darg'asi" nomli yosh tadqiqotchilar respublika ilmiy-amaliy amjumani – Toshkent, "O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2021 y
6. O'zbekiston – buyuk allomalar yurti. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi: U.Uvatov. –T.: Ma'naviyat, 2010; Buyuk yurt allomalari. Ikkinchi nashr. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi: U.Uvatov. –T.: O'zbekiston, 2018. 424 b.
7. "Mutafakkirlar" bolalar uchun risolalar turkumi. B. To'rayev. Abu Rayhon beruniy. –T.: Tafakkur, 2015.
8. Махмуд Замахшарий "Олтин шодалар" //Таржимонлар Маҳкам Маҳмуд, Назарбек Раҳим / "EXTREMUM PRESS"-T:, 2010. 83-б.
9. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/dilnavoz-yusupova-alisher-navoiy>

O'ZBEKISTON VA ROSSIYA O'RTASIDAGI IKKI TOMONLAMA MUNOSABATLAR RIVOJIDA MIGRATSIYA OMILINING TUTGAN O'RNI

Madaminova Durdona Iskandarovna

DSc, dotsent (Toshkent davlat yuridik universiteti) +998 99 817 34 81

ANNOTATSIYA. Mazkur maqola xalqaro munosabatlarning muhim elementlaridan biriga aylanib borayotgan migratsiya omili, uning O'zbekiston tashqi siyosatidja, xususan Rossiya bilan o'zaro munosabatlarida tutgan o'rni, yurtdoshlarimizdan iborat migrasion oqimlarning mazkur davlat tomon harakatlanish dinamikasi, unga ta'sir ko'rsatgan omillar,

migrasion jarayonlarning davlatlar ravnaqi va o'zaro munosabatlariga bo'lgan ta'siri, bugungi kundagi mavjud vaziyat hamda uning sabab va oqibatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Xalqaro munosabatlarning globallashuvi sharoitida dunyo miqyosida kuzatilayotgan nizoli vaziyatlar ko'lamining tobora ortib borayotgani hamda iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq vaziyat, o'z navbatida migratsion jarayonlarning kechishiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Xalqaro migratsiya oqimlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotga hamda xavfsizlikni ta'minlash jarayoniga bo'lgan ta'siri nuqtai nazaridan migrasion jarayonlarni o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar ko'lami tobora kengayishi tabiiy. Zero, so'nggi yillarda kuzatilayotgan voqe'liklar, migratsiya muammosini hal etishga qaratilgan yangi yondashuvlar ishlab chiqish zarurati vujudga keltirmoqda.

Kalit so'zlar: migratsiya, demografiya, sekulyarizasiya, ijtimoiy siyosat, xavfsizlik, nizoli vaziyat, iqlim o'zgarishlari, xalqaro munosabatlar, xalqaro huquq, hamkorlik.

АННОТАЦИЯ. Данная статья посвящена исследованию миграционного фактора, который становится одним из важнейших элементов международных отношений, его роли во внешней политике Узбекистана, в частности, в отношениях с Россией, динамике миграционных потоков между данными странами, а также влиянию миграционных процессов на развитие межгосударственных отношений, текущему состоянию, причинам и последствиям миграционных процессов. В условиях глобализации международных отношений рост конфликтных ситуаций в мире и ситуация, связанная с изменением климата, в свою очередь, оказывают влияние на ход миграционных процессов. Следовательно, сфера научных исследований, направленных на изучение миграционных процессов с точки зрения влияния международных миграционных потоков на социальную, экономическую и политическую жизнь, а также на обеспечение безопасности, расширяется. Этому способствуют реалии происходящие в последние годы, которые обуславливают необходимость разработки новых подходов к решению проблемы миграции.

Ключевые слова: миграция, демография, секуляризация, социальная политика, безопасность, конфликтная ситуация, изменение климата, международные отношения, международное право, сотрудничество.

ABSTRACT. This article is devoted to the study of the migration factor, which is becoming one of the important elements of international relations, its role in the foreign policy of Uzbekistan, in particular in its relations with Russia, the dynamics of migration flows of our compatriots towards this state, the factors that influenced it, the impact of migration processes on the prosperity and mutual relations of states, the current situation and its causes and consequences. In the context of globalization of international relations, the increasing scale of conflict situations observed worldwide and the situation related to climate change, in turn, have an impact on the course of migration processes. It is natural that the scope of scientific research aimed at studying migration processes from the point of view of the impact of international migration flows on social, economic and political life and the process of ensuring security is expanding. After all, the realities observed in recent years create the need to develop new approaches to solving the problem of migration.

Keywords: migration, demography, secularization, social policy, security, conflict situation, climate change, international relations, international law, cooperation.

1. KIRISH. DOLZARBLIGI.

Bugungi kunda 281 mln.dan ortiq shaxs, ya'ni dunyo aholisining 3,6% xalqaro migratsiya jarayonlariga jalb etilgan bo'lib, bu 1990 yil ko'rsatkichlari (128 mln)ga nisbatan 3 barobar ko'pdir [1]. Shunga ko'ra, biz xalqaro migratsiyaga qabul qiluvchi va yuboruvchi davlatlarning demografik dinamikasi, mehnat bozori hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida e'tibor qaratish muhim, deb hisoblaymiz.

Bugungi kunda jahonda kechayotgan murakkab geosiyosiy, geoiqtisodiy va ekologik jarayonlar sharoitida global miqyosdagi migratsiya muammosi yuzaga keldi. Boshqa tomondan

tadqiqotchi Z.Qodirova ta'kidlaganidek, globallashuv jarayonlari, ilm-fan va axborot texnologiyalarining faol taraqqiyoti kishilarning dunyo mamlakatlari bo'ylab erkin harakatlanishi uchun tobora yangi va keng imkoniyatlar yaratmoqda [2].

Tadqiqotchi D.Muydinov ham migratsion jarayonlar xususida fikr yuritib, shunday deydi: "Migratsiya – insoniyat hayotining ajralmas qismi bo'lib, uzoq tarixga ega bo'lgan hadsiz-hududsiz jarayondir. Migratsiyaning millati yo'q. U umumbashariyat tendensiyasidir. Globallashuv jarayoni bilan ayniqsa migratsiya avvalgi davrplarga nisbatan misli ko'rilmagan dapajada optmoqda [3].

2. METODLAR VA O'RGANILGANLIK DARAJASI.

Migratsiya muammosining kelib chiqish tarixi qadimgi davrga borib taqaladi. Taxminlarga ko'ra, ingliz olimi Ravenshteyn tomonidan 1885-1889 yillarda migratsiyaga ilk bor ilmiy-nazariy jihatdan ta'rif berilgan. Unga ko'ra, migratsiya – kishilar yashash joyining doimiy yoki vaqtincha o'zgarishi bilan bog'liq hodisadir.

Tor ma'noda migratsiyaga hududiy ko'chishlarning tugallangan (to'liq) shakli sifatida, keng ma'noda esa, kishilarning ko'chib yurishi bilan bog'liq harakat sifatida ta'rif beriladi. Jahon amaliyotida odatda, migratsiya atamasi tor ma'noda qo'llaniladi.

Aholining ko'chishi bilan bog'liq jarayonda ikki muhim qoidaning amal qilishi talab etiladi:

1) aholining turli aholi punktlari orasida ko'chib yurishi;

2) mavjud harakatlar zahirida doimiy yashash joyini o'zgartirish bilan bog'liq jarayonlar kuzatilishi lozim.

Migratsiyani o'ziga xos murakkab va turfa xilligi bilan ajralib turuvchi ijtimoiy fenomen sifatida ta'riflash mumkin. Odatda, migratsion oqimlar rivojlanish ko'rsatkichlari past bo'lgan davlatlardan nisbatan taraqqiy etgan, ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan (masalan, oylik maoshi yuqori bo'lgan) mintqa va davlatlar tomon harakatlanadilar. Global miqyosdagi ko'chishlar o'z ko'lamiga ko'ra, rekord darajaga yetgan bo'lib, ayni paytda ichki ko'chirilganlarning umumiy soni 55 million kishini, qochoqlar soni esa, 26 millionni tashkil etmoqda. Garchand, xalqaro muhojirlar dunyo aholisining 3,6 foizini tashkil etsada, davlatlar kesimida ularning turlicha namoyon bo'lishini ko'rish mumkin. Masalan, Saudiya Arabistoni kabi davlatlardagi muhojirlar soni aholining 88 foizini tashkil etadi [4].

Tabiiyki, aholining bunday migratsiyasi nafaqat xalqaro mehnat bozoriga, balki mintaqaviy barqarorlik va davlatlardagi ichki ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatga o'z ta'sirini o'tkazadi. Shu jihatdan migratsiya tushunchasiga nisbatan ilmiy-amaliy yondashuvlarda ijobiy va salbiy qarashlar mavjud. Migratsiya qabul qiluvchi davlatlarni zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, tayyor yetuk mutaxassislar bilan ta'minlab, uning taraqqiyotiga xissa qo'shishi mumkin. Boshqa tomondan, aynan migrantlar qochoq sifatida qabul qiluvchi davlatlarning mavjud ijtimoiy-siyosiy barqarorligiga ta'sir o'tkazishi mumkin. Bundan tashqari, yetakchi mutaxassislarning mamlakatdan tashqariga chiqib ketishi, yuboruvchi davlat uchun salbiy holat sanaladi.

3. TADDIQOT NATIJALARI.

Bugungi kunda IT mutaxassislarning Belorussiya va Rossiya ommaviy tarzda tark etishi mazkur davlatlarda ham xavotirga sabab bo'lmoqda. Yevropa davlatlari Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi qochoq ko'rinishidagi migrantlarning oqimi jadallashuvdan manfaatdor emas. Bu borada YeI 2015-yilda Turkiya bilan qochoqlarni Turkiya hududida tutib turish bo'yicha sharnnoma ham imzolagan. Rossiyada mehnat migrantlari iqtisodiyot tarmoqlarini tanqis bo'lgan arzon ishchi kuchi bilan ta'minlashga xizmat qilmoqda. Zero, COVID-19 pandemiyasi sharoitida chegaralar yopilishi oqibatida mamlakat iqtisodiyoti ishchi kuchi yetishmasligi bilan bog'liq maummolarni boshdan kechirdi. Shu bilan birga, migrantlar Rossiya uchun yuboruvchi davlatlarga bosim o'tkazish instrumenti sifatida ham imkon yaratmoqda. Demak, migratsiya va uning oqibatlari bu davlatlar tomonidan qaysi rakurs orqali baholanishiga bog'liqdir.

Bugungi kunda migratsiya muammosi hech bir davlatni e'tibordan chetda qoldirgani yo'q. Ayni paytda, migratsiya muammosi tashqi siyosiy faoliyatimizga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biriga aylanib bormoqda. Buni O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlarning kechishi misolida ham ko'rishimiz mumkin. Ikki tomonlama munosabatlarda migratsiya omilining tutgan o'rniga doir ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Ularning orasida D. Rasulovning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyatga molik. Tadqiqotchining fikricha, mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistondan Rossiyaga migratsiyaviy oqimlarda o'zbeklar ulushining kamligini, XX asrning 90-yillaridan e'tiboran Rossiyada ko'plab noqonuniy birlashma va guruhlar paydo bo'lganligi bilan izohlash mumkin. Mavjud guruh vakillari aholi o'rtasida rus millatchilik g'oyalarini targ'ib qilish bilan shug'ullanib kelganlar. Ularning jumlasiga "Память", "Русское национальное единство", "Национал-большевистская партия России" va norasmiy kallar (skinxedlar) kabi yoshlar harakatlarini kiritishimiz mumkin. Skinxedlar asosan Moskva, Sankt-Peterburg, Krasnoyarsk, Tomsk kabi yirik shaharlarda faoliyat olib borganlar. Ular xorijdan kelgan migrantlarning pullarini olib qo'yish, ularga nisbatan zo'rlik va kuch ishlatish va o'limiga sabab bo'lish holatlari ham kuzatilgan [5].

Tarixchi olim F.Yoqubov O'zbekistonda tashqi migratsiya jarayonlarining kechishi masalasiga bag'ishlangan tadqiqot ishi doirasida Rossiya tomon harakatlanuvchi o'zbeklardan iborat migrasion oqimlar dinamikasi xususida to'x'alar ekan, quyidagilarni ma'lum qilib o'tgan: "Ma'lumki, Sovet ittifoqi parchalangandan so'ng O'zbekiston aholisining katta qismi rus televideniya yoritib boriladigan axborotlarni kuzatib borganlar. Mazkur ahborot vositalari kallar harakati va ular tomonidan sodir etilgan jinoyatlar to'g'risida ma'lumot berilib borildi. Bunday jarayonlar 1990 yillardan boshlab to 2000 boshlarigacha o'zbekistonliklarning Rossiyaga oqimiga ma'lum darajada ta'sir qildi. Fikrimizcha, ushbu guruhlar faoliyati o'zbekistonlik migrantlar orasida ma'lum darajada qo'rquv shakllanishiga olib keldi. Biroq 2000 yildan boshlab Rossiya xuquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan noqonuniy guruhlar faoliyatiga qonuniy chora ko'rilishi, o'zbek migrantlarining Rossiyaga oqimini oshishiga kichik turtki bo'ldi"[6].

Shu tariqa, 2000 yillardan boshlab, Rossiya tomon harakatlanuvchi o'zbeklardan iborat bo'lgan migrasion oqimlar ko'lami ortganini kuzatishimiz mumkin. Ayni paytda, Rossiya tomonidan ularga bir qator imtiyozlar ham belgilanganini kuzatishimiz mumkin. Buni tashrif buyuruvchilarning o'z bandligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish hamda kasbiy bilim va malakalarini oshirishga bo'lgan intilish bilan bog'lash mumkin. Mavjud omillar bilan bir qatorda, Rossiyadagi demografik vaziyatda yuz berayotgan o'zgarishlar ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmagan. Zero, 2000 yillarning boshlarida umumiy aholi sonining yillik o'sish sur'atlari 0,4% tushishi kuzatilgan. Bu esa, o'z navbatida, shaharsozlik va qurilish ishlari hamda ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirishda qo'shimcha ish kuchiga bo'lgan talabning oshishiga xizmat qilgan.

Rus olimi Y.Tyuryukanova Rossiyaga Markaziy Osiyo davlatlaridan tashrif buyurgan muhojirlar faoliyati va ularning mahalliy aholi o'rtasidagi munosabatlari masalasiga to'xtalar ekan, migrasion jarayonlar o'z ortidan davlat ravnaqi uchun bir qator ijobiy va shu vaqtning o'zida salbiy oqibatlarni keltirib chiqarganini ma'lum qiladi. Uning fikricha, noqonuniy migratsiyaning avj olishi, soliq tushumlari hajmiga va tabiiyki davlat byudjetiga katta ziyon yetkazgan. Ammo, ayni paytda Rossiya YIMning 8-10%ini mehnat muhojirlari hisobiga oshirishga muvaffaq bo'lgan. Bunday tashqari, Rossiyaning ko'plab shaharlarida ommalashib ulgurgan o'zbek milliy taomlaridan iborat bo'lgan tamaddixona va restoranlar mahalliy aholi tomonidan ijobiy holat sifatida qarshi olingan. Tabiiyki, bu jarayon ijtimoiy muhitga ma'lum ma'noda o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsata olgan [7].

So'nggi yillarda Rossiyada demografik o'sish sur'atlarining sezilarli tarzda pasayishi kuzatimoqda. Buni Ukraina bilan kechayotgan o'zaro urush fonida yanada ayanchli tus olayotganiga guvoh bo'lmoqdamiz. Dastlab Rossiya hukumati tomonidan demografik vaziyatni yaxshilashga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Jumladan, muhojirlarni jalb qilish yo'li bilan demografik vaziyatni barqarorlashtirish va ishchi kuchiga bo'lgan talabni

qisqartirishga erishish ko'zda tutilgan. Bu borada bir qator sezilarli islohotlar ham amalga oshirilgan. Ammo, so'nggi yillarda O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi munosabatlarda migratsiya omili doirasida bir qator muammolar yuzaga kelganini ko'rishimiz mumkin.

Siyosatsunos olim D.Muydinov Markaziy Osiyo mintaqasi, O'zbekiston bilan bog'liq migratsiya jarayonlarini migratsiyaning sekyuritizatsiyasi nuqtasidan o'rganishga alohida e'tibor qaratgan. Olimning fikricha, migratsiyaning sekyuritizatsiyasi birinchi navbatda, mehnat muhojirlarining turli ekstremistik va terroristik tashkilotlarga qo'shilib qolishi bilan bog'liqdir. Xususan, Yaqin Sharqdagi nizolar va ichki fuqarolar urushi avjiga chiqqan davrida (asosan 2012-2018 yillar) ko'plab diniy ekstremistik va terroristik tashkilotlar va qurollangan guruhlar tashkil topar ekan, Rossiyada ishlab yurgan Markaziy Osiyo davlatlari fuqarolari orasida ko'plab insonlar shunday tashkilotlarga qo'shilib ketgan [8].

D. Muydinov o'z nuqtai nazarini B.Pannier, T.Tolibov, A.Klevtsovalar tomonidan bildirilgan faktlarga asoslanganini ma'lum qilgan. Ularning fikricha, Suriya va Iroqda ekstremistik guruhlar saflarida jang qilayotgan markaziy osiyolik jangchilarning bir qismi Rossiyada (va Turkiyada) mehnat muhojirlari orasidan yollangan va ularning aksariyati qirg'izistonlik etnik o'zbeklardir. Ta'kidlanishicha, "yollovchilar - yoki "odam savdosi bilan shug'ullanuvchilar" (ehtimol, to'g'riroq atama) - harbiy tajribasi bo'lmagan o'zbeklarni Yaqin Sharqdagi ekstremistik guruhlariga yuborish uchun 10 ming dollargacha maosh oladi. Boshqa tomondan, O'zbekiston Islom Harakatining (O'zbekistonda ta'qiqlangan va terror tashkiloti deb e'lon qilingan) tajribali jangchisi uchun uni muvaffaqiyatli yollagan va yetkazib bergan shaxs 30 ming dollargacha yoki undan ko'proq pul olishi mumkin" [9].

4. XULOSA. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, bugungi globallashuv sharoitida migratsiya muammosi hech bir davlatni chetlab o'tgani yo'q. O'zbekiston va Rossiya o'rtasida kechayotgan jarayonlar nuqtai nazaridan migratsiyaning sekyuritizatsiyalashuvini avvalo, mazkur davlatga muhojir sifatida tashrif buyuruvchi yurtdoshlarimizning aksariyat qismi rus tilini yetarli darajada o'zlashtirmagani bilan bog'lash mumkin. Mazkur jarayonga ta'sir qiluvchi omillardan yana biri sifatida migrantlarning qonuniy asoslarda faoliyat yuritish imkonini beruvchi rasmiyatchilik jarayoni bilan bog'liq. Ma'lumki, so'nggi vaqtlarda bu borada bir qator byurokratik to'siqlarning avj olayotgani, inson qadr-qimmatining kamsitilishi, asossiz ayblovlarning avj olishi, migrantlarning erkin faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi cheklovlarining joriy etilishi (oilalar a'zolari bilan birgalikda tashrif buyurishlik, pullik jo'natmalarni bekor qilish va h.k.), shuningdek, vatandoshlarimizning urushga jalb qilinishi bilan bog'liq holatlar tez-tez kuzatilmoqda. Bularning bari migrantlarning umumiy kayfiyati, ishchanlik qobiliyati, mahalliy aholi bilan o'zaro munosabatlari va oxir-oqibatda davlatlararo munosabatlarga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Ammo, migratsiya haqida so'z borganda, uni nafaqat muammo, balki ijobiy omil sifatida ham baholash joiz. Zero, muhojirlarni qabul qiluvchi va jo'natuvchi davlatlarning har ikkisi ham migratsiya omili zahirida muayyan foydali jihatlari mavjud. O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi munosabatlarga soya solayotgan migratsiya omiliga ham teran nuqtai nazardan baho berish va masalaga ijobiy yechim topish muhim sanaladi.

Adabiyotlar.

1. International Organization for Migration (2022). World Migration Report 2022. <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
2. Қодирова З.А. Глобаллашув шароитида Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат бозорига интеграциялашуви. Монография. –Т.: Иқтисодиёт, 2016. –Б.68.
3. Муйдинов Д. Миграцион жараёнларнинг жамият барқарорлигига таъсири: Монография. – Тошкент: ТДШУ, 2022. – Б. 21.
4. World Migration Report 2022: Chapter 2 - Migration and Migrants: A Global Overview. // URL.: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022-chapter-2>
5. Расулова Д. Ишчи кучи миграцияси ривожланишининг назарий асослари. – Тошкент: Молия, 2010. – Б. 83-84.

6. Ёкубов Ф.К. Ўзбекистонда ташқи миграция жараёнлари ва унинг ижтимоий мобиллик билан ўзаро алоқадорлиги (1991-2021) // Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. – Тошкент, 2024. – Б. 80
7. Тюрюканова Е. Трудовая миграция в Россию. <https://polit.ru/article/2008/01/21/demoscope315/>
8. Muypdinov D.N. Migratsiya omilining germaniya va fransiya siyosiy jarayonlari va xavfsizligiga ta'siri. – Monografiya. – Toshkent, 2024. – B. 35.
9. Паниер Б., Толибов Т., Клевцова А. Узбекские боевики: от Афганистана до Сирии. //Радио «Азаттык», 15.07.2016. URL: <http://rus.azattyq.org/a/boeviki-iz-uzbekistana-syria-ig/27859628.html>.
10. Муйдинов Д. Миграцион жараёнларнинг жамият барқарорлигига таъсири: Монография. – Тошкент: ТДШУ, 2022. – Б. 24.

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEKISTON IJTIMOIIY-SIYOSIIY JARAYONLARINI TADQIQ ETISHDA OG'ZAKI TARIX METODINING O'RNI

Berdiyeva Muattar Ibodullayevna

O'zbekiston milliy universiteti Tarix fakulteti o'qituvchisi
elektron pochta: berdiyeva.muattar@gmail.com tel.: 974282212

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarix fanining o'qitilishi hamda uni rivojlantirishda, tarixiy voqea-hodisalarni mavjud hujjat, arxiv ma'lumotlariga asoslangan holda og'zaki tarix metodidan foydalanishning ahamiyati haqida yoritiladi. Ayniqsa Mustaqillik davri tarixini tarixchilar, fuqarolar, siyosatchilar va bevosita ishtirok etgan insonlar, oddiy fuqarolardan olingan intervyular, shaxsiy xotiralar va esdaliklar orqali to'ldirish tarixni xolisona o'rganishga xizmat qilishi muhokama qilinadi. Shu bilan birga og'zaki tarix metodi, uning tushunchasi yoritib o'tiladi.

Kalit so'zlar: tarix, Mustaqillik davri, tarixni o'qitish, tarixni oqitish metodologiyasi, tarixni o'qitish metodlari, og'zaki tarix, intervyu, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.

Аннотация: В статье рассматривается важность использования метода устной истории в преподавании и развитии истории, основанной на имеющихся документах и архивных данных, а также при описании исторических событий. Обсуждается, что изучение истории периода Независимости, в частности, посредством интервью, личных воспоминаний и мемуаров историков, граждан, политиков и людей, непосредственно участвовавших в этих событиях, а также рядовых граждан, может способствовать объективному изучению истории. В то же время освещается метод устной истории и его понимание.

Ключевые слова: история, период Независимости, преподавание истории, методика преподавания истории, методы преподавания истории, устная история, интервью, общественно-политические процессы.

Abstract: This article examines the role of oral history in the teaching and development of historical studies, with particular emphasis on analyzing historical events through existing documents and archival sources. Special attention is devoted to the study of the Independence period, where interviews with historians, politicians, direct participants, and ordinary citizens—as well as personal memories and recollections—serve to enrich and ensure an objective understanding of history. Furthermore, the concept and practical application of the oral history method are discussed.

Key words: history, Independence period, teaching history, methodology of teaching history, methods of teaching history, oral history, interview, socio-political processes.

Kirish. Davlat qurilishi, siyosiy institutlar shakllanishi, jamiyat ongida milliy o'zlikni anglash jarayonlarini o'rganishda an'anaviy manbaalar – hujjatlar, statistik ma'lumotlar, rasmiy bayonotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga hujjatlar ko'pincha rasmiy qarashlarni ifodalashini hisobga olgan holda, jamiyatning ruhiy kayfiyati, oddiy fuqarolarning qarashlari va tajribalarini to'liq yoritish ham muhim vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Adadabiyotlar tahlili. Zamonaviy tarix fanida oxirgi yillarda tarixiy tadqiqotlar sohalarida hamda ularning nazariy asoslari sohalarida yangicha yondashuvlar shakllanib bormoqda. Bunday yo'nalishlar sifatida postmodernizmni, mikrotarixni, kundalik jarayonlar tarixini, mentalitet tarixini, og'zaki tarixni, gender tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Shunday ekan, tarix fani, uning metodologiyasida keng qo'llaniladigan innovatsion metodlardan biri – og'zaki tarix (oral history) usulining o'zni tobora muhimlashib bormoqda.

Og'zaki tarix – bu zamondoshlarning xotiralari, shaxsiy guvohliklari, intervyulari va suhbatlarini tarixiy manba sifatida o'rganishga asoslangan ilmiy metoddir. Og'zaki tarix yangi fan tarmog'i va yangi metod sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshlagan. Og'zaki tarix metodining asoschisi sifatida amerikalik jurnalist Djo Gulda tan olinadi. XIX asrning oxiri – XX asrda G'arb tarixshunosligida keng tarqalgan ushbu usul bugungi kunda jahon tarixshunosligida keng qo'llanmoqda. U tarixni nafaqat rasmiy hujjatlar, balki voqealarning bevosita guvohlari nigohi bilan tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan ushbu metod hujjatlarining qimmatli jihati ham namoyon bo'ladi. Tarixiy voqealar guvohlarining barqaror taassurotlari saqlanishi, unda boshqa manbalarda uchramaydigan noyob ma'lumotlar mavjudligi bularga misol bo'ladi. Og'zaki tarixning tadqiqot usuli - intervyu orqali ma'lum bir davr haqida o'sha davrda yashagan shaxsning bilimlarini qayd etadi. Voqea guvohlarining u yoki bu voqea haqidagi hikoyasini audio va videotexnika yordamida yozib olinadi.

O'zbekistonda hududiy tarix tadqiqotlarida xalq xotiralari va esdaliklaridan foydalanib, og'zaki tarix metodini qo'llagan, bu borada ilmiy tadqiqotlarda mahalla jamoalarida og'zaki tarix metodidan foydalangan holda og'zaki tarixni qo'llash tajribasi haqida, Sovet davridagi kollektivlashtirish haqidagi og'zaki hikoyalar va intervyular, 120 dan ortiq intervyu asosida kollektivlashtirish davrining og'zaki tarixiy tahlili va boshqa bir qator tadqiqotlarni keltirishimiz mumkin.

Muhokama. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini tarix varaqlarini muhrlashda bu davr guvohlarining hanuz hayotligi bu eng katta yutuqlarimizdan biridir. Yoshlarni vatanparvarlik, milliy iftixor ruhida tarbiyalash, buning uchun tarixni yaxshi o'rgatish, bu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish muhimligi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ham alohida ta'kidlangan edi. Bu esa og'zaki tarix metodini qo'llash uchun ulkan imkoniyat yaratadi. Misol uchun, Mustaqillik e'lon qilingan kun guvohlarining xotiralari xalqning o'sha davrdagi ruhiy holatini aks ettirar ekan, ulardan olingan intervyular bilan tarixni yorqin ifodalash hamda oliy o'quv yurtlari tarix yo'nalishi talabalariga dars jarayonlarida namoyish qilish ularda o'sha davrdagi holatni tasavvur qilishlariga yordam beradi.

1992-yilgi Konstitutsiya ishlab chiqilishida qatnashgan siyosatchilar, huquqshunoslar va ziyolilar bilan suhbatlar esa hujjatlarda aks etmagan tafsilotlarni yoritishi ham muhimdir. Shu bilan birga, siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlari yetakchilarining fikrlari siyosiy tizim evolyutsiyasini chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Oddiy fuqarolarning mustaqillik davrida kundalik hayotda sezgan o'zgarishlari jamiyatning umumiy kayfiyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Yoshlar xotiralari – mustaqillikning ilk yillarida ulg'aygan avlod qarashlarini tahlil qilish uchun muhim.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda amalga oshirilgan arxeologik izlanishlar esa muhim o'rin egallaydi. Sug'd hududida ilk bor turli tarixiy davrlarda faoliyat yuritgan mis va bronzaga ishlov berish hunarmandchilik (kandakorlik) markazlari aniqlanib, metallarning kimyoviy tarkibi, qorishmalardagi metallar nisbati, ularni quyish usullarining dinamik rivojlanish aniqlandi. Shu bilan birgalikda Sug'dda metallga ishlov berishini rivojlanishiga asos bo'lgan xom-ashyo bazalarining manbalari aniqlandi. 2012 yilda Janubiy Orolbo'yining bronza davriga oid Amirobod va Tozabog'yob madaniyatlarining metalsozligini o'rganish bo'yicha ilmiy ishlar

olib borildi. Shu bilan birga metal buyumlarning kimyoviy metalurgik xossalari o'rganildi, metallarni aniq xom-ashyo markazlariga bog'lashga harakat qilindi, kimyoviy guruhlar namunalarining tarqalishi kartografiyasi ishlab chiqildi, metall buyumlarni tipologik tahlili amalga oshirildi, topilgan metall namunalarini ma'lum hududlar madaniyatlaridagi metall buyumlari bilan taqqoslandi, shuningdek Xorazm hududida bronza davri metalsozligi rivojlanishining tarixiy ta'rifi berilganligi barchamizga ma'lum. Ushbu izlanishlarda bevosita qatnashgan va qatnashayotgan olimlar bilan suhbat olib borish, ularni tarixga muhrlash nafaqat bugungi talabalar uchun qiziqarli hamda foydali ma'lumot, balki kelajakda tarixni o'rganuvchilar uchun ham asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Shu o'rinda inson xotirasi vaqt o'tishi bilan o'zgarishi, subyektiv qarashlarning kuchli bo'lishi tarixiy ob'yektivlikka ta'sir qilishi mumkinligini hisobga olsak, og'zaki tarixdan foydalanishda hujjatlar, matbuot materiallari va statistik ma'lumotlar bilan qiyosiy tahlil qilish zarurligi kelib chiqadi. Mustaqillik davri O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini o'rganishda og'zaki tarix metodining qo'llanilishi tarix fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Bu usul nafaqat siyosiy institutlar yoki hujjatlar tarixini, balki oddiy odamlarning hissiyotlari, qarashlari va tajribalarini ham ilmiy manba sifatida qo'shadi. Shu tariqa, mustaqillik davri tarixi yanada to'liq, ob'yektiv va ko'p qirrali o'rganilishi va albatta, o'rgatilishi mumkin.

Xulosa. Tarixni o'qitishda oddiy yozma manbalar bilan cheklanib qolmasdan, jonli guvohlarning esdaliklari, xotiraları va shaxsiy tajribalaridan foydalanish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega. Bu metod o'quvchilarda tarixiy voqealarni yanada jonli tasavvur qilish, ularni his etish va chuqur anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, tarixiy voqea hodisalar turli xil davrlarda vujudga kelishini hisobga olsak, unga bo'lgan yondoshuvlar shunga mos bo'lishi lozim. Tarixiy voqealarni yoritish har bir tarixchidan tarixiy dalillarga tayanishni, ularning asosli yoki asosli emasligini hisobga olishi muhim. Shu ma'noda ushbu yo'lda og'zaki tarixdan foydalanish katta xissa qo'shadi.

Mustaqillik davri tarixini o'rganishda milliy xotirani saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishda og'zaki tarix o'ta samarali vosita hisoblanadi.

O'quvchilarda tanqidiy tafakkur, mustaqil izlanish, intervyu olish va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Bugungi innovatsion ta'lim jarayonida fanlarni qiziqarli, ijodiy va interaktiv tarzda o'qitishga bo'lgan talab og'zaki tarix metodini qo'llashni dolzarb qilib qo'yadi. Og'zaki tarix metodidan foydalanish tarix fanini o'qitishda zamon talabi bo'lib, u ta'lim samaradorligini oshirish, milliy xotirani asrab-avaylash va tarixiy ongni shakllantirishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Alimova, D.A. Tarix fani metodologiyasi: o'quv qo'llanma / D.A.Alimova, Z.A. Ilxamov. — Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 17 b.
2. Sanobar Shadmanova. Tarix tadqiqotlarining metodologiyasi va zamonaviy usullari. Darslik - T.: "Barkamolfayz media", 2018, 146 b.
3. A.T.Sabirov. Oral History as a Method and Source in the Study of Local Communities (Mahalla). Uzbekistan's Experience. - Historical Courier, 2020. // A.T.Sabirov. Oral history of the 'silent majority'. From the experience of field-research in Uzbekistan. Ethnography of Altai and Adjacent territories, 2020.// M.Kamp, R.Zanca. Writing the History of Collectivization in Uzbekistan: Oral Narratives. NCEEER, 2024 // M.Kamp. Collectivization Generation: Oral Histories of a Social Revolution in Uzbekistan. Cornell University Press, 2024.
4. <https://president.uz/uz/lists/view/4089>

TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI FORMATIDA O‘ZBEKISTONNING O‘RNI VA ROLI

Imamov Bobir Xujanazarovich
Qarshi davlat texnika universiteti
“Ijtimoiy va gumanitar fanlar” kafedrası
dotsenti, tarix fanlari falsafa doktori (PhD)
Tel: +998912138804. Email: imomov.bobur88@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiy davlatlar tashkilotini tashkil etilishi tarixi va rivojlanib borish jarayonlari hamda a’zo davlatlarni ushbu tashkilot doirasida o’zaro siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari yoritib berilgan. Shuningdek, O’zbekiston Respublikasining ushbu tashkilotdagi iqtisodiy manfaatlari, va istiqbolli loyihalarni amalga oshirishdagi o’rni va roli haqidagi fikr –mulohazalar o’rin olgan.

Kalit so‘zlar: tashqi siyosat, tashkilot, kengash, hamkorlik, munosabat, integratsiya.

Annotation. This article covers the history and development processes of the Organization of Turkic states and the mutual political, economic and cultural relations of member states within the framework of this organization. Also included are feedback on the economic interests of the Republic of Uzbekistan in this organization, and its role and role in the implementation of promising projects.

Keywords: foreign policy, organization, council, cooperation, attitude, integration.

Аннотация. В данной статье описываются история и процессы развития Организации тюркских государств, а также политические, экономические и культурные отношения государств-членов в рамках этой организации. Также прозвучали мнения об экономических интересах Республики Узбекистан в этой организации, месте и роли в реализации перспективных проектов.

Ключевые слова: внешняя политика, организация, совет, сотрудничество, отношение, интеграция.

Kirish. 2016 yilda O‘zbekiston Prezidenti bo‘lgan Shavkat Mirziyoev davlat boshqaruvining ilk kunlaridanoq, mintaqadagi davlatlar bilan aloqalarni mustahkamlash alohida e’tibor qaratgani hamda olib borayotgan tashqi siyosati jahon hamjamiyati tomonidan yuksak e’tirof bilan qabul qilindi. Turkiya Respublikasi Prezidenti Rajab Toyyib Erdo’g‘on 2018 yilning 29-30 aprel – 1 may kunlari O‘zbekistonga amalga oshirgan rasmiy tashrifi davomida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevga Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashiga a’zo bo‘lish va navbatdagi sammitda ishtirok etishni taklif qilgan edi. 2018 yilning 3 sentabr kuni Qirg‘izistonning Cho‘lponota shahrida bo‘lib o‘tgan sammitda Prezident Shavkat Mirziyoyev birinchi marta O‘zbekiston nomidan faxriy mehmon sifatida ishtirok etdi[1].

2019 yil 15 oktabrdagi Bishkek yig‘ilishida O‘zbekiston Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi sammitida ilk bor to‘la huquqli a’zo sifatida ishtirok etdi hamda sammitda O‘zbekiston tomoni amaliy va konstruktiv muloqotga tayyorligini, har qanday masalani muvaffaqiyatli qilishga ochiqligini namoyish etdi[2]. Kuzatuvchi mamlakat sifatida Vengriya Bosh vaziri Viktor Orban, shuningdek, Turkmaniston Vazirlar Mahkamasi raisi o‘rinbosari Purli Agamurodov anjumanda qatnashdi. Turkiy kengashga a’zo davlatlar rahbarlarining O‘zbekistonning to‘la huquqli a’zo sifatida tashkilotga qo‘shilishi to‘g‘risida Qo‘shma bayonoti sammitning muhim voqeasi bo‘ldi.

Asosiy qism. O‘zbekistonning mazkur tashkilot faoliyatida qatnashishi ushbu tuzilmani xalqaro maydonda turk dunyosi manfaatlarini ilgari suradigan to‘laqonli tashkilotga aylantiradi. Ikkinchidan, Prezident Shavkat Mirziyoevning ochiq va vazmin tashqi siyosati nafaqat O‘zbekistonning, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasi manfaatlariga xizmat qiladi.

2022 yilning 10-11-noyabr kunlari Samarqandda Turkiy davlatlar tashkilotining birinchi sammiti o‘tkazildi. Sammitga a’zo davlatlar Turkiya, Ozarbayjon, Qirg‘iziston va Qozog‘iston prezidentlar darajasida, kuzatuvchi davlat maqomiga ega bo‘lgan Vengriya esa bosh vazir

darajasida ishtirok etdi. TDTning oliy darajadagi platformasi bo'lgan Davlat rahbarlari sammitida etakchilar a'zo va kuzatuvchi davlatlar o'rtasidagi turli sohalardagi hamkorlikning asosiy masalalarini muhokama qildilar, mintaq va undan tashqaridagi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar yuzasidan fikr almashdilar. Sammit dasturi yakunida etakchilar bir qator qarorlar bilan Samarqand deklaratsiyasini imzolaydilar, jumladan TDT Kotibiyatiga rahbarlar tayinlandi[3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2023 yil 30 oktyabr kuni Turkiy davlatlar tashkiloti bosh kotibi Kubanichbek Omuraliyevni Toshkentga qabul qildi[4]. O'zbekistonning tashkilotga raisligi doirasida birgalikda amalga oshirilgan ishlar natijalari va uning bo'lajak sammitida tayyorgarlik ko'rish masalalari, shuningdek, yashil iqtisodiyot, transport, logistika, turizm, ekologiya, yoshlarga oid siyosat, turkiy xalqlarni madaniy va tarixiy merosini ommalashtirish sohaslaridagi o'zaro hamkorlikni yanada kengaytirish muhokama qilindi.

Shu yilning 3 noyabr kuni O'zbekiston rahbari Sh.Mirziyoyev ostona shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar tashkiloti davlat rahbarlari kengashining navbatdagi yig'ilishida ishtirok etdi[5]. Yig'ilishda a'zo va kuzatuvchi davlatlar etakchilari qatnashdilar va TDT doirasidagi ko'p qirrali munosabatlarni bugungi holati va istiqbollari yuzasidan fikr almashildi.

Ozarbayjon Respublikasining Boku shahrida 2024 yil 6 iyunda "Ayollar-TurkPAga a'zo davlatlar iqtisodiyotining asosi, tadbirkorlikning harakatlantiruvchi kuchi" mavzuida Turkiy mamlakatlar Parlament assambleyasi parlament ayol a'zolari guruhining uchinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi[6]. Yig'ilishda turkiy davlatlar xotin-qizlarining mamlakatlar iqtisodiyotidagi ishtirokini kengaytirish borasidagi ishlar xususida so'z bordi. Jumladan, Oliy Majlis Senati a'zosi Gulnora Ma'rufova so'ngi yillarda mamlakatimizda ishbilarmon ayollar soni ikki barobar ko'payib, o'z biznesini yo'lga qo'ygan tadbirkor xotin-qizlar 200 mingdan oshgani, iqtisod va sanoat tarmoqlaridagi ulushi 46 foizni tashkil qilayotgani, ular davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanib kelinayotgani qayd etildi. Shuningdek, siyosiy partiyalar tomonidan deputatlikka ko'rsatiladigan nomzod ayollar sonining eng kam miqdori nomzodlar umumiy sonining 30 foizidan 40 foizga oshirilish borasidagi o'zgarish e'tirof etildi.

Ozarbayjon Respublikasining Boku shahrida bo'lib turgan Oliy Majlis Senati raisi Tanzila Norboyeva boshchiligidagi O'zbekiston delegatsiyasi 2024 yil 7 iyun kuni Turkiy mamlakatlar Parlament assambleyasining (TurkPA) "Turk dunyosi uchun yashil ufqlar, yashil kun tartibini amalga oshirishda parlamentlarning roli" mavzuida o'tkazilgan XIII yalpi majlisida ham ishtirok etdi[7]. Tadbirda TurkPA a'zo va kuzatuvchi davlatlar parlamentlari rahbarlari, xalqaro tashkilotlar vakillari qatnashdi. Ishtirokchilar "yashil" iqtisodiy o'sishni ta'minlash, "yashil" energiyani joriy etish, iqlim o'zgarishiga qarshi kurash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va bu borada parlamentlararo hamkorlikni yanada rivojlantirish masalalari muhokama qilindi hamda yalpi majlis yakunlari bo'yicha Boku deklaratsiyasi qabul qilindi.

Natija va muhokamalar. Hozirgi kunda Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo mamlakatlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqalar jadal rivojlanib bormoqda. Xususan, 2022 yilda O'zbekistonning TDTga a'zo mamlakatlar bilan tashqi savdo aylanmasi 10 milliard dollarni tashkil etdi. Shundan eksport hajmi 3,6 milliard dollarni, import hajmi 6,4 milliard dollarni tashkil etdi". O'zbekistonning TDT davlatlari bilan 2023 yil eksport-import yuk tashish hajmi 15,5 million tonnani tashkil etgan bo'lib, bu O'zbekistonning umumiy xalqaro yuk tashish hajmidagi 24 foiz ulushi hisoblanadi. TDT doirasida O'zbekistonning eng yirik hamkori Qozog'iston bo'lib, umumiy yuk tashuvlardagi ulushi 72 foizni (11,2 million tonna) tashkil etadi. Ikkinchi asosiy ulush Qirg'iziston davlatiga to'g'ri kelib 3,3 million tonna (21 foiz) tashkil etdi. Ozarbayjon bilan yuk tashishlar 69,5 ming tonna Turkiya davlati bilan esa 937,8 ming tonnaga etdi. O'zbekistonning Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlar bilan o'zaro tovar aylanmasi 2023 yil davomida 8,7 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. "Ushbu tuzilma doirasida transport sohasida erishilgan eng yirik kelishuvlar 2022 yil 11 noyabr kuni Turkiy davlatlar tashkiloti 9-sammitida imzolangan "Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlar o'rtasida xalqaro qo'shma yuk tashish to'g'risida"gi bitim va "Transport aloqalari dasturi" hisoblanadi[8].

Tashkilotga a'zo davlatlar 4 million kvadrat kilometr maydondagi salkam 200 million aholi yashaydigan makon va katta bozor. Ushbu makonda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni Yevropa bozorlariga ekesportini tashkil etishda Ozarbayjon va Turkiya transport yo'laklari juda samarali va qulay, xavfsiz imkoniyat yaratadi. O'zbekiston kasbiy dengizi orqali o'tuvchi Xitoy-Qirg'iziston- O'zbekiston-Turkmaniston-Kasbiy dengizi-Ozarbayjon-Gruziya-Turkiya-Yevropa yo'nalishlaridan foydalanmoqda. Shu nuqtai nazardan, TDT mamlakatlari transport yo'laklariga quruqlikdagi yo'nalishda O'zbekiston uchun qulay transit chorraha sifatida qaralmoqda. Multimodal transport karidorlari salohiyatidan samarali foydalanish uchun TDT mamlakatlari va boshqa mintaqalar o'rtasida tovarlarni uzluksiz etkazib berish zanjirini yaratuvchi yagona transport tarmog'ini shakllantirishni yakunlash zarur[9].

Iqtisodiy integratsiya kuchayishidan barcha mamlakatlar manfaatdor bo'lib, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik kuchayib bormoqda. Mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro savdo hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. Biroq transport-logistika muammosi geografik jihatdan bir-biriga bog'lanmagan turkiy davlatlarning iqtisodiy integratsiyasini qiyinlashtiruvchi asosiy omillardan biri bo'lib qoladi. Markaziy Osiyo transport tizimi Rossiya bilan kuchli zanjirga ega bo'lib, mintaqa davlatlarining tashqi dunyo bilan savdo aloqalari asosan sobiq "katta og'a" hududidan o'tadi. Hozirgi paytda Markaziy Osiyoda shimoliy yo'nalish bilan raqobat qila oladigan muqobil transport tizimlariga ehtiyoj katta. So'nggi yillarda Markaziy Osiyoning Xitoy va Eron bilan transport tarmog'ini tashkil qilish harakatlari kuzatilmoqda. Afg'onistonda Tolibon hukmronligining o'rnatilishi natijasida bu mamlakat orqali Pokistonning dengiz portlariga bog'lanish harakati istiqboli mavhum bo'lib qolmoqda[10].

Shu masalalardagi muhim uchrashuvlardan biri, 2024 yil 6 iyul kuni O'zbekiston rahbari Sh.Mirziyoyev Shusha shahrida Turkiy davlatlar tashkilotining "Transport, o'zaro bog'liqlik va iqlim harakati orqali barqaror kelajakni bunyod etish" shiori ostida norasmiy sammitida ishtirok etdi[11]. Sammitda a'zo va kuzatuvchi davlatlar rahbarlari, etakchi vakillari hamda tashkilot tuzilmasi rahbarlari qatnashib, tashkilot doirasidagi ko'p qirrali hamkorlik holati va istiqbollari yuzasidan fikr almashdilar. O'zbekiston rahbari o'z nutqida, mamlakatlarimiz bugungu kunda dunyoning asosiy bozorlariga chiqish va Buyuk Ipak yo'lini yangi tarixiy sharoitda qayta tiklash va buy yo'lda huquqiy asosni mustahkamlash, raqamli tizimlar ishga tushirilgani natijasida Transkaspiy xalqaro transport yo'lagi orqali yuk tashish hajmi muttasil o'sib borayotgani ta'kidlandi. Bundan tashqari, "yagona oyna" tizimini yo'lga qo'yish, bojxona-chegara o'tkazish punktlarining uzluksiz ishlashini ta'minlash, eng maqbul tariflarni joriy qilish muhimligi qayd etildi. Tashkilot doirasida Temiryo'l ma'muriyatlari kengashini tuzish va uning direksiyasini Toshkent shahrida joylashtirish tashabbuslari ilgari surildi. Joriy yil kuzida bo'ladigan navbatdagi sammitga qadar xalqaro karidorlar imkoniyatlarida unumli foydalanish va avtotashuvlarni to'liq raqamlashtirish, "yashil yo'lak"lar yaratish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish bo'yicha savdo-transport vazirlariga topshiriqlar berish taklif etildi.

Buning natijasini tashkilotga a'zo va kuzatuvchi mamlakatlar o'rtasida savdo hajmini barqaror o'sayotgani va 2023 yilda 27 foizga oshgani, bunday o'sish sur'atlari joriy yilda kuzatilayotgani qayd etish joizdir.

Aytish joizki, turkiylar hamjihatligi Kavkaz va Markaziy Osiyoda yangi rivojlanayotgan transport hamda energetika yo'laklari tarmog'i bo'ylab ishonchli, xavfsiz hamkorlikni ta'minlashga qaratilgan. Bu nafaqat a'zo davlatlar o'rtasida savdo aloqlarini kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishni nazarda tutadi, balki tashkilotning iqtisodiy farovonligiga erishish bilan birga barcha global taxdidlarga qarshi turish omili hamdir. Shu jihatdan norasmiy sammit turkiy davlatlarning turli sohalaridagi hamkorlikni chuqurlashtirish va umumiy masalalarni hal etishga tayyorligini yana bir bor tasdiqladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Turkiy tilli davlatlar tashkiloti faoliyatida sezilarli natijalarga hali to'la erishilmagan. Buning o'ziga xos sabablari bo'lib, birinchidan, tashkilot hali yosh, ikkinchidan, tashkilotga a'zo davlatlar turli "geosiyosiy aktorlar" ta'siridan to'liq chiqib keta olmagan, uchinchidan, a'zo davlatlarning barchasi iqtisodiy jihatdan juda taraqqiyotga erishgan emas. O'tgan yillar davomida mazkur tuzilma hamkorlikni chuqurlashtirish asosi

bo'lmish institutsional mexanizmlarni yaratish bilan ko'proq shug'ullanishga, taraqqiyotning turli modellariga murojaat qilishga ham majbur bo'lmoqda.

O'zbekiston yetakchisi Turkiy davlatlar tashkilotining 2019-2024 yillarda o'tkazilgan sammitlarida ko'p qirrali hamkorlikni o'zida ifodalagan 55 dan ortiq amaliy tashabbuslarni ilgari surdi, ularni amalda hayotga keng tadbiq etish o'zaro aloqalarni chuqurlashtirish va butun turkiy dunyo ravnaqini ta'minlashga salmoqli hissa qo'shayotganini ta'kidlash o'rinlidir. Kelgusida Turkiy davlatlar tashkiloti turk dunyosi mamlakatlari muloqoti va hamkorligini rivojlantirish uchun tashkil etilgan xalqaro platforma sifatida xalqaro hukumatlararo tashkilot bo'lib, faoliyatining asosi turkiy tilli mamlakatlar o'rtasida do'stlik va qo'shnichilikni mustahkamlash, hududda va jahonda tinchlikni saqlash, xavfsizlik va o'zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Imamov B.X. Turkiy tilli davlatlar kengashida O'zbekiston va Turkiya Respublikalarining o'rnini va roli. "O'zbek davlatchiligi tarixi va taraqqiyoti: zamonaviy tadqiqotlar va yondashuvlar" mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi - Toshkent, 2021 yil, 146 bet.
2. Imamov B.X. O'zbekiston va Turkiya Respublikalari o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar (1991–2018 yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: 2022. – 23 bet.
3. Samarqandda Turkiy davlatlar tashkiloti Davlat rahbarlari sammiti bo'lib o'tadi <https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2022/11/09/01234567890-1311904195> 09.11.2022.
4. Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi o'zaro manfaatli hamkorlikni yanada kengaytirish muhimligi ta'kidlandi. Yangi O'zbekiston. 2023 yil 31 oktyabr, № 226, 1-bet.
5. Turkiy xalqlarning ovozi butun dunyo bo'ylab yanada baland. //Yangi O'zbekiston. 2023 yil 4 noyabr, 1-bet.
6. Senatorimiz TurkPA ning ayol a'zolari guruhi yig'ilishida qatnashdi. // Xalq so'zi. 2024 yil 7 iyun. 3-bet.
7. Delegatsiyamiz TurkPANing XIII.yig'ilishida ishtirok etdi // Xalq so'zi. 2024 yil 8 iyun. 1-bet.
8. O'zbekistonning TDTga a'zo davlatlar bilan o'zaro tovar aylanmasi hajmi aytiladi <https://kun.uz/kr/63853274> 11.11.2024.
9. Ulug'murodov D. Davr talabi va hayotiy zaruriyat. // Yangi O'zbekiston 2022 yil 1 noyabr, № 223, 4-bet.
10. Muxammadoliev S. Turkiy tilli davlatlar integratsiyasi: siyosiy ziddiyatlar tarixi va istiqboldagi muammolar. "Turkiy tilli davlatlarning falsafasi, madaniyati: tarix, bugun va kelajak" mavzusidagi III-xalqaro simpozium materiallari. Toshkent. 2022. B.150.
11. Azaliy qardoshlik ruhidan kuch olayotgan aloqalar sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi. // Xalq so'zi. 2024 yil 7 iyul. 1-bet.

ACTIVITY OF CREATIVE INTELLECTUALS IN THE SOCIAL LIFE OF UZBEKISTAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE.

**Bokiyev Baxrom Uktamovich,
University of Economics and Pedagogy
PhD in Historical Sciences
Ovloyorov Baxrom Bahriddin ugli,
University of Economics and Pedagogy, magistr**

Abstract. This article provides brief information about the reforms carried out in the social sphere in Uzbekistan during the years of independence, theatrical art, changes in its structure,

problems and solutions along with renewal, changes in all aspects of life of playwrights and theatrical teams, as well as the fact that a wide path is being opened for the development of cinema, Uzbek national cinema, and the activities of intellectuals who are realizing the best achievements of Uzbek national cinema.

Keywords: Independence, reform, democratic state, justice, civil society, future generation, theater, creativity, cinema, national cinema, creator.

After Uzbekistan gained independence, one of the profound reforms being implemented in the country was the issue of democratization of all aspects of public life. "... Building a legal democratic state in Uzbekistan, protecting human rights, and creating conditions for realizing their dreams and aspirations is our main goal,"[1] was elevated to the level of state policy. To this end, great attention was paid to the protection of human rights, the formation of a legal democratic state, and a just civil society.

Before independence, Uzbekistan was a despotic, dependent country without its own rights. As Abdulhamid Sulayman oglu Cholpon told Mirzakalon Ismaili: "The nation has been ruined. Its most sacred things, its freedom, its honor, have been lost. With every step, our hearts beat like a bird's song. Now our task, the task of the future generation, must be to save the nation from shameful slavery, insults, and humiliation."[2]. Today, our republic has become a free, liberal, democratic, legal, and humane country. The main political reforms of the state emphasize the principle that "the people should serve the state bodies, not the state bodies".

In the Republic of Uzbekistan, which has rapidly begun the transition to a market economy, the construction of a free democratic state and civil society, and has begun to gain its place and voice in the world community, a process of change and renewal has begun in theatrical art, along with other areas of spirituality and enlightenment. Creative teams have freed themselves from the shackles of a false methodology, such as the promotion of a single Soviet culture, and have begun to organize their own activities. That is, true creative freedom has emerged due to independence.

Since theater art is a sphere that encompasses and harmonizes all artistic means, it has many branches, and in each branch and component, along with changes and renewal, there were also enough problems. In particular, in the new era of creative style, methodology and diversity of genres, creative research has intensified in theater art, and theaters are building their activities on the basis of styles and trends existing in the work of our people and world art, using a variety of means, from realistic style to figurative and mystical imagery. In the staging of classical works, avoiding traditional solutions and free interpretation (such as the style of transformation, figurative-philosophical solutions) took on the character of a whole direction. There was a real awakening in the work on historical themes. In the study of modern themes, playwrights and theater groups began to boldly raise urgent social, spiritual and moral problems from everyday solutions, delving deeper into all aspects of life[3].

The changes and achievements being made in our country towards building a free democratic society, the artistic reflection of the essence of the idea of national independence through cinema, the strengthening of the role and influence of cinematography in the life of our people, especially in the education of youth, the raising of its ideological and artistic level, and its further improvement in line with the requirements of the present day have paved the way for the development of Uzbek national cinema[4].

After the republic gained independence, great attention was paid to the development of cinema, like all other forms of art, at the state level. By creating new opportunities for the development of the cinematographic art form, a certain responsibility was imposed on it. Under the rule of communist ideology, cinematography operated on the basis of humiliating requirements. After independence, an opportunity was created in cinematography to truthfully embody history and to fully demonstrate national values. Based on this, national cinematography in the new era began to manifest its image.

In particular, the main focus was on preserving and expanding the best achievements of Uzbek national cinema, increasing the importance of cinema in forming a modern worldview in the minds of our people, especially the younger generation. Also, responsible tasks were assigned to create films and videos of a high artistic level that serve the ideas of national independence and independence, combining national and universal values, glorifying the ideas of national independence and, first of all, to support our noble work of educating the younger generation in the spirit of patriotism, loyalty to the people and homeland, and instilling in their hearts the qualities of humanity and humanity[5].

As we can see, the cinema of our country has a history of more than a century and has gone through its own unique path of development. During this period, the foundation of Uzbek cinema was laid, which took an important place in the cultural and spiritual life of our people. As a result of the great attention paid by our state to the development of national cinematography during the years of independence, certain successes were achieved in the field. Films that are diverse in content and form have been created, which have won the attention of the audience. At the same time, the processes of globalization taking place in the world today, the priority tasks of modernization and renewal of our country require the improvement of the activities of cinematography, along with all other spheres and industries, and the creation of new opportunities and facilities for the development of the industry.

It should be noted that the imperfect regulatory and legal framework in the field of cinematography, the physical and moral obsolescence of the material and technical base of leading film production companies, including "Uzbekfilm", "Qoraqalpoqfilm" and "Scientific-Popular and Documentary Films" film studios, the failure of the film financing system to meet today's requirements, and the lack of cinemas and qualified personnel have negatively affected the development of the industry.

Therefore, based on the tasks set out in the Strategy of Actions in five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021, it was decided to increase the role of cinema, which has a great influence on instilling in the minds of our people, primarily young people, loyalty to the ideas of national independence, respect for national and universal values, and love for the Motherland, and to improve the activities of the National Agency "Uzbekkino"[6].

Thanks to independence, attention to national and spiritual values, the revival of forgotten traditions in a historically short period of time, as well as efforts to develop cultural and musical ties with neighboring and distant foreign countries for mutual enrichment were also of urgent importance. The historical ties of the Uzbek musical heritage with the traditions of the peoples of the East, once tormented by communist ideology, have risen to a new level, and creative cooperation has begun.

Cultural ties, the divine influence of music, and the importance and status of the rich musical heritage of the Uzbek people, its commonality with Eastern music, are beginning to emerge. In particular, "... the place of Eastern music in the world cultural heritage is enormous... This music has been purifying the hearts of people for thousands of years and elevating them spiritually"[7].

The lifestyle of the Uzbek people has changed to an unprecedented extent in recent years. Now, today's person is following his own path to a good life, to demonstrate beautiful examples of communication, and most importantly, to aesthetically master reality. This also has a significant impact on the development of musical culture.

It can be noted that "When talking about the upbringing of the younger generation, it is necessary to take into account the special role of our intellectuals. Any leader or official who wants to tarnish his reputation will break ties with the intellectuals. There are many examples of this both in history and in modern times"[8].

In conclusion, the years of independence played an important role in strengthening independence, accelerating reforms in various fields in the republic, and improving the spiritual and cultural life of the country, involving creative intellectuals in a wide range of activities and

developing their creative activities. In particular, the wide opening of freedom of creativity and its liberation from various ideological stereotypes ensured the emergence of new scientific and artistic works. The immortalization of the names of scientists and thinkers who have risen to the level of today's state policy serves to raise the social status of intellectuals to a certain extent.

LIST OF REFERENCES USED

1. Каримов И.А. Адолатли жамият сари. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1998. – Р. 111.
2. Наим Каримов. Чўлпон. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Р. 34.
3. Қодиров М.Х. Театримиз истиқболини ўйлаб // Uzbekistan State Institute of Arts and Culture News, 2018/1(5). – Р. 8.
4. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-3407 dated March 16, 2004 “On further improvement of management in the field of cinematography” // Collection of Legislative Documents of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent: 2004. No. 11, Article 126.
5. Исроқов А. Кинематография тарихи – Тошкент, “Zilol buloq”, 2019 йил. – Р. 484.
6. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-3176 dated August 7, 2017 “On measures for the further development of national cinematography” // Collection of Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent: 2017. Issue 33.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Р. 140.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – Р. 440.

O‘ZBEK XALQ HUNARMANDCHILIGINING MARKAZIY OSIYO MADANIYATINI YUKSALISHIDA TUTGAN O‘RNI

**Ishmurodova Gulbaxor Izmuradovna Qarshi davlat universiteti,
p.f.n.dotsent.998934236781
Mirzayeva Gulmera Maxmanazar qizi Qarshi texnika universiteti,
PhD, dots. 998974096294**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq hunarmandchiligining jahon sivilizatsiyasi rivojida tutgan o‘rni, madaniy boy merosga ega ekanligi, rivojlanish tarixi, turlari, shu soha bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan o‘zbek olimlarining fanga qo‘shgan hissalari haqida so‘z boradi.:

Tayanch so‘z va iboralar: kulolchilik, zargarlik, ipakchilik, gilamdo‘zlik, to‘quvchilik, naqshinkor bezaklari, xalq hunarmandchiligi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль узбекских народных ремесел в развитии мировой цивилизации, их богатое культурное наследие, история развития, виды, а также вклад в науку узбекских ученых, проводивших научные исследования в этой области.

Базовые слова и фразы: гончарное дело, ювелирное дело, шелкоткачество, ковроткачество, ткачество, декоративные украшения, народные промыслы.

Abstract: This article discusses the role of Uzbek folk crafts in the development of world civilization, their rich cultural heritage, history of development, types, and the contributions to science of Uzbek scientists who have conducted scientific research in this field.

Key words: pottery, jewelry, silk weaving, carpet weaving, weaving, ornamental decorations, folk crafts.

Kirish. O‘zbek xalq hunarmandchiligi insoniyatning paydo bo‘lishidan boshlab o‘zining ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyotiga ega. Tosh asridan boshlab bugungi kunga qadar rivojlanib o‘ziga

xos milliy xususiyatlarni jamlab alohida xarakterli tomonlarini namoyish e'tib kelmoqda. Tarixiy taraqqiyot davomida o'zbek halq hunarmandchiligi goh yuksalib, gullab yashnagan, gohida pasayish tendensiyasida bo'lib rivojlanish jarayoni asrlar osha yashab kelmoqda. Buni Sobiq Ittifoq davrida o'zbek halq hunarmandchiligining rivojlanishini pasayishi misolida qo'rish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, xalq hunarmandchiligini rivojlantirish borasida juda ko'p ishlar amalga oshirilmoqda, qator qaror va qonunlar qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorida (30.11.2019y) shunday deyiladi: «Mamlakatimizda milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san'atini rivojlantirish, bu orqali xalqimizning boy madaniy merosi va tarixiy an'alarini to'liq saqlab qolish, band bo'lmagan aholini, ayniqsa, yoshlar, ayollar va kam ta'minlangan oilalarni hunarmandchilikka keng jalb etish orqali ularning ish bilan bandligini ta'minlash lozimligi ko'rsatib o'tildi. 2020 yil davomida hunarmandchilikni rivojlantirish dasturi uchun 589,3 mlrd so'm miqdorida (shundan, 470 mlrd so'm (50 mln AQSH dollari) O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi hisobidan kreditlar ajratish, imtiyozlar qo'llash haqida to'xtalib o'tilgan [1].

Bunda asosiy ko'zlangan maqsad nafaqat aholini ish bilan bandlik darajasini oshirish, balki biz o'zligimizni namoyon qilish, jahon halqlari orasida o'zimizni eng chiroyli, nafis, jozibali san'atimizni ko'z-ko'z qilish, asrlar davomida rivojlanib sayqal topib kelayotgan qo'l mehnatiga yoki kichik mexanizatsiya vositasiga asoslangan faoliyat turlarimizni tanitish orqali yoki tayyorlangan buyumlarimizga nisbatan jahon halqlariga qiziqish uyg'otish, qolaversa eksport va immortni yo'lga qo'yish masalalariga e'tibor qaratib kelinmoqda.

Hunarmandchilik faoliyati to'g'risida ID-16672 qonun loyihasida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida» (17.11.2017y.) N PF-5242 farmonida va ushbu faoliyatni qo'llab-quvvatlash borasida qator ishlarni amalga oshirish vazifalari qo'yilgan. Ushbu qonun hujjatlarida hunarmandchilik faoliyatiga quyidagicha ta'rif berilgan [2].

«Hunarmandchilik faoliyati – xalqning tarixan qaror topgan, maxsus bilimlar, ko'nikmalar, sir-asrorlar, uslublarga asoslanib, qo'l mehnati, asbob-uskunalar va kichik mexanizatsiya vositalaridan foydalanib, an'anaviy hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda maishiy, uy-ro'zg'or, badiiy buyumlar ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish), tayyorlash bo'yicha ijodiy yoki professional faoliyat bo'lib hisoblanadi.»

Hunarmandchilik faoliyati to'g'risida ID-16672 qonun loyihasida halq hunarmandchiligining asosiy yo'nalishlari deb qo'yidagilar belgilangan: ganch o'ymakorligi, gilamchilik, gazlamachilik, tosh o'ymakorligi, miniatyura, tasviriy san'at, naqqoshlik, xattotlik va abru bahor, kandakorlik, temirchilik, tunukasozlik, kosibchilik, milliy liboslar tayyorlash, bosh kiyimlar tayyorlash, yog'och o'ymakorligi, tikuvchilik, kashtado'zlik, zardo'zlik, musiqa asboblari, kulollik, chinnisozlik, qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik buyumlari mualliflik mebellari, o'yinchoqlar, mayda haykaltaroshlik buyumlari, charmsozlik, mualliflik mebellari, duradgorlik, novdalardan buyumlar to'qish, savatsozlik, shishasozlik, hajmli va shaklli qoliplarda quyilgan buyumlar, soatsozlik, emallash ishlari, esdalik buyumlari, oddiy metallardan milliy uslubda tayyorlangan taqinchoqlar, matoga gul bosish va kigiz bosish kabi turlari keltirib o'tilgan.

Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasi rivojida muhim o'rin tutgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu yerdagi madaniy jarayonlar, ijtimoiy munosabatlar va iqtisodiy hayot ming yillar davomida xalqlar o'rtasidagi hamkorlik va aloqalar asosida shakllanib kelgan. Shular qatorida xalq hunarmandchiligi ham mintaqaning moddiy va ma'naviy madaniyatida beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan.

O'zbek xalq hunarmandchiligi, ayniqsa, qadimiy Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon, Marg'ilon kabi shaharlarda shakllanib, nafaqat mahalliy aholi turmush tarzi, balki butun

Markaziy Osiyo madaniyatini yuksaltirishga xizmat qilgan. Bu jarayonda kulolchilik, zargarlik, ipakchilik, gilamdoʻzlik, kashtachilik, temirchilik, sanʼatkorlik kabi yoʻnalishlar keng tarqalgan.

Maqolaning asosiy maqsadi — oʻzbek xalq hunarmandchiligining Markaziy Osiyo madaniyatidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarda tutgan oʻrnini yoritishdan iborat.

Maqolaning asosiy vazifalari: oʻzbek xalq hunarmandchiligining tarixiy rivojlanish bosqichlarini oʻrganish; markaziy Osiyodagi madaniy yuksalishda hunarmandchilikning oʻrnini ochib berish; xalqaro savdo va madaniy almashuv jarayonlarida hunarmandchilikning ahamiyatini koʻrsatish; zamonaviy davrda hunarmandchilik merosini asrab-avaylash zaruratini asoslash.

Mavzuga oid adabiyotlar roʻyxati. Milliy hunarmandchilik sohalarini oʻrganishning taʼlim-tarbiyaviy asoslari S.Bulatov, C.Hasanov, I.Karimov, Q. Qosimov, O. Xudoyorova, A.Turdaliyev, R.Sarsenbayeva, D.Zohidova, O. Jamoliddinova oʻz ilmiy-tadqiqot ishlarida yoritilgan. Oʻzbek xalq hunarmandchiligi boʻyicha sanʼatshunos oʻzbek olimi S.Bulatovning “Oʻzbek xalq amaliy bezak sanʼati”[3] nomli kitobida Xalq hunarmandchiligi yoʻnalishlari alohida koʻrsatilib har bir yoʻnalishning tarixi, asosiy maktablari, yoʻnalishning mazmuni, ishlatiladigan materiallar va jihozlar haqida maʼlumot, qoʻllanilishi, koʻrgazmalarni tashkil qilish, mashgʻulotlarni oʻtkazish boʻyicha tavsiyalar berilgan. Oʻzbek olimi Gʻ.Gʻulomov ning “Amaliy sanʼat”[4] nomli kitobida amaliy sanʼatning naqqoshlik yoʻnalishiga alohida toʻxtalib oʻtilgan.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi: tarixiy-tahliliy usul – Buxoro, Samarqand, Xiva, Fargʻona vodiysida hunarmandchilikning rivojlanish tarixi manbalar asosida oʻrganildi. qiyosiy tahlil – Oʻzbek xalq hunarmandchiligi boshqa Markaziy Osiyo xalqlari (tojik, qozoq, turkman, qirgʻiz) hunarmandchiligi bilan qiyoslab oʻrganildi. Manbashunoslik – arxeologik topilmalar, tarixiy xronikalar, YUNESKOning madaniy merosga oid hujjatlari tahlil qilindi. Ilmiy adabiyotlar tahlili – mahalliy va xorijiy olimlarning asarlari asosida nazariy asoslar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar. 1. Madaniy yuksalishdagi ahamiyati. Oʻzbek xalq hunarmandchiligi Markaziy Osiyo madaniy merosining ajralmas qismi sifatida yuksak estetik qiymatga ega. Samarqanddagi Registon maydoni, Buxorodagi Minor-i Kalon, Xivadagi Ichan-Qalʼa kabi meʼmoriy yodgorliklar xalq ustalari mahorati bilan yaratilgan. Kulolchilikdagi naqshlar, zargarlikdagi noyob uslublar, gilam va kashtachilikdagi ornamentlar xalqning dunyoqarashi va estetik didini ifoda etgan.

2. Iqtisodiy taraqqiyotdagi oʻrni. Hunarmandchilik mahsulotlari nafaqat mahalliy bozorda sotilgan, balki xorijiy mamlakatlarga ham eksport qilingan. Buyuk Ipak yoʻli davrida Margʻilon ipak matolari, Buxoro gilamlari, Samarqand kulolchilik buyumlari Xitoy, Hindiston, Eron va Yevropa bozorlariga yetkazib berilgan. Bu shaharlarning iqtisodiy qudratini mustahkamlagan.

3. Ijtimoiy hayot va urf-odatlardagi oʻrni. Hunarmandchilik turlari xalq turmush tarzining ajralmas qismi boʻlgan. Masalan, gilam va kashtachilik buyumlari uy jihozlarida, bayram va marosimlarda keng qoʻllanilgan. Naqsh va ramzlar orqali xalqning hayot falsafasi, urf-odatlari va ishonchlari ifoda etilgan.

4. Madaniy almashuv va integratsiya vositasi. Hunarmandchilik mahsulotlari orqali turli xalqlar oʻrtasida madaniy aloqalar mustahkamlangan. Masalan, oʻzbek ustalarining naqshinkor bezaklari turkman, qozoq va tojik hunarmandchiligida ham namoyon boʻlgan. Bu esa mintaqada umumiy madaniy uygʻunlikni taʼminlagan.

5. Islom sivilizatsiyasidagi ahamiyati. Islom davrida qurilgan masjid, madrasa va maqbaralar hunarmand ustalar mahorati bilan bezatilgan. Naqshinkor gʻishtlar, keramika va mayolika sanʼati Markaziy Osiyoda islomiy meʼmorchilikning yuksalishiga hissa qoʻshgan.

6. Zamonaviy ahamiyati. Bugungi kunda oʻzbek xalq hunarmandchiligi YUNESKOning nomoddiy madaniy merosi roʻyxatiga kiritilgan turlari bilan (Margʻilon adrasi, Buxoro

zargarligi, Xiva hunarmandchilik maktablari va boshqalar) jahon miqyosida e'tirof etilmoqda. Bu esa uning nafaqat tarixiy, balki zamonaviy madaniy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Halq hunarmandchiligi tarixi juda qadimiy va boydir. U insoniyatning ilk sivilizatsiyalaridanoq paydo bo'lib, odamlarning kundalik ehtiyojlari, turmush tarzi va dunyoqarashida ifodalangan. Xalq hunarmandchiligi nafaqat turmush ehtiyoji uchun, balki xalqning madaniy va ruhiy olamini, estetik qarashlarini ifoda etuvchi bebaho meros hisoblanadi.

O'zbekistonda xalq hunarmandchiligi tarixini quidagi boshg'chllarga bo'lib o'rganamiz.

1. **Qadimiy davrlar.** O'rta Osiyo hududida hunarmandchilik miloddan avvalgi ming yilliklardayoq shakllangan. Arxeologik topilmalar Samarqand, Termiz, Marg'ilon, Xorazm va Buxoro atrofida to'qimachilik, kulolchilik va metall ishlov berish san'ati yuqori darajada bo'lganini ko'rsatadi.

2. **Islom davri (IX–XII asrlar).** Buyuk ipak yo'li orqali hunarmandchilik buyumlari butun dunyoga tarqaldi. Buxoro–zargarlik va zardo'zlik markazi, Samarqand–qog'ozsozlik va kulolchilik, Xiva – chodir tikish va kandakorlik markazi sifatida nom chiqardi.

3. **Temuriylar davri (XIV–XV asrlar).** Amir Temur va Temuriylar davrida me'morchilik, naqqoshlik, hunarmandchilik yuqori darajada rivojlandi. Shaharlarda bozorlar va maxsus ustaxonalar vujudga keldi.

4. **XIX–XX asrlar.** Har bir shahar ma'lum bir hunarmandchilik turi bilan mashhur edi: Qo'qon, Marg'ilon – ipak va atlas to'qish, Rishton – kulolchilik, Xiva – kandakorlik, Buxoro – zardo'zlik va zargarlik. Sobiq Ittifoq davrida ba'zi hunarmandchilik turlari fabrika tarzida yo'lga qo'yildi, lekin an'anaviy usullar ham saqlanib qoldi.

5. **Hozirgi davr.** Mustaqillikdan keyin milliy hunarmandchilik qayta tiklandi. "Hunarmand" yushmasi tashkil etildi. Xalqaro ko'rgazmalarda o'zbek ustalarining asarlari namoyish etilmoqda. YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan: Buxoro zardo'zlik san'ati, Marg'ilon atlas va adras to'qish an'anasi, Xorazm chodir tikish san'ati va boshqalar.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalq hunarmandchiligi Markaziy Osiyo madaniyatining yuksalishida ko'p qirrali o'rin tutgan. U: iqtisodiy taraqqiyotga turtki bergan; xalq turmush tarzini va urf-odatlarini boyitgan; madaniy almashuv va integratsiyaga xizmat qilgan; islom sivilizatsiyasidagi me'moriy va badiiy yuksalishga hissa qo'shgan; zamonaviy global madaniyatda ham o'rnini saqlab qolgan.

Shu bois hunarmandchilikni chuqur o'rganish, uning an'alarini tiklash va yosh avlodga yetkazish milliy madaniyatimizning barqaror taraqqiyoti uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори «Хунармандчиликни янада ривожлантириш ва хунармандларни қўллаб- қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 30.11.2019 й. Lex. uz.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi "Hunarmandlarni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab- quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5242-son farmoni, <https://www.lex.uz/uz/docs/-3416134>

3. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати Т.: Меҳнат. 1991.-279 б

4. Фуломов Ф. "Амалий санъат"Тошкент Иқтисод-молия-2007й-96б.

5. Ishmuradova G.I., O'rokov K.X, Mirzayeva G.M. Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash. Qarshi. Fan va ta'lim 2021.- 374 b.

6. Ishmuradova G.I., Mirzayeva G.M., Mirzayev E.M. Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash. Qarshi. Nasaf NMU 2021.-343 b.

ДИН – МАЪНАВИЙ МЕРОСНИ САҚЛАШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИДАН БИРИ

*Хосиятов Улуғбек Отақулович - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
хузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг Қашқадарё вилояти Касби туман
бўлинмаси раҳбари.*

*Мустафаев Элбек Алишерович - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
хузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг Қашқадарё вилояти Косон туман
бўлинмаси раҳбари.*

Аннотация: Мақолада дин – маънавий қадрият сифатида таҳлил қилинган. Бугун мамлакатимиз фуқаровий жамият ва ҳуқуқий дунёвий давлат барпо этишнинг методологик ва назарий асослари барча ривожланган давлатлар каби дунёвийлик ва ҳақиқий демократия тамойилларига оғишмай амал қилиб келаётганлиги, республикамызда виждон эркинлиги ҳуқуқий кафолатланган ва толерантлик (диний бағрикенглик) тамойили амалий жиҳатдан ҳаётимизга, турмуш тарзимизга сингдирилганлиги ёритилган.

Калит сўзлар: диний бағрикенглик, толерантлик, диний ташкилотлар, виждон эркинлиги, маънавият, миллий қадриятлар, диний-фалсафий тафаккур, ижтимоийахлоқий қадриятлар, комил инсон

Abstract: The article analyzes religion as a spiritual value. Today it is highlighted that the methodological and theoretical foundations of building a civil society and a secular state based on the rule of law in our country, as in all developed countries, operate without deviating from the principles of secularism and genuine democracy, that freedom of conscience is legally guaranteed in our republic, and the principle of tolerance (religious tolerance) is practically embedded in our life, the image of life.

Keywords: religious tolerance, tolerance, spirituality, national values, religious and philosophical thinking, social and moral values, comprehensively developed person

Аннотация: В статье анализируется религия как духовная ценность. Сегодня освещено, что методологические и теоретические основы построения гражданского общества и правового светского государства в нашей стране, как и во всех развитых государствах, действуют, не отклоняясь от принципов секуляризма и подлинной демократии, что в нашей республике юридически гарантирована свобода совести, а принцип толерантности (религиозной терпимости) практически внедрен в нашу жизнь, образ жизни.

Ключевые слова: религиозная толерантность, толерантность, духовность, национальные ценности, религиозно-философское мышление, социально-нравственные ценности, всесторонне развитый человек

КИРИШ Мустақиллик ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, жумладан, маънавий ҳаётдаги янгилашни жараёни ва туб ўзгаришлар даврини бошлаб берди. Динга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгарди: собиқ совет тизимининг динга атеистик ҳужумкорлик сиёсатига барҳам берилди, виждон эркинлиги қонун орқали кафолатланди. Дин кишиларни ҳамиша яхшиликка, езу ишларга чорлаб келган. Жумладан, ота-боболаримизнинг муқаддас эътиқоди бўлган ислом дини ҳам юксак инсоний фазилатларнинг шаклланишига хизмат қилган. У туфайли халқимиз минг йиллар мобайнида бой маънавияти ва мероси, ўзлигини омон сақлаб келди. Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятига кириб бораётган бир шароитда турли конфессия вакиллари билан мулоқот қилишнинг юксак маданиятига эришиш катта аҳамият касб этади. Ўзбек халқининг илғор маданий ва маънавий меросини тиклаш ва янги шароитда янада ривожлантириш, бу ҳудуддаги илк замондан ҳозиргача мавжуд динларнинг тарихи, ҳаётий тажрибаси тадрижий тараққиётини ўрганиш ватан тарихини чуқурроқ тушуниб етиш, уни севиш ва у билан фахрланиш ҳис-туйғуларини шакллантиришга хизмат қилади.

Дин ва Қонун ўзаро муносабатларини билиш республикада демократик ҳуқуқий жамият қуриш пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Мустақиллик туфайли давлатнинг динга муносабати тубдан ўзгарди. Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ барча фуқароларнинг виждон эркинлиги кафолатланган. Ҳар бир инсонга хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи берилган. Диний қарашларни мажбуран сингдириш қатъиян маън этилган. Диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг давлатдан ажратилгани ҳамда уларни қонун олдида тенглиги белгилаб қўйилган. Ватанимиз мустақилликка эришгандан кейин ўз олдида дунёдаги ривожланган мамлакатлар қаторига қўшилиш, очиқ фуқаровий жамият ва ҳуқуқий демократик давлат қуришни мақсад қилиб қўйди. Маълумки, мамлакатимизда бошқарувнинг демократик тизими йўлга қўйилган ва у ўзининг ижобий натижаларини бермоқда. Кўпгина ривожланган давлатларда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш муайян даражада эришилган бўлса-да, уни янада такомиллаштириш жараёни давом этмоқда. Фуқаролик жамияти тушунчаси асосида инсон эркинлиги, унинг барча қўриниш ва муносабатларда намоён бўлиши ғояси ётади. Хусусан, у иқтисодий соҳада – хусусий мулкка эга бўлиш, сиёсий соҳада сиёсий ҳаётда иштирок эта олиш, ҳуқуқий соҳада – тенг ҳуқуқлилик, ижтимоий соҳада – уюшмаларга бирлашиш, диний соҳада – виждон эркинлиги, маданий соҳада – маданий ҳилма-ҳиллик, миллатлараро ва ирқлараро муносабатларда – миллатлар, ирқларнинг тенглиги ва толерант муносабатда бўлиш, коммуникация соҳасида – ахборотларни эркин айирбошлаш ва сўз эркинлиги, мафкуравий соҳада – ғоявий ҳилма-ҳиллик, плюрализм, миграция соҳасида – инсоннинг яшаш жойини эркин танлаш, руҳий соҳада – инсон ҳурфикрлиги ва фикрларнинг тенг ҳуқуқли рақобати асосида ривожланиши орқали амалга ошади, деб эътироф этилди.

МЕТОДОЛОГИЯ. Ўзбекистон бошқа давлатлар каби дунёвий давлат қуришда инсоният аввал босиб ўтмаган, янги йўлдан бормоқда. Бу йўлда инсон фаоллиги, эркинлиги, ташаббуси ва ижодкор кучини ривожлантириш асосида фуқаролик жамияти барпо этмоқда. Ўзбекистон фуқаровий жамият ва ҳуқуқий дунёвий давлат барпо этишнинг методологик ва назарий асослари барча ривожланган давлатлар каби Ўзбекистон ҳам дунёвийлик ва ҳақиқий демократия тамойилларига оғишмай амал қилмоқда. Мамлакатимизда виждон эркинлиги ҳуқуқий кафолатланган ва толерантлик (диний бағрикенглик) тамойили амалий жиҳатдан ҳаётимизга, турмуш тарзимизга сингдирилган. Бундай ноёб ижтимоий ҳодиса Ўзбекистонда пайдо бўлган ва ўзбек халқининг тимсолига ва миллий маънавиятига айланган. Шунинг учун ҳам диний асосда тарихимизнинг энг қалтис даврларида ҳам биронбир низо келиб чиқмаган. Бу тамойил ҳатто ривожланган мамлакатлар томонидан ўрганилмоқда ва диншунослар томонидан чуқур илмий таҳлил қилинмоқда. Дин тарихи инсоният тарихининг ажралмас қисми, у барча даврларда маънавий-маданий ҳаётнинг муҳим бир бўлаги бўлиб келган ва иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳаётга бевосита ва билвосита таъсирини кўрсатиб келган. Ундан ташқари, ўзбек маданияти заминида ислом таълимоти мавжуд ва унинг таъсирида ривожланган. Демократик дунёвий тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизда дин ранг-баранг маънавий-маданий ва тарихий қадриятлар тизимидаги тенг ҳуқуқли бўгин, у бошқа бўгинлардан заифроқ ҳам ёки устунроқ ҳам эмас. Бизнинг дунёвий давлатимиз ва фуқаровий жамиятимиз негизи қилиб белгиланган ҳурфикрлик тамойили ҳам ана шу тажрибалар идрокига асосланган. Дин дунёвий давлат тузуми билан нафақат муроса қилиши, балки умуммиллий юксалиш йўлида у билан самарали ҳамкорлик қилиши мумкин. Дунёвий давлатимиз ва жамиятимиз ҳаётида, турмуш тарзимизда диннинг ўрни ва аҳамияти, роли ва мавқеи тобора кучайиб бормоқда. Жамият ҳаётидаги маънавий ўзгаришлар, маънавий тафаккур, унинг тизими ва ўзига хос хусусиятларидир. Узоқ йиллар давомида ўзбек халқининг қадимий ва бой маънавияти ҳамда бебаҳо миллий қадриятлари коммунистик мафкуранинг якка ҳокимлик сиёсати таъсири остида қадрсизлантирилди. Лекин халқни ўз маънавияти, маънавий мероси ва қадриятларидан бутунлай маҳрум қилиб бўлмаслиги тарихий тараққиёт жараёнида исботланди. Мамлакатимизда

мустақиллик туфайли маънавият, маънавий мерос ва қадриятлар масаласига янгича ёндашув шаклланди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, халқимизнинг маънавий руҳини, давлатимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, ривожлантириш, жамиятимизни янада раванг топишига эришишда маънавиятнинг ва қадриятларимизнинг аҳамияти беқиёс эканлиги намоён бўлмоқда. Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги ривожланиши даврида маънавият ва қадриятларни тиклаш ва ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ВА МУҲОКАМА. Жамиятимизнинг иқтисодий ижтимоий-сиёсий соҳаларидаги каби маънавий соҳасида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Айниқса жамиятимизнинг маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар унинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий соҳаларидаги каби муҳим аҳамиятга эга. Маънавият тушунчасига яна қуйидагича таъриф мавжуд. “Маънавият жамият ҳаётининг барча соҳалари билан узвий боғлиқ, бошқача қилиб айтганда, ижтимоий турмуш, инсон фаолиятининг бирон-бир қирраси йўқки, у маънавият руҳи билан чўлғаб олинмаган бўлса”[1]. Бизнинг фикримизча фалсафий мазмундаги ушбу таъриф умумий жиҳатдан берилган.

Дин ва дунёвий давлат орасидаги муносабат ҳақида гап кетар экан, унинг асосида энг аввало диннинг давлатдан ажратилиши тамойили ётишини таъкидлаш зарур. Бу ҳақда Конституциямизнинг 75-моддасида шундай дейилади: “Диний ташкилотлар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний ташкилотларнинг фаолиятига аралашмайди. Давлат қонунда белгиланган тартибда фаолият кўрсатаётган диний ташкилотлар фаолиятининг эркинлигини кафолатлайди.” [2] Мазкур моддада муҳим аҳамиятга эга қоидалар мустаҳкам қўйилган. Биринчидан, диний ташкилотлар қайси конфессияга тааллуқлилигидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқий майдонда фаолият олиб борадилар. Бугунги кунда республикамызда 16 та ноисломий конфессияга мансуб 186 та ташкилот фаолият олиб бораётгани ҳам бунинг амалий ифодасидир. Бу ҳақида Президентимиз Ш.Мирзиёев “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқида тўхталиб ўтган: “Сизларга яхши маълум, бизнинг давлатимиз кўп миллатли ва кўп конфессияли давлат. Бугунги кунда мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек аҳил ва иноқ яшамокда. Бу борада, ҳеч шубҳасиз, халқимизга азалдан хос бўлган бағрикенглик анъаналари муҳим роль ўйнамоқда” [3]

Республикамызда диний бирлашмалар фаолиятини ташкил этиш уларнинг ички иши ҳисобланади ва давлат назоратидан холидир. Шу билан бирга, диний ташкилотлар давлатдан ажратилган бўлса-да, бу диннинг жамиятдан ажратилганини англатмаслигини таъкидлаш зарур. Зеро, бирор динга эътиқод қилувчи фуқаролар ҳам жамиятнинг таркибий қисми ва шу сабабли дин фуқаролик жамиятида ўз мавқеига эга бўлади. Давлатнинг динга бўлган муносабатини ифодаловчи яна бир тамойил шундан иборатки, давлат динни халқ маънавиятининг узвий қисми сифатида тан олади. Шундан келиб чиқиб, унинг ривожини учун тегишли шарт-шароит яратишга ҳаракат қилади. И.А.Каримовнинг Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясида сўзлаган нутқида бу тамойил ўзининг ёрқин ифодасини топган: “Мамлакатимизни демократик тамойиллар, илм-фан ютуқлари, юксак технологиялар асосида модернизация қилиш билан бирга, муқаддас динимизни, миллий ўзлигимизни асраб-авайлаб яшашни мақсад қилиб қўйганмиз” [4] Бу фикрлар ҳаётини воқеликка айланмоқда. Дунёвий давлатнинг динга бўлган муносабатида диндорларнинг ҳуқуқий мақоми ва давлат томонидан ўтказилаётган тадбирларда диний конфессиялар ҳақидаги қонунларнинг ҳаётга татбиқ этилишидек икки муҳим жиҳат ҳам бор. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бу масалалар ўз ечимини топган ва у дунёдаги ривожланган мамлакатлардаги ҳуқуқиймеъёрий талабларга тўла жавоб беради. Ҳар қандай динга эътиқод қилувчи ва ҳеч қандай динга эътиқод қилмайдиган кишилар учун бир хилдаги шартлар қўйилишини таъминловчи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида, жумладан, шундай дейилади: “Ҳамма

учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” [5]

Шу нарсага алоҳида эътибор қаратиш керакки, маънавият инсоннинг маълум даражадаги жисмоний, ақлий, ахлоқий ва руҳий балоғатини ва дунёқарабини ифодаловчи тушунчадир. Маънавият инсонни бошқа тирик мавжудотлардан ажратиб туради. Фақат инсонгина юксак маънавият соҳиби бўлиши мумкин. Инсонда табиий эҳтиёжлар билан бирга унинг маънавий дунёси ҳам мавжуд. Ҳар бир шахс, ҳар бир элат, халқ, миллат ва жамият ўз маънавиятига эга. Умумий тарзда маънавият инсонликни рўёбга чиқариш усулидир деб таърифланади. Исломий қадриятлар тизимида диний-фалсафий тафаккурнинг ўзига хос йўналиши бўлган тасаввуф таълимоти ҳам шахс ва жамият муносабати масаласида муҳим ўрин эгаллаган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби мутасаввифлар ва тариқат асосчиларининг диний-фалсафий қарашларида ижтимоий-ахлоқий, инсоннинг маънавий камолоти масалалари тасаввуф фалсафасининг асосий жиҳатларидан бири сифатида айниқса, шахс ва жамият муносабатлари масаласида яққол кўзга ташланади.

Тасаввуфда шахснинг ижтимоий-маънавий моҳияти, реал ҳаётдаги фаолияти, жамият ва инсонлар билан муносабати масаласини ўзига хос талқин қилувчи тамойиллардан бири – буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ўртага ташланган «Дил ба ёру, даст ба кор» шиоридир. Бу ҳақда мамлакатимиз тасаввуфшунослигида қатор фикрлар билдирилган. Бизнингча, ушбу шиорнинг ижтимоий-маънавий ва ахлоқий-тарбиявий аҳамиятини тўлиқ ва мукаммал ёритишга ёрдам берувчи хулосалардан бири – тадқиқотчи С.Т.Исмоилов хулосаларидир[6]. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Нақшбандий таълимоти тасаввуф йўлидаги комил инсонни тарбиялаш йўллари ичида энг мукаммаллиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам уни барча сўфийлик тариқатларининг хулосаси деб тан олганлар[7]. Бу таълимот миллий маънавиятимиз асосларидан биридир[8]. Инсоннинг маънавиятини белгилайдиган асосий мезон – адолат, иймон, инсоф, ҳалоллик, билим, дунёқараши бўлиб, инсон ўз ҳаётий фаолиятининг барча соҳаларида ана шу тамойилларга амал қилса, ҳаёт кечирса, меҳнат қилса, бошқалар билан муносабатда бўлса, эл-юртига, халқига садоқат, фидойилигини намоён этса, юксак маънавият эгаси бўлади.

ХУЛОСА. Кишилиқ жамиятининг илк давридан бошлаб дин, шахс ва жамият муносабатлари масаласи ва у билан узвий боғлиқ ижтимоий тараққиёт муаммоси ҳамма вақт илғор фикр эгаларининг диққат марказида бўлиб келган. Бу ҳақдаги дастлабки тушунчалар диний тасаввурлар, қарашларда ўз ифодасини топган, яъни шахс ва жамият фаолиятига ўз таъсир кучини кўрсатувчи ташқи кучлар мавжуд, деган фикрлар шакллана бошлаган. Кейинчалик диний тизим, жаҳон ва миллий динларнинг шаклланиши билан уларнинг диний манбаларида шахс ва жамият муносабатлари ҳамда ривожланиш йўллари Худонинг иродаси билан бошқарилади, деган тасаввур ва тушунча мустаҳкамланган. Шундай қилиб, жаҳон динлари буддавийлик, христианлик ва ислом таълимотларида шахс ва жамият муносабатлари билан боғлиқ омилларнинг диний тушунчаси вужудга келган. Ижтимоий тараққиётда шахс ва жамият муносабатлари муаммосига диний қарашлардан ташқари, илмий ва фалсафий ёндошувлар ҳам бир вақтда шакллана борган. Улар фан далилларига суянган ҳолда шахс ва жамият билан боғлиқ муаммоларнинг илмий ва фалсафий тушунчасини ишлаб чиқиб, ҳаётга тадбиқ қилишга ҳаракат қилганлар. Ислом таълимотида шахс тарбияси масаласи, ислом таълимоти манбаларидаги шахснинг ақидавий ва ҳуқуқий асослари, Марказий Осиё мутафаккирлари дунёқарашида шахс ва жамият муносабатларининг назарий масалалари таҳлил қилиниб, уларнинг ҳозирги давримиз учун маълум даражадаги ижтимоий ва маънавий-ахлоқий аҳамиятга эга эканлиги етарли маълумотлар таҳлилида асослаб берилди. Шунингдек, шахс ва жамият муносабатлари масаласини ҳозирги даврда турли экстремистик гуруҳлар томонидан сиёсийлаштиришнинг Ўзбекистон миллий хавфсизлиги ва ижтимоий-сиёсий

барқарорлиги учун таҳдидининг мафкуравий ва ғоявий жиҳатлари ва уларнинг амалдаги салбий оқибатлари таҳлил қилинди ҳамда бу ҳақда хулосалар қилинди. Диний экстремизмнинг шахс ва жамият муносабатларини сиёсийлаштиришига қарши мафкуравий ва ғоявий муҳим кураш воситаси – диний бағрикенглик анъаналарининг тарихий илдизларига суянган ҳолда уни янада ривожлантириш вазифалари ҳамда уларнинг мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдаги, фуқароларни маънавийахлоқий тарбиялашдаги юксак аҳамияти ёритилди. Шундай қилиб, жаҳон динлари буддавийлик, христианлик ва ислом таълимотларида шахс ва жамият, кадрятлар, маънавий маданият муносабатлари билан боғлиқ омилларнинг диний тушунчаси вужудга келган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2023.
2. Ш.Мирзиёев. Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб қатъият билан ҳаракат қилайлик. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" номли анжумандаги маърузаси. 15.06.2017
3. Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг букилмас иродасига боғлиқ. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – Б. 8.
4. Умаров э., Абдуллаев М. Маънавият асослари - Тошкент: Шарқ, 2005.- Б. 44.
5. Исмоилов С.Т. Нақшбандий тариқатининг тасаввуф тараққиётидаги ўрни. // Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати.-Т.: 2006. – Б.15.
6. М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари.-Т.: Тошкент ислом университети. 2001. – 432 б.

MUSTAQILLIKNING DASLABKI YILLARDA YANGI TIPDAGI KASB-HUNAR TA'LIM MUASSASALARINING MODDIY-TEXNIKA BAZASINING MUSTAXKAMLANISHI

**Shuxrat Toshkentovich Boymurodov,
Qarshi Xalqaro universiteti
Dotsenti.**

ANNOTATSIYA Mamlakat ta'lim tizimidagi mavjud holatni, kadrlar tayyorlash jarayoni respublikada amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlar. Ta'lim muassasalarining o'quv-uslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallar bilan to'liq ta'minoti, ta'lim muassasalarining moddiy-texnika salohiyati va axborot bilan ta'minlanganlik darajasi, kasb-hunar kollejarining maddiy-texnika bazasini rivojlanishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'rta bug'in, o'rta maxsus ta'limi, ta'lim islohatlar, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, moddiy-texnika, kichik mutaxassis.

ANNOTATION The current situation in the country's education system, the process of personnel training, democratic changes implemented in the republic. The complete supply of educational institutions with educational and scientific literature and didactic materials, the material and technical potential of educational institutions and the level of information provision, the development of the material and technical base of vocational colleges were analyzed.

Key words: secondary education, secondary special education, educational reforms, law on education, material-technical junior specialist.

АННОТАЦИЯ Текущая ситуация в системе образования страны, процесс подготовки кадров, осуществляемые в республике демократические преобразования. Проанализированы комплектность образовательных учреждений учебной и научной литературой и дидактическими материалами, материально-технический потенциал

образовательных учреждений и уровень информационного обеспечения, развитие материально-технической базы профессиональных колледжей.

Ключевые слова: среднее образование, среднее специальное образование, образовательная реформа, закон об образовании, младший специалист по материально-техническому обеспечению.

Dolzarbligi: Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ta'lim sohasining barcha bug'inlarida olib borilayotgan islohotlar yoshlarni qamrab olinishini yanada kengaytirish, ularni bilim va yetuk mutaxassis etib tarbiyalash, qaratilgan. Albatta, mamlakatimiz ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish, uni xalqaro standartlarga integratsiyalash, mehnat bozori talabiga mos yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash bo'yicha hayotga tatbiq etilayotgan islohotlar e'tiborga molik. Mustaqillik sharoitida uzluksiz ta'lim tizimida o'rta maxsus ta'lim, sohasi sezilarli darajada o'zgardi, tizimda yangi bilimlarni o'zlashtirgan, aniq kasblar sohasidagi innovatsion imkoniyatlar doirasini tushunadigan kadrlar talab qilina boshladi. Ular xo'jalik va ishlab chiqarish masalalarini nafaqat malakali hal qiluvchi, balki to'g'ri qaror qabul qiluvchi tahliliy layoqatlarga ega bo'lishlari kerakligi O'zbekistonning zamonaviy sanoatlashgan dunyoga integratsiyalashishiga bo'lgan intilishi undan mehnat bozorining tez o'zgarayotgan ehtiyojlariga moslasha oladigan ta'lim tizimini yaratishni talab qiladi. Ta'lim muassasalarini rivojlantirish va ular tomonidan sifatli ta'lim xizmatlari ko'rsatish zarur bo'lib qoldi.

2. Metodlar: Maqolada O'zbekistonda o'rta maxsus ta'lim sohasidagi islohotlari va uning ahamiyati qabul qilingan tarixiy va sotsiologik metodlar – tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy, tuzilmaviy, funksional yondashuv, qiyosiy-mantiqiylik, tahliliy, ketma-ketlik, xolislik, ob'ektivlik tamoyillari asosida yoritilgan.

3. Tadqiqot natijalari: Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ijobiy dinamikasi va global axborot jamiyatini shakllantirishda yuqori malakali va innovatsion texnologiyalarga ega bo'lgan yuqori va o'rta darajadagi mutaxassislar ehtiyoj tug'diradi.

1996 yildan boshlab respublika iqtisodiyotining yuqori malakali ishchi kadrlarga bo'lgan talablarini to'laroq qondirish, kasbga o'qitishning uzluksizligini ta'minlash, ishchi kadrlarni uzluksiz tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini shakllantirish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi.

Eng avvalo qishloq joylarda mehnat bozorini shakllantirishning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda hunar-texnika ta'limini qayta tashkil etishga kirishildi. Mustaqillikning daslabki yillarida bu tizimda jami 221 ming kishini ta'lim bilan qamrab olgan 442 o'quv yurti, shu jumladan, 209 kasb-hunar maktabi, 180 kasb-hunar litseyi va 53 biznes-maktab faoliyati yo'lga quyilgan edi. 1996 yilga kelib boshlang'ich kasb-hunar ta'limi o'quv yurtlarida qariyb 20 ming o'qituvchi va malakali mutaxassislar ishlagan bo'lsa, respublikada jami 197 ming kishi ta'lim olayotgan 258 o'rta kasb-hunar ta'limi o'quv yurti ishlab ularda qariyb 16 ming o'qituvchi va muhandis-pedagog xodimlar mehnat qilgan.[1] Ta'lim islohotlarining jadallashuvi bu yo'nalishda izchillik hamda uzluksizlikni ta'minlashga xizmat qiladigan yangi qonun qabul qilinishni taqozo etayotgan bir vaqtda mamlakat miqyosida ta'lim tarbiya, ilm fan, kasb-hunar o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi.

1997 yil 10 martda Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ishlab chiqish to'g'risida qaror qabul qildi. Ta'lim sohasidagi milliy tajribaning tahlili shuni ko'rsatadiki yoshlarni kasb-xunarga o'rgatish, ta'lim uzluksizligini ta'minlash masalasi davlat siyosati darajasiga kutarilishining xuquqiy asoslar yaratib berilishi kerak edi.

Zaruratdan kelib chiqib "Ta'lim tag'risida"gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi[2] qabul qilindi. Bu dastur ta'lim tizimida mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan xalos etish, Rivojlangan mamlakatlar darajasida yuksak malakali kadrlar tayyorlash milliy ta'lim tizimini yaratilishga huquqiy zamin yaratib berilishi kuzda tutilgan edi.

Eng avvalo yangi tipdagi kasb-xunar kollejlari tayyorlanadigan mutaxassislar nomenklaturasi islohotlar va iqtisodiyotda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlarga moslashtirildi. Natijada 1998 yil 5 yanvarda "Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida" qarorlari qabul qilindi. Ularning akademik litseylar va kasb-

hunar kollejlari amaliyotiga joriy etilishi 1999-2000 o'quv yilidan boshlab bosqichma bosqich amalga oshirildi. 2010-2012 o'quv yili davomida xalqaro va milliy tajriba asosida umumta'lim fanlari bo'yicha 16 ta standart ishlab chiqildi.

1998 yil 23 sentyabrda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarining moddiy texnika bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Qashqadaryo viloyat o'rta maxsus ta'lim tizimi tahlil qilinganda viloyatda 1998 yilda Yakkabog' kasb-hunar litseyi va Qarshi 2-kasb xunar litseyi rekonstruksiya qilinib kasb-hunar kollejlariga aylantirildi. 1998-1999 o'quv yilida 452 nafar o'g'il-qiz qabul qilinib yangi o'quv reja va dastur asosida o'quv boshlandi.

Qarshi shahridagi 5-kasb-hunar maktabi o'quv moddiy-texnika bazasi rekonstruksiya qilinib akademik litsey tashkil kilindi. Akademik litseyda 200 nafar ug'il-kiz qabul qilinib o'quv boshlandi. 1999 yilda 7 ta, Koson sanoat, Qarshi iktisodiyot, madaniyat, qurilish, Qamashi pedagogika, qishloq xo'jalik, Chiroqchi qishloq xo'jalik kasb-hunar kollejlari tashkil qilindi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki viloyatida 1998-2001 yillarda jami 18493\851 o'rinli 23 ta o'quv yurti shundan 2ta 975\500 o'rinli akademik litsey va 21ta 17520\351 urinli kasb hunar kollejlari uchun jami 18mld 926 mln 176so'mlik ajratilgan bo'lib shundan 16mld 288mln 555 ming 934 so'mlik qurilish montaj ishlari amalga oshirilgan.

O'rganilayotgan davrda Akademik litsey, kasb-hunar kollejlarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish hamda mablag' bilan ta'minlash uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan bo'lsada 5 oylik natijalar tahlil qilinganda ayrim kamchiliklar mavjud ekanligini ko'rishimiz mumkin. Masalan 5 oy ichida Qashqadaryo viloyatida 190270 ming so'mlik kapital mablag' o'zlashtirilgan. Jumladan Qamashi agrobiznes kollejda 15088 ming so'mlik yoki umumiy hajmga nisbatdan 19 foiz Chiroqchi KXL da 25042 ming so'mlik yoki 20 foizni Qamashi KXLda 30000 ming so'mlik yoki 13 foizni Qarshi 1-KXLda 32545ming so'mlik yoki 29 foiz Qarshi Madaniyat kollejda 32530ming so'mlik yoki 22 foizni[3] tashkil etganligini ko'rish mumkin.

Dalilardan ko'rinib turibdiki viloyatda rekonstruksiya ishlari bor-yo'g'i 20 foizni tashkil qilgan. Natijada kasb-hunar kollejlarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar ishlab chiqish zarurati to'g'ilgan.

2002 yilga kelib tashkil etilgan kasb hunar kollejlarini zamonoviy texnika va o'quv laboratoriya jihozlari bilan jihozlash uchun Markaz bilan 1mld 104 mln 435 ming so'mlik shartnoma tuzilgan yil davomida 545 mln 108 ming 5888 so'mlik jixozlar shundan ximiya va fizika o'quv xonalariga har xil laboratoriya jihozlari jami 70 komplekt KEX va KEF pas kuchlanishli elektor shitlari, 6ta kasb- hunar kollejlariga zamonaviy kompyutir o'quv sinfi, 2 ta kollej ustaxonasi uchun 36 komplekt durodgorlik verstak, o'quv xonalari uchun 50 dana kadaskop 28 dona murili pechlari, qishloq xo'jalik texnikalaridan 4 ta pretsep 4ta traktor hamda 2ta "Otayo'l" yuk avtomashinasi va 1ta "DAMAS" ruso'mli yengil avtomashinalar o'quv amaliyotida foydalanish uchun ajratilganligi aniqlandi Tadqiqot natijasida 2003 yilda Qashqadaryo viloyatida milliy dasturning uzliksiz bo'lagi bo'lgan kasb hunar ta'lim muassasalarining qurilishi tahlil qilinganda shunga duch keldiki 2003 yilda viloyatda jami 10200 o'quvchi o'rniga muljallangan 20 ta kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni foydalanishga topshirish rejalashtirilgan bo'lib, ulardan 12 ta ya'ni 8000 o'rinli kasb hunar ta'lim muassasalari tashkil etilgan. Bulardan 1ta 900 o'rinli yangi qurilish hisobidan 11ta 7100 o'rinli kasb hunar kolleji rekonsstruksiya hisobidandir. 2003 yil uchun tasdiqlangan davlat byudjeti parametirlariga muvofiq markazlashtirilgan mablag'lar xisobidan viloyat xokimligi o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi boshqarmasi tasarrufidagi o'quv muassasalarga yetkazib beriladigan o'quv laboratoriya uskunolari, texnik vositalar va o'quv ko'rgazmali qurollar uchun ajratilgan mablag'lar tahlil qilinganda 9 oy moboynda 849,7 mln so'm mablag' moliyalashtirilgan bo'lsa, xaqiqatda 420 mln so'm ya'ni 49 foiz uskuna va jixozlar joylarga yetkazib berilgan.

2005 yilga kelib viloyatdagi 59 ta kasb hunar va akademik litseydan 9 tasiga harid qilingan jihozlardan biron dona xam berilmagan, ularning evaziga ayrim ta'lim muassasalariga katta miqtordagi jihozlar ajratilgan misol uchun Qarshi shahridagi qishloq xo'jalik kollejiga

55140,6ming soʻmlik jihoz berilgan, bu esa jami harid qilingan jihozlarning 12 foizni tashkil etadi Shungdek Qarshi tumanidagi Qovchin qishloq xoʻjalik kollejiga 41259,2 ming soʻmlik 9 foiz Kitob tumanidagi maiyshiy xizmat koʻrsatish kollejiga 33171,6mig soʻmlik 7.2 foiz va shu tumandagi qishloq xoʻjalik kollejiga berilgan jihozlar xajmi viloyatning 35 foizni tashkil etilganligi maʼlum boʻldi[4] respublikada tashkil etilayotgan taʼlim muassasalarini jahon andozalari darajasida jihozlashga jiddiy eʼtibor qaratilayotgan bir paytda markaz tasarrufidagi taʼlim muassasalari jihoz uchun ajratilishi rejalashtirilgan mablagʻlar nazoratga olmaganligini koʻrish mumkin.

Shunday boʻlsada oʻrta maxsus talimini moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga ham eʼtibor kuchaytirildi. Taʼlim muassasalarini oʻquv-laboratoriya jihozlari va texnikalari bilan taʼminlash uchun 2005 yilda mahalliy byudjetdan 16,6 mlrd. soʻm, respublika byudjetidan 1,88 mlrd. soʻm mablagʻ ajratilishi rejalashtirildi. 2005 yil 27 dekabr xolatiga akademik litsey va kasb-hunar kollejlari zamonaviy oʻquv-laboratoriya jihozlari va texnikalar bilan taʼminlash uchun maxalliy byudjetdan 14,5 mlrd. soʻm (87%) mablagʻ ajratildi. 2005 yilda mahalliy byudjetdan rejalashtirilgan mablagʻlar 900,0 mln. soʻmga qisqartirilgan. Respublika byudjetidan rejadagi 1,88 mlrd. soʻm oʻrniga haqiqatda 1,35 mlrd. soʻm (72%) mablagʻ moliyalashtirildi, bu koʻrsatgich 2004 yilda rejadagi 5,2 mlrd. Soʻm oʻrniga 4,5 mlrd. soʻmni (87%) tashkil etgan. Ushbu mablagʻlar hisobiga taʼlim muassasalariga 15,6 mlrd. soʻmlik oʻquv-laboratoriya jihozlari, asbob-uskunalar, texnikalar, koʻrgazmali qurollar va kompyuter texnikalari yetkazib berildi. 2005 yilning 25 dekabr holatiga 959ta taʼlim muassasasi 23 mingta kompyuterlar bilan taʼminlangan. Kompyuterlar bilan taʼminlanganlik darajasi 100 oʻquvchi oʻrniga nisbatan akademik litseylarda 9,5ta, kasb-hunar kollejlari 7,6 ta rejalashtirilgan. Amalda bu koʻrsatkich mos ravishda 4,6 va 3,6tani tashkil etadi. Taʼlim muassasalarini kompyuterlar bilan taʼminlanishi talab darajasining 46,9 foizini koʻrsatgan. 2004 yil mahalliyashtirish dasturiga kirgan jihozlar uchun umumiy qiymati 12,1 mlrd. soʻmlik shartnomalar imzolaniib, korxonalardan 11,8 mlrd. soʻmlik (97%) jihozlar sotib olingan.

2005 yilda oʻquv laboratoriya asbob-anjomlari, taʼlimning texnik vositalari va oʻquv koʻrgazmali qoʻllanmalarni ishlab chiqarishni respublika korxonalari mahalliyashtirish dasturiga kirgan jixozlarning (89,4%) sotib olingan hamda taʼlim muassasalariga yetkazib berilgan. 2005 yil 5 dekabr holatiga Markazning taʼminotchi korxonalarga boʻlgan debitorlik qarzi 409,4 mln. soʻmni, jumladan mahalliyashtirish dasturi boʻyicha 190,7 mln. soʻmni, kreditorlik qarzi 1701,1 mln. soʻmni tashkil etgan.

Tadqiqot natijasida shu narsaga duch keldik markazdan olingan jihozlar oʻrta taʼlim muassasalari oʻrtasida teng taqsimlanmagan uning natijasida kadrlar tayyorlash dasturining amalga oshirishga toʻsqinlik qiluvchi ayrim holatlar yuzaga kelgan. Bu hol kasb hunar taʼlimi bir tekista rivojlanshga salbiy taʼsir koʻrsatgan.

Shuni taʼkidlash kerakki mustaqillikning daslabki yillarda mamlakatimizda yangi tipdagi kasb-hunar taʼlim muassasalarining qoʻrilayotgani va ularning har biriga katta miqdordagi mablagʻlarning sarflanishi, ikkinchidan respublika hamda mahalliy byudjet mablagʻlari ajratilishi bilan chegaralanib qolmay, davlat tomonidan kafolatlangan eng nufuzli chet el grantlari yoki imtiyozli kreditlar asosida qishloq xoʻjaligi, qurilish, mayshiy xizmat, sanoat va axborot texnologiyalari sohasidagi taʼlim muassasalarining zamonaviy uskunalar va mini texnologik liniyalar bilan jihozlanishi tom maʼnoda oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimi sohasida islohotlar davom ettirildi desak boʻladi.

Xulosalar

1.Oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi tizimi tomonidan olib borilgan faoliyatning tahlili shuni koʻrsatadiki, oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimini davlat tomonidan takomillashtirish hamda yangi sharoitlarga moslashtirish kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni zamonaviy talablar asosida jihozlash, dolzarb masala edi. Shu jihatdan taʼlim sohasidagi dastlabki islohotlar, avvalo, qamrovni oshirish, ularning moliyaviy holatini yaxshilash, oʻqituvchilarni moddiy qoʻllab-quvvatlashga qaratildi.

2. O'rta maxsus ma'lumotli kadrlarni tayyorlashning manzilli mezonlarini shakllantirish, o'rta maxsus ta'lim muassasalaridagi mutaxassisliklarni hududlar, sohalar bo'yicha joriy etilayotgan dasturlarning talab va ehtiyojlarini inobatga olish lozim. Birinchisi o'rta maxsus ta'lim muassasalari ishlab chiqarish bilan xamkorligini kengaytirish uning uzviyligini ta'minlash xuquqiy asoslarini mustaxkamlash bo'lsa, ikkinchisi o'quv jarayonini bozor talablariga moslashtirib va talabaning amaliyot utashi uchun muhit yaratishdir.

3. Kollejlarda o'quv ustaxonalarining sohaga oid eng ilg'or vositalar bilan jihozlangani natijasida bitiruvchilarda o'zi tanlagan mutaxassislik bo'yicha yetarli bilim va kasbiy ko'nikmalarni o'zlashtirish imkoniyatining kengayib borgan. Ta'lim tarbiyani jadallashtirishning huquqiy asoslari yaratilgan bo'lsa-da, ta'lim tarbiya jarayonidagi ish uslublarining ayrimlari hamon eskiligicha qolib ketmoqda edi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. Muammolar va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish omillari Milliy dastur. 1997 yil
2. "Таълим тағрисида"ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури" 1997 йил август.
3. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги ўрта махсус касб ҳунар таълими бошқармаси ҳайат йиғилишининг 1999 йил 21 май 53сонли қарори
4. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги ўрта махсус касб ҳунар таълими бошқармаси ҳайат йиғилишининг 2003 йил 3 декабр қарори.

QASHQADARYO VILOYATI TARIXIY MEROSINING YURTIMIZ MA'NAVIYATIDAGI AHMIYATI

Azizova Zilola

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatining tarixiy-madaniy merosi va uning milliy ma'naviyatimiz rivojidadagi o'rni tahlil qilinadi. Viloyat hududidagi qadimiy yodgorliklar, me'moriy obidalar, arxeologik topilmalar hamda ma'naviy qadriyatlarning hozirgi davr jamiyatidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Qashqadaryo tarixiy merosini asrab-avaylash, uni ilmiy asosda o'rganish va kelajak avlodlarga yetkazish borasidagi dolzarb vazifalar muhokama etiladi.

Kalit so'zlar. Qashqadaryo, tarixiy meros, arxeologik yodgorliklar, ma'naviyat, madaniyat, milliy qadriyatlar, restavratsiya, ilmiy tadqiqotlar.

Аннотация. В данной статье рассматривается историко-культурное наследие Кашкадарьинской области и его роль в развитии национальной духовности. Освещается значение древних памятников, архитектурных сооружений, археологических находок и духовных ценностей в современном обществе. Также обсуждаются актуальные задачи по сохранению наследия Кашкадарьи, его научному изучению и передаче будущим поколениям.

Ключевые слова. Кашкадарья, историческое наследие, археологические памятники, духовность, культура, национальные ценности, реставрация, научные исследования.

Abstract. This article examines the historical and cultural heritage of the Kashkadarya region and its significance in the development of national spirituality. It highlights the importance of ancient monuments, architectural sites, archaeological discoveries, and cultural values within contemporary society. Furthermore, the article discusses urgent tasks related to preserving Kashkadarya's historical heritage, conducting scientific research, and transmitting these values to future generations.

Keywords. Kashkadarya, historical heritage, archaeological monuments, spirituality, culture, national values, restoration, scientific research.

Kirish. XX asrning oxiriga kelib, O'zbekiston hududida qadimdan mavjud bo'lgan boy madaniy merosning muhim qismi arxeologik yodgorliklar sifatida saqlanib qolgan. Bu jarayonning shakllanishiga tabiiy-iqlim omillari, yer osti suvlarining o'zgarishi, tabiiy ofatlar hamda inson faoliyatining bevosita ta'siri sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Natijada, islomgacha bo'lgan davrlarga oid ko'plab obidalar, shuningdek, o'rta asrlarning tarixiy-me'moriy yodgorliklari o'zining asl ko'rinishini qisman yo'qotgan holda bizgacha yetib kelgan [1].

Shahrisabz shahrida joylashgan Malik Ajdar masjidi ana shunday yodgorliklardan biridir. Mazkur inshootni o'rganish va uni ta'mirlash loyihalarini ishlab chiqish maqsadida 1977–1978-yillarda Me'moriy yodgorliklarni ishlab chiqarish bosh boshqarmasi tomonidan maxsus tadqiqot ishlari olib borilgan. O'rganish jarayonida aniqlanishicha, mazkur masjid uzoq yillar davomida yer osti suvlari va yuqori namlik ta'sirida qolgan, shuningdek, o'z vaqtida zarur tuzatish ishlari amalga oshirilmagani bois inshootning asosiy qismlari jiddiy yemirilish holatiga kelib qolgan. 1982-yilda O'zbekiston ilmiy-loyihaviy restavratsiya instituti (UzNIPI) mutaxassislari tomonidan masjidni ta'mirlash va mustahkamlash ishlari boshlangani ma'lum. Biroq, moliyaviy mablag'ning yetishmasligi sababli bu ishlar oxirigacha bajarilmagan. Natijada, yodgorlikning ayrim qismlari qayta tiklansa-da, umumiy hajmda kompleks restavratsiya amalga oshirilmay qolgan [2].

Asosiy qism. XX asrning 40-yillarida Qarshi va Shahrisabz hududlarida joylashgan ko'plab tarixiy-me'moriy obidalar holatini saqlash va ularni muhofaza qilish borasida zarur chora-tadbirlar yetarli darajada amalga oshirilmagan. Bu haqda o'z tadqiqotlarini Janubiy O'zbekiston hududida olib borgan mashhur olim V. Zasipkin ham o'z qaydlarida alohida to'xtalib, Shahrisabzdagi Gumbazi Sayyidon, Jahongir Mirzo maqbarasi hamda Shamsiddin Kulol majmuasi uzoq yillar davomida mutasaddilar e'tiboridan chetda qolib, achinarli ahvolga kelib qolganini qayd etadi [3]. Muallif shuningdek, Amir Temur tomonidan bunyod etilgan Oqsaroy saroyining katta qismi ham jiddiy nurash jarayonida bo'lganini alohida ta'kidlaydi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida qurilgan ko'plab tarixiy-me'moriy inshootlar, afsuski, zamon sinoviga dosh bera olmagan. Biroq Shahrisabz shahrining 2700 yillik yubileyi arafasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 29-martdagi 102-sonli qaroriga asosan keng qamrovli restavratsiya ishlari amalga oshirildi. Natijada bir qancha qadimiy obidalar qayta ta'mirlandi va ularning ayrimlari muzey-majmuaga moslashtirildi. Masalan, ikki qavatli yopiq bino ichida 180 kv. metrli, shuningdek, peshayvon qismida 100 kv. metrli ko'rgazma maydoni tashkil etildi. Shu bilan birga, Chubin madrasasi majmuasida ochiq havoda faoliyat yurituvchi muzey ishga tushirildi.

1995-yilning birinchi choragi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligining faoliyati haqida taqdim etilgan hisobotda mamlakat miqyosida tarixiy-me'moriy merosni asrash, restavratsiya qilish va qayta tiklash borasida muhim tadbirlar amalga oshirilgani alohida qayd etiladi. Bu davrda hukumatning madaniy siyosati milliy qadriyatlarni tiklash, tarixiy obidalarni jahon miqyosida tanitish hamda ulardan madaniy-ma'rifiy tarbiya vositasi sifatida foydalanishga qaratilgan edi.

Mazkur chora-tadbirlar, xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 29-dekabrda "Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to'g'risida"gi 630-son qarori asosida ishlab chiqilgan rejada o'z ifodasini topdi. Ushbu hujjat respublika bo'ylab Amir Temur davriga oid tarixiy yodgorliklarni ta'mirlash, ularga zamonaviy muzeychilik infratuzilmasini joriy etish va ularni keng jamoatchilik uchun ochib berish vazifasini yukladi. Qarorga muvofiq, umumiy qiymati 120 million so'mga teng moliyaviy mablag' asosida turli viloyatlarda — Samarqandda 9 ta, Qashqadaryoda 3 ta, Shahrisabzda 6 ta hamda Surxondaryoda 1 ta tarixiy obidani restavratsiya qilish belgilab qo'yilgan edi.

1995-yilning dastlabki choragida ushbu topshiriqlar ijrosi yuzasidan amaliy ishlar boshlab yuborildi. Hisobotlarga ko'ra, restavratsiya va ta'mirlash ishlari uchun 7 313,6 ming so'm mablag' ajratilgan bo'lib, ushbu mablag' hisobidan tarixiy inshootlarning muhim qismlarini saqlab qolishga xizmat qiluvchi ta'mirlash jarayonlari amalga oshirilgan. Bu jarayonlar nafaqat moddiy merosni asrash, balki turizm va xalqaro madaniy hamkorlikni rivojlantirish uchun ham muhim asos bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, bu davrda olib borilgan ishlar UNESCOning jahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilishi ko'zda tutilgan yirik obidalarini saqlashga tayyorgarlik jarayonlarining tarkibiy qismi sifatida ham baholanadi. Jumladan, Shahrisabz va Samarqand kabi tarixiy markazlarda olib borilgan restavratsiya ishlari o'sha yillarda O'zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzini oshirishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida tarixiy-me'moriy merosni muhofaza qilish davlat siyosatining muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaraldi. Shu jarayonda amalga oshirilgan eng muhim islohotlardan biri – madaniy meros obyektlari bo'yicha ro'yxat va kadastr tizimini shakllantirish amaliyotidir. Bu tashabbus yodgorliklarni huquqiy, moddiy va ilmiy jihatdan himoya qilishga yo'naltirilgan bo'lib, ular bo'yicha batafsil ma'lumotlar bazasini yaratishni ko'zda tutdi.

Bu davrda amalga oshirilgan eng yirik tadbirlardan yana biri Qarshi shahrining 2700 yillik yubileyiga tayyorgarlik bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 29-sentyabrdagi 452-sonli qarori va Qashqadaryo viloyat hokimining 2004-yil 15-oktyabrdagi X-417/10-sonli qarori asosida Qarshi shahridagi tarixiy-me'moriy obidalarini ilmiy asosda o'rganish, ularni restavratsiya qilish va qayta tiklash bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borildi.

Xususan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining olimlari, jumladan, A. Rayimqulov rahbarligidagi ilmiy guruh qadimiy Odina majmuasi hududida keng qamrovli arxeologik tadqiqotlar o'tkazdi. Ushbu izlanishlar jarayonida qadimiy yodgorlikning qurilish uslubi, me'moriy xususiyatlari, tarixiy qatlamlari hamda islomdan oldingi davr madaniyati bilan bog'liq jihatlari ilmiy jihatdan aniqlashtirildi. Bundan tashqari, Qarshi hududidagi boshqa tarixiy inshootlarda ham restavratsiya ishlari olib borilib, ularning ko'p qismi turizm yo'nalishida foydalanishga moslashtirildi.

2005-yilda Shahrisabz shahridagi Amir Temur nomidagi moddiy madaniyat tarixi muzeyi faoliyati doirasida qator muhim ilmiy-amaliy izlanishlar amalga oshirildi. Xususan, muzeyning qadimgi va o'rta asrlar tarixi bo'limi xodimlari tomonidan "Kesh va Nasaf shaharsozlik madaniyatining shakllanishidan o'rta asrlargacha bo'lgan davr tarixi hamda Shahrisabz va Qarshining jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni" mavzusida keng qamrovli tadqiqot ishlari olib borildi. Ushbu izlanishlarda qadimgi Kesh va Nasaf hududlarining shaharsozlik an'analari, ularning ijtimoiy-siyosiy hayoti hamda xalqaro savdo-madaniy aloqalardagi o'rni tarixiy-arxeologik dalillar asosida ilmiy tahlil qilindi.

Bundan tashqari, muzeyning Temuriylar davri madaniyati tarixi bo'limi olimlari tomonidan "Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat, me'moriy bezaklar tayyorlash texnologiyasi" mavzusida maxsus tadqiqotlar amalga oshirildi. Ushbu ilmiy izlanishlar davomida topilgan yangi materiallar asosida mahalliy va respublika matbuotida maqolalar chop etildi. Natijada, temuriylar davri ilm-fan yutuqlari, me'moriy an'analari va san'at texnologiyalari bo'yicha yangi ilmiy qarashlar ilgari surildi.

Sobiq Madaniyat va sport ishlari vazirligining ma'lumotlariga ko'ra, 2005–2008-yillar davomida respublika hududida jami 3945 ta tarixiy obyekt rasmiy ro'yxatga kiritildi. Ushbu obidalardan 64 tasida kadastr ishlari amalga oshirilib, ularning hududi, chegaralari, huquqiy maqomi va muhofaza rejimi belgilab berildi. Mazkur tadbirlar nafaqat tarixiy yodgorliklarni tizimli ravishda nazorat qilish, balki ularni xalqaro miqyosda UNESCOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritishga tayyorgarlik ko'rish imkoniyatini ham yaratdi.

Xulosa. So'nggi yillarda O'zbekistonda tarixiy meros obyektlarini muhofaza qilish davlat miqyosida ham ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Madaniy meros agentligi axborot xizmati bergan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi hukumatining tegishli qarori

asosida 2022-yilda investitsiya dasturi doirasida respublika hududidagi 37 ta madaniy meros obyektida restavratsiya ishlari amalga oshirish uchun 84,8 milliard so'm mablag' ajratilgan. Ushbu loyihalar ilmiy ekspert kengashi tomonidan ko'rib chiqilib tasdiqlangan bo'lib, bu tarixiy obidalarni nafaqat saqlash, balki ularni kelajak avlod uchun asrab qolishning muhim qadamlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abriyev R.B. Mustaqillik yillarida Ўzbekistonda tarixiy-me'moriy obidalarni ta'bmirlash va qayta tiklash tarixi (Zarafshon vohasi misolida). Tarix fanlari b'yyicha falsafa doktori (PhD) diss... –Samarqand, 2018. -B.15.
2. Madaniy meros agentligining hisobot materiallari.
3. O'zMA, R-2296 fond, 1-ro'yxat, 247-ish, 20-varaq.
4. O'zMA, M-38 fond, 1-ro'yxat, 234-ish, 2-6-varaqlar.
5. O'zMA, M-7 fond, 1-ro'yxat, 187-ish, 117-varaq.
6. O'zMA, M-38 fond, 1-ro'yxat, 220-ish, 12-13-varaqlar.
7. <https://telegra.ph/ZHorij-jilda-37-ta-madaniy-meros-obektida-restavratsiya-islari-uchun-%D2%9Barijb-85-mlrd-s%D1%9Em-azhratiladi-08-10>

ДИНАМИКА СПИСКА КЛЮЧЕВЫХ ДИДАКТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВВОДНОГО РАЗДЕЛА ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЙ ТЕМАТИКИ В РОССИЙСКИХ И СОВЕТСКИХ УЧЕБНИКАХ

Шаповал Виктор Васильевич

кандидат филологических наук, доцент, Московский городской педагогический университет, (+7) 919 993 0514

Статистические параметры учебного материала являются важным компонентом, определяющим уровень учебной нагрузки и содержательную ценность конкретного учебного курса. Количественный анализ планируемого курса истории уже нашел свое место в современном российском педагогическом опыте, в частности, применительно к учебникам истории [9, с. 53–58; 6, с. 43–50]. Этот подход является базовым и при формировании списков дидактических единиц (событий, персоналий и понятий) Историко-культурного стандарта [6]. При этом в области исторической географии подобная стандартизация пока не проведена, что отмечалось специалистами [2]. Однако не вызывает сомнений важность унификации географической номенклатуры, используемой при описании исторических событий, для эффективного преподавания и систематизации представлений школьников о прошлом. Ключевую роль в решении этой задачи играет политико-географическая терминология, задающая самые общие координаты для ориентации на карте, рассматриваемой в ее динамике. Поскольку в настоящее время география России изучается после прохождения значительной части отечественной истории, а географические термины в истории нередко менялись, поэтому нелишним для помощи обучающимся представляется «Словарь географических понятий», напр.: [Мозаика, с. 296–315; 3, с. 298–325].

Центральная Азия становится предметом подробного рассмотрения на уроках истории при изучении XIX в. Более ранние периоды общей Золотоордынской истории и контакты последующих периодов не входят в обязательный для изучения материал.

Рассмотрим, как указанная тема раскрывалась в разных учебниках истории России в течении XX и XXI веков. Поскольку данный географический ареал входил в состав Российской империи, а затем СССР, эта тема вполне логично охватывалась курсом

отечественной истории соответствующих периодов. Применение количественного анализа открывает некоторые неявные особенности и тенденции при подходе к освещению этой темы в разные учебниках.

В 1917 г. выходит 6-м изданием эпизодический курс русской истории для уровней образования ниже гимназического. Проф. Е.Я. Ефименко (1848–1918) затрагивает центральноазиатский вопрос в связи с территориальными приобретениями Александра II. При этом она однократно упоминает «киргизскія степи», а также «магометанскія ханства Туркестана – Кокань, Бухару и Хиву» [4, с. 194]. В качестве главной причины военных действий указывается защита русских земледельцев. Итак, 1 этноним, три топонима и хронологическая привязка к правлению императора. Итого – 5 дидактических единиц. Объем раздела – 1250 зн. Финальная фраза носит констатирующий характер: «Въ царствованіе императора Александра II ханства были покорены и подчинены русской власти». Примечательна это политическая индифферентность у автора, который при подготовке этого переиздания в 1917-м году позволил себе критические оценки внутренней политики уже свергнутого Николая II с демократических позиций.

В тот же год член-корреспондент Петербургской академии наук, а ранее наставник по истории великих князей, С.Ф. Платонов (1860–1933) в учебнике для средней школы уделяет этому вопросу больше внимания [8, с. 465–466, 493]. В качестве причины завоевания опять указана защита русских поселенцев. Актуализировано 27 дидактических единиц, если не считать ранее известных и второстепенных (напр., Петр Великий и его современник князь Бекович-Черкасский): 3 этнонима, 20 географических терминов (в том числе и названия 3 ханств), имена 4 генералов, 3 даты. Объем – 4000 зн. Финальная фраза несколько неожиданно завершает детальное описание боевых действий: «Культурная работа русских в Средней Азии составляет одну из славнейших страниц в истории той эпохи».

После долгого перерыва уже в Советский период начинает выходить в школьные учебники истории. В 1937 г. под редакцией проф. А.В. Шестакова был опубликован учебник для 3–4 классов (школ первой ступени), где теме «Завоевание Средней Азии» посвящено 2200 зн. На столь малом текстовом объеме актуализировано 20 дидактических единиц: 4 этнонима, 13 географических названий (в том числе разведены: Кокандское и Хивинское ханства, но Бухарский эмират), даны 3 хронологические привязки. Финальная фраза дает оценку рассмотренных событий с марксистских позиций: «Средняя Азия стала колонией царской России» [12, с. 101–102].

В послевоенном учебнике под ред. А.М. Панкратовой (1897–1957) рассматриваемой теме посвящен раздел «Народы Средней Азии и продвижение царизма в Казахстан и Среднюю Азию» [7, с. 179–182]. Начинается он с констатации позитивной роли трех ханств: «Образование к концу XVIII в. трёх среднеазиатских ханств – Бухары, Хивы и Коканда – явилось одним из важных этапов на пути к политическому объединению Средней Азии, раздробленной до того на множество враждующих феодальных владений» [7, с. 179]. На объем 9,5 тыс. зн. Приходится: 6 этнонимов, 28 географических названий, 6 имен (в том числе 4 имени деятелей национально-освободительного движения) и 7 дат. Итого: 37 дидактических единиц. Финальная фраза: «Окончательное подчинение царизму среднеазиатских ханств – Хивы, Коканда и Бухары – было только вопросом времени» – косвенно говорит о том, что рукопись пришлось сокращать в очень сжатые сроки. Подробным рассмотрением дальнейших боевых действий пришлось пожертвовать. Преподавание отечественной истории в школе в этот период активно обсуждалось именно в аспекте преодоления «обремененности материалом» [1, с. 318].

В учебнике 1980-х гг. под редакцией академика АПН СССР И.А. Федосова (1921–2001) в учебнике для вузов вслед за учебником 1937 г. также уточняется политический статус трех государственных единиц: «В XIX в. на территории Средней Азии (до присоединения к России) сложилось три государства — Кокандское и Хивинское ханства и Бухарский эмират» [10, с. 255]. Детально на 10 страницах рассмотрен ход военных

действий и сопротивление местных народов. Заключительная фраза созвучна всей направленности учебника на детальный показ революционного сопротивления трудящихся: «С присоединением к России трудящиеся Средней Азии постепенно включались в общероссийское революционное движение» [10, с. 266]. Мы не даем количественного анализа дидактических единиц, поскольку учебник не для школ. Отметим преимущество в выборе трактовок со школьными учебниками предшествующих периодов.

Отметим некоторые общие черты, характерные для учебников разных периодов и проявлявшиеся при освещении этой темы. Прежде всего бросается в глаза, что взгляд историка в учебниках преимущественно направлен на запад. Европейские темы перекликаются с соответствующими разделами курса Всеобщей истории, также евроцентричной. Аспекты восточного направления, в том числе центральноазиатской тематики, включаются в повествование учебника лишь эпизодически. Отсюда и неизбежная перегрузка соответствующих разделов фактическим материалом, отсюда и отсутствие неразрывной перспективы в изложении событий. Хочется надеяться, что новые подходы к построению школьного курса истории позволят изжить эти недостатки.

Актуальная «Концепция преподавания учебного курса «История России» в образовательных организациях Российской Федерации» при освещении темы «Присоединение Средней Азии» оставляет авторам учебников широкую свободу выбора [5, с. 48]. Помимо этих трех слов в хронологическом списке находим одну дату: «1855–1881 – правление Александра II» [5, с. 92]. Относящиеся к этой теме географические названия актуализируются в другом периоде: «1920–1921 – занятие Красной Армией Азербайджана, Армении, Хивы и Бухары, Грузии» [5, с. 94]. Таким образом, при освещении этой темы автор учебника оказывается вне рамок заранее заданных списков дидактических единиц. В этой ситуации было бы чрезвычайно полезно учитывать наработки коллег из стран Центральной Азии.

Литература

1. Бущик Л.П. Очерки развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1961. 640 с.
2. Гурин Г. Г. Аспект пространственной локализации событий при изучении истории Первой мировой войны // Актуальные вопросы гуманитарных наук: теория, методика, практика: Памяти академика РАО Л.Н. Боголюбова: Сборник научных статей. Выпуск V. В 2 т. / Под ред. А.А. Сорокина. М.: Книгодел, 2018. Т. 2. С. 131–137.
3. Ерохина М. С., Кушнерева Ю. В., Стрелова О. Ю. и др. Диалог культур. Иркутск: Репроцентр А1, 2014. 328 с.
4. Ефименко А.Я. Элементарный учебник русской истории. Курс эпизодический для средне-учебных заведений и высших начальных училищ. Изд. 6-е, доп. Петроград, 1917. С. VIII, 202 с.
5. Концепция преподавания учебного курса «История России» в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы (утв. решением Министерства просвещения РФ, протокол от 23 октября 2020 г. № ПК-1вн) // Минпросвещения России. – URL: <https://docs.edu.gov.ru/document/b12aa655a39f6016af3974a98620bc34/>. Дата обращения: 29.08.2025.
6. Пазин Р.В., Крутова И.В. Системный подход в формировании умений школьников на примере обучения истории // Преподавание истории в школе. 2018. №3. С. 43–50.
7. Панкратова А.М. (ред.). История СССР. Учебник. — 12-е изд. Часть 2. 9 класс / Базилевич К.В., Бахрушин С.В., Панкратова А.М., Фохт А.В. М.: Учпедгиз, 1953. 327 с.
8. Платонов С.Ф. Учебник русской истории для средней школы: курс систематический: в 2-х частях, с приложением 8-ми карт. Издание 9-е, дополненное. Петроград: типография Я. Башмаков и К°, 1917. [2], 500 с.

9. Половникова А.В., Сорокин А.А., Шаповал В.В. Историко-культурный стандарт по Отечественной истории как инструмент оценки и планирования сложности учебного содержания // Преподавание истории в школе. 2016. № 7. С. 53–58.

10. Федосов И.А. (ред.). История СССР (XIX - начало XX в.). Учебник; 2-е изд.. Москва: Высшая школа, 1987. 542 с.

11. Шаповал В. В., Уколова И.Е., Стрелова О.Ю., и др. Мозаика культур: Учебное пособие по истории и обществознанию для средней школы. Москва: Локус-Пресс, 2005. 320 с.

12. Шестаков Д.В. (ред.). Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-го и 4-го классов. Под ред. проф. Д.В. Шестакова. Москва: Учпедгиз, 1937. 224 с.

THE CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN VAHOB RAHIMOV'S SCIENTIFIC SCHOOL TO THE DEVELOPMENT OF THE MINING SECTOR IN UZBEKISTAN

Tashkulova Shakhnoza Safarboy kizi

Doctoral student at Tashkent State Technical University, "History of Uzbekistan"
speciality, shahnoza.toshqulova@gmail.com

Annotation. Uzbekistan is a country rich in natural resources, and since ancient times, the mining industry has been one of the key factors in its economic and cultural development. In particular, in the years of independence, scientific research has played a decisive role in developing the mining industry on the basis of modern scientific foundations. In this process, the contribution of academician Vahob Rahimov and the scientific school formed around him should be emphasized as especially significant. This article analyzes the scientific and practical contributions of academician Vahob Rahimov to the mining sector, the research carried out by his scientific school, and their impact on the industry.

Keywords: Academician Vahob Rahimov, scientific school, mining sector, surveying technology, patents.

The mining sector has long been one of the main branches of Uzbekistan's economic development. In particular, thanks to the rich natural resource base, ancient mining traditions, and the integration of modern science, the industry has reached a high level of development today. In this progress, the contribution of the scientific school founded by academician Vahob Rahimov is of great importance. The school he established not only conducted scientific research but also served to increase the efficiency of practical mining activities, and it continues to fulfill this role.

Academician Vahob Rahimov (1934–2014) is known as a prominent geologist and geochemist of Uzbekistan. He devoted his career mainly to the exploration and evaluation of geological and mineral resources and their scientific development. The scientific school founded by Rahimov served to develop modern scientific methodologies in geology and mining and to introduce them into practice[1].

In the early stages of his scientific career, Academician Vahob Rahimov showed a strong interest in the mechanics of rock masses. Based on the results of works carried out in the mines of Uzbekistan, in 1972 he defended his doctoral dissertation on the topic "*The Study of Mechanical Processes in Rock Masses*" at the Mining Institute of the Academy of Sciences of the former Soviet Union under the supervision of M.M. Protodyakonov. Following the successful defense, he was awarded the degree of Doctor of Technical Sciences and was soon thereafter conferred the title of Professor[2]. Throughout his academic career, Academician Rahimov published more than 300 scientific works, including over 20 monographs. Under his scientific supervision, 3 Doctors of Science and more than 50 Candidates of Science were trained[3].

His major scientific works were devoted to identifying the regularities of changes in geomechanical processes within rock masses as a result of mining operations; developing and applying environmentally friendly technologies that ensure the full and complex utilization of the mineral raw material potential of natural and technogenic deposits; and establishing the scientific foundations for the use of modern surveying technologies in mining operations through electro-optical instruments and satellites[4].

During his scientific career, Academician Vahob Rahimov conducted significant research in the fields of mining geology, geochemistry of mineral deposits, and the conditions of mineral formation. Below are the main principles and research directions of Academician Vahob Rahimov's scientific school:

- **Comprehensive geological research methodology:** integrating various scientific methods to determine the formation, development, and industrial exploitation potential of mineral deposits;

- **Geochemical modeling:** identifying the composition of rocks and their transformation dynamics under geological conditions;

- **Mineralogical analysis and phase studies:** characterizing minerals through microscopic and X-ray structural analysis methods.

Scholars associated with Academician Vahob Rahimov's scientific school have pursued research in the following important directions:

- Studying the geological and structural features of gold, copper, uranium, and other mineral deposits in Uzbekistan;

- Analyzing the formation conditions of the Amu-Bukhara mining and metallurgical regions;

- Developing the concept of environmental safety and rational use of resources in the mining industry;

- Applying modern technological approaches in the processing of mineral raw materials.

Research carried out in these directions has provided the basis for identifying the geostructural conditions and assessing the resource potential of the Muruntau, Kokpatas, Zarmitan, Uchkuduk, and Nurlikum deposits located in Uzbekistan[5].

Academician Vahob Rahimov expanded his scientific school through his disciples. In his mentoring activities, he supervised numerous doctoral and candidate dissertations. Specialists trained under his guidance continue to hold leading positions in major geological and mining organizations of Uzbekistan.

As an eminent geologist and mentor, Vahob Rahimov paid great attention to the training of young scientists and engineers. Many of his students went on to become Doctors of Science and Professors. His school carried out its activities in the fields of fundamental geological research, the methodology of identifying mineral deposits, and the scientific substantiation of mining exploitation technologies.

For instance, representatives of Academician Rahimov's school have worked in major scientific and industrial centers such as the *University of Geological Sciences, Uzbekgeology, Navoi Mining and Metallurgical Combinat (NMMC)*, and *UzLITINEFTEGAZ*. They successfully applied modern GIS technologies, geostatistical modeling, and remote monitoring methods in the assessment of underground resources[6].

The scientific school of Academician Vahob Rahimov developed a number of recommendations, including the modernization of gold mining technologies, new methodological approaches to the exploration and development of uranium deposits, the creation of an ecological monitoring system for mineral deposits, as well as measures to increase energy efficiency and reduce waste in processing operations. These technologies have produced highly effective results. In contemporary research (for example, in the years 2020–2025), the approaches of Academician Rahimov's school have been widely applied. In particular, studies in Uzbekistan's mining sector on the concept of “green technologies” (i.e., environmentally safe

and economically sustainable extraction) continue the ecological approaches of Rahimov's school in a renewed interpretation.

In the geological structure and metallogeny studies of mineral deposits, the scientific school of Academician Vahob Rahimov has carried out in-depth research on deposits located in various regions of Uzbekistan, particularly in Navoi, Zarafshan, the Hissar Mountains, and the Kyzylkum Desert. This research has laid a solid foundation for the development of the mining industry in present-day Uzbekistan. Especially significant are the studies on the formation conditions of gold, silver, copper, and other non-ferrous metal deposits, the identification of geochemical and mineralogical factors, as well as the composition of ore-bearing strata and the mechanisms of their formation. The conceptual approaches developed by Academician Vahob Rahimov and his associated researchers—especially the theory of geochemical processes—have introduced new scientific foundations to the field and are employed as precise methods in mineral exploration[7].

The scientific school of Academician Vahob Rahimov enhanced the efficiency of mineral exploration through the integrated application of geophysical and geochemical methods. These included, in particular, aero-geophysical sounding techniques, remote sensing and analytical technologies, as well as geostatistical modeling methods. Such innovative approaches not only advanced research in the mining sector to a new stage but also laid the groundwork for the discovery of several large deposits[8].

As a result of these studies, scientific and practical recommendations for the mining industry on the industrial-scale development of deposits were also developed. These include methods for the ecologically and economically efficient exploitation of deposits, guidelines for resource conservation and the protection of underground water resources during mining operations, as well as innovative solutions to problems related to rock mass deformation and mine safety[9]. These recommendations are having a direct impact on the sustainable development of Uzbekistan's mining industry.

The scientific school of Academician Vahob Rahimov continues to exert significant influence on contemporary mining and geological research in Uzbekistan, with many present-day successors carrying forward its traditions.

At present, Rahimov's students and followers are actively pursuing research in mining and geology that reflects and advances the principles of his scientific school. This includes:

- the application of modern 3D geological modeling technologies;
- the introduction of environmentally safe mining methods within the framework of the "Green Mining Industry" concept;
- digitalization projects in mining infrastructure.

Research in these areas holds not only practical and theoretical importance for Uzbekistan but also for the broader Central Asian region, which for nearly a century has been interconnected in various aspects.

Academician Vahob Rahimov was widely recognized in academic circles as one of the leading scholars in the field of mining geomechanics. His principal scientific contributions were focused on technologies for the development of mineral deposits, geodesy, and mining geomechanics.

Under his leadership, recommendations were developed – based on many years of research – on ensuring the safe conduct of mining operations and calculating the design parameters of the room-and-pillar mining system, which found broad application. In designing ore deposit development technologies, mines such as Ingichka, Qo'ytosh, and Mirg'alimsoy hold a particularly important place[10].

Academician Vahob Rahimov's patents are still preserved, including the following scientific works: Patent No. 935626 "Анкер-верхняк для выработок со сводчатой кровлей" ("Anchor Roof Support for Excavations with Arched Roofs"); Patent No. 1075913 "Способ автоматического сейсмоакустического контроля состояния массива горных пород" ("Method for Automatic Seismo-Acoustic Monitoring of the Condition of Rock Masses"); Patent

No. 1084425 “Устройство для фотографирования стенок буровой скважины” (“Device for Photographing the Walls of a Borehole”); and Patent No. 1694897 “Способ сплошной отработки целиков” (“Method of Continuous Extraction of Pillars”)[11].

During his tenure as professor, department head, dean, and vice-rector at Tashkent State Technical University, Academician Vahob Rahimov made a significant contribution to the development of the department, faculty, and university. He played a major role in expanding the material and technical base, strengthening ties with industry, and closely integrating scientific institutes and the educational process with production. He contributed greatly as a distinguished scholar to improving the quality of preparing future engineers, bachelors, masters, and doctoral students for practical professional activities.

In conclusion, the scientific school established by Academician Vahob Rahimov plays a decisive role in the modern development of Uzbekistan’s mining sector. His fundamental research and practical recommendations have led to the discovery of major deposits, the introduction of advanced scientific technologies into the industry, and the training of highly qualified specialists. Even today, Rahimov’s disciples continue to develop his scientific legacy, contributing to the innovative growth of the mining industry.

The scientific school founded by Academician Vahob Rahimov in the field of mining has made a substantial contribution to the study of Uzbekistan’s natural resources, their rational and efficient use, and ensuring ecological sustainability. At present, his scientific ideas and methods are being further developed by a new generation of geologists and mining scholars. The scientific school of Academician Vahob Rahimov remains one of the firm scientific foundations of Uzbekistan’s mining industry, preserving its place and importance in history.

REFERENCES

1. Вахоб Рахимович Рахимов (к 80-летию со дня рождения). // Горный журнал Казахстана. 2014. № 10. – С. 51.
2. Rahimov Vahob Rahimovich. 16.07.2022. <https://uztext.com/103732-text.html>
3. Ученые Satbayev University. Рахимов Вахоб Рахимович. 1934-2014. <https://museum.satbayev.university/ru/muzey-istorii/uchenye-satbayev-university>
4. Основы разработки мелкомасштабных золоторудных месторождений Кизилкумов. Ташкент – 2000. – С. 11.
5. Ахмедов Н.А., Орипов С.Г., Антонов А.Е. Кокпатас-окжетпесский золоторудный тренд северных кызылкумов. Горный вестник Узбекистана № 2 (89) 2022. – С. 65.
6. Ахмедов Н.А., Ежков Ю.Б. Редкометалльная стратегия Узбекистана (потенциал, рост, перспективы освоения). O'zbekiston konchilik xabarnomasi № 2 (89) 2022. – В. 68.
7. Турапов М.К., Акбаров Х.А. и др. Методология прогнозирования месторождений полезных ископаемых. Ташкент, 2010. – С. 109-128.
8. Саййидкосимов С.С., Низамова А.Т., Хакбердиев М.Р. Информационные технологии геомеханического обеспечения безопасного недропользования. Горный вестник Узбекистана № 2 (89) 2022. – С. 106-114.
9. Khasanova G.D., Rashidov A. Sanoat korxonalarida innovatsion strategiyalarni shakllantirish. “Texnika va texnologiyalarni rivojlanishi muammolari va istiqboliy yo’nalishlari” mavzusida “Sog’lom bola yili”ga bag’ishlangan professor-o’qituvchilar, katta ilmiy xodim-izlanuvchilar va magistrilar ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Buxoro. 2014. – В. 308-310.
10. Вахоб Рахимович Рахимов (к 80-летию со дня рождения). // Горный журнал Казахстана. 2014. № 10. С. 51. <https://rucont.ru/efd/458950>
11. В.Р. Рахимов, В.Д. Морозов, А.Ю. Студеникин, Н.Д. Бессонов и А.А. Алиходжаев. Анкер-верхняк для выработок со сводчатой кровлей. Опубликовано 15.06.1982. Бюллетень Москва. <https://patentdb.ru/patent/935626>; В.Р. Рахимов, В.Д. Морозов, А.Ю. Студеникин, Н.Д. Бессонов и А.Л. Лифер. Способ автоматического сейсмоакустического контроля состояния массива горных пород. Ленинград: Наука, 1978, С. 23.

12. <https://patentdb.ru/patent/1057913>; В.Р. Рахимов, Ф.М. Арипова, В.К. Бызеев и В.В. Морозов. Устройство для фотографирования стенок буровой скважины. среднеазиатский научно-исследовательский и проектный институт цветной металлургии (53) 528.7 16.3(088.8) (56) 1. Авторское свидетельство СССР.
13. <https://patentdb.ru/patent/1084425>; В.Р. Рахимов, В.П.-Х. Пак, Г.С. Цой и А.Т. Зарецкий, А.Ф. Суханов Способ сплошной отработки целиков. Разрушение горных пород взрывом. Москва: Недра, 1983, С.180.
14. <https://patentdb.ru/patent/1694897>

O'ZBEKISTON VA MARKAZIY OSIYO MADANIY ALOQALAR TIZIMIDA

**Raxmonov Baxtiyor Gayrat o'g'li - o'qituvchi,
Qarshi davlat texnika universiteti. Qarshi.**

Annotasiya. Mazkur maqolada O'zbekiston va Markaziy Osiyo hududida qadimgi va o'rta asrlar davrida istiqomat qilgan xalqlarning o'zaro madaniy aloqalari tarixi yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: sivilizasiya, Ayritom, Budda, Bodxisatva, Fayoztepa, Qoratepa, Dalvarzintepa, Xolchayon, "Dionis mavzusi", zardushtiylik, buddizm, nasroniylik, moniylik, sug'orma dehqonchilik, o'troq makon.

Аннотация. Статья посвящена истории культурных связей народов, населявших Узбекистан и Среднюю Азию в древности и средневековье.

Ключевые слова: цивилизация, Айритом, Будда, Бодхисаттва, Фаёзтепа, Коратепа, Дальварзинтепа, Холчайон, "тема Диониса", зороастризм, буддизм, христианство, монизм, орошаемое земледелие, оседлая местность.

Abstract. This article covers the history of cultural relations between the peoples who inhabited Uzbekistan and Central Asia in ancient and medieval times.

Keywords: civilization, Ayritom, Buddha, Bodhisattva, Fayoztepa, Qoratepa, Dalvarzintepa, Holchayon "Theme of Dionysus", Zoroastrianism, Buddhism, Christianity, Monism, irrigated agriculture, settled area

KIRISH

Qadimgi davr va o'rta asrlardagi turli hududlar o'rtasida olib borilgan keng ko'lamli muloqotda ijtimoiy-siyosiy va madaniy-g'oyaviy ta'sir alohida o'rin tutadi. Ayrim hollarda g'oyaviy-madaniy ta'sir natijalari siyosiy-iqtisodiy ta'sirlarga qaraganda ko'proq o'zgarishlarni keltirib chiqarganligini ko'rish mumkin. Ilk madaniy aloqalar natijasida turli xo'jalik sohalaridagi yutuqlar, texnologik yangiliklar ham bosqichma-bosqich tarqalib, bu jarayon sivilizasiyaning birlamchi va ikkilamchi markazlarining paydo bo'lishiga olib kelgan asosiy omillardan biri bo'lganini Qadimgi Sharq sivilizasiyasi markazlari misolida ko'rish mumkin [1].

Turli ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy-geografik omillar sababli madaniy taraqqiyot er yuzining turli mintaqalarida turlicha rivojlanib, bu holat, bir tomondan, ilk sivilizasiyalar va ularning periferiyalari (chekka hududlari) paydo bo'lishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, barcha tarixiy davrlarda madaniy aloqalarga bo'lgan ehtiyojni saqlab turardi. Sivilizasiya markazlarining chekka hududlarga madaniy ta'siri iqtisodiy-madaniy hayotning turli sohalaridagi yangiliklar va yutuqlarning yoyilishiga olib kelgan asosiy omil sifatida tarixning eng qadimgi davrlaridan boshlab etakchi o'rin tutib keldi. Shu o'rinda har qanday madaniyat rivoji, birinchi galda, ichki sabablar bilan belgilanishini ta'kidlab o'tish kerak. Chunki hech qaysi qabila va xalq chetdan olib kelingan iqtisodiy-madaniy yangiliklarni, agar ular bu yangiliklarni qabul qilib olishga tayyor bo'lmasalar, o'zlashtira olmasligini ko'plab tarixiy misollar ham ko'rsatadi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Markaziy Osiyoning qadimgi davr va o'rta asrlardagi madaniy aloqalari tarixining ilk, qadimgi va o'rta asrlar davri bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Tadqiqotchilar ilk bosqich

eng qadimgi davrdan boshlab mil. avv. I ming yillik boshlarigacha, qadimgi davr bosqichi ahamoniylar davridan ilk o'rta asrlargacha davom etganini, o'rta asrlar bosqichi esa ilk va rivojlangan o'rta asrlar, Amir Temur va temuriylar davri hamda so'nggi o'rta asrlar davrlariga bo'linishini qayd etadilar [3].

O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq dunyosi o'rtasidagi madaniy ta'sir va aloqalar tosh davridayoq boshlangan. O'rta Osiyoning janubiy va markaziy hududlarining Qadimgi Sharq sivilizasiyalari markazlari bilan o'zaro madaniy muloqoti yangi tosh davrida boshlanib, eneolit va bronza davrida o'zining rivojlangan pallasiga kirdi. O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari uzoq davom etgan bu davr davomida Sharq sivilizasiyasining ilk o'choqlaridan kelayotgan iqtisodiy va texnologik ta'sir (sug'orma dehqonchilik va o'troq makonlarning paydo bo'lishi, hunarmandchilikda kulolchilik charxining joriy etilishi, mis va bronza metallurgiyasining boshlanishi, ilk shaharsozlik madaniyati va davlat boshqaruvi asoslarining shakllanishi) doirasida bo'lib kelishdi [4].

NATIJALAR

Ilk temir va ahamoniylar davri O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq o'rtasidagi o'zaro madaniy ta'sirning yangi bosqichini boshlab berdi. Madaniy aloqalarning bu yangi bosqichida O'rta Osiyoda dastlabki tanga pullar paydo bo'ldi, Xorazm, Baqtriya va Sug'd yozuviga asos bo'lgan oromiy alifbosi kirib keldi. Bu davrda mintaqamiz shimolida qadimgi turkiy yozuvlar ham paydo bo'ladi. Bu haqda O'zbekiston hududidan topilgan qadimgi turkiy bitiklar [5], Olmaotadan 50 km. sharqda, Issiq daryosi bo'yida joylashgan qadimgi mozar-qo'rg'ondan topilgan kumush idishdagi turkiy yozuv dalolat beradi. Turkiyshunos olimlar mil. avv. VI-V asrlarga oid bo'lgan Issiq yozuvi Urxun-Enisey alifbosining qadimgi Oltoy dialektida yozilganligini qayd qilib o'tishgan [6].

Shu bilan birga, mil. avv. I ming yillik boshlarida mintaqamizda shakllangan Marg'iyona, Sug'diyona, Baqtriya va Xorazm kabi tarixiy-madaniy viloyatlar sharq sivilizasiyasining ilg'or texnik yutuqlarini qabul qiluvchi va boshqa hududlarga tarqatuvchi hududlar bo'libgina qolmasdan, balki qadimgi Sharqning qo'shni viloyatlari madaniyatidan ancha farq qiladigan, mahalliy an'analarga va taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan yuksak rivojlangan O'rta Osiyo madaniyati markazlariga aylanishdi. Xususan, keyingi yillardagi tarixiy tadqiqotlar natijalarini tahlil qilib, mil. avv. VI-IV asrlarda Xorazm, Sug'd, Baqtriya va Marg'iyona madaniyati mahalliy an'analarga asoslanganligini va bu viloyatlar moddiy madaniyati Eron ahamoniylari madaniyatidan tubdan farq qilganligini ko'rish mumkin [7].

Shu tariqa, o'zaro madaniy hamkorlik ikki tomonlama bo'lib, hatto ilgari sivilizasiyaning ikkilamchi o'choqlari hisoblangan O'rta Osiyo viloyatlaridan sivilizasiyaning ilk o'choqlarga g'oyaviy ta'sir yuz berdi. Buni biz asl vatani Xorazm bo'lgan zardushtiylik dinining Eronda, Afg'oniston va Hindiston shimolida tarqalishi va katta ta'sirga ega bo'lishi misolida ham ko'ramiz [8].

Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan keyin O'rta Osiyoda G'arb madaniyati ta'siri boshlanib, u salavkiylar davrida o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Bu davr O'rta Osiyoning tashqi madaniy aloqalari tarixidagi yangi bosqich bo'lib, bu antik davrni (mil. avv. IV asr oxirlaridan – mil. IV asrgacha) o'z ichiga oladi. Bu davrda O'rta Osiyoning bir qator viloyatlari (Baqtriya, Parfiya, Marg'iyona, Sug'diyona) madaniyatida mahalliy va yunon (ellinistik) madaniy an'alarining o'zaro qo'shilishi – sintezini yuzaga kelib, mintaqaning janubiy hududlarida yunon alifbosiga asoslangan yozuv, tanga pullar va o'lchov birliklarining yangi tizimi, turli san'at buyumlari tarqaldi. Shu bilan birga O'rta Osiyoda va Afg'oniston shimolida yashayotgan yunon-makedonlar qurilish, me'morchilik va hunarmandchilikda mahalliy an'analarni qabul qildilar, qadimgi mahalliy dinlar yunonlar diniy qarashlari va antik mifologiya obrazlari bilan qo'shib ketdi. Ellinizm madaniyati an'analari yunonlar boshqaruvidan ancha keyin, kushonlar saltanati davrida ham saqlanib qolgani bu madaniy ta'sirning mahalliy xalq ichiga ancha chuqur singib borganligini ko'rsatadi [9].

Kushonlar davri Markaziy Osiyo mintaqasi madaniy aloqalarida yangi yo'nalishni keltirib chiqardi. Bu aloqalar Markaziy Osiyoda buddizmning keng yoyilishi [10] badiiy madaniyatda

yangi oqim – yunon-hind va buddizm san'atlari qo'shilishi (sintezi) mahsuli bo'lgan Gandxara maktabini yuzaga keltirdi. Bu Ayritom sharafa bezaklarida, Budda va Bodxisatva haykallarida, shuningdek O'zbekiston janubidagi Fayoztepa, Qoratepa va Dalvarzintepadan topilgan tasviriy san'at namunalari aks etgan [11]. Xolchayon yodgorligidan topilgan haykallarda Hindiston, O'rta Osiyo, Eron va Sharqiy Turkistonda uchraydigan "Dionis mavzusi" ko'zga tashlanishi [12] O'zbekiston janubining Markaziy Osiyo madaniy aloqalari tizimida tutgan ahamiyatini ko'rsatib turadi. Bu davrda Budda ta'limoti Markaziy O'rta Osiyo orqali Sharqiy Turkiston va Xitoyga ham tarqalgani, Xitoydan esa Sharqiy Turkistonga kirib kelgani [13] madaniy ta'sirning yana bir yorqin ko'rinishidir.

Mil. avv. II asr so'nggi choragidan, ya'ni Buyuk ipak yo'li tarmoqlarining shakllanishidan boshlab, O'rta Osiyo va Xitoy o'rtasidagi madaniy aloqalar boshlandi. Farg'ona vodiysining antik davrga mansub ko'plab makonlaridan

Xitoydan keltirilgan oyna buyumlar [14], u-shu, kay yuan tun bao tipidagi tangalar [15] va Xitoy ipagidan tayyorlangan ipak matolar hamda boshqa ko'plab mahsulotlar topilganligi ma'lum. Farg'ona vodiysidan esa xitoyliklarning harbiy-strategik intilishlarida katta o'rin tutgan samoviy otlar va Xitoy qishloq xo'jaligida va hunarmandchiligida katta iqtisodiy o'zgarishlarni keltirib chiqargan beda ekish, uzumchilik, paxta etishtirish, bodring va boshqa poliz mahsulotlarini madaniylashtirish [16], rangli shishalar tayyorlash sir-asrorlari o'zlashtirildi [17].

Qadimgi Xitoy manbalarida Farg'onaning uzumdan tayyorlangan arog'i uzoq yillar buzilmay turishi va quvvati bilan Xitoy arog'idan ustun turishi haqidagi ma'lumotlar hamda tandir non va somsa Xitoyga O'rta Osiyodan kirib borganligi, ilk o'rta asrlarda Xitoyda turkistonliklarning oshxonalarini keng yoyilganligi haqidagi mutaxassislar fikri ham [18] mintaqamizning Xitoy kulinariya (oshpazlik) san'atiga katta ta'sir ko'rsatganini isbotlaydi.

Markaziy Osiyo xalqlarining musiqa va raqs san'ati qadim asoslarga ega bo'lib, bu haqda musiqa asboblarning sopol, suyak va boshqalardan ishlangan nusxalari, ayrim badiiy bezaklar va devoriy tasvirlardagi ma'lumotlar va musiqa ilmiga bag'ishlangan maxsus risolalar dalolat beradi. Qadimgi davrda va o'rta asrlarda mintaqamizning turli hududlarida musiqa va ashulla hamda raqs san'atidagi o'ziga xos yo'nalishlar uzil-kesil shakllandi. Mintaqa ijtimoiy- madaniy hayotida katta o'rin tutgan bu san'at yutuqlari mintaqa tarixiy-madaniy viloyatlarining bir-biri bilan hamda qo'shni xalqlar bilan madaniy aloqalar asosida rivojlanib kelgani e'tiborga loyiqdir. Xususan, ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo musiqa asboblari, raqs san'ati Xitoyda katta e'tibor qozongani [19], Hindiston va O'rta Osiyo musiqasi san'atida hamkorlik an'analari [20] va boshqalarni aytib o'tish mumkin. O'rta asrlarga kelib mintaqa musiqa va raqs san'atida hind, eron, arab va boshqa xalqlar bilan hamkorlik ham mavjud bo'lib, izchil rivojlanib kelgani ma'lum.

MUHOKAMA

Umuman olganda, O'rta Osiyoning turli tarixiy-madaniy viloyatlari tarixning eng qadimgi davridan boshlab o'zaro va qo'shni xalqlar bilan qalin madaniy munosabatda bo'lib keldilar. Bu madaniy aloqalar ijtimoiy-iqtisodiy hayotning turli sohalaridagi hamkorlik, turli texnologik yutuqlarni keng miqyosda o'zaro almashish, savdo-sotiq va elchilik munosabatlari, hunarmandchilik, me'morchilik, haykaltaroshlik, tasviriy san'at va madaniyatning boshqa sohalaridagi o'zaro ta'sir, diniy-falsafiy qarashlar va ahloqiy mezonlar almashinuvi, ma'lumotlar, yangiliklar va ilm-fanning turli sohalaridagi hamkorlik, ishlab chiqarishning turli sohalaridagi texnologik yangiliklarning, yozuv va numizmatik jarayonlarning tarqalishi va boshqa ko'rinishlarda amalga oshirilib kelindi. Bu jihatdan mintaqaning qadimgi yo'llari, ayniqsa Buyuk ipak yo'li bo'ylab amalga oshirilgan madaniy muloqotning ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi. Mintaqaning asosiy karvon yo'llaridagi savdo karvonlari tarkibida hunarmandlar, olimlar, shoirlar va musiqachilar ham bor edi. Tadqiqotchilar bu jihatdan ilk o'rta asrlarda mintaqa xalqlari, xususan, sug'diylarning sharqning ulkan xududida turli madaniy an'analar va dinlar (zardushtiylik, buddizm, nasroniylik, moniylik)ni yoyish va joriy qilishda ham katta o'rin tutganligini, shu bilan birga bu o'zaro aloqalar bir tomonlama bo'lmasdan, madaniy ta'sir Sharqdan G'arbga – Xitoydan O'rta Osiyoga, Eronga, Old Osiyoga ham tarqalganini muhim

ahamiyatga egadir [21]. Rivojlangan o'rta asrlarda mintaqaning madaniy aloqalari rivojida markazlashgan davlatlarning paydo bo'lishi, ilm-fanning turli sohalarida, moddiy va ma'naviy hayotda erishilgan yutuqlar asos bo'ldi [22].

O'rta asrlar davridagi madaniy aloqalar, yagona din, yozuv, davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotdagi yaqinlik mintaqaning turli hududlarida umummintaqaviy madaniyat shakllanishiga olib kelishi bilan birga barcha musulmon mamlakatlari madaniyatida ham umumiylik va yaqinlikni keltirib chiqardi. Bu davrda O'rta Osiyo madaniyati haqida gapirganda mintaq xalqlari mentalitetiga xos bo'lgan muhim bir xususiyatni, ya'ni barcha tarixiy davrlarda bu hududda hayratda qolarli bag'rikenglik bo'lganini ta'kidlab o'tish kerak [23]. Bunga birinchilardan bo'lib shvesariyalik olim A.Mens e'tibor qaratgani ham muhimdir [24].

XULOSA

Shu tariqa, O'rta Osiyo xalqlarining madaniy aloqalari o'tgan tarixiy davrlar davomida ezgulik, bunyodkorlik va umuminsoniy taraqqiyotga xizmat qilib keldi. Bu O'rta Osiyo sivilizasiyasining bosh g'oyasi sifatida bugungi kunda ham amalda bo'lib kelayotganligini, ajdodlarimiz asos solgan o'lmas g'oyalar davom etayotganligini alohida qayd qilib o'tish kerak. Buni O'zbekistonning tashqi madaniy aloqalari va mamlakatimizdagi madaniy taraqqiyot misolida ham ko'ramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullaev E.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizasiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Adolat, 2001. – B. 46.
2. Maxkamova D. Uzbekistan v sistemi mejdunarodnix kulturnix svyazey (osobennosti i zakonamernosti istoricheskogo razvitiya) // Diss... na soisk. uch. step. kand. ist. nauk. – Tashkent, 2005. – S. 47.
3. Mavlonov O'., Maxkamova D. Madaniy aloqalar va savdo yo'llari – Toshkent: Akademiya, 2004. – B. 12-13; Maxkamova D. Uzbekistan v sistemi mejdunarodnix kulturnix svyazey (osobennosti i zakonamernosti istoricheskogo razvitiya): Avtoref. diss. na soisk. uch. step. kand. ist. Nauk. – T., 2005.
4. Mavlonov O'., Maxkamova D. Madaniy aloqalar va savdo yo'llari. – B. 13.
5. Sodiqov Q. Ko'k turk bitiklari: matn va uning tarixiy talqini. – Tashkent, 2004. – B. 10-20.
6. Akishev K.A. Kurgan Issik. – M., 1978., Issiq qo'rg'oni. O'z ME, 4-jild. – Toshkent: O'z ME DIN, 2002. – B. 262-263.
7. Sagdullaev A.S., Aminov B., Mavlonov O'., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 11.
8. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. –Toshkent, 1996. – B. 16-22.
9. Sulaymanova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: O'zbekiston, 1997; Pidaev Sh. Sirli kushonlar saltanati. –Toshkent, 1992.
10. Shagalina N.D. Istoriko-kulturnaya i istoriko-regionalnaya interpretatsiya baktriyskoy terrakoti dolini Oksa III v. do n.e. – III v. n.e.: Avtoreferat na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskix nauk. – Tashkent, 2006.
11. Pugachenkova G.A. Iz xudojestvennoy sokrovishnisi Srednego Vostoka. – Tashkent, 1987; O'sha muallif. Predmeti inozemnogo importa na Sredneaziatskix trassax Velikogo shelkovogo puti // Na Sredneazitskix trassax Velikogo shelkovogo puti. Ocherki istorii i kulturi. – Tashkent: Fan, 1990. – S. 35-36.
12. Dalvarzintepa – kushanskiy gorod na yuge Uzbekistana. – Tashkent, 1978. – S. 211.
13. Pugachenkova G.A. Predmeti inozemnogo importa na Sredneaziatskix trassax Velikogo shelkovogo puti. – S. 35-36.
14. Zadneprovskiy Yu.A. Transaziatskiy stepnoy put – vetv Shelkovogo puti po arxeologicheskim dannim // Drevnie nomadi Sentralnoy Azii. – SPb., 1997. – S. 79-82.

15. Gorbunova N., Ivochkina N. Moneti u-shu iz mogilnikov Fergani // Soobshenie Gos. Ermitaja. – L., 1988. – S. 45-50.
16. Bichurin N.Ya (Iakinf). Sobranie svedenie o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V trex chastyax. – Almata: TOO “Jalin Baspasi”, 1998. – Ch. II. – C. 166; Shirinov T.Sh., Zaynobiddinov S.Z. Buyuk ipak yo‘li va Farg‘ona vodiysi // Buyuk Ipak yo‘li va Farg‘ona vodiysi: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2004. – B. 7-10.
17. Shefer E. Zolotie persiki Samarkanda. Kniga o chujezemnix dikovinax v imperii Tan / Per. E.V. Zeymalya i E.I.Lubo-Lesnichenko. – M.: Nauka, 1981. – S. 331.
18. Xo‘jaev A. Farg‘ona vodiysining Xitoy bilan savdo aloqalari // Moziydan sado. – Toshkent, 2005. № 1 (25). – B. 46-47.
19. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Istoriya iskusstva Uzbekistana. – M., 1965; Malkeeva A.A. Znachenie Velikogo shelkovogo puti v rasshirinii mejdunarodnix muzikalnix svyazey // Na Sredneaziatskix trassax Velikogo shelkovogo puti. Ocherki istorii i kulturi. – Tashkent: Nauka, 1990. – S. 39-59.
20. Djumaev A.B. O vzaimosvyazax muzikalnix kultur Sredney Azii i Indii
21. // Indiya i Sentralnaya Aziya (doislamskiy period). – Tashkent, 2000. – S. 153-156.
22. Rtveladze E.V. Velikiy shelkoviy put. – T., 1999; O‘sha muallif. Sivilizatsii, kultura, gosudarstvennosti Sentralnoy Azii. – T., 2005.
23. Xayrullaev M.M. O‘rta Osiyoda ilk o‘yg‘onish davri madaniyati. – T., 1994.
24. Mavlonov O‘. Ilk musulmon Uyg‘onish davri va diniy bag‘rikenglik // Bag‘rikenglik – jamiyat barqarorligining asosi: Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent., 2003. – B. 121-123.
25. Mens A. Musulmanskiy renesans. – M., 1966. – S. 39-44.

QASHQADARYO VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIGI TIZIMIDA ASOSIY TARMOQ EKIN YO‘NALISHLARINING RIVOJLANISH JARAYONLARI TARIXI

Qodirov Islom Ergash o‘g‘li

Qarshi Davlat Universiteti tayanch doktoranti +998978241999

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida qishloq xo‘jaligi tizimida asosiy ekin yo‘nalishlari – g‘alla va paxta, sabzavot-poliz ekinlari hamda bog‘dorchilikning rivojlanish jarayonlari tahlil qilingan. Arxiv hujjatlari, matbuot materiallari va statistik ko‘rsatkichlar asosida agrar sohada amalga oshirilgan islohotlarning natijalari, mavjud muammolar va yechim yo‘llari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari Qashqadaryo viloyatining agrar salohiyati hamda qishloq xo‘jaligi sohasida olib borilgan davlat siyosatining amaliy samaralarini ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, qishloq xo‘jaligi, g‘alla, paxta, sabzavot-poliz, bog‘dorchilik, agrar islohotlar.

Annotation: This article examines the development of key agricultural sectors in Kashkadarya region, including grain and cotton production, vegetable and melon cultivation, as well as horticulture. Based on archival documents, press materials, and statistical data, the study highlights the outcomes of agrarian reforms, identifies existing challenges, and suggests potential solutions. The findings reveal the agricultural potential of Kashkadarya region and demonstrate the practical effectiveness of state policies implemented in the agricultural sector.

Keywords: Kashkadarya, agriculture, grain, cotton, vegetables, melons, horticulture, agrarian reforms.

Аннотация: В данной статье анализируются процессы развития основных сельскохозяйственных направлений в Кашкадарьинской области – зерноводство и хлопководство, овощеводство и бахчеводство, а также садоводство. На основе архивных

документов, материалов прессы и статистических показателей освещены результаты проведённых аграрных реформ, выявлены существующие проблемы и возможные пути их решения. Результаты исследования демонстрируют аграрный потенциал Кашкадарьинской области и практическую эффективность государственной политики в сфере сельского хозяйства.

Ключевые слова: Кашкадарья, сельское хозяйство, зерновые, хлопок, овощи, бахчевые, садоводство, аграрные реформы.

KIRISH: Mustaqillik yillarida O'zbekistonda agrar sohaning tubdan isloh qilinishi qishloq xo'jaligi taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Qashqadaryo viloyati mamlakatning asosiy agrar hududlaridan biri sifatida g'alla, paxta, sabzavot-poliz ekinlari hamda bog'dorchilik yo'nalishlarida muhim o'rin tutadi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, ekin maydonlaridan samarali foydalanish va mahsulot yetishtirish hajmini oshirish yo'lidagi chora-tadbirlar hudud agrar siyosatining ustuvor yo'nalishlariga aylandi. Ushbu maqolada viloyat qishloq xo'jaligining rivojlanish tendensiyalari va ularning mustaqillikdan keyingi islohotlar jarayonlaridagi o'ziga xos xususiyatlari ilmiy tahlil etildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI: Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi tizimining rivojlanishi masalasini o'rganishda turli davrlarga oid ilmiy adabiyotlar, arxiv hujjatlari va davriy matbuot materiallari asosiy manbalar sifatida xizmat qildi. Ushbu manbalarda agrar sohada amalga oshirilgan islohotlar, hududiy o'zgarishlar hamda ekin maydonlari tarkibidagi siljishlar haqida qimmatli ma'lumotlar jamlangan. Ilmiy adabiyotlarda, xususan, g'allachilik va paxtachilikning strategik ahamiyati, sabzavot-poliz ekinlari va bog'dorchilikning aholining oziq-ovqat ta'minotidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, davriy nashrlarda muayyan yillarda kuzatilgan hosildorlik darajalari, mehnat jarayonlari va hududiy tashabbuslar aks ettirilgan. Ushbu manbalarni qiyosiy tahlil etish orqali viloyat agrar sohasining umumiy rivojlanish tendensiyalari hamda o'ziga xos hududiy xususiyatlari aniqlab chiqildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI: Tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil, mantiqiylik va kompleks yondashuv tamoyillari asos qilib olindi. Qashqadaryo viloyatining qishloq xo'jaligi tarixiga oid hujjatlar, arxiv materiallari, statistika qo'mitasi ma'lumotlari hamda davriy matbuot materiallari tanlab olinib, ularning ilmiy ishonchliligi va amaliy ahamiyati baholandi. Olingan dalillarni ilmiy qayta ishlashda qiyosiy-statistik usul, tarixiy manbalarni tizimli tahlil qilish, mavjud tajribalarni solishtirish va umumlashtirish metodlari qo'llandi. Metodologik yondashuvning mazkur tamoyillari asosida viloyatda g'allachilik va paxtachilik, sabzavot-poliz ekinlari va bog'dorchilik yo'nalishlarining o'zaro bog'liqligi, ularning iqtisodiy samaradorligi hamda hududiy o'ziga xosligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Bu esa tadqiqotning ob'ektiv va xolis natijalarga erishishiga imkon yaratdi.

TAHLIL VA NATIJALAR: Qashqadaryo viloyati agrar sohasi mustaqillik yillarida sezilarli o'zgarishlarga yuz tutdi. Viloyat qishloq xo'jaligida an'anaviy tarzda yetakchi o'rin tutib kelgan g'allachilik va paxtachilik bilan bir qatorda sabzavot-poliz ekinlari hamda bog'dorchilik yo'nalishlari ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligi tizimi mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab bosqichma-bosqich rivojlanib, agrar siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, viloyatda g'alla va paxta yetishtirish strategik tarmoq sifatida yetakchi mavqega ega bo'lib, sabzavot-poliz ekinlari va bog'dorchilik yo'nalishlari esa oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynadi.

Birinchidan, Qashqadaryo viloyatida mustaqillik yillarida g'allachilik va paxtachilik agrar siyosatning ustuvor tarmoqlaridan biri sifatida shakllandi. 1990-yillarda ayrim tumanlarda hosildorlikning keskin pasayishi kuzatildi. Jumladan, 1995 yilda Nishon, Muborak, Koson va Usmon Yusupov tumanlari yillik rejani bajara olmagan, natijada 14,8 ming tonna hosil yig'ilmay qolgan va mashina-terim samaradorligi 45 foizdan oshmagan. Shuningdek, o'sha davrda davlat omborlariga 123 ming tonna g'alla yetkazib berilmagan, ayrim tumanlarda g'alla hosildorligi atigi 5–12 sentnerni tashkil etgan [1].

2000-yillarga kelib, vaziyat ancha yaxshilanib, g'alla maydonlari muntazam kengaytirildi. Masalan, G'uzor tumanida 1991 yildagi 2000 gektar maydon 2000 yilga kelib 6338 gektarga yetgan [2]. Bu jarayon natijasida viloyatda kuzgi g'alla ekinlari barqaror hosil bera boshladi. 2016 yilning 9 oyi yakunlariga ko'ra, viloyatda 3 trln. 154,9 mlrd so'mlik yalpi qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarilib, o'sish sur'ati 106,6 foizni tashkil etgan [3].

Paxtachilik ham iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi strategik tarmoq bo'lib qoldi. Masalan, 2008 yilda viloyat fermer xo'jaliklari paxta yetishtirishning 99,1 foizini, g'alla tayyorlashning esa 79,2 foizini bajargan. Bu jarayon davlat tomonidan qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan 1 trillion so'mlik moliyaviy mablag' evaziga amalga oshirilgan.

Ikkinchidan, Viloyatda sabzavot-poliz mahsulotlari aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim o'rin tutdi. Dastlabki yillarda sezilarli yutuqlar qayd etildi. Masalan, 1992 yilda G'uzor tumanida davlatga 120 tonna o'rniga 171 tonna kartoshka topshirilgan [4].

Biroq 1995 yilga kelib, sezilarli pasayish kuzatildi. Viloyatda sabzavot yetishtirish 56,3 ming tonnaga, kartoshka 4 ming tonnaga, meva va uzum esa 46,8 ming tonnaga kamaydi. Viloyat ehtiyoji 85 ming tonna bo'lgan kartoshkaning atigi 15–20 ming tonnasi yetishtirildi, o'rtacha hosildorlik esa gektaridan 50–80 sentnerni tashkil etdi [5]. Bu holat hududiy oziq-ovqat ta'minotida muammolarni keltirib chiqardi.

Shunga qaramay, keyingi yillarda diversifikatsiya siyosati asosida kartoshka, soya, yer yong'oq kabi ekinlarni yetishtirish kengaydi va sabzavot-poliz mahsulotlari aholining kundalik iste'molida muhim o'rin tutishda davom etdi.

Uchinchidan, Qashqadaryo viloyatida bog'dorchilik yo'nalishi alohida iqtisodiy ahamiyatga ega bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab yangi yerlar o'zlashtirildi, eskirgan daraxtzorlar yangilandi, tokzorlar kengaytirildi. Bu islohatlar natijasida 1996-yilga kelib birgina Yakkabog' tumanidagi "Yakkabog'" shirkati misolida 521 gektar meva bog'idan 2820 tonna olma, 200 tonna turli mevalar, 261 gektar tokzordan esa 3000 tonnagacha uzum olishga erishilgan [6].

Agrotexnik tadbirlarning puxta bajarilishi, mineral va mahalliy o'g'itlardan foydalanish hamda tajribali bog'bonlar mehnati viloyatda bog'dorchilikning barqaror rivojlanishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, bog'dorchilik mahsulotlari nafaqat ichki iste'mol, balki eksport salohiyatini ham oshirdi.

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyati agrar sektorining rivojlanish jarayoni shuni ko'rsatadiki, g'alla va paxta yetishtirishda strategik barqarorlikka erishilgan, sabzavot-poliz ekinlari oziq-ovqat xavfsizligining muhim kafolati bo'lgan, bog'dorchilik esa eksport salohiyatini oshirishda katta ahamiyat kasb etgan. Ushbu natijalar viloyat qishloq xo'jaligining respublika miqyosidagi iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini belgilab beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligi tizimi mustaqillik yillarida sezilarli o'zgarishlar va rivojlanish bosqichlarini boshdan kechirdi. G'alla va paxtachilik strategik tarmoqlar sifatida barqaror hosil berish imkoniyatini yaratgan, sabzavot-poliz ekinlari aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan, bog'dorchilik esa iqtisodiy samaradorlik va eksport salohiyatini oshirishga xizmat qilgan. Statistik ma'lumotlar tahlili viloyat agrar sektorida hosildorlikning hududiy farqlari, ishlab chiqarish samaradorligi va resurslardan foydalanish samarasi haqida aniq tasavvur beradi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, agrar sohaga moddiy-texnik ta'minot va malakali kadrlar yetkazib berish, sug'orish va agrotexnik tadbirlarni tizimli amalga oshirish hosildorlikni oshirish va iqtisodiy natijalarni yaxshilashning asosiy omillari hisoblanadi. Shu bois, kelgusida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqilishi mumkin: viloyat miqyosida hosildorlikni oshirish bo'yicha ilg'or tajribalarni keng joriy etish, fermer va dehqon xo'jaliklarini texnik va moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash, sabzavot-poliz va bog'dorchilik yo'nalishlarini diversifikatsiya qilish, hamda hududiy xususiyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish rejasini optimallashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И.А.Халқ депутатлари Қашқадарё вилояти Кенгаши сессиясида сўзланган нутқ. 1995 йил 29 ноябрь.
2. Ғузур туман ҳокимияти жорий архиви. 1991-2008 йиллар. 5-жилд 59-хужжат. – Б. 22
3. Қашқадарё вилоят давлат архиви, 723-Фонд, 2-Рўйхат, 67-иш, 106- варақ.
4. Муаллиф кўрсатилмаган. Йиллик режа бажарилди // Қашқадарё ҳақиқати. – 1992. – №79. – 4 июл.
5. Қашқадарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 8-баённома, 3-хужжат, 1996 йил, 17 январь. –Б. 15.
6. Султонов Ш. “Кейс” комбайнлари - ғаллазорда // Қишлоқ ҳаёти. – 1996. – №37. – 27 май.

MAHALLADA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING RIVOJLANTIRISH MASALALARI. (QARSHI SHAHRI MAHALLALARI MISOLIDA)

Jo'rayev Ilhom Ne'matillo o'g'li
QarDU mustaqil tadqiqotchisi
+998 90 869 95 27

Tayanch so'zlar: mahlla, oilaviy biznes, aholi bandligi, xususiy korxona, xususiylashtirish, mikrofirmalar, mahalliy resurs, ichki bozor, mahalla obodonligi, ishchi o'rin yaratish, mahalla tadbirkorligi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif mahallalarda yaratilgan tadbirkorlik va ishlab chiqarishga qaratilgan chora-tadbirlar, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali mahallalarni obod qilish, infratuqilmalarni yaxshilashga qaratilgan keng ko'lamli amalga oshirilgan ishlar haqida arxiv va ilmiy ma'lumotlar asosida tahlil qilib bergan.

Ключевые слова: микрорайон, семейный бизнес, занятость, частное предпринимательство, приватизация, микрофирмы, местные ресурсы, внутренний рынок, благоустройство микрорайона, создание рабочих мест, предпринимательство в микрорайоне.

Аннотация: В данной статье автор на основе архивных и научных данных анализирует меры, направленные на развитие предпринимательства и производства в микрорайонах, а также масштабную работу по благоустройству микрорайонов и улучшению инфраструктуры путем поддержки малого бизнеса и частного предпринимательства.

Keywords: neighborhood, family business, employment, private enterprise, privatization, micro-firms, local resources, domestic market, neighborhood improvement, job creation, neighborhood entrepreneurship.

Abstract: In this article, the author analyzes, based on archival and scientific data, the measures aimed at entrepreneurship and production created in neighborhoods, the large-scale work carried out to improve neighborhoods and improve infrastructure by supporting small businesses and private entrepreneurship.

Kirish. Mahallalarda tadbirkorlikni yo'lga quyishda, shuningdek, oilaviy biznesni rivojlantirishda va aholi bandligini oshirish uchun xuquqiy asoslar yaratilgan. O'zbekiston Respublikasida 1991 yil 15 fevraldagi "Tadbirkorlik to'g'risida"gi, 1995 yil 25 dekabrda "Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida" gi qonunlari, 1998 yil 23 aprelda "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Prezident qarori ham albatta aholini bandligini ta'minlashga qaratilgan tizimlar ham shular jumlasiga kiradi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida kichik, o'rta va xususiy korxonalarni tashkil etishda bir yoqlamalik ko'zga tashlanadi. 1996 yilda gi ma'lumotlar tahliliga ko'ra Qarshi shahrida (92 %) dasturda belgilangan xususiylashtirish pul tushumi reja si bajarilmagan[1:40].

Tadqiqot metodologiyasi

Qashqadaryo viloyatida 2000 yil 1 aprel holatiga ko'ra, 12 475 ta kichik va o'rta biznes korxonalari mavjud bo'lib, shulardan 712 tasi o'rta, 1803 tasi kichik va 9960 tasi mikrofirmalarni tashkil etgan bo'lsa, ularda ishlovchilar soni 87 ming 10 kishidan iborat edi. Qarshi shahrida esa kichik va o'rta biznes korxonasi, ya'ni, 107 tasi o'rta, 302 tasi kichik va 863 tasi mikrofirmalardan iborat edi[2:45].

Yurtimizda 2011 yil – “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili” deb e'lon qilinishi va ushbu yilning 7 fevralida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili” Davlat dasturi to'g'risida”gi Qarori qabul qilindi.

Kichik biznes, kichik tadbirkorlikning afzalliklari juda ko'p bo'lib, ularning ayrimlari quyidagilardan iborat:

- kichik biznes va tadbirkorlik bozor talabi o'zgarishiga sezuvchan bo'ladi. U yangi texnologiya yoki yangi mahsulot ishlab chiqarishga osonlik bilan o'tishi mumkin. Yirik korxonalarda esa bu jarayon katta xarajatlar va ko'p vaqt talab qiladi;

- kichik korxonalarni rivojlantirish mahalliy resurslardan keng foydalanish imkoniyatini beradi. Yirik korxonalarni bunday miqyosdagi faoliyatlar kuchli rag'batlantirmaydi;

- kichik korxonalarda yirik korxonalarga nisbatan boshqarish xarajatlarining ulushi ancha past bo'ladi;

- kichik biznes korxonalari yirik sarmoyani talab qilmaydi va sarf qilingan kapitalning qoplanish muddati qisqa bo'ladi;

- kichik biznes yangi ish o'rinlarini barpo etib, ishsizlik muammosini hal qilishda muhim rol o'ynaydi;

- kichik biznes jamiyatda o'rta mulkdorlar qatlamining shakllanishiga olib keladi;

- tadbirkorlarning mazkur shakli ichki bozorni iste'mol mollari bilan to'ldirishning asosiy omili hisoblanadi.

Natijalar va muhokama

So'ngi yillarda O'zbekistonda mahallalar hayotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining rivoji o'ziga xos o'rin tutmoqda. Shu boisdan mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining biznes va tadbirkorlik subyektlari, oilaviy tadbirkorlar va kasanachilar bilan birgalikda ish olib borishi joylarda mazkur sohalar rivojida muhim o'rin tutadi. Agar o'tmishga nazar tashlansa, O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik o'zining uzoq tarixiga ega bo'lib, azaldan xalqimiz aslida tadbirkor sifatida shakllanganligi, fuqarolar hayotida tadbirkorlik ko'nikmalari azaldan mavjud bo'lganligini, ushbu soha aholi turmush tarzining muhim tarkibiy qismi bo'lganligini anglash qiyin emas.

Mahallalarda xizmat ko'rsatish va servis sohasida aholi ehtiyojlarini o'rganish natijasida umumiy 64 ta mahallada quyidagi xizmat turlari aniqlandi: sartaroshxona (13 ta), savdo do'koni (5 ta), avtomobillarni ta'mirlash (17 ta), o'quv markazlari (8 ta), nonvoyxona (4 ta), poyafzal ustaxonasi (9 ta), umumiy ovqatlanish (8 ta), qassobxona (5 ta), go'zallik saloni (11 ta), tikovchilik (7 ta), kompyuter xizmati (8 ta), mebellar va uy ro'zg'or anjomlarini ta'mirlash (5 ta), hammom (2 ta), dorixona (11 ta), maishiy elektronika ta'mirlash (7 ta), stomotologiya (9 ta), veterinariya xizmati (3 ta) hamda boshqa ishlab chiqarish turlari (7 ta). Jami 130 ta xizmat ko'rsatish va servis sohasiga bo'lgan ehtiyojlar aniqlandi[3].

Qayd etish joizki, mazkur turdagi xizmatlar mahallalardagi aholi hayotining turli sohalarini qamrab oladi va ularning kundalik ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, avtomobillarni ta'mirlash va maishiy elektronika xizmatlari aholi uchun texnik jihatdan zarur bo'lgan xizmatlar hisoblansa, go'zallik salonlari va sartaroshxonalar ijtimoiy-huquqiy xizmatlar qatorida ahamiyatga ega. Shuningdek, nonvoyxona va umumiy ovqatlanish obyektlari aholi turmush darajasini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu xizmat ko'rsatish sohaslarini tashkil etish istagida bo'lgan loyiha tashabbuskorlari soni 99 tani tashkil etdi. Ular mahallalarda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun zarur tashabbus va imkoniyatlarni yaratmoqda.

Yuqorida nomi tilga olingan dasturda mahallalarda tadbirkorlikni kuchaytirish, kichik biznes sohasi orqali Yangi ish o'rinlarini tashkil etishga alohida ahamiyat berilgan. Jumladan, 2003-2004 yillarda viloyat bo'yicha kichik va o'rta biznes sohasida 17500 ta yangi ish o'rinlarini tashkil etish, xususan, 6750 o'rinli kichik korxonalar tashkil etish, 3000 kishilik yakka tartibdagi tadbirkorlik, 750 oilaviy biznes va kasanachilik mehnatini tashkil etish kabi vazifalar belgilandi. Mazkur vazifalarni bajarish mahalla qo'mitalarining kundalik ishiga aylantirildi. Shu maqsadda mahalla qo'mitalarida ish bilanta'minlash va ijtimoiy muhofazani tashkil etish bo'yicha fuqarolarga xizmat qiluvchi mehnat punktlari ish boshladi[4:102].

Mahalla qo'mitalari tavsiyasi asosida Qarshi shahrining o'zida 68 ming aholi kichik biznes bilan shug'ullandi.

Masalan, Qarshi shahrining jami 62 mahallasidagi 49 ta kichik sanoat korxonasida 2011 yilda 1129 ish o'rin tashkil etildi. Shahardagi Chaqar mahallasida "Go'zal chevar dizayn" o'quv markazi tashkil etilgan bo'lib, ko'plab qiz-juvonlar tikuvchilik hunariga ega bo'lishmoqda va o'z biznesini yo'lga qo'yishga erishmoqda[5:125].

"Mahalla" xayriya jamoat fondining Qashqadaryo viloyat bo'limining ish rejasi yuzasidan 2014-yil davomida bajarilishi bo'yicha hisobotida keltirilishicha, fondning shahar va tuman bo'linmalari tomonidan mahallalarda maishiy xizmat va servis xizmati sohasida shug'ullanayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlarga soliqto'lovlaridan ozod etilishi yuzasidan 2200 marotaba targ'ibot ishlari olib borilgan va hokimliklarga tegishli takliflar berilgan. Tadbirlarda 52860 nafardan ortiq aholi va tadbirkorlar ishtirok etib, jumladan Qarshi shahrida 273 marotaba ("Oydin", "Qarliqxon", "Mahollot", "Chaqar", "Beklar" mahallalarida) tadbirlar o'tkazilgan[6][1].

Qashqadaryo viloyatida kichik biznes va hususiy tadbirkorlik bo'yicha yaratilgan yangi ish o'rinlarini iqtisodiy-statistik tahlil qilinganda, 2016 yilda viloyat bo'yicha jami yirik sanoat korxonalarida yaratilgan yangi ish o'rinlari soni 1247 tani tashkil qilib, bu ko'rsatkich 2017 yilga kelib 50 taish o'rniga ko'paygan. Viloyatning shahar va tumanlari bo'yicha 2016 yilda yirik sanoat korxonalarida yaratilgan yangi ish o'rinlarini kuzatadigan bo'lsak, Qarshi shahrida – 142 ta, ya'ni, boshqa tumanlarga nisbatan ko'proq yangi ish o'rinlari yaratilgan. Bu ko'rsatkich 2017 yilda 2016 yilga nisbatan Qarshi shaharida-19,7% ga ko'payganligini ko'rishimiz mumkin[7].

2016 yilda viloyat bo'yicha jami kichik sanoat korxonalarida yaratilgan yangi ish o'rinlari soni 9110 taga teng bo'lib, 2017 yilda bo' ko'rsatkich 327 taga ortgan. Viloyatning tumanlari bo'yicha tahlil qilinsa, Qarshi shaharida boshqa shahar va tumanlarga qaraganda kichik sanoat korxonalari bo'yicha yaratilgan yangi ish o'rinlari soni nisbatan ko'proq, ya'ni 1757, 1217, 1186 va 1040 taga teng, ya'ni, bu ko'rsatkich Qarshi shahrida-20,2% ga ko'payganligi yaqqol misoldir[8:89].

Qashqadaryo viloyatida oilaviy tadbirkorlik bo'yicha ham aholi bandligini ta'minlash maqsadida ko'plab yangi ish o'rinlari yaratilgan. 2016 yilda viloyatda oilaviy tadbirkorlik bo'yicha jami 8616ta yangi ish rinlari yaratilgan bo'lib, 2017 yilda oldingi yilga nisbatan 16,7 % ga kamaygan. Bu ko'rsatkich tahlili tumanlar orasida kuzatiladigan bo'lsa, 2016 yilda eng o'p oilaviy tadbirkorlik asosida yaratilgan ish o'rinlari, 2017 yilga yelib esa oilaviy tadbirkorlik asosida yaratilgan yangi ish o'rinlarining eng qori ko'rsatkichi Qarshi shahriga-1287ta (2016 yilga nisbatan 23,7%ga oshgan) to'g'ri kelmoqda[8:76].

2021 yildan boshlab "Ishga marhamat" monomarkazi bitiruvchilarining kasbiy malakasini jahon standartlari asosida baholash, baholashdan muvaffaqiyatli o'tgan bitiruvchilarga mamlakatimizda va xorijiy davlatlarda tan olinadigan UzSkills pasporti berilishi yo'lga qo'yilgan. Ushbu "Ishga marhamat" monomarkaziga Qarshi shahri mahallalaridagi mehnatga layoqatli fuqarolarning ko'pchiligi 5 ta yo'nalish bo'yicha 23 ta kasbga o'qib hamda 3 ta xorijiy til va tadbirkorlik asoslarini o'rganish orqali o'z kelajagini qurmoqdalar[9].

“Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ga muvofiq (PF-60-sonli farmon, 2022 yil 28 yanvar) Fuqarolar budjeti doirasida Qarshi shahar “G‘afur G‘ulom”, “Kunchiqar” va “SHo‘rtangaz” mahallalariga mahalla binolarini kompleks ta‘mirlash va qurish uchun quyidagi mablag‘lar ajratildi:

- G‘afur G‘ulom — 473 382 408 so‘m,
- “Kunchiqar” — 599 000 000 so‘m,
- “SHo‘rtangaz” — 97 000 000 so‘m.

2022 yil may oyida mahalla fuqarolar yig‘ini internet aloqasi uchun 63 000 000 so‘m mablag‘ sarflandi. Fuqarolar yig‘ini raislarining xonadonlar soniga mos ravishda oylik maoshlari belgilandi[10].

Ko‘pchilik mahallalar hududida masjidlar va turli ma‘rakalar o‘tkazish uchun kerakli jihozlar mavjud. Shuningdek, o‘z guzarlariga ega bo‘lgan mahallalarda madaniy maskanlar — choyxona, novvoyxona va do‘konlar faoliyat yuritadi. Mahalla faollari xo‘jalik va madaniy qurilish tadbirlarini amalga oshirish, hududni obodonlashtirish, uy-joylarning toza-ozodaligini ta‘minlash hamda tartib-intizomni mustahkamlash borasida tashabbuskorlik bilan faoliyat yuritmoqdalar.

Prezident Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganidek “Mahallani aholini aniq yo‘naltirilgan asosda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, xususiy tadbirkorlik va oilaviy biznesni rivojlantirish markaziga aylantirish bo‘yicha boshlagan ijobiy ishlarimizni izchil davom ettirishimiz va yangi bosqichga ko‘tarishimiz darkor”.

Muammolarni hal qilish, aholining hayot sifati va farovonligini oshirish maqsadida 2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi doirasida “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili” davlat dasturi ishlab chiqildi. Bu dasturga muvofiq. Tuman va shahar xalq deputatlari Kengashlari tomonidan aholining murojaatlari, olis va og‘ir tabiiy iqlim sharoitida joylashgan hududlar ahvoli, shuningdek, mahalliy aholi va tadbirkorlarning o‘z joylarini obodonlashtirish bo‘yicha tashabbuslari inobatga olingan holda, 2022 yil uchun qurilish, ta‘mirlash va obodonlashtirish ishlari amalga oshiriladigan 413 ta qishloq va mahalla tanlab olindi;

Ushbu dasturlar nafaqat moddiy infratuzilmani yaxshilashga, balki mahalliy aholi hayotidagi ijtimoiy muammolarni hal qilishga ham qaratilgan. Maxallada yashovchilar uchun yangi ish o‘rinlari yaratish, kam ta‘minlangan va ehtiyojmand oilalarga yordam ko‘rsatish, yoshlar va ayollarni qo‘llab-quvvatlash, madaniy-ma‘naviy tadbirlarni tashkil etish kabi sohalarida ham juda ko‘p ishlar amalga oshirilmoqda.

Xulosa va takliflar Xulosa qilib aytganda, davlatimiz rahbarining tashabbuslari bilan mahallalarning huquqiy bazasi mustahkamlanmoqda, ularning faoliyatini yanada samarali va samarador qilish uchun yangi mexanizmlar joriy etilmoqda. Jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, mahalliy hokimliklar bilan hamkorlikni rivojlantirish, xususiy tadbirkorlik va oilaviy biznesni qo‘llab-quvvatlash asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Ushbu tizimlar fuqarolarning hayotidagi muhim masalalarni hal qilishda, jumladan obodonlashtirish, ijtimoiy himoya, ta‘lim va sog‘liqni saqlash sohalarida mahalliy aholi bilan doimiy muloqot qilishga yordam beradi. Bu esa mamlakatimizda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. QVDA. 829-jamg‘arma, 4-ro‘yhat, 37-yig‘ma jild, 40-varaq.
2. QVDA. 829-jamg‘arma, 10-ro‘yhat, 94-yig‘ma jild, 45-varaq.
3. Qarshi shahar mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash bo‘limi joriy arxivi.
4. Bahramova D. Aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo‘nalishlarini iqtisodiy-statistik tahlili (Qashqadaryo viloyati misolida). Toshkent. 2018. B. 102.
5. Bo‘riyev O., Saidov B. Mahalla – milliy tarixiy institut. Toshkent. Yangi nashr. 2012. B.125.

6. Respublika "Mahalla" xayriya jamoat fondining Qashqadaryo viloyat bo'limining ish rejasi yuzasidan 2014-yil davomida bajarilishi bo'yicha hisoboti ma'lumotlari.
7. Qarshi shahar Komilon MFY raisi Ochilov Ismoil bilan suhbat. 2022 yil 2 fevral
8. Baxramova D.B Aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlarini iqtisodiy-statistik tahlili: Monografiya /. «Iqtisod-Moliya», –T 2024, B.89.
9. Qarshi shahridagi "Ishga marhamat" monomarkazi joriy arxivi ma'lumotlari.
10. Mahalla fuqarolar yig'ini raislarining maoshlari to'g'risidagi mahalliy qarorlar, 2022 yil may

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВОЙНА: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ИСТОРИИ ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ КАДРОВ УЗБЕКИСТАНА В ВОЕННЫЕ СТРУКТУРЫ

**Д.и.н., профессор Ишанходжаева З.Р,
НУУЗ им. Мирзо Улугбека**

Исследователь Мирзаулукова Х.А.,

Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена

Узбекистан, прошедший в XX столетии через серию масштабных социально политических трансформаций, выстраивал в годы Второй мировой войны комплекс мер по обеспечению обороноспособности и устойчивости тыла, в который входили формирование мобилизационных резервов и целенаправленное вовлечение интеллектуально-творческого потенциала общества. В этом контексте особого внимания требует проблема институционального включения культурной интеллигенции - представителей науки, искусства и образования - в структуры военного времени. Данная социально-профессиональная группа, помимо профильной деятельности, вносила значимый вклад в поддержание общественно-моральной устойчивости, осуществление идеологико-информационной работы и организацию культурно-просветительных программ.

Настоящая статья особое внимание уделяет тому, как культурная интеллигенция могла совмещать свои творческие задачи с военной службой, и каким образом это взаимодействие влияло на психологический облик военных структур республики. Изучение данного процесса важно не только с исторической точки зрения, но и в контексте современных подходов к мобилизации человеческих ресурсов и объединению усилий различных социальных групп в условиях возникающих вызовов.

В условиях тотальной мобилизации человеческий капитал культурно-образовательной сферы Узбекистана был в значительной степени перераспределен в пользу фронта. Тысячи интеллектуалов, включая обучающихся и профессорско-преподавательские кадры, литераторов, художников, музыкантов и артистов, пополняли части действующей армии. Характерен кейс САГУ: более семи десятых преподавательского состава оказались на фронте, причём часть из них - в статусе добровольцев. Первыми ушли добровольцами И.И. Романов, Д.И. Лобашев, П.Л. Черенцов[1].

Более 30 поэтов и писателей Узбекистана сражались с врагом не только словом, но и непосредственно на фронтах: Султанов Джура, Шараф Рашидов, Ибрагим Рахим, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин, Назармат, Мамарасул Бабаев и многие другие[2]. Целый ряд из них были назначены редакторами или военными корреспондентами выходивших на узбекском языке фронтовых газет: «Красная Армия» (М. Исмаили, И. Муслим), «Правда фронта» (Назармат), «Красноармейская правда» (Ибрагим Рахим),

«Суворовец» (А. Рахмат), «За честь Родины» (Н. Сафаров, З. Фатхуллин), «За Родину» (А. Хамдам)[3].

В боевых условиях художественная литература выполняла функции символической опоры и психологического воздействия. Печатание произведений фронтовых писателей носило регулярный характер в фронтовых и республиканских газетах; приоритет отдавался выпуску сборников и альманахов. Были изданы: «Смерть врагам!» и «За Родину» (1941), «Отважный сын» (1942), «Боевая смена» (1943) и другие[4].

С позиции психологии военного времени показателен пример поэта Джурры Султанова, автора популярных поэм «Семья, любовь, дети», «Карим ва Кундуз», «Бруно» и др. Уже 23 июня 1941 г., на следующий день после начала войны, он явился в Андижанский горвоенкомат с просьбой направить его на фронт. Первичный отказ не снизил уровня мотивации: семь последовательных обращений фиксируют высокую волевую регуляцию, интернализированное чувство долга и готовность к личному риску. В феврале 1942 г. прошение было удовлетворено, и Султанов добровольно убыл на фронт. 14 ноября 1943 г. при освобождении белорусского села Борщовка (Лоевский район, Гомельская область) он получил тяжёлое ранение и был доставлен в медсанбат деревни Пустая Гряда. Но спасти его врачам, к сожалению, не удалось.[5]

Опыт Шарафа Рашидова в начальный период войны демонстрирует стремительную смену социальной роли - от писателя и государственного деятеля к командиру пехоты. Призванный в августе 1941 г. и прошедший интенсивную подготовку во Фрунзенском пехотном командном училище, уже в ноябре он был направлен в действующую армию. Такая сжатая траектория вхождения в боевые действия на Калининском фронте указывает на высокую внутреннюю мотивацию, выраженное чувство долга и способность к быстрой психологической адаптации в условиях стресса и неопределённости. В январе 1942 года получил ранение в руку, после чего был направлен в уральский госпиталь, где его и комиссовали[6].

Писатель, драматург, сценарист, народный писатель Узбекистана и заслуженный деятель искусств Узбекистана Ибрагим Рахим в период с 1937 по 1945 год участвовал в двух войнах: в сражениях против Финляндии и против фашизма в Германии. Ибрагим Рахим был редактором фронтовых газет, которые выходили на узбекском языке. Он писал очерки, рассказы и новости об отважном героизме наших бойцов[7].

В годы войны на фронте находился также и Фатхуллин Зиннат Равилович - писатель, драматург, заслуженный деятель искусств Уз ССР и Народный писатель Уз ССР. Он был корреспондентом армейской газеты «За честь Родины». На следующий же год после войны в 1946 году он написал пьесу "В дни испытаний", которую посвятил героям Великой Отечественной войны[8]. В 1941 году окончив Самаркандский государственный университет, ушёл воевать и поэт, лирик и переводчик Назармат Эгамназаров. На войне служил командиром взвода. Затем, в 1944-1947 годах работал в газете «Правда фронта»[9].

Обобщая сказанное о писателях-фронтовиках, необходимо отметить, что в их произведениях с убедительной достоверностью описаны военные эпизоды, детали боевой обстановки: М. Исмаили – «Девять богатырей», «Схватка с танком»; Б. Рахманов – «Единый», «Чужое письмо»; М. Хаким- «Прославленный джигит»; Назармат – «От Волги до Балтики», «Форсирование Одера», «Незабываемое имя» и другие[10].

Кинематограф как массовое искусство стал важным инструментом эмоционально-психологической мобилизации общества на разгром противника. Кино выполняло функции аффективной поддержки и идеологического рефрейминга угрозы. Работая в прифронтовых и фронтовых условиях, узбекские операторы К. Каюмов, А. Фролов, Я. Лейбов, Ш. Захидов, М. Ковнит, А. Рахимов и др. создали выразительную документальную хронику героического сопротивления советских воинов. Киносборники «В кольце ненависти», «Родные берега», «Мы победим» (1942) транслировали модели стойкости и коллективной идентичности, подкрепляли чувство причастности и веру в

победу, одновременно демаскируя человеконенавистническую идеологию фашизма и демонстрируя духовно-моральную деградацию солдат и офицеров гитлеровской армии[11].

В условиях войны творческие сообщества выполняли функции морально-психологической поддержки фронта и тыла: писатели, художники, музыканты и актёры объединялись в мобильные бригады, обслуживавшие воинские части и госпитали, регулярно выезжавшие к линии боевого соприкосновения. Творческие бригады - писателей, художников, музыкантов, актёров - стали инструментом эмоциональной поддержки и патриотического воспитания. Они обслуживали части и госпитали, выезжали на передовую, обеспечивая «ритуалы совместного переживания» и укрепляя мораль. Их выступления усиливали чувство сопричастности и коллективной эффективности, снижали тревожность и восстанавливали боевой настрой. Артисты Узбекистана неоднократно работали в частях Действующей армии, дав свыше 400 концертов; только в 1942 г. в действующую армию выехали 14 творческих бригад. На передовых позициях Западного фронта выступала бригада Узбекской государственной филармонии под руководством народного артиста Узбекской ССР Мухитдина Кари-Якубова; на Северо-Западном и Калининском фронтах - коллектив под руководством Гавхар Рахимовой. Значительный резонанс имели концерты бригад, возглавляемых народной артисткой СССР Халимой Насыровой, а также народными артистами Узбекской ССР Тохтасыном Джалиловым и Тамарой Ханум[12].

Фронтальная бригада артистов Узгосфилармонии под руководством Г. И. Петровского около 10 месяцев находилась на 1-м Белорусском фронте и вместе с частями Советской армии прошла путь от Гомеля до Варшавы, дав за это время 400 концертов[13]. В годы войны в оборонно-шефскую работу включились и артисты цирка. Только с 10 октября 1941 года по 3 марта 1942 года цирки республики дали 171 представление для 130 тыс. зрителей. Кроме того, 71 цирковое представление просмотрели 28 тыс. воинов Красной Армии[14].

Всего за годы Второй мировой войны деятели культуры и искусства отправили более 30 бригад в действующие части Красной Армии, дали более 15 тыс. концертов в воинских частях, расположенных в республике, и около 10 тыс. шефских концертов в военных госпиталях[15].

Военно-шефская активность деятелей искусства получила высокую институциональную и общественную апробацию. Многочисленные коллективы и исполнители были отмечены Почётными грамотами и благодарностями командования, что выполняло функцию социального поощрения и укрепляло профессиональную и гражданскую идентичность участников. Эти символы признания усиливали мораль, снижали эмоциональное выгорание и закрепляли установки служения. В 1942 г. за результативную творческую работу и активное шефство над воинскими частями деятелям искусств Узбекистана было присуждено переходящее Красное знамя Комитета по делам искусств при СНК. СССР[16].

Таким образом, на фронте сражались не только профессиональные военные, но и широкие слои творческой интеллигенции Узбекистана. Для многих выбор был добровольным- диктуемым переживанием общей угрозы и ответственностью перед своей страной. Их повседневная храбрость и готовность к самопожертвованию укрепляли боевой дух и становились реальным ресурсом победы во Второй мировой войне.

Литература:

1. Ишанходжаева З.Р. Национальный Университет Узбекистана (САГУ) в годы Второй Мировой Войны // История. Память. Люди: материалы VIII Международной научно-практической конференции (г. Алматы, 16 сентября 2016 г.). – Алматы, 2017. С. 263

2. Узбекская Советская Социалистическая республика. Энциклопедия в одном томе. Главный редактор – академик АН УзССР К. А. Зуфаров. Главная редакция УзСЭ, – Т., 1981. С. 119, 384
3. Там же. С. 384
4. Там же
5. Султан Джура. Биография. // <https://arboblar.uz/ru/people/sultan-dzhura>
6. Ядгор Норбутаев. Правитель. Война и мир Шарафа Рашидова // <https://www.umma-42.ru/news-58806.html>
7. Ибрагим Рахим. Биография. // <https://arboblar.uz/ru/people/ibragim-rakhim>
8. Фатхуллин Зиннат Равилович // <https://tashkentpamyat.ru/fatkhuilin-zinnat-ravilovich-pisatel-dramaturg-.html>
9. Узбекская Советская Социалистическая республика. Энциклопедия в одном томе. Главный редактор – академик АН УзССР К. А. Зуфаров. Главная редакция УзСЭ, – Т., 1981. С. 385
10. Там же. С. 35-36
11. Гольянова Т. В. Работники искусства Узбекистана в годы войны // Общественные науки в Узбекистане. 1985. № 05. – Т., «Фан», 1985. С. 36
12. Правда Востока, 1945 г., 4 февраля
13. История Узбекской ССР. В 4-х томах. Отв. ред. Р. Х. Аминова и др. Т. 4. Период завершения строительства социализма и переход к коммунизму (1937-1965 гг.). – Т., «Фан», 1968. С. 123
14. Там же

O‘ZBEKISTONDA AYOLLAR TADBIRKORLIGIDA FERMERLIK FAOLIYATINING RIVOJLANISHI.

F.Qanoatova – ShdPI, Ijtimoiy fanlar kafedrasi dosenti

Annotatsiya

Maqolada tadbirkorlikning uzoq tarixiy ildizlarga ega ekanligi, mamlakatimizda uning rivojlanishi uchun huquqiy asoslar yaratilgani, ayniqsa xotin-qizlarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishi uchun ob’ektiv sharoitlar mavjudligi, jumladan, xotin-qizlar rahbarligidagi fermer xo‘jaliklarining faoliyati haqida fikr boradi

Kalit so‘zlar: biznes, tadbirkorlik, huquq, qonun, xotin-qizlar rahbarligi, fermer xo‘jaliklari, mehnat shartnomasi, huquqiy-iqtisodiy bilimlar, kichik va o‘rta biznes.

Аннотация

В статье рассматриваются давние исторические корни предпринимательства, создание правовых основ развития фермерских хозяйств в нашей стране, наличие объективных условий для занятий женщинами предпринимательской деятельностью, в том числе деятельностью возглавляемых женщинами фермерских хозяйств.

Ключевые слова: бизнес, предпринимательство, право, лидерство, фермерское хозяйство, трудовой договор, юридические и экономические знания, финансовый и средний бизнес.

Annotation

The article examines the long historical roots of entrepreneurship, the creation of the legal foundations for its development in our country, the existence of objective conditions for women to engage in entrepreneurial activities, including the activities of women-led farms.

Key words: business, entrepreneurship, law, women's leadership, farms, labor contract, legal and economic knowledge, small and medium business.

Kirish. Jahon agrar tarixi ko‘rsatadiki, qishloqda individual - oilaviy xo‘jalik yuritish asosida qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarish chuqur ildizlarga ega. Miloddan

avvalgi V-III ming yillikda «neolitik revolyusiya» davrida odamlar birinchi marta erni o'zlashtirish, chorvachilikni vujudga keltirish bilan o'zlashtiruvchi xo'jalik yuritish tizimidan ishlab chiqarish faoliyatiga o'tish bilan sivilizasiyaning shakllanishiga moddiy asos yaratganlar[1;188].

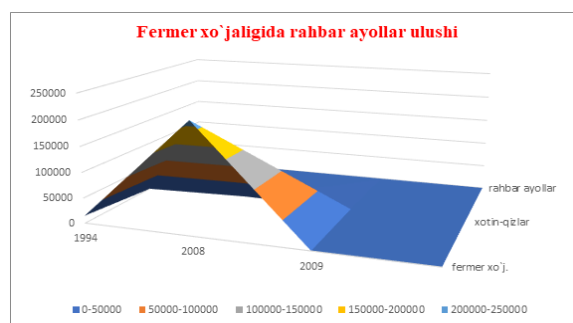
Ma'lumki, dyehqon xo'jaligining faoliyati xo'jalik a'zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanadi. Dehqon xo'jaligidagi boshqa shaxslar muayyan ishni bajarishgagina mehnat shartnomasi asosida vaqtincha jalb etilishi mumkin.

Fermer xo'jaliklarida ham asosan fermer va uning oila a'zolari ishlaydilar. mehnat shartnomasi asosida ishlayotgan xo'jalik a'zolari yordamchi, ikkinchi darajali rol o'ynaydi hamda ishlab chiqarishning maxsus oilaviy xarakterga egaligiga putur etkazmaydi. Shuning uchun bu xo'jaliklarda ham mehnat motivasiyasi xo'jalik yuritishning boshqa shakllariga qaraganda nihoyatda kuchli va oilaning har bir a'zosi unga yuklatilgan ishni sifatli, sidqidildan vaqtida bajarishga harakat qiladi va mehnat shartnomasi asosida ishlayotgan shaxslardan ham buni talab qiladi. Ana shunday motivasiya tufayli agrar sektorda individual oilaviy xo'jalikning shakllari sifatida shaxsiy tomorqa xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, fermer xo'jaliklari faoliyat olib boradilar.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda mustaqillikning birinchi kunlaridanoq qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan me'yoriy hujjatlar amalga oshirib kelingan islohotlar natijadorligini ta'minlashga va fermer xo'jaliklarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashga xizmat qildi[2]. 2012 yil 24 sentyabrda «Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi qonun, 2012 yil 22 oktyabrda «O'zbekistonda fermerlik faoliyatini tashkil qilishni yanada takomillashtirish va uni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF 4478-sonli, 2015 yil 15 mayda «Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4725 farmonlari qabul qilindi. 2016 yil 5 oktyabrda esa O'zbekiston Respublikasi prezidyentining «Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha choratadbirlar to'g'risida»gi PF-4848-sonli farmoni e'lon qilindi. So'zsiz ular respublikamiz iqtisodiyotida xususiy mulkning o'rnini va rolini tubdan oshirish, tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, yalpi ichki mahsulotda xususiy mulk, jumladan chet el kapitali ulushini oshirish borasidagi mulk huquqini himoya qilishda va qo'yilgan muhim vazifalarni amalga oshirishni ta'minlashda xizmat qiladi.

2012 yil 22 oktyabrdagi «O'zbekistonda fermerlik faoliyatini tashkil qilishni yanada takomillashtirish va uni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Prezident Farmoni asosida O'zbekistonda fermer xo'jaliklari uyushmasi o'rniga fermerlar kengashi tashkil etilgan bo'lib, 2017 yildan O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa er egalari kengashi [2] sifatida o'z faoliyatini kengaytirdi.

Agar 1994 yil boshida qishloq xo'jaligi tizimida 14825 ta dyehqon (fermer) xo'jaligi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2008 yilga kelib, ularning soni 215 mingdan ortgan bo'lib ketdi, ulardan 5 mingdan fermer ayollar tashkil etgan[3;110]. 2009 yilda respublikada mavjud fermer xo'jaliklarining (1500 nafar) 2%ga yaqini ayollar tomonidan boshqarildi[4]. Bu esa iqtisodiy tadbirkorlik jarayonlarida ayollar omili muhim ekanligini ko'rsatadi. O'rganilayotgan davr mobaynida fermer xo'jaliklarining 2000dan ziyodini ayollar boshqarib kelgan bo'lsa, ular orasida X.Mirzayeva, P.Ergashyeva, S.Abdullayeva va L.Murotova kabilarning «O'zbekiston qahramoni» unvoniga sazovor bo'lganligi muhim o'rin tutadi[5].

Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan paxta xom ashyosi va g'allaning 100 %i fermerlar ulushiga to'g'ri kyelishi va bunda fermer ayollarning ham munosib hissasi borligi alohida e'tiborga loyiqdir. Xususan, Qiziltepa tumanidagi "Valiobod" fermer xo'jaligi rahbari R.Valiyeva, Chust tumanidagi "Gulshan" fermer xo'jaligi rahbari G.SHokarimova, Qarshi tumanidagi "Xumor" fermer xo'jaligi rahbari X.Bekmurodova kabi fermer ayollar faoliyati bunga misol bo'la oladi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati SHahrisabz tumanida 1994 yili o'z ishini boshlagan Ulug'bek nomli shirkat xo'jaligi bosh pudratchisi N.Xudoyqulovanning xo'jaligida 41 nafar xotin-qiz ish bilan ta'minlangan. 2004 yili mazkur shirkatga qarashli bo'lgan 100 gektar erdan 15 mln. so'm miqdorda sof daromad olinganligi aniqlangan[6].

Fermer ayollarning huquqiy - iqtisodiy bilimlarini mustahkamlash, ular faoliyatini rivojlantirish hamda mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf etishda O'zbekiston Ryepublikasi fermer xo'jaliklari uyushmasi qoshidagi "Tashabbuskor ayol" markazi faoliyati alohida o'ringa egadir. 2008 yilda "Tashabbuskor ayol" markazi 2000 fermer ayolni birlashtirgan bo'lsa, 2018 yilga kyelib 4500 dan ortiq fermer xo'jaliklarini xotin-qizlar boshqardi [7].

"Tashabbuskor ayol" markazi fermerlarni huquqiy himoya qilish, mikro va makrokreditlar, lizingga texnika vositalari olish va investisiyalarni jalb qilishga ko'maklashish, fermer xo'jaliklari tomonidan etishtirilgan mahsulotlarning sotilishiga, eksport qilinishiga yordamlashish, ayol fermerlarning faoliyatini matbuotda yoritish boshqa usullar orqali ularning ilg'or tajribalarini ommalashtirish, xo'jalik ishlarining biznes rejasini ishlab chiqishlariga yordamlashish kabi xizmatlarni ko'rsatib keldi[6].

2008 yilda Surxondaryo viloyatida chorva sohasini rivojlantirishga hissa qo'shishga istagi bo'lgan 45 nafar ayolga 49,5 million so'mlik kredit berildi. Shuningdyek, respublika miqyosida uyda chorva bilan band bo'lgan 32 mingdan ortiq bo'lgan ayollarga rasman mehnat daftarchalari berilgan[7].

Namangan viloyatidagi asalarichilik, bog'dorchilik, parrandachilik, pillachilik, qoramolchilikka ixtisoslashgan "Koroskon Durdona" ko'ptarmoqli fermer xo'jaligi rahbari N.Mamatova 2010 yildan beri fermer sifatida faoliyat yuritib kelgan bo'lib, 88 nafar yangi ishchi o'rinlari yaratgan. Xo'jalik ishchilari tarkibida bitiruvchi yoshlarning qamrab olinganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, etishtirilayotgan pillani qayta ishlab, kashtachilikni rivojlantirish orqali mahalla qizlarining ham bandligini ta'minlash rejalashtirilgan[6].

2015 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Qibray tumani Yangiobod qishlog'ida D.Mirzarayimova tomonidan 2008 yilda 10 gektar erda tashkil etilgan "Mirzajalil jahon bog'i" fermer xo'jaligi bog'dorchilik va sabzavotchilikka ixtisoslashgan bo'lib, xo'jalik 2014 yilgi daromadi hisobidan 100 bosh qoramolga mo'ljallab molxona barpo etdi. Tijorat bankining 320 million so'mlik krediti evaziga Avstriyadan 30 bosh qizil-ola naslli mol keltirib, boquvga qo'ygan[6].

Farg'ona viloyati Oltiariq tumanidagi "Nurli obod" fermer xo'jaligi rahbari, "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan qishloq xo'jalik xodimi", Xalq deputatlari Farg'ona viloyat Kengashi dyeputati, O'zbekiston qahramoni L.Murotova 2018 yilda 350 gektar erdagi 870 tonna o'rniga 1100 tonna, ya'ni qo'shimcha 250 tonna g'alla yig'ishtirib oldi. U paxtachilikdan 650 million so'mdan ortiq, g'alladan 350 million so'mga yaqin sof foyda olib, jami 1 milliard so'mlik daromadga ega bo'lgan[7].

Toshkent viloyati Chinoz tumanidagi Eshonobod qishlog'ida faoliyat yuritadigan fermer - ayol A.Xudoyberganova 10 yildan beri o'ziga qarashli "Seytaydar" fermer xo'jaligida 41,6 ga erga paxta, bug'doy hamda sabzavotlarni etishtirib kelgan. Tumandagi "Sutbuloq" mahalla fuqarolar yig'iniga qarashli "Umid" fermer xo'jaligi rahbari B.Jo'ltayeva esa o'z fermer xo'jaligini 90-yillar o'rtalaridan beri boshqarib keladi. U 12 nafar ishchisi bilan 60 ga erda paxta, bug'doy va boshqa ekanlarni yetishtirib kelgan. Uning mehnati "O'zbekistonning 15, 20, 25 yilligi" ko'krak nishonlari bilan taqdirlangan.

Sirdaryo viloyati Sardoba tumanidagi "Temur Malik" fermer xo'jaligi hududiy uyushmasi pillachilik brigadasi boshlig'i O.Rahmatova, Andijon viloyati Qo'rg'ontepa tumanidagi "Kozimjon Ahmedov" fermer xo'jaligi pillachisi D.Mamajonova "O'zbekiston

Respublikasida xizmat ko'rsatgan pillachi" unvoniga sazovor bo'lgan. Toshkent viloyati Chinoz tumanidagi "Yo'l tushgan" fermer xo'jaligi uyushmasi pillachisi G.Dadayeva, Andijon viloyati Izboskan tumanidagi "Gulzor pari" fermer xo'jaligi boshlig'i O.O'rinoва, Navoiy viloyati Karmana tumanidagi "Sevinch - eruz" pillachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaligi boshlig'i X.Hasanova "Shuhrat" medali bilan mukofotlanganlar [8]. 2016 yilda Sirdaryo viloyatida 6 ming 118 ta fermer xo'jaliklari mavjud bo'lib, ulardan 1 ming 441 tasini ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari tashkil etgan. mazkur fermer xo'jaliklarining 280 tasida xotin-qizlar rahbarlik qilgan[17] fermer ayollarning ko'p tarmoqli faoliyati iqtisodiy salohiyatni yuksaltirish va islohotlar samarasini ta'minladi.

Shuningdek, qishloq xotin - qizlarining mehnat huquqlari to'liq ta'minlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biri, ularning ish bilan bandligi ekan, mavjud imkoniyatlarni ishga solish, mahsulotlarni qayta ishlash korxonalarini ochish, xizmat va serviz shahobchalari faoliyatini yanada kengaytirish, qishloq hududlarida va kam ta'minlangan ayollarga bozor va texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha konsultativ - o'quv tadbirlarini tashkil etish taqozo etiladi.

Tadqiqotlar tahlili natijasida fermerlik harakatini rivojlantirish borasida ayollar o'rtasida uchrayotgan turli muammolar aniqlandi. Ya'ni, kreditlash tizimidagi talablar, mablag'ni tasarruf etishdagi qiyinchiliklar, ayrim yuqori darajadagi majburiy to'lovlar shular jumlasidandir. Ma'lumotlarga ko'ra, tadbirkor ayollarning aksariyati xizmat majburiyatlari uchun kuniga 9-10 soatgacha, haftasiga 50-65 soatgacha vaqt sarflaydi. Bundan tashqari, har beshinchi ayol ish joylarida bir kunda 10 soatdan ortiq, har uchinchi ayol esa haftasiga 65 soatdan ortiq mehnat bilan band bo'ladi. Bunga yana ayolning uy bekasi sifatidagi yumushlari ham qo'shilsa, umumiy ish hajmi yanada ortadi[11].

Xulosa va takliflar. Ryespublikada ayollarning ijtimoiy - iqtisodiy sohalaridagi faol ishtirokini ta'minlash uchun katta imkoniyat va salohiyat mavjud bo'lib, xotin-qizlar o'rtasida kichik va o'rta biznes, fermerlik, xizmat ko'rsatish sohalarini qo'llab - quvvatlash hamda rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratib kelindi. Natijada ayollarning xususiy sektor sohasidagi faolligiga erishilib, tadbirkorlik, fermerlik, avloddan-avlodga o'tib kyelayotgan milliy hunarmandchilik va kasanachilik orqali faoliyat olib borayotgan tadbirkor va hunarmand ayollarning mahsulotlari sifati va miqdorida o'z ifodasini topdi.

Xotin-qizlar o'rtasida fermerlik ko'nikmalarini shakllantirishda va ishbilarmonlik muhitini yanada kengaytirish uchun xotin - qizlar fermerlik faoliyatini tashkil qilish yo'llarini soddalashtirishga, qishloq xo'jaligi - soha bilimlarini o'zlashtirishlari uchun shart-sharoit yaratish, fermer ayollarni qo'llab-quvvatlash va ularga xorijda tajriba almashishlariga e'tibor bermoq lozim.

Adabiyotlar:

1. Матюшин Г.Н. Это древняя цивилизация. - М.: «Просвещение», 1992. -С. 186-188..
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991 yil 29 noyabrdagi "Dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada rivojlantirish va mustahkamlash, respublikada ishbilarmonlik faoliyatini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash to'g'risida"; 1996 yil 3 apreldagi "Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"; 2017 yil 9 oktyabrdagi "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa er egalari huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"; 2018 yil 14 yanvardagi "Fermer xo'jaliklarining er uchastkalaridan yanada samarali foydalanish va qo'shimcha daromad olishni tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari // lex.uz.
3. www.uzfk.uz.
4. Mamajonov S. Fermer xo'jaliklarining dastlabki qadamlari, Jamiyat va boshqaruv, №3. 2008, B. 110.

5. O'zLiDeP Siyosiy Kengashi Ijroiya qo'mitasi "Ayollarning siyosiy faolligi, jamiyatdagi o'rni va mavqeyini oshirish" bo'limi joriy arxivi. 2009 yil ma'lumotlari.
6. O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi joriy arxivi. 2008-2016 yillar ma'lumotlari.
7. Ismoilova Z. Fermer ayollar qishloq xo'jaligiga ilg'or ishlanmalarni tatbiq etadi. // Xalq so'zi, 2018. 3 mart.
8. O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivi manerallari. MF – 137/ 28 jild.
9. wcu.uz. <http://library.tuit.uz/>
10. <https://www.pv.uz/uz/news/>
11. Baumgartner V. O'zbek biznesida "ayollar qiyofasi" // Ijtimoiy fikr. 1998. –№ 1. – B. 112.

O'ZBEKISTONDA MUZEY QO'RIQXONALARINING TASHKIL ETILISHI VA FAOLIYATI TARIXI

(Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi misolida)

Sattorov Bobomurod Xolboevich Axborot texnologiyalari va menejment universiteti Tarix kafedrasi o'qituvchisi
sattorovbobomurod09@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi faoliyati tizimida amalga oshirilgan islohotlar, ularning natijalari va sohadagi muammolar tadqiq etilgan. Muzeylar asosiy madaniy-ma'rifiy muassasalardan biri sifatida davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Buxoroda muzey ishini yo'lga qo'yishda turlicha yondashuvlarni kuzatish mumkin.

Kalit so'zlar. Novgorod muzeyi, Vladimir-Suzdal, Venesiya, Afina, Luvr, Metropol muzeyi, Davlat Ermitaj, Ark, Ko'kaldosh madrasasi madrasa, "Esdalik", „Taskirat ul-ashob“

Аннотация: В статье рассматриваются реформы, проведённые в системе деятельности Бухарского музея-заповедника в годы независимости, их результаты и проблемы в этой сфере. Музеи, как одно из основных культурно-просветительских учреждений, стали одним из важных направлений государственной политики. В Бухаре можно наблюдать различные подходы к организации музейного дела.

Ключевые слова: Новгородский музей, Владимиро-Суздальская провинция, Венеция, Афины, Лувр, Музей «Метропол», Государственный Эрмитаж, Арк, медресе Кукалдош, «Эсдалик», «Таскират ул-ашоб».

Abstract. This article examines the reforms implemented in the system of Bukhara museum-reserve activities during the years of independence, their results and problems in the field. Museums, as one of the main cultural and educational institutions, have become one of the important directions of state policy. In Bukhara, one can observe different approaches to the establishment of museum work.

Keywords. Novgorod Museum, Vladimir-Suzdal, Venice, Athens, Louvre, Metropol Museum, State Hermitage, Ark, Kukaldosh Madrasah, "Esdalik" "Taskirat ul-ashob"

KIRISH. O'zbekistonda so'nggi yillarda tarixiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, turizmni rivojlantirish o'z o'rnida muzeylar faoliyati va muzey ishini tizimli tashkil qilish yo'nalishlarida zamon talabiga mos qator islohotlar amalga oshirilmoqda.

Tariximiz va betakror madaniyatimiz xazinasini o'zida saqlovchi ilmiy-ma'rifiy muassasa – muzeydir. U tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va targ'ib qilish kabi funksiyalarni bajaradi. Ushbu maqolada Buxoro muzey-qo'riqxonasi faoliyati tizimida amalga oshirilgan islohotlar, ularning natijalari va sohadagi muammolar tadqiq etilgan.

METODOLOGIYA. Tadqiqotda arxiv, tarixiy manbalarga tayangan holda tahlil qilish amalga oshirildi. Buxoro viloyati muzeylar faoliyatiga oid mustaqillik davri dissertatsiyalari tahlilga tortildi va dissertatsiyalarida keltirilgan ilmiy tahlillardan foydalanildi. Maqolani

shakllantirishda tarixiy-komparativ, statistik tahlil hamda retrospektiv yondashuv uslublaridan foydalangan holda bajarildi.

NATIJALAR. Mustaqillik yillarida jamiyatdagi yangi o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida, erkin demokratik jamiyat a'zolarini va yoshlarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash vazifalarini bajarishda tarix fanining ahamiyati ortib bormoqda. O'zining uzoq o'tmishiga ega mamlakatimiz tarixini o'rganish va undan to'g'ri xulosa chiqarish, bugungi kunda har bir yosh avlodning burchi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 10-martda Buxoro viloyatiga tashrifida "Buxoro viloyatida 660 dan ortiq madaniy meros obyekti mavjud. Ularning aksariyati arxeologik obyektlar, monumental san'at asarlari, arxitektura yodgorliklaridir. Ushbu madaniy meros obyektlari xalqimizning bebaho boyligi, ularni asrash va kelajak avlodlarga bezavol etkazish barchamizning burchimiz" – degan edi [1]. Bu ishlarni amalga oshirishda o'lkashunoslik muzeylarining o'rni benihoya katta. O'zbekiston Respublikasidagi muzeylar va tarixiy me'moriy yodgorliklar millatning madaniy uyg'onishi, milliy g'oyani targ'ib etish, xalq ongida milliy g'urur va qadriyatlarni kuchaytirishda, mustaqillik g'oyalariga sodiqlik hissiyotini, demokratiya va taraqqiyotga ishonchni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Muzeylar nafaqat tabiat va jamiyatning noyob hamda xilma-xil ashyolari xazinasini, balki muhim ilmiy, ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy kommunikatsiyaning muhim halqasi va markazlari hamdir.

MUHOKAMA. Buxoro davlat muzeyi 1922 yildan beri faoliyat yuritib kelmoqda va bugungi kunda O'zbekistonning boshqa muzeylari orasida munosib o'rin egallagan.

Buxoro muzey-qo'riqxonasi fondlari va eksponatlari Buxoro shahrining 2500 yillik tarixiy, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'zida mujassam etgan, o'zbek xalqining o'ziga xos an'analarini o'zida mujassam etgan avlodlardan avlodga etkazilgan 70 mingdan ortiq eksponatlarga ega. 90 yildan ziyod vaqt mobaynida muzeyda arxeologiya, numizmatika va epigrafiya, san'at va hunarmandchilik, kitoblar va hujjatlar, kundalik hayot va etnografiya, rasm, chizmachilik, haykaltaroshlik to'plamlari va boshqa ajoyib to'plamlar to'plangan. Bularning barchasi muzey qo'riqxonasining ko'plab ekspozitsiyalari va ko'rgazmalarida namoyish etilib, Buxoroning boy tarixini aks ettiradi. Buxoro muzey-qo'riqxonasi kolleksiyasi Buxoro vohasi tarixining asosiy manbalari va moddiy dalillari bilan ajralib turadi va mintaqadagi ijtimoiy hayotning deyarli barcha sohalarini qamrab oladi. Buxoro muzey-qo'riqxonasiga eng yaqin analoglar Novgorod muzeyi, Vladimir-Suzdal, Venesiya, Afina, Luvr, Metropol muzeyi, Davlat Ermitaj muzeyi hisoblanadi.

1947 yildan buyon muzey Ark qal'asida — sobiq Buxoro amirlarining qarorgohida joylashgan. 1985 yilda muzey Buxoro davlat Arxitektura va san'at muzeyi qo'riqxonasi maqomiga ega bo'ldi. Muzey-qo'riqxonada Buxoro arxitektura yodgorliklarida joylashgan 7 ta statsionar ekspozitsiya va ko'rgazmalar birlashtirilib, 12 ta filial mavjud:

Buxoro muzey qo'riqxonasi tarkibi

1. **Ark O'lkashunoslik muzeyi** (Arkda joylashgan) qo'yidagi bo'limlari bilan: tabiat, tarix, tangashunoslik va epigrafika sayoxat buyurosi; yozma yodgorliklarni o'rganish Ilmiy Markazi va quyidagi filiallari: Mag'oki Attori yodgorligida joylashgan "Gilamdo'zlik muzeyi", Ko'kaldosh madrasasida joylashgan S.Ayniy va Jalol Ikromiy muzey hujralari, Ulug'bek madrasasidagi "Buxoro yodgorliklarini muhofaza qilish va ta'mirlash tarixi" ko'rgazmasi, Ibrohim Oxun madrasasidagi "Qadimiy Varaxsha" memorial muzeyi [2].

2. **Sitorai Moxi xosa xalq amaliy san'at muzeyi.** (Moxi Xosa saroyida joylashgan) quyidagi bo'limlari bilan; 19-20 asr boshi badiiy kashtachilik va uy ruzg'or buyumlari ko'rgazmasi. Saroy mebellari buxoro amaliy kiyimlari va Abdulazizxon madrasasida joylashgan "Yog'och uymakorligi", 1995 yilda Oybinok masjidida ochilgan Buxoro misgarlik san'ati ko'rgazmasi filiali [3].

3. Kamoliddin Bexzod nomidagi Buxoro tasviriy san'at muzeyi.

Sobiq davlat banki binosida joylashgan. Quyidagi bo'limlari bilan rasmlar galariyasi, Qadimgi Buxoro zargarlik san'ati va Nodir devonbegi xonaqosidagi ko'rgazma sotuv filiali [4].

4. Abu ali ibn Sino muzeyi- Ibn sino tavalludining 1000 yilligi tufayli Peshku tumanidagi Afshona posyolkasida 1980 yilda tashkil topgan. 2005 yilda Madaniyat va sport ishlari vazirligining ko'rsatmasiga asosan qisman ta'mirlanib ekspozitsiyasi qayta kurildi[5].

5. Romitan tuman o'lkashunoslik muzeyi- Muzey 1960 yilda qurilgan binoda joylashgan, 7 zaldan, 624 kv.m umumiy maydondan iborat[6].

6. Fayzullo Xo'jaev uy muzeyi- 1990 yilda qurilgan Buxorolik mashhur boy savdogar Ubaydulloxo'ja xonadoni. 1990 yilda muzeyning hozirgi zamon tarixi va etnografiya hamda tarix bo'limi xodimlari ishtirokida, "19 asr oxiri 20 asr boshi buxorolik boy savdogar uyi" ko'rgazmasi tashkil etilgan edi[7].

7. Naqshbandiya tariqati muzeyi-1993 yil tangashunoslik va epigrafika bo'limi tarkibida tashkil topgan[8].

8. Qadimiy Poykent shaharchasi tarixi muzeyi-Qorako'l tumanida 2002 yilning oxirida mustaqil filial sifatida tashkil etilgan[9].

9. Suv tarix va suv ta'minoti muzeyi-2004 yilning aprel oyida filial sifatida Ark o'lkashunoslik muzeyidan ajralib chiqdi[10].

10. Zindon 17 asr oxiri 20-asr qamoqxonasi muzeyi-2004 yilning aprel oyida filial sifatida Ark o'lkashunoslik muzeyidan ajralib chikdi[11].

11. Temirchilik tarixi muzeyi ustaxonasi – 2004 yilning aprel oyida filial sifatida Ark o'lkashunoslik muzeyi tarkibidan ajralib chiqdi[12].

12. Imom al Buxoriy xotira majmuasi- 2001 yilning 28 avgustida shahar hokimi qaroriga asosan muzey qo'riqxonaga berildi. 2002 yilda mustaqil filial sifatida ajralib chiqdi. 2006 yilning 1 yanvariga Buxoro davlat muzey qo'riqxonasi filiallari soni 12 tani tashkil etadi[13].

Muzey-qo'riqxonada arabografik sharqiy qo'lyozmalarini o'rganish bo'yicha ilmiy bo'lim, hamda muzey-qo'riqxona fondlaridan muzey eksponatlarini elektron kataloglash bo'limi mavjud [14].

Madaniy meros ob'ektlari va davlat muzeylarida smart-texnologiyalarini amalda rivojlantirish maqsadida Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tizimidagi «Ark» viloyat o'lkashunoslik muzeyida audiogid joriy etildi.

Ma'lum qilinishicha, Ark qo'rg'oni haqida ma'lumot beruvchi ekskursiya matnlari o'zbek, rus, ingliz tillarida tayyorlanib, ovozlashtirilgan.

Buxoro adabiyot tarixi muzeyi Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi muzey. Mazkur muzey Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibida 1985-yilda tashkil etilgan. Mazkur muzey Ko'kaldosh madrasasi hujralarida joylashgan.

Buxoro adabiyot tarixi muzeyi filialini tashkil etishning asosiy maqsad madrasada o'qitilgan darsliklar va madrasa talabalari hayoti haqida namoyon etishdan iborat. Mazkur muzey filiali Ko'kaldosh madrasasi hujralarida viloyat tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish jamiyati, prezidentimizning 1985-yil 14-sentyabrdagi 3-sonli qarori 11-bandi asosida tashkil topgan. Buxoro adabiyot tarixi muzey ko'rgazmasini Ko'kaldosh madrasasida tashkil etishdan maqsad o'z davrida ushbu madrasada, shoir Boborahim Mashrab, Maxtumqulilar ham tahsil olishgan. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda XIX asr oxiri va XX boshlarida Buxoroda 100 dan ortiq shoirlar ijod qilgan. Mazkur davrda bitilgan esdaliklar va tazkiralardan bular haqida talaygina ma'lumotlarga ega bo'lisimiz mumkin. Jumladan, Sadriddin Ayniyning „Esdalik“lari, Sadr Ziyoning „Navodiri Ziyoiya“ asari, Ahmad Donishning „Navodiri vaqoe“ asari, Qori Rahmatulloh Buxoriyning „Taskirat ul-ashob“ kabi asarlari bilan tanishib, ular ijod qilgan davr haqida ma'lumot olish mumkin. Bu erda Sadriddin Ayniy 1901-yildan 1917-yilgacha istiqomat qilgan. Madrasa talabalari hayoti ilk ilm ta'lim maskanlari madrasalar bo'lganligini inobatga olib, muzey ekspozitsiyasi tashkil etishga qaror qilingan. Ushbu muzey 5 ta Ko'kaldosh madrasasi hujrasida joylashgan[15].

Muzey filial tuzilishi quyidagilardan iborat: XIX asr oxiri va XX asr boshlarida madrasa talabalari turmush tarzi, madrasalarda o'qitilgan adabiyotlar xususida, Sadriddin Ayniy hayoti va ijodi, madrasalarning tashkil topishi haqida ma'lumot beruvchi annotatsiyalar, Abdurauf

Fitrat hayoti va ijodi, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod etgan buxorolik adiblar Ahmad Donish, Jalol Ikromiy, Abdulqodir Savdo, Shamsiddin Muhammad Shohin, Azmiddin Somiy, Hayrat, Mulla Qurbon Fitrat, Iso Mahdum Buxoriy, VozeHQori Rahmatulloh, Mirzo Hayit Sahbo, Abdurahmon Tamkin hayoti va ijodlariga bag'ishlangan[16].

XULOSA. Shuni qayd etish lozimki, O'zbekiston turizm markazi ishlab chiqish dasturlarida qadimiy binolarni ta'mirlashga katta e'tibor berildi. Yodgorlik hamda obidalarini qayta tiklash kelajakda sayyohlar oqimini jalb etish bilan birga, mazkur tarixiy hududlarning iqtisodiy, madaniy, funksional ahamiyatlilik darajasini oshirishga xizmat qildi. Tarixiy yodgorliklar va muzeylarni turizm infrastrukturasini ishlab chiqishda shaharning tarixiy qiyofasini tiklash, o'rta asr muhitini yaratish orqali sayyohlarni ushbu hududga bo'lgan e'tiborni qaratishga erishildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Barcha ezgu ishlarimiz xalqimiz farovonlinini yanada yuksaltirishga yo'naltirilgan //Buxoronoma, №22, 2017 yil 11 mart.
2. Ernazarov E. Buxoro davlat me'moriy-badiiy muzey-qo'riqxonasi (o'zbek, rus va ingliz tillarida). SM Print: Toshkent, 2004 — 223-bet.
3. Arslanova F, Aliev R. Muzei drevney Buxary (o'zbek, rus va ingliz tillarida). Buxoro nashriyoti: Buxoro, 2015 — 96-bet.
4. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 2-3-varaqlar.
5. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 3-varaq.
6. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 3-varaq.
7. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 3-varaq.
8. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 3-varaq.
9. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 3-varaq.
10. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 3-varaq.
11. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 4-varaq.
12. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 4-varaq.
13. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 4-varaq.
14. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 4-varaq.
15. O'z MA, M-38-fond, 1-ro'yxat, 217-ish, 4-varaq.
16. X.O.Xosiyatov.- Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari Muzeylarida ko'rgazmalarni tashkil etish jarayonlari/ Miasto Przysziomci/ 2023/6/13. 225- 229
17. X.O.Xosiyatov.- Janubiy O'zbekiston muzeylarida xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro aloqalar. Istoriya i kultura sentralnoy Azii/ 509-512
18. <https://www.bukharamuseums.uz/uz/muzei-haqida>

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA QASHQADARYO VILOYATIDA YO'L TRANSPORT SOHASIDA XAVFSIZLIK MASALALARI

Sadirov Aziz Sirojiddinovich
Qarshi davlat texnika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida Qashqadaryo viloyatida yo'l-transport xavfsizligi sohasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar tahlil qilingan. Yo'l-patrul xizmatining tashkil etilishi, avtomobil yo'llari holati ustidan nazorat, texnik ko'rik va ro'yxatlash tizimlari hamda profilaktika ishlari o'rganildi. Statistik ko'rsatkichlar asosida YTHlar soni, jarohatlangan va halok bo'lganlar miqdoridagi o'zgarishlar ham yoritildi. Maqola yo'l harakati xavfsizligi bo'yicha huquqiy-me'yoriy va tashkiliy islohotlarning ahamiyatini ko'rsatib, jamoatchilik ongini oshirish hamda fuqarolarda yo'l madaniyatini shakllantirishga e'tibor qaratadi.

Kalit soʻzlar: Mustaqillik, Qashqadaryo, yoʻl-transport xavfsizligi, yoʻl-patrul xizmati, profilaktika, jamoat tartibi, huquqiy islohotlar.

Аннотация: В статье рассматриваются меры, предпринятые в Кашкадарьинской области в первые годы независимости для обеспечения безопасности дорожного движения. Анализируется организация дорожно-патрульной службы, контроль состояния автомобильных дорог, система технического осмотра и регистрации транспортных средств, а также профилактическая работа. На основе статистических данных раскрыты изменения в числе дорожно-транспортных происшествий, пострадавших и погибших. Особое внимание уделено значению правовых и организационных реформ в сфере безопасности дорожного движения, а также повышению общественного сознания и формированию культуры дорожного поведения.

Ключевые слова: Независимость, Кашкадарья, безопасность дорожного движения, дорожно-патрульная служба, профилактика, общественный порядок, правовые реформы.

Abstract: This article examines the measures implemented in the Kashkadarya region during the early years of independence to ensure road traffic safety. It analyzes the establishment of the road patrol service, monitoring of road conditions, vehicle inspection and registration systems, as well as preventive measures. Based on statistical data, the study highlights changes in the number of road traffic accidents, injuries, and fatalities. The paper emphasizes the importance of legal and organizational reforms in road safety, along with efforts to raise public awareness and promote a culture of responsible road behavior.

Keywords: Independence, Kashkadarya, road traffic safety, road patrol service, prevention, public order, legal reforms.

Kirish. Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan soʻng mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida keng koʻlamli islohotlar boshlandi. Mustaqillikning dastlabki yillarida davlatning asosiy vazifalaridan biri jamiyatda barqarorlikni taʼminlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlash, jumladan yoʻl-transport xavfsizligini mustahkamlashdan iborat boʻldi. Chunki transport sohasi jamiyat taraqqiyotida strategik oʻrin egallaydi — iqtisodiy aloqalar, ijtimoiy hayot va davlat xavfsizligi barqaror transport tizimisiz tasavvur etib boʻlmaydi.

Qashqadaryo viloyati oʻzining geografik joylashuvi, iqtisodiy salohiyati va katta aholi soni bilan ajralib turadi. Ushbu hududda avtomobil yoʻllarining zichligi yuqori boʻlib, u Markaziy Osiyo ichki transport aloqalarida muhim halqa vazifasini bajaradi. Shu bois, mustaqillikning ilk davrida aynan yoʻl-transport xavfsizligi masalalariga ustuvor ahamiyat qaratildi.

Asosiy qism. Mazkur davrda yoʻl-patrul xizmati faoliyati qayta koʻrib chiqildi va zamonaviy talablar asosida takomillashtirildi. Patrul xizmatining asosiy vazifalari sifatida: yoʻllarda xavfsizlikni taʼminlash, yoʻl harakati qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish, qoidabuzarliklarga qarshi choralar koʻrish va yoʻl-transport hodisalarining oldini olish belgilab qoʻyildi. Shu bilan birga, davlat darajasida yoʻl belgilarini standartlashtirish, svetofor tizimlarini yangilash, transport vositalarining texnik holatini muntazam nazorat qilish, haydovchilarni tayyorlash va sertifikatlash jarayonlarini joriy etish yoʻlga qoʻyildi.

Shuningdek, Qashqadaryoda yoʻl infratuzilmasining oʻziga xosligi ham xavfsizlik masalalarini chuqurroq oʻrganishni talab etgan. Hududning relyefi, qishloq va togʻli hududlarda yoʻllarning murakkabligi, shahar va tuman markazlaridagi transport oqimining koʻpayishi xavfsizlikni taʼminlash jarayonida muhim omillar sifatida koʻrilgan. Shu sababli, mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab viloyat miqyosida yoʻl-patrul xizmatining tuzilmalari kengaytirilib, ularning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi.

Yoʻl-transport xavfsizligini oshirishda targʻibot-tashviqot ishlari ham katta oʻrin tutdi. Davlat yoʻl harakati xavfsizligi xizmati huzurida maxsus axborot boʻlinmalari tashkil etilib, aholi, ayniqsa yoshlar orasida yoʻl harakati qoidalariga rioya qilish madaniyatini shakllantirishga qaratilgan keng koʻlamli ishlar amalga oshirildi. Bu borada ommaviy axborot vositalari, maktab va kollejlari bilan hamkorlikda muntazam koʻrsatuvlar, dars mashgʻulotlari va targʻibot tadbirlari oʻtkazildi.

Natijada, mustaqillikning dastlabki yillarida yo‘l-transport xavfsizligi tizimi nafaqat Qashqadaryo viloyatida, balki respublika miqyosida ham muhim islohotlar yo‘nalishiga aylandi. Bu esa yo‘l harakati madaniyatini oshirish, yo‘l-transport hodisalarini kamaytirish va transport tizimining samaradorligini ta‘minlashda muhim poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Natiya va muhokamalar. Mustaqillikning dastlabki yillarida Qashqadaryo viloyatida yo‘l-transport xavfsizligi tizimini takomillashtirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Avvalo, viloyat Ichki ishlar boshqarmasi huzurida Yo‘l harakati xavfsizligi bo‘linmalari qayta tashkil etilib, ularning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi. Patrul-post xizmati faoliyatiga avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari kiritila boshlandi.

1991–1995 yillarda viloyat bo‘yicha yo‘l-transport hodisalari soni o‘rtacha yiliga 1 200–1 300 tani tashkil etgan bo‘lsa, 1996–2000 yillarda bu ko‘rsatkich asta-sekin kamayib, yiliga 850–900 ta atrofida qayd etilgan. Bu davrda halok bo‘lganlar soni ham 18–20 foizga qisqargan. Mazkur tendensiya yo‘l-patrul xizmatining samarali faoliyati, shuningdek, targ‘ibot va nazorat ishlarining kuchaytirilishi bilan bog‘liq.

1990-yillarda transport vositalari texnik nazoratini kuchaytirish asosiy vazifalardan biri bo‘ldi. Qashqadaryo viloyatida 1993 yilda o‘tkazilgan tekshiruvlarda mavjud avtomobillarning 27 foizi texnik me‘yorlarga javob bermaganligi aniqlangan. Keyingi yillarda texnik ko‘rik tizimi takomillashib, 2000 yilga kelib bu ko‘rsatkich 12 foizga tushirildi.

Yo‘l harakati qoidabuzarliklari bo‘yicha esa, 1992 yilda viloyatda 48 mingdan ortiq holat qayd etilgan bo‘lsa, 1998 yilga kelib bu ko‘rsatkich 34 ming atrofida bo‘lib, 30 foizga kamaygan. Qoidabuzarliklarning asosiy qismini tezlikni oshirish, hujjatlarning yo‘qligi va mast holda transport boshqarish tashkil etgan.

Qashqadaryo viloyatida yo‘l infratuzilmasini yaxshilashga ham katta e‘tibor qaratildi. 1990-yillarda Qarshi–Shahrisabz, Qarshi–Kitob va Qarshi–Qamashi yo‘nalishlarida yo‘l ta‘mirlash ishlari olib borildi. 1995 yilga kelib viloyat bo‘yicha 130 km yangi asfalt qoplamasi yotqizildi, 47 ta svetofor qayta o‘rnatildi va 2 mingdan ortiq yangi yo‘l belgisi o‘rnatildi.

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, ushbu choralardan so‘ng 1995–2000 yillarda Qarshi shahrida yo‘l-transport hodisalari 22 foizga, Shahrisabz tumanida esa 18 foizga kamaygan.

Yo‘l harakati madaniyatini oshirish maqsadida maktab va kasb-hunar kollejlari muntazam ravishda yo‘l qoidalariga bag‘ishlangan darslar o‘tkazildi. 1997–2000 yillar davomida Qashqadaryo viloyatidagi ta‘lim muassasalarida 350 dan ortiq profilaktika uchrashuvlari tashkil etilgan. Ommaviy axborot vositalari orqali “Yo‘l qoidalariga amal qilaylik!”, “Bolajonlarni asraylik!” kabi kampaniyalar olib borildi.

Buning natijasida, 2000 yilga kelib voyaga yetmaganlar ishtirokida sodir bo‘layotgan yo‘l-transport hodisalari soni 40 foizga kamaygani qayd etilgan.

Qashqadaryo viloyatida mustaqillikning dastlabki yillarida yo‘l-transport xavfsizligini ta‘minlash masalalari alohida strategik ahamiyat kasb etdi. Bu davrda olib borilgan islohotlar nafaqat huquq-tartibot tizimining modernizatsiyasi, balki transport infratuzilmasini rivojlantirish, jamoatchilik ongini oshirish hamda xavfsizlikka oid ijtimoiy mas‘uliyatni kuchaytirish yo‘nalishida ham sezilarli natijalar berdi.

Xulosa. Shuni ta‘kidlash joizki, Qashqadaryo viloyatida yo‘l-transport xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha olib borilgan dastlabki chora-tadbirlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Bu tizim keyinchalik raqamlashtirish, avtomatlashtirish va xalqaro tajribaga asoslangan yangicha yondashuvlar bilan boyitildi.

Mustaqillikning dastlabki davrida Qashqadaryo viloyatida yo‘l-transport xavfsizligi sohasida qo‘lga kiritilgan yutuqlar keyingi yillarda amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar uchun poydevor vazifasini bajardi. Bu jarayonlar nafaqat viloyat, balki butun mamlakat miqyosida transport xavfsizligini ta‘minlashda muhim o‘rin tutdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.

2. “Yo‘l harakati xavfsizligi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. – Toshkent, 1999.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorlari. – Toshkent, 2000–2010 yillar.
4. Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari: Yo‘l-transport hodisalari va xavfsizlik ko‘rsatkichlari (1991–2005 yillar). – Toshkent, 2006.
5. Muxitdinov, A. Yo‘l harakati xavfsizligi va huquqiy madaniyat. – Toshkent: Adolat, 2005.
6. Qodirov, R. Ichki ishlar organlari faoliyatida yo‘l harakati xavfsizligini ta‘minlash masalalari. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar nashriyoti, 2003.
7. Azizxo‘jayev, B. O‘zbekiston transport tizimida xavfsizlikni boshqarishning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.
8. Egamberdiyev, N. Transport vositalari texnik nazoratining huquqiy asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2008.
9. Karimov, I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.
10. Sodiqov, M. Yo‘l-patrul xizmati va uning jamoat tartibini saqlashdagi o‘rni. – Toshkent: Akademiya, 2004.

ETNOLOGIYADA AN‘ANAVIY MADANIYAT MUAMMOSI

Toshkent davlat tibbiyot universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrası
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent
Iskandarov Sherzod Abdug‘aniyevich

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so‘ng o‘zbek xalqining etnogenezi etnik tarixi va qadimiy an‘anaviy marosimlarini ilmiy jihatidan tadqiq qilish va o‘rni o‘rganishga katta e‘tibor berildi. Olimlarimiz bu muammolarni yoritishda o‘zilarining bir qator monografiyalarini e‘lon qildi. Bu kabi asarlarda o‘zbek xalqi etnogenezi etnik tarixi etnik o‘zlikni anglashga doir ba‘zi bir fiqr va mulohazalar bildirgan edi. Shu bilan bir qatorda o‘zbek xalqi turmush-tarzida davom e‘tib kelayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, jihatlarni haqqoniy yoritish va yangicha ilmiy fikrlar asosida tahlil qilish kerakdir. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta‘kidlaganidek, «...o‘z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo‘lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarixi bilan qurollantirishimiz zarur».[1]

Bu muammolarni tadqiq qilishda o‘zbek olimlari va dunyo olimlari tomonidan ilmiy-nazariy metodologik qarashlar ilgari surganlar. Ularning ilmiy tadqiqotlari natijasida o‘zbek xalqining ijtimoiy, an‘anaviy turmush tarzi masalalarini tahlil qilingan.

Etnologiya fanining nomi ham boshqa ko‘plab ijtimoiy-gumanitar fanlar kabi yunoncha-etnos (xalq) va logos (fan) so‘zlaridan olingan bo‘lib, “xalq to‘g‘risidagi fan” degan ma‘noni bildiradi.[2]

Bugungi kunga kelib ayrim mamlakatlarda mazkur fan “etnologiya”, yoki “etnografiya”, deb nomlansa, qator G‘arb mamlakatlarida ushbu fanni “madaniy antropologiya”, yoki “ijtimoiy (sotsial antropologiya)” deb yuritish an‘anaga aylangan. Ma‘lumki, yaqin o‘tmishda sobiq ittifoqda bu yo‘nalish “etnografiya” deb nomlanib, mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar olib borgan institut va ilmiy tadqiqot markazlari ham shu atama bilan yuritilar edi. Biroq, o‘tgan asrining 90-yillaridan e‘tiboran ushbu fanga nisbat “etnografiya” atamasi bilan birga “etnologiya” termini ham qo‘llaniladigan bo‘ldi. Etnologiya etnos haqidagi barcha ma‘lumotlarni nazariy-metodologiya jihatdan tahlil, talqin qiladi va bu hususida umumiy xulosalar chiqaradi.[3]

XVIII asrda dunyo miqyosida mustamlakachilik siyosati, irqchilik hamda demografik jarayonlarning kuchayishi antropologiyani juda jadallik bilan rivojlanishiga olib kelgan. Natijada, XIX asrga kelib Yevropa mamlakatlarida “orqada qolgan” ibtidoiy xalqlarni o‘rganuvchi qator antropologiya jamiyatlari tuzila boshlagan. 1906 yil ingliz etnologiya maktabining asoschilaridan biri J.Frezer tomonidan “Ijtimoiy antropologiya” nomli yangi yo‘nalishga asos solindi. Mazkur yo‘nalish orqali mashhur ingliz tadqiqotchisi o‘zining mustaqil maktabini yaratgan. Natijasida u o‘z qarashlarini “madaniy antropologiya” nomi bilan yuritiluvchi E.Taylor qarashlaridan ajratib olishga muvassar bo‘lgan. Darhaqiqat, “ijtimoiy antropologiya” atamasi dunyo bo‘yicha juda tezlikda tarqalgan va keyinchalik etnologiyani inglizcha sinonimiga aylangan. Hozirgi ham ayrim “ijtimoiy antropologiya” maktabi vakillari o‘zlarining ilmiy izlanishlarini turfa xil madaniyat sohiblari bo‘lgan ayrim etnik guruhlar tadqiqatiga qaratadilar.

Ingliz olimi Malinovskiy tomonida olib borilgan ilmiy tadqiqotda bu sohaga oid bir qator nazariy va ilmiy farazlar bildirgan edi. Uning ta’kidlashicha, etnologiya qandaydir psixologik faraz, gepotiza yoki faqatgina biror hodisa, buyum yoki predmetni tavsiflash bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Chunki, tashqi kuzatuv ko‘pincha anglashilmovchilikka ham olib kelishi mumkin. Shu bois ham ichki xususiyatlarni chuqur anglamasdan turib madaniyatni yaxlit tarzda tushunib bo‘maydi. Bu o‘rinda tadqiqotchi ma’lum bir buyumni nafaqat tavsiflash, balki u qanday yaratilgani, uni qay vaziyatda ishlatish mumkinligi, ushbu ashyo kimga tegishli va kim tomonidan ishlatilishi mumkinligini ham anglay bilishi lozim. Mashhur ingliz tadqiqotchisi etnologiya fanining tavsifiy, faktologik xususiyatiga qarshi bo‘lib, tavsifiylik faqat madaniyatning ayrim xususiyatlarinigina aks ettiradi, degan xulosaga kelgan.[4]

O‘zbek elshunos olimi A.A.Ashirovning ilmiy tadqiqotlarida ta’kidlanishicha etnologiya, turli etnik guruhlarining shakllanishi va rivojlanishi jarayonini va ulardagi etnik o‘zlikni anglash, madaniy, boshqaruv shakllari hamda jamoaviy munosabatlar qonuniyatlarini, shaxslararo aloqalarni hamda ijtimoiy muhitni o‘rganuvchi fandir.[5]

“An’ana”-tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida vujudga keladigan, ajdoddan avlodga meros bo‘lib o‘tadigan, kishilar madaniy hayotiga ta’sir o‘tkazadigan madaniy xodisadir. An’ana o‘ziga xos ijtimoiy qoida sifatida kishilar ongiga singgan (umum yoki ma’lum guruhi tomonidan), qabul qilingan tartib va qoidalar majmuasi hisoblanadi.[6]

“Yangi an’analar” atamasi orqali hayotimizga ilk bor kirib kelayotgan va joylarda endigina odat tusiga kirib borayotgan marosim shakllarini tushunish kerak. Bu yangicha an’analarining kirib kelish jarayoni XX-asrning 60-70 yillar oralig‘ida kirib kela boshladi. Shuni aholida ta’kidlab o‘tish kerakki, “yangi” degan sifatlovchi vaqtiga nisbatan nisbiy bo‘lgani uchun balki, o‘n yilliklar o‘tishi bilan yuqoridagi shakllar “yangi an’analar”, emas, balki an’anaviy marosimga aylanib ham qolishini unutmaslik lozim.[7] Asarda o‘zbek xalqining qadimiy davom e’tib kelayotgan an’anaviy madaniyati muammosi bilan birga o‘zbek xalqining urf-odatlarini, marosimlari, bayramlari, xalq sayillari, tabiati, oilaviy-xususiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy bayramlari to‘g‘risida o‘zining nazariy va metodologik qarashlarini bildirilgan. Olimining ta’kidlashicha yangi an’analar vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib, yana yangi an’analarning kirib kelishi yuz beradi. Bu esa o‘zbek xalqining qadimiy davom e’tib kelayotgan marosimlarida o‘zgarishlar yuz bermoqda desha asos bo‘ladi. Ammo o‘zbek xalqining o‘ziga xos ba’zi urf-odat, marosimlari va boshqa an’analari hali ham saqlanib kelmoqda. O‘zbek xalqining an’anaviy marosimlariga yangicha an’analarining ta’siri katta bo‘lmoqda, yangicha urf-odat va an’analar turmushdagi o‘tmish sarqitlariga qarshi murosasiz kurashda qaror topadi va shakllanadi. Ular naqadar chuqur ildiz otib hayotida keng ko‘lamida qaror topsa, maishiy turmushimiz eskilik sarqitlaridan shuncha tez ozod bo‘ladi.[8] Asarda o‘zbek xalqining qadimdan davom etib kelayotgan an’anaviy marosimlari urf-odatlarining o‘ziga xos lokal milliy xususiyati tadqiq qilingan. Bu kabi masalalarning ilmiy jihatdan yoritgan asarlardan biridir.

O‘zbek xalqining an’anaviy marosimlaridagi o‘zgarishlarda yangicha to‘y, zaks, oilaviy marosim, yangicha uy-joy va bayramdagi o‘zgarishlar hamda hozirgi vaqtida yangicha

an'analarining kirib kelishi qadimdan davom e'tib kelayotgan urf-odatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Buning sababi glabolashuv jarayonidagi jadallashuvdir. Keyingi paytlardagi ilmiy va maxsus adabiyotlarda "an'anaviy bayramlar", "yangi an'analar" kabi tushunchalar ko'proq ishlatila boshlandi.

Ilmiy tadqiqotlarimiz jarayonida an'anaviy tarixshunosligini yoritishda, uch guruhga bo'lib o'rganildi. Birinchi guruh qadimgi davrdan to Chor Rossiyasining bosqiniga qadar yozilgan, mualliflarning asarlari orqali, ikkinchi guruh esa Chor Rossiyasi bosqindan keyingi davrlarni tadqiq qilgan olimlarning asarlar asosida, uchinchi guruh mustaqillikka erishganmizdan so'ng o'zbek xalqining nafaqat an'analar ijtimoiy, iqtisodiy, va madaniy sohadagi masalalarini yoritilgan ilmiy asarlar orqali o'rganildi. Bu asarlarda o'zbek xalqining moddiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar jarayonini yoritishga qaratdik.

Adabiyot va manbalar tahlilini bayon qilishdan avval shuni alohida ta'kidlash kerakki, Qashqadaryo vohasi aholining qadimgi va ilk o'rta asrlar davri tarixi, xususan, etnik tarixini o'rganishda tarixiy manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, o'rta asrlarda yashab ijod qilgan Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Abu Rayhon Beruniy, Narshaxiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg'oziy Bahodirxon kabi mutafakkir va muarrixlarning tarixiy-badiiy asarlarida voha aholisining turli davrlardagi etnik tarixi borasida qiziqarli va o'z navbatida rang-barang etnografik materiallar bayon qilingan.[9]

O'zbek xalqi an'anaviy tarixshunosligi va madaniyatini o'rganishda asosiy manbalardan biri bu Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorlik"[10] asaridir. Bu asarda o'zbeklarning moddiy-madaniy, an'anaviy, marosim, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, qadimiy turkiy urug'larining, urf-odatlari, etnik tarixi va o'sha davrdagi Qarluq, Somoniy, davlatlar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Bu asarda muallif o'zbek xalqi madaniyati va urf-odatlari hamda falsafiy qadriyatlari tizimini chuqur o'rganib, ular haqida o'z fikr-mulohazalarini bayon qiladi. Beruniy keltirgan faktik materiallar va uning barcha sohalari ob'ektiv xolisona yoritilganligi uchun ham o'z qiymatini yo'qotgan emas. Shu bilan birga asar o'rta asrlarda O'rta Osiyodagi fan va madaniyat hamda ma'rifatni yoritishga doir eng qiymatga ega asardir.

O'zbek xalqining etnografiyasini o'rganishda albatta Narshaxiyning "Buxoro tarixi"[11] asari ham qimmatli manbalardan biridir. Asar Buxoro va Zarafshon vohasida joylashgan shahar va qishloqlarning jo'g'rofiy holati, aholisining VII-X asrdagi ijtimoiy-siyosiy hayotini aks ettirgan qimmatli tarixiy manbadir. Asarda o'sha davrdagi turkiy o'zbek urug'larning islom madaniyatini O'rta Osiyoga kirib kelishi bilan bu yangi an'anaviy madaniyat qadimiy davom e'tib kelayotgan ma'daniyatlarda o'zgarishlar bo'lganligi to'g'risida qimmatli ma'lumot beradi.

O'zbek xalqining an'anaviy madaniyati tarixiga doir bir qator ilmiy ishlar yoritilgan, shulardan bir Abulg'oziyning Shajariy turk" [12] asaridir. Asarda o'zbek xalqining tarkibidagi turkiylarning urug', urf-odat, marosim, qadimiy an'anaviy madaniyatini yoritilgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, etnologiyada an'anaviy madaniyatlar muammosi metodologiyasining o'ziga xos xususiyatlardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T: O'zbekiston, 1999. B. 149.
2. R. H. Winthrop. Dictionary of concepts in Cultural Anthropology. N. Y. Westport Connecticut. P. 101.
3. Ashirov. A Atajonov. Sh Etnologiya T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. B. 10.
4. Ashirov. A Atajonov. Sh Etnologiya T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. B. 57-58.
5. Ashirov. A Atajonov. Sh Etnologiya T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. B. 27.

6. Qoraboev. U. O'zbek xalqi bayramlari. T.: Sharq, 2002. B. 8. Qoraboev. U. O'zbekiston bayramlari. T.: Sharq, 1991. B. 46. Bo'riev O. Xo'jamberdiev T. Etnologiya Atamalarining qisqacha izohli lug'ati. Qarshi.: Nasaf, 2004. B. 14.
7. Qoraboev. U. O'zbekiston bayramlari. T.: Sharq, 1991. B. 48.
8. Niyozmurodov. M. Aliev. M. Yangi an'analar-hayotga. T: Meditsina. 1990. B. 61.
9. Narshaxiy. Buxoro tarixi. T: Fan, 1966; B. 120. Mahmud Qoshg'ariy. Devonlu lug'otit turk. I-tom.-T: Fan, 1962. ;B. 460. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. T: Yulduzcha, 1989. B. 367. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. I-II-III-tom.-T: Fan, 1968. B. 468. Abulg'oziy Shajariy turk. T.: Cho'lpon, 1992. B.192. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. T.: G'ofur G'ulom, 1991.
10. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. I-II-III-tom.-T: Fan, 1968. B. 468.
11. Narshaxiy. Buxoro tarixi. T: Fan, 1966; B. 120.
12. Abulg'oziy Shajariy turk. T.: Cho'lpon, 1992. B.192.

QASHQADARYO VILOYATI ICHKI ISHLAR FAOLIYATINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA JARAYONLARI

Tojiyev Bohodir Mavlon o'g'li
Qarshi davlat texnika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati ichki ishlar faoliyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy manbalar asosida o'rganiladi. 1920-yillardagi dastlabki jinoyat qidiruv bo'limlaridan boshlab, Ikkinchi jahon urushi davridagi vaziyatlar, sovet davri rahbarlik tajribalari hamda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar tahlil qilingan. Shuningdek, ichki ishlar tizimining fuqarolar xavfsizligini ta'minlashdagi o'rni, ijtimoiy barqarorlikka qo'shgan hissasi ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo viloyati, ichki ishlar organlari, jinoyat qidiruv, militsiya, xavfsizlik, islohotlar, tarixiy bosqichlar.

Аннотация: В статье рассматриваются этапы формирования и развития деятельности органов внутренних дел Кашкадарьинской области на основе архивных источников. Анализируются процессы становления уголовного розыска в 1920-е годы, деятельность в период Второй мировой войны, изменения в советский период, а также реформы в годы независимости. Отмечается роль органов внутренних дел в обеспечении общественного порядка, безопасности граждан и укреплении социальной стабильности.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, органы внутренних дел, уголовный розыск, милиция, безопасность, реформы, исторические этапы.

Abstract: This article examines the stages of formation and development of the internal affairs system of Kashkadarya region based on archival documents. It analyzes the establishment of criminal investigation units in the 1920s, the challenges during World War II, organizational changes in the Soviet era, and reforms implemented in the years of independence. The study highlights the role of internal affairs bodies in ensuring public order, protecting citizens' security, and contributing to social stability.

Keywords: Kashkadarya region, internal affairs bodies, criminal investigation, militia, security, reforms, historical stages.

Kirish. Mustaqillik sharofati bilan ichki ishlar organlari jamiyatimizda xalqning haqiqiy himoyachisi va tayanchiga aylandi. Ular mamlakatdagi tinchlik va osoyishtalikni saqlash, jamoat tartibini mustahkamlash hamda fuqarolarning xavfsizligini kafolatlashda ishonchli mexanizm sifatida faoliyat yuritmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillarda amalga oshirilgan keng qamrovli

islohotlar natijasida mazkur tizim tubdan yangilandi, aholiga tezkor va samarali yordam ko'rsata oladigan, «Xalq manfaatlariga xizmat qilish» tamoyiliga sodiq, professional va ijtimoiy yo'naltirilgan tuzilma sifatida shakllandi.

Shu bilan birga, turli sinovli davrlarda ham ichki ishlar organlari saflarida o'z burchini fidoyilik bilan ado etib, tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurashishda jonini ayamagan xodimlar ko'pchilikni tashkil etdi. Ularning fidokorona mehnati, ko'rsatgan jasorati va qahramonliklari nafaqat tarixiy xotiramizning muhim bo'lagi, balki bugungi avlod va kelajak uchun ibrat maktabi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Revolyutsion Komitetining (Revkom) 1925 yil 17-yanvardagi qarori asosida Qashqadaryo viloyati tashkil etilgan. 1927 yil mart oyidan e'tiboran viloyatda boshqaruv tizimida islohot o'tkazilib, Okrug ijroiya qo'mitasi shakllantirilgan va u 1938 yil apreliga qadar faoliyat yuritgan. Shundan keyin, 1938 yildan 1943 yilning may oyigacha Qashqadaryo hududi Buxoro viloyati tarkibiga qo'shib yuborilgan. 1943–1960 yillar davomida viloyat qaytadan mustaqil hudud sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa-da, 1960 yilda Surxondaryo viloyati tarkibiga qo'shilgan. Nihoyat, 1964 yilda Qashqadaryo yana alohida viloyat maqomini tiklab oldi va hozirgacha shu maqomda faoliyat ko'rsatmoqda.

Viloyat tashkil etilgach, Ermatov viloyat Ishchi-dehqonlar militsiyasining dastlabki rahbari sifatida tayinlangan. Arxiv materiallarida qayd etilishicha, 1924 yil 1-oktabrda Qashqadaryoda jamoat tartibini saqlash va fuqarolar xavfsizligini ta'minlash maqsadida o'ram (okrug) jinoyat qidiruv bo'limi tashkil etilgan. Mazkur xizmatning bosh vazifasi jinoyatlarni aniqlash, jinoyatchilarni qo'lga olish, davlat va fuqarolarning mol-mulkiga tajovuz qilgan shaxslarni jazolash hamda hududda osoyishtalikni ta'minlashdan iborat bo'lgan. Dastlab 15 nafar xodimdan iborat bo'lgan tarkib boshliq, ikki bo'lim boshlig'i, bir nafar nozir, to'rttadan birinchi va ikkinchi toifadagi xodimlar, ish yurituvchi, mashinkada yozuvchi va barmoq izlarini o'rganuvchi mutaxassislardan iborat edi. Shuningdek, Shahrisabz, G'uzor va Koson hududlarida bittadan yoki ikkitadan, Qarshi vokzalida esa alohida vakil xizmat qilgan. Keyinchalik tizim kengaytirilgan va xodimlar soni 36 nafarga yetkazilgan.

Qashqadaryo viloyati ijroiya qo'mitasining 1925 yil 7-dekabrda 12-sonli yig'ilish qaroriga muvofiq, Devishev viloyat militsiyasi jinoyat qidiruv bo'limi (JQB) boshlig'i lavozimidan ozod qilinib, uning o'rniga Musaxonov Isomiddin vaqtincha rahbar etib tayinlangan. Oradan ko'p o'tmay, ya'ni 1925 yil 30-dekabrda №20-sonli majlis qarori bilan Isomiddin Musaxonov ushbu bo'lim boshlig'i lavozimiga rasman tasdiqlangan.

Shundan keyingi davrda Musaxonovning viloyat ijroiya qo'mitasi rayosatiga yo'llagan murojaatlari natijasida jinoyat qidiruv bo'limi xodimlari soni kengaytirilib, 36 kishiga yetkazilgan. Bu kuchaytirilgan tuzilma qisqa vaqt ichida sezilarli natijalarga erishdi: sakkizta jinoiy guruh qo'lga olindi, kissavurlik, o'g'rilik va poyezd tunash kabi jinoyatlar bilan shug'ullangan shaxslarning barmoq izlari hamda fotosuratlarini maxsus ro'yxatga olingan.

Bundan tashqari, xizmat faoliyatini samarali yo'lga qo'yish uchun Musaxonov tashabbusi bilan bir qator tashkiliy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, xodimlar uchun umumiy yotoqxona barpo qilindi, xizmat otlari ajratildi, odamlar ko'p to'planadigan joylarda tungi qorovulxonalar tashkil etildi. Ushbu qorovulxonalarni tezkor aloqa vositasi bilan ta'minlash maqsadida ularga telefon simlari tortildi. Mazkur choralar jinoyatchilikka qarshi kurashni kuchaytirish va jamoat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi.

O'sha davrda viloyat hududida Behbud (hozirgi Qarshi), G'uzor, Shahrisabz va Koson shaharlari faoliyat yuritgan. Shahar miqyosida militsiya boshqaruvchilari sifatida Mirkarimov Behbud (Qarshi) shahri, Adilov esa Shahrisabz shahri militsiyasi boshlig'i vazifalarini bajargan.

Natija va muhokamalar. Qashqadaryo viloyati ijroiya qo'mitasining 1926 yil 15-fevraldagi №27-sonli yig'ilish qaroriga binoan, viloyat militsiyasi hamda jinoyat qidiruv bo'limi xodimlari uchun maxsus xizmat kiyimi belgilab berilgan. Oradan ko'p o'tmay, 1926 yil 26-mart kuni o'tkazilgan №32-sonli majlisda esa viloyat sudining faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida militsiya kuchlarini jalb etish (konvoy xizmati) to'g'risida qaror qabul qilingan.

Shuningdek, Qashqadaryo viloyati militsiyasi tomonidan 1926 yil 5-dekabrda Behbudiy shahrida e'lon qilingan №31-buyruq asosida, viloyat militsiyasi va jinoyat qidiruv xizmati rahbar xodimlaridan iborat navbatchilar guruhi tashkil etilgan. Buyruqqa ko'ra, navbatchilik tungi soat davomida ertalab 09:00 gacha olib borilishi belgilangan. Navbatchilar tarkibiga Nazarxanov, Paramonov, Malaxov, Nazirov, Tunilin va Shashkin kiritilgan.

Mazkur tashkiliy choralar jinoyatchilikka qarshi kurashni tizimli yo'lga qo'yish, jamoat tartibini mustahkamlash va fuqarolar xavfsizligini kafolatlashda muhim qadam bo'lgan.

Viloyat Statistika byurosi ma'lumotlariga ko'ra, Qashqadaryo viloyati jinoyat qidiruv bo'limining 1925–1926 yillardagi shtat tarkibi quyidagicha shakllangan:

1. Behbudiy uyezdi JQB – jami 22 nafar xodim mavjud bo'lib, ularning 18 nafari faoliyat olib borgan. Shundan 10 nafari o'zbek tilini bilgan, 8 nafari esa mahalliy tilni bilmagan.

2. Shahrisabz shahri JQB – jami 7 nafar xodim qayd etilgan, ulardan 6 nafari faoliyat yuritgan. Til ko'nikmalari bo'yicha 5 nafari o'zbek tilini bilgan, 1 nafari esa tilni bilmagan.

3. G'uzor shahri JQB – jami 7 nafar xodimdan 6 nafari ishlagan. Ularning 5 nafari o'zbek tilida so'zlasha olgan, 1 nafari esa bunday imkoniyatga ega bo'lmagan.

4. Koson shahri JQB – jami 3 nafar xodim xizmat qilgan va ularning barchasi faoliyat olib borgan. Shu bilan birga, barcha xodimlar o'zbek tilini bilgan.

Mazkur statistik ko'rsatkichlardan anglashiladiki, 1920-yillar oxirida Qashqadaryo viloyati jinoyat qidiruv organlari tarkibida xodimlarning aksariyati faoliyat olib borgan bo'lsa-da, til bilish masalasi muhim muammolardan biri bo'lib qolgan. Ayniqsa, Behbudiy uyezdida o'zbek tilini bilmaydigan xodimlar salmog'ining yuqoriligi, aholi bilan samarali muloqot qilish va jinoyatlarni ochishda muayyan qiyinchiliklar tug'dirgan.

1943 yil 20 yanvarda SSSR Oliy Kengashining №5-sonli qaroriga muvofiq, Buxoro viloyati tarkibidan Qashqadaryo viloyati alohida ma'muriy birlik sifatida ajratilib, Qarshi shahri yangi viloyatning markazi etib belgilandi. Yangi hududiy tuzilma tarkibiga Shahrisabz va Beshkent shaharlari hamda G'uzor, Dehqonobod, Qamashi, Qarshi, Koson, Kitob, Chiroqchi, Yakkabog' va Shahrisabz tumanlari kiritildi.

Viloyat tashkil etilgach, Ichki ishlar boshqarmasiga birinchi rahbar sifatida Aleksey Pavlovich Samorodov tayinlanib, u 1945 yilgacha mazkur lavozimda faoliyat yuritdi. Keyinchalik bu lavozimni turli yillarda quyidagi rahbarlar boshqargan:

- **1946–1950 yy.** – militsiya polkovnigi S.G. Shabanov,
- **1950–1953 yy.** – ichki xizmat polkovnigi X. Bozorov,
- **1953–1955 yy.** – militsiya polkovnigi X. Abdullayev,
- **1955–1957 yy.** – ichki xizmat polkovnigi N.R. Hamidov,
- **1957–1959 yy.** – ichki xizmat polkovnigi K. To'qsonov,
- **1959–1960 yy.** – ichki xizmat polkovnigi X.D. Davidov,
- **1969–1974 yy.** – militsiya general-mayori G. Zokirov.

Keyingi yillarda ham turli darajadagi rahbarlar viloyat ichki ishlar organlarini boshqarishgan. Ular orasida militsiya polkovnigi B. Qosimjonov, podpolkovnik O.K. Novikov, polkovnik V.A. Kozin, polkovnik N.A. Ismoilov, podpolkovnik M. Bekmurodov kabi rahbarlar faoliyat yuritgan. Mustaqillikdan keyingi davrda esa:

- **1992–1994 yy.** – polkovnik Sh. Karimov,
- **1994–1998 yy.** – polkovnik K. Qurbonov,
- **1998 (iyun)–2001 yy.** – general-mayor R. Karimov,
- **2001–2003 yy.** – polkovnik A. Yulbarisov,
- **2003 (iyun)–2009 yy.** – polkovnik V. Xodjayev,
- **2009–2011 yy.** – general-mayor A.X. Qo'ldoshev,
- **2011–2013 yy.** – polkovnik S.Q. Haydarov,
- **2013–2015 yy.** – polkovnik N.A. Qurbonov,
- **2016–2019 yy.** – polkovnik D.T. Tursunbayev.

2019 yildan buyon esa Qashqadaryo viloyati Ichki ishlar boshqarmasiga polkovnik Sh.H. Satvoldiyev rahbarlik qilib kelmoqda.

Qashqadaryo viloyati ichki ishlar tizimining shakllanish va rivojlanish bosqichlari mamlakat tarixidagi umumiy siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar bilan bevosita bog'liqdir. 1920-yillardan boshlab viloyat hududida jinoyat qidiruv bo'limlari va militsiya organlarining faoliyat yuritishi jamoat tartibini ta'minlash, fuqarolar xavfsizligini kafolatlash hamda davlat manfaatlarini himoya qilishda muhim rol o'ynagan. Arxiv manbalari asosida aniqlanishicha, ichki ishlar organlarining shtat birliklari, moddiy-texnik bazasi va tashkiliy tuzilmalari bosqichma-bosqich takomillashib borgan.

Xulosa. Ikkinchi jahon urushi davri va undan keyingi yillarda ham ushbu tizim tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashda asosiy tayanch bo'lib xizmat qilgan. Keyingi o'n yilliklarda ichki ishlar boshqarmalariga turli rahbarlarning tayinlanishi bilan tizimning tashkiliy boshqaruvi yanada mustahkamlanib, zamon talablariga moslashtirildi. Mustaqillik davrida esa ichki ishlar organlari xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi, ijtimoiy yo'naltirilgan professional tizimga aylantirildi.

Shunday qilib, Qashqadaryo viloyati ichki ishlar faoliyatining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari tarixiy sharoitlardan kelib chiqib bosqichma-bosqich amalga oshirilgan bo'lib, bugungi kunda ham fuqarolar xavfsizligi va jamoat osoyishtaligini ta'minlashning ishonchli kafolati bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2019.
2. Babakalanov Z.Y. Demokratlashtirish va sud-huquq tizimini isloh etish sharoitida ichki ishlar organlari faoliyatini huquqiy ta'minlashni takomillashtirish // O'zbekiston Respublikayei IIV Akademiyasining axborotnomasi, 2011 yil 1-son. 31 – 32betlar.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001 yil 27 martdagi “Ichki ishlar organlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni // “Xalq so'zi” 2001 yil 28 mart.
4. Sattorov A. Ichki ishlar organlari tizimidagi islohotlarning samarasi // O'zbekiston Respublikasida sud-huquq tizimini liberallashtirishning asosiy yo'nalishlari: Halqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (2007 yil 12 dekabr). – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2007. 48-bet.

MUSTAQILLIK YILLARIDA SUV XO'JALIGIDAGI DASTLABKI ISLOHOTLAR (QASHQADARYO MISOLIDA)

*Safarov Akmal Qahramon o'g'li,
Qarshi Davlat universiteti doktoranti,
Telefon: 998507161645*

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekistonda, xususan Qashqadaryo viloyatida suv xo'jaligi sohasida amalga oshirilgan dastlabki islohotlar tahlil qilinadi. Suv resurslaridan oqilona foydalanish, melioratsiya tizimini yaxshilash, sug'orish inshootlarini modernizatsiya qilish va qishloq xo'jaligida hosildorlikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar yoritilgan. Shuningdek, davlat siyosatida suv xo'jaligi masalalariga alohida e'tibor berilgani, mahalliy tajribalar va xalqaro hamkorlik yo'nalishlari ham o'rganiladi. Tadqiqot natijalari suv xo'jaligi islohotlarining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Mustaqillik, suv xo'jaligi, Qashqadaryo, islohotlar, sug'orish tizimi, melioratsiya, suv resurslari.

Аннотация: В статье рассматриваются первые реформы в сфере водного хозяйства, проведенные в годы независимости Узбекистана, на примере Кашкадарьинской области. Особое внимание уделено рациональному использованию водных ресурсов, улучшению мелиоративной системы, модернизации ирригационных сооружений и мерам по повышению урожайности в сельском хозяйстве. Анализируется государственная политика

в области водного хозяйства, региональный опыт и направления международного сотрудничества. Результаты исследования показывают значение реформ водного хозяйства для экономического и социального развития страны.

Ключевые слова: Независимость, водное хозяйство, Кашкадарья, реформы, ирригация, мелиорация, водные ресурсы.

Abstract: This article analyzes the initial reforms in the water management sector implemented during the years of independence in Uzbekistan, with a focus on the Kashkadarya region. The study highlights measures aimed at the rational use of water resources, improvement of the reclamation system, modernization of irrigation facilities, and increasing agricultural productivity. It also examines the role of state policy, local practices, and directions of international cooperation in water management. The findings demonstrate the importance of water management reforms for the economic and social development of the country.

Keywords: Independence, water management, Kashkadarya, reforms, irrigation system, land reclamation, water resources.

Kirish. Keyingi paytlarda nafaqat mamlakatimizda balki butun dunyoda suv masalasi asosiy e'tibordagi masala sifatida hatto davlat va hukumat rahbarlarining e'tiborida hisoblanadi, sababi dunyoda cho'llanish miqyosi oshib suvga bo'lgan ehtiyoj ham shunga monand o'sib bormoqda, bu esa so'ngi paytlarda ba'zi mamlakatlarda suvdan o'ylanmay kelishuvlarsiz foydalanish natijasida daryolar qurishi qo'shnilar uchun halokatli oqibatlarni keltirib chiqarishi natijasida etnik mojarolarni avjiga chiqishiga olib kelishi mumkin. Xususan, 2006-yilga, Xitoyning janubi-sharqiy Osiyo bo'ylab oqib o'tuvchi Mekong daryosining yuqori qismida to'g'on qurish qarori Kambodja uchun halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Daryoning ba'zi joylarida suv sathi shu darajada tushib ketdiki, Mekong tekislikka aylanib qoldi. [1]

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Maqolani yozish jarayonida xalqaro adabiyotlar hamda O'zbekiston qonun hujjatlari va adabiyotlardan foydalanildi. Maqolada tizimlilik, tarixiy taraqqiyot nazariyalariga asoslangan tahlil usuli qo'llanildi.

Natijalar. Albatta mana shunday muommolar vujudga kelishini bilgan holda hukumatimiz ham suv masalasida qo'shnilar bilan o'zaro kelishuvga harakat qilmoqda, jumladan, O'zbekiston "boshqa infratuzilma loyihalari qatori Qo'shtepa kanali qurilishi loyihasi samaradorligini oshirish uchun Afg'oniston texnik guruhlar bilan hamkorlik qilishga tayyorligini bildirgan"[2], bu esa davlatlar o'rtasida o'zaro hamkorlikda hamda kelishuvlarning imzolanishiga olib kelishi va vujudga kelishi mumkin bo'lgan murosasizlikning oldini olishga xizmat qilmoqda.

Muhokama. Davlatimiz rahbariyati shu kabi suv muommolarini oldini olish maqsadida mustaqilligimizning dastlabki yillaridan boshlab harakat qilmoqda buni biz hukumat tomonidan chiqarilgan qaror va qonunlar va ularning ijrosi yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlar miqyosida ko'rishimiz mumkin. Mustaqilligimizning dastlabki yillarida yuqoridagi xavflarni sodir bo'lish ehtimolini anglagan hukumatimizning asosiy e'tibori sug'orish infratuzilmasini tashkil qilish va boshqarishni huquqiy bazasini yaratish bo'yicha bir qator muhim chora-tadbirlar joriy qilishdan iborat bo'ldi. Xususan, suv balanslarining rasmiy hisobda yuritilishi, inspeksiya nazorati, suv obyektlaridan foydalanish va fan, ta'lim, ishlab chiqarish integratsiyasini yo'lga qo'yish tartibi kabi vazifalarni amalga oshirish davlat siyosati darajasida mustahkamlandi[3].

Melioratsiya va suv xo'jaligining yuqori mexanizatsiyalashgan ishlab chiqarish sharoitida kadrlarning roli va ahamiyati ancha yuqori bo'ladi. Birinchidan, suv xo'jaligidagi hozirgi ishlab chiqarish vositalari kadrlar maxsus tayyorlangandagina o'zlashtirilishi mumkin. Ikkinchidan, murakkab gidrotexnika inshootlari yaratilishi hamda mashinalar birligi quvvatining oshishi ishlatish jarayonini murakkablashtiradi. Bu esa xodimlar malakasi darajasini oshirishni talab etadi. Uchinchidan, mehnat vositalaridan foydalanish kadrlar malakasi darajasi va ularni to'g'ri joylashtirilishiga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari qishloq xo'jalik korxonalaridagi melioratsiya ishlarida ko'plab injener-gidrotexniklar, texnik-melioratorlar, agronomlar, mexanizatorlar, sug'oruvchilar va boshqa xodimlar mavjud[4]. Respublika agrosanoat majmuasi uchun raqobatbardosh injener kadrlar tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish, qishloq xo'jaligida

ilg'or xorijiy tajribaga mos keluvchi melioratsiya texnologiyalari va zamonaviy texnika vositalarini joriy etish, kadrlar tayyorlash hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatiga bozor mexanizmlarini tatbiq etish, shuningdek, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini chuqurlashtirish maqsadida "Toshkent qishloq xo'jaligini irrigatsiyalash va mexanizatsiyalash injenerlari institutida injener kadrlarni tayyorlashni takomillashtirish to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 5-fevraldagi 47-sonli qarori qabul qilindi. Unga ko'ra Toshkent qishloq xo'jaligini irrigatsiyalash va mexanizatsiyalash injenerlari instituti yagona o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish kompleksi sifatida bosh institut va Qarshi filialini o'z ichiga olgan holda saqlab qolinadigan bo'ldi. Fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi doirasida o'quv-tajriba xo'jaligiga ishlab chiqarilgan paxta tolasining 85 foizigacha bo'lgan qismi davlat buyurtmasi sifatida belgilandi. Moliya va Melioratsiya vazirliklari har yili xarajatlarni rejalashtirayotganda, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar hamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlashni inobatga olib, o'quv-tajriba xo'jaligining ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan foydani xarajatlarning bir qismini qoplashi belgilab berildi.

TQXIMII viloyatda irrigatsiya va melioratsiya sohasi kadrlarini tayyorlab berish uchun xizmat qiladigan tayanch dargoh sifatida xizmat qilishda davom etdi.

Olib borilgan islohotlar xalq xo'jaligini yaxshilashda yordam bergan bo'lsa-da, ko'zlangan natijani bermadi. 1996-yilda qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan keng ko'lamdagi chora-tadbirlarda kamchiliklar mavjudligi yaqqol bilindi[5]. O'tgan davr mobaynida tarixiy jarayonlar Xalq xo'jaligini rivojlantirish eng avvalo, respublikada munosib mutaxassislar avlodini yaratish bilan kechishini ko'rsatib qo'ydi.

Vazirlar Mahkamasi 1994-1995 yillarda qishloq-xo'jaligi yo'nalishida islohotlar o'tkazishga doir o'ndan ortiq qarorlar qabul qilinib, qarorlar asosida eng muhim masala mutaxassisilarni tayyorlash va ularni o'z kasbiy malakaviy tajribasi asosida ish bilan ta'minlashga ham e'tibor qaratildi. 1996 yilda qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasining qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan yangi dasturini yaratishdan maqsad «O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida» qaror qabul qildi. Shunga asosan qishloq xo'jaligi va suv xo'jaligi vazirliklari birlashtirildi[5].

Mamlakatimizdagi kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish masalalari uchun "Ta'lim to'g'risidagi" Qonun asosiy huquqiy negiz sifatida boshqa huquqiy me'yorlarni qabul qilinishi uchun faol hujjat vazifasini o'tadi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun o'tgan davr mobaynida takomillashib, mukammallashib bordi. 1997-yilga kelib ushbu qonun yangi tahrirda qabul qilindi. [6] Ushbu Qonun dastlab qabul qilingan qonunning davomiyligi va rivojlanishi sifatida ta'lim sohasini yanada demokratlashtirish, bozor iqtisodiyotiga moslashtirish va sifatini oshirishga qaratilgan o'zgartishlardan iborat bo'ldi. Oliy ta'lim ikki bosqichga ya'ni bakalavr va magistraturaga bo'lindi. Davlat ta'lim standartining o'zgarishi munosabati bilan mutaxassislar "Agroinjeneriya" ta'lim yo'nalishi tarkibiga kiritildi va bir o'quv reja bo'yicha mutaxassislar chiqarila boshlandi[7].

Ta'lim sifatini oshirish, zamonaviylashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirishga ko'proq e'tibor qaratilib, ta'lim sifatini baholash va nazorat qilish tizimi yanada tizimli va kuchaytirildi. O'qituvchilar va pedagog xodimlarning ijtimoiy himoyasi, malakasini oshirish va professional rivojlanishi bo'yicha aniq qoidalarni o'z ichiga oldi. Shu ma'noda soha kadrlarini yetishtirish jarayoni umumiy tarzda ta'lim tizimidagi o'zgarishlar bilan birga kechdi.

Xulosa. Qisqa qilib aytganda mamlakatimizda suv xo'jaligi borasida amalga oshirilayotgan bu va bu kabi islohotlar suv borasidagi kelib chiqishi mumkin bo'lgan muommolarni oldini olishga, iqtisodimizni barqarorlashuviga yordam bermoqda va shu orqali mamlakat taraqqiyoti jadallashmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi.

1. Joshua Kurlanzik Xitoyning yumshoq kuch siyosati –Toshkent: Trust and support, 2007. –B. 206.
2. Kun.uz
3. Lex.uz
4. Sultonov A.S., Xudoyberganov Z.Ya., Qo'chqorova S.A. Suv xo'jaligi iqtisodiyoti. –Toshkent: Sharq, 2007. –B. 106.
5. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. –Toshkent: O'zbekiston, 1997. –B. 259.
6. Botirova H.E., Musulmonova M.A. Mustaqillikning dastlabki yillarida Janubiy viloyatlarda qishloq xo'jalik sohasidagi mutaxassis kadrlar masalasi. // Analytical Journal of Education and Development, volume:02 Issue: 06/2022 ISSN:2181-2624
7. Xudoyev I.J. Gidromeliorativ ishlarni mexanizatsiyalash. 2018 y. <https://mhw.tiiame.uz/>

UDK 94 (575.151/152)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDYING THE HISTORY OF CITIES OF UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KARSHI)

**Eshtemirov Jasurbek Suyunkulovich,
Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD),
Associate Professor, Director of Karshi Regional Branch
Academies of Public Policy and Administration
under the President of the Republic of Uzbekistan**

Abstract: Cities located in a certain region of the world are considered as centers of society and the state. In the context of modern globalization, changes in the political, economic and socio-cultural spheres in the world have a certain impact on the development of cities. Therefore, the study of urban socio-economic processes from a historical point of view is becoming one of the pressing problems for researchers of history, including other fields.

Key words: City, study, center, society, history, state, process, civilization, method, methodology.

Аннотация: Города, расположенные в определенном регионе мира, рассматриваются как центры общества и государства. В условиях современной глобализации изменения в политико-экономической и социально-культурной сферах в мире оказывают определенное влияние на развитие городов. Поэтому изучение городских социально-экономических процессов с исторической точки зрения становится одной из актуальных проблем для исследователей истории, в том числе и других областей.

Ключевые слова: город, изучение, центр, общество, история, государство, процесс, цивилизация, метод, методология.

Annotatsiya: Dunyoning muayyan mintaqasida joylashgan shaharlar jamiyat va davlatning markazlari hisoblanadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida dunyoda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sohalardagi o'zgarishlar shaharlar rivojiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois shahar ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarini tarixiy nuqtai nazardan o'rganish tarix, jumladan, boshqa sohalar tadqiqotchilarining dolzarb muammolaridan biriga aylanib bormoqda.

Kalit so'zlar: shahar, tadqiqot, markaz, jamiyat, tarix, davlat, jarayon, sivilizatsiya, metod, metodologiya.

Introduction:

Today, the cities of the world develop from year to year and acquire a completely new look. Therefore, the study of the history of the city has become one of the main directions of historical science. Cities are characterized by the period of their creation, the nature and position of the historical, industrial, administrative and cultural center. The city has been formed as a

whole as the main center of the state and development of society since ancient times. Ancient cities have gained importance as a stronghold of civilization in human history.

Uzbekistan is recognized in world history as the region where ancient cities were formed. In particular, the cities of Samarkand, Bukhara, Tashkent, Shakhrisabz, Karshi and Termez are cities with a history of many thousands of years. During the years of independence, the anniversaries of a number of ancient cities of Uzbekistan were celebrated on an international scale.

At the same time, these processes require an in-depth study of the history of urban planning. The field of urban planning in history is developing every year. This creates a need for new development of issues such as methodology, principles and approaches in urban history research.

Relevance and current state of the topic:

The power of cities has always been determined by their antiquity, convenient geographical location, role in the life of society and the country, cultural monuments, trade and industrial development. Today, along with the development of natural, economic and labor resources, science and technology, communications, logistics, transport system and industry, city landscape, tourist opportunities, and environmental condition are of great importance in modern urban development. [1].

The history of cities is important when studying the history of a particular area. Every city has genetics, that is, a history of origin. According to their purpose, cities are divided into political and administrative centers, industrial centers, transport and logistics centers, agro-industrial cities, recreation cities, science and cultural centers. In this classification of cities, the development of cities of each group does not occur by chance, but according to certain laws. For example, in large cities that play a leading role in the socio-economic development of a certain region, several industries are developed, research institutes, various educational institutions, administrative, cultural, educational organizations and institutions that in countries are scientific, technical, cultural and economic, they are considered the main cultural centers of development, and also play a role in management and organization for surrounding small towns and regions.

Experimental part (research):

The city is a vital necessity created by humanity, and this is very important for its full functioning. The city is a relatively high and complex form of construction activity. That is why the emergence of cities is directly related to the emergence of architectural structures. The city is an area with a complex planned structure, where productive forces, cultural traditions and specialized crafts are concentrated. The development of cities is directly related to many factors, primarily with the growth of the population, its labor activity and lifestyle [2].

You can determine the mentality, history and modernity, economy and culture of the people. Analysis of the formation and development of cities allows us to determine the following directions of the country's development.

As a very complex phenomenon, the city is formed and developed under the influence of various factors and conditions. The cities were originally a political, economic and religious center, as well as a fortress of defensive and strategic importance. The city was also a stronghold of the ruling dynasty's policies and a strong administrative center. Since cities were the main political centers, the conquest of one state by another ended in the capture of capitals and was considered a sign of the defeat of the defeated state. The English scientist G. Child suggested that, among other signs, a territory with a population of 5,000 or more people can be considered a "city" [3]. Researchers express the concept of "city" through its functional status. On this occasion, there are different opinions of researchers, contradicting each other. Some foreign scholars recognize the city as any settlement that occupies a politically dominant position in the gradual development of settlements. Another group of scientists proposes to attribute to the cities all settlements whose inhabitants are not engaged in agriculture. The following group of scientists considers cities only settlements that served as political centers.

One of the first Soviet researchers was N.P. Antsiferov, who tried to study theoretical issues of the history of urban planning [4]. In the studies of such researchers as I. Gruzy and M.G. Rabimovich, questions are analyzed related to the concept of "city" and the theoretical foundations of studying the history of cities in general [5].

Analysis of the obtained results:

The theoretical foundations of the problem of urban research are reflected in studies of various areas [6]. During the study, the authors express their thoughts about the image of the city, the stages of the formation of a particular city, urban symbolism, which aspects of socio-economic and cultural life should be paid attention to when exploring the city.

In subsequent years, regional studies, in particular the history of cities, and studies within the framework of urban studies were generally supplemented by the study of urban space, which was associated with an interest in the mentality of the city. There are issues of urban, territorial and cultural (sometimes civilizational) identity. These studies were conducted in an interdisciplinary direction. The interest of researchers was manifested not only in the field of sociology and cultural anthropology, but also in the field of human geography, urban anthropology, geohistory and other fields of the humanities. The authors paid attention to the analysis of the study of the category of the image of the city in various disciplines [7].

Most researchers [8] refer to the classic work of the American specialist in the field of urban planning K. Lynch "Image of the City" (1960) and the concepts introduced by him (for example, "imagination"). But other researchers disagree with him. For example, L.P. Zamyatin argued that K. Lynch describes the topographic method as "the only" applicable today "in the city" and historically very controversial. L.P. Zamyatin considers other methods used in various scientific disciplines: art criticism, emphasizes that individual images of the city, created in the minds of an individual cultural figure, are transmitted to the entire population through works of art. Methods of political science (image of the city as a mental phenomenon); method of philological research, in which the main means of reconstructing the image of the city are word markers and metaphors, which can be used in the analysis of any written texts, including printed ones, specific to the city [9].

According to L.P. Zamyatin, not only mental images of the city are important, but also a geographical image, consisting of spatial ideas about the city and a system of signs and symbols that most accurately describe a particular city. The author proposes to classify geographical images according to their representative sources: reproduced by the media, created in narrative texts, scientific texts, sociological surveys, as well as on the basis of statistical data and images obtained from field studies [10].

The problem of defining regional identity is an ongoing topic of scientific interest. This, in turn, requires attention to the methods of urban anthropology. This issue is devoted to the work of the Canadian researcher T. Richardson, who, although close to sociology in the methodology of urban anthropology, drew attention to the fact that anthropology cannot be ignored when studying the image of the city. According to T. Richardson, this remains an important methodological basis, and many of the most interesting modern anthropological studies of cities are devoted to the imagination of the city and at the same time the practice of politics. There are also works on this topic by American historians Karl Qualls, Hervey De Haan and other authors. [11].

Conclusion:

The perception of urban space is indeed one of the most important categories used by urbanists, sociologists, geographers, psychologists and architects. At the same time, the question of what methods can be used in research on this topic is relatively little studied. Various methodological approaches, as well as methods and techniques that can be effective for studying the perception of urban space, are also discussed in the works of researchers, who also propose and analyze the most effective ways to combine them.

References:

1. Sovremennaya gorodskaya kultura Uzbekistana (1991-2016). – Tashkent, 2017. – B.6 – 20.
2. Eshov B. Istoriya drevnix gorodov Sredney Azii. – Tashkent, 2016. – S.27 – 30.
3. Eshov B. Istoriya drevnix gorodov Sredney Azii. – Tashkent, 2016. – S.27 – 30.
4. Ansiferov N.P. Puti izucheniya goroda kak sotsialnogo organizma. - L., 1926; Tot avtor. Kak izuchat svoj gorod. - M., L., 1926
5. Gruza I. Teoriya sushestvuet. - M., 1972; Ryabimovich M.G. K opredeleniyu ponyatiya «gorod» // Sovetskaya etnografiya. – 1983. – № 3. – S.19 – 24
6. Kevin LMIT Press Massachusettskiy texnologicheskiy institut. Kembridj, Massachusetts i London. Angliya, 1960. – 328 s.; Forrester Dj . Dinamika razvitiya. - M. , 1974; Abrams P. Tou Logan Dj., Molotx X. Gorod kak mashina rosta // Gorodskie sudbi: politicheskaya ekonomiya mesta. Berkli i Los-Andjeles: Izdatelstvo Kaliforniyskogo universiteta, 1987; Gorod-brat sotsiokulturniy Yavlenie istoricheskogo protsessa . - M .: Nauka, 1995; Sur les origines des lates «anti-occidentales» dans la pencee Sociale russe // Le Porche, № 17, декабрь 2004. (Fransiya); Vasileva, Ye. V. Obraz goroda i bogougodnaya fotografiya Fransii vtoroy polovini XIX - nachala XX vekov: diss. kand. iskusstvovedeniya: 17.00.04. E. V. Vasileva. – SPb., 2005. – 226 s.; Park _ R. _ Gorodskoe soobshество prostanstvennaya konfiguratsiya b moralniy poryadok // Sotsiologicheskoe obozrenie . Tom 5. – № 1. 2006 g.; Sassatelli M. Yevropeyskoe kulturnoe prostranstvo v kulturnix gorodax Yevropi // Yevropeyskie obshestva. 2008. Tom. 10, vip. 2. – S.225 – 245; Agisheva, O. V. Imidj v sadu i politicheskaya dinamika: dis... kand. politik data: 23.00.02. O. V. Agisheva. – Tomsk, 2008. – 214 s.; Ten E. Kak pisat o gorode s tochki zreniya prostanstva? // Logos, 2008. – № 3 (66); Istoricheskoe soznanie i istoricheskaya pamyat v kontekste sovremennix tendensiy razvitiya metodologii istorii // Istoriofografiya i istochniki istorii Rossii: Sb. Sv. Vip. 5. – SPb.: Izd-vo SPbGU, 2009; Chernova O. M. Tri etapa istorii goroda Enso – Svetogorska // Trudi istoricheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta. 2010. - № 2. - S.327 - 337; Rijkeno, V. G. Obrazi i simvoli sovetskogo goroda v sovremennom issledovatel'skom opite / V. G. Rijkeno. – Omsk: Izd-vo OmGU, 2010. – 340 s.; Otechestvennie traditsii metodologii istorii i sovremennii tendensii razvitiya teorii istoricheskogo poznaniya // Trudi Mejdunarodnoy konferensii pamyati A. A. Fursenko (1927 - 2008). 4-5 iyulya 2008 g. - SPb., 2010; O metodologicheskix problemax izucheniya noveyshey istorii i istorii sovremennosti // Noveyshaya istoriya Rossii. 2011. – №1; Gorkovenko G. A., Luchkova V. Ya. Pogranichnie goroda – transformatsiya elementov istoricheskoy arxitekturi // Novie idei novogo veka: materialy mejdunarodnogo vremeni. Nauch. konf. FAD TOGU T. 1. – Xabarovsk, 2012. – S. 41 – 46; Mokrousova A.K. Obrazi goroda kak resursniy analiz sotsialnogo prostranstva // Jurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. 2012. tom. 15. - № 3. - S.173 - 181; Istoriya metodologii A.S. Lappo-Danilevskogo i sovremennaya zapadnaya teoriya istorii // Noveyshaya istoriya Rossii. 2014. – №1; Ryabova L. K. K metodologii issledovaniya vospriyatiya gorodskogo prostranstva (sluchay Viborgi) // Noveyshaya istoriya Rossii. 2015. – №1; Kashenko S. G., Ryabova L. K. K izucheniyu krosskulturnogo prostranstva Viborga: nekotorie voprosi istoriografii // Noveyshaya istoriya Rossii. 2017. – № 1 (18). – S. 141 – 151; Borisova Yu.V. – Obraz goroda kak strategiya razvitiya (na primere Irkutskoy) // Urbanizm. – 2017. – № 3. – S.81 – 92; Estrina O.V. Gorod i ego «vosprinimaemoe prostranstvo» v kontekste sotsiokulturnoy paradigmi // Primo Aspectu. 2017. – № 2 (30). – S.32 – 35.
7. Ryabova L. K. K metodologii issledovaniya vospriyatiya gorodskogo prostranstva (na primere Viborga) // Noveyshaya istoriya Rossii, 2015. – № 1.
8. Kevin LMIT Press Massachusettskiy texnologicheskiy institut. Kembridj, Massachusetts i London. Angliya, 1960. – 328 s.
9. Zamyatin L.P. «Obraz goroda» kak kategoriya istoricheskix issledovaniy: podxodi k izucheniyu // Omskiy nauchniy vestnik. – № 1 (105) 2012 – Istoricheskie nauki.
10. Zamyatin L.P. «Obraz goroda» kak kategoriya istoricheskix issledovaniy: podxodi k izucheniyu // Omskiy nauchniy vestnik. – №1 (105). 2012 – Istoricheskaya nauka.

11. Ryabova L. K. K metodologii issledovaniya vospriyatiy gorodskogo prostranstva (na primere Viborga)// Noveyshaya istoriya Rossii, 2015. – № 1.

O'ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA INNOVATSION ISLOHOTLAR VA ULARNING IJTIMOYIY-MADANIY TA'SIRI

Mirzoulug' Mirsaidovich Mamasaliyev
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti
ORCID iD 0000-0003-3145-7380

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik davrida O'zbekistonda amalga oshirilgan innovatsion islohotlarning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalaridagi ta'siri tahlil qilinadi. Innovatsion yondashuvlar jamiyat taraqqiyotining barqarorligini ta'minlashda, milliy qadriyatlarni asrab-avaylashda va zamonaviy intellektual salohiyatni shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'layotgani ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, ilmiy-texnologik yangiliklarning aholi hayot darajasiga, ta'lim va madaniyat tizimiga ijobiy ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion islohotlar, taraqqiyot, ijtimoiy-madaniy jarayonlar, mustaqillik, modernizatsiya.

Аннотация: В данной статье анализируется влияние инновационных реформ, осуществленных в период независимости Узбекистана, на социальную, политическую, экономическую и культурную сферы. Показано, что инновационные подходы становятся важным фактором обеспечения устойчивого развития общества, сохранения национальных ценностей и формирования современного интеллектуального потенциала. Особое внимание уделено положительному воздействию научно-технологических новшеств на уровень жизни населения, систему образования и культуры.

Ключевые слова: инновационные реформы, развитие, социально-культурные процессы, независимость, модернизация.

Abstract: This article analyzes the impact of innovative reforms implemented during Uzbekistan's independence on social, political, economic, and cultural spheres. It highlights that innovative approaches have become a crucial factor in ensuring sustainable development, preserving national values, and shaping modern intellectual potential. Special emphasis is placed on the positive effects of scientific and technological innovations on people's living standards, as well as on the education and cultural system.

Keywords: innovative reforms, development, socio-cultural processes, independence, modernization.

KIRISH

Mustaqillik yillari O'zbekiston taraqqiyotida muhim burilish davri bo'ldi. Davlat qurilishidan tortib iqtisodiyot va madaniyatgacha bo'lgan barcha sohalarida islohotlarning asosiy maqsadi – yangilanish va innovatsion yondashuvlarni joriy etishdan iborat bo'ldi. Innovatsiya nafaqat jamiyatni yangilash, balki globallashuv sharoitida raqobatbardoshlikni ta'minlashning eng muhim vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Bugungi kunda O'zbekistonda innovatsion siyosat faqatgina texnologiyalar bilan chegaralanmay, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida o'z aksini topmoqda.

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, siyosiy tizimni isloh qilish va milliy qadriyatlarni tiklash kabi ustuvor vazifalar ilgari surildi. Shu bilan birga, O'zbekiston globalizatsiya jarayonlariga moslashish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va ilmiy-texnologik salohiyatni oshirish zaruriyatini chuqur his qildi. Aynan shu sababli innovatsion rivojlanish mamlakat taraqqiyotining strategik omiliga aylandi.

METODOLOGIYA

Maqolani tayyorlashda tarixiy-tahliliy yondashuv, qiyosiy metod, shuningdek, innovatsion rivojlanish bo'yicha xalqaro tajribalarni solishtirish usullari qo'llandi. Ijtimoiy-madaniy jarayonlarni o'rganishda sotsiologik va falsafiy yondashuvlardan foydalanildi. Ma'lumotlar manbai sifatida rasmiy statistik ma'lumotlar, davlat dasturlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilmiy nashrlar o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Ijtimoiy sohada innovatsion yondashuvlar Innovatsion yondashuvlar aholining turmush darajasini oshirishga qaratilgan. Elektron hukumat, "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi kabi tashabbuslar aholiga qulay va samarali xizmat ko'rsatishni ta'minladi. Masalan, davlat xizmatlarining onlayn platformalar orqali ko'rsatilishi navbatlar va vaqtni qisqartirdi, shaffoflikni oshirdi. Biroq, bu jarayonda hududlar o'rtasidagi raqamli tafovut, qishloq joylarida internet infratuzilmasining etarli emasligi kabi muammolar hali ham mavjud.

Birgina "Elektron hukumat" tizimining joriy etilishi natijasida:

- 2020-2023 yillar oralig'ida 2 milliondan ortiq ariza onlayn tarzda ko'rib chiqildi
- Davlat xizmatlarini ko'rsatishning o'rtacha muddati 15 kundan 3 kunga qisqardi
- Korruptsiya darajasi 35% ga kamaydi

2. Ta'lim sohasidagi innovatsiyalar:

- Masofaviy ta'lim platformalari soni 2020-yilda 3 tadan 2023-yilda 25 taga yetdi.
- Elektron darsliklar va resurslar bilan ta'minlangan maktablar soni 65% ni tashkil etdi.
- STEM ta'limi yo'nalishida 150 dan ortiq ixtisoslashtirilgan markazlar ochildi

Ta'lim sohasida elektron darsliklar, masofaviy ta'lim platformalari kabi innovatsion yondashuvlar o'quv jarayonining samaradorligini oshirdi. Pandemiya davrida masofaviy ta'limning joriy etilishi bu boradagi muvaffaqiyatli tajriba bo'ldi. Lekin, barcha o'quvchilar va o'qituvchilar uchun texnologik imkoniyatlarning teng taqsimlanmaganligi dolzarb muammo sifatida qolmoqda.

2. Iqtisodiy sohada innovatsion islohotlar Bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida yangi texnologiyalar joriy qilindi. Kichik biznes va startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash innovatsion iqtisodiyot poydevorini yaratdi. Masalan, "Startap va Innovatsion Rivojlanish" dasturlari yosh tadbirkorlarga moliyaviy va maslahat yordami ko'rsatmoqda. Biroq, moliyalashtirishning cheklanganligi, xususi sektor bilan davlat hamkorligidagi kamchiliklar hali bartaraf etilishi kerak.

• Startap loyihalariga ajratilgan mablag' 2020-yilda 50 million dollar bo'lsa, 2023-yilda 200 million dollarga yetdi.

- Texnopark va innovatsion klasterlar soni 12 tadan 45 taga ko'paydi.
- Xorijiy investitsiyalarning 40% innovatsion sohalarga yo'naltirildi.

3. Madaniy sohada innovatsion yondashuvlar Milliy madaniyatni raqamlashtirish, tarixiy merosni asrab-avaylashda yangi texnologiyalar qo'llanildi. Muzeylar va kutubxonalarning raqamli arxivlari, virtual ekskursiyalar tashkil etildi. Yoshlarning kreativ tafakkurini shakllantirishda madaniy-ma'rifiy loyihalar muhim o'rin tutdi. Shu bilan birga, global madaniy oqimlar ta'sirida milliy qadriyatlarining saqlanishi muammosi hali ham dolzarb hisoblanadi.

- 500 dan ortiq tarixiy obidalar raqamlashtirildi
- Virtual muzey tizimlari orqali yillik 1 milliondan ortiq tashrif
- Milliy madaniy merosning 75% raqamli arxivga kiritildi

4. Muammolar va istiqbollar Innovatsion islohotlarning ijobiy jihatlaridan tashqari, ularning murakkab tomonlari ham mavjud. Raqamli texnologiyalarni joriy etishda hududlar o'rtasida tengsizlik, malakali kadrlar yetishmasligi, axborot xavfsizligi va jamiyatning ayrim qatlamlarining innovatsion muhitga moslasha olmasligi kabi muammolar yuzaga kelmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, innovatsion rivojlanish muvaffaqiyati ko'p jihatdan inson kapitaliga bog'liq. Shu bois O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish, yoshlarni zamonaviy

bilim va ko'nikmalarga o'rgatish, ilmiy izlanishlarni qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda.

Shuningdek, innovatsion jarayonlar madaniy uyg'unlikka ham ta'sir etmoqda. Bir tomondan, milliy qadriyatlar saqlanib qolmoqda, boshqa tomondan esa ular zamonaviy global madaniyat bilan uyg'unlashmoqda. Bu esa yangi ijtimoiy-madaniy identitet shakllanishiga olib kelmoqda.

5. Xalqaro tajriba

- Janubiy Koreya va Singapur innovatsion tajribasining O'zbekistonda qo'llanilishi.
- Raqamlashtirish bo'yicha MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'rni.
- Xalqaro reytinglardagi o'zgarishlar (Global Innovation Index)
- "MyGov" platformasining muvaffaqiyatli tajribasi
- "IT-Park" loyihasining iqtisodiyotga hissasi
- "Zamonaviy maktab" dasturining ta'lim sifatiga ta'siri
- "Raqamli temir yo'l" loyihasining logistika sohasidagi samaradorligi

Jadval: Innovatsion ko'rsatkichlar dinamikasi (2020-2023)

Ko'rsatkich	2020	2021	2022	2023
Innovatsion loyihalar	150	280	420	650
Texnoparklar soni	12	25	35	45
Startup investitsiyalari	50	85	140	200
Raqamlashtirilgan xizmat	35%	52%	68%	82%

XULOSA

O'zbekiston mustaqillik yillarida innovatsion islohotlarni keng joriy etdi va bu jarayon ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi. Innovatsiyalar orqali jamiyatning intellektual salohiyati yuksalmoqda, milliy qadriyatlar globallashuv sharoitida yangi mazmun kasb etmoqda. Kelajakda innovatsion rivojlanish O'zbekistonni taraqqiy etgan davlatlar safida mustahkam o'ringa ega qilishiga ishonch bildiriladi.

O'zbekiston taraqqiyotida innovatsion islohotlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Ular nafaqat iqtisodiy o'sish va texnologik rivojlanishni, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy uyg'unligini ham ta'minlamoqda. Mustaqillik davrida boshlangan va bugungi kunda jadallik bilan davom etayotgan innovatsion jarayonlar mamlakatning intellektual salohiyatini yuksaltirish, yosh avlodni zamonaviy dunyoqarash asosida tarbiyalash va xalqaro miqyosda raqobatbardosh bo'lish imkonini bermiqda.

Kelgusida innovatsion siyosatni yanada chuqurlashtirish, kadrlar tayyorlash, ilmiy-texnologik tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy tenglikni ta'minlash orqali O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichiga erishish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. – Toshkent, 2020.
2. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. To'xtayev M. Innovatsion rivojlanish nazariyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

4. United Nations Development Programme. Human Development Report. – New York, 2023.
5. World Bank. Uzbekistan Country Economic Memorandum. – Washington, 2022.
6. Abdurahmonov G. O'zbekistonda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
7. Rasulov A. Raqamli iqtisodiyot: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Yangi nashr, 2020.
8. O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining hisobotlari
9. "Raqamli iqtisodiyot: global trendlar va O'zbekiston" (2022)
10. World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2023
11. "Innovatsion O'zbekiston: natijalar va istiqbollar" (2023)

ШАРҚ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ ДУНЁ ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

**Юсуф Манзаров,
Қарши давлат техника университети доценти**

Эртанги кунимиз, дунёнинг тақдири ва фаровонлиги ўсиб келаётган ёш авлод қўлида. Ёшларимизнинг қалби ва онгига тинчлик, гуманизм ва дўстлик, ўзаро ишонч ва ҳурмат каби олижаноб ғояларни сингдириш долзарб вазифамиздир.

Шавкат Мирзиёев

Илм-фаннинг бошланғи маркази ҳисобланган Юнонистонда милoddан аввалги VI асрда Юнон фалсафасининг асосчиларидан Фалес “Бутун борлиқнинг асоси сув”, Аниксимен – “ҳаво”, буюк Гераклит эса “олов” деб ўз илмий қарашларини асослашга уринаётганларида, Шарқнинг буюк файласуфи, донишманди, ватандошимиз Зардушт ўзининг “Авесто” асарида халқимизнинг милoddан аввалги иккинчи минг йилликнинг ҳаётий тажрибасига таянган ҳолда айнан 4 унсур – ер, сув, ҳаво ва олов бутун борлиқнинг асоси эканини исботлаб берди.

Агар Кичик Осиё ўша пайтларда Юнонистон иқтисодиётида катта аҳамият касб этганини, ўз навбатида ушбу минтақа зардуштийлик дини марказлари бўлган Эрон ва Турон билан иқтисодий, маданий алоқадорлигини ҳисобга олсак, “Авесто”да келтирилган диний, дунёвий, фалсафий, табиий илмлар Юнонистонда илм-фаннинг ривожланишига бошланғич туртки бўлганига шубҳа қолмайди. Қолаверса, македониялик Александ Шарқни ҳаёт этганда “Авесто”нинг асл нусхасини олиб кетиб, Элладада ўзига керакли жойларини таржима қилдириб, қолганини ёқиб юборгани ҳам Турон илми Юнон илмининг гуллаб-яшнашида асос бўлганини тасдиқлайди.

Орадан асрлар ўтди. Бу даврда жабрдийда Турон неча бор босқинчилар томонидан беаёв топталди. Лекин ҳар сафар вайроналар орасидан қаддини тиклади, фарзандларини ўстирди, ўз заминини ардоқлади. Фани, маданияти, қадриятлари ривожланди. Буюк олим Абу Райҳон Беруний шундай ёзади: “Қутайба хоразм ёзувини, ривоятларини яхши билган, хоразмликлардаги мавжуд илмларни ўргатувчи кишиларни қийратди, ҳаттотларни йўқотди, руҳонийларни қирди, уларнинг китобларини ва ўрама хатларини ўтда куйдирди, бунинг натижасида хоразмликлар саводсиз бўлиб қолиб, хотирасигагига таянадиган бўлиб қолдилар”.

Ўрта Осиёнинг араблар босиб олган барча ҳудудларида шу хилдаги қирғинбарот, зўравонлик ва вайронагарчиликлар юз берди. Чунки араблар бу ерда ўзлариникидан устунроқ гуллаб-яшнаган маданиятга дуч келган эдилар. Шу сабабли ўз дини ва юксак маданиятига эга бўлган халққа янги ислом динини қабул қилдириш осон кечмади. Кимларгадир зўрлаб қабул қилдирилди, кимлардир рағбатлантирилди, маҳаллий аҳолининг урф-одатлари, анъаналари, байрам ва сайлларида фойдаланилди. Шу йўл билан

кўп мамлакатларда, жумладан Осиёнинг катта қисмида Ислом дини жорий этилди. Шундай шароитда ота-боболари қони билан фарзандларига ўтган илм-фан ва маданиятнинг куртаклари тез ўса бошлади. Араблар истилосидан кейин бир аср ўтиб-ўтмай ватандошларимиз орасидан Ўрта аср Шарқ фани ва маданиятининг улкан намоёндалари етишиб чиқа бошладилар.

Мусулмон оламида илм-фан марказига айланган шаҳарлар саноклидир. Улардан Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд, Ўрта Осиёда бўлганлиги бизлар учун фахрланадиган ҳолдир. VIII-IX аср фан тарихида буюк бурилиш асри бўлди. Адам Мец томонидан “Мусулмон Ренессанси” деб аталган бу ҳодиса тайин тарихий шахслар – сиёсий муҳитнинг яратилиши Хорун-ар-Рашид ва айниқса унинг вориси Маъмун номи билан, фандаги уйғониш эса Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий каби олимлар номи билан боғлиқ. Бирининг ҳомийлигида “Байт-ул-ҳикма” Бағдод академияси ташкил этилган бўлса, иккинчисининг раҳбарлиги ва шахсий илмий жасорати туфайли фан ва тараққиёт кўчасига чиқди; бу кўча борган сари кенгайиб, шоҳкўчага айланди, охир оқибат бугунги дунё тамаддунига олиб келди.

Маълумки, Маъмун шажараси она томонидан ўзбекларнинг аждодига бориб уланади. Бу бизни у ҳақди икки оғиз сўз айтиб ўтишга ундайди. Унинг илму фанга ҳомийлиги ҳақидаги овоза кенг тарқалиб, аввал Марвга, сўнг Бағдодга илм фидойилари оқиб кела бошлади. (Бундай ҳодиса XI асрда Хоразмшоҳ Маъмун ҳомийлиги туфайли Урганчда, XIV охири – XV асрнинг биринчи ярмида Амир Темур ва Улуғбек ҳомийлиги туфайли Самарқандда такрорланган). Унинг илму фанга қизиқиши қай даражада экани ҳақида қуйидаги мисол жуда яққол тасаввур беради. Халифа Византия устандан ғолиб келганда сулҳ шартномасига Константинополда сақланаётган барча китоблардан бир нусхадан юборишни бир модда сифатида қўштиради. Рус ёзувчи Гоголь Маъмун ҳақида махсус маъруза матнининг муаллифи бўлиб, унда жумладан шундай сўзлар бор: “...илму фаннинг олийжаноб ҳомийси бўлган ҳукмдор номини тарих одамзоднинг энг фозил зотлари сафида абадий сақлайди”. Тарих Шарқ олимлари зиммасига инсониятни Юнон фани инқирозидан кейин вужудга келган жаҳолат зулматидан маърифат ёғдусига олиб чиқишни юклаган эди. Европаликлар “араб фани” ёки “мусулмон Шарқи фани” номи билан аташни расм қилган ҳодисада аслида барча мусулмон ўлкаларининг вакиллари иштирок этган, айниқса, Мовароуннаҳр олимларининг ҳиссаси улкан.

“Мусулмон Ренессанси” Маъмун академиясидан бошланиб, Улуғбек академияси билан тугайдиган етти асарлик даврни камрайди. Бу давр ҳақида гап кетар экан, Шарқ олимларининг уч буюк хизматини қайд этиш лозим.

Биринчидан, улар Юнон фани ютуқларини йўқолиб кетишдан сақлаб қолдилар. Юнон олимлари асарларининг мутлақ кўпчилиги фақат арабча таржима орқали ёки уларнинг мазмуни Шарқ олимларининг асарларида етиб келган. Бир ибратли мисол: Архимеднинг “Леммалар китоби”ни Собит ибн Кура (836-901 йй.) араб тилига ўгиради ва шарҳлайди, орадан юз йил ўтгач, Кухий уни кенгайтиради. Яна эллик йилдан кейин ан-Насавий қисқартиради, ниҳоят, 1659 йилда Ан-Насавий қўлёзмасини Фостер лотин тилига таржима қилиб, Лондонда чоп эттиради.

Иккинчидан, мусулмон олимлари Юнон, Ҳинд, Эрон, Хоразм, Бобил, Миср ва бошқа ҳудудларда жамланган билимларни синтез қилди – саралади. Бу минтақалар қаторига муайян даражада Хитойни ҳам қўшса бўлади. Гарчи, Хитой фанининг ютуқлари (масалан, математикага оид “Ўн китоб”) Яқин ва Ўрта Шарқда маълум бўлгани ҳақида аниқ тарихий маълумотлар топилмаган бўлса ҳам, билвосита далиллар фаразимишга асос бўлади. Масалан, 1267 йилда Жалолиддин деган астрономнинг Хонбалиққа таклиф қилингани, Марога расадхонасида эса Фао Мунчи исмли олим ишлагани маълум. Ёки фан тараққиётида бекиёс ўрин тутган қоғоз ишлаб чиқаришни олайлик. У айнан Хитойдан Марказий Осиё орқали Яқин Шарққа, ундан сўнг Европага тарқалган.

Ўрта аср Шарқ олимларининг учинчи буюк хизмати – фан юксалишини навбатдаги босқичга кўтариш, жумладан, янги фан соҳаларига асос солишдан иборат. Алгебра

(Хоразмий) тригонометрия (Абул Вафо, Насириддин Тусий), фармакология (Ибн Сино, Абу Бакр Розий), минерология (Киндий ва Беруний), геодезия (Беруний) шулар жумласидандир.

Хулоса қилиш айтганда, Ўрта асрларда Шарқ илми буюк боболаримиз асарлари орқали бутун оламни машъал каби яна бир бор ёритди. Биз бундан доим фахрланамиз албатта, Аммо шунинг ўзигина кифоя эмас. Абу Райҳон Беруний: “Аждодларингнинг шуҳратига суянма, ўзингга ўзинг шуҳрат топ. Кимда ким обрўли қариндошларига нисбат бериб, уларни восита қилса ва ҳеч нарса қилмай, фақат ўлган аждодлари билан фахрланибгина юрса, ўша кишининг ўзи ўлик ва аждодлари эса тирик саналади”, деб огоҳлантирганлар.

Ҳозирги кундаги таълим ислохотлари улуг аллома ўғитларига муносиб жавоб бўлишига шубҳа йўқ. Умид қиламизки, аждодлар ўғитига ва илмига амал қилган мустақил Ўзбекистон ёшлари юсак заковат чўққиларини забот этадилар. Марказий Осиёдан дунёга илму фан зиёсини таратиш даври яна келади.

HUQUQIY DAVLAT BARPO ETISH YO‘LIDA SUD ISLOHOTLARI

D.P.Komolov, DSc, professor
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
B.U.Bokiyev, PhD, professor v/b
Qarshi davlat Texnika universiteti

Annотasiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda huquqiy davlat barpo etish jarayonida sud-huquq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyati tahlil qilingan. Islohotlarning asosiy yo‘nalishlari sifatida sud hokimiyatining mustaqilligini ta‘minlash, sud jarayonlarida oshkoralik va shaffoflikni kuchaytirish ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, inson huquqlari va erkinliklarini ishonchli himoya qilish, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda sud tizimining o‘rni ochib beriladi. Maqola xulosalarida sud-huquq islohotlarining huquqiy-demokratik davlat qurishdagi strategik ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: huquqiy davlat, sud-huquq islohotlari, Yangi O‘zbekiston, odil sudlov, sud hokimiyatining mustaqilligi, inson huquqlari, sud tizimi, ma‘muriy sudlar, oshkoralik, konstitutsiyaviy kafolatlar.

Huquqiy davlat barpo etish jarayoni har bir mamlakatning siyosiy va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan jarayondir. Huquqiy davlat deganda inson huquqlari va erkinliklari oliy qadriyat sifatida e‘tirof etiladigan, qonun ustuvorligi ta‘minlanadigan va hokimiyat tarmoqlari o‘zaro muvozanatda faoliyat yuritadigan davlat tushuniladi. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon ushbu tamoyillarga asoslangan davlat barpo etish yo‘lida izchil islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Ayniqsa, “Yangi O‘zbekiston” konsepsiyasi doirasida so‘nggi yillarda sud-huquq tizimini tubdan yangilash, uni xalqaro standartlarga moslashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borildi.

Huquqiy davlatning eng asosiy belgilaridan biri – sud hokimiyatining mustaqilligidir. O‘zbekistonda bu yo‘nalishda bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Sudyalar oliy kengashi mustaqil organ sifatida shakllantirilib, sudyalarni tanlash, lavozimga tayinlash va baholash jarayonlari ana shu kengash tomonidan amalga oshirilmoqda. Sudyalar faoliyatining moddiy va ijtimoiy ta‘minoti kuchaytirildi, daxlsizligi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 13-iyunda sudyalar bilan o‘tkazilgan tarixiy uchrashuvida so‘zlagan nutqida sud tizimini fuqarolarning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qiladigan adolat qo‘rg‘oniga aylantirish masalasi ustuvor vazifa sifatida belgilab berilgan edi [1]. Ayniqsa, fuqarolarning sud idoralarida sarson bo‘lishiga chek qo‘yish, ishlarni belgilangan muddatda ko‘rib chiqmaslik oqibatida odamlarni ortiqcha ovora qilayotgan sud xodimlariga munosib baho berish zarurligi

qat'iy ta'kidlandi. Shu munosabat bilan ilgari surilgan muhim tashabbuslardan biri — har bir sudya tomonidan joylarda aholiga oyiga kamida bir marotaba ochiq muloqotlar tashkil etish taklifi yig'ilish ishtirokchilari tomonidan to'liq ma'qullandi. Shuningdek, sudyalarning o'z faoliyati yuzasidan xalq deputatlari mahalliy Kengashlarida muntazam ravishda axborot berish amaliyotini yo'lga qo'yish vaqti kelgani qayd etildi.

Huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida sud majlislarini mahalla, korxona va tashkilotlarda sayyor tartibda o'tkazish ko'lamini kengaytirildi. Sud faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikasiya texnologiyalarini, jumladan, elektron stenografiya, videokonferensaloqa tizimlari va idoralararo elektron ma'lumot almashish mexanizmlarini keng joriy etish zaruriyati ta'kidlandi. Shu bilan birga, sud qarorlarining ijrosini so'zsiz ta'minlash, odil sudlovni amalga oshirish jarayonini tizimli o'rganib borish, yuzaga keladigan muammolarni o'z vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish masalalari muhokama qilinib, har bir yo'nalish bo'yicha aniq tavsiflar va ko'rsatmalar berildi.

Mamlakatimizda fuqarolarning huquq va erkinliklarini, avvalo, jinoiy tajovuzlardan himoya qilishning ishonchli kafolatlarini ta'minlash, inson sha'ni va qadr-qimmatini kamsitishga yo'l qo'ymaslik, qonuniy manfaatlarining asossiz cheklanishini bartaraf etishga qaratilgan keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Bugungi kunda jinoyat yo'lga bilmay kirib qolgan yoshlar va ayollar ishlari mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash tashkilotlari kafilligi asosida ko'rib chiqilayotgani ijobiy natijalarni bermoqda.

Yana bir muhim jihat shundan iboratki, jinoyat ishini qo'shimcha tergovga qaytarish instituti bekor qilindi, dalillarga baho berish mexanizmi esa yanada takomillashtirildi. Natijada ish bo'yicha barcha holatlar sudda batafsil o'rganilib, dalillarga xolis baho berilgan holda oqlov hukmlarining ko'payishi uchun huquqiy asos yaratildi. Bu o'zgarishlar xalqaro hamjamiyat tomonidan ham e'tirof etildi. Xususan, BMT Inson huquqlari bo'yicha Kengashining sudyalari va advokatlar mustaqilligi masalalari bo'yicha maxsus ma'ruzachisi Diego Garsiya-Sayan mazkur islohotlarni alohida ijobiy baholadi [2].

Odil sudlovni amalga oshirish jarayonida xalqaro huquq normalarini bajarish doirasida bir qator ustuvor yo'nalishlar belgilandi. Birinchidan, sud hokimiyatini demokratlashtirish, fuqarolarning qonun oldida tengligi, insonparvarlik va adolat tamoyillarini hayotga tatbiq etish, sud hokimiyati mustaqilligini kuchaytirish, aholining odil sudlovga bo'lgan ishonchini oshirish, "Habeas Corpus" institutini kengaytirish hamda tergov jarayonida sud nazoratini kuchaytirish bo'yicha samarali chora-tadbirlar ko'rildi. Ikkinchidan, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, sudgacha bo'lgan bosqichda nizolarni hal etish, taraflarni yarashtirish amaliyotini rivojlantirishda advokatlarining vakolatlari kengaydi. Shu bilan birga, sud ishlarining adolatligi va oshkoraligini ta'minlash uchun "elektron adolat" tizimi joriy qilindi. Uchinchidan, jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilari — jabrlanuvchilar, guvohlar huquqlarini himoya qilish tizimi yaratildi, nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari tuzishga imkon berildi. Protsessual amaliyotlarda, xususan tintuv, voqea joyini ko'zdan kechirish va tergov eksperimenti kabi harakatlarni majburiy ravishda videotasvirga olish talablari qonuniy asosda mustahkamlandi. To'rtinchidan, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik, iqtisodiy, jinoiy-protsessual va jinoiy-ijroiya qonunchiligi izchil takomillashtirildi. Jamoat birlashmalari kafolati ostida shaxslarni afv etish va jazodan ozod qilishning mutlaqo yangi mexanizmi joriy qilindi. Shuningdek, "Jasliq" ixtisoslashtirilgan koloniyasining yopilishi inson huquqlarini ta'minlashda muhim tarixiy qadam bo'ldi.

Sud tizimidagi tub o'zgarishlarni uch mezon — tizimning avvalgi holati, hozirgi ahvoli va erishilgan natijalar asosida baholash lozim. Birinchidan, islohotlar boshlanishidan avval mamlakatimizda Oliy sud va Oliy xo'jalik sudi alohida faoliyat yuritgan bo'lsa, 2017-yil 1-iyundan ular yagona sud hokimiyati — O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga birlashtirildi. Natijada yagona sud amaliyoti shakllandi, takroriy funksiyalar muvofiqlashtirildi. Ikkinchi muhim yangilik — ilgari fuqarolik va iqtisodiy sudlar tomonidan ko'rib chiqilgan ommaviy-huquqiy nizolar endilikda maxsus ma'muriy sudlarda hal etilmoqda. Bu jismoniy va yuridik shaxslar huquqlarini yanada kengroq sud himoyasi ostiga oldi, yagona ma'muriy sud amaliyoti

shakllandi. Oliy sud Plenumi qarorlari ham to'liq qayta ko'rib chiqildi va muvofiqlashtirildi. Uchinchi o'zgarish — ilgari investitsiyaviy nizolar barcha sud bosqichlarida fuqarolik va iqtisodiy sudlarda ko'rilgan bo'lsa, 2021-yil 1-yanvardan boshlab Oliy sud investitsiyaviy nizolar va raqobatga oid maxsus sudlov tarkibi tashkil etildi [3]. Ushbu tarkib to'g'ridan-to'g'ri investorlar manfaatlarini himoya qilish bilan shug'ullanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda sud tizimidagi islohotlar natijasida fuqarolar va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlarini sud orqali qisqa muddatlarda tiklash imkoniyatlari kengaydi. Investorlarning yillar davomida sud jarayonlarida sarson bo'lish holatlari bartaraf etildi, nizolar yagona sudlov tizimida hal qilinadigan mexanizm yaratildi, mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligi oshdi. Bundan tashqari, sud-huquq sohasidagi yangilanishlarni chuqurlashtirish natijasida sud hokimiyatining mustaqilligi va odil sudlovga bo'lgan huquq xalqaro standartlarga muvofiq ravishda mustahkamlandi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2017 yil 13 iyundagi "Sud organlari tizimida odil sudlovni ta'minlash borasidagi ishlarning ahvoli, muammolar va istiqboldagi vazifalarga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi. //

// <https://president.uz/uz/lists/view/645>.

2. BMT ma'ruzachisi Diyego Garsiya-Sayan «Taraqqiyot strategiyasi» markazida //

<https://strategy.uz/index.php?news=665&lang=uz>

3. O'zbekistonda nizolarni muqobil (suddan tashqari) va sudgacha hal qilishning samarali mexanizmlarini yo'lga qo'yilishi // <https://uzbekembassy.com.my/uzb>

TALABALAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOY MUHIT VA PEDAGOGIK OMILLARNING O'RNI.

Toshniyazov Umirbek Xurramovich

Qarshi davlat texnika universiteti

*Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat ma'rifat bo'limi boshlig'i,
"Ijtimoiy va gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalar tafakkurini rivojlantirish jarayonida ijtimoiy muhit va pedagogik omillarning o'zaro ta'siri nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ijtimoiy muhitning tarkibiy qismlari – oila, tengdoshlar guruhi, madaniy va axborot makoni – talabalarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil sifatida yoritiladi. Pedagogik omillar esa ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlar, o'qituvchi faoliyati va innovatsion yondashuvlar orqali talabaning intellektual salohiyatini kengaytirishga xizmat qilishi ochib beriladi. Shuningdek, ijtimoiy va pedagogik omillar uyg'unligi talabalarning tafakkurini har tomonlama rivojlantirishga, ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga hamda zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan shaxs sifatida kamol topishiga bevosita ta'sir etishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: talaba, tafakkur, ijtimoiy muhit, pedagogik omillar, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikrlash, oliy ta'lim, innovatsion yondashuv.

Talabalarning tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish masalasi bugungi kunda pedagogika va psixologiya fanlarining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy ta'lim jarayonida nafaqat bilim va ko'nikmalarni berish, balki talabalarda tanqidiy, ratsional hamda ijodiy fikrlashni rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, talabaning shaxs sifatida intellektual kamol topishida ikki asosiy omil – ijtimoiy muhit va pedagogik shart-sharoitlar – alohida o'rin tutadi. Ijtimoiy muhit inson tafakkurining shakllanishi va yo'nalishini belgilovchi tabiiy-ijtimoiy maydon bo'lib, u orqali talaba o'zining kundalik

hayotiy tajribasini boyitadi, yangi g'oyalarni qabul qiladi hamda ijtimoiy tajriba asosida fikrlash odatlarini rivojlantiradi.

Oila talaba tafakkurining shakllanishida dastlabki va eng muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi. Oilaviy munosabatlar, ota-onalarning bilim va madaniy saviyasi, kitobxonlik an'analari hamda ilmiy-ijodiy suhbatlarning mavjudligi talabaning mustaqil fikr yuritishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda ota-onaning tarbiyaviy yondashuvi, o'quv jarayoniga bo'lgan munosabati va farzandni qo'llab-quvvatlashi muhim rol o'ynaydi. Agar oila muhitida ilmiy suhbatlar, bahs-munozaralar, kitob o'qish va tanqidiy fikrga hurmat mavjud bo'lsa, bu talaba tafakkurining keng qamrovli rivojlanishiga olib keladi. Aksincha, befarqlik va intellektual rag'batning yetishmasligi tafakkur taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tengdoshlar guruhi ham talabalarining tafakkuriga bevosita ta'sir etuvchi omillardan biridir. Universitet muhitida talabalar turli dunyoqarash, fikr va qarashlarga ega bo'lgan shaxslar bilan muloqotda bo'ladi. Bahs-munozaralarda ishtirok etish, guruh loyihalarini bajarish, seminar va ilmiy anjumanlarda qatnashish jarayonida talabalarda fikrlar xilma-xilligini qabul qilish, o'z qarashlarini himoya qilish, dalillash va asoslash ko'nikmalari shakllanadi. Bunday muhit talabaning tanqidiy tafakkurini faollashtiradi, uni yangicha qarashlarga ochiq bo'lishga undaydi.

Axborot makoni va zamonaviy media vositalari ham talaba tafakkurining shakllanishida sezilarli o'rin egallaydi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali talaba ko'plab ma'lumotlarga ega bo'ladi, turli g'oya va qarashlar bilan tanishadi. Shu bilan birga, axborotning to'g'ri va noto'g'ri manbalardan kelishi tafakkur sifatiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, talabalarda media savodxonlikni rivojlantirish, ya'ni ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilish va haqqoniy manbalarni ajrata bilish ko'nikmasini shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Pedagogik omillar esa bevosita o'quv jarayoni va o'qituvchi faoliyati orqali talabaning tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodlar, interfaol mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlarni yechishga asoslangan topshiriqlar talabaning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, case-study, debat, loyiha ishlari, "aqliy hujum" va "munozara" metodlari talabalarda nafaqat bilim olishni, balki mustaqil fikr yuritish, dalillash, qaror qabul qilish qobiliyatlarini kuchaytiradi.

Pedagogik muhitning ijobiy bo'lishi ham talabalar tafakkuri rivojida katta ahamiyatga ega. O'qituvchining talabalarga bo'lgan munosabati, ularga savol berish va fikr bildirish imkoniyatini yaratishi, ilmiy izlanishga yo'naltirishi talabalarining tafakkur jarayonini faollashtiradi. O'z fikrini erkin bayon qila oladigan, xatolardan qo'rqmaydigan muhitda talaba tafakkuri yanada sarmahsul rivojlanadi.

O'qituvchining shaxsiy salohiyati va namunasi ham pedagogik omil sifatida katta rol o'ynaydi. O'qituvchining ilmiy izlanishga qiziqishi, tanqidiy tafakkurga ega bo'lishi, yangi metodlardan foydalanishi talabaga ham ijobiy ta'sir etadi. Talaba ko'pincha o'z ustozini intellektual va ma'naviy namuna sifatida qabul qiladi, bu esa uning tafakkurini rivojlantirishda samarali vositaga aylanadi.

Ijtimoiy va pedagogik omillar uyg'unlashgan taqdirdagina talabalarining tafakkuri to'laqonli rivojlanadi. Masalan, universitetda tashkil etilgan ilmiy to'garaklar, talabalar konferensiyalari, intellektual bahslar pedagogik metodlar bilan uyg'unlashganda, talabalar nazariy bilimni amaliy tafakkur orqali boyitadi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalar, elektron resurslar va onlayn ta'lim vositalari ijtimoiy va pedagogik omillarni birlashtiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Talabalarining tafakkurini rivojlantirish ijtimoiy muhit va pedagogik omillarni kompleks yondashuv asosida uyg'unlashtirishni talab etadi. Oila, tengdoshlar, axborot muhitidan kelayotgan ijtimoiy ta'sirlar pedagogik jarayon bilan birgalikda talabaning tanqidiy, ijodiy va mustaqil tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu boisdan, oliy ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonni samarali tashkil etish bilan bir qatorda, talabalarining ijtimoiy faolligini rag'batlantirish, media savodxonligini oshirish va ilmiy muhitga jalb etish zarurdir. Bu esa ularning shaxs sifatida intellektual va ijtimoiy jihatdan yetuk bo'lib kamol topishini ta'minlaydi.

Xulosa: Talabalar tafakkurini rivojlantirish jarayoni ijtimoiy muhit va pedagogik omillarning uyg'unlashuvi asosida samarali natija beradi. Oila, tengdoshlar guruhi, madaniy va axborot makoni talabalarning dunyoqarashi va mustaqil fikrlashini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlar, o'qituvchining faoliyati va innovatsion yondashuvlar talabalar tafakkurini ilmiy, tanqidiy va ijodiy yo'nalishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Demak, ijtimoiy va pedagogik omillar uyg'unligi talabaning intellektual salohiyatini yuksaltirish, uning mustaqil fikrini qo'llab-quvvatlash hamda zamonaviy jamiyat talablariga javob beradigan shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bhuttah, T. M., Qian, X., Abid, M. N., & Sharma, S. (2024). *Enhancing student critical thinking and learning outcomes through innovative pedagogical approaches in higher education: The mediating role of inclusive leadership*. Scientific Reports. ([Nature](#))
2. Abdullayeva, N. M., Koneva, S. X., Insapova, G. G., & Ochilova, F. K. (2024). *Pedagogical Approaches to the Development of Critical Thinking in Students*. JCHR. ([Журнал химических рисков для здоровья](#))
3. Walker, S. E. (2003). *Active Learning Strategies to Promote Critical Thinking*. PMC. ([PMC](#))
4. Saienko, Y., Poberezhets, H., Isakova, O., Bondarenko, M., & Liashenko, R. (2025). *Educational Methods for Enhancing Students' Critical Thinking Skills*. OIDA International Journal of Sustainable Development / SSRN. ([papers.ssrn.com](#))
5. "Enhancing Critical Thinking And Problem Solving Skills By Complexity Science-Problem Based Learning Model." (n.d.). *REMIE Journal*. ([hipatiapress.com](#))
6. "Enhancing students' critical thinking skills through project-oriented learning." (n.d.). *Revista Eduweb*. ([revistaeduweb.org](#))
7. "The Role of Critical Thinking in Enhancing Students' Problem-Solving Abilities in Higher Education." (2024). *Journal of Education, Humanities, and Social Research*. ([ResearchGate](#))
8. "The development of students critical thinking abilities and ..." (2022). *ScienceDirect / Higher Education Studies*. ([ScienceDirect](#))

MA'NAVIY BARKAMOL AVLODNI SHAKLLANTIRISHDA "OMMAVIY MADANIYAT" NING XATARLI TAHDIDI

**S.Ibragimov Qarshi davlat texnika
Universiteti "Ijtimoiy -gumanitar
fanlari" kafedrasida katta o'qituvchisi**

Anotatsiya: Ushbu maqolada G'arb olamida yuzaga kelgan "ommaviy madaniyat"ning falsafiy, siyosiy va madaniy ildizlari borasida, uning mamlakatimizga kirib kelishi va yoshlar tarbiyasiga xatarli taxdidi xamda yoshlarimizda mafkuraviy immunitetni shakllantirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: "Ommaviy madaniyat", axborot xuruji, mafkuraviy immunitet.

Аннотация В данной статье рассматриваются философские, политические, культурные корни «массовая культура» западного мира, причины, последствия её появления в нашей стране, а также вопросы формирования идейного иммунитета у нашей молодежи против этого явления.

Ключевые слова: "Массовая культура", информатсионная атака, идеологический иммунитет.

Abstract: The philosophic, political, cultural roots of West countries' "pop-culture", mass culture causes, consequences of their appearance in our country, also the problems ideological immunity of our youth against this occurrence are described in the article.

Key words: Mass culture. information attack, ideological immunity.

“Ommaviy madaniyat” hodisasi G‘arb olamida XX asr boshlarida paydo bo‘ldi. Jamiyatning demokratlashuvi va ta‘limning ommaviylashuvi madaniyat sohasida zodagonlar monopoliyasining zaiflashishiga uyg‘ongan “quyi tabaqalar”ning madaniy iste‘moli oshishiga imkon yaratdi. Zamonaviy texnologiyalar yengil mo‘siqa va yuzaki mazmunli davriy nashrlar, bema‘ni teledasturlar va soddalashtirilgan syujetli filmlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. 20-asrlarda nashriyot va teleeshittirishning rivojlanishi, “ommaviy madaniyat”ning keng tarqalishiga yordam berdi.

"Ommaviy madaniyat" tushunchasi, xususan: moda, hayot, sog‘liqni saqlash mahsulotlari, arxitektura, professional sport, ommaviy badiiy madaniyat, estrada musiqasi, adabiyot (engil o‘qish), audiovizual mahsulotlar (teleseriallar va tok-shoular, ko‘ngilochar radio radioeshittirishlar), tasviriy san‘at (shu jumladan biennale), siyosiy harakatlar (jumladan, mafkura targ‘iboti), ilm-fan (“engil” variantda), reklama, imidj yaratish, siyosiy texnologiyalar, folklor, komp’yuter o‘yinlari kabi voqelikni o‘z ichiga oladi.

Ma‘lumki, “ommaviy madaniyat” asosini ma‘naviy va axloqiy tubanlik illatlari tashkil qiladi. „Ommaviy madaniyat” Shaxs madaniy ongini noto‘g‘ri shakllantiradi, milliy madaniyatni buzadi, umuminsoniy madaniy qadriyatlarni shubha ostida qoldiradi. Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma‘naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bog‘liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda..

Amerikalik faylasuf va yozuvchi Duayt Makdonald o‘zining “Ommaviy madaniyat nazariyasi” maqolasida bu haqda shunday yozadi: “...Ommaviy kommunikatsiya tizimi orqali ommaviy madaniyat jamiyat a‘zolarining mutlaq ko‘pchiligiga amal qiladi, inson dunyosining barcha ko‘rinishlarida: ma‘lum turmush tarzi va kiyim uslubidan tortib, turning ma‘lum cheklovlarigacha; mafkuraviy tamoyillarga rioya qilishdan yaqinlar o‘rtasidagi maxsus munosabatlargacha o‘z qoidalarini o‘rnatadi. Ommaviy madaniyat inqilobiy xususiyat va dinamiklikka ega bo‘lib, sinflar, an‘analar va didlar o‘rtasida har qanday to‘siqlarni buzadi; u barcha madaniyatlararo xususiyatlarni eritib yuboradi, o‘z yo‘lidagi hamma narsani aralashtirib yuboradi. Shu bilan birga, barcha qadriyatlarni yo‘q qilishi ham mavjud. Madaniyatda gomogenizatsiya (S.I.-madaniy bir xillik, qo‘shilib ketish) va undan keyingi madaniy "kolonizatsiya" shunday sodir bo‘ladi[1].

Hozirgi vaqtda butun jahonda globallashuv jarayonlarining kuchayib borishi bilan Yer yuzida tinchlik-barqarorlikni saqlash, aholi farovonligi, uning munosib turmush darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta‘minlash, umumbashariy muammolar bilan birgalikda, milliy madaniyat, san‘at va urf-odatlarini saqlab qolishdek masalalar ham kun tartibiga chiqmoqda. Globallashuv jarayoni bilan bog‘liq ziddiyatlar, avvalo, ma‘naviyat va madaniyat sohasida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. “Shu jihatdan globallashuvga butun dunyoni qamrab olgan madaniy inqilob deb ta‘rif berish ham mumkin” [2].

O‘zbekiston mustaqillikka erishib, jahon xamjamiyatida o‘z o‘rniga, nufuziga ega bo‘lib borayotgan bugungi kunda, globallashuv jarayoni ta‘siridan chetda turishi mumkin emas. Mamlakatimiz tinchligiga raxna solayotgan muammolardan biri esa “ommaviy madaniyat” tahdididir.

Xalqimizning ma‘naviy olamini bunday tahdidlardan asrash, o‘ta murakkab bir zamonda xalqaro maydonda sodir bo‘layotgan jarayonlarning tub mohiyatiga yetib borish, ular haqida xolis va mustaqil fikrga ega bo‘lish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir.

«Ommaviy madaniyat» tub mohiyatiga ko‘ra milliy madaniyatlarining kushandasi bo‘lib, u madaniy xilma-xillikni xushlamaydi, uning asl maqsadi – bu olamni yakrang ko‘rish. Cobiq sho‘ro davlatida ham xuddi shunga o‘xshash amaliyot o‘tkazilgan edi. Ommaviy «sovet xalqi»ni «yasash» niyatida «sovet grajdani», «sovet grajdanining ahloq kodeksi» singari mag‘zi puch

tushunchalar zo‘r berib targ‘ib qilindi, millatlar bora-bora yagona sovet xalqiga qo‘shilib ketishi kerak edi. Hatto millat, qadriyat, mentalitet degan tushunchalar lug‘atlardan o‘chirib tashlanishiga bir bahya qoldi.

«Ommaviy madaniyat»ning yovuzligi shundaki, u odamzodning fikrlashiga tish-tirnog‘i bilan qarshi. To‘g‘ri, bir qarashda «ommaviy madaniyat» hurfikrlilik, inson erki tarafdoridek ko‘rinadi, lekin barcha «ilmu amali»ning negiziga e‘tibor berilsa, insonning fikrlashiga, tafakkur qilishiga zid ekani ayon bo‘ladi.

Xo‘sh bundan ko‘zlangan maqsad nima?

Fikrsizlik oqibatida tobe bo‘lish-kuch bilan bo‘ysundirilgandan ko‘ra ming chandon fojiali. Tarix ko‘p bor guvoh bo‘lgan: qurol-aslaha vositasida bo‘ysundirilgan xalqlar ko‘p yillar, hatto asrlar o‘tsada, baribir ozodlikka erishishgan. Chunki qurol-aslaxa milliy tafakkurini, qalbini zabt eta olmagan odamlar ongida ozodlikka erishishdek ulug‘ orzu yashayvergan! Ammo xalqning ongi mahv etilsa-chi? Bunday xalq milliy ozodlik xaqida o‘ylashga qodir bo‘lmasligi, bunga qurbi yetmasligi kunday ravshan. Millat uchun, halq uchun bundan og‘irrok fojia bormi? Milliy ozodlikni unutish millatning izsiz yo‘qolishi emasmi?

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev masalaning shu jihatiga alohida to‘xtalib, “Biz bir narsani hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz zarur. Agar “ommaviy madaniyat” tahdidi faqat chetdan – G‘arbdan kirib keladi, desak, qattiq adashamiz. Bu balo, afsuski, o‘zimizdan, o‘z oramizdan ham chiqishi mumkin. Men bu gaplarni osmondan olib aytayotganim yo‘q. Yurtimizda nashr etilayotgan ayrim gazeta-jurnallar, kitoblarni, suratga olinayotgan ba‘zi klip va kinolarni, efirga berilayotgan qo‘shiq va raqslarni kuzatib, sog‘lom fikrlaydigan har qanday odam shunday xulosaga kelishi tabiiy Mana, Toshkentdagi to‘ylarda “kelinnavkar” degan yana bir balo chiqibdi. Nima emish, endi kelinning ota-onasi qiziga qo‘shib uning o‘nlab dugonalarini ham bir xil kiyintirishi, yasantirishi kerak ekan. Bunday bemaza qiliqlar qaerdan chiqyapti? Yoshlarimiz kimdan o‘rganyapti buni?”[3].

«Ommaviy madaniyat» jamiyatning ma‘naviy, axloqiy qadriyatlarini, bir so‘z bilan aytganda milliy maishiy hayotni zimdan ta‘qib qilib boradi. Hatto milliy, diniy tarbiyadan, urf-odatlardan begonalashish, ularni mensimaslikka da‘vat qilish hollari ham kuzatilayotgani tashvishlanarli, albatta. Ommaviy madaniyat” asta-sekin insonga xos bo‘lmagan xususiyatlarini kuchaytirib boradi: **Axloqiy buzuvchilik**. Jamoat joylarida o‘pishish, shahvoniy filmlar ko‘rish kabi illatlar paydo bo‘lmoqda. **Zo‘ravonlik**. Zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi filmlar, kompyuter o‘yinlariga odatlanib qolish. **Individualizm**. “O‘zim bo‘lsam bo‘ldi, o‘zga bilan nima ishim bor” degan “prinsip”ning tarkib topishi. **Egotsentrizm**. Barcha narsaga shaxsiy manfaat nuqtai nazardan yondoshish va h.k.

“Ommaviy madaniyat” yoshlarning madaniy ongining to‘g‘ri shakllanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu ma‘noda “ayrim yosh ijrochi va ijodiy guruhlarining jamoatchilik e‘tiboriga taqdim etayotgan „asar”lari san‘atning hech qanday talab va mezonlariga javob bermaydi. Nafaqat mavzu, musiqa va ijro usullari, balki sahna harakatlarida ham ochiqdan-ochiq ajnabiy „ommaviy madaniyat” ko‘rinishlariga taqlid qilish, „yulduzlik” kasaliga chalinish holatlari tez-tez uchrab turayotgan chinakam san‘at muxlislarini ranjitmasdan qolmaydi” [4].

Bunday salbiy holatlar yoshlar madaniy ongining noto‘g‘ri shakllanishiga olib keladi. O‘tgan asrning 60 - 70 yillari G‘arbiy Yevropa va AQShda mafkurasizlashuvga, ya‘ni ijtimoiy xayotni mafkuradan xoli etishga urindilar. Lekin bu yo‘l o‘zini oqlamadi. Chunki tarbiyadagi mafkuraviy bo‘shliq o‘z asoratlarini ko‘rsata boshladi. Bunday holat haqida nufuzli nemis nashrlarida: “hozirgi yoshlarimiz o‘rtasida loqaydlik, ruxsizlik, befarqlik, anglanmagan norozilik, beqarorlik kayfiyatlari tarzida nomayon bo‘layotgan “yoshlar madaniyati” deb ataluvchi xatti-harakatlar kuchaymoqda. Bu – yoshlarning o‘z ajdodlari ijtimoiy va madaniy qadriyatlaridan begonalashayotganliklarining belgilaridir”[5], - degan tashvishli fikrlar bildirila boshlandi. Patrik Jozef Byukenen ham o‘zining mashxur «G‘arbning halokati» asarida madaniy inqilobning tasiri xaqida shunday yozadi: «Abortlar, ajralishlar, tug‘ilishning pasayishi, o‘spirinlar o‘rtasida o‘z-o‘ziga suiqasd xollarining ko‘payishi maktablarning kriminallashuvi, giyoxvandlikning ommaviy tus olganini qayd etgan statistik ma‘lumotlar madaniy inqilob

keltirib chiqaradigan inqiroz qanchalik chuqur ildiz otganidan dalolat beradi. Bir soʻz bilan aytganda, jinsiy inqilob bolalarimiz oʻrtasida ajal urugʻini sepmokda...»[6].

Natijada, “Mafkuraviy yangilanish”, “qayta mafkuraviylashuv”ga kuchli zarurat tugʻildi va mafkurasizlik xatosini tuzatishga kirishildi. Shu tariqada, Gʻarbiy Yevropa va AQShning pozitivistik pedagogikasi eʼtiborni ijtimoiy qadriyatlarga, mafkuraviy tarbiyani oʻz ichiga oluvchi “maktabda oʻquvchilarni siyosiy indoktrinatsiyalashni amalga oshirish” konsepsiyasini ishlab chiqib, amalga oshira boshladi.

Gʻarbning oʻzida vazifasini bajarib boʻlgan, umumiy tanqidga uchragan “Madaniy inqilob”, “Jinsiy inqilob”, “Yoshlar madaniyati” kabi “Ommaviy madaniyat” gʻoyasi, xamon bazi siyosiy kuchlar tomonidan yangi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy makonlarga suqilib kirish quroli, vositasi sifatida qoʻllanilib kelinmokda.

Gʻarbona individualizm, inson xuquqlari va shaxs erkinligi shiori ostida “Mavjudlik”, “Erkinlik”, kabi falsafiy taʼlimotlar taʼsirida yuzaga kelgan adabiyot va sanʼatdagi yoʻnalishlar, xamda oqimlar butun boshli avlodlarni voyaga yetishishi, axloqiy normalarni orqaga chekinishi, nikox va oilaga eskilik sarqiti deb, erkinlikni bugʻish deb qarashni shakllantirdi.

“Ommaviy madaniyat” taʼsirida ayollarning oiladagi anʼanaviy vazifalaridan ozod etilishi esa ularning oila va nikoxga munosabatini tubdan oʻzgartirib yubordi. Bugungi kunda millionlab Amerikalik xotin-qizlar feminist ayollarning qarashini qabul qilib, turmush qurish va bola tugʻishdan voz kechmoqda. Shu sababli P. Byukenen Amerika xalqiga qarata deydi: “1950 – yillarda boshlangan „ommaviy madaniyat” harakati 1990 – yillarga kelib millatimizni naslsizlik balosiga duchor qildi” [7].

“Ommaviy madaniyat” muayyan siyosiy kuchlar tomonidan ilgari suriladimi, yoki yangi marksistlar, sotsialistlar tomonidan targʻibot qilinadimi, baribir natijasi milliy madaniyatga zarba berishdir. «Ommaviy madaniyat»ning asl maqsadi har kuyga solish mumkin boʻlgan olomonni shakllantirish boʻlgani bois, u maʼnaviy oziq beradigan, badiiy yuksak, oʻquvchini mushohadaga undab, tasavvur olamining kengayishiga xizmat qiladigan asarlarning yaqiniga yoʻlatmaydi.

60 yillardan rivojlangan Rok xarakati XX asrning ikkinchi yarmidagi badiiy xayotning yorqin timsoliga aylandi. U Angliya va AKShdan oyoq olib butun dunyoni egallab oldi. “Ommaviy madaniyat”ning tub ildizlaridan quvvat olgan bu rok-xarakatning ijodkorlari Elvis Presli, “Betliz” va boshqa guruxlar oʻz chiqishlari bilan mashxur boʻldilar.

Aslida, Musiqaning tarbiyaviylik xususiyati uni tinglash, his etish, munosabat bildirish kabi estetik madaniyat tizimi orqali izohlanadi. Lekin baʼzi bir hollarda ayrim estrada musiqa namunalari yoshlarning ahloqiy olamiga zoʻrlik bilan taʼsir koʻrsatishga urinmoqda. Ular asosan Gʻarb musiqasi namunalari yoki ularga taqliddir. Hozirgi davr ultra musiqasining ayrim turlari (“bit”, “rok”, “rep”, “pop”) yoshlarni maʼnaviy qashshoqlikka, tubanlikka boshlamoqda. Bunday bemaʼni va behayo musiqalarning baʼzi «namunalari» bizga ham yetib kelgan. Gʻarb musiqasining shiddat bilan yoshlarimiz hayotiga va ongiga kirib kelishini garchand yangilik sifatida qabul qilsak ham, ularning feʼl-atvorida jiddiy burilish yasalayotganligi bor gapdir. Gʻarb musiqiy janrlarining yoshlar tarbiyasi, yashash tarziga mos kelayotganini inkor eta olmaymiz. Ularning taʼbi, didi shuni talab qilayapti. Lekin jazavaga tortuvchi, bir xil soʻzlarni koʻp takrorlayveradigan, bir xil ritmga asoslangan musiqani koʻp tinglaydigan yoshlar, shubhasiz milliylikdan yiroqlashadi. Ularning ongu shuuriga shovqin-suronli musiqa shu darajada oʻrnashadi-ki, natijada yurishturishi ham oʻzgara boshlaydi. Shu boisdan yoshlarda toʻgʻri estetik didni, insonning maʼnaviy dunyosini boyituvchi haqiqiy goʻzal musiqaga muhabbatni tarbiyalash, yangi inson – mustaqil davlat quruvchisini kamol toptirish uchun kurash jamiyatimizning muhim vazifasidir [8].

Madaniy inqilob bir necha avlod xayoti mobaynida gʻalabaga erishgan boʻlsa, uni yengish uchun kamida yana shuncha vaqt talab qiladi. Dunyo mafkuraviy poligonga aylangan va gʻoyaviy kurash manfaatlar kurashida asosiy vosita boʻlar ekan, undan keyin janglar siyosiy maydonda emas, axlok, tafakkur va maʼnaviyat soxasida kechadi. Zero raqiblar shunchaki bir siyosiy partiya boʻlmasdan, u oʻzga eʼtiqod, gʻoya va mafkuralarga va aniq maqsadga ega

bo'lgan kuchlardan iborat bo'ladi. Bunda maktab ta'limi, ommaviy axborot vositalari xamda milliy g'oya munosabati va nuqtai nazari hal qiluvchi kuchga aylanadi. Bu o'rinda so'z g'oyat muxim masala- yoshlarning ongi va qalbi xususiyatida borayotir[9].

Yevropaparastlik va amerikacha madaniyat ta'siri, shu ta'sirga jiddiy moyillik – «ommaviy madaniyat»ga ergashish, odatda dunyoqarashi, ongi to'liq shakllanmagan, milliy g'oya va qadriyatlar mohiyatini anglab yetmagan yoshlar orasida ko'prok kuzatilmoqda. Milliy asoslari, mazmun-mohiyatidan begona ruhiyatda voyaga yetayotgan yoshlar tabiiy ravishda sanab o'tilgan madaniyatlarga taqlid kiladi va bundan manfaat izlovchi turli yot kuchlar qurboniga aylanib boradi.

Yoshlarimiz yot mafkuralar targ'ibotining “mehribonligi”, “xolisligi” va “betarafligi”, “yoqimlilik”, “do'stonaligi”ning ortida nima yotganini doimo bilishlari lozim. Ya'ni ularning zaminida O'zbekistonning rivojlanib ketishiga qarab muntazam taktikasini o'zgartirib turuvchi jonsarak aqidaparastlik targ'iboti natijasi va amaliyoti yotganini, ularning an'anaviy fundamentalistik nazariyasi va g'oyalarni zamonaviy usullarda “jonlantirayotganligini” tushunish zarur[10].

Xozirgi davrda inson ongi va qalbini egallash uchun kurash borayotgani xech kimga sir emas. Shuning uchun yot g'oyaviy ta'sirlarga qarshi kurashda uzilishlarga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bunday sharoitda begona g'oyalarning qo'poruvchi tasiriga qarshi doimiy va uzliksiz aksil targ'ibotni tashkil etish muhim sanaladi.

Aytish kerakki, madaniyatning ommaviylashuvi va “Ommaviy madaniyat” tushunchalari bir xil ma'noni bermaydi. Birinchisi, madaniyatlar almashinuvi, milliy madaniyatlarning rivojlanishi va uning elementlarini ommaviylashuvini bildirsa, ikkinchisi, g'oyaviy ta'sir vositasi, milliy madaniyatning kushandasi sifatida namoyon bo'ladi.

Davlatimiz rahbarining 2021 yil 26 martdagi «Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori negizida ilgari surilgan «Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari» g'oyasi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarda olib borilayotgan yangilanishlar, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishda olib borilayotgan faoliyatning, yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishga xizmat qiluvchi ta'lim va tarbiya usullarini asosi bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida sanab o'tilgan muammolarni bartaraf etishda, birinchidan, targ'ibot-tashviqot tizimini shakllantirish, ikkinchidan, tashqi va ichki siyosiy holatni milliy mafkura bilan bog'lagan holda milliy manfaatlar negizida ko'rib chiqish va baho berish, uchinchidan, milliy mafkura negizlarini aniqlash va aniq siyosiy maqsadlarni ishlab chiqish hamda ularni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish kerak bo'ladi.

«Ommaviy madaniyat» tahdidi, bugungi zamon voqelikka ochiq ko'z bilan, real va hushyor qarashni, jahonda va yon-atrofimizda mavjud bo'lgan, tobora kuchayib borayotgan ma'naviy tahdid va xatarlarni to'g'ri baholab, ulardan tegishli xulosa va saboqlar chiqarib yashashni talab etadi. Shu bois yurtdoshlarimiz, ayniqsa, yosh avlod ongida murakkab va tahlikali hayot haqida, uning shafqatsiz o'yinlari to'g'risida biryoqlama va soxta tasavvur bo'lmasligi lozim. Unutmasligimiz kerakki, ogoxlik va xushyorlik, mafkuraviy yetuklik va manaviyatlilik davrimizning talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dwight MacDonald “A Theory of Mass Culture”, in Diogenes, No. 3, Summer 1953, pp. 3-4.
2. Saidov U. “Olomon adabiyoti”, “Tafakkur” jurnali, 2008, №2, 5-bet.
3. Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 04.08.2017.
4. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., “Ma'naviyat”, 2008, 142-bet.
5. Milliy istiqlol g'oyasi. Darslik. T., “Akademiya” nashriyoti, T, 2005, 114-bet.
6. B'yukenen P. G'arbning halokati. “Jahon adabiyoti” jurnali, 2007, 1-son, 35-bet.
7. Byukenen P. Smert Zapada. – M.: 2004.

8.Allanbaev R. “Yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda mo’siqa san’atining o’rni”. O‘zDSMI xabarlar — 2018, №1(5),38-bet

9. Ibragimov S.E. Yoshlar tarbiyasida “Ommaviy madaniyat” tahdidi. “Sohibqiron yulduzi” jurnali 2022 yil № 1, b-140.

10. Ibragimov S.E. Globallashuv jarayonida “Ommaviy madaniyat”ning yoshlar tarbiyasiga tahdidi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. No. 11, 2022, 397-402.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEKISTON OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA URUSH DAVRI TALABLARINING JORIY ETILISHI

Salomov I.

Qarshi davlat texnika universiteti

Katta o‘qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada siz ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari faoliyatining harbiy izga burilishiga doir ma’lumotlar bilan tanishasiz. Shuningdek, maqolada oliy o‘quv yurtlarida amalga oshirilgan tezkor o‘zgarishlar va urush sharoitida dars mashg‘ulotlarining yo‘lga qo‘yilishi, ilmiy-tadqiqot ishlarining olib borilishi, o‘quv-uslubiy ishlarning urush sharoitiga moslab yo‘lga qo‘yilishi haqida ham so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: urush, oliy ta’lim muassasasi, harbiy ta’lim, universitet, o‘quv-uslubiy ishlar, dars, auditoriya, professor-o‘qituvchi, tadqiqotchi, ilmiy ishlar, fakultet.

Аннотация. В данной статье рассматривается деятельность высших учебных заведений Узбекистана в годы Второй мировой войны, а также процесс их перестройки на военный лад. Особое внимание уделяется оперативным изменениям, осуществлённым в вузах, организации учебного процесса в условиях военного времени, проведению научно-исследовательских работ и адаптации учебно-методической деятельности к требованиям военного периода.

Ключевые слова: война, высшее учебное заведение, военное образование, университет, учебно-методическая работа, занятия, аудитория, профессорско-преподавательский состав, исследователь, научные работы, факультет.

Annotation. This article examines the activities of higher education institutions in Uzbekistan during the years of the Second World War and their transition to a wartime framework. The paper focuses on the rapid transformations implemented in universities, the organization of academic instruction under wartime conditions, the continuation of scientific research, and the adaptation of educational and methodological work to the needs of the war period.

Keywords: war, higher education institution, military education, university, educational and methodological work, class, lecture hall, faculty member, researcher, scientific research, faculty.

Kirish. Ikkinchi jahon urushining dastlabki kunlaridanoq O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari O‘zbekiston Maorif Xalq Komissarligi boshchiligidagi o‘z faoliyatlarini harbiy vaziyatdan kelib chiqqan holda qayta qurishni boshladilar. Oliy ta’lim muassasalari o‘z o‘quv, uslubiy va ilmiy dasturlarini mamlakat mudofaa rejalari va respublika xo‘jaligidagi mavjud muammolarni yechishga qaratilgan chora-tadbirlar asosida qayta qurdilar.

Natijalar. Barcha sohalarini qisqa muddatda qaytadan qurgan oliy ta’lim muassasalaridan biri O‘rta Osiyo davlat universiteti edi. 1941-yilning 5-avgustida O‘rta Osiyo davlat universitetida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda rektor, prof. S.D. Muraveyskiy (1936-1942-yillar) “Yangi o‘quv yili boshlanishi va unda universitetning vazifalari to‘g‘risida”gi ma’ruzasida, urush yuzaga keltirdan vaziyatdan kelib chiqib, universitet butun jamoasi faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini

bayon qildi. Ushbu masala bo'yicha qabul qilingan qarorda "Professor-o'qituvchilar va talabalar uyushqoqligini ta'minlash, mehnat intizomini mustahkamlash, g'oyaviy-ma'rifiy ishlar darajasini yanada kuchaytirish, o'quv-uslubiy va tarbiyaviy ishlarda faollik ko'rsatish, fashizmni mag'lub etish yo'lida jamoa o'zaro birlashishi zarurligi" aytib o'tildi. Shuningdek, yangi o'quv yilida bir qancha qiyinchiliklar vujudga kelgani ham qayd etildi. Ulardan biri, butun respublikada bo'lgani kabi O'rta Osiyo davlat universitetida ham ko'pchilik erkak professor-o'qituvchilarning harakatdagi armiya saflariga jo'nab ketishi edi[1].

Urushning dastlabki kunlarida universitet olimlari - V. Romanovskiy, I. Raykova, T. Sarimsoqov, T. Zohidov, Sh. Tolipov va boshqalar "Pravda vostoka" gazetasi orqali nutq so'zladilar. Ular hukumatning har qanday buyrug'ini bajarishga to'liq tayyor ekanliklari to'g'risida fikr bildirib, barcha professor-o'qituvchilar va ilmiy xodimlar nomidan "Isyonkor dushmani mag'lub etish uchun o'z bilimlari va kuchlarini, kerak bo'lsa o'z jonlarini berishga tayyor ekanliklarini qayd etdilar"[2].

Urush davridagi barcha qiyinchiliklarga qaramay, universitet o'z o'quv-uslubiy ishlarini urush davri talablariga moslashtirdi.

Urushning dastlabki davrida universitetda tashkil etilgan "Osoaviaxim"[3] O'rta Osiyo davlat universiteti harbiy otryadi ommaviy mudofaa ishlari mutaxassislarini tayyorlashda juda muhim rol o'ynadi. Faqatgina, 1941-1942-yillarning o'zidayoq 1095 kishi havo hujumidan himoya va kimyoviy moddalarga qarshi mudofaa standartlaridan o'tdi. Universitetda olingan harbiy bilimlar keyinchalik Qizil Armiya safiga chaqirilganlarga katta yordam berdi[4].

"Osoaviaxim" maktabida tahsil olgan shunday kadrlardan biri Tarix fakulteti aspiranti Abdullayev Malla bo'lib, uning armiya safida nemis fashistlariga qarshi kurashda qahramonlik ko'rsatganligi hamda "Qizil yulduz" ordeni bilan taqdirlanganligini alohida ta'kidlash lozim. Urush boshlangan paytda harbiy maktabda tahsil olgan universitet xodimi Aleksandr Proxorov, Tarix fakulteti talabasi Mixail Oksman kabilar oddiy askar sifatida frontga ketib, sovet armiyasining polkovniklari sifatida urushni tugatishdi. Dotsent I. Arjanix, assistent M. Aripov artilleriya va minomyot batareyalarining komandirlari bo'ldilar. Ko'plab aspirantlar va Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchilari armiyada siyosiy xodim bo'lib ishladilar. Harbiy kafedra o'qituvchisi kapitan I. Rogkevich urush davrida general-leytenant unvoniga ega bo'ldi. Biologiya fakulteti talabasi, "Sovet Ittifoqi qahramoni" medali sohibi I. Kurganskiy oddiy askarlikdan podpolkovnik darajasigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi hamda urush davrida I.V. Panfilov nomidagi 8-gvardiyaning o'qchi diviziyasi polkiga rahbarlik qildi[5].

Universitetning ilmiy-tadqiqot ishlarini urush davri talablari asosida qayta qurish masalalari har doim ta'lim muassasasi diqqat markazida bo'lgan. Masalan, 1942-yil 9-yanvarda bo'lib o'tgan O'rta Osiyo davlat universitetidagi yig'ilishda o'sha yilning 10-fevraliga qadar O'rta Osiyo davlat universitetining barcha ilmiy ishlarini harbiy asosda qayta qurish masalasi muhokama qilindi. O'rta Osiyo davlat universitetidagi har bir tadqiqotchining ilmiy ishlari qayta ko'rib chiqilib, ularning mamlakat xo'jaligi uchun zarur bo'lgan ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug'ullanishlari zarurligi qayd etildi[6].

1942-yil 5-mayda SSSR Xalq Komissarlari Soveti "1942-yilda oliy oliy ta'lim muassasalariga qabul qilish rejasini tasdiqlash va ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorini chiqardi. Unga ko'ra, 1942-yilgi qabul jarayonlarida 1941-1942-o'quv yilida o'rta maktablarni bitirgan o'quvchilar oliy o'quv yurtlariga kirish uchun topshiriladigan imtihonlardan ozod qilindi[7]. Hujjatda qayd etilishicha, 1941-1942-yilgi o'quv yilida "a'lo" va "yaxshi" baholari bo'lgan talabgorlarga oliy ta'lim muassasalariga kirish huquqini qo'lga kiritganlar.

Bu qaror asosida 1942-yilda butun respublikada bo'lgani kabi O'rta Osiyo davlat universitetida ham o'qishga qabul qilish - kirish imtihonlarisiz amalga oshirildi, ikkinchi kurs talabalari armiya safiga chaqirilishdan ozod qilindilar, talabalar va aspirantlar uchun stipendiyalar miqdori oshirildi[8].

1943-yil 11-aprelda O'rta Osiyo davlat universiteti qoshida prof. V.I. Romanovskiy rahbarligida Mexanika va matematika, prof. I.P. Sukervanik rahbarligida Kimyo, prof. N.L.

Korjenevskiy qo‘l ostida Geologiya va geografiya, prof. E.P. Kosvin boshchiligida Biologiya, prof. V. M. Jirmundskiy rahbarligida Tarix va filologiya kabi ilmiy-tadqiqot institutlari tashkil etildi. Yangi ilmiy-tadqiqot institutlari universitetdagi ilmiy hayotni ancha jonlanishiga xizmat qildi.

1943-yil 28-dekabrda esa bo‘lib o‘tgan universitet yig‘ilishida kimyogar olimlarning yordami haqida to‘xtalib o‘tilib, asosan Analitik kimyo kafedrasida (kafedra mudiri I.T. Talipov) tomonidan “Podyomnik”, “Elektrostanok” va boshqa zavodlar uchun uchun po‘lat, quyma temir, har xil qotishmalar va turli xil materiallar tayyorlab berilishi yo‘lga qo‘yilganligi aytilib o‘tildi. Aynan ular tomonidan faqat 1943-yilda 1000 dan ortiq tahlillar va tajribalar o‘tkazilganligi ham qayd etildi[9].

1943-yildan boshlab universitetda “Ikkinchi jahon urushida Sovet Ittifoqi” mavzusida umumiy hajmi 20 soatdan iborat bo‘lgan ma‘ruzalar va seminarlar yuqori kurslarning barchasiga o‘tila boshlandi. 1943-1944-o‘quv yilida urush boshlanishi arafasida vaqtincha faoliyati to‘xtatilgan sirtqi bo‘limni tiklash ishlari olib borildi. Urush tugashi arafasida Tarix, Matematika, Filologiya va Geografiya fakultetlarida sirtqi bo‘limlar mavjud edi. Uzoq vaqt davomida (1938-1941, 1943-1947-yillar) dotsent A. Shokirov sirtqi bo‘limga rahbarlik qildi.

O‘zbekiston Maorif Xalq Komissarligining oliy o‘quv yurtlari faoliyatlarini tartibga solish borasidagi ishlari o‘quv jarayonlarida ham o‘zining natijasini berdi. Universitet rahbariyati talabalarni harbiy tayyorgarlik masalalariga katta e‘tibor berib, Harbiy kafedra ishi va o‘quv dasturining bajarilishini bir necha bor umumiy yig‘ilishlarda muhokama qildi. Yangi o‘quv dasturiga ko‘ra, harbiy ishlar uchun dars soatlari sezilarli darajada oshirildi, mamlakat mudofaasi vazifalariga doir bir qator fanlar joriy etildi. Jumladan, urush davrida talabalarga harbiy meteorologiya, akustika, geografiya, harbiy ishlarda qo‘llaniladigan ehtimollik nazariyasi, artilleriya yong‘inini boshqarish, kimyoviy mudofaa xizmati, zaharli moddalar kimyosini o‘rganish kabi kurslar o‘quv dasturlariga kiritildi. Gumanitar fakultetda Qizil Armiyada siyosiy tarbiya ishlari va uni tashkil etish uslublari, badiiy adabiyotlardan siyosiy ta‘limda foydalanish usullari va boshqa kurslar tashkil etildi[10].

1944-yil 24-aprelda universitetning rahbariyati “Harbiy-jismoniy tarbiya ishlar to‘g‘risida”gi hisobotni eshitib, uni muhokama qildi, harbiy kafedra ishini yanada jonlantirish zarurligi ta‘kidlandi. Shu bilan birga universitet professorlar-o‘qituvchilari ham harbiy tayyorgarlikdan o‘tdilar. 1944-yil sentabrdan boshlab universitetning Harbiy kafedrasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri Qizil Armiyaning zaxira ofitserlarini tayyorlashni boshladi. Harbiy sohada katta tajribaga ega bo‘lgan (1918-yildan beri Qizil Armiya xizmatchisi) general-mayor V.N. Zagladin kafedra mudiri etib tayinlandi. Talabalar snayperlar, radio operatorlari, harbiy tarjimonlar kabi maxsus mutaxassisliklar bo‘yicha harbiy darslarni o‘zlashtirdilar. Xususan, O‘rta Osiyo davlat universiteti Harbiy kafedrasida tarkibida faoliyat yuritgan snayperlar maktabi jami hisobda Qizil Armiya safiga 237 ta snayperchilar tayyorlab berdi[11].

Ikkinchi jahon urushi davrida evakuatsiya qilingan talabalar o‘zlarining oliy ta‘lim muassasalarida, agar bunday imkoniyat bo‘lmasa, mahalliy oliy ta‘lim muassasalariga joylashtirilib, barcha yaratilgan shart-sharoitlar asosida tahsilni davom ettirdilar. O‘rta Osiyo davlat universitetida ham shunday evakuatsiya qilingan talabalardan bir qanchasi joylashtirildi.

Urush davrida universitet ilmiy salohiyati sezilarli darajada o‘sd. Shuningdek, urush davrida evakuatsiya qilingan olimlarning universitetda faoliyat yuritishlari ham bu jarayonga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida universitet rektorlari sifatida S.D. Muraveyskiy (1936-1942-yillar), S.U. Umarov (1942-1943-yillar), T.A. Sarimsoqov (1943-1944-yillar), Y.A. Velnev (1944-1945-yillar)lar faoliyat olib bordilar[12].

O‘zbekistondagi yana bir oliy ta‘lim muassasalaridan biri Andijon davlat o‘qituvchilar institutida ham bu davrda o‘ziga xos o‘zgarishlar amalga oshirildi. Tabiiyki, ta‘lim muassasasida 1941-1942-yilgi o‘quv yilining boshlanishi Ikkinchi jahon urushi davriga to‘g‘ri keldi. Barcha o‘quv-uslubiy, ma‘naviy va ilmiy hayot urush davri talabalariga moslashtirildi, hamma ishlar front uchun amalga oshirilishi belgilandi. Bu davrda Andijon davlat o‘qituvchilar instituti asosan

o'rta maktablar uchun o'qituvchilarni tayyorlash bilan shug'ullandi. Urush sharoitida esa ularning mas'uliyati 2 barobarga oshdi.

1941-1942-o'quv yilida institut o'quv jarayonlari 2-kurslar uchun 1-avgustdan, 1-kurslar uchun esa 1-sentabrdan boshlandi. Barcha o'quv jarayonlari tartib va reja bo'yicha amalga oshirildi, ya'ni kunduzgi va kechki o'quv jarayonlari alohida-alohida smenada amalga oshirildi. Urush sharoitida darslarni o'tishning qiyinligi, davrning nihoyatda murakkabligi sababli, to'lov jarayonlarini amalga oshirishning qat'iy belgilanishi hamda ba'zi talabalarning to'lov qobiliyatiga ega emasligi natijasida o'quv yilini boshlanishidan 1 oy o'tib ko'plab talabalar institutni tark etishga majbur bo'ldilar. Jami hisobda o'quv yili davomida 209 nafar talabalar turli sabablar tufayli o'qishni to'xtatishlariga to'g'ri kelgan[13].

Harakatdagi armiyaga chaqiruv jarayonlarida institutni garchi kamchilik o'qituvchilar tark etgan bo'lsa-da, bu holat baribir o'quv jarayonlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Urush davrida institut o'z binolarining katta qismini tibbiy xizmatlar va harbiy ishlar uchun ajratdi. Buning oqibatida institut ko'pgina dars jarayonlarini shahardagi mahalliy 31-maktab binosida amalga oshirishga majbur bo'ldi. Ko'p hollarda dars mashg'ulotlarini 3-smenada, ya'ni kechki soat 19:00 dan 23:30 ga qadar amalga oshirilishiga to'g'ri keldi. Dars soatlarining kechgi soatlarga ko'chirilishi dars sifatiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Ayniqsa, olis hududlardan kelganlar darsdan keyingi holatlarda judayam qiyin ahvolda qolishdi.

Urush davrida institutning barcha fakultetlari deyarli kechqurun o'quv mashg'ulotlarini amalga oshirdi. Buning natijasida ba'zi guruhlarda talabalar soni 10 nafardan ham kamayib ketdi. Barcha 2-kurs talabalari o'zlarining alohida guruh rejalariga ega bo'lishdi, ba'zi holatlarda bir xil yo'nalishda bo'lishiga qaramay, ikkita guruh turli vaqtlarda va sharoitda o'qishiga to'g'ri keldi. Bundan tashqari, paxta yig'im-terim mavsumi va boshqa jamoat ishlari sababli ham dars mashg'ulotlari yetarli darajada rejadagidek amalga oshirilmadi.

Bitiruvchi kurslar uchun dars mashg'ulotlari 1-iyulga qadar davom ettirildi. Iyul oyi esa imtihon oyi sifatida belgilandi. Urush davri sharoitida institutda 1941-1942-o'quv o'quv yili 1-avgustga qadar davom etdi. Shunday qiyin vaziyatlar bo'lishiga qaramay, 1941-1942-o'quv yilida ta'lim muassasinining Til va adabiyot, Tarix fakultetlarini 73 nafar talaba (39 nafar ruslar, 34 nafar o'zbeklar), Tabiiy fanlar va Geografiya fakultetlarini 63 nafar (37 nafar ruslar, 26 nafar) talabalar, jami hisobda 136 nafar talabalar tamomlaganlar[14].

Urush davrida O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi oliy o'quv yurtlari tasarrufidagi o'quv binolari va talabalar turar joylari maydoni to'g'risida ma'lumotnomasida O'zbekistondagi yirik hisoblangan oliy ta'lim muassasalarining o'quv binolari va talabalar turar-joylari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Unda Andijon davlat o'qituvchilar instituti ham qayd etilgan bo'lib, o'quv xonalarining umumiy maydoni 1428 m², talabalar turay-joylari binolari maydoni esa 871 m² ekanligi qayd etilgan[15].

1944-1945-o'quv yilida Andijon davlat o'qituvchilar institutining 12 nafar xodimi evakuatsiya qilingan xodimlarni o'z vataniga qaytarish ishlari jarayonida institutni tark etdi. Ular orasida 4 nafar fan nomzodlari ham bor edi. Natijada, institut ilmiy salohiyatida biroz pasayish kuzatildi. 1944-1945-o'quv yilida institutga jami 200 nafar talabalar, jumladan 150 nafari kunduzgi ta'lim yo'nalishlariga, 50 nafari tayyorlov kurslariga qabul qilindi[16].

Orjonikedze nomidagi Buxoro pedagogika va o'qituvchilar tayyorlash instituti Ikkinchi jahon urushi davrida qizg'in faoliyat yuritdi. 1941-1942-o'quv yili urush yillariga to'g'ri keldi. Mazkur holat Davlat Yusupov boshchiligidagi jamoani institutdagi ta'lim jarayonlarini urush talablari asosida qayta qurishni taqozo qildi. Institutning barcha o'quv-uslubiy, madaniy-ma'rifiy, ilmiy faoliyati yogona maqsadga yo'naltirildi, ya'ni yuqori malakali kadrlar tayyorlash va ularning yordamida mamlakat uchun zarur hisoblangan sohalarni salohiyatli yoshlar bilan to'ldirish zarurati edi. Ushbu o'quv yilida Buxoro pedagogika va o'qituvchilar instituti davlat mudofaasini amalga oshirishda va mamlakat xo'jaligini har tomonlama rivojlantirishda hamda front uchun zarur bo'lgan barcha yordamlarni ko'rsatishda, mamlakat ishlab chiqarishiga ko'maklashishda o'z hissasini qo'shdi.

1941-1942-o'quv yilining boshida Buxoro pedagogika va o'qituvchilar institutida fakultetlar va kafedralararo pedagog xodimlar, ilmiy bo'lim xodimlari, administrativ-texnik xodimlarga barcha o'quv, uslubiy va ilmiy hayotni urush talabidan kelib chiqib qayta qurilishini ko'zda tutuvchi ishlarni amalga oshirish vazifasi yuklandi. Ular quyidagi ishlarni amalga oshirishlari kerak edi:

1. O'qitish tizimini urush vaziyatidan kelib chiqib qayta qurish;
2. Ta'lim sifatini oshirish;
3. Talabalar o'rtasida siyosiy-tarbiyaviy ishlarni yanada kuchaytirish;
4. Ilmiy-tadqiqot ishlarini mamlakat mudofaasi va iqtisodiyotini ko'zlab amalga oshirish;
5. Qizil Armiya qismlarida, Buxoro aholisi o'rtasida siyosiy va harbiy vaziyat haqida ma'ruzalar o'qish;

6. Institutdagi barcha xodimlar va talabalar yuqori sifatli harbiy ko'nikmaga ega bo'lishlarini ta'minlash.[17]

1941-yil iyul-avgust oylarida mahalliy millat vakillaridan iborat o'qituvchilar jamoasi frontga chaqiruv oldilar. Ulardan Shirboyev, Xasanov, Slosariyevlar birinchilardan bo'lib frontga jo'nab ketishdi. Buning natijasida professor o'qituvchilar tarkibi 42 taga tushib qoldi. Ulardan 17 nafari mahalliy millat vakillari edi. Bu davrda institutda jami professor-o'qituvchilar soni 51 nafarni tashkil etgan. Ulardan 1 nafari professor, 10 nafari dotsent, 6 nafari fan nomzodi, 14 nafari katta o'qituvchilar, 20 nafari oddiy o'qituvchilar bo'lib, ulardan 25 nafari mahalliy millat vakillar edi[18].

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish kerakki, davr murakkab bo'lishiga qaramay, oliy ta'lim muassasalari jamoalari urush holatiga moslashishga, o'quv, uslubiy, ilmiy yo'nalishlardagi ishlarni qayta tuzish, urush davriga mos bo'lgan fanlarni o'quv dasturlariga kiritishga harakat qildilar, bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalari tomonidan front uchun ko'rsatilgan ilmiy, moddiy va ma'naviy yordamlar alohida tahsinga loyiq ishlardir.

Oliy ta'lim muassasalari jamoalari har bir o'quv yilida o'z oldilariga qo'ygan maqsadlarga erishishga muvaffaq bo'lganlar. Ta'lim sifatini yuqori ko'rsatkichlarda saqlash uchun barcha zarur choralarning o'z vaqtida ko'rilishi tayyorlanayotgan kadrlarning ilmiy, pedadogik va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlariga yordam berdi. Urush davri talabidan kelib chiqib deyarli barcha oliy o'quv yurtlarida Harbiy kafedralar tuzilganligi respublikadagi deyarli barcha oliy ta'lim muassasalariga oid o'ziga xos jarayon ekanligini ham qayd etish lozim.

Adabiyotlar:

1. Гентшке Л.В., Дмитриев Г.Л., Оразимбетов Ш.О., Рахимов М.Г. Очерки истории Ташкентского государственного университета им. Ленина – Т.: Фан. 1980, – С. 55.
2. Правда Востока, 1941 г., 29 июня.
3. Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству (сокращённо Осоавиахим, ОАХ) — (Mudofaa, aviatsiya va kimyoviy qurilishni rivojlantirish jamiyati (qisqartirilgan Osoaviaxim) - 1927–1948 yillarda mavjud bo'lgan Sovet ijtimoiy-siyosiy mudofaa tashkiloti)
4. Salomov I. O'zbekistonda Ikkinchi jahon urushi davrida oliy ta'lim va fan (1941-1945). –Qarshi, 2025. –B. 110
5. Гентшке Л.В., Дмитриев Г. Л., Оразимбетов Ш.О., Рахимов М. Г. Очерки истории Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина –Т.: Фан. 1980, – С.65.
6. O'zMA. R-94-jamg'arma, 5-ro'yxat, 4449-ish, 3-varaq
7. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Т.2. – М. – С. 544.
8. Мамедова Л.С. Руководство Компартии Узбекистана деятельностью интеллигенции а годы Великой Отечественной войны. Автореферат канд. дисс. – Ташкент, 1971, – С.17.

9. Гентшке Л.В., Дмитриев Г.Л., Оразимбетов Ш.О., Рахимов М.Г. Очерки истории Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина –Т.: Фан. 1980, – С.58-59.
10. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4456-ish, 22-varaq
11. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4456-ish, 41-varaq
12. Salomov I. O'zbekistonda Ikkinchi jahon urushi davrida oliy ta'lim va fan (1941-1945). –Qarshi, 2025. –B. 113
13. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4099-ish, 20-varaq
14. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4099-ish, 18-20-varaqlar
15. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4099-ish, 22-varaq
16. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4643-ish, 85-92-varaqlar
17. Salomov I. O'zbekistonda Ikkinchi jahon urushi davrida oliy ta'lim va fan (1941-1945). –Qarshi, 2025. –B. 116
18. O‘zMA. R-94-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 4103-ish, 2-varaq

СУРХОНДАРЁДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТ ИШЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Эргашев Фирдавс

Қарши давлат университети тадқиқотчиси

Аннотация. Ушбу мақола Сурхондарё вилоятида жисмоний тарбия ва спорт ишларининг шаклланиш жараёнлари ва унинг тарихига бағишланади. Илмий мақолани ёритишда тарихий адабиётлар ҳамда архив материалларидан кенг фойдаланилган. Шунингдек мақолада Сурхондарё вилоятида жисмоний тарбия ва спорт соҳасини ривожлантириш имкониятлари ҳақида батафсил тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Сурхондарё, жисмоний тарбия, спорт, мутахассислар, ислохотлар, ривожланиш.

Сурхондарё вилоятида спорт ва жисмоний тарбия ишларини йўлга қўйиш анча мураккаб ва шарафли йўлни босиб ўтди. Чунки, совет ҳукумати дастлаб спорт ва жисмоний тарбия масаларига ҳарбий соҳани кадрлар билан таъминлашнинг бир йўналиши сифатида эътибор қаратди. Умумий ҳарбий таълим бошқармаси дастлаб фақат рус миллатига мансуб аҳоли ўртасида иш олиб борган бўлса, кейинчалик эса, маҳаллий миллатга мансуб ёшлар ўртасида ҳам фаолият юрита бошлади. 1922 йил 17 июлда ҳарбий Нозирликнинг буйруғида шундай дейилади: «ЧОН штаби Туркистон fronti умумий таълим бўлим бошлиғининг буйруқ ҳамда кўрсатмаларига асосан шу ҳудудида яшаётган рус аҳолисини мажбурий ҳарбий хизматга тайёрласин. Бухоро, Чоржуй, Керки, Шеробод ревкомлари жойларда ҳарбий хизматга ёши етган кадрлар ҳақида зудлик билан хабар қилишсин. Янги Бухоро шаҳар ҳарбий комиссариати[1].

Фуқароларни ҳарбий хизматга тайёрлаш ёшлар Халқ Нозирлар Кенгашининг 1921 йил декретларига биноан қўнгилли асосда олиб борилди[2]. Ҳарбий халқ нозирлиги ёшларни ҳарбий хизматга тайёрлаш дастурини ишлаб чиқди, унда жисмоний тайёргарликка алоҳида ўрин ажратилган эди. Жисмоний тарбия дастурига қуйидаги машқлар киритилган эди: фаол дала гимнастикаси, енгил атлетика, ҳарбий ҳаракатли ўйинлар, қиличбозлик, спорт ўйинлари.

Термиз коммунистик ёшлар уюшмаси қошида 1920 йил 9 сентябрда умумий ҳарбий таълим тўғараги ташкил этилди. Унга барча Комсомол аъзолари ва партиясиз ёшлар жалб қилинди. Машғулотлар ҳафтасига 2 маротаба олиб бориладди. Комсомол – спортчилар ҳарбий хизматга чақириладиган ёшлар ўртасида умумий ҳарбий таълим бошқармасининг мақсад ва вазифалари ҳақида тушунтириш ишларини олиб борар эканлар, уларни

жисмоний тарбия ва спорт машғулотларига қизиқтирар эдилар[3]. 1921 йилнинг охирида Термизда жисмоний тарбия тўғараги базасида спорт клуби ташкил этилди. Бу клубда спортнинг бир неча тури бўйича тўғарақлар ва кутубхоналар фаолият кўрсатиб турди[4].

Спорт клуби ишларига, жисмоний тарбия машғулотларига қизлар ҳам жалб этиларди. Умумий ҳарбий таълим бошқармасининг 9-ҳудудий участкаси клубни турли анжомлар билан таъминлашда амалий ёрдам кўрсатди. Сурхон-Шеробод воҳасида таркиб топган мазкур илк спорт клуби «Совет ҳокимияти нима?», «Ҳарбий хизматга тайёргарлик» ва «Коммунизмнинг алифбосини ўқиш» мавзуларида маърузалар ўтказди, спорт мусобақалари ташкил этди. М.В.Фрунзенинг кўрсатмаси асосида 1921 йилнинг ўрталарида «Қизил таёқ» кўнгилли отрядлари тузилди. Бу отрядлар сафида Ч.Беркалиев, П.Қорабоев, Б.Н. Музаффаров, Ш. Мирзахмедов, А. Холмуродов ва бошқалар бор эди[5]. 1924 йил 23 июлда Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси меҳнаткашлар ва ёшлар ўртасида жисмоний тарбияни олиб бориш ишларига раҳбарликни яхшилаш мақсадида Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси меҳнаткашлар ва ёшлар жисмоний тарбия Марказий Кенгашини тузди[6]. Бу кенгаш ўз навбатида совет жисмоний тарбияси ғояларини фаол тарғиб қилиш ва жисмоний тарбияни янада ривожлантириш билан шуғулланди. 1924 йилда Бухоро Марказий Комитети қошида тузилган ушбу жисмоний тарбия Марказий Кенгаши Умумбухоро олимпиадасини ўтказди[7]. Бу тадбир, табиий равишда Сурхон-Шеробод воҳасида ҳам жисмоний тарбия ва спортнинг кейинги ривожланиши босқичлари учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Архив хужжатларининг гувоҳлик беришича, бу даврда округнинг узоқ туманларида жисмоний тарбия ва спорт ишлари қониқарсиз аҳволда эди. Устига устак мазкур туманларнинг аҳолиси ниҳоятда қийин шароитни бошдан кечирар, фуқаролар уруши, миллий озодлик ҳаракати уларни ҳар жихатдан қийин аҳволга салаётган эди. Бундан ташқари катта майдонга эга бўлган Бухоро округининг бошқа ҳудудлари аҳолиси билан алоқа боғлаш учун шароит ҳам оғир эди. Йўл ва алоқа воситаларининг ҳали тўла йўлга қўйилмаганлиги, аҳоли таркибининг бир текисда эмаслиги, маҳаллий аҳолининг саводсизлик даражасининг юқорилиги, жисмоний тарбия кадрларининг йўқлиги, асбоб-анжомларнинг етишмаслиги, машғулот учун жойларнинг тақчиллиги ва бошқа кўплаб сабаблар воҳада жисмоний тарбия ҳамда спортнинг кенг ёйилишига тўсқинлик қилар эди.

Спорт клублари томонидан жисмоний тарбия ва спортни тарғиб қилиш, ёшларни ҳарбий-жисмоний тайёргарликка янада кўпроқ жалб этиш мақсадида ёшлар ва меҳнаткашлар ўртасида кўплаб маърузалар, жисмоний тарбиянинг аҳамияти хусусида суҳбатлар ташкил этиларди, халқ байрамларида спортчиларнинг чиқишлари уюштирилди. Ўтказилган бу тадбирларда Термиз гарнизонининг аскарлари ва спорт клуби аъзолари фаол иштирок этишарди.

Бутуниттифоқ жисмоний тарбия Кенгашининг 1924 йилнинг апрел ойида йиғилиши бўлиб ўтди[8]. Йиғилиш иштирокчилари мамлакатда жисмоний тарбия ҳаракати томонидан қўлга киритилган муайян ютуқларни эътироф қилган ҳолда, жойларда жисмоний тарбия ишларининг шакли ва мазмунидаги хилма-хилликни бартараф этиш, турли ташкилот ва муассасалар билан мустаҳкам алоқа боғлаш, жисмоний тарбияни ривожлантиришда комсомол ва касаба уюшмаларининг ишини кучайтириш, маҳаллий советларнинг жисмоний тарбияни кенг йўлга қўйиши зарурлиги ва бунинг учун турли ташкилотларнинг уюшқоқлик кўрсатиши кераклигини қатъий таъкидлаб ўтдилар[9].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Акчурин Р.К. Всеобуч в Туркистане. 1918-1923 гг. Автореферат. М., Стр. 15.
2. Ўзбекистон миллий архиви, 39 - фонд, 1 -рўйхат, 595-иш, 85-варақ

3. Ўзбекистон миллий архиви, 39 - фонд, 1 - рўйхат, 595-иш, 85-варақ
4. Зисман Н.В. Шоломицкий Ю.С. Физкультура и спорт в Узбекистане. – Ташкент. 1956. – С. 21
5. Сурхондарё вилаяти давлат архиви, 18-фонд, 1- рўйхат, 96-иш, 50-варақ
6. Сурхондарё вилаяти давлат архиви, 18-фонд, 1- рўйхат, 230-иш, 111-варақ
7. Сурхондарё вилаяти давлат архиви, 18-фонд, 1- рўйхат, 230-иш, 98-варақ
8. Сурхондарё вилаяти давлат архиви, 18-фонд, 1- рўйхат, 86-иш, 43-44 варақ
9. Сурхондарё вилаяти давлат архиви, 18-фонд, 1- рўйхат, 96-иш, 48- варақ

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY JARAYONLARNI O‘RGANISHGA BO‘LGAN INNOVATSION YONDASHUVLAR

Xudoykulov Azamat Beshimovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi dots. v.b.

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekiston mustaqillik davrida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni o‘rganishda informatsion yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy axborot texnologiyalari, raqamli platformalar, ochiq ma’lumotlar bazalari, sotsiologik va statistik tadqiqotlarning qo‘llanishi keng yoritilgan. Tadqiqotda ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni anglashda elektron hukumat tizimlari, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar; iqtisodiy sohada raqamli iqtisodiyot, statistik tahlil va geoinformatsion tizimlar; madaniy sohada esa madaniy merosni raqamlashtirish, internet kommunikatsiyalari va madaniyatlararo muloqotning o‘rni ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, kiberxavfsizlik, feyk xabarlar va global media maydoniga qaramlik kabi dolzarb muammolarga e’tibor qaratilgan. Xulosa qismida informatsion yondashuvlarning O‘zbekiston jamiyatini modernizatsiya qilish, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish hamda milliy o‘zlikni mustahkamlashdagi strategik ahamiyati asoslab beriladi.

Аннотация. В данной научной статье анализируется значение информационных подходов в изучении социально-политических, экономических и культурных процессов Узбекистана в период независимости. В исследовании подробно освещаются применение современных информационных технологий, цифровых платформ, открытых баз данных, социологических и статистических методов. Отмечается роль электронного правительства, средств массовой информации и социальных сетей в осмыслении социально-политических процессов; цифровой экономики, статистического анализа и геоинформационных систем — в исследовании экономических процессов; а также цифровизации культурного наследия, интернет-коммуникаций и межкультурного диалога — в культурной сфере. Особое внимание уделено проблемам кибербезопасности, распространения фейковых новостей и зависимости от глобальных медиаплатформ. В заключении обосновывается стратегическое значение информационных подходов для модернизации общества, развития гражданского общества и укрепления национальной идентичности в Узбекистане.

Annotation. This scientific article analyzes the importance of information approaches in studying the socio-political, economic, and cultural processes of Uzbekistan during the period of independence. The work highlights the use of modern information technologies, digital platforms, open data sources, as well as sociological and statistical research methods. The study emphasizes the role of e-government, mass media, and social networks in understanding socio-political processes; the digital economy, statistical analysis, and geographic information systems in studying economic processes; and the digitization of cultural heritage, internet communications, and intercultural dialogue in the cultural sphere. Special attention is given to issues of cybersecurity, the spread of fake news, and dependence on global media platforms. In

conclusion, the research substantiates the strategic importance of information approaches for the modernization of society, the development of civil society, and the strengthening of national identity in Uzbekistan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni o'rganishda informatsion yondashuvlar, axborot texnologiyalari, raqamli platformalar, ochiq ma'lumotlar bazalari, sotsiologik va statistik tadqiqotlarning qo'llanishi, elektron hukumat tizimlari, ommaviy axborot vositalari, iqtisodiy sohada raqamli iqtisodiyot, statistik tahlil, madaniy merosni raqamlashtirish, internet kommunikatsiyalari, madaniyatlararo muloqotning o'zni, kiberxavfsizlik, feyk xabarlar, global media maydoniga qaramlik.

Ключевые слова: Информационные подходы к изучению социально-политический, экономических и культурных процессов, информационные технологии, цифровые платформы, открытые базы данных, использование социологических и статистических исследований, системы электронного правительства, средства массовой информации, цифровая экономика в экономической сфере, статистический анализ, оцифровка культурного наследия, интернет-коммуникации, роль межкультурного диалога, кибербезопасность, фейковые новости, зависимости от глобального медиaprостранства.

Keywords: Informational approaches to the study of socio-political, economic and cultural processes, information technologies, digital platforms, open databases, the use of sociological and statistical research, e-government systems, mass media, digital economy in the economic sphere, statistical analysis, digitization of cultural heritage, internet communications, the role of intercultural dialogue, cybersecurity, fake news, dependence on the global media space

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jamiyat hayotining barcha jabhalarini chuqur ilmiy o'rganish, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni tahlil qilish zaruriyati yuzaga keldi. Bu jarayonda an'anaviy ilmiy metodlardan tashqari, zamonaviy va innovatsion yondashuvlarga asoslangan tadqiqot uslublari keng qo'llanila boshlandi.

1. Ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda innovatsion yondashuvlar

- Siyosatshunoslik va huquqshunoslikda komparativ tahlil, sotsiologik monitoring, kontent-tahlil kabi metodlar qo'llanildi.

- Elektron hukumat, ochiq ma'lumotlar bazalari, onlayn jamoatchilik muhokamalari davlat boshqaruvini tahlil qilishda yangi imkoniyatlar yaratdi.

- Big data va sun'iy intellekt asosida siyosiy jarayonlarni kuzatish va prognozlash yo'lga qo'yildi.

2. Iqtisodiy jarayonlarda innovatsion yondashuvlar

- Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik modellash, prognozlash dasturlari, statistik indekslar keng qo'llanildi.

- Raqamli iqtisodiyotga o'tish, blokcheyn texnologiyalari, katta ma'lumotlar asosida iqtisodiy jarayonlarni baholash imkonini berdi.

- Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, BMT va boshqa xalqaro institutlar bilan hamkorlikda O'zbekistonga xos barqaror rivojlanish indikatorlari ishlab chiqildi.

3. Madaniy jarayonlarda innovatsion yondashuvlar

- Madaniy merosni raqamlashtirish, qo'lyozmalar va tarixiy hujjatlarni elektron shaklga o'tkazish orqali yangi tadqiqot imkoniyatlari ochildi.

- Interdisiplinar metodologiyalar – tarix, madaniyatshunoslik, etnologiya va antropologiya birgalikda qo'llanila boshlandi.

- Globallashtirish sharoitida madaniyatlararo muloqot va milliy identitet masalalarini tahlil qilishda zamonaviy metodlar qo'llandi.

Xulosa

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni o'rganishda innovatsion yondashuvlar keng joriy qilindi. Bu yondashuvlar nafaqat milliy ilmiy maktabning rivojlanishiga, balki O'zbekistonning global ilmiy maydonda o'z o'rnini

mustahkamlashiga ham xizmat qilmoqda. Innovatsion metodlarning qo'llanilishi jamiyat taraqqiyotini chuqurroq tahlil qilish va istiqbollarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

5. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.
6. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021.
7. Huntington S. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968.
8. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2000.
9. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.
10. Abdullaev A., Qosimova M. O'zbekistonda madaniy merosni raqamlashtirish jarayonlari. – Toshkent: Fan, 2019.
11. UNDP Uzbekistan. Sustainable Development Goals Report. – Tashkent: UNDP, 2022.
12. Джалилов Ж., Тулаганов Ш. Информационное общество и информационная безопасность. – Ташкент: Фан ва технология, 2019.
13. Кастельс М. Власть коммуникации. – Oxford University Press, 2011.

4-SHO'BA. O'ZBEKISTON OLIMALARINING ILM-FAN, MADANIYAT RAVNAQIGA QO'SHGAN HISSALARI. (OLIMALARNING ILMIY- TADQIQOT YO'NALISHLARI ASOSIDA)

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ МАҚСАДЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИНИ БАЖАРИШДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИ ОЛИМАЛАРИНИНГ ҲИССАСИ

**Р.Х.Муртазаева –
Ўзбекистон Миллий университети
профессори, тарих фанлари доктори,
Ўзбекистон хотин-қизлар
“Олима” уюшма раиси**

Марказий Осиё минтақасида мутлақо янги сиёсий муҳит яратилиши Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев шахси билан боғлиқ. Ҳозирги замонда Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва тараққиёт, ҳамжиҳатлик, аҳиллик, яхши қўшничилик муносабатлари ҳукмронлик қилмоқда. Минтақавий яқинлашуви, яхлитликка интилиш, хавфсизлик ҳудудига айлантирилиши, интеграцион жараёнлар Марказий Осиё минтақа ҳақида сўз юритилганда “Янги Марказий Осиё”, деб таърифлаш тўғри ва мақсадга мувофиқ.

XXI аср глобал муаммолар ва трансмиллий муваффақиятлар асри бўлмоқда. Ушбу даврда барқарор ривожланиш инсоннинг табиат, жамият ва иқтисодиёт билан муносабатини изчил равишда мувофиқлаштиришни талаб қилмоқда. 2015 йили БМТ томонидан қабул қилинган Барқарор ривожланиш мақсадлари (BRM) 2030 йилгача дунё миқёсидаги устувор вазифаларни белгилаб берди.

Барқарор ривожланишнинг 17 та мақсади қуйидагиларни қамраб олади:

- Қашшоқликка барҳам бериш
 - Очликни йўқотиш
 - Соғлиқни сақлашни таъминлаш
 - Сифатли таълим
 - Гендер тенглиги
 - Иқтисодий ўсиш ва муносиб меҳнат
 - Инновациялар ва инфратузилма
 - Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш
 - Об-ҳаво ўзгаришига қарши кураш
- ва бошқалар.

Барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш – бу фақат давлат ёки ҳукумат вазифаси эмас, балки барча фуқаролар, жумладан илм-фан эгалари бўлмиш олималарни ҳам масъулиятли бўлган умумий саъй-ҳаракатдир. Илм-фан - барқарор келажак гаровидир.

Марказий Осиё минтақаси олималари барқарор ривожланиш соҳасидаги глобал ҳаракатларга ўз ҳиссасини қўшмоқда. Худудий ҳамкорлик, маълумот алмашинуви ва инновацион ечимлар ёрдамида ушбу мақсадлар янада самарали амалга оширилишига ҳаракат қилинмоқда.

Марказий Осиё олималарининг илмий йўналишлардаги ҳиссаси:

Марказий Осиё мамлакатлари (Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон) олималари қуйидаги соҳаларда BRMга ҳисса қўшмоқда:

А) Экология ва сув ресурслари:

- Орол денгизи фожеаси ва сув танқислиги муаммоларини ҳал этишда минтақавий илмий тадқиқотлар муҳим ўрин тутди.

- Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон олимлари ҳамкорликда трансчегаравий сув ресурсларидан самарали фойдаланиш бўйича стратегиялар ишлаб чиқмоқда.

В) Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги:

- Генетик ресурсларни сақлаш, кам сув талаб қиладиган экинларни яратиш, органик деҳқончиликни ривожлантириш орқали очликни йўқ қилиш мақсадларига хизмат қилинмоқда.

С) Таълим ва инновациялар:

- Марказий Осиё университетлари ва илмий марказлари BRM мавзуларида изланишлар олиб борапти.

- Масалан, Назарбоев Университети (Қозоғистон), Тошкент давлат техника университети, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва бошқалар халқаро лойиҳаларда фаол қатнашмоқда.

Д) Аёллар ҳуқуқлари ва гендер тенглиги:

- Қишлоқ жойларда аёлларнинг таълим ва тадбиркорликдаги фаоллигини ошириш бўйича лойиҳалар олиб борилмоқда.

- Қирғизистон ва Тожикистонда аёл олималарнинг жамиятдаги роли кенгаймоқда.

Е) Янги технологиялар ва рақамли трансформация:

- Рақамли иқтисодиётни жорий этиш, “ақлли шаҳарлар”, экологик тоза технологиялар соҳасида ишлаб чиқарилаётган илмий ғоялар-BRMга мос келади.

Қуйида Марказий Осиё мамлакатларидан бир қанча олималар ва тадқиқотчиларнинг барқарор ривожланиш вазифаларига оид мисоллар келтириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистонда олималар 48 фоизни ташкил этади.

1. Дилфуза Эгамбердиева - “Super crops” (супер экинлар) лойиҳалари бўйича микроорганизмларнинг ўсимликлар билан ўзаро таъсирини ўрганади, чекка ерлар, тузланган тупроқлар ва шўрли ерларда ҳам ўсимлик қилиб етиштириш имкониятларини яратади. Бу тадқиқотлар озиқ-овқат хавфсизлиги, тупроқни тиклаш, экологик барқарорлик каби мақсадларга хизмат қиладди.

2. Лейла Беялова - биолог, эколог, Ўзбекистонда қушлар ва бошқа биология хилма-хилликни сақлаш, табиий ҳудудларда мониторинг ва муҳофаза ишлари кесимида фаол. Бу Биохилмахиллик мақсадларига, экологик тизимларнинг барқарорлигига ҳисса қўшади.

3. Нилуфар Роббанакуловна Авезова - қайтарувчи энергия манбаилари ва энергия самарадорлиги соҳасида кенг тадқиқот-қўллаб-қувватлаш ишлари мавжуд. Бу Ўзбекистоннинг энергия сиёсатида, атмосферанинг ифлосланишини камайтириш ва “яшил” энергетикага ўтишда муҳим роль ўйнайди.

4. Шахло Турдикулова - биология фанлари доктори, Ўзбекистон ФА вице-президенти лавозимини эгаллаган биринчи аёл бўлди. Инсон генетикаси бўйича билимга эга бўлган у 160 дан ортиқ илмий мақолалар, жумладан иккита дарслик ва иккита монография тақдим этган ва халқаро нашрларда 40 дан ортиқ мақолалар чоп этган.

5. Нилуфар Мамадалиева - биокимёгар олима, унинг илмий фаолияти Марказий Осиёдаги шифобахш ўсимликларнинг фаол моддалари фитокимёвий ва биологик тадқиқотларига қаратилган. У 2011 йили ҳаёт фанлари соҳасидаги ёш аёллар учун тақдим этиладиган UNESCO–L'Oréal мукофотига сазовор бўлган. 2014 йилда эса ривожланаётган мамлакатларнинг ёш аёл олималари учун бериладиган Elsevier Foundation Award мукофоти билан тақдирланган.

Қозоғистон дунёда аёл олималар улуши бўйича етакчи учлик каторида туриб, мамлакат олимларининг 55,6 фоизини аёллар ташкил этади. [1]

1. К. Акатаң (Kydyrmolla Akatan, Amanzholov University) - Ёпилган агро-хўжаликларда тупроқнинг ҳосилдорлигини ошириш, сувни сақлаш хосиятларига эга биогидрогеллар яратиш бўйича тадқиқот олиб бормоқда. Бу лойиҳа сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва қишлоқ хўжалигида барқарор ўсишни қўллаб-қувватлайди.

2. Аида Жагипарова ва Гуля Айдоскизи - Қозоғистонда инновация механизмларини кишлоқ хўжалигида тадбиқ қилиш, масалан прецизион фермерлик, рақамлилаштириш каби усулларни амалга оширган.

3. Кекилбаева Гулнур Раҳманкызы - Тупроқшунослик, агрохимия соҳасида, тупроқнинг ҳолати ва экологик таъсирлар бўйича тадқиқотлар олиб бормоқда.

4. Дамел Мектепбаева - тадқиқотчи, биотехнолог ва кимёгар. У NASA университетида таълим олган илк қозоғистонлик аёл сифатида тарихга кирди. У илмий фестиваллар ташкилотчиси бўлиб, қатор қозоғистонлик ва халқаро танловларда иштирок этган: Teacher Prize, Fame Lab, Science Stars, Bolashak, Technovation, Experts Hub, Menin Armanym, Zhas Project. Дамел йирик илмий тадбирларда ҳам маърузачи сифатида иштирок этган: TechConnect, Social Good Summit, TEDx Astana.

5. Кунсулу Закария - биология фанлари доктори, профессор. У 200 дан зиёд илмий лойиҳани ўз ичига олган илмий-техника дастурларига раҳбарлик қилган. 250 дан ортиқ илмий иш, жумладан нуфузли халқаро журналларда мақолалар чоп этган. 47 та ихтиро патенти, 2 та халқаро патент соҳиби. 18 та инновацион технология – вакцина, тест тизимлари ва биопрепаратлар ишлаб чиқиб, ишлаб чиқаришга жорий этган. COVID-19'га қарши миллий вакцина QazVac ишлаб чиқувчи гуруҳ раҳбари. Марказий Осиёда иммунобиологик препаратларни тўлиқ циклда ишлаб чиқариш бўйича биринчи завод технологик йўналишининг маслаҳатчиси ва эксперти. Биологик хавфсизлик соҳасида фаолият юритувчи олим. Биология фанлари доктори, профессор, кўплаб мукофотлар совриндори. Қозоғистон вакцинаси QazVac муаллифи. Бундан ташқари, у биотехнология, микробиология соҳаларида бир қатор илмий-техника дастурларига раҳбарлик қилган. Жаҳон банкининг технологияларни тижоратлаштириш дастурлари бўйича ўтказилган икки танлов ғолиби бўлган. Techcollectivesea журнали томонидан тузилган «дунёдаги таниқли аёл олимлар» рейтингига кирган.

Қирғизистон

- Лойиҳа GREEN KG ("Green and Digital Universities for Sustainable Development of Kyrgyzstan")

- Университетларда "яшил" ва рақамли университет институтини жорий этиш, ресурсларни тежаш, атроф-муҳит ҳимояси ва экологик билимни кучайтириш мақсадида бу тадқиқотчилар ва таълим муассасалари ўртасида ҳамкорликни ва жамиятда экология ва барқарорлик маданиятини оширишга ёрдам беради.

1. Лира Маманова – генетик, Буюк Британиядаги ENHANC3D GENOMICS биотехнология компаниясининг етакчи тадқиқотчиси. У ДНК ва РНК кетма-кетлиги соҳасида ишлайди, илгари эса маълум ва янги ҳужайра турларини аниқлаш технологияларини ишлаб чиқиш билан шуғулланган. Унинг ишлари дунёдаги энг нуфузли илмий нашрлар – Nature ва Science журналларида чоп этилган [2].

2. Асал Сартбаева - Марказий Осиёнинг илк тан олинган олима аёлларидан бири. У вакциналарни кремний билан қоплаш усулини ўйлаб топган. Бу тиббиёт воситаларини музлатишсиз сақлаш имконини беради. Бу бутун инсоният учун муҳим ихтиро бўлиб, ҳозирда кўплаб вакциналар музлатгичда сақланмаса, айниб қолиши, ҳатто заҳарли моддага айланиши ҳам мумкин. Бат университети (Буюк Британия) профессори, кимё фанлари доктори ва Британиянинг Қироллик Фанлар Жамияти аъзоси, биотехнологик стартап EnsiliTech ҳаммуассиси Асел Сартбаева ўз жамоаси билан бирга вакциналарни сақлаш усулини ишлаб чиқди. Ушбу усул орқали вакциналарни транспортировка жараёнида уларнинг бузилишига йўл қўйилмайди. 2024 йили стартап технологияни ривожлантириш учун 1,2 миллион фунт стерлинг инвестиция жалб қилди [2].

Тожикистон

1. Софя Ҳакимова - 33 ёшида тиббиёт фанлари доктори даражасини олган илк тожик аёли. Тожикистон илм-фанига ҳисса қўшган жамоат арбоби. Душанбедаги туғруқхонада илк инсон генетикаси бўйича лабораториясини очган. Ўзининг илмий ютуқларидан ташқари, С. Ҳакимова ўз ватанида акушерлик ва гинекологик хизматларни

яхшилашга чуқур интилишини намоёниш этди. Қолаверса, унинг саъй-ҳаракатлари билан Душанбе ва бошқа вилоятларда замонавий туғруқхоналар қурилишига йўл очди. Унинг илмий изланишлари кенг қамровли ва серқирра бўлиб, эндокринологик гинекологияга алоҳида эътибор қаратилди. У ДНК синтезидаги эстрогенларнинг ролини ва эндометриум хужайраларининг бўлинишини ўрганиб чиқди ва бу соҳага қимматли билимларни берди. Бундан ташқари, у аёллар ва болаларда темир танқислиги камқонлиги, гемоглобинопатия ва талассемия муаммоларига эътибор қаратди. Ҳакимова тадқиқотининг яна бир йўналиши оилани режалаштириш бўлиб, унинг аёллар саломатлиги ва фаровонлигини яхшилашга содиқлигини таъкидлади. Унинг ушбу соҳадаги кашшоф иши бутун дунёда катта таъсир кўрсатди. [3]

2. Саражон Юсупова - совет геокимёғари, Тожикистонда хизмат кўрсатган фан ва техника ходими, Тожикистон ССР Фанлар академияси академиги, геология-минералогия фанлари доктори эди. Тожикистон тарихидаги геокимё бўйича биринчи аёл академик бўлиб, у радиоактив стронсий олинадиган целестин конлари бўйича олиб борган тадқиқотлари билан илмий жамоатчиликда жаҳон эътирофига сазовор бўлди. Юсупова икки чақириқ Тожикистон ССР Олий Совети депутати сифатида ҳам ишлаган [3].

Туркменистон

- Туркменистонда Magtymguly Turkmen State Universityда барқарор ривожланиш мақсадларини амалга ошириш бўйича илмий-амалий конференциялар ўтказилган.

- Туркменистондан бир неча ёш олималар "green cement" яратиш каби лойиҳаларда қатнашганлар.

1. Аксолтан Атаева - Дипломат ва сиёсатчи Аксолтан Атаева 1995-йил 23-февралдан бери Туркменистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотидаги Доимий вакили бўлиб, у ҳозирда фаолият юритаётган ҳар қандай давлатнинг энг юқори доимий вакилига айланди. Тиббиёт фанлари факультетини тамомлаган А. Атаева Туркменистон соғлиқни сақлаш вазирлиги, ижтимоий таъминот вазирлиги, қасаба уюшмалари президенти каби қўллаб-қувватлаш лавозимларини эгаллаган ва 1993 йилдан буён Халқ кенгаши аъзоси ҳисобланади. Ҳозирда А. Атаева Туркменистоннинг Куба, Бразилия ва Венесуэладаги элчиси. 2019-йилда Туркменистон Қаҳрамони унвони берилган. [4]

Барқарор ривожланиш мақсадлари ва вазифаларни бажарилиши жараёнида Марказий Осиё минтақаси давлатлари олима аёллари фаол иштирок этмоқда. Бу мақсадларга эришишда илм-фаннинг, хусусан, олималарнинг роли беқиёс. Улар таҳлил, инновация, сиёсат яратиш ва фаолият самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Тавсиялар:

1. Минтақавий илмий платформалар ва форумлар сонини кўпайтириш;
2. Ёш тадқиқотчилар ва аёл олималарни қўллаб-қувватлаш;
3. Халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш;
4. Илмий натижаларни амалий фаолиятга татбиқ қилиш механизмларини кучайтириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. <https://seds.nu.edu.kz/news/tpost/x84p0u5281-seds-women-the-pride-of-kazakhstan-science>
2. <https://weproject.media/en/articles/detail/13-scientists-from-central-asia-with-international-achievements>/<https://weproject.media/en/articles/detail/13-scientists-from-central-asia-with-international-achievements/>
3. <https://timesca.com/great-women-in-the-history-of-tajikistan/#:~:text=An%20eminent%20medical%20scientist%2C%20Sofia,thalassemia%20in%20women%20and%20children.>
4. <https://timesca.com/great-women-in-the-history-of-turkmenistan/>

ЖЕНЩИНЫ АКАДЕМИКИ В РАЗВИТИИ НАУКИ УЗБЕКИСТАНА

***Мустафаева Нодира Абдуллаевна
(Узбекистан)***

***Академия наук Республики Узбекистан
Руководитель отделения Общественно-гуманитарных наук
Доктор исторических наук, профессор***

В современном Узбекистане женщины-ученые занимают заметное место в научном сообществе, демонстрируя выдающиеся достижения и активно влияя на развитие науки и образования. Женщина, занимающийся наукой, приносит весомый вклад в развитие не только той области, которой посвящает жизнь, но и страны в целом.

Академия наук в Узбекистане была основана в 1943 году. Она является ведущим государственным научным учреждением страны. Большой вклад в развитии науки Узбекистана внесли женщины-академики. Со дня создания АН РУз до сегодняшнего дня количество членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) составляют 335, из них 5 членов-корреспондентов и 15 действительных членов являются женщинами. Если рассматривать в разрезе научных направлений, этих высоких ученых званий удостоились ученые-женщины из 9 общественно-гуманитарных, 3 точных, 8 химико-биологических и медицинских наук.

До 1956 года среди действительных членов АН РУз не было женщин.

Первой женщиной – членом-корреспондентом Академии наук Узбекистан стала филолог Камилова Хасият Камиловна, избранная в 1952 году.

Первой женщиной – действительным членом Академии наук Узбекистана стала правовед Сулайманова Хадича Сулаймоновна, избранная в 1956 году.

Их имена вошли на страницы истории науки Узбекистана, как ученые, которые внесли неоценимый вклад в развитие современных наук.

Абдуллаходжаева Малика Саматовна - (1932–2018) – известный ученый в области экспериментальной и клинической иммунопатологии. В 1995 году избрана членом-корреспондентом, а в 2000 году действительным членом АН РУз по специальности иммунология, аллергология, вирусология. Первая женщина академик Узбекистана в области медицины. Она занималась изучением реактивных и патологических процессов в центральной нервной системе, а также исследованиями в области экспериментальной и клинической иммунопатологии, изучала морфологию гиппокампа как центра памяти, поведения и мотивации под влиянием различных факторов.

Герой Узбекистана. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан, член Нью-Йоркской академии наук.

Абидова Мухаббат Фазыловна (1931–2020) – учёный в области химических технологий. В 2000 году была избрана действительным членом АН РУз по специальности процессы и аппараты химической технологии. Ее труды были посвящены теоретическим и прикладным аспектам химических процессов. В отраслях промышленности эффективно применяется ряд ее научных разработок в области катализаторов и химических процессов.

Азимджанова Сабохат Азимджановна (1922–2001) – известный историк-востоковед и источниковед. В 2000 году избрана действительным членом АН РУз по специальности всеобщая история. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. С.Азимджанова в 1955–1976 годах являлась директором института Востоковедения АН РУз. Ее научные исследования были посвящены изучению истории социальных и культурных процессов государства Тимуридов, а позже Бабуридов. В 1993 году она награждена Международной премией имени Джавахарлала Неру.

Аминова Рахима Ходиевна (1925–2001) – известный историк-востоковед. В 1966 году избрана членом-корреспондентом, а в 2000 году действительным членом АН РУз по

специальности история. В 38 лет стала доктором исторических наук, став первой женщиной в Узбекистане, получившей данную степень в этом возрасте. Она посвятила свою жизнь исследованию истории сельского хозяйства и роли женщин в общественной жизни страны. Она рассматривала основные этапы аграрных преобразований в республике, связанные с развитием земледелия, национальными, социальными и демографическими аспектами данного процесса. Её труды стали фундаментальными в изучении процессов социально-экономического развития Узбекистана.

Власова Нина Александровна (1930–2013) – крупный ученый в сфере ботаники. В 2000 году избрана действительным членом АН РУз по специальности ботаника. В течение своей 60-летней научной деятельности успешно работала в Институте генетики и экспериментальной биологии растений АН РУз. Её исследования были посвящены эмбриологии, цитологии и анатомии растений, теоретическим и практическим вопросам хлопкового семеноводства.

Глушенкова Анна Ивановна (1926–2017) – химик, специалист в области химии и технологии природных соединений. В 2000 году избрана действительным членом АН РУз по специальности химия природных и физиологически активных веществ. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Результаты ее научных изысканий в области переработки хлопкового волокна и семян хлопчатника, производства из них товаров народного потребления и лекарственных средств сегодня широко применяются в народном хозяйстве республики.

Пугаченкова Галина Анатольевна (1915 – 2007) – известный археолог и искусствовед. В 1968 году избрана членом-корреспондентом, а в 1984 году действительным членом АН РУз по специальности искусствоведение. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Она исследовала историю искусств от эпохи эллинизма до Тимуридов, в диапазоне от коропластики до архитектуры, от буддизма до ислама.

В 1986-1989 годах она работала на посту академика-секретаря Отделения общественных наук АН РУз. Ученая была избрана членом-корреспондентом немецкого археологического института, итальянского института Среднего и Дальнего Востока, почетным доктором Страсбургского университета, почетным академиком Международной Академии архитектуры стран Востока, многих других авторитетных научных учреждений.

Сулайманова Хадича Сулаймановна (1913–1965) – первая женщина-юрист Узбекистана, ученый, общественный деятель и реформатор. В 1956 году Хадича Сулаймановна Сулайманова избрана действительным членом АН РУз по специальности уголовное право. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Она активно участвовала в формировании судебной системы республики.

В 1956 году она стала министром юстиции Узбекской ССР, а позже возглавила Верховный суд. Под её руководством была проведена реформа адвокатуры и создан Научно-исследовательский институт судебной экспертизы. Она не только открыла путь женщинам в юриспруденцию, но и заложила фундамент для современной правовой системы Узбекистана.

Убайдуллаева Рано Ахатовна (1936–2020) – ведущий ученый в области экономики труда и вопросов использования трудовых ресурсов. В 2000 году избрана действительным членом АН РУз по специальности экономика. Одна из организаторов исследований региональных комплексных проблем использования людских ресурсов, в частности женских трудовых ресурсов в Узбекистане и в республиках Центральной Азии. В 1998 году была избрана директором Центра изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр» и начала исследования в сфере социологии общественного мнения. Занимала пост председателя Координационного Комитета MOST ЮНЕСКО, международного Совета по социальным наукам.

Хаджинова Максуда Агзамовна (1912–1981) – ведущий ученый внесший большой вклад в развитие текстильной промышленности Узбекистана. В 1960 году избрана членом-корреспондентом, а в 1966 году действительным членом АН РУз по специальности механика. Заслуженный деятель науки и техники Республики Узбекистан. Первая женщина в Узбекистане, ставшая доктором технических наук среди узбекских женщин.

Ее научные интересы были сосредоточены на улучшении качества текстильного сырья. Она проводила исследования механических повреждений волокон и их влияния на качество текстильной продукции, результаты которых были широко внедрены в производство.

Члены-корреспонденты Академии наук Узбекистана

Ахунова Мелихон Ахуновна (1928–1987) – ученая внесший значительный вклад в развитие исторической науки Узбекистана. В 1979 году избрана членом-корреспондентом АН РУз по специальности история Узбекистана. Особое внимание в своих исследованиях она уделяла роли женщин в общественной жизни страны. С 1965 по 1986 годы была директором Института истории АН РУз. Её участие в международных конгрессах и симпозиумах, таких как Всемирный конгресс историков и встречи с зарубежными учеными способствовали укреплению научных связей и повышению статуса узбекской науки на международной арене.

Бутовская Евдокия Михайловна (1917–1982) – одна из ведущих сейсмологов, деятельность которой была тесно связана с изучением сейсмической активности на территории Средней Азии. В 1979 году избрана членом-корреспондентом АН РУз по специальности сейсмология. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Её научная работа охватывала такие области, как изучение землетрясений, определение очагов сейсмической активности, районирование территорий с учётом сейсмических рисков и исследование глубинных слоёв земной коры. Ученая сыграла ключевую роль в создании и развитии институциональной базы сейсмологии в Узбекистане.

Камилова Хасият Камиловна (1912–1961) – филолог-языковед. В 1952 году избрана членом-корреспондентом АН РУз по специальности языковедение. С 1945 года и до конца жизни работала старшим научным сотрудником Института языка и литературы АН РУз. Она проводила научные исследования в области орфографии, морфологии и синтаксиса узбекского языка. Она принимала активное участие в создании научной грамматики и разработке свода правил орфографии узбекского языка.

Матвиевская Галина Павловна (1930–2025) – специалист по истории естественных наук. В 1984 году избрана членом-корреспондентом АН РУз по специальности математика, история математики. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. В 1959 году она была приглашена в Институт математики АН РУз для усиления исследований по истории науки на средневековом Востоке. Активно участвовала в составлении каталогов математических и астрономических рукописей на арабском языке, хранящихся в фондах всего мира, а также совместно со своими учениками осуществила описание математических рукописей Института востоковедения АН РУз. С 1994 г. работала в Оренбургском педагогическом университете РФ. Она была признана ЮНЕСКО крупным специалистом по истории естественных наук, а в 1995 году была избрана действительным членом Международной академии истории науки (Париж).

Райкова Илария Алексеевна (1896–1981) – биолог, географ, путешественник, один из крупных ученых в области ботаники. В 1956 году избрана членом-корреспондентом АН РУз по специальности ботаника. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Она участвовала в многочисленных экспедициях, начиная с первых путешествий в 1927 году на Восточный и Западный Памир. В 1936 году она стала одним из организаторов Памирской биологической станции в Чечекти, где проводила исследования до 1940 года. Её работы включали изучение споровых растений, цитологию, генетику, виноградарство и управление пастбищами. Она провела 40 летних сезонов полевых исследований в Памире,

что позволило ей собрать уникальные данные о флоре региона. Она также вела исследования в Монголии, посвящённые вопросам управления пастбищами.

По состоянию на март 2025 года 76 академиков Академии наук РУз ведут свою деятельность в различных сферах науки, образования и многих *отраслей* производства, из них **5 женщины академики**.

Арипова Тамархон Уктамовна родилась 11 июля 1953 года. В 2017 году избрана действительным членом АН РУз по специальности медицина. Заслуженный работник здравоохранения Республики Узбекистан. С 2003 года по настоящее время работает директором Института иммунологии и геномики человека Академии наук Республики Узбекистан. Занимается исследованиями в области иммунологических и иммуногенетических исследований механизмов развития вторичных иммунодефицитных состояний (ВИЧ/СПИД, гепатиты В и С, TORCH-инфекции, онкологические, аллергические, эндокринные и аутоиммунные заболевания), а также разработки на их основе новых методов и технологий иммунологической и генетической диагностики у взрослых и детей.

Она является членом Союза аллергологов и иммунологов СНГ, координатором международной программы ISAAC по профилактике и лечению бронхиальной астмы у детей в Узбекистане, ответственным представителем 7-рамочной программы Евросоюза международного консорциума InterPreGen по Республике Узбекистан. Под её руководством проводятся совместные исследования с ведущими научными центрами Российской Федерации и Франции.

Иноятова Флора Ильясовна родилась 16 ноября 1947 года. В 2017 году избрана действительным членом АН Республики Узбекистан по специальности педиатрия. Заслуженный работник здравоохранения Республики Узбекистан. С 2000 года она возглавляет отдел гепатологии Республиканского специализированного научно-практического медицинского центра педиатрии. Под её инициативой и руководством в различных регионах Узбекистана были открыты детские гепатологические центры, что значительно улучшило доступность квалифицированной помощи для детей с хроническими заболеваниями печени. Её исследования посвящены разработке системы поэтапного оздоровления детей, страдающих хроническими вирусными заболеваниями печени. Эти научные достижения были успешно внедрены в систему здравоохранения Узбекистана, что способствовало улучшению качества жизни множества детей.

Мавлани Машхура Игамовна родилась 4 марта 1934 года. В 1989 году избрана действительным членом АН РУз по специальности микробиология. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Основательница узбекской научной школы технической микробиологии. С 1966 года возглавляет лабораторию «Техническая микробиология» института Микробиологии АН РУз. Она внесла значительный вклад в развитие науки микробиологии и биотехнологии, создала научную школу в этой области. Результаты ее научных изысканий широко внедрены в пищевой, хлебопекарной и хлебопекарной промышленности. Она работает над систематикой микроорганизмов, ведет поиск новых их видов и создала коллекции микроорганизмов Центральной Азии. Другое научное направление, которым занимается ученая – это биокоррозия металлических конструкций в нефтегазовой промышленности.

Рашидова Сайёра Шарафовна родилась 2 августа 1943 года. В 2000 году избрана действительным членом АН АН РУз по специальности химии. Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан. Она известный учёный, признанный широкой научной общественностью за свои исследования в области химии высокомолекулярных соединений, биологически активных полимеров, нанохимии и нанофизики. Она разработала научное направление по синтезу полимерных препаратов для химической защиты растений, включая экологически безопасную технологию капсулирования семян. Её работа «Технология капсулирования семян» была удостоена бронзовой медали на XXVI международной выставке в Женеве. Большая часть трудовой деятельности С.Ш.

Рашидовой связана также с общественно-политическими процессами независимого Узбекистана. Она была председателем общества «Узбекистан-Польша» и с 1995 по 2015 годы занимала пост Уполномоченного по правам человека (Омбудсмена) в Олий Мажлисе Республики Узбекистан. Она также была депутатом Олий Мажлиса Республики Узбекистан в течение нескольких лет.

Юсупова Дилором Юнусовна родилась 21 июля 1941 года. В 2017 году избрана действительным членом АН РУз по специальности востоковедение. Является ведущим востоковедом-источниковедом. С 1963 года работает в Институте востоковедения АН РУз, где прошла все ступени научной карьеры, а с 1996 года является ведущим научным сотрудником. Сфера её научных интересов – история эпохи Амира Темура и династии Темуридов. Ее научные труды во многом предопределили научное направление исследований по всемирному тимуроведению, установили правдивый ход событий в истории средневекового мусульманского Востока.

Интеллектуальная работа этих ученых-женщин получает национальное и международное признание. Путь в науку каждой ученой женщины пример для подражания. Благодаря мерам, направленным на поддержку женщин в науке, всё больше девушек в Узбекистане выбирают научную карьеру, вдохновляясь примерами успешных учёных. Успех женщин в науке является зеркалом общества.

В настоящее время в Узбекистане в области науки трудятся около 5 тысяч женщин-ученых. В вузах преподают и ведут научные изыскания более 14 тысяч женщин. Только за последние семь лет более 5000 женщинам были присвоены ученые звания докторов наук (DSc) и докторов философии (PhD) в разных направлениях. Только в 2023 году 147 женщин получили ученую степень доктора наук, 1 238 – доктора философии. В 2024 году за 80-летнюю историю АН РУз доктор биологических наук, профессор Турдикулова Шахло Уткуровна назначена вице-президентом, которая стала первой женщиной в республике на данном посту.

Поддержка женщин в науке – это не только вклад в их профессиональный рост, но и в научный прогресс в целом. Женщины-ученые играют весомую роль в процессе третьего возрождения Узбекистана, оказывая существенное влияние на различные аспекты социальной и культурной жизни страны. Узбекистан предпринимает важные шаги в этом направлении, открывая новые возможности для женщин и создавая условия для их активного участия в глобальном научном сообществе. В перспективе такие инициативы позволят не только увеличить число женщин, занятых в научной сфере, но и усилить их влияние на развитие Узбекистана.

Annotation

In modern Uzbekistan, women scientists occupy a prominent place in the scientific community, demonstrating outstanding achievements and actively influencing the development of science and education. Women academics occupy a special place.

From the creation of the Academy of Sciences of Uzbekistan to the present day, the number of corresponding members and full members (academicians) is 335, of which 20 are women. At the moment, only 5 women academicians out of 76 are active in various fields of science, education and many industries.

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЖАДИДСКИХ ШКОЛ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Эргашева Юлдуз Алимовна
Каршинский государственный технический университет
профессор, доктор исторических наук

Аннотация: В статье рассматривается процесс становления и развития жадидских школ в Туркестанском генерал-губернаторстве конца XIX – начала XX вв. На основе архивных документов и работ исследователей показаны особенности новометодного обучения, деятельность отдельных просветителей и обществ («Турон», «Гайрат» и др.). Делается вывод о значении этих школ в формировании новой национальной интеллигенции и модернизации образовательной системы региона.

Ключевые слова: жадидизм, новометодные школы, Туркестанский край, образование, модернизация.

Annotatsiya: Ushbu maqolada 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida Turkiston general-gubernatorligida jadid maktablarining shakllanishi va rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Arxiv hujjatlari va tadqiqotlari asosida yangi o'qitish usullarining o'ziga xos xususiyatlari hamda alohida pedagoglar va jamiyatlar (Turon, G'ayrat va boshqalar) faoliyati o'rganiladi. Shuningdek, bu maktablarning yangi milliy ziyolilarni shakllantirish va viloyat ta'lim tizimini modernizatsiya qilishdagi ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, yangi usul maktablari, Turkiston o'lkasi, maorif, modernizatsiya.

Abstract: This article examines the formation and development of Jadid schools in the Turkestan Governorate-General in the late 19th and early 20th centuries. Based on archival documents and research, it explores the characteristics of the new teaching methods and the activities of individual educators and societies (Turon, Ghairat, and others). It also highlights the importance of these schools in the formation of a new national intelligentsia and the modernization of the region's educational system.

Key words: jadidism, new-method schools, Turkestan region, education, modernization.

1. Введение

В конце XIX — начале XX вв. в мусульманской среде Туркестанского края (включая Ферганскую, Самаркандскую, Ташкентскую и другие области) сформировалось движение просвещения и образовательной реформы, принятое в литературе под названием «жадидизм» (usul-i jadid, «новый метод»). Его ядро составили просвещённые богословы, учителя и интеллигенция, которые стремились модернизировать систему народного образования: внедрять методики скорочтения и буквенно-звуковой метод обучения, преподавать светские предметы (историю, географию, арифметику), готовить местную молодежь к современным требованиям администрации и рынка труда. Новометодные школы («усул-и жадид») стали важным инструментом культурных преобразований, противопоставив традиционному мактабному обучению новые педагогические подходы. Жадидские школы стали важным социокультурным фактором формирования новой городской интеллигенции и будущих национальных элит в регионе.

2. Материалы и методы

Исследование опирается на комплекс архивных и опубликованных источников, отражающих образовательные реформы и культурное движение жадидов в Туркестанском генерал-губернаторстве в конце XIX – начале XX вв. Основными материалами послужили документы Национального архива Узбекистан (НАУз), прежде всего фонд Р-461 «Туркестанский учебный округ», где сохранились рапорты инспекторов и отчёты о деятельности частных новометодных школ. Особое внимание уделялось сопоставлению официальных документов генерал-губернаторской администрации с отчетами учителей и протоколами обществ, таких как «Турон» в Ташкенте и «Гайрат» в Коканде (НАУз, ф. И-1 (Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора), И-47 (Управление учебных заведений Туркестанского округа)). Таким образом, исследование основано на комплексном источниковом подходе: анализ современных исследований и монографий по жадидизму в Центральной Азии; изучение печатных статей и научных публикаций, в которых приводятся статистические данные о числе школ и их расположении; привлечение опубликованных фрагментов официальных отчетов Туркестанского генерал-губернаторства и ревизионных ведомостей конца XIX — начала XX вв.

Методологической основой исследования стал историко-сравнительный подход, позволивший выявить сходства и различия между традиционными мактабами и новометодными школами. Применялся также проблемно-хронологический метод, позволивший проследить динамику развития образовательных проектов жадидов от первых инициатив Махмудходжи Бехбуди в Самарканде (1908) до деятельности общества «Турон» в Ташкенте (1913–1915). Для анализа текстов газет и программ использован дискурс-анализ, что дало возможность выявить особенности языка реформаторов, их аргументацию в пользу модернизации и способы обоснования необходимости светских предметов (Khalid, 1998: 75–77). Таким образом, сочетание архивных дел, периодики, воспоминаний и научной литературы позволило реконструировать многослойный процесс становления жадидских школ и оценить его в контексте как внутренней культурной эволюции, так и колониальной политики Российской империи.

3. Обсуждение

Анализ показывает, что жадидские школы в Туркестане выполняли двойственную роль: они содействовали расширению грамотности и внедрению светских знаний, становились механизмом социальной мобильности, но одновременно создавали новую интеллектуальную среду, которая в дальнейшем становилась ареной национально-политических дискуссий. Вопросы изучения истории жадидских школ в Туркестанском генерал-губернаторстве нашли отражение в ряде отечественных и зарубежных исследований. В дореволюционный период реформы мусульманского образования были рассмотрены также в основном в публицистике просветителей – жадидов М.Бехбуди, М. Абдурашидхонова, А.Фитрата, А. Авлоний, И. Ибрата и других. В частности, В центре внимания М.Бехбуди постоянно находились вопросы образования и просвещения. В своих статьях «Мурожаат» («Обращение»), «Саёхат хотиралари» («Воспоминания о путешествии»), «Сарт сузи мажхулдир» («Слово сарт неизвестно») и других он подвергал критике консервативное духовенство, реакционную традиционность и невежество как в образовании, так в культуре, быту и религиозном сознании. Просветительские идеи М. Бехбуди были широко пропагандировались через издаваемые жадидами газеты, журналы и новометодные школы. В советский период внимание историков привлекали проблемы культурного возрождения и просветительства, однако трактовка движения жадидов часто носила идеологический характер. Так, в фундаментальной монографии В. В. Бартольда *«Туркестан в эпоху монгольского нашествия»* исследователь лишь косвенно затрагивал вопросы просветительства, рассматривая их в контексте исламских образовательных традиций (Бартольд, 1963: 211). Качественный перелом в историографии обозначился в конце XX в., когда появились труды, основанные на широком круге архивных источников и привлечении методологии культурной истории. Х. Исламов (Исламов, 2001), предпринял попытку комплексного анализа как традиционного исламского, так и светского образования, включая жадидские и русско-туземные школы, а также систематизировал данные о численности школ, особенностях их деятельности и роли в социальной структуре общества. Исследование Р. Султанова (Султанов, 1997), посвящённо эволюции реформаторского мусульманского движения, анализу образовательных инициатив жадидов, а также социально-политическим последствиям их деятельности. Автор подробно рассматривает как количественные параметры развития новометодных школ, так и их влияние на формирование национального самосознания. Д. А. Алимова (Алимова, 2009, 2012) глубоко анализирует движение джадидизма как культурно-образовательный феномен на рубеже XIX–XX веков. Автор рассматривает зарождение новометодных школ и их роль в формировании новой мусульманской интеллигенции. В работе Х.Шодмонова посвящена локальным исследованиям по самаркандским и бухарским школам (Шодмонов, 2015), а также источниковедческим обзорам архивных документов, в которых фиксируются конкретные даты открытия учебных заведений и имена их основателей (Шодмонов, 2015: 56–59). Среди зарубежных авторов по исследуемой проблематике одной из наиболее значимых работ является

монография Адеба Халида в которой показано, что жадилизм представлял собой не только образовательную реформу, но и проект культурного переосмысления мусульманской идентичности в условиях колониального господства (Khalid, 1998: 74–81).

Таким образом, историография жаидских школ прошла путь от идеологически нагруженных интерпретаций к более взвешенному и комплексному анализу. Сегодня исследователи рассматривают их не только как образовательный феномен, но и как часть процесса формирования национальной интеллигенции и культурной модернизации региона. Анализ развития жаидских школ демонстрирует, что они стали важным звеном в формировании национальной интеллигенции и политической активности мусульманского населения края. Несмотря на ограниченный характер и давление со стороны властей, опыт жаидских школ оказал долговременное влияние на образовательные реформы в Узбекистане и Центральной Азии в целом.

4. Результаты

Первые «новометодные» учебные заведения (*usul-i jadid*) в Средней Азии появились в конце 1890-х — начале 1900-х гг. Результаты исследования показывают, что жаидские школы возникали как локальные инициативы отдельных просветителей — Бехбуди в Самарканде, Мунавара Қори Абдурашидханова в Ташкенте, основателей обществ «Ғайрат» в Коканде, — но уже к 1910-м годам эти начинания оформились в целостное движение, охватившее значительную часть городских центров региона. Их деятельность выходила за рамки педагогики: школы становились центрами формирования новых общественных практик — издательства учебников, театральных постановок, общественных собраний. Главной целью этих школ было совмещение традиционного исламского воспитания с элементами светского образования, адаптированного к вызовам модернизации и колониального давления (Султанов, 1997: 73–80). Первый этап становления жаидских школ в Туркестанском крае пришёлся на начало 90-х годов XIX века, когда представители мусульманской интеллигенции начали активное внедрение новометодного обучения (*усул-и жаид*) (НАУз. Ф. 47. Оп. 1. Д. 387. Л. 1). Открытие первого новометодного мактаба в Самарканде (1893 г.) связано с именем известного педагога просветителя Исмаилбея Гаспринского, занимавшегося издательской и просветительской деятельностью среди крымских татар. Архивные документы свидетельствуют о том, что Гаспринский добивался, чтобы реформой традиционных мактабов в Туркестане занялась царская администрация. Когда это было отвергнуто, Гаспринский по приглашению узбекских просветителей поехал в Самарканд и проявил инициативу на месте (НАУз. Ф. 47. Оп. 1. Д. 947. Л. 18). В Коканде жаидские школы впервые были открыты в 1898 году Салохуддином домла, в Ташкенте местным просветителем Ибрат-ходжой, а в 1899 г. это начинание поддержали в Ташкенте Маннон Қори и в Андижане - Шамсиддин домла. Аналогичные школы при поддержке купцов и молодых улемов, начали функционировать в Самарканде с 1900 года по инициативе Юнусходжи Ходжаева, в Андижане с 1902 года, где одним из основателей выступил Мухаммаджон Шайхзода, а позже - купец Бобоходжаев (Ergasheva et al., 2025). В Маргилане в 1904 году школа нового типа была организована местным муллой Алимхоном и поддерживалась ремесленными гильдиями, что обеспечило её финансирование, в Чирчике в 1905 году школа была открыта просветителем Абдурашидхоном-авлия (НАУз. Ф. 47. Оп. 1. Д. 33. Л. 9–11). Интересен и пример Шахрисабза, где в 1906 году школу основал Жалилхон Шариф. Однако уже в 1908 году под давлением ишанов школа была закрыта (Султанов, 1997: 109). Эта система образования особенно интенсивно развивалась в крупных городах: Ташкенте, Самарканде, Коканде, Андижане, Хиве, Бухаре, при поддержке торгово-ремесленных кругов, реформаторски настроенных улемов и татаро-башкирской диаспоры, сыгравшей важную методическую и идеологическую роль. Так, в Самарканде (М. Бехбуди, 1908), Бухаре (А. Абдулвоҳид, 1908), Ташкенте (Мунаввар Қори, общество «Турон», 1913–1915), Коканде (общество «Ғайрат», 1900–1910-е) и ряде других городов открытые новометодные

учебные заведения отличались введением светских дисциплин, новых учебников, а также активным взаимодействием с культурными и издательскими обществами. Архивные документы фиксируют не только их положительное влияние на грамотность, но и сопротивление со стороны консервативной части духовенства и администрации.

Ташкент выделялся как основной центр — в ряде публикаций приводятся данные: в 1910 г. в Ташкенте насчитывали порядка 20–30 новометодных школ (в отдельных источниках: 24 школы в 1910 г.) (НАУз. Ф. 47. Оп. 1. Д. 955. Л. 195–201). В целом по областям Туркестанского края официальная статистика начала XX в. фиксировала тысячи местных школ и несколько сотен медресе; в отдельных уездах (например, Ферганская область) число школ достигало нескольких тысяч при сотнях медресе (данные ревизий и сводок 1910 г.). Эти количественные оценки варьируют в зависимости от критериев (включались ли в статистику частные учебные заведения, школы при приютах и пр.).

Новометодные школы отличались введением фонетического (буквенно-звукового) метода чтения и обучения письму, сокращёнными сроками начального курса, систематическим введением арифметики, элементарной истории и географии, гигиены и иногда русского языка. Учебники для «усул-и жадид» печатались в Тифлисе, Баку, Казани и даже за границей; сами жадиды активно использовали периодику для распространения методики и педагогических разработок. Важным нововведением было коллективное обучение и регулярная методическая подготовка учителей.

Отношение русской администрации было амбивалентным: с одной стороны, колониальные власти видели в распространении светских навыков канал «обрусения» и возможный инструмент управляемой модернизации; с другой — они опасались национально-политической мобилизации и закрытости отдельных жадидских кругов. В ряде случаев (особенно после 1905–1910 гг.) администрация ужесточала контроль и даже закрывала часть новометодных школ (в ряде исследований фигурирует, что между 1910 и 1919 гг. были закрыты десятки новометодных школ). (НАУз. Ф. 47. Оп. 1. Д. 40. Л. 12–15). Одновременно жадидские школы нередко получали поддержку от диаспор татарских педагогов и частных благотворителей.

5. Заключение

Новометодные (жадидские) школы конца XIX — начала XX вв. были важнейшим компонентом социалокультурной трансформации Туркестанского края. Они способствовали массовому распространению элементарной грамотности, введению светских дисциплин в учебный процесс и подготовке кадров, способных взаимодействовать с администрацией и экономикой колониального пространства. История жадидских школ в Туркестанском крае конца XIX — начала XX вв. свидетельствует о том, что процесс модернизации образования был неразрывно связан с социально-политическими изменениями и стремлением местной интеллигенции к культурному обновлению. В отличие от традиционных мектебов и медресе, новые учебные заведения предлагали светские дисциплины, новые методики преподавания и ориентировались на подготовку личности, способной адаптироваться к вызовам времени. Несмотря на административные ограничения со стороны имперской власти и сопротивление консервативного духовенства, жадидские школы стали важным фактором культурного пробуждения и социальной мобилизации. Именно они подготовили почву для формирования национальной интеллигенции и политических движений начала XX века.

Таким образом, опыт жадидских школ Туркестана демонстрирует, что образовательные реформы в колониальных условиях были не только средством адаптации к модернизации, но и инструментом конструирования новой идентичности. Их наследие продолжает оставаться значимым предметом для современной науки, так как позволяет по-новому осмыслить процессы культурных трансформаций в Центральной Азии и роль образования в формировании общества нового типа.

Использованные источники и литература

1. Алимова, 2009 - *Алимова Д. А.* История как история, история как наука. Том II: Феномен жадилизма. Ташкент, 2009. 170 с.
2. Бартольд, 1963 - *Бартольд В. В.* Очерки по истории Средней Азии. Москва, 1963. 374 с.
3. Исламов, 2001 - *Исламов Х.* История просвещения в Средней Азии. Самарканд, 2001. 287 с.
4. НАУз – Национальный архив Узбекистана
5. Султанов, 1997 - *Султанов Р.* Жадилизм в Средней Азии. Ташкент, 1997. 265с.
6. Шодмонов, 2015 - *Шодмонов Х.* Жаидское движение в Бухаре. Ташкент, Университет, 2015. 132 с
7. Ergasheva, et al., 2025 – *Ergasheva, Yu.A., Raxmonkulova, O.A., Abdullayev, U.Sh., Samarov, F.U.* Transformation of the Education System of the Turkestan Region in the late 19th – early 20th centuries // *Bylye Gody.* 2025. № 20(3). P. 1355-1368.
8. Khalid, 1998 – *Khalid Adeeb.* The Politics of Muslim Cultural Reform. - Berkeley: University of California Press, 1998. 370 p.

O‘ZBEKISTON OLIMALARINING ILM-FAN RAVNAQIGA QO‘SHGAN HISSALARI (TARIXCHI OLIMALAR MISOLIDA)

Diloram Babajanova- tarix fanlari doktori, professor
(O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti) 90/185-58-54
d.babajanova@uzswlu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqola Yangi O‘zbekistonda ilm-fan rivojiga jiddiy e’tibor qaratilayotgani, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘rganish va targ‘ib qilish masalasiga katta ahamiyat berilayotgani, bu borada davlat tomonidan yuritilayotgan siyosat doirasida amalga oshirilib kelinayotgan yangilanish jarayonlaridagi tub islohotlarda ayollarning o‘rni masalasiga bag‘ishlangan. Yangi O‘zbekistonda ham oila, xotin-qizlar, yoshlar tarbiyasiga oid muammolarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqilib, ular amaliyotga tadbqiqilinmoqda. O‘zbekiston mintaqasi asrlar davomida ilm-fan markazi va buyuk allomalar yurti sifatida jaxonda o‘ziga xos o‘ringa ega mamlakat sifatida tanilgan. Albatta, bu o‘rinda allomalarni dunyoga keltirgan va ularni aql-zakovatli olim va alloma bo‘lib shakllantirgan ayollarning xizmati beqiyosdir. Ushbu jarayonda ayollar tomonidan olib borilgan ilmiy-ijodiy faoliyat bilan yoshlarni tanishtirish hamda ularni faol olima xotin-qizlar hayotidan ibrat olish va saboq chiqarishga undash hamda ijtimoiy foydali ishlar bilan shug‘ullanishga yo‘naltirish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, yangilanish jarayoni, tub islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy faollik, ilmiy salohiyat, ilm-fan taraqqiyoti, fidoyilik, iste’dodli olima, ilmiy-ijodiy faoliyat.

Аннотация. Настоящая статья посвящена вопросам развития науки в Новом Узбекистане, в частности — важности изучения и продвижения социально-гуманитарных наук, а также роли женщин в глубоких реформах, осуществляемых в рамках государственной политики и процессов обновления. В Новом Узбекистане разрабатываются и внедряются меры, направленные на решение проблем семьи, женщин и молодежи. Регион Узбекистана на протяжении веков признавался в мире как центр науки и родина великих ученых. Несомненно, значительная заслуга в этом принадлежит женщинам, которые дали миру этих ученых и способствовали их становлению как выдающихся мыслителей. Целью данной работы является ознакомление молодежи с научно-творческой деятельностью женщин, побуждение их черпать вдохновение и уроки

из жизни активных женщин-ученых, а также направлять их к социально полезной деятельности.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, процесс обновления, глубокие реформы, социально-экономическое развитие, социальная активность, научный потенциал, развитие науки, просветительство, талантливые женщины-ученые, научно-творческая деятельность.

Abstract. This article is dedicated to the growing attention given to the development of science in New Uzbekistan, with particular emphasis on the importance of studying and promoting social and humanitarian sciences, as well as the role of women in the profound reforms taking place within the framework of state policy and renewal processes. In New Uzbekistan, measures are being developed and implemented to address issues related to family, women, and youth. The region of Uzbekistan has long been recognized globally as a center of science and home to great scholars. Undoubtedly, women who gave birth to and raised these intellectuals and helped shape them into scholars have played an invaluable role. The main purpose of this work is to familiarize the youth with the scientific and creative activities carried out by women, inspire them to draw lessons from the lives of active female scholars, and encourage them to engage in socially beneficial activities.

Keywords: New Uzbekistan, renewal process, deep reforms, socio-economic development, social activity, scientific potential, scientific progress, talented female scholars, scientific and creative activity.

1. Kirish. Dolzarbligi. Mamlakatimizda jamiyat hayotining barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar jarayonida respublika xotin-qizlari ham faol ijtimoiy kuch sifatida ishtirok etib kelmoqdalar. Bu borada davlat tomonidan yuritilayotgan siyosat doirasida amalga oshirilib kelinayotgan yangilanish jarayonlaridagi tub islohotlarda ilm-fan taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ma‘naviy yuksalish yo‘lida olimlar faolligini oshirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining **69-maqsadi** “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta‘minlash”[1.], deb belgilangan. Albatta, ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini kuchaytirish, ularni qo‘llab-quvvatlashga doir islohotlarda o‘z aksini topgan ezgu maqsadlarni amalga oshirish, avvalo, xotin-kizlarning o‘zbek davlatchiligi tarixidagi o‘rni va xizmatlarini dunyo xalqlari o‘rtasida keng targ‘ib etish zarur. Bu esa “Ayollarga ilm berish – jamiyatni ilmiy, ma‘rifatli va salohiyatli qilish” degan aqidani hayotga izchil tatbiq etishni taqozo etadi[2.150.]. Zero, Yangi O‘zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining asosiy maqsadi – ayollarga e‘tibor va amaliy g‘amxo‘rlik ko‘rsatishni yuksak bosqichga olib chiqish, xotin-kizlarning jamiyatdagi o‘rni va maqomini mustahkamlashdan iborat.

Ushbu jarayonda tarixchi olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy-ijodiy faoliyat bilan yoshlarni tanishtirish hamda ularni faol olimlar xotin-qizlar hayotidan ibrat olish va saboq chiqarishga undash hamda ijtimoiy foydali ishlar bilan shug‘ullanishga yo‘naltirish asosiy maqsad qilib qo‘yilganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, hozirgi kunga qadar O‘zbekiston tarixida alohida tadqiq qilinmagan ayollarga oid masalalar bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar olib borish, uni har tomonlama ilmiy tadqiq qilish va o‘rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo‘lgan o‘zbek ayollari mehnatining xalq xo‘jaligi turli sohalarida bo‘yicha taqsimlanishi, xotin-qizlarning ilm-fan taraqqiyotidagi o‘rni hamda uni taraqqiy ettirishdagi ijtimoiy faolligi masalalari ilmiy-tadqiqotlarda [3.24-25] aks ettirilgan. Shuningdek, tarix fani yo‘nalishidagi tadqiqotlarda ayollar bandligi, ularning islohotlardagi ishtiroki, davlat boshqaruvi va gender tengligi kabi masalalar hujjatli materiallar asosida ochib berilgan [4.17-23]. Zero, Yangi O‘zbekistonda ilm-fan taraqqiyotiga jiddiy e‘tibor qaratilayotgan ekan, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan, tarix fani bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilishi, ularni yanada kengroq holda yoritib berilishi va targ‘ib qilinishi masalasida olimlar

ayollarning faol ishtirok etishi uchun imkoniyatlar yaratib berilishi dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi.

2. Metodlar va o'rganilganlik darajasi. O'zbekiston boy va insoniy salohiyatga ega bo'lgan mamlakat ekanligini chuqur anglagan Prezident: "Bu salohiyatni yaratish va yanada ko'paytirishda hurmatli ziyolilarimiz—ilm-fan va texnika namoyandalari, birinchi navbatda qadrlil va hurmatli akademiklarimiz, madaniyat, adabiyot va san'at, sport sohalarining vakillari butun vujudini berib, fidokorona mehnat qilayotganliklarini biz yaxshi bilamiz va yuksak qadrlaymiz"[5.144], deb ta'kidladi. Mazkur holatni inobatga olganda, mamlakat tarixida o'zining noyob iqtidori, chuqur bilimi, saviyasi va zukkoligi bilan nom qoldirgan hamda mustaqil dunyoqarashga, falsafiy mushohadaga ega yuzlab fan doktorlari va akademiklar, minglab fan nomzodlari orasida o'z bilimi va iste'dodi bilan ilm-fan ravnaqiga astoydil xizmat qilib kelgan xotin-qizlarning borligi bilan haqli ravishda faxrlansa arziydi.

Xotin-qizlarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, ijtimoiy-siyosiy faolliklari, ularning gender va reproduktiv huquqlarining milliy va xalqaro jihatlariga hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida ayollarning ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida shakllanish jarayonlariga bag'ishlangan ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan [6.41]. Shuningdek, xotin-qizlarning jamiyatdagi ijtimoiy maqomini oshirish va ularning muammolarini hal etishga qaratilgan tadqiqotlarda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi tarixiylik nuqtai nazaridan tahlil etilmaganligini, faqat mazkur muammoning ayrim jihatlariga bag'ishlangan ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar chop etilganligini ta'kidlash joiz [7.15].

Mazkur holatni inobatga olganda, mamlakat tarixida o'zining noyob iqtidori, chuqur bilimi, saviyasi va zukkoligi bilan nom qoldirgan hamda mustaqil dunyoqarashga, falsafiy mushohadaga ega yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalashda alohida o'rniga ega yuzlab fan doktorlari va akademiklar, minglab fan nomzodlari orasida o'z bilimi va iste'dodi bilan Vatan ravnaqiga astoydil xizmat qilib kelgan va hozirda ham faol ishtirok etayotgan tarixchi olimlar borligi, har bir millatning o'ziga xos jihatlarini, xususan, ma'naviyatini shakllantirishda eng avvalo, beqiyos ta'sir kuchiga ega bo'lgan intellektual salohiyatining o'rni katta ekanligi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'ttiz to'rt yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida ta'kidlaganidek: "Yangi O'zbekiston davlati, Yangi O'zbekiston jamiyati buyuk tariximizni yangi – yanada yuksak Uyg'onish davri bilan bog'laydigan mustahkam ko'pri bo'lib xizmat qiladi"[8]. Zero, o'zbek xalqining buyuk tarixiy merosini chuqur o'rganish va uni keng jamoatchilikka yetkazish masalalari ustuvor vazifalardan biriga aylangan. Ko'p yillar davomida o'zbek xalqining milliy-madaniy tarixiy merosi, zamonaviy sivilizatsiya rivojlanishining xalqaro, milliy, madaniy, tarixiy, sivilizatsion, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy gumanitar, ma'naviy, lisoniy, falsafiy muammolari borasidagi ilmiy faoliyatlarining ko'pgina qirralari bilan o'z hissaslarini qo'shib kelayotgan tarixchi olimlar ayollarning ibratli hayoti va o'gitlari ushbu masalalarni yechishga zamin yaratgan.

3. Tadqiqot natijalari. Bugungi zamon shiddat bilan o'zgarib borayotgan Yangi O'zbekistonning vatanparvar, serg'ayrat, ilm-fanini taraqqiy ettirish, islohotlar jarayonida faol qatnashish uchun astoydil ter to'kayotgan millatning faxri, g'ururi sifatida asrashga loyiq, arzigulik, ilm-fanda yuzlab fidoyi olim va olimlari bor ekan, bu yurtning kelajagi porlok, xalqi esa boy, badavlat bo'ladi, farovon hayot kechiradi.

Yangi O'zbekistonning vatanparvar, serg'ayrat, ilm-fanini taraqqiy ettirish uchun astoydil xizmat qilgan o'zbek millati faxri, g'ururi sifatida asrashga loyiq, hayotiy tajribasi bilan saboq bo'lishga arzigulik yuzlab fidoyi olimlari bor ekan, bu yurtda el aziz, inson aziz bo'lib hayot kechiradi.

Respublikada magistraturada o'qiyotgan barcha qizlarning kontrakt pullarini to'liq byudjetdan qoplab berish uchun 2022 yildan boshlab, har yili 200 milliard so'm mablag' yo'naltirilmoqda. Doktorantura yo'nalishida xotin-qizlar uchun, har yili kamida 300 tadan maqsadli kvota ajratiladi. Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi huzurida "Olima ayollar jamiyati"

tuzilishi va unga har yili 50 milliard so‘m mablag‘ ajratilishi va kelgusi yillarda shu kabi maqsadlarga 1,8 trillion so‘m yo‘naltirilishi olimlar uchun katta imkoniyatlar ochib berdi. “Iloji boricha, ayollarimizning dardini, tashvishlarini sevinch yoshiga, g‘alaba yoshiga, muvaffaqiyat yoshiga, natija yoshiga aylantirishga hammamiz birgalikda harakat qilamiz. Bitta qiz farzandni o‘qitsangiz–butun oilani o‘qitgan bo‘lasiz deb ota-bobolarimiz bejiz aytishmagan”, – dedi Shavkat Mirziyoyev. Shuningdek, “Ilm-fan bilan shug‘ullanish, ilmiy yangilik yaratish – bu igna bilan quduq qazishga barobar. Men o‘zim shu sohadan chiqqanim uchun bu ishning naqadar qiyin va murakkab ekanini yaxshi bilaman. Shuning uchun ham oila tashvishlari va farzand tarbiyasini ilmiy-tadqiqot bilan birga olib borayotgan, bu borada amaliy yutuq va natijalarga erishayotgan olimlar ayollarni shaxsan men chinakam matonat va jasorat sohibalari deb bilaman va yuksak qadrlayman”, – deb ta’kidladi Prezident. Davlat rahbarining taklifi tashkil etilgan “Oqila ayollar” harakatining asosiy vazifalari ham belgilab berilganligi katta tarixiy voqelik bo‘ldi[9].

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab, O‘zR Fanlar akademiyasi YUNESKO tomonidan tasdiqlangan xalqaro anjumanlarni tashkil etish va tayyorlash borasidagi tashkiliy jarayonlarda ham olimlar ayollar faol qatnashib kelmoqdalar. Xalqaro miqyosda nishonlangan ilmiy anjumanlarda, jumladan, Amir Temurning 660 yilligi, Xiva va Buxoro shaharlarining 2500 yilligi, Imom al Buxoriy va Ahmad al Farg‘oniyning tavallud to‘ylari, Jaloliddin Manguberding 800 yilligi, Imom al Moturidiy va Burhoniddin Marg‘inoniy yubileyarida tarixchi olimlar o‘zlarining sermazmun ma‘ruzalari bilan ishtirok etdilar. Shuningdek, tarixchi olimlar Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Mahmud Zamahshariy, Yusuf Xos Hojib, Mirzo Ulug‘bek singari mutafakkirlarimizga bag‘ishlangan ilmiy-nazariy seminarlarni tashkil etishdagi samarali ishlari bilan o‘zining noyob iste’dodi, bilim va mehnatsevarlik fazilatlarini namoyon etdilar.

Haqiqatda, bu kabi jarayonlarda ilm-fan va texnika namoyandalari, birinchi navbatda olimlar xotin-qizlarning o‘rni beqiyosdir. Shular orasida yaqin o‘tmishda yashab o‘tgan yetuk, tarix fanining zukko bilimdonlari, fidoyi, jonkuyar va zahmatkash insonlari – akademik va fan doktorlari Hujuma Shukurova, Melixon Oxunova, Sabohat Azimjonova, Rahima Aminova, Vasila Sodiqova, Ra‘no Rajapova, Roziya Muqminova kabi tarixchi olimlar qoldirgan boy merosdan bugungi kunda ilm ahli bahramand bo‘lmoqda. Olimlarning yaqin va uzoq o‘tmish tarixini yaratishda fidoiylilik bilan olib borgan ezgu ishlari har bir yosh olimlar, umuman tadqiqotchilar uchun ulkan ibrat namunasidir. Ularning o‘chmas nomlari qoldirgan boy meroslari va amalga oshirgan ezgu ishlarida abadiy saqlanib qoladi.

Xususan, tarix fanining zukko bilimdoni, fidoyi va zahmatkash insonlardan biri – O‘zbekiston Respublikasi FA akademigi, tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Davlat mukofoti sovrindori, respublikada xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, joriy yil noyabr oyida 100 yillik tavallud ayyomlari nishonlanadigan Rahima Hodiyevna Aminova olib borgan ilmiy tadqiqot ishlarining g‘oyatda muhim va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini misol qilib keltirish mumkin. Tabiatan kamtar, halol, pokiza va ajoyib insoniy fazilatlariga ega bo‘lgan Rahima Aminova tarix fanlari doktori ilmiy darajasiga sazovor bo‘lgan birinchi o‘zbek ayoli, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi bo‘lgan ilk ayollardan bo‘lib, yirik olimlar sifatida jahon ilmiy jamoatchiligiga yaxshi tanildi. U o‘zbek tarixshunoslik fanida o‘z ilmiy maktabini yaratgan yetuk olimlar hisoblanadi. Nashr qilingan asarlari 300 dan ortiq nomda bo‘lib, bular olimaning ilmiy qiziqishi doirasi kengligi, ijodiy iste’dodi ko‘p qirraliligidan dalolat beradi. Rahima Aminova 1978 yilda Shvesiyaning Upsala shahrida o‘tkazilgan Butunjahon sosiologlari kongressida O‘zbekiston xotin-qizlari masalasiga bag‘ishlangan ma‘ruzasini ingliz tilida qildi[10.16]. O‘zbekiston va Markaziy Osiyo tarixiga oid 15 dan ortiq monografiyalar va ko‘plab tarixiy tadqiqotlar muallifi, yetuk jamoat arbobi, iste’dodli olimlar bag‘ri keng, ilm va ziyo taratib kelgan, hayotining har bir daqiqasini mazmunli va samarali o‘tkazgan noyob iqtidor egasi edi. Ana shu intilish, izlanishlar natijasida olimlar yirik ilmiy asarlar yarata oldi hamda yuzlab yosh tarixchilarga ustozlik qildi.

Taniqli tarixchi olim, mohir ilm-fan tashkilotchisi, talabchan ustoz hamda prinsipial rahbar R.Rajapova asosan sovet davrida yashab, g'oyaviy jihatdan kommunistik mafkura butun jamiyatga hukmronlik qilgan davrda faoliyat ko'rsatgan bo'lishiga qaramasdan, O'zbekistonda tarix fanini rivojlantirib, murakkab va ziddiyatli davrda respublikada ilm-fan taraqqiyoti va rivojlanishiga sezilarli hissa qo'sha oldi. Bu davrda mamlakat hayotida murakkab va jiddiy o'zgarishlar yuz bergan, ayni paytda, tarix fani tanazzulga yuz tutgan yillar edi.

R.Rajapovaning butun ilmiy salohiyati va tashkilotchilik qobiliyati tarix fanidagi yangilanish jarayoniga boshchilik qilishi hamda tarixchi kadrlarni yoshartirish yo'lini tutgandi. Bu qutlug' dargohda O'zbekiston tarixi fanining darg'alari hisoblangan Rahima Aminova, Zoya Arifxanova, Roziya Muqminova kabi zabardast tarixchi olimlar qatoriga o'rta avlod va navqiron olimalar o'zlarining samarali faoliyatlari bilan kelib qo'shildilar.

Prezident 2022 yil 20 dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga qilgan Murojaatnomasida uqtirilganidek, "to'plagan tajribamiz bir haqiqatni yaqqol isbotlab bermoqda **taraqqiyotga – faqat mashaqqatli va jasoratli mehnat orqali erishiladi**" [11]. Shu bilan birga, "mamlakatimizda istiqomat qilayotgan 17 milliondan ziyod opa-singillarimiz, qizlarimiz, onaxon va momolarimizga munosib sharoit yaratib berish uchun barcha imkoniyatlarni ishga solishimiz lozim", deb ta'kidlaydi [12.249]. Prezident Shavkat Mirziyoyev: "...har bir suveren davlat o'zining betakror tarixi va madaniyatiga egadir. Bu tarix, bu madaniyatning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi esa, haqli ravishda shu mamlakat xalqi hisoblanadi. O'zbek xalqining necha ming yillik tarixida qanday murakkab davrlar, og'ir sinovlar bo'lganini barchamiz yaxshi bilamiz. O'zbekistonning eng yangi tarixi va biz erishgan olamshumul yutuqlar mard va matonatli xalqimiz har qanday qiyinchilik, to'siq va sinovlarni o'z kuchi va irodasi bilan yengib o'tishga qodir... ayollarimiz hayotimizning barcha soha va tarmoqlarida faol ishtirok etib, Yangi O'zbekistonni barpo etishga beqiyos hissa qo'shmoqdalar" [13.60], deb ta'kidlagani ayni haqiqat.

Umuman olganda, Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar huquqlari himoyasini tubdan kuchaytirish, ularning turmush sharoitlarini yaxshilash, ta'lim olish va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishlari uchun keng imkoniyat yaratishga qaratilgan 30 dan ortiq me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. Jumladan, 4 ta qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10 ga yaqin Farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 14 ta qarori qabul qilindi [14.]. Yangilangan Konstitutsiyamizda xotin-qizlar va erkaklar teng huquqliligi, davlat xotin-qizlar hamda erkaklarga davlat ishlarini boshqarishda, shuningdek, jamiyat va boshqaruv hayotining boshqa sohalarida teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlashi belgilab qo'yildi. Mazkur mavzudagi ish ayollarning jamiyat taraqqiyotidagi ishtiroki, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, madaniy, ma'naviy hayotda tutgan o'rni va rolini ko'rsatib beradigan tadqiqotlar qisman bo'lsa-da, mavjud bo'lib, tarixda ayollar masalasining u yoki bu jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

4. Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada keltirilgan fikrlardan kelib chiqib, bugungi kunda Yangi O'zbekistonda ilm-fan taraqqiyotiga jiddiy e'tibor qaratilayotgani, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlar qatori tarix fanini ham o'rganish va targ'ib qilish masalasiga katta ahamiyat berilayotgani, bu borada davlat tomonidan yuritilayotgan siyosat doirasida amalga oshirilib kelinayotgan yangilanish jarayonlaridagi tub islohotlarda ilm-fan taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ma'naviy yuksalish yo'lida olimlar, shu jumladan, olim ayollar faolligini oshirish, ular uchun shart-sharoit yaratib berish, moddiy farovonligini oshirish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu jarayonda tarixchi olimalar tomonidan olib borilgan ilmiy-ijodiy faoliyat bilan yoshlarni tanishtirish hamda ularni faol olim xotin-qizlar hayotidan ibrat olish va saboq chiqarishga undash hamda ijtimoiy foydali ishlar bilan shug'ullanishga yo'naltirish ishiga ham jiddiy ahamiyat berilmoqda.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'yayotgan, Uchinchi Renessans poydevori yaratilayotgan hozirgi davrda buyuk allomalar boy merosini chuqur o'rganish va uni keng jamoatchilikka yetkazish masalalari ustuvor vazifalardan biriga aylangan. Ko'p yillar davomida xalqimizning milliy-madaniy tarixiy merosi, zamonaviy sivilizatsiya rivojlanishining xalqaro, milliy, madaniy, tarixiy, sivilizatsion, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy gumanitar,

ma'naviy, lisoniy, falsafiy muammolari borasidagi tarixchi olimlar ilmiy faoliyatining ko'pgina qirralari bilan o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Bu masala kelgusida ham dolzarb bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni/<https://lex.uz/pdfs/5841063>.
2. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi.—Toshkent:O'zbekiston, 2021.—B.150.
3. To'qayeva Z. O'zbekiston xotin-qizlari qishloq xo'jaligida. — Toshkent, 1991 — 22 b.; Irisova M. Zanyatnost jennin Uzbekistana v usloviyax perexoda k rymochnym otnosheniyam. Avtoref. diss...kand. ekon. nauk.—Tashkent, 1995—23 s.; Ubaydullayeva R. O'zbekiston: bozor munosabatlariga o'tish sharoitida ayollar//O'zbekistonda ijtimoiy fanlar.—Toshkent: 1995.—№9.—B.24-25.
4. Bobojonova D. Aholini ish bilan ta'minlash va milliy ishchi kadrlar tayyorlash. — Toshkent: Abu Rayhon Beruniy nomidagi TDTU, 1995.— 37 b.; O'sha muallif. Millat g'ururiga aylangan ayol //Fan va turmush.—Toshkent: 1996.—№ 1.—B.14; Alimova D. O'zbekiston ijtimoiy fanlarida xotin-qizlar muammolarining o'rganilishi va vazifalari/O'zbekistonda oila, davlat va jamiyat qurilishida ayollarning roli va gender muammolari.—Toshkent:Fan, 1999. — B. 16-20; Rashidova S. O'zbekistonda xotin-qizlarning ahvolini yaxshilash muammolari //O'zbekistonda "Gender va rivojlanish" xabarnomasi, 1999.— № 2. — B. 17-23.
5. Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. — Toshkent: O'zbekiston, 2017. — B.144.
6. Musurmonova O. Ayollarga davlat g'amxo'rliqi. Ayolga ehtirom — Toshkent: O'zbekiston, 1999. — 320 b.; Safayeva S. Ayollar masalasi: umumijtimoiy va milliy jihatlar. Fal. fan. nomz. diss... —Toshkent, 2002.—186 b.; Matkarimova G. Gendernyye i reproduktivnyye prava jennin v mejdunarodnom i nasionalnom prave. Avtoref. disc. doktora yurid.nauk. — Tashkent, 2002.—41 s.
7. Muravyova N. O'zbekiston xotin-qizlari ijtimoiy maqomini yuksaltirish. — Toshkent, 2004. — 121 b.; Xolmatova M. Ayollarning nodavlat tashkilotlari: muammo va yechimlar //Fuqarolik jamiyati. — Toshkent: 2004. №1. — B. 15.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'ttiz to'rt yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdag nutqi/<https://president.uz/uz/lists/view/8440>.
9. <https://www.gazeta.uz/uz/2022/03/07/womens/9> avgust 2022, 18:38
10. D.Bobojonova. Millat g'ururiga aylangan ayol//Fan va turmush.—Toshkent, 1996, №1. — B.16.
11. Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi, 2022 yil 20 dekabr/ www.xabar.uz › jamiyat › shavkat-mirziyoyevn.
12. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi.—Toshkent:O'zbekiston, 2021.—B.249.
13. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda.—Toshkent Toshkent:O'qituvchi MU MCHJ, 2021.—B.60.
14. O'zbekiston—ayol qadri ulug'langan yurt// www.uzembassy.https://www.uzembassy.uk › news.

O'ZBEK OLIMALARINING XALQARO ILM-FAN, MADANIYAT RIVOJIGA HAMDA FAN VA TEXNIKA TARAQQIYOTIGA QO'SHGAN HISSALARI

Elboyeva Shaxnoza
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası
katta o‘qituvchisi, Qarshi
E-mail: elboyeva qarshi@gmail.com

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada o‘zbek olimalarining xalqaro ilm-fan, madaniyat rivojiga, fan va texnika taraqqiyotiga qo‘shgan hissalari tahlil qilingan. Unda olimalarning ilmiy faoliyati, innovatsion ishlanmalari, xalqaro hamkorlikdagi loyihalari hamda ular tomonidan yaratilgan ilmiy maktablarning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek olimalari, ilm-fan, madaniyat, texnika taraqqiyoti, xalqaro hamkorlik, innovatsiya.

ABSTRACT: This article examines the contributions of Uzbek women scientists to the development of international science, culture, and technological progress. It highlights their scientific activities, innovative research, participation in international projects, and the importance of the scientific schools they established.

Keywords: Uzbek women scientists, science, culture, technological progress, international cooperation, innovation.

Аннотация: В данной статье рассматривается вклад узбекских женщин-учёных в развитие международной науки, культуры, а также прогресса науки и техники. Анализируется их научная деятельность, инновационные разработки, участие в международных проектах и значимость созданных ими научных школ.

Ключевые слова: узбекские учёные-женщины, наука, культура, технический прогресс, международное сотрудничество, инновации.

Kirish. O‘zbekiston tarixida ayol olimalarning ilm-fan, madaniyat va texnika taraqqiyotiga qo‘shgan hissalari salmoqli o‘rinni egallaydi. Ularning ilmiy izlanishlari nafaqat mamlakatimiz, balki jahon miqyosida ham tan olingan. O‘zbekiston olimalari tarixshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik va san‘atshunoslik yo‘nalishlarida xalqaro ilmiy hamkorlikni rivojlantirib kelmoqda.

Saida Zunnunova, Halima Xudoyberdieva singari olimalar ijodiy va ilmiy merosida milliy qadriyatlar, madaniyat hamda ayollar huquqlarini ilgari surgan. Folklorshunoslik va arxeologiya yo‘nalishida faoliyat olib borgan olimalar Sharq merosining jahon ilmiy hamjamiyatiga yetkazilishida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekistonlik olimalar energetika, axborot texnologiyalari, qishloq xo‘jaligi va tibbiyot yo‘nalishlarida yangi innovatsion ishlanmalar yaratishda ishtirok etmoqda. Akademik To‘xtasinoy Uralova va boshqa olimalar kimyo-texnologiya sohasidagi tadqiqotlari bilan xalqaro ilmiy maktablarda faol ishtirok etib kelmoqda. O‘zbekistonlik ayol olimalar nanomateriallar, biotexnologiya, kosmik tadqiqotlar bo‘yicha ham xalqaro loyihalarda qatnashib, ilm-fan taraqqiyotiga hissa qo‘shmoqda.

O‘zbekistonlik olimalar UNESCO, FAO, WHO kabi xalqaro tashkilotlar loyihalarida faol ishtirok etmoqda. Ularning ishlanmalari xorijiy mamlakatlarda qo‘llanilmoqda, ilmiy ishlari xalqaro patentlar bilan himoyalangan. Ko‘plab olimalarimiz xorijiy davlatlarda ta‘lim olib, xalqaro ilmiy grantlar g‘olibiga aylangan.

Mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat hamda imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun kerakli bo‘lgan shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so‘zsiz rioya qilinishini ta‘minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlash borasida keng qamrovli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida PF-5325- sonli Farmoni e‘lon qilindi. Mazkur Farmon asosida bir

qancha ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan, ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning o'quv jarayonida samaradorligini oshirish sohasida olib borilayotgan ishlar tahsinga sazovordir. Umuman olganda, O'zbekistonda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini mustahkamlash borasida davlat ahamiyatiga molik salmoqli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Zero, jamiyat rivojini xotin-qizlarsiz, ularning ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu bois ayollarning oilada ham, davlat va jamoat ishlarida ham emin-erkin faoliyat yuritishlari, ularning huquq va manfaatlarini ro'yobga chiqarish yo'lida mamlakatimiz miqyosida qator chora-tadbirlar ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilmoqda.

Bugungi kunda mamlakat akademik doiralarida ayollarning o'rni va mavqeyini oshirish, yangi avlod olimi xotin-qizlarni tarbiyalash hamda istiqbolli loyihalarni rag'batlantirish bo'yicha muhim tashabbuslar ilgari surilmoqda. Jamiyat hayotining turli jabhalarida gender tenglikni ta'minlash, jumladan, ta'lim va ilm-fan sohasida O'zbekiston ichki siyosiy konsepsiyasining ustuvor yo'nalishlari qatoriga kiradi. Bu borada 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi **69-maqsadida**: *xotin-qizlarning ta'lim va kasbiy ko'nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko'maklashish, tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, to'g'ri yo'naltirish vazifasi belgilab qo'yilgan* [1, B.34].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'zining **“Yangi O'zbekiston strategiyasi”** nomli asarida *“Bugun O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining asosiy maqsadi ayollarimizga e'tibor va amaliy g'amxo'rlik ko'rsatishni yangi, yuksak bosqichga olib chiqish, xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va maqomini mustahkamlash ularning huquq va manfaatlarini ta'minlashdir. Bu o'z navbatida, Ayollarga ilm berish – jamiyatni ilmi, ma'rifatli va salohiyatli qilish degan aqidani hayotga izchil tatbiq etish”* [2, B.23] kerakligini alohida ta'kidlab o'tganlar.

Ma'lumki, 2016-yil yildan boshlab, har yili 11-fevral kuni BMT qaroriga binoan **“Xalqaro ilmda ayollar va qizlar kuni”** sifatida nishonlanadi. Bundan ko'zlangan maqsad xotin-qizlarning ta'lim olishiga qo'shimcha shart-sharoitlarni yaratish, ilm-fandagi salohiyatiga e'tibor qaratish va qo'llab-quvvatlashdan iborat hisoblanadi. Shu bois xalqaro va xorijiy tajribani o'rganish maqsadida 10 dan ortiq xorijiy mamlakatlarda xotin-qizlarning ta'limini rivojlantirish bo'yicha ilg'or tajribalar tahlili amalga oshirildi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda amalga oshirayotgan hamda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash borasida olib borilayotgan islohotlar, xotin-qizlarning ta'lim olishi, ilm-fan sohasida ayollarning o'rnini yanada oshirish bo'yicha nazariy va amaliy jihatlarini Gaskell Dj., Maklaren A., Aker S., Stromkvist N.P., Foks M.F. va Xamdan A. kabi xorijlik olimlar tadqiqotlar olib borishgan. MDH mamlakatlari olimlaridan Nogayeva A.M., Shupanova J.M., Agamova N.S., Allaxverdyan A.G. va Shafranova O.I. singari olimlarning ilmiy ishlarida ta'lim, ilm-fan sohasida ayollarning roli o'z aksini topgan.

O.Bo'riyev, M.Vohidov, L.Munavvarova, O.Musurmanova, M.Mamatov, K.Nasriddinov, M.Sangilov, U.Toshtemirov, I.Shoyardonov, M.Xolmatova, M.O'zbekov kabi mamlakatimiz olimlari oila, uning madaniyati, ijtimoiy muammolari masalasiga to'xtalib, ularni ancha mufassal tadqiq etgan holda xotin-qizlarning oiladagi ijtimoiy faolligini o'z ilmiy izlanishlarida asoslab berganlar. Ayol qadrini qanchalik yuqoriga ko'tarishga muayassar bo'lsak, milliy g'ururimiz, ma'naviyat va madaniyatimiz yanada yuksalishi, oilalarimiz barqarorligi ta'minlanishi, halol va pok, fidoyi, vatanparvar, jamiyatga foyda keltiruvchi, millatimizni butun jahon miqyosida ko'z-ko'z qildiruvchi farzandlarimiz soni kundan kunga ko'paya borishi tabiiy holdir. Zero, har tomonlama faol va oqila, dono, izlanuvchan, zamonaviy ayol mehnatidan, salohiyatidan nafaqat uning oilasi, balki butun jamiyat manfaatdor bo'lishi chin haqiqatdir. Biz qurayotgan jamiyatning og'ir yukini dadil ko'tarib, uning poydevorini mustahkamlab turadigan asosiy kuch jamiyatimizdagi har bir oila, har bir inson, har bir fuqaro, shu jumladan, xotin-qizlar ekanligini unutmasligimiz kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-87-son Farmoni bilan 2022–2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo‘yicha Milliy dastur hamda 2022–2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo‘yicha Milliy dasturni 2022–2023-yillarda amalga oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar rejasi tasdiqlandi. Mazkur hujjatlardan oila institutini yanada mustahkamlash, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so‘zsiz rioya qilinishini ta‘minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ayollarning jamiyat hayotidagi nufuzini, faolligini oshirish, mehnatini munosib rag‘batlantirish, tashkilotchilik, tadbirkorlik, ishbilarmonlik va siyosiy jarayonlarda daxldorlik qobiliyatini qo‘llab-quvvatlash borasidagi ishlar ko‘lamini kengaytirish masalalari o‘rin olgan [3, B.74].

Farmonda O‘zbekiston Xotin-qizlar davlat qo‘mitasining jamiyat hayotidagi faolligini oshirish, xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish maqsadida qo‘mita faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari belgilab berildi. Xotin-qizlar qo‘mitasi va uning hududiy bo‘linmalarining yangilangan tuzilmalari tasdiqlandi. Shu o‘rinda, O‘zbekistonda ushbu yo‘nalishdagi me‘yoriy-huquqiy bazani rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan ishlarga to‘xtalish maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘tgan yillar mobaynida ayollar manfaatlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan qariyb 100 ta milliy va xalqaro huquqiy hujjat qabul qilindi va ratifikatsiya qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 8-mart – “Xalqaro xotin-qizlar kuni” bayramiga bag‘ishlangan uchrashuvdagi nutqida shunday degan: “O‘zbekiston deb atalgan jonajon Vatanimizda har qaysi mard yigit, avvalo, mehribon onasi, oilasi, farzandlari baxtli bo‘lishini istaydi, albatta. Hazrat Alisher Navoiy bobomiz aytganlaridek, bu yo‘lda o‘zining butun borlig‘ini bag‘ishlashga tayyor turadi”.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda turli soha va tarmoqlarda mehnat qilayotgan ishchi va xizmatchilarning 45 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Jumladan, davlat va jamoat tashkilotlari tizimida 1400 ga yaqin xotin-qiz rahbarlik lavozimlarida mehnat qilmoqda. Ulardan 17 nafari senator, 16 nafari Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, 1075 nafari esa xalq deputatlari mahalliy kengashlari tarkibida faoliyat yuritmoqda. O‘nlab opa-singillarimiz “O‘zbekiston Qahramoni”, “O‘zbekiston fan arbobi”, “O‘zbekiston xalq o‘qituvchisi”, “O‘zbekiston xalq shoiri”, “O‘zbekiston xalq artisti” singari davlatimizning yuksak faxriy unvonlari, orden va medallariga sazovor bo‘lgan [4.B.133] Ularning orasida 500 nafardan ziyod fan doktorlari va akademiklar, minglab fan nomzodlari o‘z bilimi, iste‘dodi bilan Vatanimiz ravnaqi yo‘lida astoydil xizmat qilib kelmoqda. Jamiyat va davlat hayotida faollik, tashabbuskorlik ko‘rsatgan, o‘zining samarali mehnati bilan oilaning shakllanishi va farovonligi mustahkamlanishi, onalik va bolalik muhofazasiga munosib hissa qo‘shgan xotin-qizlarga beriladigan “Mo‘tabar ayol” ko‘krak nishoni ta‘sis etildiv[5.B.101]

Xotin-qizlarning ijtimoiy faoliyati ularning iqtidori, qobiliyati, tashabbuskorligi bilan belgilanadi. Hech bir davrda ayollar faqat boshliq bo‘lishi yoki faqat ergashishi lozim deb hisoblanmagan. Aksincha, hozirgi kunda xotin-qizlarga munosabat ijobiy tomonga o‘zgarib, ularning ona bo‘lishi bilan birga potensial qobiliyatlaridan foydalanishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. [6.B.22]

Ma‘lumki, mamlakatimiz XIX asr oxiri va XX asr boshlarining yetakchi ma‘rifatparvarlari M.Behbudiy, A.Fitrat va A.Avloniy xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rni borasida keng fikrlar bildirganlar. Masalan, Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asarida shunday fikrlar bor:[7.B.87]

“Ayollarning huquqlari, albatta, din va milliy qadriyatlar bilan ham bog‘liqdir. Islom dini kirib kelgunga qadar qizlar tug‘iliboq tiriklayin o‘ldirilgani ko‘pchilikka ma‘lum. Muqaddas Islom dini hamisha ayollarni e‘zozlashga buyuradi. “Jannat onalar oyog‘i ostidadir” degan naql

asrlar osha o'z mavqeyini yo'qotganmagan [8.B.32] Islom ta'limoti ayollarni ilm olish, mehnat qilish, meros huquqi, jamiyat taraqqiyotida faol qatnashishda erkaklar bilan teng huquqli qildi. Hadislarda "ilm olish har bir muslim va muslimaga xosdir", deyilgan. Islomda oila, nikoh, meros masalalarida ayolga ko'proq yon beriladi, nikohsiz yashashga ruxsat berilmay, shu tariqa ayolning huquqi ta'minlanadi. Nikoh shartlaridan bo'lmish mahr ham aynan ayollarning foydasi uchun joriy etilgan".

XX asr xotin-qizlarning o'z huquq va erkinliklari, ijtimoiy-siyosiy imkoniyatlari va mas'uliyatlarini anglab yetishiga xizmat qilgan davr bo'ldi. Xotin-qizlar minglab yillar davomida umuman ko'rmagan va guvohi bo'lmagan, orzu-intilishlarining mazmun-mohiyatiga aylangan siyosiy huquqlarga aynan shu asrda erishdilar. Ushbu asrda xotin-qizlarga nisbatan qarashlarning tubdan o'zgargani va endi nafaqat oilaviy hayot, balki davlat va jamiyat hayotida ayollar hamda erkaklarning maqomi ham tenglashgani diqqatga sazovordir. Aytib o'tilgan yutuqlarga ayollar osonlik bilan erishayotganlari yo'q. Bir vaqtning o'zida oila ishlarini saranjomlash bilan birga ijtimoiy-siyosiy masalalarga ham vaqt topish, nafaqat vaqt topish, balki o'zlariga yuklatilgan vazifalarni ado etish, tom ma'noda, ijtimoiy-siyosiy masalalarda o'z maqomiga ega bo'lish, ulardan erkaklarga nisbatan ikki barobar ko'proq kuch-quvvat sarflashni talab qilmoqda [9.B.32]

Ayollarning jamiyatdagi o'rni va rolini oshirish, davlat boshqaruviga ularni yanada kengroq jalb qilish, mamlakatning siyosiy boshqaruvi sohasida ularning faolligini yanada oshirish vazifalari keng ahamiyat kasb etib bormoqda. XXI asrda dunyoning barcha mamlakatlarida ayollar siyosat bobida ham teng huquqlilikka erishmoqda, parlamentda salmoqli o'rinlarni egallamoqda. Masalan, Ukraina parlamentining 8 foizini ayollar tashkil qilsa, arab davlatlarida ham ushbu ko'rsatkich 8 foizni tashkil qiladi. Shvetsiya, Estoniya va boshqa Yevropa davlatlari parlamentlarida ayollar ko'pchilikni tashkil qilishi bilan ajralib turadi. Biroq Afrikadagi Ruanda mamlakatining parlamenti deputatlari ichida xotin-qizlarning soni bu borada butun Yevropani ortda qoldiradi. Ushbu davlat parlamentining 48,8 foizini xotin-qizlar egallagan. Undan keyin Shvetsiya 45 foizi, Daniya 40 foizi.[10.B.32] Bu holatning o'ziyoq xotin-qizlarning kun sayin zamonaviy imijga ega bo'lib, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotda faollashib borayotganligini ko'rsatib turibdi.

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi. Xotin-qizlarning ta'lim olishiga zarur shart-sharoitlarni yaratish, ilm-fan sohasida ayollarning tutgan o'rnini yanada oshirish bo'yicha O'zbekistondagi mavjud holat hamda ilg'or xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

Birinchidan, mamlakatimizda **bandlik muammolarini hal qilishda xotin-qizlarni o'qitish va ularga ta'lim berishning salohiyatidan foydalanish samaradorligi pastligicha qolmoqda.**

O'zbekiston boshlang'ich ta'limda gender balansiga erishgan bo'lsa-da, ammo hanuzgacha oliy ta'lim sohasida tahsil olayotgan, shuningdek, ilmiy tadqiqot yo'nalishlaridagi ayollar va erkaklar soni o'rtasida tavofut mavjud. O'zbekistonda oliy o'quv yurtiga 2020–2021-o'quv yili kunduzgi ta'lim uchun kirgan xotin-qizlar 260 ming kishini, erkaklar 311,5 ming kishini tashkil etgan. Ushbu tavofutni **bir nechta sabablar keltirib chiqarmoqda:**

- xotin-qizlarning ta'lim yo'nalishi ko'pincha ota-onalar tomonidan belgilanishi;
- oilada oliy ta'lim olish imkoniyati, avvalo, o'g'il bolalarga berilishi (ayniqsa, to'lov asosidagi o'qish bo'lsa);
- jamiyatda saqlanib qolgan stereotiplar tufayli qizlar faqat oilaviy hayotda asqtishi mumkin bo'lgan ijtimoiy kasblarni egallashga intilishi;
- ota-onalar qizlarining uydun uzoqda ta'lim olishini istamasligi;
- hududlarda oliy ta'lim muassasalari va ilmiy tadqiqot institutlarining bir xil joylashmaganligi;
- ayollarning erkaklarga nisbatan erta turmush qurishi, farzand ko'rish hamda voyaga yetkazish vazifasi.

UNESCO tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, dunyo tadqiqotchilarining atigi **30 foizini** ayollar tashkil etadi. Universitetlarga kiradigan ayollar soni tobora ko'payib borayotgan bo'lsa-

da, ularning kam qismi tadqiqot faoliyati bilan shugʻullanishadi. Masalan, **Shvetsiyada** ayollar universitet talabalarining koʻp qismini – **60 foizini** tashkil qiladi, ammo ularning soni universitetdan keyingi taʼlim bosqichlarida kamayadi: aspirantlar orasida ayollar ulushi (49 foizi), olimlar orasida atigi (36 foizi).

Jamiyat hayotida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish yuzasidan taklif va tavsiyalar beriladi:

birinchidan, xotin-qizlarning mehnat va turmush sharoitini yaxshilash masalalarini oʻz ichiga olgan dasturlar ishlab chiqish;

ikkinchidan, xotin-qizlarning oʻz-oʻzini band etish va tadbirkorlik tashabbusiga koʻmaklashish;

uchinchidan, ish oʻrinlarini yaratish, kasanachilik mehnatini tashkil etish.

toʻrtinchidan, kichik biznes sohasidagi qishloq xotin-qizlarini rivojlantirish va ragʻbatlantirish;

beshinchidan, xotin-qizlarga imtiyozli kreditlar berishni davom ettirish;

oltinchidan, xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish uchun jamoat va davlat tashkilotlarini jipslashtirish;

yettinchidan, xotin – qizlarning huquqiy savodxonligi va ijtimoiy faolligini oshirish uchun mahalla miqyosida ishlash, milliy qadriyatlarimizga asoslangan milliy hunar turlarining yoʻq boʻlib ketmasligi uchun xotin-qizlarimizni jalb etish va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish mamlakatimizda amalga oshiralayotgan islohotlarning muhim omili hisoblanadi. Zero, ayol – oila ustuni va jamiyat koʻrki. Oilalarimiz tinch va farovon boʻlsa, jamiyatimiz, davlatimiz ham mustahkam oilalar negiziga qurilgan davlat boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1.Mirziyoyev Sh.M. Yurt qahramonlarining qadri baland, xotirasi muqad-das.// Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. J.2.- T.:Oʻzbekiston, 2018.

2.Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 fevraldagi “Xotin-qizlarni qoʻllab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5325-son Farmoni.

3.Karimova, U. U. Oʻzbekiston ayol olimlarining ilm-fanga qoʻshgan hissasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2018. – 245 b.

4.Fayziyeva, D. Innovatsion tadqiqotlarda ayol olimlarning oʻrni. // Ilm va hayot jurnali. – Toshkent, 2020. – №3. – 45–52-betlar.

5.Qodirova, X. Kimyo va farmatsevtika sohasida oʻzbek olimlari tajribasi. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019. – 310 b.

6.Uralova, T. Oʻzbek olimlari va xalqaro ilmiy maktablar. // Oʻzbekiston fanlari akademiyasi axborotnomasi. – Toshkent, 2021. – №2. – 77–85-betlar.

7.Zunnunova, S. Ayol ijodkorlar merosi va maʼnaviy qadriyatlar. – Toshkent: Yozuvchi, 2016. – 198 b.

8.Xudoyberdieva, H. Adabiyot va jamiyatda ayol obrazining tadrijiy taraqqiyoti. – Toshkent: Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 2017. – 220 b.

9.UNESCO. Women in Science Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2022. – 154 p.

10.United Nations. The Role of Women in Science, Technology and Innovation. – New York: UN Publications, 2021. – 88 p.

11.Gʻulomova, S. Oʻzbekiston olimlari va xalqaro hamkorlik: tarixiy tahlil. // Tarix va kelajak. – Samarqand, 2020. – №4. – 101–109-betlar.

OROL BO'YI XALQLARINING ETNIK TABIATDAN FOYDALANISHINI O'RGANISHDA T.A.JDANKO ILMIY ISHLARINING AHAMIYATI

Ballieva R.

Qoraqalpoq davlat universiteti professori

Ruza_etno@mail.ru

Annotatsiya: Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasida T.A.Jdanko rahbarligidagi etnografik guruhlar tomonidan qoraqalpoqlar etnogenezi bo'yicha olib borilgan ishlar va etnik tabiatdan foydalanishning kelib chiqishidagi ayrim qonuniyatlarni ochib berishdagi roli ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: etnografiya, etnogenez, moddiy madaniyat, *etnik tabiatdan foydalanish*, xo'jalik, urug'-qabila

Аннотация: Освещены работы этнографических групп под руководством Т.А. Жданко по этногенезу каракалпаков в ходе Хорезмской археолого-этнографической экспедиции и их роль в выявлении некоторых закономерностей происхождения этнического природопользования.

Ключевые слова: этнография, этногенез, материальная культура, этническое природопользование, хозяйство, род.

Avstract: The Khorezm archaeological-ethnographic expedition, specifically the ethnographic groups led by T.A. Zhdanko, conducted research on the ethnogenesis of the Karakalpaks. The role of this work in revealing certain patterns in the origin of ethnic nature utilization is highlighted.

Key words: ethnography, ethnogenesis, material culture, ethnic nature management, economy, tribal clan

Hozirgi kunda O'zbekiston yuqori ma'lumotli mutaxassislarga, keng ilmiy salohiyatga, rivojlangan moddiy bazaga ega yirik ilmiy markaz hisoblanadi. Biroq dastlab bu natijalarga erishish va ilm-fanning tiklanishi uchun ko'p yo'llar bosib o'tildi.

Shulardan biri o'tgan asrning 30-yillarda O'rta Osiyoda ish boshlagan ekspeditsiyalar qatorida S.P.Tolstov tomonidan tashkil etilgan va ko'p yillar davomida rahbarlik qilgan "Xorazm arxeologik, keyinchalik arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi" edi. Bu davrda tarixchilar oldida O'rta Osiyodagi yosh respublikalarning tarixini, sharqshunoslar oldida O'rta Osiyo xalqlarini o'rganish masalasi, bir qator arxeologik, shu jumladan Xorazm ekspeditsiyalarini tashkil etish, ushbu murakkab tarixiy masalalarni hal qilish uchun yangi manbalarni topish vazifalari turardi.

Qoraqalpoq tarixi, arxeologiyasi, etnografiyasi, filologiyasi va geografiyasi bo'yicha ekspeditsiya ishtirokchilarining ko'plab ishlari orasida dala etnografik manbalari asosida yozilgan maqola va monografiyalar alohida o'rin tutadi. Bu ishlarda qoraqalpoqlarning va Amudaryoning quyi oqimidagi boshqa xalqlarning xo'jaligining an'anaviy turlari, turmushi va madaniyati o'rganilgan, shuningdek ularning shakllanishida geografik o'rin va uning dinamikasi geograflar tomonidan o'rganilgan. Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasida etnografik otryadlarning o'rni katta va uning ishtirokchilarining mehnatlari Qoraqalpog'istonda geografiya, tarix, filologiya, arxeologiya, antropologiya fanining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

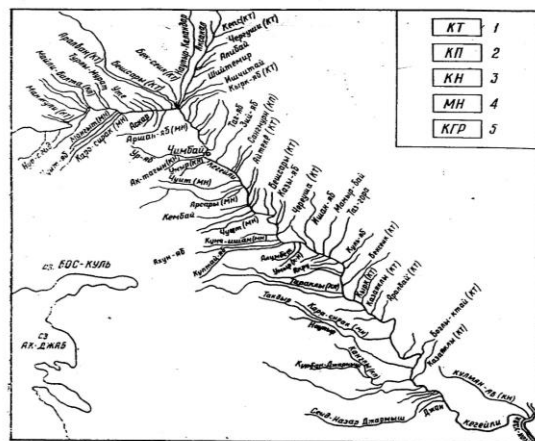
Ayniqsa T.A.Jdanko rahbarligidagi qoraqalpoq etnografik guruhlar tomonidan qoraqalpoqlarning etnogenezi bo'yicha olib borilgan ishlar va etnik tabiatdan foydalanishning kelib chiqishidagi ayrim qonuniyatlarni ochib berishda roli katta.

Men Tatyana Aleksandrovna bilan 2001-03-yillarda Moskva shahrida uchrashish baxtiga muyassar bo'ldim. Yoshi ulug' bo'lishiga qaramay u go'zal va nafis ko'rinardi. Har uchrashuvimizda Xorazm ekspeditsiyasining etnografik otryadi haqida uzoq suhbatlashardik. U qoraqalpoqlarning mehmondo'stligi va ularning ekspeditsiya qatnashchilariga bo'lgan samimiy munosabati, qoraqalpoqlarning hikoyalari va ularning so'zlovchilarining betakrorligi haqida

mehr bilan soʻzlab berardi. Chet elda boʻlib, oʻz xalqing haqida yaxshi gaplarni eshitish juda yoqimli edi.

T.A. Jdanko rahbarligidagi Qoraqalpoq etnografiya otryadi 15 dala mavsumi davomida qoraqalpoqlar etnografiyasiga oid katta material to'pladi. Ushbu materiallar ko'plab tarixchilar va etnograflar tomonidan o'rganilgan hamda ilmiy ishlarda foydalanilgan. Shunday bo'lsa-da, Xorazm ekspeditsiyasining etnografik otryadlari to'plagan materiallar hali to'liq o'rganib chiqilmagan.

T.A. Jdanko nafaqat ekspeditsiyaning ajoyib tashkilotchisi bo'ldi, balki u o'zi qoraqalpoqlar etnografiyasi bo'yicha dala materiallarini to'plash metodikasini ilmiy jihatdan ishlab chiqdi. Dala materiallari uning mashhur "Qoraqalpoqlarning tarixiy etnografiyasi ocherklari. XIX asr boshi va XX asr boshlarida urug'-qabila tuzilishi va joylashuvi" nomli asarida hamda qoraqalpoqlarning etnogenezi haqidagi bir qator maqolalarida foydalanildi. Xorazm ekspeditsiyasining etnografik guruhi qoraqalpoqlarning moddiy madaniyatini tadqiq etdi. Qoraqalpoqlarning moddiy madaniyatida yarim o'troq xalqlarga xos bo'lgan cho'l shakllarining o'troq-dehqonchilik shakllari bilan uyg'unlashuvi aks ettirilgan.

Qoraqalpoq turar-joylarini o'rganish natijasida XIX asr oxirlariga kelib turli tabiiy va xo'jalik sharoitlarida shakllangan bir necha turlari aniqlanganini ko'rsatdi.

Orolbo‘yi xalqlari, ayniqsa qoraqalpoqlarning tabiatdan foydalanish usullarini o‘rganish chog‘ida, Xorazm etnografik ekspeditsiyasining ilmiy asarlariga murojaat qilishimga to‘g‘ri keldi.

T.A.Jdanko rahbarligidagi etnografik guruhlar tomonidan olib borilgan ishlar nafaqat qoraqalpoqlar etnogenezi bo'yicha bebaho manba hisoblanadi, balki etnik tabiatdan foydalanishning kelib chiqishidagi ayrim qonuniyatlarni kuzatish imkonini ham beradi.

Birinchidan,- T.A. Jdanko boshchiligidagi qoraqalpoq etnografik guruhi tomonidan to'plangan materiallar qoraqalpoqlarning etnik tuzilmasini aniqlab berdi. Bu esa bizga etnik tabiatdan foydalanishning kelib chiqishidagi ayrim qonuniyatlarni kuzatish imkoniyatini yaratdi.

Buni biz T.A.Jdankoning Kegeyli irrigatsiya havzasi tarmoqlari sxemasi hamda qoraqalpoglarning urug'lar xaritasi sxemasidan ko'rishimiz mumkin.

Jdanko tomonidan tuzilgan Kegeyli irrigatsiya tarmoqlari sxemasi

- 1.KT - Xitoy qavmining qoraqalpoq urug‘iga tegishli kanal nomi,
- 2.KP-Qipchoq qavmining qoraqalpoq urug‘iga tegishli kanal nomi,
- 3.KN-Keneges qavmining qoraqalpoq urug‘iga tegishli kanal nomi,
- 4.MN-Mang‘it qavmining qoraqalpoq urug‘iga tegishli kanal nomi,
- 5.KGR-Aris ot to‘rt qavmlari

Ikkinchidan, - T.A.Jdanko tomonidan tuzilgan qoraqalpoqlarning urug'-qabila tizimi, ularning tamg'alari va uranlari P.P.Ivanov va S.P.Tolstovning xulosalarini tasdiqladi. Bu xulosalarga ko'ra, qoraqalpoqlarning shakllanishida turli tarixiy bosqichlarda sak-massaget, o'g'uz-pecheneg (shu jumladan, qora-qalpoq) va qipchoq qabilalari asosiy tarkibiy qismlar bo'lgan. Mo'g'ullardan keyingi davrda esa turkiylashgan mo'g'ullarning ayrim guruhlari, ayniqsa no'g'aylar muhim rol o'ynagan va ular orasida qoraqalpoq xalqining shakllanishi yakuniga yetgan. Ushbu xulosalar bizga qoraqalpoqlarning yashash joyini tanlashda delta landshaftlarining o'xshashligini aniqlash imkonini berdi. Shu sababli, qoraqalpoqlarning XX asrda kuzatilgan an'anaviy kompleks xo'jaligining ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Biz

bu jarayonni qoraqalpoq etnosining shakllanishida ishtirok etgan saklar, massagetlar, o'g'uz-pecheneglar va boshqa guruhlar hamda qabilalarning xo'jaligi bilan bog'lashimiz mumkin.

Uchinchidan,- qoraqalpoqlarning murakkab urug'-qabila tizimi o'rganildi. Qoraqalpoqlarning ijtimoiy tuzumi, moddiy va ma'naviy madaniyati, oilaviy turmush tarzi tarixini kelajakda chuqurroq tadqiq etish imkonini beruvchi keng qamrovli materiallar to'plandi.

Bundan tashqari, ekspeditsiya a'zolarining yuzlab dala yozuvlari tarixiy rivoyatlarning bebaho xazinasini tashkil etdi. Ular orasida qoraqalpoqlarning turli tarixiy davrlarda Orolbo'yi dashtlari va qo'shni hududlardagi qadimgi yashash joylari haqidagi rivoyatlar mavjud. Xususan, Volga, Ural, Emba, Sirdaryo, Quvandaryo, Jonidaryo va Sirdaryo deltasining boshqa irmoqlari quyi oqimlarida yashaganliklariga oid ma'lumotlar, shuningdek, qadimdan boshlab hozirgi hududda - Xorazm vohasida, keng Amudaryo deltasi va Orol dengizi qirg'oqlarida asta-sekin to'planib borganliklari haqidagi rivoyatlar uchraydi.

Qoraqalpoq etnosining shakllanish tarixida ular bir necha bor o'z yashash joylarini o'zgartirib kelgan; Orolbo'yi, Dnepr dashtlari, Volga-Ural oralig'i, Sirdaryo, Farg'ona vodiysi, Zarafshon vodiysi va Buxoro. Ko'rinib turibdiki, qoraqalpoqlar doimo yashash uchun tekisliklar va daryo deltalarining quyi qismlarini tanlab, ko'p tarmoqli xo'jalik yuritishgan.

Ko'p tarmoqli xo'jalik yuritishda tabiiy sharoitlar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Aynan shu sharoitlar qoraqalpoqlarning joylashuv xususiyatlariga va shunga muvofiq ravishda ularning turli hududlardagi xo'jalik yuritish shakllari hamda usullariga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatgan asosiy omil hisoblanadi. Eng avvalo, ana shu omillarga e'tibor qaratish lozim.

Qoraqalpoqlar yashagan hududlarning tabiiy sharoitlarini o'rganda, ular Volga, Dnepr, Ural, Sirdaryo va Amudaryo kabi yirik daryolarning delta hamda vodiy qismlaridagi muhitga deyarli bir xil va o'xshash ekanligining guvoqi buldik. Bu holat xo'jalik yuritishning murakkab tizimi bilan bog'liq edi. Mazkur tizimda dehqonchilik, chorvachilik (asosan yirik shoxli mollarni ko'paytirish ustunlik qilgan), baliqchilik hamda uy hunarmandchiligi o'zaro uyg'unlikda olib borilardi.

Shunday qilib, uning asarlari nafaqat qoraqalpoqlar etnogenezi bo'yicha bebaho manba hisoblanadi, balki Orolbo'yi xalqlarining etnik tabiatdan foydalanishi kelib chiqishidagi ayrim qonuniyatlarni kuzatish imkonini ham beradi. Jamoaviy-urug'chilik yerdan foydalanish: yaylov va suvloqlardan foydalanish, suvdan foydalanish; saqlanib qolgan urug' nomlari; daryo yoki delta irmoqlaridan olingan eski kanallar - bularning barchasi bizga Orolbo'yi cho'llari va delta qismining keng hududida tabiatdan foydalanishning umumiy tizimi hamda etnoijtimoiy tabiat xo'jaligi tizimlarining uzoq muddatli rivojlanishi haqida ma'lumot beradi. Bu ma'lumotlar Orolbo'yining keng cho'l va delta hududlarida tabiatdan foydalanishning umumiy tizimi va etnoijtimoiy- tabiat -xo'jalig tizimlarining uzoq davr mobaynida rivojlanganligini aniq tasvirlash imkonini beradi.

T.A. Jdanko qoraqalpoqlar etnografiyasiga oid dala materiallarini to'plash metodikasini ishlab chiqdi. Ushbu dala materiallari uning mashhur "Qoraqalpoqlarning tarixiy etnografiyasi ocherklari" (1950) nomli asarida hamda qoraqalpoqlar etnogenezig bag'ishlangan bir qator maqolalarida foydalanildi. T.A.Jdanko qoraqalpoq etnografiyasining asoschilaridan biri bo'lib, ko'plab yosh olimlarga ilmiy rahbarlik qildi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Баллиева.Р Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. Ташкент 2022.- С.235

2. Жданко.Т.А Каракалпаки Хорезмского оазиса. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948гг. «Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции», т. I. М., 1952, с.461-566.

3. Жданко.Т.А. К вопросу о хозяйственно- культурном типе полуоседлых скотоводов-земледельцев-рыболовов дельтовых областей Средней Азии.// Этнография и археология Средней Азии. М.,1979, с 148-152.

4. Жданко.Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. «Труды Ин-та этнографии каракалпаков Ан СССР», н.с, т. IX. М., 1950. с112-114.
5. Жданко.Т.А. Сведения о каракалпаках в России XVIIIвека//Приаралье в древности и средневековье: К 60-летию Хорезм. Арх -этногр.экспедиции. М.,1998.
6. ЖданкоТ.А. Каракалпаки. (Основные проблемы этнической истории и этнографии)//доклад по опубликованным работам, представленным на соискание ученой степени доктора исторических наук. М.,1964. С.70

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING XALQARO ALOQALARIDA QASHQADARYO VA SURXONDARYO VILOYATLARNING TUTGAN O'RNI: TARIXIY TAHLIL VA NATIJALAR

**Sherozova Sabina Sherzod qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
magistranti, Qarshi
E-mail: sherozova@gmail.com**

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasining xalqaro aloqalarida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining tutgan o'rni va ahamiyati, tashkil etilayotgan qo'shma korxonalar, Janubiy hududlarga kiritilayotgan investitsiyalar statistik ma'lumotlar bilan ilmiy asosda tarixiy tahlil etilgan hamda kerakli taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: hamkorlik, qo'shma korxona, investitsiya, Qashqadaryo, Surxondaryo, ishlab chiqarish, sanoat, elchi, diplomatik munosabatlar, loyiha, tadbirkorlik

ABSTRACT: In this article, the role and importance of Kashkadarya and Surkhandarya regions in the international relations of the Republic of Uzbekistan during the years of independence, the joint ventures being established, the investments made in the Southern regions are analyzed on a scientific basis with statistical data, and the necessary suggestions and recommendations are given. .

Key words: cooperation, joint venture, investment, Kashkadarya, Surkhandarya, production, industry, ambassador, diplomatic relations, project, entrepreneurship.

АННОТАЦИЯ: В данной статье на научной основе анализируются роль и значение Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей в международных отношениях Республики Узбекистан в годы независимости, создание совместных предприятий, инвестиции, осуществляемые в южные регионы. даны статистические данные, а также необходимые предложения и рекомендации.

Ключевые слова: сотрудничество, совместное предприятие, инвестиции, Кашкадарья, Сурхандарьинская область, производство, промышленность, посол, дипломатические отношения, проект, предпринимательство.

XX asr 90-yillarining boshlarida O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tilishi munosabati bilan iqtisodiyot va xalq xo'jaligining barcha soha tarmoqlarida ommaviy xususiylashtirish uchun keng imkoniyat yaratildi, tashqi munosabatlar va qo'shma korxonalar tashkil etsih, xususiy mulk va tadbirkorlar manfaatlariga to'siq bo'luvchi barcha cheklashlar olib tashlandi. Bu davrda asosan ochiq tipdagi aksionerlik jamiyatlari faoliyatini kengaytirish, korxonalar aksiyalarini tadbirkorlarga auksionlar orqali sotish, ommaviy xususiylashtirish va kichik biznesning rolini oshirish uchun qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirishga e'tibor qaratildi. Bu borada respublika hududlari, ayniqsa mahallalarining o'ziga xos ijtimoiydemografik holati, tabiiy-iqlim sharoiti va geografik joylashuvidan kelib chiqib, ushbu mintaqalarda chet el investitsiyalarni jalb etish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarini rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratildi. Ana shunday viloyatlar qatorida O'zbekistonning janubiy viloyatlari hisoblanmish Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini alohida keltirib o'tish mumkin.

Ushbu viloyatlar tashqi munosabatlarda o'ziga xos etnohududiy xususiyatlari mavjud bo'lib, respublikada xalqaro aloqalarning rivojlanishida shubhasiz, asosiy o'rin tutib kelgan. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, korxonalar va real iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror va uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun zarur resurs bazasi yaratildi. Import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish va sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish natijasida eksport tarkibida sezilarli o'zgarishlarga erishildi. Shuningdek, qo'shni davlatlar bilan aloqalarni mustahkamlash, Surxondaryo va Qashqadaryo vohasining mustaqillik yillarida ko'plab tashqi aloqalari, sanoat va madaniyat sohalari, xususan, keyingi yillarda Qozog'iston va Qirg'iziston kabi qo'shni davlatlar bilan JSTda sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Rossiya, XXR, Afg'oniston, Qirg'iziston, Tojikiston va Eron bilan faol tashqi savdo balansining mavjudligini mamlakat tashqi savdosidagi ijobiy natija sifatida baholash mumkin. Surxondaryo viloyati tashqi iqtisodiy faoliyat bo'yicha 20 ta yirik hamkorlar orasida to'rtta davlat, jumladan, Afg'oniston (772,3 million dollar), Qirg'iziston (610,1 million dollar), Tojikiston (307,2 million dollar) bilan savdo balansi mavjud, Eron (33,2 million dollar). Qolgan 16 ta davlatda tashqi savdo aylanmasining passiv balansi saqlanib qolgan. Bugungi kunda O'zbekiston 170 ga yaqin davlatlar bilan savdo aloqalarini o'rnatmoqda [1; 4-b].

Tashqi savdo aylanmasining eng katta hajmi XXR (17,7 foiz), Rossiya Federatsiyasi (15,5 foiz), Qozog'iston (8,3 foiz), Koreya Respublikasi (5,9 foiz), Turkiya (5,8 foiz), Qirg'iziston (2,5 foiz) bilan bo'lgan. Mamlakat tashqi savdo aylanmasida Toshkent shahri salmoqli ulushga ega bo'lib, bu 34,2 foiz yoki 12,42 milliard dollarni, eng kichik ulushi esa 1,2 foiz yoki 421,7 million dollarni tashkil etadi, bu Surxondaryodagidan yuqori. JST hajmining uchdan bir qismi MDHga to'g'ri keladi va so'nggi yillarda bu ko'rsatkich biroz o'zgargan. Bu mamlakatlar bilan savdo-sotiq, iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bo'yicha ishlar olib borilmoqda [2; 44-b].

MDH davlatlari bilan hamkorlikni mustahkamlash va tashqi savdoni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlarga qaramay, MDH davlatlarining tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 2019 yilning shu davriga nisbatan 2,0 foizga kamaydi. 2018 yilning shu davrida 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida 3,7 foizga pasayish qayd etildi va ularning tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 32,6 foizni tashkil etdi. 2020-yilning yanvar-dekabr oylarida boshqa mamlakatlarning tashqi savdo aylanmasi 2018-2019-yillarning shu davriga nisbatan mos ravishda o'sib, umumiy tashqi savdo aylanmasining 67,4 foizini tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasining MDH davlatlari bilan tashqi savdo aylanmasi 11,83 milliard dollarni tashkil etdi, shundan eksport 4,1 milliard dollar, import 7,73 milliard dollarni tashkil etdi. MDH davlatlari bilan tashqi savdo aylanmasining eng katta hajmi Rossiya Federatsiyasi (47,7 foiz), Qozog'iston (25,5 foiz), Qirg'iziston (7,6 foiz), Turkmaniston (4,5 foiz) va Tojikiston (4,2 foiz)dir. 2020-yil 11-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqida kuzatuvchi maqomini oldi. O'zbekiston Respublikasining Yevropa Ittifoqi bilan tashqi savdo aylanmasi 9,83 milliard dollarni tashkil etdi, shundan eksport 3,17 milliard dollar, import 6,65 milliard dollarni tashkil etdi. Endi e'tiborni Surxondaryo viloyatining tashqi savdo aylanmasiga qaratsak (2019 yil yanvar-aprel). 2019-yilning yanvar-aprel oylari yakunlari bo'yicha viloyatda tashqi savdo aylanmasi 155053,1 ming AQSH dollarini tashkil etdi, bu o'tgan yilning shu davriga nisbatan 75,4 foiz ni tashkil etdi. Shu jumladan eksport hajmi 64008,4 ming AQSh dollarini (o'sish sur'ati 42,0 foiz), import hajmi esa 91044,7 ming dollarni tashkil etdi. (o'tgan yilning shu davriga nisbatan 43,3 foizga kamaydi) va tashqi savdo balansi minus 27036,3 ming AQSh dollarini tashkil etdi. Keyingi yillarda sanoat tuzilmasini diversifikatsiya qilish, eksportni qo'llab-quvvatlash, import o'rnini bosuvchi tovar va mahsulotlar ishlab chiqarishni yanada ko'paytirish natijasida hukumat tomonidan eksport tarkibida sezilarli o'zgarishlarga erishildi. Mintaqamizda qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida tashqi savdo va MDH davlatlari bilan hamkorlikni yanada mustahkamlash.MDH davlatlarining tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 29,5 foizga (45 726,2 ming) oshdi. AQSH dollarini tashkil etdi va tashqi savdo aylanmasi o'tgan yilning shu davriga nisbatan 75,4 foizni tashkil etdi [3; 60-b].

Tashqi savdo aylanmasida eng katta ulushga ega bo'lgan MDH davlatlari Qozog'iston, Rossiya, Tojikiston, Belarus, Turkmaniston va Ukrainadir. Viloyatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, xorijiy davlatlar bilan mustahkam aloqalar o'rnatilgani samarasida viloyatimiz eksport salohiyati yuksalmoqda. Shuningdek, hukumatimiz tomonidan qator soliq va bojxona imtiyozlari yaratilgani, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish milliy mahsulotlarimizning tashqi bozorlarda mustahkam o'rin egallashiga zamin yaratmoqda.

Shu munosabat bilan Afg'oniston Islom Respublikasida tinchlik va davlatda barqarorlikni mustahkamlash O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi bu borada qat'iy pozitsiyaga ega, ya'ni Afg'oniston Islom Respublikasining ichki ishlariga aralashmaslik, afg'on xalqiga ichki muammolarini hal etish, mamlakatda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash imkonini yaratish. bu esa mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shadi[4; 102-b].

2021 yilning 11 oyi davomida qayd etilgan natijalarga ko'ra, Qashqadaryo viloyatining tashqi savdo aylanmasi 559,1 mln AQSh dollarini (o'tgan yilning mos davriga nisbatan 90,4%), tashqi savdo aylanmasi tarkibida eksport hajmi 215,7 mln AQSh dollarini (38,6%), import hajmi 343,4 mln. AQSh dollarini (61,4) tashkil qilgan. Tashqi savdo aylanmasi bo'yicha Turkiya (20,6%), Xitoy Xalq Respublikasi (19,9%), Rossiya (16,3%), Shveysariya (8,1%), Qozog'iston (6,2%) viloyatning eng yuqori ulushga ega hamkor davlatlari hisoblanadi[5; 3-b].

Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-noyabrdagi 911-sonli "O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Afg'oniston fuqarolarini o'qitish ta'lim markazi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori asosida Surxondaryo viloyati O'quv markazi Termiz tumanida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzurida Afg'oniston fuqarolarini o'qitish bo'yicha tashkil etilgan. Mazkur markazning tashkil etilishi O'zbekiston va Afg'oniston o'rtasida chinakam uzoq yillik do'stona munosabatlar o'rnatilganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, Afg'onistondagi vaziyat O'zbekiston Respublikasi tomonidan ShHT doirasida eng yuqori darajaga ko'tarilgan, xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev 2020-yil 10-noyabr kuni ShHT sammitidagi nutqida bu jihat alohida qayt etildi. Davlatimiz rahbari o'z nutqida Afg'onistonda uzoq kutilgan tinchlikka erishish uchun tarixiy imkoniyatni qo'ldan boy bermaslik muhimligini ta'kidlab, bu mamlakatda xavfsizlik va tinchlikni ta'minlash masalasiga barqarorlik va iqtisodiy taraqqiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi zarurligini ta'kidladi. ShHT mintaqasini rivojlantirish. , Afg'oniston xalqiga iqtisodiy yordam ko'rsatish bo'yicha ijobiy sa'y-harakatlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha sa'y-harakatlarni birlashtirish muhimligini ta'kidladi. Prezident 2021-yil aprel oyida Toshkentda bo'lib o'tgan "Markaziy va Janubiy Osiyo: mintaqaviy o'zaro bog'liqlik: tahdidlar va imkoniyatlar" mavzusidagi xalqaro konferensiyada Afg'oniston muammosiga doir boshqa masalalarga ham to'xtaldi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan qator farmonlari, amaliy dastur va topshiriqlari ijrosi doirasida mamlakatimizda eksport xizmatlari ko'rsatishning keng doirasi amalga oshirilmoqda. Yaqinda "O'zbekiston temir yo'llari" aksiyadorlik jamiyati tomonidan "Sharg'un ko'mir" va "Boysun ko'mir" MChJ korxonalarida qazib olingan 300 tonna ko'mirni Pokiston Respublikasiga "tajriba yo'li bilan" eksport qilish loyihasi amalga oshirildi. Birinchi partiya Darband temir yo'l vokzalidan (Surxondaryo viloyati) jo'natildi. Ta'kidlash joizki, 2018yildan shu kungacha "Sharg'un ko'mir" aksiyadorlik jamiyati tomonidan keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Xususan, ko'mir qazib olish hajmi har yili o'sib bormoqda va er osti konlarini qazib olish jarayoni tezlashmoqda. Surxondaryo viloyatida ijtimoiy muhit yaxshilanib, "Sharg'un ko'mir" aksiyadorlik jamiyati mamlakatimiz ko'mir sanoati rivojiga munosib hissa qo'shmoqda. Hozirgi vaqtda korxonada yuqori kaloriyalik SSKOM, SSSSHMO, SSSSH va TR ko'mirlari ishlab chiqarilmoqda.

Xulosa. O'tgan ikki yilda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida amalga oshirilgan samarali mexanizmlar va aniq chora-tadbirlar natijasida nafaqat Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatida, balki mamlakatimizning barcha hududlarida ham bunday zamonaviy loyihalar turkumiga guvoh bo'lmoqdamiz. Ushbu hududlarda og'ir va yengil sanoatining rivojlanishi ham mamlakatdagi

bir qancha sohalarni rivojlanishiga hizmat qilishi bilan bir qatorda aholini ayrim qatlamlarini ish bilan ta'minlanishiga hizmat qilmoqda. Bu ham o'z navbatida ijtimoiy va iqtisodiy sohaning o'sishiga hizmat qilmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoev Sh.M. Ozod va obod, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 2016.
2. Mirziyoev Sh.M. Biz buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, 2024. // www.stat.uz
4. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, 2024. // www.stat.uz
5. <https://qashstat.uz/uz/> ma'lumotlari asosida.

SALOHIYNING “GUL VA BULBUL” DOSTONI POETIKASI

**Turon universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi,
Surayyo Shodiyeva Salohiddin qizi**

Annotatsiya. Uzoq davrlardan buyon mumtoz asarlardan ilhomlanib, o'zgacha ruhdagi badiiy jihatdan yuksak ijod namunalarini yaratish an'ana bo'lib kelgan. Bunda tazmin etilgan asarni yangi ruhda talqin etish, g'oyaviy maqsadni ifodalash an'anasi yetakchilik qiladi. Xususan, XVIII asrda Buxoroda yashab ijod etgan Salohiyning “Gul va Bulbul” dostoni ham shu tariqa yuzaga keldi. Mazkur maqolada “Gul va Bulbul” asari g'oyasining tahlili asl manbalar asosida tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Salohiy, “Gul va Bulbul”, masal-poema, obraz, badiiylilik, poetika, an'anaviylilik, novatorlik.

Sharq adabiyoti tarixidan ma'lumki, Nizomiy Ganjaviy, Shayx Sa'diy, Farididdin Attor, Alisher Navoiy kabi buyuk ijodkorlarning asarlari ta'sirida turli xarakterdagi badiiy ijod mahsullari vujudga keldi. Ular ilhom manbayi bo'lgan o'sha janrning shakli, obrazlari, ba'zan sujet chizig'ini ma'lum ma'noda saqlagan holda mavjud tarixiy davr talablari, ijodkor qarashini ham ifodalay olgan. “Gul va Bulbul” falsafiy-tasavvufiy mavzuda yaratilgan bo'lib, unda Allohga ishq Bulbulning Gulga bo'lgan ishq tarzida ramziy-majoziy usul orqali ifodalangan. Mutasavvuf olim Farididdin Attorning “Mantiqu-t-tayr” hamda undan ta'sirlanib yozilgan Alisher Navoiyning “Lisonu-t-tayr” dostonlarida qushlar timsoli yaxlit sujetga ega doston sifatida ahamiyatlidir. Har ikkala muallif o'z asarlarida ilohiy muhabbat haqidagi qarashlarini bayon etdilar. Mana shunday salaflarining izidan borib, ular kabi so'fiyona ruhda doston yozgan Salohiy buni qay darajada amalga oshirganligini asar g'oyasini ochib berish orqali bilishimiz mumkin.

Salohiyning mazkur dostonni yozishdan muddaosi – ishq majoziy vositasida ishq haqiqiyini kuylash bo'lgan. Ushbu dostonga bunga ishora bayt ham mavjud:

Agar bo'lsa kishi ishq majozii,

Haqiqig'a majozii korisozii. [6; 87]

“Haq” deganda “Xudo” ko'zda tutiladi. Tasavvufiy adabiyotda “haqiqat” yoki “ishqi haqiqat” atamaları orqali esa Allohga ishqni tushunish lozim. Chunki yor, ya'ni ma'shuq – Xudoning o'zi. Tangriga ishqqina haqiqiy bo'ladi. Zero undan boshqa barcha narsalar – soxta, ya'ni yasalgan yoxud yaratilgan, yana ham aniqroq qilib aytganda, maxluq, ya'ni xalq qilingan. Hatto inson ham. Shuning uchun dunyodagi eng buyuk go'zallik – Tangrining o'zi. Go'zallikda undan o'tadigan hech narsa yo'q bu olamda va bo'lishi ham mumkin emas” [3; 8].

Dostonning sujetiga mos holda undagi timsollar ham majoziydir. Gul – Haq timsoli, Sabo – murshid, piri komil ramzi, Bulbul esa tariqat yo'liga kirishgan solikdir. Sabo rahnamoligida

Bulbulning buyuk maqsadi Gulga yetishishdir. Ya'ni oshiq o'z muhabbatiga erishish maqsadida chekkan dard-u alamlarni izohlaydi.

Asarning boshlanishida Bulbul o'zining haqiqiy oshyonida emas, balki o'zga yerda nola qilayotganini ko'rgan Sabo unga nasihat qiladi:

Qoshiga bordim-u, aydimki: "Bulbul,
Senga loyiq emas nasrin-u sunbul" [7; 5].

Mazkur bayt orqali Sabo Bulbulni bu o'tkinchi dunyoda soxta muhabbatdan, bema'ni istaklardan qaytarib, haqiqiysini izlashga undamoqda. Quyida keltirilgan baytda chin oshiq ishqqa sodiq bo'lsagina ma'shuq va oshiq birga bo'lishligi ta'kidlangan:

Bale, ishq ichra oshiq bo'lsa sodiq,
Bo'lur ma'shuqi oshiq ham muvofiq [7; 6].

Bu baytda pok qalbi faqat Alloh deb uruvchi haqiqiy insonlarga Uning sodiq yori bo'ladi. Nafsidan qutulib, ruhiy poklikka erishadilar.

Saboning to'g'ri yo'l ko'rsatishi natijasida Bulbulga haqiqiy ishq nasib qilib, u bor vujudi bilan Gul sari talpinadi. Chin oshiqqa xursandchilik yot, u yorining hajrida faqat g'amgin va turli dard-u balolarga muhtalo bo'lib yuraveradi. Bulbulning Gul vasliga yetishishiga bir qadam qolganda unga tikon qarshilik qiladi:

Tikonni dardig'a bechora Bulbul,
Boshini oldi-yu ovora bo'ldi [7; 7].

Tikon orqali jamiki sinovlar: azob – uqubatlar, qiyinchiliklar, dard-u g'amlar anglashilmoqda. Dastavval, Bulbulning muhabbatida bo'shliq bo'lganligi uchun ham bu sinovlarga chiday olmay, o'zga yurtni makon tutishga jazm etadi.

Sabo yana Bulbul qoshiga borib unga nasihat qiladi. "G'animat" so'zi vositasida bu dunyoning o'tkinchi ekanini ta'kidlab, uning ishq hali komil emasligidan "xasta Bulbul" deb nomlaydi. "Fig'oningni baland qil, qilmag'il past" jumlasini orqali "Ishqingni rivojlantir, qalbing faqat U desin, zinhor muhabbatindan voz kechma", – degan ma'nilarni uqishimiz mumkin:

G'animat bil necha kun suhbat Gul,
Yetarsan maqsadingga, xasta Bulbul.
Qilib suhbat Qizil gul bo'yidin mast,
Fig'oningni baland qil, qilmag'il past [7; 11].

Sabo (pir) Bulbul (solik)ga nasihat qilar ekan, oshiq kishi vaqtida ishqini yuksaltirib, Oliy maqsad sari intilishda barcha to'siq (sinov)larni yengib o'tsagina, albatta, oliy maqsadiga yetishini ta'kidlaydi. Ustoz shogirdiga qancha nasihat qilmasin, unda yana ikkilanish holati bo'ladi. Shoir buni Bulbul tilidan quyidagicha ifodalagan:

Agar borsam tikon bag'ring'a sanchar –
Ki, tursam, Gul firog'i jonim o'rtar [7; 14].

Donishmand ustoz shu o'rinda tamsil (misol keltirish) san'ati asosida qadimgilarning bir fikrini keltiradi:

Qadimiyydurki, gul birla tikon bor –
Ki, har oshiqqa bordur yoru ag'yor [7; 15].

Sabo Bulbulga yuqoridagi bayt orqali haqiqiy oshiq yorining visoliga yetishda "ag'yor" raqiblar, dushmanlar bo'lishi tabiiyligini aytadi. Bundan hech qachon ortga chekinmay, doimo olg'a harakat qilishga da'vat etadi. Ya'ni ushbu jumla tariqatga kirgan chin oshiqlar Alloh jamolidan bahramand bo'lish uchun har qanday sinovlarga sabr qilish kerakligi ma'nosidadir. Zero, Haq taolo har bir insonga turli sinovlar berish orqali uni sinaydi va unga bardosh berib, shukur qilganni o'zining go'zal ne'matlar bilan siylaydi.

Quyidagi baytda murshidning nasihatlarini endi mo'ljalga aniq tegadi:

Tikondin sen dilingni resh qilma,
Tavakkul qil to'la andisha qilma [7; 15].

Ushbu baytdagi "resh" so'zi yara, jarohat degan ma'noda bo'lib, "turli mashaqqatlardan dilingni yaralama (kirlantirma), qalbingni pok saqla" deyilmoqda. Bu o'rinda qalb go'zalligi haqida gap ketmoqdaki, kimning qalbi pok bo'lsa, unga yot narsalar (nafs) yo'lay olmaydi.

Odamzod qilayotgan har bir ishida Xudoga tavakkal (tavakkul) qilib, yaxshi niyat bilan boshlashi kerak. Shoir tavakkulning to'la ma'nosini keyingi satrlarda yoritib beradi.

Tavakkul so'zi shu o'rinda ketma-ket 15 marta qo'llanilganki, shubhasiz, shoir Sabo so'zining ta'sir kuchini oshirish uchun ushbu yo'lni tanlagan. Sabo Bulbulga barcha qismat Allohning sinovi ekanligini, Xudo nimani xohlasa, shu narsa sodir bo'lishini aytib, uni sabrli bo'lishga undaydi. Sabr bilan oshiq kishi, albatta, murodiga yetishini ta'kidlaydi: (Tavakkul so'zining jamiki ma'no nozikliklarini berish uchun u bilan bog'liq bo'lgan barcha baytni keltirishni joiz topdik)

“Tavakkul aylagil himmat bila bo'l,
Tavakkul aylasang, bo'ston bo'lur cho'l.
Tavakkul aylabon tushsang bu yo'lga,
Xudoning lutfidur, kirsang bu yo'lga.
Tavakkul aylagan himmat bila yer,
Murodi mevasidin bo'lg'usi ser.
Tavakkul pesha qilg'on erni holi,
Ucharda himmatidur par-u boli.
Tavakkul sheri nar, andisha moda,
Tavakkulg'a yaramas bo'lsa loda.
Tavakkulni Xudog'a qil hamisha,
Qilib hamd tavakkul ayla pesha.
Tavakkul qil, tavakkul qil, tavakkul,
Tavakkuldin tikonlar bo'lg'usi gul.
Ayo Bulbul, tavakkul bobida bo'l,
Tikon dardini tortib ko'r Qizil gul” [7; 15].

Keyingi misradagi “tavakkul” so'zining ma'nosi tasavvuf adabiyotida quyidagicha izohlangan: “Tavakkul – barcha yaxshi-yomon hodisalar, ishlarni Xudodan deb bilish, kullar Parvardigorga suyanish. Tavakkul ilohiy fayzga e'timodli kishining imonidir. Bu ma'rifat kamolidan keladigan oliy maqomdagi imondir. Barcha hollarda va amallarda Allohga suyanish, o'zini bir faoliyat asbobi hisoblash, barchani Xudoga topshirib, Xudodan o'zga narsalar ham Xudodan ekaniga chuqur ishonish. Inson juda ko'p narsalarni qila oladi, ammo bu harakatlarning bari Ulug' Tangri qudrati tufayli, qudratining namoyon bo'lishi ekanini anglash shart. Xudoning irodasi bizning irodamizga hokim. “Tavakkul — imon haqiqatidir” (Koshoniy)” [9; 28].

“Navoiy timsollari so'zligi” deb nomlangan tasavvuf terminlari izohlangan lug'atda tavakkulga quyidagicha ta'rif berilgan: “Tavakkul – barcha sabablardan dilni uzish va sabablarning sababini yaratuvchi Haq taolaga yuzlanish va har bir ishning hal bo'lishini Undan tilashdir. Tavakkul so'fiylar nazdida muqarrablarning maqomlaridan bo'lib, bu yuksak ruhiy martaba iymonning samarasi o'laroq baholanadi. Zunnun Misriy tavakkulni xoslar ilmi deb baholaydi” [1; 216-217]. Xullas, tavakkul – boshlagan ishning oxiri xayrli bo'lishiga ishonib, Allohga topshirishdir. Shu ma'nida Sabo Bulbulni ham tavakkul qilishga chorlayapti. Natijada esa Bulbul, albatta, o'z maqsadiga yetishishga ishora qilgan.

Asarda vodiy tasviri ham borki, u biz yashab turgan foniylar dunyo ramzidir. Bu dunyo jilva qilib, o'z chiroyi bilan odamni mahliyo qilib qo'yadi. Natijada inson yaratganini unutib, nafsga berilib ketadi. Vodiy ham xuddi shunday go'zal tarzda tasvirlangan:

“Ki zebo vodiydur, sabza xurram,
Guli bor necha turluk rang-barang ham.
Bu vodiya ochilib rang-barang gul,
Guli savsan, suman, nasrini sunbul” [6; 62].

Nihoyat, ishq azobidan qiynalgan Bulbul turli vodiylarni kezib, turfa qushlar bilan munozara qilgandan so'ng, haqiqiy ishqni anglab yetadi va ruhi poklanadi. Oxir oqibatda Saboga chin dildan ixlos qilib: “Sen mening pirimsan, menga rahnamo bo'l”, deb undan madad so'raydi va qilgan barcha xatolari uchun pushaymon bo'ladi:

Qizil gul ishqni meni aylamish mahv,

Xato qildim meni sahvimni qil afv [7; 41].

“Murshid hakimga o‘xshaydi. Hakim o‘ziga murojaat qilgan xastani uning kasalligi, vujudining xususiyatlari, kasallik bilan qanday kurasha olishiga qarab davolasa, murshid ham o‘ziga murojaat qilgan kimsalarga shunday tashxis va davo qiladi. Muridning kasalligiga qarab tayinlangan muolaja ham o‘z natijasini ko‘rsatadi” [2; 187].

Sabo ham yuqoridagi “muolaja” (to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatishdagi xatti-harakatlari) orqali shogirdining qalbidan nafs ildizini chopib, unga pok ishq niholini ekdi. Ustoz va shogird asl maqsadga yetish yo‘lida hamdam bo‘lib, birga harakat qilishadi:

Sabo raftorin aylab shaybi sarsar,

Bo‘lub Bulbulga andog‘ piri rahbar [7; 43].

Piri komil Haq ishqida bo‘lgan solikka tasavvufning muhim bosqichlaridan biri bo‘lgan tariqat haqida bilim beradi. Uni yor vasliga yetishishiga yaqinlashtiradi:

Tariq ishqida avvali bo‘lg‘ay ashraf,

Jamoli yorg‘a bo‘lg‘ay musharraf –

Ki, bo‘lg‘ay ishq ne sarmasttir,

Ayo, yo‘l boshlag‘uchi bo‘lsa ham pir [7; 43].

“Tariqatning ma‘nosi yo‘l demak. Ya‘ni ilohiy ma‘rifatni egallashga bel bog‘lagan kishining ruhiy-axloqiy kamolot yo‘li. Tariqatni tasavvufning amaliy qismi, deb ta‘riflaydilar. Darhaqiqat, shunday. Chunki pir-muridlik qoidalari, odobiga rioya etish, solik (ya‘ni tariqatga qadam qo‘ygan yo‘lovchi) bajarishi kerak bo‘lgan barcha yo‘riqlar, irodat va ishorat usullari shu tariqat ichiga kiradi” [9; 23].

Albatta, har bir solikka Haqning ishqiga yetishishda bir pir lozim. Aks holda, yo‘ldan adashmog‘i, ya‘ni shayton izmiga kirib ketishi mumkin. So‘nggi baytda shoir aynan shunga ishora qilgan. Zero, So‘fi Olloyor ta‘kidlaganidek:

Agar bo‘lmasa yo‘l boshlaguvchi pir,

Solur bo‘ynungga nogoh domi tazvir.

Agar bo‘lmasa pir sohib karomat,

Emas mumkin kishi yetgay salomat [10; 44].

Sabo bilan Bulbul o‘rtasidagi munozara dostonning kulminatsion nuqtasi hisoblanadi. Chunki mana shu o‘rinda asarning asl mohiyati (g‘oyasi) namoyon bo‘ladi:

Sabo aydi: “Qachondin zor emishsan?”

Dedi Bulbul: “Azaldin zor emishman”.

Sabo aydiki: “Aytg‘il ishq qaysi?”

Dedi Bulbul: “Xudoyimni atosi” [7; 44-45].

Chin oshiq qachon g‘amdan ozod bo‘ladi, qachonki jism mavh bo‘lib, ruh ozodlikka chiqqanda. Majoziy ishq haddi a‘losiga yetgach, endi doirada faqat jism bilan ruh qoladi. Haqiqiy ishqqa yetish uchun esa endi jismdan ham voz kechish lozim. Majoziy ishq kamolga yetgani sari tilga olingan doirada nafsning hissasi kamayaveradi. Xuddi shunday hol Bulbulda ham sodir bo‘ldi:

Ki Gul ishqida Bulbul chekdi bir oh,

Ki ul oh ila joni chiqdi nogoh [7; 46].

“Hayot – Allohning o‘z yaratqlariga ma‘lum muddat berilgan bebaho ne‘mati. O‘lim esa tiriklikning yakuni, ammo ishq davom etaveradi. Chunki jonning chiqishi – jismninggina mahv bo‘lishi, xolos. Yor yo‘lida jismdan ham shu tariqa voz kechilgach, doirani endi to‘liq tarzda ruh egallaydi, insonda ruhdan bo‘lak hech narsa qolmaydi. Ya‘ni odam butunlay ruhga aylanadi. Nafs va jismdan butkul qutulgan ruhagina haqiqiy ishq, ya‘ni chinakam vasl – Alloh bilan birlashish, boshqacha aytganda, vahdat nasib etishi mumkin. Tasavvufiy adabiyotdagi oshiqning oliy maqsadi – shu!” [3; 8].

Haqiqatandan, adabiyotshunos Sultonmurod Olimning yuqoridagi fikrlari “Gul va Bulbul” asarining tugallanma qismi xulosasi hamda doston g‘oyasini yaxlit ko‘lamda aks ettirib bera olgan.

Xullas, “Gul va Bulbul” dostonining bosh g‘oyasi “vahdatul vujud” (vujud yagonaligi) va tajalliy (asl moyaning olamdagi zuhuroti) Salohiy ma’naviy hayotining mag‘zini tashkil etdi. Mazkur g‘oya “Gul va Bulbul” dostonida 62 bobni o‘z ichiga olgan 927 bayt, 1854 misrada aniq va lo‘nda ifoda yo‘sinida berilgan. Shoir ushbu dostonida shakl va mazmun mutanosibligini saqlab, asarning ta’sirchanligini oshirishga erishdi. Salohiy asarda salaflaridagi g‘oyaviy motivlarning o‘z dunyoqarashi va o‘sha davr ijtimoiy hayoti uchun muhim bo‘lgan qirralarini o‘ziga xos tarzda bayon etib, muhim bo‘lgan muammolarni hal etishga intilgan. Shu maqsadda an’anaviy mavzuda yangi ruhda original asar yaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avaznazarov O. Navoiy timsollari so‘zligi. – Toshkent: Spectrum Media Group, 2024. – 288 b.
2. Hasan Kamil Yilmaz. Tasavvuf va Tarikatlar. – Istanbul: Ensar, 2004.
3. Olimov S. “Lison ut tayr”da ishq talqinlari // INFOLIB, №1, 2020.
4. Raxmonova Sh. Falsafiy-irfoniy dostonlarda vazn va mazmun munosabati. // O‘zbekiston. Til va madaniyat. 2022.2 (2): – 26-41 b.
5. Sirojiddinov Sh va boshqalar. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2018. – 520 b.
6. Toshbosma. گل و بلبل. صلاحی. O‘zR FASHI Asosiy fond. Inv. №3402.
7. Toshbosma. گل و بلبل. صلاحی. O‘zR FASHI Asosiy fond. Inv. №577.
8. Алишер Навоий. Лисону-т-тайр. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёт, 1991. – 544 б.
9. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 448 б.
10. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 128 б.

МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИ ОРҚАЛИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ: ТАРИХИЙ МЕРОС ВА ЁШЛАР ЎРТАСИДАГИ МУЛОҚОТ (Жанубий вилоятлар мисолида)

Бўриева Барно Юсуповна
"Термиз" давлат музей қўриқхонаси кутубхона мудири
buriyevabarno2025@gmail.com

Таянч сўз ва иборалар: “Экспозиция” “виртуал экспозиция” “AspenMovieMap”, “Буюк улак йўли”, “миллий истиқлол курашчиси”, “қулоқлаштириш”.

Ўзбекистон музейларини жаҳон стандартларига мослаштириш, жаҳонга танитиш, улардан ёшларимиз онгида миллий ғурур ва ифтихор ҳиссини тарбиялаш, истиқлол ғоясига содиқлик ва уларда Ватанга садоқат туйғуларини шакллантиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

1994 йилда Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейида “Истиқлол ва маданий мерос”, “Қашқадарё вилояти ва хорижий давлатлар ҳамдўстлиги”, “Дўстлик – ҳамкорлик самараси”, “Музейлар тарих ойнаси”, “Қашқадарё вилоятининг 70 йиллигига бағишланади”, “Мирзо Улуғбек буюк мунажжим” ва бошқа мавзуларда кўргазмалар ташкил қилинди.

Қарши шаҳрида 1994 йили Шон-шуҳрат қўрғонида Жанговар меҳнат ва шон-шуҳрат музейи ташкил қилиниб, музей 1995 йил 9 майда очилди. Музейда 4 та йирик кўргазмалар ташкил этилди. “Қашқадарёликлар уруш йилларида (1941-1945 йиллар)”, “Қашқадарё ахлининг фронтга кўрсатган ёрдами”, “Хеч ким, хеч нарса унутилмайди”, “Қашқадарёлик ёш йигитлар Афғонистонда” каби кўргазмалар, шулар жумласидандир.

Музейларда доимий равишда кўргазма заллардаги мавжуд экспонатларни асраб-авайлаб сақлаш талаб этилади, бироқ аксарият ҳолларда музейларнинг заллари тор,

ноқулай бўлишига қарамасдан экспонатларни иссиқдан, намдан, ёруғликдан, зарарли хашоратлар таъсиридан сақлаш чора-тадбирлари кўрилиб борилади.

Музейларда ҳар бир кўргазма учун тематик режалар тузилиб, методик кенгашда тасдиқланади. Масалан, Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейи археология бўлимида 1995 йил учун “Ўлкамизда археологик тадқиқотлар” деб номланган кўргазманинг тематик тузилиши ва тематик экспозицион режалари тузилди ва методик кенгашда тасдиқланди. Кўргазма “Қадимги тош асри ёдгорликлари”, “Бронза асри ёдгорликлари”, «Ўрта аср ёдгорликлари» каби бўлимлардан иборат эди. Шунингдек, музейнинг “Воҳамиз тарихи ҳақида” номли археологик экспонатлардан ташкил этилган махсус кўргазмасига “Тош асри ёдгорликлари”, “Зараутсойдаги деворга солинган суратлар”, “Бронза асри ёдгорликлари”, “Сополлитепа – ҳунармандчиликнинг ривожини”, “Жаркўтон – шаҳар маданияти ташкил топиши”, “Ўрта асрлар даври ёдгорликлари”, “Ўлкамизга Ислом динининг кириб келиши” каби мавзуларда экспонатлар қўйилди.

1995 йилда Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейининг этнография ва халқ амалий санъати бўлими ходимлари музейнинг махсус кўргазмалар залида “Халқ амалий санъати намуналари” кўргазмасини ташкил қилди. Кўргазма муваффақиятли ўтди.

1995 йили Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейи илмий экспозициясини тузишда ва кўргазмада акс эттиришда музей қизиқарли бўлиши учун қашқадарёликларнинг уруш жанггоҳларида ва фронт орқасида кўрсатган меҳнат жасоратига оид мойли бўёқда ишланган нафис тасвирий санъат асарлари, диаграммалар, қизиқарли ҳужжатлар намойиш этилди. Шу йили мазкур музей кўргазмалари билан 80 минг, кўчма кўргазмалар билан 57 минг, 1997 йилнинг 9 ой давомида эса 42400 киши танишди.

Музей кўргазмалари янги-янги экспонатлар билан бойитиб борилди. 1998 йили Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейи ходимлари янгидан 261 та осори- атиқалар тўплаб, музей экспонатлари сонини 19900 тага етказди. Булар ноёб гиламлар, сўзаналар, халқ амалий санъати буюмларидан иборат эди. 1998 йил Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейи экспонатлари билан танишганлар сони 52600 тани ташкил этган бўлса, уларга 200 дан ортиқ маърузалар ўқилди, 70 га яқин радио, телевидение, газета ва журналларда чиқишлар ташкил қилинди. Янги буюмлар асосида кўргазмалар ташкил этилди. 1998 йилда Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейида Амир Темур ва темурийлар даври санъати ва маданиятига оид доимий кўргазма ташкил қилинди. “Обидалар мозийдан сўзлайди”, “Осори-атиқалар тарихидан” мавзуларида ташвиқот ишлари олиб борилди. Музейга ташриф буюрувчилар кўлами ортиб борди. Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейи тарих, халқ амалий санъати, табиат, жанговар меҳнат ва шон-шухрат бўлими билан танишганлар сони 52,6 минг, кўчма кўргазмалардаги иштирокчилар сони 35.3 минг кишини ташкил қилди.

1999 йил Қашқадарё вилоят ўлкани ўрганиш музейида аҳоли ва ўқувчи ёшларни ўзбек халқининг бой маданий мероси билан кенг таништириш мақсадида Қашқадарёнинг “Халқ амалий санъати”, “Еркўрғон ёдгорлигининг янги топилмалари” мавзуларида кўргазмалар ташкил этилди. Шу йили музейда сақланаётган 157 та нафис мойли бўёқда яратилган асарлардан кўргазмада 12 таси, 28 та график туркум асарларидан 13 таси, 380 та амалий санъат буюмларидан 110 таси, 2816 та археологик ашёлардан 120 таси, 830 та этнографик буюмларидан 95 таси, 1971 та тарихий ҳужжатлардан 350 таси намойиш этилди. Масалан, музейнинг халқ амалий санъати бўлимида “Қашқадарё халқ ижодиёти”, “Қасби кулоллари”, “Оқсарой кошинпазлиги тарихидан” каби мавзуларда кўргазмалар ташкил этилди. Кўргазмалар муваффақиятли ўтди. Ташриф буюрувчиларда катта таассурот қолдирди.

2002-2010 йиллар давомида Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейида Термиз ва термизий алломалар тарихи, этнография, халқ амалий санъати ва ижодиёти, археология ва нумизматика, ўлка табиати, спорти ва тасвирий санъати бўлимлари фаолият кўрсатди. Вилоят ўлкашунослик музейи воҳадаги бошқа музейлар фаолиятини йўлга қўйишга ёрдам

бериб келди. Масалан, 2002 йили Термиз Археология музейи ташкил этилгач, вилоят ўлкашунослик музейи кутубхона фондига қарашли 16 минг нусхадан зиёд китоблар Археология музейига топширилди.

Термиз Археология музейида кўргазма ишлари ҳам жонланиб борди. Музейнинг кўргазмалар залидаги экспонатлар сони ортиб борди. Музейнинг 4-залида Александр Македонский даврига оид 2 та мисдан ясалган Гелиокл (мил. авв. 173 йй.) тангаси намойиш этилади. Бундан ташқари, Кушон даврига оид шу залда 20 та мис тангалар бор. Музейда ҳатто Кудзуло Кадфиз тангалари ҳам сақланади. Музей фондида ўрта асрлар, яъни эфталитлар даврига оид 13 та кумушдан ясалган танга, Қорахонийлар даврига оид 14 та, Амир Темур ва Темурийлар даврига оид 490 та, Шайбонийхон ва Бухоро амирлиги даврига оид 88 та мис тангалар кўргазмаларга қўйилган эди. Умуман Термиз Археология музейининг фондида жами 18650 та тангалар бўлиб, улар ҳар хил даврларга оид бўлиб турли хил металлдан – мис, кумуш, бронзадан тайёрланган тангалар эди. Музейнинг “Нумизматика” бўлими илмий ходимлари томонидан бу тангалар классификация қилинди. Бу осори-атиқалар доимий равишда кўргазмаларда намойиш қилиб келинади.

Мазкур музейнинг “Тош даври” бўлими 2002 йилнинг 3 апрелида ўз фаолиятини бошлади. Шу йили музейда “Қадимги Бахтрия ва эллинизм даври” бўлими фаолияти ҳам йўлга қўйилди. Бўлим умумий кўргазмалар залининг 3, 4- залларидан ўрин олган бўлиб, унда 167 та экспонатлар витриналарга тартиб билан жойлаштирилган. Музейнинг кўргазмалар залига келувчилар сони йилдан-йилга ортиб борди.

Ўлкашунослик музейлари табиат бўлими кўргазмаларидан ўлканинг табиати, ҳайвонот дунёсини тарғиб этувчи маълумотлар, китоблар, рисоалар, гербарийлар, табиат ҳайвонот дунёсини муҳофаза этиш кўрикхоналари, янги нефть-газ корхоналари ҳақида маълумотлар жой олди.

Музейлардаги кўргазмаларга ўзгаришлар киритилиб, вилоятлар ўлкани ўрганиш музейи тарих бўлимида воҳанинг қадимги даврдан бошлаб бугунги кунгача бўлган йилномасини ёритувчи янги кўргазмалар ташкил этилди. Кўргазмаларга қадимги тош даврининг барча давлари (палеолит, мезолит, неолит)га оид экспонатларнинг ҳам қўйилиши, ўлка тарихининг инсоният цивилизацияси қадимги ўчоқларидан бири эканлигини асослаб беришга имкон берди. Ташкил этилган ҳам бир кўргазма муайян бир мавзу доирасида бўлиб, улар томошабинларга етарли даражада маълумотлар бериш имконини берди.

Адабиётлар:

1. Воронцев Б. Забота о посетителях. Методы работы с аудиторией, не требующий больших затрат // Материалы российско-британского семинара “Музеи в период перемен”. – СПб., 1997. – С. 89.
2. Қурбонова Д. Замонавий музейшуносликда виртуал кўргазмаларнинг истиқболлари // Ўбекистон музейлари истиқболлари. Илмий қўлланма. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 36.
3. Ҳабибуллаев Н.Н. Музей ва фан-таълим // Ўбекистон музейлари истиқболлари. Илмий қўлланма. –Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 15.
4. Юренева Т.Ю. Музееведение. – М., 2003.
5. Толипова Н. Музей кўргазмаларини ташкиллаштиришда ўзига хослик // Ўбекистон музейлари истиқболлари. Илмий қўлланма. –Тошкент: Akademnashr, 2013. –Б. 112.
6. Курязова Д. Ўбекистон музейлари ва уларнинг мустақиллик давридаги фаолияти. Тарих фан. ном. дисс. – Т.: ЎзМУ. 2009. – Б. 59.
7. Қашқадарё вилоят давлат архиви, М-687-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 3-4-варақ.
8. Қашқадарё вилоят давлат архиви, М-687-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 77-варақ.
9. Ўбекистон миллий архиви, М-7-фонд, 1-рўйхат, 283-иш, 11-варақлар.

10. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги жорий архиви, Сурхондарё вилоятида музейлар ҳамда музей иши билан боғлиқ бўлган кўргазма муассасалари фаолиятини ўрганиш бўйича йилга бир неча папкаси, 110-варақ.

ПОЛИЭТИЛЕН ВА ТИТАН (IV) ОКСИДИ КУКУНЛАРИ АСОСИДА КОМПОЗИЦИОН МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ОЛИНИШИ ВА УЛАРНИНГ ФИЗИК- МЕХАНИК ТАДҚИҚОДЛАРИ

Карабаева Мунира Абдуллаевна¹, Мирзохитова Мухлиса²

¹Доцент, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, +99897
0064547, mkabdullaevna@gmail.com

² Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети магистри

Аннотация

Ишда таркибида F-0320 маркали қуйи зичликли чизикли полиэтилен ва Титан (IV) оксиди бўлган композит материаллар олиш, уларнинг физик-механик, термик, рентген структураларини анализини, ИҚ спектроскопиясини, иссиқлик хусусиятларини ўрганиш ва улар хоссалари орасидаги боғлиқликларини тўлиқ очиқ беришга ва таркибида турли микдорда тўлдирувчиси бўлган металл таркибли композицион материалларни олиш, уларнинг физик-механик ва иссиқлик хусусиятларини ўрганиш ва улар асосида олинган моддаларнинг халқ хўжалигининг айрим тармоқларида ишлатилиш соҳаларини аниқлашга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: *Қуйи зичликли чизикли полиэтилен, титан, композит материаллар, рентген структураларини анализини, ИҚ спектроскопия, пластограф, нисбий узайиш, кристалланиш даражаси.*

Замонавий технологиянинг ривожланиши материалларни техникада ишлатиш, ундан самарали фойдаланиш ва уларнинг хоссаларига бўлган талабларни кучайтирди. Замонавий технологиялар қаторида турган космонавтика, ядро технологияси ва авиация соҳасидаги муаммолар ва уларнинг ечимлари конструкцияда қўлланилган материал ишончилигига боғлиқ бўлиб қолаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун ҳисобга олган ҳолда, замонавий композицион материаллар яратиш усуллари компонентларнинг хоссаларидан келиб чиқиб мустақам, чидамли композицион материаллар ишлаб чиқариш бугунги кундаги тадқиқотчиларнинг ва турли соҳа ишлаб чиқарувчиларининг олдида қўйилаётган асосий вазифалардан бир. Муаммонинг ечими эса узок муддат ўзининг ишчи ҳолатини сақлаб тура оладиган, ташқи деформация, ички энергия йиғилишларига бардош бера оладиган композицион материаллар тайёрлашдан иборат. Сўнгги йилларда металл ва унинг қотишмаларини махсус хоссаларини бера оладиган полимер ва металл оксиди кукунларидан ташкил топган композицион материаллар асосида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга бўлган талабнинг сезиларли равишда ошганлигини кўриш мумкин [1].

Бу ишда тадқиқот объекти сифатида қуйи зичликли чизикли полиэтилен (ҚЗЧПЭ) (F-0320 маркали – оқ, ярим шаффоф гранулалар, $d = 0,92 \text{ g/cm}^3$. $\text{SOK}=3 \text{ g/10 min}$ (2,16 кг с юкда), Ўзбекистон Республикаси Шўртан ГKM да ишлаб чиқарилган) ва металл тўлдирувчи сифатида титан (IV) оксиди (TiO_2) кукунлари ($M=79,866 \text{ г/мол}$, оқ қаттик кристаллар, зичлиги – $4,23 \text{ g/cm}^3$, эриш температураси – 1843 градус , сувда эримайди) танлаб олинган.

Полиэтилен – яхши диэлектрик хусусиятларга эга бўлган пластик материал. У зарбаларда бузилмайди, ёрилмайди, сув ютмайди. Полиэтилен буғ, газни ўтказмайди, бунда у хидга эга эмас. Ушбу материалнинг иссиқлик ўтказувчанлик коэффициентини $0,36-0,43 \text{ Вт/м} \cdot \text{К}$ ни ташкил этади.

Композитлар тайёрлашда Брабендер пластографида фойдаланилди. Қуйи зичликли чизикли полиэтилен (ҚЗЧПЭ) асосидаги титан (IV) оксиди (TiO_2) таркибли аралашма Брабендер пластографи ёрдамида суялтириб, аралаштириш йўли билан тайёрланди. Брабендер пластографи 180°C гача қиздирилади, дастлаб, тарозида ўлчаб олинган полиэтилен гранулалари оз-оздан Брабендерга солиб эритила бошлайди. Маълум даражада эригандан сўнг, титан (IV) оксиди қўшилади, иккаласи биргаликда 10 минут давомида Брабендерда аралаштирилди [2].

- ▶ Дастлаб Брабендер пластографи ишга тайёрланади;
- ▶ 3-4 соат давомида қиздирилади;
- ▶ Ишга керакли бўлган асбоб-ускуналар тайёрланади;
- ▶ Тишлари ишқор билан ювиб, ҳамма жойи тозланади;
- ▶ Дистилланган сув билан устидан ювиб чиқилади;
- ▶ Қурилма қайта йиғилиб, керакли ҳароратга қизигунча (бизда 180 градус) кутилади;

Бу вақтда композицион материаллар тайёрлаш учун зарур бўлган объектлардан кераклича миқдорда тарози ёрдамида ўлчаб оламиз. Уларнинг фойзалардаги улушлари ва массалари 1- жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Номланиши	таркиби (%)	миқдори (г)
<i>PE/TiO₂</i>	100/0	20/0
<i>PE/TiO₂</i>	99/1	19,8/0,2
<i>PE/TiO₂</i>	97/3	19,4/0,6
<i>PE/TiO₂</i>	95/5	19/1

- ▶ 180°C гача қизигандан сўнг, тарозида ўлчаб олинган 19,8 г полиэтилен гранулалари оз-оздан брабендерга солиб эритила бошлайди;
- ▶ Маълум даражада эригандан сўнг, 0,2 г титан (IV) оксиди қўшилади;
- ▶ Иккаласи биргаликда 10 минут давомида Брабендерда аралаштирилади;
- ▶ Ҳосил бўлган аралашма, Брабендер тишлари орасидан тозалаб олинади;
- ▶ Олинган материалга ихтиёрий шакл берилади.

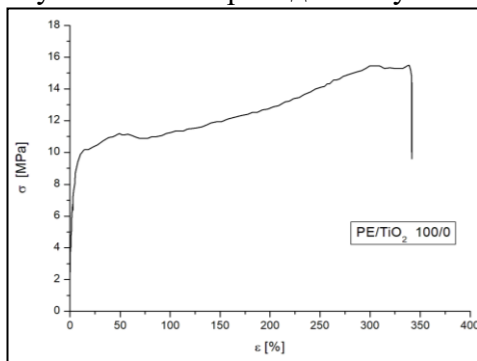

1-расм. Брабендер пластографининг кўриниши

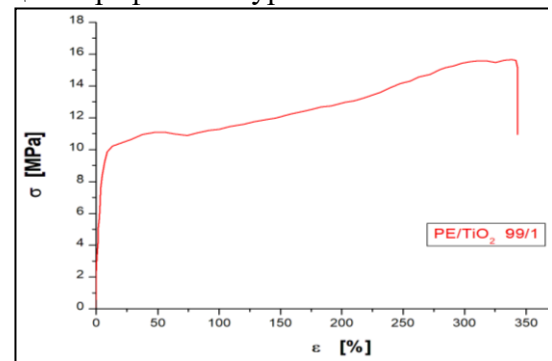

2-расм. Брабендер пластографи ёрдамида композицион материаллар олиш жараёни

Композицион полимер материаллар хоссаларининг тўлдирувчи ҳажмий миқдорига боғлиқлигини кўриб чиқиш учун дастлаб, 1-намуна (PE/TiO_2 100/0), яъни ҚЗЧПЭ нинг нисбий узайишини бериладиган кучланишга боғлиқлик графигини кўрамиз.

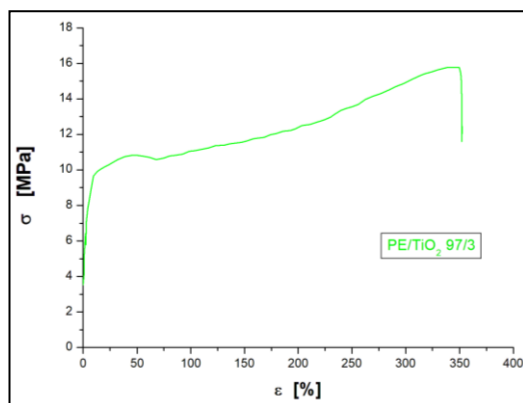
1-расм. F-0320 маркали қўйи зичликли чизикли полиэтиленни чўзишда кучланиш (σ) нинг нисбий деформация (ϵ) га боғлиқлиги

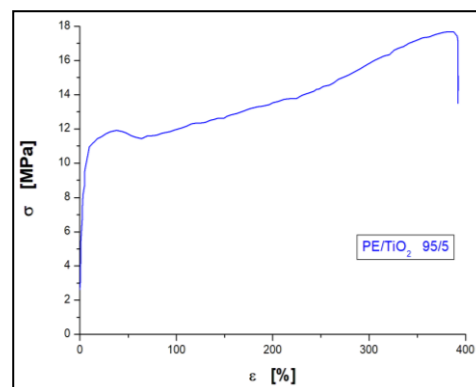
2-расм. Таркибида 99 % F-0320 маркали қўйи зичликли чизикли полиэтилен ва 1 % титан (IV) оксиди бўлган композицион материални чўзишда кучланиш (σ) нинг нисбий деформация (ϵ) га боғлиқлиги

Стерженга дастлабки 1-секунд давомида ташқи томондан қўйилаётган кучнинг миқдори 1 Н дан 99 Н гача ошириб борилганда, узайишнинг қиймати 0,009537 мм дан 1,443227 мм гача ўзгарди.

Намуналар олинишида шаклланган структура композициянинг деформацион хоссаларига ҳам таъсир кўрсатади. 2-расмда таркибида 99% ҚЗЧПЭ ва 1% титан (IV) оксиди бўлган композицион материални чўзишда кучланиш (σ) нинг нисбий деформация (ϵ) га боғлиқлиги, 3-расмда эса ҚЗЧПЭ 97%, титан (IV) оксиди эса 3% миқдорда олинган. 2-расмдаги намуна стерженга ўртача 15,4324 МПа кучланиш қўйилганда, 322,999% нисбий узайишни, 3-расмдаги намуна стержен эса ўртача 15,9831 МПа кучланиш билан чўзилганда, 355,187% нисбий узайишни намоён қилади. Графиклардан кўриниб турибдики, композицион материалда тўлдирувчининг миқдори ошиши билан намуналар бардошлироқ, яъни юқорироқ кучланишларни намоён қиляпти [3-5].

3-расм. Таркибида 97% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 3% титан (IV) оксиди бўлган композицион материални чўзишда кучланиш (σ) нинг нисбий деформация (ϵ) га боғлиқлиги

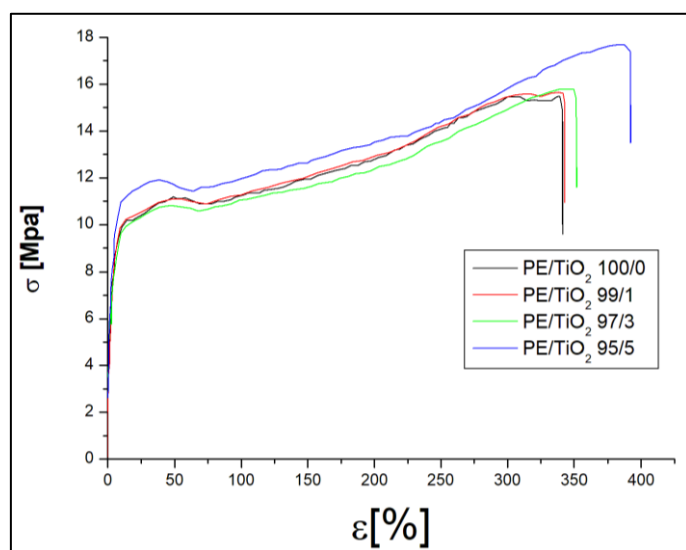

4-расм. Таркибида 95% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 5% титан (IV) оксиди бўлган композицион материални чўзишда кучланиш (σ) нинг нисбий деформация (ϵ) га боғлиқлиги

4-расмга кўра, таркибида 95% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 5% титан (IV) оксиди бўлган композицион материални чўзишда намунага қўйилган ташқи кучнинг қиймати ортиб бориши билан, у юқори кучланишга бардош бера олиш қобилиятини намоён қилади ва нисбий узайишнинг кўрсаткичлари ҳам олдингиларга қараганда анча ортганини кўриш мумкин (4-расм).

5-расм. F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди таркибли композицион материалларни чўзишда кучланиш (σ) нинг нисбий деформация (ϵ) га боғлиқлиги

Шундай қилиб, 5-расмдан кўриниб турибдики, композицион материаллар таркибидаги тўлдирувчи микдорининг ошиши билан намуналарнинг деформацион кучланиши ва нисбий узайиш бир-бирига боғлиқ равишда ортиб бормокда. Дастлабки намуна стержен (100/0) га ўртача 15,8169 МПа кучланиш қўйилганда, максимал деформациянинг ўртача қиймати 335,890% қийматни, 99/1 нисбатдаги аралашмага ўртача

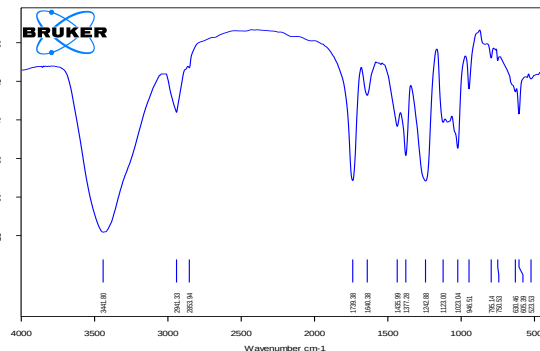
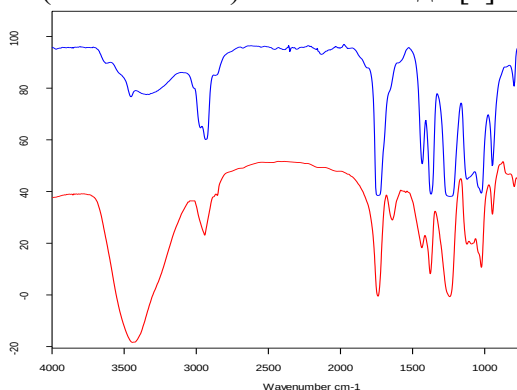

15,9324 МПа кучланиш берилганда, 322,999% ни, 97/3 улушлардаги намуна эса 15,9831 МПа кучланишда 355,187% ни, 95/5 қисмлиси 16,8968 МПа кучланишда 388,053% қийматларни қабул қилганини кўриш мумкин.

Демак, F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен таркибига маълум микдорда титан (IV) оксиди тўлдирувчи сифатида қўшилиши аралашманинг механик хоссаларининг яхшиланиб, олинган намуналар дастлабки объектларга нисбатан маълум кучланишгача бардошлироқ бўлишни таъминлайди аралашма таркибидаги тўлдирувчи

ва айтиш мумкинки, маълум шароитларда

миқдорининг ошиши намуна (PE/TiO₂ аралашмаси) нинг деформацион хоссаларининг ошиши (яхшиланиши) га олиб келади [3].

6-расм. F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди таркибли композицион плёнкасининг ИҚ-спектрлари **7-расм. F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди таркибли композицион материаллар плёнкасининг ИҚ-спектрлари**

ИҚ-спектроскопия 400-4000см⁻¹ оралиғидаги ИҚ спектрлари IQ спектрлари Specord - 75 IR (Carl Zeiss) ва UR-20 (GDR) спектро-фотометрларида қайд этилган. ИҚ спектроскопияси учун намуналар юқорида кўрсатилган усул билан олинган қалинлиги 8-12 μм бўлган плёнкалар шаклида тайёрланди. Плёнкалар эритувчини (сувни) хона ҳароратида

(22-24°C) буғланганда олинган. ИҚ спектрларидан тузли боғланишларни ҳисоблаш, ишда тасвирланган усул бўйича амалга оширилди [3].

Шундай қилиб, ИҚ-спектроскопия натижалари шуни кўрсатадики, F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди таркибли композицион материалларнинг таркиби ўзгариши структуранинг ўзгаришига олиб келади ва у композитларни ташкил қилувчи компонентларнинг занжирларини ўзаро боғланишига боғлиқ эканлигини кўрсатди, F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди асосида олинган ҳар хил нисбатдаги композитларнинг занжирлари ўртасидаги ўзаро боғланишларни ўзгариши асосида уларни хоссаларини бошқариш мумкин.

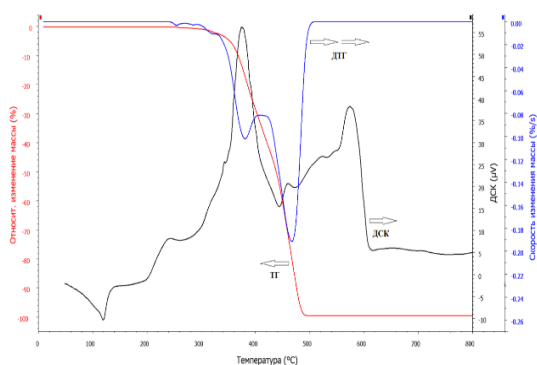
Полимер композитларнинг турли соҳаларда кенг қўлланилиши туфайли уларни ишлаб чиқариш ҳажми йил сайин ортиб бормокда. Ишлаб чиқаришда полимер композитларга қўйиладиган асосий талаблар – бу яхши физик хоссалар (айниқса, деформацион мустаҳкамлик), ёруғликка чидамлилиқ (оптик хоссалар), ҳароратга бардошлилик (термик хоссалар), юқори турғунлик ва экологик хавфсизликдир [4].

Мазкур экспериментда тадқиқот объекти сифатида F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва металл тўлдирувчи сифатида титан (IV) оксиди (TiO₂) куқунлари танлаб олинди ва Брабендер пластографи ёрдамида композитлар тайёрланди.

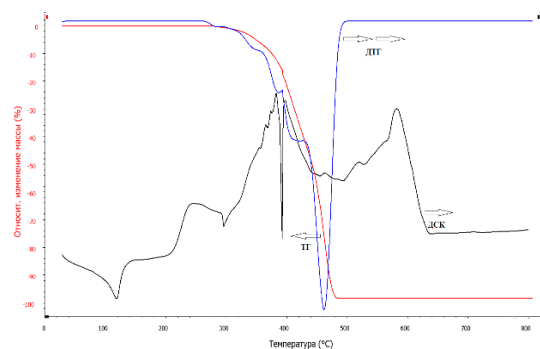
Олинган намуналарнинг термик анализлари "LINSEIS" (Germaniya) термал анализаторида термогравиметрия (ТГ), лотин термогравиметрия (ТНР ёки DTG) ва дифференциал сканерлаш калориметрияси (DSC) ёрдамида амалга оширилди. Ўлчовлар хона ҳароратидан то 800°C гача бўлган ҳарорат оралиғида ҳар дақиқада 10°C иситиш тезлиги билан динамик режимда ҳаво атмосферасида амалга оширилди. Ўрганилаётган намуналарнинг термал таҳлилини ўтказишда адабиётда кўрсатилган тавсияларга амал қилдик.

Дифференциал сканерлаш калориметрияси полимерлар қиздирилганда нима содир бўлишини ўрганиш учун ишлатиладиган усулдир. Яъни, у ўзининг фазавий ўтишларини, қиздирилганда содир бўладиган ўзгаришларни ушлайди. Масалан: шиша ўтиш, эриш,

кристалланиш. Полимер қиздирилганда нима бўлишини қандай ўрганамиз? Шубҳасиз, биринчи нарса уни иситишдир. Модда махсус қурилма ёрдамида ҳарорати ҳар минутда 10°C га ошириб борилади. Энг юқори ҳарорат 800°C гача қиздирилади.

8-расм. F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтиленнинг TG, DTG, DSC эгри чизиқлари

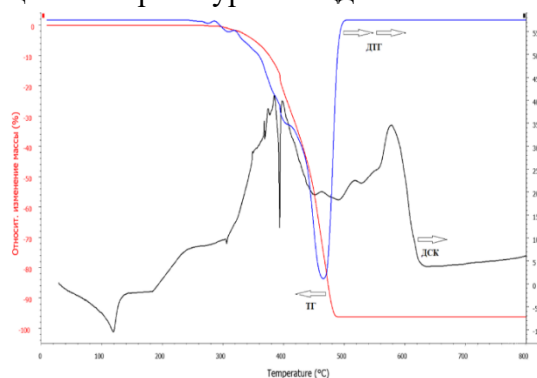

9-расм. Таркибида 99% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 1% титан (IV) оксиди бўлган композицион материалнинг TG, DTG, DSC эгри чизиқлари

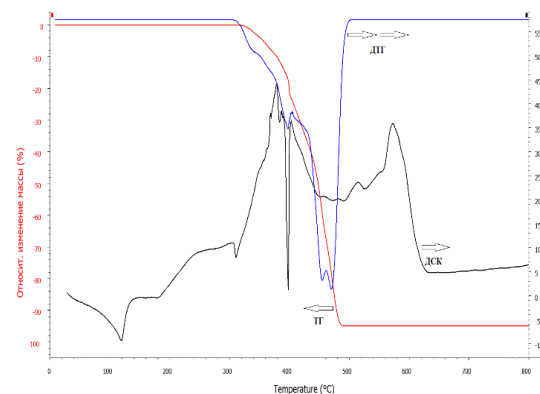
Ҳароратнинг ошиши билан ҳосил бўладиган иссиқликнинг боғлиқлиги графиги бизга DSC эгри чизиғини кўрсатади (8-расм). Ушбу график бизга полимеримизнинг барча фазавий ўтишлари ва ҳарорат ошиши билан ажралиб чиқадиган иссиқликнинг боғлиқлиги аниқлашда ёрдам беради. Графикдаги термал хусусиятларга кўра, намуналар таркибида қандай материал борлигини аниқлаш мумкин. Эриш ҳарорати, шунингдек, материалда бегона аралашмалар мавжудлигини ҳам кўрсатади. DSC шунингдек, материалга нисбатан оксидланишнинг индукцион даври каби хусусиятни кўрсатади, юқори ҳароратга бардош бера олади. Бу параметр қувурларни иситиш ва иссиқ сув тизимларида узок муддатли фойдаланиш учун муҳим аҳамиятга эга.

9-расмга кўра, DTG эгри чизиқларидаги иккита энг пастга тушган нуқталарни таҳлил қиладиган бўлсак, дастлаб 420,8°C ҳароратда масса йўқотиш тезлиги -0,1095%/с, 461°C да эса бу қиймат -0,2635%/с га тенг эканлигини кўриш мумкин.

DSC эгри чизиғи таҳлиliga кўра эса, энг қуйи нуқларининг потенциалини аниқлаш мумкин. Бунда, таркибида 99% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 1% титан (IV) оксиди бўлган композицион материалнинг DTG эгри чизиқларидаги энг чуқур ўралар потенциали 118,1°C ҳароратда 8,73μV, 295,9°C температурада 8μV, 492,5°C да эса 19μV қийматларни кўрсатмоқда.

10-расм. Таркибида 97% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли

11-расм. Таркибида 95% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли

полиэтилен **ва** **полиэтилен** **ва**
3% титан (IV) оксиди бўлган 5% титан (IV) оксиди бўлган
композицион материалнинг TG, DTG, композицион материалнинг TG, DTG,
DSC эгри чизиқлари DSC эгри чизиқлари

10-расмда ҳам DTG эгри чизиқларидаги иккита энг пастга тушган нуқталарни таҳлил қиладиган бўлсак, дастлаб 395,8°C ҳароратда масса йўқотиш тезлиги -0,1722%/с, 465,8°C да эса бу қиймат -0,2160%/с га тенг эканлигини кўриш мумкин.

Ҳамда DSC эгри чизиғи таҳлиliga кўра, энг қуйи нуқларининг потенциалини ҳам аниқлаш мумкин. Бунда, таркибида 97% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 3% титан (IV) оксиди бўлган композицион материалнинг DTG эгри чизиқларидаги энг чуқур ўралар потенциали 118,9 °C ҳароратда 10,49 μV , 305,7°C температурада 9 μV , 490,2°C да эса 18 μV қийматларни кўрсатмоқда.

11-расмдан маълум бўлишича, таркибида 95% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 5% титан (IV) оксиди бўлган композицион материалнинг DTG эгри чизиқларидан шуни кўриш мумкинки, иккита энг чуқур ўраларда дастлаб 454,9°C ҳароратда масса йўқотиш тезлиги -0,2081%/с, 470,0°C да эса бу қиймат -0,2152%/с га тенг эканлигини кўриш мумкин.

DSC эгри чизиғи таҳлиliga кўра эса, энг қуйи нуқларининг потенциалини аниқлаш мумкин. Бунда, таркибида 95% F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва 5% титан (IV) оксиди бўлган композицион материалнинг DTG эгри чизиқларидаги энг чуқур ўралар потенциали 118,9°C ҳароратда 9,37 μV , 310,3°C температурада 8 μV , 490,7°C да эса 20 μV қийматларни кўрсатмоқда.

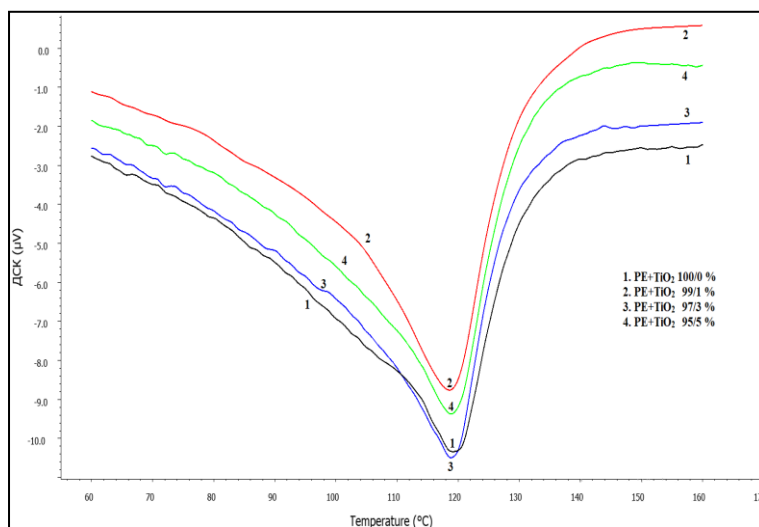
Шундай қилиб, таркибида қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) бўлган композитларнинг диффирециал термогравиметрик таҳлил натижаларига кўра, композицион материаллар таркибида титан (IV) оксиди улушининг ортиб бориши билан, намуналарнинг масса йўқотиш тезлиги ҳам ортиб бормоқда.

8-11 гача бўлган расмлардан 0-200°C температура оралиғини DSC графигида алоҳида қараш мумкин. Бунда таркибида 97% полиэтилен ва 3% титан (IV) оксиди бўлган намунанинг потенциали энг кичик, 99/1 нисбатдагисиники эса энг катта қийматларни қабул қилаётганини кўриш мумкин. Чизиқлар сўнггида эса энг катта қийматни 99/1 нисбатдаги намуна, ва энг кичик қийматни соф полиэтиленнинг ўзи қабул қилмоқда.

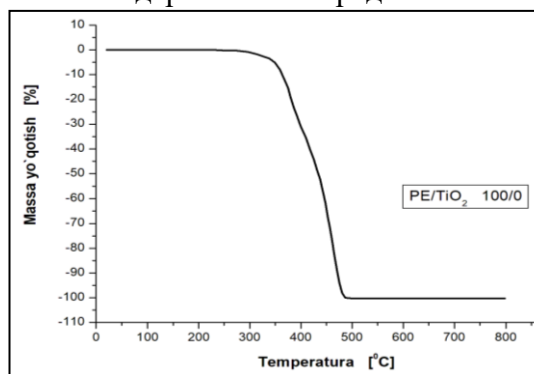
Бундан ташқари, чизмада берилган графиклардан фойдаланиб, уларнинг юзалари, энталпияси ва энтропияларини ҳам ҳисоблаб топиш мумкин ва натижада биз композицион материалларнинг кристалланиш даражасини аниқлай оламиз.

12-расм. Таркибида F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди бўлган композицион материалларнинг DSC эгри чизиқлари

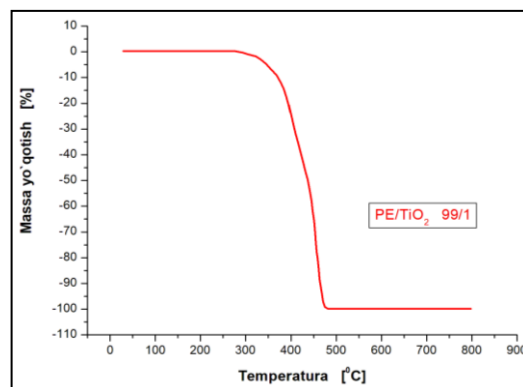
12-расмда таркибида F-0320 маркали қуйи зичликли чизиқли полиэтилен ва титан (IV) оксиди бўлган композицион материалларнинг DSC эгри чизиқлари 0-200°C температура оралиғида тасвирланган. Бу ўранинг юзасини ҳисоблаш орқали биз композицион материалларнинг кристалланиш даражасини топишимиз мумкин бўлади, яъни ўранинг

ўнг томондаги кичик юзасини тўлиқ юзасига нисбатини ҳисобласак k – композитнинг кристалланиш даражасини беради.

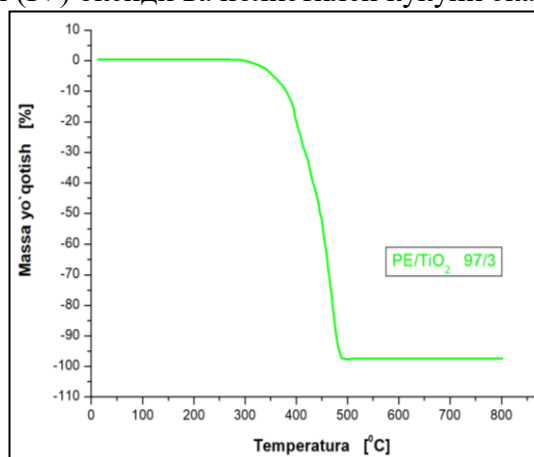
13-расм. $PE:TiO_2=100/0$ нисбатда олинган намуналарнинг ТГ эгри чизиги (температура ортиши билан масса йўқолиб бориш графиги)

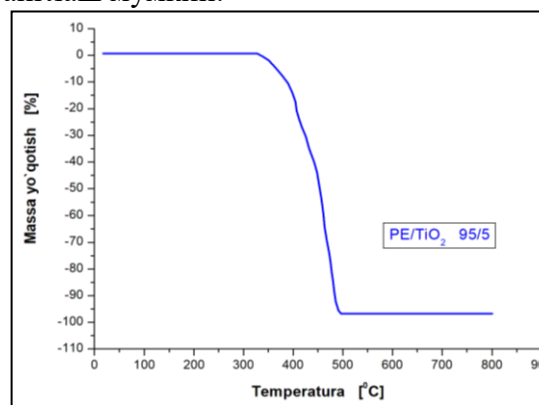
14-расм. $PE:TiO_2=99/1$ нисбатда олинган намуналарнинг ТГ эгри чизиги (температура ортиши билан масса йўқолиб бориш графиги)

Маълумки, моддага иссиқлик берилиши натижасида, у ўзига энергия ютади ва бу кўплаб ўзгаришларни вужудга келтиради. Намуналарнинг ТГ эгри чизикларини таҳлил қиладиган бўлсак, 13-расмда $PE:TiO_2=100/0$ нисбатда олинган намуналарнинг ТГ эгри чизиги келтирилган. Графикдан маълум бўлишича, ушбу намунанинг массаси $248^{\circ}C$ ҳароратгача ўзгармайди ва шу нуқтадан масса йўқотилиши бошланади. $443^{\circ}C$ температурада композит 50% массасини йўқотади. Текширув охирида эса $492^{\circ}C$ да 98,8% масса йўқотилганини ва 0,2% масса қолдиқ сифатида қолганини кўриш мумкин.

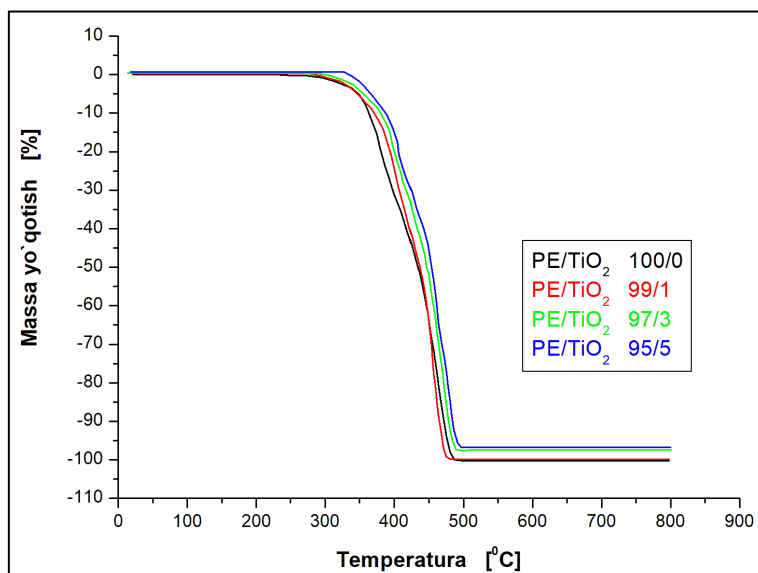
14-расмда таркибида 99% полиэтилен ва 1 % титан (IV) оксиди бўлган намуналарнинг термал гравиметрик таҳлили келтирилган. Графикка асосан, масса йўқотиш $280^{\circ}C$ ҳароратдан бошланганлигини кўриш мумкин. $481^{\circ}C$ ҳароратдан бошлаб эса қанча температура ошириб борилса ҳам масса ўзгармай қолаверади, яъни намуналаримиз 98,2% массасини бутунлай йўқотиб, қолдиқ сифатида умумий массанинг атиги 1,8% гина қолади. Бундан маълум бўлишича қолдиқ масса бу титан (IV) оксиди ва полиэтилен кукуни эканлиги англаш мумкин.

15-расм. $PE:TiO_2=97/3$ нисбатда олинган намуналарнинг ТГ эгри чизиги (температура ортиши билан масса йўқолиб бориш графиги)

16-расм. $PE:TiO_2=95/5$ нисбатда олинган намуналарнинг ТГ эгри чизиги (температура ортиши билан масса йўқолиб бориш графиги)

15-расмда PE:TiO₂=97/3 нисбатда олинган намуналарнинг TG эгри чизиги келтирилган. Графикдан маълум бўлишича, масса йўқотиш 483 градусда 96,1 %; 445 градусда 50% масса йўқотиш юз беряпти.

17-расм. Таркибида F-0320 маркали қуйи зичликли чизикли полиэтилен ва титан (IV) оксиди бўлган композицион материал массасининг ҳароратга боғлиқ равишда йўқотилиши (TG

эгри чизиклари)

17-расмда таркибида F-0320 маркали қуйи зичликли чизикли полиэтилен ва титан (IV) оксиди бўлган композицион материаллар массасининг ҳароратга боғлиқ равишда йўқотилиши кўрсатилган. Графиклардан маълум бўлишича, металл оксиди таркибли композитларга иссиқлик берилиши натижасида, уларнинг массалари камайиб бормокда. Бу ерда, композитларнинг таркиби турлича бўлиб, биринчи намунада 100% полиэтиленнинг ўзи, иккинчи намунада 99% полиэтилен ва 1% титан (IV) оксиди, учинчисида 97% полиэтилен ва 3% титан (IV) оксиди ва охиригисида бу нисбат 95/5 қийматда олинган.

Бундан кўриниб турибдики, композитлар таркибида тўлдирувчи ҳажмининг ортиб бориши туфайли уларнинг иссиқликка бардошлилиги ҳам сезиларли даражада ортиб бормокда. Шундай қилиб, олинган композитларда тўлдирувчи улушини ошиши, унинг термик хоссаларининг яхшиланишига олиб келар экан [5].

Қўлланилган адабиётлар

- [1] Абдурахманов У., Умаров А.В., Магруппов М.А. Электропроводность неоднородных полимерных полупроводников//XII Всесоюз. Совещание по теории полупроводников (Киев,1985): Тез, докл.Киев:Наукова думка, 1985. С. 266-267.
- [2] Тухташева М.Н. Негматов С.С. [и др.]. Технология получения композиционных полимерных материалов и изделий из них для хлопковых машин и механизмов//Universum: Технические науки: электрон. научн. журн. -2019. -№ 2. -С.59.
- [3] Камалова Д.И., Негматов С.С. Электронно-микроскопическое и ИК, ЭПР спектроскопическое исследование структуры системы ПВДФ+сажа (0,02)// Universum: Технические науки: электрон. научн. журн. -2017. -№11.-С.44.
- [4] Abed-Negmatova N.S., Gulyamov G., Negmatov S.S., Hodzhikariev D.M.Negmatov J.N., Eminov Sh., Bozorboev Sh., Aripova A, Negmatova M.I. Durability Of Composite Polymer Materials Working In Contact With Pulp//AIP Conference Proceedings. 1459. Published by the American Institute of Physics, USA, -2013. -Vol.112. – pp. 283-285.
- [5] Karabayeva M.A., Mansurova Sh.M., Yusupova S.Y. Quyi zichlikli chiziqli polietilen va titan (IV) oksidi tarkibli kompozitlarning fizik-mexanik xossalari// “Innovations in technology and science education” ilmi jurnali, 2023-yil, 1066-1073-b.
- [6] Ситникова, В. Е. Методы термического анализа. Практикум/ В.Е. Ситникова, А.А. Пономарева, М.В. Успенская. – СПб: Университет ИТМО, 2021. – 152 с.

ФУНКЦИИ СУБСТАНТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Кодирова Фазилат Юсуф кизи
Докторант Каршинского государственного университета,
преподаватель русского языка и литературы
Университета экономики и педагогики
fazilatkodirova21@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются функции субстантивных словосочетаний в художественном тексте. Особое внимание уделяется их роли в создании образности, характеристике персонажей, организации повествования и выражении авторской позиции. Проводится анализ синтаксических и семантических особенностей субстантивных конструкций, а также выявляются их стилевые возможности в русской и узбекской литературной традиции.

Ключевые слова: субстантивные словосочетания, художественный текст, функция, стиль, образность, экспрессия.

Методологическая основа исследования опирается на современные достижения синтаксиса, стилистики и лингвистики художественного текста. В работе учитываются труды отечественных и зарубежных учёных (А.М. Пешковского, В.В. Виноградова, Л.В. Щербы, Н.Ю. Шведовой и др.), посвящённые проблемам словосочетания и функционирования языковых единиц в художественной речи. Для решения поставленных задач применяется комплекс методов, среди которых ведущим является описательный метод, позволяющий выявить и систематизировать субстантивные словосочетания, встречающиеся в текстах художественной литературы.

Обсуждения и предложения. В современной лингвистике словосочетание рассматривается как одна из основных синтаксических единиц, отражающая связь слов в речи и выполняющая важную роль в организации текста. В отличие от предложения, словосочетание не обладает предикативностью, однако служит средством номинации и уточнения значения отдельных компонентов высказывания. По определению В.В. Виноградова, словосочетание – это «смысловое и грамматическое объединение двух или более знаменательных слов, связанных подчинительной связью»[1,с.12].

Особое место среди всех типов словосочетаний занимают **субстантивные словосочетания**, ядром которых является имя существительное. Они формируются по модели «существительное + зависимое слово»[2,с.38] и служат важнейшим средством детализации и конкретизации предметной картины мира. В качестве зависимых компонентов могут выступать прилагательные, причастия, местоимения, числительные, существительные в косвенных падежах, а также наречия, выполняющие атрибутивную функцию.

С точки зрения структуры и семантики субстантивные словосочетания могут быть подразделены на несколько типов:

атрибутивные («золотое кольцо», «тихая улица»), где зависимый компонент раскрывает качественные или количественные признаки предмета; **объектные** («чтение книги», «любовь к Родине»), выражающие направленность действия или состояния на объект; **субъектные** («приход весны», «смех ребёнка»), указывающие на носителя действия или состояния; **аппозитивные** («город Москва», «река Волга»), уточняющие или конкретизирующие название предмета.

Функционирование субстантивных словосочетаний в художественном тексте имеет свои особенности. Художественная речь, в отличие от обыденной коммуникации, характеризуется образностью, экспрессивностью и индивидуально-авторским стилем[3,с.70]. Субстантивные словосочетания в этом контексте становятся не только средством номинации, но и важным инструментом художественного выражения. Через

них писатель создаёт многослойные описания, формирует характеристику персонажей, передаёт авторскую оценку и строит композиционную целостность текста. Стилистическая значимость субстантивных словосочетаний проявляется в том, что они способны выполнять разные функции: усиливать экспрессивность повествования, конкретизировать детали, задавать ритмико-интонационный рисунок текста, а также служить средством метафоризации и символизации.

Прежде всего необходимо выделить **номинативную функцию**, которая является основной и универсальной[5]. С её помощью осуществляется называние предметов, явлений, персонажей, пространственных и временных характеристик. Например, такие словосочетания, как *«лесная тропинка»*, *«осенний вечер»*, создают конкретные образы и служат для предметного уточнения художественного мира произведения.

Вторая важная функция – **характеризующая**. Атрибутивные словосочетания позволяют не только назвать объект, но и раскрыть его признаки, свойства, эмоциональную окраску. Так, в выражениях *«мятежная душа»*, *«серое утро»*, *«безмятежный покой»* зависимые компоненты усиливают образность и формируют эмоциональный фон текста.

Особое место занимает **стилистическая функция**, заключающаяся в создании экспрессии, метафоричности и художественной образности. Через субстантивные словосочетания автор может передавать скрытые ассоциации, усиливать символику и создавать многозначные художественные картины. Например, сочетания *«тяжёлое молчание»*, *«железная воля»* выходят за пределы прямого номинативного значения и приобретают метафорический оттенок.

Важным аспектом является **текстообразующая функция**. Субстантивные словосочетания участвуют в организации текста, обеспечивая связь между его частями, повторяя ключевые образы и мотивы, формируя внутреннюю композиционную структуру. Повторяющиеся словосочетания, например *«дом отца»*, *«родные поля»*, могут выполнять роль сквозных образов, придавая повествованию целостность.

Наконец, следует подчеркнуть **индивидуально-авторскую функцию**, отражающую стиль писателя. Особенности построения субстантивных словосочетаний, выбор зависимых компонентов и их семантическая насыщенность становятся средством авторской индивидуализации. Так, у А.П. Чехова можно отметить склонность к лаконичным и точным субстантивным словосочетаниям, тогда как у Ф.М. Достоевского они нередко отличаются повышенной экспрессивностью и эмоциональной нагрузкой.

Таким образом, функции субстантивных словосочетаний в художественном тексте многогранны: они номинируют, характеризуют, создают художественные образы, обеспечивают структурную целостность произведения и одновременно выражают индивидуальный стиль автора[8].

Для практического анализа были выбраны рассказы А.П. Чехова, в которых чётко проявляется функциональная роль субстантивных словосочетаний. Проза Чехова отличается предельной лаконичностью, стремлением к экономии языковых средств и одновременно высокой выразительностью, что позволяет рассматривать её как продуктивный материал для исследования.

В рассказе **«Толстый и тонкий»** многочисленные субстантивные словосочетания выполняют номинативную и характеризующую функции. Уже в первых строках встречаются такие сочетания, как *«портфель с конфетами»*, *«жена с корзинкой»*, *«сын с гимназическим ранцем»*. Они представляют бытовые детали, создавая конкретную картину сцены. При этом атрибутивные словосочетания (*«гимназический ранец»*, *«жирное лицо»*) передают социальную и психологическую характеристику персонажей.

Рассказ **«Человек в футляре»** позволяет выявить текстообразующую функцию субстантивных словосочетаний. Ключевое сочетание *«человек в футляре»* повторяется многократно, становясь символом замкнутости, страха и отчуждённости. Оно связывает разные эпизоды повествования и формирует сквозной образ, придающий рассказу

целостность. Помимо этого, многочисленные сочетания типа «*футляр для часов*», «*футляр для пенсне*» образуют систему повторов, усиливающих основную идею произведения.

В рассказе «**Дама с собачкой**» заметна индивидуально-авторская функция субстантивных словосочетаний. Такие сочетания, как «*молодая дама*», «*белый итиц*», «*серая шляпа*», на первый взгляд выполняют номинативную задачу, но в контексте они приобретают символический смысл, становясь элементами образной системы произведения. Чехов через простые словосочетания создаёт сложные эмоционально-психологические картины: за конкретикой скрывается тонкая характеристика внутреннего состояния персонажей.

Таким образом, анализ рассказов Чехова показывает, что субстантивные словосочетания выполняют в его прозе многообразные функции: они называют предметы и явления, характеризуют персонажей, создают образность и экспрессию, формируют композиционную целостность текста и отражают индивидуальный стиль автора.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить многоаспектную роль субстантивных словосочетаний в художественном тексте. Теоретический анализ показал, что данные конструкции представляют собой одну из ключевых синтаксических единиц, выполняющих номинативную, характеризующую, стилистическую, текстообразующую и индивидуально-авторскую функции. Именно через субстантивные словосочетания писатель не только называет предметы и явления, но и создаёт художественные образы, формирует эмоционально-оценочную окраску текста, а также организует его композиционную целостность.

Анализ практического материала на примере рассказов А.П. Чехова подтвердил, что в его прозе субстантивные словосочетания выступают важнейшим средством художественной выразительности. Они конкретизируют детали, раскрывают характеры персонажей, придают тексту экспрессию и метафоричность. Сквозные словосочетания, такие как «*человек в футляре*», приобретают символическое значение и становятся центральными образами произведений, тогда как бытовые детали («*портфель с конфетами*», «*гимназический ранец*») помогают создавать атмосферу и усиливать реалистичность повествования.

Таким образом, можно заключить, что субстантивные словосочетания в художественной речи Чехова и в литературном тексте в целом представляют собой не только средство грамматической организации, но и значимый элемент художественной системы. Они обеспечивают точность, образность и индивидуальность стиля, а их анализ открывает новые перспективы в изучении механизмов художественного текста и авторской картины мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов В.В. *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. – М.: Высшая школа, 1972.
2. Пешковский А.М. *Русский синтаксис в научном освещении*. – М.: Учпедгиз, 1956.
3. Шведова Н.Ю. (ред.) *Русская грамматика*. В 2 т. – М.: Наука, 1980.
4. Щерба Л.В. *О частях речи в русском языке*. – Л.: Наука, 1974.
5. Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. – М.: Языки русской культуры, 1999.
6. Лопатин В.В. *Словосочетание и предложение в современном русском языке*. – М.: Наука, 1982.
7. Кожина М.Н. *Стилистика русского языка*. – М.: Академия, 2006.
8. Гальперин И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. – М.: Наука, 1981.
9. Бабайцева В.В. *Современный русский язык: Синтаксис и пунктуация*. – М.: Дрофа, 2004.

10. Чудаков А.П. *Язык Чехова как средство художественного изображения*. – М.: Наука, 1971.
11. Лотман Ю.М. *Анализ поэтического текста*. – Л.: Просвещение, 1972.
12. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – М.: Советская энциклопедия, 1966.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ РОССИИ И УЗБЕКИСТАНА НА ПРИМЕРЕ ПРОЕКТА «ШКОЛА ИСТОРИКА»

Козлова Анна Александровна

кандидат исторических наук, доцент департамента методики преподавания социальных и гуманитарных наук Московского городского педагогического университета, г. Москва, Российская Федерация, +79035791848,

Kozlova-518@mgpu.ru.

Нидерман Ирина Абрамовна

кандидат педагогических наук, доцент департамента методики преподавания социальных и гуманитарных наук Московского городского педагогического университета, г. Москва, Российская Федерация, +79154171577, nidermania@mgpu.ru.

Ключевые слова: обучение истории, международное сотрудничество, функциональная грамотность, исторические источники, компетенции.

Аннотация: В статье рассматривается актуальная проблематика российско-узбекского образовательного сотрудничества на примере реализации совместного исторического проекта. Предметом исследования выступает методическая модель занятия по истории Содружества Независимых Государств, разработанная в рамках образовательного проекта «Школа историка». Особое внимание уделяется анализу практико-ориентированных заданий, способствующих формированию функциональной грамотности обучающихся.

Введение. Российско-узбекские отношения характеризуются многовековой историей взаимодействия, которая формировалась на протяжении столетий. Современные российско-узбекские отношения находятся на качественно новом этапе развития, характеризующемся углублением многопланового сотрудничества в различных сферах.

Особую значимость в развитии двусторонних отношений имеет культурно-гуманитарное сотрудничество. Как отметил Президент Российской Федерации В.В. Путин, российско-узбекские культурные и гуманитарные связи носят традиционно многоплановый характер. Важным аспектом сотрудничества является сохранение и развитие русского языка и русской культуры на территории Республики Узбекистан, что способствует укреплению межкультурного диалога.

В современных условиях межгосударственное сотрудничество в сфере образования между Узбекистаном и Россией демонстрирует устойчивую динамику развития. Данная тенденция находит отражение в расширении сети образовательных учреждений, включая открытие новых филиалов российских вузов на территории Узбекистана, а также в росте мобильности студентов, что выражается в увеличении числа обучающихся как в российских вузах, так и в их филиалах в Узбекистане [5]. Кроме того, наблюдается интенсификация академических обменов между образовательными организациями двух стран.

Материалы и методы. В рамках современных образовательных практик особое внимание уделяется разработке инновационных методик преподавания истории. В результате сотрудничества Московского городского педагогического университета и Шахрисабзского государственного педагогического института было решено обратиться к

школьному историческому образованию и создать серию сценариев для урочных и внеурочных занятий, в основе которых лежат исторические события, объединяющие Россию и Узбекистан. Результатом сотрудничества стало учебно-методическое пособие «Все начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан» [4]. Пособие разработано в рамках образовательного проекта «Школа историка», реализуемого Московским городским педагогическим университетом. Проект объединяет преподавателей и студентов с целью популяризации исторической науки и развития интереса к изучению истории [3]. В качестве примера, обратимся к сценарию под названием «Союз независимых государств», в котором ученики получают возможность на некоторое время примерить роль экспертов МЭФ СНГ в Самарканде и изучить особенности социально-экономических, политических и культурных процессов в России и Узбекистане.

Концептуальной основой разработки выступает система заданий, направленная на развитие критического мышления и аналитических компетенций.

Обеспечение образовательного процесса характеризуется многообразием используемых материалов. В качестве источников информации применяются нормативные правовые акты, справочные материалы, схематические и изобразительные источники, а также картографические документы. Такой комплексный подход к организации работы с различными типами исторических источников обеспечивает достижение широкого спектра образовательных результатов. Методическая система работы с историческими источниками способствует формированию навыков источниковедческого анализа, развитию способностей к критическому осмыслению информации и формированию умений междисциплинарного синтеза знаний [1]. Подавляющее большинство заданий предполагает непосредственную работу с источниками информации, что позволяет обеспечить высокую степень вовлеченности обучающихся в исследовательскую деятельность.

Приведем примеры некоторых заданий. Для того, чтобы определить, в каком ряду перечислений стран-участниц СНГ допущена ошибка, учащиеся используют политическую карту. В качестве текста с пропусками слов – типичным заданием экзаменационного формата – используется фрагмент Устава Содружества Независимых Государств. Изучая места проведения встреч глав государств, ученики получают возможность познакомиться с важнейшими памятниками культуры различных городов.

Особый интерес представляет задание, направленное на работу с марками и почтовыми блоками. На марках представлены государственные символы России и Узбекистан. Изучая их, учащиеся делают выводы о том, как государственная символика отражает прошлое страны, узнают о смысле символов – двуглавого орла и птицы Хумо. Марки также позволяют больше узнать о символике СНГ [4].

Задание 7. Вы решили детальнее рассмотреть почтовые марки России и Узбекистана, которые имеются в гостиничном номере.

Из предложенных ниже марок выберите те, которые связаны с 10-летием создания СНГ. Напишите своё предположение о том, что символизирует эмблема данной организации.

Рис. 1. Пример задания

Исторический материал позволит сформировать представление о развитии отношений между странами и понять особенности их взаимодействия. Изучая документы, подписанные в рамках сотрудничества между Россией и Узбекистаном, ученики делают прогнозы о перспективах дальнейших отношений.

Выполняя задания, учащиеся расширяют свои представления в области истории, обществознания, географии, знакомятся с той частью исторического контекста, который слабо представлен в содержании школьной программы.

Методический инструментарий разработанных занятий направлен на формирование следующих компетенций у обучающихся:

- аналитические навыки: способность к интерпретации исторических событий, оценке их значимости с позиций историзма;
- исследовательские компетенции: умение работать с различными типами исторических источников, проводить первичный анализ информации;
- картографические навыки: владение методикой работы с исторической картой;
- хронологические умения: способность выстраивать событийные ряды в правильной последовательности;
- критическое мышление: способность к критическому анализу исторических источников [2].

Результаты. Таким образом, представленная методическая разработка демонстрирует современный подход к организации исторического образования, основанный на принципах междисциплинарности, практико-ориентированности и развития критического мышления. Данный подход способствует не только формированию профессиональных компетенций, но и развитию исследовательских навыков у обучающихся.

Совместная образовательная деятельность способствует формированию специалистов, обладающих комплексной профессиональной подготовкой, соответствующей требованиям обеих стран. Такие специалисты отличаются высоким уровнем межкультурной компетентности, глубоким пониманием социально-экономических особенностей партнерских государств и способностью к эффективному межгосударственному профессиональному взаимодействию.

Выводы. Таким образом, развитие образовательного сотрудничества между Узбекистаном и Россией представляет собой важный фактор укрепления двусторонних отношений и способствует формированию профессионального сообщества, способного эффективно решать задачи социально-экономического развития обеих стран. Это взаимодействие создает прочную основу для дальнейшего углубления интеграционных процессов и укрепления позиций обеих стран на международной арене.

Список литературы

11. Апостолова Т.М., Козлова А.А. Историческое образование и историческое просвещение: как воспитать человека и гражданина. //Преподавание истории и обществознания в школе. 2023. № 5. С. 48-53.
12. Козлова А.А. Потенциал проекта «Школа историка» при подготовке студентов педагогических специальностей / Актуальные вопросы гуманитарных наук: теория, методика, практика. Сборник научных статей в рамках X Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Москва, 2023. С. 48-52.
13. Школа историка. Всё начинается с исторических источников. Выпуск 1: Учебно-методическое пособие / [Т. М. Апостолова А. А. Сорокин, А. В. Половникова, А. А. Козлова, Н. Н. Маслова, С. И. Чипурных]; рец. Е. Е. Вяземский, М. И. Орышак. — М.: Книгодел, 2022. — 92 с.
14. Школа историка. Всё начинается с исторических источников. Россия и Узбекистан. Выпуск 5: Учебно-методическое пособие / [А.А. Сорокин, А.В. Половникова,

А.А. Козлова, Ф.Б. Каноатова]; рец. А.Ю. Лазебникова, У.Н. Марасулова. — Москва, Шахрисабз: Парадигма, 2024. — 58 с.

15. Шнейдер В.М. Основные аспекты сотрудничества России и Узбекистана в сфере образования на современном этапе//Постсоветские исследования. Т.2. № 7 (2019). С. 1472-1476.

ИСКУССТВО ТАНЦА КАК НАУКА: ВКЛАД РОЗИИ КАРИМОВОЙ В ПЕДАГОГИКУ УЗБЕКСКОГО ТАНЦА

Таирова Юлия Рафаэльевна

Базовый докторант Государственной академии хореографии Узбекистана

+998978003395 julie3395sa@gmail.com

Annotatsiya. O‘zbek raqsi kontekstida Roziya Karimova olim, ustoz va milliy madaniy meros posboni sifatida alohida o‘rin tutadi. Uning raqs pedagogikasi rivojiga qo‘shgan hissasi san‘at va fan chorrahasida joylashgan bo‘lib, bu erda raqs nafaqat o‘zini namoyon qilish shakli, balki ilmiy tushunish va bilimlarni tizimli ravishda uzatish ob‘ekti sifatida ham ko‘rib chiqiladi. Ushbu maqola Roziya Karimovaning o‘zbek raqsini o‘qitishning ilmiy asoslarini shakllantirishga qo‘shgan uslubiy va pedagogik xizmatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar. O‘zbek raqsi, xoreografiya, pedagogika, fan, kasbiy da‘vat, milliy meros, o‘qitish metodikasi.

Аннотация. В контексте узбекского танца Розия Каримова занимает особое место как учёный, педагог и хранитель национального культурного наследия. Её вклад в развитие педагогики танца лежит на стыке искусства и науки, где танец рассматривается не только как форма самовыражения, но и как объект научного осмысления и системной передачи знаний. Настоящая статья посвящена исследованию методологического и педагогического вклада Розии Каримовой в формирование научных основ преподавания узбекского танца.

Ключевые слова. Узбекский танец, хореография, педагогика, наука, профессиональное призвание, национальное наследие, методика преподавания.

Abstract. In the context of Uzbek dance, Roziya Karimova occupies a special place as a scientist, teacher and custodian of the national cultural heritage. Her contribution to the development of dance pedagogy lies at the intersection of art and science, where dance is considered not only as a form of self-expression, but also as an object of scientific understanding and systematic transfer of knowledge. This article is devoted to the study of Roziya Karimova's methodological and pedagogical contribution to the formation of scientific foundations for teaching Uzbek dance.

Keywords. Uzbek dance, choreography, pedagogy, science, professional calling, national heritage, teaching methods.

Танец – это путь для тех, чье сердце бьется в ритме движения и чья душа наполнена искусством. Для женщины-ученого, посвятившей себя хореографии, танец становится не просто выражением, но и предметом глубокого осмысления, научным поиском. Профессиональное самоопределение и осознание своего призвания играют важнейшую роль в процессе самореализации личности и формировании её жизненного пути. Призвание педагога-хореографа — это не только мастерство исполнения, но и способность передавать знания, сохранять традиции и формировать новое поколение артистов. Исследовательницы, подобные Розии Каримовой, не только оттачивают грани своего мастерства, но и раскрывают тайны танца: его многоликие стили, тонкие техники, уникальные культурные корни. Они превращают накопленный опыт в драгоценную сокровищницу знаний, открытую для тех, кто придет после.

В мире танца, полном вызовов и стремления к совершенству, женщина-ученый – это хранительница древних ритмов, мудрый наставник, смелый новатор и неиссякаемый источник вдохновения. Для нее танец – это не просто ремесло или страсть, а сама жизнь, поле для научных открытий и подлинное призвание, где сплетаются воедино чувства, движение и душа культуры.

Розия Каримова - поэт движения, сплетающая истории узбекского танца и вдыхающая жизнь в музыку. В узбекском танцевальном искусстве она известна как танцовщица, балетмейстер, педагог и ученый. Она - интерпретатор эмоций, которые передают глубины человеческой души через движение и грацию. Страницы ее жизни неразрывно связаны с историей узбекского танца. Своими выступлениями она всегда восхищала всех истинных ценителей этого искусства.

Розия Каримова была талантливой артисткой, внесшей значительный вклад в мир узбекского танца. Как артистка театра, она была известна своими грациозными выступлениями и страстной преданностью своему делу. Она была замечательной исполнительницей традиционных узбекских народных танцев, и многие из ее выступлений продемонстрировали ее уникальную способность сочетать классический танец с узбекскими танцевальными традициями.

Родилась Розия Зарифовна в Казани. Рано стала сиротой, воспитывалась в детском доме в Маргилане, Ферганской области. Училась в студии Музыкально – драматического театра Самарканда под руководством М. Кари – Якубова. Р. Каримова исполняла лирические танцы и играла драматические роли. В их числе Анархон в спектакле “Уртоқлар”, Асаль в драме “Гульсара”, Асия в “Аршин мал алан” [1]. Позже театр переехал из Самарканда в Ташкент, где стал Академическим театром оперы и балета Узбекистана им. Алишера Навои., артисткой которого она оставалась на протяжении всей своей карьеры. Р. Каримова оставила след в искусстве как постановщик одиночных танцев, которые были включены в драму “Фарход и Ширин”, “Лейла и Меджнун”, “Буран”, “Гульсара” [1].

Розия Каримова была награждена рядом государственных и общественных отличий, свидетельствующих о её значительном вкладе в развитие узбекского искусства. В 1937 году ей был присвоен орден «Знак Почёта», а в 1939 году — медаль «За трудовую доблесть». В 1942 году Каримова получила звание заслуженной артистки Узбекской ССР, что отражало признание её творческих заслуг на республиканском уровне. В 1950 году, в связи с 25-летием образования Узбекской ССР и за выдающиеся достижения в области национального искусства, ей было присвоено почётное звание народной артистки Узбекской ССР [2]. В период независимости Республики Узбекистан Розия Каримова была удостоена медали «Эль-юрт хурмати» и присвоена учёная степень почётного доктора искусствоведения, что подтверждает её статус как ведущего специалиста и признанного эксперта в области хореографического искусства.

Помимо активной исполнительской и постановочной деятельности, Розия Каримова была признанным педагогом и наставником в сфере хореографии. Она преподавала в Узбекском государственном хореографическом училище, где зарекомендовала себя как выдающаяся танцовщица и вдумчивый педагог, уделявшая серьёзное внимание теоретическим аспектам узбекского хореографического искусства. Научно-исследовательскую работу по изучению и систематизации узбекского народного танца Каримова продолжила в качестве научного сотрудника Института искусствознания имени Хамзы (ныне — Институт искусствознания Академии наук Узбекистана). В ходе своей деятельности она занималась систематизацией и научным обобщением ключевых положений, движений и ритмических структур узбекского танца. Совместно с Н. Авдеевой Розия Каримова приступила к созданию учебного пособия по искусству узбекского национального танца, в котором были разработаны методические основы преподавания и введена терминология танцевальных движений. Практическая проверка данных методик на занятиях в Ташкентском хореографическом училище подтвердила их

значимость и точность, что способствовало укреплению научных основ педагогики узбекского танца.

Розию Каримову можно справедливо назвать первопроходцем в области теоретического осмысления и методологического изучения узбекского национального танца. Её работа по систематизации танцевального материала и разработке специализированной терминологии потребовала более десяти лет кропотливых и целенаправленных исследований. Такой длительный и комплексный процесс требовал от автора высокой степени дисциплины, целеустремленности и глубоких аналитических навыков для объективного отбора, сопоставления и классификации танцевальных движений, а также их интерпретации в контексте национальной культуры и традиций. Р. Каримова внесла значительный вклад в формирование научной базы узбекской хореографии, создав методологическую основу, которая позволила интегрировать народные танцы в систему профессионального образования и обеспечить их устойчивое развитие как самостоятельной дисциплины.

Опираясь на богатый практический и теоретический опыт ведущих специалистов в области танцевального искусства, Розия Каримова разработала и выпустила ряд фундаментальных монографий и учебных пособий, среди которых особо выделяются работы «Ферганский танец» (1973), «Хорезмский танец» (1975), «Бухарский танец» (1977), а также труды «Танцы ансамбля „Бахор“», «Дойра зарбларига машгулот», «Танцы Узбекистана» и «Танцы Равии Атаджановой» [3]. Эти публикации представляют собой лишь часть масштабного научно-методического наследия Каримовой, насчитывающего в общей сложности 17 монографий и учебных пособий, посвящённых комплексному изучению истории, теории и практики узбекского танца [4]. Данные издания не только заложили методологические основы исследования и преподавания узбекской хореографии, но и приобрели статус канонических трудов, широко признанных в национальном и международном профессиональном сообществе. До настоящего времени научные подходы и методики, разработанные Розией Каримовой, остаются непревзойдёнными и служат эталоном для балетмейстеров, педагогов высших учебных заведений искусств, студентов профильных училищ и академий, включая Государственную академию хореографии Узбекистана. Её работы сохраняют исключительную значимость, подтверждая её уникальный вклад в формирование и развитие системной науки о танце на территории страны и в мире.

Розия Каримова посвятила свою профессиональную деятельность исполнению, хореографии и преподаванию танца, движимая глубокой любовью к традиционному узбекскому танцу и стремлением сохранить его уникальное культурное наследие. Её вклад в развитие узбекского национального танца отличается масштабностью и долговременностью, охватывая как творческую, так и методологическую сферы.

Научные и педагогические труды Каримовой способствовали не только популяризации узбекского танца на международной арене, но и обеспечили систематизацию и передачу традиционных танцевальных техник, что имеет решающее значение для сохранения культурной идентичности и преемственности. Наследие Розии Каримовой представляет собой фундаментальную основу, которая продолжает оказывать существенное влияние на развитие национальной хореографии и служит источником вдохновения и ориентиром для танцоров, хореографов и педагогов последующих поколений.

В результате анализа деятельности Розии Каримовой выявлено, что её многогранный вклад оказал существенное влияние на развитие узбекского национального танца как искусства и научной дисциплины.

Благодаря её творческим достижениям, педагогической практике и научно-исследовательской работе была заложена прочная методологическая база, способствующая систематизации и сохранению традиционных танцевальных форм Узбекистана. Розия Каримова не только способствовала популяризации узбекского танца

на национальном и международном уровнях, но и сформировала уникальную педагогическую систему, которая до настоящего времени является основой профессионального обучения в области хореографии.

Её труды продолжают служить важнейшим ориентиром для преподавателей, балетмейстеров и исследователей танца, обеспечивая преемственность и развитие культурного наследия.

Список литературы:

1. Горлина И. Г. «Розия Каримова и ее вклад в развитие узбекского танца» - Современное состояние и перспективы развития хореографического образования в Узбекистане: Сборник материалов научно- практической конференции, Ташкент, 2017.
2. Мухамедова У. Н. «Роль женщин в хореографическом искусстве» - Журнал «Санъат» (Искусство), Выпуск №4, 2011.
3. Фазлиева З. «Розия Каримованинг ижодий ва илмий фаолияти» - Вопросы преемственности в узбекском хореографическом искусстве: Сборник материалов республиканской научно-практической конференции, «Mumtoz soʻz», 2015.
4. Safarova Z.S. Rozia Karimova: The path to greatness and inspiration. European Journal of Higher Education and Academic Advancement. 1. 68-72? – 2024.
5. Айтмирзаева Р. Из истории узбекского национального танца // Теория и практика современной науки. №3 (33), - 2018.

ЯЗЫК КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАКРЕПЛЕНИЯ И ПЕРЕДАЧИ КУЛЬТУРНЫХ НОРМ В РАЗЛИЧНЫХ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

**Преподаватель кафедры русского
языка и литературы КарГУ
Хайдарова Г.Н.**

Аннотация: В статье рассматривается язык как механизм закрепления, передачи и интерпретации культурных норм в контексте педагогического процесса. Уточнена роль языка в формировании межкультурной компетентности учащихся и воспитании личности. Представлен обзор теоретических подходов к взаимосвязи языка и культуры, раскрыты особенности функционирования языковых средств (поговорок, концептов, речевого этикета) как инструментов воспитания. Аргументирована необходимость внедрения лингвокультурологического подхода в образовательную практику в условиях поликультурной среды.

Annotation: The article examines language as a mechanism for the consolidation, transmission and interiorization of cultural norms in the context of the pedagogical process. The role of language in the formation of intercultural competence of students and personal education is clarified. An overview of theoretical approaches to the relationship between language and culture is presented, and the specifics of the functioning of linguistic means (proverbs, concepts, and speech etiquette) are revealed as educational tools. The necessity of introducing a linguocultural approach into educational practice in a multicultural environment is argued.

Ключевые слова: язык, культура, педагогика, культурные нормы, межкультурная коммуникация, лингвокультурология, воспитание, образование.

Keywords: language, culture, pedagogy, cultural norms, intercultural communication, linguoculturology, upbringing, education.

Современная система образования предъявляет новые требования к содержанию и формам воспитательной работы, акцентируя внимание на формировании у обучающихся универсальных ценностей, культурной идентичности и способности к диалогу культур. В

этом контексте язык выступает не только как средство коммуникации, но и как механизм трансляции культурных норм, установок и моделей поведения. Особенно актуальным становится вопрос осознанного использования языка в образовательной среде как средства ценностно-нравственного воспитания и межкультурной социализации.

Вопрос взаимосвязи языка и культуры активно обсуждается в разных дисциплинарных традициях — лингвистике, культурологии, антропологии и педагогике. Классические работы Эдварда Сапира и Бенджамина Ли Уорфа заложили основу для представления о том, что языковые категории влияют на восприятие и когницию [1; 2]. М. М. Бахтин и его концепция диалога подчёркивают социокультурную природу речи [3]. К. Гирц трактует культуру как систему значений, которая интерпретируется через тексты и практики [4].

Работы К. Крамш показывают, что обучение языку сопряжено с развитием интеркультурной компетентности [5]. Анна Виржицка систематизировала идею универсальной семантики и дала инструменты для сравнения концептов разных культур [6]. Российская лингвокультурологическая традиция (Е. В. Падучева и др.) вносит важный вклад в понимание того, как национальные концепты фиксируются и воспроизводятся через школьные и бытовые практики [7].

Современные исследования подчёркивают использование медиатекста и проектных технологий как средства трансляции культурных норм в образовательной среде [8].

Культура включает в себя не только материальные, но и нематериальные компоненты — ценности, нормы, традиции, верования, идеалы, мифы и ментальные установки. Язык в этом контексте выступает как инструмент фиксации и передачи этих элементов. Через язык выражаются:

- традиционные модели поведения (например, формы приветствия, обращения);
- социальные роли и статусные различия (выраженные, например, в системе вежливости);
- нормативные установки (через пословицы, поговорки, идиомы);
- ценностные приоритеты (что считается важным, достойным, правильным).

Одним из центральных понятий в лингвокультурологии является **концепт** — ментальная единица, объединяющая знания, эмоции и ценностное отношение к определённом объекту или явлению. Концепты закрепляются в языке с помощью лексических средств: слов, фразеологизмов, афоризмов, устойчивых выражений.

Например:

-В русской культуре широко распространён концепт «судьба», тогда как в англоязычном мире большее распространение имеет концепт «выбор».

-В японском языке значительную роль играют концепты «честь», «лицо», «гармония», что отражается в системе вежливости и построении диалога.

Пословицы и поговорки — кладёз народной мудрости, закрепляющий коллективный опыт и систему ценностей. Они часто выполняют дидактическую функцию, устанавливая, что хорошо, а что плохо, чему следует подражать, а чего избегать. Например:

-Русская пословица: «Не рой другому яму — сам в неё попадёшь» — предупреждение против злонамеренных поступков.

-Английская пословица: *"Time is money"* — акцент на ценность времени и экономический прагматизм.

-Китайская: «Дорога в тысячу ли начинается с первого шага» — ориентация на терпение и постепенное достижение цели.

Особенности передачи культурных норм в различных лингвокультурах

Лингвокультура	Примеры норм, закреплённых в языке	Особенности
Русская	Смирение, духовность,	Преобладание эмоциональной

	коллективизм	экспрессии, богатство фразеологии
Англоязычная	Индивидуализм, прагматизм, равенство	Акцент на ясность, структурированность, политкорректность
Китайская	Гармония, иерархия, уважение к старшим	Обилие идиом, значимость невербальных компонентов
Арабская	Гостеприимство, честь, религиозность	Преобладание высококонтекстной коммуникации, табуированность

Язык — это не просто средство общения, но глубоко укоренённый культурный код. Через него закрепляются, передаются и трансформируются культурные нормы, формирующие поведение, мышление и самосознание личности в обществе. Изучение языка как инструмента культурной трансляции позволяет глубже понять другие народы, их ценности и мировоззрение, а также способствует успешному межкультурному взаимодействию. В условиях глобализации эта задача становится как никогда важной: умение видеть за словами целые культурные миры — необходимый навык современного человека.

Изучение языка как инструмента закрепления культурных норм находится на пересечении лингвистики, философии, культурологии и социологии. Ученые рассматривают язык не только как форму выражения, но и как активного участника формирования норм, ценностей и моделей поведения. Их подходы различны — от описательных до критических, от структурных до интерпретативных, но все они сходятся в одном: язык — это живая ткань культуры, её зеркало и передатчик.

Таким образом, язык — это не только средство общения, но и педагогический инструмент формирования личности. Он закрепляет и транслирует культурные нормы, способствует социализации, формированию моральных ориентиров, развитию межкультурного мышления.

В условиях современной школы важно интегрировать лингвокультурный подход в преподавание языков и гуманитарных дисциплин. Это позволит обучающимся не только овладевать речевыми навыками, но и воспринимать язык как ценностную и смысловую систему, формируя личность, способную к диалогу культур в глобальном мире.

Использованная литература:

1. Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*.
2. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*.
3. Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*.
4. Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*.
5. Kramsch, C. (1998). *Language and Culture*.
6. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*.
7. Падучева, Е. В. — исследования в области лексической семантики и концептологии.
8. Современные педагогические исследования по формированию интеркультурной компетентности и использованию медиатекста в обучении.

QASHQADARYO VILOYATIDA GILAMDO'ZLIK MADANIYATI TARIXI

Suyarova Feruza Sobir qizi

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada Qashqadaryo viloyatida gilamdo'zlik san'ati va uning tarixiy taraqqiyoti ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda gilamchilikning shakllanishi, arab va o'zbek

hunarmandlari faoliyati, an'anaviy naqsh va ornamentlarning ramziy mazmuni hamda gilamlarning maishiy va madaniy hayotdagi o'rni keng yoritiladi. Tadqiqotda, shuningdek, gilam to'qishda qo'llanilgan texnologiyalar, tabiiy va sun'iy bo'yoqlarning ishlatilishi, turli gilam turlari (arabiy, g'ajari, o'kanli va boshqalar)ning xususiyatlari hamda ularning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga bog'liq ravishda tanazzulga uchrashi va zamonaviy sharoitda qayta tiklanish jarayoni tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo viloyati, gilamdo'zlik, gilamchilik madaniyati, arabiy gilam, g'ajari gilam, naqsh va ornament, an'ana, badiiy meros, tabiiy bo'yoqlar, hunarmandchilik tarixi, ramziy mazmun.

Аннотация: В статье дан научный анализ искусства ковроткачества и его исторического развития в Кашкадарьинской области. Подробно освещены вопросы становления ковроткачества, деятельности арабских и узбекских мастеров, символическое значение традиционных узоров и орнаментов, роль ковров в повседневной и культурной жизни. Анализируются технологии ковроткачества, использование натуральных и искусственных красителей, особенности различных видов ковров (арабских, гаджарских, оканлинских и др.), а также их упадок в связи с общественно-политическими процессами и процесс возрождения в современных условиях.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, ковроткачество, культура ковроткачества, арабский ковер, ковер Гаджар, узор и орнамент, традиция, художественное наследие, натуральные красители, история мастерства, символическое содержание.

Abstract: The article scientifically analyzes the art of carpet weaving and its historical development in the Kashkadarya region. It extensively covers the formation of carpet weaving, the activities of Arab and Uzbek craftsmen, the symbolic meaning of traditional patterns and ornaments, and the role of carpets in everyday and cultural life. The study also analyzes the technologies used in carpet weaving, the use of natural and artificial dyes, the characteristics of various types of carpets (Arabic, Gajar, Okanli, etc.), as well as their decline due to socio-political processes and the process of their revival in modern conditions.

Keywords: Kashkadarya region, carpet weaving, carpet weaving culture, Arabic carpet, Ghajar carpet, pattern and ornament, tradition, artistic heritage, natural dyes, history of craftsmanship, symbolic content.

Qashqadaryo hududi, an'anaviy gilamchilik markazlaridan biri sifatida muhim o'rin egallagan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, gilamchilik san'ati XIV asr oxiridan boshlab Markaziy Osiyoga kirib kelgan bo'lsa, Qashqadaryoda esa XVIII asrning boshlaridan arab hunarmandlari faoliyati asosida shakllanib, rivojlangan. Ularning mahsulotlari yuqori sifatga ega bo'lib, mahalliy bozorlar va tashqi savdoda talab yuqori bo'lgan. Bu holat o'z navbatida gilamchilikning yanada kengayishiga turtki bergan. Asosiy ishlab chiqarish markazlari Qarshidan taxminan 30 km masofadagi Kamashi, Xo'jaqi va Jeynau qishloqlarida joylashgan bo'lib, bu hududlar hunarmandchilikning markaziy nuqtalari sifatida tanilgan.

Qashqadaryo hududida keng tarqalgan gilamchilik mahsulotlari orasida asosan bepoyon gilamlar (ya'ni tukli qoplamasiz), mahalliy aholi orasida "arabiy gilam" nomi bilan mashhur bo'lgan turdagi buyumlar yetakchi o'rin tutgan. Shuningdek, namozshomgilam (jo'ynamoz), turli pardalar, torbalar, karchin (katta xalta), xurjun (bo'yinbog'li juft xalta), shuningdek, uy-ro'zg'or ehtiyojlari uchun mo'ljallangan turli qopchalar va qutilar ishlab chiqarilgan. Ushbu buyumlar mazmunan ko'chmanchi chorvadorlar turmush tarzi va madaniyatini ifodalovchi an'anaviy majmuani tashkil etgan.

Gilam to'qishda qo'llanilgan dastgohlarning asosiy qismi kengnavoyli bo'lib, ular yordamida katta o'lchamdagi gilam va pardalar tayyorlangan, tor-navoyli dastgohlardan esa faqat mayda-maishiy buyumlar ishlab chiqarishda foydalanilgan. Asosiy material sifatida jun keng qo'llangan bo'lsa-da, ayrim bezaklarda ipak ipdan ham foydalanilgan.

1870-yillargacha gilam ranglarini hosil qilishda faqat tabiiy bo'yoqlardan foydalanilgan. Keyinchalik esa ularning o'rnini sanoat usulida ishlab chiqarilgan anilin bo'yoqlar egallagan. Gilamlarning koloritida yorqin va kontrast rang uyg'unligi yetakchi bo'lib, qizil, to'q sariq, ko'k, yashil, oq va qora ranglar uyg'unligi keng qo'llanilgan.

To'qish texnologiyasining xilma-xilligi natijasida turli tipdagi gilamlar yaratilgan. Jumladan, qohma, g'ajari, tirma, besh-kashta hamda xurbaoflik (qo'shimcha arqoq ipi yordamida naqsh berish usuli) singari turlari ma'lum bo'lib, ular texnologik usul va bezak tizimida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan.

Arab gilamlariga xos naqsh bezaklari ko'pincha geometrik shakllardan iborat bo'lib, ular orasida yirik va mayda o'lchamdagi tishsimon hamda pog'onasimon kvadratlar, romblar va uchburchaklarning rang-barang ketma-ketligi kuzatiladi. Qo'shimcha ornament sifatida esa romb va kvadratlardan hosil qilingan zanjirsimon bezaklar keng qo'llangan. Ornamentatsiya tizimida geometrik shakllarning ustunligi, shuningdek, qo'llanilgan to'qish usullari arab gilamlarini o'zbek gilamlariga ma'lum darajada yaqinlashtiradi. Bu holat ikki musulmon xalqning madaniy aloqalari va umumiyliklari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ayrim muhim farqlar ham mavjud: masalan, arab gilamlarida turkiy dasht xalqlari san'atiga xos bo'lgan hayvonot olamini butun yoki qisman obraz orqali ifodalovchi zootip belgilar uchramaydi. Bunday ramziy tasvirlar, asosan, totemistik e'tiqodlar bilan bog'liq holda turkiy xalqlarning san'atida keng tarqalgan edi.

Arab gilamlaridagi geometrik naqshlarning kelib chiqishi, ehtimol, islomgacha davrga mansub astral tasavvurlar bilan aloqador bo'lishi mumkin. Gilamchilik an'analari "qiz-gilam" deb ataluvchi maxsus gilamlar alohida o'rin tutgan bo'lib, ular kelinlik jihozi sifatida tayyorlangan va oila muqaddas merosi sifatida avloddan-avlodga o'tib kelgan. Bunday gilamlar naqshlarida sacral (muqaddas) mazmun yotgan bo'lib, ular yangi oilani turli balo-qazolardan asrovchi va himoya qiluvchi ramziy kuch sifatida talqin etilgan.

Naqsh tizimida stilizatsiyalangan qush obrazlari muhim o'rin egallagan. Xususan, erkak va urg'ochi murg'on timsollari erkaklik va ayollik ibtidosining ramzi sifatida qo'llangan. Bu obrazlar oilaviy baxt va naslning davomiyligini ta'minlovchi ramziy kafolat sifatida qadrlangan va keng e'tirof etilgan.

XX asr boshlarida yuz bergan keng ko'lamli ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy san'at taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu jarayonlar Qashqadaryo viloyatida faol bo'lgan ko'plab hunarmandchilik turlarining bosqichma-bosqich inqirozga yuz tutishiga olib keldi. Bunga, bir tomondan, hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning keskin kamayishi, ikkinchi tomondan esa zavod va fabrika ishlab chiqarishi mahsulotlarining keng tarqalishi sabab bo'ldi.

Natijada, avvalgi davrlarda yuksak darajada rivojlangan zargarlik san'ati ustalari (chekankachilar) hamda to'quvchilik hunari amalda to'xtab qoldi. Boshqa ayrim hunarmandchilik sohalari esa faqat cheklangan ko'rinishda saqlanib qoldi. Masalan, qishloq ayollari jiyaki (ishton etagini bezash uchun ishlatiladigan tasma) va do'ppi kashtachiligi bilan shug'ullanishda davom etganlar. Gilamchilik esa o'zining iqtisodiy ahamiyatini yo'qotib, faqatgina uy xo'jaliklari ehtiyojlarini qondirish doirasida saqlanib qolgan.

Qashqadaryo viloyatida ishlab chiqarilgan mahalliy gilam mahsulotlari orasida arabiy, gajdari va o'kanli kabi turlar keng tarqalgan bo'lib, ularning yaratilishida arab va o'zbek hunarmandlari muhim rol o'ynagan. Ushbu gilamlarning hajmi, odatda, 10–12 m² gacha yetgan, naqsh bezaklarida esa an'anaviy geometrik shakllar ustuvor o'rin egallagan.

Shunga qaramay, XX asr davomida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar fonida ayrim hunarmandchilik turlari butunlay yo'qolib ketmagan, balki sanoat ishlab chiqarish tizimiga integratsiyalash orqali o'z mavjudligini saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan.

Mazkur jarayonlarda an'analarga sodiqlik, qadimiy texnologiyalarni qayta tiklash va bezaklarning ramziy mazmunini saqlash asosiy yo'nalishlardan biri sifatida shakllangan. Bu holat an'anaviy san'at shakllarining qayta jonlanishiga va ularning zamonaviy jamiyat hayotida qayta qadrlanishiga xizmat qilgan.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev T. XIX – XX asrlarda o'zbek kandakorligi. Toshkent, 1974.
2. Абдуллаев Т., Фахретдинова Д., Хакимов А. Песнь в металле. Ташкент, 1986.
3. Розвадовский В. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. Ташкент, 1916.
4. Наследники Шелкового пути. Узбекистан. Штутгарт, 1997.
5. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1875.

THE APPLICATION OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE TEACHING OF SUBJECTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Temirova Feruza Khudoykul qizi - assistant of the Department of Social Sciences and Humanities of Karshi State Technical University

Abstract: current progress in science, technology, production, and technology defines the image of modern society. Its most important characteristic feature. Modern society - globalization - is noticeable in all its aspects. Globalization itself requires it. Quick action, immediate acquisition of necessary information, its processing and application in effective practice. Therefore, only personnel who are well-versed in their field possess a high level of professional qualification, rich experience, and skills. Therefore, it is advisable to consider the process of personnel training in higher education institutions. This is a requirement of the times.

Annotatsiya: fan, texnika, ishlab chiqarish vatexnologiya zamonaviy jamiyatning qiyofasini belgilaydi. Uning eng muhim xarakterli belgisi. Zamonaviy jamiyat - globallashuv o'zining barcha jihatlarini bilan ko'zga tashlanadi. Globallashuvning o'zi shuni taqozo etmoqda. Tezkor harakat, zarur axborotni zudlik bilan olish, uni qayta ishlash va samarali amaliyotda qo'llash. Shuning uchun ham o'z sohasini yaxshi bilgan kadrlargina yuqori darajadagi kasbiy malakaga, boy tajriba va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlash jarayonini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu - davr talabi.

Аннотация: современный прогресс в науке, технике, производстве и технология определяет образ современного общества. Его наиболее важная характерная черта. Современное общество - глобализация - ощущается во всех своих аспектах. Сама глобализация этого требует. Быстрое действие, немедленное получение необходимой информации, ее обработка и применение на эффективной практике. Поэтому только кадры, хорошо знающие свою область, обладают высокой профессиональной квалификацией, богатым опытом и навыками. Поэтому целесообразно рассмотреть процесс подготовки кадров в высших учебных заведениях. Это - требование времени.

Keywords: education, innovation, learning efficiency, foreign language, grammar, pedagogical skills.

Kalit so'zlar: ta'lim, innovatsiya, o'rganish samaradorligi, chet tili, grammatika, pedagogik mahorat.

Ключевые слова: образование, инновации, эффективность обучения, иностранный язык, грамматика, педагогические навыки.

Introduction. During the years of independence, Uzbekistan has been recognized as an important direction. The reform implemented to improve the system of continuous education from technological to educational process. The effectiveness of this process was ensured by the active use of modern technologies.

Educational technologies, as well as modern awareness by teachers in educational practice technologies used in educational practice in developed foreign countries are based on the following conditions. Over the years of independence, the Republic of Uzbekistan has implemented fundamental, structural, and meaningful reforms that encompass all levels of education, aimed at ensuring the long-term alignment of the system and its components. The

country's goals and interests, modern requirements, as well as international standards. The relevant legal framework for reforming this sphere has been created, which has been identified as a priority task. Investments, as well as growth of investments in human capital, training and an intellectually developed generation with decisive wealth and decisive power democratic development, modernization and renewal, sustainable and sustainable economic growth.

Literature review. One of the most important problems in building a democratic society is the transformation of human upbringing and thinking. The main task becomes the creation of a new type of thinking. Understanding the role of man as a factor of development based on the directions of a democratic society and its role in today's development. Man can be the main wealth of every nation. From this, it can be concluded that the main way to increase the wealth and power of the people is to increase wealth through the unique creative abilities of each person. The amount of money currently spent on education. These are not just simple costs, but rather investments that generate economic benefits.

Innovation is theoretically based, focused, and practice-oriented innovation. The objectives of this Innovative Education are:

- ensuring a high level of intellectual and personal and spiritual development of the student;
- creating conditions for them in acquiring scientific thinking skills;
- Methodology of teaching innovations in the socio-economic and professional spheres.

The society in which the training of a new professional quality is required today is not only a skilled worker and a highly qualified specialist capable of a self-directed creative approach to business, a culture of thinking, and people of multifaceted development. Today, many teachers of special disciplines ask what a lesson should be for modern students. With maximum knowledge of what is given to them. We need to teach students lifelong learning, and the teacher must be able to do that. Working with the new generation, constantly updating technology to adapt to constantly changing conditions, encouraging students to creatively approach science using various non-traditional forms and methods of teaching, and innovative technologies.

Dicussion.Particular attention is paid to student-centered technologies - collaborative learning, project-based learning, technology individualization and differentiation, and multi-level learning. Individualization technology is widely used in conducting training courses with course design, graduation design, and student achievements in defense courses or research projects. Collective learning technology is used in lessons in the form of master classes. The system of transformations through the prism of innovative technologies examines students' knowledge of special subjects. Modern methods for measuring the level of education students are oriented towards the use of computer technologies (computer testing) and fully respond to the realities of the present, presenting new opportunities in principle, and increasing the effectiveness of the teacher. A significant advantage of these technologies is that they provide new opportunities and students. The student of the object being studied becomes a subject of learning consciously involved in the learning process and makes their own decisions related to it. Forte computer test control allows for the acquisition of knowledge - the ability to test a large amount of material and, consequently, significantly increase it. Conducting special subject lessons using video, computer presentations - encouraging strong learning. Through these lessons, students become active mental processes: perception, attention, memory, thinking; they awaken cognitive interest more actively and faster. Information technology provides information in various forms, thereby making the learning process more effective.

Results. In this regard, the following conclusions and a number of advantages can be highlighted:

- As a result of the superiority of visual aids, the assimilation of new material is improved, which makes it easier for thinking students to perceive the information presented in this way.
- During the lesson, students' spatial and logical thinking was formed;
- Naturally, this is achieved by optimizing the pace of students' work;
- A problem can be created using computer animation in the lesson

as a result, the lesson takes on the character of educational games, and the majority of students increases the motivation for learning activities.

Integrating traditional lessons with a computer allows the teacher to switch parts of the lessons while working on a personal computer, making the learning process more interesting, colorful, and engaging.

All of this indicates a higher effectiveness of the lesson using computer presentations compared to a traditional lesson. The essence of innovative technologies aimed at developing skills lies in ensuring students' mastery of these tasks.

Conclusion. In conclusion, it can be concluded that all of the above can be the main characteristics of innovative education:

- The intensive development of the individual personality of the student and the teacher;
- Democratization of their joint activities and communication;
- Humanization of the educational process;
- Creative teaching and active learning, focusing on students' initiative in self-development as future professionals;
- Modernizing educational tools, methods, technologies, and tools, contributing to the formation of innovative thinking in future specialists. The use of innovative technologies is a key factor in the country's development. We believe that every citizen should be initiative and active to accelerate the process of applying innovative technologies.

REFERENCES

1. I. Juraev. Innovative technologies. T., 2006. P.58
2. S. Akhmadjonov. Pedagogical. Text. - T., 2007 - B.103
3. Bahrom, B. (2022). Asian Journal of Multidimensional Research, 11 (10), 288-292.
4. Rasulova, A. and Karimov, U. (2022). socio-pedagogical aspects of the formation of reading culture and skills. Asian Multidimensional Research Journal, 11 (4), 114-118.

MILLIY YUKSALISH BOSQICHINING XUSUSIYATLARI VA INSONGA QO'YILADIGAN TALABLARNING ORTISHI.

Mixliyeva Gulshoda Zarip qizi
Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish"ga qadam qo'ygandan so'ng jamiyat hayotidagi o'zgarishlar, bu borada prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan olib boriladigan odilona siyosat hamda milliy yuksalish davri xususiyatlari va insonlarga qo'yiladigan talablarning ortishi to'g'risida ilmiy tadqiqot olib borilgan.

Abstract: This article presents a scientific study of the changes in social life after the Republic of Uzbekistan took the step from "National Revival to National Uplift", the fair policy pursued by President Shavkat Mirziyoyev in this regard, the characteristics of the period of national uplift, and the increased demands placed on people.

Аннотация: В данной статье представлено научное исследование изменений в общественной жизни после того, как Республика Узбекистан сделала шаг от «Национального возрождения к национальному подъему», справедливой политики, проводимой Президентом Шавкатом Мирзиёевым в этом отношении, особенностей периода национального подъема и возросших требований, предъявляемых к людям.

Kalit so'zlar: Milliy tiklanish, milliy g'o'ya, inson erkinligi, mas'uliyat, ma'naviyat va ma'rifat

Keywords: National revival, national idea, human freedom, responsibility, spirituality and enlightenment

Ключевые слова: Национальное возрождение, национальная идея, свобода человека, ответственность, духовность и просвещение.

“Milliy tiklanish” – milliy urf-odat, an’ana va qadriyatlar, ko‘p asrlik tariximizni chuqur o‘rganish, tiklash, qadrlash va targ‘ib etish, har bir vatandoshimiz ongida vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish va mustahkamlashda jamiyatning hamjihatlikdagi harakatidir. “Milliy yuksalish” – mamlakatimiz taraqqiyoti, xalqimizning siyosiy-huquqiy tafakkuri, hayot darajasi va turmush sifatini har tomonlama yuqori bosqichga ko‘tarish yo‘lidagi harakatdir. “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari!” shiorini jonajon O‘zbekistonni qudratli davlat, O‘zbekiston xalqini farovon el bo‘lish yo‘lida birlashtiruvchi da’vatdir.

Mustaqillik yillarida milliy istiqlol g‘oyasi xalqimizning milliy tiklanishiga xizmat qildi. G‘oyaviy kurashlarda kunimizga yaradi. Xalqimizni birlashtirdi, buzg‘unchi g‘oyalar mohiyatini tushuntirdi. 2017-yildan boshlab O‘zbekiston o‘z taraqqiyotining yangi – Milliy yuksalish bosqichiga kirdi. Konstitutsiyamizga asoslangan, xalqimizning tub manfaatlariga javob beradigan O‘zbekistonni rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi amalda. Keyingi yillarda erishilgan yuksak marralar xalqimizni baxtli qilishga qaratilgan islohotlar samalarini yaqqol ko‘rsatmoqda.

Ma’lumki, bugungi kunda mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, aholi ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, manaviy-mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, yuksak vatanparvarlik, istiqlolga sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi qarori asosida qayta tashkil etildi. O‘tgan qisqa davr ichida mazkur sohani tubdan rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2 ta Qarori, 1 ta Farmoni, 1 ta farmoyishi, 1 ta Vazirlar Mahkamasi qarori qabul qilindi.

Ana shu asosda markazning ma’naviy-ma’rifiy ishlarni yangi bosqichda tizimli va natijali tashkil etishi uchun, yangi bo‘limlar, tashkiliy targ‘ibot tizimlari, Mul’timediya studiyasi tashkil etildi. Markaz qoshida dolzarb mavzularda ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil qilish, mamlakatdagi yangi davr ruhiga hamohang boshlangan ulkan bunyodkorlik va yaratuvchanlik harakati, maqsadli islohotlarni keng xalq ommasiga yetkazish, jamiyatda hamjihatlik tuyg‘usini mustahkamlash, bunda ziyolilar, ilm-fan, madaniyat va san’at, adabiyot namoyondalari, ma’naviyat fidoyilari salohiyatiga tayangan holda targ‘ibot ishlarini tizimli olib boradigan “Ma’rifat” targ‘ibotchilari jamiyati tuzilib, uning tashkiliy va moddiy asoslari yaratildi. Shuningdek, davlatimiz rahbari qarori asosida ilg‘or andozalarga tayangan holda ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot tizimini takomillashtirish, milliy g‘oya va mafkura borasida ilmiy-tadqiqot va uslubiy ta’minot ishlarini tashkil etishning mustahkam tizimini yaratish, zarur ilmiy-uslubiy adabiyotlar, risola va qo‘llanmalar, tavsiya va takliflar ishlab chiqish, soha mutaxassislarining malakasini oshirish bo‘yicha yangi samarali tizimni yo‘lga qo‘yish maqsadida “Ma’naviyat targ‘ibotchisi” nodavlat ta’lim muassasasi ish boshladi.

Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi faoliyati uchun barcha zarur vositalarga ega bo‘lgan zamonaviy va ko‘rkam bino ajratildi. Markazning moddiy ta’minoti, xodimlar ish haqi oshirilib, moddiy rag‘batlantirildi. Targ‘ibot tadbirlari uchun zamonaviy axborot texnologiyalari, targ‘ibot avtobusi va boshqa zarur texnik vositalar bilan ta’minlandi. Bularning barchasi Markaz faoliyatini bugungi yangi davr ruhi va talablari asosida yuksak darajada tashkil etish, mamlakatimizdagi barcha sohalaridagi ma’naviy-ma’rifiy ishlarni zamon talablaridan kelib chiqqan holda yangi bosqichda, ta’sirchan mexanizmlar asosida tashkil etish imkonini beradi.

“Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari” g‘oyasi asosida respublikamizda ma’naviy-ma’rifiy sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarishning dolzarb masalalari” mavzusidagi mazkur anjumanda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi hamda “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar

to'g'risida"gi qarorlarida belgilangan muhim yo'nalishlardan kelib chiqadigan dolzarb masalalar belgilab qo'yildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida oldimizga qo'ygan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbai bo'ladigan milliy g'oyani rivojlantirishimiz zarurligi alohida ta'kidlandi. 2019-yil 8-aprel kuni Prezidentimizning O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar to'g'risidagi farmoyishi qabul qilindi.

Mazkur hujjat qabul qilinishining zarurati nimalarda namoyon bo'ladi? Rivojlangan mamlakatlarda milliy g'oya davlat maqsadlarini xalq maqsadlariga uyg'unlashtiradi. "Bir hudud – bir xalq" e'tiqodini shakllantirib, mamlakatlar aholisini birlashtirgani, umumiy maqsad yo'lida safarbar qilganiga misollar ko'p. Ularning aksarida milliy g'oya milliy qadriyatlarga bog'lab singdirilganini ko'ramiz.

Masalan, "Tarix – sintoizm – konfutsiylik – samuraylik irodasi" qadriyatlari negizida yapon milliy g'oyasi ishlab chiqildi. Odamlarga ishonch, rag'bat berildi. Maktabning tarbiyaviy ishlar tizimi, g'oyasi isloh qilindi. Uyushgan millatning juda qattiq mehnati o'laroq, dunyo "Yapon mo'jizasi"ning guvohi bo'ldi. Xitoyda ham milliy zaminga – Konfutsiy ta'limotiga murojaat qilindi. Konfutsiy merosidan diniy ta'limot emas, balki axloqiy (xulq uchun) asos sifatida foydalandi. Yoshlar tarbiyasi "Ona Vatanga xizmat qilish va sodiq bo'lish" g'oyasi asosida tashkil etildi. Yoshlarga shaxsiy va milliy manfaatlarni uyg'un tutish o'rgatib borildi.

AQSHda davlat mafkurasini yo'q, deb hisoblanadi. Ammo amerikaliklarning ma'naviyatini o'rgangan olimlar AQSH kabi mafkuralashgan davlatni topish qiyin, deyishadi. AQSHda mafkura vazifasini "Amerika orzusi" (American Dream) bajarmoqda. U Amerika davlatining oliy qadriyatlari yig'indisi, millatning ma'naviy onasi deb tushuniladi. "Amerika orzusi"ning asosiy tushunchalarini shaxs erkinligi, erkin tadbirkorlik, demokratiya, muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan mehnat tashkil qiladi. Amerikaliklar mafkura bo'lmasa, davlat boshqaruvida tizimlilik bo'lmaydi, tizimsiz esa samarali siyosat bo'lishi mumkin emas, deb hisoblashadi. Shu bois, amerikalik davlat arboblardan biri U.Sefayr "Agar Amerika tuzumi – skelet bo'lsa, amerikanacha orzu – uning qalbidir" degan edi.

Janubiy Koreyada ham milliy g'oya xalqning milliy o'zligiga va yoshlar tarbiyasiga qurildi. Maktabda milliy g'oya yoshlar ongiga urf-odatlar, axloqiy ideallar orqali singdirib borildi. Yoshlarni hayotga tayyorlashda oila, maktabgacha ta'limga alohida e'tibor qaratildi. Hozir ham koreys oilalarida umumiy byudjetning ellik olti foizi bolaning ta'lim-tarbiyasi, inson kapitali – Human Capital uchun sarflanmoqda.

Mamlakatimizda milliy g'oyaga yangi davr, millatimiz tarixining yangi bosqichi talablaridan kelib chiqqan real talablar qo'yilmoqda. Ilgari milliy g'oyani tushunish va tushuntirishda noqulayliklar uchrab turar edi. Masalan, odamlarning quloqlari milliy g'oya davlat va xalq birligi tarannumini eshitardi. Lekin ko'zlarimiz hokimliklar, vazirlik va idoralarning oldidagi temir panjaralarni ko'rar edi. Xalq davlat organlariga xizmat qilishi kerak, degan noto'g'ri qoida amalda edi. Fuqaro hokimiyatga emin-erkin kirolmas, dardini aytolmas edi. Chunki amalda xalqdan davlatni ajratuvchi temir panjara bor edi. Panjaralar kesib tashlandi. Lekin ayrim amaldorlarimiz ongida bu panjara haligacha turibdi. Tafakkurdagi temir panjaralarni qo'porib tashlash qiyin kechyapti. Milliy g'oya ana shunday vaziyat talablaridan kelib chiqib yangilanmoqda.

Ilgari milliy g'oya ijtimoiy-gumanitar, ma'naviy-ma'rifiy masala, deb tushunildi. Bugun uning iqtisodiy-siyosiy poydevori – O'zbekistonni rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi bor. Taktikasi – har yilning bosh Dasturi, mablag'i, ijrochilari bor. Demak, yangi davrda milliy g'oya gumanitar masala bo'lib qolmaydi. Chunki uning natijasiga qaratilgan iqtisodiy tizim ishlamoqda. Milliy g'oya ro'yobi uchun demokratik muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Demokratiya – to'g'rilik, rostlik, adolat, qonuniylikning sharti. Nohaqdan – haqni, zolimdan – mazlumni, zo'ravondan – ojizni himoya qilishga xizmat qiladi. Shu haqda jar soladi. Jamoatchilik nazoratini ishga soladi. Chunki milliy g'oya aholining bir toifasi emas, hamma yaxshi yashasin, hayotdan rozi bo'lsin, deydi. Mamlakatda adolat, qonuniylik buzilar ekan,

demokratiya ham, milliy g'oya ham quruq shiorlar bo'lib qoladi. Xalq norozi bo'ladi. Xalq norozimi, demak, milliy g'oya o'z bongini urmayotgan, vazifasini bajarmayotgan bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan islohotlar milliy g'oya xalqimizning kuch-qudratiga aylanishi uchun sharoit yaratdi. Endi gap milliy g'oyani har bir o'zbekistonlikning niyatiga va harakatiga aylantirishda. Yaxshi fikr yaxshilikka, yomon fikr yomonlikka yo'l ochadi. Axborot maydonini nuqul negativ kontent egallab olmasligi uchun pozitiv, yaxshi, nekin mazmun, mavzular bilan mutanosib to'ldirishga alohida e'tibor qaratmog'imiz zarur. Negaki, biz kattalar ham, bolalarimiz ham har kuni yaxshi-yomon fikrlardan ta'sirlanamiz. Bir-birimiz bilan ijtimoiy tarmoqda tortishamiz, aytishamiz, urishamiz. Lekin biz ularning negativ fikrlardan boshlangan g'oyalar kurashi ekanligini anglamaymiz.

Milliy g'oyamizning bosh g'oyasi "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari". Yuksalish – harakatni talab qiladi. Demak, milliy g'oyamiz harakatlar mafkurasi bo'ladi. Milliy g'oya odamlarga islohotlar kim uchun, nima uchunligini, ahamiyatini tushuntiradi. Yotganni – o'tqazadi, o'tirganni – turg'izadi, turganni – yurgizadi, yurganni – yugurishga undaydi. Tushuntiradi. Chunki shularni tushunmagan odamlar birlashmaydi, ko'r-ko'rona, yuzaki ishlaydi. Biri ishlasa, ikkisi tomoshabin bo'ladi. Tushunganlar birlashib, ixtiyoriy, zavq bilan ishlaydi. Natijada hayotidan rozi bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev.Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T: "O'zbekiston" 2016
2. Mirziyoyev.Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash- yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi.T:2017 4-5-b
3. Sh.Mirziyoyev."O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining yigirma sakkiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi."Uza.uz.2019y 1 sentyabr.
4. Mirziyoyev Sh.M. Mustaqil O'zbekiston davlatining asoschisi. Islom Karimov - Mustaqil O'zbekiston davlatining asoschisi. –T.: Islom Karimov nomidagi respublika Xayriya jamoat fondi 2018.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.1-jild. -T.: O'zbekiston, 2017.
6. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirmaolti yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/>.
7. Karimov.I.A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. O'zbekiston.1992.6-7-b
8. Karimov.I.A.O'tmishsiz kelajak, hamkorliksiz taraqqiyot bo'lmaydi.YUNESKO Ijroiya Kengashida so'zlagan nutqi.T:1996.334-b
9. Karimov.I.A.O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T: 1997 173-b
10. Karimov.I.A. Vatan va xalq manfaati har narsadan ulug'.-T:1998.55-60-b

ЧАСТОТА И СТРУКТУРА ВРОЖДЕННЫХ ПОРОКОВ ЖЕЛУДОЧНО-КИШЕЧНОГО ТРАКТА

Ходжамова Наргиза Каримовна

PhD, доцент кафедры Неонатологии, Ташкентского государственного медицинского университета, г. Ташкент.

Врожденные пороки развития (ВПР) лидируют в структуре причин перинатальной смертности, оказывая влияние на структуру общей смертности [1, 2]. В каждом 3-м случае

(25-30 %) перинатальных потерь обнаруживаются анатомические дефекты различных органов и систем, в каждом 4-м (25 %) – гибель детей первого года жизни, обусловленная ВПР плода [2, 3]. По данным ВОЗ, в мире ежегодно 4-6 % рожденных детей имеют ВПР, 40 % из них погибают. В среднем 2,5-4,5 % ВПР выявляются сразу после рождения, еще 5 % нарушений выявляются в течение первого года жизни [5].

В структуре перинатальной и младенческой смертности в развитых странах Европы и Америки врожденные пороки развития выходят на первое место [1]. Считается, что в 40-50% случаев детям с аномалиями развития может быть сохранена жизнь при условии своевременной диагностики и ранней хирургической коррекции порока [5].

Среди врожденных пороков развития желудочно-кишечного тракта, передней брюшной стенки и диафрагмы примерно одна треть случаев сопровождается кишечной непроходимостью в первые часы и дни жизни, что требует неотложного хирургического вмешательства и сопровождается летальным исходом до 80% случаев [4,5].

Благодаря развитию организации хирургической помощи, выживаемость пациентов с врожденными пороками ЖКТ улучшилась за последние 30 лет. Большое влияние на выживаемость оказывает форма ВПР ЖКТ и его сочетанность с другими пороками развития. Например, при изолированной форме атрезии пищевода выживаемость составляет 78-95% [6,7]. Прогноз при атрезии 12-перстной кишки в первую очередь зависит от наличия и характера сочетанного порока, а также времени установления диагноза. Выживаемость детей после оперативного лечения варьирует в пределах 42-86% [6]. Выживаемость новорожденных при атрезии тонкого кишечника в последние десятилетия составляет 84-96% [4,5]. Ранняя диагностика и достижения в области неонатальной анестезии, хирургической техники, лечения сопутствующих аномалий и интенсивной терапии улучшили прогноз. В мировой практике, несмотря на увеличение числа пациентов с тяжелыми врожденными аномалиями, уровень выживаемости достиг 95% [2,5].

Эпидемиологические характеристики врожденных пороков развития важны для изучения закономерностей их распространения, зависимости от различных демографических факторов (например, расовая принадлежность, пол пораженного, возраст матери и др.), что, в свою очередь, позволяет выявить факторы риска и причины данной аномалии.

Цель исследования: изучить структуру и эпидемиологическую характеристику врожденных пороков желудочно-кишечного тракта у новорожденных и детей до 1 года.

Материалы и методы исследования: Проанализированы ретроспективно 488 историй болезни новорожденных с врожденными пороками желудочно-кишечного тракта, которым было проведено оперативное лечение за период с 2017 по 2021 гг. в отделении неонатальной хирургии Республиканского перинатального центра. Учитывались все дети, как с изолированными, так и с множественными врожденными пороками развития желудочно-кишечного тракта, которые были госпитализированы в отделение неонатальной хирургии.

Результаты исследования: Ретроспективный анализ 488 историй показал, что 134 новорожденные с врожденными пороками ЖКТ родились на третьем уровне родовспоможения в Республиканском перинатальном центре и в перинатальных центрах г. Ташкента, а на втором уровне родовспоможения в региональных родильных домах областных и районных медицинских центров родились 354 новорожденных детей.

При анализе 488 историй новорожденных было выявлено, что мальчиков было 195 (39,9%), девочек – 293 (60,1%), доношенных – 359 (73,6%), недоношенных – 129 (26,4%). Среди недоношенных детей врожденные пороки ЖКТ наблюдались чаще у 77,1% новорожденных с гестационным возрастом от 34 до 37 недель, у поздно недоношенных детей, а у недоношенных с гестационным возрастом менее 33 недель данная патология встречалась реже, у 29,9% детей.

Среди новорождённых детей с врожденными пороками развития ЖКТ 63,0% родились с весом от 3000-4000 грамм, с весом от 2500-2900 грамм 30,4% новорождённых, с весом от 2000-2500 грамм 4,3% детей, с массой тела больше 4000 грамм 2,2%, т.е. врожденные пороки развития ЖКТ в основном наблюдались среди доношенных новорождённых.

Нами было проанализировано поступление детей в отделении неонатальной хирургии с врожденными пороками желудочно кишечного тракта по годам (рисунок №1.).

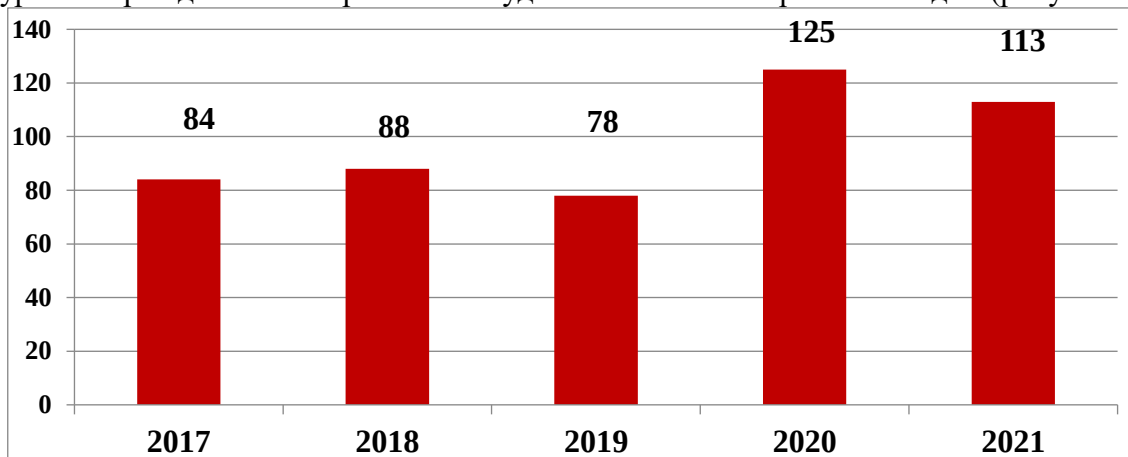

Рис. 1. Частота поступления детей с врожденными пороками желудочно-кишечного тракта по годам

Анализ частоты поступления детей с врожденными пороками желудочно-кишечного тракта по годам показал, что в 2017 в отделение поступило 84 ребенка, в 2018 году количество детей увеличилось на 4 ребенка, а в 2019 году поступление снизилось до 78 детей. Самое большое поступление было в 2020 году, 125 детей были госпитализированы и прооперированы в отделении неонатальной хирургии в этом году. В 2021 году выявлено тенденция к снижению поступления, в данном году было госпитализировано 113 детей.

Из выше указанных следует что, поступление по годам было волнообразно, но последние 2 года идет увеличение количества госпитализированных детей с врожденными пороками ЖКТ.

Также проведен анализ частоты поступления детей с врожденными пороками желудочно-кишечного тракта по регионам (рисунок №2).

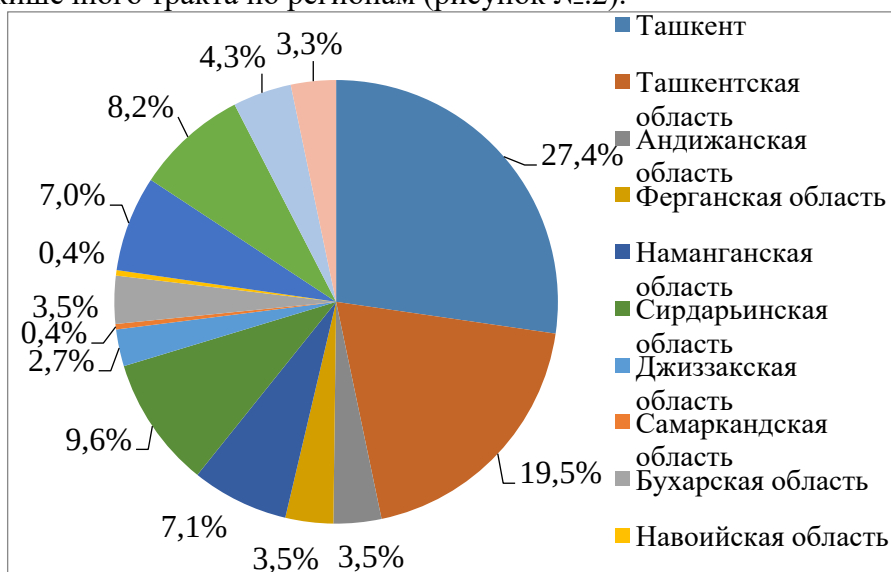

Рис. 2. Частота поступления в отделение неонатальной хирургии детей с врожденными пороками желудочно-кишечного тракта по регионам.

Было выявлено, что наиболее чаще с данной патологией дети поступали из г.Ташкента 134 (27,4%) и Ташкентской области 95 (19,5%).

Следующим лидирующими регионами по поступлению детей с врожденными пороками ЖКТ были Сирдарьинская область 47 (9,6%), Сурхандарьинская область 38 (8,2%) детей, Наманганская область 35 (7,2%) и Кашкадарьинская область 34 (7,0%) ребенка. Из Хорезмской области поступили 21 (4,3%) ребенка, из Республики Каракалпакстан 16 (3,3%) и из Джиззакской области 13 (2,7%) детей. Дети из Андижанской, Ферганской и Бухарской областей поступали почти в равных количествах, соответственно по 17 (3,5%) ребенка. Наименьшее количество поступления было из Самаркандской и Навоийской областей по 2 (0,4%) ребенка соответственно.

В зависимости от места рождения и от вида врожденного порока ЖКТ поступление в отделение неонатальной хирургии было различным.

Дети, родившиеся с врожденными атрезиями на третьем уровне родовспоможения в республиканском перинатальном центре, в перинатальных центрах г.Ташкента и Ташкентской области, поступали в отделение неонатальной хирургии на 1 и 2 сутки жизни. Новорожденные дети, родившиеся с врожденными атрезиями на втором уровне родовспоможения, в региональных родильных домах областных и районных медицинских центров поступали в отделение неонатальной хирургии на 3 и 7 сутки жизни. С болезнью Гиршпрунга, частичной верхней и средней кишечной непроходимостью, в зависимости от проявления клинических признаков и от сроков обращаемости в медицинские учреждения, в отделение неонатальной хирургии поступали, начиная 1-ого месяца до 8-ого месяцев жизни.

В структуре нозологических форм были выявлены пороки верхних, средних и нижних отделов ЖКТ (таблица №1.).

Таблица 1.

Структура нозологических форм врожденных пороков ЖКТ по годам

Нозологическая структура	2017 год	2018 год	2019 год	2020 год	2021 год
Врожденные пороки верхних отделов ЖКТ	9 (1,8±1,8%)	29 (5,9±3,2%)	15 (3,1±2,3%)	44 (9,0±3,9%)	38 (7,8±3,6%)
Врожденные пороки средних отделов ЖКТ	16 (3,3±2,4%)	25 (5,1±3,0%)	25 (5,1±3,0%)	42 (8,6±3,8%)	43 (8,8±3,9%)
Врожденные пороки нижних отделов ЖКТ	59 (12,1±4,4%)	34 (7,0±3,5%)	38 (7,8±3,6%)	39 (8,0±3,7%)	32 (6,6±3,4%)

Всего врожденные пороки верхних отделов желудочно-кишечного тракта (стенозы, стриктуры и атрезии пищевода) встречались у 135 ребенка, средних отделов (пилоростеноз, атрезии 12 перстной кишки, атрезии тощей кишки, Гиршпрунг, атрезии желчевыводящих путей) у 151 и нижних отделов (атрезия заднего прохода) у 202 детей.

Следующими наиболее часто встречающимися пороками были пороки средних отделов ЖКТ, которые имели тенденцию к увеличению, в 2017 году количество детей госпитализированных с пороками среднего отдела ЖКТ было 16 (3,3%), а в 2021 году увеличилась в 2,7 раза и составила 43 (8,8%) случаев. Врожденные пороки верхних отделов ЖКТ также имели тенденцию к увеличению, в 2017 году было 9 (1,8%), а в 2021 году увеличилась в 4,3 раза и составила 38 (7,8%) случаев.

В структуре диагнозов изолированными и множественными пороками были следующие нозологические формы: - врожденные пороки верхних отделов ЖКТ 135 (27,7%) среди них стеноз пищевода – 46 (9,4%), атрезии пищевода – 89 (18,2%), из них атрезия пищевода с трахеально-пищеводным свищем – 31 (6,3%) случаев, атрезия пищевода без свища – 58 (11,9%); - врожденные пороки средних отделов ЖКТ 151 (30,9%) – пилоростеноз 9 (1,9%), -атрезии 12 перстной кишки – 31 (7,4%), атрезии тощей кишки –

20 (4,1%), болезнь Гиршпрунга – 85 (6,4%), атрезии желчевыводящих путей -5 (1,02%), синдром Ледда-1 (0,2%); - врожденные пороки нижних отделов ЖКТ 202 (41,4%) атрезия заднего прохода со свищем – 61 (12,5%), без свища – 141 (28,9%).

Выводы: таким образом, ретроспективный анализ историй болезни показал, что среди 488 детей было больше девочек 60,1% и доношенных детей 73,6%. Наибольшее число детей с врожденными пороками ЖКТ поступали в отделение неонатальной хирургии в 2020 году, 125 детей, что было в 1,5 раза больше чем в предыдущие годы. Среди регионов откуда поступали дети с врожденными пороками ЖКТ лидирующими были город Ташкент 27,4% и Ташкентская область 19,5%, следующими были Сирдарьинская 9,7% и Сурхандарьинская область 8,4%. В структуре диагнозов изолированными и множественными пороками были следующие нозологические формы врожденные пороки верхних отделов ЖКТ в 27,7%, врожденные пороки средних отделов ЖКТ в 30,9%, врожденные пороки нижних отделов ЖКТ в 41,4% случаев.

Список использованной литературы:

1. Борисевич М.А., Кумейко И.Д., Изенов А.М., Киреев Д.Е., Альшев М.А., Жунис М.Б., Мамадиева Д.Б., Мадет Ф.Е. Врожденные атрезии желудочно-кишечного тракта у новорожденных // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2019: 6; 78-84.
2. Кенжебаева К. А., Кумейко И. Д., Борисевич М. А., Изенов А. М., Жунис М., Мамадиева Д. Б., Киреев Д. Е., Мадет Ф. Е., Альшев М. А. Структура атрезии желудочно-кишечного тракта у новорожденных и их выживаемость при данной патологии // Медицина и экология. 2019: 1; 59-65.
3. Климанский Р. П. Оптимизация лечения новорожденных с пороками развития желудочно-кишечного тракта, ассоциированными с персистирующими внутриклеточными возбудителями // Дисс...канд. мед. наук. Лиман. 2017: 170.
4. Крушельницкая Ю. Эпидемиологическая и клинико-генетическая характеристика врожденных пороков развития желудочно-кишечного тракта у детей // Дисс...канд. мед. наук. Москва. 2018: 126.
5. Салтыкова П.Е., Шрамко С.В., Чубарь Е.А., Власенко А.Е. ЧАСТОТА И СТРУКТУРА ВРОЖДЕННЫХ ПОРОКОВ РАЗВИТИЯ В ГОРОДЕ НОВОКУЗНЕЦКЕ ЗА ПЕРИОД 2012-2021 гг. //Мать и Дитя в Кузбассе. 2024. №1(96). С. 32-39.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Жумаева Ш.С.

Преподаватель Каршинский государственный технический университет

Тел: 906165608

Аннотация. В современном мире важную роль играет культура. Без учета культурной специфики общества невозможна реализация той или иной модели развития. Именно она формирует и упорядочивает картину мира, создавая единую систему и способы оценки поведения. В данной статье рассматривается роль изменений в области духовности и культурного развития Узбекистана с момента обретения независимости. В ней рассматриваются ключевые аспекты, такие как возрождение традиционных ценностей, формирование новой идентичности, а также вклад видных личностей в развитие общества.

Ключевые слова: культура ,общество, духовность, свобода человека, самосознания,личность,воспитание.

Annotatsiya. Zamonaviy dunyoda madaniyat muhim rol o'ynaydi. Jamiyatning madaniy o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan turib, hech qanday rivojlanish modelini amalga oshirish mumkin emas. U dunyoqarashni shakllantiradi va tartibga soladi, xulq-atvorni baholashning yagona tizimi va usullarini yaratadi. Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ma'naviyat va madaniy taraqqiyotdagi o'zgarishlarning o'rni ko'rib chiqiladi. Unda an'anaviy qadriyatlarning tiklanishi, yangi o'zlikni shakllantirish, taniqli shaxslarning jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi kabi asosiy jihatlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: madaniyat, jamiyat, ma'naviyat, inson erkinligi, o'z-o'zini anglash, shaxs, ta'lim.

Abstract. Culture plays a vital role in the modern world. Without taking into account the cultural specifics of society, it is impossible to implement any development model. It shapes and organizes the worldview, creating a unified system and methods for assessing behavior. This article examines the role of changes in spirituality and cultural development in Uzbekistan since independence. It examines key aspects such as the revival of traditional values, the formation of a new identity, and the contributions of prominent individuals to the development of society.

Keywords: culture, society, spirituality, human freedom, self-awareness, personality, education.

Введение. Культурное наследие - это нравственный и духовный опыт, накопленный поколениями, источник вдохновения и творчества. Это и важнейший фактор поддержания идентичности и духовной жизни народа. Высокая значимость культурного наследия делает его охрану одним из основных направлений культурной политики как на национальном, так и международном уровне. А в течение последних нескольких лет принят ряд важных документов Президента Узбекистана Ш.М.Мирзиёева и правительства, предусматривающих комплексное совершенствование сферы, поднятие исторической науки и культуры на качественно новый уровень.

В Законе «О культурной деятельности и организациях культуры» определены индивидуальные права и свободы человека в области культуры: права на творчество, личную культурную самобытность, гуманитарное и художественное образование. Государство гарантирует каждому свободу всех видов творчества, право на все виды и формы творческой деятельности в соответствии с его интересами и способностями. Права и свободы человека в сфере культуры неотчуждаемы и принадлежат каждому с рождения. [1].

Литературный обзор. Примечательно, что за происходящими преобразованиями в Узбекистане следят в зарубежных странах. Так, на сайте электронной библиотеки одного из ведущих учебных заведений мира в области искусств LASALLE (Сингапур) 23 марта опубликована статья «Культура как составляющая фундамента новой эпохи Возрождения».

В работе автор пытается дать ответы на вечные вопросы о том, каким должен быть наш мир, как дальше будет развиваться диалог цивилизаций, как избежать таких явлений, как экстремизм, вражда и недопонимание между людьми, и что необходимо сделать, чтобы быть уверенными в завтрашнем дне. Акцент ставится на роли культуры в обществе, ее значении и влиянии на формирование высоконравственного и продвинутого общества. Впервые о том, что в Узбекистане закладывается фундамент Третьего Ренессанса, Президент Шавкат Мирзиёев упомянул 31 августа 2020 года на праздничном мероприятии по случаю 29-летия независимости нашей республики.

Глава государства тогда сказал: «Сегодня, когда в полную силу реализуется мощный потенциал нашего народа, в Узбекистане закладывается фундамент новой эпохи Возрождения - Третьего Ренессанса. Ведь сегодняшний Узбекистан - это не вчерашний Узбекистан. И наш народ - уже не тот, каким был вчера». Лидер страны отметил, что перед нами поставлена стратегическая задача - создать фундамент Третьего Ренессанса, рассматриваемого в качестве национальной идеи. [2].

Методология. Современные изменения в сфере культуры связаны прежде всего с активными процессами демократизации, политической свободой, культурным ростом и продвижением формирования гражданского общества, новой духовно-нравственной среды. Исторические факты свидетельствуют о том, что наш регион был одним из древнейших очагов цивилизации, а наши великие предки внесли большой вклад как в узбекскую национальную культуру, так и в развитие мировой истории. Археологические, исторические, культурологические исследования свидетельствуют о том, что почти каждый регион и населенный пункт Узбекистана являются очагами древнейшей цивилизации. Вся Центральная Азия, в том числе территория современного Узбекистана, имеет статус древней колыбели науки, культуры и искусства. Об этом писалось еще в доисламских источниках, в частности в священной книге зороастрийцев - Авесте. И, как неоднократно отмечал наш Президент, мы должны держаться за это бессмертное достояние, черпать в нем силы и вдохновение. Ведь культурное наследие обеспечивает преемственность между поколениями, благодаря ему мы имеем знания и представления о нашем далеком прошлом, о мечтах и думах современников Беруни, Кашгари, Улугбека и Навои, об их обычаях, мировоззрении. Культурное наследие, будучи мощнейшим средством формирования национального самосознания, в конечном итоге служит и универсальной духовной основой укрепления будущего нашей страны. В нем сосредоточены мораль, право, обычаи, традиции, литература, искусство. Все это составляет непоколебимые ценности современного человека, гражданина суверенного Узбекистана. Культурное и духовное наследие - это бесценное сокровище народа, которое необходимо для воспитания и развития молодого поколения, становления новой государственности.

Результаты. Индивидуальное сознание и мировоззрение человека тесно связаны с проблемой его ориентации в мире духовных ценностей, определением своего места в уже сложившихся и выработанных культурой картинах мира, говорится в статье. Духовная культура традиционно изучается многими научными дисциплинами: философией, социологией, историей, искусствоведением, литературоведением и другими. Теоретические вопросы рассматриваются в этих науках лишь в специфическом ракурсе. Философ, например, обращается к общим мировоззренческим проблемам, содержанию культурно-исторического процесса в целом, раскрытию роли культуры в социальной динамике. Социолог исследует проявление культуры как социального феномена в общественной жизни, рассматривает ее как фрагмент социального бытия. Историка интересуют факты культуры в ее хронологической последовательности, в живом процессе становления и развития.

В условиях создания фундамента Третьего Ренессанса в Узбекистане в большей степени ощущается потребность в изучении культуры. Актуальным становится познание ее сущности, внутренней структуры, способов и форм функционирования, направления развития.

Обсуждение. Особенности современного этапа изучения духовной культуры состоят в комплексном подходе, стремлении исследовать ее связи со всеми сторонами и процессами жизнедеятельности общества. Такая позиция позволяет наиболее полно выявить как положительный опыт культурного строительства, так и факторы, отрицательно влияющие на формирование новой культуры. Создание теории культуры не сводится к простому суммированию результатов исследований конкретных наук. В ходе изысканий важно добиться теоретического синтеза, в котором духовная культура выступит как сложный социальный процесс развития, реализующийся в конкретных исторических формах.

Говоря о культуре как о фундаменте Третьего Ренессанса, надо отметить, что на всех этапах ее развития прослеживается и становление личности, которое охватывает подготовку человека к общественно полезной, творческой деятельности и сферу его непосредственного участия в этой деятельности. Нетрудно заметить, что в таком

понимании культуры главный упор делается на развитие человека, формирование личности, способной взять на себя решение сложных и трудных задач, стоящих перед всем обществом.

Культурные ценности, детерминированные социально-политическими и экономическими факторами, выражают общественное отношение социального субъекта (народ, коллектив, личность) к различным явлениям, факторам и процессам духовной жизни. Эти ценности образуют особые совокупности или системы в каждой из сфер социокультурной жизни людей. [3]. Так, к примеру, в повседневной жизни бытуют моральные, нравственные ценности. Каждая система ценностей представляет собой своего рода шкалу, в которой объекты упорядочены соответствующим образом. Естественно, что эта шкала предпочтений неодинакова у разных членов социума. Одни и те же предметы и идеи могут занимать высокое положение в системе ценностей одних людей, среднее - у других и совсем не входить в эту систему у третьих.

Деятельность человека зависит от уровня духовно-нравственных ценностей, органично связанных с воспитанием индивидуальной, личной культуры человека. Качественный уровень индивидуальной культуры человека должен соответствовать уровню духовного развития общества. Необходимыми ее чертами являются чувство нового, умение, способность видеть это новое, стремиться к нему, бороться за него. Чувство нового играет важную роль и в формировании социального облика личности, ее творческого характера и интеллектуализации, ее отношения к труду и человеку. Причем это чувство находится в постоянном развитии и движении, обогащая человека на всем его жизненном пути.

Сегодняшний Узбекистан - это Новый Узбекистан, в котором закладывается фундамент эпохи Третьего Ренессанса. Упоминание словосочетания «Новый Узбекистан» в мировом масштабе свидетельствует о признании того, что мы за последние годы вступили в совершенно новый этап развития - период огромных преобразований, трансформаций и достижений.

В Обращении к народным избранникам глава государства подчеркнул: «Если говорить в целом, то решающую роль в прогрессе любого общества играет здоровое и гармоничное развитие молодого поколения, от которого зависит будущее этого общества. Именно поэтому в вопросах расширения и дальнейшего повышения эффективности наших реформ своей опорой мы считаем нашу энергичную, инициативную, всесторонне развитую, владеющую современными знаниями и навыками молодежь». [4].

Лидер Узбекистана убежден, что для формирования фундамента Третьего Ренессанса в стране необходимо создать среду и условия для воспитания новых Хорезми, Беруни, Ибн Сино, Улугбеков, Навои и Бабуров. И самой приоритетной задачей государства должно быть создание широких возможностей для молодежи, чтобы она ставила перед собой амбициозные цели и достигала их. [5].

Заключение. Особое значение приобретают вопросы развития культуры в наше время именно потому, что они поставлены самой жизнью. В современных условиях фактором культурного развития социума становится использование новейших информационных технологий, включая интернет. Информатизация в сфере образования и воспитания делает лучшие образцы отечественной и мировой культуры достоянием новых поколений и интенсивно наращивает духовно-культурный потенциал. Информатизация отечественных культурных сокровищ (музейная, библиотечная) знакомит с ними мировое сообщество, не только сохраняя культуру, но и обеспечивая ей выход за рамки своего пространства. Так и представление о мировой культуре расширяется благодаря контактам с разными странами. Усиливается еще одна положительная тенденция в культурной жизни современного Узбекистана: развивается самодеятельное непрофессиональное художественное творчество в городах и селах, восстанавливаются художественные промыслы. Все это способствует восстановлению социально-культурной полноты и многоцветия духовной жизни.

Литературы:

1. Постановление Правительства Республики Узбекистан «О культурной деятельности и организациях культуры» № ZURQ-668 от 21 января 2021 года.
2. Ш.М. Мирзиёев .Выступление на праздничном мероприятии по случаю 29-летия независимости нашей республики. Ташкент .31 августа 2020 года.
3. Об утверждении Концепции дальнейшего развития национальной культуры в Республике Узбекистан. № ПП-4038 от 28.11.2018 г.
4. Jumayeva Sh.S.The Role of Popular Culture in Youth Educathion. Miasto Przyszioñci.Kielce 2022. Vol. 29 (2022); *Miasto Przyszloñci*. pp. 4950 ,
5. Jumayeva Sh.S. Culture of Reading as a Phenomenon of Spiritual Life. IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT Vol. 2 No. 5(2023); BEST JOURNAL OF INNOVATION.85-86.

ОСОБЕННОСТИ СПЕКТРОВ ФЛУОРЕСЦЕНЦИИ МОЛЕКУЛ C60 И ТОНКОЙ ПЛЕНКИ ZnO

Захидова Мавлюда Абдукаримовна
Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
д.ф.м.н., профессор, Тел. +998909167337
mzakhidova@yahoo.com
Абдурашидова Севинч Эркиновна
Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Магистрант физического факультета

Постоянно растущий спрос на энергию вызывает ряд глобальных экономических проблем. В настоящее время основным источником энергии, используемой во всём мире, остаются ископаемые виды топлива. Их невозобновляемость, а также негативное воздействие на экологию планеты — такие как «парниковый эффект», загрязнение атмосферы и повышение средней температуры Земли — приводят к серьёзным последствиям. Среди них — ускоренное таяние ледников в Антарктиде и увеличение зон засухи в различных регионах.

В связи с этим во многих научных центрах и лабораториях мира активно ведутся исследования, направленные на широкое применение контролируемых светом селективных гетерогенных процессов для очистки атмосферы от вредных выбросов, а также на создание альтернативных источников энергии и света.

Взаимодействие молекул и атомов с поверхностью твёрдых тел представляет собой одну из актуальных физических задач. Её решение для конкретных систем может послужить основой для разработки эффективных технологий обработки поверхностей твёрдых тел, контроля газовых потоков и их разделения на компоненты, а также для повышения эффективности взаимодействия между молекулярными слоями в тонкослойных гетероструктурах.

В качестве одного из решений этих проблем в статье рассматриваются процессы, наблюдаемые под воздействием света на резонанс адсорбированных молекул в гетерогенных системах, изучение которых имеет большое практическое значение, а также представлены экспериментальные результаты исследования физических свойств нанокомпозита, включая спектральные характеристики оптического поглощения и флуоресценции как отдельных компонентов (C60 и ZnO), так и композита «C60 + ZnO». Показано, каким образом взаимодействие между молекулами C60 и поверхностью ZnO проявляется в спектрах флуоресценции. Проанализированы физические процессы, возникающие при селективном воздействии лазерного излучения на молекулы в гетерогенной среде.

Учитывая известные физико-химические свойства фуллерена и оксида цинка, организация эффективного взаимодействия между кристаллом ZnO и молекулами C₆₀, адсорбированными на его поверхности, имеет важное практическое значение. Это связано с возможностью создания высокоэффективных фотовольтаических устройств, где C₆₀, являясь первичным акцептором в молекулярной паре «C₆₀ – порфирина», должен переносить полученный от порфирина электрон к вторичному акцептору. В качестве последнего может выступать ZnO. Однако отсутствие сильной электронной связи между C₆₀ и ZnO является главным препятствием для реализации этой идеи.

Для преодоления указанной проблемы нами был предложен метод, при котором использование лазерного излучения и предварительное окисление C₆₀ с последующим встраиванием в кристаллическую решётку ZnO приводит к образованию прочной электронной связи между ними. Условия и природа возникновения такой связи были выявлены при исследовании спектров флуоресценции композиции «C₆₀ + ZnO».

Флуоресценция фуллерена C₆₀ при возбуждении УФ-излучением характеризуется двумя полосами: фиолетовой с максимумом около 420 нм и красной с максимумом около 700 нм, которые соответствуют переходам из второго и первого синглетных состояний в основное ($S_2 \rightarrow S_0$ и $S_1 \rightarrow S_0$) [1]. При возбуждении более длинноволновым излучением наблюдается только длинноволновая полоса флуоресценции. В наших экспериментах при возбуждении излучением $\lambda = 325$ нм и $\lambda = 532$ нм были получены именно такие спектры (рис.1). В целом, флуоресценция C₆₀ имеет невысокую интенсивность вследствие малого квантового выхода, что связано с особенностями молекулярной структуры, а также с большой спектральной шириной полос, обусловленной сильным электронно-колебательным взаимодействием [2].

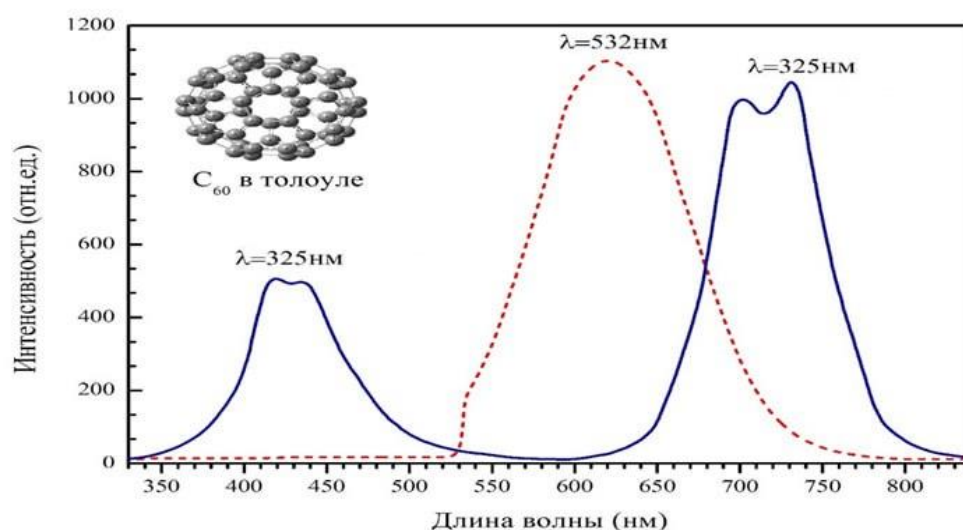

Рис. 1. Спектры флуоресценции раствора C₆₀ в толуоле с концентрацией 0,1 г/л: сплошная линия — возбуждение УФ-излучением ($\lambda = 325$ нм), штриховая линия — возбуждение видимым излучением ($\lambda = 532$ нм)

Отметим, что спектр флуоресценции слоя C₆₀, нанесённого на плёнку ZnO методом впрыскивания раствора, качественно не отличался от спектра раствора C₆₀. Это указывает на то, что в отличие от кристалла C₆₀ (фуллерита), нанесённый слой находится в состоянии, близком к золе [3]. В таком состоянии фотостимулированное окисление молекул C₆₀ и их последующее сопряжение с решёткой ZnO протекает более эффективно.

При возбуждении C₆₀ излучением $\lambda = 532$ нм наблюдаемая красная полоса демонстрировала значительный сдвиг максимума в коротковолновую область по сравнению со спектром, полученным при возбуждении УФ-излучением (с ≈ 730 нм до ≈ 630 нм). Этот эффект соответствует правилу зеркального сдвига: увеличение длины волны возбуждения приводит к уменьшению длины волны флуоресценции [2].

Следует отметить, что при освещении плёнки ZnO излучением видимой области ($\lambda = 532$ нм) флуоресценция не наблюдалась, что объясняется практически полным отсутствием поглощения в этой области.

Физический механизм образования эффективной электронной связи между молекулами C60 и поверхностью ZnO при длительном УФ-облучении может быть связан с фотоокислением фуллерена и дальнейшим связыванием кислородсодержащих фрагментов с кристаллической решёткой оксида цинка. В работе [4] показано, что фотоокисление под действием даже видимого лазерного излучения может протекать с высокой эффективностью на поверхности наночастиц оксидов металлов. Образующиеся молекулы оксидов фуллерена могут внедряться в решётку ZnO и образовывать электронную связь, обеспечивающую эффективный перенос электронов из возбужденного состояния C60 в зону проводимости ZnO при поглощении интенсивного УФ-излучения.

Полученные спектры флуоресценции нанокompозита «C60 + ZnO» свидетельствуют о том, что под действием УФ-лазерного излучения в системе происходят не только структурные изменения плёнки ZnO, но и фотоиндуцированные процессы, влияющие на её электронные и энергетические свойства. Механизм образования электронной связи в этом случае может включать фотоокисление C60 до эпоксида с последующим его внедрением в кристаллическую решётку ZnO. В отличие от данных [4], в наших экспериментах высокоинтенсивное УФ-лазерное излучение на поверхности наноструктурированного ZnO формировало более прочные электронные связи [5].

Следует подчеркнуть, что в гетерогенной системе, состоящей из тонкой плёнки ZnO с наноразмерным рельефом поверхности и адсорбированными молекулами C60, даже относительно низкая мощность УФ-излучения может вызывать значительные структурные изменения. Такой лазерный отжиг приводит к модификации поликристаллической структуры ZnO и, как следствие, изменению её электронных и флуоресцентных характеристик. Экспериментально наблюдаемое более чем трёхкратное уменьшение интенсивности полосы флуоресценции при облучении можно объяснить усилением конкурирующего процесса переноса свободных электронов.

Таким образом, воздействие лазерного излучения на гетерогенную систему «фуллерен + оксид цинка» открывает перспективы для разработки органических фотовольтаических элементов и систем искусственного фотосинтеза на основе указанных материалов. Флуоресценция молекул в гетерогенных средах, взаимодействующих с поверхностью твёрдого тела, является информативным инструментом для исследования таких взаимодействий. Она позволяет выявлять активность параллельно протекающих процессов поглощения световой энергии и оценивать влияние внешних факторов. По характеристикам флуоресценции можно контролировать взаимодействие системы «молекула + поверхность в условиях лазерного излучения. УФ-лазерное облучение способствует формированию прочной электронной связи между молекулами C60 и плёнкой ZnO, что обеспечивает эффективный перенос электронов в гетерогенной системе. Полученные результаты открывают перспективы для применения композита «C60 + ZnO» в органических солнечных элементах, фотокатализе и системах искусственного фотосинтеза. Дальнейшие исследования будут направлены на изучение времени жизни возбуждённых состояний, фотопроводимости и механизмов переноса заряда в подобных наноструктурах.

Список использованной литературы:

1. Dallas, P., Rogers, G., Reid, B., et al., Charge separated states and singlet oxygen generation of mono and bis adducts of C60 and C70. // Chem. Phys. 2016. No. 465. PP.28–39.
2. Wang Y., Holden J.M., Rao A.M., Eklund P.C., Venkateswaran U.D., Eastwood D.L., Lidberg R.L., Dresselhaus G., Dresselhaus M.S. Optical absorption and photoluminescence in pristine and photopolymerized C60 solid films. // Phys. Rev. B. 1995. Vol. 51. PP.4547–4556.

3. Zakhidov E.A., Zakhidova M.A., Kokhkhharov A., Nematov Sh.K., Nusretov R.A. Modification of ZnO film surface by C60 molecules: Raman and photoluminescent spectroscopy of the interface ZnO+C60 // Uzbek Physical Journal. 2017. Vol.19, No 4, PP.220-228.

4. Kamat P.V., Gevaert V., Vinodgopal K. Photochemistry on semiconductor surfaces. Visible light induced oxidation of C60 on TiO2 nanoparticles. J. // Phys. Chem. B. 1997. Vol. 101,. PP.4422–4427.

5. Zakhidov E.A, Zakhidov M.A, Kokhkhharov A.M, Kuvondikov V.O., Nematov Sh.Q., Nusretov R. Raman Spectroscopy of Interface between a Thin Nanostructures ZnO Film and Fullerence C60.// J. Optics and Spectroscopy, Vol.122, №4., USA. 2017 PP. 607-614.

ФИЗИК ТУШУНЧАЛАРНИНГ ИЛМИЙ МАЗМУНИ ВА ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Узокова Гулноза Саъдуллаевна

ҚаршиДУ Умумий физика кафедраси профессори

E-mail: uzokova.gulnoza66@mail.ru

Тел: (90) 609 18 00

Хо‘жамбердиева Жамила Норқобиловна

ҚаршиДУ Умумий физика кафедраси катта ўқитувчиси

E-mail: jeki93628@gmail.com

Тел: (90) 720 49 94

Annotation. The article discusses the scientific content of physical concepts, the methodology of formation, the importance in the formation of physical knowledge and the stages of formation.

The importance of physical concepts in the study of natural phenomena, their role in the formation of a student's scientific worldview, the issues of logical consistency, and the purposeful formation of concepts in the educational process are described.

Keywords: physical concept, scientific worldview, matter, substance, physical worldview

Аннотация. В статье рассматриваются научное содержание физических понятий, методология формирования, значение в формировании физических знаний и этапы формирования.

Описаны значение физических понятий при изучении природных явлений, роль в формировании научного мировоззрения студента, , вопросы логической последовательности, целенаправленного формирования понятий в образовательном процессе.

Ключевые слова: физическая концепция, научное мировоззрение, материя, вещество, физический картина мира

Аннотация. Мақолада физик тушунчалар, уларнинг илмий мазмуни, шакллантириш методологияси, физик тушунчаларнинг шаклланиш ва ривожланиш динамикаси ҳақида фикр юритилган.

Физик тушунчаларнинг табиат ҳодисаларини ўрганишдаги аҳамияти, таълим олувчилар илмий дунёқарашини ривожлантиришдаги роли, таълим жараёнида уларни мантикий кетма-кетликда, мақсадга мувофиқ шакллантириш масалалари баён этилган.

Калит сўзлар: Физик тушунча, илмий дунёқараш, материя, модда, Оламнинг физик манзараси

КИРИШ. Инсоният пайдо бўлгандан бери ўзини ўраб турган жамики нарсаларнинг тузилиши, хоссаларини, шунингдек, табиатда рўй берадиган ҳодисаларнинг юз бериш сабабларини билишга иложи борича ундан ҳимояланишга ва фойдаланишга интилиб келган. Оламдаги ана шундай моддий нарсаларни ва ҳодисаларни ўрганиш жараёнида билимлар мажмуи фан сифатида шакллана бошлаган.

Шу фанлар ичида физика оламнинг тузилиши ва унинг ўзгариш қонуниятларини билишда катта асос ва имкониятларга эга.

Моддий оламдаги барча ҳодисалар, жараёнлар физика фанидаги тушунчалар, ғоялар, принциплар, қонун ва назарияларда табиатни назарий ва амалий ўрганишнинг якуни шаклида ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам табиатнинг ва ундаги ҳодисаларнинг асл моҳиятини очишда (бошқа табиий фанлар қатори) физик тушунчаларнинг мазмунини очиш ёшларнинг илмий дунёқарашини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

Адабиётлар таҳлили. Шу кунгача мавжуд бўлган методик адабиётларни таҳлил қилганимизда физик тушунчаларнинг моҳияти яхши очилмаганини ва етарли даражада ишланмаганини ҳамда кўпчилик бундай ишланмаларга (айниқса ёшлар) муҳтожлигининг гувоҳи бўламиз. Физик тушунчалар ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фикрлаш фаолиятининг ўсишида таҳлил ва яхлитлаш, тизимлаштириш ва умумлаштириш каби диалектик фикрлашнинг бошқа шакллари билан узвий боғланган бўлиши лозим. А. Эйнштейн “Физика и реальность” асарида "Физик ҳодисалар орасидаги боғланишни фазода на заряд, на зарра тавсифлай олади, заряд билан зарра орасидаги боғланишни тўғри тавсифлашгина улар ҳақида тўғри тасаввур қилиш имконини беради" деган эди.

Ўқув методик адабиётларда тушунчаларни шакллантириш, унинг ривожланиш динамикаси баён этилган. Иш ва энергия тушунчаларини Ю. И. Соколовский, ёруғликнинг корпускуляр-тўлқин хоссалари тушунчасини Ю. Е. Дурасеевич ва Л. И. Резниковлар оламнинг физик манзараси, физик майдон, материянинг иссиқлиги ва уни билиш ҳам бениҳоялиги, нисбийлик назарияси каби қатор тушунчалар В. Ф. Ефименко томонидан ёритилган.

Тадқиқот методологияси. Моддий оламни назарий ва амалий ўрганишда физик тушунчалар, ғоялар, қонунлар ҳамда назариялар пайдо бўлади. Бизни ўраб олган табиатни ва ундаги ҳодисаларни ўрганишда физик тушунчаларнинг моҳиятини очиш бекиёс катта аҳамиятга эга ва ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантиришда муҳим ўрин тутаяди. Тушунчаларда моддий нарса, ҳодисаларнинг томонлари ва хоссалари ҳақидаги билим ва улар орасидаги ўзаро боғланишлар ўз ифодасини топган бўлади.

Тушунча – билишнинг олий шаклини характерлаши билан бирга ихтиёрий илмий система, назарияларнинг мантикий асосини ташкил этади, бошқача айтганда, тушунча – миямизнинг олий маҳсулидир.

Амалда синаб кўрилган узоқ билиш жараёни ўсиб, ривожланиб боради ва билишнинг якуни асосида тушунча юзага келади, тажриба асосида тушунчанинг моҳияти очилады.

Илмий тушунча–фикрлашнинг маҳсулидир. Биз физик тушунча-ларнинг мактаб физика курсидаги роли ҳамда уни шакллантириш ҳақида фикр юритамиз. Илмий тушунчаларнинг чуқур методологик аҳамияти қуйидагиларни ўз ичига олади.

1.Илмий тушунчалар борлиқнинг инсон онгида акс этиш шакли ҳисобланади. Бунда нарсаларнинг моҳияти, уларнинг туб хоссалари, белгилари, унинг табиати ҳамда уни ўраб турган олам билан алоқаси очилады.

2.Илмий тушунча – билиш жараёни ривожининг якуни, умумлаш-тирилган хулосани англатади.

3.Илмий тушунча ҳам фан ривожини, инсон билишининг ўсиши билан мазмуни, моҳияти жиҳатидан ўзгариб, бойиб, кенгайиб, оидинлашиб боради. Фан техниканинг ривожланиши билан тушунчалар йўналиши ҳам ўзгариб, янгилари билан алмашиб, эскиларини инкор этиб боради.

Илмий тушунчалар бир-бирлари билан боғланган бўлади. Билимнинг ихтиёрий жабҳаси, ҳар қандай фан, ҳар қандай назария, ҳар бир ўқув курси, бир-бири билан ўзаро боғланган аниқ тушунчалар мажмуи билан характерланади. Буни биз табиий фанларда яққол кўрамыз.

Ўрта мактаб физика курсида ўрганиладиган физик тушунчалар классик физик ва ҳозирги замон назариялари –квант механикаси, нисбийлик назарияси, электродинамика, ядро физикасининг муҳим тушунчаларидан иборатдир.

Физикани ўрганиш дастлаб физик тушунчалардан бошланади. Физик тушунча ҳақида аниқ маълумотга эга бўлмасдан туриб табиий ҳодисалар ҳақида бирон нарса дейиш мумкин эмаслиги аён.

Физика таълимида физик тушунчаларни шакллантириш. Физикани ўқитишда таълим олувчиларда илмий билимлар-тушунчалар мажмуини мантикий кетма-кетликда мақсадга мувофиқ шакллантириш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Физик тушунчаларни босқичма-босқич, маъноси ва моҳияти мантиқан тўғри ўргатиб борилса, уларнинг мазмуни методологик жиҳатдан илмий таҳлил қилингандагина физик ҳодисаларни яхшироқ ўрганиш, оаён қилиш имкони яратилади. Физик тушунчалар ёрдамида табиатдаги сирли ҳодисаларнинг моҳияти очила боради ҳамда бу ҳодисаларнинг юз беришини ифодалайдиган қонунлар, ғоялар ҳам ривожланиб, ўзгариб, янги-янги маънолар касб этиб, кенгайиб бориши билан билиш жараёнининг диалектик ривожини кўрсатилади.

У ёки бу физик тушунчанинг пайдо бўлиши ва мазмуни, унинг ривожини, бошқа тушунчалар билан боғланиши, унинг қўлланилиши чегарасининг ажратилмаслигини сабабли баъзи ҳолларда тушунчаларнинг нотўғри шаклланишига олиб келиши мумкин. Масалан кучни моддийлаштириш; иш билан энергия орасидаги умумийлик ва хусусийлик қабидир.

Баъзан физик тушунчаларни шаклланиши илмий- методик жиҳатдан мураккаб кечади. Материя, модда, физик майдон, ўзаро таъсир, оламнинг физик манзараси, элементар зарралар, нисбийлик, фазо, вақт, материя тузилишининг кўп хиллиги каби тушунчалар баъзи ҳолларда тўлиқ ва тушунарли бўлмайди. Айрим ҳолларда физик катталиклар математик боғланишлар билан чекланади (масалан, иш тушунчаси, термодинамика қонунлари, электромагнит тўлқинлар, масса билан энергия орасидаги боғланиш қонуни қабилар).

Физик тушунчаларни босқичма-босқич шакллантиришга ўқитувчи-ларимиз деярли эътибор бермайдилар. Физик тушунчаларнинг таълим олувчилар илмий дунёқарашини ривожлантиришдаги ролига эътибор берилмаслигини сабабли унинг моҳияти очилмай қолади ёки нотўғри талқин қилиниши физик ҳодисанинг метафизик, догматик фикрлашга олиб келади, бу эса илмий дунёқарашга зиддир. Шунинг учун ҳам физик тушунчаларни методологик нуқтаи назардан тўғри таҳлил қилиш ва тушунтириш, уни шакллантириш физик қонун, ғояларни тўғри тушунишга олиб келади.

Охирги вақтларда физика ўқитишда методологик жиҳатдан таълим олувчиларни фаоллаштириш масаласи назарий жиҳатдан сал жонланган бўлса-да, уни амалий қўллаш жуда секин бормоқда ва бу масалани амал тадқиқига бағишланган ўзбек тилидаги методик адабиётлар етарлича эмаслигини ишни янада қийинлаштиради.

Бунинг учун ҳар бир ўқитувчи шу соҳада етарли даражада методик адабиётлар билан таъминланган бўлмоғи, ўқитувчининг ўзи методологик жиҳатдан етарли даражада билимга эга бўлмоғи, ҳар бир физик ҳодисани тушунтиришда фалсафий саводхонлигини жиҳатдан тайёрланган бўлмоғи керак.

Физик тушунчаларни илмий таҳлил қилишда қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади:

1.Тушунчанинг таркиби, мазмуни ва илмий талқини (аниқланиши), (Тушунчани ифодалайдиган моддий объектнинг хоссаси, тушунчадаги материянинг мавжудлик шакли, ҳодисани характерлайдиган қандай ўзаро таъсир ва ўзаро боғланишлар мавжудлиги);

2.Ўрганилаётган физик назарияга тегишли тушунчанинг аҳамияти ва роли.

3.Оламнинг физик манзарасининг ривожини нуқтаи- назаридан ўрганилаётган физик тушунчанинг ривожини ва ўзгариши.

4.Тушунчанинг қўлланилиш чегараси.

5.Мазкур тушунчани ўрганишда учрайдиган хатолик ва чалкашликларни тўғри таҳлил қилиш ва тузатиш.

Юқоридаги фикрларимизнинг далили сифатида баъзи тушунчаларнинг шаклланиш босқичларини кўриб ўтамыз:

Модда ва майдон тушунчаси. Оламнинг ҳозирги замон физик манзарасини тасаввур қилишда унинг асосий элементларида бири материянинг икки кўриниши — модда ва майдон тушунчаси ҳисобланади, чунки физик майдон тушунчаси барча физик назарияларда муҳим роль ўйнайди. Материя тузилиши ҳақидаги таълимот баъзи ўқув ва илмий адабиётларда ҳозиргача мукаммал, тўлиғича ёритилмаган, Майдон ҳақидаги тушунча кейинги йилларда ўқув адабиётларига киритилган бўлса ҳам материянинг тури шаклида етарлича ишланмаган. Материяни қандайдир муайян моддага ўхшатиш методологик нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ эмаслигини кўплаб методист олимлар қайд қилдилар.

Таълим олувчилардан материяга таъриф беринг деб сўралганда - материяни моддалаштиришнинг (моддага ўхшатиш) гувоҳи бўламиз. Физик майдоннинг моддийлигини тушуниб етмаслик ҳоллари ҳозир ҳам кўплаб учраши, материянинг тури бўлган физик майдон тушунчасининг етарли даражада қўлланилмаслига натижаси дейиш мумкин.

Материянинг модда кўриниши физика курсининг барча босқичларида етарли даражада яхши ёритилган. VII синфдан бошлаб материя-модда кўринишида ўрганилиб, тузилиши, хоссаси ва ҳолатлари кенг миқёсда (макроскопик ва космик жисмлар, кўзга кўринмайдиган микрожисмлар, модда агрегат ҳолати, модданинг атом-молекуляр тузилиши, элементар зарралар, моддаларнинг турли-туман ўзаро таъсири кабилар) ўрганилади. Аммо бундай ўрганишда методологик жиҳатдан ўзига хос камчиликлар мавжудки, буни таъкидлаб ўтиш керак:

Биринчидан - модда тузилиши, хоссалари ҳақидаги маълумотлар ва далиллар қатъий тартибланимаган ҳолда берилган;

Иккинчидан - модда тушунчаси ва унинг асосий белгилари, хоссаларига аниқ бир таъриф - тавсиф берилмаслиги сабабли таълим олувчилар модда тушунчасига аниқ бир таъриф бера олмайдилар;

Учинчидан - модда тушунчасининг шаклланиши материя тушунчаси билан етарли даражада мувофиқлашмаган, модда билан физик майдон орасидаги ўзаро боғланиш методик жиҳатдан асосланмаган;

Кўрсатилган бу камчиликларни бартараф этиш физика ўқитиш методикасини такомиллаштиришнинг муаммоларидан бири бўлиб қол-моқда. Модда тўғрисидаги тушунчага дастлаб таълим олувчилар VII синфда дуч келадилар. Бунда "Материя икки кўринишда мавжуд бўлиб, шундан бирини модда деб айтилади", "Физик жисмлар нимадан тузилган бўлса, ана шуни модда дейилади" деган таърифлар бор ҳолос. Шундан бошқа биронта дарсликда модда ҳақида таъриф ёки тавсифни кўрмаймиз. Бу ерда материя жисмга ўхшатиш (Ҳақиқатда жисмга ҳам таъриф берилмайди).

Жисм нима? Унинг ҳолати нималарга боғлиқ? Макроскопик жисм деганда зарралар мажмуини тушунамиз. Кенг маънода зарраларнинг катта тўплами жисм дейилади. Модда қаттиқ, суюқ, газ ва плазма (олов) ҳолатида бўлиши мумкин. Микро тузилиши ва иссиқлик ҳаракати ҳолатида жисм турлича характерда бўлади. Газларни ташкил этган зарралар тартибсиз илгариланма ҳаракат қилади. Қаттиқ кристалл ҳолатидаги жисмда зарралар газдагидай илгариланма ҳаракатланмасдан бирор ўрта мувозанат вазият атрофида (кристалл панжара тугунларида) доимий равишда тебранма ҳаракатда бўлади. Суюқликларда эса зарралар илгариланма ва тебранма ҳаракатлар комбинациясидан иборат мураккаб ҳаракатда бўладилар деб аниқ тушунча бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Мактаб физика курсида таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда босқичма-босқич модда ва майдон тушунчалари ойдинлашиб бориши ва улар қуйидагиларни билиб олишлари керак:

1.Модда материянинг асосий туридан бири бўлиб, у атом-молекуляр ёки плазма тузилишига эгадир.

2.Модда тинчликда массага эга бўлган элементар зарралардан тузилган.

3.Модданинг зарралари турли-туман ($0 < V < C$ оралиқдаги) тезлик-ларда ҳаракатланади.

4.Модда кўринмайдиган физик жисмлар (атомлар, молекулалар ва ҳ.к.) макрообъектлар ва макрожисмлар, шунингдек космик жисмлар деб аталувчи сайёра, юлдузлар, юлдузлар тўплами ва бошқалар бўлади.

5.Модда материянинг бошқа тури бўлган физик майдон билан ўзаро боғланган (Моддий жисмлар майдон воситасидагина ўзининг зарралари билан турли системаларни ташкил этади). Модда ва майдон ўзаро бир-бирига айлана оладилар. Улар кўплаб умумий хоссаларга эга.

6.Моддада рўй берувчи барча ҳодисалар, физик жараёнларда масса, энергия, импульс, импульс моменти ва электр зарядининг сақланиш қонунларига амал қилади. Шу билан материя ва унинг ҳаракати йўқолмаслигини ва пайдо бўлмаслигини акс эттиради.

Таҳлил ва натижалар. Таълим олувчиларда физик майдон тушунчасини шакллантириш методикаси методистлар томонидан ишлаб чиқилган бўлсада, дарсликларда майдоннинг манбадан мустақил мавжуд бўлиши ҳақидаги фикрлар тизимли ёритилмаган. Барча элементар зарралар мажмуи улар орасидаги ўзаро таъсирлари билан яхлит ҳолда ўзини макроскопик жиҳатдан модда ва майдон шаклида намоён этади.

Модда майдондан фарқли равишда махсус хоссаларга эга. Физик майдоннинг аниқ, мавжудлигини биз ёруғлик ва радио тўлқинларининг борлигидан биламиз. Майдон чекли тарқалиш тезлигига эга. Радио тўлқин воситасида Ойни локация қилганда радиоакссадо 2,5 секундда қайтиб келади Электромагнит майдоннинг манбаи ҳаракатдаги зарядланган заррадир. Заряднинг ўзаро таъсир схемаси: зарра — майдон—зарра бўлади.

Майдон ўз манбаидан ажралиб фазода мустақил ҳаракатлана оладиган материянинг бир туридир. Шундай майдон тўлқин характерда бўлади. Биллиард шарига ўзаро таъсир (таёқ) орқали, ёки дарахтдаги олмани отилган тош билан уриб туширгандай радио, телеахборотларни манбадан қабул қилгич (приёмник) антеннасига электромагнит майдон ташийди ва радиоприёмник антеннасига таъсир этиб, унда ЭЮК ҳосил қилиб ахборот олиб келади.

Юлдуз моддаларидан ахборотни биз қандай оламиз? Юлдузнинг сиртқи қатламида рўй бераётган атом жараёнларида ундан кучли нурланиш деб аталувчи электромагнит майдон тўлқин нурланиб коинот бўшлиғига мустақил равишда ёруғлик тезлигида тарқалиб кетади. Юлдузнинг сиртқи қобиғида уйғонган атом ҳолидаги зарядли атомлар тебранишида атрофга тарқалувчи электромагнит майдон манбадан жуда кўп маълумотлар олиб тарқалади. Маълумки, ҳар бир химиявий элемент атоми ўзига хос нур - спектр чиқаради ва ютади. Юлдузлардан коинотга тарқалган нур ҳолидаги электромагнит майдон ўзига хос ахборот олиб келиши (спектрал анализ) билан коинотнинг қайси бурчидаги юлдузнинг ҳарорати, унинг таркибидаги химиявий элементлар ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади. Худди шундай метод билан нафақат юлдузлар, Ердаги ҳаёт манбаи бўлган Қуёш тузилиши ҳақида ҳам маълумот оламиз.

Физика ўқитиш жараёнида материянинг икки тури орасидаги ўзаро таъсир натижасида содир бўлиб инсонларга сирли туюлувчи қатор ҳодисаларни изоҳлашда, унинг табиатини, қонуниятини очишда майдон тушунчаси кам ишлатилади. Масалан, фотозффе́кт, люминесценция, интерференция, кутб ёғдуси, дисперсия каби ҳодисаларнинг содир бўлишидаги майдоннинг материя тури сифатида модда билан (майдон орасидаги) ўзаро таъсирига эътибор берилмайди.

Майдонни материянинг иккинчи тури сифатида қараш масаласига турли китобларда турлича ёндошишлар мавжуд. Масалан, С.Э. Фриш ва А.В. Тимореванинг "Умумий физика курси" китобида майдонни "Материянинг махсус тури" дейилса, К.А. Путилов, С.Г. Калашников, Н.Д. Папалекси, худди шунингдек Л.Д.Ландау ва С.Г. Лифшицларнинг

китоб ва қўлланмаларида майдонни "физик реаллик" деб қарайдилар. А. Эйнштейн майдонни реаллик деб қарайди-ю, қаерда энергия сийрак концентрланган бўлса, ўша ерда майдон, қаерда энергия зич концентрланган бўлса, ўша ерда модда бўлиб, модда майдондан энергиянинг концентрацияси билан фарқ қиладиган реаллик деб тушунтиради.

Умуман олганда майдон - материянинг тури (яшаш шакли эмас) сифатида тушунтирилиши билан бирга моддадан макроскопик жараёнларда фарқ қилишига, майдон ўзаро таъсирлашувда моддий ташувчи, моддий системаларнинг зарраларини бирлаштирувчи хоссасига эга бўлган материянинг тури дейиш маъқулроқ бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, хулоса қилиш мумкинки, физик тушунчалар таълим жараёнида таълим олувчиларнинг ақлий фикрлаш фаолиятининг ўсишида, таҳлил ва яхлитлаш, системалаштириш ва умумлаштириш каби диалектик фикрлашнинг бошқа шакллари билан узвий боғланган бўлиши лозим.

Физик тушунчаларни босқичма-босқич, маъноси ва моҳияти мантиқан тўғри ўргатиб борилса, уларнинг мазмуни методологик жиҳатдан илмий таҳлил қилингандагина физик ҳодисалар ва қонуниятларни яхшироқ ўрганиш, баён қилиш имкони яратилади.

Физик тушунчалар ёрдамида табиатдаги сирли ҳодисаларнинг моҳияти очиб берилади. Ушбу ҳодисаларнинг юз беришини ифодалайдиган қонунлар, ғоялар ҳам ривожлантирилиб, ўзгариб, янги-янги маънолар касб этиб, кенгайиб бориши билан таълим жараёнининг ривожланиб бориши кўрсатилади.

Оламдаги барча ҳодисалар, жараёнлар, физика фанидаги ғоялар, принциплар, қонун ва назариялар, табиатни назарий ва амалий ўрганиш - физик тушунчаларни тўғри ва тўлиқ шаклланишининг якуни шаклида ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам табиат ва ундаги ҳодисаларни ўрганишда физик тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини тўғри шакллантириш беқиёс катта аҳамиятга эга ва таълим олувчиларда илмий дунёқарашни шакллантиришда муҳим ўрин тутади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Berdiyev Ch. Fizikani o'qitishda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.-T., O'qituvchi, 1995.
2. Ефименко В.М.Методологические вопросы школьного курса физики. – М.:Педагогика.1976.
3. Пономарев А.Б., Э.А.Пикулева “Методы научного познание в физики”. –М: Наука, 1985. 325 с.
4. Uzokova G.S. “Turli muhitlarda elektr toki» bo‘limiga doir fizik tushunchalarni shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari “Monografiya. “Fan” nashriyoti. Toshkent-2015 yil
5. Эйнштейн А. Физика и реальность. М., "Наука", 1965.

OILA INSTITUTINI MUSTAHKAMLASHDA XOTIN-QIZLAR O‘RNI

Rahmonkulova Oksana Alikulovna
v.b dotsent. T.f.f.d (PhD)
Karshi davlat universiteti,
oksanarahmonkulova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik davrida oila, xotin-qizlar va yoshlarning huquq hamda manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyatdagi mavqeyini yanada mustahkamlash, bandligini ta‘minlash, kambag‘allikning oldini olish, davlat va jamiyat taraqqiyotida oilalar uchun keng imkoniyatlar yaratish, ayollarning turli sohalaridagi

imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish borasida yangi tizimlar va ularning mohiyati o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: oila institutini mustahkamlash, xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, oilaning tarbiyaviy-ta'limiy salohiyatini mustahkamlash, jamiyatda oilaviy qadriyatlarni saqlash, oilalarda ma'naviy-axloqiy muhitni yaxshilash, farovonlik darajasini oshirish.

Аннотация. В статье рассматриваются защита прав и интересов семьи, женщин и молодежи в период независимости, социальная поддержка, дальнейшее укрепление их положения в обществе, трудоустройство, предотвращение бедности, создание возможностей семьи в развитии государства и общества, новые системы по реализации их потенциала в различных областях и сущность.

Ключевые слова: укрепление института семьи, поддержка женщин, усиление воспитательного потенциала семьи, сохранение семейных ценностей в обществе, улучшение духовно- нравственной среды в семьях, повышение уровня благосостояния.

Annotation. The article discusses the protection of the rights and interests of the family, women and youth during the period of independence, social support, further strengthening of their position in society, employment, poverty prevention, creating family opportunities in the development of the state and society, new systems for realizing their potential in various fields and essence.

Key words: strengthening the institution of the family, supporting women, strengthening the educational potential of the family, maintaining family values in society, improving the spiritual and moral environment in families, increasing the level of well-being.

1. Dolzarbli: Oila – mehr va baxt qo'rg'oni. Oila bor ekan, farzand degan bebaho ne'mat bor, insoniy qadr-qimmat va ma'naviyat bor. Oilaviy baxt bu – eng ulug' saodatdir". Deydi president Shavkat Mirziyoyev [1] . Darhaqiqat Oila – asrlar davomida shakllanib kelgan jamiyatning mustahkam poydevori, jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi qudratli maskan. Jamiyatning har tomonlama farovonligi oilaning mustahkamligi, farovonligi, tinchligi va xotirjamligiga bog'liq. Shu bois Yangi O'zbekiston hamda Uchinchi Renessans poydevoriga asos solinayotgan bir davrda oila institutini mustahkamlash va uning tinchligi, xotirjamligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

2. Metodlar: Maqola umum qabul qilingan metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

3. Tadqiqot natijalari: O'zbekiston mustaqillikka erishgach, oila, xotin-qizlar va yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyatdagi mavqeyini yanada mustahkamlash, bandligini ta'minlash, kambag'allikning oldini olish, hayotdan xursandlik hissini shakllantirish, davlat va jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlarning faolligini oshirish, ularning bilim olishlari, kasb egallashlari, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish, ularning turli sohalarida qobiliyat va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi uchun shart-sharoitlar yaratish, davlat va jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy faolligini oshirish, gender tengligini ta'minlash kabi qator masalalarga oid 100 ga yaqin huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ayniqsa, keyingi yillarda bu borada olamshumul ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonida belgilab berilgan 7 ta yo'nalishning beshinchi "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" yo'nalishi bo'yicha 71–78-maqsadlarning mohiyati ham oilaning ma'naviy poydevorini mustahkamlashga qaratilgan[1].

69-maqсад esa "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash" kabilarni o'z ichiga olgan masalalardan iboratdir. Mazkur maqsadda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash uchun quyidagi 7 ta ustuvor yo'nalish belgilangan:

1. Jamiyatda xotin-qizlarga ustidan tazyiq va zo'ravonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash.

2. Gender tenglikni ta'minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlashga doir islohotlarni amalga oshirish.

3. Xotin-qizlarning ta'lim va kasbiy ko'nikma olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko'maklashish, tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirish.

4. Hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda xotin-qizlarga ko'rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy xizmatlar sifatini, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini ta'minlash borasidagi ishlar samaradorligini oshirish.

5. Turarjoyga muhtoj xotin-qizlarni uy-joy bilan ta'minlash, turmush va mehnat sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini ko'paytirish borasida tizimli chora-tadbirlarni belgilash.

6. Og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlarga ijtimoiy-huquqiy, psixologik yordam ko'rsatish, ularni manzilli qo'llab-quvvatlash.

7. "Ayollar daftari" bilan manzilli ishlash, mutasaddi tashkilotlar tomonidan xotin-qizlarning muammolari o'z vaqtida bartaraf etilishi ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-martdagi "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 81-son Farmoni qabul qilindi.

Mazkur Farmonda oila institutini mustahkamlash va xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

- xotin-qizlarning ta'lim va kasbiy ko'nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko'maklashish, tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirish;

- gender tenglikni ta'minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlashga doir islohotlarni amalga oshirish;

- hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda xotin-qizlarga ko'rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy xizmatlar sifatini, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini ta'minlash borasidagi ishlar samaradorligini oshirish;

- turarjoyga muhtoj xotin-qizlarni uy-joy bilan ta'minlash, turmush va mehnat sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini ko'paytirish borasida tizimli chora-tadbirlarni belgilash;

- og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlarga ijtimoiy-huquqiy, psixologik yordam ko'rsatish, ularni "Ayollar daftari" orqali manzilli qo'llab-quvvatlash;

- jamiyatda xotin-qizlar ustidan tazyiq va zo'rvonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlash;

- oilaning tarbiyaviy-ta'limiy salohiyatini mustahkamlash, jamiyatda oilaviy qadriyatlarni saqlash, oilalarda ma'naviy-axloqiy muhitni yaxshilash va ularning farovonlik darajasini oshirish [2].

Respublikada oila va xotin-qizlarga oid davlat siyosatini yangi bosqichga olib chiqish, ularning muammolariga tizimli yechim topish, vakolatli organlar faoliyatini samarali tashkil etish hamda muvofiqlashtirish maqsadida Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi, uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar va tuman (shahar) bo'linmalari tashkil etildi [3]. Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi tuzilmasiga – Bosh vazir o'rinbosari – Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi raisi lavozimi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi tuzilmasiga – Vazirlar Kengashi Raisi o'rinbosari – Oila va xotin-qizlar qo'mitasi raisi lavozimi;

viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tuzilmalariga – hokim o'rinbosarlari – oila va xotin-qizlar boshqarmalari boshliqlari lavozimlari;

tuman (shahar) hokimliklari tuzilmalariga – hokim o'rinbosarlari – oila va xotin-qizlar bo'limlari boshliqlari lavozimlari kiritildi.

Prezidentimiz bu borada obro'-e'tiborli, bilimli xotin-qizlardan iborat "Oqila ayollar" harakatini tashkil qilish taklifini bildirdi.

Davlatimiz rahbarining: “Bu harakat “mahallaning vijdoni”ga aylanishi kerak. Chunki ma’rifatli jamiyatni ma’rifatli onalarsiz qurib bo’lmaydi”, – deya ta’kidlagani ham bejiz emas.

Har bir mahallada mahalla raisining oila, xotin-qizlar va ijtimoiy-ma’naviy masalalar bo’yicha o’rinbosari hamda oila va xotin-qizlar masalalari bo’yicha mutaxassis lavozimi o’rniga xotin-qizlar faoli lavozimi joriy etildi.

O’zbekiston Respublikasi oila va xotin-qizlar davlat qo’mitasi huzurida “Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etilib, uning zimmasiga oilalarga ta’sirchan metodik, konsultativ va amaliy yordam ko’rsatishning samarali tizimini yaratish kabi muhim vazifalar yuklangan [4].

Xotin-qizlar va oilalarni ijtimoiy qo’llab-quvvatlash, huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, mahalla va oila institutlarini har tomonlama mustahkamlash bo’yicha davlat siyosatini samarali amalga oshirishning “mahallabay”, “xonadonbay” vertikal tizimi yaratildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan amalga oshirilayotgan kambag’allikning oldini olish, ehtiyojmand oilalar, ijtimoiy himoyaga muhtoj xotin-qizlar, yoshlar va barcha toifa fuqarolarni qo’llab-quvvatlash borasida asos solgan “Temir daftar”, “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari”, “Mehr daftari” kabi yangi tizimlarning asl maqsadi ham oilalar moddiy qadriyatlarining yanada barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.[5]

Farmonga muvofiq, mahalladagi xotin-qizlar faolining quyidagi asosiy vazifalari belgilab berilgan:

1. Xotin-qizlarni oila, mahalla va mehnat jamoalarida ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo’llab-quvvatlash, ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ma’naviyatini yuksaltirish, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, zamonaviy namunali oilani shakllantirish, uning ma’naviy-axloqiy muhitini va an’anaviy oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash bo’yicha maqsadli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

2. Xotin-qizlarning tadbirkorlik g’oyalarini amalga oshirish, ular faoliyatiga kredit, subsidiya va boshqa yordam choralari jalb qilish bo’yicha mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag’allikni qisqartirish masalalari bo’yicha tuman (shahar) hokim yordamchisi bilan hamkorlik qiladi.

3. “Ayollar maslahat kengashlari” bilan yaqin hamkorlikda ijtimoiy himoyaga muhtoj xotin-qizlarni tadbirkorlikka o’qitish, biznesga oid namunaviy rejalarni ishlab chiqish va kredit olishda ularga ko’maklashish, “Ayollar daftari”ga kiritilgan xotin-qizlar bilan manzilli ishlarni amalga oshirish.

4. Xotin-qizlarning muammolarini o’z vaqtida aniqlash, og’ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlar, shu jumladan, nogironligi bo’lgan ayollar bilan yakka tartibda hamda aniq maqsadga yo’naltirilgan ishlarni olib borish, ularga ijtimoiy-huquqiy, psixologik va moddiy yordam ko’rsatish ishlarini tashkil etish.

Mahallalardagi xotin-qizlar faolining ushbu vazifalari asosida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, zamonaviy namunali oilani shakllantirish, uning ma’naviy-axloqiy muhiti va an’anaviy oilaviy qadriyatlarini mustahkamlash bo’yicha quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- 1) erta nikohlarning oldini olish, notinch va muammoli oilalar bilan manzilli ishlash tizimini yo’lga qo’yish;

- 2) mahallada oilaviy kelishmovchilik sababli muammosi bor bo’lgan oilalar ro’yxatini shakllantirish, ularga namunali oilalarni biriktirishda ishtirok etish;

- 3) oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash komissiyasi a’zosi sifatida ijtimoiy-ma’naviy muhitga salbiy ta’sir ko’rsatuvchi holatlarni aniqlashda ishtirok etish;

- 4) notinch va muammoli oilalar bilan o’tkaziladigan profilaktik ishlarda ishtirok etish;

- 5) oilalar o’rtasida har haftaning shanba kuni – “Ahil oila” kunida namunali oilalar tajribasini oilalarga singdirish bo’yicha tadbirlarni tashkil etish;

- 6) ota-onalarni “Ota-onalar universiteti” mashg’ulotlariga jalb etish;

- 7) mahallada noqonuniy nikoh asosida yashayotgan oilalarni aniqlash, ular bilan manzilli yakka tartibda suhbatlar olib borish, qonuniy nikohning afzalliklarini tushuntirish, nikohni qonuniylashtirishga yordam berish;

8) oilaviy hayot mas'uliyati, er-xotin, qaynona-kelin munosabatlari, haqida tushuntirish ishlarini olib borish;

9) balog'atga yetayotgan va turmush qurish arafasida turgan yoshlar ro'yxatini shakllantirish;

10) alohida jadval asosida yigit-qizlarni "Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash markazi" o'quvlariga jalb etish;

11) oilalardagi muammolarni aniqlash, ularning muammolarini hal etishga ko'maklashish, ijtimoiy xizmatlarni mahallada tashkil etish bo'yicha ishlarni muvofiqlashtirish.

Prezident Farmonlariga muvofiq, farovon va barqaror oilalarning hayotiy tajribalarini ommalashtirish maqsadida oila institutini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishga munosib hissa qo'shgan oilalarga beriladigan "Ibratli oila" ko'krak nishoni ta'sis etilgani va uni 15-may – "Xalqaro oila kuni"da topshirish O'zbekiston davlati tarixidagi muhim voqelikdir.

Ayniqsa, "Yangi O'zbekistonning ibratli oilasi" ko'rik-tanlovi hududlarda va mahallalarda yuqori saviyada tashkil etilayotgani, minglab ibratli oilalarning ijobiy tajribalari ommalashtirilayotgani ibratli oilalarning safi kengayishida, oila qadriyatlarining mustahkamlanishida muhim omil bo'ladi, deb ishonch bilan ta'kidlash joiz.

4. Xulosalar: Shunday qilib, O'zbekistonda oila institutini takomillashtirish, milliy qadriyatlar vositasida mustahkamlash borasida olib borilayotgan davlat siyosati shaklan va mazmunan ko'pqirrali bo'lib, o'zining ijobiy samarasini bermoqda hamda dunyo hamjamiyati tomonidan yuksak baholanmoqda, e'tirof etilmoqda.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 2022 yil 28 yanvardagi PF-60- son Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniyatlarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2022 yil 1 martdagi PF-81-son Farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2022 yil 1 martdagi PQ-146-son qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2022 yil 7 martdagi PF-87-son Farmoni.

5. Ergasheva, Y., & Rakhmonkulova, O. (2023). From the history of small business and entrepreneurship in Uzbekistan. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 420, p. 08016). EDP Sciences.

O'ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TA'LIMNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TARIXI: O'ZGARISHLAR VA MUAMMOLAR

Vasiyeva Dilorom Ibragimovna
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimining shakllanishi, tizimidagi islohotlar, muammolar va yechimlar haqida fikrlar bildirilgan. Turli madaniyatlarda va davrlarda maktabgacha ta'limga yondashuvlar turlicha bo'lganligi, maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich qismi hisoblanishi u bolaning sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini uyg'otadi, tizimli o'qitishga tayyorlab borishi haqidagi ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, uzluksiz ta'lim, boshlang'ich, bola, sog'lom va rivojlangan, shaxs, o'qish, faoliyat, maktab va gimnaziyalar, boshlang'ich ta'lim, tashkilot.

Аннотация: В статье представлены взгляды на становление системы дошкольного образования, её реформы, проблемы и пути их решения. Отмечается, что подходы к дошкольному образованию различались в разных культурах и эпохах, что дошкольное образование считается начальным звеном непрерывного образования, что оно обеспечивает формирование здоровой и развитой личности ребёнка, пробуждает стремление к обучению, готовит к систематическому обучению.

Ключевые слова: дошкольное образование, непрерывное образование, начальное, ребенок, здоровый и развитый, личность, учеба, деятельность, школы и гимназии, начальное образование, организация.

Abstract: The article presents views on the formation of the preschool education system, its reforms, problems and ways to solve them. It is noted that approaches to preschool education have differed in different cultures and eras, that preschool education is considered the primary link of continuing education, that it ensures the formation of a healthy and developed personality of a child, awakens the desire for learning, prepares for systematic learning.

Keywords: preschool education, continuing education, primary, child, healthy and developed, personality, study, activity, schools and gymnasiums, primary education, organization.

Kirish. Ta'lim sohasini isloh qilish bugun hukumatimiz diqqat e'tiborida turgan dolzarb sohalardan biri, desak mubolag'a bo'lmaydi. So'nggi yillarda maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish va rivojlantirishga qaratilgan qonunlar, qarorlar qabul qilinib, amaliyotga joriy etilmoqda.

Maktabgacha ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, bolalarni maktabgacha ta'lim bilan bosqichma-bosqich to'liq qamrab olishni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi.

Maktabgacha ta'lim boshlang'ich ta'limning birlamchi bo'g'ini sifatida davlatimiz e'tirofidagi asosiy masala bo'lib kemoqda. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoevning "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining qoidasi bo'lishi kerak" deb nomlangan ma'ruzasida maktabgacha ta'lim sohasida bolalarni qamrab olish atigi 27 foizni tashkil etishi va bu sohadagi ishlar e'tibordan chetda qoganligi ta'kidlab o'tildi. Ana shu vazifalardan kelib chiqib, mamlakatimizda bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlash samaradorligini oshirish maqsadida katta ishlar amaga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. M. Mirziyoevning "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ushbu fikrlarning isbotidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda ta'lim sohasi jamiyatimizning eng dolzarb va nozik jabhalaridan biri hisoblanadi. Bu borada olib borilayotgan bir qator islohotlar, shu xususan yoshlar tarbiyasi va ularning faoliyatiga oid davlat siyosati kunning muhim, kechiktirib bo'lmaz vazifasi sifatida ahamiyat kasb etmoqda. Demak, bu masala o'z-o'zidan yurtimizdagi ta'lim tizimi bilan bog'liq bir qator muammolarga jiddiy e'tibor berilishini taqozo etadi.

Uzluksiz ta'limning birlamchi, eng asosiy bo'g'ini - bu maktabgacha ta'lim tizimi hisoblanadi. Mutaxassislarining ilmiy xulosalariga ko'ra, inson o'z umri davomida oladigan barcha axborot va ma'lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda oladi. Ana shu dalilning o'zi bolalarimizning yetuk va barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishida maktabgacha ta'lim muassasasida olgan ta'lim va tarbiyasi qanchalik katta ahamiyatga ega ekanini yaqqol ko'rsatib turibdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev «Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz» – deb alohida ta'kidlagan edi [1]. Darhaqiqat, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalardagi muammolarning yechimi ta'lim tizimining ravnaqi bilan chambarchas bog'liq. Binobarin, ta'lim tizimida islohotlar o'tkazmasdan, yoshlarimizni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalamasdan buyuk maqsadlarga erishib bo'lmaydi.

Maktabgacha ta'lim tarixi asrlar davomida turli jamiyatlarning ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy o'zgarishlarini aks ettiruvchi sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Turli madaniyatlarda va davrlarda maktabgacha ta'limga yondashuvlar turlicha bo'lgan bo'lsada, maqsad bir xil, ya'ni bolalarni maktabga tayyorlash, ularning ijtimoiy, kognitiv va jismoniy ko'nikmalarini rivojlantirish edi.

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlariga kelib turli hududlarda birinchi maktabgacha ta'lim muassasalari paydo bo'la boshladi. Bu muassasalarda asosiy yo'nalishlar o'yin faoliyati asosida jismoniy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan edi.

XX asrda maktabgacha ta'lim ilg'or mamlakatlarda yanada tizimli bo'la boshladi va davlat darajasida ahamiyat berila boshlandi. Ko'pgina mamlakatlar maktabgacha ta'lim standartlarini ishlab chiqdi va maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini yaratdi. O'sha paytda bola rivojlanishi bo'yicha pedagogik tadqiqotlar faol rivojlandi va hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay kelayotgan tadqiqotlar dunyo yuzini ko'rdi.

XIX-XX asrlarga kelib ma'rifatparvar jadidlar harakati kuchaydi. Ularning bosh g'oyasi millatni ilmiy va tarbiyali qilishdan iborat edi. Bu davrdagi ta'lim sohasining o'ziga xos jihati unda xususiy shaxslar va homiylarning tashabbusi yuqori o'rinda edi. Ta'limga davlatdan ko'ra ma'rifatparvar jadidlarning hissasi ko'proq edi. Diniy bilim va isloh qilingan ta'lim tizimi milliylik va yerli xalq manfaatlarini birinchi o'rinda ko'rar, shu bilan birga muvaffaqiyatli faoliyat olib borar edi.

O'zbekiston hududida maktabgacha ta'lim muassasalarining ommaviy ko'rinishi ilk marta XX birinchi yarmiga to'g'ri keladi [2]. Bu paytda faoliyat olib borgan maktabgacha ta'lim muassasalari xususiy shaklda bo'lib, faoliyatining asosiy yo'nalishi bolalarni maktab va gimnaziyalarga tayyorlashga qaratilgan edi. Avval aytilganidek, hukumatda sodir bo'lgan jiddiy o'zgarishlar fonida bolalar ta'limi va tarbiyasi masalasida ham bir qator o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bolalar tarbiyasi bilan davlat darajasida e'tibor qaratilganligiga sabablardan biri ayollar masalasi bo'lib, ularni tezroq ijtimoiylashishi va mehnat bilan band qilishga qaratilgan edi. Albatta, bolalarning sog'lom va bilimli bo'lib o'sishlarini ham nazardan chetda qoldirgan deb ayta olmaymiz. Zero, bu davrda bolalar sog'lig'i, ta'lim-tarbiyasi va yaxshi ovqatlanishini muvofiqlashtirishga mo'ljallangan "Bog'chalarni himoyalash kengashi" faoliyati yo'lga qo'yilganligi misol bo'la oladi. 1918-1919-yillarda O'zbekistoning yirik shaharlari - Toshkent va Samarqandda mahalliy bolalarga mo'ljallangan maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyati yo'lga qo'yildi. Bu ko'rsatkich kelgusi o'n yillikda butun respublika miqyosida bosqichma-bosqich ortib bordi va ularning soni 40 taga yaqinlashdi. Ularda tarbiyalanayotgan bolalar soni esa, qariyb 2000 nafarni tashkil qilgan[3].

Sho'rolar davrida maktabgacha tarbiya muassasalari bolalar bog'cha yaslilaridan iborat edi. Ularda uch yoshdan olti yoshgacha go'daklar qamrab olinib, kommunistik mafkura ruhida tarbiyalanar edi. Mazkur muassasalar ishlab chiqarishda band ota-onalar uchun muhim tayanch sifatida yaxshi yordam berardi. Shaharlardan tashqari bolalar bog'cha-yaslilari qishloq joylarida ko'p ochilgan va ular maktabgacha tarbiya ishlarini amalga oshirardi. Ammo hamma yosh bolalar ham bog'cha-yasli tarbiyasini ololmasdilar, asosan o'z uyida katta bo'lardi. Ittifoq inqirozi sharoitida bog'cha-yaslilarning soni keskin qisqardi va ular faoliyatini ta'minlab turish uchun kerak mablag'lar yillar mobaynida kamayib bordi. Ayniqsa kolxoz va sovxozlar hisobidan faoliyat ko'rsatayotgan bolalar muassasalari soni kamayib ketdi.

Ushbu tizim tarixini viloyatlar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, Qashqadaryo viloyati shaharlarida XX asrning 70-80 yillarida sanoat korxonalarining qurilishi bilan boshqa joylardan ishchilarning oilaviy ko'chib kelishi hamda tabiiy ko'payishi natijasida shaharlar aholisi soni o'sib bordi. Shaharlarda ko'plab yangi oilalar tashkil topdi. Bu esa tarbiya o'choqlarini - yasli, bog'chalar, umumta'lim maktablari sonini ham to'xtovsiz oshirib borishni talab etdi. Viloyat shaharlarida bog'chalar miqdori va ulardagi tarbiyalanuvchilar soni ortib bordi.

Viloyat shaharlarida turli millat aholisi istiqomat qilib, o'zbeklar bilan birga ruslar, tojiklar, tatarlar, turkmanlar va boshqa millat vakillari hamjihatlikda yashadi. Shahar bog'chalarida mashg'ulotlar asosan rus tilida olib borildi. Birgina G'uzor shahrida 1978 yili 4 ta bolalar

bog'chalari faoliyat yuritgan bo'lsa, shundan 3 tasida tarbiyaviy ishlar, kundalik mashg'ulotlar rus tilida o'tkazilgan [4]. Manbalarda keltirilishicha, maktabgacha ta'lim tizimida muammolar ko'p bo'lgan. Xususan, shaharlarda yangi bog'chalar va ular uchun qo'shimcha binolar qurilishi reja qilinsa-da, ishlar keyinga surilib, o'z vaqtida topshirilmadi, shuningdek, bog'cha jihozlarini saqlashga e'tiborsizlik bilan qaraldi.

Bolalar bog'chasi soni ko'payib borsa-da, ammo bog'chalarga bolalarni qamrab olinish ko'rsatkichi o'zgarishsiz qoldi. Bog'chalarda bolalar soni normadan ko'p bo'lib, bir o'ringa ikki, uch bola to'g'ri kelar edi. Masalan, 1988 yilda Qamashi shahrida 5 ta bolalar bog'chasi faoliyat olib borgan bo'lib, ularda shahar aholisining 1024 nafar farzandi tarbiyalandi. Vaholanki, shaharda 1 yoshgacha bo'lgan bolalar 137 nafar, 1 yoshdan 6 yoshgacha bo'lganlar 4487 nafarni tashkil etdi. Shahardagi barcha bolalar bog'chalaridagi o'rin 720 bolaga mo'ljallangan edi.

Xulosa. Mamlakat sovet ittifoqi tarkibida bo'lgan yillarda maktabgacha ta'lim sohasi o'zining zamonaviy ko'rinishiga ega bo'lib, bosqichma-bosqich ko'payib bordi. Ayollar mehnatidan ko'proq foydalanishni maqsad qilgan sovet hukumati bolalar bog'chalarining turli ko'rinishlarini ishga tushirdi. Shu bilan birga, maktabgacha ta'lim muassasalarining bola kamolotidagi ahamiyatini yaxshi anglagan hukumatlar uning rivojlanishidan manfaatdor bo'lishi hisobiga ham uning rivojlanish bosqichlari belgilab olindi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: O'zbekiston, 2017. – B.124.
2. Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika: darslik/ N. Egamberdiyeva. — T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.- 232 6.
3. Eshonxujayeva O. O. Uzbekiston SSRda ta'limning rivojlanishi. — T.: Fan. 1990 y.
4. Qashqadaryo viloyat hokimligi arxivi, 8-fond, 36-ro'yxat, 1-ish, 32-varaq.
5. 2017 - 2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Prezidentining PF-4947-sonli farmoni. 07.02.2017 y.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CONDUCTING EDUCATIONAL EXPERIMENTS IN PHYSICS

Uzokova Gulnoza Sa'dullayevna

QarshiDU Umumiy fizika kafedrası professorı.

E-mail: uzokova.gulnoza66@mail.ru

Tel: (90) 609 18 00

Jalolova Aziza Ziyodullo qizi

Қитоб туманидаги 3-умумий ўрта таълим

мактаби физика фани ўқитувчиси

E-mail azizaziyadullayevna0209@gmail.com

Tel: (97) 383 11 18

Abstract. This article analyzes the role and objectives of a physical experiment in the educational process, the organization and methodology of the experiment, and the didactic requirements for conducting an educational experiment.

The types and forms of conducting educational experiments in physics are substantiated, as well as the possibilities of increasing the effectiveness of the educational process by improving the experimental training of students.

Keywords: Experiment, experimental method, demonstration experiment, physical.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и задачи физического эксперимента в образовательном процессе, организация и методика проведения эксперимента, дидактические требования к проведению учебного эксперимента.

Обоснованы виды, формы проведения учебных экспериментов по физике, возможности повышения эффективности образовательного процесса за счет совершенствования экспериментальной подготовки обучающихся.

Ключевые слова: Эксперимент, экспериментальный метод, демонстрационный эксперимент, физический практикум, дидактические требования.

Annotatsiya. Ushbu maqolada fizik o'quv eksperimentining ta'lim jarayonidagi o'rni va vazifalari, eksperimentlarni tashkil qilish va uni o'tkazish metodikasi, o'quv eksperimentlarini o'tkazishga qo'yiladigan didaktik talablar tahlil etilgan.

Fizikadan o'quv eksperimentlarini turlari, shakllari, ta'lim oluvchilarning eksperimental tayyorgarligini takomillashtirish orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar:. Eksperiment, Eksperimental metod, namoyish tajribasi, fizik praktikum, didaktik talablar.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilgan islohotlar natijasida ta'lim sifati va samaradorligi keskin oshdi. Ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazalari mustahkamlandi, zamonaviy ta'lim tizimining joriy etilishi bugungi kunda ijobiy natijalar bermoqda. Endigi, biz pedagoglarning vazifasi zamonaviy texnik ta'minotga ega ta'lim muassasalarida zamon talablari darajasida, innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida ta'lim jarayonini amalga oshirishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Yuqorida aytilgan talablar asosida fizika ta'limi samarasini oshirishga yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirish, egallangan bilim, malaka va ko'nikmalarni zamonaviy talablar asosida tekshirish yoki baholash, o'zlashtirilgan o'quv materialini takrorlash va mustahkamlash, virtual o'quv muhitini shakllantiruvchi o'quv eksperimentlarini tashkil etish va uni boshqarish orqali erishish mumkin.

Fizik hodisalarni o'quv eksperimentlari asosida o'rganish ta'lim oluvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga, fizik qonuniyatlarni yanada chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi, fanni o'rganishga bo'lgan qiziqishini orttiradi.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamizda oliy ta'lim muassasalarida fizika mavzularini o'qitishda o'quv eksperimentlari imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish orqali ta'lim samaradorligini oshirish muammosi E.Nazirov, M.Djorayev, K.A.Tursunmetov, S. Qahhorov, N. Sadridinov kabi olimlar ishlarida, fizikadan o'quv eksperimentlarini namoyish etishda axborot texnologiyalaridan foydalanish muammosi J.G'.Yo'ldoshev, U.Begimqulov, N.Boltayev kabi olimlarning ilmiy-metodik ishlarida ilmiy asoslangan.

Fizika fanini o'qitishda o'quv eksperimentlarining ahamiyati va uslubiy funksiyalari bo'yicha E.Nazirov, M.Qurbonovlarning tadqiqot ishlari, metodik qo'llanmalari, darsliklari va ilmiy maqolalarida fikr yuritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'quv eksperimenti – dars jarayonida fizik hodisalarni maxsus zamonaviy texnik qurilmalar va asboblarni yordamida o'rganish, ta'lim oluvchilarni o'rganilayotgan fizik hodisa va jarayonga nisbatan qiziqishlarini orttiradigan va mavzuni chuqur egallashlarini ta'minlaydigan, ta'lim oluvchi ongida dunyoning moddiyligi va tabiat qonunlarining obyektivligini namoyon qiladigan o'quv mashg'uloti.

O'quv eksperimentining yuqori samaradorligi bizning axborotlarni qabul qilish va saqlash fiziologik xususiyatlarimizga bog'liq. Bu xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Bizning ko'rish qobiliyatimizning o'tkazuvchanligi eshitish qobiliyatimizning o'tkazuvchanligiga nisbatan yuz martadan ortiqroqdir. 90 foiz axborotni inson ko'rish orqali qabul qiladi. Ko'rish organlari orqali o'zlashtiriladigan bilimlar hajmi eshitish organlari orqali o'zlashtiriladigan bilimlar hajmidan uch marta ko'pdir. Rus olimi M.Lomonosov «Bitta tajriba natijasi faqat faraziya mahsuli bo'lgan minglab mulohazalardan ustundir» deganda o'quv eksperimentining bilish jarayonidagi rolini yuqori baholagan edi.

O'quv eksperimenti ta'lim oluvchilarning hodisa, jarayon, qonun, tushuncha, asbob-uskunalarining tuzilishi va ishlash tamoyili haqidagi tasavvurlarini rivojlantirishga qaratilgan

bo'lib, eksperiment metodikasi tajribaning eng yaxshi natija beradigan darajada bajarilishini, texnik jihatdan tayyorgarlik, kam vaqt sarf qilib ta'lim oluvchilarga maksimal ta'sir ko'rsatish kabi masalalarni yechishni o'z ichiga oladi.

O'quv eksperimentini o'tkazish texnikasi zamirida tajribaning samarali qo'yilishini ta'minlovchi vosita va amallar yotadi. O'qituvchi tomonidan quyidagi talablarga rioya qilinganda tajribaning samaradorligiga erishish mumkin: mazmundorlik, ishonchlilik, ko'rgazmalilik, ko'rinishli, asoslilik, qisqa vaqtlilik, texnika xavfsizligiga rioya qilish. Tajribalarning ishonchli bo'lishi deganda, o'qituvchi namoyish qiladigan har bir tajribaning ko'zlangan ijobiy natijani berishi tushuniladi.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, o'quv eksperimentlarni tashkil qilish, o'tkazish uchun o'qituvchi egallashi lozim bo'lgan quyidagi ko'nikma va malakalarni sanab o'tish mumkin:

- Ta'lim oluvchilarning fizik hodisalarni kuzatish va o'rganish jarayonidagi bilish faoliyatlarini boshqarish;

- Fizik hodisalarni kuzatish, tadqiqot metodini sifat va miqdor jihatidan o'rganish, nazariyaga kirish, nazariya xulosalarini tasdiqlash, fizik qonunlarning amaliyotga tatbiqi kabi masalalarning yechimini eksperimentlar yordamida topish;

- Laboratoriya eksperimentini to'g'ri va aniq o'tkazish uchun fizik asboblardan ishlash, qurilmani yig'ish va ma'lum talablarga rioya qilgan holda ishni bajarish.

O'quv eksperimentining vazifalarini va eksperimental ko'nikmalar tizimiga kiruvchi amallar tarkibini batafsil qarash, fizik eksperimentlar sohasidagi masalalarni yechishga, bo'lajak fizika o'qituvchisi oliy ta'lim muassasasida o'qishi davrida tayyorlangan bo'lishini ta'minlashga imkon beradi.

Ta'lim oluvchilarning fizikadan o'quv eksperimentlarini bajarishdagi faoliyatlarini kuzatish ularning eksperimental tayyorgarligida qator kamchiliklar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Bu omillar bir qancha tadqiqotlarda ham ta'kidlangan.

Ta'lim oluvchilar (o'qituvchilar ham) o'quv eksperimentlarini qo'yishda, laboratoriya jihozlari bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar, ya'ni ularning eksperimental tayyorgarliklari yetarli emasliklari sezilib qolmoqda.

Ushbu omillar fizika o'qituvchilarining eksperimental tayyorgarliklarini takomillashtirish jarayonida hal qilinishi kerak bo'lgan quyidagi masalalarni ko'rsatishga imkon beradi:

Birinchidan, ta'lim oluvchining eksperimentga nisbatan o'quv tadqiqoti va o'qitish metodi sifatida ongli munosabatda bo'lishini va qiziqishini tarbiyalamoq lozim. Ta'lim oluvchi eksperimentning o'quv jarayonidagi vazifasini bilishi va uning chuqur va puxta bilim olishdagi rolini anglashi kerak.

Ikkinchidan, o'qituvchi tomonidan ta'lim oluvchiga ayni bir tajribani qo'yishning turlicha variantlari ko'rsatilsa, ta'lim oluvchi ularning ichidan eng samaralisini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Tajribalarni qo'yishning xilma-xilligi, o'qituvchida fizika asbob uskunalar imkoniyatidan kelib chiqib, tajriba jihozlarini tanlash va qurilmani mustaqil yig'a olish ko'nikmalarining shakllanishiga yordam beradi. Bu yo'nalishda muntazam ishlash, ta'lim oluvchilarning o'quv tadqiqotchilik faoliyatini, o'quv eksperimentini qo'yishga ijodiy yondashishlarini tarbiyalaydi.

Uchinchidan, ta'lim oluvchilarda har bir tajribaning maqsadini daftarga yozish, tajriba qurilmasining, foydalanilayotgan asboblarning parametrlarini aniqlash ko'nikmalarini shakllantirishi lozim. Bu ularning kelgusidagi amaliy ishlarida tajribalarni mustaqil va ijodiy tashkil qilishlari uchun zamin yaratadi.

To'rtinchidan, ta'lim oluvchilar zamonaviy ta'lim bositalarining, fizik asboblarning asoslarini o'rganishlari va ulardan belgilangan vazifasiga qarab foydalanish ko'nikmalarini egallashlari lozim. Bu masala umumiy fizika praktikumlarida, fizika o'qitish metodikasi va maktab fizik eksperimentlari laboratoriya mashg'ulotlarida yechiladi.

Beshinchidan, fizika o'qituvchilari o'quv eksperimentlari va namoyishli tajribalarni o'tkazish jarayonida elektron ta'lim resurslaridan, eksperimentlarning virtual ko'rinishlaridan

foydalanish malakasiga ega bo'lishlari shart, bu o'quv eksperimentlarini zamonaviylashtirishda hamma vaqt yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Fizika o'qitishda o'quv tajribasi alohida o'rin tutadi. U jamlangan ilmiy va o'quv axborotlari manbai hisoblanib, har qanday fizikaviy nazariya asosini tashkil etadi. O'qitish jarayonida o'quv eksperimentiga asosan nazariy xulosalarni tasdiqlash uchun yuzlaniladi. Fizikaviy tajriba ta'lim oluvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Ularni dunyoni moddiyligiga, uni bilish mumkinligiga, tabiatda sabab-oqibat qonuniyatlari mavjudligiga ishonitiradi.

O'quv eksperimentlarini tashkil etishga maxsus metodik talab qo'yiladi. Bu metodik talablar bajarilmasa o'quv eksperimenti befoyda bo'ladi. Eksperimentni o'tkazish davomiyligi ta'lim oluvchilar diqqatini sohib yuboradigan darajada katta ham emas, o'quv masalasini anglab bo'lmaslik darajasida kichik ham bo'lmasligi kerak. Auditoriya tomonidan tovush-ko'rish axborotini, samarali qabul qilinish darajasi ta'minlanishi kerak.

O'quv eksperimenti har doim ishonarli bo'lishi, turli talqinlarga yo'l qo'ymasligi kerak. Oraliq hodisalar iloji boricha kam sonli bo'lib, auditoriya fikrini va diqqatini asosiy jarayondan chalg'itmasligi kerak. Hamma fizikaviy hodisalarni va jarayonlarni o'quv auditoriyalarida o'quv eksperimenti ko'rinishida ko'rsatish mumkin bo'lavermaydi. Juda muhim va katta ko'lamli fizikaviy eksperimentlar (ilmiy laboratoriyalarda o'tkaziladigan), sanoatdagi fizikaviy texnologik jarayonlar, juda sekin yoki tez o'tadigan hodisalar agarda o'quv mashg'ulotlari doirasiga sig'masa, o'quv filmlari, modellar, multimediya va virtual laboratoriya tarzida ko'rsatiladi.

Bugungi fizika ta'limi oldida o'quv eksperimentlarini faol muammoli o'qitish metodlari tarkibiga kiritish va uning ilmiy-metodik talablarini yaratish masalalari ko'ndalang turibdi.

Axborotlilikni o'rganish va boshqarish, didaktik imkoniyatlarni aniqlash, o'quv eksperimentining bilish sifatlarini chuqurlashtirish yo'llarini ishlab chiqish, ta'lim oluvchilarda eksperimentni o'tkazish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini rag'batlantirish va boshqa masalalarga kompleks yondashishni talab etadi.

Fizika darslarida qo'llaniladigan o'quv eksperimentlari bir nechta turga bo'linadi:

- 1.Obyektiv (tabiiy) eksperimentlar;
- 2.Multimediali elektron eksperimentlar;
- 3.O'quv filmlari;
4. Modellar.

Fizikaviy jarayonlarni, hodisalarni tabiiy tarzda o'rganish - obyektiv o'quv eksperimentlari ta'lim oluvchi uchun ishonarliligi, mantiqiyli bilan ruxiy va hissiy-emotsional jihatdan katta didaktik imkoniyatlarga egadir. Mantiqiy, analitik va matematik xulosalarning bunday eksperiment asosidagi isboti ta'lim oluvchining ilmiy ma'lumotlarni tugal ishonarli qabul qilishini, xotirasida mustahkam o'rnatishini ta'minlaydi. Biroq, o'quv eksperimenti qanchalik mazmunga boy, ishonarli va samarali bo'lmasin, ta'lim oluvchi aksariyat holda ma'ruza davomida faqat tinglovchi-kuzatuvchi rolida qolaveradi, fanni esa tanishish va ko'pi bilan, anglash-tushunish darajasida o'zlashtiradi.

Quyida muayyan o'quv eksperimenti qamrab olgan ilmiy-texnikaviy va uslubiy axborot majmuasini yaratish, ularni talabalarga muammoli ta'lim tizimi mazmuniga singdirilgan ayrim darslar tahlilini keltiramiz.

O'quv eksperimentida ushbu metoddan foydalanish namunasi sifatida "Yarimo'tkazgichlar foto o'tkazuvchanligining spektral bog'lanishi" mavzusini kurib chiqamiz:

Dastlab yorug'likni yutish koeffitsiyentining to'lqin uzunligiga bog'liqligi o'rganiladi. Bu esa yarimo'tkazgichning foto o'tgazuvchanligini tushunishga va bu hodisaning fizikaviy mexanizmini o'rganishga imkon beradi. Talabalarning avval o'rganilgan o'quv eksperimentlaridan olgan bilimlariga asoslanib, «Yarimo'tkazgichga tushayotgan qanday to'lqin uzunlikdagi yorug'lik foto o'tkazuvchanlikni yuzaga keltiradi? Yarimo'tkazgichni yoritganda nimaning hisobiga zanjirda elektr toki ortadi?» kabi savollar bilan muammoli vaziyat yuzaga keltiriladi.

Talabalar tomonidan oldinga surilgan farazlar quyidagicha bo'lishi mumkin: Agar fotonlarning energiyasi xususiy yutish energiyasiga teng yoki bu energiyadan katta bo'lsa, yarimo'tkazgichlarda fotoo'tkazuvchanlik yuzaga kelishi mumkin. Ushbu nurlanish ta'sirida atomlar bilan bog'langan

elektronlar ortiqcha energiyaga ega bo'ladilar. Agar ushbu ortiqcha energiya elektronning bog'lanish energiyasiga teng yoki undan katta bo'lsa, elektronlar erkin zaryad tashuvchilar bo'lib qoladi va tok hosil qiladi. Ushbu tokni fototok deyiladi.

Oldinga surilgan bu farazlarni o'quv eksperimentida isbotlash kerak bo'ladi. Qorong'ilatilgan fotoqarshilikka kuchlanish berilganda galvanometr strelkasi juda kichik miqdorda og'adi. Shundan so'ng, nurlanishning keng spektrini olishga imkon beruvchi qurilma yordamida yutilish koeffitsientining spektral bog'lanishiga o'xshagan tajriba o'tkaziladi. Namunaga avval qizil, keyin sariq nurlar tushiriladi, ya'ni yarimo'tkazgich oshib boruvchi energiyali yorug'lik kvantlari bilan yoritiladi. Bu holda yarimo'tkazgich yoritilayotgan bo'lsa ham, erkin zaryad tashuvchilar hosil bo'lmaydi. «Nimaga?» degan savol tug'iladi va muammoli vaziyat kelib chiqadi. Talabalar bu muammoni tahlil qilib, quyidagi xulosaga keladilar: namunaga tushayotgan fotonlar deyarli yutilmaganligi uchun galvanometrning ko'rsatishi deyarli o'zgarmaydi.

Yarimo'tkazgichda yashil rangli nurlanish ($\lambda = 0,52 \text{ mkm}$) ning yutilish koeffitsienti katta bo'lib fotonlarning energiyasi elektronlarni valenti sohadan o'tkazuvchanlik sohasiga o'tkazishga - yetarli bo'ladi. Shuning uchun, xuddi kutilganidek, paydo bo'lgan qo'shimcha zaryad tashuvchilar fototok hosil qiladi. Buni esa zanjirda tokning keskin ortib ketishi tasdiqlaydi. Shu joyda «xususiy yutilish» tushunchasining ma'nosini ochishga va uning ta'rifi bilan tanishishga juda qulay sharoit yaratiladi.

Nurlanish ta'siri ostida valent holatidagi elektronlar ularning atomlari bilan bog'lanish energiyasiga teng yoki bu energiyadan katta bo'lgan qo'shimcha energiya olib, erkin holatga o'tishi mumkin. Bunday yutishni xususiy yutish deb ataladi.

Tajribani davom ettirib, yarimo'tkazgichning xususiy yutish energiyasiga qaraganda katta energiyali kvantlar bilan nurlantirganda fototokning o'sishi emas, balki monoton kamayish kuzatiladi. Nima uchun? - degan savol tug'iladi va keyingi muammoli vaziyat yuzaga keladi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, xulosa qilish mumkinki, eksperimental ishlar fizikadan nazariy o'rganilgan qonunlar, hodisalar, jarayonlarning ko'rgazmali namoyon bo'lishini kuzatishga va amalda qo'llanilishini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Eksperimental ishlarni to'g'ri tashkil etish fizikadan laboratoriya mashg'ulotlari sifat va samaradorligini ko'tarish va ta'lim oluvchilarning eksperimental tayyorgarligini takomillashtirishga yordam beruvchi quyidagi ijobiy jihatlarni takomillashtiradi:

- o'quv eksperimentlarini bajarish jarayonida ta'lim oluvchilar ilmiy bilish metodlari bilan tanishadilar, fizik hodisalarning tabiatiga, ularni o'rganish imkoniyatlariga, amalda qo'llanilishiga ishonch hosil qiladilar;

- ta'lim oluvchilarning nazariy va amaliy fikrlashlarini rivojlantirishga sharoit yaratadi, nazariyaning real mohiyatini anglashga o'rgatadi;

- laboratoriya darslarida ma'ruzalar, darsliklar, o'quv qo'llanmalari va boshqa manbalar bilan mustaqil ishlash natijasida to'plangan ma'lumotlar umumlashtiriladi;

- ta'lim oluvchilarni laboratoriya eksperimentini o'tkazish metodlari bilan tanishtiradi, nazariy bilimlarni amalda qo'llashga o'rgatadi, fizik asboblardan foydalanish, mutaxassislikka oid ko'nikma va malakalarni egallashiga yordam beradi;

- ta'lim oluvchilar o'lchash xatoliklarini aniqlashni o'rganadilar, tajriba natijalarini qayta ishlashda esa, kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lishi mumkin;

Shunday qilib, o'quv eksperimentlarini ilmiy-metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish ta'lim oluvchilarni o'quv-tadqiqotchilik faoliyatini shakllantiruvchi, ta'lim oluvchi shaxsini intellektual shakllantirishda, ta'lim samaradorligini ta'minlashda, ta'limning rivojlantiruvchilik funksiyasini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1.Иванов Д.Т.“Некоторые пути в совершенствования физического демонстрационного эксперимента в средней школе” Учебное пособие для учителя. – М.: Знание, 2007. -124 б.

2. Ларин В.Л. Развитие экспериментальной основы курса физической оптике. Автореф. канд. дисс...физ.-мат.наук. -Томск: 1983. - 20 с.
3. Пулатов Ю. Роль физического эксперимента в профессиональной подготовке учителей физики в университетах: Автореф.дис...докт. пед.наук. -Т.: 1998. - 37 с.
4. Стенгерс И. Мониторинг эффективности инновационной экспериментальной деятельности. // Педдиагностика, 2007. – №2. – С.140-150.
5. Tursunmetov K.A., Hudoyberganov A.M. Fizikadan praktikum. Toshkent. O'qituvchi.2004.
6. Qurbonov.M.“Uzluksiz ta’limda fizik eksperimentlarning didaktik funksiyalari samaradorligini oshirish “ Oliy ta’lim tizimi misolida dis. ... ped. fan. doktori ilmiy darajasini olish uchun.- Toshkent: 2012. – 250 b.

UDK.87.717.7

SHAXSNING MANAVIY QIYOFASIDA DINIY PSIXOLOGIYA

Qarshi davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Mamatqulova Dilrabo Yo’ldoshovna

E-mail: mydilrabo@gmail.com

Annotatsiya: maqolada etnos, etnik, milliy ong, moddiy, ma’naviy, urf-odatlar, til, e’tiqod, diniy ong haqida to’xtalib o’tilgan. Milliy psixologiya va diniy ongni shakllanishi va rivojlanishi ijtimoiy taraqqiyotdagi muayyan xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy kamoloti, etnos, etnik jamoalarning tushunchasi, tarixi shakllanishi va rivojlanishi tahlil qilingan. Tahlil yakunida har qanday millatning ma’naviy xususiyatlari, ularni tabiiy-tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy shart-sharoitlarining o’ziga xosligi aks ettirilgan.

Kalit so’zlar: Etnologiya, etnografiya, etnos, e’tiqod, etnogenizm, urf-odatlar, marosimlar, individuallik, individ,

Аннотация: В статье рассматриваются этнос, этническое, национальное сознание, материальное, духовное, обычаи, язык, верования, религиозное сознание. Становление и развитие национальной психологии и религиозного сознания анализируются в социально-экономической, культурной и духовной зрелости отдельных народов в социальном развитии, концепции этноса, этнических общностей, становлении и развитии истории. В конце анализа отражаются духовные особенности любого народа, специфика их природно-исторических, социально-экономических, политических и культурных условий.

Ключевые слова: этнология, этнография, этнос, вера, этногенизм, обычаи, ритуалы, индивид, индивид,

Annotation: The article deals with ethnos, ethnic, national consciousness, material, spiritual, customs, language, beliefs, religious consciousness. The formation and development of national psychology and religious consciousness are analyzed in the socio-economic, cultural and spiritual maturity of individual peoples in social development, the concept of ethnos, ethnic communities, the formation and development of history. At the end of the analysis, the spiritual characteristics of any people, the specificity of their natural-historical, socio-economic, political and cultural conditions are reflected.

Key words: ethnology, ethnography, ethnos, faith, ethnogenism, customs, rituals, individual, individual,

Kirish. Milliy psixologiya va diniy ongni shakllanishi va rivojlanishi ijtimoiy taraqqiyotdagi muayyan xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy kamoloti bilan uzviy bog’liqdir. Zero, milliy ong millatlarning shakllanishi bilan millat esa etnik jamoani vujudga kelish tarixi va rivojlanishi bilan dialektik bog’liqdir.

Etnos, etnik jamoa tushunchalarini o'rganish va unga mos tariflar berish XIX-asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Etnik jamoa, millat tarixiy taraqqiyotidagi individuallikning shakli sifatida shakllanadi va namoyon bo'ladi. Unga olimlar tomonidan bir qancha tariflar berilgan. Masalan, bir guruh olimlar S.M.Shirokagarov, S.A.Tokarev etnos – bu bir tilda so'lashuvchi, o'ziga xos turmush tarzi, din birligi singari ijtimoiy aloqa shakllari natijasiga asoslangan o'ziga xos kishilar guruhidan iboratdir, desalar, ikkinchi guruh olimlar etnosni tariflashda xalqlarning tarixiy yashash jarayonida boshqa xalqlardan farq qiladigan moddiy, ma'naviy, urf-odatlar, til, e'tiqod, din singari bir qator belgilar tashkil etadi. [P.I.Kushner, I.N.Cheboksarov].

Yuqorida etnosga berilgan ta'riflarda farqlar borligi ko'zga tashlansada ma'lum jihatdan yaqinlik mavjud. Ammo, shuni e'tiborga olish kerakki, har bir etnos tarixiy taraqqiyot davomida o'ziga xos bo'lgan belgilarini o'zgartirish va ayrim yangi belgilarni vujudga kelishi mumkin. Bunday tarixiy sharoitda ham etnosning o'ziga xos xususiyatini doimo saqlab qolishi – bu uning ijtimoiy jarayonlarning mahsuli ekanligini va ijtimoiy hodisaligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Olimlarimizning fikricha etnos tushunchasi kishilar ijtimoiy guruhlarining tarixiy vujudga kelgan jamoasi bo'lib, u tabiiy, tarixiy yo'l bilan paydo bo'ladi va rivojlanadi, ular jamoa guruhiga kiradigan kishilarning xohishi irodasiga bog'liq bo'lmasdan, o'z-o'zini qayta yetishtirish hisobiga muntazam ko'p asrlar yashashga qobil ijtimoiy guruhlardir.

Biroq etnos, etnik jamoalarning tushunchasi, tarixi shakllanishi va rivojlanishi xususida olimlardagi munozarali fikrlar hattoki hozirgacha davom etadi. Buni etnos va etnik jamoa tushunchalarini belgilashda va ular o'rtasidagi farqni ko'rsatishda, nihoyat etnosga turlicha ta'riflar berishda kuzatish mumkin. Ayrim olimlar etniklik bu konkret hududda yashaydigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar sharoitida tushunarli tilda gaplashadigan va o'zining madaniy xususiyatlarini, mustaqil ijtimoiy guruh ekanligini anglagan jamoalardan iborat, deyдилar. Boshqa olimlarning fikricha etnik jamoa bu til, hudud, madaniyat va turmushning ba'zi belgilarining birligi asosida shakllanadigan ijtimoiy jamoaning ko'rinishidir, desalar, yana boshqa olimlar bu tushunchani milliylik nomiga ega bo'lish, til, hududdan tashqari psixik xususiyatlari, madaniyati, shuningdek, jamiyat a'zolarining tashqi muhitga bo'lgan munosabatlari normalari, jamoa kishilarining biologik, ijtimoiy shart-sharoitlar asosida bo'ladigan nikoh munosabatlari, muomala, maishiy turmush faoliyatidan iborat, deyдилar.

Bundan ko'rinadiki, olimlarning fikricha etniklikni ta'riflashda ham o'xshashlik ham farq qiladigan tomonlari bo'lishiga qaramay ular bir-birilarini to'ldiradilar.

Tadqiqotimiz natijasida olimlarning fikriga suyanib etniklik va etnik jamoa tushunchalari, ularning millatlarning shakllanishiga olib kelgan tomonlari haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- birinchidan, har qanday etnos va etnik jamoa jamiyat taraqqiyoti qonuniyat asosida ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar asosida vujudga keladi va o'ziga xos belgilar – til, hudud, madaniyat kabilarga ega bo'ladi;

- ikkinchidan, etnosni faqat biologik alohidalik deb chegaralashga qo'shilib bo'lmaydi. Etnosga biologik jamoa sifatida, insoniy populyatsiya bilan bog'liq holda o'zini takrorlash tomonini inkor etmagani holda uni avvalo ijtimoiy organizm ekanligini unutmaslik zarur, ya'ni u ijtimoiy jarayonning mahsuli, ijtimoiy hodisadir;

- uchinchidan, etnos ma'lum xududda yashaydigan, o'ziga xos nisbatan barqaror til va madaniyatga ega bo'lgan, ayni chog'da o'zlaring birligini boshqa jamoalardan tafovutini anglagan, o'z nomini ifodalaydigan kishilarning tarixiy tarkib topgan majmuidir. Shu ma'noda "etnos" termini "millat" degan so'zga bir muncha mos tushadi. Bu fikrni isboti uchun turli mamlakatlarga tarqalib ketgan va bitta millatga tegishli bo'lgan kishilar guruhining qaerda yashashidan qat'iy nazar ulardagi umumiy birlik saqlanib qolganligini ko'ramiz. Masalan, yahudiylar, emigratsiya qilingan nemislar, ruslar, koreyslar va boshqalar. O'zbeklar esa Afg'onistonda bir million olti yuz mingdan ko'proq, Xitoyda o'n uch mingni tashkil etadi. Ularda hududiy iqtisodiy davralarga bo'lgan munosabatlar umumiy bo'lmasada, ammo millatga xos ko'p tomonlari–madaniyati, urf-odati, tili va boshqalarning saqlanganligini ko'ramiz;

-to'rtinchidan, etnosning tuzilish shakllari va rolini bajaradiga ijtimoiy institutlar mavjuddir. Ular "etnik ijtimoiy tashkilot"ni tashkil etishga ko'maklashadi. Olimlarning fikricha, etnos umumiy jamoa sifatida faqat hududiy-siyosiy emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy birliklarga ham egadir. Bu ijtimoiy etnik jamoani mohiyatini tushunish uchun ularni qaysi ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlarga tegishli ekanligini aniqlash muhim. Olimlarning tadqiqotida tarixda bunday jamoalarning uch tipi borligi ko'rsatiladi: ibtidoiy jamoa tuzumi davrida qabila yoki qon-qarindosh qabilalar guruhi; qadimgi dunyo va o'rta asrlar davrida xalqlar guruhi, keyingi va yangi davrlar uchun – millat;

-beshinchidan, etnik jamoalarning yuqori shakli millatdir. Zero, etnos bilan millat o'rtasida muayyan farqlar mavjudligini ko'ramiz. Bularga a/bir etnos tarkibida o'nlab millatlar bo'lishi mumkin; b/etnos millat shakllanishidan oldingi davrni tashkil etadi; v/ba'zan etnos millatning bir qismini anglatishi mumkin. Bunga millat tarkibiga kirgan turli etnik diniy guruhlar misol bo'ladi.

Demak har qanday millatning shakllanishi muayyan millat bosib o'tgan tarixiy taraqqiyotidagi etnos va etniklik jamoasi tarixidan ajralmasdir. Har bir etnos va etnik jamoa esa o'zining uzoq o'tmishiga boy moddiy va madaniy tarixiga ega. Hozirgi xalq va millatlarning shakllanishi tushunib yetamiz. Yuqorida ta'kidlanganidek, millatlarning shakllanishi keyingi davrga to'g'ri keladi. Ya'ni kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari shakllana borgan sari bu jarayon tezlashadi. Demak, milliy ong shakllanishi uchun ham qulay vaziyat vujudga keladi. Milliy xususiyat, milliy belgilarning qirralari oydinlasha boradi. Bu holat milliy ongda sekin-asta o'z aksini topadi.

Muhokama. Xo'sh, milliy ong shakllanish jarayonini ayni shu davrdan boshlangan desa bo'ladimi? Bunga ikki xil javob mavjud:

-birinchidan, haqiqatdan ham millatlarning shakllanish jarayoni bilan milliy ongni rivojlanishi tezlashadi;

-ikkinchidan, milliy ong faqat shu davrning mahsuli deb qarash xatolikka olib boradi.

Chunki millat shakllanguncha kechgan tarixiy jarayon, har bir etnos va etnik jamoadagi boshqa jamoalardan farq qiluvchi o'ziga xos tomonlari uzoq o'tmishdan boshlab millat bo'lib shakllanguncha saqlanib kelgan va ular kishilar ongida o'z aksini topgan.

Afsuski, o'zbek xalqi tarixi, uning milliy ongi shakllanishning moddiy va ma'naviy jihatlarini tadqiq qilish repressiya davrida cheklandi yoki ob'ektiv voqelik buzib ko'rsatildi. Natijada faqat o'zbek xalqi emas, balki xalqlar va millatlar, etnik guruhlar tarixi to'g'ri aks ettirilmadi. Natijada millatimizni tabarruk deb bilgan davlat arboblari, mutafakkirlar, ilg'or kishilar fikri bo'g'ib tashlandi, qarshi choralar ko'rildi, qatag'on qilinib millatchilikda ayblandi. Millatlar ongidagi o'z tarixiga oid xotiralarni chiqarib tashlash maqsadida tarixiy obidalar vayron qilindi, xalq muqaddas deb bilgan narsalar unga qarshi qilib ko'rsatildi.

Respublikamiz mustaqilligi davrigacha xalqimizning buyuk qahramonlari – Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Boburlar, diniy olim va shoirlar – imom at-Termiziy, imom Ismoil Buxoriy, Xo'ja Ahmad Yassaviy, Bahoviddin Naqshbandiy va boshqalarga aybli tamg'alar bosilgan edi. Mustaqillik tufayli Amir Temurdek buyuk davlat arboblarning haqiqiy tarixini, uning xalqqa, madaniyatga, millatga, ijtimoiy taraqqiyotga qo'shgan ulkan xizmatlarini endilikda ro'y-rost ko'rsatilmoqda.

Mamlakatimizning Birinchi Prezidenti I.Karimovning Amir Temur va shu kabi xalqimiz tarixidagi buyuk siymolarning nomini, qoldirgan madaniy merosini tiklash uchun amalga oshirilayotgan ishlar beg'araz va cheksizdir. Toshkent shahrining eng go'zal va ko'rkam joylaridan bo'lmish markaziy xiyoboniga Sohibqiron Amir Temurning haykalini, Temuriylar tarixi muzeyini o'rnatilishi xalqimizning milliy g'ururiga g'urur qo'shdi.

O'zbek xalqining milliy ongi shakllanishiga uning ma'naviy merosi doimo kuchli ta'sir etib kelgan. Ammo bu merosni o'rganishga chek qo'yilgan og'ir va turg'unlik davrida ham xalqimizda o'z ma'naviy merosiga nisbatan ichki intilish xohishi doimo sezilib turar edi. Mustaqillik tufayli xalqimiz unga bimalol munosabat bildirish, o'rganish va tadqiq qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Respublikamiz Birinchi Prezidenti I.Karimov ta'kidlaganidek, "Butun jahonga mashhur bo'lgan Beruniy, al-Xorazmiy, ibn Sino, Imom Buxoriy, at-Termiziy, Ahmad

Yassaviy, Ulug'bek, Navoiy va boshqa ko'pgina allomalar ma'naviyati keng va ayni vaqti qismati og'ir bo'lgan siymolardir. Ular o'zlarini haqiqatga tashna va o'zi haqiqat bo'lgan xalqqa bag'ishladilar. Buyuk ajdodlarimizning eng ulug' nomlari, xalq xotirasi va uning taqdiri munosib davom etishga loyiqdir" [1].

Darhaqiqat, xalqimizning jonli tarixida buyuk daholar, donishmandlar, alloma olimlar erishgan yutuqlari, ma'naviy boyliklari, me'morchilik san'ati va yodgorliklari, ma'naviy qadriyatlari asrlar osha o'zbek xalqi milliy ongini shakllanishiga va uni hayotga tadbiq qilishga xizmat qilgan. Bugungi kunda esa ularning qiymati va salmog'i yanada yuqoridir. Ularni o'rganish va ishlarini davom ettirish bugungi istiqbol talabidir.

Milliy ongning shakllanishida ma'naviy meros va madaniyatning ahamiyati beqiyos bo'lib, buna inson psixologiyasi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Bu holat xalqlar, jamoalar, guruhlardagi milliy xususiyatni namoyon bo'lishida yaqqol ko'rinadi. Jumladan, O'zbekistonda yashovchi koreyslar, yahudiylar, armanlarning ko'pchiligi o'z tilini bilmaydi, boshqa xalqlar madaniyatini o'zlashtira boradilar. Ammo ular o'zlarining muayyan millatga mansubligini unutmaydilar. Chunki milliy psixologiya inson ma'naviy dunyosini qamrab oladi va milliy ong orqali tushuncha, tasavvur, fikrlar sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Milliy psixologiya kategoriyasining ilmiy talqinida "milliy xususiyat", "milliy xarakter", "milliy g'urur" kabi tushunchalar borki, ularning har biri haqida olimlarimiz ma'lum fikrlarni bildirganlar. Ammo ularning qarashlarida hamon bir hil fikrga kelingani yo'q. Masalan, P.M.Rogachev, M.A.Sverdlin, S.T.Kalbaxchyan, V.I.Kozlov, G.V.Shelekov singari olimlar "psixik xususiyat" millatning etnik jihatdan tabaqalanishi uchun xizmat qila olmaydi, shuning uchunki, sinfiy jamiyatda etnik jamoaning umumiy psixik xususiyati bo'lishi mumkin emas, degan fikrni quvvatlaydilar. Bunda millatning psixik xususiyati yoki milliy psixologiyasi haqida emas, balki psixologiyaning ba'zi bir qirralari haqida gapirish mumkin bo'ladi.

Yana shunday fikr borki, milliy psixologiyaning shakllanishi va rivojlanishi asosan millatlarning paydo bo'lishi bilan bog'lanib, ularning etnogenizm tarixiga bog'lash ba'zi hollarda yuzaki tus oladi. Bunda milliy psixologiya va milliy xususiyatni madaniyat va turmush tajribalariga bog'lash olimlar qarashlarida keng aks etgan. Ulardan ba'zi birlarini keltiramiz. Psixik xususiyat an'analarining nisbatan barqaror (odatlar, marosimlar) yo'nalishiga ular hayotining tipikligiga to'g'ri keladi; psixik xususiyat milliy hissiyot bilan uzviy bog'liq bo'lgan milliy xarakter, odatlar, did, markazlashgan ifodasidir.

Bunga o'xshash milliy xususiyatga berilgan ta'riflarni boshqa olimlarning ilmiy asarlarida ham uchratish mumkin. Ammo bu ta'riflarning tahlil shundan dalolat beradiki, ularda "milliy xususiyat" bilan "milliy psixologiya" tushunchasini bir-biridan ajratishga urinish seziladi. Vaholanki, ular bir hil ma'noni bildiradi. Farq shundaki, milliy psixik xususiyat milliy psixologiyaning umumlashgan, uyg'unlagan shaklidir.

Yuqoridagi fikrlarni tadqiq qilishdan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

-birinchidan, olimlarning har qanday millatning ma'naviy xususiyatini ular tabiiy-tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy shart-sharoitlarning o'ziga xos aks etishidir degan fikrga qo'shilish mumkin;

-ikkinchidan, millatning psixik xususiyati yoki milliy psixologiyasi inson sezgilarining milliy belgilari, tafakkur qilish tarzi va faoliyati, muayyan xalq tarixiy taraqqiyotida shakllangan milliy madaniyati turmushida millatga xos namoyon bo'ladigan belgilar yig'indisidir;

-uchinchidan, milliy psixologiya ba'zi olimlarning fikricha [3-37, 4-147] tarix va ijtimoiy muhitning mahsuli bo'lib, o'tmish avlodlarning tajribalari bilan birgalikda shakllanadi va rivojlanadi deb ilmiy xulosa qilish mumkin.

Foydanilgan adibiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I. Imon va islom.- T.: "Fan" 1991y. 289 b.
2. Xudoyberdiev I.E.-T.: "Fan" 1993y. 127 b.
1. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография.-М.: Наука 1973.-с 37
2. Жандильдин Н.Д. Природа Национальной психологии.- М.Наука 1989. –с.147

3. Широкогоров. С. М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. М.: Академия фундаментальных исследований. 2012 г с.138.
4. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. Издательство политической литературы.1986.с.47
5. Кушнер (Кнышев) П.И. Этнические территории и этнические границы. М.: АН СССР, 1951. 285 с.
6. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М.: Наука, 1971. — 256 с.
7. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народов.- Т.:Ўзбекистон 1968.-с.180.

**QASHQADARYO VILOYATI QISHLOQLARIDA ERTA TURMUSH
VA TA'LIMDAN CHETLASHISH HOLATLARINING
IJTIMOIY ILDIZLARI
(1990-2024-yillar tahlili)**

Tursunova Iroda Aminovna
Qarshi davlat texnika universiteti
“Ijtimoiy va gumanitar fanlar” kafedrası assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqola Qashqadaryo viloyati qishloq hududlarida 1990–2024 yillarga mos ravishda erta turmush va maktabdan chetlashish holatlarining ijtimoiy ildizlarini tahlil qiladi. Maqsad — o'tgan yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va institutsional omillar qanday qilib qizlarning va bolalarning ta'limidan voz kechishi hamda erta nikohlarini rag'batlantirganini aniqlash, maktabdan chetlashish va erta nikohlarning asosiy ijtimoiy ildizlari: yetarli daromadning yo'qligi, gender stereotiplari va ta'limdagi cheklovlar, oilaviy va madaniy an'analar (qizlarning uy-ro'zg'or vazifalariga erta jalb qilinishi), ta'lim muassasalariga joylashishdagi moddiy-logistik to'siqlar hamda mahalliy boshqaruv va ijtimoiy xizmatlar tizimidagi kamchiliklar, shuningdek, qishloqlardagi migratsiya, oilaviy qiyinchiliklar va masofaviy ta'lim imkoniyatlarining cheklanganligi ta'limdan chiqishga salbiy ta'sirini kamaytirish va baratarf etish.

Kalit so'zlar erta turmush, maktabdan chetlashish, gender, qishloq ta'limi, Qashqadaryo, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, 1991–2024, ijtimoiy tengsizlik, an'anaviy qadriyatlar, gender stereotiplari, migratsiya, oilaviy muhit, qishloq jamiyati, ta'lim siyosati, qonunchilik islohotlari, ijtimoiy xizmatlar, yoshlar tarbiyasi, iqtisodiy inqiroz, madaniy omillar.

Аннотация: В статье анализируются социальные причины ранних браков и отсева из школы в сельской местности Кашкадарьинской области за 1990–2024 гг. Целью статьи является выявление того, как социально-экономические, культурные и институциональные факторы способствовали отсеvu девочек и мальчиков из школы и ранним бракам в последние годы, а также выявление основных социальных корней отсева из школы и ранних браков: отсутствие достаточного дохода, гендерные стереотипы и ограничения в образовании, семейные и культурные традиции (раннее вовлечение девочек в домашние обязанности), материальные и логистические барьеры в доступе к образовательным учреждениям, недостатки в системе местного самоуправления и социальных услуг, а также миграция в сельской местности, семейные трудности и ограниченные возможности дистанционного обучения.

Ключевые слова: ранние браки, отсев из школы, гендер, сельское образование, Кашкадарья, социально-экономические факторы, 1991–2024, социальное неравенство, традиционные ценности, гендерные стереотипы, миграция, семейная среда, сельское

общество, образовательная политика, законодательные реформы, социальные услуги, образование молодежи, экономический кризис, культурные факторы.

Abstract: This article analyzes the social causes of early marriage and school dropout in rural areas of Kashkadarya Region from 1990–2024. This article aims to identify how socioeconomic, cultural, and institutional factors have contributed to the school dropout rate of girls and boys and early marriage in recent years. It also identifies the main social roots of school dropout and early marriage: lack of income, gender stereotypes and educational limitations, family and cultural traditions (such as girls' early involvement in household chores), material and logistical barriers to accessing educational institutions, deficiencies in local government and social services, as well as rural migration, family difficulties, and limited opportunities for distance learning.

Key words: early marriage, school dropout, gender, rural education, Kashkadarya, socioeconomic factors, 1991–2024, social inequality, traditional values, gender stereotypes, migration, family environment, rural society, educational policy, legislative reforms, social services, youth education, economic crisis, cultural factors.

In 1991–2024 marked a period of fundamental reforms in the education system of Uzbekistan, the transition to independence, and socio-economic changes. In the first decade of independence, the country began to transition to a new political and social system, and this process profoundly impacted all sectors, including education. While important laws were adopted in the education sector during this period, approaches to education and issues related to girls' education became critically important at the local level, especially in rural areas. Specifically, in the villages of Kashkadarya region, the quality of the education system declined due to a number of obstacles, such as severe economic problems, weak infrastructure, a shortage of personnel, parents' attitudes towards education, and socio-gender disparities.

In the early 1990s, most rural schools in Kashkadarya region were built during the Soviet era and were very old and in need of repair. Due to budget shortages, repairs, equipment provision, and the construction of new classrooms were not carried out. Textbooks were scarce, and teaching and methodological manuals did not meet modern requirements.

During 1991–2024, the education system in Kashkadarya region villages faced severe problems. Traditional and conservative views prevalent in villages, economic difficulties, and social disparities reinforced the idea that a woman's primary role was limited to household chores and raising children. Education was considered important for boys but not for girls, which intensified negative attitudes towards girls' education. There were even instances where girls pursuing education, especially secondary specialized or higher education, were perceived as "shameful."

In impoverished families, girls were excluded from school due to a lack of clothing, school supplies, and transportation funds. Helping with family chores was also one of the reasons for dropping out of school.

According to precise analyses, the following situations were recorded in 1991–2024:

The absence of roads leading to schools, and the lack of separate restrooms and a safe environment for girls, raised concerns among their parents and led to them abandoning education.

In several districts of the region, early marriages for girls aged 15–17 were common. For instance, in the mountainous areas of Guzor and Dehqonobod, girls married at 15–16 years old. In Koson, Chiroqchi, and Qamashi, early marriages were more frequently observed under the influence of religious views. In Kitob and Shahrisabz, although somewhat more culturally advanced, girls in villages dropped out of school after the 9th grade.

According to data, by 1995, 25–30% of girls attending rural schools did not continue their education after the 9th grade.

In most district villages, girls were forced to drop out of school after the 8th or 9th grade to do household chores or marry early. Some families believed that "instead of educating a girl,

one should collect dowry for her." This situation was widespread in districts like Koson, Chiroqchi, Dehqonobod, Qamashi, and Mirishkor. In Koson and Chiroqchi districts, girls left school to help with farm and household work.

Early marriage among girls were very common in villaGES. This not only limited their opportunities to continue their education but also hindered their overall social activity. Economic difficulties were also one of the main factors contributing to girls' exclusion from education.

The district villaGES of Kashkadarya region—Qamashi, Kitob, Dehqonobod, Koson, Chiroqchi, Mirishkor, Yakkabog, and the villaGES around Shahrisabz—faced serious difficulties in the education sector.

Firstly, school infrastructure in almost every village was old and in need of repair. For example, in villaGES like Pistali, Buriyar, Chorvador, and Toshli in Koson district, the lack of classrooms, passive learning processes, and the absence of heating systems in winter reduced the quality of education.

Secondly, a shortage of personnel meant that teachers had to teach many subjects compulsorily, rather than according to their specialization. This sharply reduced the effectiveness of the educational process, especially in remote districts like Dehqonobod, Koson, and Chiroqchi.

Thirdly, girls' education and gender issues were even more pronounced, especially in the villaGES of Kashkadarya with traditional social structures. Specifically, in villaGES like Gazgan in Yakkabog, Qorakol in Shahrisabz district, Qo'shtut in Qamashi, Oqjar in Mirishkor, Yangibog in Chiroqchi, Okirtma, Korashina in Dehqonobod, Chorvador, Guvalak, Pistali, and Toshli in Koson, continuing education for girls after the 8th or 9th grade became a significant problem.

Although reforms began in the education system in these villaGES by 1995–2024, they progressed slowly in rural areas. While efforts such as modernizing schools, broadly engaging girls in education, increasing the number of female educators, and raising parents' awareness began based on the adopted Law "On Education" and the National Program for Personnel Training, this process took a long time in Kashkadarya villaGES.

The Law "On Education" and the "National Program for Personnel Training" adopted in 1997 paid special attention to girls' education, aiming to ensure equal rights to education for all children. However, in practice, this policy did not fully work in rural schools. The reason was insufficient material and human resources for reforms, and local conditions were not ready for change.

At the same time, in some areas (for example, large villaGES around Karshi city), projects on girls' education were implemented through the initiative of local authorities and non-governmental organizations, but their scale was not extensive.

The shortage of female educators in rural schools also negatively affected girls' education. If there were more female teachers, girls would feel more comfortable at school, and parents would be more inclined to send their daughters to school. However, during this period, problems arose in this regard in villaGES because female educators moved to cities more frequently.

In the villaGES of Kashkadarya region, early marriage among girls was observed to be closely linked to their exclusion from education. This process was associated with economic difficulties, traditional views, and a low level of social awareness. This problem negatively affected not only the education sector but also the development of the entire society. While the impact of state policy became apparent in later years, a precise analysis of the situation in the 1990s provides important conclusions for today's gender policy.

As a result of girls' exclusion from education, many girls were completely deprived of higher education, their social activity and legal literacy decreased, and family problems, divorces, and health issues increased among girls who married early. This led to a diminished role for women in society and prevented talented girls from emerging. At the same time, traditional views and economic barriers remain problematic in rural areas.

From 2020 onwards, the issue of girls' education in Uzbekistan has become one of the important directions of state policy. Significant positive changes in this direction are evident in the following:

- **Advocacy and awareness-raising activities** have intensified with the participation of mass media, NGOs, and local activists. The topic of girls' personal and economic independence through education has become central.

- **Legal and administrative measures against early marriages** have been strengthened. The legal framework has been reinforced, requirements regarding marriage age have been tightened, and pre-marital medical examinations have been made mandatory.

- **Public awareness campaigns** are being conducted to support women's independence through education and careers.

- The state has introduced **special scholarships** to retain and encourage girls in education. Out-of-school educational centers (Monocenters) and retraining courses have been organized in regions for girls who dropped out of education early.

- **Advocacy efforts are being carried out** in conjunction with local conditions and adapted to the cultural environment.

- Through **online learning platforms, the internet, and digital learning platforms**, girls in rural areas also have the opportunity to access quality education through distance learning courses.

- Mechanisms for **additional social assistance** and coverage of educational expenses have been developed for economically disadvantaged families.

Ensuring full and quality access to education for girls is not just a single-sector issue; it is a guarantee of the development of the entire society. Dropping out of education and early marriages pose a serious threat not only to women but also to the economic, social, and intellectual potential of the entire country. Therefore, ensuring gender equality in education should be considered a priority national task.

List of references used

1. Reports and statistics of the Kashkadarya Regional Department of Public Education (1990–2024).
2. Documents and reports of the Kashkadarya Regional Women's Committee (1990–2024).
3. Nazarova Sh. The attitude of rural girls to education and cases of early marriage. Tashkent: Science. 2001.
4. Abdurahmonova G. Socio-psychological causes of early marriage and dropping out of education in rural areas. Social Sciences, 2000.
5. Hasanova L. Family traditions and their impact on the fate of rural girls. Tashkent: Tafakkur. 2000.

O'ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK YILLARIDA MADANIYAT SOHASINING RIVOJLANISHI (KINO VA TEATR MISOLIDA)

Ochilova Kamola Ilhom qizi
Qarshi davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda madaniyat sohasining, xususan kino va teatr san'atining rivojlanishi tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida milliy kinoijodiyotda mavzu va janr xilma-xilligi kengaygani, tarixiy va zamonaviy mavzularga murojaat kuchaygani, shuningdek, teatr san'ati ijodiy erkinlik, sahna texnologiyalarining yangilanishi va xalqaro hamkorlik asosida yangi bosqichga ko'tarilgani

yoritiladi. Maqolada kino va teatrning jamiyat ma'naviy hayotidagi o'rni hamda yosh avlodni estetik va ma'naviy tarbiyalashdagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, mustaqillik, madaniyat, kino, teatr, ijod, san'at, rivojlanish.

Аннотация: В статье рассматривается развитие сферы культуры Узбекистана в годы независимости на примере кино и театра. Анализируется расширение тематического и жанрового разнообразия в национальном кинематографе, рост интереса к историческим и современным сюжетам, а также достижения театрального искусства, связанные с творческой свободой, обновлением сценических технологий и международным сотрудничеством. Особое внимание уделено роли кино и театра в духовной жизни общества и в эстетическом воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: Узбекистан, независимость, культура, кино, театр, творчество, искусство, развитие.

Abstract: This article explores the development of Uzbekistan's cultural sphere during the years of independence, focusing on cinema and theater. It examines the expansion of thematic and genre diversity in national cinematography, the growing attention to historical and contemporary themes, and the achievements of theater art, including creative freedom, modernization of stage technologies, and international cooperation. The study also highlights the significance of cinema and theater in the spiritual life of society and their role in the aesthetic and moral education of the younger generation.

Keywords: Uzbekistan, independence, culture, cinema, theater, creativity, art, development.

Kirish. Mustaqillik yillarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy qayta qurishlar qatorida madaniyat sohasida ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo kino va teatr san'ati, milliy musiqa, me'morchilik sohalarida yaqqol ko'zga tashlandi. Madaniyat mutaxassislarining ijodiy faoliyati, ularning moddiy va texnikaviy uskunalar, zamonaviy binolar bilan ta'minlanishi davlat g'amxo'rligida amalga oshirildi. Mustaqillik yillarida kino san'ati rivoj topdi. 90-yillarda "O'zbekfilm" tasarrufida 8 ta kinostudiya, 30 ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi. 1996-yilda tashkil etilgan «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi, uning davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi kino san'atining rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1998-yillardan esa o'zbek kinosi uslub va mavzularida milliylikka urg'u berila boshlaydi, bunga misol tariqasida Melis Abzalovning "Chimildiq" yoki Sobir Nazarmuhamedovning "Chayongul" kabi filmlarini keltirish mumkin. Dastlabki davrdagi moliyaviy qo'llab-quvvatlashlar 2004-yili "O'zbekkino" milliy agentligi tashkil etilgandan keyin yangi bosqichga ko'tarildi.

Asosiy qism. 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarning boshlarida Yusuf Roziqov ("Ayollar saltanati", "Voiz", "Dilxiroj") va Janik Fayziyev kabi rejissyorlar samarali faoliyat olib bordilar. Zulfiqor Musoqov, Kamara Kamolova, Sobir Nazarmuhamedov kabi ijodkorlarning asarlari, ularning filmlari ko'plab xalqaro kinofestivallarda tan olinib, milliy kino "oltin fondiga" kiritilgan, shuningdek, sovet davridagi professional kino san'atidan bugungi mustaqil o'zbek kinosiga "ko'prik" vazifasini o'tagan.

Mustaqillik yillarida o'zbek milliy kino san'ati rivojiga Y.A'zamov, Sh.Abbosov, Hoji Ahmar, E.Eshmuhamedov, A.Hamroyev, S.Nazarmuhamedov, R.Malikov, J.Fayziyev, N.Abbosov, H.Hasanov, SH.Boshbekov va boshqa ijodkorlar katta hissa qo'shdilar. 1991-2002-yillarda 60 ga yaqin badiiy filmlar yaratildi. "Temir xotin", "Dallol", "Sharif va Ma'rif", "Tilla bola", "Buyuk Amir Temur", "Yulduzingni ber, osmon", "Kenja singil" va boshqa filmlarda milliylik va zamonaviylik uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ldi. 1997-yil 22-29-may kunlari XII Xalqaro Toshkent kinofestivali bo'lib o'tdi. Unda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotdan vakillar, kino san'ati ustalari qatnashdi. "Buyuk Amir Temur" filmi ijodkori R.Ibrohimovga festival bosh sovrini berildi.

Yangi avlod o'zbek kinematograflari tomonidan suratga olingan filmlar haqida gap ketganda, birinchi galda Yolqin To'ychiyevning ("Chashma", "Postsriptum", "Faridaning 2000 qo'shig'i"), Ayub Shahobiddinovning ("O'tov", "Parizod"), Mansur Abduxoliqovning ("Quduq") kabi filmlari yodga tushadi. Umid Xamdov, Sarvar Karimov, Jahongir Qosimov,

Shokir Holiqov kabi juda kuchli rejissyorlarning ijodiy ishlari chuqur ma'noga ega, ular yaxlit asar yaratish uchun filmning muhitini ochib bera olishgan, san'atkorona fikrlab, kamera va aktyorlar bilan to'g'ri ishlash mahoratiga egalar.

Mustaqillik yillarida o'nlab hujjatli filmlar yaratildi. "O'zbekiston bahorlari", "Ulkan odim", "Ular Germaniyada o'qigan edilar", "O'zbekiston qahramonlari", "Umid qaldirg'ochi", "Istiqlof fidoyilari" va boshqalar shular jumlasidandir.

2011 yildan boshlab har yili Toshkentda "Oltin gepard" Xalqaro kinofestivali tashkil etiladigan bo'ldi. Bu davrda «O'zbekfilm» tasarrufidagi kinostudiya va mustaqil ijodiy studiyalar tomonidan badiiy yetuk asarlar qatorida yengil kassabop filmlar hisobidan har yili 100 yaqin badiiy, animatsiyali va hujjatli filmlar yaratildi.

1991-2015 yillar davomida O'zbekiston madaniyati va san'ati murakkab va serqirra rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Ko'hna tarix oldida yigirma besh yil albatta qisqa bir lahzadek tuyulsada, davlatimiz taqdirida yuz bergan tub tarixiy burilishlar, avvalambor, mustaqillikning qo'lga kiritilishi ko'hna ijtimoiy hayotning barcha qatlamlariga o'zining ulkan ijobiy ta'sirini o'tkazdi.

Respublika Prezidentining 1995-yil 20-oktabrdagi "O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 1998-yil 26-martdagi "O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida"gi farmonlari asosida teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat va sport ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998-yilda "O'zbekteatr" ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma'naviy olamini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi spektakllar yaratishda, iste'dodli yoshlarni teatrga jalb qilishda, teatrlarning moddiy-texnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda ko'maklashadi. Alisher Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995-yilda bepul ajratilgan 47 mln. yen (1500 ming AQSh dollari) qiymatiga teng yangi uskunalar bilan jihozlandi. 2001-yilda respublika teatr san'atida muhim tarixiy voqea sodir bo'ldi. Hamza nomidagi O'zbek akademik drama teatri binosi muhtasham koshona shaklida qayta qurildi, zamonaviy teatr uskunolari va mebellar bilan jihozlandi. Prezident farmoni bilan unga Milliy teatr maqomi berildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida teatrga ozuqa beradigan, uni zamon bilan hamqadam bo'lishiga imkon yaratadigan zamonaviy asarlar yaratilguniga qadar, teatr jamoalari buyuk allomalar, mutafakkirlar, davlat arboblari, sarkardalar hayotidan hikoya qiluvchi, umuminsoniy, umumbashariy masalalar bilan boyitilgan tarixiy dramalarga murojaat qilganligini alohida ta'kidlash lozim.

Natija va muhokamalar. Respublika teatrlari Vatan tarixini sahna asarlari orqali yoritishga alohida e'tibor berdilar. Ayniqsa, teatrlarning 90-yillarning ikkinchi yarmidagi repertuarlarida tarixiy pyesalar keng o'rin oldi. Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri jamoalari "Sohibqiron", Xorazm viloyati musiqali drama va komediya teatri "Jaloliddin Manguberdi", Abror Hidoyatov nomli o'zbek davlat teatri "Buyuk ipak yo'li" kabi tarixiy dramalarni sahnalashtirdi.

Jumladan, Hamza nomidagi O'zbek davlat akademik drama teatrida rejissyor M.Azimov sahnalashtirgan Ibrohim Sodiqovning "Afandining besh xotini" komediyasi 1990-yillarda teatr repertuarini egallab oldi. Uning bosh qahramoni - xalq donoligini o'zida mujassam etgan Nasriddin Afandi bo'lib, uning hayoti yangicha talqin topdi. Komediya butkul aktyorlik ijrosiga qurildi. Aktyor uchun barcha sharoitlar yaratilgan, badiiylikka keng imkoniyat berildi.

Mustaqillik yillarida madaniy hayotda ham tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu, avvalo, teatr san'ati rivojlanishida yaqqol sezila boshladi. Yangi teatr dargohlari qurib ishga tushirildi. 1991-yilda Farg'ona, 1993-yilda Xorazmda davlat qo'g'irchoq teatrlari ish boshladi. 1994-yilda Qashqadaryo va Namangan viloyat teatrlari qoshida qo'g'irchoq guruhlar, 2001-yilda Surxondaryo viloyat qo'g'irchoq teatri ochildi.

1995-yil 28-oktabrdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 415-sonli "O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonni amalga oshirish masalalari haqida"gi qarori hamda 1998-yil 26-martdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-1980-son "O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni ga binoan teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi.

1997-yil oktabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: Sharq-G'arb» xalqaro festivalda Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi. Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. 1998-yilida al-Farg'oniy, al-Buxoriylarning yubileylariga bag'ishlangan pessalar yaratildi. Mamlakatimizning boy tarixini namoyish etuvchi spektakllar faqat Toshkentni yetakchi teatrlaridagina emas, barcha viloyatlarning teatr sahnalarida qo'yildi. O'zbekiston teatr ustalari Germaniya, Fransiya, Slovakiya, Hindiston, AQSH, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllari bilan ishtirok etdilar.

1998-yil 22-mayda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 223-sonli "O'zbekteatr" ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998-yilda "O'zbekteatr" ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.

O'zbek davlat akademik drama (2001-yil) va O'zbekiston akademik rus drama teatrlari (1999-yil) kabi poytaxt hamda viloyat teatr jamoalariga yangi binolar qurildi, ta'mirlandi. 2015-yilning oktabrida rekonstruksiya qilingan Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik katta teatrining ochilish marosimi bo'lib o'tdi. 1993-yilning sentabrida "Turkiston" saroyi ish boshladi.

2009-yilda O'zbekiston xalqaro forumlar saroyi, 2011-yilda Simpoziumlar saroyi va Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasidan tashkil topgan Ma'rifat markazi majmuasi, 2014-yilda Farg'ona viloyatida Teatr-konsert saroyi kabi ma'naviyat maskanlari ochildi.

Respublikamizda 2015 yilga kelib 36 ta professional teatr faoliyat ko'rsatdi. Har bir viloyatda qo'g'irchoq teatrlari bolalarga xizmat qilyapti. Respublikamiz teatr san'ati xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, ular ongiga milliy istiqlol g'oyasini singdira borish, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, axloqiy, estetik tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

Festivallar ijodiy jarayondagi barcha muammolarni yuzaga olib chiqishga yordam berdi. 2013 va 2015 yillarda o'tkazilgan "Seni kuylaymiz, zamondosh" O'zbekiston teatrlarining respublika tanlovida ham shuni kuzatish mumkin edi. 2013 yilda 13 teatr o'z jamoasi bilan turli asarlarni namoyish etdi. Tadbirni birinchi bo'lib O'zbek Milliy Akademik drama teatrining "Oydin" (R.Muhammadjonov asari, rejissyor – V.Umarov) spektakli boshlab berdi. Aynan shu spektakl bilan Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri ham ishtirok etdi. Faqat spektakl "Ayol qadri" deb nomlandi. Bundan tashqari, tanlovda Andijon viloyati yoshlar teatrining (rejissyor M.Hamidov) "Mehr qolur", Farg'ona viloyati rus drama teatrining (rejissyor L.Sa'dullayev) "Angel" ("Farishta"), Berdaq nomidagi Qoraqolpoq Davlat musiqali teatrining (rejissyor N.Ansatbayev) "Nur soyada qolmas", Mannon Uyg'ur nomidagi Surxandaryo viloyati musiqali drama teatrining (rejissyor M.Ravshanov) "Alla", Samarqand viloyati musiqali drama teatrining (rejissyor I.Sultonov) "Sadoqat", O'zbekiston Davlat musiqali komediya (operetta) teatrining (rejissyor S.Kapriyelov) "Exo lyubvi" ("Muhabbat sadosi"), Sapar Xo'janiyozov nomidagi Qoraqolpoq Davlat yosh tomoshabinlar teatrining (rejissyor I.Aybatov) "Ona qizim chirog'im", Yusufjon qiziq Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyati musiqali drama teatrining (rejissyor M.Yusupov) "Seni sog'indim", Qarshi shahar "Eski masjid" teatr-studiyasi jamoasining (rejissyor I.To'rayev) "Hayot bo'sag'asida" kabi spektakllari namoyish qilindi.

Respublikadagi Yoshlar teatrlari muammolari bilan shug'ullangan M.Ahmadjonova shunday ma'lumot keltiradi: "Repertuar tahlili shuni ko'rsatadiki, Mustaqillikning 16 yili ichida O'zbekiston Yoshlari teatrida 59 ta spektakl sahnalashtirilgan bo'lib, shundan drama – 10 ta,

komediya - 6 ta, tragikomediya - 1 ta, ertak - 25 ta, musiqali plastik shou - 9 ta, myuzikl - 3 ta, buffonada - 1 ta, paradoks - 1 ta. Uchta spektakl janrlar aralashma qilib (panorama) eksperiment tarzida ishlangan. Repertuardagi spektakllarning 18 tasi mumtoz dramaturgiya asarlari (shulardan 3 tasi qayta tiklangan variantlar), zamonaviy mavzuda - 5ta, tarixiy mavzuda atigi 1 ta asar, biroq ertak va rivoyatlar 31 ta spektakl asosini tashkil etgan”.

Xulosa. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston madaniyati va san’ati murakkab va serqirra rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Ko‘hna tarix oldida yigirma besh yil albatta qisqa bir lahzadek tuyulsada, davlatimiz taqdirida yuz bergan tub tarixiy burilishlar, avvalambor, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi ko‘hna ijtimoiy hayotning barcha qatlamlariga o‘zining ulkan ijobiy ta’sirini o‘tkazdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M “Tadqiqiy tahlil qat’iy – tartib intizom va shaxsiy javobgarlik- har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak” “O‘zbekiston” MNIU Toshkent, 2017.
2. Akbarov H. “Kino san’ati tarixi” Toshkent. “TIU”, 2005.
3. Abduqosimova H. “Kino san’ati asoslari” Toshkent. “O‘zMI”, 2009
4. Ubaydullaev A. “Oynai jahon istiqbollari”, T. “Fan”, 1993
5. Hasanov B., O‘zbek hujjatli kinosi, T., 1972;
6. Абулкасимова Х., Рождение узбекского кино, Т., 1965;
7. Тешабаев Дж., Пути и поиски, Т., 1972;
8. Тешабаев Дж., Узбекское кино: традиции, новаторство, Т., 1979;
9. Абулкасимова Х.Тешабаев Дж., Мирзамухамедова М., Кино Узбекистана, Т., 1985.

QASHQADARYO VILOYATIDA TARBIYACHI-PEDAGOG KADRLAR TAYYORLASH BO‘YICHA YARATILGAN IMKONIYATLAR

Norbutayeva Guzal Abdigofurovna
Qarshi davlat texnika univetsiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida tarbiyachi-pedagog kadrlarni tayyorlash bo‘yicha yaratilgan shart-sharoitlar va imkoniyatlar tahlil qilingan. Mustaqillik yillarida mazkur hududda pedagogik ta’lim tizimi tubdan takomillashtirilgani, yangi o‘quv dargohlari, kasb-hunar maktablari, kollejlari va oliy ta’lim muassasalari faoliyati kengaygani ta’kidlanadi. Shuningdek, pedagog kadrlarning malakasini oshirish, ularni zamonaviy bilim va ko‘nikmalar bilan ta’minlash hamda mahalliy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda ta’lim jarayonini tashkil etish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo viloyati, tarbiyachi, pedagog kadrlar, ta’lim tizimi, imkoniyatlar, malaka oshirish, o‘qituvchi tayyorlash.

Аннотация: В статье рассматриваются созданные условия и возможности для подготовки воспитателей и педагогических кадров в Кашкадарьинской области. Отмечается, что в годы независимости система педагогического образования в регионе значительно совершенствовалась, расширялась деятельность учебных заведений, профессиональных школ, колледжей и высших образовательных учреждений. Особое внимание уделяется вопросам повышения квалификации педагогов, обеспечению их современными знаниями и навыками, а также организации учебного процесса с учетом местных потребностей.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, воспитатель, педагогические кадры, система образования, возможности, повышение квалификации, подготовка учителей.

Abstract: This article analyzes the opportunities and conditions created for training educator-pedagogical staff in the Kashkadarya region. It highlights the significant improvements in the pedagogical education system during the years of independence, including the expansion of vocational schools, colleges, and higher educational institutions. The article also emphasizes teacher training, professional development, equipping educators with modern knowledge and skills, and adapting the educational process to the specific needs of the region.

Keywords: Kashkadarya region, educator, pedagogical staff, education system, opportunities, professional development, teacher training.

Kirish. O‘zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda og‘ir iqtisodiy sharoitlarda yashashga majbur bo‘ldi. Rejali iqtisod va markazdan keladigan topshiriqlar asosiga qurilgan rivojlanish tizimi barbod bo‘lgach, yangidan iqtisodni yo‘lga qo‘yib olish oson bo‘lmagan. Bu o‘z navbatida, hamma sohaga o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatgan. Maktabgacha ta‘lim sohasi ham huddi shunday muammolar bilan rivojlanishdan ortda qolib ketdi. Bu paytga kelib bolalar bog‘chalarini bolalarning qamrovi kamayib ketganligi sababli birin ketin yopilar va xususiy sektorga sotilar edi. Sohani xususiylashtirish ham unchalik yaxshi samara bermadi, sababi mamlakatni qamrab olgan ishsizlik qamrov darajasini yuqori bo‘lishiga yo‘l qo‘ymas edi. Shunday murakkab vaziyatda bolalar bog‘chalarining mudiralari o‘ziga xos jonbozlik ko‘rsatib, davlat maktabgacha ta‘lim muassasalarini saqlab qolishga erishgan[1]. Shu sababdan ham har bir soha rivoji uchun to‘g‘ri tanlangan kadrlar va tajribali mutaxassislarning ahamiyatini e‘tirof etmasdan imkon yo‘q.

Asosiy qism. O‘zbekistonning siyosiy jarayonlar ortidan mustaqillikka erishishi, aytish joizki, barcha sohalarda bo‘lgani kabi ta‘limda ham kutilmagan qiyinchiliklar tug‘dirdi. SSSRda olib borilgan siyosat ham iqtisodiy ham siyosiy jihatdan tanazzulga yuz tutdi va bu og‘ir yukni O‘zbekiston meros qilib oldi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov yuksak ma‘rifiy-madaniy jamiyat qurish, buyuk kelajakni va‘da qilgan davlat barpo etish sari siyosiy harakat qilib borar ekan, avvalombor yig‘ilib qolgan muammolarni bartaraf etish yo‘llarini qidirdi. Buning uchun albatta, aholini savodli qilish, ma‘naviy yuksaltirish lozim edi. Ma‘lum bir tartiblarga asoslangan, yuqoridan keladigan buyruqlarga qarab ish ko‘rib kelgan tizim uchun mustaqillik sharoitida buni amalga oshirish turli qiyinchiliklarga yuz tutishi tabiiy hol edi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda eng muhim hisoblanadigan tizim bu – xalq ta‘limi sohasi, ya‘ni maktabgacha va maktab ta‘limi bo‘lib, mazkur tizimda faoliyat olib borayotgan mutaxassislarga alohida e‘tibor qaratish eng oldi vazifalardan biri bo‘lib qolgan edi. Zotan, o‘zining ming yillik tarixiga ega va ayni paytda mustaqillikka endi erishgan mamlakat uchun hur fikrli, puxta bilimga ega, kasb-hunarli va ma‘rifatli fuqarolar zarur edi. Chunki, shu kabi fuqarolar bilangina mustaqillikni saqlab qolish va buyuk kelajakni qurish mumkin edi. Bunda eng avvalo bog‘cha va maktab yoshidagi bolalardan boshlash samarali ekanligi aniqlandi. Sababi bu yoshdagi bolalar hali sotsialistik g‘oyalar ta‘siriga tushmagan va yozilmagan qog‘oz kabi toza edi. Shu kabi sabablar tufayli ta‘limda qilinishi kerak bo‘lgan islohotlar kechiktirib bo‘lmas xarakter kasb etdi. Islohotlar natijasida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 2-iyuldagi qaroriga asosan “Ta‘lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi[2]. Ushbu qonun 1997-yil 24-avgustda qayta tahrir qilinib yangi ko‘rinishda qabul qilindi. Ta‘lim-tarbiya sohasini isloh qilish dastlab huquqiy bazani mustahkamlashdan boshlanadi. Bu boradagi ilk huquqiy asos yuqoridagi hujjat bo‘lib, keyinchalik, ya‘ni 1997-yil 29-avgustda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” qabul qilindi[3].

Bu model ta‘lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, xalqaro standartlar asosida kadrlar tayyorlash tizimini yangilash, shuningdek, ta‘lim-tarbiya jarayonining barcha bosqichlarida sifatni oshirishga yo‘naltirilgan. Ta‘limdagi islohotlar natijasida, pedagoglar va murabbiylarning malakasini oshirishga qaratilgan dasturlar, ilmiy tadqiqotlarni rag‘batlantirish mexanizmlari ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, aholining barcha qatlamlari uchun ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ayniqsa, qishloq joylarida ta'lim sifatini yaxshilashga alohida e'tibor qaratildi. Ushbu yangi model, ta'lim sohasini yanada demokratik va gumanistik ruhda rivojlantirishni, innovatsion texnologiyalar va xalqaro tajribalardan foydalangan holda, ta'limni ilmiy asosda tashkil qilishni nazarda tutadi.

Shu tariqa, yangi tahrirdagi qonun va dasturlar asosida O'zbekiston ta'lim tizimi jahon andozalariga mos keladigan sifatli kadrlarni tayyorlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirdi.

Qashqadaryo viloyati maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish maqsadida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Respublika maktabgacha ta'lim tizimiga oid normativ-huquqiy hujjatlar ijro qilinib, bolalar qamrovini oshirish va maktabgacha ta'lim tashkilotlari sonini ko'paytirish ishlari izchillik bilan yo'lga qo'yildi.

3-7 yoshli bolalar maktabgacha ta'lim bilan keng qamrab olindi, shuningdek, 6 yoshli bolalar qamrovi yaxshilanib, ularning maktabga tayyorgarligi ta'minlandi. Bolalarni "O'zbekiston Respublikasi "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'yiladigan davlat talablari" asosida tarbiyalash amaliyoti muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Bu chora-tadbirlar maktabgacha ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga, bolalarning har tomonlama rivojlanishi va ta'limga tayyorgarligini ta'minlashga xizmat qildi. Qashqadaryo viloyatida maktabgacha ta'lim sohasida amalga oshirilgan bunday harakatlar tizimni yangi bosqichga olib chiqdi[4].

Uzluksiz ta'limning dastlabki bosqichi maktabgacha ta'lim bo'lib, bu bosqichda bolani sog'lom va yetuk shaxs sifatida maktabga tayyorlash asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Maktabgacha ta'lim olti-yetti yoshgacha bo'lgan bolalar uchun oilada, bolalar bog'chalarida va mulk shaklidan qat'i nazar boshqa ta'lim muassasalarida amalga oshirilgan.

Bu jarayonda bolaning jismoniy, ruhiy va intellektual rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi dasturlar bolalarning umumiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida turli o'yinlar, ijodiy mashg'ulotlar va jamoaviy tadbirlar orqali amalga oshirilgan.

Shuningdek, bolalarda mustahkam salomatlik va sog'lom turmush tarzini shakllantirish maqsadida sport va sog'lomlashtirish mashg'ulotlari ham tashkil etilgan. Bu tadbirlar bolalarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qilgan.

Natija va muhokamalar. Soha uchun kadrlar tayyorlash borasida Xalq ta'limi vazirligining 1996-yil 23-yanvardagi 17-sonli buyrug'i ham katta ahamiyat kasb etgan. "Maktabgacha tarbiya muassasalari uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashni yanada takomillashtirish haqida" deb nomlangan mazkur buyruqning asosiy maqsadi xorijiy tillarni ilk damlardoq o'rgatishga mo'ljallangan[5].

Shuningdek, ta'lim tizimi islohotida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 10-iyundagi PF-1869-sonli "Ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni tarbiyalash to'g'risida"gi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 5-yanvardagi "Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy qilish to'g'risida"gi 5-sonli qarori muhim ta'sirga ega. O'z navbatida, 2010-yil 27-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1721 sonli "Barkamol avlod yili" davlat dasturi haqidagi Qarori Respublika ta'lim tizimini modernizatsiyalash tadbirlariga ijobiy ta'sir o'tkazdi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar va viloyat o'qituvchilar malakasini oshirish institutlariga topshiriq asosida tayyorlangan ma'ruzachilar yordamida maktabgacha tarbiya muassasalari xodimlari uchun bir oy muddatli bolalar bog'chalarida ingliz, rus va o'zbek tillarini o'rgatish bo'yicha maqsadli tayyorlov kurslarini tashkil etish topshirilgan.

Maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarining malakasini oshirish, ularni rivojlangan davlatlardagi innovatsion uslublar va qo'llanmalar bilan tanishtirish va o'zlashtirishi uchun respublika davlat tashkilotlari bilan bir qatorda xalqaro tashkilotlar ham faol ishtirok etdi. 2005-yildan boshlab, Respublika miqyosida Xalq ta'limi vazirligi va Jahon banki hamkorligida

maktab ta'limini rivojlantirish loyihasining 2-komponenti doirasida maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari uchun seminar-treninglar o'tkazildi. Shuningdek, yangi uslubiy ko'rsatmalar bepul tarqatildi[6].

Mustaqillik yillarida viloyatda maktabgacha ta'lim sohasida samarali mehnat faoliyatini olib borgan xodimlar rag'batlantirib kelingan. Xususan, "Shuhrat" medali bilan Tursunova Munavvar, "Sog'lom avlod uchun" ordeni bilan G'aniyeva Mahfuza, Murodova Dilbar, Haydarova Sojida, Murodova Navbahor, "O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 25 yilligi" ko'krak nishoni bilan To'rayeva Shoira, "O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 30 yilligi" ko'krak nishoni bilan Sultonova Xolnisa, Saidaliyeva Gulmira, Akbarova Maqsuda, Akbarova Mavluda, "Xalq maorifi a'lochisi" unvoni bilan Haydarova Sojida, Karimova Xadicha, Muhammadiyeva Gulbahor, Ibodullayeva Nigora va boshqalar taqdirlangan[7].

2022-yilga kelib Qashqadaryo viloyatida maktabgacha ta'lim muassasalarida 8 ming nafardan ziyod pedagoglar faoliyat olib borgan. Oldingi boblarda qayd etilganidek, nafaqat Qashqadaryo viloyati, balki butun respublika bo'yicha maktabgacha ta'lim muassasalari soni 2016-2017-yillarga qadar keskin kamayib borgan. Shunga parallel ravishda ularda mehnat qiladigan pedagoglar soni ham kamayib ketgan. Xususan, 2010-2016-yillarda viloyat bo'yicha ularning soni 3 ming nafar atrofida bo'lgan bo'lsa, 2017-yildan boshlab ularning sonida o'sish kuzatilgan. Shunday qilib, 2022-yilga kelib sohada mehnat qilayotgan pedagoglar soni 2 barobarga ortgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-3261-sonli qarorida belgilab berilgan zamonaviy talablar asosida tarbiyachilarning vazifalari mazmuni hamda ularning kasbiy kompetentligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "5 tashabbus" loyihasi doirasida ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish maqsadida bir qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Bu jarayonda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini, ta'limning ilg'or shakllari va samarali tashkiliy-pedagogik usullarini o'quv-tarbiya jarayoniga joriy etish asosiy o'rin tutdi. Mazkur yondashuvlar tarbiyalanuvchilarning jismoniy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlab, ularning har tomonlama mukammal bo'lishiga yordam berdi. Shuningdek, ta'lim jarayonida yangi imkoniyatlarni yaratish orqali bolalarning qobiliyatlarini ochish va ularni zamonaviy hayot talablariga mos ravishda tarbiyalashga erishildi[8].

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligidagi islohotlar esa asosan demografik o'zgarishlarni, urbanizatsiya darajasini, mafkuraviy evrilishlarni, ijtimoiy madaniy ong va jamoat manfaatlarini chuqur o'rgangan holda amalga oshira boshladi. Mamlakat mustaqillika erishganiga 30 yildan ortiqroq vaqt o'tib bunday islohotlarning ijobiy natijalarini ko'rish fursati yetganligi ayon bo'ldi. Tarixiy jihatdan qisqa bo'lishiga qaramay, o'ttiz yil jamiyat taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'lib, ushbu davrda erishilgan yutuqlar va kamchiliklar haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'lim sohasining to'laqonli rivojlanib ketishi uchun oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimining ahamiyati katta hisoblanadi. Ta'lim tizimidagi, xususan, oliy ta'lim sohasidagi islohotlar chuqur ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, iqtisodiy va ma'naviy ahamiyatga ega. Ushbu islohotlar nafaqat mamlakatdagi ijobiy o'zgarishlarni quvvatlaydi, balki xalqaro miqyosda ham mamlakat obro'sini oshiradi. Prezident Mirziyoyev ta'lim sohasidagi kamchiliklarni bartaraf etar ekan, pedagogik taraqqiyot, texnologik integratsiya va o'qituvchi-murabbiylarning imkoniyatlarini kengaytirish zarurligini ta'kidlab, bu borada katta sa'y-harakatlar olib bormoqda.

Xulosa. Qashqadaryo viloyatida maktabgacha ta'lim tizimida kadrlar yetishmovchiligi asosiy muammolardan biri bo'lgan. Bu muammo sohaning rivojlanishiga salbiy ta'sir qilgan bo'lsa-da, hukumat tomonidan bir qator chora-tadbirlar qabul qilinishi natijasida vaziyat sezilarli darajada yaxshilangan. 2022-yilga kelib, viloyatdagi maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan pedagoglar soni 8 mingdan ortib, ikki barobarga o'sgan. Bu ko'rsatkich sohada amalga oshirilgan islohotlar va kadrlar tayyorlash borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlarning samaradorligini ko'rsatadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar sohaga yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga yo'naltirilgan islohotlarning asosiy omillaridan biri bo'lib, bu orqali ta'lim tizimi sifatli va zamonaviy talablarga javob beradigan holatga keltirildi. Qarshi davlat universiteti kabi oliy ta'lim muassasalari maktabgacha ta'lim sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, "Ustoz-shogird" an'anasi ham qayta joriy qilinib, bu metod pedagoglar o'rtasida malaka oshirish va innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Qashqadaryo viloyatida maktabgacha ta'lim tizimidagi muammolarni hal qilishda amalga oshirilgan islohotlar va kadrlar tayyorlashga bo'lgan e'tibor sohaning to'liq rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qashqadaryo viloyat Xalq ta'limi boshqarmasi boshlig'i (1995-1997 yy.) X.Xasanova bilan olib borilgan suhbat. 01.08.2021 y.
2. O'zbekiston Respublikasining 02.07.1992 yildagi "Ta'lim to'g'risida"gi 636-XII-son Qonuni <https://lex.uz/docs/56418>; O'zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi "Ta'lim to'g'risida"gi 464-I-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/16188>.
3. O'zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi 463-I-son "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" <https://lex.uz/docs/48401>
4. Qashqadaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi joriy arxivi.
5. O'z MA M-26-fond, 1-ro'yxat, 836-ish, 62 bet
6. Курбанов Ш. Илгор педагогик технологиялар тизимдаги самарадорликни янада оширади // Миллий тикланиш. 2011 йил 12 октябрь. 40 (153).
7. Qashqadaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi joriy arxivi.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 09.09.2017 yildagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi PQ-3261-son Qarori. <https://lex.uz/docs/3334234>

THE ROLE OF WOMEN IN INNOVATIVE PROJECTS IN QASHQADARYO REGION

Ochilova O'g'iloy

Graduate Student, 2nd Year, Faculty of History, Karshi State University

Abstract. This article analyzes the participation of women in innovative activities, their achievements, and their role in society, with a particular focus on higher education institutions in the Qashqadaryo region. The author examines women's involvement in projects, existing challenges, and future prospects from both scientific-theoretical and practical perspectives.

Keywords. women, innovation, science, Qashqadaryo region, higher education, startup, technological development.

Introduction. In the current era of globalization and technological progress, innovative activities have acquired significant importance in every sphere of society. In particular, higher education institutions are emerging not only as centers for training specialists but also as innovative environments that implement new ideas and initiatives into practice. Within this process, the active participation of women contributes to enhancing economic and scientific potential, strengthening social status, and ensuring gender equality.

Since the years of independence, the status of women in the socio-political life of our country has been steadily strengthened. Especially in the fields of science and innovative development, systematic reforms have been carried out to engage women more actively. This process is also progressing dynamically in the Qashqadaryo region. Women, through their innovative ideas, are actively involved in addressing important socio-economic issues of society.

Research conducted on the example of higher education institutions in Qashqadaryo indicates that in recent years women have achieved significant success in startups, scientific research, and the implementation of new technologies into practice. At the same time, analyzing the barriers, challenges, and prospects of their innovative activity holds both scientific and practical value, serving as an important source for the development of future strategies in innovative growth.

1. Active participation of women in innovative projects

Observations conducted at higher education institutions in the Qashqadaryo region – Karshi State University, Karshi State Technical University, and Shahrisabz State Pedagogical University – reveal that women demonstrate notable activity in the field of scientific and innovative work. In recent years, at the Innovation Center under Karshi State University, 12 out of 35 startup projects implemented between 2022–2024 were initiated and led by women [1]. This indicator demonstrates that women are actively involved not only in traditional sectors but also in areas such as ecological technologies, digital education platforms, and biomedical research.

2. Women's Entrepreneurship and Technologies

Women's entrepreneurship in the region has also developed significantly. According to statistical data, 28 percent of small business entities in Qashqadaryo belong to women [2], and more than half of them operate in innovative fields. For instance, in Shahrisabz, the "EcoBeauty" startup produces cosmetics from natural products, while in Karshi, regional products are marketed nationwide and internationally through online trade platforms [3]. Such initiatives not only enhance women's economic activity but also create the foundation for positive transformations across society.

3. Support from State and Non-Governmental Organizations

To expand women's participation in innovative activities, a number of initiatives have been implemented by both governmental and non-governmental organizations. Between 2021 and 2024, more than 450 women in the region were trained in IT under the "Technowomen" programs [4]. Moreover, through the "Women's Notebook" project, 320 women received grants to launch their own businesses [5]. In addition, training sessions conducted by NGOs helped nearly 60 percent of young girls strengthen their knowledge in digital marketing and design.

4. Achievements in Innovative Projects From

2020 to 2024, more than 20 innovative projects were developed by female researchers in higher education institutions across the region. Among them, ecological fertilizers, digital education platforms, and electronic accounting systems deserve particular attention [6]. Through the "GreenHandicraft" project established under the leadership of women in Kasbi district, 150 housewives were provided with employment opportunities. Furthermore, with the support of the "Girls in Tech" program in Karshi, more than 200 female students acquired practical programming skills and are currently undergoing internships in international IT companies [7].

5. Challenges and Recommendations

Although women's involvement in innovation processes has increased in recent years, several challenges remain: - limited access to information resources; - restricted availability of internet and technologies in rural areas; - low interest in technical fields; - insufficient financial resources [8]. To overcome these obstacles, the following recommendations are crucial: - expanding special grant schemes and startup funds for women; - establishing permanent innovative education centers; developing local mentoring systems; - widely introducing STEM programs for girls and strengthening the activities of technopark incubators.

Conclusion and Suggestions

Women in the Qashqadaryo region are becoming active participants in innovative development. They demonstrate effective results in scientific-technical projects, promoting new ideas, and involving youth in innovation. However, further financial, organizational, and informational support is required to strengthen this process. A systematic approach and continuous support will be vital to deepening these achievements in the future. Supporting

women in innovation contributes not only to economic growth but also to the consolidation of social stability.

References

1. Official reports of the Qashqadaryo regional administration (2023–2024).
2. Data of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan, 2024.
3. Presentation of the “EcoBeauty” startup project. – Shahrizabz, 2023.
4. Materials of the “Technowomen” program. – Tashkent, 2022–2024.
5. Reports of the “Women’s Notebook” project, Committee on Women of the Republic of Uzbekistan, 2023.
6. Scientific reports of Karshi Engineering-Economics Institute, 2020–2024.
7. Results of the “Girls in Tech” program. – Karshi, 2024.
8. Local media and expert analyses, 2024

ҚАШҚАДАРЁДА НЕФТЬ –ГАЗ САНОАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА (ШЎРТАННЕФТГАЗ).

**Маллаева Феруза Раджабалиевна,
Тарих фанлар номизоди в б доцент Қарши давлат университети 91 2263452
Сайидов Муслимбек Хусанович,
Иқтисодиёт ва Педагогика университети
1-курс Магистранти
тел +99897 -311-23-32**

Давлатимиз мустақиллик йилларида нефть газ саноатида изчил ислохотлар ўтказишга ҳамда соҳани жадаллик билан ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратди. Республикада “Ўзбекнефтгаз” миллий холдинг компанияси томонидан барча ер ости бойликлари, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг мустақил юрт сиёсатидан келиб чиққан ҳолда эғалик қилиниши, қуйи тизимларда ўзгаришларга олиб келди масалан 1998 йилнинг декабрь ойида “Қаршинефт” нефть конлари бошқармаси тугатилиб, бир неча конлар “Муборакгаз”, айримлари эса “Шўртаннефтгаз[1]” газ конлари бошқармаларига қўшиб юборилди. Бунга Шўртан ҳудудида “Шакарбулоқ” нефть маҳсулдор конининг очилиши сабаб бўлди. Вилоятда фақат нефть қазиб чиқариш билан шуғулланувчи корхона тугатилиши билан икки ҳудуддаги бошқармаларга катта эътибор қаратилди. Энди бу бошқармалар бир вақтнинг ўзида газ ва нефть қазиб чиқаришни ўз зиммасига олди. Чунки нефть конларидан бир вақтнинг ўзида нефть, олтингугурт, газ конденсат ва бошқа қазилма бойликларни ажратиб олишга марказлашганди. Шу боисдан ҳам Қашқадарё вилояти ҳудудидаги 3 ташкилотнинг бири тугатилиб, “Муборакнефтгаз” ва “Шўртаннефтгаз” бирлашмаси Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йиллари, яъни 1992 йилга қадар фаолият кўрсатиб келди. Шу даврлар ичида жуда катта муҳим ташкилий тадбирлар, қурилишлар, конларни ишлатиш учун тайёрлаш ишлари бажарилган эди. Авваллари бу жамоа “Шўртангаз” газ конлари бошқармаси номи билан юритилган. 1999 йилда Қарши нефть газ қазиб чиқариш “Шўртаннефтгаз[2]” унитар шўъба корхонаси бошқармаси тугатилиб, тасарруфидаги бир неча нефть конлари қўшилди. Акциядорлик компанияси томонидан янги-янги конларни излаб топиш, маҳсулот олишни кўпайтириш кун тартибига қўйилган эди.

Мустамлака йиллари “Шўртан” ва “Увада” газ конлари маҳсулот берган бўлса, Мустақиллик йилларида конлар сони 10 тага яқинлашди.”Жанубий Тандирчи”, 2002 йилнинг 28 мартада “Зафар” “Бўзахур”, “Илим[3]” конларининг очилиши шўртанликлар учун омадли бўлди. “Шўртаннефтгаз” унитар шўъба корхонаси бугунги кунда улкан муваффақият ва эзгу мақсадлар билан катта муваффақиятларнинг қўлга киритди масалан

бўгунги кунда корхонада 3000 нафарга яқин турли касбдаги ходимлар фаолият кўрсатмоқда, ёлланма, шартнома асосида ҳам 2000 нафарга яқин ишчи-ходимлар заводга таалуқли ишларни амалга ошириб келмоқдалар. 6000 га яқин хонадоннинг қозони қайнапти, рўзғори бут, миллионлаб хонадонларнинг уйига беминнат суюлтирилган газ оқиб кирапти, корхона маҳсулоти халқимизнинг оғирини енгил қилапти, давлатимиз иқтисодий қувватини оширапти. Ҳозирги кунда йиллик газ қазиб чиқариш 10-миллиард м³га етгани қувонарли ҳолдир. Бошқарма ташкил этилган йилда атиги 0,5 миллиард м³ газ қазиб чиқарган.

Ўзбекистон Республикаси вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 15 декабрдаги “Ўзбекнефтьгазқазибчиқариш”[4] акционерлик компаниясининг кузатув кенгаши томонидан тасдиқланган 2000-йил 25 майдаги чиқарилган 6-сон баённомасига асосан таъсис этилган ва Қарши шаҳар ҳокимининг 2000 йил 20-сентябридаги Х-771/990-сонли қарори билан рўйхатга олинган. 1992 йил июнь ойида мамлакат биринчи Президентиининг фармониға бинноан, Ўзбекистон ҳудудида нефть газ саноати ишлар билан шуғулланувчи барча корхоналар негизида Ўзбекистон нефть ва газ саноати “Ўзбекнефтегаз” миллий корпорацияси тузилди. “Ўзбекнефть” ва “Ўзбекгазпром” саноат бирлашмалари асосида “Ўзбекнефтегаздобича” Давлат акциядорлик бирлашмалари ташкил этилди ва “Ўзбекнефтегаз” миллий корпорацияси таркибига киритилди.

Икки дарё –Аму ва Сирдарё оралиғида ястанган ўлка табиати ранг-баранг. Бир тарафдан тоғлар узала тушган, кўз илғамас паст текисликларга уланиб кетган саҳролар таровати бўлакча. Айниқса, бунга геолог ёхуд маъдан изловчилар кўзи билан қаралса, Жаҳонда Ўзбекистонда янги табиий бойликларга эга бўлган ўзга юртлар кам. Ватанимизга Аллоҳ назари тушган. Бу ўлканинг ер усти ва ер ости бойликлари кишини ҳайратга солади. Ўзбекистон “оқ олтин”, “кўк олтин”[5] ва “сарик олтин” мамлакати, Нефть, газ ва кўмир захиралари ҳам етарли. Ер ости хазиналаримизда олтин, мис, кўрғошин, кумуш, рух, уран ва бошқа ноёб металллар захираси ҳам кам эмас. Қолаверса, мамлакатимизнинг энг катта бойлиги маданий бойликлар бўлиб. Заминимизнинг бойлиги, инсон ҳаёти қулай табиий шароитлари бошқа давлатлар ҳукумронларининг доимо ҳасад ўтини ёндириб келган. Шу сабабли, икки дарё оралиғида жойлашган жаннатмакон юртимизни забт этмоқлик учун не-не фотиҳлар юриш қилмади, дейсиз. Уларнинг охиригиси Чор Россияси, сўнгра эса шўролар империялари бўлди. Сўнгги мустабидлик қарийб бир ярим аср давом этди. Бойликларимиз талон-тарож қилинди, шу жумладан, олтин, мис, нефть, газ, пахта ва сабзавотларимиз арзон нархларда ташиб кетилди. Жаҳондаги энг арзон, тоза газ оқими Урал саноатини таъминлаб турди. (1970-1980йилларда) Ўзбекистон 30-35 млрд. Куб метр ҳажмда газ қазиб чиқарган бўлса-да, бир нав ривожланиб борди. 1990-йилга келиб Ўзбекистон конларидан 40,8млрд. Куп метр табиий газ ва 2млн, 750минг тонна нефть (конденсат билан бирга) қазиб олинган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашнинг 1998-йил 8декабрдаги XI сессиясида: “халқ ҳаётини таъминлайдиган энг муҳим тармоқларни ривожлантиришга зўр эътибор беришни турмушнинг ўзи талаб қилмоқда. Чунончи, нефть ва газ саноатини, энергетика, олтин ва рангли металллар қазиб олишни[6]”- деб таъкидланган эди. Ўзбекистонда нефть-газ саноати жадал суръатларда ривожлана бошлади. Геолог ва қидирувчиларимиз томонидан тайёрлаб қўйилган конлар бирин-кетин ишга туширилди. Шу жумладан, “Кўкдумалоқ” кони ҳам нефть, газ ва конденсат бера бошлади. 1996 йилда бу кондан 5,4 млн.тонна нефть ва конденсат қазиб олинди. Шунингдек, “Алан”, “Помиқ”, “Мингбулоқ”, “Шакарбулоқ”, “Урга” конлари ҳам маҳсулот бера бошлади. 1996 йилда Ўзбекистон ўз конларидан 49 млрд.куб метр табиий газ, 7,6 млн. Тонна нефть ва конденсат олишга эришди. Мамлакатимизда 1990 йилга нисбатан газ қазиб чиқариш-20% нефть ва конденсат қазиб олиш -2 барабар кўпайди. Республика четдан нефть ва нефть маҳсулотлари келтиришни тўхтатиб, ёнилғи мустақиллигига эришишида геолог ва геофизикларимизнинг ҳам ўрни алоҳида. Айниқса, разведка скважиналарини пармаловчи ишчи ва мутахассисларнинг хизматлари бекиёсдир. Пармаловчилар ҳар томонлама оғир

шароитда меҳнат қилишади. Разведка қилинадиган майдонларнинг аксарияти қир-адирлар, чўлу саҳроларга жойлашган. Оддий дала йўли ҳам бўлмаган майдонга минглаб тонна юкларни ташиш, оғир (20-30 тонналик) дастгоҳ ва ускуналарни элтиб, жойига ўрнатиш, турли оғир асҳаларни манзилга олиб бориш жуда машаққатли ишдир. Пармалаш ишлари учун сув ҳам олисдан ташиб келтирилади. Ишчиларнинг маиший шароитлари ҳам оғир, улар асосан вагон-уйчаларда яшаб, меҳнат қилишади. Қишда совук, изғирин. Ёз кунлари жазирама иссиқ, гармсел, қум бўронли. Лекин пармалаш ишлари бир дақиқа ҳам тўхтатилмайди, мумкин эмас. Бунинг устига ер остида турли муаммоларга дуч келинади Шуларга қарамай, улар чуқур конларни пармалаб, фойдаланишга топширадилар. Бу ишларнинг натижаси ўлароқ, 1995-2002 йиллар мобайнида 28 та нефть ва газ кони, шу жумладан, Устюрт ҳудудида 5 та газ ва газ конденсатли кон очилди. Мазкур конларни ўзлаштиришда “Муборакнефтьгаз”, “Шуртаннефтьгаз”, “Ургагаз”, собиқ Қарши нефть қидиришбошқармаси кончилар астойдил меҳнат қилишди. Бугунги кунда, Ўзбекистон нефть газ мустақиллигига эришди. Бу, аввало, мустақиллигимиз туфайли қўлга киритган имкониятларимиз, қолаверса, мамлакатимиз олимлари, нефть-газ конлари қидирувчилари ва кончиларининг фидокорона меҳнатлари эвазига ишга туширилган янги –янги конлар самарасидир.Нефть ёки газ қатламнинг баланд, дўнглик жойида тўпланади. Бундай дўнгликларни **”антиклинал структураси”** деб айтишади.

Нефть-газ конларини қидирганда антиклинал структуралар изланади. Ёки нефтьгаз тўпланган қатлам юқорига қия йўналган (моноклинал) бўлиши мумкин. Денгизларда пайдо бўлиб кўмилиб кетган қоялар (рифлар) ғовакларида ҳам нефть ёки газ тўпланиб кон ҳосил қилади.

Нефть ва газ қандай вужудга келади? Бу тўғрида бир фикрлик йўқ. Маълумки

Нефть ва газ кўмир (карбон) ва сувчил (водород) моддаларининг бирикмаларидан иборат. Улар қасрға қандай шароитда бирикма ҳосил этади, ҳанузгача аниқлангани йўқ. Бир гуруҳ тадқиқотчилар нефть ёки газ молекулалари органик жинс қолдиқларидан пайдо бўлиб, ғовакли жойларда тўпланади десалар, бошқа бир гуруҳ олимлар ер чуқурликларида ҳосил бўлган кўмир моддаси юқори кўтарилиши жараёнида сувчил билан реакцияга кириб нефть ёки газ ҳосил қилади, деб айтишади. Яна бошқа хилдаги гипотезалар ҳам кўп. Буларни қайси бири ҳақиқатга яқин, айтиш қийин. Нефть ва газнинг вужудга келиш гипотезлигича қолаверса керак.

Истиқболли қатламларни қидириш бир неча босқичдан иборат. **Биринчи босқич**, геологик съёмка, яъни юқорига чиқиб қолган қатламларни хариталаш. Шу асосда антиклинал ёки моноклинал ётқизиклар кўрсатиб берилади. Геологлар бундай тўнтариш қозонга ўхшаш дўнгликларни “структура” деб аташади. Структура кон бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Структура борлигини аниқлаш учун унчалик чуқур бўлмаган (структурная) скважиналар пармаланади. Бу жараён **иккинчи босқич**га киради. 1950-йиллардан сўнг структуралар сейсмик усуллари билан ҳам аниқлана бошланди. **Учунчи босқич** – чуқур қидирув скважиналарни пармалашдан иборат. Скважиналар истиқболли маҳсулдор қатламгача етиб бориши керак. Шу скважина воситасида қатламда нима борлигини билиб оламиз. Ўзбекистондаги кўп конлар геологик съёмка ва структураларни аниқловчи скважиналардан олинган геологик ахборотлар асосида очилган.

Нефть-газ конлари бўлиш эҳтимоли бор истиқболли структураларни қидириш учун Қўқон ва Жарқўрғон шаҳарларида геология –қидирув идоралари (ГПК-геология поисковая контора) ташкил этилган. Қўқон геологияқидирув идораси асосан Фарғона водийсида Жарқўрғон геология қидирув идораси Сурхон водийси, Қашқадарё вилоятлари ҳудудларида структураларни қидириш ва тайёрлаш билан шуғулланган.

Косон нефть-газ конларини қидириш экспедицияси Ғузор туманидан то Мубораккача бўлган ҳудудда иш олиб борар эди. 8-10 та пармалаш брҗадаси бўлиб, улар йилига 40-минг метр ҳажмда пармалаш ишларини бажарди. Бундан ташқари, 5-6 та скважиналарни синаш бригадаси ҳам бўлган. Экспедиция қидириш, пармалаш, синаш ҳамда геологик вазифаларни ошиғи билан бажарар эди. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки,

Қашқадарё вилояти нефть-газ саноати Республиканинг енг асосий саноат зоналаридан бири ҳисобланади. Келажакда бу соҳани ривожлантириш орқали нафақат Қашқадарё вилоятини, балки Республика мавқеини янада мустаҳкамлаш мумкин.

Адабиётлар рўйхати.

1. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг қарши филиали, 622-жамғарма 1-рўйхад, 4-иш, 140-варақ.
2. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг қарши филиали, 612-фонд 1-рўйхад, 620-иш, 18-варақ.
3. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг қарши филиали, 536-фонд 1-рўйхад, 1998-2009йиллар учун доимий сақланадиган ҳужжатлар. 6-варақ.
4. Шўртаннефтьгаз 40-ёшда. И.Бўриев,- Т.; ворис-нашриёти. 2020. 32-бет.
5. Қашқадарё вилоят Давлат архивининг қарши филиали, 612-фонд. 1-рўйхад, 22-жилд, 4-варақ.
6. Шўртаннефтьгаз 40-ёшда. И.Бўриев,- Т.; ворис-нашриёти. 2020. 35-бет.
7. <https://uz/Wikipedia.Org/wiki/sanoat>.

O‘ZBEKISTONDA OLIMA AYOLLARNING FAN VA MADANIYAT SOHASIGA QO‘SHGAN HISSASI

Beshimova Aziza Azamat qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda olim ayollarning fan va madaniyat sohasiga qo‘shgan hissasi ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Mustaqillik davridan keyin ayollarning ijtimoiy hayotdagi mavqei, ularning ilmiy va madaniy faoliyati kengaygani ta’kidlanadi. Tabiiy, gumanitar fanlar hamda pedagogika yo‘nalishlarida olim ayollarning ilmiy izlanishlari, yutuqlari va ilmiy maktablar shakllantirishdagi xizmatlari yoritilgan. Shuningdek, adabiyot va san’atda ayol ijodkorlarning o‘rni, ularning milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib qilishdagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Maqolada olim ayollarning jamiyat va ijtimoiy hayotdagi faolligi, yosh avlod tarbiyasidagi roli hamda xalqaro ilmiy-madaniy maydondagi ishtiroki tahlil qilinadi. Tadqiqot xulosalariga ko‘ra, O‘zbekistonda ayol olimalarning fan va madaniyatga qo‘shgan hissasi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: olim ayollar, ilm-fan, madaniyat, adabiyot, san’at, O‘zbekiston, ijtimoiy hayot, taraqqiyot.

Аннотация. В данной статье рассматривается вклад женщин-учёных Узбекистана в развитие науки и культуры. Отмечается, что в период независимости расширились возможности женщин в общественной жизни, а их научная и культурная деятельность приобрела широкое признание. Подробно анализируется роль женщин-учёных в области естественных, гуманитарных наук и педагогики, их достижения и заслуги в формировании научных школ. Также раскрыта роль писательниц и деятелей искусства в литературе и культуре, их значение в продвижении национальных и общечеловеческих ценностей. В статье освещается активность женщин-учёных в общественной жизни, воспитании молодёжи и международной научно-культурной деятельности. В заключении делается вывод о том, что вклад женщин-учёных в развитие науки и культуры в Узбекистане является одним из важнейших факторов общественного прогресса.

Ключевые слова: женщины-учёные, наука, культура, литература, искусство, Узбекистан, общественная жизнь, развитие.

Annotation. This article examines the contribution of women scholars in Uzbekistan to the development of science and culture. It highlights the expansion of women's opportunities in public life during the independence period, as well as the growing recognition of their scientific and cultural activities. The paper analyzes the role of women scholars in natural sciences, humanities, and pedagogy, their achievements, and their contributions to the establishment of scientific schools. Furthermore, it discusses the role of female writers and artists in literature and culture, emphasizing their importance in promoting national and universal values. The article also outlines the active participation of women scholars in public life, youth education, and international scientific and cultural activities. The findings conclude that the contribution of women scholars to science and culture in Uzbekistan is one of the key factors of social progress.

Keywords: women scholars, science, culture, literature, art, Uzbekistan, social life, development.

Kirish. XX–XXI asrlarda O'zbekistonda ilm-fan va madaniyat taraqqiyotida ayollarning faol ishtiroki muhim omillardan biri sifatida maydonga chiqdi. Mustaqillikdan keyingi davrda ayollarning ijtimoiy hayotdagi mavqei, ilmiy izlanishlari va ijodiy faoliyati davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. O'zbekistonda olima ayollarning fan va madaniyatga qo'shgan hissasi nafaqat milliy miqyosda, balki xalqaro miqyosda ham e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston fanida ayollar ilmiy faoliyatining kengayishi ilmiy maktablar shakllanishi va ilmiy kadrlar tayyorlash jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

- Tabiiy fanlar: biologiya, kimyo, tibbiyot sohalarida ayol olimalar yirik ilmiy natijalarga erishgan. Masalan, tibbiyot fanlari doktori Saida Inomova onkologiya yo'nalishidagi ilmiy izlanishlari bilan tanilgan; biologiya fanlari doktori Saodat Usmonova ekologiya va biotexnologiya sohalarida ilmiy maktab yaratgan.

- Gumanitar fanlar: filologiya fanlari doktori Gulchehra Raximova, tarix fanlari doktori Rano Rasulova kabi olimalar milliy madaniy meros, tarixiy jarayonlar va tilshunoslik masalalarini ilmiy asosda tadqiq etib, yosh kadrlar tayyorlashda samarali faoliyat olib bormoqda.

- Pedagogika: olima ayollar zamonaviy ta'lim metodlarini ishlab chiqib, ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni keng tatbiq etmoqda.

Adabiyot va san'at sohasida ayol ijodkorlarning hissasi alohida e'tiborga loyiqdir.

- Adabiyotda: shoira va yozuvchilardan Zulfiya, Halima Xudoyberdiyeva, Saida Zunnunova, Oydin Hojiyeva ijodida ayol qalbi, milliy qadriyatlar, erkinlik va zamonaviy tafakkur badiiy ifodasini topdi.

- San'atda: teatr, musiqa va raqs san'atida ayollar faoliyati milliy madaniyatning jahon miqyosida tanilishiga xizmat qildi. Masalan, Tamara Xonim o'zbek milliy raqsini dunyoga tanitgan bo'lsa, Sara Eshonto'rayeva va Tursunoy Saidazimova teatr va kino san'atida milliy obrazlar yaratgan.

Mustaqillik davrida ayollarni qo'llab-quvvatlash, ilmiy va madaniy faoliyatda ularning imkoniyatlarini kengaytirish davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Ayol olimalar quyidagi sohalarida jamiyat hayotiga faol hissa qo'shmoqda:

- yoshlarni ilm-fan va san'atga jalb etish
- ayollar huquqlarini himoya qilish
- ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish
- xalqaro ilmiy va madaniy loyihalarda qatnashish

O'zbekistonda olima ayollarning fan va madaniyat sohasiga qo'shgan hissasi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ularning ilmiy kashfiyotlari, adabiy va san'at asarlari, ijtimoiy faoliyati yosh avlodni ma'naviy va intellektual barkamollikka yetaklaydi. Ayol olimalar faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash O'zbekistonning kelajak taraqqiyoti uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. “Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”. – Toshkent, 2021.
4. Jo'rayev A., Rasulova R. O'zbekistonda ayollar va ilm-fan taraqqiyoti. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
5. Qodirova S. O'zbek ayollari tarix va madaniyatda. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2017.
6. Qodirov A., Raximova G. O'zbekistonda gumanitar fanlar rivojida ayol olimlar roli. – Toshkent: Fan, 2020.
7. O'zbekiston Milliy kutubxonasi materiallari: “Zulfiya va Halima Xudoyberdiyeva ijodi”. – Toshkent, 2016.
8. Hasanov B. Globallashuv jarayonida O'zbekiston: ijtimoiy-siyosiy va madaniy o'zgarishlar. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
8. Abdurahmonova N. O'zbekiston ommaviy axborot vositalari: rivojlanish bosqichlari va istiqbollari. – Toshkent: Fan, 2018.
9. Zohidov F. O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti: mustaqillik davri tajribasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
10. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishers, 2010.
11. Manuel C. Communication Power. – Oxford University Press, 2011.
12. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996.
13. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.
14. United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report: Uzbekistan. – New York, turli yillar.
15. World Bank. Uzbekistan: Transition to Digital Economy. – Washington D.C., 2021.
16. UNESCO. Cultural Policy Review of Uzbekistan. – Paris, 2020.

ISTIQLOL TILLARIDA TEMURIYSHUNOSLIK TADRIJI: TASHABBUS TADQIQIOT, NATIJA

Yaxshiyeva Zebo Rashidovna
Filologiya fanlari doktori (DSc),
Turon universiteti Xorijiy tillar kafedrasini mudiri,
Turon fanlar akademiyasi akademigi,
+998977568115
e-mail: zebona.sevinch@gmail.com,
[ORCID:0009-0006-0973-6147](https://orcid.org/0009-0006-0973-6147)

Bugungi globallashuv davrining eng xavfli qurollaridan biri millatlar milliyligini, ularning qahramon o'tmishdoshlaridan faxr tuyg'ulari o'rnini uyali aloqa ekranlarda namoyishona hislariga almashtirish, millatning ertangi qalbi uyg'oq yoshlarining tarbiyaviy vositalaridan bir bo'lgan o'z vatanining buyuk daho shaxslari, olimu ulamolari, avliyo va anbiyolarining pand nasihatlarini o'rnini internet tarbiyalovchi axloq rishtalariga ipsiz bog'lab olishdir. Inson ongini, uning milliy mentalitet xususiyatlarini, turmush tarzi va axloq normalarining o'ziga xos milliy tarbiya vositalaridan qochish, umumiylik foni ostida ularni dunyoning yot elatlariga taqlidini kuchaytirish asoratlarini qoldirmoqda. Ammo, butun hayotining yuksak maqsadini o'z elini erk va taraqqiyotga, ozodlik va hurriyatga olib chiqish orzusi va harakati bilan yashab o'tgan ulug' millatdoshlarimiz hayot yo'llarini xolisona o'rganishga, ularning ibratli faoliyatlarini nafaqat

anglash balki tarbiyaviy jarayonlarda qo'llash zarurati tug'ilmoqda. Mana shunday shaxslar qatorida sohibqiron Amir Temur Ko'ragon haqida bitilgan manbalarni turli zamonlarda, turli maqsadlar va turli shaxs hamda siyosiy tuzumlar muddaolariga moslangan tadqiqotlarni qiyosan o'rganish va obyektiv, xolis tadqiqotlarni saralash gumanitar fanlar tizimida muhim jabha bo'lgan adabiyotshunoslik ilming bugungi kundagi dolzarb vazifalaridan sanaladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligiga qadar bo'lgan va XX asrning 80 yillaridan keyingi davrlarida bir qator olimlar tomonidan yangi temurshunoslik ilmiga tamal toshi qo'yilgan edi. Bu xatarli va ulkan vazifani bajarishda A.O'rinboyev, D.Yusupova, O.Bo'riyev, G.Pugachenkova, R.Mukminova kabi temuriyshunos olimlarning xizmatlari katta. Ular qatorida Akmal Saidov hamda E.V.Rtveladzelar tomonidan tayyorlangan "Amir Temur dunyo fani ko'zgusida" nomli bibliografik nashrda jahon temurshunosligi ilmiy yo'nalishlarini yetti guruhga ajratadilar: 1) Arab, fors, turk, Kavkaz xalqlari, ispan, nemiz, lotin tilaridagi yozma tarixiy manbalar; 2) Amir Temurning Yevropa xalqlari xukmdorlari bilan yozishmalari; 3) Numizmatik manbalarning nashri; 4) Epigrafik manbalarning nashri; 5) Umumlashtiruvchi va alohida yirik muammolarga ba'gishlangan tadqiqotlar; 6) Ayrim muhim masalalarga ba'gishlangan tadqiqotlar; 7) Ilmiy- omabop tadqiqotlar.[1;8] Mustaqillik davri temurshunosligi rivojida "Amir Temur jahon tarixida" nashrida o'zbek va jahon tadqiqotchilarining shu mavzudagi ishlari tahlil qilinib, natijada "Amir Temur shaxsini bir yoqlama, tor va bir xil tarzda talqin etishdan iborat dastlabki ko'nikmalardan uni chuqur, keng va turfa nazarlarda idrok etishga asta-sekin o'tish tadriji sodir bo'ldi[2]" degan ilmiy xulosa berildi.

Sobiq Sho'ro davrida Ibrohim Mo'minovning sohibqiron haqidagi risolasi qattiq tanqid ostida olingan bo'lib, 1970 yilda Amir Temur shaxsi rasmiy qoralandi. Olimning risolasi esa, o'tmishni ideallashtirish deya baholandi. Amir Temur shaxsi va faoliyatini qora sahifalarga kiritishda M.Abduraimov va M.Vahobovlar o'z zamonasi g'oyalarini olqishlagan holda A.P.Novosel'sev bilan birgalikdagi qator maqolalarining ta'siri katta. 1970-1980 yillarda bu tarixiy shaxs xususida bironta ham amaqola chop qilingani yo'q.[3;23] Ibrohim Mo'minovning risolasiga mustaqillikka erishgandan so'ngina, M.M.Xayrullayev tomonidan Amir Temur haqida yozilgan bu asar katta ilmiy jasorat ekanligi, tarixni haqqoniy yoritish, milliy tariximizga ilmiy yondashish, madaniy merosni tiklash, mustaqil fikr yuritish uchun kurashning qurboni bo'lganini[4;11] e'tirof etgandi.

1990 yillarda temurshunos olimlar A.Ahmedov, B.Ahmedov, B.Lunin kabi olimlar Amir Temur davri, faoliyatini qayta va xolis o'rganish sari qadam tashlashdi. Ammo 130 yil davom etgan mustabid tuzumning g'oyaviy unsurlari 1992-1994 yillarda nashr etilgan adabiyotlarda sezilib turardi. G.Hidoyatov, M.Ishoqova, B.Kostetskiylar Amir Temurni savodsiz, bosqinchi, harbiy yurishlarini oqlash uchun Islom dinidan foydalanganligi[5;28] ni shu davrda chop etilgan maktab va Oliy ta'lim tizimiga mo'ljallangan tarix darsliklariga kiritishgani ham, hali-hanuz sohibqiron shaxsiga nisbatan noxolis yondashuvlarning mavjudligidan dalolat edi. Yurtimizda Amir Temurga mana shunday munosabatda bo'linayotgan bir davrda rossiyalik tarixchi P.Vorobyov Amir Temurni "savodsiz"ga chiqarib qo'ygan tarixchilarni keskin tanqid qildi, Sharq va G'arb manbalarini solishtirgan holda sohibqironning tarixshunoslikdagi ilmi Ibn Haldun kabi buyuk tarixchini lol etgani, uning kallalardan minora qilganligi haqidagi afsonlar asossizligini esa biror arxeologik qazishmalarda ularni taqsiqlovchi dalillar topilmaganligini[6] qayd etadi.

1995 yilda Amir Temur hayot yo'lini xolis o'rganish ishlari avvalo, uning to'g'ri va haqqoniy bibliografiyasini tuzishdan boshlandi.[7] Bu boradagi ishlar 2003-yilga kelib, qo'lyozmalar va yozishmalar, MDH davlatlari, Yevropa va Sharq tillariga kitoblar chop etish faoliyati[8;114] bilan takomillashdi. Bu sohada esa B.Ahmedov, B.Qosimov, I.Noyazov, B.Mannopov, M.Zikrullayev, Y.Muhammedovlarning xizmatlari beqiyos.

1996 yildan boshlab, an'anaviy tarzda Amir Temur hayoti va faoliyatiga oid xalqaro konferensiyalar o'tkazish bo'yicha amaliy olib borildi. Dunyoning turli davlatlarida xalqaro ilmiy konferensiyalar, tarixiy madaniyat kunlari yo'lga qo'yildi, Jumladan, YUNESKO tomonidan Parijda "Temuriylar davrida ilm fan, madaniyat va maorifning gullab yashnashi"

nomli xalqaro konferensiya tashkil etildi va unda butun dunyo temurshunoslari jamlandi. Bundan tashqari, Amir Temur shaxsi va faoliyatining o'z zamondoshlari tomonidan baholanishi, uning markazlashgan davlat tuzishdagi buyuk xizmatlari, temuriylar davriga oid manbalarning o'rganilishi, temuriylar davlatchiligi va Renessans ibtidosi bo'lganligi dunyo olimlari tomonidan keng o'rganilmoqda.[9;31] Ayniqsa, tarixchi olimlar bilan bir qatorda adabiyot vakillari, yozuvchi va shoirlar, dramaturglar va san'atkorlar ushbu ulug' shaxsni yosh avlod qalbiga ta'sircha shaklda singdirish sari ijod qilib kelmoqdalar.

1998 yilda esa O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiyasining yaratilishi, hamda unda Amir Temur va temuriylar davri alohida bosqich etib belgilandi. Mana shu davrda kelib, bu buyuk davlat arbobi hayoti va faoliyatiga oid ilmiy bilimlar, tadqiqotlar, yangicha yondashuvlar shakllanish pallasiga kirdi. Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev: "Adabiyot xalqning yuragi, elning ma'naviyatini ko'rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlashtirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish kerak"[10] ekanligini ta'kidlamoqda.

XXI asrning dastlabki B.Ahmedovning bu boradagi xizmatlari ulkan bo'lib, olim ensklopedik ahamiyatga molik tadqiqotlarga bosh bo'ldi. Olimning bu boradagi faoliyatini to'rt yo'nalish doirasida o'rganish maqsadga muvofiq: 1)manbalarni nashrga tayyorlash va ilmiy tahrir; 2)maxsus tadqiqotlar; 3)o'quv uslubiy tadqiqotlar; 4)ilmiy ommabop va badiiy asarlar. Shu bilan birgalikda, tarixchining temuriylar davriga oid manbalar tarjimalari, to'plamlarning ilmiy tahrir, munozarali ma'lumotlarga oydinlik kiritganligi bu sohaning chuqur bilimdoni ekanligini[11;560] ko'rsatadi.

Istiqlol yillarida temuriyshunos olimlar tomonidan bu ulug' siymoning nafaqat shaxsiyati va faoliyati, shu bilan birgalikda, u tuzgan davlat barpo etilishining sabab va natijalari, oqibat va xulosalar borasida ham qator tadqiqotlar olib borildi. Ustoz tarixchi olim Bo'riboy Ahmedovning izlanishlar doirasida aynan mana shu masalalar: XIV asr o'rtalaridagi Chig'atoy ulusidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol, amirlar o'rtasidagi nizolarning kuchayishi, Temur siyosiy faoliyatining boshlanishiga turtki bo'lgan siyosiy muhit, davlat tuzish mahorati hamda saltanat yuritish qonun qoidalari, harbiy yurishlar sabablari va Amir Temurning o'z davrida ilm fan va boshqa sohalar rivojiga qo'shgan xissasi atroflicha bir necha yillar davomida chuqur o'rganildi.[12] Ayniqsa, o'z tadqiqot sohasining bilimdoni sifatida B.Ahmedov mustaqillikkacha bo'lgan davrlarda Temur shaxsiga nisbatan no'to'g'ri yondashuvlarni asl tarixiy manbalar bilan solishtirib, qiyosga tortadi va bu mavzuning bahsli, yaxshi o'rganilmagan sahifalari haqida obyektiv mulohazalarini o'rtaga tashlaydi. Sohibqironning Yevropa, Osiyo tarixidagi buyuk xizmatlari, buyuk ipak yo'li tiklanishdagi jonbozligi, bunyodkorlik faoliyati haqida xalqaro sharqshunos olimlar G.A.Pugachenko, R.G.Mukminova bilan hamkorlikda kollektiv monografiya[13;59] bu soha rivojiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi.

Olib borilayotgan ilmiy izlanishlar asoslari bo'lgan yozma va og'zaki manbalarni to'plash, qadimgi fors va arab tillarida bitilgan asarlar tarjimalari bilan shug'ullanish borasida A.O'rinboyevning xizmatlari katta bo'lsa, E.Rtveladze tomonidan olib borilgan arxeologik qazishma ishlari natijalari ham muhim dalillar sifatida ahamiyatlidir. Shuningdek, Amir Temur saltanatiga oid tarixiy, ilmiy izlanishlar doirasida, manbalarni bugungi kun kitobxoni, tadqiqotchilari va adabiyot vakillariga izohli tarjimalari bilan yetkazish, olib borilgan tarixiy geografik tadqiqotlarni to'plamlar holida ommaga yetkazish faoliyati bilan taniqli olim O.Bo'riyev faoliyat olib bordi. Shomiy va Yazdiylarning "Zafarnoma" asarlaridagi geografik nomlarning izohlari, Hofizi Abro'ning "Zubdat ut tavorix", "Xazrat Sohibqironning mo'tabar nasl nasabi" kabi qator asarlarini forsiydan tarjima qilishda, XIV-XV asrlar tarixiy geografiyasini o'sha davr ijtimoiy-siyosiy muhiti bilan qiyoslagan tarzda tarixiy aspektida to'ldirishda, temuriylar davri manbashunosligidan "Temur tuzuklari"ni Yazdiy asariga qiyosiy o'rgangan holda, bahsli masalalarga oydinlik kiritishda ushbu zabardast temuriyshunosning xizmatlari beqiyos. Olim birinchilardan bo'lib, Amir Temur haqidagi dunyo ommasida afsonalarga aylanib ketgan qarashlarning asosli va asossizlarini ajratgan, Amir Temur tarjimayi holi bayon etilgan "Malfuzot" matni erkin tadbilini[14;112] tayyorlagan edi.

Temuriylar shajarasini yozma manbalarga tayanib, 300 dan ortiq malika va 192 shaxzoda taqdiriga oydinlik kiritgan olim T.Fayziyev bo'lib, u ushbu izlanishlarini "og'ir ilmiy izlanishlar mahsuli"[15] sifatida baholagan edi.

Mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlar doirasini, badiiy adabiyot, sanat namunalari bir necha jabhaga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq sanaladi:

1) Amir Temur shaxsiyati va faoliyatiga ba'g'ishlangan mahalliy va dunyoviy ko'lamdagi tarixiy, ilmiy, badiiy asarlar, tadqiqotlar;

2) Temuriylar davri, Amir Temurning saltanat qurishi, harbiy yurishlari sabalari va oqibatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar;

3) Temuriylar davriga oid arxeologik qazishmalar va manbashunoslik natijalari;

4) Temurshunoslik ilmi tadqiqidagi yozma qo'lyozmalarining ilmiy izohi va xalq og'zaki ijod namunalari, xalqlar solnomalari tadbili;

5) Dunyo tarixshunosligida va badiiy adabiyotida yaratilgan asarlar tarjimalari va ular borasidagi tadqiqotlar.[16;348]

Mana shu ko'lamdagi ishlar doirasiga xorijda yaratilgan asarlar va tadqiqotlarning o'zbek va rus tillariga tarjimalari orqali ommani bu boradagi jahoniy faoliyatdan xabardor qilish edi. Jumladan, ingliz olimasi H.Hukhemning "Amir Temurning favqulodda nodir salohiyati"ga bag'ishlangan ilmiy izlanishlari natijalari[17;7], fransuz temurshunosi L.Kerenning mohir diplomat va sarkarda, ilm- fan homiysi va Yevropa xalqlari taqdiriga qo'shgan xizmatlariga bag'ishlangan asarlari[18;84], Amir Temurning diplomatik aloqalarini maxsus tadqiq etgan Misrlik Fatxi al-Guveyli, amerikalik R.Nilson, Germaniyalik K.Pander, Pokistonlik F.Duroniy kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari narijalari[19;121] ham jamlandi.

So'ngi yillarda temurshunoslik borasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarni maxsus uch yo'nalishga:

1) Amir Temur va temuriylarga bag'ishlangan asarlar, manbalar, yodgorliklar tadqiqiga bag'ishlangan mahalliy va xorijiy tadqiqotlar;

2) Temuriyshunos o'zbek va dunyo olimlari qarashlarini qiyosiy tahlil etish orqali obyektiv va aniqlik kirish masalalari dorasidagi maxsus izlanishlar;

3) Amir Temur va Temuriylarga bag'ishlangan mahalliy va jahon adabiyoti, san'ati, tarix durdonalarini o'rganuvchi ilmiy faoliyat[20;350];

Mana shunday ishlar doirasida xorijiy davlatlarda Amir temur tarixiga oid yozma manbalar tarjimalariga bag'ishlangan D. Abidjanovanning ilmiy tadqiqot ishida F.Tauer, D.Sanders, A.Berevidj, U.Tekson kabi tarjimon olimlarning arab, fors tillarida mavjud manbalarni Yevropa tillariga mohirona o'g'irgan tarjimalarini, dunyo temurshunoslaridan B.Mans, H.Hukhem, M.Subtelni, L.Keren kabi G'arb va Sharq adiblari, olimlari asarlarini ishonchli tarixiy manbalar bilan qiyosiy tahlil ostiga oladi. O'z mustaqil pozitsiyasiga ko'ra, Amir Temur haqida olib borilgan noto'g'ri yondashuvlarga munsabat bildirib[21], R.Grosse va B.Spullerni "Mug'ul dogmatiklar" deya baholaydi, ularning temur shaxsiyatiga nsbatan bir yoqlama munosabatda bo'lgan deya baholaydi, xorijiy tadqiqotchilarni asosan Temurnign siyosiy yurishlari tadqiqi bilan cheklanib qolganligini, bu borada nisbatan kengroq mulohazalar ingliz olimasi H.Hukhem ilmiy izlanishlarida kuzatilishini, ingliz tarixchi olimasi XIV-XV asr Mavarounnaxr ijtimoiy-iqtisodiy tarixini yoritishda boshqalarga qaraganda xolis ilmiy izlanishlar olib borgan deya hisoblab, ilmiy tadqiqoti obyektiga ushbu olima faoliyatini quyadi.

Demak, Amir Temur o'z salatanatini idora qilishda Islom dini qonun qoidalari, xususan Quroni Karim va hadislarda bayon etilgan tartib qoidalarga tayanilgani bu buyuk sarkadaga bag'ishlab yozilgan barcha tarixiy asarlarda, "Temur tuzuklari"dan anglash mumkin. Amir Temur faoliyatida davlatni idora qilish yo'l yo'riqlari, kengashlar, vazir va amaldorlarni tayinlash jarayonlari, davlatni huquqiy asoslari, saltanatni idora etish tadbirlari masalalari, sud tizimi, davlat boshqaruvida qonun ustuvorligi haqida ilmiy tadqiqotlar olib borish shu yurt farzandlari va ilmiy tadqiqotchilari oldida turgan dolzabd masalalardan bo'lib qolaveradi. Mamlakat istiqloлга erishuvi bilangina bu ta'qiqlar yechilib, kelajak avlodni buyuk bobolarning hayo't yo'llari bilan yaqindan tanishtirish, ularga munosib avlodni tarbiyalash uchun avvalo,

adolatli tarix sahifalari varaqlandi. Xorijiy davlatlarda mavjud noto'ri qarashlarga xolis munosabatlar barilla aytila boshlandi. Bu borada tarixchilar, olimlar, adabiyotshunos va san'atkorlar birgalikda faoliyat olib borishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Ртвеладзе Э.В, Саидов А.Х. Амир Тему́р в зеркале мировой науки. - Ташкент: 1999.-С.8.(112)
2. Amir Temur jahon tarixida. - Toshkent: Sharq, 2001.-B.214-216.
3. Raxmatullayeva A.R. O'zbekistonda Amir Temur hayoti va faoliyati tarixshunosligi. Tarix fan.nomz.ilm.daraj.olish diss. T., 2010.-B.23.
4. Xayrullayev M.M.Ibrohim Mo'minovning katta ilmiy jasorati (So'zboshi o'rnida) / I.Mo'minov. Amir Temurning O'rta Osiyoda tutgan o'rni va roli.T.: 1992.-B.11
5. Hidoyatov G, Ishoqova M, Kostetskiy B. O'zbekiston xalqlari tarixi. T: O'qituvchi, 1995. - B.28.
6. Воробёв П. Тимур велокопный. <http://www.peoples.ru>.
7. Karimov I.A.Toshkentda Amir Temur haykalini ochilishiga bag'ishlangan tantanada so'zlagan nutq. 1993 yil. 31 avgust.
8. Расцвет науки, культуры, и образования в эпоху Тимуридов. Международной конфер. Тошкент-Париж. 1996.
9. Raxmatullayeva A.R. O'zbekistonda Amir Temur hayoti va faoliyati tarixshunosligi. Tarix fan.nomz.ilm.daraj.olish diss. T., 2010.-B.31.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонида ташрифи чоғида сўзлаган нуткидан. – Тошкент, 2020 йил 20 май. <https://www.uzreport.news>.
11. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.T: O'ME davlat nashriyoti. 200. Jild.1-B.560.
12. Yaxshiyeva Z.R. Alisher va ingliz adiblari ijodida Amir Temur obrazi talqinlari. Alisher Navoiy. Xalqaro jurnali. ISSN. 2181-9904. Doi Jurnal. 10.26739/8121-9904. 2023.3-jild, 2 son. 25-30.
13. Pugachenko. Mulminova G. B.A. Ahmedov. Amir Temur. T.:1995. C.18-59.
14. Amir Temur Ko'ragon. Zafar yo'li. Tarjimy hol.Toshkent: Nur. 1992. 112 b.
15. Fayziyev T.Temuriylar shajarasi. T: Yozuvchi, 1995. – B.348.
16. Yakhshieva Z.R. Exploration of the linguistic style of novels about Amir Timur. Journal of advanced linguistic studies vol. 10, no. 2, Jul-dec 2023 (issn 2231-4075). 128-137.
17. Hukhem H. Yetti iqlim sultoni.Rust tilidan H.To'rabekov hamda Sh.Sokin tarjimas.- T: Adolat. 1999. –B.7.
18. Keren L.Amir Temur saltanati. B.Ermatov tarjimas. T: Ma'naviyat. 1999. – 84 b.
19. Шайманова А.Э. Янги тараққиёт босқичида мулкдорлар қатламини шаклланишининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари. Монография. Тошкент.:”GOLD-PRINT” нашриёти. 2023 йил.”
20. Xolbekov M. Amir Temurning Yevropa qirollari bilan yozishmalari. Samarqand: Meros, 1996. 168 b.
21. Yaxshiyeva. Z. XVI asr ingliz adabiyotida yoritilgan temur obrazining qiyosiy tahlili. Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi–2023-yil_8-son. 345-350.
22. Абиджанова. Д. Маверауннахр эпохи правления Амира Тимура в англоязычной историографии. Автореф. дисс. канд.ист.наук. 1999. –С.27

G'O'ZANING O'SISH DAVRINI KONVALYUTION NEYRON TARMOG'INI QO'LLASH ORQALI NAZORAT QILISH

M.X.Hakimova-Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada g'o'za navlarini yetishtirishda o'sish va rivojlanish davrlarini kuzatish va uning holatidagi o'zgarishini o'rganish orqali kasallik va zararkunandalarga qarshi kurashishni ilmiy asoslash va iqtisodiy samaradorligini oshirish, g'o'zani rivojlanishini nazorat qiladigan konvalyutsion neyron tarmog'ini maxsus tizimlarini ishlab chiqish haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: G'o'za, nav, kasallik, zararkunanda, hosildorlik, tola sifati, konvalyutsion neyron tarmoq, iqtisodiy samaradorlik

Аннотация: В данной статье приведены сведения о разработке специальных систем конволюционных нейронных сетей, управляющих развитием хлопчатника, для повышения научной оправдание и экономической эффективности борьбы с болезнями и вредителями путем наблюдения за циклами роста и развития и изучения изменений его состояния в условиях выращивания сортов хлопка.

Ключевые слова: хлопчатника, сорт, болезнь, вредитель, урожайность, качества волокна, конволюционных нейронных сетей, экономическая эффективность.

Abstract: This article provides information on the development of special systems of convolutional neural networks that control the development of cotton, to improve the scientific validity and economic efficiency of disease and pest control by monitoring the cycles of growth and development and studying changes in its condition in the conditions of growing cotton varieties.

Key words: cotton, variety, disease, pest, yield, fiber quality, convolutional neural networks, economic efficiency.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2020 yil 5 oktabrdagi PF-6079-son Farmoni hamda «Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida» 2020 yil 28 apreldagi PQ-4699-son qaroriga muvofiq, shuningdek, qishloq va suv xo'jaligida raqamli va geoaxborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaroridagi strategiyasida «Aqlli qishloq xo'jaligi» texnologiyalarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanishda raqamli va geoaxborot texnologiyalarini joriy etish, zamonaviy kompyuter texnologiyalarini tatbiq etish orqali suv resurslarini boshqarish va undan foydalanish. Aqlli dala» raqamli texnologiyalarini joriy etish, tuproq, atrof-muhit va o'simliklar to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilish va tizimli qo'llash orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmining barqaror o'sishini ta'minlash. «Aqlli dala» yo'nalishidagi texnologik yechimlarni joriy etish orqali o'simlik mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishning raqamli texnologiyalarini ishlab chiqish va monitoringini olib borish, ilmiy, ilmiy-texnik faoliyatni rivojlantirish bo'yicha muhim vazifalar qo'yilgan.

Respublikamizda g'o'za navlarini yetishtirishda tabiiy va antropogen omillar ta'sirida g'o'zaning o'sish va rivojlanish davrlarini kuzatish va uning holatidagi o'zgarishini o'rganish, baholash, zararkunandalari va kasalliklarini biologiyasini urganish orqali, ekinlarning fitosanitar holati, zararli organizmlar populyatsiyalarining fenologik, yosh va hududiy tarqalishi hamda rivojlanishini nazorat qilib qarshi kurashishning ilmiy asoslari ishlab chiqish natijasida iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan g'o'zani rivojlanishini nazorat qiladigan konvalyutsion neyron tarmog'ini ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Respublikamizda g'o'za navlarini yetishtirishda o'sish va rivojlanish davrlarini kuzatish va uning holatidagi o'zgarishini o'rganish, baholash, zararkunandalari va kasalliklarini biologiyasini o'rganish orqali qarshi kurashishning ilmiy asoslash va iqtisodiy samaradorligi oshirish. G'o'zani rivojlanishini nazorat qiladigan

konvalyutsion neyron tarmog'ini maxsus tizimlari ishlab chiqish va ishlab chiqarishga joriy qilish.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

g'ozani yetishtirish davrida zarar keltiradigan organizmlar zararkunandalari va kasalliklarni biologiyasini o'rganish orqali, ekinlarning fitosanitar holati, zararli organizmlar populyatsiyalarining fenologik, yosh va hududiy tarqalishi va rivojlanishini nazorat qilib qarshi kurashishning ilmiy asoslari ishlab chiqiladi, iqtisodiy va ekologik samaradorligi aniqlash;

paxta yetishtirishda fitomonitoring asoslarini yaratish va ularni joriy etish tizimi ishlab chiqish asosida g'ozaning rivojlanish holatini bilish va tahlil qilishdan, rivojlanishdan chetlashish (orqada qolish) sabablarini aniqlashdan va agroekologik holatini yaxshilash texnologiyasi ishlab chiqish;

g'ozani rivojlanishini nazorat qiladigan konvalyutsion neyron tarmog'ini qo'llash orqali paxta yetishtirish xarajatlarini kamaytirish, muqobil darajaga olib kelish imkonini beradigan g'ozaga yetishtirishning iqtisodiy samaradorligini oshiradigan agroteknologiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning obyekti. Qashqadaryo viloyatining och tusli bo'z tuproqlari, g'ozaning rayonlashgan o'rta tolali "Buxoro-8" va ingichka tolali "Marvarid" navlari, "Tandem" stimulyatori, "Indoksamektin" insektitsidi, "Zeroks" fungitsidi olingan.

Tadqiqotning predmeti. Qashqadaryo viloyatida rayonlashgan g'ozaning o'rta tolali Buxoro-8 va ingichka tolali Marvarid navlarining zararkunanda va kasalliklariga qarshi kurash, unib chiqishi, o'sishi va rivojlanishi, barg sathi, fotosintetik potentsiali, hosildorligi, paxtaning texnologik sifat ko'rsatkichlari, iqtisodiy samaradorligini tadqiq qilish hisoblanadi.

Tadqiqotning uslublari. Dala tajribalarini o'tkazish, tajribani joylashtirish, fenologik kuzatishlar, biometrik o'lchovlar, hosilni aniqlash, kasallik va zararkunandalarga qarshi kurash "Metodika agrohimicheskix, agrofizicheskix i mikrobiologicheskix issledovaniy v polivnix xlopkovix rayonax" (1952), "Metodika Gosudarstvennogo sortoisпитaniya selskoxozyaystvennix kultur" (1985, 1989), "Dala tajribalarini o'tkazish uslublari" (2017) uslublari bo'yicha olib borildi. Matematik tahlillar Dospexov B.A. (1985) tomonidan ishlab chiqilgan uslublar asosida bajarildi.

Тадқиқот натижалари. G'ozaning rivojlanish fazalarining davomiyligi va o'suv davri haroratga, tuproq va havo namligiga, navning biologik xususiyatlariga, ekish muddatlariga, madanli o'g'itlar meyorlariga, dalaning fitosanitar holatiga bog'liq holda o'zgaradi.

O'tkazilgan dala tajribalarimizda g'ozaning o'suv davri davomiyligi stimulyator, insektitsid va fungitsidlarni qo'llashga bog'liq holda o'simlikning rivojlanishi dinamikasi o'zgarib bordi (4.5-jadval).

1-jadval. O'suv davri davomiyligi.

	Tajriba variantlari	Ekish - unib chiqish	unib chiqish - chinbarg	chinbarg-shonalash	shonalash-gullash	gullash-pishish	O'suv davri
Buxoro-8							
	Nazorat (st)	8	12	24	28	53	125
	Stimulyator	8	12	24	26	50	120
	Insektitsid	8	12	24	26	51	121
	Fungitsid	8	12	24	26	51	121
	Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid	8	12	24	25	50	119
Marvarid							
	Nazorat (st)	8	12	24	27	52	123
	Stimulyator	8	12	24	25	48	117
	Insektitsid	8	12	24	25	49	118
	Fungitsid	8	12	24	25	49	118

Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid	8	12	24	25	47	116

G‘o‘za chigitlari nam bilan yetarli ta‘minlanganligi tufayli barcha variantlarda 8 kundan keyin bir tekis to‘liq unib chiqdi. Tajribada g‘o‘zaning unib chiqish - chinbarg chiqarish davri barcha tajriba variantlarida 12 kunni tashkil etdi. Chinbarg - shonalash davrida ham barcha tajriba variantlarida 24 kunni tashkil etdi.

Shonalash - gullash davriga kelib nazorat paykalchalarda o‘simliklarning rivojlanishi 2 kunga kechika boshladi. Hashoratlar va kasallikning ta‘sirida pishish davrida ham shunday holat kuzatildi.

G‘o‘zaning shonalash - gullash davrida o‘rta tolali Buxoro-8 navida nazorat variantda 28 kunni, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 26 kunni, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 26 kunni, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 26 kunni, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llangan variantda 25 kunni tashkil etdi. Gullash – pishish davriga kelib nazoratda 53 kun, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 50 kun, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 51 kun, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 51 kun, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llanganda 50 kunni davom etishi aniqlandi.

G‘o‘zaning o‘sov davri shonalash – gullash fazasida ingichka tolali Marvarid navida nazorat variantda 27 kunni, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 25 kunni, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 25 kunni, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 25 kunni, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llangan variantda 25 kunni tashkil etdi. Gullash – pishish davriga kelib nazoratda 52 kun, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 48 kun, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 49 kun, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 49 kun, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llanganda 47 kunni davom etishi aniqlandi.

G‘o‘zaning o‘sov davri o‘rta tolali Buxoro-8 navida nazorat variantda 125 kunni tashkil etib, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 120 kunni, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 121 kunni, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 121 kunni, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llangan variantda 119 kunni tashkil etdi. O‘sov davri ingichka tolali Marvarid navida nazorat variantda 123 kunni, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 117 kunni, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 118 kunni, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 118 kunni, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llangan variantda 116 kunni tashkil etdi.

Tajribada g‘o‘zaning rivojlanish davrlarining davomiyligi nazorat variantida 4-6 kunga kechikkan bo‘lsa, Tandem stimulyatori 0,5 l/ga qo‘llanganda 5-6 kunga, Indoksamektin insektitsidi 0,7 l/ga qo‘llanganda 4-5 kunga, Zeroks fungitsidi 1,5 l/ga qo‘llanganda 4-5 kunga, Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llangan variantda 6 kunga tezlashganligi aniqlandi.

G‘o‘za dalalarida zararkunanda va kasalliklarga qarshi stimulyator, insektitsid, fungitsidlarni qo‘llash, dalaning fitosanitar holatini yaxshilab rivojlanish davrlarining o‘tishiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Shunday qilib Qashqadaryo viloyati sharoitida g‘o‘zaning o‘rta tolali Buxoro-8 navining o‘sov davri 119-125, ingichka tolali Marvarid navining o‘sov davri 116-123 kunni tashkil qildi. Stimulyator+ Insektitsid+ Fungitsid birgalikda qo‘llangan variantda 6 kunga tezlashtirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktabrdagi PF-6079-sonli «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 apreldagi PQ-4699-sonli «Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida» qarori.
3. Oripov R., Zeleniye promejutochniye kulturni v zemledelii Uzbekistana, ix vliyaniye na plodorodiye pochvi, urojaynost xlopchatnika i drugix kultur: Avtoreferat dok. -s.x. nauk: -Omsk. 1983. -34 s.
4. Samadov S.J., Ibragimov Z.A. O'simliklarning o'sishini boshqaruvchi preparatlarni qo'llashning g'o'zani o'sishi, rivojlanishi va hosildorligiga ta'siri // International Scientific Journal SCIENCE AND INNOVATION. Series D volume 1 issue 294-297 p.
5. Chorshanbiyev N.E., Nabiyeu S.M., Xamdullayev Sh.A., Matniyazova X.X., Usmanov R.M., Shovqiyev J.SH. Qurg'oqchilik sharoitida ingichka tolali g'o'za tizmalari va navlarida qimmatli xo'jalik belgilarining namoyon bo'lishi // O'zbekiston Agrar fani xabarnomasi, 2018, №4 (74), B.35-38
6. Chorshanbiyev N.E., Hakimova M.X., Saydalov F.M. Ingichka tolali g'o'za navlarida hosildorlik elementlarini o'rganish// Fan va innovatsiya. Xalkaro ilmiy konferensiya, Toshkent, 2022 yil 20 oktabr, 164-165-betlar
7. Qashqadaryo viloyatida ekilayotgan g'o'za navlarini yetishtirish agrotexnologiyasi. Tavsiyalar. PSUYEAITI. 2015. 30 b.
8. Hasanov B.O., Hamrayev A.SH., Eshmatov O.T., Alimuhammedov S.N. va boshqalar. G'o'zani zarakunanda, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilish. –T.: Universitet, 2002. - 379 b.

MULKDORLAR QATLAMI – YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTINING IJTIMOIY-IQTISODIY ASOSI

Shaymanova Adiba Ergashevna
Falsafa fanlari doktori (DSc)
Turon universiteti,
Qarshi shahri, O'zbekiston
Tel: 91-215-94-05
adiba_shaymanova@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida mulkdorlar qatlamining shakllanishi va uning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida tutgan o'rni tahlil etiladi. Xususiyl mulk huquqining himoya qilinishi, tadbirkorlik muhitining yaxshilanishi, kichik va o'rta biznesning qo'llab-quvvatlanishi orqali mustahkam mulkdorlar sinfini yuzaga keltirish Yangi O'zbekiston strategiyasining muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri ekani ta'kidlanadi.

Tayanch tushunchalar: Yangi O'zbekiston, mulkdorlar qatlami, tadbirkorlik muhiti, iqtisodiy erkinlik, taraqqiyot, strategiya, xususiyl mulk.

Аннотация: В статье анализируется формирование слоя собственников в условиях Нового Узбекистана и его роль в социально-экономическом развитии страны. Подчеркивается, что защита права частной собственности, улучшение предпринимательской среды, поддержка малого и среднего бизнеса являются важными приоритетными направлениями стратегии Нового Узбекистана по формированию устойчивого класса собственников.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, слой собственников, предпринимательская среда, экономическая свобода, развитие, стратегия, частная собственность.

Annotation: The article analyzes the formation of the class of property owners in the context of New Uzbekistan and its role in the socio-economic development of the country. It emphasizes that the protection of private property rights, improvement of the business environment, and support for small and medium-sized enterprises are among the key strategic priorities of New Uzbekistan aimed at creating a stable class of property owners.

Annotation: New Uzbekistan, class of property owners, entrepreneurial environment, economic freedom, development, strategy, private property.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekistonda tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda eng muhim ustuvorliklardan biri – kuchli va barqaror iqtisodiyotni barpo etish, buning uchun esa, avvalo, mustaqil va mas'uliyatli mulkdorlar qatlamini shakllantirishdan iborat. Shu boisdan, Yangi O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotining asosiy omili sifatida xususiy mulk va tadbirkorlik rivojiga keng yo'l ochib berilmoqda.

Dunyo tajribasi shundan dalolat beradiki, jamiyatda mustaqil fikrga ega, iqtisodiy jihatdan erkin va ijtimoiy jihatdan faol mulkdorlar qatlamining mavjudligi mamlakatning barqaror rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ular faqatgina iqtisodiyot emas, balki ijtimoiy hayotda ham muhim rol o'ynaydilar – yangi ish o'rinlari yaratish, soliq to'lash, jamiyatda o'rta sinfni shakllantirish kabi jarayonlarda faol ishtirok etadilar.

Tadqiqot usullari. Maqolani tayyorlashda, ilmiy manbalardan foydalanishda, materiallarni turkimashtirishda va mustaqil xulosalarni umumlashtirish jarayonida hamda rivojlangan mamlakatlarda mulkdorlar qatlamining o'rni, shuningdek, ushbu qatlamning Yangi O'zbekiston taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyatini tahlil qilish, statistik, solishtirma, empirik, tarixiylik, tanqidiylik, analiz, sintez, so'rov metodlaridan foydalanildi.

Maqolaning metodologik asosini O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.M.Mirziyoyev asarlari, Farmonlari, davlatimiz rahbarining “Yangi O'zbekiston strategiyasi” [1, 1,2,3] asarida bayon qilingan kontseptual g'oyalar tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy ta'lim tizimini kontseptual isloh etish va vatanparvar, axloqiy qadriyatlarga sodiq yoshlarni tarbiyalashga bag'ishlangan Qarorlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mamlakatimiz va xorijlik olimlarning qarashlari, fikrlarini tahlil qilish, mustaqil xulosalar chiqarish uchun, ushbu mavzuga bag'ishlangan monografik tadqiqotlar, respublika masshtabida o'tkazilgan ilmiy amaliy konferentsiyalar materiallari, ilmiy maqolalar, xorijlik olimlar arasalaridan foydalanildi. Ushbu sohaga tegishli bo'lgan qarashlarini umumlashtirish maqsadida, ushbu fenomen tadqiqiga bag'ishlangan, nufuzli jurnallarda e'lon qilingan maqolalar ilmiy manba sifatida olindi. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotining yangi davrida ommaviy axborot vositalari, jumladan internetda e'lon qilinayotgan, manbalar O'zbekistonlik va xorijdagi olimlarning mulohazalaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Jahonda XXI asr boshlariga kelib, erkin bozor munosabatlariga asoslangan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarini rivojlantirish hamda uni yanada takomillashtirish aksariyat taraqqiy etayotgan davlatlar uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday jarayon, o'z navbatida, keng miqyosdagi moddiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun yetarli darajada barqaror daromadga ega mulkdorlar qatlamini shakllantirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, jamiyatda loqaydlik, befarqlik, mehnatdan, mulkdan begonalashuv, xiyonat, poraxo'rlik, boqimandalik kabi salbiy illatlar kuchayib borayotgan bir davrda halol mehnat qilish, ilmni qadrlash, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, yaratuvcchanlik kabi ijobiy xususiyatlarni o'zida mujassam etgan mulkdorlar qatlamini shakllantirish mexanizmlari va ularni takomillashtirish usul-vositalarini aniqlash dolzarb bo'lib bormoqda.

Ijtimoiy falsafada mulkdorlar qatlami deganda keng miqyosdagi moddiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun etarli darajada barqaror daromadga ega kishilarning ijtimoiy guruhi tushuniladi. Ularning boyligi yoki mulki, daromadi «munosib» turmush sifatini ta'minlash uchun yetarli darajada bo'ladi. Mulk konsepsiyasi falsafiy tahlili nuqtai-nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, unda insoniyatning o'zini-o'zi rivojlanishini aks ettiradi. Shu boisdan, vaqtlar o'tishi bilan, ba'zi ijtimoiy davrlar boshqalari bilan almashinadi va har doim ham evolyutsion, ham inqilobiy o'zgarishlarning asosiy tugunlaridan biri mulk bilan bog'liq bo'lib kelgan. Mulk — moddiy va ma'naviy ne'matlarning muayyan kishilar egaligida bo'lishi va ular tomonidan o'zlashtirilishini nazarda tutadi deyish mumkin. Mulkga egalik qilish huquqi, bu kishilar o'rtasidagi iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar bo'lib, ularni bo'lish, taqsimlash jarayonida mulk obyektlari yer va yer osti boyliklari, korxona, bino, inshootlar, mashina va

uskunalar, tayyor mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar, san'at va adabiyot asarlari, ilmiy va texnikaviy ishlanmalar hisoblanib, ushbu munosabatlarni amalga oshiruvchi vositalar sifatida namoyon bo'ladi.

Darhaqiqat, mulkdorlar qatlami – bu o'z manfaatlarini anglaydigan, erkin fikrlaydigan, qonunlarga rioya qiluvchi va jamiyat taraqqiyotiga faol hissa qo'shuvchi fuqarolarning ijtimoiy guruhidir. Ushbu qatlam vakillari o'z mehnati va tashabbuskorligi orqali ijtimoiy adolat, tinchlik va barqarorlikning muhim omillaridan biriga aylanadi. Shu jihatdan qaralganda, mustahkam va keng qamrovli mulkdorlar qatlamining shakllanishi – Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati poydevorini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yangi taraqqiyot bosqichida O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha sohalarida tub islohatlar amalga oshirila boshlandi. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini belgilashda, yangicha dunyoqarash, yangicha iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish bilan birga, fuqarolarning turmush sifatini yanada yaxshilash bilan bog'liq vazifalarni ham amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ma'lumki, Shavkat Mirziyoyev rahbarligidagi davlat siyosatida xususiy mulk daxlsizligini ta'minlash, tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Xususan:

xususiylashtirish jarayonlari yangi bosqichga chiqdi – davlat aktivlarini ochiq va shaffof sotish mexanizmi yo'lga qo'yildi;

tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish institutsional darajada ta'minlandi – Biznes ombudsmani instituti, maxsus iqtisodiy sudlar faoliyati kuchaytirildi;

soliq va litsenziya tizimi soddalashtirilib, kichik va o'rta biznes uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi;

yoshlar va xotin-qizlar tadbirkorligini rivojlantirish uchun grantlar va imtiyozli kreditlar ajratish tizimi yo'lga qo'yildi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yangi taraqqiyot bosqichining ongli va faol kuchlari sifatida e'tirof etilayotgan mulkdorlar qatlamini shakllantirish borasida samarali ishlar qilinmoqda. Mamlakatda mulkdorlar qatlamini shakllantirishda muayyan yutuqlarga erishilmoqda. Mulkdorlar soni kun-sayin ko'payib bormoqda va bu qatlam fuqarolik jamiyati qurilishida muhim ijtimoiy tayanchi sifatida e'tirof etilmoqda.

Ikkinchidan, mulkdorlar qatlamini qo'llab-quvvatlash bu tadbirkorlikni himoyalash va qo'llash bilan bog'liq bo'lgan harakatdir. Zero, tadbirkorlik ko'nikmasi va tajribasiga ega bo'lgan barcha aholi qatlamini shuningdek, kichik biznes vakillarini bilim va salohiyatini ro'yobga chiqarish orqali, ular faoliyatini kengaytirish va rivojlantirishga qaratilgan to'laqonli tizimni yaratish va ularni samarali ishlashini yo'lga qo'yish zarur.

Uchinchidan, tadbirkorlik faoliyatiga sof iqtisodiy nuqtai nazardan emas, ijtimoiy, ma'naviy, huquqiy jihatdan qarash lozim. Bu mamlakatda demokratik, fuqarolik jamiyati qurilishida uning barqarorligini ta'minlashda erkin, farovon hayotga erishishiga katta imkoniyatlar yaratadi.

Mulkdorlar qatlami – bu nafaqat iqtisodiy subyektlar, balki ijtimoiy taraqqiyotning ham harakatlantiruvchi kuchidir. Yangi O'zbekiston sharoitida ularning shakllanishi davlat siyosatining asosiy strategik maqsadlaridan biri bo'lib, bu orqali barqaror, raqobatbardosh va inklyuziv iqtisodiyotga erishish mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham, kelgusida bu qatlamni qo'llab-quvvatlash, ular uchun qulay huquqiy va iqtisodiy muhit yaratish – davlat va jamiyat oldidagi dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1.O'zbekiston Pespublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O'zbekiston, 2023.

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 8- avgustdagi PQ-3182-sonli "Hududlarning jadal ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori.<https://lex.uz/docs/3302438>

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7- fevpaldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada pivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. –Toshkent.: Adolat, 2018. – 111 b.

4.Mirziyoyev.Sh.M.Yangi O‘zbekiston strategiyasi.–Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2021. – 464 b.

5. Хакимов Н. Стратегия развития страны. Гражданское общество.-Т., 2021.

6.Xakimov N, Zulfiqarov Sh, Qodirov N. O‘zbekiston yangi taraqqiyot bosqichida.- T.,2022.

7.Shaymanova A.E.Yangi taraqqiyot bosqichida mulkdorlar qatlamini shakllanishining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini. Monografiya. – Toshkent: Lesson Press, 2023. –148 b.

8.Shaymanova A.E. “O‘rta mulkdorlar sinfi-fuqarolik jamiyatining ijtimoiy-siyosiy tayanchi”. Monografiya, - Toshkent., 2019. - 93b.

9.Erkayev A. Yangi O‘zbekiston: mo‘ljall-uchinchi renessans.-T.,2021.

O‘ZBEKISTON ILM FANINI RIVOJLANTIRISHDA O‘ZBEK OLIMA AYOLLARNING O‘RNI

Xaitova Yulduz Saitovna
Turon universiteti xotin-qizlar masalalari
bo‘yicha rektor maslahatchisi, dotsenti.

Annotatsiya. O‘zbekiston ilm-fani taraqqiyotida ayol olimalarning hissasi beqiyosdir. Ular nafaqat ta’lim va tarbiya jarayonini rivojlantirishda, balki fan va innovatsiyalarni yuksaltirishda ham muhim o‘rin egallaydilar. Bugungi kunda ko‘plab o‘zbek ayol olimalari tabiiy fanlar, ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishlar hamda texnika va tibbiyot sohalarida yirik ilmiy izlanishlar olib borib, xalqaro maydonda yuksak yutuqlarga erishmoqda. Ularning faoliyati yosh avlodni ilmga qiziqtirish, ilmiy maktablar yaratish, milliy qadriyatlarni saqlash va zamonaviy yondashuvlarni joriy etishda katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois o‘zbek olim ayollarining ilmiy faoliyati mamlakatning barqaror taraqqiyoti va jahon ilm-fanida munosib o‘rin egallashida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, ilm-fan, olim ayollar, innovatsiya, ta’lim, taraqqiyot, yosh avlod, milliy qadriyatlar.

Аннотация. Вклад женщин-учёных в развитие науки Узбекистана является бесценным. Они играют важную роль не только в совершенствовании процесса обучения и воспитания, но и в развитии науки и инноваций. Сегодня многие узбекские женщины-учёные проводят крупные исследования в области естественных наук, социально-гуманитарных дисциплин, техники и медицины, добиваясь значительных успехов на международной арене. Их деятельность имеет большое значение для пробуждения интереса молодёжи к науке, создания научных школ, сохранения национальных ценностей и внедрения современных подходов. Таким образом, научная деятельность узбекских женщин-учёных служит важным фактором устойчивого развития страны и достойного места в мировой науке.

Ключевые слова: Узбекистан, наука, женщины-учёные, инновации, образование, развитие, молодёжь, национальные ценности.

Abstract. The contribution of women scientists to the development of science in Uzbekistan is invaluable. They play a crucial role not only in advancing the processes of education and upbringing but also in promoting science and innovation. Today, many Uzbek women scientists conduct significant research in the fields of natural sciences, social and humanitarian disciplines, technology, and medicine, achieving remarkable success on the international stage. Their activities are essential for inspiring the younger generation’s interest in science, establishing scientific schools, preserving national values, and introducing modern

approaches. Therefore, the scientific work of Uzbek women scientists serves as a decisive factor in the country's sustainable development and in securing a worthy place in the global scientific community.

Keywords: Uzbekistan, science, women scientists, innovation, education, development, youth, national values.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ilm-fan va innovatsiyalar jamiyat taraqqiyotining bosh omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Har bir mamlakatning rivojlanish darajasi ko'p jihatdan ilmiy salohiyat, intellektual resurslar va zamonaviy ilmiy yondashuvlarning samaradorligiga bog'liqdir. O'zbekiston ham mustaqillik yillaridan boshlab ilm-fan sohasini ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilab, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, yoshlarni fan va ta'limga keng jalb etish, shuningdek, ilmiy salohiyatli kadrlarni tayyorlash bo'yicha qator chora-tadbirlarni amalga oshirib kelmoqda. Bu jarayonda nafaqat erkak olimlarning, balki ayol olimlarning ham faol ishtiroki alohida ahamiyatga ega. Chunki ayollar ilm-fan taraqqiyotining ajralmas qismi bo'lib, ularning izlanishlari va yangiliklari jamiyatning barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shmoqda.

O'zbek olimlari ayollarining ilmiy faoliyati turli fan sohaslarida, jumladan, tabiiy fanlar, ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlar, texnika, tibbiyot va pedagogika sohaslarida yirik natijalarga erishmoqda. Ular yaratgan ilmiy maktablar, olib borayotgan fundamental va amaliy tadqiqotlari nafaqat mamlakat ichkarisida, balki xalqaro miqyosda ham e'tirof etilmoqda. Shu bilan birga, ayol olimlar nafaqat ilmiy izlanishlar olib borish, balki yosh avlodni tarbiyalash, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish va ilmiy izlanishlarga qiziqish uyg'otishda ham muhim o'rin egallaydilar. Ularning faoliyati milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, ilmiy merosni rivojlantirish va zamonaviy bilimlarni keng yoyishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish borasida qator davlat dasturlari va strategiyalar qabul qilingan bo'lib, ularda ayollarning ilmiy salohiyatini oshirish va ularni qo'llab-quvvatlash masalalari ham ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Jumladan, xotin-qizlarning ilmiy loyihalarda ishtirokini kengaytirish, grantlar ajratish, ilmiy daraja va unvonlarni olish uchun zarur sharoitlar yaratish orqali ularning faoliyatini rag'batlantirish yo'lga qo'yilgan. Shu bilan birga, xalqaro hamkorlik doirasida o'zbek olimlari ayollari turli konferensiyalar, forumlar va ilmiy tadbirlarda ishtirok etib, o'z yutuqlari va tajribalarini dunyo ilmiy jamoatchiligiga taqdim etmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zbek olimlari ayollarining ilm-fandagi o'rni nafaqat ilmiy natijalar bilan, balki jamiyatning intellektual va ma'naviy taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi bilan ham belgilanadi. Ularning faoliyati orqali yosh qizlarning ilmga qiziqishi ortmoqda, gender tengligi masalalarida ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda va ilmiy hamjamiyatda ayollarning mavqei tobora mustahkamlanmoqda. Demak, o'zbek olimlari ayollari mamlakatning barqaror taraqqiyoti, intellektual salohiyatining yuksalishi hamda jahon ilm-fanida munosib o'rin egallashida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon 2018 yil 2 fevralda PF-5325-son bilan qabul qilingan.

Ushbu farmon xotin-qizlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning huquqlari va turmush sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy himoya, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash, ajralishlar va bolaning ota-onadan ajralishidan himoyalash kabi sohalarda keng ko'lamli chora-tadbirlarni nazarda tutadi.

Farmon bilan Xotin-qizlar qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalarining tuzilmalari tubdan qayta ko'rib chiqilib, ularning vakolat va resurslari kengaytirildi.

Fuqarolar yig'inlarida "xotin-qizlar bilan ishlash va oilalarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash bo'yicha mutaxassis" lavozimlari joriy etildi.

“Ayollar daftari” kabi register tizimlari tashkil qilinishi, mahallalarda xotin-qizlarning ehtiyojlari va muammolari bo'yicha tizimli ish olib borilishi belgilandi.

Ilm-fan sohasida ayollarni rag'batlantirish uchun grantlar, mukofotlar kabi mexanizmlar ko'zda tutilgan. Masalan, “Olima ayollar grantlari” tanlovida xotin-qizlarning innovatsion loyihalari moliyalashtirilgan.[4]

Farmon va qarorlar xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, ilmiy va ijtimoiy faoliyatda ularning o'rnini kuchaytirish bo'yicha muhim asos yaratdi.

Tahlil va natija. O'zbekiston ilm-fanining jadal rivojlanishida ayol olimlarning o'rnini alohida o'rin tutadi. Tarixiy manbalarga murojaat qilganda, Sharq uyg'onish davrida ham ilmga intilgan ayol mutafakkirlar, shoirlar va ziyolilar mavjud bo'lganini ko'ramiz. Ularning ilmiy va ijodiy faoliyati xalq ma'naviyatining yuksalishiga hissa qo'shgan. Bugungi kunda esa bu an'ana yangi bosqichda davom etib, o'zbek olim ayollari zamonaviy ilm-fan sohalarida faoliyat yuritmoqda.

Adabiyotlar va mavjud ilmiy ishlanmalarni tahlil qilganda, olim ayollar ko'proq pedagogika, filologiya, tarix, psixologiya, biologiya, tibbiyot, iqtisodiyot va texnika sohalarida samarali natijalar ko'rsatib kelayotgani yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, ta'lim tizimini rivojlantirish, yangi metodologiyalarni joriy etish, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni ta'limga singdirish jarayonida ko'plab ayol olimlar o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Ayniqsa, ilmiy maktablar yaratishda, doktorant va magistrantlarni tayyorlashda ayol rahbarlarning salohiyati sezilarli darajada ortib bormoqda.

Bugungi globallashuv jarayonida o'zbek olim ayollarining xalqaro maydondagi faolligi ham ortib borayotganini ta'kidlash lozim. Ko'plab olimlar xalqaro konferensiyalar, simpoziumlar va ilmiy forumlarda o'z maqola va ma'ruzalari bilan qatnashib, ilmiy jamoatchilik e'tiborini qozonmoqda. Shu orqali ular nafaqat shaxsiy ilmiy salohiyatini, balki mamlakat ilmiy imijini ham yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Xususan, tibbiyot va biotexnologiya sohalarida olib borilayotgan tadqiqotlar, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilishga oid loyihalar, shuningdek, iqtisodiyot va menejment yo'nalishidagi ilmiy ishlanmalar xalqaro hamjamiyat tomonidan ham yuqori baholanmoqda.

Davlat siyosati nuqtai nazaridan qaraganda, so'nggi yillarda xotin-qizlarni, jumladan, olim ayollarni qo'llab-quvvatlash borasida qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Prezident farmonlari va qarorlari orqali ilmiy tadqiqotlarda ayollarning ishtirokini kengaytirish, ularning ilmiy unvon va darajalarini oshirish uchun sharoit yaratish, grantlar va stipendiyalar ajratish mexanizmlari yo'lga qo'yilgan. Masalan, “Olima ayollar uchun grantlar” loyihasi ularning innovatsion g'oyalari va ilmiy izlanishlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash imkonini bermoqda. Bundan tashqari, Zulfiya nomidagi davlat mukofotining ilmiy faoliyat sohasida ham berilishi yosh olimlar uchun rag'bat vazifasini o'tamoqda.[5; 567]

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek olim ayollari ilmiy faoliyatda qator yutuqlarga erishayotgan bo'lsalar-da, ayrim muammolar ham mavjud. Eng avvalo, hududlar kesimida imkoniyatlar teng taqsimlanmagan: poytaxt va yirik shaharlarda faoliyat yuritayotgan olimlar xalqaro loyihalarda ko'proq qatnashayotgan bo'lsa, qishloq va chekka hududlardagi ayollarning imkoniyatlari nisbatan cheklangan. Shuningdek, ilmiy faoliyat bilan bir qatorda oilaviy mas'uliyat ham ayol olimlarning zimmasiga tushadi. Bu esa ularning vaqt va resurslardan samarali foydalanishida qiyinchilik tug'diradi.

Yana bir muhim jihat – jamiyatda ayrim sohalarida ayollarning ilmiy faoliyati to'liq qadrlanmasligi. Masalan, texnika, muhandislik, axborot texnologiyalari kabi yo'nalishlarda ayollar ishtiroki hanzur erkaklarga nisbatan ancha kam. Buning asosiy sababi sifatida ijtimoiy stereotiplar va kasb tanlashdagi an'anaviy qarashlar ko'rsatiladi. Shu bois, ilmiy faoliyatni rivojlantirishda gender tengligini ta'minlash ham dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.[6; 45,52]

O'zbek olim ayollari O'zbekiston ilm-fanini rivojlantirishda muhim kuch sifatida maydonga chiqmoqda. Ularning intellektual salohiyati, ilmiy tadqiqotlari va innovatsion ishlanmalari mamlakatning barqaror taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ularning faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash, ilm-fan sohalarida teng imkoniyatlar yaratish, xalqaro

hamkorlikni kengaytirish va stereotiplarni yengish orqali olima ayollarning ilmiy faoliyatdagi mavqei yanada mustahkamlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek olima ayollari mamlakat ilm-fanini yangi bosqichga olib chiqishda muhim kuchdir. Ularning ilmiy ishlanmalarini qo'llab-quvvatlash, imkoniyatlarini kengaytirish va ilmiy faoliyatini rag'batlantirish orqali O'zbekiston jahon ilm-fanida munosib o'rin egallashini ta'minlash mumkin. Ayol olimalarining ilm-fandagi faol ishtiroki esa mamlakatning barqaror taraqqiyoti va intellektual salohiyatini yuksaltirishda hal qiluvchi omil bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF–60-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va ularning jamiyatdagi rolini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent, 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi materiallari. "Xotin-qizlarni ilmiy faoliyatda qo'llab-quvvatlash siyosati". – Toshkent, 2020.
4. Karimova, N. O'zbek ayol olimalarining ilmiy faoliyati va innovatsion g'oyalari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2020.
5. Rasulova, M. Ilm-fanda ayollarning o'rni va gender tenglik masalalari. Toshkent: Sharq nashriyoti. 2019. C- 567
6. Qodirova, G. "Ilmiy tadqiqotlarda ayollarning faolligi: O'zbekiston tajribasi." – Ilmiy izlanishlar jurnali, №4, 2021. 45–52-betlar.
7. G'ulomova, D. O'zbek olimalari va ta'lim sohasidagi innovatsion yondashuvlar. Toshkent: Universitet nashriyoti. 2022.
8. Akramova, S. "O'zbek ayol olimalarining xalqaro maydondagi faolligi." – Ilm-fan va taraqqiyot, №2, 2023. 61–68-betlar.
9. Shaymanova A.E. Intellektual mulkdorlar qatlamining inson manfaatlarini ro'yobga chiqarishdagi o'rni // O'zMU xabarlar. – Toshkent, 2022. – №1/12/1. –B. 186–188 (09.00.00; №14).
10. Xudoyberdiyeva, Z. Gender tengligi va ilmiy salohiyat: nazariya va amaliyot. Toshkent: Nodirabegim nashriyoti. 2021

ЖАМИЯТИМИЗ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ТАРИХИЙ, СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОЙ ВА МАЪНАВИЙ АСОСЛАРИ

Тўраева Санобар Халимовна
*Қарши давлат техника университети,
Ижтимоий ва гуманитар фанлар кафедраси
катта ўқитувчиси
тел:99-160-68-08*

Аннотация. Мақолада аجدодларимиз қолдирган маънавий мерос ҳақида, хусусан, Амир Темурнинг барча соҳалар ва барча даврлар учун керак бўладиган ажойиб, илғор фикрлари ёритилган.

Аннотация. В статье рассматривается духовное наследие, оставленное нашими предками, в частности прекрасные прогрессивные идеи Амира Темура, необходимые для всех сфер и для всех периодов.

Abstract. The article examines the spiritual heritage left by our ancestors, in particular, the wonderful progressive ideas of Amir Temur, necessary for all spheres and for all periods.

Калит сўзлар: маънавий мерос, маънавият, ҳаётнинг маъноси, бегаразлик, сиёсий ва иқтисодий алоқалар.

Ключевые слова: духовное наследие, духовность, смысл жизни, беспристрастность, политические и экономические отношения.

Keywords: spiritual heritage, spirituality, meaning of life, impartiality, political and economic relations.

Мамлакатимизнинг мустақил тараққиёт йўлига чиқиши ҳаётимизнинг барча яъни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий соҳаларида улкан ўзгаришларни амалга оширишга замин бўлди.

Жамиятни тубдан янги асосда қуриш ва уни ҳар томонлама ривожлантириш, халқнинг дунёқараши ва шу билан биргаликда маънавияти билан бевосита боғлиқдир.

Биринчи Президентимиз айтганларидек, “Маънавият ишларини йўлга қўймай туриб, иқтисодий юксалишларга эришиш қийин. Маънавиятда инсоннинг иймони, эътиқоди, ахлоқи, ҳаётнинг маъносини қандай тушуниши, ички дунёси намоён бўлади. Ватан, халқ олдидаги бурчни англаш ҳам юксак маънавият белгисидир. Маънавий баркамол инсон ўзининг савобли ишлари билан кечирган ҳаётидан рози кетади”.

Ўтмиш маънавий меросини ўрганиш жамият тараққиёти учун зарур бўлган долзарб масалалардан биридир. Чунки аجدодларимиз қолдирган маънавий меросда барча даврлар учун керак бўладиган ажойиб, илғор фикрлар борки, булар бугунги тараққиёт учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ўтмишда мутафаккирларимизнинг ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, тарбияси ҳақидаги пурҳикмат, доно фикрлари ғоят тотли тафаккур меваларидир. Улар халқимизнинг маънавий дунёсини янада бойитишда, тарбиялашда амалий ёрдам бериб келмоқда. Шу жиҳатдан олганда, ўтмиш маънавий мероси ҳамда унинг жамият маънавий ҳаётидаги аҳамиятини ўрганиш ва кўрсатиб бериш муҳим, янгича назарий-методологик ва амалий аҳамиятга молик ишлардандир.

Халқимизнинг маънавий оламини шакллантиришда ўтмиш аجدодларимиз билан ҳақли равишда фахрланиш туйғуларини уйғотиш, ёшларни тарбиялашда ислом динининг илғор ғояларидан самарали фойдаланиш зарур бўлади.

Ислом дини ёшларимизнинг маънавиятини бойитишда ва уни юксалтиришда муҳим ўрин эгаллашини ўргатади. Бугунги кунда мамлакатимизда динни маърифат билан ўрганиш, унинг халқ фаровонлиги ва тотувлигига хизмат қилишига эришилмоқда. “Биз ислом дини ота-боболаримиз дини эканини, у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканини доимо юксак қадрлаймиз. Халқимизнинг минг йиллик тарихини, дину-диёнатимизни мухтасар ифодалаб айтиш мумкинки, Аллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда. Динга ҳурмат ва эътиқод – биз учун ўлмас қадриятдир”, - деб таъкидлаган И.А.Каримов [Каримов, И. А. 1998. 25-бет].

Айнан ислом дини кишиларни эзулик, бир-бирлари билан муомала, тинчликка чақирувчи диндир. Шунингдек, бошқа динлар каби ислом дини ҳам тинчликка, ўзаро тотувликка чақирувчи диндир. Шу боис, ислом дини ҳамда унинг тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишимиз долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бугунги кунда ислом динига нисбатан бутун дунёда қизиқиш ва интилиш кучайиб, унинг хайрихоҳ ва тарафдорлари кўпайиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Бунинг асосий сабаби муқаддас динимизнинг ҳаққонийлиги ва поклиги, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, одамзотни доимо эзуликка чорлаши, ҳаёт синов-ларида ўзини оқлаган қадрият ва анъаналарни аجدодлардан авлод-ларга етказишдаги бекиёс ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ. Бу ҳақиқатни жаҳон жамоатчилиги, бутун мусулмон дунёси яхши билади ва тан олади. Шу йўналишда буюк мутафаккир ва алломаларимизнинг ислом маданиятини равнақ топтиришга қўшган бетакрор ҳиссасини барча ёш авлодларимиз билиши ҳам фарз, ҳам қарз.

Бизнинг томиримизда Маъмун академияси - “Байтул ҳикмат”нинг пешқадам олими Аҳмад Фарғонийнинг, алжабр ижодкори Муҳаммад Хоразмийнинг, ҳакимлар ҳақими Абу

Али Ибн Синонинг, тафаккур кўзи билан янги дунё – Америка қитъасини кашф этган Абу Райҳон Бериунийнинг, энг мукаммал юлдузлар жадвалини тузган Мирзо Улуғбекнинг, турон пири Аҳмад Яссавийнинг, беназир Муҳаддис имом Исмоил Бухорийнинг, соҳиби шижоат Амир Темурнинг-жаҳонни ҳайратга солган яна қанчадан-қанча улуғ зотларнинг қони борлигини атрофлича тушунтиришимиз зарур.

Буюк бобомиз Амир Темурнинг “Тузуқлари”да ақл ва тафаккурнинг, бой маънавиятимизнинг шундай дурдоналари жой олганки, беихтиёр ҳайратга тушасан киши. Масалан: “Мен сифатларимнинг энг аввали деб беғаразликни тушундим. Ҳаммага бир хил: жиддий ва одил қарадим, ҳеч бир кимсани бошқасидан фарқ қилмадим”. Улар беғаразликни одамийлик фазилатларининг энг биринчиси деб баҳолайдилар. Дарҳақиқат, беғараз инсонларнинг қалби кенг, дили пок бўлади. Улар ғирромлик, мунофиқлик, тарафқашлик, ичи қоралик сингари тубанликлардан холи бўладилар.

Яна ёзадиларки: “Мен ҳар доим исломга риоя қилдим ва Аллоҳ таолонинг амри билан улуғланган шахсларга ҳурмат билан қарадим”. Бу сўзларда иймон, эътиқод барқ уриб турибди. Чунки эътиқодли одамдан ҳеч қачон ҳоинлик, сотқинлик чиқмайди.

Ёки ушбу сўзларга эътибор берайлик: “барча сўзларимда доим ҳақиқатгўйликка амал қилдим”. Дарҳақиқат, тўғрилик, ҳаққонийлик, ҳақиқат инсонга фақат яхшиликлар келтирган. Тўғрилик ҳақиқат бўлганлиги учун ҳам барҳаётдир.

Буюк бобомизнинг ваъдага вафо ҳақидаги сўзлари ҳам эътиборга лойиқ: “Мен ҳар кимга-ки ваъда берсам, унга вафо қилдим, ҳаргиз ваъдага ҳилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим”. Дарҳақиқат, аҳдига, ваъдасига вафо қилувчи инсонларнинг виждони бутун, дили пок бўлади. Улар ноҳақликларга қарши кураша оладилар.

Юқорида келтирилган ўғитлар мунофиқ, хушомадгўй, эътиқодсиз, кўрқоқ кимсалардан хушёр бўлишга чақириши билан ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, дейиш мумкин.

Буюк Соҳибқирон Амир Темур илм-фан, маънавият аҳлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий ҳаётида фойдаланишга интилар экан, тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзганидек, “Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутар эди. Уламо ва фузалога тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддас кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди”.

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Соҳибқироннинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, уларнинг хизматида бўладилар. Амир Темур илм-фаннинг кўпгина соҳалари равнақида катта эътибор бериб, соҳиби ҳунарлар билан қилган суҳбатлари ҳақида француз олими Лянглэ шундай ёзади: “Темур олимларга серилтифот эди. Бидимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини беради”.

Манбаларда соҳибқирон Амир Темур-ёрқин хислатларга эга эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва қатъиятли, бир сўзли, зўр руҳий қудрат эгаси, салобатли инсон сифатида таърифланади. Бундай сифатларга эга бўлиш-бой маънавиятга эга бўлиш демакдир. Шунинг учун ҳам халқимиз бой маънавият эгасидир.

Буюк Амир Темурнинг набираси, беназир аллома Мирзо Улуғбекнинг ўрта асрлар шароитида намоён этган илмий жасорати бугунги кун олимларини ҳам ҳайратга солмасдан қўймайди. Тақдир бу улуғ зотнинг зиммасига беҳад улкан ва машаққатли вазифалар юклади. Буюк саркарда Амир Темур бунёд этган салтанатнинг вориси бўлишдек ўта масъулиятли вазифа айнан унга насиб этди. Мирзо Улуғбек қарийб қирк йил мобайнида Мовароуннаҳр диёрининг донишманд ҳукмдори сифатида халқнинг

азалий орзуси-тинчлик тотувлик, илм-фан ва маданиятни тараққий топтириш йўлида улкан шижоат ва матонат кўрсатди.

Бу беназир аллома ўзида минглаб юлдузларнинг ҳаракатини жамлаган мукаммал астрономик жадвални яратди. Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти халқимиз маънавиятининг пойдеворига қўйилган тамал тошларидан бири бўлиб, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини кўрсатади. “Зижи жадиди Кўрагоний” деб номланган Улуғбек астрономик жадвали ўрта асрларда лотин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалгани фикримизнинг яққол исботидир.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига улкан ҳисса қўшиб келган. Асрлар ўтибдики, ота-боболаримизнинг юксак маънавияти, илм-маърифат соҳасида эришган ютуқлари ҳамиша биз учун ўрнак бўлмоқда.

Аждодларимизнинг асрлар давомида йиғиб келган маънавий бойлиги бугун ҳаётимизда намоён бўлиб келмоқда. Ер юзидаги бугун мавжудот куёшдан баҳра олганидек, ёш авлод маънавият булоғидан баҳраманд бўлмоқда.

Маълумки, Соҳибқирон Амир Темури ҳокимият тепасига келгач хорижий мамлакатлар билан муносабатларда нафақат сиёсий, стратегик, балки иқтисодий масалаларга ҳам алоҳида эътибор берган. Бу борада унинг Ғарбий Европа давлатлари ҳукмдорлари билан бўлган ўзаро алоқалардаги кўтарилган савдо-сотиқ ва иқтисодий масалалар муҳим ўрин тутди. Бу ўринда биз ўша даврдаги сиёсий вазият билан бироз танишиб ўтишимиз керак, зеро ўрта асрларда сиёсий ва иқтисодий алоқалар бирга олиб борилган.

XIV аср охирида ёш Усмонли давлатининг кучайиши ва унинг Эгей ҳамда Қора денгизларни туташтирувчи бўғозларни ўз қўлига олиши натижасида ғарбликлар учун Марказий Осиё ва Узоқ Шарққа олб боровчи йўллар ёпилди. Шу тариқа Ғарб мамлакатлари учун “турк масаласи” юзага келди. Уни ҳал қилмай туриб, Ҳиндистон ва Хитойга ўтиб бўлмасди [Кароматов Ҳ. 2001. 125-бет].

1396-йил Болгариянинг Никопол остонасида Европа салибчи рицарларининг бирлашган қўшини Боязид Йилдирим бошчилигидаги турклардан қақшатқичзарбага учрайди. Салибчиларнинг бу мағлубияти ўша вақтда нафақат бирор-бир Европа давлати, балки бир неча давлатлар биргалашиб ҳам турклар хужумининг олдини ололмаслиги маълум бўлиб қолди. Бутун Европа реал хавф остида қолган эди.

Худди шу вақтда Усмонли давлати билан Соҳибқирон Амир Темури давлатининг сиёсий, иқтисодий манфаатлари тўқнашди ва бу икки турк давлати ўртасида уруш бўлиши муқаррар бўлиб қолди. Бу вазиятда турклар хужуми хавфи остида қолган Европа давлатларининг ҳукмдорлари Амир Темурга ёрдам сўраб мурожаат қилишди. Булар қаторида Византия, Венеция, Генуя ва Франция мамлакатларини санаб ўтиш мумкин. Францияни Соҳибқирон билан туркларга қарши иттифок тузиши сабаби 1396-йили “ўз шарқий ҳудудлари тақдирини француз ҳукмдори қўлига топширган Генуя вассалгини қайта тиклаш умиди” эди [Кэрэн Л. 1999. 218-бет].

Умуман олганда 1402-йил Анқара жанги содир бўлгунча бўлган дипломатик муносабатлар, асосан, Туркияга қарши ҳарбий-сиёсий иттифок тузиш ва уруш ҳаракатлари тактикаси ҳамда стратегияси борасида эди.

1402-йилда бўлиб ўтган Анқара жанги сўзсиз Европани даҳшатли хавфдан сақлаб қолди. Амир Темури Усмонли Турк империясига зарба берганидан сўнг унинг салтанати ҳудуди қарийб Ўрта ер денгизига туташди. Европа мамлакатларидан Ҳиндистон ва Хитойга олиб борадиган ва у ерлардан Ўрта Осиё орқали ўтадиган тарихда Ипак йўли деб аталмиш халқаро йўлнинг барча асосий трассаларини эгаллаб олган Соҳибқирон бу йўлда карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш тадбирларини кўрди ва Машриқ ҳамда Мағриб, яъни Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо-сотиқ муносабатларининг ҳар томонлама ривожланишига ғоятда катта эътибор берди [Мўминов И. 1993. 40-41-бетлар].

Буюк Ипак йўлининг сўнгги ривожланиш даври ҳам Амир Темур ва Темурийлар даврига тўғри келади.

Амир Темурнинг Олтин Ўрда билан урушишига ҳам айнан ўша Буюк Ипак йўли сабаб бўлган эди. Амир Темур Тўхтамиш билан курашда Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғини издан чиқариб, унинг Мовароуннаҳрдан ўтадиган тармоғини кучйтирмоқчи эди. Чунки XIII аср охири – XIV аср биринчи ярмида Олтин Ўрда равнақ топган вақтда савдо йўллари Хитойдан Дашти Қипчоқ орқали Қора дегиз портларига келиб, у ердан товарлар венециялик ва генуялик савдогарлар орқали бутун Европага тарқатиларди. Соҳибқирон 1395-йилда Тўхтамиш устидан ғалаба қозонгач, ўз режасини амалга оширишга муваффақ бўлди [Ўлжаева III. 2005. 212-бет].

Амир Темур мамлакатни ривожлантиришда халқаро савдо-сотиқнинг катта ўрин тутишини яхши тушунарди. Шу боис унинг Ғарбий Европа ҳукмдорларига ёзган мактубларида ҳам буни кўришимиз мумкин. Масалан, Амир Темур Франция қироли Карл VI га юборган биринчи мактубида “... ҳазратлари ўз тожирларини биз томон юборсалар ва бизда уларнинг ҳурмат-иззатлари сақланса, уларга ҳеч ким зўрлик кўрсатмаса, зиён етказмаса. Зеро дунё тожирлар билан ободдир” - деб ёзган [Холбеков М. 1996.20-бет].

Эътибор беринг, юқоридаги фикрлар ҳозирги вақтда жаҳон савдосининг асосий тушунчалари ҳисобланади: тадбиркорлар фаолиятининг эркинлиги, улар мол-мулкнинг кафолатланганлиги, божхона тизимининг тартибга солинганлиги.

Соҳибқироннинг Карл VI га йўллаган иккинчи мактубида ҳам иқтисодий алоқалар жумлаларни ўқишимиз мумкин: “Бизнинг истагимиз – сизнинг саломатлигингиз устивор бўлсин; сизнинг ва бизнинг одамларимиз бу икки эътиборли мамлакат ўртасида ўзаро бориш-келиш қилсинлар, токи бизнинг улуғворлигимиз ҳамма ерда мақтовга лойиқ бўлсин. Тижорат ишларининг фойдали бўлувига ҳам эришайлик”. Ўз навбатида Франция қироли Карл VI ҳам Амир Темурга ёзган жавоб мактубида унинг бу фикрларини қўллаб-қувватлайди: “Сиз олий ҳазратларига маъқул бўлганидек, бизнинг ва ўзга насроний давлатларнинг тожирлари сизнинг фуқароларингиз билан савдо-сотиқ қилсалар, ўз молларини хавф-хатарсиз олиб бориш, айирбошлаш имкониятига эга бўлсалар ҳамда сизнинг тасарруфингиздаги ерларда эмин-эркин юрсалар. Алқисса, ўзингиз айтганингиздек, биздан олдинги ҳукмдорлар даврида худди шундай бўлган. Ўз навбатида биз ҳам сизнинг улуғ илтифотингизга самимий, ўшал азм-у қарор бирла жавоб берурмиз, токи сизнинг одамларингиз ҳам бизникилар сизнинг мамлакатингизда бўлгани каби, бизнинг ерлар ва музофотларга келсинлар, савдо-сотиқ билан машғул бўлсинлар” [Хайруллаев М.М. 2003.255-бет].

Француз қиролининг юқоридаги сўзларидан унинг Соҳибқирон номасига жуда катта аҳамият бергани, иқтисодий алоқаларга доимий тус бериш нияти борлигидан дарак беради.

Соҳибқирон биргина Франция билан эмас, балки Англия билан бўлган муносабатларда ҳам халқаро иқтисодий масалаларга алоҳида тўхталган. Амир Темурнинг икки томонлама сулҳ ва ҳамкорлик ўрнатиш тўғрисидаги таклифларига жавобан Англия қироли Генрих IV ёзган жавоб мактубида “Сизга ўзаро алоқаларимиз доирасини тобора кенгайтириш, мамлакатларимиз савдогарларининг бир-бирлари билан қадимда ота-боболаримиз даврида бўлганидек борди-келдиларни тикламоқ ва бунга шарт-шароит яратмоқ ниятида эканимизни билдирмоқчимиз”. Хатдаги “қадимда ота-боболаримиз даврида бўлганидек” жумласида Буюк Ипак йўлига ишора бор.

Ғарбий Европа давлатлари ҳукмдорлари билан фақат Соҳибқирон эмас, балки унинг ўғли Мироншоҳ Мирзо ҳам дипломатик алоқалар олиб борган ва унда иқтисодий муносабатларга алоҳида эътибор берган. Масалан, унинг Франция ва Англия қиrollарига 1402-йил 1-августда йўллаган мактубида куйидагиларни ўқишимиз мумкин: “Бизникилар сизларнинг юртингизда, сизникилар эса бизнинг юртларда хавф-хатардан холи бўлсинлар. Алқисса, сиз билан бизнинг ўртамизда диний тафовут бўлишига қарамасдан, биз бу дунёда барчанинг, хусусан, тижорат аҳлининг манфаати йўлида дўстликни асраб-

авайлоғимиз зарурдир”. Юқоридаги фикрлар Темурийларнинг узокни кўра билувчи давлат раҳбарлиги бўлганликларини, уларнинг “иқтисоднинг мафкурадан хоилиги” тамойилига қатъий амал қилганликларини кўрсатади. Шунини қайд этиб ўтиш керакки, Мироншоҳ Мирзо Соҳибқирон Амир Темури номидан хат юборгандир.

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, мамлакатимиз билан Европанинг тараққий этган давлатлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин эмас, балки қадим замонларда ўрнатилган бўлиб, бу алоқалар Амир Темури ва Темурийлар даврида юксак чўққига кўтарилган.

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов, И.А. (1998) “Тарихий хотирасиз-келажак йўқ”. Тошкент, 25-бет.
2. Кароматов, Ҳ. (2001) Амир Темури жаҳон тарихида. Тошкент, “Шарқ”. 25-бет.
3. Кэрэн Л. (1999) Амир Темури салтанати. Тошкент, “Маънавият”, 218-бет.
4. Мўминов И. (1993) Амир Темурининг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, “Фан”. 40-41-бетлар.
5. Ўлжаева Ш. (2005) Амир Темури ва Темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. Тошкент, “Фан”. 212-бет.
6. Холбеков М. (1996) Амир Темурининг Европа қироллари билан ёзишмалари. Самарқанд, “Мерос”. 20-бет.
7. Хайруллаев М.М. (2003) Ўзбек дипломатияси тарихидан. Тошкент, “ХЕГА-ПРИНТ”. 255-бет.

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ТАФАККУРИНИ МУСТАҲКАМЛАШДА МИЛЛИЙ МАФКУРАНИНГ ХХІ АСРДА ЯНГИЧА УСЛУБЛАРИ

**Қарши давлат техника университети
“Ижтимоий ва гуманитар фанлар” кафедраси
доценти Очилова Гўзал Араловна**

Миллий мафкура – миллатнинг маънавий асоси, халқнинг бирдамлиги ва давлат барқарорлигини таъминлайдиган ғоявий асосдир. У миллатнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятлари ва истиқболдаги мақсадларини ўз ичига олади. Ҳар бир мустақил давлат ўз халқининг мафкуравий бирлигини мустаҳкамлаш орқали ички барқарорликка, ташқи дунёда эса, муносиб нуфузга эришади. Шу маънода, миллий мафкура нафақат миллий ўзликни сақлаб қолиш, балки глобал жараёнлар шароитида миллатнинг ўз ўрнини топишига хизмат қилади.

ХХІ аср – ахборотлашган жамият, рақамли маданият ва глобал интеграция асри ҳисобланади. Бундай шароитда миллий мафкурани анъанавий тарғибот усуллари билан эмас, балки замон талабига мос креатив, амалий ва ёшлар учун тушунарли форматда илгари суриш долзарб аҳамият касб этади. Президент Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек: “Миллий ғоя ва мафкура – бу ўз аслини сақлаган ҳолда замон талабига уйғунлашувчи дастурдир”.

Маълумки, ХХ асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, совет даврида ғоявий тарғибот асосан сиёсий шиорлар ва оммавий маърузалар орқали амалга оширилган. Бу усулда шахснинг шахсий ҳаёти, манфаати ва орзу-умидлари ҳисобга олинмаган. Шунинг учун ҳам тарғибот кўпинча сунъий тусга эга бўлиб, халқ онгида чуқур из қолдирмаган. Мустақилликнинг дастлабки йилларида миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантириш жараёни давлат сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида намоён бўлди. Бу даврда “Миллий ғоя: асосий тушунча ва тамойиллар” каби назарий асослар ишлаб чиқилди. Таълим муассасаларида махсус фан сифатида ўқитилиши йўлга қўйилди. Бироқ, бу жараёнда ҳам тарғибот кўп ҳолларда маърузалар, йиғилишлар ва шиорлар орқали амалга

оширилди. Шунинг учун у жамият аъзоларининг ҳаётий эҳтиёжлари ва реал тажрибалари билан чамбарчас уйғунлашмади.

Формализм ва сунъийлик юзага келди. Миллий ғоя фақат расмий маърузалар орқали бажарилиб, ҳаётий мисоллар билан бойитилмади. Мазмун ва амалиёт ўртасидаги зиддият кўзга ташланади. Шиорларда адолат, тенглик ҳақида гапирилди, лекин ҳаётда коррупция, тенгсизлик ҳолатлари сақланиб қолди. Ёшлар билан ишда эски услублар – интернет ва глобал медиа таъсири кучайган бир пайтда, ёшларга ҳали ҳам конспект ва маъруза орқали ғоя етказилди. Зеро, мафкура ҳаётдан узилса, у қоғозда қолади. Мафкуранинг самараси унинг ҳаётдаги амалий ифодасида кўринади.

XXI аср глобаллашув шароитида миллий мафкуранинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, миллий қадриятлар ва глобал маданият уйғунлигидан келиб чиқиш зарур. Ҳозирги глобаллашув даврида турли маданий, иқтисодий ва сиёсий ғоялар кириб келмоқда. Бу жараёнда миллий мафкура миллий қадриятларни асраб қолиш билан бирга, уларни глобал маданият билан уйғунлаштириш вазифасини ҳам бажаради.

Иккинчидан, ахборот оқими ва ёшлар онгидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш зарурияти билан боғлиқ. XXI аср ёшлари интернет, ижтимоий тармоқлар ва глобал оммавий маданият таъсирида шаклланимоқда. Шунинг учун миллий мафкуранинг асосий вазифаси – ёшлар онгида миллий қадриятларни замонавий асосда ифодалашдир.

Учинчидан, миллий мафкуранинг рақобатбардош ғоя сифатида шаклланишига эришиш муҳим. Миллий мафкура жаҳон майдонида рақобатбардош ғоя сифатида таклиф этилмаса, ёшлар уни “эзгу шиор” сифатида эмас, балки “эски услубдаги тарғибот” сифатида қабул қилади. Шу боис, янгича услуб ва ёндашувлар зарур. Ҳар бир давлатнинг нуфузи унинг иқтисодий ва ҳарбий қудрати билан бирга, ғоявий таъсири – “soft power”^{*} билан ҳам белгиланади. Миллий мафкура халқаро майдонда миллий бренд сифатида танилиши лозим. Масалан, Корея маданиятининг (Hallyu) жаҳонга тарқалиши, ёки Япониянинг анъанавий қадриятлари орқали нуфузини ошириши миллий ғоянинг глобал таъсирини кўрсатади.

Шу ўринда, “soft power” тушунчасига тўхтасак: “Soft Power” (инглизча – “yumshoq kuch”) атамаси америкалик сиёсатшунос Жозеф Най (Joseph Nye) томонидан 1990-йилларда илгари сурилган. Давлат ёки миллатнинг ҳарбий куч ва босимсиз, яъни, кўрқитиш ёки зўравонликсиз, балки маданият, илм-фан, ғоялар, қадриятлар, турмуш тарзи, маънавий жозиба орқали таъсир ўтказиш қобилияти бўлиб, Жозеф Найнинг фикрича, ҳар бир давлатнинг Soft Power кучини қуйидагилар таъминлайди: яъни, маданий таъсирлар – миллий маданият, кино, мусиқа, адабиёт, урф-одатлар (Масалан, Кореянинг К-поп ва сериаллари, Туркиянинг тарихий сериаллари) орқали намоён бўлади. Сиёсий қадриятлар – демократия, инсон ҳуқуқлари, адолатли давлат бошқаруви, ташқи сиёсат ва халқаро нуфуз – давлатнинг бошқа мамлакатлар билан ҳамкорлиги, тинчликпарвар сиёсатида кўзга ташланади. Soft Power ва Hard Power фарқи шундаки, Hard Power – ҳарбий куч, иқтисодий босим, санкция ва мажбурлаш орқали таъсир этади. Hard Power одамларнинг ҳаракатини мажбурлайди, Soft Power эса уларни ўзига жалб этади. Масалан, АҚШ – Голливуд, технологиялар (Apple, Google), таълим тизими орқали дунёга таъсир кўрсатади. Япония – аниме, самурай маданияти, Sony ва Toyota каби брендлар орқали таъсир кўрсатса, Жанубий Корея эса, К-поп, BTS, Samsung, Netflix сериаллари билан, Туркия тарихий сериаллар (“Муҳташам юз йил”, “Тирилиш: Эртуғул”) намоёйиши кабилар

* “Soft Power” (инглизча – “yumshoq kuch”) атамаси америкалик сиёсатшунос Жозеф Най (Joseph Nye) томонидан 1990-йилларда илгари сурилган. Давлат ёки миллатнинг ҳарбий куч ва босимсиз, яъни кўрқитиш ёки зўравонликсиз, балки маданият, илм-фан, ғоялар, қадриятлар, турмуш тарзи, маънавий жозиба орқали таъсир ўтказиш қобилияти.

орқали таъсири намоён бўлади. Хуллас, XXI асрда миллий мафкуранинг самарали шаклланиши учун Soft Power ютуқларидан фойдаланиш зарур.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистоннинг бой маданий мероси, маънавий қадриятлари, таълим ва туризм салоҳияти, спорт ва санъатдаги ютуқлари миллий Soft Power кучини шакллантиришда муҳим омил ҳисобланади.

Биринчидан, Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарлар инсоният цивилизацияси ривожига улкан ҳисса қўшган бой маданий мероси бор. Буюк Ипак йўли цивилизацияси, меъморчилик ёдгорликлари, миллий ҳунармандчилик ва анъанавий санъат дунё жамоатчилигини ўзига жалб этмоқда. ЮНЕСКО рўйхатига киритилган маданий мерос объектлари Ўзбекистоннинг жаҳон саҳнасидаги нуфузини оширмоқда. Иккинчидан, миллий мусиқа (шашмақом, бахшичилик) ва замонавий эстрада дунёга чиқиш имкониятига эга. Ўзбек кино ва санъати орқали, масалан, “Ибн Сино”, “Темурийлар сулоласи” мавзули тарихий фильмларни бутун дунё кизиқиш билан қарши олишмоқда. Театр ва тасвирий санъатнинг ривожланиши миллий брендингда муҳим ўрин тутади. Учинчидан, таълим ва илм-фан салоҳияти жиҳатидан Ўзбекистон Осиё марказидаги таълим марказига айланиш салоҳиятига эга. Халқаро университетлар филиаллари, нуфузли илмий мактабларнинг очилиши (MISiS, Webster, Turin Polytechnic) — Soft Powerнинг муҳим таркибий қисмидир. Ибн Сино, Беруний, Ал-Хоразмий, Улуғбек каби алломалар илмий мероси жаҳон илм-фанида энг муҳим манбалардан бири саналади. Тўртинчидан, туризм ҳам миллий бренд ва дипломатия воситаси ҳисобланади. Жумладан, Ислом цивилизацияси мероси (“Ziyorat tourism”) Чимён, Бойсун, Қорақалпоғистон табиати (“Eco-tourism”), Ипак йўли шаҳарлари (“Silk Road tourism”) қабилар. Туризм орқали мамлакатнинг ижобий имижини шаклланади ва жаҳон ҳамжамиятида кизиқиш уйғотилади. Бешинчидан, Спорт ва Soft Power Ўзбекистон спортчиларининг Олимпиада ва жаҳон чемпионатларидаги ютуқлари мамлакат имижини оширмоқда. Хусусан, ҳозирги кунда бокс, кураш ва футбол орқали миллий Soft Power кучаяпти. Миллий кураш ЮНЕСКО меросига киритилиб, жаҳонга тарқалмоқда. Олтинчидан, ахборот макони ва рақамли дипломатия, ижтимоий тармоқлар, медиа ва замонавий коммуникация орқали Ўзбекистоннинг ижобий имижини яратилиши зарур. Soft Power фақат анъанавий маданият эмас, балки замонавий ахборот технологиялари ва рақамли дипломатия билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Умуман олганда, Ўзбекистоннинг Soft Power имкониятлари — унинг бой маданий мероси, маънавий қадриятлари, таълим ва фан ютуқлари, спорт ва туризм салоҳияти билан узвий боғлиқ. XXI асрда миллий ғоя ва мафкурани глобал майдонда самарали илгари суриш учун Soft Power механизмларидан кенг фойдаланиш зарур. Бу нафақат миллий давлатчилик тафаккурини мустаҳкамлайди, балки Ўзбекистоннинг жаҳон саҳнасида нуфузли ўрин эгаллашини таъминлайди.

бизнинг фикримизча, миллий мафкуранинг янгича услубларини қуйидагича амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлади. Яъни, амалиёт орқали намоён этиш зарур. Мафкура шиорда эмас, ҳаётда намоён бўлиши керак. Адолатли суд тизими, коррупцияга қарши қатъий кураш, имкониятлар тенглигини ўрнатилиши – миллий ғоянинг ҳаётий ифодасидир. Шунингдек, ёшларга креатив, замонавий коммуникация (кино, медиа, подкаст, ижтимоий тармоқ) орқали миллий тарихий шахслар ҳақида замонавий сериаллар, миллий ғоя асосидаги мультфильмлар, подкастлар яратилиши лозим. Бу самарали йўлларида ҳисобланади. Ёшлар билан интерактив иш услубларида, форумлар, дебатлар, hackathon ва start-up танловлари орқали амалга оширилса, ёшлар миллий ғояни “тайёр шиор” сифатида эмас, балки “биргаликда яратилган дастур” сифатида қабул қилади. Бинобарин, миллий ғояни “сингдириш” эмас, балки биргаликда яратиш услубига ўтиш вақти келди.

Шу билан биргаликда, миллий ғояни глобал қадриятлар билан уйғунлаштириш лозим. Бу дегани, миллий ғоя ёшлар учун фақат ўзлигини сақлаш эмас, балки жаҳон майдонида рақобатбардош бўлиш ғоясини ҳам ифодалаши зарур. Масалан, миллий маданият ва кулинарияни глобал бренд сифатида намоён этиши, таълим ва маданиятда

инновацион йўлларни танлай билиш кабилар муҳим аҳамият касб этади. Миллий мафкура ёшлар учун фақат “Ўзбекликни сақлаш” эмас, балки жаҳон майдонида ўз ўрнини топиш ғояси сифатида кўрсатилиши лозим. Масалан: “Ўз миллий қадриятингни асраб, стартап орқали жаҳон бозорига чиқ” ёки “Ўзбек маданияти – глобал бренд” деган ғоялар билан амалга оширилиши керак. Чунки, мафкура фан сифатида ёдланадиган назария эмас, балки амалиёт орқали ўқитилиши керак. Талабалар миллий ғоя асосида ижтимоий лойиҳалар, мультимедиа маҳсулотлар яратиши – инновацион ёндашув ҳисобланади. Ортиқча академизмдан воз кечиб, ғояни оддий тилда, ҳаётий мисоллар билан тушунтирилса анча самарали бўлади. Масалан: “Адолат – миллий ғоянинг асоси” дейилса, уни халқ ҳаётидан мисоллар билан кўрсатиш: бир тадбиркорга тенг имконият берилди, ёшлар стартапига давлат қўллаб-қувватлаши каби мисоллар билан етказилса, унинг натижаси ижобий кечади.

Таълим ва маданиятда ҳам янгилаш ёндашувлари асосида иш кўриш лозим. Миллий ғоя фан сифатида “ёзма концепт” эмас, балки проект ва тажриба орқали ўқитилиши керак. Масалан: талабалар миллий ғоя асосида ижтимоий стартап тайёрлайди ёки миллий меросни тарғиб қилувчи мультимедиа маҳсулот яратади.

Шундан келиб чиқиб айтганда, XXI аср шароитида миллий мафкура янги босқичга чиқиши зарур. Бу босқичда у: ҳаётий эҳтиёжлар билан уйғун; замонавий медиа ва технологияларга асосланган; ёшлар учун креатив ва қизиқарли; глобал қадриятлар билан уйғунлашган ғоя сифатида намоён бўлиши керак. Хуллас, миллий мафкуранинг янгилаш услуби – бу сингдириш эмас, балки уйғунлаштириш асосида ҳаётий эҳтиёжлар билан, замонавий технология ва маданий таъсирлар орқали ёшларнинг орзу ва мақсадлари юзага чиқазиш керак. Шунда миллий ғоя замонавий қадрият сифатида яшайди, ёшлар учун эса “тизимлашган шиор” эмас, балки “ўз мақсадига етказувчи дастур”га айланади.

Хуллас, мафкура — бу жамиятнинг маънавий устуни. Қачонки мафкура ғоявий асосларига кўра замон талабига уйғунлашса, миллатнинг келажаги порлоқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев Қ. Глобаллашув ва миллий мафкура. – Тошкент: Маънавият, 2018.
2. Қўчқоров И. Мафкура ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академнашр, 2020.
3. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996.
4. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: Public Affairs, 2004.

O‘ZBEK AYOL OLIMALARNING IJTIMOY FAOLLIGI VA ILM-FANGA QO‘SHGAN HISSASI

Dildora Aliqulova

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Turon universiteti v.b dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek ayol olimalarining ijtimoiy faolligi va ilm-fanga qo‘shgan hissasi ilmiy-nazariy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ayol olimalarning ta’lim, adabiyotshunoslik, tibbiyot, texnika kabi sohalaridagi yutuqlari jamiyat taraqqiyotiga ko‘rsatayotgan ta’siri yoritilgan. Shuningdek, ularning ilmiy faoliyati gender tengligini ta’minlash, yosh avlodga ilmiy tafakkurni shakllantirish va intellektual salohiyatni rivojlantirishdagi o‘rni muhokama qilinadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek ayol olimalarining ilmiy izlanishlari nafaqat milliy miqyosda, balki xalqaro darajada ham dolzarb ahamiyat kasb etib, zamonaviy ilm-fanning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Maqola ayol olimlarning ilmiy merosini o'rganish hamda ularning innovatsion faoliyatini baholashda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ayol olimlar, ijtimoiy faollik, ilm-fan, gender tengligi, intellektual salohiyat, innovatsiya.

Abstract. This article analyzes the social activity and scientific contribution of Uzbek female scholars based on theoretical sources. The study highlights the achievements of women scientists in various fields such as education, literary studies, medicine, and technology, and examines their impact on the development of society. Moreover, the article discusses the role of female scholars in ensuring gender equality, fostering scientific thinking among the younger generation, and enhancing intellectual capacity. The results demonstrate that the scientific research of Uzbek female scholars is of great importance not only at the national level but also internationally, representing a significant component of modern science. The article provides a theoretical foundation for studying the scientific legacy of female scholars and assessing their innovative activities.

Keywords: female scholars, social activity, science, gender equality, intellectual capacity, innovation.

Kirish (Introduction). So'nggi yillarda O'zbekistonda ayollarning ilmiy faoliyati va ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ayollarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyatdagi o'rnini oshirish, ilm-fan va ta'lim sohalarida faol ishtirokini rag'batlantirishga qaratilgan qator farmon va qarorlari buning yorqin dalilidir. Ayniqsa, ilmiy-tadqiqot faoliyatida ayollarning salmog'i oshib borayotgani, ularning ijtimoiy-huquqiy kafolatlari kuchayib, ilmiy salohiyati e'tirof etilayotgani jamiyat rivoji uchun muhim omil hisoblanadi.

Nazariy manbalarda qayd etilishicha, ilm-fan taraqqiyoti va ijtimoiy barqarorlikda ayol olimlarning ishtiroki global miqyosda ham dolzarb masalalardan biridir (Nazarova, 2020). Chunki ayollar nafaqat ilmiy izlanishlarning faol subyekti, balki ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarning tashabbuskori sifatida ham alohida rol o'ynaydilar. Z. Karimovanning tadqiqotlarida ayollarning ijtimoiy faolligi jamiyat taraqqiyotining strategik omili sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan qaraganda, o'zbek ayol olimlari ilm-fan rivojiga qo'shayotgan hissalari bilan nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham tanilmoqda.

Shuningdek, zamonaviy gender tadqiqotlarida ayollarning ilmiy va ijtimoiy faoliyatidagi o'rnini ijtimoiy taraqqiyotning barqaror modeli sifatida qaraladi (Mahmudova, 2021). Bu fikrni O'zbekiston tajribasi ham tasdiqlaydi: mamlakatimizda ayol olimlarning filologiya, pedagogika, tarix, psixologiya, tibbiyot, biologiya, texnika va san'atshunoslik sohalaridagi izlanishlari jamiyatning ilmiy-intellektual salohiyatini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Ayniqsa, adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik va ijtimoiy-gumanitar fanlarda faoliyat yuritayotgan olimlar milliy merosni tadqiq etish, ilmiy-nazariy asoslarni yangilash va zamonaviy ilmiy metodlarni joriy etish orqali o'zbek fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shmoqdalar. Bu esa, o'z navbatida, ilmiy tafakkurni yangilash, yosh avlodni ilm-fanga jalb etish va jamiyatda ilmiy muhitni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Demak, o'zbek ayol olimlarining ilmiy faoliyati va ijtimoiy faolligi nafaqat milliy ilm-fan taraqqiyoti, balki global miqyosdagi intellektual jarayonlarda ham o'ziga xos o'rin egallamoqda. Shu bois, ushbu masalani nazariy va amaliy jihatdan o'rganish dolzarb ilmiy vazifalardan biridir.

Metodologiya (Methods). Mazkur tadqiqotda sifatli tahlil usullari qo'llanildi. Ilmiy manbalar, statistik ma'lumotlar va O'zbekiston olimlarining nashr etilgan tadqiqotlari nazariy jihatdan o'rganildi. Qiyosiy tahlil asosida ayol olimlarning turli sohalarida — filologiya, tarix, pedagogika, tibbiyot, texnika va madaniyatshunoslikdagi faoliyat yo'nalishlari ko'rib chiqildi.

Natijalar (Results) Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek ayol olimlari ilm-fanning turli yo'nalishlarida samarali izlanishlar olib borib, mamlakat intellektual salohiyatini mustahkamlashga munosib hissa qo'shmoqdalar.

Adabiyot va tilshunoslik yo'nalishi. Adabiyotshunoslikda Ozod Sharafiddinova, Dilorom Salohiy, Maqsuda Hasanova kabi olimlarning izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ular

jahon va o'zbek adabiyoti jarayonlarini qiyosiy tahlil qilish, milliy adabiy merosni ilmiy asosda o'rganish va targ'ib etishda katta ilmiy maktab yaratganlar. Tilshunoslikda esa Sh. Rahmatullayeva, N. Mahmudova kabi olimalar o'zbek tili grammatikasi, leksikologiyasi, sotsiolingvistika va xorijiy tillarni o'qitish metodikasiga oid tadqiqotlari bilan tanilgan. Ularning ishlari ilmiy-nazariy asoslar bilan bir qatorda ta'lim tizimida ham keng qo'llanmoqda.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar. Pedagogika, psixologiya va sotsiologiya yo'nalishidagi ayol olimalar jamiyatda ta'lim tizimining innovatsion yondashuvlarini ishlab chiqish, gender masalalarini chuqur o'rganish hamda yoshlar tarbiyasida yangi ilmiy-nazariy konsepsiyalarni ilgari surish bilan ajralib turadi. Masalan, M. Quronovanning (2022) ishlari ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning ilmiy asoslarini ishlab chiqqanligi bilan dolzarbdir.

Tabiiy va texnik fanlar. Biologiya, kimyo va tibbiyot sohalarida ham ayol olimalarning yutuqlari sezilarli. Ularning tadqiqotlari amaliy jihatdan qishloq xo'jaligi, ekologiya va sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Masalan, kimyo va farmatsevtika yo'nalishidagi ayol olimalar tomonidan yaratilgan dori vositalari tibbiy amaliyotda keng qo'llanmoqda (Karimova, 2020). Bu esa ilmiy faoliyatning jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Madaniyatshunoslik va san'atshunoslik. Folklorshunoslik, etnografiya va san'atshunoslik yo'nalishidagi olimalar milliy qadriyatlarni ilmiy jihatdan o'rganib, xalq og'zaki ijodi, musiqa va teatr san'ati bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib bormoqdalar. Bu borada yozilgan ilmiy ishlarda milliy madaniyatning global jarayondagi o'rnini nazariy asoslangan. Jumladan, N. Xoliqova va boshqa olimalarning folklorshunoslik bo'yicha tadqiqotlari o'zbek xalq ijodiyotini ilmiy tizimlashtirishga xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek ayol olimalarining ilmiy izlanishlari faqat tor doiradagi tadqiqotlar bilan cheklanib qolmay, balki jamiyat taraqqiyoti, intellektual muhitni rivojlantirish va global ilm-fan jarayonlariga integratsiyalashuvda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu esa nazariy manbalarda ta'kidlanganidek, "ilmiy salohiyatning gender xilma-xilligi barqaror ijtimoiy rivojlanishning muhim kafolatidir" (Sharafiddinova, 2019).

Muhokama (Discussion) O'zbek ayol olimalarining ijtimoiy faolligi va ilm-fanga qo'shgan hissasi masalasi nazariy manbalarda ham keng yoritilgan. Xususan, Karimova (2020) o'z tadqiqotida ayol olimalarning ijtimoiy hayotdagi faolligini "jamiyat taraqqiyotining intellektual resursi" sifatida baholaydi. Unga ko'ra, ilmiy faoliyatda ayollar ishtirokining ortishi ilmiy muhitni yangilash va tadqiqotlar mazmunini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahmudova (2021) esa gender tadqiqotlari doirasida ayollarning ilm-fanga qo'shayotgan hissasini ijtimoiy barqarorlik bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqadi. Olimaning fikricha, ilmiy faoliyatda ayollarning faol ishtiroki gender tengligini ta'minlashga, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, u ayol olimalarning ta'lim va tarbiya tizimidagi faoliyati yosh avlodda ilmiy tafakkurni shakllantirishga zamin yaratishini ta'kidlaydi.

Sharafiddinova (2019) adabiyotshunoslikdagi nazariy izlanishlarida o'zbek ayol olimalarining milliy adabiy merosni ilmiy asosda o'rganishdagi o'rnini yuksak baholaydi. Uning fikricha, ayol olimalarning nazariy qarashlari adabiy jarayonni yangicha talqin etish, milliy va jahon adabiyoti o'rtasida qiyosiy tahlil olib borishda metodologik asos vazifasini bajaradi. Bu esa ayol olimalarning ilm-fanga qo'shayotgan hissasini nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham e'tirof etilishiga olib kelmoqda.

Bundan tashqari, B. Nazarova (2020) o'z tadqiqotida ayol olimalarning ijtimoiy faolligini "ijtimoiy innovatsion rivojlanishning tarkibiy qismi" sifatida baholaydi. Unga ko'ra, ayollar ilmiy izlanishlarda nafaqat ilmiy natijalar yaratadi, balki ularni amaliyotga tatbiq etishda ham faol qatnashadilar. Shu jihatdan qaraganda, o'zbek ayol olimalarining tibbiyot, texnika va pedagogika sohalarida erishgan yutuqlari jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Yuqoridagi nazariy qarashlar shuni ko'rsatadiki, ayol olimalarning ilm-fan va jamiyat taraqqiyotidagi hissasi ko'p qirrali va tizimli xususiyatga ega. Ularning izlanishlari ilmiy maktablarning shakllanishi, innovatsion yondashuvlarning rivojlanishi va ijtimoiy

barqarorlikning mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda. Demak, ayol olimlarning faoliyati zamonaviy ilmiy jarayonlarda nafaqat intellektual, balki ijtimoiy-ma'naviy omil sifatida ham qaralishi lozim.

Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek ayol olimlarining ijtimoiy faolligi va ilm-fanga qo'shgan hissasi nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ularning faoliyati ilmiy maktablar rivojida, nazariy izlanishlar metodologiyasini boyitishda va innovatsion yondashuvlarni shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayol olimlarning pedagogika, adabiyotshunoslik, tibbiyot, texnika kabi turli sohalarda erishgan yutuqlari jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda, ijtimoiy barqarorlik va ma'naviy yangilanishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, ilmiy faoliyatda ayollarning faolligi gender tengligini ta'minlash, yosh avlodda ilmiy tafakkurni shakllantirish va intellektual salohiyatni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'z navbatida mamlakatimizda ilm-fan va ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ijtimoiy innovatsiyalarni rivojlantirish hamda xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish imkoniyatlarini yaratmoqda.

Demak, o'zbek ayol olimlarining ilmiy va ijtimoiy faoliyati zamonaviy taraqqiyotning ajralmas qismi bo'lib, ularning ilm-fanga qo'shgan hissasi kelajak avlod uchun mustahkam intellektual poydevor yaratishda beqiyos o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova N. Ayollarning ijtimoiy faolligi va intellektual salohiyati. – Toshkent: Fan, 2020. – 215 b.
2. Mahmudova G. Gender tengligi va ijtimoiy barqarorlik masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 198 b.
3. Sharafiddinova D. Adabiy merosni o'rganishda ayol olimlar qarashlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 176 b.
4. Nazarova B. Ilmiy innovatsiyalar va ayol olimlarning ijtimoiy roli. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 204 b.
5. UNESCO. Women in Science Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 112 p.
6. World Bank. Gender and Development: Women in Science and Innovation. – Washington, DC: The World Bank, 2020. – 95 p.
7. Abdullayeva M. O'zbek ayollarining ilm-fan taraqqiyotidagi o'рни // O'zbekiston Fanlar akademiyasi jurnali. – 2022. – №4(2). – B. 45–53.
8. Xudoyberdiyeva N. Ilmiy faoliyatda gender masalalari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021. – 220 b.
9. Qodirova S. Ayol olimlar va ijtimoiy innovatsiyalar: zamonaviy yondashuvlar // Ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2023.a – №5(1). – B. 77–85.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ЁНДАШУВЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Очилова Нигора Маллаевна
Ахборот технологиялари ва менежмент университети
п.ф.н, в.б профессор

XXI аср – билимлар, инновациялар ва рақобатлар замонасидир. Таълим тизимида юз бераётган глобал ўзгаришлар педагогик қарашларнинг ҳам янгиланишини тақозо этмоқда. Энди ўқитувчи билимларни “етказувчи” эмас, балки фаол ташкилотчи, маслаҳатчи ва шогирд билан ҳамкор сифатида намоён бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан, педагогик ёндашувлар қайта кўриб чиқилиши зарур.

Президент Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Сўнгги йилларда Ўзбекистон таълим тизимида кенг қамровли ислохотлар олиб борилмоқда. Бу ислохотлар таълим мазмунини янгилаш, ўқитувчилар малакасини ошириш, таълим сифатини халқаро стандартларга мослаштиришга қаратилган.

Шахсга йўналтирилган таълим – бу таълим олувчининг индивидуал хусусиятларини, қобилияти, қизиқишини инобатга олган ҳолда ташкил этиладиган таълимдир[1]. Унда қуйидаги принциплар асос қилиб олинади:

- Таълим олувчи – фаол субъект;
- Инсон марказидаги ёндашув;
- Ўқув муҳитининг эркин, ижобий, камчиликни рўй-рост қабул қилувчи шакли.

Выготский Л.С. таълимни ривожланишга етакловчи куч деб таърифлаб, “яқин ривожланиш зонаси” назариясини илгари сурган. Унга кўра, бола фақатгина мустақил эмас, балки билимли шахс ёрдамида юқори натижаларга эришиши мумкин[2].

Фаол таълим – бу ўқитувчи эмас, ўқувчининг фаоллигига асосланган таълим шаклидир. Унда ўқувчи билимни тайёр ҳолда қабул қилмайди, балки тажриба, мулоҳаза ва муаммоли саволлар орқали ўзлаштиради.

Джон Дьюи таълимни ҳаётга тайёргарлик эмас, балки ҳаётнинг ўзи деб атаган. Унинг “тажриба асосида таълим” назариясида тафаккурни шакллантириш муҳим ўрин тутди.

Фаол таълимнинг асосий шакллари:

- Интерактив усуллар (кластер, “блиц-сўров”лар,)
- Лойиҳа (проект) методи
- “Case study” – ҳаётий мисоллар таҳлили
- Дискуссия ва дебатлар

Замонавий таълим тизими ахборот технологияларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Электрон дарсликлар, видеомаълумотлар, интерактив платформалар, виртуал лабораториялар таълимни самарали қилади. Бу билимни визуал, эшитиш ва ҳаракат орқали узатишга имкон беради.

М.Қодиров таълимда АКТ (ахборот-коммуникация технологиялари)дан фойдаланиш педагогик жараёнда самарадорликни оширишини таъкидлайди[3]. Инновацион таълим услублари таълим олувчиларни мустақил изланиш, таҳлил ва муаммони ҳал қилишга ундайди. Мустақил таълим кўникмалари ривожланади ва шахсий фаолиятга асосланган билимлар яратилади.

П.Фрейре таълимни ижтимоий ўзгариш воситаси сифатида баҳолаб, таълим “диалогик жараён” бўлиши керак, деб ҳисоблайди[4]. Таълим жараёнининг марказида ўқитувчи шахсияти турибди. Ўқитувчи нафақат билим берувчи, балки ўқувчида мотивация уйғотувчи, унинг шахс сифатида шаклланишида йўлбошчи вазифасини бажаради. Замонавий ўқитувчида қуйидаги хусусиятлар бўлиши керак:

- Юқори малакали билим;
- Психологик сезгирлик ва муносабат ўрната олиш;
- Таълимда инновацион технологиялардан фойдаланиш кўникмаси;
- Эмоционал интеллект ва коммуникация қобилияти.

Ш.Абдуллаева таъкидлашича, замонавий ўқитувчи фақат дарс ўтиш билан чекланмаслиги, балки ҳар бир ўқувчининг ички оламини англашга ҳаракат қилиши, уларга шахсий ечим топишда кўмаклашиши зарур[5]. Ўқитувчи педагогик маҳоратни ривожлантириш учун мунтазам равишда ўз устида ишлаши, замонавий тенденцияларни кузатиб бориши керак. Педагогик тажриба алмашинуви, конференциялар, семинарларда иштирок этиш таълим сифатини оширишга хизмат қилади.

Педагогика фани доимий равишда амалиёт билан боғлиқ. Тадқиқот ишлари таълим жараёнида учраётган муаммоларни аниқлаш, уларнинг ечимини илмий асосда ишлаб чиқишга хизмат қилади. Илмий тадқиқотлар орқали таълим сифатини баҳолаш, янги

методларни синовдан ўтказиш, янги педагогик технологияларни амалиётга татбиқ этиш мумкин бўлади.

Тадқиқотларнинг асосий йўналишлари:

- Олий таълим сифатини ошириш йўллари
- Ўқувчи шахсиятининг ривожланиш босқичлари
- Миллий таълим моделини такомиллаштириш
- Таълимда рақамли технологияларнинг ўрни
- Тарбия тизимини оптималлаштириш

Кўчқоров Ш. таъкидлашича, муаммоли таълим ва илмий изланишлар ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжуд. Унинг фикрига кўра, ўқув жараёнини таҳлил қилиш орқали педагог ўз иш усулини мунтазам равишда яхшилаб бориши мумкин[6]. Инклюзив таълим – барча болалар, жумладан ногиронлиги бор ўқувчилар учун тенг таълим олиш имкониятини таъминлайдиган тизимдир. Бу ёндашув инсон ҳуқуқларига асосланиб, ижтимоий адолат ва тенглик тамойилларини илгари суради.

Инклюзив таълимнинг асосий тамойиллари:

- Ҳар бир бола таълим олиш ҳуқуқига эга
- Махсус эҳтиёжли болалар алоҳида эмас, умумий синфларда ўқитилади
- Ўқитувчиларнинг инклюзив педагогика бўйича тайёргарлиги бўлиши шарт
- Махсус педагоглар (дефектолог, логопед, психолог)нинг иштироки Тохирова М.

таъкидлаганидек, инклюзив таълим ижтимоий адаптация, тенглик ва бағрикенглик тамойилларига асосланади. Таълим муассасалари жисмоний ва маънавий муҳит нуктаи назаридан ҳам инклюзив бўлиши керак[7].

Бугунги глобаллашган дунёда ҳар бир мамлакат таълим тизими халқаро тажриба билан боғланмоқда. Финляндия, Япония, Сингапур, Канада каби мамлакатларнинг педагогик моделлари таҳлил қилиниб, айрим тамойиллар ўзбек таълимига интеграция қилинмоқда.

Халқаро тенденциялар:

Таълимда лойиҳа ва муаммоли методларни кенг қўллаш

Кўникмалар асосидаги таълим: 4C – Critical thinking, Communication, Collaboration, Creativity

Рақамлаштириш (digitalization): онлайн дарслар, видео-конференциялар Билимдан кўра қобилиятни ривожлантиришга йўналиш Маданиятлараро компетенциялар ва глобал фуқаролик UNESCO 2030 таълим стратегиясида таълимни барқарор ривожланиш мақсадларига хизмат қилувчи муҳим восита деб баҳолайди. Таълим барча учун очиқ, сифатли ва инклюзив бўлиши лозим[8].

Педагогика — жамият тараққиёти ва келажак авлод тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилувчи муҳим соҳадир. Замонавий педагогик ёндашувлар нафақат таълим мазмуни, балки унинг шакли, услуби ва мақсадларига ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда. Таълим жараёнида шахсга йўналтирилган ёндашув, фаол таълим усуллари, рақамли технологиялар, инклюзив муҳит яратиш каби элементлар муҳим ўрин тута бошлади.

Ўқитувчи — таълим тизимининг марказий фигураси бўлиб, у нафақат билим берувчи, балки ёш авлодни мустақил фикрлайдиган, ижтимоий масъулиятли ва интеллектуал ривожланган шахс сифатида тарбияловчи етакчидир. Ўзбекистонда таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, янги қонунлар ва халқаро тажрибага таянилган янгиланишлар миллий таълим тизимини тубдан ислох қилишга қаратилган.

Шу билан бирга, илмий тадқиқотларнинг педагогикадаги ўрни тобора ортиб бормоқда. Таълим жараёнининг сифатли ташкил этилиши, методлар самарадорлигини баҳолаш, инклюзив ёндашувни татбиқ этиш, ўқув муҳитини янгिलाш бевосита илмий асосланган қарорлар билан боғлиқ.

Хулоса қилиб айтганда, педагогик фаолият бугунги кунда жаҳон стандартларига мос, инновацион, ижтимоий масъулиятли ва инсонпарвар ёндашувларни талаб қилмоқда. Ҳар бир педагог ўз устида мунтазам ишлаш, янги педагогик ғоя ва методлар билан

куролланиш орқали келажак авлодни тайёрлашда ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Педагогика фани эса бу жараёнда илмий-маърифий таянч, амалий йўлланма ва ижтимоий масъулият вазифасини бажариши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.Мирзиёев. “Янги Ўзбекистонни барпо этишнинг бош мезони – таълим ва тарбия бўлиши керак.” (таълим соҳасига бағишланган йиғилиши, 2021 йил)
2. Выготский Л.С. *Педагогическая психология*. – М.: Педагогика, 1991. 333 с.
3. Қодиров М. *Таълимда ахборот технологиялари*. – Т.: Фан, 2019. – 148 б.
4. Абдуллаева Ш. *Замонавий педагогик технологиялар*. – Т.: Ўқитувчи, 2020. 120 б.
5. Комилов И. *Маънавият ва маърифат дарслари*. – Т.: Ўқитувчи, 2018. – 112 б.
6. Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. – Routledge, 2001 (as reprint).
7. Қўчқоров Ш. *Педагогик маҳорат*. – Т.: Ўқитувчи, 2015. – 130 б.
8. Тоҳирова М. Инклюзив таълим назарияси ва амалиёти. – Т.: Ўқитувчи, 2022. – 128 б.
9. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. – Paris, 2015.
10. OECD. Future of Education and Skills 2030. – Paris, 2019.
11. Қурбонова Ш. Таълимда инновацион ёндашувлар. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. – 144 б.

MUSIQASHUNOS OLIMA SHAHNOZA AYXODJAYEVA VA MUSTAQILLIK DAVRI MUSIQA TADQIQOTLARI

**Murtazova Sahodat Bo‘riyevna - Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, professor,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Tarix va ijtimoiy” fanlar kafedrasi mudiri, e-mail:
sahodat@mail.ru, Tel: +998907204895.**

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston musiqa madaniyati tadqiqotchisi Shahnoza Ayxodjayeva ilmiy faoliyati yoritilgan. Unda olimaning o‘zbek maqom san’ati, xususan, Farg‘ona va Toshkent makom yo‘nalishlari, shuningdek, tarona janrining o‘rganilishiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Tadqiqotda Ayxodjayeva tomonidan qo‘llangan musiqashunoslik metodlari hamda milliy merosni pedagogik jarayonda qo‘llash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Shahnoza Ayxodjayeva, o‘zbek musiqasi, maqom, tarona, musiqa madaniyati, mustaqillik davri.

Аннотация. В статье рассматривается научная деятельность исследователя музыкальной культуры Узбекистана Шахнозы Айходжаевой. Особое внимание уделено её исследованиям узбекского макома, в частности, Ферганской и Ташкентской школ, а также жанра «тарона». Анализируются методы музыковедения, применённые учёной, и возможности использования национального музыкального наследия в образовательном процессе.

Ключевые слова: Шахноза Айходжаева, узбекская музыка, маком, тарона, музыкальная культура, период независимости.

Abstract: This article examines the scholarly activities of Shahnoza Aykhodjayeva, a researcher of Uzbekistan’s musical culture. Special attention is given to her studies on Uzbek maqom, particularly the Fergana and Tashkent schools, as well as the genre of tarona. The paper also analyzes her application of modern musicological methods and explores the possibilities of integrating national musical heritage into the educational process.

Keywords: Shahnoza Aykhodjayeva, Uzbek music, maqom, tarona, musical culture, independence period.

Kirish

O'zbekistonning mustaqillik yillari milliy madaniyat va san'atni qayta tiklash hamda ularni ilmiy asosda tadqiq etish davri sifatida tarixda alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, musiqa madaniyati sohasida olib borilgan tadqiqotlar milliy o'zlikni anglash, an'analarni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida o'rganish va kelajak avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jarayonda bir qator olimlar milliy musiqamizning tarixiy ildizlarini va janrovii xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan bo'lsa, ular orasida Shahnoza Ayxodjayevaning o'rni alohida e'tiborga molikdir [1].

Metodologiya: Maqolani tayyorlashda Ayxodjayeva tomonidan chop etilgan maqolalar, xalqaro konferensiya materiallari, shuningdek CyberLeninka va boshqa elektron ilmiy platformalardagi ma'lumotlardan foydalanildi [1–4]. Tadqiqot usullari sifatida:

- **Manba-tahlil** – mavjud maqolalar va konferensiya materiallari o'rganildi;
- **Mazmuniiy tahlil** – maqom va tarona haqidagi izlanishlari tahlil qilindi;
- **Taqqosiy tahlil** – Farg'ona va Toshkent makom yo'nalishlari solishtirildi.

Biografik ma'lumotlar.. Shahnoza Ayxodjayeva O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi va O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida faoliyat olib borgan olim sifatida tanilgan [3]. U musiqa tarixiga oid izlanishlar bilan shug'ullanib, san'atshunoslik bo'yicha ilmiy daraja olgan va hozirda dotsent sifatida talabalarga dars beradi [6]. Tadqiqotlari asosan maqomshunoslik, tarona va milliy musiqa janrlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Ilmiy faoliyati. Shahnoza Ayxodjayeva o'z ilmiy faoliyatini, avvalo, o'zbek maqom san'ati va uning tarkibiy qismlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlagan. Uning tadqiqotlarida maqomlarning tarixiy ildizlari, shakllanish jarayonlari va uslubii xususiyatlari keng qamrovda yoritiladi. Shu bilan birga, Ayxodjayeva asarlarida maqom janrlarining ichki tuzilishi, kuy va ashula shakllari, ularning o'zaro bog'liqligi masalalariga ham alohida e'tibor qaratiladi [3].

Olimaning tadqiqotlarida, xususan, Farg'ona va Toshkent makom yo'nalishlari alohida o'rin tutadi. U bu makom yo'naliklarini tarixiy rivojlanishi, ijro uslublari, lad va ritmik xususiyatlari asosida taqqoslab o'rganadi. Shu orqali u nafaqat har bir yo'nalikning o'ziga xos tomonlarini ochib beradi, balki ularning umumii musiqii merosdagi ahamiyatini ham belgilaydi.

Bundan tashqari, Ayxodjayeva tarona janrini o'z tadqiqotlarida alohida tahlil qiladi. U taronalarning maqom tizimidagi o'rni, ijro uslubi va poetik matnlar bilan uyg'unligini ko'rsatib, bu janrning nafaqat musiqii, balki adabii-estetik qimmatini ham ilmiy asoslab beradi. Uning izlanishlarida tarona, bir tomondan, millii musiqii an'analari davomchisi sifatida, ikkinchi tomondan esa, zamonavii musiqii ijod uchun ilhom manbai sifatida talqin etiladi.

Ayxodjayeva ilmiy faoliyatida faqat nazarii tahlil bilan cheklanib qolmay, balki amaliiy masalalarga ham e'tibor beradi. Jumladan, maqom va taronalarning o'quv dasturlariga kiritilishi, ularning yosh avlod musiqii tarbiyasidagi o'rni ilmiy asoslab beradi. Shu orqali u millii musiqii merosni nafaqat tarixii xotira sifatida, balki zamonavii ta'lim va madaniiy hayotning faol unsuri sifatida talqin qiladi.

Umuman olganda, Ayxodjayevaning ilmiy faoliyati o'zbek maqomshunosligi taraqqiyotida alohida bosqich bo'lib, u millii musiqii merosni zamonavii musiqashunoslik metodlari asosida chuqur tahlil qilgan olim sifatida e'tirof etiladi.

Shahnoza Ayxodjayeva — o'zbek musiqashunosligi sohasida faoliyat yuritayotgan tadqiqotchi va pedagog. Uning ilmiy izlanishlari asosan maqom va tarona janrlarini, shuningdek makom yo'nalishlari (xususan Farg'ona va Toshkent makom maktablari)ni tasniflash va tahlil qilishga qaratilgan. Ayxodjayeva ilmiy maqolalari xalqaro va mahallii konferensiya to'plamlarida va ilmiy portallarda chop etilgan;

• *“Взаимосвязь музыки и слова в узбекском макомате (на примере тарона макомов)”* – maqomlarda musiqii va poetik matn uyg'unligini tadqiq etgan [1].

• “*The issues of categorization of the maqoms of Fergana and Tashkent*” – Farg‘ona va Toshkent maqomlarini tasniflashga bag‘ishlangan xalqaro konferensiya maqolasi (p.319–320) [3].

• “*Boshlang‘ich musiqiy ta‘lim tizimida bolalarning musiqiy ritm qobiliyatini rivojlantirish*” – pedagogik yo‘nalishdagi ilmiy maqola, bunda musiqiy ritmni shakllantirish usullari yoritilgan [4].

• Ilmiy yondashuvi. Shahnoza Ayxodjayeva o‘z tadqiqotlarida maqomlarni faqatgina tarixiy-madaniy kontekst bilan chegaralab qo‘ymaydi. U o‘z izlanishlarida zamonaviy musiqashunoslik metodlarini qo‘llash orqali milliy musiqiy merosni yangi rakursda o‘rganishga intiladi. Bunday yondashuv, bir tomondan, maqomlarning tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari va rivojlanish qonuniyatlarini aniqroq tasvirlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, ularni hozirgi davr san‘atshunoslik paradigmasiga moslab talqin qilishga xizmat qiladi [2,4].

Olimaning ilmiy qarashlarida interdisiplinar yondashuv alohida o‘rin tutadi. U nafaqat musiqashunoslik, balki madaniyatshunoslik, tarixshunoslik va pedagogika metodologiyasidan ham samarali foydalanadi. Natijada, maqomlarni faqat san‘at namunasi sifatida emas, balki xalqning ma‘naviy-madaniy hayotidagi o‘rni va ijtimoiy ahamiyatini ham chuqur tahlil etadi.

Bundan tashqari, Ayxodjayeva maqomlarni pedagogik jarayonda qo‘llash imkoniyatlarini ham ko‘rsatib beradi. Ularning o‘quv dasturlariga kiritilishi nafaqat yosh avlodning musiqiy savodxonligini oshirish, balki milliy o‘zlikni anglash va ma‘naviy tarbiya jarayonida ham katta ahamiyat kasb etishini ta‘kidlaydi.

Shunday qilib, Ayxodjayeva ilmiy yondashuvida nazariya va amaliyotni uyg‘unlashtirish, maqomlarni tarixiy-madaniy merosdan zamonaviy ta‘lim jarayonigacha olib chiqish orqali o‘zbek musiqashunosligida muhim ilmiy maktab yaratishga intilganini ko‘rish mumkin.

Muhokama

Ayxodjayeva tadqiqotlari milliy maqomshunoslikda empirik materiallar yig‘ilishi va tizimlashtirilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ishlari Farg‘ona va Toshkent maqomlarining ilmiy tasnifini aniqroq shakllantirish, tarona janrini o‘rganishda yangicha yondashuvlarni ilgari surishi bilan ahamiyatlidir [3]. Shu bilan birga, ochiq manbalarda uning barcha maqolalari to‘liq sahifalari bilan e‘lon qilinmaganligi sababli ayrim materiallarga faqat kutubxona va rasmiy arxivlar orqali murojaat qilish talab etiladi [1].

Xulosa

Shahnoza Ayxodjayeva o‘zbek musiqa madaniyati tarixini, xususan maqom va tarona tadqiqotini yangi bosqichga ko‘targan olimalardan biridir. Uning ilmiy izlanishlari mustaqillik davrida milliy merosni ilmiy asosda qayta baholash, uni o‘quv jarayonida qo‘llash hamda yosh avlodga yetkazishda katta ahamiyat kasb etadi. Ayxodjayevaning asarlari nafaqat musiqashunoslik, balki pedagogika va san‘atshunoslik fanlari rivojiga ham sezilarli hissa qo‘shmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Айходжаева Ш. *Взаимосвязь музыки и слова в узбекском макомате (на примере тарона макомов)*. CyberLeninka. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-muzyki-i-slova-v-uzbekskom-makomate-na-primere-tarona-makomov>

2. Ашуров Б.Ш. *О ритмике “Тарона” и “Уфар” в классической узбекской музыке*. CyberLeninka. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ritmike-tarona-i-ufar-v-klassicheskoy-uzbekskoy-muzyke>

3. Ayxodjaeva Sh. *The issues of categorization of the maqoms of Fergana and Tashkent*. VII International scientific-practical conference, *Научное обозрение*. p.319–320. URL: <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2023/10/MK-1829.pdf>

4. Shukurjonova X.F.Q., Ayxodjayeva Sh. *Boshlang‘ich musiqiy ta‘lim tizimida bolalarning musiqiy ritm qobiliyatini rivojlantirish*. International Conferences, 2023. URL: <https://erus.uz/index.php/cf/article/view/1156>

5. O'zbekiston Milliy kutubxonasi va UNILIBRARY kataloglari. URL: <https://uzbekacademy.uz/en/unilibrary>
6. O'zbekiston Kompozitorlari va bastakorlar uyushmasi.

MUSTAQILLIK YILLARDA O'ZBEK MUSIQA SOZANDALARI VA ULARNING SOHADAGI YUTUQLARI

Murtazova Sahodat Bo'riyevna - Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası mudiri, professor, sahodat@mail.ru, +998-907204895
Murodova Sadoqat Qo'ziboyevna - Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM, "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi

Kalit so'zlar: Ansambl, festival, bahshichilik, madaniyat, turizm, folklor, oqin va jirovlar akkordeon, klarnet, qashqar rubobi, dutor, doira, gijjak.

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan musiqa madaniyati sohasidagi olib borilayotga ishlar o'tkazilgan tadbir va ko'rik tanlovlar hamda festivallar qo'lga kiritilgan yutuqlar haqida ma'lumot berilgan. Ushbu sohada amalga oshirilayotgan ishlar turli ilmiy va tarixiy adabiyaotlar yordamida yoritib berilgan. "Dilrabo", "Qo'shnavo", "Qo'shtor", "Meros" nomlarida qator sozlar va ularning novolari haqida fikr yuritilgan. 80-yillar oxiri 90-yillar boshlarida o'zbek sozgarlari ijogiga ham to'xtalib o'tilgan.

Vatanimiz istiqbolga erishgan davrdan boshlab, milliy san'atimizning barcha turlarida bo'lganidek, sozandalik san'atining o'ziga xosliklarini saqlab qolish, rivojlantirish, yangicha tus berish borasida ustoz sozandalar qatorida yosh iqtidorli ijrochilar tomonidan ham bir qancha izlanishlar olib borilmoqda. O'zbek milliy sozandalik san'atida shakllangan yakka, ikki yoki undan ortiq cholg'u sozlar ishtirokidagi ijro uslublari, ularning turli milliy va umummilliy ko'rinishlari takomillashib, yangi ijrochilik uslubiga ega bo'lgan turli oqimlarning vujudga kelishi kuzatilmoqda.

Ayni paytda "Maqom ansambli", shuningdek "O'zbek cholg'ulari" yoki "O'zbek xalq cholg'ulari" "karnay-surnay", "dutorchilar", "doirachilar" va ijro dasturida cholg'u kuylari mavjud bo'lgan "xalfalar" ansambllari mustaqillik davrida shakllangan bayramlar, festivallar, ko'rik-tanlovlar mazmunini to'ldirish bilan birgalikda, an'anaviy cholg'u musiqasi janri qonun-qoidalari asosida yaratilgan asarlar hisobiga o'z repertuarlarini boyitib kelmoqdalar.

Zero, mustaqillik davrida milliy musiqaga bo'lgan e'tibor, xususan cholg'u janrining mahalliy ko'rinishlari, kuylarning shakl hamda ohang jihatlarini, soz ijrochiligidan mahalliy va badiiy mezonlari yaratilmoqda. Ayniqsa, Xorazm mahalliy musiqa san'ati hususiyatlarini belgilab beruvchi qo'l sozi (garmon) va bulamon, Surxondaryo, Qashqadaryo (qisman Samarqand) hududlaridagi turli o'zbek urug'larining asosiy musiqa vositasi hisoblangan do'mbira sozlarining nay, qo'shnay, surnay, karnay, chang, qonun, qashqar va afg'on ruboblari, dutor, tanbur, sato, ud, gijjak, doira, nog'oralarning umuman o'zbek cholg'u sozlari sifatida o'z vazifa va qiyofalarini saqlab qolish o'zbek milliy sozandalik san'atining to'g'ri yo'lda ekanligidan dalolat beradi. "Bu jarayonga musiqiy tovush vositasi bunyodkorlari sozgarlar ham o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Pirovardida, o'tgan asr 80-yillar oxiri 90-yillar boshlarida o'zbek sozgarlari Abdunabi Abdug'afurov va Abdumalik Abduraimovlar tomonidan o'rta asrlar kitobiy miniatyuralarida aks ettirilgan cholg'ular asosida dastlab "g'ijjaki Boburiy" nomli kamonli soz yaratildi. So'ngra Abdumalik Abdurahimov yangi tovush tuslariga ega bo'lgan konstruktiv jihatdan mukammal, toza sadolanuvchi "Dilrabo", "Qo'shnavo", "Qo'shtor", "Meros" nomlarida qator sozlar yaratdi. Mazkur sozlar milliy sozandalar tomonidan ijobiy baho oldi va andijonlik mohir sozanda, O'zbekiston xalq artisti G'ulomjon Xojiqulov nazoratida musiqa shinavandalari sinovidan o'tkazildi. G'ijjaki Boburiy yakka soz ijrochiligidan ham qo'llanib kelmoqda[1].

Mustaqillik davrida o'zbek guruhli cholg'u ijrochiligi san'atida badiha (improvizatsiya) uslubidagi yo'nalish paydo bo'ldi. Mazkur oqim milliy musiqamiz tabiatidan yaxshi boxabar, nazariy va amaliy mushohadali, ijroviy imkoniyatlari yuqori darajadagi O'zbekiston xalq artisti Abduhoshim Ismoilov (g'ijjak), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artistlar Abdulahad Abdurashidov (nay), Abdurahmon Xoltojiyev (qonun) hamda O'marali Bulturov (ud), Qo'chqor Saidov (doira) hamkorliklari natijasida vujudga keldi.

Prezidentimizning "2009-2014 yillarga mo'ljallangan bolalar musiqa va san'at maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va faoliyatini yanada takomillashtirish Davlat dasturi to'g'risida"gi farmoniga muvofiq respublika bo'ylab ko'plab bunday muassasalar qurildi va rekonstruksiya qilindi, ular zamon talablari asosida jihozlanib, talabalar uchun barcha zarur sharoitlar yaratildi.

Ushbu dastur doirasida Samarqand shahridagi 1-sonli DShMI ham to'liq yangilandi. O'z davrida bu maktabda musiqa va san'atga mehr qo'ygan 250 nafar o'quvchilar tahsil olgan, O'zbekiston yoshlarining faxriy ustози Suvon Usmonov. Ularga fortepiano, torli cholg'ular, bayan, akkordeon, klarnet, Qashqar rubobi, du-tor, doira, gijjak va an'anaviy qo'shiq ijrochiligi bo'yicha 44 nafar tajribali o'qituvchi ta'lim va tarbiya bermoqda. Talabalar, umidlarni oqlash ular o'z ustozlarini bir qator musiqa festivallari va tomosha tanlovlarida muvaffaqiyatli tayyorlaydilar. Jumladan, an'anaviy qo'shiq ijrochiligi yo'nalishida ta'lim olgan Amirjon Uzoqov Shveysariya bo'lib o'tgan O'zbekiston madaniyati va san'ati haftaligida ishtirok etdi. 2008 yilda u yangi Avlod festivali laureati bo'ldi va Muhiddin Qoriyoqubov respublika ko'rik tanlovida birinchi o'rinni yegalladi[2].

Orkestr ijrosida musiqiy sahna asarini tomosha qilganimizda, asar tomoshabinlar qalbidan joy olishida dirijyorning mehnati va mas'uliyati bo'lakchaligini doim ham his etavermaymiz. Aslida orkestr yoki hor jamoasini boshqarish, asarning mukammal ijro etilishini ta'minlash, unga dirijyorlik qilish biz o'ylaganchalik oson ish emas. Dirijyorlik san'ati ko'p bilim va mahoratni talab qiladi. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, professor, dirijyor Ergash Toshmatov: "Dirijyorda tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, intizom, tashkilotchilik iste'dodi uyg'unlashgan bo'lib, shu bilan birga jamoaga nisbatan hushmuomalalik, osoyishtalik va har bir sozandani chuqur his eta bilish quvvati namoyon bo'lishi kerak", deb ta'kidlaydi[3].

Dirijyor so'zi yo'lga solish, boshqarish, rahbar ma'nolarini beradi. Dastlab musiqiy jamoani boshqarish uchun ba'zilar oyoq urib, tayoqcha bilan pol yoki pultni urib ritm berib turgan. Keyinchalik bu usullar o'rniga, dirijyorlik tayoqchasi bilan orkestrni boshqarish odat tusiga kirgan[4].

O'zbekistonda dirijyorlik san'ati rivojiga musiqa maktablari, o'rta va oliy musiqa o'quv yurtlari katta hissa qo'shib kelmoqda.

O'zbek musiqachilarining muvoffaqiyatlari R. Gliyer nomidagi Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa akademik litseyi faoliyatida o'z ifodasini topmoqda. San-Bartolo meo al Mare shahrida bo'lib o'tgan joriy halqaro musiqa tanlovida dunyoning o'ttizdan ortiq mamlakatlari, jumladan AQSh, Germaniya, Fransiya, Shveysariya, Polsha, Rossiya, Qozog'iston musiqachilari o'z mahoratlarini namoyish yetishdi. Tanlov davomida ijro mahorati, musiqani nozik va chuqur his yetish qobiliyati, o'zbek musiqachilarining alohida iste'dodi hakamlar hay'ati a'zolari tomonidan yuqori baholandi. Hamyurtlarimiz musobaqaning oliy mukofoti "Gran-Pri" bilan taqdirlandilar. Biroq, bu bizning yosh musiqachilarimizning birinchi yutug'i yemas[5]. Erishilgan yutuqlar yurtimizda istiqbolning ilk davridan boshlab musiqa va madaniyat sohasiga berilayotgan alohida e'riborning, yaratilayotgan sharoitlarning mahsuli desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар) // Таҳрир хайъати: Ҳ. Караматов, Н. Жўраев, Т. Кўзиев ва бошқ.: Илмий муҳаррир: А. Ҳакимов; Сураатчилар: Ф. Курбонбоев, К. Минайченко, Р. Исломов ва бошқ.: Т.: «Шарқ», 2001. 119 б.

2. Жўраев Х, Халқ музыкасига кизиқиш ортиб бормоқда // Ўзбекистон ўқитувчилари, 2011 йил 11 август.
3. Бекназаров Х, Дирижёрнинг санъати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2008 йил 29 август.
4. Бекназаров Х, Дирижёрнинг санъати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2008 йил 29 август.
5. Усмонова Н, Ёш ўзбек музикачиларининг италиядаги муваффақияти // Ўзбекистон ўқитувчилари, 2011 йил 11 август.

MEHNAT RESURLARINI TEJASHGA SALBIY TA'SIR ETAYOTGAN MUAMMOLAR

Anvarova Lobarxon
Turon universiteti o'qituvchisi, PhD
lobaranvarova1998@mail.com
+998977895005
UDK 10:331(021)
orcid.org/0009-0001-7189-5097

Mamlakat korxona va tashkilotlarida *mehnat resurslarini tejashga xalaqit berayotgan muammolar* ham talaygina. Bu o'rinda eng avvalo turli tarmoqlarda malakali mutaxassslarning yetishmayotganini tilga olish kerak bo'ladi. Bunday tanqislik ayanchli oqibatlarga olib kelmoqda: uning ta'siri o'laroq mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish uchun ketadigan say-harakatlar ko'pligicha qolmoqda. Buning oqibatida esa jamoa jiddiy iqtisodiy va reputatsion zarur ko'rmoqda. Masalan, mutaxassislar tomonidan ma'lum qilingan ma'lumotlarga qaraganda, bugungi kunda yengil sanoat kamida 50 ming mutaxasssiga ehtiyojmand[1]. "Mehnat bozoridan esa to'qimachilik sanoati talablariga javob beradigan tayyor mutaxassisni topish amrimahol. Sohaga ish tajribasi yo'q yoshlarni jalb qilish esa undanda murakkab vazifa"[2]. Natijada, biz yuqorida ta'kidlagandek, barcha miqyoslardagi mehnat sarfi kattaligicha, mahsulsiz amallar hajmi ko'pligicha, ado etilmay qolib ketgan yumushlar bisyorligicha qolayotir. Xodimlarning katta qismida zamonaviy texnologiyalarga doir tasavvurlar shakllanmagani, bu boradagi bilimlarning sayozligi, ulardan foydalanish malakasining zaifligi ham mazkur resurslar tergalishiga xalaqit berayotir.

Boshqaruv resurslarini tejashga xalaqit berayotgan, uning behuda qo'llanilishiga olib kelayotgan muammolar ham yo'q emas. Kuzatishlarga tayanadigan bo'lsak, yuzlab korxonalarning tuzilmalari ularning na funksiyalariga, na bozor talablariga mos tushadi. Buning ustiga aksar hollarda bu tuzilmalar o'rtasida muvofiqlik, tashkiliy uyg'unlik ko'rinmaydi. Mazkur nomutanosiblik korxona va tashkilotlarda ortiqcha, bir-birini takrorlovchi lavozimlarning saqlanib qolishiga, besamar boshqaruvning ildiz otishiga sabab bo'lmoqda. Viloyatlarning shahar va tumanlaridagi ko'plab rahbar kadrlar salohiyatining pastligi ham qator mehnat jamoalarida boshqaruv resurslari isrofiga olib kelmoqda. "Aksariyat mutasaddilar,- deb ta'kidlaydi davlat rahbari,- muammolarning o'z vaqtida oldini olish o'rniga, bor kuch va resurslarni ularning oqibatlarini bartaraf etishga samarasiz sarflamoqda"[3]. Shuningdek, eng katta muammo korxona va tashkilotlarda eski, sovet tuzumiga xos bo'lgan boshqaruv uslublarining saqlanib qolayotgani bilan bog'liq. To'rachilikka, mehnat qonunchiligiga bepisandlikka, mehnat vazifalarini volyuntaristik tarzda hal qilishga asoslangan boshqaruv jamoalardagi mehnat samarasini oshirishga xizmat qilayotgani yo'q. Alohida siyosiy iroda ko'rsatilmay, jiddiy e'tibor yuzaga keltirilmas ekan, ushbu muammolar kun tartibida qolaveradi. Shuningdek, muammoga doir alohida normativ-huquqiy hujjat qabul qilinishi, ushbu hujjatning so'zsiz ijrosi ta'minlanishi, uning bajarilishi tartibi samarali monitoring qilinishi taqozo etiladi, shekilli.

Ko‘rinib turibdiki, respublikamiz iqtisodiyotida tejab-tergash amaliyotining chuqur ildiz otishiga to‘sqinlik qilayotgan holatlar va vaziyatlar, muammolar va masalalar ancha-muncha topiladi. Ularni aniqlash, tizimlashtirish va bartaraf etish choralarini ko‘rish – bugunning dolzarb vazifalaridan biridir. Aminmizki, “O‘zbekiston-2030” strategiyasiga kiritilgan qator vazifalarning ro‘yobga chiqarilishi, bu boradagi davlat rahbari farmonlari va qarorlari ijrosi mazkur muammolarning aksariyat qismining kun tartibidan olinishiga zamin yaratadi.

Yuqoridagi mulohazalardan xulosa chiqarish mumkinki, tejamkorlik korxona va tashkilotlar faoliyatining, xodimlarning ish joyidagi say-harakatlari mahsuldorligi va natijadorligini ko‘rsatuvchi ikkinchi mezondir. U jamoa ixtiyoridagi turli resurslarga bo‘lgan oqilona munosabatda o‘z ifodasini topadi. Mazkur mezon intensiv iqtisodiyot sharoitidagina jiddiy ahamiyat kasb qiladi. Binobarin, tejamkorlik shunday tipdagi iqtisodiyotni qaror toptirayotgan O‘zbekiston sharoitida ham ahamiyatlidir. Uning iqtisodiy amaliyotda chuqur ildiz otishi uchun mazkur imkoniyatlardan oqilona foydalangan holda iqtisodiy, moliyaviy, mehnat, boshqaruv resurslarining isrofiga sabab bo‘layotgan muammolarni bartaraf etish zarur bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hakimxo‘jayev S.To‘qimachilik sanoatining eng katta muammosi – malakali kadrlar yetishmasligi.// uza.uz, 2022, 19 oktabr.
2. Hakimxo‘jayev S.To‘qimachilik sanoatining eng katta muammosi – malakali kadrlar yetishmasligi.// uza.uz, 2022, 19 oktabr.
3. Mirziyoyev SH.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. J.4.- T.:O‘zbekiston, 2020.- B.98-99.

KOGNITIV METAFORA TIL VA TAFAKKUR O‘ZARO UYG‘UNLIGINING ASOSIY MEXANIZMI SIFATIDA

Juraqobilova Xamida Xolmatovna
Turon universiteti xorijiy tillar kafedrasi professori
Qarshi, Uzbekistan
E-mail:xamidajuraqobilova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada kognitiv metaforaning til va tafakkur o‘zaro munosabatidagi o‘rni tahlil qilinadi. Mavzu doirasida metaforaga oddiy badiiy ifoda vositasi sifatida emas, balki inson tafakkurini tashkil etuvchi muhim mexanizm sifatida yondashilgan. Shuningdek, o‘zbek tilidagi ayrim metaforik ifodalar misolida obrazli fikrlashning til va tafakkur uyg‘unligida tutgan o‘rni ochib berildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kognitiv metafora inson tafakkuridagi konseptlarni til orqali aks ettiruvchi asosiy mexanizmlardan biridir.

Kalit so‘zlar: kognitiv metafora, konseptual model, til va tafakkur, kognitiv lingvistika, obrazli fikrlash.

Abstract. In this article, the role of cognitive metaphor in the interrelation between language and thought is analyzed. Within the scope of the study, metaphor is approached not merely as an artistic means of expression, but as an essential mechanism shaping human cognition. Furthermore, on the basis of certain metaphorical expressions in the Uzbek language, the role of figurative thinking in the harmony of language and thought is revealed. The findings of the research demonstrate that cognitive metaphor is one of the fundamental mechanisms that reflect concepts of human cognition through language.

Keywords: cognitive metaphor, conceptual model, language and thought, cognitive linguistics, figurative thinking.

Til va tafakkur munosabati masalasi tilshunoslik, falsafa va psixologiya kabi ko‘plab fanlarning dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Inson tafakkuri voqelikni bevosita emas, balki ma’lum tushunchaviy modellar orqali idrok etadi. Ular esa til vositasida ifodalanadi. Inson uchun

til nafaqat aloqa vositasi, balki voqelikni anglash, olingan ma'lumotlarni saqlash tizimi va bu ma'lumotlarni keyingi avlodlarga yetkazish vositasi hamdir. Bilish hodisasi yangi, noma'lum narsalarni insonga oldindan ma'lum bo'lgan narsa va hodisalar bilan qiyoslash, o'xshatish orqali namoyon bo'ladi. Tilshunos olim Z.Xolmanova ta'kidlaganidek: "Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo bo'lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o'zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ong orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, obyektiv borliqqa oid fikrlarini so'z bilan ifodalash imkoniga ega bo'ldi. Til ilk davrlardan boshlab hech bir narsa bilan tenglashtirib bo'lmaydigan vazifani, ya'ni inson tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish funksiyasini bajarib keladi". [Z.Xolmanova, 2020:44-45]

Inson tafakkuri juda murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u turli kognitiv mexanizmlar orqali amalga oshadi. U o'zini o'rab turgan borliqni idrok etish, undagi hodisalar va tushunchalarni anglash hamda qayta ishlashga yo'naltirilgan murakkab kognitiv jarayondir. Bu jarayonda inson tafakkuri turli ma'naviy, hissiy va tajribaviy ma'lumotlarni qayta ishlashda bir qancha kognitiv mexanizmlardan foydalanadi. Ana shunday mexanizmlardan biri – metaforadir. Metafora faqat til vositasi bo'libgina qolmay, balki inson ongining dunyo haqidagi bilimlarni qayta ishlash, turkumlash, tashkil etishi va anglashini ta'minlovchi asosiy kognitiv mexanizmlardan biridir. Metaforaning kognitiv mexanizmi uning tuzilishini, u amalga oshadigan modellarni, shuningdek metaforizatsiyalash jarayonini o'z ichiga oladi. [J.A.Cepreeba:256]

Tildagi yangi axborotni bilish va anglash vositalaridan bo'lgan metaforaning tafakkur va inson omili bilan bog'liq xususiyatlari bugungi kunda jahon tilshunosligida izlanishlar markaziga qo'yilmoqda. Bu esa til va tafakkur masalalari inson ongida bilish jarayonlari bilan bog'liq yangi g'oyalar shakllanishida ustuvor omildir. Metafora odatda badiiy ifoda vositasi sifatida qaralsada, zamonaviy tilshunoslikda u inson ongi, dunyoqarashi va konseptual tizimini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida talqin qilinmoqda.

Kognitiv metafora nafaqat badiiy matnlarda, balki kundalik nutqda, ilmiy diskursda va madaniy muloqotda ham faol qo'llaniladi. U orqali inson o'zining murakkab tushunchalarini oddiy, aniq tasavvurlar asosida anglaydi va ifodalaydi. Shu bois kognitiv metaforani til va tafakkur o'zaro uyg'unligini ta'minlovchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida o'rganish masalasi bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Mazkur maqolada kognitiv metaforaning nazariy asoslari, uning konseptual modellari va o'zbek badiiy matnlarida namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kognitiv metafora inson tafakkurida bir tushuncha boshqa bir tushuncha orqali anglashiladigan jarayondir. Bunday metaforalar faqatgina tilning bezak vositasi emas, balki inson aql-zakovatining asosiy mexanizmi, dunyoni anglash va ifodalashning vositasi hamdir. N.A.Lavrovning ta'kidlashicha: "Kognitiv metafora – bu inson tafakkuri va bilishining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi, nutqni bezashning ritorik vositasi emas, balki, eng avvalo, noma'lum narsalarni ma'lum bilan solishtirish natijasida paydo bo'ladigan va tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni turkumlashga xizmat qiladigan metaforadir. [H.A. Лаврова, 2015:294-307]

Rus tilshunos olimi N.D.Arutyunova metaforaga bo'lgan nazariy qiziqishning ortishini uning turli xil matnlarda, she'riy nutq va publitsistikadan tortib, ilmiy bilimlarning turli sohalari tillarigacha bo'lgan ko'payishi bilan asoslaydi. [H.Д.Арутюнова, 1990:6-9]

Badiiy asarda metafora nafaqat poetik tilning asosiy quroli, balki butun asarning g'oyaviy va estetik qiymatini belgilab beruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. U orqali asar qahramonlarining xarakteri, muallifning dunyoqarashi va asarning asosiy g'oyasi yorqinroq ifoda topadi. Metafora badiiy matnning markaziy elementi hisoblanib, boshqa badiiy tasvir vositalariga qaraganda ancha faol bo'lib, uning ijodiy va emotsional ta'sirini shakllantiradi hamda asarning jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Badiiy matnlarda kognitiv metafora obrazlilikni kuchaytiradi, murakkab hissiy holatlarni anglash va tasvirlash imkonini beradi, muallifning dunyoqarashini aks ettiradi, milliy tafakkur va madaniyatni ifodalaydi. Metaforalar tildan tashqari, butun madaniy kontekstni ham anglatishga xizmat qiladi. Badiiy asarlarda kognitiv

metaforalar insonning dunyoqarashi, ichki hissiyotlari va tajribalarini ifodalash uchun qollaniladigan asosiy vositalardandir. Kognitiv metaforalar nazariyasiga asos solgan amerikalik tilshunos olim J.Lakoff va mashhur faylasuf M.Jonsonlarning ta'kidlashicha: "... konseptual metafora bu shunchaki stilistikaning metodi bo'libgina qolmasdan, tafakkur va fikrlashning usulidir." [Lakoff, Djonson, 2004:256]

Kognitiv metaforalar o'zaro bog'langan ma'nolarni yaratishda yordam beradi, chunki ular kitobxonning tushunishi uchun ma'lum bir tushunchani boshqa bir tushuncha yordamida tasvirlashga imkon beradi. Bu esa inson tajribasining murakkab va ko'p qirrali tabiatini oddiy va tushunarli shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Kognitiv metaforalar orqali badiiy asardagi personajlar nafaqat tashqi voqealar, balki ichki kurash va ruhiy holatlarini ham o'z o'qiguvchisiga yetkazadilar. Bu usul nafaqat badiiy adabiyotda, balki kundalik muloqotda ham inson tafakkuri va fikrlash jarayonlarini tushunish uchun keng qo'llaniladi. Buni o'zbek adibi Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidan olingan quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin:

*Zebi tutga suyangan, o'zining qayda turganini unutayozgan, shuncha gapga bir og'iz javob bermasdan, **og'ir o'ylarga** tolgan edi. U shu topda o'zining yaqin kelajakdagi **qora kunlarini, qay rangda ko'rinishi** ma'lum bo'lmagan baxti, toleini o'ylardi. Uning butun baxti Razzoq so'fining **johil vujudiga bog'li** emas- mi? O'sha **sovuq so'fi** shu quvnoq jonni va sayroq qushchani istagan vaqtida baxtli yoki baxtsiz eta olmaydimi?* (Cho'lpon, "Kecha va kunduz", 2019:41- 42)

Yuqoridagi jumlada asar qahramoni Zebining ruhiy holati va ichki iztiroblari turli kognitiv metaforalar orqali ifoda etilgan. "Yaqin kelajakdagi qora kunlar" metaforasi inson hayotidagi og'ir va baxtsiz davrlarni ifodalash uchun qo'llanilgan. Bu yerda HAYOT – RANG konseptual modeli namoyon bo'lib, insonning salbiy tajribalari qora rang orqali anglashilgan. Shu bilan birga, "qay rangda ko'rinishi ma'lum bo'lmagan baxti" jumlasida shu modelning davomi bo'lib, baxt mavhum tushunchasi rang kategoriyasi orqali anglashilgan. Bu esa inson baxt va baxtsizlikni ko'proq ranglar bilan uyg'unlashtirib anglashini ko'rsatib turibdi.

Jumladagi "sovuq so'fi" ifodasi ham metaforik xususiyatga ega. Bu yerda inson xarakteri tabiiy holat harorat orqali ifodalangan. XARAKTER – HARORAT konseptual modeli asosida "sovuq" so'zi mehrsizlik, befarqlik va shafqatsizlikni ifodalagan. Shu tarzda qahramonning shaxsiy fojeasi bevosita raqib shaxsining ruhiy xususiyatlari bilan bog'lanadi. Shuningdek, "quvnoq jon" va "sayroq qushcha" metaforalari qahramonning ichki olamini ochib bergan. Bu yerda INSON – QUSH konseptual modeli qo'llanilgan. Qush ozodlik va hayot zavqining timsoli hisoblanadi. Zebining "sayroq qushcha"ga o'xshatilishi uning erkinlikka chanqoqligi ko'rsatadi. Shunday qilib, parchadagi kognitiv metaforalar qahramonning ruhiy kechinmalarini chuqur ochib berishga xizmat qilgan. Ularda inson hayoti, taqdiri va xarakteri mavhum tushunchalar emas, balki rang, harorat va qush obrazlari orqali ifodalangan. Bu esa badiiy asarda metaforaning nafaqat poetik bezak, balki tafakkurni tuzish va uni til orqali ifoda etishning asosiy vositasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

*Xadichaxon esa ezildi, kuydi, o'rtandi, xo'rlanib-xo'rlanib **achchiq-achchiq yig'ladi**.* (Cho'lpon, "Kecha va kunduz", 2019:48)

Yuqoridagi jumlada HISSIYOT – JISMONIY BOSIM; HISSIYOT – OLOV; HISSIYOT – TA'M / JISMONIY SEZGI kabi konseptual metaforalar orqali ifodalangan metaforik iboralar asar qahramoni Xadichaxonning ruhiy holatini jismoniy va hissiy tajribalar bilan uyg'unlashtirib, obrazli tarzda namoyon qilmoqda. "Ezildi" so'zi orqali qahramonning qalb iztirobi jismoniy bosim sifatida anglashilgan bo'lib, hissiyotning og'irligi jismoniy ezilish kabi qabul qilingan. "Kuydi, o'rtandi" ifodalari insonning ruhiy azobini olovga qiyoslaydi. Bunda qalb azobi ichki yong'in, yonib ketish jarayoni bilan ifodalangan. Shuningdek, "achchiq-achchiq yig'ladi" jumlasidagi ruhiy og'riq ta'm hissi bilan qiyoslangan. Insonning qayg'usi "achchiq" deb baholanib, kuchli iztirobni yanada ravshan ko'rsatadi.

*Ilohim, qovoqqinasi o'chsin uning... Yuragim **laxta-laxta qon** bo'ldi. Qovog'idan doim qor yog'adi, **vajohati doim qish, doim izg'irin**.....* (Cho'lpon, "Kecha va kunduz", 2019:105)

Berilgan jumlada insonning qalbiy iztirob va ruhiy kechinmalari kuchli kognitiv metaforalar orqali ifoda etilganini ko'rish mumkin. *“Yuragim laxta-laxta qon bo'ldi”* metaforasi hissiyotni jismoniy jarayon bilan uyg'unlashtirsa, *“Qovog'idan qor yog'adi”*, *“vajohati qish”*, *“doim izg'irin”* kabi metaforalar insonning ichki dunyosi va kayfiyatini tabiat hodisalari bilan qiyoslaydi. Bu metaforalar qahramonning ruhiy holatini chuqur ochib berish bilan birga, kitobxonning qalbiga ham kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi. Demak, kognitiv metafora adabiyotda nafaqat ifoda vositasi, balki inson tafakkuri va tuyg'usini aks ettiruvchi muhim mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, metafora shunchaki nutqning bezagi, tilning qo'shimcha mexanizmi emas, balki insonlarning hayotiy tajribalari davomida shakllanadigan nutqiy qobiliyati, ongu tafakkuri darajasining mahsulidir. Bir so'z bilan aytganda *“til o'z mohiyatiga ko'ra metaforadir”*. Shuning uchun til va tafakkur munosabati inson ongini anglashda, milliy madaniy xususiyatlarni o'rganishda hamda tilshunoslikda nazariy va amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

Metafora inson tafakkurining asosiy kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida inson hissiyotlari, kechinmalari va ruhiy holatini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, metaforalar inson ruhiy holatini anglash va ifodalashda nafaqat til vositasi, balki bilish mexanizmi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulhamid Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019. – 288 b.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Арутюнова Н.Д. Теория и метафоры. - Москва, “Прогресс”, 1990. – С. 6-9.
3. Лаврова Н.А. Когнитивная метафора как способ представления знания в языке и как основополагающий принцип человеческого мышления // Преподаватель XXI век. – М.: Прометей, 2015. № 2. – С.294-307
4. Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Сергеева Л.А. Метафора как когнитивный механизм формирования аксиологических концептов. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol.12. – С.163.
6. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. –T.: Nodirabegim, 2020. – B. 44-45.

IJTIMOIIY SOHADA XIZMAT KO'RSATISHGA MO'ljALLANGAN “E-XIZMAT” PLATFORMASI ORQALI YANGI ISH O'RINLARINI TASHKIL ETISHNING AHAMIYATI

Achilova Firuza Kurbanovna,
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, i.f.f.d. (PhD)
Shodiyev Laziz Shuxratovich,
Qarshi davlat texnika universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy sohada xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan “E-xizmat” platformasining mazmun-mohiyati va uning iqtisodiy hamda ijtimoiy hayotdagi o'rni tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali aholiga qulay xizmatlar yaratish, ish o'rinlarini tashkil etish va bandlikni oshirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, platforma orqali yangi ishchi kuchini jalb qilish, xizmatlar sifatini oshirish va mahalliy iqtisodiyotda barqarorlikni ta'minlash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: E-xizmat, raqamli iqtisodiyot, ijtimoiy soha, bandlik, yangi ish o'rinlari, elektron xizmatlar, innovatsiya, mehnat bozori.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib kelmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasi, xususan ijtimoiy yo'nalishda elektron platformalarning joriy etilishi samaradorlikni oshirishda muhim o'rin tutmoqda. "E-xizmat" platformasi — aholiga davlat va xususiy xizmatlarni tezkor, shaffof va qulay tarzda ko'rsatishga mo'ljallangan tizimdir. U nafaqat aholining kundalik turmushini yengillashtiradi, balki yangi ish o'rinlarini yaratishda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga oid qaror va farmonlari, "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi elektron xizmatlar sohasida keng imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy sohada "E-xizmat" platformasi orqali yangi ish o'rinlarini tashkil etish mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish, onlayn xizmatlarni kengaytirish va yangi ish o'rinlarini yaratish kambag'allikka qarshi samarali vositalardan biridir. Shu nuqtai nazardan, "E-xizmat" platformasi kambag'allikni kamaytirishda muhim mexanizm sifatida qaralmoqda.

"E-xizmat" platformasining mohiyati va vazifalari. "E-xizmat" platformasi – turli xizmat ko'rsatish turlarini yagona elektron tizim orqali aholiga yetkazib berish imkonini beruvchi raqamli yechimdir. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- davlat va xususiy xizmatlarni yagona elektron makonda jamlash;
- xizmatlardan tezkor, qulay va shaffof foydalanishni ta'minlash;
- yangi biznes g'oyalari va startaplarni qo'llab-quvvatlash;
- xizmat ko'rsatuvchi subyektlar uchun keng bozor imkoniyatlarini yaratish.

Mazkur tizim orqali onlayn konsalting, masofaviy ta'lim, tibbiy maslahat, uy-joy kommunal xizmatlari, ijtimoiy yordam va boshqa xizmatlar kengayib boradi.

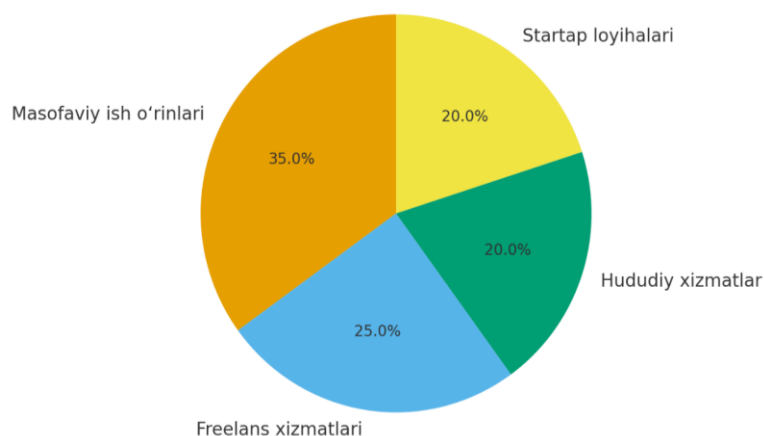
"E-xizmat" orqali yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatlari. Platformaning eng muhim ijtimoiy vazifalaridan biri — mehnat bozorida yangi bandlik shakllarini shakllantirishdir. Bu jarayon quyidagi yo'nalishlarda amalga oshishi mumkin:

• **Freelans xizmatlari:** dasturchi, dizayner, tarjimon, maslahatchilar uchun onlayn ish o'rinlari;

• **Mahalliy xizmatlar:** uy-joy ta'miri, transport, yetkazib berish kabi xizmatlarni elektron tizimga kiritish orqali bandlikni oshirish;

• **Masofaviy ish o'rinlari:** qishloq hududlarida yashovchilar uchun yangi daromad manbalarini yaratish;

• **Startup loyihalar:** yoshlar va talabalarga innovatsion xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini taqdim etish.

1-rasm. "E-xizmat" platformasi orqali yangi ish o'rinlari taqsimoti.

Platformaning ijtimoiy sohadagi afzalliklari. “E-xizmat”ning ahamiyatini quyidagi afzalliklar orqali izohlash mumkin:

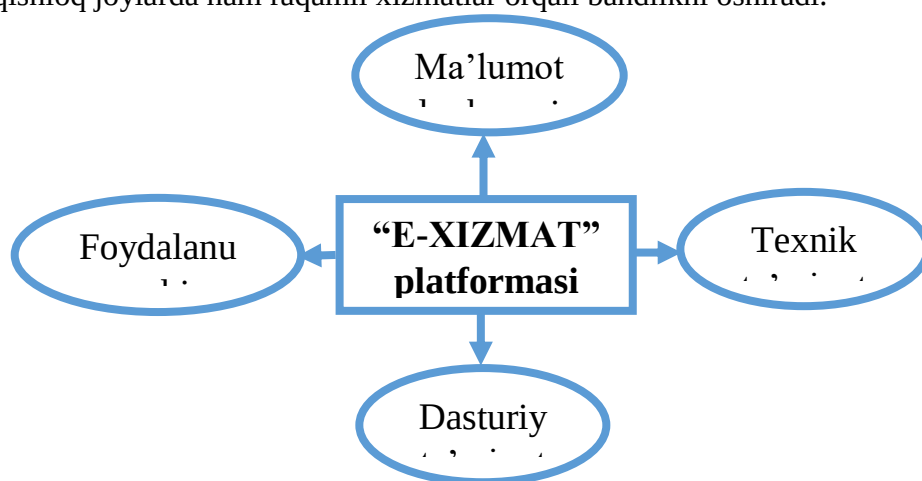
- aholiga xizmat ko‘rsatish tezligi va sifati oshadi;
- bandlik darajasi ko‘tariladi;
- norasmiy sektorda faoliyat yuritayotgan kishilarni rasmiylashtirish imkoniyati yaratiladi;
- yoshlar, xotin-qizlar va nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun yangi ish imkoniyatlari taqdim etiladi;
- korrupsiya va ortiqcha byurokratiya kamayadi.

Mahalliy iqtisodiyot va barqaror rivojlanishga ta’siri. Platforma orqali yaratilgan ish o‘rinlari mahalliy iqtisodiyotda barqaror daromad manbalarini shakllantiradi. Bu esa quyidagi natijalarni beradi:

- hududlarda kichik va o‘rta biznes rivojlanadi;
- aholining turmush darajasi oshadi;
- ijtimoiy sohada innovatsion texnologiyalar keng qo‘llaniladi;
- davlat byudjeti va mahalliy budjetga qo‘shimcha soliq tushumlari oshadi.

“E-xizmat” platformasining ijtimoiy samaralari. “E-xizmat” platformasi aholiga turli xizmatlarni (ta’lim, tibbiyot, huquqiy maslahat, uy-joy, kommunal xizmatlar, transport va boshqa sohalar) tezkor va qulay shaklda taqdim etadi. Shu bilan birga, u:

- yangi kasb va xizmat turlarini paydo bo‘lishiga sharoit yaratadi;
- ish o‘rinlari ochib, aholining mehnat bozoriga kirishini osonlashtiradi;
- norasmiy mehnat faoliyatini rasmiylashtirishga imkon beradi;
- qishloq joylarda ham raqamli xizmatlar orqali bandlikni oshiradi.

2-rasm. “E-xizmat” platformasi tuzilishi.

Yangi ish o‘rinlari kambag‘allikni qisqartirishdagi roli. Yangi ish o‘rinlari kambag‘allikka qarshi kurashning asosiy vositalaridan biridir. “E-xizmat” platformasi orqali:

- **Masofaviy bandlik:** uy sharoitida ishlash imkoniyati yaratiladi, bu ayniqsa ayollar, nogironligi bo‘lgan shaxslar va yoshlar uchun foydali.
- **Freelans imkoniyatlari:** dasturchilar, dizaynerlar, tarjimonlar kabi mutaxassislar xalqaro bozorga chiqib, qo‘shimcha daromad topadi.
- **Hududiy xizmatlar:** qishloq joylarda kichik xizmat ko‘rsatish sohasi rivojlanib, mahalliy bandlik oshadi.
- **Startaplar:** yangi g‘oyalar asosida kichik biznesni shakllantirish imkoniyati ortadi.

Natijada, ish bilan ta’minlangan aholi daromadlari ortadi, kambag‘allik darajasi esa pasayadi.

Kambag'allikni qisqartirish mexanizmlari. "E-xizmat" platformasi kambag'allikni qisqartirishga quyidagi yo'llar bilan ta'sir ko'rsatadi:

1. **Daromad manbalarini diversifikatsiya qilish** – aholining faqat an'anaviy sohalarda emas, balki raqamli xizmatlarda ham ishlash imkoniyatini yaratadi.

2. **Ta'lim va malaka oshirish** – onlayn kurslar orqali yangi kasblarni o'rgatadi va bu orqali daromad olish imkoniyatini kengaytiradi.

3. **Kichik biznesni rivojlantirish** – xizmat ko'rsatish sohasidagi mikrobizneslar orqali aholining o'zini-o'zi band qilish darajasi oshadi.

4. **Ijtimoiy tenglikni ta'minlash** – ayollar, yoshlar, nogironlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlarining mehnat bozoriga integratsiyasini kuchaytiradi.

Ijtimoiy sohada xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan "E-xizmat" platformasi kambag'allikni qisqartirishda strategik ahamiyatga ega vosita hisoblanadi. U yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat bozorini kengaytirish va aholining daromadlarini oshirish orqali kambag'allik darajasini sezilarli kamaytiradi. Kelajakda platformani rivojlantirish orqali:

- hududlarda ijtimoiy barqarorlik ta'minlanadi;
- aholining turmush darajasi yaxshilanadi;
- raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi kambag'allikka qarshi kurashning eng samarali mexanizmlaridan biriga aylanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, "E-xizmat" platformasining ijtimoiy sohada qo'llanishi nafaqat aholiga qulay xizmat ko'rsatish, balki yangi ish o'rinlarini tashkil etish va bandlikni oshirishning samarali vositasidir. U zamonaviy texnologiyalardan foydalanish asosida mehnat bozorida yangi imkoniyatlarni ochadi, aholining ijtimoiy faolligini kuchaytiradi hamda hududlar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kelajakda platformani yanada rivojlantirish, xizmat turlarini kengaytirish va uni butun mamlakat bo'ylab joriy etish orqali raqamli iqtisodiyotni sezilarli darajada rivojlantirish mumkin. Shu bois, "E-xizmat" platformasi ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. И.С.Абдуллаев. Совершенствование механизмов оптимального регулирования региональной экономической системы. Автореферат диссертации. Ташкент: 2017

2. F.K.Achilova. Uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish. Monografiya. "Intellect" nashriyoti, dekabr, 2023 yil, ISBN 978-9910-768-12-5, UO'K 681.36.974, KBK: 29-502.

3. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasining Qashqadaryo viloyatida xizmatlar sohasining asosiy ko'rsatkichlari hisoboti, 2025-yil, yanvar.

ЖЕНЩИНЫ-УЧЁНЫЕ УЗБЕКИСТАНА В РАЗВИТИИ АГРАРНОЙ ЭКОНОМИКИ И ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Дустова Мухайё Худайбердиевна

**Старший преподаватель, Каршинский государственный
технический университет**

Аннотация. Аграрная экономика занимает ключевое место в национальной хозяйственной системе Узбекистана, поскольку именно сельскохозяйственное производство обеспечивает продовольственную безопасность, занятость населения и экспортный потенциал страны. В современных условиях глобальных вызовов – изменения климата, роста населения и необходимости повышения конкурентоспособности продукции – особое значение приобретают научные исследования в области аграрной

экономики. Вклад женщин-учёных Узбекистана в развитие этой сферы является весомым и многогранным.

Ключевые слова: аграрная экономика; продовольственная безопасность; женщины-учёные; фермерские хозяйства; маркетинговые стратегии; логистика; устойчивое развитие.

Введение. Женщины-исследовательницы активно участвуют в разработке теоретических и прикладных подходов к совершенствованию аграрного сектора. Их научные труды посвящены вопросам эффективного использования земельных и водных ресурсов, внедрения маркетинговых стратегий в фермерских хозяйствах, совершенствования системы сбыта и логистики плодоовощной продукции. Значительное внимание уделяется проблемам диверсификации сельского хозяйства, устойчивого развития аграрного сектора в условиях климатических изменений и повышению экспортного потенциала страны.

Ряд женщин-учёных занимают лидирующие позиции в исследовании вопросов продовольственной безопасности. Их работы направлены на оценку состояния внутреннего рынка продовольствия, разработку механизмов регулирования цен, формирование эффективной системы продовольственных резервов. В рамках научных проектов также вырабатываются рекомендации по стимулированию кооперации фермерских и дехканских хозяйств, внедрению инновационных технологий и цифровых решений для повышения продуктивности сельского хозяйства.

Вклад женщин в развитие аграрной экономики проявляется не только в научных исследованиях, но и в образовательной деятельности. Многие учёные являются авторами учебников, методических пособий и научных статей, что способствует подготовке нового поколения специалистов. Их участие в международных конференциях и проектах позволяет укреплять научное сотрудничество и транслировать достижения узбекской науки на международный уровень.

В современных условиях продовольственная безопасность является одним из ключевых факторов устойчивого социально-экономического развития государства. Для Узбекистана, где аграрный сектор традиционно занимает ведущее место в экономике, обеспечение стабильного производства и доступности продовольствия выступает не только экономической, но и стратегической задачей.

Продовольственная безопасность подразумевает гарантированный доступ населения к достаточному количеству качественных и безопасных продуктов питания. Этот приоритет отражён в ряде государственных программ, направленных на поддержку фермерских и дехканских хозяйств, развитие аграрной логистики и модернизацию перерабатывающей промышленности.

Особое внимание уделяется диверсификации сельскохозяйственного производства, повышению урожайности на основе внедрения инновационных агротехнологий и рациональному использованию водных ресурсов. Учитывая глобальные вызовы — изменение климата, рост населения и нестабильность мировых продовольственных рынков — устойчивое развитие аграрного сектора становится основой продовольственной независимости страны.

Роль науки и, в частности, исследований женщин-учёных в этом направлении трудно переоценить. Их работы посвящены разработке стратегий продовольственной безопасности, включая механизмы регулирования цен на базовые продукты, формирование эффективной системы хранения и распределения, а также внедрение цифровых технологий в сельскохозяйственное производство и сбыт.

Таким образом, продовольственная безопасность для Узбекистана выступает не просто экономической категорией, а стратегическим приоритетом, от которого напрямую зависят уровень жизни населения, социальная стабильность и конкурентоспособность национальной экономики.

Анализ и результаты. За последние годы наблюдается устойчивый рост научной активности женщин-учёных в области аграрной экономики. Если ранее исследования в этой сфере преимущественно ассоциировались с мужскими научными школами, то сегодня женщины уверенно заявляют о себе как об авторах фундаментальных и прикладных трудов.

Женщины-экономисты публикуют статьи в национальных и международных журналах, участвуют в подготовке монографий и учебных пособий, разрабатывают методические рекомендации для фермерских и дехканских хозяйств. Их работы охватывают широкий спектр проблем: от экономической оценки производственных ресурсов до вопросов маркетинга, логистики, экспорта и адаптации сельского хозяйства к климатическим изменениям.

Особое внимание уделяется исследованиям, направленным на повышение эффективности агробизнеса, развитие устойчивых продовольственных цепочек и цифровизацию сельскохозяйственного производства. В результате публикационная активность женщин не только расширяет научный фонд по аграрной экономике, но и формирует практическую базу для совершенствования аграрной политики государства.

Женщины-учёные активно вовлечены в реализацию государственных программ и международных исследовательских проектов, связанных с развитием аграрной экономики и обеспечением продовольственной безопасности.

На национальном уровне они принимают участие в разработке стратегий и программ по поддержке фермерских хозяйств, внедрению инновационных технологий в сельское хозяйство, оптимизации аграрной логистики и расширению экспортного потенциала Узбекистана. Их экспертные заключения и рекомендации учитываются при формировании аграрной политики и законодательных инициатив.

На международной арене женщины-исследовательницы представляют Узбекистан в проектах Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO), Программы развития ООН (UNDP), Всемирного банка и других институтов. Участие в грантовых и исследовательских проектах позволяет им обмениваться опытом, внедрять лучшие мировые практики и адаптировать их к национальным условиям.

Таким образом, активное участие женщин в государственных и международных проектах способствует не только интеграции узбекской науки в мировое научное пространство, но и укреплению позиций страны в решении глобальных продовольственных вызовов.

Заключение. Женщины-учёные Узбекистана вносят весомый и многогранный вклад в развитие аграрной экономики и обеспечение продовольственной безопасности. Их исследования охватывают как фундаментальные вопросы — экономическую оценку сельскохозяйственных ресурсов, формирование теоретических основ аграрных реформ, так и прикладные аспекты — разработку маркетинговых стратегий для фермерских хозяйств, совершенствование логистики и экспортных цепочек, внедрение инновационных технологий и цифровых решений.

Практическая значимость научных трудов женщин проявляется в том, что они формируют конкретные рекомендации для повышения производительности сельскохозяйственного производства, эффективного использования земли и воды, создания устойчивых продовольственных цепочек. Эти наработки находят применение в государственных программах и стратегиях, способствуют улучшению условий работы фермерских и дехканских хозяйств, а также повышают конкурентоспособность аграрной продукции Узбекистана на мировом рынке.

Отдельно стоит подчеркнуть образовательную и воспитательную роль женщин-учёных. Их деятельность в вузах и исследовательских центрах направлена на подготовку нового поколения специалистов в области аграрной экономики, что обеспечивает преемственность научных школ и укрепляет интеллектуальный потенциал страны. Кроме того, активное участие женщин в международных научных проектах способствует

интеграции узбекской науки в мировое пространство и позволяет адаптировать лучшие зарубежные практики к национальным условиям.

В условиях глобальных вызовов — изменения климата, нестабильности мировых продовольственных рынков и необходимости обеспечения устойчивого экономического роста — роль женщин-исследовательниц приобретает особую актуальность. Их научный и практический вклад способствует достижению стратегических целей: укреплению продовольственной независимости, повышению уровня жизни населения и формированию основ для долгосрочного социально-экономического развития Узбекистана.

Литература

1. Абдуллаева Г.Х. Продовольственная безопасность в условиях аграрных реформ Узбекистана // Экономика и образование. – 2022. – №3. – С. 45–52.
2. FAO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2023.
3. Дустова М. Как знания женщин формируют уровень общества //E Conference Zone. – 2024. – С. 10-14.
4. Karimova N., Ismailova S. Women Scientists in Uzbekistan: Contributions to Agricultural Development and Food Security // Central Asian Economic Review. – 2021. – Vol. 23(4). – P. 67–75.

SAMARQAND VILOYATI XOTIN-QIZLARINING ILM-FAN, TA'LIM VA INNOVATSIYALARGA QO'SHGAN HISSASI

Rustamova Madina Musoqulovna.

PhD., Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tel.: +998 88 911 68 88

Normurodova Go'zal Bekmurodovna.

tarix fanlari doktori, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Kirish. O'tgan davr mobaynida jahon hamjamiyati xotin-qizlarni ilm-fanga jalb etish borasida sezilarli yutuqlarga erishdi. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Taraqqiyot maqsadlari yo'lida fan, texnika va innovatsiyalar to'g'risidagi rezolyutsiyasida "11-fevral – Ilm-fanda xotin-qizlar ishtiroki xalqaro kuni", deb e'lon qilingan. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda jami tadqiqotchilarning 33,3 foizini xotin-qizlar tashkil qiladi. Shu bilan birga, ilm-fan sohasida xotin-qizlar ishtirokiga oid statistik ma'lumotlar yetarli emas. [1]

Gender teng huquqlilik kafolatlanib qo'yilgan O'zbekistonda xotin-qizlarning maorif, san'at madaniyat, ilm-fan va ilmiy yo'nalishlar kabi sohalaridagi ulushi ortib bormoqda. Jumladan, mustaqillikning dastlabki yillarida 1733 ta doktorlik dissertatsiyasidan 320 tasini ayollar (18,5 %), 8459 ta fan nomzodligidan 3081 tasini (36,4 %) ayollar himoya qilishga erishgan bo'lsalar, 2005–2008-yillar oralig'ida 110 nafar ayol doktorlik dissertatsiyasini, 888 nafar ayol nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilishga muvaffaq bo'ldilar. Bulardan 37,3 foizi tibbiyot, 11,8 foizi pedagogika, 11,4 foizi filologiya, 7 foizi iqtisodiyot, 4,2 foizi texnika yo'nalishiga oid nomzodlik dissertatsiyalarini yoqladilar. 2010-yilda esa 109 ta fan doktori ilmiy darajasiga ega bo'lish uchun qilingan himoyalardan 26 tasi ayollar, 648 ta fan nomzodlik himoyasidan 260 tasi ayollar ekanligi ilm-fan yutuqlarini xalq xo'jaligining turli tarmoqlariga joriy etishda xotin-qizlarning o'z o'rnini borligidan dalolat beradi. [2]

Respublika miqyosida o'nlab ayollar "O'zbekiston Qahramoni", "O'zbekiston fan arbobi", "O'zbekiston xalq o'qituvchisi "O'zbekiston xalq shoiri", "O'zbekiston xalq artisti" kabi yuksak

davlat mukofoti va faxriy unvonlari, order va medallariga sazovar bo'lishgan. 2022-yil holatiga ko'ra, O'zbekiston ilm-fan sohasida ayollarning 15 nafari O'zbekiston Qahramoni sifatida mehnat qilmoqda. [3]

O'zbekistonda 2016-yildan boshlab barcha sohalaridagi kabi ilm-fanni yuksaltirish, ta'lim sohasida sifat va samaradorlikka erishish sohadagi islohotlarni izchillik bilan amalga oshirishga e'tibor yanada kuchaytirildi. Davlatimiz rahbarining 2020-yil "O'qituvchi va murabbiylar kuni" munosabati bilan soha vakillariga yo'llagan tabrik nutqida ta'kidlaganidek, "Tadqiqotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir". Darhaqiqat, jamiyatni harakatlantiruvchi kuchlari orasida ayollarning bu sohalarida mas'uliyati oshib bormoqda. Shu munosabat bilan ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash, transport sohasini va boshqa bo'lishidan qat'i nazar ayol o'z vazifasini ortig'i bilan bajarishga harakat qilmoqda. Eng asosiysi, keyingi davrda "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi qonun qabul qilindi va oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan huquqiy-tashkiliy chora ko'rildi. Ilm-fan va ilmiy faoliyat sohasidagi shu kabi hal qiluvchi islohotlar, yanada aniq qilib aytganda, ilmiy kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish borasida erishilgan amaliy samaralar mamlakatimiz taraqqiyotini ta'minlashda, xususan, xotin-qizlar ilm-fan sohasiga yanada keng jalb etishda ulkan omil bo'lmoqda. [4]

Hozirgi vaqtda O'zbekiston xotin-qizlarning 7 nafari akademik, 271 nafari fan doktori (DSc), 1 ming 411 nafari falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi sohibalari hisoblanadi. [5] 2024-yil bilan taqqoslaganda, hozirgi kunda ilm-fan sohasida jami 5 mingga yaqin olim ayollarimiz faoliyat ko'rsatmoqda. Oliygozlarda esa 14 mingdan ziyod opa-singillarimiz pedagogika va ilmiy tadqiqot yo'nalishida ish olib bormoqda. [6] O'zbek olimlari biotexnologiya, kimyo, qishloq xo'jaligi kabi sohalarida ayniqsa faol izlanmoqdalar. Sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy va gumanitar sohalar rivojida xotin-qizlarimizning ishtiroki salmoqli o'rin tutadi. Ammo tabiiy fanlar, injenering, matematika, texnologiya, sanoat va qurilish sohalarida nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyoda ayollarning o'rni hamda mavqeyi ancha quyida ekanidan ham ko'z yumib bo'lmaydi. [7]

Tahlil va natijalar;

So'nggi yillarda Samarqandlik olimlarning fan va innovatsiyalar sohasida erishgan yutuqlari to'g'risida gapirganda, quyidagilarni e'tirof etish mumkin. Pardayeva O.M, Boymuradova I. (TDIU SF) – "ERASMUS+" dasturi AgroDev (Sifatli qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tarmoqlari barqarorligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan oliy ta'limni rivojlantirish) loyihasi a'zolari, SaDU professori N.A.Avanesova Germaniya Arxeologiya instituti bilan hamkorlikda "O'zbekiston-Yevropa arxeologik ekspeditsiyasini tashkil etish va Zarafshon vohasida razvedka ishlarini olib borish" loyihasi bo'yicha 2018–2019-yillarda Samarqand viloyati Qo'shrabot tumanida olib borilgan qo'shma arxeologik ekspeditsiya rahbari. X.Bekmuradova (SamVMI) – QX – A – QX – 2018 – 127 raqamli "Samarqand viloyati sharoitida yangi navlarini yaratish uchun pomidorning virusli mozaika kasalliklari (Tomato mosaic tobamovirus) va shirin qalampirning oq pashsha (Aleyrodidae Hemoptera)ga chidamli dastlabki materialini yaratish" mavzusidagi loyiha ishi (2018–2020-yillar) ishtirokchisi, M.Salaxitdinova (SamDU) OT – F2 – 27 "O'zgaruvchan valentlikga ega bo'lgan o'tkinchi metallar ioni bilan aktivlashtirilgan fosfat va silikat shishalarga murakkab maydonlarning termoradiatsion ta'sirida fundamental yutilish chegarasini va kvant effektlarining o'zgarishini tadqiq etish" mavzusidagi fundamental loyiha rahbari hisoblanadi. [8]

Shuningdek, D.X. Aslanova (SamISI) "Agroekoturistik majmua yaratish usullari" (2018–2020) mavzusidagi amaliy loyiha rahbari, [9] M. Alimova (SamISI) "Samarqand viloyatida turistik erkin iqtisodiy hududni yaratish strategiyasi" (2018–2020) mavzusidagi innovatsion loyiha rahbari, R.Amriddinova (SamISI) "Turizm geoaxborot tizimida yangi turistik marshrutlarni yaratish" (2018–2020) mavzusidagi amaliy loyiha rahbari: O.Qilichova tomonidan 135,0 mln so'mlik "Auto-Attor" startup loyihasi amalga oshirilgan. [10]

2018-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni ta'sis etildi. "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni bilan jamiyat va davlat

hayotida faollik va tashabbuskorlik ko'rsatgan, o'zining samarali mehnati bilan oilaning shakllanishiga va farovonligi mustahkamlanishiga, onalik va bolalik muhofazasiga munosib hissa qo'shgan, shuningdek, sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularni vatanparvarlik va istiqloq g'oyalarga sadoqat ruhida tarbiyalash, joylarda ma'naviy-axloqiy muhitni sog'lomlashtirish va milliy qadriyatlarimizni keng targ'ib etish borasida ibratli faoliyat olib borayotgan xotin-qizlar taqdirlandilar. Respublikada bugungi kunga qadar 855 nafar ayollar "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni bilan taqdirlangan bo'lsa, ulardan 54 nafari Samarqand viloyati ayollaridir. [11]

2017–2021-yillarda Samarqand viloyati oliy o'quv yurtlari ilmiy salohiyatida ayollarning ulushi tahlil qilinganda, salohiyat va yuqori ilmiy salohiyatiga ega professor-o'qituvchilar foizi bo'yicha viloyatda Samarqand davlat tibbiyot universiteti (34 %), Samarqand davlat iqtisodiyot va servis instituti (33,3 %), Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti (19,8 %) va Samarqand davlat universiteti (18,6 %) yetakchi o'rinda turganligini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

1-jadval

Samarqand viloyat oliy o'quv yurtlari salohiyatida ayollarning ulushi. [12]

/r	Oliy o'quv yurtlar nomi	Professor o'qituvchilar						Ilmiy darajaga ega bo'lganlar					
		umumiy		ayollar		ulushi %		umumiy		ayollar		ulushi %	
		2017 y.	2021 y.	2017 y.	2021 y.	2017 y.	2021 y.	2017 y.	2021 y.	2017 y.	2021 y.	2017 y.	2021 y.
	SamDU	774	876	243	324	31,4	37	345	478	70	89	20,3	18,6
	SamDTU	557	624	289	254	51,3	41	294	288	60	97	20,4	34
	SamDAQI	480	489	92	138	19	28,2	125	141	13	16	10,4	11,4
	SamVMI	379	377	75	103	49,7	27,9	155	136	11	27	7	19,8
	SamDCHTI	271	535	132	327	49	61	80	90	25	42	31	46
	SamISI	176	217	36	66	20,5	30,4	76	93	11	31	14,5	33,3
	TDIU Sam.f	18	82	7	21	38	25,6	0	30	0	5	0	16,6
	TATU Sam.f	75	112	27	27	36	24	25	47	3	9	12	19
	TDAU SF	0	71	0	9	0	7,8	0	35	0	0	0	0
	Jami	2730	3383	901	1269	33	37,5	1100	1383	193	316	17	22,8

2020–2021-yillarda ilm-fanning turli sohalari bo'yicha Samarqand davlat universitetida PhD bo'yicha jami 30 dan ortiq olimlar himoya qilganligi diqqatiga loyiqdir. Qiyosiy solishtirish uchun, masalan 2020–2021-yillarda Samarqand davlat chet tillar institutida PhD bo'yicha jami 10 dan ortiq olimlar himoya qilgan. Samarqand davlat tibbiyot universitetida PhD bo'yicha jami 30 nafar olimlar himoya qilgan. Andijon viloyati misolida gapiradigan bo'lsak, 2018–2020-yillar davomida viloyatda faoliyat yuritayotgan olimlar tomonidan 6 nafar fan doktori (DSc), 14 nafar falsafa doktori (PhD) bo'yicha dissertatsiyalar himoyasi amalga oshirildi. [13]

Respublika oliy o'quv yurtlarida 2020–2021-yillarda ta'lim olgan 440 ming 959 nafar talabaning 45,9 foizi xotin-qizlardan iborat edi. Shu davrda davlat rahbarlarning tashabbusi bilan

ijtimoiy himoyaga muhtoj qizlarning bilim olish imkoniyatlari yanada kengaytirilib, oliy ta'lim muassalariga 4 foizli davlat grantlari ajratildi. Mazkur yangi tizim asosida 2020-yilda 950 nafar ijtimoiy himoyaga muhtoj qiz o'qishga qabul qilindi. [14] 2021-yilda ijtimoiy himoyaga muhtoj qizlarning 2 ming nafari uchun maxsus stipendiyalar ajratish yo'lga qo'yildi. [15] Viloyatda 2022-yilda oliy ta'lim muassasalariga qo'shimcha davlat granti asosidagi qabul ko'rsatkichlari doirasida ehtiyojmand oilalaridagi 3013 nafar xotin-qizlarga oliy ta'lim muassasalaridagi kirish uchun tavsiyanomalar berildi. Umumiy hisobda, 2021-yilda viloyatda oliy ta'lim muassasalari va ularning filiallarida 63 ming 338 nafar talaba tahsil olgan. Bu o'tgan besh yillikka nisbatan 2,5 barobar ko'pdir. 2016-yilda 26 ming 6925 nafar talaba tahsil olgan edi. [16]

Oila va xotin-qizlar qo'mitasi raisi O.Parpiboyevaning ma'ruzasida, "mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan qator natijalar haqida to'xtatilib, so'nggi yillarda xotin-qizlarga ta'lim olish uchun yaratilgan keng imkoniyat va imtiyozlar gender tenglikni ta'minlash borasidagi maxsus choralarning eng muhimi bo'ldi. Jumladan: har yili ehtiyojmand oilalar farzandi bo'lgan xotin-qizlarni davlat granti (2000 ta kvota) asosida oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilib kelinmoqda" deb ta'kidlaydi. Shu kunga qadar qariyb 7 mingga yaqin xotin-qizlar davlat granti asosida oliy ta'lim o'qishga qabul qilindi. Mutaxassisligi bo'yicha kamida 5 yil mehnat stajiga, lekin oliy ma'lumotga ega bo'lmagan 500 nafar xotin-qizlar har yili Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi tavsiyanomalarga asosan o'qishga qabul qilinmoqda" deya ta'kidlanadi. [17] Davlat oliy ta'lim muassasalarining magistratura bosqichida o'qiyotgan barcha xotin-qizlarning kontrakt to'lovlari qoplab berilishi va bunga har yili kamida davlat byudjetidan 200 milliard so'm ajratib berilmoqda. [18]

Oliy ta'lim muassasalari, taxnikum va kollejlarda, sirtqi va kechki ta'limda o'qiyotgan xotin-qizlar kontraktlarini to'lash uchun 7 yilga foizsiz kredit berish tizimi joriy etildi. Muhtoj yolg'iz ayollar va boquvchisini yo'qotgan qizlarning oliy ta'limdagi kontrakt-to'lovlari qoplab berilmoqda. Davlat ilmiy tashkilotlari yoki oliy ta'lim muassasalari doktoranturasiga faqat xotin-qizlar uchun har yili 300 tadan maqsadli kvota ajratib borilmoqda. Ma'lumot o'rnida aytib o'tish lozimki, bugungi kunda respublika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xotin-qizlarning soni jami talabalar soniga nisbatan qariyb, 49 foizni tashkil etmoqda. Taqqoslash uchun 2017-yilda ushbu ko'rsatkich 37 foiz edi. Magistratura bosqichida o'qishini davom ettirgan talaba qizlar soni jami talabalar soniga nisbatan 51 % foizga yetdi. [19]

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, ayollarning davlat va jamiyat sohasidagi ishtiroki va faoliyati mamlakatda xotin-qizlar sohasiga oid davlat siyosatining natijalarini aks ettiruvchi asosiy jihat hisoblanadi. Samarqand viloyati misolida tahlilga tortilgan masalaning tarixiy natijalari sifatida quyidagi jihatlarni alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq. Birinchidan, tarixiy nuqtayi nazardan viloyat hududi o'zining qadimiyligi bilan respublikaning boshqa hududlaridan ajralib turadi. Ikkinchidan, tarixiy intellektual tafakkurning beshiklaridan biri sifatida xotin-qizlar faoliyatining chuqur tarixiy ildizlariga ega. Bu esa bugungi kunda jamiyatdagi tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etib kelayotgan xotin-qizlar faoliyatining tarixiy asoslarini o'zida aks ettirib turadi. Samarqand viloyatida ayollarning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida ishtirok etish darajasi boshqa hududlarga qaraganda, nisbatan balandroq. Samarqand viloyatida bugungi kunda 15 ga yaqin oliy o'quv yurtlari va uning filiallarida ilmiy ish bilan shug'ullanayotgan xotin-qizlar soni 3 mingdan ortiq hisoblanadi, ularning orasida o'z bilimi tajribasi va professionalligi bilan mehnat qilib kelayotgan rahbar ayollar ham mavjud. Olima xotin-qizlar kimyo, biotexnologiya, qishloq xo'jaligi kabi sohalarda ayniqsa faol izlanmoqdalar. Gumanitar fan sohalari, xususan ta'lim, sog'liqni saqlash sohalari rivojida xotin-qizlarning ishtiroki muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Foydalanilgan manbalar:

1. Jumamurodova U.M. Jamiyatda ayol-qizlarning ta'lim-tarbiya olish jarayoni masalalariga pedagogik yondashish. Oila institutini mustahkamlashning ijtimoiy-psixologik muammolari. – Toshkent, 2024. – B. 699.

2. Shamsiyeva M. O'zbekistonda xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilishda davlat va nodavlat notijorat tashkilotlarning o'rni (1991-2010 yillar). Tarix fanlari PhD Avtoreferati. – Toshkent, 2020. – B.19.
3. Mahkamova M. Gender tenglik-imkoniyatlar tengligi. // – Xalq so'zi, 2022 yil 7 aprel. №72(8134). – B.3.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 30.09.2020. <https://president.uz/oz/lists/view/3864>
5. Saidov A. Ilm-fan sohasida xotin-qizlarning o'rni va ahamiyati: ma'naviyat, tinchlik va bunyodkorlik tushunchalari talqinida // <http://nhrc.uz/uz/articles/ilm-fan-soasida>
6. Yangi O'zbekistonda butun xalqimiz qatori xotin-qizlarimiz uchun ham munosib sharoitlarni yaratib berish – eng muhim vazifamiz bo'lib qoladi // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 07.03.2024 yil.
7. Zaynutdinova Sh. Talaba qizlarning ilmiy tadqiqot faoliyatiga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirish. Barqaror taraqqiyotda ayollar: ilm-fan va sifatli ta'lim. – Toshkent, 2023. – B. 389.
8. Samarqand davlat universiteti ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkillashtirish, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash, iqtidorli talaba-yoshlar bilan ishlash, ilmiy-tadqiqot natijalarini ishlab chiqarishga joriy etish yuzasidan 2019-yilda amalga oshirilgan ishlar bo'yicha yillik hisoboti hamda "Olima" uyushmasi Samarqand viloyat bo'limi ma'lumotlari.
9. Muallifning shaxsiy muloqoti materiallari, Aslanova Dilbar Xasanovna bilan suhbat, 2023-yil, sentabr.
10. "Olima" uyushmasi Samarqand viloyat bo'limi ma'lumoti.
11. Rustamova M. O'zbekistonda ilm-fanning rivojlanishida Samarqand viloyati xotin-qizlarining o'rni // "Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi" ilmiy-metodik jurnali. <http://bilig.academiascience.org> FTAI Jild: 04 Nashr: 2-fevral, 2023 yil, – B.5.
12. "Olima" uyushmasi Samarqand viloyat bo'limi rahbari D.X.Asanova, 2017-2021 yil ma'lumotlari.
13. Hasanova N. O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlardagi ishtiroki (1991-2021-yillar Andijon viloyati misolida)". Tarix fanlari bo'yicha PhD avtoreferati. – Andijon, 2024. – B.20.
14. Saidov A. Ilm-fan sohasida xotin-qizlarning o'rni va ahamiyati: ma'naviyat, tinchlik va bunyodkorlik tushunchalari talqinida // <http://nhrc.uz/uz/articles/ilm-fan-soasida>.
15. Yarova S. O'quv-tarbiyaviy ishlarini tashkil etishda xotin-qizlarning kasbiy kompetentligi va gender yondashuv. Barqaror taraqqiyotda ayollar: ilm-fan va sifatli ta'lim. – Toshkent, 2023. – B. 275.
16. 2021-yil 17-dekabr kuni Samarqand viloyat hokimi E.Turdimovning Xalq deputatlari Samarqand viloyati Kengashining navbatdagi elliginchi sessiyasida viloyatda 2021-yilda amalga oshirilgan ishlar yakuniga oid ma'ruzasi. <https://review.uz>.
17. Oila va xotin-qizlar qo'mitasi raisi O.Parpiboyeva ma'ruzasi. 2023.10.04 yil. <https://wcu.uz/oz/lists/view/526>
18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 15.08.2022 yildagi 447-son.
19. Oila va xotin-qizlar qo'mitasi raisi O.Parpiboyeva ma'ruzasi. 2023.10.04 yil . <https://wcu.uz/oz/lists/view/526>

JAHON VA O'ZBEK ADIBLARI NASRIDA PSIXOLOGIK TASVIRNING QIYOSIY TAHLILI

Xalilova Dilbar Jalilovna
filologiya fanlari doktori, prof.v.b.
Turon universiteti ilmiy ishlar va
innovatsiyalar bo'yicha prorektor

Annotatsiya: Maqolada jahon va o'zbek adiblarining ijodiy yo'li, badiiy metodi, mahorati, ijod olami sirlari haqida bahs olib boriladi. Adabiy an'analar- yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurash, kambag'allar azobi, psixologik qiyofa, jinoyat va jazo, inson shaxsining shakllanishi yoki parchalanishi, rahm-shafqat, adolat va huquq kabi jihatlarida kuzatish va o'rganish masalalari muhokama qilinadi. Shu kabi masalalar, ta'sir va mushtaraklik hodisalari ayni vaqtda jahon adabiyotining muhim va salmoqli tarkibiy qismi o'zbek adabiyoti, jumladan, o'zbek realistik nasri uchun ham xos bo'lgan ilmiy haqiqat ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: adabiy an'ana, dolzarblik va yangilik, muallif nutqi, novatorlik, portret, tabiiy landshaft tasviri, detektiv va kriminal, adabiy parallelizm, psixologik mahorat.

Annotation: The article discusses one of the well-known facts of literary experience - the creative path, artistic method, skills, and secrets of the creative world of famous writers. Literary traditions - the struggle between evil and good, the suffering of the poor, the psychological image, crime and punishment, the formation or disintegration of the human personality, compassion, justice and law, and the issues of observation and study are discussed. At the same time, it is said that such issues, influence and common phenomena are an important and weighty component of world literature, a scientific fact specific to Uzbek literature, including Uzbek realistic prose.

Key words: literary tradition, relevance and innovation, author's speech, innovation, portrait, natural landscape image, detective and criminal, literary parallelism, psychological skill.

Kirish (Introduction). O'zaro aloqadorlik jamiyat rivojining muhim o'zagi, harakatlantiruvchi mehvari ekanligi insoniyat tarixining qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Bu qonuniyat adabiyot-san'at asarlari, jumladan, badiiy adabiyot namunalari uchun ham tegishli xususiyat sifatida muhimdir. XX asrda dunyo adabiyotiga xos nasr namunalari paydo bo'lgan o'zbek adabiyotida yuzaga kelgan ijobiy natijalar tizimida ham adabiy an'ana va novatorlik hodisasining ahamiyati, harakatlantiruvchi kuchi o'ziga xos qonuniyat tusini oldi.

Detektivizm voqeligi ayni vaqtda asosan o'z bag'rida qotillik hodisalarini o'rganadigan, tekshiradigan va jazoga tortadigan kriminal tizim bilan o'zaro uyg'un xarakterga ega. Odatda, detektiv va kriminal xarakterdagi asarlar negizida asosan jinoyat va jazo mavzui talqin qilinadi. Shuning uchun detektiv, kriminal usul har doim jinoyat va jazo voqeligi bilan birga tasavvur qilinadi. Artur Konan Doylning "Sherlok Xolms" turkumidagi qissalari va hikoyalari, Agata Kristining deyarli barcha romanlari, ayniqsa, o'zbekchaga ham tarjima qilingan "O'nta negr bolasi" romani, Jorj Simenonning "Mojatik mehmonxonasidagi qotillik" romani shunday mukammal kriminal syujetli asarlar sanaladi. Dostoyevskiy, Tolstoy, T.Drayzer, M.Tven, E.Po, J.London, J.Steynbek, G.Markes, A.Qodiriy, A.Cho'lpon, A.Fitrat, S.Ahmad, O.Yoqubov, O'.Umarbekov, T.Malik, X.Do'stmuhammad, N.Eshonqul asarlarida detektiv -kriminal syujetlar ijtimoiy, tarixiy, oilaviy-maishiy, siyosiy mavzular bilan bog'liq ko'lamda talqin etiladi. Dostoyevskiy va Tolstoy kabi san'atkorlar insoniy xarakterlar talqinida ularni ijtimoiy muammolar to'ldirishida, kuchli psixologik tahlillar ko'lamida tasvirlaganlar. Bunday uslubiy shaklning ahamiyati hayotiylik va ta'sirchanlikni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). Detektivizm xususiyati ayrim asarlarda bevosita to'liq (A.Kristi "O'nta negr bolasi" romani kabi) holda amal qilsa, ko'plab asarlarda esa, bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Masalan, Teodor Drayzerning "Amerika fojiasi", Jek Londonning "Uch qalb" romani, ayrim hikoyalari, Oskar Uayldning "Dorion Greyning portreti",

Lev Tolstoyning “Tirilish”, Mixail Bulgakovning “Usta va Margarita”, Gabriel Markesning “Yuz yil tanholikda”, “Oshkora qotillik qissasi” asarlarida shu xususiyat yetakchilik qiladi.

O‘z navbatida, akademik A.Bushmin Krilov, Pushkin, Dostoyevskiy, Tolstoy kabi XVIII-XIX asr rus adiblarining adabiy an‘analari, poetik tajribalari, falsafiy yoki psixologik tizimdagi kashfiyotlari o‘zining milliy adabiyoti uchungina emas, balki jahon adabiyotining taraqqiyoti uchun ham adabiy-badiiy kuchga aylanganligini uqtiradi[1].

“Tolstoy va Dostoyevskiy kabi ikki ulug‘vor adabiy daho o‘zlarining benazir iste’dodlari bilan Yevropaning diqqat-e’tiborini Rossiyaga qaratdilar, – va ular shu tariqa Shekspir, Dante, Servantes, Russo, Gyote kabi nomdor ijodkorlar safidan munosib o‘rin egalladilar”, [2] - deya yuksak ehtirom va samimiy faxr bilan yozgan edi M.Gorkiy.

“F.M.Dostoyevskiyning o‘zbek adabiyoti va adiblariga ham ta’siri kattadir, – deb yozadi akademik Akmal Saidov. – Xususan, yozuvchi Tohir Malik hayotligida: “Dostoyevskiy, Tolstoy kabi buyuklarning maktabida umrimning oxiriga qadar tahsil ko‘rishim tayin”, – deya e’tirof etgan[3].

Bu teran talqin o‘z bag‘rida adabiy aloqadorlik kabi murakkab, an‘ana va novatorlik singari keng miqyosli masalaning ko‘p qirralarini mujassamlashtirgani bilan xarakterlidir. Masalan, rus ijodkorlari Shekspir, Bayron, Volter Skott, Dikkins kabi Angliyaning ulkan so‘z san‘atkorlaridan shu darajada ijodiy ilhomboxshlik bilan ta’sirlanganlarki, bu allaqanday begona, nomilliy ta’sir bo‘lmay, balki, xuddi rus milliy mentaliteti, rus adabiy-ma’naviy manbalaridan bahramandlik kabi tabiiy va, albatta, ijodiy ta’sir samarasini berganki, bu adabiy ijodkorlikning g‘oyat o‘ziga xos ijobiy jihati taniqli yozuvchi merosidan ijodiy ta’sirlanish va o‘rganish, betakrorlikka erishishga oid natijadorlik bilan o‘lchanadi.

Jahon yozma adabiyotida ezgulik-yovuzlik, jinoyat-jazo motivlari, bu tushunchalararo kurash masalalari talqiniga xos sarchashmalar o‘sha olis tarix bag‘rida yaratilgan Gomerning “Iliada”, “Odisseya”, Esxilning “Zanjirband Prometey”, Firdavsiyning “Shohnoma” asarlari bo‘lganligi bilan e’tiborlidir. V.M.Jirmunskiy “Odissey” eposining jahon adabiyotida, epik dostonlarda keng ravishdagi ta’siri va adabiy parallelliklarni vujudga keltirgan hodisalarni atroflicha tadqiq etgan olim sanaladi. M.M.Baxtin va V.Y.Kirpotinning monografik ishlarida bu adibning jinoyat-jazo tasvirida psixologik mahorat qirralarining yangidan yangi jihatlarini aniqlab berganligi bilan ham ajralib turadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Adabiy aloqadorlik tizimida Yevropa adabiyotshunosligida tajribadan o‘tib sinalgan ilg‘or metod – komporatavistika usulining o‘zbek adabiyotshunosligida ham dadil qo‘llanishi adabiy asarlar mohiyatini aniqlashda qo‘l kela boshladi. Komporativistika usulidagi adabiy mushtaraklik hodisalari erkin, betaraf va o‘zaro tenglik asosida tahlil va tadqiq etiladi. Bu boradagi qiyosiy ishlar Izzat Sulton, Matyoqub Qo‘shjonov, Umarali Normatov, Erik Karimov, Ozod Sharofiddinov, Salohiddin Mamajonov, Ibrohim G‘afurov, Mahmudali Yunusov, G‘affor Mo‘minov singari yetuk adabiyotshunoslarning izlanishlari, amalga oshirgan tadqiqotlari e’tiborni tortdi. Masalan, taniqli adabiyotshunos olim Matyoqub Qo‘shjonov o‘zining “San‘atkor va hayot” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida ulkan so‘z san‘atkori Abdulla Qahhor romanlari, qissalari va hikoyalarini qiyosiy o‘rganishni maqsad qilgan. Bunda olim A.Qahhorning o‘ziga xos notakror ijodini jahon adabiyotining ayrim yirik yozuvchilari qalamiga mansub asarlari bilan qiyosan tadqiq etgan.

“Qiyosiy tahlil usulidan foydalanar ekanmiz, bu yozuvchilarni bir-biridan ustun qo‘yish niyatini anglatmaydi, - deb yozadi M.Qo‘shjonov. – Bu usul faqat bir maqsad bilan – tahlil qilinayotgan asarlarning g‘oyaviy-estetik qimmatini yorqinroq ko‘rsatish, har bir yozuvchining o‘ziga xos san‘atkorlik iqtidorini aniqlab berish uchungina amalga oshiriladi.”[4]

Atoqli olimning fikrlari, maqsad-muddaosi adabiy asarlarning o‘ziga xosligini xolis aniqlash tadqiqot usuli sifatida asli komporatavistika kabi dunyo adabiyotshunosligida adolatli usul sifatida namoyon bo‘lgan adabiy tekshirish hodisasining o‘zbek adabiyotshunosligida ham dastlabki namunalardan biri sifatida e’tiborni tortdi. M.Qo‘shjonov o‘z tadqiqotida A.Qahhor ijodini Gogol, Chexov, Gorkiy, Genri, Mopassan, Fitrat, G‘.G‘ulom kabi rus, Amerika, fransuz,

o'zbek adiblarining asarlari bilan erkin usulda qiyosan tahlil qilib, bu asarlarga xos notakror g'oyaviy-badiiy fazilatlarini umumlashtirishga muvaffaq bo'lgan.

Natijalar va muhokama (Result and Discussions). Adabiy tajribadagi muayyan halqalardan biri – ma'lum va mashhur yozuvchilarning ijodiy yo'lini, uning badiiy metodini, mahoratini tashviq qilish, tushuntirish, ijod olami sirlari bilan tanishtirish usuli va harakatlari bilan ham bog'liq bo'ladi. Masalan, Dostoyevskiy asarlarining mohir tarjimoni Ibrohim G'ofurovning bu adib ijodi masalalari, uning yirik shaxsiyati bilan bog'liq fikrlari e'tiborni tortadi.

“Dostoyevskiy behad ayovli inson edi, – deya qayd qiladi I.G'afurov. – U tom ma'noda ezilganlar, xo'rlanganlar va huquqsiz bo'lganlar, ojizlar va o'rtanchalarning yozuvchisi edi. Lekin shunday bo'la turib nahot bu daho inson boshqa xalqlarni ezishga, ularning yerlarini tortib olishga chaqiradi? – deb o'zingizga o'zingiz savol berasiz va bu gaplarni Dostoyevskiy yozganligiga ishongingiz kelmaydi. Aqlingiz bovar qilmaydi.”[5]

Ko'plab olimlarning maqolalarida, kitoblarida Dostoyevskiy ijodi chuqur tahlil qilinar ekan, qalban-ruhan iztirobli tuyg'ular egasi bo'lib yashagan ijodkorning ruhiy olami bilan asarlari, katta-kichik obrazlari shu zaylda yaratilganligi ta'kidlanadi. M.B.Baxtin, V.Y.Kirpotin kabi yirik dostoyevskiyshunos olimlarning tadqiqotlarida ulkan adibning o'z obrazlari chekkan iztiroblarda uning o'zi o'n barobar ko'p chekkanligi uqtiriladi. Kirpotinning qayd qilishicha, Dostoyevskiyning ulkan san'atkorligi shunday jinoyatlar ko'lamini, jabrdiydalar, bag'ri xun bo'lgan bechoralar qismatini badiiy san'atkorlik bilan sintezlashtira olganligida namoyon bo'ladi.[6]

F.M.Dostoyevskiy jahon adabiyotini ancha mukammal bilgan, badiiy adabiyot rivojida o'zaro o'rganish, ta'sirlanish, mushtaraklik hodisalarini teran anglagan san'atkor sifatida rus madaniyati, adabiyoti, hatto, ma'naviyati Yevropaning shu boradagi ilg'or yutuqlari va an'alaridan o'rganib, ta'sirlanib oyoqqa turganligini necha maqolalarida, maktublarida, suhbatlarida bayon qilgan edi.

“Biz Yevropadan ko'p narsa, hatto, juda ko'p narsa oldik, – deya ta'kidlaydi yozuvchi. – Va biz faqat olish, o'zlashtirish bilangina cheklanganimiz yo'q. Chunonchi, Yevropa shoirlari va yozuvchilaridan, faylasuflari va mutafakkirlaridan biz shunchaki olmadik, balki bu o'rganishlar, g'oyalar qon-qonimizga singib, o'zlashib ketganidan bular o'z yutug'imiz, o'z shevalarimiz maqomiga ega bo'ldi.”[7]

Dostoyevskiyning bu kabi fikrlari ko'lamidan adabiy aloqadorlik masalasining nazariy va amaliy jihatdan muhim mazmun hamda xulosalar kelib chiqadi.

XIX asr rus adabiyoti namoyandalari qatorida F.M.Dostoyevskiyning nomi va ijodi, asarlari ham o'zbek xalqi uchun, umuman o'zbekistonlik kitobxonlar uchun yaqindan tanishligini ta'kidlamoq kerak. Bu yozuvchining ijod olami o'zbek so'z san'atkorlari uchun o'ziga xos ijod maktabi bo'lib kelayotganligi ham ilmiy-ijtimoiy haqiqat sanaladi. Dostoyevskiy adabiy an'alarini yovuzlik va ezgulik kurashi, bechora odamlar g'amini chekish, psixologik tasvir, jinoyat va jazo, insoniy shaxsiyatning shakllanishi yoki yemirilishi, rahm-shafqat, sud-huquq kabi mavzular, g'oyaviy-falsafiy pafos, badiiy san'atkorlik singari jihatlarida kuzatish va o'rganish mumkin. Biz bu masalaga komporativistik tekshirish metodi nuqtai nazaridan qarab, ish tutishimiz va shu tariqa adabiy mushtaraklik jihatdan o'rganishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Dostoyevskiyshunos G.N.Pospelovning yozishicha, “Dostoyevskiy – insoniyat ma'naviy olamida ulkan va notakror hodisa. Dunyo adabiyotida ko'plab yozuvchilar Dostoyevskiy adabiy maktabidan unumli foydalanganlar: L.Andreyev, A.Beliy, L.Leopov, M.Gorkiy kabi rus yozuvchilari, shuningdek, R.Marten dyu Gar va A.Jid, G.va T.Mannlar, U.Folkner va J.Andersen, G.Fallada va G.Byoll singari xorijiy ijodkorlar. Bu yo'nalishda xususan Dostoyevskiy g'oyaviy dahosiga xos falsafiy-axloqiy masalalar bo'yicha ta'sir ko'lamini ancha salmoqlidir...”[8].

Shu kabi masalalar, ta'sir va mushtaraklik hodisalari ayni vaqtda jahon adabiyotining muhim va salmoqli tarkibiy qismi o'zbek adabiyoti, jumladan, o'zbek realistik nasri uchun ham xos bo'lgan ilmiy haqiqat sanaladi.

Masalan, adabiyotshunoslikda jinoyat-jazo motivi ko‘pincha detektiv-kriminal asarlardan qidiriladi va shu uslubdagi yaratmalarga tayaniladi; aslida esa, jinoyat-jazo motivining hayotiyligini F.Dostoyevskiy an‘analarini davom ettirgan O‘lmas Umarbekov, Omon Muxtor, Tohir Malik, Abduqayum Yo‘ldoshev, Nazar Eshonqul kabi yozuvchilarning qalamiga mansub asarlarda ko‘rish mumkin.

“Chinakam adabiyot faqat bugun uchun xizmat qilmaydi, u kelajakka va yangi-yangi avlodlarga xizmat qiladi, yangi avlodlar undan o‘zlari uchun yangi ijodiy kuch va ilhom topadilar, bugungi adabiyotning haqiqiyiligiga ham kelajakdagi avlodlar baho bera oladi”[9].

Darhaqiqat, Dostoyevskiy jahon adabiyotida psixologik tasvir mahoratining ustasi sifatida tanilgan adib. Bechora, ezilgan bandalar ruhiy olami, jinoyatkorlar psixologiyasi, psixologik tasvirning muallif nutqi, tush, portret, tabiat konsepsiyasi – peyzaj tasviri, gallyutsinatsiya, ichki ruhiy iztirobli holatlar kabi turlarini qo‘llashdagi dostoyevskiyona mahorat jahon adabiyoti nasrida o‘ziga xos nufuzli o‘ringa va salmoqli an‘analariga ega.

Adabiy tajribadagi ma‘lum haqiqatlardan biri – mashhur yozuvchilarning ijodiy yo‘lini, uning badiiy metodini, mahoratini tashviqot qilish, tushuntirish, ijod olami sirlari bilan tanishtirish usuli va harakatlari bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Masalan, bu jihatdan Dostoyevskiy asarlarining mohir tarjimoni Ibrohim G‘ofurovning bu adib ijodi masalalari, uning yirik shaxsiyati bilan bog‘liq fikrlari e‘tiborni tortadi. Original yaratmalarni qadrlay oladigan I.G‘afurov eng mashhur yozuvchilarga ham hayot va inson, iymon va vijdon haqiqati nuqtai nazaridan munosabatda bo‘ladi.

Xulosa. Adabiy aloqadorlik, adabiy mushtaraklik, adabiy o‘xshashlik yoki adabiy hamohanglik masalasi, qachonki, quruq taqliddan, ongsiz ravishdagi g‘oya yoki obraz ko‘chirishdan iborat bo‘lsa, bu kutilgan adabiy yutuq imkonini bermaydi; mashhur yozuvchidan o‘rganish tamoman erkin, ijodiy, novatorona xarakterda bo‘lsagina, notakror asarlar yuzaga kelishining o‘zagi sanaladi...[10]

Demak, adabiy aloqadorlik tizimida ulug‘ san‘atkorlar ibratini, ularga ijodiy munosabat, novatorlikka erishish badiiy adabiyotga oid eng muhim vositalardan va tayanchlardan hisoblanadi.

F.Dostoyevskiy ijodiy tajribalari, mahorat maktabi dunyoning ko‘plab yozuvchilari kabi o‘zbek ijodkorlari uchun ham ilhom manbai bo‘lib kelayotganligi ma‘lum adabiy-ma‘rifiy haqiqat sanaladi. Yanada muhimi esa, komparativistik tadqiqot metodi, erkin adabiy-ilmiy munosabat nuqtai nazaridan jahon adiblari va o‘zbek yozuvchilari asarlarini adabiy paralellik, o‘zaro g‘oyaviy, badiiy, shakliy jihatlardan o‘xshashlik, ma‘naviy-ruhiy hamnafaslik asnosida o‘rganish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. -Ленинград, «Художественная литература», 1978.-стр.67-68.
2. Мигунов А.А. Традиции и новаторство в русской советской литературе.- Москва, “Просвещение”, 1982.-стр.170.
3. Саидов А. Фёдор Достоевский ва Иброҳим Ғафуров. – Достоевский Ф. Ака-ука Карамазовлар. 1 жилд. –Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2021.-47-бет.
4. Қўшжонов Матёқуб. Художник и жизнь. (Творчество Абдуллы Каххара в аспекте сравнительного изучения). Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент-1971.-стр.6.
5. Ғафуров И. Достоевский билан тунги суҳбат. //“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1992 йил, 3 январь, №1..
6. Кирпотин В.Я. Избранные работы в трёх томах. Том 2.- Достоевский.- М., «Художественная литература», 1978, стр.7.
7. Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. -Ленинград, «Художественная литература», 1978.- стр.48.

8. Пospelов Г.Н. Творчество Ф.М.Достоевского. Издательство. -Москва, "Знание", 1971, стр.63.
9. D.Xalilova. Badiiy tafakkur va psixologik tasvir. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. –6/3-2022. 183-bet.
10. Бушмин А. Преемственность в развитии литературы.- Ленинград, «Художественная литература», 1978.-стр.48-49.

YANGI O'ZBEKISTONDA SHAXS MA'NAVIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA KINO SAN'ATINING O'RNI

Jabborova Aziza G'ayratovna,

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi,

Telefon: +998912162924

azizajabborova@90.com

Annotatsiya. Maqola shaxs ma'naviy tafakkurini shakllantirish, inson qadrini ulug'lashda kino san'atining ahamiyati masalasiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, kino san'ati, madaniyat, san'at, ma'rifat, janr, filmlar, adabiyot, badiiy did, estetik tafakkur, estetik faoliyat, amaliy san'at.

XXI asrga kelib kino san'ati ijtimoiy tafakkurni shakllantirishga, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga, kishilar dunyoqarashi va ma'naviy olamini yuksaltirishga qodir muhim madaniy maydonga aylandi. Uning shaxs ma'naviy dunyosiga ta'siri an'anaviy tarbiya institutlari bo'lmish oila, madaniyat va ma'rifat muassasalarinikidan qolishmaydigan bo'ldi, ayrim hollarda esa kinoning inson ma'naviyatiga ta'siri mazkur institutlardanda samaraliroq kechmoqda. Shu sababli kino san'atining shaxs ma'naviy yuksalishiga ta'sirini chuqur va tizimli o'rganish zamonaviy ijtimoiy falsafa, madaniyatshunoslik va pedagogika fanlari uchun o'ta ahamiyatli va dolzarb bo'lib qoldi.

Falsafiy ta'rifda kino san'ati insonning olamga munosabatining o'ziga xos ifodasi sifatida tavsiflanmog'i lozim. Binobarin, ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan yondashganda, kino san'ati insonning voqelikni idrok etishi va qayta yaratishi ifodasi bo'lgan, hayot manzaralarini badiiy timsollar hamda harakatlanuvchi obraz-lar vositasida tasvirlashga asoslangan san'at turidir. U nafaqat real voqelikni aks ettiradi, balki uni (shu voqelikni) rejissor (film yaratuvchisi) g'oyasi, operatorlik yechimi va montaj orqali yangi mazmun va ma'no bilan boyitadi.

Kino san'ati XIX asrning oxirida vujudga keldi. Ilmiy manbalarda uning tarixiy taraqqiyotining dastlabki nuqtasi sifatida 1895 yilning 28 dekabrini ko'rsatish odat bo'lgan. Aynan ana shu kuni Parijda aka-uka Lyumerlar ilk ommaviy kinoseansni namoyish qildilar. Poyezdning vokzalga kirib kelishi namoyishi tomoshabinlarda shu qadar taassurot uyg'otdiki, ularning ayrimlari tasvirni haqqoniy deb o'ylab, joylarini tashlab qochdilar[1]. Biroq kino san'atining vujudga kelishiga bunga qadar qilingan qator ixtirolar zamin hozirlagan edi. Xususan, XIX asrda fotografiya, optika va mexanika sohasidagi ixtirolar harakatlanuvchi tasvirni yaratish imkonini berdi. Ogyust va Lui Lyumerlar ishlab chiqqan "sinematograf" apparati esa kino san'atining tarixiy ravnaqiga asos soldi. Vujudga kelgan paytidan boshlab bugungi qadar kino san'ati davr ijtimoiy voqeligiga, madaniy omillariga va texnik imkoniyatlariga mutanosib ravishda muttasil ravishda takomil topib bordi. Uning tarixiy rivojlanishi jarayoni bir necha bosqichlarni bosib o'tdiki, har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ldi. Chunonchi, birinchi bosqichda (1890-yil-lardan 1910-yillargacha) kino yangi texnik mo'jiza sifatida qaror topdi. Ushbu bosqich biz yuqorida tilga olgan aka-uka Lyumerlarning "sinemato-grafidan" boshlanib, kino san'ati aniq atributlar kasb qilguniga qadar davom etdi. Bu davrda filmlar ancha-muncha qisqa bo'lar, kundalik hayotdan lavhalarini, turmushdagi oddiy voqealarni aks ettirish bilan cheklanardi.

Ikkinchi bosqichda (1910-yillardan 1920-yillargacha) kino haqiqiy san'at turi darajasiga ko'tarildi. Bu bosqichda davrning S. Eyzeynshteyn va D.Griffit kabi iqtidorli rejissorlari montaj san'atini rivojlantirdilar, buning sharofati bilan namoyish etiladigan sahnalarning ta'sir kuchini kuchaytirish imkoni yuzaga keldi. Filmlar davomiyligi oshdi, ularning syujetlari murakkablashdi. Ancha muncha sayqal topgan syujetlar endilikda qahramonlarning xarakteri, muddaolarini batafsilroq va yorqinroq aks ettirish imkonini berdi[2]. Aynan shu bosqichda melodrama, tarixiy epopeya, urush mavzusiga bag'ishlangan filmlar, ilk detektivlar ommalashdi. Eng e'tiborlisi, mazkur bosqichda kino san'ati jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkaza oladigan qudratli vositaga aylandi.

Uchinchi bosqich (1930-yillardan 1960-yillargacha) ovozli va rangli ki-nonning jadal rivojlanishi davri bo'ldi. Zotan, 1927 yilda ilk ovozli filmlarning paydo bo'lishi kino olamida yangi davr boshlanganini ko'rsat-di. Oradan qisqa muddat o'tib, rangli kinematograf vujudga keldi. Ovozli va rangli filmlar qahramonlarning hatti-harakatlari, muloqotlarini o'ta ta'sirchan va yorqin tarzda, musiqa bilan yo'g'rilgan holda namoyish etish imkonini berdi. Shu davrga kelib, myuzikllar, romantik komediyalar, vesternlar keng tarqaldi. Bunday tarzda takomil topgan kino san'ati tez orada nafaqat milliy madaniyatning ajralmas qismiga, balki mafkuraviy ta'sir vositasiga ham aylandi.

Bugungi kino o'ta muhim va jiddiy ijtimoiy ahamiyatga molik funksiyalarni bajarmoqda. Jumladan, kino san'atining eng muhim vazifalaridan biri uning axborot funksiyasi bilan bog'liq. Kino asarlari vositasida jamiyat a'zolariga turli mavzulardagi ma'lumotlar, bilimlar va xabarlar yetkaziladi. Filmlarda nafaqat obyektiv voqelik bevosita tasvirlanadi, balki uning realiyalari muayyan g'oyaviy, ma'naviy yoki madaniy kontekstda sharhlab ham beriladi[3]. Kino ijodkorlari tomoshabinga voqealar rivojini ko'rsatish bilan cheklanmasdan, ularning sabab va oqibatlarini ham tushuntirib berishga harakat qiladilar. Shu nuqtai nazardan fikrlaganda, kino san'ati axborot tarqatishning o'ziga xos vositasi sifatida ommaviy kommunikatsiya tizimida alohida o'rin tutadi.

Kino san'ati asarlari insonda badiiy didni, tafakkurni, garmoniya va go'zallik haqidagi tasavvurlarni shakllantirar ekan, jamiyatda ma'naviy-ruhiy muhitni sog'lomlashtirishga ham xizmat qiladi. Masalan, rejisser Shuhrat Abbosov tomonidan 1997 yilda yuksak badiiy saviyada yaratilgan "Otamdan qolgan dalalar" kabi badiiy filmlar nafaqat tarixiy voqelikni ochib beradi, balki o'ziga xos ranglar, mizanssena va musiqa yordamida milliy estetik merosni ham targ'ib qiladi. Jamiyatda milliy estetik merosdan voqif kishilarning ko'payishi esa ma'naviy-ruhiy muhitning sog'lomlashishiga yo'l ochadi. Kinoindustriya tobora tijoratlashib borayotgan, aksar filmlar qimmatini ularning kassabopligi bilan o'lchanayotgan bir sharoitda ham haqiqiy kino san'ati asarlari o'z estetik qimmatini yo'qotayotgani yo'q.

XXI asrda audiovizual texnologiyalar rivoji, internet taraqqiyoti, striming platformalarning ommalashishi kino mahsulotlarini qisqa muddatda turli qit'alardagi tomoshabinlarga yetkazish imkonini yaratdi. Bunday vaziyatda kino san'ati uch muhim global vazifani bajarmoqda:

- madaniy translyatsiya - kino muayyan xalqning tili, urf-odatlarini, a'analari, turmush tarzi, tarixiy xotirasi va qadriyatlarini boshqa millat-larga yetkazadigan "madaniy elchi", o'ziga xos madaniy ko'prik vazifasini o'tamoqda;

- madaniy integratsiya - kino turli madaniyat va sivilizatsiya vakillarini umuminsoniy g'oyalar va qadriyatlar, ezgu va insonparvar maqsadlar atrofida birlashtirmoqda;

- madaniy sintez - kino turli millat va elat madaniyatlarining g'oyalari, tasavvurlari, qadriyatlarini o'zaro uyg'unlashtirmoqda.

Bu uch vazifa zamonaviy Yangi O'zbekistonda global madaniy jarayonlarda kino san'atining strategik ahamiyatini belgilab bermoqda. Xususan, madaniy translyatsiya turli xalqlarning an'analari, inson qadrini ulug'lash, tarixiy tajribasi va ma'naviy merosini avloddan avlodga hamda mamlakatdan mamlakatga yetkazish imkonini bermoqda. Madaniy integratsiya globallashtirgan dunyoda turli millat va sivilizatsiyalar o'rtasida o'zaro tushunish, hamkorlik va muloqotni kuchaytirmoqda. Madaniy sintez esa turli madaniy an'analarning uyg'unlashib, yangi, gibrid madaniy shakllarning vujudga kelishiga zamin yaratmoqda. Ko'rinib turibdiki, yangi

asrga kelib, kino san'ati umuminsoniy madaniyatning qudratli va murakkab tarkibiy qismiga, global madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylandi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Бектурсунов Т. А. Появление и тенденции развития кинематографа.// Вестник Казахского национального женского педагогического университета, 2019, №2.- 337-с.
2. Бектурсунов Т. А. Появление и тенденции развития кинематографа.// Вестник Казахского национального женского педагогического университета, 2019, №2.- 339-с.
3. Михайлова Я.Д. Социальные функции кино.// Молодой ученый, 2018, №16.-272-с.
4. Hasanov B., O'zbek hujjatli kinosi, Toshkent, 1972-yil.
5. Bichkov V.V. Postkultura I sovremennoe iskusstvo - estetika diskursa / Bichkov V.V., Mankovskaya N.B., Ivanov V.V. Trialog. Razgovor Perviy OB estetike, sovremennom iskusstve I krizise kulturi. M.: IF RAN, 2007. S. 10.
6. <https://daryo.uz/2017/12/29/shavkat-mirziyoyev-milliy-kino-sanati-va-kino-industriyani-rivojlantirish-boyicha-yigilish-otkazdi>.

MINTAQADA INNOVATSION FAOLIYAT ORQALI XIZMAT KO'RSATISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Fayziyeva Shirin Shodmonovna
Qarshi davlat texnika universiteti professori, i.f.n.
e-mail: fayziyevashirin66gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada innovatsion faoliyatni keng tatbiq etish, tadbirkorlik subektlarini zamonaviy infratuzilma va moliyaviy resurslar bilan ta'minlash hamda davlat tomonidan tizimli qo'llab-quvvatlash mexanizmlari yoritilgan hamda istiqbolda xizmatlar sohasini takomillashtirish yo'nalishlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: xizmatlar sohasi, xizmat ko'rsatish, savdo, turizm, logistika, agroxiizmatlar, moliyaviy xizmatlar, investitsion loyihalar, ehtiyojlar, talab, raqobatbardoshlik, innovatsiyalar, intellektual va innovatsion faollik, imtiyoz, soliq stavkalari.

Аннотация: В статье рассматриваются механизмы широкого внедрения инновационной деятельности, обеспечения субъектов предпринимательства современной инфраструктурой и финансовыми ресурсами, оказания системной поддержки со стороны государства, обосновываются направления совершенствования сферы услуг на перспективу.

Ключевые слова: сфера услуг, оказание услуг, торговля, туризм, логистика, агроуслуги, финансовые услуги, инвестиционные проекты, потребности, спрос, конкурентоспособность, инновации, интеллектуальная и инновационная деятельность, льготы, налоговые ставки.

Abstract: The article examines the mechanisms for the widespread implementation of innovative activities, providing business entities with modern infrastructure and financial resources, providing systemic support from the state, and substantiates the directions for improving the service sector for the future.

Key words: service sector, provision of services, trade, tourism, logistics, agricultural services, financial services, investment projects, needs, demand, competitiveness, innovation, intellectual and innovative activity, benefits, tax rates.

KIRISH

Jahon miqyosda aholi sonining barqaror o'sishi va ehtiyojlarning xilma-xillashuvi har bir mamlakat va uning hududlarida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishga individual yondashuvlar ishlab chiqilishini taqozo qilmoqda. Bugungi kunda innovatsion faoliyatni keng tatbiq etish, tadbirkorlik subyektlarini zamonaviy infratuzilma va moliyaviy resurslar bilan

ta'minlash, hamda davlat tomonidan tizimli qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalaga aylangan. Xizmatlar sohasiga bo'lgan talabning ortib borishi, ilg'or texnologiyalar va zamonaviy yondashuvlarni keng joriy qilish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

O'zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining rivojlanishini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllantirish aholining turmush darajasini yaxshilash va mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Aholisi 300 ming nafardan kam bo'lgan tumanlarda sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlari yuqori sur'atlarda rivojlanmoqda. Bu hududlarda savdo, mehmonxona, umumiy ovqatlanish, logistika, texnik xizmat ko'rsatish va ko'ngilochar maskanlarni tashkil etish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Tog'li va tog'oldi hududlarda, shuningdek, rekreatsion turizm salohiyati yuqori bo'lgan tumanlarda avtomobil yo'llari, elektr energiyasi va ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash, zamonaviy turizm xizmatlarini joriy etish, investitsion loyihalar orqali yangi infratuzilmalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, chegara hududlari hamda xalqaro transport yo'llari o'tgan tumanlarda savdo, turizm, logistika va yo'l bo'yi xizmatlarini ixtisoslashtirish, qishloq xo'jaligi rivojlangan hududlarda esa agroxiizmatlarni kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqa xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion faoliyatni takomillashtirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishining yo'nalishlari bo'yicha xorijlik va yevropa iqtisodchi olimlardan K.Makonnell, S.Bryu [4], A.Marshall [5], Y.Shumpeter [6], N.A.Barinov [7], Y.V.Meleshko [8], M.Kastels [9], T.D.Burmenko [10], V.M.Yakovlev [11], V.SHepelev [12], YE.V.Glushenko, Y.V.Tixonravovlar [13], YE.V.Mixaylova [14] va boshqalar tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, ularning turlari va shakllari bo'yicha ma'lum bir tomonlarini o'rganib, o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shganlar.

Respublikamizning yetakchi iqtisodchi olimlaridan esa S.S.G'ulomov, X.Abulqosimov, R.Y.Hasanov, R.X.Ergashev, S.N.Xamrayeva, M.M.Muhammedov, Sh.O.Quvondiqov, R.Botirova, I.Ikromov, G.B.Ernazarov, F.A.Djalilovva boshqalarning ilmiy faoliyatlarida ham xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion faoliyatdan foydalanish yo'llarining o'ziga hos jihatlari ma'lum darajada o'rganilgan. Ushbu tadqiqotchilar tomonidan xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion faoliyatning ayrim umumnazariy jihatlari tadqiq etishga ustuvor o'rin berilgan holda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishining yo'nalishlariga yondashib tahlil qilingan ilmiy ishlar yetarli emas.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida mintaq xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion faoliyatni takomillashtirishning yo'nalishlari qiyosiy fikrlash, induksiya va deduksiya hamda abstraksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy global bozor sharoitida kuchli raqobat muhitida innovatsion faoliyatning yuqori darajada rivojlanishi iqtisodiy o'sish sur'atlariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Hozirgi paytda ilg'or rivojlangan mamlakatlarda innovatsion texnologiyalar, zamonaviy mahsulotlar va texnik qurilmalar yalpi ichki mahsulot (YAIM) tarkibida 60 foizdan ortiq ulushni egallamoqda.

O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy jihatdan tezkor rivojlantirish, qisqa fursatlarda ilg'or davlatlar qatoriga olib chiqish uchun, innovatsiyaning tub mohiyatini yoritib bergan Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan murojaatida: «... agar biz O'zbekistonni taraqqiy etgan mamlakatlar safidan ko'rishni istasak, bunga faqat chuqur islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya orqali erishishimiz mumkin», deya alohida ta'kidlab o'tganlar.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, dunyoning hech bir mamlakatida milliy innovatsion tizim xususiy sektor tomonidan mustaqil ravishda shakllantirilmagan. Milliy, tarmoq va mintaqaviy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi, shuningdek, resurslarning shu yo'nalishlarda to'planishini ta'minlab beradi [3]. Hozirgi vaqtda, innovatsiyalarni boshqarish milliy iqtisodiyotni tashkiliy iqtisodiy boshqarish mexanizmining kam rivojlangan qismlaridan biri sifatida bo'lib qolmoqda. Rivojlanishning hozirgi sharoitida innovatsiyalar iqtisodiyotni intensiv rivojlantirishga imkon beradi, fan va texnikaning so'nggi yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilishning jadallashtirilishini ta'minlaydi, iste'molchilarning

turli xildagi yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirishga imkon yaratib beradi. O'zbekistonda milliy innovatsion tizimni shakllantirish va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun tegishli makroiqtisodiy sharoitlar mavjudligini ko'ramiz. Milliy innovatsion tizimni shakllantirish va barqaror rivojlantirish mexanizmlarini yaratish omillari sifatida O'zbekistonda qabul qilingan qator farmon va qarorlarni sanab o'tish mumkin. O'zbekiston Respublikasida innovatsion faoliyatni jadallashtirish, ilmiy ishlanmalarni amaliyotga tatbiq etish va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish maqsadida davlat tomonidan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezident tomonidan qabul qilingan *"Innovatsion loyihalarni va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"*gi qarorga muvofiq, xo'jalik yurituvchi subyektlar va tarmoq boshqaruvi organlari qoshida "Modernizatsiya va yangi texnologiyalar jamg'armalari" tashkil etilishi belgilangan. Bu jamg'armalar amaliy tadqiqotlar, tajriba-konstruktorlik ishlanmalari va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, ularning natijalarini ishlab chiqarishga integratsiyalash maqsadida faoliyat yuritadi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida innovatsion taraqqiyotga alohida e'tibor qaratilib, shu yo'nalishda kompleks yondashuv shakllandi. Ushbu strategik maqsadlarni amaliyotga tatbiq etish jarayonida, 2018 yildan boshlab Innovatsion rivojlanish vazirligi va Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi tashabbusi bilan har yili xalqaro innovatsion yarmarkalar va investitsion forumlar tashkil etilmoqda. Ushbu tadbirlarda xorijiy texnoparklar, innovatsion markazlar, venchur fondlar, biznes-inkubatorlar va boshqa yetakchi xalqaro tuzilmalar faol ishtirok etmoqda. Natijada, xalqaro hamkorlik kengaymoqda, ilg'or texnologiyalarni transfer qilish va ularni iqtisodiyotga tatbiq etish jarayonlari jadallashmoqda.

Bugungi kunda dunyo mamlakatlarining zamonaviy taraqqiyoti bevosita elektron hukumat va raqamli iqtisodiyot strategiyalarini samarali va tezkor joriy etishga tayanmoqda. Oxirgi o'n yillikda jahonda sanoat inqilobidan raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayonlari keskin tezlashmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida "...raqamli iqtisodiyotga faol o'tish - kelgusi besh yildagi eng muhim vazifalarimizdan biri bo'ladi. Yurtimiz "Xalqaro axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish indeksi" bo'yicha 2019 yilda 8 pog'onaga ko'tarildi, biroq hali orqadamiz. Ko'plab vazirlik va idoralar, korxonalar raqamli texnologiyalardan yetarlicha foydalanmayapti", deya alohida ta'kidladilar[2]. Shuni alohida ta'kidlash joizki, uzoq yillar davomida O'zbekistonda innovatsion faoliyatga oid huquqiy munosabatlar, "innovatsiya" va "innovatsion faoliyat" tushunchalari, ushbu soha subyektlari o'rtasidagi aloqalar, shuningdek, ilmiy ishlanmalarni amaliyotga tatbiq etish va ularni sanoatda joriy etish tartibi yagona normativ-huquqiy hujjat bilan to'liq tartibga solinmagan edi. Bu esa innovatsion tizimning institutsional jihatdan barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur bo'shliqni bartaraf etish maqsadida, 2020-yil 24-iyulda "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, rasmiy ravishda kuchga kirdi. Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasida innovatsion siyosatni shakllantirish va uni samarali amalga oshirish uchun muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda [1].

Milliy innovatsion tizim omillarining o'zaro aloqalari mexanizmini rivojlantirish keng ko'lamli murakkab vazifa bo'lib uni davlat, tadbir korlik, iqtisodiy va ilmiy hamjamiyatlarning puxta o'ylangan, o'zaro kelishilgan samarali xatti-harakatlari orqaligina amalga oshirish mumkin bo'ladi. Taklif qilingan milliy innovatsion tizim omillarining o'zaro aloqalari modelidan O'zbekiston Respublikasining innovatsion faoliyat to'g'risidagi qonun osti xujjatlarini va o'rta muddatli hamda uzoq muddatli davrlar uchun innovatsion rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda foydalanish uchun tavsiya qilindi.

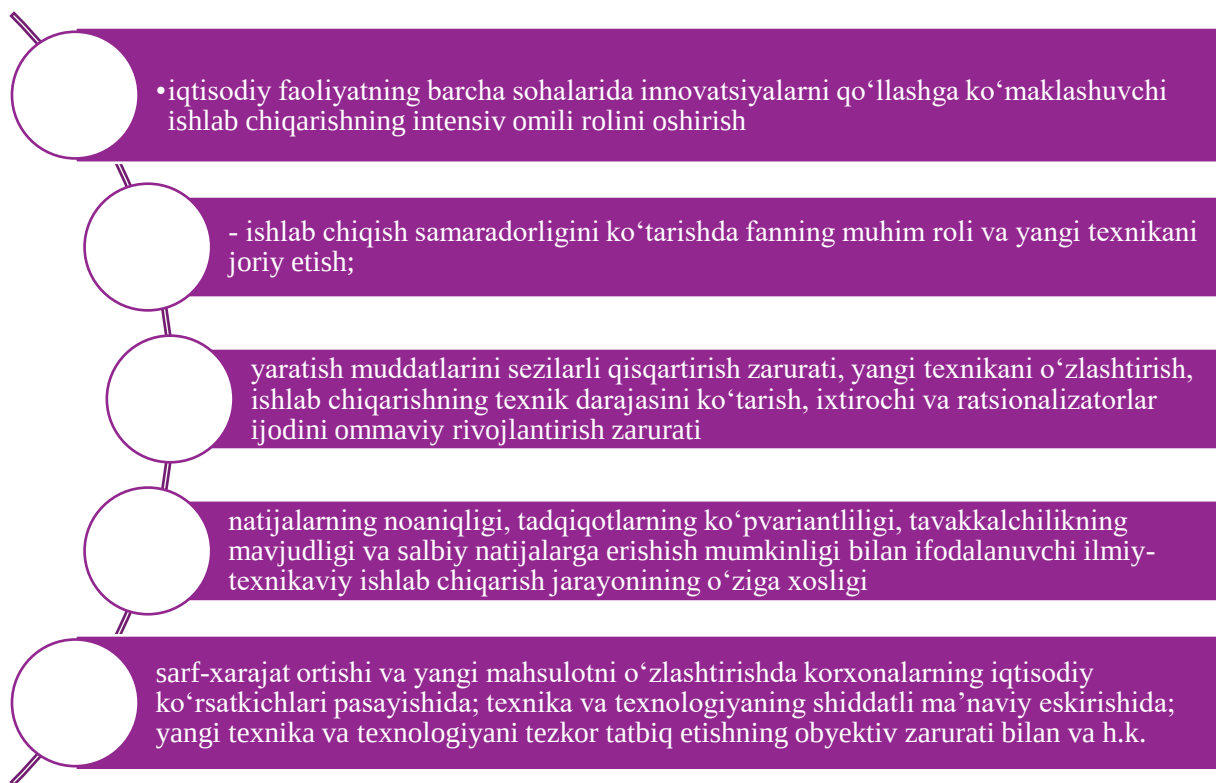
Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi soliq mexanizmlari yetarlicha joriy etilgan bo'lib, ular bevosita iqtisodiy o'sish sur'atlariga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston sharoitida buni o'rganadigan bo'lsak, fikrimizcha, innovatsion

faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan va ular doimiy tusga ega emas, bugungi kunda fuqarolarga va xo'jalik subyektlariga berilayotgan soliq imtiyozlari ularning intellektual va innovatsion faolligini rag'batlantirayotgani yo'q.

1-jadval

Qashqadaryo viloyatida hududlar kesimida aholi jon boshiga xizmatlar hajmi, ming so'mda (2024- yil yanvar-iyul oylarida)

Hududlar nomi	Hajmi, ming so'mda	O'sish sur'ati, % da
Yakkabog' tumani	2319,1	105,6
Shahrisabz tumani	3100,3	107,5
Chiroqchi tumani	1736,1	106,7
Ko'kdala tumani	1066,1	103,5
Kasbi tumani	2569,7	105,6
Nishon tumani	2770,3	106,3
Muborak tumani	8613,0	107,9
Mirishkor tumani	4272,7	107,8
Kitob tumani	2853,6	106,9
Koson tumani	2637,9	106,7
Qarshi tumani	2793,9	109,9
Qamashi tumani	2290,0	107,5
Dehqonobod tumani	2340,4	107,6
G'uzor tumani	2316,4	106,3
Shahrisabz shahar	4160,7	109,9
Qarshi shahar	12 130,6	116,3

1-rasm. Innovatsion faoliyatning rivojlanish zarurati

Jahonda amalga oshirilayotgan xalqaro tajriba va respublikamizning iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib, milliy soliq qonunchiligida innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi quyidagi soliq mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- muayyan tarmoq yoki soha korxona va tashkilotlarini butunlay soliq to‘lashdan ozod qilish amaliyotidan voz kechish, buning evaziga aynan ularning innovatsion faoliyatini rag‘batlantiruvchi soliq mexanizmlarini joriy etish;

- ishlab chiqarishni modernizatsiya qiluvchi, mahalliyashtirish dasturi doirasida mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarga va erkin “iqtisodiy zona” ishtirokchilariga berilgan soliq imtiyozlari natijasida iqtisod qilingan mablag‘larning kamida 50 foizini majburiy ravishda ITTKIni moliyalashtirishga yo‘naltirish shartini joriy etish;

- sanoat sohasidagi ishlab chiqaruvchi korxonalarga innovatsion faoliyatga yo‘naltirilgan xarajatlar ulushiga qarab, foyda va mol-mulk soliqlari, yagona soliq to‘lovi bo‘yicha pasaytirilgan, ya‘ni imtiyozli soliq stavkalarini qo‘llash.

2-jadval

Qashqadaryo viloyatida hududlar kesimida ta‘lim sohasidagi xizmatlar (2024- yil yanvar-iyul oylarida)

Hududlar nomi	Hajmi, mlrd. so‘mda	O‘sish (kamayish) %
Qarshi shahar	388,9	+18,6 %
Shahrisabz shahar	71,2	+1,8 %
G‘uzor tumani	9,1	+26,9 %
Dehqonobod tumani	6,4	+10,3 %
Qamashi tumani	6,4	+12,2 %
Qarshi tumani	77,4	+89,7 %
Koson tumani	5,5	+12,9 %
Kitob tumani	5,6	+10,2 %
Mirishkor tumani	4,7	+23,5 %
Muborak tumani	3,6	+15,2 %
Nishon tumani	4,7	+14,7 %
Kasbi tumani	3,2	+6,8 %
Ko‘kdala tumani	1,7	+7,2 %
Chiroqchi tumani	2,6	+7,2 %
Shahrisabz tumani	5,1	+14,1 %
Yakkabog‘ tumani	16,3	+26,0 %

Xizmatlar sektorida turli yo‘nalishlarda yaratilgan qiymatni aniq baholash, ularning iqtisodiyotdagi ulushini tahlil qilishda muhim omildir. Jumladan, moliyaviy xizmatlar hajmi asosan moliyaviy vositachilik faoliyati natijasida shakllanadigan foizli daromadlar asosida aniqlanadi. Bu daromadlar moliya institutlari tomonidan xizmatlar uchun belgilangan to‘lovlar, kredit mablag‘larini ajratish, depozitlarni saqlash hamda boshqa bank xizmatlari evaziga olinadigan komissiyalarni o‘z ichiga oladi.

Transport xizmatlari hajmi esa transportning turli ko‘rinishlari bo‘yicha amalga oshiriladigan tashish jarayonlari, yuklarni ortish-tushirish, ekspeditorlik va boshqa shu kabi yordamchi faoliyat turlari orqali hosil bo‘ladigan umumiy daromad miqdori asosida hisoblab chiqiladi. Ayniqsa, avtomobil transporti xizmatlari temiryo‘l tashishlaridan mustasno holda, yo‘lovchi va yuk tashish, ko‘chirish xizmatlari, hamda boshqa quruqlikdagi transport xizmatlarini o‘z ichiga oladi.

Savdo xizmatlari, jumladan, elektron savdo xizmatlarining hajmi, odatda amaldagi narxlardagi yalpi daromad asosida aniqlanadi. Bunda asosiy ko‘rsatkich sifatida tovarlarning xarid narxi bilan sotish narxi o‘rtasidagi farq hisoblanadi. Agar tovarlar uchinchi tomon manfaatlariga ko‘ra - ya‘ni komissiya, agentlik yoki oldi-sotdi shartnomalari asosida sotilsa, bu holda xizmat qiymati vositachilik mukofoti (komissiya haqi) miqdorida aks ettiriladi.

Shu tarzda, har bir xizmat turining hajmini hisoblash o‘ziga xos metodologik yondashuvlarni talab qiladi. Bu yondashuvlar xizmatlar sektoridagi iqtisodiy faoliyatni chuqur

tahlil qilish, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlash va milliy hisoblar tizimini to'g'ri shakllantirishda muhim ahamiyatga ega

Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi esa amaldagi narxlarda, soha korxonalarining ko'rsatgan xizmatlaridan olingan umumiy daromad yig'indisi sifatida aniqlanadi.

Ta'lim sektori kunduzgi, sirtqi, shuningdek, Internet va pochta orqali taqdim etiladigan davlat va xususiy ta'lim xizmatlarining barcha turlarini o'z ichiga oladi. Bunga maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim, kattalar uchun malaka oshirish va qayta tayyorlash kurslari, shuningdek, yordamchi ta'lim faoliyati va boshqa shu kabi xizmatlar kiradi. Ta'lim xizmatlari hajmini hisoblashda, masofaviy ta'lim shakllari ham inobatga olinadi va bozor xizmatlarining (kontrakt asosidagi) qiymati aks ettiriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion-investitsiya dasturlarini ishlab chiqishda istiqbolli ilmiy-texnik yutuqlarning keng miqyosda joriy etilishini ta'minlash uchun, zamonaviy va o'zaro bog'liq loyihalarni yaratish, innovatsion jarayonlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi, chuqur tuzilmaviy o'zgarishlarni nazarda tutuvchi ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishlar, real prognozlar hamda aniq strategik maqsadlardan kelib chiqib harakat qilish talab etiladi. O'zbekiston qisqa muddatlarda ham ichki, ham xalqaro bozorlarda raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarni yaratish imkonini beruvchi yuqori ilmiy-texnik salohiyatga ega istiqbolli sohalarni rivojlantirish bosqichiga kirib keldi. Natijada, milliy innovatsion tizimning taraqqiyoti hamda uning jahon innovatsion makoniga integratsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda hamda xizmat ko'rsatish jarayonlarini tubdan takomillashtirish va innovatsion yechimlardan samarali foydalanish uchun muhim poydevor yaratadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, rivojlangan mamlakatlar tajribasida innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmlari keng joriy qilingan va ular iqtisodiy o'sish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston sharoitida esa, ushbu yo'nalishda amaldagi soliq mexanizmlarini takomillashtirish va ularni innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga yo'naltirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Ayni vaqtda, fuqarolar hamda xo'jalik subyektlariga berilayotgan soliq imtiyozlari ularning intellektual va innovatsion faolligini oshirishga xizmat qilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

[1]. O'zbekiston Respublikasining «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi Qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.07.2020 y., 03/20/630/1101-son.

[2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Innovatsion loyihalarni va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi 2008 yil 15 iyuldagi qarori. / Xalq so'zi 37-son.

[3]. O'zbekiston: jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, innovatsion taraqqiyot va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish / O'zFA, Iqtisodiyot instituti. A.F.Rasulevning tahriri ostida monografiya. – T.: Konsauditinform-Nashr, 2011. – 408 b.

[4]. Маконнелл К., Брю С. “Экономикс”. М.: Дело. 1999, 2008. стр.125-126.

[5]. Альфред Маршалл. Принципы экономической науки. - М.: «Прогресс».

[6]. Й.Шумпетер “Основы предпринимательства”. М.: Дело. 2012 2-изд. стр. 25-26.

[7]. Баринов Н.А. Указ. Соч. - Москва : Норма, - 607 с.; 22 см.; ISBN 978-5-91768-265-5 - С. 17.

[8]. Мелешко Ю.В. «Трансформация определения понятия «услуг» в контексте концепции постиндустриального общества»// Россия: Интернет-журнал “Экономическая наука сегодня” №4.

[9]. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура: Пер. с англ. Под. ред. О.И. Шкаратана - М. : ГУВШЭ.

[10]. Бурменко Т.Д. Сфера услуг: экономика: учебное пособие / Бурменко Т.Д., Даниленко Н.Н., Туренко Т.А.; под ред. Бурменко Т.Д. - М.: КНОРУС, – 328 с. – С. 64-65.

- [11]. Яковлев В.М. Конструктивное предпринимательства. –М.: Алма-Пресс. 1994. с. 19-20.
- [12]. Шепелев В. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik. Soliq to'lovchining jurnali, 1996. №7, 30 б.
- [13]. Глушенко Е.В., Тихонравов Ю.В. Основы предпринимательства. –М.: Алма-Матер, 2008. с. 16-17.
- [14]. Михайлова Е.В. “Инвестиция”. М.: “Экономика”. 2015, стр. 18-20.
- [15]. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasining 2023-2024 yillar ma'lumotlari.

УЙ-ЖОЙ КОММУНАЛ ХЎЖАЛИКЛАРИДА ХИЗМАТЛАР ОРҚАЛИ СИФАТНИ ОШИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Юлдошева Ш.А.- ҚарДТУ

“Инновацион иқтисодиёт” кафедраси доценти, и.ф.ф.д. (PhD)

Тел: +998 91- 217-44-06 shahribonu2022uz@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада уй-жой коммунал хўжалиги тизимида барча турдаги хизматлар кўрсатиш орқали сифатни ошириш, аҳоли даромадларидан самарали фойдаланишга имконият яратилиши ва таъсир этувчи омилларнинг тутган ўрни тўғрисида фикрлар юритилган.

Калит сўзлар: уй-жой, сервис, хизмат, даромад, тушум, моддий ресурслар, сифат, моддий ресурслар, тadbirkorlik фаолияти, инвестиция, турмуш даражаси.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль факторов воздействия в системе жилищно-коммунального хозяйства путем предоставления всех видов услуг, создания возможности эффективного использования доходов населения, повышения качества.

Ключевые слова: жилье, услуга, услуга, доход, доходы, материальные ресурсы, качество, материальные ресурсы, деловая активность, инвестиции, уровень жизни.

Annotation. This article examines the role of influencing factors in the housing and communal services system through the provision of all types of services, creating the opportunity to effectively use the population's income, and improving quality.

Key words: housing, service, service, income, income, material resources, quality, material resources, business activity, investment, standard of living.

Дунё тажрибасидан келиб чиққан ҳолда уй-жой коммунал хўжаликларида сервис сифатини оширишда ресурслардан самарали фойдаланиш объектив зарурдир. Демак, уй-жой коммунал хўжаликларида сервис сифатини ривожланишига таъсир кўрсатадиган яна бир муҳим омил - бу ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатининг ўзгаришидир. Агар ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатига эга бўлса, у аҳоли даромадларининг кўпайиши ва демак, унинг хизматларни сотиб олишга имкониятларининг ортишига ва шунга мос тарзда уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиши корхонасининг ривожланишига туртки бўлади.

Маълумки, уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиши сифатини ривожланишига таъсир кўрсатадиган омиллардан яна бири – инвестициядир. Асосий капиталга киритилган инвестициялар уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг ривожланишига олиб келади. Муайян тармоққа киритилган инвестициялар шу тармоқ корхоналарини замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозлаш, янги корхоналарни барпо этиш ва реконструкция қилиш орқали ривожлантиради.

Қашқадарё вилоятида асосий капиталга киритилаётган инвестицияларнинг миқдори йилдан-йилга ошиб бориб, улар таркибида уй-жой коммунал соҳасига киритилган инвестицияларнинг улуши анча юқори ҳисобланади. Жумладан, 2021 йилда асосий

капиталга киритилган инвестицияларнинг 53,8 фоизи уй-жой коммунал соҳасини, 46,7 фоизи эса ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантиришга сарфланган. Инвестицияларнинг уй-жой коммунал соҳаси тармоқлари бўйича тақсимланиши таҳлил қилинганда, 2021 йилда 2017 йилга қараганда савдо, умумий овқатланиш, моддий–техника таъминоти, тайёрлов тармоқларига сарфланган инвестицияларнинг улуши ортиб борганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, 2021 йилда ушбу тармоққа 3568,3 млрд сўмлик инвестиция сарфланган бўлиб, у жами сарфланган инвестициянинг 5,1 фоизини ташкил этади. Бу эса 2017 йилда сарфланган инвестициялардан 0,45 пунктга кўплигини билдиради. Аҳоли даромадлари ҳам уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш сифатининг тараққиётига таъсир этадиган муҳим ташқи омиллардан бири ҳисобланади. Аҳоли даромадлари макроиқтисодий кўрсаткич бўлиб, мамлакат фуқароларининг турмуш даражасини ва фаровонлигини белгилайди. Аҳоли даромадлари ошиши истеъмол имкониятларини кенгайтиради. Мамлакатда яратилаётган моддий ва маънавий неъматларга ҳамда хизматларга бўлган талабни шакллантиради. Аҳоли талабини қондириш моддий неъматларни яратиш, уй-жой коммунал соҳасини ривожлантириш орқали амалга оширилади. Шу сабабли ҳам аҳоли даромадлари уй-жой коммунал соҳаси тараққиётига бевосита таъсир кўрсатади. Қашқадарё вилоятида 2017-2021 йилларда аҳоли даромадлари таркиби қуйидагича бўлган.

Ўзбекистонда бу кўрсаткич 2021 йилда 41,2 фоизни ташкил этган. Ривожланган мамлакатларда эса бу кўрсаткич 70-80 фоиз атрофида. Жумладан, Россия Федерациясида аҳоли даромадлари таркибида меҳнатга ҳақ тўлаш 66,9 фоизни ташкил этади[1]. Ўзбекистонда ҳам ушбу кўрсаткични ошириб бориш назарда тутилган. Аҳоли пул даромадларининг муҳим таркибий қисми бўлиб трансферт тушумлари ҳисобланади, улар Ўзбекистонда 2021 йилда умумий даромаднинг 22,8 фоизини ташкил этган ва 2010 йилга нисбатан 4,4 пунктга ошган. Бу кўрсаткич мамлакатда иқтисодий ночор кишиларни ижтимоий ҳимоялашни доирасининг кенгаётганлигини кўрсатади.

Аҳоли даромадлари таркибидаги мол-мулкдан, тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромадлар улуши қарийб 60 фоизни ташкил этмоқда. Бу кўрсаткич 2000 йилда 58 фоизни ташкил этган. Бозор иқтисодиёти мулкдорлар синфини кўпайтириш имконини яратади, ҳар бир кишини қўшимча даромад олишга, тадбиркорлик билан шуғулланишга ундайди. Бу эса аҳоли даромадларининг ошиши, турмуш даражасининг кўтарилиши ва унинг натижасида хизматларга бўлган талабнинг ошишига олиб келади. Шу сабабли Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолияти кенг қўллаб-қувватланмоқда. Аҳолининг пул харажатлари ҳам уй-жой коммунал соҳасининг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Аҳоли пул даромадларининг ошиб бориши, аҳолининг истеъмол харажатлари таркибини ўзгартиради, маънавий эҳтиёжларни қондириш, турли хизматлардан баҳраманд бўлишга бўлган интилиш кучаяди. Мамлакатда аҳоли даромадлари ошиб бориши натижасида аҳоли истеъмол харажатлари таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари улуши йилдан-йилга камайиб борди.

Аҳоли жамғармалари уй-жой коммунал соҳасининг ривожланишига таъсир кўрсатадиган яна бир ташқи омилдир. Аҳоли жамғармаларининг ошиб бориши келгусида товар ва хизматларнинг харид қилинишини англайди ҳамда истикболда ушбу соҳанинг ривожланишига ёрдам беради. Истеъмол ҳажмининг ошиб бориши жорий даврдаги жамғармага ҳам боғлиқ бўлади[2].

Уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш сифатини ривожланишига таъсир этадиган ички омилларга қуйидагиларни киритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- ходимларнинг касбий тайёргарлик даражаси (меҳнат ресурслари);
- моддий-техника базаси (ишлаб чиқариш ресурслари);
- молиявий ҳолати (молия ресурслари);
- меҳнат унумдорлиги (ишчи кучи самарадорлиги).

Уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш сифатини ривожланишига таъсир этадиган асосий ички омиллардан бири – ходимларнинг касбий тайёргарлик даражасидир. Жадал иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш тўғрисидаги замонавий назарияларни ҳисобга олган ҳолда иш билан бандлик сифати ва даражасини оширишни энг муҳим вазифа қилиб кун тартибига қўймоқда. Чунки, ҳозирги даврда меҳнат бозорининг асосий субъекти – оддий ишчи кучи эмас, балки интеллекти ва онги билан илмий-техникавий тараққиёт орқали иқтисодиётда фойда ҳосил қилиш функциясини бажараётган ходимдир[3].

Иқтисодиёт соҳасидаги экспертларнинг ҳисоблашларича, самарали ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлаш учун мамлакат аҳолиси катта ёшдагиларининг 40-60 фоизи олий маълумотли, улар таркибида 2,5-5,0 фоизи илмий ходимлар бўлишини талаб этилади. Европа Иттифоқи мамлакатларида ҳар 1000 нафар ходим ҳисобига 5 та олим тўғри келади. Мазкур кўрсаткич АҚШда 8 та олим, Японияда эса 9 та олим тўғри келади. Ўзбекистонда аҳолининг саводхонлик даражаси жаҳонда энг юқориларидан бўлиб, 99,3 фоизни ташкил этади. Лекин Ўзбекистонда иқтисодиётда банд бўлганларнинг таркибида олий маълумотли мутахассисларнинг улуши ҳали анча паст. 2016 йил маълумотларига кўра, иқтисодиётда банд бўлган ишчи-хизматчиларнинг таркибида олий маълумотли мутахассисларнинг улуши 34,3 фоизни, ўрта махсус маълумотлилар 44,7 фоизни, тўлиқсиз ўрта маълумотлилар 21,0 фоизни ташкил этади[4].

Ушбу соҳада сервис хизмат кўрсатиш сифатининг ривожланишига таъсир қиладиган навбатдаги ички омил - соҳанинг молиявий ҳолати ҳисобланади. Уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш сифатининг асосий молиявий ҳолатини ифода этадиган кўрсаткичларга айланма маблағлари ва моддий бойлик захиралари киради. Уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш соҳасининг айланма маблағлари иқтисодиётдаги жами айланма маблағларининг 51,3 фоизини ташкил қиладди. Бу кўрсаткич моддий соҳага нисбатан 1,4 пунктга кам.

Инновацион иқтисодиёт шароитида Ўзбекистон минтақаларида уй-жой сиёсатининг асосий мазмунини ҳамда уй-жой коммунал хўжалигини ривожлантиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- уй-жой коммунал хўжаликларида бошқарув тизимини янада такомиллаштириш ва тартибга солишнинг замонавий механизмларини қўллаш;

- уй-жой коммунал хўжаликларида мавжуд имкониятлардан максимал даражада фойдаланган ҳолда техник-технологик янгилаш ишларини олиб бориш;

- уй-жой коммунал хўжаликлари билан ўзини-ўзи бошқариш органи ҳисобланган маҳалланинг ўзаро узвий алоқаларини йўлга қўйиш;

- уй-жой коммунал хўжаликларида исрофгарчиликка йўл қўймасдан, қатъий тежамкорлик асосида фаолиятни йўлга қўйиш;

- аҳолида ўзига хос коммунал маданиятни шакллантириш;

- қишлоқларда қурилаётган уй-жойларни коммунал тизимининг мукамал вариантини ишлаб чиқиш.

Хулоса ўрнида таъкидлайдиган бўлсак, уй-жой коммунал хўжаликларида сервис соҳасининг ривожланишига ЯИМ, аҳолининг пул даромадлари, соҳадаги банд аҳоли, унга киритилаётган инвестициялар, унинг айланма маблағлари ва моддий бойлик захиралари каби омиллар таъсири аниқланди. Уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш сифат ва самарадорлигини ошириш учун асосий эътибор уй-жой коммунал хўжаликларида сервис хизмат кўрсатиш корхоналари замонавий бошқарувининг самарадорлигини оширишда рақамлаштириш ҳамда сервис соҳасида аҳоли бандлигини ошириш мақсадида унга таъсир этувчи омиллар тизимини ишлаб чиқиш ва уларнинг таъсирини аниқлаш орқали бандликни ошириш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Российский статистический ежегодник-2009г.

2. Ахунова Г.Н., Шодмонов Ш.Ш., Гафуров У.В.. Иқтисодий асослари. Т-2008 й.- 132-б.
3. Нусратулин В.К. Неравновесная экономика. 2-е изд. доп.-М. 2006. С. 361.
4. Ўзбекистон рақамлари. Т.: 2017.-В. 65
5. Ўзбекистон Республикасининг “Уй-жой Кодекси”, 1998 йил 24 декабрдаги 713-И-сонли Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Халқ сўзи, 2005 йил 16 февраль.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 29 январдаги ПП-1051-сонлари “Уй-жой фондини реконструкция қилиш, таъмирлаш ва фойдаланишга тайёр ҳолда топшириш бўйича пудрат ишларини ривожлантиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
8. Эргашев Р.Х., Юлдошева Ш.А. Уй-жой коммунал хўжаликларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент 2017, 121 бет

“MALIKA AYYOR” DOSTONI POETIKASIDA BARQAROR FORMULALARNING O‘RNI

Qurbonova Dilbar Muhiddinovna
Turon universiteti magistranti
dilbarqurbonova592@gmail.com
Tel: +998-90-425-73-30

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek xalq epik ijodining yirik namunalaridan biri – “Malika Ayyor” dostoni poetikasida barqaror formulalarning badiiy va estetik o‘rni tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodiga xos takroriy tuzilmalar, doimiy so‘z birikmalari, tasviriy vositalar va formulaviy ifodalar dostonidagi obrazlar tizimini yaratishda hamda voqealar rivojiga ritmik uyg‘unlik berishda muhim ahamiyat kasb etishi ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqotda formula tushunchasining nazariy asoslari, uning xalq eposidagi funksiyasi va estetik vazifasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Xalq dostoni, poetika, formula, barqaror ifoda, xalq og‘zaki ijodi, badiiy takror, epik an‘ana, ritm, estetik funksiya, “Malika Ayyor”.

Kirish. O‘zbek xalq eposi — milliy adabiyotimizning ildizlarini tashkil etuvchi eng qadimiy va badiiy jihatdan mukammal janrlardan biridir. Xalq dostonlari orqali xalqning hayot falsafasi, dunyoqarashi, ezgulik haqidagi qarashlari ifodalanadi. “Malika Ayyor” dostoni ana shunday boy epik an‘anaga mansub bo‘lib, unda xalqning orzu-umidlari, ayollarning aql-zakovati, mardlik va sadoqat g‘oyalari yuksak badiiy shaklda aks etadi.

Xalq dostonlarining poetikasida muhim o‘rin tutuvchi unsurlardan biri bu **barqaror formulalar**dir. Bu tushuncha baxshilar tomonidan avloddan avlodga o‘tib kelayotgan, doimiy ravishda qo‘llanadigan tayyor ifodalar, so‘z birikmalari va tasviriy qoliplarga nisbatan ishlatiladi. Ular dostonning ritmik uyg‘unligini ta‘minlab, asarning og‘zaki ijro uchun qulayligini oshiradi. Shu jihatdan “Malika Ayyor” dostonida formulalarning o‘rni poetik tuzilmani tahlil qilishda alohida ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. “Malika Ayyor” dostoni o‘zbek va turkman xalq og‘zaki ijodiga mansub bo‘lib, ming yillar davomida xalqimiz baxshilari tomonidan kuylanib kelinmoqda. Va albatta, xalqimiz tomonidan sevib tinglangan. “Malika Ayyor” dostonining ushbu nusxasi xalqimizning mashhur baxshilaridan biri bo‘lgan, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li (1872-1955) tomonidan kuylangan. Muhammadisa Ernazar o‘g‘li tomonidan esa, yozib olingan. O‘zbek xalqining buyuk adiblaridan biri hissoblangan, Hodi Zarifov (1905-1972) esa birinchi bor nashrga tayyorlagan. “Malika Ayyor” dostoni bilan bir necha olimlar shug‘ullangan, ammo bu asarni xalq og‘zaki ijodi namunasi sifatida ilmiy o‘rganib, tahlil qilgan eng mashhur olimlardan biri – Hodi Zarifov hisoblanadi. “Malika Ayyor” dostoni bilan Hodi Zarifov birinchi

bo'lib ilmiy tarzda shug'ullangan va uni o'zbek xalq eposining muhim namunalaridan biri sifatida o'rgangan.

To'liq holatda yozma holatga keltirishi esa Zubayda Husainova tomonidan amalga oshirilgan. "Malika Ayyor" dostonida o'zbek xalqining azal-azaldan imon-e'tiqod, or-nomus va yurt birligi yo'lida o'zini ayamasi yorqin aks ettirilgan.

Shu bilan birga o'zbek olimlaridan To'ra Mirzayev – o'zbek xalq dostoni va epik an'alarini o'rganar ekan, "Malika Ayyor" dostonini qahramonlik dostonlari qatorida tahlil qilgan.

Barqaror formula tushunchasi va uning epik ijoddagi ahamiyati; Xalq eposida **barqaror formula** — bu baxshi yoki xalq ijodkorining yodda saqlashi oson bo'lgan, ma'no va ritm jihatidan muvozanatli tayyor ifoda shakllaridir. Ular epik matnda ma'lum vaziyatlarda doimiy ravishda takrorlanadi. Masalan, qahramonlarning yo'lga chiqishi, jang tasviri, qahramonning tashqi ko'rinishi yoki ularning his-tuyg'ularini ifodalashda ishlatiladi. Bu usul dostonning og'zaki tarzda saqlanishi va yetkazilishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu formulalar matnga nafaqat badiiy jilo beradi, balki tinglovchi va ijrochi o'rtasida hissiy bog'lanishni kuchaytiradi. Formulalar orqali dostonning musiqiylik xususiyati ortadi, ular **ritmik muvozanatni** yaratadi va **baxshi nutqining ohangdorligini** ta'minlaydi [1].

Natijalar. "Malika Ayyor" dostonida barqaror formulalar turli badiiy funksiyalarni bajaradi. Dostonning boshlanish qismida "Eshitgil, ey el-yurt, so'zim bor senga" kabi an'anaviy kirish formulalari uchraydi. Bu ifodalar tinglovchini doston olamiga olib kirish, e'tiborini jamlash vazifasini bajaradi.

Qahramonlarning tasvirida ham formulaviy takrorlar ko'p uchraydi. Masalan, Malika Ayyor obrazida "sochlari zulfdek qora", "ko'zlari yulduzday porloq", "og'zi guldek ochilgan" kabi barqaror epitetlar ishlatiladi. Bu tasviriy qoliplar xalq estetik didining mahsuli bo'lib, ideal ayol go'zalligining ramzi sifatida xizmat qiladi. Doston davomida qahramonlarning harakatlari, jang manzaralari yoki his-tuyg'ulari ifodalanganda ham an'anaviy formulalar kuzatiladi: "Ko'nglim daryo bo'ldi, to'lqin urdi ichimda", "Yuragimda o't yoqildi, tilimda nolalar". Bu kabi ifodalar lirizmni kuchaytirib, dostonning poetik musiqiylikni oshiradi.

Muhokama. Barqaror formulalar "Malika Ayyor" dostonida kompozitsion bog'lovchi vosita sifatida ham muhim rol o'ynaydi. Ular voqealar o'rtasidagi uzviylikni ta'minlaydi, tinglovchiga matnning asosiy g'oyasini yodda saqlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, formulalar dostonning **baxshilik an'anasini** mustahkamlaydi. Har bir baxshi o'z ijrosida ana shu formulalardan foydalanib, dostonni xalqona ohangda kuylaydi. Shu tarzda barqaror formulalar eposning og'zaki uzluksizligini ta'minlaydi va milliy xotiraning saqlanishiga xizmat qiladi.

Formulalar badiiy tasvir vositasi sifatida obrazlarning ichki dunyosini ochadi, ularni tinglovchiga yaqinlashtiradi. Ular xalq tafakkurining, estetik idealining ifodasi sifatida xizmat qiladi [3].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, "Malika Ayyor" dostoni poetikasida barqaror formulalar muhim badiiy, estetik va funksional ahamiyat kasb etadi. Ular asarning ritmik va kompozitsion yaxlitligini ta'minlab, dostonning og'zaki ijro uchun qulayligini oshiradi. Shuningdek, formulalar xalq og'zaki ijodining davomiyligini, baxshilik san'atining uzluksizligini ko'rsatadi. Ular orqali xalq o'zining axloqiy qadriyatlarini, go'zallik haqidagi tasavvurlarini va ma'naviy dunyosini avloddan avlodga yetkazadi. "Malika Ayyor" dostonining badiiy kuchi ham ana shu barqaror formulalar orqali yuksak estetik ifodasini topgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirzayev, T. *Xalq og'zaki ijodi asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
2. Rahimov, B. *Xalq dostonlarida formula va kompozitsiya masalalari*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.
3. *Malika Ayyor*. O'zbek xalq dostoni. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1987.

4. *Mirzayev T va boshqalar. O'zbek xalq og'zaki poitik ijodi.* –T:1990.
5. *Jo'rayeva M. Folklorshunoslikka kirish.* –T:2017.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕНСИОННЫХ ФОНДОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Самиева Гулноза Тохировна – доцент кафедры “Инновационная экономика”
Каршинского государственного технического университета

Аннотация. Данная статья посвящена информации и анализу, связанными с деятельностью пенсионного фонда Республики Узбекистан. В статье изложены теоретические сведения о пенсионном фонде, мнение ведущих ученых, системе социальной защиты населения с четкой адресностью и назначением в период перехода к рыночным отношениям и реформирования социально-экономической системы. В статье проведен анализ таких понятий и структур, как пенсионный фонд, социальные выплаты, индексация пенсий и пособий. Пенсионная система является важной составляющей любой финансовой системы государства, и каждый год через нее перераспределяется определенная часть валового внутреннего продукта (ВВП). Пенсии, гарантированные государством, исходя из принципа сильной социальной защиты населения страны в период перехода к рыночной экономике и с учетом уровня инфляции национальной валюты, индексируются в определенных размерах не реже двух раз в календарный год за в ближайшие 10 лет на основании специальных указов Президента Республики Узбекистан. В нашей стране стабильность ВВП, высокие темпы роста ведущих отраслей экономики, профицитное исполнение государственного бюджета создают благоприятные условия для финансирования социальной сферы и системы социальной защиты населения. Данная статья отражает приведенные выше мнения и дискуссии.

Ключевые слова: пенсия, пенсия, пенсионный фонд, пенсионное обеспечение, внебюджетный пенсионный фонд.

Принятые реформы, стратегии для экономического развития открыли новую страницу в системе социальной сферы нового Узбекистане. В эпоху рыночных отношений и реформирования социально-экономической системы адресно и целенаправленно для социального обеспечения населения. Реализуются такие концепции и структуры, как совокупный пенсионный фонд, социальные пособия, индексация пенсий и аннуитетов. Сформирован комплекс мер по обеспечению достойной жизни отдельных граждан и категорий граждан путем создания равных возможностей с другими гражданами. В конечном итоге Узбекистан занял 54-е место из 137 стран в глобальном рейтинге счастья в 2023 году, он поднялся на 47-е место за 6 месяцев 2024 года, за ним следуют такие страны, как Италия (48), Россия (49) и Япония (51) [1].

В мировой социальной системе пенсионные фонды являются одним из важнейших финансовых институтов любого государства. Их эффективное функционирование напрямую влияет на уровень общественного благосостояния. Кроме того, пенсионная система является важной составляющей финансовой системы любого государства, и ежегодно через неё перераспределяется определённая часть валового внутреннего продукта. В Италии этот показатель составляет 14,2%, во Франции – 13,3%, в Германии – 12,3%, в Швеции – 11,3%, в США – 6,3%, в Великобритании – 6,4%, в Канаде – 6%, в Японии – 5,7%, в России – 6,5% [2]. Поэтому в последние годы правительства многих стран мира уделяют большое внимание развитию пенсионного обеспечения и деятельности пенсионных фондов, а также обеспечению их стабильной работы.

Территориальные управления Внебюджетного Пенсионного фонда при Министерстве финансов Республики Узбекистан были организованы для делегирования функций и соответствующей структуры Министерству труда и социальной защиты

населения, которое отвечает за весь комплекс вопросов пенсионного обеспечения и врачебно-трудовой экспертизы (ВТЭК) граждан. В развитых странах, в том числе в США, государственное управление пенсионными фондами обеспечивает комплексное и системное обсуждение всех ключевых вопросов пенсионного обеспечения с ответственными за реализацию государственных пенсионных программ. Они также углубленно изучают историю становления пенсионной системы, уделяя особое внимание таким вопросам, как пенсионное страхование и его структура, финансовая отчетность, инвестиционное управление активами пенсионных фондов.

Внебюджетный Пенсионный фонд – это независимый финансовый институт, предоставляющий средства малообеспеченным, нуждающимся и нетрудоспособным гражданам. Фонд: централизованно собирает средства для выплаты пенсий и пособий на детей, а также обеспечивает их финансирование; стратегический план на республиканском и местном уровнях, в частности, активно участвует в финансировании социальной поддержки населения; выполняет такие задачи, как увеличение объема средств фонда на принципах самофинансирования и коммерческой деятельности. Кроме того, Пенсионный фонд непосредственно участвует в определении ставок взносов государственного социального страхования, готовит предложения по развитию пенсионных и социальных схем, а также обеспечивает контроль за своевременной и полной уплатой страховых взносов и их целевым расходованием. Главный принцип Пенсионного фонда – «единство поколений». Ведь человек не всегда энергичен. По сути, начиная с юности, человек по своему усмотрению перечисляет средства в Пенсионный фонд, чтобы обеспечить себе благополучие в старости, а по истечении определенного срока получает пенсию из накопленных средств.

Гарантированные государством пенсии индексируются в определенных размерах не реже двух раз в календарный год в течение последующих 10 лет, исходя из принципа надежной социальной защиты населения страны в период перехода к рыночной экономике и с учетом уровня инфляции национальной валюты, на основании специальных указов Президента Республики Узбекистан. В нашей стране стабильность ВВП, высокие темпы роста ведущих отраслей экономики, исполнение государственного бюджета с профицитом создают благоприятные условия для финансирования социальной сферы и системы социальной защиты населения. Согласно рейтингу Всемирного экономического форума, имеющего большое международное влияние, Узбекистан входит в пятерку наиболее быстрорастущих стран мира по итогам развития в 2023 году и прогнозам экономического роста на 2026-2030 годы. Кроме того, в 2015 году наша страна была признана Продовольственной и сельскохозяйственной организацией Объединенных Наций (ФАО) одной из 14 стран, получивших награду за достижение Целей развития тысячелетия в области обеспечения продовольственной безопасности государств-членов.

Обеспечение защиты населения, нуждающегося в социальной защите, считается важнейшей политической и социально-экономической задачей государства, а количественные и качественные показатели системы социальной защиты каждой страны свидетельствуют об уровне социально-экономического развития общества. Статья 25 Всеобщей декларации прав человека гласит: «Каждый человек имеет право на обеспечение на случай безработицы, болезни, инвалидности, вдовства, наступления старости или иного случая утраты средств к существованию по не зависящим от него обстоятельствам». Эти права гарантируются системой социальной защиты.

Система социальной защиты населения реализуется в трёх основных формах: социальное обеспечение; социальное страхование; социальная помощь.

Социальное обеспечение – это форма государственной социальной помощи, направленная на оказание материальной поддержки отдельным категориям граждан за счёт средств государственного бюджета и специальных внебюджетных фондов. Такая помощь гражданам оказывается государством в случаях, признанных социально

значимыми. Эта помощь призвана максимально уравнивать положение наиболее обездоленных групп населения с положением других членов общества.

Таблица 1

Численность пенсионеров и социальных пенсионеров в отдельных регионах Узбекистана

Регионы	2010		2015		2020		2023	
	тысяч человек	на 10 000 населения	тысяч человек	на 10 000 населения	тысяч человек	на 10 000 населения	тысяч человек	на 10 000 населения
Республика Узбекистан	3265,8	1121	3203,9	1015	4029,3	1184	4827,3	1311,8
Республика Каракалпакстан	191,9	1142	178,1	994	219,4	1152	346,2	1315,7
Кашкадарья	269,5	990	269,7	891	357,4	1085	485,7	1259
Самарканд	340,3	1040	331	924	429,5	1103	563,6	1243,4
город Ташкент	319,2	1390	329,2	1376	369,7	1430	438,5	1395,7

Социальное страхование — это система финансовой поддержки и поощрения пожилых и нетрудоспособных граждан, создаваемая, контролируемая и гарантируемая государством, финансируемая за счет государственных целевых, внебюджетных фондов социального страхования, а также других коллективных и частных страховых фондов. Государственная социальная помощь — это социальная помощь, предоставляемая государством лицам, которые не могут обеспечить себя материально самостоятельно в связи с нетрудоспособностью, безработицей или отсутствием доступных доходов. Размер этого вида помощи не связан с доходами лица или общим уровнем жизни населения. Пенсии и социальные выплаты предоставляются только категориям населения, указанным в действующем законодательстве. Основной особенностью данного института защиты является оказание социальной помощи государством малообеспеченным слоям населения (инвалидам с детства, инвалидам зрелого возраста, гражданам, не имеющим необходимого страхового статуса для получения пенсии).

В государственной пенсионной системе Республики Узбекистан реализованы модернизационные процессы, связанные с внедрением общепринятых принципов пенсионного страхования. За последние годы сформирована единая база оплаты труда, из которой удерживаются страховые взносы, модернизирована заработная плата, исчисляемая для исчисления пенсий, то есть внедрен механизм определения текущих размеров ранее полученной ежемесячной заработной платы, а также внедрена система индивидуального учета начисленных страховых взносов. Финансовое равновесие пенсионной системы зависит от следующих 4 основных факторов:

- демографическая ситуация;
- экономическая ситуация;
- социально-трудовые отношения;
- методы и механизмы управления финансами пенсионного страхования.

Эти факторы постоянно меняются, что существенно влияет на финансовую сбалансированность бюджета пенсионной системы. Замедление экономического роста может привести к снижению доходности инвестиций в пенсионные фонды, увеличение численности пенсионеров — к увеличению страховой нагрузки, увеличение доли безработных и скрытых форм безработицы — к снижению объема страховых взносов. Значимость этих факторов и возникновение различных ситуаций в системе пенсионного страхования требуют расчета этих переменных, представляющих собой определенную

группу факторов. Это позволяет определить влияние на финансовую устойчивость пенсионной системы.

Использованная литература:

- [1] Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., De Neve, J.-E., Aknin, L. B., & Wang, S. (Eds.). (2024). World Happiness Report 2024. University of Oxford: Wellbeing Research Centre
- [2] G.Abduraxmonova. Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti. T.: “Fan va texnologiya”, 2018.
- [3] Tomac Mop (Sir Thomas More, 1478-1535) Utopiya. 1516
- [4] Jon Rolz (John Bordley Rawls, 1921-2002) “Adolat nazariyasi” (“ A Theory of Justice 1971), “Siyosiy liberalizm” (“Political Liberalism”; 1993), “Xalqlar qonuni” (“The Law of Peoples 1999).
- [5] Мальтус «Очерк о законе народонаселения», 1798
- [6] Смит А. Исследование о природе и причинах богатство народа / Классика экономической мысли. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 77 с.
- [7] William Henry Beveridge. “Social Insurance and Allied Services” 1944.
- [8] Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1990. – 40 с.
- [9] Ли Е. Совершенствование системы социального обеспечения в России в период перехода к рыночной экономике: Автореф. дис. ...канд. соц. наук. – М.: 1997.
- [10] Mayo YE. The social problems of industrial civilization. – London, 1945. – R. 59.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ БУХОРО АМИРЛИГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИДАГИ ИШТИРОКИ.

ЭЛМУРОВОА. Б.

ҚДУ Тарих факултети талабаси.

Муҳаммад Раҳимхоннинг 1756 йили хонлик унвонини бутун халқ йиғинида олишидан бошлаб Бухоро хонлигида ҳокимият расман Манғитлар сулоласи қўлига ўтди.

Муҳаммад Раҳимхон вафотидан кейин тахтга ўтирган Дониёлбий (1758-1785й) манғит ҳукмдорлиги даврида ҳам Қашқадарё воҳаси маҳаллий ҳокимларининг ҳокимиятга нисбатан бошбошдоқлик ҳаракатлари давом этди. Унинг ҳукмронлиги йилларида хонликда давлат ва дин ишларида бузғунчилик кўпайди [1].

Муҳаммад Раҳимхон марказий ҳукуматни кучайтириш, амирлик ҳудудини кенгайтириш бобида амалга оширган улкан муваффақиятлар унинг даврига келиб яна пучга чиқа бошлайди. Шаҳрисабз, Ўратепа, Самарқанд, Ғузор ва бошқа ҳудудларда ҳаракатлар авж олди.

1771 йилда Шаҳрисабз ва Ғузорда навбатдаги қўзғолон кўтарилди. Қўзғолончилар сафига қаршиликлар билан биргаликда Бухородан тўнтариш қилишга урингани учун қувилган Норбўтабий ҳам ўз навкарлари билан қўшилди. Хонликни жиддий ларзага солган қўзғолон катта қийинчилик билан бостирилиб, қўзғолон бошлиқлари қатл этилади [2]. 1785 йилда манғитлар сулоласи ҳукмдорлари орасида биринчи бўлиб “амир” унвони билан Шоҳмурод тахтга ўтиради, бу давлат шу воқеадан сўнг Бухоро амирлиги деб атала бошланади. Шоҳмурод ҳукмронлиги даври марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамланиши даври бўлди.

Шоҳмурод манғитларнинг ота мерос юрти, шаҳри ҳисобланган Қаршига ҳоким этиб ўғли, тахт вориси Ҳайдар тўрани тайинлайди. Қарши шаҳрини тиклаш ишлари Ҳайдар тўра томонидан амалга оширилди, шу даврда шаҳардаги қўрғон, масжид ва мадрасалар, қарвон саройлар, номозгоҳ масжиди таъмирланади, қайта қурилади [3].

Шаҳрисабзда Ниёз Али ҳоким бўлиб, гарчи Бухоро амирлигига тобе бўлсада, мустақиллик ҳаракатларини ҳам амалга ошириши учун ҳаракат қилиб туради. Бухоро амирлигига қарши урушда енгилгач, Қўқон хони Умархон ҳузуридан паноҳ топган [4].

XIX аср бошларида, яъни амир Ҳайдар ҳукмронлигининг (1800-1826) дастлабки йилларидаёқ Шаҳрисабз ва Бухородаги марказий ҳокимият ўртасида муносабат кескинлашди. Оқибатда Амир Ҳайдар Шаҳрисабзнинг мустақил сиёсат юритиши билан муроса қилишга мажбур бўлади. Амир Ҳайдар даврида Шаҳрисабз билан Қўқон хонлиги ўртасида алоқа жуда яқин бўлиб, Қўқон хони Шаҳрисабзга доимо ёрдам кўлини чўзиб, раҳнамолик қилиб келган. Бу ҳаракатлар Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасидаги низога аланга берган. Кейинчалик қўқонликлар билан бўлган жангда кўрсатган ёрдами учун Шаҳрисабз ҳокими Дониёр оталикқа Шаҳрисабз беклигини мулк сифатида такдим этилади [5]. Шаҳрисабз беклиги билан Бухоро амири ўртасидаги низолар бартараф этилмади. 1821-1825 йилларда Миёнқолда бўлган Хитой қипчоқлар кўзғолони вақтида Шаҳрисабзликлар кўзғолончилар тарафида бўлганлиги бу нарсани яққол кўрсатиб турибди [6].

Бухоро амирлари ичида ўз шафқатсизлиги билан машҳур бўлган амир Насрулло (1826-1860 йй) кўп йиллар давомида мунтазам равишда Шаҳрисабз воҳасига ҳужумлар уюштириб турди. Бу даврда Шаҳрисабз яқинида бир нечта таянч пунктлари кўрғонлар барпо этилди. Шаҳрисабзликлар бу кўрғонларга тез тез ҳужум қилиб уларни бузиб ташлашга интиланлар [7].

Насруллонинг Шаҳрисабзга юришлари ҳақида турлича фикрлар мавжуд. П.П. Иванов Насрулло Шаҳрисабзга 14–15 марта юриш қилган деб таъкидласа [8], баъзи манбаларда 20 йил давомида Шаҳрисабзга 32 марта юриш уюштирганлигидан сўнг эгалланганлиги айтилади. Амир Насрулло ҳукмронлиги йилларида амирликда инглиз, рус элчилари кўплаб ташриф буюрган. Улар Бухоро амирлиги, шаҳарлари ва ижтимоий–сиёсий аҳволи тўғрисида муҳим маълумотлар тўплаган. XIX аср ўрталарида Қаршининг Бухоро амирлигида аҳамияти катта эканлиги, пойтахтдан сўнг иккинчи шаҳар даражасига етганлиги таъкидланади [9]. Насрулло даврида Қарши аҳолиси 25 мингга етган [10].

XIX асрнинг биринчи ярмида ўлкага ташриф буюрган А.Борнс ва П.Демезон маълумотларидаги амирлик харитасига Шаҳрисабз киритилмаган. А.Вамбери ўлкамизга кейинроқ ташриф буюргани боис Бухоро амирлигининг 12 беклигини ҳудуди ва аҳолиси сонига қараб жойлаштиради ва охириги ўринда Шаҳрисабзни тилга олиб ўтади. Шаҳрисабз Самарқанд каби катта ҳудудни эгаллаган бироқ амирлик билан бўлган ўзаро низолар натижасида бу бекликни ярми амирликка тобе бўлгани боис Шаҳрисабз А. Вамбери маълумотларида охириги ўриндан жой олган.

Бухоро амирлигига қўшимча аскар амирлик қўшинининг асосий қисми (ўзаги) бўлган ва “аҳолиси ботирлик билан шуҳрат қозонган Қаршидан йиғилган” [11]. Шаҳрисабз ва Китоб ҳам аҳолиси нуфузи жиҳатидан Қаршидан қолишмаган. Ғузор беклиги Шаҳрисабз, Китоб, Шеробод бекликлари ва Термиз амлоқдорлиги билан бир қаторда Афғон-Бухоро чегараларини қўриқлашда муҳим ўрин тутган. Музаффархон ҳукмронлигининг дастлабки йиллариданоқ (1860й) Шаҳрисабз ва Китоб мустақилликлик учун ҳаракатларни бошлади. Амир Музаффар ҳокимият тепасига келган пайтда (1860 йил) Шаҳрисабзда Амирбий, Китобда Зокирбий ҳокимлик қиларди. Китоб ҳокими Зокирбий амир сиёсатини ўтказишда кўп ҳаракатлар қилади, бироқ воҳада олиб борилган ҳаракатлар натижасида Шаҳрисабзда Ҳакимбий, Китобда Жўрабек ҳокимликни кўлга киритади [12]. 1865 йилда эса Ҳакимбий вафот этиб, унинг ўрнини Бобобек эгаллайди. Шу тариқа Шаҳрисабз ва Китоб 1870 йилга қадар яна мустақил бошқарилиб келинди.

Амир Музаффар ҳукмронлиги даврида Бухоро амирлигининг бир қисми Россия империяси томонидан истило этилди. Руслар 1868 йилда Самарқандни эгаллаганларидан сўнг, Ғузор беги, амирнинг катта ўғли Абдумалик тўра (Катта Тўра) Китоб ҳамда Шаҳрисабз беклари Жўрабек ва Бобобеклар билан бирга Яккабоғ ва Чироқчи кўрғонларини эгаллаб, катта қўшин билан Самарқандни қамал қиладилар. Бироқ

Зирабулоқ ёнида Бухоро қўшинларини тор-мор этган руслар Самарқандда қолдирилган гарнизонга ёрдамга етиб келишга улгурдилар. Бу вазиятдан камалнинг бефойдалигини англаган Абдумалик тўра Шаҳрисабзга қайтишга мажбур бўлди. Россия империяси истилосига қарши Бухоро хонлигидаги биринчи озодлик кураши раҳбари Абдумалик тўра эди [13].

Абдумалик Тўра ҳаракатига Худоёр Тўксабо, Абдулла Тўксабо ва Иброҳим Тўксаболар Яккабоғ ва Чироқчи, шунингдек Сурхон воҳаси ва Ҳисордан келган қўшинлар ҳам қўшилади, Шаҳрисабз ва Китоб бекликларидан келган кучлар қўшиннинг асосини ташкил этган эди [14].

1868 йилнинг кузида Абдумалик тўра иккинчи бор Қарши шаҳрини эгаллади. Қашқадарё воҳаси урушлар исканжасида қолди. Генерал Абрамов қўшинлари шаҳарни Музаффархон ихтиёрига топшириш учун аёвсиз кураш олиб борди. Генерал Абрамов 1868 йил 19 октябрда саккиз рота, олти замбарак, 250 казак, бир неча ракета қурилмаси билан Абдумалик Тўра ҳаракатини бостириш учун Қарши томонга ҳарбий юриш бошлайди [15].

Қарши, Яккабоғ Чироқчида руслар ёрдами билан Музаффархон ҳукмронлиги ўрнатилди, Шаҳрисабз ва Китобда амирга ва русларга қарши кураш давом этиб турди. Гарчи Жўрабек билан Абдумалик Тўра муносабатлари уларга нисбатан заифлашган бўлсада, Шаҳрисабз ва Китоб Абдумалик тўра ҳокимиятини тан оларди [16].

Китоб ва Шаҳрисабз ҳокимлари Жўрабек ва Бобобекка қарши курашда Бухоро амири Музаффархон Кауфмандан ёрдам сўрайди. Афғонистон амири Шералихон билан Жўрабек ўртасида иттифок тузилган бўлиб, Жўрабекнинг битими генерал Кауфманни ҳам саросимага солади. Бу даврда унда амирга ва русларга қарши душманлик кайфияти анча кучли эди. Шу туфайли ҳам руслар ўз хавфсизликларини таъминлашда бўйсунмас Шаҳрисабз ва Китоб бекликларини эгаллашдан манфаатдор эдилар. Амир Музаффар эса бу бекликларни қайтадан Бухорога буйсундиришга интиларди. Шу тариқа Китоб ва Шаҳрисабз бекликлари икки кучли душман орасида қолган эди.

1870 йилда Амир Музаффарнинг Шаҳрисабзни бўйсундиришида ёрдам беришини сўраб қилган илтимосига кўра Самарқанддан Шаҳрисабз ва Китобни эгаллаш учун рус қўшинлари юборилди [17]. Генерал майор Абрамов бошчилигидаги рус қўшинлари 1870 йил 12 августда Китобга ҳужум бошладилар, 3 кунлик курашлардан сўнг Китоб шаҳри руслар томонидан эгалланди. Русларнинг асосий ҳужуми Чим мудофаа деворининг Роватак дарвозаси орқали амалга оширилди [18].

Китоб эгаллангандан сўнг Шаҳрисабз беклиги қаршиликсиз русларга тобе бўлди.

1870 йилда Шаҳрисабз беклиги Бухоро амирлигига тўла бўйсундирилгандан сўнг вилоятлар амир томонидан тайинланган ҳокимлар ёки беклар томонидан бошқарилди. Ўз аҳамияти ва салоҳияти жиҳатидан муҳим ўрин эгаллаган Қарши, Кармана Шаҳрисабз каби бекликлар амирнинг ўғиллари ёхуд яқин қариндошлари томонидан бошқариладди. Шунга кўра Саид Олимхон валиаҳд сифатида Қаршида ҳокимлик қилди.

1873-1875 йилларда Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор бекликларида кўзғолонлар аланга олди. Бу кўзғолонлар рус казаклари томонидан аёвсиз бостирилди.

XIX асрнинг 80–йилларидан бошлаб амирлик маъмурий жиҳатдан мустақил бўлган бекликларини ҳудудий ва маъмурий жиҳатдан бир мунча тартибга келтирди. Амирликда 27 та беклик бўлиб, деярли ҳамма беклар амир томонидан тайинланар эди. Воҳада Қарши, Чироқчи, Ғузор, Яккабоғ, Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари фаолият кўрсатиб, Шаҳрисабз 14, Қарши 15 та амлоқдорликка эга бўлган. Қарши беклиги: Жейнов, Касби, Майманок, Косон, Пўлоти, Парвоза, Файзобод, Қамаш, Бешкент, Потирон, Фазли, Жумабозор, Хонабод, Чим, Қорабоғ амлоқдорликларидан иборат эди [19]. Қашқадарё воҳасининг маъмурий тузилиши ижтимоий-сиёсий вазият билан боғлиқ бўлиб келган. Воҳада мавжуд бўлган чуқур ижтимоий сиёсий вазият маъмурий тузилишига ўз таъсирини ўтказиб келди. XVI аср бошларида воҳада Қарши, Шаҳрисабз ва Ғузорнинг мавжудлиги тилга олинади. Шайбоний Абдуллахон даврида эса юқорида кўриб ўтганимиздек Қарши ва Шаҳрисабз вилоятларига бўлинган эди. Аштархонийлар даврига келиб эса Қарши Шаҳрисабзга

қўшилади, натижада Шаҳрисабз ва Ғузор вилоятлари воҳада фаолият кўрсатади. Манғитлар сулоласи даврида Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Яккабоғ, Чироқчи бекликлари мавжуд эди. XVI–XIX асрлар ичида воҳа ҳаётида бирор муддат бўлсада, тинчлик, осойишталик ва барқарорлик бўлмади. Руслар истилосидан сўнг ўлкада солиқлар миқдори ҳам ҳаддан зиёд ошиб борди. 1889 йилдан 1896 йилгача 40 % га солиқлар оширилди [20].

Руслар истилосидан сўнг ўлкадаги ерлар давлат хазинасига тегишли бўлиши билан, ўтроқ аҳолига ер меросий якка жамоа эгаллиги тариқасида, кўчманчи аҳолига эса муддати чекланмаган тарзда жамоа бўлиб фойдаланиш учун топширилди.

Имтиёзли шахсий мулк ерларига ҳам бошқалар қатори солиқ солинди, шаҳар ташқарисидан рус аҳолисига ер ажратиш ҳам тақиқланди [21].

Россия-Бухоро шартномасига кўра, империя амирлигининг ички бошқарув тизими ва диний ишларига аралашмаслик мажбуриятини олди, шунга кўра, амирлик давлат бошқаруви ва тузилиши, асосан ўзгармай қолаверди.

Бухоро амирлигининг (Қашқадарё воҳаси аҳолиси ҳам) шаҳар аҳолиси ҳам, қишлоқ аҳолиси ҳам авалгидек эскича тарзда турмуш кечирарди. Уларни ижтимоий ҳимоя қилишни давлат ўз зиммасига олмаган эди. Бу эса давлат билан аҳоли ўртасида зиддиятнинг чуқурлашиб боришига олиб келаётган асосий манба эди. Қашқадарё воҳасида 1897 йилда 540 минг аҳоли бўлиб, бунинг 510 мингги қишлоқда ва 30 мингги шаҳарда истиқомат қилар эди [22].

Руслар истилосидан сўнг ҳам халқнинг аянчли аҳволи ўнганмади. Шунга қарамай XIX асрнинг охирларида Қарши ва Шаҳрисабзнинг сиёсий ва иқтисодий мавқеи амирликда жуда мустаҳкам эди.

Қашқадарё воҳаси Бухоро амирлиги ва қўшни ҳудудлардаги сиёсий воқеалар таъсиридан четда қолмади ва кўп ҳолларда ички сиёсий низоларга фаол аралашиб турди XVI асрда Шайбонийхон, Бобур, Эрон қизилбошилари, Абдуллахон истилоларини воҳа аҳолиси бошидан кечирди. Аштархонийлар сулоласи ва манғит амирлари даврида Қашқадарё воҳаси яна қаттиқ исканжага олинади. Амир Насрулло ҳокимият тепасига келгач, ўз қўл остидаги вилоятларни шафқатсиз равишда талаш, уруғлар ўртасидаги низоларни атайин кескинлаштириш сиёсатини юргизади. Воқеаларнинг бу тарздаги ривож, албатта, воҳа иқтисоди ва маданияти ривожига сезиларли салбий таъсир кўрсатди. Қашқадарё воҳаси шаҳарлари—Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Ғузор бутун XVI-XIX асрларда Бухоро амирлигининг муҳим таркибий қисми сифатида давлатнинг нафақат ижтимоий-сиёсий, балки иқтисодий, маданий ҳаёти ривожига ҳам муҳим ўрин тутган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ахмад Дониш. История мангитской династии ... - С.27.
2. Ахмедов Б.А.Историко географическая литература... - С. 8.
3. Вяткин В.Л. Каршинский округ,организация в нем войска ... - С28.; Равшанов П. Қашқадарё тарихи ... - Б. 738.
4. Ахмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. ... - Б. 118.
5. Кун А. Шаҳрисабзского бекство.... – С. 234.
6. Иванов П.П. Восстание Китай- кипчаков...- С. 88.
7. Бекчурин И. Шаҳрисабзское владение ... - С. 85-86.
8. Иванов П.П. Очерки к истории Средней Азии....- С.40
9. Борнс А. Путешествуя в Бухару... - С. 370-376.
10. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии.- С.174.
11. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии.- С.174.
12. Ҳакимов Н., Жўракулов О. Шаҳрисабз тарихи ...- Б. 68.
13. Одилов А.А. Бухоро амирлигида миллий озодлик ҳаракатлари тарихи. Тарих фан.номзод. ... дисс. автореф.-Т., 2003.- Б.13.
14. Одилов А. Йигирма ёшли сардор // “Ирмоқ” журналы 2007.№1,- Б. 12.

15. Мирзо Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангития... - С.98.
16. Мирзо Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангития... - С.97.
17. Экспедиция генерал майора Абрамова в Шахрисабз.... - С.312.
18. Экспедиция генерал майора Абрамова в Шахрисабз ... - С.317-327.
19. Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX - начале XX в.-М.-Л., 1962.- С. 53-54.
20. ЎзРМДА, 1-жамғарма, 5-рўйхат, 939-иш, 12 варақ.
21. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида... - Б.. 217.
22. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Геог. фан. кан. дисс. - Т., 1973.-Б. 65.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИЖТИМОЙ СОҲА РИВОЖИ.

Мўминова Д. ҚарДУ магистри.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларида ижтимоий соҳага оид бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан, пенсия таъминоти, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам ҳамда истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилишга оид қонун, қарор ва фармонлар қабул қилинди. Мисол учун, 1992-1996 йилларда фақатгина иш ҳақи, пенсия, нафақа ва стипендияларни ошириш бўйича 10 дан ортиқ Президент фармони ва республика ҳукуматининг 5 та қарори қабул қилинди[1]. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1992 йил 26 декабр санасида 590-сонли қарори эълон қилинди[2]. Унга кўра, 1993 йил 1 январдан бошлаб меҳнатга ягона тариф асосида ҳақ тўлаш тартиби жорий этилди. Ҳужжатга мувофиқ иш ҳақи, пенсияларнинг энг кам миқдоридан солиқ олинмаслигининг жорий этилиши, шу билан бирга, баъзи ижтимоий енгилликлар: ёлғиз нафақачилар, 2 ёшгача болаларга ва бошланғич синф ўқувчиларга текин овқатланиш ҳамда талаба ва ўқувчилар учун озиқ-овқат нархининг туширилиш белгиланди. Айрим тоифадаги фуқароларга турар жойлар шахсий мулк қилиб берилди, Баъзи турдаги коммунал тўловларда имтиёзлар жорий қилинди. Масалан, 1992 йилда фақатгина Қарши тумани бўйича умумий 16385 киши, хусусан, ёшга доир 9621 та, Иккинчи жаҳон уруши ногиронлигига 240 та, ногиронлиги учун эса 315 нафар аҳолига нафақа берилди[3].

1992 йили февралда Қашқадарё вилоятига Туркиядан келтирилган инсонпарварлик кўмагини аҳолининг муҳтож қатламига етказиб бериш учун вилоят ҳокимлиги томонидан махсус комиссия тузилиб, озиқ-овқат, дори-дармон, саноат маҳсулотлари болалар ва қариялар уйларига ва бева-бечоралар, ногиронлар, кўп болали хонадонларга етказиб берилди[4].

Қашқадарё воҳаси бир-биридан фарқ қиладиган ижтимоий-иқтисодий ҳудудларга ажратилди. 1. Нисбатан иқтисодий ривожланганлиги сабабли ижтимоий тараққиёт даражаси баландроқ бўлган Қарши шаҳри ҳамда Шахрисабз, Китоб туманларини ўз ичига олувчи юқори марказий минтақа. Бу ерда нисбатан унумли ерлар, сув манбаларининг етарлилиги, ривожланган агросаноатга эга бўлганлигини кўриш мумкин. 2. Марказий ҳудуд. (Чирокчи, Дехқонобод, Қамаш, Ғузор ва бошқа туманлар). Бу ҳудудда қурғоқчилик даражаси юқори бўлиб, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси нисбатан пастроқ саналади. 3. Ғарбий қисм (Муборак тумани). Бу ерда аҳолининг яшаш зичлиги юқори бўлмаса ҳам аҳолининг иш билан бандлик кўрсаткичи, киши жон бошига тўғри келувчи даромадлар, сув ва газ билан таъминланганликнинг нисбатан юқори кўрсаткичлари билан характерланди[5].

Қашқадарёда мустақиллик йилларида табиий газ ва ичимлик суви билан аҳолини таъминлаш борасида ҳам маълум ишлар амалга оширилди. Мустақилликнинг илк йилларида вилоят бўйича 954 км узунликда сув, 1064 км масафога газ қувурлари

тортилди. Шу даврда аҳолига тоза сув етказиб бериш даражаси 60 фоизни, табиий газ билан таъминлаш 21,7%ни ташкил этганлигини инобатга олсак, бу борада ҳали анча иш қилиниши кераклиги кўриниб турарди. 1991 йилда 718 та квартира ёки қарийб 40 минг квадрат метр уй-жойлар иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларига, мактаб ўқитувчиларига хусусий мулк қилиб берилди. 154 та уй, 348 та квартира ёки 26,1 минг квадрат метр уй-жойлар шу уйларда яшаб турган кишиларга сотилди[6].

Мустақиллик йилларида воҳа аҳолисини уй-жой билан таъминлаш мақсадида ер-участкалари бериш, турар-жой бинолари қуриш ва мавжуд биноларни таъмирлаш ишлари амалга оширила борди. Вилоятда 1993 йилда барча манбалар бўйича 430540 кв. метр уй-жойлар қуриш режалаштирилган бўлиб, 489973 кв. метр уй-жойлар топширилди. Режа 113.8 фоиз бўлди. Аммо, Китоб туманида аҳоли ҳисобидан 2187 кв. метр, давлат маблағи ҳисобидан Ғузор туманида 1076 кв. метр, Қамаш туманида эса 1027 кв. метр уй-жойлар кам топширилди. 1990-1994 йиллар мобайнида вилоятда 3 млн кв. метр уй-жойлар қурилиб, қарийб 50 минг оила янги уй-жойларга кўчиб ўтди. 1998 йилда эса 683 минг квадрат метр ўрнига 751 минг квадрат метр уй-жой қурилиб, фойдаланишга топширилди[7]. Вилоятда 2005 йилда 1991 йилгача қурилган уй-жой фондиди мукамал таъмирлаш дастурига мувофиқ 184 та кўп қаватли уй-жойлар таъмирланиши режалаштирилиб, режа 100 фоизга бажарилди[8].

2013 йилда қабул қилинган дастурларга асосан вилоятда 1067 та савдо ва умумий овқатланиш ҳамда хизмат кўрсатиш шохобчалари (479 таси қишлоқ жойларда) ташкил этилди. Уларнинг 270 таси чакана савдо ва умумий овқатланиш, тўрттаси маиший ҳаёт учун зарур бўлган гузар шаклидаги хизмат кўрсатиш шохобчалари, 7 таси хизмат қилиш мажмуаси, 786 та бошқа турдаги хизмат кўрсатиш марказлари - сартарошхона, гўзаллик салони, тикувчилик цехи, пойабзал тузатиш дўкони, маиший техникаларни созлаш устахонаси, расм салонлари, автомобиль ва бошқа шаклдаги техникаларни таъмирлаш устахоналардир. Шунингдек, вилоятда 35 та сунъий қопламали стадион ишга туширилди - Қарши шаҳрида 21 та, Шаҳрисабз туманида 7 та, Муборак, Косон, Ғузор туманларида 2 тадан ва Нишон туманида 1 та стадион қурилди[9].

2015 йилда вилоятнинг 27 та массивида 1320 та намунавий лойиҳа асосидаги уй-жой барпо этилди. Ушбу массивларда 68,2 километр сув тармоқлари, 36,5 км узунликдаги электр тармоқлари, 23,8 километр газ тармоқлари ва 31,4 километр ички йўл асослари қурилди. Бандлик дастури доирасида 89,5 мингта янги иш ўринлари яратилди[10]. Умумий олганда шу йилда 2 триллион сўмдан зиёд қурилиш ва ободонлаштириш ишлари амалга оширилди. Барча дастурларга асосан 144 километр ичимлик суви ҳамда 32 километр оқова сув тармоқлари тортилди. Натижада 55 минг нафардан ортиқ аҳолининг марказлашган ичимлик сув таъминоти яхшиланди. Шунингдек, 205 миллиард сўм маблағ сарфланиб, 56 километр халқаро ва давлат аҳамиятидаги автомобиль йўллари, 5 та янги кўприк қурилди, 12,3 миллиард сўм маблағ ҳисобига 173 та қишлоқда 120 километр ички йўллар таъмирланди.

2016 йил 23 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2661-сон қарори бўйича паст кучланишли электр линияларини янгилаш борасида ишлар олиб борилди. 2017-2021 йилларда Қашқадарё вилоятида эскирган 3 минг 63,5 километр 0,4 - 10 кВли электр тармоғи, 448 трансформатор пунктида модернизация ва реконструкция ишлари амалга оширилиши белгиланди[11].

Намунали лойиҳалар асосида қурилган уйлар вилоятдаги қишлоқлар қиёфасини тубдан ўзгартириб юборди. 2009-2016 йиллар давомида 92 та массивда намунали лойиҳалар бўйича 7,5 минг хусусий уйлар барпо этилди. 2019 йилда мавжуд 13 та тумандаги 52 массивда жами 1523та кўпқаватли уйнинг қурилиш жараёни давом эттирилди[12]. 2016 йилда кўрсатилган хизматлар ҳажми 2 трлн 61 млрд сўмдан иборат бўлди. Умуман олганда, 703 та хизмат қилиш ва савдо объектлари ишга туширилди, улардан 460 таси қишлоқ жойларида иш бошлади.

Вилоятда 2017 йил мобайнида жами сатҳи 1130,6 минг м²га эга бўлган умумий 7921 та уй-жойлар қуриб битказилди. Уларнинг 751минг м²дан зиёд қисми қишлоқ жойларига

тўғри келди. Бу қурилиш ишларида ўсиш нисбати 2016 йилга қараганда 102,7 % ни ташкил этди (қишлоқ жойларида 96 % дан ортиқ). 84 млрд сўм қийматга тенг бўлган инвестициялар умумтаълим мактаблари қуриш, касб-хунар коллежлари, мусиқа ва санъат мактаблари барпо этиш, ремонт қилиш, шунингдек, умумтаълим мактаблари ва касб-хунар коллежларида спорт бинолари қурилиши учун сарфланди. 19 млрд сўмдан ортиқ маблағлар эса соғлиқни сақлаш иншоотларини барпо қилиш ва реконструкция ишларида фойдаланилди.

2017 йил давомида 2770,6 млрд. сўмга тенг бўлган бинокорлик ишлари амалга оширилиб, 2016 йилга қараганда ўсиш суръати 100,4 % дан иборат бўлди. Бинокорлик ишлари умумий кўламининг 72,6 % давлат аҳамиятига эга иншоотларни барпо этиш, 11,9 %и фуқаролик аҳамиятидаги биноларини қуриш ҳамда 15,5 фоизи ихтисослаштирилган қурилиш ишлари ҳиссасига тенг бўлди. Бундан ташқари, жами ҳажмнинг 66,8 % қисми янгитдан бинолар қуриш, таъмирлаш, кенгайтириш ва техникавий таъминот ишларини ташкил этди. 2017 йилнинг январь-декабрь ойларида намунавий уй-жойларни қурилишининг юқори кўрсаткичлари Қарши туманига (87,1 минг.кв.м), Китоб туманига (17,3 минг.кв.м), Шаҳрисабз туманига (28,6 минг.кв.м) тўғри келди. Давлатга тегишли бўлмаган мулкчилик туридаги муассасалар 2630 млрд сўмга тенг бўлган ҳажмда бинокорлик ишларини олиб бордилар, бу эса умумий қурилиш ишлари кўламидаги ҳиссаси 94,9 фоизни ташкил қилди[13].

2020 йилда Қашқадарё вилоятида ичимлик суви билан таъминланган аҳоли сони эса 1,8 млн нафарни, яъни, ичимлик суви таъминот даражаси вилоят бўйича 53,4% ни, хусусан, Косонда 26%, Деҳқонободда атиги 4%ни ташкил қилди. Вилоятда мавжуд ичимлик суви тармоқлари 6831 км, ичимлик суви иншоотлари 275 тани ташкил этди. Сув қувурларининг 60% таъмирталаб эканлиги қайд этилиб, мамлакат раҳбари томонидан вилоятда марказлашган ичимлик суви билан таъминланиш даражасини 79%га, хусусан, Ғузор туманида 50% га етказиш вазифаси қўйилди. Автомобиль йўлларининг 8 минг 700 км қисми яроқсиз ҳолга келганлиги таъкидланди[14].

Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод туманида 2018 йил қурилиши бошланган Оксув—Деҳқонобод лойиҳасининг дастлабки босқичи ишга тушди. Тоғдан 78,8 км ичимлик сув қувури тортиб келинган бўлиб, мазкур қувурлар орқали бир суткада туман марказига 10 минг 800 метр³ тоза ичимлик сув келди. Шунингдек, 2 та 500 метр³ сув сақлаш ҳовузи, 1 та сув тақсимлаш иншооти қурилиши якунланди. Лойиҳа тўлиқ ишга тушгач, туманнинг 78 фоизи ёки 116 та қишлоқдаги 113 минг аҳоли тоза ичимлик суви билан таъминланди. Қурилиш ишлари 2018 йилда бошланган бўлиб, лойиҳага жами 268 миллиард 400 миллион сўм маблағ ажратилди. 226 миллиард 400 миллион сўмлик қурилиш-монтаж ишлари бажарилди[15].

Бундан ташқари, 2021 йилда “Қашқадарё сув таъминоти” МЧЖ томонидан “Обод қишлоқ” ҳамда “Обод маҳалла” давлат дастурлари доирасида 98.2 млрд.сўм маблағ эвазига 28 МФЙ да 371.9 км тармоқ тортиш ва 50 та сув иншоотини реконструкция қилиш ва 1 та янги сув иншооти қуриш ишлари амалга оширилди. Натижада 120 мингдан зиёд аҳолининг ичимлик сув таъминоти яхшиланади[16].

Худудларни комплекс ривожлантиришни амалга ошириш, аҳоли учун муносиб ҳаёт шароитини таъминлаш ҳамда урбанизация жараёнини жадаллаштириш мақсадида республика бўйича 7 йирик шаҳарнинг – Андижон, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Наманган, Нукус, Қарши шаҳарларининг 12 та йўлдош шаҳарлари танлаб олинди (Қарши шаҳрига -Косон шаҳри ва Хонобод шаҳарчаси)[17] ва уларни ривожлантириш чоратadbирлари ишлаб чиқилди[18]. Эндиликда 2020 йилдан бошлаб 5 йил давомида ушбу йўлдош шаҳарларда ишлаб чиқариш, деҳқончилик, боғдорчилик ҳамда ҳудуд аҳолисига хизмат кўрсатиш тармоқларини раvнақ топтириш асосида қўшимча ишлаб чиқариш имкониятларини шакллантиришга қарор қилинди. Шу билан бирга хизмат тармоқларини кенгайтириш, транзит – йўл тизими, алоқа соҳаси, инженерлик йўналишларини тараққий топтириш, аҳоли учун фуқаролик аҳамиятидаги бинокорлик ва қайта қурилиш ишлари,

иншоотларни таъмирдан чиқариш, шунингдек йўлдош шаҳарларнинг меъморий ташқи кўринишини шакллантириш борасида амалга оширилажак ҳаракатлар белгиланди.

Ёшлар жамиятнинг ташаббускор ва фаол қатлами сифатида доимо қўллаб-қувватланган. Ёшларнинг ташаббус ва ғояларини рағбатлантириш, тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш, тил ўргатиш, турли соҳаларда маҳорат дарсларини ўтиш сингари мақсадларда вилоят марказида Ёшлар маркази ташкил этилди. 2020 йил Қашқадарёда жами ишсизлар сони эса 26 минг нафарни, 18-20 ёшгача бўлган ёшлар сони эса 780 минг 642 нафарни ташкил этди. Бундан кўриниб турибдики, мазкур марказ муҳим аҳамиятга эга бўлиб, кўп сонли вилоят ёшларини турли тўғаракларга бирлаштиради, уларнинг истеъдодини юзага чиқаришда ва умуман олганда, ёшларни жамиятда ўз ўрнини топишда катта ўрин тутди. Бу муассасада фермерлик ва тадбиркорлик, ИТЕСН, ИТ экспорт, фрилансерлар, мактаб ва ўрта махсус таълим муассасаларининг битирувчиларини иш билан таъминлаш, беш ташаббус лойиҳасини мувофиқлаштириш, психологик маслаҳат каби марказлар фаолияти йўлга қўйилди[19].

Аҳолининг коммунал эҳтиёжларини қондириш домий муҳим масала бўлиб келди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда кейинги йилларда газ экспортини қисқартириб, аввало аҳоли эҳтиёжларини қондириш чора-тадбирлари олиб борилди. Қашқадарё вилоятида ҳам кунига 7-8 млн³ метр табиий газ қўшимча равишда ҳудудларга аҳоли истеъмоли учун йўналтирилди. Шунингдек, аҳоли эҳтиёжини қоплаш учун яна 217 минг тонна суюлтирилган газ етказиб бериш режалаштирилди. Республика миқёсида электр энергияси бўйича энг кўп танқислик Самарқанд, Андижон, Фарғона вилоятлари қаторида Қашқадарёда ҳам кузатилди (1,5 миллион квт-соат). Энг кўп электр энергияси узилишлар кунига Қашқадарёда – 6 соатгача чўзилгани қайд этилди. Ушбу салбий ҳолатлар туфайли иқтисодиёт тармоқлари ва аҳолининг электр энергиясига талаби кундан-кунга ошиб бориши, шунингдек, тақсимловчи тармоқларнинг 60 фоизи эскиргани сабаб бўлди[20].

Воҳа аҳолиси даромадларининг ўсиш даражаси ошиб борди. Агар вилоятда 2010 йилда ишчи ходимларнинг иш ҳақининг ўртача миқдори 862,8 минг сўм бўлган бўлса, 2017 йил ҳолатида 1070,8 минг сўм даражасига етганлигини қайд этиш зарур[21]. Етти йил давомида ўсиш 24,1%ни ташкил қилди. Қарши шаҳрида, Ғузор ва Муборак туманларида аҳоли иш ҳақининг ўртача миқдори таққослаганда бошқа ҳудудларга кўра баландроқ бўлди. Бу ҳудудларда иш билан таъминланиш даражаси, бандлик улушининг миқдори бўйича бошқа туманларга нисбатан олдинги ўринда туриши, бундан ташқари Муборак ва Ғузор туманлари ҳудудидаги йирик саноат корхоналари мавжудлигидан далолат берди.

Вилоятда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламига ажратилган нафақалар динамикасини кўриб чиқадиган бўлсак, биргина 2017 йилда вояга етмаган болалари бўлган оилаларга белгиланган нафақалар 2016 йилдагига нисбатан 107,4%, икки ёшгача болаларга бериладиган нафақалар 103,2%, кам таъминланган оилаларга бериладиган моддий ёрдам 116,5%га ошди[22].

Олий таълим муассасаларига хотин-қизларни қўшимча давлат гранти асосида қабул қилиш тартиби жорий қилинди. 2020 йилда бундай имтиёзга биноан талабалик бахтга муяссар бўлган вилоят хотин-қизлари жами - 88 нафарни ташкил этиб, шулардан 50 таси тўлиқсиз оилада тарбияланганлар (ота-онасидан бири йўқ), 21 таси ногиронлиги борлар, 6 таси кам таъминланган оила вакили, 5 нафари ишсиз оила қизлари, 3 таси чин етим, яна 3 нафари эса ижарада яшовчи оила қизларидан иборат бўлди[23].

Хуллас, истиқлол йилларида Қашқадарё вилояти аҳолисининг турмуш шароитини яхшилаш мақсадида давлат томонидан қатор тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Акрамов Э., Таиров А. Экономические реформы Республики Узбекистан.— М., 1998.— С.61.

2. Равшанов А. Мустақиллик йилларида қашқадарё воҳаси аҳолиси моддий аҳволидаги ўзгаришлар ва ижтимоий тизимда амалга оширилган чора-тадбирлар. *Sohibqiron yulduzi*. №1 (47). Қарши.2022.107-110-б
3. ҚВХА, 846-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 58-варақ.
4. ҚВХА, 829-фонд, 1-рўйхат, 30-иш, 1-варақ.
5. Қашқадарё вилояти социологик тадқиқоти таҳлили.—Қарши, 2007.— Б.7-8.
6. Қашқадарё ҳақиқати.1992 йил 22 февраль
7. Ислохотларни чуқурлаштириш – ютуқлар гарови // Қашқадарё, 1999 йил, 20 январь. № 6 (13199).
8. ҚВХА 829-фонд, 25-рўйхат, 23-иш, 46-варақ.
9. 2013 йилда вилоятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари тўғрисида // Қашқадарё, 2014 йил 6 февраль.
10. Ўктамов Б.Таҳлилий танкидий руҳда ўтди // Қашқадарё, 2016 йил 26 январь.
11. *Qashqadaryo*, 2017 йил 18 ноябрь.
12. ҚВХА, 829-фонд, 5-рўйхат, 12-иш, 8-варақ.
13. Қашқадарё вилоятининг статистик ахборотномаси. – Қарши, 2018.— Б. 26-27.
14. Қашқадарёда барча соҳаларда вазият тубдан ўзгариши керак / Халқ сўзи, 2020 йил 14 ноябрь.
15. <https://daryo.uz/k/2021/05/04/qashqadaryoda-80-km-masofadan-ichimlik-suv-keltirishga-moljallangan-oqsuv-dehqonobod-loyihasining-birinchi-bosqichi-ishga-tushdi/>
16. <https://t.me/qashqadaryouz24/7058>
17. uza.uz. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 25.01.2020.
18. <https://regulation.gov.uz/uz/document/20562>. Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 8 августдаги “2020-2025 йилларда йўлдош шаҳарларни ривожлантириш чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори лойиҳаси
19. Қашқадарёда миллий-иқтисодий тизим яратилиб, саноат ривожланиши янада юксалади // Янги Ўзбекистон, 2020 йил 13 ноябрь.
20. <http://uza.uz/posts/195065>
21. Баҳромова Д. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий йўналишларини иқтисодий-статистик таҳлили (Қашқадарё вилояти мисолида).— Тошкент, 2018.— Б.135.
22. Баҳромова Д. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий йўналишларини иқтисодий-статистик таҳлили (Қашқадарё вилояти мисолида).— Тошкент. 2018.— Б.63.
23. <https://wcu.uz/oz/lists/view/405>

MUNDARIJA

№	MUALLIFLARNING FAMILIYASI, ISMI, SHARIFI	MAQOLA MAVZUSI	BET
KIRISH SO‘ZI:			
1.	<i>Nematov Sh.Q.</i>	<i>Yangi O‘zbekiston – Uchinchi Renessans sari</i>	3
I – SHO‘BA. MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI TIZIMIDA QADIMGI VA O‘RTA ASRLAR DAVLATCHILIGI TARIXI			
2.	<i>Аскарлов А.</i>	<i>Турон -Туркистон тарихининг янги ча даврлаштириш масаласи ва унинг ўзига хос хусусиятлари (даврий жараёнларнинг талқин ва таҳлилий кесимида).</i>	5
3.	<i>Сулейманов Р.Х. Нормуродов Д.Р. Шоназаров Ш.Б</i>	<i>Новые исследования в бассейне аякчисая в долине Кашкадарьи</i>	9
4.	<i>Эшов Б.Ж</i>	<i>Сугд воҳасининг давлатчилиги ва сиёсий тарихи</i>	11
5.	<i>Бегалинова К.К. Ашилова М.С. Бегалинов А.С.</i>	<i>Тюркский каганат на перекрестке цивилизации</i>	18
6.	<i>Эгамбердиева Н.А.</i>	<i>Бақтриядаги илк темир даври урбанизацион жараёнларнинг ўзига хос жиҳатлари</i>	21
7.	<i>Хушвақов Н.О. Олимов У.Н.</i>	<i>Қадимги кеш вилоятининг зардуштийлик динига оид археологик ашёлари ҳамда иншоотларини тадқиқ этишда инновацион ёндашулар.</i>	26
8.	<i>Сулайманова С.</i>	<i>Илк ўрта асрларда Сугд бошқарувида туркий унвонлар.</i>	30
9.	<i>Халикова Р.Э.</i>	<i>Фарбий Европада яратилган ўрта аср хариталарида Вухоронинг образи</i>	33
10.	<i>Ваисова Н.А.</i>	<i>Древняя Согдиана на территории Ўзбекистана</i>	37
11.	<i>Ахматов Ш.</i>	<i>Илк о`рта асрларда Суг`д ва унинг халқаро munosabatlarda tutgan o`rnini o`rganilish darajasi</i>	39
12.	<i>Qorayev Sh.P.</i>	<i>Tarixiy manbalarda Ashtarxoniylar hukmdori Subhonqulixon ilmiy-ijodiy faoliyatining yoritilishi</i>	42
13.	<i>Samarov F.</i>	<i>Qarshi shahridagi qadimiy ko`prik tarixiy manba sifatida</i>	48
14.	<i>Nurmuxammadov Sh.Sh.</i>	<i>Buxoro xonligida hukmdorlarni taxtga ko`tarish masalalari (XVII-XVIII asrlar)</i>	51
15.	<i>Norboyev S.Q.</i>	<i>Qadimgi Sug`d tarixidan ayrim lavhalar</i>	56
16.	<i>Botirova N.</i>	<i>Илк о`рта асрларда toshkent vohasida tog`-kon sanoatiga ixtisoslashgan shaharlari</i>	58
17.	<i>Abduvali A.Y.</i>	<i>Usmonli-Turk harbiysi Rojiiy Chaqiro`zning Turkistondagi faoliyatiga doir ayrim mulohazalar</i>	64
18.	<i>Jumaniyazov S.M.</i>	<i>Shayboniylar davrida shahar hayoti va hunarmandchilik taraqqiyoti</i>	67
II – SHO‘BA. MARKAZIY OSIYO SIVILIZATSIYASI TIZIMIDA ROSSIYA IMPERIYASI VA SOVET DAVRI TARIXIGA OID MASALALAR			
19.	<i>Ауанасова А.М. Ауанасова К.М.</i>	<i>Цивилизационный выбор центральной азии в условиях Российско-имперской действительности</i>	70

20.	<i>Моҳ Е.Н.</i>	<i>Территория бывшего немецкого лагеря (шталаг 352) как одно из мест принудительного содержания и захоронения узбеков-красноармейцев в республике Беларусь, г. Минск</i>	73
21.	<i>Сорокин А.А. Половникова А.В</i>	<i>Сохранение исторической памяти на примере изучения событий великой отечественной войны</i>	78
22.	<i>Козлова А.А. Нидерман И.А.</i>	<i>Инновационные подходы к изучению современной истории России и Ўзбекистана на примере проекта «Школа историка»</i>	82
23.	<i>Калабухова Г.В. Маслова Н.Н. Шановал В.В.</i>	<i>Динамика списка ключевых дидактических единиц вводного раздела центральноазиатской тематики в Российских и советских учебниках</i>	85
24.	<i>Abduvaxidov D.N.</i>	<i>Turkiston yeparxiasining tashkil topishi va uning tarixiy jihatdan o'rganilishi</i>	88
25.	<i>Babadjanova N.A.</i>	<i>“Sovet milliy delimitatsiyasi va uning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga ta'siri”</i>	92
26.	<i>Bobojonova Z.F.</i>	<i>O'zbekistonssrda quloqlashtirish va kollektivlashtirish siyosati. Ularning sabab va oqibatlari .</i>	99
27.	<i>Raxmatova N.</i>	<i>Ikkinchi jahon urushidan so'ng O'zbekistonda sug'orish tizimiga doir kadrlar tayyorlash tizimi</i>	102
28.	<i>Mo'minova M.A.</i>	<i>Sovetlar hukmronligi davrida Turkiston-Turkiya madaniy aloqalari</i>	106
29.	<i>Komolov D.P.</i>	<i>O'zbekiston SSRda xalq sudlarining tashkil topish jarayoni</i>	108
30.	<i>Собиров М.</i>	<i>Марказий Осиё цивилизацияси тизимида Россия империяси ва совет даври тарихига оид масалалар</i>	111
31.	<i>Abdujabborova S.B.</i>	<i>Sovet organlari va jamiyat hayotida хотин-qizlar ishtiroki va kadrlar masalasi.</i>	114
32.	<i>Брежнева С.Н.</i>	<i>Попытки реформирования системы образования в Туркестанском генерал-губернаторстве (II половина XIX – начало XX вв.)</i>	118
33.	<i>Камолова Ҳ.М.</i>	<i>XIX асрда Шахрисабз беклигининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва маъмурий ҳудуди</i>	122
34.	<i>Маматова М.Б.</i>	<i>История развития чайной торговли в начале XX века</i>	125
35.	<i>Расулова Н.С.</i>	<i>XX асрнинг биринчи ярмида кадрлар сиёсати ва партия-давлат номенклатураси тизимининг шаклланиши</i>	128
36.	<i>Юнусова Х.Э.</i>	<i>XX аср икинчи ярмидан Ўзбекистон сср қишлоқ хўжалигига кадрлар тайёрлаш сиёсати ҳақида баъзи мулоҳазалар</i>	134
37.	<i>Mamatqulov B.Sh.</i>	<i>O'zbekiston janubiy viloyatlarida sanoat rivojida ayollar mehnati va gender siyosati: tarixiy tahlil (1925–1991 yy)</i>	138
38.	<i>Kamolov A.A.</i>	<i>O'zbekiston qishloq xo'jaligidagi soliq tizimi o'rganilishi sovet olimlari nigoxida</i>	141
39.	<i>Toshpo'latov B.</i>	<i>Tibbiyot oliygohlarida ma'naviy tarbiya va kasbiy etika jarayonining ilmiy-uslubiy asoslari</i>	147
40.	<i>Jabbarova I.X.</i>	<i>XX asrning birinchi choragida Qashqadaryo irrigatsiya ishlarining holati tarixi</i>	150

41.	<i>Primov M.O.</i>	<i>Kartografiya fanining rivojida O'zbekistonlik olimlarning ilmiy hissasi</i>	154
42.	<i>Normurodova G.B.</i>	<i>O'zbek xotin-qizlari - ta'limda teng huquqlilik sari.(XX asr 20-yillari)</i>	156
43.	<i>Omonov Y.A.</i>	<i>Farg'ona viloyati yog'-moy zavodlarining moddiy-texnik muammolari (1925-1935 yy)</i>	159
44.	<i>O'roqova D. Jabborova I.</i>	<i>Qashqadaryoning quyi oqimi hududlarida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi (1950–1970-yillar)</i>	162
45.	<i>Samarova A.M.</i>	<i>Samarqand viloyatida ikkinchi jahon urushidan keyin ayollar salomatligi</i>	164
46.	<i>Tashmuradov U.M.</i>	<i>Chimqo'rg'on suv ombori tarixi va uning o'lka ijtimoiy-iqtisodiy hayotini rivojlantirishdagi ahamiyati</i>	170
47.	<i>Norbutayev P.P.</i>	<i>Marosim va urf-odat tushunchalari haqida ba'zi bir mulohazalar</i>	172
48.	<i>Sarvar A.T.</i>	<i>O'zbekistonning osiyo va afrika davlatlar bilan ijtimoiy fanlar sohasini rivojlantirishdagi hamkorligi (XX asrning 60-80 yillar)</i>	175
49.	<i>Махкамова Н.Р.</i>	<i>Средние собственники Туркестанского края и их вклад в развитие производительных сил общества</i>	179
50.	<i>To'rayeva M.X.</i>	<i>O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar tarixini tahlil qilish usullari. (1920-1945 yillar misolida)</i>	184
51.	<i>Nurmatov N.O'.</i>	<i>Qrim tatarlarining O'zbekistonga deportatsiya qilinishi tarixidan</i>	189
52.	<i>Akmamatov O.Y.</i>	<i>XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasi qishloq jamoasining ijtimoiy tuzilishiga bir nazar</i>	193
53.	<i>Pardayev A.</i>	<i>1985-1990 yillarda Qashqadaryo viloyatidagi madaniy dam olish maskanlari faoliyati</i>	198
54.	<i>Ne'matov Sh.B.</i>	<i>1970-1990 yillarda Qashqadaryo viloyatida umumiy o'rta ta'lim maskanlarining ahvoli.</i>	200
55.	<i>Samadov I.I.</i>	<i>Xiva xonligi tugatilishi va Xorazm xalq sovet respublikasining vujudga kelishi: siyosiy-huquqiy jarayonlar tahlili.</i>	202
III – SHO'BA. MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEKISTON IJTIMOIIY-SIYOSIIY, IQTISODIIY, MADANIY, JARAYONLARINI TADQIQ ETISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR.			
56.	<i>Баубекова Г.Д. Нұржанов Ф.Қ.</i>	<i>Формирование духовной культуры студентов в системе высшего образования Казахстана</i>	207
57.	<i>Uzakov B.N.</i>	<i>O'zbekistonda o'rta maxsus ta'limning rivojlanish bosqichlari va jarayonlari</i>	212
58.	<i>Norbutayev P.P. Turdiqulov M.X.</i>	<i>Qalin berish odati haqida</i>	214
59.	<i>Xosiyatov X.O.</i>	<i>Термиз давлат музей-қўриқхонасида иккинчи жаҳон уруши экспонатларининг сақланиши ва намоиши этишининг замонавий усуллари</i>	217
60.	<i>Eralov A.J</i>	<i>Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmining rivojlanish imkoniyatlari</i>	220
61.	<i>Komolov D.P.</i>	<i>O'zbekiston ssrda xalq sudlarining tashkil topish jarayoni</i>	223

62.	Asadova R.B.	<i>O'zbekiston respublikasining tashqi siyosatdagi ustuvor yo'nalishlari va Hindiston bilan aloqalarni yo'lga qo'yilishi: tarixiy tahlil</i>	226
63.	Bokiyev B.U.	<i>O'zbekiston ijtimoiy hayotida ijodiy ziyolilarning o'rni</i>	229
64.	Ashurova S.A.	<i>Arabshunos va hadisshunos allomai zamon - U.Uvatov va u kishining ilmiy merosi</i>	232
65.	Madaminova D.I.	<i>O'zbekiston va rossiya o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlar rivojida migratsiya omilining tutgan o'rni</i>	234
66.	Berdiyeva M.I.	<i>Mustaqillik davri O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini tadqiq etishda og'zaki tarix metodining o'rni</i>	239
67.	Imamov B.X.	<i>Turkiy davlatlar tashkiloti formatida O'zbekistonning o'rni va roli</i>	242
68.	Bokiyev B.U. Ovloyorov B.B.	<i>Activity of creative intellectuals in the social life of Uzbekistan in the years of independence.</i>	245
69.	Ishmurodova G.I. Mirzayeva G.M.	<i>O'zbek xalq hunarmandchiligining Markaziy Osiyo madaniyatini yuksalishida tutgan o'rni</i>	248
70.	Хосиятов У.О. Мустафаев Э.А.	<i>Дин – маънавий меросни сақлаш ва ривожлантириш омилларида бири</i>	252
71.	Shuxrat T.B.	<i>Mustaqillikning daslabki yillarda yangi tipdagi kasb-hunar ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasining mustaxkamlanishi</i>	256
72.	Azizova Z.	<i>Qashqadaryo viloyati tarixiy merosining yurtimiz ma'naviyatidagi ahamiyati</i>	260
73.	Шановал В.В.	<i>Динамика списка ключевых дидактических единиц вводного раздела центральноазиатской тематики в Российских и советских учебниках</i>	263
74.	Tashkulova Sh.S.	<i>The contribution of academician Vahob Rahimov's scientific school to the development of the mining sector in Uzbekistan</i>	266
75.	Raxmonov B.G'.	<i>O'zbekiston va Markaziy Osiyo madaniy aloqalar tizimida</i>	270
76.	Qodirov I.E.	<i>Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligi tizimida asosiy tarmoq ekin yo'nalishlarining rivojlanish jarayonlari tarixi</i>	274
77.	Jo'rayev I.N.	<i>Mahallada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlantirish masalalari. (Qarshi shahri mahallalari misolida)</i>	277
78.	Ишанходжаева З.Р Мирзаулукова Х.А	<i>Интеллигенция и война: психологические факторы истории интеграции культурных кадров Узбекистана в военные структуры</i>	281
79.	Qanoatova.F	<i>O'zbekistonda ayollar tadbirkorligida fermerlik faoliyatining rivojlanishi.</i>	284
80.	Sattorov B.X.	<i>O'zbekistonda muzey qo'riqxonalarining tashkil etilishi va faoliyati tarixi</i>	288
81.	Sadirov A.S.	<i>Mustaqillikning dastlabki yillarida Qashqadaryo viloyatida yo'l transport sohasida xavfsizlik masalalari</i>	291
82.	Iskandarov Sh.A.	<i>Etnologiyada an'anaviy madaniyat muammosi</i>	294

83.	Tojiyev B.M.	<i>Qashqadaryo viloyati ichki ishlar faoliyatining rivojlanish bosqichlari va jarayonlari</i>	297
84.	Safarov A.Q.	<i>Mustaqillik yillarida suv xo'jaligidagi dastlabki islohotlar (Qashqadaryo misolida)</i>	300
85.	Eshtemirov J.S.	<i>Theoretical and methodological foundations of studying the history of cities of Uzbekistan during the years of independence (on the example of the city of Karshi)</i>	303
86.	Mamasaliyev M.M.	<i>O'zbekiston taraqqiyotida innovatsion islohotlar va ularning ijtimoiy-madaniy ta'siri</i>	307
87.	Манзаров Ю.	<i>Шарқ цивилизациясининг дунё тараққиётида тутган ўрни</i>	310
88.	Komolov D.P. Bokiyev B.U.	<i>Huquqiy davlat barpo etish yo'lida sud islohotlari</i>	312
89.	Toshniyazov U.X.	<i>Talabalar tafakkurini rivojlantirishda ijtimoiy muhit va pedagogik omillarning o'rni.</i>	314
90.	Ibragimov S.	<i>Ma'naviy barkamol avlodni shakllantirishda "Ommaviy madaniyat" ning xatarli tahdidi</i>	316
91.	Salomov I.	<i>Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida urush davri talablarining joriy etilishi</i>	321
92.	Эргашев Ф.	<i>Сурхондарёда жисмоний тарбия ва спорт ишларининг шаклланиши</i>	326
93.	Xudoykulov A.B.	<i>Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni o'rganishga bo'lgan innovatsion yondashuvlar</i>	328
IV – SHO'BA. O'ZBEKISTON OLIMALARINING ILM-FAN, MADANIYAT RAVNAQIGA QO'SHGAN HISSALARI. (OLIMALARNING ILMIY-TADQIQOT YO'NALISHLARI ASOSIDA)			
94.	Муртазаева Р.Х.	<i>Барқарор ривожланиш мақсадлари ва вазифаларини бажаришда Марказий Осиё минтақаси олималарининг ҳиссаси</i>	331
95.	Мустафаева Н.А.	<i>Женщиныакадемики в развитии науки Ўзбекистана</i>	335
96.	Эргашева Ю.А.	<i>Из истории развития жадидских школ в Туркестанском крае конца XIX - начала XX веков</i>	340
97.	Babajanova D.	<i>O'zbekiston olimalarining ilm-fan ravnaqiga qo'shgan hissalar (tarixchi olimalar misolida)</i>	344
98.	Elboyeva Sh.	<i>O'zbek olimalarining xalqaro ilm-fan, madaniyat rivojiga hamda fan va texnika taraqqiyotiga qo'shgan hissalar</i>	350
99.	Ballieva R.	<i>Orol bo'yi xalqlarining etnik tabiatdan foydalanishini o'rganishda T.A.Jdanko ilmiy ishlarining ahamiyati</i>	355
100.	Sherozova S.Sh.	<i>O'zbekiston respublikasining xalqaro aloqalarida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarning tutgan o'rni: tarixiy tahlil va natijalar</i>	358
101.	Shodiyeva S.S.	<i>Salohiyning "Gul va bulbul" dostoni poetikasi</i>	361
102.	Бўриева Б.Ю.	<i>Музей экспозициялари орқали таълим ва тарбия: тарихий мерос ва ёшлар ўртасидаги мулоқот (Жанубий вилоятлар мисолида)</i>	365

103.	<i>Карабаева М.А. Мирзохитова М.</i>	<i>Полиэтилен ва титан (IV) оксиди кукунлари асосида композицион материалларнинг олиниши ва уларнинг физик-механик тадқиқодлари</i>	368
104.	<i>Кодирова Ф.Ю.</i>	<i>Функции субстантивных словосочетаний в художественном тексте</i>	377
105.	<i>Козлова А.А. Нидерман И.А.</i>	<i>Инновационные подходы к изучению современной истории России и Узбекистана на примере проекта «Школа историка»</i>	380
106.	<i>Таурова Ю.Р.</i>	<i>Искусство танца как наука: вклад розии каримовой в педагогику Узбекского танца</i>	383
107.	<i>Хайдарова Г.Н.</i>	<i>Язык как инструмент закрепления и передачи культурных норм в различных лингвокультурах: педагогический аспект</i>	386
108.	<i>Suyarova F.S.</i>	<i>Qashqadaryo viloyatida gilamdo'zlik madaniyati tarixi</i>	388
109.	<i>Temirova F.K.</i>	<i>The application of modern technologies in the teaching of subjects in higher educational institutions</i>	391
110.	<i>Mixliyeva G.Z.</i>	<i>Milliy yuksalish bosqichining xususiyatlari va insonga qo'yiladigan talablarning ortishi.</i>	393
111.	<i>Ходжамова Н.К.</i>	<i>Частота и структура врожденных пороков желудочно-кишечного тракта</i>	396
112.	<i>Жумаева Ш.С.</i>	<i>Культурное наследие как средство формирования национального самосознания</i>	400
113.	<i>Захидова М.А. Абдурашидова С.Э.</i>	<i>Особенности спектров флуоресценции молекул C60 и тонкой пленки ZnO</i>	404
114.	<i>Узокова Г.С. Хо'жамбердиева Ж.Н.</i>	<i>Физик тушунчаларнинг илмий мазмуни ва шакллантириш методологияси</i>	407
115.	<i>Rahmonkulova O.A.</i>	<i>Oila institutini mustahkamlashda xotin-qizlar o'rni</i>	412
116.	<i>Vasiyeva D.I.</i>	<i>O'zbekistonda maktabgacha ta'limning shakllanishi va rivojlanish tarixi: o'zgarishlar va muammolar</i>	416
117.	<i>Uzokova G.S. Jalolova A.Z.</i>	<i>Methodological foundations of conducting educational experiments in physics</i>	419
118.	<i>Mamatqulova D.Y.</i>	<i>Shaxsning manaviy qiyofasida diniy psixologiya</i>	424
119.	<i>Tursunova I.A.</i>	<i>Qashqadaryo viloyati qishloqlarida erta turmush va ta'limdan chetlashish holatlarining ijtimoiy ildizlari (1990-2024-yillar tahlili)</i>	428
120.	<i>Ochilova K.I.</i>	<i>O'zbekistonda mustaqillik yillarida madaniyat sohasining rivojlanishi (kino va teatr misolida)</i>	431
121.	<i>Norbutayeva G.A.</i>	<i>Qashqadaryo viloyatida tarbiyachi-pedagog kadrlar tayyorlash bo'yicha yaratilgan imkoniyatlar</i>	435
122.	<i>Ochilova O'.</i>	<i>The role of women in innovative projects in Qashqadaryo region</i>	439
123.	<i>Маллаева Ф.Р. Сайидов М.Х.</i>	<i>Қашқадарёда нефть –газ саноатининг ривожланиши мустақиллик йилларида (Шўртаннефтьгаз).</i>	441
124.	<i>Beshimova A.A.</i>	<i>O'zbekistonda olima ayollarning fan va madaniyat sohasiga qo'shgan hissasi</i>	444
125.	<i>Yaxshiyeva Z.R.</i>	<i>Istiqlol tillarida temuriyshunoslik tadriji:tashabbus tadqiqiot, natija</i>	446

126.	<i>Hakimova M.X.</i>	<i>G'ozaning o'sish davrini konvalyutsion neyron tarmog'ini qo'llash orqali nazorat qilish</i>	451
127.	<i>Shaymanova A.E.</i>	<i>Mulkdorlar qatlami – yangi O'zbekiston taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy asosi</i>	454
128.	<i>Xaitova Y.S.</i>	<i>O'zbekiston ilm fanini rivojlantirishda o'zbek olim ayollarning o'rni</i>	457
129.	<i>Tўраева С.Х.</i>	<i>Жамиятимиз тараққиётининг тарихий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий асослари</i>	460
130.	<i>Очилова Г.А.</i>	<i>Миллий давлатчилик тафаккурини мустаҳкамлашда миллий мафкуранинг XXI асрда янгича услублари</i>	465
131.	<i>Dildora A.</i>	<i>O'zbek ayol olimalarning ijtimoiy faolligi va ilm-fanga qo'shgan hissasi</i>	468
132.	<i>Очилова Н.М.</i>	<i>Таълим жараёнида замонавий педагогик ёндашувларнинг аҳамияти</i>	471
133.	<i>Murtazova S.B.</i>	<i>Musiqashunos olimi Shahnova Aynodjayeva va mustaqillik davri musiqa tadqiqotlari</i>	474
134.	<i>Murtazova S.B. Murodova S.Q.</i>	<i>Mustaqillik yillarda o'zbek musiqa sozandalari va ularning sohadagi yutuqlari</i>	477
135.	<i>Anvarova L.</i>	<i>Mehnat resurslarini tejashga salbiy ta'sir etayotgan muammolar</i>	479
136.	<i>Juraqobilova X.X.</i>	<i>Kognitiv metafora til va tafakkur o'zaro uyg'unligining asosiy mexanizmi sifatida</i>	480
137.	<i>Achilova F.K. Shodiyev L.Sh.</i>	<i>Ijtimoiy sohada xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan "E-xizmat" platformasi orqali yangi ish o'rinlarini tashkil etishning ahamiyati</i>	483
138.	<i>Дустова М.Х.</i>	<i>Женщины-учёные Узбекистана в развитии аграрной экономики и продовольственной безопасности</i>	486
139.	<i>Rustamova M.M. Normurodova G.B.</i>	<i>Samarqand viloyati xotin-qizlarining ilm-fan, ta'lim va innovatsiyalarga qo'shgan hissasi</i>	489
140.	<i>Xalilova D.J.</i>	<i>Jahon va o'zbek adiblari nasrida psixologik tasvirning qiyosiy tahlili</i>	494
141.	<i>Jabborova A.G'</i>	<i>Yangi o'zbekistonda shaxs ma'naviy tafakkurini shakllantirishda kino san'atining o'rni</i>	498
142.	<i>Fayziyeva Sh.Sh.</i>	<i>Mintaqada innovatsion faoliyat orqali xizmat ko'rsatishni takomillashtirish</i>	500
143.	<i>Юлдошева Ш.А.</i>	<i>Уй-жой коммунал хўжаликларида хизматлар орқали сифатни ошириш йўналишлари</i>	506
144.	<i>Qurbonova D.M.</i>	<i>"Malika Ayyor" dostoni poetikasida barqaror formulalarning o'rni</i>	509
145.	<i>Самиева Г.Т.</i>	<i>Теоретические основы деятельности пенсионных фондов в Узбекистане</i>	511
146.	<i>Элмуродова. Б.</i>	<i>Қашқадарё воҳасининг бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги иштироки.</i>	515
147.	<i>Мўминова Д.</i>	<i>Қашқадарё вилоятида мустақиллик йилларида ижтимоий соҳа ривож.</i>	519